

Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek

Onder redactie van G.J. van Bork, H. Struik, P.J. Verkruijsse en
G.J. Vis.

bron

Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek. [niet eerder gepubliceerd]

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Inleiding en verantwoording

Het gebruik van deze woorden kon niet anders dan deze mensen aangenaam verrassen die gauw-gauw voor elk nieuw fenomeen dat ze treft een lexiconverklaring bij de hand wensen. (Het lexicon is het oorkussen van de luiaard).

(Paul van Ostaijen. *Verzameld werk, Proza*, p. 113).

Doelstellingen

Als er iets is wat wij met dit lexicon hebben willen vermijden, dan is het wel dat dit een naslagwerk voor luiaards zou worden. Uiteraard is het een woordenboek van literaire termen als vele andere letterkundige lexica waarin men de betekenissen van deze termen kan terugvinden. Wij hebben dit werk echter niet alleen samengesteld voor gebruikers die slechts pasklare antwoorden willen krijgen op hun vragen, maar vooral voor diegenen die geconfronteerd willen worden met de problematische aspecten van de definiëring van vaktermen. Het publiek dat wij voor ogen hebben, bestaat dus niet alleen uit diegenen die dit lexicon gebruiken als naslagwerk, maar vooral ook uit studenten letterkunde en vakgenoten die het raadplegen om te worden doorverwezen naar bestaande literatuur over het onderwerp.

Er is een aantal redenen waarom wij aan dit lexicon van letterkundige termen zijn begonnen. Hoewel er in het Nederlandse taalgebied al enkele lexica op dit terrein bestaan, zijn wij van mening dat daarin bepaalde onderdelen van het vak niet of nauwelijks voorkomen. Wij meenden er goed aan te doen de gebruiker in één lexicon terminologie aan te bieden die nu verspreid over de verschillende disciplines in tal van lexica is opgenomen. Zo vindt men hier terminologie op het gebied van de analytische bibliografie, de systematische bibliografie, de codicologie, de archivistiek en de paleografie naast de termen uit de retorica, de poëtica, de literaire kritiek, de literatuurgeschiedenis, de algemene literatuurwetenschap en andere disciplines in één alfabetisch geordend lexicon bijeen. Het gaat daarbij om die termen die zijn ingeburgerd in de neerlandistiek en waarvan in de Nederlandstalige (vak)literatuur voorbeelden zijn aan te wijzen.

Naar ons oordeel houden de bestaande lexica - een enkele uitzondering daargelaten - te weinig rekening met de oorspronkelijke gebruikssituatie van bepaalde termen. Veel van de in de neerlandistiek gangbare termen zijn bijvoorbeeld afkomstig uit de literaire kritiek en minstens zo dikwijls uit het alledaagse spraakgebruik. Dat betekent dat ze geen wetenschappelijke fundering hebben en dan ook lastig eenduidig te definiëren zijn omdat ze een oordeel, een opvatting en meestal ook een wisselende, van de tijd en situatie afhankelijke betekenis hebben. Wat moet men bijvoorbeeld verstaan onder een *realistische roman* of een *romantisch verhaal*? Daar is gewoonlijk een opvatting van de gebruiker van de term mee gemoeid die dan bovendien nog een tijdgebonden karakter blijkt te hebben. Hetzelfde kan gezegd worden van termen als *aanschouwelijkheid* of *plastiek*, *triviaalliteratuur*, *keukenmeidenroman* of van zulke ogenschijnlijk heldere en algemeen gangbare begrippen als *motief* of *thema*. Veel van deze en soortgelijke benoemingen van literaire verschijnselen zijn ontstaan in het literaire circuit: de dagelijkse praktijk van schrijvers, critici, essayisten, toneelspelers, uitgevers e.a. Ze missen de exact te omschrijven inhoud die men van wetenschappelijke termen zou mogen verwachten. Dat is dan ook mede de reden van het feit dat wij soms contemporaine literair-kritische omschrijvingen en opvattingen uit het verleden hebben aangehaald ter illustratie van het tijdgebonden karakter van een bepaalde term.

Maar met veel zogenaamde 'wetenschappelijke terminologie' is het in feite niet anders. We noemden al de termen *thema* en *motief*, maar ook termen als *genre* en de ermee verbonden indeling in *dramatiek*, *epiek* en *lyriek* blijken in de praktijk sterk subjectief en door de tijd bepaald. Veel van deze termen kennen een lange geschiedenis en in de loop der jaren heeft men er een steeds gewijzigde en aangepaste betekenis aan toegekend. Die betekenisveranderingen zijn doorgaans niet het resultaat van een zorgvuldige reflectie op de inhoud van die terminologie zelf, maar eerder een gevolg van de wijzigingen in de literaire praktijk. Zo kan het ontstaan van nieuwe teksttypen waarop eenzelfde term van toepassing blijkt, een inhoudelijke verschuiving van de betekenis van die term bewerkstelligen. Men denke maar aan een genre aanduiding als *roman* in de combinaties *ridderroman*, *psychologische roman*, *reportageroman* en *damesroman*. Een definitie van een dergelijk begrip legt de betekenis ervan in feite vast, terwijl die betekenis allerm minst vast blijkt te zijn.

In de praktijk betekent het voorgaande dat wij ervan zijn uitgegaan dat een beschrijving van de betekenis van een term in veel gevallen vergezeld dient te gaan van aantekeningen over het historisch gebruik ervan of van opmerkingen over de betrekkelijkheid of onzekerheid van de gegeven betekenis. Maar belangrijker nog is dat wij dergelijke termen plaatsen in het kader van de ermee verbonden literatuuropvattingen.

Deze doelstelling zou gemakkelijk kunnen leiden tot oeverloosheid in de omschrijvingen van bepaalde betekenissen. Wij hebben een lexicon op het oog gehad en geen verzameling studies over vakterminologie. Om te voorkomen dat de lemmata op grond van de gegeven overwegingen een uitdijend heelal zouden gaan vormen, hebben wij uit de gangbare omschrijvingen niettemin een keuze moeten maken. Deze beknoptheid van informatie wordt ondervangen door een literaturopgave per trefwoord. Deze secundaire literatuur dient een tweeledig doel: ze registreert waar dat mogelijk is de discussie die er over het gebruik van bepaalde termen gevoerd is of gevoerd wordt én ze stelt de gebruiker in staat om zelf aanvullingen en verfijningen aan te brengen bij de in het lexicon gegeven beschrijvingen.

Wij hebben er in dit lexicon naar gestreefd om de beschreven verschijnselen en zaken van voorbeelden te voorzien uit het Nederlandse taalgebied. Waar dat mogelijk is (wanneer het voorbeeld slechts enkele regels omvat), wordt het in het lemma opgenomen: zo laat een voorbeeld van *staartrijm* of van een *paradox* zich gemakkelijk in zijn geheel citeren. Naar voorbeelden die teveel ruimte zouden vergen, zoals *burgerlijk drama* of *thriller*, wordt verwezen met het vermelden van een auteur, een titel en een jaartal van het desbetreffende werk.

Inrichting van het lexicon

Met behulp van bestaande lexica, handboeken en encyclopedieën hebben we een *trefwoordenlijst* samengesteld van de te bewerken termen. Daarnaast raadpleegden we een aantal syllabi en monografieën op deelgebieden, zoals toneel, verteltheorie, retorica, analytische bibliografie, algemene literatuurwetenschap en wat dies meer zij. In het totaal leverde dat ruim 2700 trefwoorden op. Deze lijst werd vervolgens uitgebreid met toevallige vondsten en met termen die we tijdens het schrijven van de lemmata tegenkwamen.

Alfabetisering

Voor de *alfabetisering* van de trefwoorden in het lexicon hebben we een viertal regels gehanteerd:

- a. We zijn uitgegaan van de voorkeurspelling. Dat betekent dat er bijvoorbeeld geen verwijzingen worden opgenomen van C- naar K-woorden of omgekeerd.
- b. Letterwoorden zoals *a.l.s.*, *ISBN*, *SF* e.d. zijn in de lopende alfabetisering opgenomen, dus *SF* gaat niet vooraf aan *saga*, maar volgt op *sextet* en *SISO* gaat vooraf aan *skald*.
- c. Alfabetisering geschiedt op het eerste woord van een samengesteld trefwoord, dus *absolute poëzie* vóór *abstracte poëzie*.
- d. De *IJ* wordt gealfabetiseerd als *Y*, dus tussen de *X* en de *Z*.

Het gebruik van *adjectieven* als trefwoord hebben we zoveel mogelijk vermeden, maar veel samengestelde trefwoorden vormen met een bijvoeglijk naamwoord een vaste combinatie. We vermeden dus *episch* of *dramatisch* als trefwoord, maar we namen wel *analytische bibliografie* of *duratieve anachronie* op.

Verwijzingen

Bij *synoniemen* wordt telkens verwezen met *zie* naar het synoniem waaronder de verklaring of beschrijving van het trefwoord wordt gegeven. Boven deze laatste teksten worden alle synoniemen herhaald. Zo vindt men bij *klinkdicht* in de kopregel *zie sonnet* en bij *sonnet* treft men vervolgens de synoniemen *klinkdicht*, *klinkert of tuyter* aan. Wanneer een term in enkele gevallen gebruikt wordt als synoniem, maar in feite toch een betekenisverschil laat zien, krijgt zo'n trefwoord een eigen lemma. Vaak is er sprake van betekenisoverlapping of een nauwe samenhang bij verschillende vaktermen. Die overlappende of samenhangende termen zijn in het lemma opgenomen met een verwijzing door middel van een hyperlink in de tekst. Het betreft bijvoorbeeld trefwoorden als *maniërisme* en *Schwulst*, of *alliteratie* en *stafrijm*, waarvan de inhoud voor een belangrijk deel overeenkomt, maar waarvan de verschillen een eigen beschrijving rechtvaardigen.

Overigens doet zich hier bij uitstek het probleem voor van de betekenisnuances die een term in de geschiedenis van zijn gebruik heeft gekend. We wezen daar al op in de paragraaf over de doelstellingen. Wanneer het om deze historische betekenisverschuivingen gaat, worden die niet afgesplitst, maar in het lemma zelf beschreven. Men ziet dat bijvoorbeeld duidelijk in het gebruik van de aanduiding *satire*: aanvankelijk gebruikt voor een genre met een welomschreven vorm en inhoud, maar geëvolueerd tot een begrip dat vooral inhoudelijke en intentionele ironische aspecten vertoont, terwijl vorm en inhoud steeds vrijer lijken te zijn geworden.

Het komt nogal eens voor dat een term voor verschillende literaire verschijnselen wordt gebruikt. Zo wordt de aanduiding *toneel* gebruikt voor *drama* in het algemeen, voor het podium waarop het wordt gespeeld en tenslotte ook nog voor een *scène* binnen een toneelstuk (bijvoorbeeld in de auteursaanwijzing *derde toneel*). In die gevallen hebben we het trefwoord voorzien van een cijfer: dus respectievelijk *toneel-1*, *toneel-2* en *toneel-3*. Een ander voorbeeld hiervan is *vers*, waarmee een dichtregel (*vers-1*), een gedicht (*vers-2*) of een strofe (*vers-3*) kan worden aangeduid.

Er zijn nogal wat termen die een specifieke relatie met elkaar hebben. Bij een trefwoord als *rijm* horen allerlei subgroepen, zoals *gepaard rijm*, *slepend rijm*, *staand rijm*, *eye-rhyme*, *omarmend rijm* en *gekruid rijm*. Hetzelfde kan worden vastgesteld voor termen die tot een bepaald vakgebied behoren, zoals de aanduidingen die in de verteltheorie thuishoren, of voor de terminologie die in de dramaturgie gebruikt wordt. Wij hebben ernaar gestreefd om deze lemmata niet alleen in samenhang te

schrijven, maar ze ook tot op zekere hoogte op elkaar af te stemmen. Om die reden wordt er dan ook binnen die trefwoorden zelf naar andere termen verwezen door een elders behandelde term van een *hyperlink* te voorzien. Zo zal men in de tekst van het lemma *quadrivium* de *artes liberales* aantreffen als link. De lezer wordt er op die manier opmerkzaam op gemaakt dat de informatie die hij bij dat laatste trefwoord kan vinden, een uitbreiding van informatie over *quadrivium* kan inhouden, al is het maar doordat daarin het kader wordt aangegeven waarin zo'n term moet worden gezien. Wij zijn met het toekennen van dit soort verwijzingstips nogal kwistig omgesprongen, maar in een alfabetisch ingericht lexicon is dit de enige manier om verbanden aan te brengen. Een dergelijk verwijssysteem mag er echter niet toe leiden om bijvoorbeeld een term als *quaestio* op de volgende wijze te verklaren: 'Term uit de retorica waarmee, in het kader van de inventio, het dubium onder woorden wordt gebracht'. De gebruiker zou in zo'n geval drie andere trefwoorden moeten raadplegen om precies te weten te komen wat er bedoeld wordt. Dit soort omschrijvingen hebben we omwille van de doorzichtigheid zoveel mogelijk vermeden door in het lemma zelf de voor de samenhang opgenomen verwijzingen van een korte verklaring te voorzien. Soms werd dit probleem opgelost door een voorbeeld te geven dat de gegeven omschrijving zo helder mogelijk illustreert.

Literatuurverwijzingen

Er worden in dit lexicon drie soorten *literatuurverwijzingen* gebruikt. Bij de voorbeelden die als citaat in de tekst zijn opgenomen, wordt telkens de bron vermeld. Dat geschiedt met een sterk verkorte titelbeschrijving. Zo wordt de verwijzing naar pagina 47 van de *Verzamelde gedichten* van Martinus Nijhoff in de uitgave van 1974 als volgt aangegeven: (M. Nijhoff, VG (1974), p. 47).

De lemmata worden afgesloten met een literatuuropgave die de gebruiker nader kan informeren over het trefwoord. Deze literatuuropgaven worden voorafgegaan door 'LIT:'. Daarna volgen - in alfabetische volgorde - eerst een of meer korte aanduidingen van door ons geraadpleegde lexica, handboeken of monografieën. De lexica zijn altijd vermeld door middel van een letterwoord of auteursnaam (bijv. Bantel, BDI, MEW, Wilpert) wanneer het trefwoord erin voorkomt. Dat is niet altijd onder hetzelfde trefwoord, bijvoorbeeld niet in de Frans-, Duits- of Engelstalige lexica. In dat geval kan een nomenclatuur gebruikt worden, zoals die van W.V. Ruttkowski: *Nomenclator litterarius* (Bern etc., 1980). In alle andere gevallen waarin wij standaardliteratuur hebben geraadpleegd, wordt via zo'n letterwoord of naam verwezen naar werken waarin nadere informatie over het trefwoord te vinden is. Deze tot een letterwoord of een auteursnaam (bijv. Knuvelde, Mathijsen) bekorte titelopgaven worden hieronder in een lijst van volledige titelbeschrijvingen verduidelijkt.

Vervolgens worden in de literatuuropgave in chronologische volgorde de belangrijkste titels gegeven van publicaties over het desbetreffende onderwerp. Wij zijn daarbij niet uitgegaan van volledigheid, maar hebben ernaar gestreefd alleen die titels te vermelden die de gebruiker verder op weg kunnen helpen in het vinden van uitvoeriger informatie en meer literatuur over het onderwerp. Het accent ligt op recente Nederlandstalige secundaire literatuur.

Medewerkers

Alle lemmata in dit lexicon zijn tussen rechte haken voorzien van de naam van de samensteller of samenstellers van een lemma: F. van Thijn, G.J. van Bork, G.J. Vis, H. Struik, P.J. Verkruijsse en W. Kuiper.

Dit lexicon heeft een lange voorgeschiedenis. Die voorgeschiedenis is er voor verantwoordelijk dat een medewerker van het eerste uur, Willem Kuiper, zijn werkzaamheden halverwege het project moest staken. Zijn bijdragen en commentaar zijn evenals die van andere medewerk(st)ers, Jeroen Jansen, Theo Meder, Saskia Raue en Freddy van Thijn, voor ons van groot belang geweest. In een aantal gevallen hebben wij conceptteksten voor bepaalde trefwoorden aan collega's voorgelegd met het verzoek ze te becommentariëren. Dat leidde steeds tot herschrijving op grond van door hen gemaakte op- en aanmerkingen. Voor deze bijdragen en adviezen willen wij hen op deze plaats van harte bedanken. Ook commentaar van gebruikers van dit lexicon zal bij ons zeer welkom zijn en in dank worden aanvaard.

Amsterdam, 16 oktober 1997.

G.J. van Bork
H. Struik
P.J. Verkruijsse
G.J. Vis

Lijst van standaard literatuurverwijzingen

Abrams	M.H. Abrams. <i>A glossary of literary terms</i> . New York [enz.], 1993 ⁶ .
Alphen	Ernst van Alphen, Lizet Duyvendak, Maaïke Meijer [e.a.]. <i>Op poëtisch wijze. Een handleiding voor het lezen van poëzie</i> . Bussum/Heerlen, 1996.
Anbeek/Fontijn	Ton Anbeek en Jan Fontijn. <i>Ik heb al een boek: het analyseren van jeugdboeken, lectuur en literatuur</i> . Groningen, 1976.
Bal	Mieke Bal. <i>De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie</i> . Muiderberg, 1990 ⁵ .
Baldick	Chris Baldick. <i>The concise Oxford dictionary of literary terms</i> . Oxford etc., 1990.
Bantel	Otto Bantel. <i>Grundbegriffe der Literatur</i> . 10. Auflage. Frankfurt am Main, 1974.
BDI	<i>BDI-terminologie. Verklarend woordenboek van Nederlandse termen op het gebied van bibliotheek en documentaire informatie. Met vertalingen in het Engels, Frans, Duits, Spaans</i> . Red.: P.J. van Swigchem en E.J. Slot. Den Haag, 1990.

Bergh	Hans van den Bergh. <i>Teksten voor toeschouwers. Inleiding in de dramatheorie</i> . Muiderberg, 1983 ² .
Best	Otto F. Best. <i>Handbuch literarischer Fachbegriffe. Definitionen und Beispiele</i> . Überarbeitete und erw. Ausgabe. Frankfurt am Main, 1989.
Brongers	J.A. Brongers. <i>Boekwoorden woordenboek. Rondgang door de boekenwereld</i> . Amsterdam, 1996.
Bronzwaer	W. Bronzwaer. <i>Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica</i> . Nijmegen, 1993.
Buddingh'	C. Buddingh'. <i>Lexicon der poëzie</i> . Amsterdam, 1978 ³ (Synopsis).
Cuddon	J.A. Cuddon. <i>A dictionary of literary terms</i> . London, 1977. Rev. ed. 1979.
Drop	W. Drop. <i>Indringend lezen 2. Analyse van verhalend proza</i> . Groningen, 1970.
Dupriez-1	Bernard Dupriez. <i>Gardus: Les procédés littéraires (Dictionnaire)</i> . Paris, 1984. 10-18.
Dupriez-2	Bernard Dupriez. <i>A dictionary of literary devices</i> . Translated and adapted by Albert W. Halsall. New York etc., 1991.
Feather	John Feather. <i>A dictionary of book history</i> . New York, 1986.
Fowler	Roger Fowler. <i>A dictionary of modern critical terms</i> . Rev. and enl. ed. London etc., 1987.
Gorp	H. van Gorp, R. Ghesquiere, D. Delabastita e.a. <i>Lexicon van literaire termen. Stromingen en genres. Theoretische begrippen. Retorische procédés en stijffiguren</i> . 4e volledig herz. dr. Leuven [etc.], 1991.
Hiller	Helmut Hiller. <i>Wörterbuch des Buches</i> . 4., Vollständig neu bearbeitete Aufl. Frankfurt am Main, 1980.
Hobsbaum	Philip Hobsbaum. <i>Metre, rhythm and verse form</i> . London etc., 1996.
HWR	Gert Ueding (hrsg.). <i>Historisches Wörterbuch der Rhetorik</i> . Bd. 1-3. Tübingen 1992-1996.
Knuvelder	G.P.M. Knuvelder. <i>Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse</i>

- letterkunde*. 5e, geheel herz. dr. 's-Hertogenbosch, 1970-1976. 4 dln.
- Krywalski Diether Krywalski (red.). *Handlexikon zur Literaturwissenschaft*. Reinbek bei Hamburg, 1978². (RoRoRo, 6221-6222) 2 Bde.
- Laan K. ter Laan. *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 2e, verm. dr. met medewerking voor België van L. Roelandt. 's-Gravenhage [enz.], 1952.
- Lausberg Heinrich Lausberg. *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2, durch einen Nachtrag vermehrte Aufl. München, 1973. 2 Bde.
- LdMA *Lexikon des Mittelalters*. [Onder red. van G. Avella-Widhalm, L. Lutz, R. Matteijet u.A.] München [usw], 1980-... [N.B.: verschijnt in afleveringen; 1e afl. 1977].
- Leeman/Braet A.D. Leeman en A.C. Braet. *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen 1987.
- Lodewick H.J.F.M. Lodewick. *Littéraire kunst*. 's-Hertogenbosch, 1976⁴².
- Marouzeau J. Marouzeau. *Lexique de la terminologie linguistique. Français, Allemand, Anglais, Italien*. 2e éd., 4e tirage. Paris, 1968.
- Mathijssen Marita Mathijssen. *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. 2e herz. opl. Den Haag, 1997.
- Metzler Günther und Irmgard Schweikle (Hrsg.). *Metzler Literatur Lexikon*. Begriffe und Definitionen. 2., überarb. Aufl. Stuttgart, 1990.
- MEW *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*. Onder hoofdred. van A.G.H. Bachrach, M. de Grève, G. Stuiveling e.a. [2e geheel herz. dr.] Haarlem [etc.], 1980-1984. 10 dln.
- Morier Henri Morier. *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. 4e éd. revue et augmentée. Paris, 1989.
- Myers/Simms Jack Myers and Michael Simms. *The Longman dictionary of poetic terms*. New York etc., 1989. Longman English and Humanities Series.

Ned.Arch.-term.	<i>Lexicon van Nederlandse archief termen.</i> 's-Gravenhage, 1983.
Preminger	Alex Preminger (red.). <i>Princeton Encyclopedia of poetry and poetics.</i> Enlarged ed. Princeton, 1974.
Prince	Gerald Prince. <i>A dictionary of narratology.</i> Aldershot, 1987.
Scott	A.F. Scott. <i>Current literary terms. A concise dictionary of their origin and use.</i> Reprinted with revisions. London etc., 1979.
Shipley	Joseph T. Shipley (ed.). <i>Dictionary of world literary terms. Forms, technique, criticism.</i> Completely rev. and enl. ed. Boston, 1979.
Ueding	Gert Ueding. <i>Einführung in die Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode.</i> Unter mitarbeit von Christine Brüggemann, Elfriede Callier, Jürgen Fröchling u.A. Stuttgart, 1976.
Wilpert	Gero von Wilpert. <i>Sachwörterbuch der Literatur.</i> Stuttgart, 1979 ⁶ . (Kröners Taschenausgabe, 231).

Andere gebruikte afkortingen

<i>FdL</i>	<i>Forum der Letteren</i>
<i>LB</i>	<i>Leuvense Bijdragen</i>
<i>MNW</i>	<i>Middel Nederlands Woordenboek</i>
<i>NTg</i>	<i>De Nieuwe Taalgids</i>
<i>PMLA</i>	<i>Publications of the Modern Language Association of America</i>
<i>SpL</i>	<i>Spiegel der Letteren</i>
<i>TNTL</i>	<i>Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde</i>
<i>VG</i>	<i>Verzamelde Gedichten</i>
<i>VMA</i>	<i>Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde</i>
<i>VW</i>	<i>Verzameld werk / Volledige werken</i>
<i>WB-ed.</i>	<i>Wereldbibliotheek van de Werken van Vondel</i>

A

aandachtsstreepje

Leesteken in de vorm van een liggend streepje, in de 18e eeuw gebruikt om de lezer duidelijk te maken dat een monoloog wordt onderbroken door gedachten, waarvoor woorden tekortschieten en die daarom niet uitgesproken (en gezet) kunnen worden. Een voorbeeld van veelvuldig gebruik van aandachtsstreepjes (strepologie) vindt men in de *Julia* (1783) van Rhijnvis Feith:

Alle mijne Vrienden paarden hunne stemmen aan de mijne - onze traanen
vermengden zich - mijn gevoel werd verukking! - het bosch verdween -
't was geen tempel meer - 't was de Hemel - ik genoot - ja! ik genoot met
hun alle de onsterfelijkheid. (ed. Kloek en Paasman, 1982, p. 79).

Het aandachtsstreepje is verwant aan het beletselteken. Tegenwoordig wordt het aandachtsstreepje gebruikt om een tussenzin - op een nadrukkelijker wijze - af te scheiden dan door middel van komma's. Het is daarmee verwant aan het gedachtestreepje, dat een korte pauze aangeeft.

LIT: P.J. van der Horst. *Leestekenwijzer. Praktische handleiding voor het gebruik van leestekens en andere tekens* (1990), p. 70-76. [W. Kuiper]

aanhangsel zie bijlage

aanschouwelijkheid zie plastiek

ab ovo

Term uit de verteltheorie, ontleend aan Horatius' *Satiren* 1.3.6 ('Ab ovo usque ad mala' = Van het ei tot de appels = van het begin tot en met het einde van de maaltijd), voor het presenteren van een geschiedenis (fabel-2) vanaf het vroegste moment in de vertelde tijd. De plot loopt in dit geval gelijk op met de fabel-2. Zoiets gebeurt bijv. in menig sprookje, zoals dat van Klein Duimpje. Men kan deze techniek vergelijken met de zgn. early point of attack in het drama. Valt het begin van de verteltijd niet samen met dat van de vertelde tijd, dan kan men te maken hebben met in medias res of met post rem.

LIT: Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; Lodewick; Shipley. [G.J. Vis]

abbreviatio

Term uit de klassieke en middeleeuwse poëtica voor het sterk inkortend bewerken van een tekst. Het tegenovergestelde heet amplificatio. De abbreviatio-techniek vormde een vast onderdeel van het poëtica-onderwijs dat deel uitmaakte van de artes liberales, de zeven vrije kunsten, die vanaf de 12e eeuw aan de middeleeuwse universiteiten werden gedoceerd. Hoewel de abbreviatio strikt genomen deel uitmaakt van de (Middel)latijnse literatuur zijn er parallellen in de volkstaal aan te wijzen. Zo kan de bewerking van *Die wrake van Ragisel* (ed. Gerritsen, 1963) in de *Lancelot-compilatie* als een abbreviatio beschouwd worden ten opzichte van de oorspronkelijke Middelnederlandse vertaling. Hetzelfde geldt voor de bewerking van een aantal boeken van Homerus' *Odyssee* door Coornhert tot de *Dolinghe van Ulysse* (1561).

In de Middelnederlandse literatuur wordt een abbreviatio vaak gemarkeerd door een brevitatis-formule (brevitas).

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; LdMA; Marouzeau; Wilpert; L. Arbusov. *Colores rhetorici* (1963), p. 21-22; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 482-485. [W. Kuiper]

abbreviatuur

Niet om sneller te schrijven (tachygrafie, tegenwoordig stenografie), maar om kostbaar schrijfmateriaal uit te sparen, ontwikkelde men in de antieke tijd een stelsel van verkorte schrijfwijzen. Middeleeuwse kopiïsten namen deze conventies over en pasten ze ook toe op teksten in de volkstaal. De meeste abbreviaturen zijn van Latijnse oorsprong en gebaseerd op afkapping (suspensie), dat wil zeggen het weglaten van letters aan het eind van een woord als de betekenis duidelijk is.

Dit kan variëren van één letter: com = comen, tot alle letters op één na: n3 = niet, met allerlei varianten daar tussenin (voorw' = voorwaer, e = ende). Abbreviaturen van één letter noemt men ook wel initialen of siglen (sigle-1). Die laatste term is op zijn beurt een afkorting van littera singularis. Naast afkorting door middel van suspensie kende men, met name voor het gebruik in wetenschappelijk teksten, de zogenaamde notae (nota-1), doorgaans vakgebonden afkortingen die dermate abstract zijn dat men de betekenis van het woord er niet meer uit kan lezen. Een aantal van deze notae zijn genoemd naar Tiro de slaaf van Cicero, tiroonse noten, die diens redevoeringen in kortschrift vastlegde: 7^{ca} = etcetera. Een minderheid van de abbreviaturen is van Joods-Griekse afkomst en berust op samentrekking (contractie-2): Iherlm = Iherusalem. In zijn algemeenheid kan men stellen dat middeleeuwse teksten bedoeld om voorgedragen te worden relatief weinig abbreviaturen bevatten, teksten bedoeld om zelfstandig gelezen te worden veel. Abbreviaturen in manuscripten komen voor tot in de 18e eeuw.

LIT: BDI; Best; Dupriez-1; Hiller; LdMA; Metzler; Wilpert; A. Cappelli. *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* (1973); J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973), p. 124-128; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1979), p. 192-213; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student* (1980²); P.J. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond. *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13e tot*

de 18e eeuw (1984); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), m.n. p. 102-129. [Willem Kuiper]

abc-boek, hanenboek, materieboek of speldeboek

Term uit de 16e tot 19e eeuw voor een niet-katholiek schoolboek (abecedarium) - ook wel hanenboek genoemd naar de houtsnede met een haan op de titelpagina - met een gevarieerde inhoud voor het lees- en schrijfonderwijs. Behalve schrijvoorbeelden in diverse lettertypen (de civilité werd vaak gebruikt) bevatten zulke boekjes ook stichtende verhalen, titulatuur, voorbeeldbrieven en etiquetteregels. Het 16e-eeuwse *Materi-boecxken, oft voorschriften, seer bequaem voor die joncheyt, om wel te leeren lesen*, waarvan al een uitgave verscheen in 1597, wordt tot diep in de 18e eeuw met enige aanpassingen herdrukt, bijv. *Materie of speldeboekskken, zynde seer bequame voorschriften voor de joncheyd om wel te leeren lesen en schryven en een aanporringe tot alle christelijke deugden* in Nijmegen in 1730 of 1731 en nog in 1777 bij De Lange in Deventer. Coornherts *Eenen nieuwen ABC of materiboeck* (1564) is bedoeld als typografisch schrijfboek.

LIT: BDI; Hiller; H. de la Fontaine Verwey. 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 1 (1976²), p. 133-160; E.P. de Booy. *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (1977), p. 270, 276-277; P.J. Begheyn. 'De Nijmeegse drukker Willem van Goor en zijn Materie- of speldeboekskken', in: *De Boekenwereld* 6 (1989), p. 12-15; R.J. Resoort. 'Een proper profitelijk boek. Eind vijftiende en zestiende eeuw', in: H. Bekkering e.a. (red.). *De hele Biblebontse berg* (1989) p. 41-103; J. Landwehr. *Prentgeschenk van 60 ABC-boekjes* (1995); J. ter Linden, A. de Vries en D. Welsink (red.). *A is een aapje. Opstellen over ABC-boeken van de vijftiende eeuw tot heden* (1995). [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

abecedarium

Bijzondere vorm van het acrostichon, waarbij de beginletters van versregels, strofen of paragrafen een alfabet vormen. Een vooral gedurende de Middeleeuwen en rederijkerstijd beoefende dichtvorm, bijv. *Eynen a.b.c. van den staet deser bueser werelt*:

Aensiet dese vrouwen, hoe dat si gaen,
Besiet hon tuyten, hoe dat si staen,
Claer wi dat si hon blancketten
enz.

(*Middel nederlandse geestelijke gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen*, ed. Indestege, 1951, p. 13-14).

Een ridderroman in verzen met een abecedarium in de lombardenstructuur (lombarde) is de *Borchgrave van Couchi* (ed. De Vries, *TNTL* 7, 1887, p. 97-250).

De term wordt ook wel gebruikt voor (katholieke) leesboekjes voor kinderen om het abc te leren; de reformatorische leesboekjes staan bekend als abc-boek of hanenboek.

LIT: BDI; Best; Brongers; Buddingh'; Gorp; LdMA; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

abel spel

Aan de titelopschriften van de teksten zelf ontleende benaming van vier Middelnederlandse toneelstukken, bewaard gebleven in het omstreeks 1410 (af)geschreven handschrift-Van Hulthem. De eerste drie: *Esmoreit* (ed. Duinhoven, 1979), *Gloriant van Bruuyswijc* (ed. Stellinga, 1976) en *Lanseloet van Denemerken* (ed. Roemans en Van Assche, 1982), doorgaans dé abele spelen genoemd, leunen wat betreft hun stof, thema's en motieven sterk aan bij de oudere (aristocratische) hoofse epiek. Hierdoor zijn deze stukken uniek binnen de West-Europese letterkunde. Het vierde abele spel *Vanden winter ende vanden somer* (ed. Stellinga, z.j.) is allegorisch van karakter (allegorie) en heeft zijn wortels in de rituelen van de plattelandscultuur. Op elk abel spel volgt een sotternie, een komische uitsmijter: *Esmoreit* en *Lippijn*, *Gloriant* en *Die buskenblazer*, *Lanseloet* en *Die hexe*, *Winter ende somer* en *Rubben*.

Het woord abel (Latijn: *habilis*) betekent zo veel als: mooi, goed. De stukken zijn voor zover bekend geen bewerkingen van reeds bestaande (epische) teksten, maar 'oorspronkelijke' dramatische creaties. Omdat de abele spelen nauwelijks regie-aanwijzingen bevatten, en speeldrama's doorgaans in rollen werden uitgeschreven, interpreteert men ze in de vorm waarin ze overgeleverd zijn wel als leesdrama. Het handschrift-Van Hulthem echter heeft mogelijk gefungeerd als een scriptorium-codex, waaruit kopers teksten konden kiezen om te laten afschrijven (een aanwijzing daarvoor is dat aan het einde van iedere tekst het aantal verzen wordt vermeld). Het is derhalve mogelijk dat de teksten weer op toneelrollen werden gekopieerd ten behoeve van een toneelgezelschap. Van *Lanseloet van Denemerken* zijn overigens Zeeuwse rederijdersrollen overgeleverd.

Recent is de benaderingswijze om de abele spelen te beschouwen als exponenten van de middeleeuwse, door een burgerlijke ideologie bepaalde, stadsliteratuur.

LIT: Best; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; W.M.H. Hummelen. 'Tekst en toneelinrichting in de abele spelen', in: *NTg* 70 (1977), p. 229-242; W.N.M. Hüsken en F.A.M. Schaars. *Sandrijn en Lancelot. Diplomatische uitgave van twee toneelrollen uit het voormalige archief van de Rederijderskamer De Fiolieren te 's-Gravenpolder* (1985); A. Dabrowka. *Untersuchungen über die mittelniederländischen Abele Spelen (Herkunft - Stil - Motive)* (1987); F. van Meurs. 'De abele spelen en de navolgende sotternieën als thematisch tweeluik', in: *Literatuur* 5 (1988), p. 149-156; O.S.H. Lie. 'Het abel spel van Lanseloet van Denemerken in het handschrift-Van Hulthem: hoofse tekst of stadsliteratuur?', in: H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen* (1991), p. 200-216; W. van Anrooij en A.M.J. van Buuren. 's Levens felheid in één band; het handschrift-Van Hulthem', in: *Idem* (1991), p. 184-199; J.W. Klein. '(Middelnederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste* 2 (1995), p. 1-30. [W. Kuiper/H. Struik]

Abgesang zie staart

ablaut

Term uit de taalkunde voor de variatie van de vocalen in woorden en woordgroepen. Voor de literatuur is de ablaut als klankwisseling in zoverre van belang dat dichters hun verzen rijker aan klank kunnen maken door een grote variatie aan vocalen aan te brengen. Zo bevat de volgende regel van Kloos (uit zijn sonnet 'Ik droomde van een kalmen, blauwen nacht') op de tien syllaben niet minder dan acht verschillende klinkers: 'En heel mijn ziele ruiste U toe; één zucht', (*De Nieuwe Gids* 1, 1885 I, p. 138).

LIT: G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²); L. Beru. 'Periphrastischen Tempora und Ausgleich der Ablautalternanten', in: *LB* 74 (1985), p. 37-52. [G.J. Vis]

abortief

Perkament bereid uit de huid van ongeboren dieren. Gedurende de Middeleeuwen stuitte het gebruik ervan op groeiende weerstand naarmate het kwalitatieve aspect op de achtergrond raakte en abortief meer en meer in verband gebracht werd met occulte en nigromantische praktijken. Tegenwoordig neemt men wel aan dat veel perkament dat voor abortief doorgaat, in werkelijkheid konijnenvel is.

LIT: LdMA; D.V. Thompson. *The materials and technics of medieval painting* (1956), p. 27-28; R. Reed. *The nature and making of parchment* (1975); J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 18. [W. Kuiper]

absolute poëzie

Term uit de poëziekritiek voor die poëzie waarin de dichter ernaar streeft alles wat niet tot het wezen van de poëzie behoort daaruit te weren. In de praktijk leidt dit tot poëzie waarin taal niet gebruikt wordt vanwege de referentiële functie, maar een eigensoortige (poëtische) functie krijgt toegewezen. In principe behoort absolute poëzie binnen deze opvatting tot de hoogste vorm van poëzie.

Het streven naar absolute poëzie is afkomstig uit de romantische speurtocht naar het 'wezen' van de poëzie. Zo werd het als een oneigenlijk element ervaren dat poëzie iets vertelt. Betekenis moet worden uitgedrukt door de poëtische vormgeving, en om het absolute te bereiken gingen dichters al spoedig gebruik maken van symbolen die dat moeilijk vaststelbare 'wezen' van de poëzie zo min mogelijk aantastten. Zo vindt men de duidelijkste vertegenwoordigers van de absolute poëzie in het symbolisme met auteurs als Baudelaire en Mallarmé. Er zijn raakpunten van deze poëzie met de poësie pure. Een Nederlands gedicht dat kenmerken van de absolute poëzie vertoont, is 'Staren door het raam' van J.H. Leopold (*Verzamelde verzen*, dl. 1, 1982, p. 64).

LIT: Best; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

abstracte poëzie

Term uit de poëziekritiek voor het soort poëzie waarin de nadruk ligt op de klank en de visuele (vaak grafische) vormgeving, met achterstelling van de betekenis van de gebruikte woorden en de grammaticaliteit van de woordverbindingen. Abstracte poëzie sluit aan bij de abstracte of non-figuratieve beeldende kunst. Ze vindt haar oorsprong in het volkslied-1 en kinderlied (aftelrijmpje bijv.) met hun betekenisloze woordverbindingen ('lene, miene, mutte / tien pond grutten'). Het merkwaardige van de aanduiding 'abstract' is dat ze juist verwijst naar zulke concrete ervaringen als geluid en beeld. Er is dan ook een duidelijke relatie met de concrete (of visuele) poëzie. Na de Eerste Wereldoorlog werd veel abstracte poëzie geschreven door dadaïsten en futuristen als Hans Arp, Kurt Schwitters en de Nederlandse dichters I.K. Bonset en Paul van Ostaijen. Een goed voorbeeld van een abstract gedicht is 'Ruiter' uit de serie 'Soldaten' (1916) van I.K. Bonset (*Nieuwe woordbeeldingen*, ed. Schippers, 1975, p. 81).

Waar het abstracte gedicht vooral op muzikaliteit van de taal gericht is, ontstaat een vorm van poëzie die men gewoonlijk aanduidt met de term poësie pure. Men spreekt ook wel van abstracte poëzie wanneer de betekenis van het gedicht uitgedrukt wordt in symbolen, zoals in de absolute poëzie.

LIT: Cuddon; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

absurdisme

Literaire vorm, speciaal toneel, waarin de absurditeit en de zinloosheid van het menselijk bestaan wordt uitgebeeld. Het absurdistisch toneel gaat terug op de Franse existentiële filosofie van Sartre en Camus, waarin de mens gezien wordt als een geïsoleerd individu, levend in een vijandige en ongeordende samenleving, op weg van het niets naar het niets. Afgesneden van zijn religieuze, metafysische of transcendentale wortels is de mens losgeraakt van zijn zekerheden. Al zijn activiteiten worden doelloos en absurd. Vandaar ook het verzet van het absurdisme tegen traditionele cultuurvormen. Omdat het menselijk bestaan als irrationeel en absurd wordt beschouwd, kan dit ook alleen maar weergegeven worden in literaire werken die zelf een absurde vorm hebben. Het sterkst komt dit tot uiting in de zinloosheid van de dialogen, die het onvermogen van werkelijk menselijk contact demonstreren, zoals in Ionesco's *La cantatrice chauve* (1950). Andere schrijvers van absurdistisch toneel zijn Adamov, Beckett, Genet en Pinter. In Nederland schreef H. Mulisch met *De knop* (1960) absurdistisch toneel, evenals L. de Boer in *De kaalkop luistert* (1963), *De verhuizing* (1964), *Borak valt* (1967) e.a.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; M. Esslin. *The theatre of the absurd* (1962²); D. Grossvogel. *The blasphemers: the theatre of Brecht, Ionesco, Beckett, Genêt* (1965); A.P. Hinchcliffe. *The absurd* (1969); A. van der Starre. 'Bestaat er een absurdistisch toneel?', in: F.F.J. Drijkoningen e.a. *Avant-garde en traditie in het moderne toneel* (1978). [G.J. van Bork]

abusio of catachrese

In strikte zin een vorm van figuurlijk taalgebruik (als stijfbeeld vallend onder de tropen-1) bestaande uit een (schijnbaar) onlogische toepassing van beeldspraak omdat het beeld aanvankelijk niet gevoeld wordt en een beeld gebruikt wordt in een situatie waarin het normale (letterlijke) taalgebruik, de consuetudo, geen woord voorhanden heeft. Later kan zo'n woord inburgeren en zelfs tot cliché-1 worden.

Zo is het woord 'benen' uit de 'benen van de passer' het geëigende woord voor iets wat niet door een letterlijke aanduiding in de vorm van één enkel woord is te vervangen en alleen maar omschreven kan worden in meer termen zoals 'beide gepaarde delen'. Een ander voorbeeld: het oog van de naald - hij is door het oog van de naald gekropen.

Abusio als onlogisch gebruik van beeldspraak (bij gebrek aan iets anders) kan een komisch effect hebben: 'blind van angst kroop hij door het oog van de naald'; in dit laatste geval leidt de beeldspraak tot bombast.

De abusio vindt men ook bij moderne dichters. Zo schrijft Achterberg in 'Thebe':

uw handen, die ik niet kon tillen,
voelde ik langs het leven strelen,
dat in mij sloeg
(VG, 1963⁵, p. 258).

Het beeld van het 'slaande' leven is vreemd. Men kan de volgende redenering opzetten. Er is een ik-figuur die gestreeld wordt en van wie gezegd wordt dat hij het leven in zich voelt slaan. Een mogelijke lezersassociatie is die van 'leven' met 'hart'. Van dat hart kan - volgens de bekende uitdrukking - gezegd worden dat het 'slaat'. Maakt de lezer deze verschuiving, dan kan hij 'slaat' vertalen in een parafrase, luidend: 'Ik voelde uw handen strelend langs mij gaan, zodanig dat mijn hart, symbool van het leven, ervan sloeg (klopte)'. In dit geval werkt de onduidelijkheid van de beeldspraak suggestief, doordat het het associatievermogen van de lezer activeert. Half redenerend, half associërend komt hij er dan wel uit. De aldus aangebrachte verschuiving is vergelijkbaar met datgene wat de taalgebruiker doet ten aanzien van de metonymia; ook daar is geen gelijkenis tussen beeld en verbeelde, maar een anderssoortige betrekking. Door een ontbrekende schakel in te voegen, krijgt men de voorstelling rond. Hetzelfde gebeurt bij deze veelal als catachrese aangeduide vorm van abusio in 'Thebe'.

In ruimere zin is catachrese ook wel gebruikt als synoniem van figuurlijk woordgebruik in het algemeen, dikwijls met een negatieve waardering van 'slecht gebruikt'.

Beide gebruiksmogelijkheden van de term hebben gemeen dat het beeldsprakige karakter van het woord niet meer als zodanig wordt ervaren.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Longman; Marouzeau; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruisje/G.J. Vis]

acatalectisch

Term uit de prosodie ter aanduiding van een metrische versregel waarvan de laatste versvoet compleet is, dit in tegenstelling tot de catalectische versregel, bijv.

Mijn lièf, / âl moèt
Hêt dân / oôk zîjn,
Dât mij / ûw lâch
Voôr 't laàt/stê groèt,

Gij 't lè/vên wínt
Uit stèr/vênspijn,
En èl/kê dàg
Mij stèr/vênd víndt;
(J. Jac. Thomson. *Orplid*, 1916, p. 35.)

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Morier; Myersd/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

accent of klemtoon

Term uit de prosodie ter aanduiding van de prominentie (heffing) van de klank van een syllabe ten opzichte van die van de omringende syllaben (daling). Deze prominentie kan van dynamische, temporele of muzikale aard zijn. Dikwijls is het een combinatie van twee van deze elementen, soms van alle drie. Bij de ritmische (ritme) notatie worden heffing en daling aangegeven door resp. ' en ^, bijv. lópên.

Het accentverloop van meersyllabige woorden ligt in principe linguïstisch vast. Men raadplege daarvoor het woordenboek. De vraag of een eensyllabig woord een prominente dan wel een niet prominente syllabe heeft, wordt meestal bepaald door het zinsverloop. In ieder geval moet men eerst de woordbetekenis kennen om een uitspraak over de prominentie of de prominentieverhoudingen te kunnen doen, bijv. *negéren* verschilt van *négeren*. Dynamisch accent is een kwestie van sterkte, volume. Temporeel of kwantiteitsaccent is een kwestie van lengte, duur. Muzikaal of melodisch accent wordt gekenmerkt door toonhoogte.

De vaststelling van prominentie is niet alleen een kwestie van fysische aard, maar ook, en soms voornamelijk, van psychologische aard. Intersubjectiviteit van lezers beslist dan eerder over twijfelgevallen dan de proefondervindelijke waarneming in het fonetisch laboratorium. Uit recent fonetisch onderzoek blijkt dat niet alle woordaccenten geconcretiseerd worden in gesproken taal. Voor zover dat wel het geval is, spreekt men van 'zinsaccenten'. Deze worden overwegend bepaald hetzij door opvallende toonhoogteveranderingen, hetzij door veranderingen in de duuropbouw in de syllabe die het woordaccent draagt. Hiermee is een jarenlang herhaalde stelling, dat de uitspraak van het Nederlands primair bepaald wordt door dynamisch accent (volume), achterhaald.

Door de wisseling van accentverloop heeft elke gesproken zin een bepaald ritme. Sinds de renaissance kozen dichters hun woorden zo, dat een alternering in het ritme optrad. Door deze praktijk, tot in de 20e eeuw algemeen gangbaar, kan men een versregel zo structureren dat er metrische (metrum) eenheden (versvoet) ontstaan. De in Nederlandse poëzie meest voorkomende metrische eenheid is de jambe.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; HWR; LdMA; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963); R. Collier en J. 't Hart. *Cursus Nederlandse intonatie* (1981). [G.J. Vis]

accentletter zie aksant

accentvers zie heffingsvers

accentverschuiving

Term uit de prosodie ter aanduiding van een bepaalde vorm van antimetrie. Volgens de theorie van Stuiveling, die de versvoet als uitgangspunt neemt, zijn er twee gevallen van accentverschuiving. Uitgaande van de jambe $\bar{\quad}$ onderscheidt hij accentverschuiving naar voren en accentverschuiving naar achteren, waarbij het teken ' een onderbetoonde (onderbetoning) heffing voorstelt, en het teken \sim een overbetoonde daling (overbetoning).

Men kan zich afvragen of deze onderscheidingen van belang zijn voor de tekstinterpretatie. Het lijkt aanbevelenswaard zich te beperken tot het begrip antimetrie, omdat dit begrip zich leent voor beschrijving van datgene wat de doorsnee luisteraar, die een gesproken tekst hoort en verwerkt, bewust ervaart. Nadere verfijningen in de prominentieverhoudingen kunnen alleen in het fonetisch laboratorium deugdelijk geregistreerd worden.

LIT: Gorp; G. Stuiveling. *Versbouw en ritme in den tijd van '80* (1934). [G.J. Vis]

accidentals

Term uit de analytische bibliografie en de editietechniek voor de varianten die de editeur voor de copy-text van minder belang acht. Doorgaans betreft het varianten op het gebied van spelling, interpunctie, woordscheiding en alinea-indeling. Wel belangrijk geachte varianten noemt men substantives. Het onderscheid tussen accidentals en substantives berust niet alleen op het al dan niet geautoriseerd zijn (autoriseren) van bepaalde varianten. Met name in de periode van de handpers vond uniformering van spelling, interpunctie en hoofdlettergebruik plaats door de zetter, niet door de auteur. Zelfs als de kopij is overgeleverd, verdient het soms aanbeveling dit soort accidentals uit de door de zetter geuniformeerde druk over te nemen.

LIT: Mathijssen; W.W. Greg. 'The rationale of copy-text', in: *Studies in bibliography* 3 (1950-1951), p. 19-36; F. Bowers. 'Multiple authority: new problems and concepts of copy-text', in: *The Library* 5th series, 27 (1972), p. 81-115; Center for editions of American authors. *Statement of editorial principles and procedures*. Rev. ed. (1972), p. 2; V.E. Dearing. 'Concepts of copy-text old and new', in: *The Library* 5th series, 28 (1973), p. 281-293; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 338-343; G.Th. Tanselle. 'Greg's theory of copy-text and the editing of American literature', in: *Studies in Bibliography* 28 (1975), p. 167-229; M. Spies. 'Verantwoording', in: J. van den Vondel. *Twee zeevaart-gedichten*, dl. 2 (1987), p. 1-10. [P.J. Verkruijsse]

acclamatie

Bijvalsbetuiging in de vorm van een kort, geïsoleerd zinnetje dat het belang van het voorafgaande moet onderstrepen. Men vindt het in rituele gebruiken, zowel kerkelijke (bijv. 'Amen' als goedkeurende uitroep van de gemeente na een gebedstekst van de voorganger) als wereldlijke (bijv. 'Leve de Koningin!' na de troonrede). De acclamatie is vergelijkbaar met sommige vormen van de beurtzang in het kerklied.

LIT: Shipley. [G.J. Vis]

acconsonantie zie medeklinkerrijm

acconsonerend rijm zie medeklinkerrijm

accumulatio

Stijlfiguur bestaande uit het twee- of meerledig naast elkaar plaatsen van verwante noties, bijv. 'eten en drinken' als uitsplitsing van 'voedsel'. Soms nadert de accumulatio de tautologie, zoals in 'Hij sprak en zeide' (G. Gossaert. *Experimenten*, 1911, p. 162). Behalve substantieven en werkwoorden kunnen ook adjectieven in de accumulatio als bestanddelen fungeren, bijv. in de versregel 'Wanneer we aan 't hoogst, het grootst, 't volmaakste wezen denken' (J. Kinker. *Gedichten* dl. 1, 1819, p. 66). Het laatste voorbeeld grenst aan de enumeratio. Het verschil is gelegen in het feit dat de accumulatio een meerledige omschrijving is van een overkoepelend begrip. In dit opzicht is de accumulatio verwant aan de perifrasede en aan de amplificatio. De accumulatio kan de vorm aannemen van een coacervatio.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Morier; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

acefalisch vers

Term uit de prosodie ter aanduiding van een verschijnsel op het gebied van het ritme van een vers-1. Het betreft een metrische regel waarvan de eerste syllabe ontbreekt of als ontbrekend kan worden ervaren. Bekend bij classici is de tweede versregel van boek XXIII van de *Ilias* van Homerus, die niet begint met een te verwachten dactylus (-~~) maar met twee dalingen (~~). In de Nederlandse literatuur zijn deze gevallen zeldzaam. Maar in het polymetrische (polymetrie) gedicht 'De kreupele' van Nijhoff, met stijgend metrum in de eerste acht verzen, vertoont vs. 9 ineens een patroon zonder aanvangsdaling(en). Volgend op het schema ~(-)-/~(-)-/~(-)-/ van de vss. 1-8 begint vs. 9 onverwacht met een heffing: Búitèn hêt vènstêrtjê vòerên (M. Nijhoff. *VG*, 1974, p. 519).

In de forma formata vanuit vs. 9 gezien is dit een acefalisch vers. In principe gebeurt hier hetzelfde als bij een regel die catalectisch is, maar nu niet aan het eind van de regel, maar aan het begin.

Afhankelijk van de instelling van de lezer kan een acefalisch vers soms ervaren worden als een vorm van aritmie.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Wilpert. [G.J. Vis]

achronie

Afwijking van de chronologische vertelwijze. Deze afwijking is niet nauwkeurig vast te stellen in duur of richting (toekomst of verleden), bijv. omdat er binnen retroversie (terugverwijzing) anticipatie-1 (toekomstverwijzing) aangetroffen wordt, zodat het moeilijk te bepalen wordt hoe deze verhaalelementen zich verhouden tot de chronologie van het vertelde. Wanneer bijv. binnen een chronologisch verteld verhaal de mededeling gedaan wordt: 'Toen wij met vakantie in Frankrijk waren, spraken we af om te gaan verhuizen', dan is er sprake van een toekomstverwijzing binnen een retrospectief geformuleerde mededeling, waarvan niet nauwkeurig is vast te stellen hoe deze zich tot het 'heden' verhoudt.

LIT: Bal; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; G. Genette. *Tijdsaspecten in de roman* (1979). [G.J. van Bork]

acrostichon, lettervers, naamdicht of naamvers

Oorspronkelijk magisch geladen dichtvorm, waarbij de beginletters van versregels, strofen of boeken doorgaans een persoonsnaam vormen, soms ook het abc, een woord of een tekst. De naam kan de naam zijn van degene aan wie het gedicht werd opgedragen (destinataris), zoals het geval is met *Der vrouwen heimlicheid* (ca. 1350) en het *Wilhelmus*, waarvan de beginletters van de strofen WILLEM VAN NASSOV vormen. Het kan ook de naam van de auteur zijn, zoals gebruikelijk in de literatuur van de rederijkers, met name bij Anthonis de Roovere. In *Van den vos Reynaerde* maakt Willem zich door middel van een acrostichon aan het slot van de tekst als auteur bekend.

'De geest van het Spanderswoud' is een acrostichon van Gerrit Komrij met zijn eigen naam als beginletters (G. Komrij. *Alle gedichten tot gisteren*, 1994, p. 134).

Bijzondere vormen van het acrostichon zijn het abecedarium, het acroteleuton, het mesostichon en het telestichon.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; M. van Doorn en W. Kuiper. 'Der vrouwen heimlicheid', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 539-551; Drs. P. *Dartelen met versvormen* (1977)p. 17; F. Willaert. 'Vier acrostichons in het Haagse Liederhandschrift', in: *'t Ondersoek leert* (1986), p. 93-104. [W. Kuiper]

acroteleuton

Combinatie van een acrostichon en een telestichon: de beginletters van de regels leveren van boven naar beneden gelezen hetzelfde woord op als van beneden naar boven gelezen.

LIT: Best; Gorp; LdMA; Metzler; Wilpert. [W. Kuiper]

acta zie notulen

actant

Term uit de verteltheorie, waarmee een klasse van acteurs wordt aangeduid, die allen dezelfde relatie onderhouden met het streven dat de kern vormt van een verhaal. Een belangrijke relatie is bijv. die van een acteur tot een na te streven doel. Daarmee zijn twee klassen gegeven: die van de subject-actant (acteur) en die van de object-actant (doel). Zo wil bijv. Max Havelaar bekend maken welke misdaden er in naam van de Koning in Indië worden bedreven. Havelaar is subject-actant en het bekendmaken van de misdaden die in Indië worden begaan is object-actant in Multatuli's boek.

LIT: Bal; Baldick; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince. [G.J. van Bork]

acteur

Toneelspeler of vertolker van een der personages uit een toneelspel-1. Bij overdracht wordt de term acteur gebruikt in de verteltheorie voor een instantie die in een verhalende tekst een handeling verricht. In deze betekenis is de acteur niet noodzakelijk een mens.

LIT: Bal; Gorp Prince; Wilpert. [G.J. van Bork]

actie-eenheid

Term uit de drama-analyse voor een groep actiemomenten die het handelingsverloop markeren, doordat ze gezamenlijk verwijzen naar één bepaald punt in het drama, nl. het handelingsaspect. Men zou de actie-eenheid kunnen beschouwen als een motief van het drama dat bijdraagt tot de plot of het verloopplan.

LIT: J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1972²). [G.J. van Bork]

actiemoment of handelingsmoment

Term uit de drama-analyse voor een spelhandeling die uitwijst naar een handelingsaspect en daardoor verantwoordelijk is voor een bepaalde emotie bij publiek of lezer. Dat kan gebeuren doordat het actiemoment uitwijst naar een punt dat gevreesd wordt, of juist naar een punt waarop wordt gehoopt. Wanneer bijv. aan het begin van een drama zich een handeling voltrekt die vooruitwijst naar de ondergang van één van de personages, dan wekt dat een bepaalde spanning. Die handeling is dan een actiemoment en de ondergang van het personage het handelingsaspect.

Men onderscheidt vijf typen actiemomenten: actiemomenten met een prospectief aspect; actiemomenten met een retrospectief aspect; actiemomenten die verwijzen naar een gelijktijdig op het toneel zichtbaar gebeuren, of naar een voor de toeschouwers onzichtbaar gebeuren omdat het zich achter het toneel voltrekt, beide simultaanaspect genoemd; en tenslotte de spelhandeling die verwijst naar de (bekende of bekend veronderstelde) achtergrond van het handelingsverloop, het zgn. wereldbeeldaspect.

LIT: J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1972²). [G.J. van Bork]

actio zie pronuntiatio

ad fontes

'Naar de bronnen!' Het motto waaronder de laatmiddeleeuwse humanisten systematisch op zoek gingen naar oude handschriften met daarin de oorspronkelijke, d.w.z. niet gecompileerde en door transmissiefouten gecorrumpeerde teksten van de klassieke auteurs om zo te komen tot een wetenschappelijk verantwoorde studie van zowel de klassieke literatuur als de bijbel. De handschriften die de voor de humanisten waardevolle, niet-bewerkte teksten bevatten, stammen uit de tijd van Karel de Grote, de 8e en 9e eeuw.

De moderne filologie huldigt dit streven onverkort. De overleveringsgeschiedenis van Middelnederlandse, 16e- en 17e-eeuwse literatuur is doorgaans zo gecompliceerd en zo vol lacunes, dat het bestuderen van de bron(nen) waarin de tekst is overgeleverd (codicologie, manuscriptologie, analytische bibliografie) een absolute noodzaak is voor een beter begrip van de tekst.

LIT: W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 5 (1961), 10 (1966-1967); P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983); W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde* (1989); J.B. van der Have. *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel* (1990). [W. Kuiper]

ad spectatores

Rechtstreeks tot de toeschouwers gerichte monoloog met het doel de handeling of de zedeles uit het toneelstuk toe te lichten. Zowel het begin van de proloog van Hoofts *Warenar* (1617) als het door Milttheyt uitgesproken slot van deze proloog kunnen als voorbeelden gelden.

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Metzler; MEW; Wilpert; J. Jansen, "Ghy Amsterdammer burgers..., ick ben u mee poortres"; de aangesproken toeschouwers van de 'Warenar", in: *TNTL* 106 (1990), p. 287-290. [G.J. van Bork]

ad usum delphini

Gekuiste teksteditie. Letterlijk betekent het: ten gebuik van de Dauphin, nl. de zoon van Lodewijk XIV, voor wie J.B. Bossuet en P.D. Huet als diens leermeesters speciale (gekuiste) edities van Latijnse auteurs vervaardigden.

LIT: Best; Brongers; Hiller; Metzler; MEW. [P.J. Verkruijsse]

adagium of proverbium

(Neo)latijn voor spreuk met een filosofische of morele inhoud. Al in de Middeleeuwen werden er spreukenverzamelingen aangelegd. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in het *Nederrijns moraalboek* (ca. 1270), dat onder meer een verzameling spreuken in proza bevat of in het handschrift-Van Hulthem (ca. 1410), een verzamelhandschrift waarin een aantal aan Salomo toegeschreven rijmspreuken staat. Erasmus (1466/69-1536) publiceerde zijn eerste bundel van 800 adagia onder de gelijknamige titel, met het doel de mensen te confronteren met oude wijsheden ontleend aan klassieke auteurs, de bijbel en de kerkvaders. In 1533 waren de *Adagia* uitgegroeid tot ruim 4000 van commentaar voorziene spreuken en spreekwoorden. Sommige van Erasmus' adagia bevatten felle aanvallen op misstanden in kerk en maatschappij.

De term adagium heeft in de loop der tijden een begripsverruiming ondergaan en is vrijwel synoniem geworden aan adagium: een spreekwoord of gezegde in het algemeen. Dit blijkt ook uit het feit dat Erasmus uitspraken van klassieke auteurs vergeleek met spreekwoorden uit zijn eigen tijd.

Vergelijkbaar met het adagium is de parabel, de vergelijking.

LIT: Cuddon; Laan; Metzler; M. Mann-Philips. *The Adages of Erasmus* (1964); S.W. Bijl. *Erasmus in het Nederlands tot 1617* (1978), p. 179-186; J. Reynaert. 'Alderhande proverbien vanden wisen Salomone', in: H. van Dijk, W.P. Gerritsen, O.S.H. Lie (red.). *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem* (1992), p. 153-163. [H. Struik]

adaptatie

Aanpassing of bewerking van een literair werk om het geschikt te maken voor een ander medium en/of ander publiek dan waarvoor het oorspronkelijk bedoeld is. Zo werd *De donkere kamer van Damocles* (1958) van W.F. Hermans door Fons Rademakers bewerkt tot het filmscript van *Als twee druppels water*, en werd *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* van Louis Couperus door W. van der Kamp bewerkt voor televisie.

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; *Scenarium* 4 (1980). [G.J. van Bork]

addenda

‘Wat toegevoegd moet worden’. Bemerkte een auteur tijdens of na het drukken van zijn tekst dat hij iets vergeten was, dan kon hij aan het slot van het voorwerk of aan het eind van het boek de ontbrekende tekst laten afdrukken onder het kopje ‘addendum’ (of ‘addenda’). Op dezelfde manier kon een zetfout hersteld worden door middel van een lijstje corrigenda of errata. Omdat in een latere druk addenda en corrigenda verwerkt kunnen worden en vaak ook daadwerkelijk werden, is het voorkomen ervan een aanwijzing voor een eerste of oorspronkelijke druk. Een voorbeeld van ‘Corrigenda en addenda’ kan men aantreffen in de editie van *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft* (ed. Van Tricht, dl. III, 1979, p. 838).

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Hiller; Scott; Wilpert. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

adiectio

Term uit de retorica die een toevoeging aan een geheel aangeeft, hetzij kwantitatief, hetzij intensief. Naast de detractio, transmutatio en immutatio is de adiectio één van de vier wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio. De toevoeging aan een rede of gedeelte daarvan kan uiteenlopen van een klank aan een woord tot een nieuw idee aan de rede in zijn totaliteit. De toevoeging kan vooraan gebeuren (prothesis), er tussenin (epenthesis) of achteraan (paragoge). De intensiverende adiectio vindt plaats d.m.v. amplificatio.

Als paragogische adiectio zou men kunnen zien de toevoeging van een nieuwe slotstrofe in het handschrift van Hoofts ‘Chanson a Madame’. Daardoor verandert de hele strekking van het gedicht (vgl. *Uit Hoofts lyriek*, ed. Zaalberg, 1975⁴, p. 19-21).

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

adieu-lied

Lied of gedicht waarin het afscheid van het leven, familie, vrienden, bezittingen of vaderland bezongen wordt, bijv. *Den langhen adieu* van de 16e-eeuwse rederijker Eduard de Dene, of het lied ‘Van proper Janneken’ uit het Antwerps Liedboek met als refrein:

Adieu schoon Janneken, tot op een wederkeren
Adieu, ic vare na 't Roomsche lant.
(*Een schoon liedekens-boeck*, ed. Hellinga, 1968, p. 86-87).

Een ander voorbeeld is het ‘Afscheit van Amsterdam’ (1649) van Reyer Anslo (*Poëzy*, 1713).

LIT: Laan; L. van Biervliet. ‘Historielied van vrou Marie van Bourgoengien: bij een vijfhonderdste verjaardag’, in: *Biekorf* 82 (1982) 3, p. 242-252. [W. Kuiper]

adiunctio

Term uit de retorica voor de verbinding van twee of meer woordgroepen, bestaande uit meer dan twee woorden, en één gezegde. Bijv.: Ik verwacht alles van zijn goedgeefsheid, niets van mijn zuinigheid en veel van haar mildheid.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; HWR; Lausberg; Metzler. [P.J. Verkruijsse]

adonius versus

Term uit de prosodie ter aanduiding van een korte metrische versregel uit de Klassieke Oudheid met twee heffingen. Dit dipodisch (dipodie) vers werd gebruikt als slotregel van de sapphische strofe. De adonius komt ook voor als onderdeel van een langere regel, bijv. als het tweevoetige slot van de hexameter, waar het finale adonius heet.

Als voorbeeld van het eerste geval zie men de vierde regel van de volgende strofe uit het gedicht 'Gedachten' uit 1785:

o Hemelschepper, Aerdforméer
Bootséer van het menschlijk beeld,
Waerin het uwe, o Alregerer!
Zoo zichtbaer speelt;
(J. Kinker. *Belgische gezangen*, 1785, p. 70).

LIT: Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

adversaria

Mengelwerk, soms gebruikt in titels van tijdschriften zoals de *Bibliographische adversaria*.

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Hiller; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

adynaton

Stijlfiguur die gezien kan worden als een onderdeel van de perifrasede. Het is een sterk overdreven omschrijving (hyperbool) van iets wat praktisch onmogelijk geacht wordt. In plaats van 'Nooit zal dat gebeuren' geeft men een omschrijving van 'nooit' in de vorm van bijv. 'Ik mag hangen als' enz.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

aemulatio

Term uit de retorica voor het trachten te evenaren of te overtreffen van een bewonderd voorbeeld via creatieve imitatio (vrije navolging of bewerking). Aemulatio dient meer gezien te worden als een bijzondere vorm van imitatio dan als de slotfase

in de - in de literatuurwetenschap vaak veronderstelde - ontwikkeling van translatio via imitatio naar aemulatio. De literaire competitie kon gewonnen worden door de klassieke voorbeelden van een nationale of christelijke strekking te voorzien. Zo is bijv. Vondels *Jeptha* (1659) een imitatio van het Neolatijnse stuk *Jephtes sive votum* (1554) van G. Buchanan, dat op zijn beurt een verchristelijkte imitatio, dus aemulatio, was van Euripides' *Iphigeneia in Aulis*. Vondels *Gysbreght van Aemstel* (1637) is een aemulatio van Vergilius' *Aeneis*, dat op zijn beurt een aemulatio is van Homerus: een verchristelijkend element is de situering van het stuk in de kerstnacht en het is 'nae 's Landts ghelegentheyte verduytscht'.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; J.D.P. Warners. 'Translatio - imitatio - aemulatio', in: *NTg* 49(1956), p. 289-295; 50(1957), p. 82-88, 193-201. [P.J. Verkruisje]

Aernoutsbroeders

Laatmiddeleeuwse benaming voor aan lager wal geraakte mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats, rondtrekkend proletariaat, zwervers en landlopers. In de iconografie zijn de Aernoutsbroeders herkenbaar aan de netten die zij dragen, vandaar het synoniem nettenboeven. De benaming 'varende luyden' is van deze eeuw. De Aernoutsbroeders moeten niet verward worden met andere rondtrekkende middeleeuwers als vaganten of Goliarden. Als gevolg van de verslechterende economie in de 15e en 16e eeuw ontstond er in de steden een armoedeprobleem dat de burgerij boven het hoofd groeide. Onder invloed hiervan werden er binnen en door de burgerij teksten geschreven, waarin gesuggereerd werd dat de betrokkenen hun armoede volledig aan zichzelf te wijten hadden, of waarin hun zwervend bestaan als een bewuste keuze werd voorgesteld. Deze teksten hebben vaak segregatie of deportatie tot onderwerp: allen die overbodig zijn of niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, worden opgeroepen zich te verzamelen op het schip van sinte Heb-niet of sinte Rein- uut of een wagen ('Vanden langhen wagen met zijn lichte vracht') om weggevoerd te worden dan wel zich ergens heen te begeven ('Van dat Luye leckerlant'). Een aantal van deze teksten bleef bewaard in de 16e-eeuwse bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen* (ed. Mij. van Ned. Letterk., 1971).

LIT: Laan; V. de Meyere en L. Baekelmans. *Het boek der rabauwen en naaktridders* (1914); D.Th. Enklaar. *Varende luyden. Studiën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden* (1956); J.E. Spruit. *Van vedelaars, trommers en pijpers* (1969); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late Middeleeuwen* (1983²). [W. Kuiper]

afbijtsel

Druktechnische term voor een drukfout, veroorzaakt door het verschuiven van het frisket waardoor een gedeelte van het zetsel niet via de in het frisket uitgespaarde openingen wordt afgedrukt, of door het onzorgvuldig inleggen van een vel papier waardoor een deel van het vel dubbelslaat. In het laatste geval hoeft niet altijd tekstverlies te ontstaan, als het omgevouwen gedeelte tenminste niet te groot is en als het bij het snijden en binden omgevouwen blijft.

LIT: W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 152-154. [P.J. Verkruijsse]

afdruk zie kopie

affective fallacy

Term afkomstig van W.K. Wimsatt Jr. en M.C. Beardsley voor de door hen als foutief aangemerkte handelwijze om als criticus een literair werk te waarderen in termen van het effect ervan op de lezer. Het door beiden gepropageerde alternatief is de close reading zoals bijv. ontwikkeld in de New Criticism (autonomiebewegingen), die een ergocentrische werkwijze voorstond met aandacht voor de formele kenmerken van de tekst als uitgangspunt voor waardering.

Een voorbeeld van affective fallacy in de Nederlandse letterkunde is de zogenaamde impressionistische literatuurkritiek zoals die, onder invloed van de Tachtigers, in de eerste helft van de 20e eeuw beoefend is. Een tegengestelde benaderingswijze vindt men in de autonomistische aanpak van het naoorlogse tijdschrift *Merlyn* (1962-1966), waarvan redacteur K. Fens zich op het standpunt stelde dat men zich als criticus dient te richten op de tekst van het werk, los van de mogelijke indrukken die het werk op lezers kan maken. In de academische wereld is dit principe op vergelijkbare wijze te vinden bij W.Gs Hellinga en zijn leerling F. Lulofs ('de Amsterdamse school'), met hun stilistiek op linguïstische grondslag.

Binnen het kader van het chronologische proces van productie tot receptie (auteur-tekst-lezer) zou men als keerzijde van de affective fallacy de intentional fallacy kunnen beschouwen; deze gaat uit van de auteursintentie. Uiteraard is de intentional fallacy niet minder tegengesteld aan de close reading dan de affective fallacy, omdat beide niet de tekst centraal stellen maar een buitentekstuele instantie.

Reeds in de Oudheid vindt men voorbeelden van een soortgelijke problematiek. Met enige voorzichtigheid kan men zeggen dat bijv. Aristoteles' begrip 'catharsis' en het begrip 'vervoering' van Longinus verwant zijn aan de affective fallacy.

Het begrip speelt een belangrijke rol in de receptie-esthetica voor zover deze geïnteresseerd is in (subjectieve) lezersreacties.

LIT: Abrams; Baldick; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

afgesloten bibliografie

Een als afgerond geheel verschenen bibliografie, die in tegenstelling tot een lopende bibliografie, niet bedoeld is om voortgezet te worden. Wel kunnen na verloop van tijd elders (bijv. in artikelen in tijdschriften) aanvullingen gepubliceerd worden. Zo zijn op de in principe afgesloten *Bibliographie van Vondels werken* (1888) door J.H.W. Unger op tal van plaatsen correcties en aanvullingen verschenen, variërend van jaarverslagen van het Vondel-Museum tot voetnoten bij tijdschriftartikelen en de rubriek 'Aanvullingen op ..' in het tijdschrift *Dokumentaal*.

LIT: BDI; B. van Selm. 'Het registreren van aanvullingen op bibliografieën', in: *Dokumentaal 5* (1976), p. 26-29; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

afkorting

Verkorte schrijfwijze of uitspraak van één of meer woorden: bijv., d.m.v., i.t.t., e.v., a.w., aso, bobo, depri enz. In Middelnederlandse handschriften en incunabelen gebruikt om schrijfmateriaal te besparen (abbreviatuur), tegenwoordig vnl. een kwestie van gemakzucht, in advertenties van zuinigheid. Veel afk. maken een tekst z.g.a. onleesbaar, terwijl ze nauwelijks ruimtebesparend zijn. Het gebruik van afgekorte woorden kan eveneens zijn oorzaak hebben in het taboe dat rust op het uitspreken van het woord (zoals k voor kanker), in het gebruik van vakjargon (lab., U.B.) of om zich sociaal te profileren (turbotaal).

LIT: BDI; Dupriez-1; Dupriez-2; Hiller; Metzler; H.J. Boef. *Afkortingenlijst van de Nederlandse taal* (1989). [W. Kuiper]

aflevering of fascikel

Eén of meer katernen van een boek, serie of tijdschrift, die niet afzonderlijk de status van een boek, band of deel bezitten. Doorgaans worden afleveringen doorgepagineerd omdat ze later samen met andere afleveringen in één band worden gebonden. Bij het binden werden vaak de omslagen met de bibliografische gegevens (uitgever, jaar van publicatie) verwijderd zodat later de publicatiegeschiedenis moeilijk is vast te stellen. Het publiceren in afleveringen veronderstelt een systeem van intekening of abonnement. In Nederland zijn de vroegste sporen daarvan terug te vinden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Een voorbeeld van een werk dat gedurende een lange periode in honderden afleveringen verschijnt, is het *Woordenboek der Nederlandsche taal*.

LIT: BDI; Brongers; Hiller. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

aflijnen zie liniëren

aforisme

Term uit de genreleer voor een korte, heldere, puntige zin (vgl. zinspreuk-1) in proza. Kenmerkend is originaliteit van gedachte en uitwerking, en een verrassend effect. Gewoonlijk behelst het aforisme een inval of plotselinge verheldering, gebaseerd op een persoonlijke ervaring die tegelijk een algemeen menselijke kant heeft en tot nadenken stemt.

Men dient een onderscheid te maken tussen het aforisme als genrebewuste creatie en teksten of tekstelementen die later de status van aforisme krijgen toebedeeld. Voorbeelden zijn: 'Hetgeen er geweest is, hetzelfde zal er zijn, en hetgeen er gedaan is, hetzelfde zal er gedaan worden; zodat er niets nieuws is onder de zon.' (Prediker 1:9) en 'Roest rust niet' (L.P.Boon. *Boon-apartjes*, ed. De Ley, 1971, p. 49).

Geliefde stijlmiddelen zijn antithese, paradox, understatement, dubbelzinnigheid, humor, ironie en sarcasme. Enkele bundels: E. van der Steen. *Alfabetises* (1956); *Aan de haak* (ed. De Sneeuw en De Ley, 1972); *Koraalklippen* (ed. De Sneeuw, 1972); J.A. Emmens. *Gedichten en aforismen* (VW, dl. 1, 1980); H. van Naarden. *Aforismen* (1985).

Het aforisme is verwant aan gnome-2, maxime en sententia.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; G. de Ley. *Aforistisch bestek* (1976); G. Neumann (ed.). *Der Aphorismus* (1976); J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 123-168. [G.J. Vis]

afschrijf zie kopie

afschrijven-1

Benaming voor het kopieerproces waarmee in de periode voor de uitvinding van de boekdrukkunst boeken (codex) vermenigvuldigd werden. Het afschrijven van boeken werd uitgevoerd door een kopiist of afschrijver. Vaak waren dit beroepsschrijvers die soms zelfs in groepsverband werkten (bijv. bij het afschrijven van de Lancelot-compilatie).

De kopiist maakte bij het afschrijven gebruik van een voorbeeldhandschrift (legger) dat hij letterlijk overnam. Soms echter veranderde de kopiist naar eigen inzicht passages in de tekst, bijv. omdat de legger onvolledig was, hij deze niet begreep of omdat hij de tekst onjuist, onverantwoord of slecht vond. Ook was het mogelijk dat de kopiist tijdens het afschrijven fouten (continueringsfout, dicteerfout) maakte, waardoor zijn tekst ging afwijken van de legger. Als meer handschriften van een bepaalde codex overgeleverd zijn, is het mogelijk om de tekstgenese van het werk te reconstrueren in een stamboom of stemma door vergelijking van de overeenkomsten en verschillen in de teksten.

Vrijwel het hele middeleeuwse boekenbestand is overgeleverd als afschrift (apograaf). Boeken die door de auteur zelf geschreven zijn (autograaf), zijn uiterst zeldzaam.

LIT: BDI; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975); M. Draak. *De Middelnederlandse vertalingen van de proza-Lancelot* (1977²), p. 37-40; Th. Glorieux-De Gand. *Het woord van de kopiist; colofons van gedateerde handschriften* (1991); J.W. Klein, in: B. Besamusca en A. Postma. *De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 1 (vs. 1-5530) voorafgegaan door de verzen van het Brusselse fragment* (1993). [H. Struik]

afschrijven-2 zie liniëren

afschrijver zie kopiist

agnitio of anagnorisis

Term uit de poëtica van Aristoteles die aangeeft dat een personage tot inzicht komt in de aard van de situatie waarin hij zich bevindt. Dit veroorzaakt vaak de beslissende wending, de peripetie. In zijn 'Berecht' voor *Jeptha* (1659; WB-ed., dl. 8, 1935, p. 775) geeft Vondel aan hoe Filopaie en Jephtha beiden te laat tot inzicht komen: de moeder verneemt het ongeluk van haar dochter; de vader ziet in dat hij zijn dochter Ifis niet had moeten offeren.

LIT: Abrams; Baldick; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

aksant of accentletter

Term uit de typografie voor een letter gecombineerd met een accentteken (ä, á, à, â enz.). De meest voorkomende combinaties behoren standaard tot een letterpolis. Daarnaast bestaat de mogelijkheid om van zgn. gecréneerde of overhangende letters gebruik te maken. Dat zijn letters en losse accenttekens die over het letterstaafje heen hangen en die, naast elkaar gezet, de gewenste letter met accent opleveren.

LIT: Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 30-32; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1986²), p. 121-124; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 35. [P.J. Verkruijsse]

akte-1

Een geschrift, opgemaakt om als rechtsgeldig bewijs van het daarin vermelde te dienen. Zo spreekt men van een geboorte-, overlijdens-, koopakte enz. Een in plechtige vorm opgestelde akte is een oorkonde.

De naam die sommige mensen, onder wie letterkundigen, voeren, wijkt soms af van die in de officiële geboorte-akte. Zo heeft A.L.G. Bosboom-Toussaint haar naam altijd met ss gespeld, terwijl de akte Toussaint met één s heeft.

LIT: BDI; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

akte-2 zie bedrijf

alba

Uit de Zuid-Franse hoofse liefdeslyriek afkomstig subgenre, waarin bezongen wordt hoe gelieven tot hun spijt zien dat de dag aanbreekt (dageraadslid) en zij moeten scheiden, omdat hun samenzijn geheim moet blijven. Vaak is het de wachter die met zijn geroep de dag aankondigt, vandaar ook de benaming wachterlied.

Een 14e-eeuws Middelnederlands voorbeeld van een alba is het 72e Gruuthuse-lied, waarvan de eerste strofe luidt:

So wie bi lieve in rusten leit,
van niders clappen onbedwonghen,
hi mach wel zinghen vroilicheit,
tote dat de wachter heift ghesonghen:
'Staet up, het's dach!' 'O wi, o wach!',
dat's haer gheclach
met handen vast ghewronghen
(ed. Heeroma en Lindenburg, 1966, p. 383-384)

Hoewel de alba etymologisch identiek is aan de aubade is er literair-historisch een diametraal verschil in betekenis. In de aubade wordt de ochtend begroet, in de alba wordt hij verwenst.

LIT: Buddingh; Gorp; LdMA; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1884), p. 251-386; A.T. Hatto (ed.). *Eos. An enquiry into the theme of lovers meetings and partings at dawn in poetry* (1965); P. King. *Dawn poetry in the Netherlands* (1971); F.J. Saville. *The medieval erotic alba, structure as a meaning* (1972); P. Dronke. *The medieval lyric* (1978); J. Houtsma. 'Gelieven bij de dageraad in het Antwerps Liedboek', in: *TNTL* 95 (1979), p. 83-96; E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord* (1987). [W. Kuiper]

album album amicorum en liber amicorum

album academicum zie album studiosorum

album amicorum-1 of album

Vriendenboek, te vergelijken met het latere poëziealbum, waarin gedichten en deviezen in verschillende talen, alsmede handtekeningen, tekeningen, wapenschilden e.d. van vrienden werden verzameld. Het ontstaan van het album amicorum - ook wel kortweg album genoemd - is door het veelvuldig voorkomen van wapens wel verklaard uit de middeleeuwse wapenboeken, de Stammbücher, die fungeerden als een soort paspoort voor de bezitter. Waarschijnlijker is echter dat ze ontstaan

zijn aan de protestantse universiteit van Wittenberg. Vooral in de tweede helft van de 16e, de eerste helft van de 17e en de tweede helft van de 18e eeuw zijn de alba amicorum populair in academische kringen; in de 19e eeuw ontwikkelen de alba zich meer tot poëziealbums, in gebruik bij dames. Cultuurhistorisch zijn ze interessant omdat ze inzicht kunnen geven in de relaties tussen verschillende personen en gegevens kunnen verschaffen over de peregrinatio academica of de grand tour. Tal van letterkundigen figureren - vaak met oorspronkelijk dichtwerk - in alba amicorum. Zo vindt men bijv. in het album van Jacobus Heybloq de auteurs Anslo, Asselijn, Blasius, Bruno, Cats, De Decker, Joan Dullaert, Focquenbroch, Heinsius, Huygens, Revius, Six van Chandelier, Tegnagel, Vondel, Vos en Zoet (vgl. C. Wybe de Kruyter. 'Jacobus Heybloq's album amicorum', in: *Quaerendo* 6(1976), p.110-153).

LIT: Brongers; F.A. van Rappard. *Overzicht eener verzameling alba amicorum uit de XVIde en XVIIde eeuw* (1856); A. Fiedler. *Vom Stammbuch zum Poesiealbum* (1960); G. Angermann. *Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit* (1971); C.L. Heesakkers & K. Thomassen. *Voorlopige lijst van alba amicorum uit de Nederlanden vóór 1800* (1986); K. Thomassen (eindred.). *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (1990). [P.J. Verkruijsse]

album amicorum of album zie liber amicorum

album promotorum

Boek met de namen van diegenen die aan een bepaalde universiteit of hogeschool gepromoveerd zijn. Als bron voor biografisch onderzoek kunnen de alba promotorum van belang zijn. Verschillende alba zijn uitgegeven, zoals die van Leiden over de periode 1636-1825 (1936), Franeker over de jaren 1591-1811 (1972) en Utrecht over 1815-1936 (1963).

LIT: [P.J. Verkruijsse]

album studiosorum of album academicum

Boek met de namen van alle studenten aan een bepaalde universiteit of hogeschool met datum van inschrijving, studierichting enz. Als bron voor biografisch onderzoek zijn alba studiosorum van groot belang. Verschillende alba zijn ook uitgegeven, zoals die van Utrecht over de periode 1636-1886: *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectina* (1886), Leiden over de jaren 1575-1875 en 1875-1925: *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae* (1875; 1925) en het Amsterdamse Atheneum Illustre (1913).

LIT: [P.J. Verkruijsse]

aldicht

Rederijkersgedicht waarin de versregels woord voor woord op elkaar rijmen, bijv.

Voord, zijd, niet, moe: wild, my, saen, versinnen;
Hoord, zwijsd, siet, toe: stild, wy, gaen, beghinnen.
(Matthijs Castelein. *Const van rhetoriken*, 1555, p. 229).

LIT: Gorp; MEW; S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971). [W. Kuiper]

Alexanderroman

Verzamelnaam voor middeleeuwse romans die als hoofdpersoon Alexander de Grote (356-323 v. Chr.) hebben. Al tijdens zijn korte leven was Alexander het onderwerp van legendevorming door de activiteiten van kroniekschrijvers en lofdichters. Kort na zijn dood verschenen er verschillende biografieën die meer fictie dan feiten bevatten.

De biografie die ten grondslag ligt aan de middeleeuwse Alexanderromans, wordt toegeschreven aan Callisthenes van Alexandrië. Deze zogenaamde *Pseudo Callisthenes* (± 300 v. Chr.) is in ca. 310 n. Chr. uit het Grieks in het Latijn vertaald door Julius Valerius. Rond 1130 vervaardigde Alberic van Pisançon op basis van een verkorte bewerking van Valerius' vertaling een leven van Alexander, geschreven in de vorm van een chanson de geste. Deze tekst werd in de tweede helft van de 12e eeuw gebruikt bij de totstandkoming van de *Roman d'Alexander*. Dit werk is geschreven in twaalflettergrepige versregels, die daaraan de naam alexandrijn hebben ontleend.

Rond 1260 schreef Jacob van Maerlant voor Machtelt van Brabant *Alexanders geesten* (ed. Franck, 1882), waarbij hij zich niet op de Oudfranse literaire traditie baseerde, maar op de universitaire, in het Latijn geschreven *Alexandreis* (1180) van Gautier de Châtillon.

Alexander de Grote genoot een grote bekendheid gedurende de Middeleeuwen. Zijn dapperheid, zijn ondernemingszin en zijn vrijgevigheid waren spreekwoordelijk. Tezamen met Hector van Troje en Julius Caesar vormde hij de heidense trits van de Negen Besten.

In de historiebijbel(s) kreeg Alexander de Grote een plaats tussen de (apocriefe) bijbelboeken *Esther* en *Maccabeeën*.

In 1477 drukte Gheraert Leeu de *Historie van Alexander*, één van de eerste Nederlandstalige gedrukte boeken.

LIT: LdMA; MEW; S.J. Hoogstra. *Proza-bewerkingen van het leven van Alexander den Grooten in het Middelnederlandsch* (1898); G. Cary. *The medieval Alexander* (1956); C. Kneepkens en F.P. van Oostrom. 'Maerlants Alexanders geesten en de Alexandreis: een terreinverkenning', in: *NTg* 69 (1976), p. 483-500; W.P. Gerritsen. 'Gheraert Leeu's Historie van Alexander en handschrift Utrecht UB 1006', in: *Uit bibliotheektuin en informatieveld* (1978), p. 139-163; K. de Graaf. *Alexander de Grote in de Spiegel Historiael. Een onderzoek naar de vertaaltechniek van Jacob van Maerlant* (1983); L.J. Engels. 'Alexander de Grote', in: W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot Zwaanridder, Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (1993), p. 19-30. [W. Kuiper/H. Struik]

alexandrijn

Zesvoetige jambe, veelal met een diaeresis (pauze, syntactische grens) na de derde versvoet, in de renaissance veelvuldig toegepast, bijv.

Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten
(J. van den Vondel. *Gysbreght*, vs. 1, WB-editie, dl. 3, 1929, p. 530).

De grondvorm is: ~~~~/~--~-(~). De naam is ontleend aan de Franse Alexanderepiek uit de 12e eeuw, waarin de traditionele decasyllabe vervangen werd door de dodecasyllabe. Men kan de Griekse trimeter zoals die in de tragedie voorkomt reeds als voorloper ervan zien (grondvorm: ~~~~/~--~--). Hierbij dient te worden opgemerkt dat de ritmische notatie, boven dit vers aangebracht, slechts het metrische schema weergeeft en niet het feitelijke ritmische verloop (bijv. de derde syllabe van 'hemelsche' is onbeklemtoond bij lezing hardop; het heffingsteken geeft hier aan dat het een heffingsplaats is en niet een beklemtoond uitgesproken syllabe).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G.J. de Vries. 'De alexandrijnen in perspectief', in: *Hermeneus* 17 (1985) 3, p. 130-140. [G.J. Vis]

alfabet

Opsomming in vaste (alfabetische) volgorde van de letters van een schrift. Het Nederlandse alfabet is gebaseerd op het Romeinse alfabet, dat op zijn beurt weer teruggaat op het Griekse alfabet, waarvan het aan de eerste letters de naam ontleent (alpha, bèta). Het middeleeuwse alfabet telde geen 26, maar 23 letters: de 'i' en de 'j' waren één en dezelfde, evenals de 'u' en de 'v', terwijl de 'w' geen letter maar een grafeem was, een schrijfwijze voor 'uu'. Dit is belangrijk voor het doorzien van 'geheimschrift' of versleutelingen d.m.v. het verschuiven van één letter zoals bijv. in het expliciet van *Der vrouwen heimlicheit* (ed. Blommaert, 1846): EXPLKCKT SFCRFTXM MXLKFRXM. Daarnaast worden aan het slot van een alfabet of op het alfabet geïnspireerd gedicht (abecedarium) abbreviaturen (abbreviatuur) toegevoegd, soms twee, soms vier.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Marouzeau; Metzler; MEW; D. Diringen. *The story of the aleph beth* (1958); B. Engelhart & J.W. Klein. *50 Eeuwen schrift* (1988); M. van Doorn en W. Kuiper. 'Der vrouwen heimlicheit', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 539-551. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

alfabetisch schrift of fonografisch schrift

Een schrift waarin één schriftteken gewoonlijk staat voor één of meer fonemen ('spraakklanken'). Zo geeft het alfabetische (alfabet) teken 'b' altijd de spraakklank 'b' aan, maar kan bijvoorbeeld de 'c' uitgesproken worden als 'k' of als 's'. Het alfabetisch schrift is een uitvinding van de Grieken die aan het Semitische medeklinkerschrift tekens voor klinkers hebben toegevoegd.

LIT: I.J. Gelb. *A study of writing* (1963³); B. Engelhart & J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [P.J. Verkruijsse]

algemene literatuurwetenschap

De algemene literatuurwetenschap is traditioneel opgebouwd uit een tweetal componenten: de theoretische literatuurwetenschap en de vergelijkende literatuurwetenschap. Van vrij recente datum is een derde vakonderdeel dat onder de algemene literatuurwetenschap wordt ondergebracht, maar in feite een ruimere doelstelling heeft: de tekstwetenschap.

Onder algemene literatuurwetenschap wordt verstaan de systematische (universitaire) studie van literatuur en van literaire communicatie, waarbij in principe geen rekening wordt gehouden met nationale of culturele grenzen en gestreefd wordt naar algemene, universeel geldige uitspraken over het verschijnsel literatuur in de meest brede zin. De beide componenten, theoretische en vergelijkende literatuurwetenschap, moeten dan ook niet gezien worden als aparte, van elkaar duidelijk te onderscheiden deelgebieden, maar veeleer als elkaar aanvullende en van elkaar afhankelijke terreinen van onderzoek. Wanneer immers naar algemene uitspraken wordt gestreefd over literaire verschijnselen met een universeel karakter, ligt vergelijking met of toetsing aan alle mogelijke (klassen van) teksten van allerlei oorsprong voor de hand. Zo bezien is de vergelijkende literatuurwetenschap een geïntegreerd onderdeel van de theoretische literatuurwetenschap.

In de praktijk onderscheidt de aanduiding algemene literatuurwetenschap zich niet van het gebruik van de term literatuurwetenschap, wanneer het om de inhoud van het vak gaat. Zo formuleren Van Luxemburg e.a. in hun *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981) uitdrukkelijk: 'Wanneer er in dit boek sprake is van literatuurwetenschap, gaat het om *algemene literatuurwetenschap*' (p. 17). Ook anderen geven de voorkeur aan de term literatuurwetenschap, hoewel daarmee eigenlijk een ruimere inhoud wordt gedekt.

In het Academisch Statuut, waarin een nadere regeling wordt gegeven van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs, wordt de term Algemene Literatuurwetenschap (ALW) gebruikt ter aanduiding van een afzonderlijke studierichting van die naam bij de verschillende letterenfaculteiten. Tot het programma van de studierichting Algemene Literatuurwetenschap behoren doorgaans de volgende onderdelen:

- Grondslagen van de literatuurwetenschap, in het bijzonder de methodologische regels die de basis kunnen vormen voor het onderzoek.
- Relaties met andere wetenschapsgebieden, zoals algemene taalwetenschap, sociologie, anthropologie, esthetica, geschiedwetenschap, psychologie e.d.
- Theorie van de literatuurwetenschap, zoals algemene theorieën over literatuur en theorieën op deelgebieden als verteltheorie, retorica, poëtica, genreleer (genre), analyse, interpretatie, hermeneutiek.
- Geschiedenis van de literatuurwetenschap.
- Bestudering van de literatuur en van bepaalde literaire verschijnselen, nationaal en internationaal.
- Toegepaste literatuurwetenschap, d.w.z. het concrete gebruik van literatuurwetenschappelijke methoden en resultaten, bijv. in onderwijs en literaire kritiek.

LIT: Abrams; Fowler; Krywalsky; MEW; M. Wehrli. *Allgemeine Literaturwissenschaft* (1951); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het*

literaire werk (1970); W.J.M. Bronzwaer e.a. *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981). [G.J. van Bork]

alinea

Gedeelte van een geschreven of gedrukte tekst, bestaande uit een beperkt aantal (vol)zinnen die inhoudelijk nauw met elkaar samenhangen of anderszins een geheel vormen. Een nieuwe alinea is herkenbaar aan het gegeven dat er op een nieuwe regel begonnen wordt terwijl de vorige regel nog niet vol is. Om misverstanden te voorkomen laat men in kopij een alinea inspringen, maar ook in typografie is deze gewoonte gebruikelijk. Een aantal alinea's tezamen vormen een paragraaf of een hoofdstuk.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; J. Renkema. *Schrijfwijzer* (1990), p. 57-60. [W. Kuiper]

alleenspraak zie monoloog

allegorese

Het allegorisch (allegorie) verklaren van een tekst die behalve letterlijk ook op een specifieke wijze figuurlijk geduid moet worden. Kernprobleem bij de verklaring van bijbelse teksten (exegese) is de verhouding tussen de tekst en zijn verborgen betekenis (zin). Behalve de letterlijke betekenis - er staat wat er staat - onderscheidt men ook de figuurlijke of overdrachtelijke betekenis: er staat niet wat er staat. Een tekst was op vier manieren te duiden (quator sensus scriptorum): behalve met de letterlijke en de allegorische betekenis (sensus litteralis en sensus allegoricus-1), met de morele betekenis (sensus moralis) en de betekenis in het licht van uitersten (sensus anagogicus). Dergelijke betekenistoekenningen zijn het onderzoeksterrein van de hermeneutiek.

Vanaf de 5e eeuw werd de bijbel allegorisch geïnterpreteerd, waarbij een bepaalde gebeurtenis uit het Oude Testament gezien wordt als een voorafbeelding van een gebeurtenis in het Nieuwe Testament: Jona die door God uit de walvis gered wordt (Jona 1, 17 en 2, 1-10), is een voorafbeelding van Christus' herrijzenis.

De allegorische uitleg van bijbelteksten werd door de kerkvaders vastgelegd in handboeken, die tot ver in de renaissance grote invloed zouden hebben. Daarnaast kwam het gedurende de Middeleeuwen ook voor dat klassieke auteurs als Ovidius en Vergilius allegorisch geduid werden.

LIT: Best; Gorp; HWR; LdMA; Metzler; Preminger; Wilpert; F. Ohly. 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: *Zeitschrift für deutschen Altertum und deutsche Literatur* 89 (1958), p. 1-23; H. de Lubac. *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'écriture*. 4 dln. (1959-1964); F. Ohly. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (1977), p. 1-31. [H. Struik]

allegorie

Vorm van beeldspraak, die een hele zin of meerdere zinnen wordt volgehouden, in tegenstelling tot de metafoor, waarbij één woord door een beeld wordt vervangen. Wanneer de allegorische beeldspraak in het hele werk wordt volgehouden, wordt ook het complete werk een allegorie genoemd. De term kan dus zowel een stijlmiddel als een genre aanduiden. Het interpreteren van een allegorie of van een allegorische tekst noemt men allegorese.

In de Middeleeuwen ging men er bij de verklaring van vooral bijbelteksten (exegese) vanuit, dat een tekst (met name die uit het Oude Testament) een bredere betekenis dan de letterlijke kan hebben (hermeneutiek, *sensus literalis*). Een voortdurend strijdpunt daarbij was de vraag of alleen Gods woord deze meerduideligheid had of dat mensen die ook konden bewerkstelligen. Het Oude Testament werd in ieder geval beschouwd als een voorafspiegeling van het Nieuwe Testament (typologie) en de bijbel kent tal van passages (bijv. de Apocalyps) en uitdrukkingen (bijv. het Lam Gods) die allegorisch geïnterpreteerd kunnen of moeten worden (*sensus allegoricus*).

Via de letterkunde uit de Klassieke Oudheid en de bijbelexegese van de kerkvaders drong de allegorie als metafoor en als letterkundig genre door in de middeleeuwse literatuur, aanvankelijk in het Latijn, maar vanaf de 13e eeuw ook in de volkstaal, bijv. *Die Rose* van Hein van Aken (ed. Verwijs, 1876). De allegorisering van de klassieke mythologie werd steeds populairder en er ontstonden conventies in het gebruik van allegorieën. Geliefde beelden met een allegorische betekenis waren bijvoorbeeld de strijd om of de bestorming van een burcht, de jacht en het schaakspel. Ook kregen planten en edelstenen een allegorische betekenis.

Veel allegorieën maken gebruik van personificatie van abstracte begrippen, zoals (on)deugden, gedachten, karakters. Vaak hebben de personages zelfs expliciet die begrippen als naam; bijv. Deuchdelijk Betrouwen en De Doot (in *Het Esbatement van den Appelboom* (ed. Meertens, 1965)).

De rederijkers maakten veelvuldig gebruik van allegorische personages (figura-1, zinneken), met name in het drama (esbatement, moraliteit, spel van zinne), bijv. *De spiegel der salicheit van Elkerlijc* (ed. De Haan, 1979).

Ook na de Middeleeuwen wordt het genre nog beoefend; voorbeelden zijn *Scheepspraet* (1625) van Constantijn Huygens, Vondels *Palamedes* (1625) en Harry Mulisch' *De Diamant* (1954).

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; HWR; Laan; Lausberg; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; C.S. Lewis. *The allegory of love* (1936); A. Fletcher. *Allegory* (1970); A.C. Spearing. *Medieval dream poetry* (1976); F. Ohly. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (1977); R. Tuve. *Allegorical imagery* (1977); W. Haug (ed.). *Formen und Funktionen der Allegorie* (1979); S. Brinkkemper & I. Soepnel. *Apollo en Christus* (1979), p. 185-197; G.Kurz. *Metapher, Allegorie, Symbol* (1982); D. Schmidtke. *Studien zur dingallegorischen Erbauungsliteratur des Spätmittelalters* (1982); P.E.R. Verhuyck. 'Rondom de Roos. De allegorische en didactische traditie', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de Middeleeuwen* (1988), p. 140-154; U. Eco. *Kunst en schoonheid in de Middeleeuwen* (1989), p. 81-118; M. Spies. "Poeetsche fabriekken' en andere allegorieën, eind 16de-begin 17de eeuw", in: *Oud-Holland* 105 (1991), p. 228-243. [H. Struik]

alliteratie of homoeoproforon

Vorm van medeklinkerrijm, meestal aan het begin van woorden, in het laatste geval ook wel beginrijm genoemd. Zoals elke vorm van rijm kan alliteratie een formele en een functionele werking hebben. Bij de formele werking gaat het om de welluidendheid zonder meer. Zo bijv. bij de eerste twee verzen uit *De visscher van Gezelle*:

De wolken willen weg, de zee zinkt zacht- en zoetjes neder
(G. Gezelle, *VD*, dl. 4, 1982, p. 236).

Een functionele vorm van alliteratie, waarbij de klankvorm van de beginmedeklinkers de inhoud ondersteunt, vindt men in de volgende regel uit het gedicht 'Het souper' van M. Nijhoff, waarin het geluid van het brekende glas klankschilderend wordt gereleveerd:

Lach en *st*oot glazen *st*uk tegen elkander
(*VG*, 1974², p. 108).

Ook op andere wijze kan de alliteratie functioneel gebruikt worden, namelijk door toepassing in een context waarin het Oudgermaanse (literaire) verleden wordt opgeroepen. Op die manier scheidt de schrijver een archaïsche sfeer, bijv. in het lied van de zanger Bragi in het mythologische epos *Godenschemering* van M. Emants, waarin het procédé van het Oudgermaanse stafrijm (letterrijm) is toegepast, dat een speciale vorm van beginrijm is.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Hobsbaum; HWR; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G.J. Vis. 'Vorm en functie in de poëzie. Een methodologische verkenning, met voorbeelden uit het werk van J. Kinker en W. Kloos', in: *SpL* 33 (1991), 4, p. 247-260. [G.J. Vis]

allografeem

Verschillende schrijfwijze van een schriftteken binnen een woord al naar gelang de positie van dat schriftteken binnen het woord. Tot in de 18e eeuw zijn allografemen zeer gebruikelijk. Zo schreef men in de Middeleeuwen een ronde 'r' als de voorafgaande letter rond was ('b', 'o') en anders een rechte 'r'. Aan het begin en binnen het woord was de rechte 's' gebruikelijk, maar aan het einde van een woord de ronde 's'. Allografemen vindt men ook met 'i' en 'j' (de 'lange ij'), en 'u' en 'v'. Binnen de teksteditie verschilt men van mening over de vraag of men in geval van een diplomatische editie de tekst geweld aandoet als men allografemen normaliseert naar het hedendaags gebruik, bijv. duvel i.p.v. duuel.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; M. van Royen. *Klank- en vormleer van het Middelnederlands* (z.j.), hfdst. 1: Spelling. [W. Kuiper]

allogram

Term uit de schriftgeschiedenis voor een aan een ander schriftsysteem ontleend teken, hetzij logogram, syllabogram of alfabetisch teken, dat met zijn oorspronkelijke betekenis op de plaats komt van het schriftteken in de ontlenende taal, maar wel wordt uitgesproken alsof het originele teken er nog stond.

Hoewel allogrammen vooral voorkwamen in de periode dat het Soemerisch veel invloed had (er wordt dan ook wel gesproken van Soemerogrammen), zijn parallelle verschijnselen in het Nederlands eveneens aan te wijzen. Zo wordt de 'et'-ligatuur uit het Latijn (de ampersand: & = et), bijv. geplaatst tussen 'Van Gend' en 'Loos' (Van Gend & Loos), altijd uitgesproken alsof er 'Van Gend *en* Loos' staat.

LIT: I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²), p. 105-106. [P.J. Verkruijsse]

alloniem

Het gebruik van andermans naam als pseudoniem, al dan niet met goedvinden of medeweten van de betrokkene. Zo publiceerde T. van Deel het door hem geschreven gedicht 'Op reis met Karel Soudijn' in *De Klopgeest* (9 (1974) nr. 19) ondertekend met 'K. Soudijn' terwijl deze daar niet van op de hoogte was. De inleiding van *De geschiedenis van Caliste* (1943) werd ondertekend met 'J.C. Bloem' met diens medeweten om verschijning in oorlogstijd mogelijk te maken, terwijl het stuk geschreven was door Victor E. van Vriesland.

LIT: BDI; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

allusie of allusio

Toespeling op een persoon, situatie of tekst, alleen te doorzien door iemand met dezelfde voorkennis omtrent persoon, situatie of tekst op wie of waarop gealludeerd wordt. Zo is Nijhoffs sonnet 'De schrijver' (VG, 1963², p. 406) alleen maar te begrijpen als men de Elia uit het sextet kan plaatsen als figuur uit het Oude Testament en als men het verhaal kent van de raven die hem van voedsel voorzagen (1 Koningen 17: 1-6). Een tekstuele allusie komt bijv. voor in Maarten 't Harts *Mammoet op zondag* (1977, p. 97-98): 'Ik beklom een tweede trap, langzaam want de duisternis zweefde over de treden' (allusie op Genesis 1: 2).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lodewick; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

allusio zie allusie

almanak

Oorspronkelijk een jaarboekje met tijdrekening en astronomische gegevens (prognosticatie). Later wordt het kalenderelement naar de achtergrond gedrongen t.b.v. allerhande praktische gegevens en letterkundig mengselwerk. Reeds vanaf de 17e eeuw treft men in gewone en kantooralmannakken fabels, kluchten (klucht-2), verhalen, liedjes en spreuken aan. Deze boekjes, die vaak door marskramers werden verspreid, zijn een uitnemende bron voor de bestudering van populaire literatuur. Voor Nederland valt de bloeitijd van de letterkundige almanak in de eerste helft van de 19e eeuw met o.m. de *Muzenalmannak* (1819-1841) en de *Almanak voor het schoone en het goede* (1822-1860), maar ook in de 20e eeuw verschenen nog letterkundige almanakken, bijv. *Erts* (1926-1930), *Schrijversalmannak* (1953-1957) en *Aarts' letterkundige almanak* (vanaf 1980).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; M. van Noort en P. van Zonneveld. 'Lijst van Nederlandse almanakken 1830-1839', in: *De Negentiende Eeuw* 2 (1978), p. 14-46; R. van Wingerden en P. van Zonneveld. 'Lijst van Nederlandse almanakken 1840-1849', in: *De Negentiende Eeuw*, 3 (1979), p. 2-38; J. Salman. "Van sodanige almanacken, die gevult zijn met ergerlijcke bijvoegselen en oncuyse en onstigtelijke grillen", in: *Literatuur* 10 (1993), p. 74-80; J. Salman. *Een handdruk van de tijd: de almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden, 1500-1700* (1997); J. Salman. *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw; de almanak als handelswaar en lectuur* (1998). [G.J. van Bork/P.J. Verkuijsse]

a.i.s. of l.a.s.

Aanduiding in een antiquariaatscatalogus of een auctiecatalogus voor 'autograph letter signed' of 'lettre autographe signée': een eigenhandig geschreven en ondertekende brief.

LIT: BDI. [P.J. Verkuijsse]

als-vergelijking zie vergelijking met als

altaargedicht

Vorm van het figuurgedicht waarin de versregels een zodanige lengte en rangschikking op de pagina krijgen dat er een afbeelding van een altaar ontstaat. Het altaargedicht werd door een enkele katholieke dichter in de renaissance beoefend.

LIT: Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Scott. [G.J. van Bork]

altercatio

Term die oorspronkelijk gebruikt werd voor een woordenwisseling met een snelle opeenvolging van korte vragen en antwoorden, zoals gebruikelijk in het Romeinse recht, bijv. in het kruisverhoor. Later ook gebruikt voor de dialoog en het debat die door dergelijke korte vragen en antwoorden gekenmerkt worden. Bij het toneel spreekt men bij dit soort dialogen van stichomythie en hemistichomythie.

LIT: Cuddon; HWR; Metzler; Shipley. [G.J. van Bork]

alternantie zie alternering

alternering of alternantie

Term uit de prosodie die betrekking heeft op het ritme. Alternering ontstaat bij regelmatige afwisseling van prominente en niet prominente syllaben (respectievelijk heffing en daling). Dit leidt tot maatvorming (metrum) op basis van accentverdeling, bijv.

Jàntjê/zàg eêns/prùimên/hàngên
(H. van Alphen. *Dichtwerken*, ed. Nepveu, 1871, p. 271).

De oudste ons bekende Nederlandstalige voorbeelden van alternering zijn te vinden in het Middelnederlands. Het is opvallend dat de beginregels van sommige dichtwerken alternerend verlopen, zoals die van de *Beatrijs*, de *Reinaert* en de *Karel ende Elegast*, waarin men een vierjambische maat kan horen. Verder vindt men alternering in sommige liederen, zoals *Het daghet in den oosten*.

In de loop van de 16e eeuw komt alternering steeds vaker voor in Nederlandstalige poëzie. Ten tijde van renaissance en classicisme is alternering een eis; alle poëzie is dan metrisch. Hoewel de romantiek allerlei vormen losliet, is het opvallend dat de Nederlandse poëzie tot Tachtig bijna altijd alternerend is. Pas aan het einde van de 19e eeuw doet het vrije vers (vrij vers-1) zijn intrede, maar alternering blijft tot op de dag van vandaag voorkomen in Nederlandstalige poëzie. Alternerende poëzie bevat dikwijls getelde verzen (isosyllabisch vers), bijv. de vijfvoetige jambe bij de Tachtigers en de alexandrijn in het renaissance-drama, maar getelde verzen zijn lang niet altijd alternerend (vgl. bijv. veel sonnetten van H. Roland Holst-van der Schalk).

Wanneer de alternering wordt doorbroken, spreekt men van antimetrie. Deze is soms formeel en in dat geval alleen maar bedoeld als prettige afwisseling zonder meer. Soms is antimetrie functioneel, nl. wanneer het betrokken tekstgedeelte gereleveerd wordt. Een en ander hangt uiteraard af van de interpretatie van de tekst. Als voorbeeld van antimetrie zie men het begin van de tweede regel van het volgende gedeelte van een sonnet van Kloos:

Zòàls/ daâr gínds/aân stíl/lê blaù/wê lùcht
Zí/vêrênzàcht/dê hàlf/òntlò/kên maàn
(W. Kloos. *Verzen*, dl. 1, 1917³, p. 8).

Alternering blijkt te voorzien in een musische behoefte van lezers, waarschijnlijk vanwege de welluidendheid van metrische verzen. Ook liedcomponisten gebruiken vaak alternerende poëzie als tekstuele basis voor hun toonzetting.

LIT: Buddingh'; Marouzeau; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

Alterslied

Middeleeuws klaaglied waarin de dichter zichzelf opvoert als armlastige oude van dagen, met de bedoeling zijn publiek tot medelijden en vrijgevigheid te bewegen. Als een Middelnederlandse representant van dit genre zou men Willem van Hildegaersberchs 'Ic bin al moede, ic wil ga rusten' (ed. Bisschop en Verwijs, 1870, nr. CXI) kunnen beschouwen.

LIT: F.P. van Oostrom. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (1987), p. 55-56; T. Meder. *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)* (1991), p. 38. [W. Kuiper]

alwetende vertelinstantie, alwetende vertelwijze of omniscient point of view

Vertelvorm waarin het perspectief ligt bij een verteller die als externe focalisator commentaar kan leveren op figuren en gebeurtenissen van het vertelde, maar daarbij zelf niet als personage optreedt (zoals dat gebeurt bij de ik-vertelwijze, waarbij de ik-verteller wel één van de personages is). Hij kan eventueel zijn personages ook van binnenuit geven. De alwetende verteller kan vrijelijk over tijd en ruimte beschikken. Zo kan hij op de afloop vooruit lopen ('X kon niet vermoeden dat hij enkele dagen later zijn geliefde in Praag zou ontmoeten') of de lezer van de ene ruimtelijke situatie in de andere verplaatsen om zo een simultaan effect te bereiken.

Specifieke vormen van de alwetende vertelwijze zijn de auctoriale vertelinstantie en de - daaraan tegengestelde - personale vertelwijze; tussen beide typen bestaan verschillende mengvormen. Sommigen hanteren de term alwetende vertelinstantie als synoniem van auctoriale vertelinstantie.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Bal; Baldick; Boven/Dorleijn; Gorp; Lodewick; Myers/Simms; Prince; F.K. Stanzel. *Typische Formen des Romans* (1967³); H. van Gorp. *Het optreden van de verteller in de roman* (1970); A.G.H. Anbeek van der Meijden. *De schrijver tussen de coulissen* (1978), p. 19-66. [G.J. van Bork/G.J. Vis]

alwetende vertelwijze zie alwetende vertelinstantie

Amadis-romans

Verzamelnaam voor ridderromans rondom de figuur van Amadis de Gaula, waarschijnlijk van 14e-eeuwse Spaans-Portugese origine, nagevolgd in de Palmerijnromans, populair geworden in de 16e eeuw en via de Franse vertaling Amadis de Gaule doorgedrongen in de Nederlanden. De *Amadis de Gaule* moet in

1602 in het Nederlands vertaald zijn als *Palmerijn van Olijve*, waaraan Bredero voor een aantal van zijn stukken ontleend heeft.

Een andere navolging, *Amadis de Grecia*, is door Salomon Questiers bewerkt voor het toneel: *Den Griecxsen Amadis*. Starters drama *Daraide* ontleent zijn stof weer aan de *Amadis de Gaule*. Vondelnoemt in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (WB-editie, dl. 5, 1931, p. 484-491, r. 48) de *Amadis* als oefenstof voor de aankomende dichter om te berijmen.

LIT: Best; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; J.J. O'Connor. *Amadis de Gaule and its influence on Elizabethan literature* (1970). [P.J. Verkruijsse]

amateurtoneel

Toneel dat, in tegenstelling tot het beroepstheater, gespeeld wordt door mensen die geen vakopleiding aan een toneelschool gevolgd hebben en voor hun optreden niet gehonoreerd worden. Veel amateurtoneelspelers zijn georganiseerd in toneelverenigingen die hun wortels hebben in de oude rederijderskamers. Amateurtoneel is een vorm van creatieve vrijetijdsbesteding die in Nederland zeer verbreid is en soms tot opmerkelijke prestaties leidt. Tot een van de bekende amateurgezelschappen behoort het Gooise Plankenierstheater.

LIT: Wilpert. [G.J. van Bork]

ambiguïteit, pluri-interpretabiliteit of polyinterpretabiliteit

Dubbelzinnigheid of meerduidigheid, d.w.z. het verschijnsel dat een tekst of gedeelte daarvan op meer dan één manier gelezen of geïnterpreteerd kan worden.

Oorspronkelijk werd de term gebruikt in pejoratieve betekenis voor vaagheid of dubbelzinnigheid van taalgebruik waar helderheid verlangd wordt. Later, onder invloed van W. Empsons *Seven types of ambiguity* (1930), in het letterkundig taalgebruik opgenomen voor woorden of zinsstructuren die twee of meer interpretaties toestaan. In deze opvatting werd ambiguïteit als een verdienste gezien, omdat het de schrijver in staat stelt in gecondenseerde vorm 'veelzeggend' te zijn.

Men onderscheidt denotatie en connotatie, d.w.z. het verschil tussen letterlijke betekenis en de associatieve betekenisverbanden van een woord of een zin, die samen de interpretatie beïnvloeden. Voorbeeld: 'Want ik wist door een keuze verloren/ Ieder ander verlokkelijk bestaan' (J.C. Bloem, *VG*, 1965², p. 190). De positie van het woord 'verloren' maakt deze regels ambigu. Meerduidigheid kan echter ook ontstaan door andere dan syntactische middelen, zoals het gebruik van homoniemen.

Een bijzondere vorm van ambiguïteit is quiproquo, een term die gebruikt wordt voor dubbelzinnigheid op het toneel.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; W. Empson. *Seven types of ambiguity* (1930); C. Brooks. *Modern poetry and the tradition* (1939). [G.J. van Bork]

amfibrachus

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versvoet bestaande uit een heffing geflankeerd door twee dalingen, bijv. gêlòpên. In dichtvorm aan te treffen in de catalectische viervoet van P.A. de Genestet:

ô, tíntêl' ûw hârt îñ dên drùk vâñ ûw hând
(CG, p. 28).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

amfimacer of creticus

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versvoet bestaande uit een daling geflankeerd door twee heffingen, bijv. íjsvêrmaàk.

De amfimacer komt in de Nederlandse poëzie officieel niet voor. Maar er zijn anapestische regels waarin men soms de anapest als een amfimacer zou kunnen lezen. Dit is bijv. het geval bij de gecursiveerde passages in de volgende regels uit het gedicht 'De zelfmoordenaar':

In het diepst van het woud
- 't Was al herfst en erg koud -
Liep een heer in zijn eentje te dwalen.
Och, zijn oog zag zoo dof!
(P. Paaltjens. *Snikken en grimlachjes*, ed. De Raaf, 1944, p. 47).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

ampersand

Van oorsprong Engelse benaming ('and' per se 'and' = 'en' en niets anders dan 'en') voor de et-ligatuur '&', een schrijfwijze die zich tot op de dag van vandaag gehandhaafd heeft. Vanuit de Latijnse paleografie is het in vele grafische varianten (allogram) in de West-Europese volkstalen doorgedrongen als schrijfwijze van het nevenschikkend voegwoord 'en'. In het Nederlands moet het getranscribeerd worden als 'ende', later als 'en'.

LIT: BDI; G.E. Dawson en L. Kennedy-Skipton. *Elizabethan handwriting 1500-1650* (1968), p. 19; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²), p. 50; *Tekens op het spoor*, in: *Openbaar Kunstbezit* 24 (1980), juli-sept., p. 132-133; J. Tschichold. *Vormveranderingen van het &-teken* (1993). [P.J. Verkruijsse]

amplificatio

Term uit de middeleeuwse poëtica-1 voor het sterk uitbreidend bewerken van een tekst. Een kleine uitweiding noemt men een digressie, het tegenovergestelde heet abbreviatio. De amplificatio-techniek is gebaseerd op het tot in details beschrijven van een mens, bijv. de schoonheid van een vrouw, of object, bijv. een drinkbeker (beschrijving-1, topos), en vormde een vast onderdeel van het poëtica-onderwijs dat deel uitmaakte van de artes liberales, de zeven vrije kunsten, die vanaf de 12e eeuw aan de middeleeuwse universiteiten werden gedoceerd. Hoewel de amplificatio strikt genomen deel uitmaakt van de (Middel)latijnse literatuur zijn er parallellen in de volkstaal aan te wijzen. Zo kunnen de uitvoerige beschrijvingen in Diederic van Assenedes *Floris ende Blancefloer* en in Jacob van Maerlants *Historie van Troyen* amplificatio's genoemd worden. In de renaissance wint de retorische betekenis van amplificatio (het versterken, het sterk doen uitkomen van een zaak) sterk aan invloed ten koste van de middeleeuwse, louter kwantitatieve betekenis.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; LdMA; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Ueding; Wilpert; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 482-485; L. Arbusov. *Colores rhetorici* (1963), p. 21-22; M. Andringa. 'De zwerftocht van een schild. Achtergrond en betekenis van Darius' schild in 'Alexanders Geesten'', in: *Queeste* 3 (1996), p. 98-106. [W. Kuiper]

amplitude

Term uit de receptie-esthetica, in tweeërlei zin gebruikt. De amplitude in ruime zin omvat het geheel van lezersreacties op een bepaalde tekst, bijv. alle mondelinge en schriftelijke reacties op Vondels hekeldicht *Harpoen* vanaf het ontstaan ervan in 1630 tot op heden. De amplitude in beperkte zin omvat die lezersreacties die niet in strijd zijn met de gegevens die voortvloeien uit de wetenschappelijke analyse van het artefact, bijv. alle uitspraken over *Een winter aan zee* (1937) van A. Roland Holst die passen binnen het interpretatieve kader van de desbetreffende studie *Een roosvenster* (1980) van L.H. Mosheuvel. Het begrip amplitude is nauw verwant aan het begrip esthetisch object.

LIT: N. Groeben. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft* (1977). [G.J. Vis]

anabaptistische literatuur zie doopsgezinde literatuur

anabasis

Het stijgen van de actie in het drama tot de climax-2 of ontknoping. Anabasis behoort tot de spanningselementen van het drama.

LIT: Cuddon; Scott. [G.J. van Bork]

anachronie of tijdsafwijking

Afwijking van de chronologische vertelwijze door anticipatie-1 (toekomstverwijzing) of retroversie (terugverwijzing). Afhankelijk van de geïmpliceerde duur van het anticiperend of retroversief vertelde gedeelte, spreekt men van duratieve anachronie of punctuele anachronie. Daarnaast maakt men onderscheid tussen subjectieve en objectieve anachronie, ook wel valse of echte anachronie genoemd. Bij het toneel spreekt men bij handelingsaspecten met een vooruitwijzend of terugverwijzend karakter over respectievelijk prospectief of retrospectief aspect.

Tijdsafwijkingen komen in vrijwel alle verhalend proza voor. In Couperus' *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* (1906) zijn bij herhaling terugblikken naar de tijd in Indië en wat daar is voorgevallen opgenomen. Beets maakt bijv. in 'De familie Kegge' (*Camera Obscura*, 1851³) veel gebruik van anticipatie.

LIT: Bal; Baldick; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶); G. Genette. *Tijdsaspecten in de roman* (1979). [G.J. van Bork]

anachronisme

Historische inconsequentie of onmogelijkheid in een tekst of afbeelding.

Anachronisme kan optreden als gevolg van gebrek aan historisch besef, maar kan ook als stijfiguur bewust worden nagestreefd. Doorgaans beschouwt men de manier waarop bijbelse en antieke helden in middeleeuwse teksten als bijv. Jacob van Maerlants *Alexanders geesten*, *Historie van Troyen* of *Scholastica* beschreven worden of in middeleeuwse schilderijen als die van Pieter Brueghel sr. als eigentijdse ridders worden afgebeeld als een anachronisme bij gebrek aan (voldoende) historisch perspectief. Veel mediëvisten denken echter dat betergeschoolde middeleeuwers wel degelijk wisten dat de weergave in het verhaal niet geheel in overeenstemming was met de werkelijkheid en dat auteurs vaak opzettelijk een (enigszins) vertekend beeld van het verleden gaven, om voor het publiek de mogelijkheden tot herkenning en identificatie te vergroten. Afhankelijk van hoe men denkt dat het 'projectieproces' verlopen is, gebruikt men de termen *antikisering* (als een in principe middeleeuws verhaal wordt ingekleurd met klassieke gegevens) en *mediëvalisering* (als een van oorsprong antiek verhaal in een middeleeuws jasje wordt gestoken).

Wanneer Bredero in zijn inhoud van *De Spaansche Brabander* (1617) zegt dat 't spel speelt 'over meer dan veertich Jaren', dus in 1576, dan is vs. 1315 met 'Ben je Arminiaans?' een anachronisme evenals het voorkomen van de 'Bierkay' en de 'Nieuwe Stadt' (vs. 2037) anachronismen zijn omdat ze behoren tot de stadsuitbreiding van 1612 (Inleiding in ed. Stutterheim, 1974, p. 17-30). Een voorbeeld van een moderne anachronistische tekst is Felix Timmermans' *Het kindeke Jezus in Vlaanderen* (1917).

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Scott; Shipley; Wilpert; L. Jongen. *Van Achilles tellen langhe. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' Achilleis in de Historie van Troyen* (1988), p. 68-73. [W. Kuiper/H. Struik]

anacreontische poëzie

Term voor een type poëzie dat genoemd is naar de Griekse dichter Anacreon (6e eeuw v.Chr.), maar dat in feite een latere vinding is. Centraal in het genre staat de beperkte thematiek van 'Wein, Weib und Gesang', in een luchtige stijl verwant aan de Franse 'poésie fugitive', met een anekdotisch karakter. Deze dichtvorm heeft, als antipode van de alexandrijn, korte drie- of viervoetige jambische of trocheïsche regels. Strofenbouw en rijm ontbreken.

In de Nederlandse letterkunde is dit soort poëzie beoefend door Jan Luyken (1649-1712) en H.Cz. Poot (1689-1733). Grote bloei beleefde het genre in de tweede helft van de 18e eeuw, onder invloed van het Duitse rococo, bij Bellamy, Bilderdijk en Kinker. Geheel in de stijl typeert Bellamy de anacreontische poëzie in de volgende regels:

Zing, mijn lieve vriend, de zangen
die Anacreon van Tejos,
voor zijn grieksche meisjes, dichtte!
zagten wellust, scherts en kuschjes
zong Anacreon van tejos.
zagt en lieflijk als een windje,
dat, door de ongesnoerde lokken
van een Jonge schoone dartelt,
zijn Anacreons gezangen!

(J.A. Nijland. *Leven en werken van Jacobus Bellamy*, dl. 2, 1917, p. 97).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Knuvelde; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

anacrusis of opmaat

Deze term uit de prosodie heeft betrekking op de eerste syllabe van een vers voorzover deze beschouwd kan worden als niet behorend tot het metrum van het vers. De anacrusis is vergelijkbaar met de opmaat van de muziek (anacrusis). De betrokken syllabe is onbeklemtoond (daling). Zo kan men de jambische regel

Mijn eèn/zaâm lé/vên wàn/dêlt doór/ dê strà/tên
(M. Nijhoff. *VG*, 1963², p. 9)

lezen als een trocheïsche regel met anacrusis, aldus: Mĳjn/eénzaâm/lévên/wàndêlt/doór dê/stràtên. Vanuit dit gezichtspunt kan men ook een bestaande regel door toevoeging van een onbeklemtoond eensyllabig beginwoord van een anacrusis voorzien. De trocheïsche regel van De Schoolmeester

Wàndlaâr/mét eên léêgê/zàk
(*Gedichten*, ed. Van Deel en Mathijssen-Verkooijen, 1975, p. 301)

wordt dan 'ô/wànd-laâr/mét eên/léêgê/zàk'.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

anadiplosis, epanadiplosis of reduplicatio

Benaming voor die vorm van herhaling (repetitio) waarbij een woord of woordgroep die een (vers)regel of zin besluit, herhaald wordt aan het begin van de eerstvolgende (vers)regel of zin, volgens het schema: ... x/x ..., bijv.

Het licht, Gods witte licht, breekt zich in *kleuren*:
Kleuren zijn daden van het licht dat breekt
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 10).

In de middeleeuwse literatuur is anadiplosis kenmerkend voor specifiek hoofs taalgebruik, bijv. de monologen van Ferguut en Galiene in de *Ferguut* (ed. Rombauts e.a., 1982²).

LIT: Baldick; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

anafoor zie anafora

anafora, anafoor, epanafoor of relatio

Herhaling (repetitio) aan het begin van twee of meer opeenvolgende regels of zinnen, bijv.

Dag stoel naast de tafel
Dag brood op de tafel
(P. van Ostaijen. *VW. Poëzie*, dl. 2, 1965³, p. 199).

Een ander voorbeeld is de herhaling van 'Ik houd van het proza, dat [...] in Van Deysse's opstel *Over literatuur* (L. van Deysse. *Verzamelde werken*, dl. 4, z.j., p. 79).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

anagnorisis zie agnitio

anagram of letterkeer

Van oorsprong magische omzetting (onomancie) van de letters van een persoonsnaam tot een pseudoniem of devies (impresa), vanaf de 16e eeuw gebruikt als literaire spelvorm. Bekende anagrammen zijn:

Tesselschade > Sachte Sedeles
Lucas d'Heere > Schade leer u

Gerrit Komrij > Griet rijmrok, Ik rijm erg rot

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Hiller; HWR; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; W. Kusters. 'Naderende arenden', in: *De Gids* 149 (1986) 2, p. 115-116. [W. Kuiper]

anakoloet

Een samengestelde zin waarvan de respectievelijke deelzinnen door een afwijkende woordvolgorde niet op elkaar aansluiten. Het 17e-eeuws kent daarvan voorbeelden bij Bredero, Hooft, Huygens en Cats aan wie dit voorbeeld ontleend is: 'Ick wil eens wederom ick wil de saeck beprooven' (*Spaens Heydinnetje*, vs. 973). Als stijffiguur wordt de anakoloet gebruikt om de aandacht van de lezer op de boodschap te richten, bijv. 'Ik wilde ik kon u iets geven' (H. Gorter. *VW*, dl. 2, 1948, p. 85). Als geval van ongrammaticaliteit is de anakoloet vergelijkbaar met de apokoinou, met dit verschil dat de apokoinou-zin grammaticaal kan worden gemaakt door vervanging of invoeging van een enkel woord, terwijl de ongrammaticaliteit van de anakoloet alleen kan worden opgeheven door verandering van de woordvolgorde.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; A. Weijnen. *Zeventiende-eeuwse taal* (z.j.⁵), §64. [G.J. Vis]

analecta

In strikte zin een verzameling uittreksels of bloemlezing, zoals *Analecta; Nederlandsch leesboek* (1892) bijeengebracht door F. Buitenrust Hettema. In ruimere zin als aanduiding van een tijdschrift of reeks met gemengde inhoud, bijv. *Analecta Bollandiana* (1882-1962).

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; HWR; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

analogie-1

Overeenkomst van verhaalelementen in verschillende teksten. Met name de middeleeuwse literatuur is rijk aan analogieën, meestal ontleend aan de bijbel. Zo kan bijv. in *Karel ende Elegast* de inbraak van Elegast bij Eggeric van Eggermonde om diens zadel en zwaard te bemachtigen, beschouwd worden als een analogie naar 1 Samuel 26, waar David bij Saul binnensluip en diens lans wegneemt. De bedoeling van de analogie is een gebeurtenis als niet toevallig te beschrijven, maar als deel uitmakend van een hoger plan, bij voorkeur de heilsgeschiedenis. De analogie kan beschouwd worden als een profane variant op de *sensus allegoricus-1*.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; H. Pleij. 'Over de betekenis van middeleeuwse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 299-339. [W. Kuiper]

analogie-2 of perseveratie

Schrijf-, spreek- of zelffout die optreedt als een taalgebruiker tijdens het uitschrijven, uitspreken of zetten van een woord met zijn gedachten nog bij het vorige woord is. Het gevolg is woordverminking met elementen van dat vorige woord, bijv. een kopje koffie. Het tegenovergestelde van analogie is anticipatie-2.

LIT: B. Kruitwagen. 'Werd er in de Middeleeuwen bij het schrijven gedichteerd?', in: *Het Boek* 4 (1915), p. 217-229. [W. Kuiper]

analyse of tekstanalyse

Vorm van tekstonderzoek die veelal functioneert als onderdeel van de interpretatie. Een moderne variant ervan is de materiële analyse. Sommigen hanteren de term als synoniem van interpretatie, met name in samenstellingen als poëzie-analyse en romananalyse. Anderen geven de term een beperkter inhoud, veelal synoniem met empirische beschrijving, bijv. in een samenstelling als structuuranalyse.

LIT: Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.J.A. Mooij. *Tekst en lezer* (1979). [G.J. Vis]

analytisch drama

Dramavorm waarin de handeling in feite reeds heeft plaats gevonden en het eigenlijke drama zich toespitst op de ontwikkelingen en de ontknoping die het gevolg zijn van die handeling. Personages en toeschouwers worden zich pas in de loop van het drama bewust van deze handeling en haar gevolgen. Het tijdsverloop is meestal kort, omdat de plot slechts een klein gedeelte van de story (fabel-2) dekt. Men spreekt in dit verband van een 'late point of attack'. De meeste detective-stukken kennen een dergelijk 'late point of attack'. Analytisch drama was ook geliefd bij het naturalisme, omdat het vooral voorstelling van karakter en milieu kan geven, waarvoor de handeling slechts startmotor is.

LIT: Bergh; Best; Gorp; Metzler; W. Archer. *Play-making* (1970). [G.J. van Bork]

analytische bibliografie-1

De wetenschap die het gedrukte boek als materieel object bestudeert. Voor de literatuurhistoricus-filoloog die de tekstgeschiedenis wil nagaan, is de analytische bibliografie naast de codicologie en de manuscriptologie een noodzakelijke hulpwetenschap. Zij vereist kennis van bij het drukproces gebruikt materiaal (papier en letter) en van de methode van werken in de zetterij, drukkerij en binderij (kopij klaarmaken, zetten, opmaken, proefdrukken, corrigeren, drukken en binden) om fouten die optreden tijdens de transmissie van een tekst te kunnen herkennen en verklaren. Het centrale begrip in de analytische bibliografie is het collationeren, het vergelijken van exemplaren om te zien of er van hetzelfde zetsel gedrukt is. De eenheid van collationeren is de drukvorm (per vel een binnenvorm en een buitenvorm), die voor ieder bibliografisch formaat weer anders is. Nadat er een

aantal of zoveel mogelijk exemplaren van een druk gecollationeerd zijn, is het mogelijk om een ideal copy te construeren, een meestal fictief exemplaar waarin de drukgeschiedenis van die bepaalde druk weerspiegeld wordt met alle correcties op de pers en cancels. Een analytisch-bibliografische beschrijving van zo'n ideal copy omvat tenminste de volgende elementen: short title, beschrijving van gegraveerde, gedrukte en Franse titel, colofon, formaat, collatieformule, fingerprint, overzicht van paginering of foliëring, lijst van prenten, een korte inhoudsopgave, een lijst van gecollationeerde exemplaren met provenance-gegevens en verwijzingen naar het bibliografisch apparaat. Daarnaast kan er behoefte zijn aan één of meer van de volgende onderdelen: lettertype, watermerk, lijst met custoden, kopregels, afmetingen van de zetspiegel, een opgave van het aantal regels per pagina, een overzicht van katernsignatuurposities en een variantenoverzicht.

Nadat er binnen één druk gecollationeerd is, kan getracht worden om aan de hand van de via de analytisch-bibliografische methode gevonden tekstvarianten een ideale tekst (copy-text) samen te stellen, d.w.z. een tekst die de kopij het dichtst benadert. Daarnaast kan begonnen worden aan het vergelijken van drukken om de volgorde vast te stellen als ze niet gedateerd of gelijk gedateerd zijn. Maar met het afwegen van tekstuele varianten is het terrein van de tekstcriticus al betreden.

De analytische bibliografie is rond 1900 ontstaan uit de Shakespeare-filologie in de kring van de Bibliographical Society. De New Bibliography, zoals deze richting genoemd werd, is vooral ontwikkeld door A.W. Pollard, R.B. McKerrow en W.W. Greg. In Nederland is deze filologische hulpwetenschap geïntroduceerd door W. Hellinga. Analytisch-bibliografisch onderzoek op Nederlandse literaire teksten is o.a. verricht door Hellinga in Jan van der Noots *Epitalameon* (ed. W.A.P. Smit, 1953), door Grootes en Oey de Vita m.b.t. Bredero's *Spaanschen Brabander* (in respectievelijk *NTg* 63 (1970), p. 28-32 en *SpL* 12 (1969-1970), p. 268-283), door Veenstra m.b.t. Bredero's *Griane* (in: *Spektator* 2 (1972-1973), p. 225-242, 333-348), door Van Selm m.b.t. Van Effens *Hollandsche Spectator* (in: *Studies voor Zaalberg*, 1975, p. 187-259) en door Waterschoot in Van der Noots *Poeticsche werken* (dl. 1, 1975).

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Mathijssen; MEW; R.B. McKerrow. *An introduction to bibliography for literary students*. 2nd impr. with corrections (1928); M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography*. Repr. with corrections (1974). Algemene literatuur: Fr. Bowers. *Bibliography and textual criticism* (1964); W.W. Greg. *Collected papers* (1966); P.S. Durkin. *Bibliography. Tiger or fat cat?* (1975); M. Borghardt. *Analytische Druckforschung* (1977). Voor Nederland: W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962); W. en L. Hellinga. 'De betekenis van de incunabelkunde voor de neerlandistiek', in: *Dietse studies* (1965), p. 52-76; W. Hellinga. 'Analytische bibliografie: eisen en grenzen', in: *Handelingen 27e Vlaamse Filologencongres* (1969), p. 260-261; P.M.M. van Cleef Jzn. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*. Ed. F.A. Janssen (1974); P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 23-51; H. Borst e.a. 'Wonen in het woord, leven in de letter. Analytische bibliografie en literatuurgeschiedenis', in: *Literatuur* 5 (1988), p. 332-341. [P.J. Verkruijsse]

analytische bibliografie-2

Voorals in België gebruikt men deze term ook in de betekenis van een bibliografie met bij iedere titel een beknopte inhoudsopgave, zoals bij Rob. Roemans en Hilda van Assche. *Analytische bibliografie van Julien Kuypers* (1968).

LIT: MEW. [P.J. Verkruijsse]

anamnesis

Het in de geest terugroepen van ideeën, personen of gebeurtenissen uit het eigen verleden, zoals in memoires of autobiografie, maar ook in poëzie of fictief proza, zoals in S. Vestdijks *Kind tussen vier vrouwen* (1972).

LIT: Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; LdMA; Myers/Simms; Shipley. [G.J. van Bork]

anapest

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versvoet bestaande uit twee dalingen gevolgd door een heffing, bijv. ânâpést. In dichtvorm:

Kân hêt zjyn, dât eên sprânk vâ n dên vórigên gloéd
(D.J. van Lennep. *Verhandeling en Hollandsche duinzang*, ed. Stuiveling, 1966, p. 55).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

anasta(l)tische uitgave zie reprint

anastrofe zie inversie

Andere Wereld

Sprookjesachtige locatie bekend uit de Brits-Keltische letterkunde, waar feeën woonachtig zijn en mensen kunnen voortleven die in de reële wereld gestorven zijn. De Andere Wereld is doorgaans met water omsloten, een zee (*Parthonopeus van Bloys*) of een diepe rivier (*Lanceloet en het hert met de witte voet*), soms echter door een haast ondoordringbaar woud (*Ferguut*). Als gids doet vaak een wit dier dienst, een hert (*Ferguut*) of een hond(je) (*Lanceloet en het hert met de witte voet*).

De Andere Wereld is vooral een plaats waar gewone (mannelijke) stervelingen heen gelokt worden door een fee voor een liefdesverhouding die volstrekt geheim moet blijven (*Lanval*). Soms wordt een specifiek verbod gesteld (geish), zoals in *Parthonopeus van Bloys*.

LIT: D. Poirion. *Le merveilleux dans la littérature française du Moyen Age* (1982); *De achterkant van de Ronde Tafel. De anonieme Oudfranse Lais uit de 12e en 13e eeuw*. Vert. en toegel. door L. Jongen en P. Verhuyk (1985). [W. Kuiper]

anekdote

Kort verhaal waarin een gebeurtenis, meestal beleefd door een (historische) persoon, op humoristische wijze wordt neergezet. De term betekent eigenlijk 'niet-uitgegeven werk' en werd het eerst gebruikt in de titel van een verzameling pikante verhalen over Justinianus I (Oost-Romeins keizer van 527 tot 565); sinds de 17e eeuw heeft het begrip zijn huidige betekenis.

De anekdote laat zich moeilijk onderscheiden van vergelijkbare korte verhalen als cursiefje, exempel, fabel-1, facetiae, klucht-2 en novelle. De oudste Nederlandse anekdotenverzamelingen dateren uit de 16e eeuw, bijv. *Een nyeuwe clucht boeck* (1554) (ed. Pleij, 1983). Een 17e-eeuwse verzameling van moppen en anekdotes is die van Aernout van Overbeke, de *Anecdota sive historiae jocosae* (ed. Dekker en Roodenburg, 1991). Sommige anekdotes vormen tezamen een pseudo-biografie (anekdotenbiografie).

In de 18e eeuw verschijnen anekdotes vooral in almanakken. Een moderne anekdotenverzameling is J. Brouwers' *Zachtjes knetteren de letteren* (1975).

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; H. Grothe. *Anekdote* (1984); P.P. Schmidt. *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (1986), p. 14, 15. [W. Kuiper]

anekdotenbiografie

Aantal, meestal humoristische verhalen (anekdote) over een pseudo-historisch personage die bijeengebracht zijn in de vorm van een pseudo-biografie. Vaak is het biografisch kader nauwelijks uitgewerkt en begint het boek met de geboorte van de hoofdpersoon en eindigt het met zijn dood. Daartussen is de held van het verhaal leeftijdsloos. Voorbeelden van anekdotenbiografieën zijn *Het leven van Esopus* (vert. - Kuiper en Resoort, 1990), *Uilenspiegel* (ed. Geeraedts, 1986) en *De pastoor van Kalenberg* (ed. Van Kampen en Pleij, 1981).

LIT: HWR; Shipley; P.J.A. Franssen. *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (1990), p. 129; P. Franssen. 'Virgilius de tovenaer in het genre van de anekdotenbiografie'. In: *Literatuur* 12 (1995), p. 83-89. [H. Struik]

angry young men

Aanduiding van enkele Engelse roman- en toneelschrijvers die zich vanaf 1950 manifesteerden als gedesillustreerde en daardoor vaak ook cynische jongeren die een afkeer hadden gekregen van de traditie en opvattingen van het establishment. In hun werk stellen zij - vaak in satirische vorm - de huichelachtigheid van dat establishment aan de kaak, waardoor hun werk veelal als schokkend werd ervaren.

In Engeland worden o.m. Kingsley Amis' *Lucky Jim* (1954), John Braine's *Room at the top* (1957) en John Osborne's *Look back in anger* (1957) tot het werk van de angry young men gerekend. In Nederland werd het vroege werk van G.K. van het Reve vaak met dat van deze auteurs vergeleken.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; J.R. Taylor. *Anger and after* (1962). [G.J. van Bork]

anisometrie

Term uit de prosodie ter aanduiding van het feit dat gelijkheid van metrische patronen (isometrie) ontbreekt. Dit is bijv. het geval in de poésie parlante (vrij vers-2). Het vers libre (vrij vers-1) daarentegen is niet noodzakelijk anisometrisch. In metrische verzen, inclusief die waarin polymetrie optreedt, zal men anisometrie niet vinden. Menig knittelvers is anisometrisch, zoals bijv. het begin van de 'Natuurlijke historie voor de jeugd' van Van de Linde:

In mijn natuurlijke Historie voor jonge lui,
Maak ik met opzet geen gewach van de regenbui,
Om dat kinderen in Holland zelfs familiaarder zijn
Met den regen, dan wel met den zonneschijn.

(Schoolmeester. *Gedichten*, ed. Van Deel en Mathijssen-Verkooijen, 1975, p. 91).

Soms ontbreekt isometrie in gedichten waar men anisometrie niet zou verwachten, zoals in sommige isosyllabische verzen, bijv. enkele sonnetten van H. Roland Holst-van der Schalk.

LIT: Cuddon; Gorp; Shipley; F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922). [G.J. Vis]

annalen-1

Jaarboeken waarin chronologisch historische feiten beschreven worden. In het Nederlands kennen we geen echte annalen, maar meer uitgebreide historiografieën in de vorm van kronieken of historiën (vgl. Hoofts *Nederlandsche Historien* als aemulatio van Tacitus' *Annales*).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

annalen-2

Aanduiding, gebruikt in tijdschrifttitels, waarin de oorspronkelijke verbinding met de betekenis 'jaarboek' grotendeels verloren is gegaan, zoals de vóór 1974 tweemaal per jaar en daarna viermaal per jaar verschijnende *Annalen van het Thijmgenootschap* of de vóór 1975 viermaal per jaar en daarna éénmaal per jaar verschijnende *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*.

LIT: BDI; Hiller; Metzler. [P.J. Verkruijsse]

annominatio zie paronomasia

annotatie

Verklarende aantekening van taalkundig-lexicografische (woordcommentaar) of zakelijke (zakencommentaar) aard bij een tekst of in een teksteditie, meestal in de vorm van marginale of voetnoten. Op de titelpagina wordt het voorkomen van annotaties gewoonlijk aangekondigd door 'geannoteerd', 'van aantekeningen voorzien', 'toegelicht' of 'met woordverklaringen'.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Hiller; Mathijsen; Scott; W. Hellinga, 'De commentaar', in: *Handelingen van het 24e Nederlandse Filologencongres* (1956), p. 109-127. [P.J. Verkruijsse]

anoniem

Literair werk waarvan de auteur niet bekend is, zoals het merendeel van de Middelnederlandse ridderepiek, of waarvan de naam van de auteur opzettelijk wordt verzwegen, bijv. om vervolging of publiciteit te vermijden.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; J.I. van Doorninck. *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren* (2 dln., 1883-1885); A. de Kempnaer. *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers* (1928). [G.J. van Bork]

antagonist

Tegenspeler van de hoofdpersoon (protagonist) in een literair werk, die vaak door het conflict met de protagonist bijdraagt tot de plot. De term wordt meestal toegepast op een personage in het drama, maar ook in vertellend proza kunnen antagonist en protagonist voorkomen. In Vondels treurspel *Lucifer* (1654) bijv. is de aarstengel Michaël de antagonist en Lucifer de protagonist.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Prince; Scott; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); G.B. Tennyson. *An introduction to drama* (1967). [G.J. van Bork]

anthologie zie bloemlezing

anticipatie-1, vooruitwijzing of toekomstverwijzing

Afwijking van de chronologie in de vertelwijze (anachronie) door vooruit te lopen op de gebeurtenissen en iets aan de lezer mee te delen wat pas later een rol zal spelen in het verhaal. Anticipatie wordt vaak gebruikt om spanning op te wekken, maar ook wel om latere ontwikkelingen voor te bereiden. In 'De familie Kegge' (*Camera obscura*, 1851³) opent Beets bijv. een van de laatste hoofdstukken met de anticipatie: 'Hildebrand, die door een samenloop van omstandigheden bestemd was om in deze geschiedenis een handelend persoon te worden [...]' om aan te geven dat de hoofdpersoon in het volgende tot actie zal overgaan om de verachtelijke Van der Hoogen te ontmaskeren. In de dramatheorie spreekt men bij handelingsaspecten met een vooruitwijzend karakter over prospectief aspect.

LIT: Bal; Best; Boven/Dorleijn; Dupriez-1; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; Morier; Prince; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶); G. Genette. *Tijdsaspecten in de roman* (1979). [G.J. van Bork]

anticipatie-2

Schrijf-, spreek- of zetfout die optreedt als een taalgebruiker tijdens het uitschrijven, uitspreken of zetten van een woord met zijn gedachten al bij de volgende lettergreep of het volgende woord is. Het gevolg is woordverminking met elementen van de volgende lettergreep of het volgende woord, bijv. 'minich' in plaats van 'menich' (*Die Rose*, ed. Verwijs (1868), vs. 217). Anticipatie is een veel voorkomende kopiïstenfout. Het tegenovergestelde van anticipatie is analogie-2.

LIT: Marouzeau; B. Kruitwagen. 'Werd er in de Middeleeuwen bij het schrijven gedictieerd?', in: *Het Boek* 4 (1915), p. 217-229; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 417-418. [W. Kuiper]

anticlimax

Schijnbaar negatieve climax-1 met het effect van een climax, bijv. 'Frankrijk, België, ja zelfs Luxemburg is nog groot genoeg om dit bedrag te kunnen opbrengen.' Speciaal in het drama wordt met deze term het moment of de periode aangeduid die volgt op het hoogtepunt van een reeks wat betreft intensiteit of betekenis.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; J.M. Acket en C.F.P. Stutterheim. *Stijlstudie en stijloefening* (1960¹¹); J.J. Styan. *The elements of drama* (1969). [G.J. Vis]

antifoon zie beurtzang

antifrase

Stijlfiguur waarbij een mededeling geïroniseerd wordt door het tegenovergestelde te zeggen van wat men bedoelt, bijv. bij een mislukking: 'Daar ben je mooi in geslaagd.'

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Morier; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

antiheld

Personage in een roman of toneelstuk dat in tegenstelling tot de klassieke held, die mentaal sterk, eerbiedwaardig of machtig moest zijn en in elk geval onze bewondering moest verdienen, juist onbetekenend, passief, nederig of zelfs onnozel is en ons medelijden of hooguit begrip dient op te wekken. De antiheld kan incidenteel al vroeg in de literatuur worden aangewezen, maar is sedert het begin van de 19e eeuw sterk in opkomst. In het absurdisme en in de nouveau roman of antiroman is het proces van de onttroning van de klassieke held in zijn uiterste consequenties doorgevoerd. Goede voorbeelden van antihelden in de Nederlandse literatuur zijn Ondine en Oscar uit L.P. Boons *De Kapellekensbaan* (1953) of Willem Bleeker uit *Bleekers zomer* (1972) van Mensje van Keulen.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Prince; Scott; Shipley; M. Praz. *The hero in eclipse* (1969²); A.L. Sötemann. 'Der negative Held in der modernen niederländischen Literatur', in: S. Sonderhegger en J. Stegeman (red.). *Niederlandistik in Entwicklung* (1985), p. 71-80. [G.J. van Bork]

anti-illusionistisch toneel

Toneelvorm waarin de toneelillusie bewust doorbroken wordt om door middel van vervreemdingseffecten, zoals bijv. door Bertold Brecht werden gebruikt, de toeschouwer te verhinderen zich in de personages en de handeling van het stuk in te leven. In Nederland werd deze toneelvorm toegepast door S. Polet in *De koning komt voorbij* (1965) en *Adam X* (1973). Vaak berust het anti-illusionistische op de doorbreking van de zgn. vierde-wandfictie.

LIT: Best; Gorp; Lodewick. [G.J. van Bork]

antimetabole

Aanduiding voor een stijlfiguur, syntactisch en/of semantisch van aard, waarin een tegenstelling (antithese) wordt geformuleerd met behulp van een chiasme: 'Niet om te werken leven wij, maar wij werken om te leven.' Soms gaat de figuur gepaard met parallelisme: 'Niet om te werken leven wij, maar om te leven werken wij.' Constante factor is de repetitio.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; HWR; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

antimetrie of metrische afwijking

Term uit de prosodie waarmee wordt aangegeven dat een syllabe qua prominentie afwijkt van het metrisch patroon. Deze doorbreking van het schema kan alleen optreden binnen een prosodische context waarin alternering overheerst. Zo komt bijv. in het jambische gedicht (jambe) 'Ik droomde van een kalmen blauwen nacht' van Willem Kloos in vs. 3 een afwijking voor bij de derde en vierde syllabe: 'Maâr hoóg/schéén vâ/dê sché/mêrên/dê kím/mên'. In plaats van het te verwachten ^ ' krijgt men ' ^: schéén vâ. Men spreekt in dit geval ook wel van accentverschuiving. Behalve in het genoemde geval, waarbij men een heffing op een dalingsplaats aantreft, kan men antimetrie tegenkomen in het tegenovergestelde geval, namelijk wanneer men een daling krijgt op een heffingsplaats. In dezelfde regel van Kloos laat zich dat horen bij de syllaben 7 en 8: ^ ^ in plaats van ^ ': Schémêrêndê. Bij dit laatste kan men moeilijk van accentverschuiving spreken, omdat de weggelaten heffing niet elders is terug te vinden. Eerder kan men spreken van een accentweglating. Antimetrie heeft gevolgen voor het leestempo. In het eerste geval ontstaat een vertraging (hoog *scheen*), in het tweede geval een versnelling (schem *erende*).

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; MEW; Preminger; G. Stuiveling. *Versbouw en ritme in den tijd van '80* (1934); A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963). [G.J. Vis]

antiqua zie littera antiqua

antiquariaat

Bedrijf dat zich bezighoudt met de handel in oude, vrij zeldzame en gezochte, niet meer in de reguliere boekhandel verkrijgbare, boeken en prenten en in handschriften. Naast de normale antiquariaten zijn er gesloten antiquariaten die hun voorraad uitsluitend via antiquariaatscatalogi aanbieden. Een ontwikkeling van na de Tweede Wereldoorlog is het zogenaamde moderne antiquariaat, dat uitgeversrestanten verkoopt tegen sterk verminderde prijs. De tweedehands boekhandel beweegt zich doorgaans niet op het terrein van het heel oude boek, noch op dat van grote hoeveelheden uitgeversrestanten, maar beperkt zich tot de verkoop van niet zo oude boeken die eerder gebruikt zijn. De grens tussen de categorieën is diffuus: zeldzaam hoeft niet oud te zijn en omgekeerd.

De meeste antiquariaten hebben zich gespecialiseerd op een bepaald terrein. Overzichten worden geboden door het op gezette tijden verschijnende *Boekenvondst; antiquarische & tweedehandsboekwinkels in Nederland en België*, voor Amsterdam *De boekhandels van Amsterdam* van T. de Bruijn en S. Rollins en voor België het werk van E. van Balberghe: *Repertorium van Belgische antiquariaten en tweedehandsboekwinkels*. De International League of Antiquarian Booksellers (ILAB) geeft een internationaal adresboek uit: *International directory of antiquarian*

booksellers. De Nederlandse antiquaren hebben zich verenigd in de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren (NVA).

Een van de eerste Nederlandse antiquaren was Pieter van Damme (1727-1806), een van de belangrijkste, die de handel in oude boeken een wetenschappelijke basis heeft verschaft, was Frederik Muller (1817-1881).

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Metzler; P.J. Buijnsters. *Het verzamelen van boeken. Een handleiding* (1992²); H. de la Fontaine Verwey. *De verdwenen antiquaar en andere herinneringen van een bibliothecaris* (1993); N. Maas en F.W. Kuijper (red.). *Offeren aan Mercurius en Minerva. Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren 1935-1995* (1995); F.A. Janssen. 'Het oudste praktische handboek voor de antiquaar', in: *De Boekenwereld* 12 (1996), p. 223-227; M. Keyser, J.F. Heijbroek & I. Verheul (red.). *Frederik Muller (1817-1881), leven & werken* (1996); H. van Goinga. 'Pieter van Damme (1727-1806), Nederlands eerste antiquaar? Een verkenning naar het antiquariaat in de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: T. Croiset van Uchelen en H. van Goinga (red.). *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches (...)* (1996), p. 121-142. [P.J. Verkruijsse]

antiquariaatscatalogus

Alfabetische of systematische naar vakgebieden ingerichte lijst van handschriften of van boeken die niet meer in de gewone boekhandel verkrijgbaar zijn en die door een antiquariaat tegen de in de catalogus vermelde prijs te koop worden aangeboden. Een grote verzameling antiquariaatscatalogi bevindt zich op de bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam.

LIT: BDI; Brongers; Hiller. [P.J. Verkruijsse]

antiroman

Term uit de literaire kritiek voor een roman waarin opzettelijk gebroken wordt met wat op een bepaald moment traditie is geworden of waarin de verwachtingen van de lezer op het punt van de romanconventies met opzet doorbroken worden, zoals bijv. in de nouveau roman gebeurt. Vanwege die doorbreking van de romanconventies noemde bijv. Vestdijk *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron een antiroman. Alain Robbe-Grillet geeft in zijn romans *Les Gommages* (1953) en *La jalousie* (1957) geen houvast meer aan de lezer door geen opbouw naar een plot of de normale tijd-ruimte-verhoudingen meer te hanteren. De waarnemingen van de personages zijn even onvoorspelbaar als hun reacties en hun 'bijzondere' visie daarop. In Nederland kunnen M. Tophoffs *De falende stad* (1965) en *Leeg te aanvaarden* (1966) als antiromans gelden.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; P. de Wispelaere. 'Het proza', in: *Literair lustrum* 2 (1973). [G.J. van Bork]

antistrofe-1 of tegenzang

Van oorsprong de exact gelijke tegenbeweging van de dansers in de Griekse koorzang na een voorafgaande verplaatsing in de tegenovergestelde richting. Vervolgens betekent het de volledig metrisch corresponderende tegenzang na de voorafgaande strofe in een ode, die meestal afgesloten wordt met een epode (epode-2) in een afwijkend metrum.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

antistrofe-2

Term uit de retorica voor herhaling (repetitio) van in tegengestelde volgorde geplaatste woorden. Een voorbeeld van antistrofe komt voor in vs. 4-5 van 'Boere-charleston' van Paul van Ostaijen:

boerelongen ballen wangen
wangen ballen bekkens
(Paul van Ostaijen. *VW / Poëzie*, 1963, p. 239).

LIT: Baldick; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

antithese, antitheton of contrapositum

Term uit de stijltheorie voor die vorm van contentio die bestaat uit het tegenover elkaar plaatsen van twee noties. Men maakt onderscheid tussen 1) zinsantithese, 2) woordgroepantithese en 3) antithese per afzonderlijk woord.

Ad 1): Doe ik mijn oogen toe,
Dan wil ik 't wel gelooven;
Doch als ik ze open doe
Komt weer de Twijfel boven.
(P.A. de Genestet. *Complete gedichten*, 1912², p. 316).

Ad 2): Daags tusschen boeken, 's nachts in een café.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 9).

Ad 3): Moeder, die leven geeft, dat sterven moet.
(Id., p. 39).

De antithese kan de vorm hebben van een oxymoron en van een paradox. Dikwijls gaat de antithese gepaard met vormen van herhaling als parallelisme, chiasme en eindrijm.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2;; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

antitheton zie antithese

antitoneel

Term uit de toneelkritiek voor een dramavorm waarin de toneelconventies geheel overboord zijn gezet of met opzet worden overtreden, zoals in het absurdistisch toneel.

LIT: Cuddon; Gorp; Metzler; R. Hayman. *Theatre and anti-theatre* (1979). [G.J. van Bork]

antoniem

Stijlfiguur die beschouwd kan worden als een vorm van perifrased. Men zegt iets door het tegenovergestelde in ontkennende zin te formuleren. In plaats van 'blijf bij me' zegt men dan bijv. 'Je moet niet van me weggaan.' Men kan deze stijlfiguur hanteren om iets te accentueren of louter als versiering. De antoniem is verwant aan de litotes.

LIT: Alphen; Best; Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

antonomasie-1

Eén van de tropen-1, nl. het vervangen van een eigennaam door een omschrijving, gebaseerd op contigu verband, een soort perifrased of synecdoche dus. Zo noemt men Vondelwel 'de prins der dichters' en spreekt men over Antonides van der Goes als 'de dichter van de *Ystroom*'.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley. [P.J. Verkruijsse]

antonomasie-2

G.J. Vossius heeft de term antonomasie ook gebruikt voor het vervangen van een appellatief door een eigennaam, dus het omgekeerde van antonomasie-1. De eigennaam moet wel toebehoren aan een algemeen bekend persoon uit de geschiedenis of mythologie, zoals 'een droogstoppel' (figuur uit de *Max Havelaar* van Multatuli) voor een 'saai en vervelend iemand' of 'een Xantippe' (de vrouw van Socrates) voor 'een feeks van een vrouw'.

LIT: Lausberg; Metzler. [P.J. Verkruijsse]

aphaeresis of procope

Het meestal ter wille van het metrum weglaten (*detractio*) van een lettergreep of een klank aan het begin van een woord.

Een voorbeeld waarin 'ick' of 'ik' is ingekort tot 'ck' of 'K' is het begin van P.C. Hoofts gedicht 'Chanson a Madame' in *Gedichten*:

Soo 'ck heb gemint, en min, en ongetroost moet blijven,
K' en laster u daerom jonge Cupido niet;
K' en sal de tedersachte Venus niet bekijven,
Noch oock niet de Godin oorsaeck van mijn verdriet.
(ed. Stoett, dl.1, 1899, p. 11).

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

apocalyptische literatuur

Literatuur waarin een onheilspellend toekomstbeeld wordt geprofeteerd. Deze literatuur gaat terug op het bijbelboek Openbaringen (de Apocalyps). Een voorbeeld uit de moderne literatuur is Belcampo's verhaal 'Het grote gebeuren', opgenomen in *Nieuwe verhalen* (1945).

LIT: Baldick; Cuddon; Fowler; Gorp; LdMA; Metzler; Scott; P. Eligh. *Leven in de eindtijd* (1996). [G.J. van Bork]

apocope

Vorm van elisie, bestaande uit afstoting van een onbeklemtoonde slotklinker, bijv. 'Here' wordt 'Heer'; 'einde' wordt 'eind'. Apocope werd door de 17e-eeuwse Nederlandse taalbouwers gepropageerd om de beknoptheid van de moedertaal te stimuleren.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

apocopisch rijm

Vorm van onvolledig eindrijm waarbij alleen de beklemtoonde syllaben op elkaar rijmen, zoals in de regels

De dichter dicht niet
maar opent verre verschieten.
(Henk Spaan. *'n Lach en 'n traan*, 1973, p. 2).

LIT: Buddingh; Preminger; Scott. [G.J. Vis]

apodosis

Tweede deel van een periodus-1, een volzin, waarin de in het eerste deel (de protasis-2) opgebouwde spanning wordt opgelost. Vaak betreft het zinnen met een antithese van het type: weliswaar ..., maar ...; of: wanneer ..., dan

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Morier; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

apograaf

Afschrift van een tekst gemaakt door iemand anders dan de auteur. De Middelnederlandse literatuur is haast uitsluitend in apografen bewaard gebleven, vervaardigd door beroepskopiisten (kopiist). Een eigenhandig door de auteur geschreven tekst noemt men een autograaf.

LIT: BDI; Gorp; Mathijssen; MEW; M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973). [W. Kuiper]

apokoinou

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van een ongrammaticale, vaak samengestelde zin die gekenmerkt wordt door het feit dat één element dienst doet als bestanddeel van twee zinsdelen of zinnen, bijv. 'Ik zag mijn broer was ziek.' In het gedicht 'Oorlog & oorlog' van Lucebert vervult de tweede regel grammaticaal een dubbelfunctie ten opzichte van de eerste en de derde regel:

zij komen glanzend overgevlogen
onder de bloedende moeder
smelt de eerste sneeuw.
(Lucebert. *VG*, 1974, p. 224).

De apokoinou is verwant aan de anakoloet en aan het zeugma.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Metzler; Shipley; Wilpert; C. Minis. 'De apokoinou-constructie, vooral in den Ferguut', in: *TNTL* 62 (1943), p. 161-184, 270-289. [G.J. Vis]

apollinisch

Door F.W. Nietzsche (1844-1900) geschapen samenvattende term - geïnspireerd op de filosofie van A. Schopenhauer (1799-1860) - ter aanduiding van alles wat tegenover het dionysische in wereldbeschouwing, levensleer en kunst de kenmerken draagt van het statische en evenwichtige intellect en wat streeft naar maat, orde en harmonie. Ten aanzien van de kunsten, waarvan Apollo de god is, doelt de term op licht en begrijpelijkheid, rede, symmetrie en cultuur, schoonheid en genezing.

Nietzsche zag het apollinische als een van de hoofdkenmerken van de Griekse kunst. Samen met het dionysische, waarmee het in een voortdurende spanningsverhouding staat, vormde het de grondslag van de Griekse cultuur zoals die bijv. in de tragedie tot uiting komt. De Griekse kunstwerken werden in deze

optiek gezien als producten van een krachtig conflict, niet zozeer serene rust representerend als wel een met moeite verkregen overwinning.

Sommigen leggen verband tussen het apollinische element in de Oudheid en het rationele van het latere classicisme.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; G. Highet. *The classical tradition* (1967²), p. 459-460. [G.J. Vis]

apologie

Verdedigingsrede of verweerschrift. Bekend is de *Apologie* (1581; ed. Alberts/Verlaan, 1980) van Willem van Oranjetegen de over hem door Filips II uitgesproken ban. Het stuk is overigens in het Frans opgesteld door zijn hofprediker Villiers en twee van diens vrienden, Languet en Du Plessis Mornay. Een andere *Apologie* (1772) is - anoniem - uitgegeven door Ds. Wolff om zijn vrouw, Betje Wolff-Bekker, te verdedigen tegen de aanvallen op haar *De Santhorstsche geloofsbelijdenis*.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

apologisch spreekwoord zie zeispreuk

apophtegma

Oorspronkelijk Griekse term voor het duidelijk en met enige nadruk ergens over spreken. In de literatuur is de term steeds meer in gebruik gekomen voor anekdoten over filosofen, heiligen of andere historische figuren die een levenswijsheid bevatten. Wanneer dat laatste element gaat overheersen in deze anekdoten valt het apophtegma samen met de sententia of de zedenspreuken en is het vergelijkbaar met de adagia.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Wilpert. [G.J. van Bork]

aposiopese zie reticentia

apostelspel

Subgenre van het bijbels drama, waarin een episode uit het leven der apostelen wordt uitgebeeld en waarvoor de stof doorgaans ontleend werd aan het bijbelboek 'Handelingen der apostelen', soms aangevuld met andere bronnen zoals de

evangeliën, de brieven der apostelen of Romeinse geschiedenis. Het oudste West-Europese apostelspel dateert van de 13e eeuw. In de Nederlanden bloeide het genre gedurende de 16e eeuw, met name in de zuidelijke Nederlanden. Een bekend apostelspel uit die tijd is *De bekeeringe Pauli* (ed. Steenbergen, 1953).

LIT: Gorp; Metzler; MEW; G.J. Steenbergen. 'Het apostelspel', in: *VMA* (1952), p. 439-488; W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijersdrama, ca. 1500-1625* (1968), p. 46-48; B.A.M. Ramakers. 'Maer en beroemt u niet! Het eerste Spel van Sinnen van dWerc der Apostelen van Willem van Haecht', in: *Wat duikers vent is dit!* (1989), p. 147-164. [W. Kuiper]

apostrofe

Stijlfiguur uit de retorica, nl. één van de mogelijkheden binnen de aversio: het zich afwenden van het publiek door de vertellende instantie (aversio ab auditoribus) of van de aanvankelijk aangesproken persoon door het personage om zich te richten tot een niet aanwezig persoon of tot een als personificatie gedacht begrip of collectivum, vaak de goden of de Muzen.

Een paar voorbeelden aan het slot van J. van den Vondels *Gysbreght van Aemstel* (1637) zijn vs. 1865 waar broer Peter uitroept: 'Zijt ghy dat Rafaël?' en vs. 1895 waar Badeloch zich tot Amsterdam richt met de woorden:

Verdelghde stad, wy gaen, en komen nimmer weer
(WB-ed., dl. 3, 1929, p. 599-600).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

apotheose

Oorspronkelijk: verheffing tot de rang der goden. Bij overdracht gebruikt voor het hoogtepunt van een toneelopvoering, meestal de slotscène, waarin het maximum aan pracht en kunnen getoond wordt.

LIT: Gorp; Metzler; Wilpert. [G.J. van Bork]

apparaat van de neerlandicus

Het geheel van bibliografische en andere heuristische hulpmiddelen dat de neerlandicus ten dienste staat bij zijn onderzoek. Het apparaat omvat zowel instellingen, zoals bibliotheken, archieven en letterkundige musea, als handboeken, bibliografieën, catalogi, literatuurgeschiedenissen, woordenboeken enz. De term is waarschijnlijk ontstaan naar analogie van het *Apparaat voor de studie der geschiedenis* van J.M. Romein (1949).

Een aanzet tot de beschrijving van het apparaat van de neerlandicus en het gebruik daarvan is gegeven door A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman in het *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord. Een eerste handleiding bij*

systematisch-bibliografisch onderzoek op het gebied van de Nederlandse letterkunde (1983⁵). Inmiddels is ook het computerprogramma *BIZON* (Bibliografisch Zoekprogramma Nederlandse letterkunde) van P.J. Verkruijsse, A. Lemmens en J.F.A.M. van den Berg beschikbaar (eerste versie 1994; regelmatige updates).
LIT: Baldick; Brongers; Metzler. [P.J. Verkruijsse]

appendix zie bijlage

approbatur

Latijn voor 'het wordt goedgekeurd', gevolgd door de naam van de censor, meestal afgedrukt op de verso-zijde van de titelpagina, waarmee vanaf de 16e eeuw wordt aangegeven dat een boek de goedkeuring van de rooms-katholieke kerk kan wegdragen. De katholieke (preventieve) censuur van boeken was geregeld in de *Codex juris canonici* (1385): alle bijbeluitgaven en -commentaren, gebedenboeken en theologische geschriften in ruime betekenis moesten worden voorgelegd aan de censor van het diocees waar de drukker gevestigd was. De eveneens in boeken opgenomen formules imprimatur, evulgetur of nihil obstat betekenen alleen maar dat er geen dwalingen tegen de katholieke moraal of leer in het desbetreffende werk voorkomen. In publicaties van reguleren wordt een dergelijke keur van de orde waartoe hij behoort gecombineerd met het approbatur voor de drukker.

LIT: Gorp; Hiller; Laan; MEW; Wilpert; B.Th. Stoverink. *De Index en de boekencensuur in de R.-K. kerk* (1920); M. Custers. *Kerkelijke boekenwetgeving* (1960); H.A. Enno van Gelder. *Getemperde vrijheid* (1972); Th. Clemens. *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840* (1988), p. 26-28. [P.J. Verkruijsse]

aptum of decorum

Eén van de vier traditionele stijleugden binnen de elocutio, de stijlleer in de retorica, naast de puritas, perspicuitas en ornatus, nl. de passendheid tussen de inhoud en verwoording, alsmede tussen de persoon van de spreker, het publiek, tijd, plaats en de verwoording. Ideeën, alinea's, zinnen, woordgroepen, woorden, lettergrepen en klanken moeten binnen het geheel van de rede op elkaar afgestemd, met elkaar in harmonie zijn. Het aptum kan doorbroken worden door obscenitas en humilitas. Een toegestane afwijking kan goedge maakt worden door een remedium. Er worden drie stijlniveaus (genera elocutionis) onderscheiden, die door het decorum verbonden worden aan de erbij behorende onderwerpen (res).

LIT: Baldick; Fowler; Gorp; Lausberg; MEW. [P.J. Verkruijsse]

arabeske

Term door sommige schrijvers gehanteerd voor die literaire werken waarvan de sierlijke schikking kenmerkend wordt gevonden. Zo noemt Couperus een bundel korte verhalen *Korte arabesken* (1911). Hendrik de Vries gebruikt de term in de ondertitel 'romancen, sproken en arabesken' van zijn dichtbundel *Toovertuin* (1948). De arabeske is vaak grillig en bizar.

LIT: Best; Gorp; HWR; Metzler; Morier; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

arbeidersliteratuur zie proletarische literatuur

arbeiderspoëzie

Poëzie die door en vaak ook voor arbeiders geschreven is. Een voorbeeld hiervan is *M'n woord een wapen tot verweer* (1972) van P. van Vollenhoven en W. de Vries.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Gorp; Metzler; MEW; *WAR, tijdschrift voor arbeidersliteratuur* (vanaf 1975). [G.J. van Bork]

arbeidslied

Lied gezongen bij het verrichten van lichamelijk werk met een bepaald ritme, zoals spinnen, zagen, hijsen enz., bijv. in het heierslied:

Haal op de hei!
Hij is gewassen
Al is de klei
Al in de grond,
Daar staat hij pront;
Zo staat hij beter
enz.

LIT: Metzler; Wilpert; K. ter Laan. *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* (1949). [G.J. Vis]

arcadia of herdersroman

De epische vorm van de bucolische literatuur: een herdersroman, waarin het eenvoudige landleven wordt geïdealiseerd als tegenhanger van het verdorven hofleven. De auteur en zijn geliefde met hun vrienden treden er zelf in op, uitgedost als herders. Het genre, waarvan het eerste specimen (*Arcadia*) eind 15e eeuw in Italië door Sannazaro werd geschreven, dankt zijn naam aan de idyllische landstreek Arcadië, die als locus amoenus in de renaissance veel voorkomt. In de 17e- en 18e-eeuwse Nederlandse arcadia wordt vrij veel locale en regionale geschiedenis behandeld, omdat een helder historisch zicht op de eigen tijd en omgeving nodig geacht werd, wat in de verschillende titels al tot uiting komt, bijv. *Batavische arcadia*

(1637; ed. Verkuyl 1982) van Johan van Heemskerck, *Dordrechtsche arcadia* (1663) van Lambert van den Bos, *Walcherse arcadia* (1715-1717) van Mattheus Gargonen vele andere. Naast de arcadia is er het herdersdicht (pastorale-1) en als gedramatiseerde vorm de pastorale-2. Er zijn ook relaties met de georgische poëzie.

LIT: Brongers; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; P.E.L. Verkuyl. *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur* (1971), p. 9-18; J.L.P. Blommendaal. *De zachte toon der herdersfluit. De pastorale poëtica van J.B. Wellekens (1658-1726)* (1987). [P.J. Verkruijsse]

archaïsme

Term voor een verouderde taalvorm, zinsconstructie of een verouderd woord. Vaak wordt een archaïsme doelbewust gebruikt, bijv. om de tekst plechtstatiger te maken, of om iets uit te drukken waarvoor een eigentijds woord niet voldoet. Ook kan het dienen om couleur locale aan te brengen of een tekst een historisch tintje te geven. Vooral de schrijvers van historische romans en verhalen in de 19e eeuw maakten daarvoor veelvuldig gebruik van archaïsmen, bijv. 'Lacen! dat ge mij wekt, melieve!' (A.L.G. Bosboom-Toussaint. *Don Abbondio II*, 1856, p. 323). Ook bij moderne schrijvers vindt men archaïsmen, die dan vaak een ironiserend effect hebben, bijv.

Nu ik dit boek op 7 Juni van het jaar 1976, te des namiddags vijf minuten over twee, begonnen ben te schrijven, zou zulks moeten betekenen dat ik [...].

(Gerard Reve. *Oud en Eenzaam*, 1988, p. 9).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; HWR; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [F. van Thijn]

archetype

Term uit de codicologie voor het - niet overgeleverde - handschrift dat aan de basis van de handschriftelijke overlevering staat. Het kan de autograaf van de auteur zijn, maar ook het afschrift (apograaf) van een kopiïst. Als gevolg van fouten en ingrepen van kopiïsten bevatten de afschriften afwijkende lezingen ten opzichte van het archetype. Het behoort tot de taken van de filoloog (filologie) de bewaard gebleven afschriften te ordenen in een stemma of stamboom, op basis waarvan de lezing van het archetype ge(re)construeerd kan worden.

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Wilpert; M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973); A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975); B. Salemans. 'Van Lachmann tot Hennig: Cladistische tekstkritiek', in: *Gramma* 11 (1987), p. 191-224; B. Salemans. 'Varianten als bouwstenen van stemma's: een pleidooi voor eenvoud en openheid bij het opstellen van tekststambomen', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen* (1989), p. 319-343; B.J.P. Salemans. 'Text genealogical remarks on Lachmann, Bédier, Greg and Dearing', in: *LB* 79 (1990), p. 427-468. [W. Kuiper]

archief-1

Het geheel der bescheiden, ambtshalve ontvangen of opgemaakt door een bestuur of zelfstandig handelend functionaris en naar hun aard bestemd om onder dat bestuur of die functionaris te berusten. Een persoonlijk archief bevat de bescheiden van een particulier persoon. Een familiearchief is een combinatie van persoonlijke archieven. Een huisarchief is een combinatie van persoonlijke en/of familiearchieven, horend bij eenzelfde huis. In tegenstelling tot een bibliotheek en een museum is een archief dus geen toevallige verzameling.

Het dynamische, nog niet afgesloten archief wordt geordend volgens een registratuurplan. Voor het statische archief is het structuurbeginsel algemeen aanvaard, d.w.z. dat de historisch bepaalde structuur niet verstoord mag worden of - als dat wel gebeurd is - weer hersteld moet worden volgens het bestemmings-, herkomst- of restauratiebeginsel.

Archieven kunnen toegankelijk gemaakt worden door een inventaris, een regestenlijst (regest), een index-1 of een klapper. De voor het literair-historisch onderzoek belangrijkste afdelingen van een archief zijn de doop-, trouw- en begraafregisters (DTB's) of na 1811 de burgerlijke stand (BS), de rechterlijke archieven (RA), notariële archieven (NA), weeskamerarchieven, de archieven van de overheden met o.a. resolutieboeken en stadsrekeningen en de gildenarchieven. Veel particuliere archivalia bevinden zich ook in de handschriftenverzamelingen van musea en bibliotheken.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Ned.Arch.-term.; Scott; W.J. Formsma en B. van 't Hoff. *Repertorium van inventarissen van Nederlandse archieven* (1965²); W. Wijnaendts van Resandt. *Repertorium DTB* (1969); J.A.M.Y. Bos-Rops, M. Bruggeman en F.C.J. Ketelaar. *Archiefwijzer. Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (1994²); E.P. de Booy & G.M.W. Ruitenbergh. *Zorg voor het familiearchief* (1995); F.C. Hartman. *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven van verenigingen en instellingen* (1995). [P.J. Verkruijsse]

archief-2

Bewaarplaats van archieven in de betekenis van archief-1. De rijksarchiefinstellingen zijn openbaar. Die openbaarheid van Algemeen Rijksarchief (ARA), Rijksarchieven (RA) in de provincies, gemeentelijke archiefdiensten (GA), streekarchieven en waterschapsarchieven is bij de wet geregeld (archiefwetten van 1918, 1962, 1996). Private archieven zijn in beginsel niet openbaar, zoals het Koninklijk Huisarchief en de archieven in het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen, het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) te 's-Gravenhage, het Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven (AMVC) te Antwerpen en het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (NLMD) te 's-Gravenhage. Wel worden veel particuliere archieven, dus ook van auteurs of andere voor het literair-historisch onderzoek belangrijke figuren, centraal geregistreerd in het Centraal Register Particuliere Archieven (CRPA) op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. De meeste archieven beschikken over gespecialiseerde bibliotheken en documentatiesystemen.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Scott; Wilpert; E.P. Polak-De Booy. 'Centraal Register van Familie-archieven', in: *Dokumentatieblad Werkgroep 18e Eeuw*, nr. 3 (mei 1969), p. 3-11; W.J. Formsma en F.C.J. de Ketelaar. *Gids voor de Nederlandse*

archieven (1975²); *Nederland in stukken. Beeldkroniek van Nederlandse archieven* (1979); *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland* (14 dln.; 1979-1992). [P.J. Verkruijsse]

archief-3

Benaming van tijdschriften, zoals in *Archief voor Nederlandsche taalkunde* (van 1847 tot 1856 uitgegeven door A. de Jager), *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (vanaf 1959), *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (vanaf 1856).

LIT: Brongers; Hiller; Scott. [P.J. Verkruijsse]

archief-4

Benaming voor een materiaalverzameling in het algemeen, zoals het Archief voor de Nederlandse syntaxis te Groningen, de knipselarchieven van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) te Antwerpen, het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (NLMD) te 's-Gravenhage en de afdeling Documentatie Nederlandse Letterkunde (DNL) van het Instituut voor Neerlandistiek te Amsterdam.

LIT: [P.J. Verkruijsse]

archieffeditie

In de teksteditie spreekt men van een archieffeditie als alle teksten in alle geautoriseerde staten, in handschrift én gedrukt, van een auteur (of in geval van een anonieme tekst: alle handschriften en drukken van een tekst) in één editie bijeen gebracht worden als voorbereiding voor een historisch-kritische of diplomatische editie. De archieffeditie geeft, uitgaande van semiologisch-linguïstische en functioneel-tekststructurele principes, van iedere afzonderlijke staat van een tekst als één geheel met behulp van diacritische tekens-1 de eindredactie en alle tussenstadia die daartoe geleid hebben. In de praktijk wordt zo'n editie die alleen maar transcribeert en per druk de drukgeschiedenis vaststelt door analytisch-bibliografisch onderzoek meestal te kostbaar zodat dit voorwerk voor een diplomatische of kritische editie door de editeur in portefeuille gehouden wordt.

Een voorbeeld van een archieffeditie is die van Jacob van Maerlants tweede Martijn: *Den anderen Merten. Synoptische archieffeditie van Jacob van Maerlant's tweede Martijn* (ed. Th. Mertens, 1978).

LIT: Mathijssen; K. Kanzog. *Prolegomena zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists. Theorie und Praxis einer modernen Klassiker-Edition* (1970); P.J. Verkruijsse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346. [P.J. Verkruijsse]

archivistiek

De wetenschap die studie maakt van de archieven (archieff-1 en -2) en van hun ordening en beschrijving. Voor de letterkundige zal een passieve kennis van orderings- en beschrijvingsmethoden in de regel voldoende zijn om de weg te vinden in de archieven.

LIT: J.L. van der Gouw. *Inleiding tot de archivistiek* (1955); J.L. van der Gouw. *Archiefwetenschap* (1973); W.J. Formsma. 'Het inventariseren van archieven', in: *Nederlands Archiefblad* 77 (1973), p. 3-80; B. Woelderink. 'De geschiedenis van het archiefwezen in Nederland in hoofdlijnen', in: *Verslag en bijdragen Rijksarchiefschool 1972-73/1973-74* (1975), p. 61-90; F.J. Duparc. *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed* (1975), p. 395-488. [P.J. Verkruijsse]

argumentatio

Binnen de dispositio is in de retorica na het exordium en de narratio de argumentatio het kernstuk van het betoog. Zo'n betoog kent gewoonlijk twee delen, een confirmatio waarin de bewijzen voor een stelling geleverd worden en een refutatio waarin de argumenten van de opponent weerlegd worden. In lange betogen kan op geschikte plaatsen een digressie of excursus, een uitweiding, ingelast worden.

In Vondels *Inwydinge van het stadhuis t'Amsterdam* (WB-ed., dl. 5, 1931, p. 859-904) komt een argumenteel gedeelte voor in vs. 1169-1370 met daarbinnen o.a. een confirmatio (vs. 1169-1194) en refutatio (vs. 1195-1214). Een digressie in de lange passage met de beschrijving van het stadhuis (vs. 681-1168) wordt gevormd door de vss. 745-865 die handelen over de Amsterdamse nutsinstellingen.

LIT: Baldick; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Scott; Shipley. [P.J. Verkruijsse]

Aristotelische eenheden

In het renaissance- en Frans-classicistische drama als voorschriften opgevatte eenheid van tijd en eenheid van handeling. De eenheid van tijd houdt in dat de handeling op het toneel niet langer mag duren dan een etmaal. De eenheid van handeling betekent dat er geen bijzaken als nevenintrige naast of door de hoofdintrige heen mogen lopen. Volgens de - door de 16e-eeuwse theoretici (als eerste Castelvetro) uit de eenheid van tijd afgeleide - eenheid van plaats moet de handeling zich op één plaats afspelen; gebeurtenissen van belang die zich elders afspelen, worden bijv. door een bode verteld.

Aristoteles' *Poetica*, waarin de eenheden van tijd en handeling ter sprake komen, was veel minder normatief dan men in de renaissance en het neoclassicisme meende. De eenheden van tijd en plaats worden vaak aan het begin van een drama expliciet meegedeeld, bijv. bij Vondels *Gysbreght van Aemstel*, waar na een 'kort begriip' waarin de handeling uiteengezet wordt, de mededeling volgt:

Het tooneel is voor en in de stad en op het huis. [...] het treurspel begint na middag ten drie uren, en eindigt in den morgenstond (WB-ed., dl. 3, 1929, p. 528).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Gorp; Laan; Shipley; A.G. van Hamel.
Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (1918), p. 122-139; A.J.E. Harmsen. *Onderwys in de tooneel-poëzy* (1989), p. 246-256.
[P.J. Verkruijsse]

arritmie

Term uit de prosodie ter aanduiding van een lezersreactie die stamt uit de tijd dat metrische (metrum) poëzie normaal was, i.c. de Klassieke Oudheid. Gewend aan metrische poëzie en ook aan het isosyllabisch vers, ervaart de lezer een hiervan afwijkend type (vers-1) als strijdig met de vereiste ritmische (ritme) principes. Dit kan bijv. het geval zijn met het acefalisch vers of met een polymetrisch (polymetrie) gedicht, of met een strofe waarvan de regels ongelijk van lengte zijn. Men vergelijkte bijv. de opeenvolgende regels van het gedicht 'Zwemmende' van Gossaert:

De zee is in rust en de wind uit het zuien, bij 't dagen des zomerschen morgens verstild,
Is melodieus van het diepe gemurmel,
Dat haar evene reven
Doortrilt.

(G. Gossaert. *Experimenten*, 1949¹¹, p. 1).

LIT: Wilpert. [G.J. Vis]

ars

Latijn voor 'vaardigheid', 'kunst', waarbij kunst niet wordt bedoeld in zijn huidige 'geïnspireerde' betekenis. Het begrip 'ars' werd ontwikkeld in de bloeitijd van het Romeinse keizerrijk. In de laatantieke samenleving waren kennis en wetenschap georganiseerd in artes: de artes liberales (intellectuele vaardigheden voor de vrije burger), de artes mechanicae (handvaardigheden waarmee een werkend mens in zijn levensonderhoud voorzorg, waartoe men ook de schilder- en beeldhouwkunst rekende) en de artes incertae (tovenarij, waarzeggerij, zwarte kunst of nigromantie). Deze driedeling werd gedurende de Middeleeuwen gehandhaafd, waardoor er in deze periode nog geen verschil ontstaat tussen kunstenaar en handwerksman.

LIT: Brongers; HWR; Lausberg; LdMA; Shipley. [H. Struik]

ars amandi

Latijnse benaming voor een pseudo-wetenschappelijke verhandeling over de kunst van het beminnen. Deze artes amatoria bevatten gewoonlijk voorschriften of aanwijzingen voor de minnaar over de wijze van benaderen en omgaan met de beminde.

Het genre is in West-Europa gevestigd door Ovidius met diens *Ars amatoria* en *Remedia amoris*. Bekende middeleeuwse artes amandi zijn *De arte honeste amandi* van Andreas Capellanus (eind 12e eeuw) en de *Roman van de roos* (3e kwart 13e eeuw):

Ware vrouwe ocht here die vrien woude
hoemen dit boec heten soude,
Die Rose seggic dat heten sal,
want daer es in besloten al
die art van minnen geellike.
(Heinric. *Die Rose*, ed. Verwijs, 1868, vs. 31-35).

Binnen de Middelnederlandse letterkunde kan *Der minnen loep* (ca. 1410) van Dirc Potter als een ars amandi beschouwd worden.

Artes amatoria uit jonger tijden zijn die van Anne H. Mulder *Een ars amandi. Dat is de kunst van het beminnen* (...) (1952) en van Inez van Eijk *Bij jou of bij mij! Erotische etiquette* (1994).

LIT: Laan; C.S. Lewis. *The allegory of love* (1936), p. 112-156; R.Boase. *The origin and meaning of courtly love* (1977); A.M.J. van Buuren. *Der minnen loep van Dirc Potter* (1979); D.E. van der Poel. *De Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de Roman de la Rose* (1989). [W. Kuiper]

ars bene dicendi

De techniek van een goede mondelinge taalbeheersing, die samen met de ars persuadendi de ars retorica vormt. De ars bene dicendi is vooral van toepassing in het genus demonstrativum, de gelegenheidstoespraak, waaronder de gehele literatuur begrepen werd, méér dan in het genus iudiciale en genus deliberativum waar de ars persuadendi op de voorgrond treedt.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

ars dictaminis of ars dictandi

Term uit de retorica voor de vaardigheid van het schrijven van (officiële) brieven en juridische stukken. De nadruk op dit onderdeel van de retorica komt voort uit de juristenpraktijk ten tijde van Karel de Grote en vindt zijn beslag in de 11e eeuw. Vanaf die tijd ontstaan er tal van voorbeeld- en formulierboeken met aanwijzingen voor groetformules waarop men zich - vooral ook in het onderwijs - kan baseren bij het ontwerpen van stukken en brieven. De brief als kunstvorm kwam al bij de klassieken voor, zowel in proza als in poëzie. De ontwikkeling binnen de ars dictaminis leidde er uiteindelijk toe dat de klassieke tweedeling proza - poëzie gedurende de Middeleeuwen uitgroeide tot een verdeling in 'gebruiksproza' (sermo simplex), 'kunstproza' (dictamen prosaicum), 'rijmproza' (mixtum sive compositum) en 'mengproza' (prosimetrum).

LIT: LdMA; HWR; Metzler; MEW; Ueding; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 85-86, 158-163. [P.J. Verkruijsse]

ars dictandi zie ars dictaminis

ars moriendi of sterfboek

Laatmiddeleeuwse devote literatuur die haar naam dankt aan het vroeg-15e-eeuwse tractaat *De arte moriendi* van Johannes Gerson. De teneur van het werk luidt: wie godvruchtig leeft, sterft zacht. Gersons werk werd nagevolgd door Jacob van Clusa in *De arte bene moriendi* en door Mattheus van Krakau in *Speculum artis bene moriendi*, maar het genre maakte furore dankzij het verschijnen van het anonieme blokboek *Ars moriendi*, dat zijn populariteit vooral aan de sprekende houtsneden dankte. Deze morbide materie is ook in het Middelnederlands vertaald, bijv. *Een scone leeringe om salich te sterven* (1500, ed. B. de Geus e.a., 1985).

LIT: Best; Brongers; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; D.C. Tinbergen (ed.). *Des coninx summe* (1900), p. 160-165, 315-327; A.F.S. Burssens. *Dat boeck vander voirsienicheit godes* (1930), p. 51-70; R. Rudolf. *Ars Moriendi. Von den Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens* (1957); E.J.G. Lips. 'Om alle menschen wel te leren sterven. Een onderzoek naar het publiek en de receptie van Nederlandstalige Ars moriendi-teksten in de vijftiende en vroege zestiende eeuw', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 66 (1986), p. 148-179; C. Coppens. *Een Ars Moriendi met etsen van Romeyn de Hooghe. Verhaal van een boekillustratie* (1995). [W. Kuiper]

ars persuadendi

De techniek van overtuigen en overredenen, die samen met de ars bene dicendi de ars retorica vormt. De ars persuadendi is vooral van toepassing op twee van de drie gebieden waarop de retorica zich beweegt, nl. het genus iudiciale en het genus deliberativum. Op het derde terrein, het genus demonstrativum, gaat het vooral om de ars bene dicendi, maar toch wordt ook hier gebruik gemaakt van juridische en politieke bewijsvoeringen en pleidooien. Het overtuigen van de toehoorder kon op drie manieren, door docere en probare, door movere of flectere en door delectare; het beste resultaat geeft een combinatie van deze elementen.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

ars poëtica zie poëtica-1

ars rhetorica zie retorica

arsis zie heffing

art pour l'art, l'

Formulering ('de kunst om de kunst', 'art for art's sake') uit de wereld van de literaire kritiek en de auteurspoëtica (poetica-3) voor een literatuuropvatting waarvan de oorsprong in de Duitse romantiek ligt en die bekend geworden is omstreeks 1850 in Frankrijk (Th. Gautier, G. Flaubert, Ch. Baudelaire). Volgens deze opvatting gaat het in de kunst alleen om schoonheid, zonder enige sociale, morele, didactische of andere boodschap. Deze artistieke gerichtheid had ook gevolgen voor de maatstaven van sommige critici. De opvatting had in het Nederlandse taalgebied invloed op sommige Tachtigers (zoals Willem Kloos) en Van-Nu-en-Straks'ers (zoals Van Langendonck). Reacties tegen deze literatuuropvatting kwamen o.a. van de kant van het tijdschrift *Forum* (Ter Braak) en van sommige Vijftigers (Lucebert), met name op het punt van de loskoppeling van kunst en leven ten gevolge van een bepaald soort estheticisme, resp. decadentie.

LIT: Abrams; Baldick; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

artefact

Term uit de receptie-esthetica ter aanduiding van die aspecten van het kunstwerk die zich lenen voor de materiële analyse. Bij een literaire tekst zijn dat de hoeveelheid woorden, de lay out, de strofenbouw, de syntactische structuur e.d. Er bestaat discussie over de vraag hoe uitgebreid dit lijstje zou moeten zijn. Zo vinden sommigen de semantiek wel en anderen deze nu juist niet behoren tot het artefact. Het begrip artefact krijgt zijn gebruikswaarde in het onderzoek in combinatie met het begrip esthetisch object.

LIT: Gorp; Scott; H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); N. Groeben. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft* (1977); R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

artes liberales of vrije kunsten

De zeven vrije kunsten, intellectuele vaardigheden voorbehouden aan vrije mensen. De artes (ars) liberales werden geformuleerd ten tijde van het laatromeinse keizerrijk en de hele Middeleeuwen door onderwezen. De artes liberales vielen uiteen in een trivium (drievoudige weg) en een quadrivium (viervoudige weg). Het quadrivium bevatte de exacte vakken geometria, astronomia, arithmetica en musica, het trivium de literaire vakken grammatica, dialectica en retorica (poëtica-1). Met de opkomst van de middeleeuwse universiteiten (ca. 1200) vervulde het trivium de functie van een propedeutisch examen voor de studies die het hoogst in aanzien stonden: theologie en rechten.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; HWR; LdMA; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; P. Abelson. *The seven liberal arts* (1906); J. Koch (red.). *Artes Liberales. Von der antiken Bildung*

zur Wissenschaft des Mittelalters (1959); G. Keil e.a. *Beiträge zur mittelalterlichen Wissenschafts- und Geistesgeschichte* (1982). [W. Kuiper]

artes-literatuur of Fachliteratuur

Alle non-fictionele geschriften met een utilitair, instructief doel, zonder (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel. Het is moeilijk om een sluitende definitie te geven van artes-literatuur; het onderscheid met de didactische literatuur is bijvoorbeeld vaag. Theologische, historische en juridische teksten behoren niet tot de artes-literatuur. Zij hebben al sinds lange tijd een zekere autonomie: theologie, geschiedenis en rechten waren al in de Middeleeuwen zelfstandige wetenschappen.

De artes-literatuur is onderverdeeld naar de drie artes-reeksen: artes liberales, artes mechanicae en artes magicae. Binnen de reeks van de artes liberales is een onderscheid te maken in teksten die tot de wetenschappen van het trivium behoren (woordenboeken, glossaria, grammatica's, spreukenverzamelingen enz.) en teksten die tot de wetenschappen van het quadrivium behoren (bijv. rekenboeken, astrologische werken, kalenders, zanginstructies). Artes-literatuur die valt onder de reeks van de artes mechanicae zijn teksten over alchemie, bouwkunst, krijgskunde, reizen, handel, kookkunst, tafelmanieren, de jacht enz. Teksten over waarzeggerij, toverij en dergelijke behoren tot de reeks van de artes magicae.

De grens tussen artes-literatuur en fictionele literatuur is moeilijk aan te geven. Voor Jacob van Maerlant was de realiteit van een aantal monsters en fabeldieren zo groot, dat hij die toch in zijn *Der naturen bloeme* heeft opgenomen. Evenzeer waren de avonturen van Brandaen voor de middeleeuwse mens realiteit: daarom wordt de *Reis van Sinte Brandaen* behalve tot de geestelijke epiek ook tot de artes-literatuur gerekend.

In het verleden werd de term 'vakliteratuur' wel gehanteerd wanneer men artes-literatuur bedoelde. Dit begrip wordt tegenwoordig zelden meer gebruikt voor artes-teksten: vakliteratuur bestaat uit moderne wetenschappelijke teksten over een bepaald vakgebied; betekenisuitbreiding met bovengenoemde definitie werkt alleen verwarrend. In de Duitse vakliteratuur over de artes-literatuur spreekt men wel over Fachliteratur als men artes-literatuur bedoelt; men neigt er echter meer en meer toe om, behalve de artes-teksten, ook de theologische, juridische en historische teksten tot de Fachliteratur te rekenen.

LIT: Wilpert; R. Jansen-Sieben. *Repertorium van de middelnederlandse artes-literatuur* (1989); W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie (red.). *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* (1991); E. Huizenga. *Een nuttelijke practijke van chirurgien; geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (1997). [H. Struik]

Arturroman

Verzamelnaam voor ridderromans (hoofse literatuur) ontstaan in de tweede helft van de 12e eeuw aan Noord-Franse adellijke hoven, naar de herkomst van de stof ook wel Brits-Keltische roman genoemd. Centraal op de achtergrond staat de legendarische Artur, een Keltische legeraanvoerder die in de 6e eeuw tegen

invallende Saksen gestreden zou hebben en wiens naam in de volksmond bleef voortleven om rond 1135 weer op te duiken in de pseudo-historiografie *Historia regum Britanniae* van Galfridus van Monmouth. Als grondlegger van de Arturroman geldt Chrétien de Troyes met de versromans *Erec et Enide*, *Cligès*, *Le chevalier de la charrete* (of *Lancelot*), *Le chevalier au lion* (of *Yvain*) en *Le conte du graal* (of *Perceval*), geschreven tussen ca. 1170 en 1190. Alleen van de *Conte du Graal* zijn fragmenten van een Middelnederlandse vertaling overgeleverd. Typierend voor de romans van Chrétien zijn de individuele held die er alleen op uit trekt (queeste) om een avontuur tot een goed eind te brengen, de Doppelweg-structuur, en de enigmatische Andere-Wereld-sfeer.

In het begin van de 13e eeuw ontstaat een aantal uitgebreide Arturromans in proza met het karakter van een kroniek, de *Lancelot en prose*. Omdat deze prozacyclus gekenmerkt wordt door een precieze topografie en chronologie, noemt men haar 'historisch'; dit in tegenstelling tot de topografisch en chronologisch veel minder duidelijke versroman die men 'niet-historisch' noemt. Een tweede verschil tussen de versromans en de prozaromans is de entrelacement-techniek die het mogelijk maakt meer dan één hoofdpersoon te laten optreden.

In het Middelnederlands zijn naast fragmenten van de niet-historische Arturromans *Moriaen*, *Perchevael*, *Riddere metter mouwen* en *Wrake van Ragisel* twee romans compleet bewaard gebleven: de *Ferguut* (ca. 1240-1250), vertaald en bewerkt naar de Oudfranse *Fergus* en de *Walewein* (ca. 1250-1260), een oorspronkelijk Middelnederlandse tekst.

Onvolledig of fragmentarisch bewaard bleven vertalingen in versvorm van de *Lancelot en prose*: de *Lantsloot van der Haghedochte* (ca. 1250-1260) en de *Lancelot-compilatie* (ca. 1320). Ook van een proza-vertaling bleef een fragment bewaard (de zgn. Rotterdamse proza-Lancelot).

De kern van de *Lancelot-compilatie* wordt gevormd door de trilogie *Roman van Lanceloet*, *Queeste van den Grale*, *Arturs doet*, die een vrij getrouwe vertaling zijn van hun Franse voorbeeld. Daarnaast werd er in de *Lancelot-compilatie* een aantal reeds bestaande Middelnederlandse Arturromans verkort (abbreviatio) opgenomen, zodat de compilatie als volgt is opgebouwd.

Boek 1 met het begin van de *Roman van Lanceloet* is verloren gegaan. Boek 2 bevat het vervolg van de *Roman van Lanceloet* en de ingevoegde romans *Perchevael* en *Moriaen*. Boek 3 bevat de *Queeste van den Grale* en de ingevoegde romans *Die wrake van Ragisel*, *Die riddere metter mouwen*, *Walewein ende Keye*, *Lanceloet en het hert met de witte voet* en (Jacob van Maerlants) *Torec*. Het vierde boek bevat *Arturs doet*.

Anders dan de Karelepiek (Karelroman) werd de Arturroman in de Nederlanden na de uitvinding van de boekdrukkunst niet gedrukt; alleen over het leven van Merlijn is een prozaroman uit de 16e eeuw overgeleverd.

LIT: Gorp; Laan; LdMA; Metzler; MEW; *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society* (1949-...); L. Debaene. *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (1977²), p. 121-124; F.P. van Oostrom (red.). *Arturistiek in artikelen* (1978); 'Koning Arthur en de Middeleeuwen', spec. nr. van *Bzzlletin* 124 (1985); J. Janssens. *Koning Artur in de Nederlanden* (1985); B. Besamusca. *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek* (1985); N.J. Lacy (red.). *The new Arthurian Encyclopedia* (1991); W. Verbeke, J. Janssens, M. Smeyers (red.). *Arturus rex. volumen I: catalogus. Koning Artur en de Nederlanden. La matière de Bretagne et les anciens Pays-Bas* (1987); H. Kienhorst. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*, 2 dln. (1988); C.L. Gottzmann. *Artusdichtung* (1989); B. Besamusca. *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans* (1993); F. Brandsma. 'Artur', in: W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot*

Zwaanridder, Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst (1993), p. 39-53. [H. Struik]

associatie

Term uit de literaire kritiek, bekend geworden door S.T. Coleridge (1772-1834). In het algemeen geeft men ermee aan dat ideeën of voorstellingen elkaar oproepen. In het bijzonder gaat het om woorden en/of woordgroepen die met elkaar verbonden kunnen worden door formele en/of semantische (deel)overeenkomsten. Zo kan een deelvoorstelling een geheel oproepen, zoals in de stijlfiguur van de *pars pro toto*. Een zintuiglijke waarneming kan worden verbonden met iets uit het verleden; men ziet dit bijv. bij het gedrag van personages in romans waarin op een bepaald moment iets uit hun vroegere milieu of situatie wordt geactiveerd.

In al deze gevallen krijgt een woord of een tekstgedeelte een connotatieve (connotatie) meerwaarde, hetzij wellicht door de auteur expliciet in de tekst aangebracht, hetzij door de lezer (bijv. via het procédé van de open plek) ingevuld. Een algemene karakteristiek van dit associatieve gebeuren is de suggestieve werking van de tekst.

Sommige auteurs beoogden blijkens hun desbetreffende uitspraken nadrukkelijk een associatieve werking van hun teksten. Zo is het experiment van het cadavre exquis een uitwerking van een associatieve techniek uit het surrealisme. Andere voorbeelden kan men vinden bij verschillende schrijvers van de stream of consciousness-roman en bij vertegenwoordigers van de Vijftigers.

Diverse stilistica kunnen een beroep doen op het associatieve vermogen van de lezer, zoals de contaminatie, de synesthesie en allerlei vormen van beeldspraak. Sommige literatuurkundigen zijn zelfs van mening dat bijna alle literatuur, met name poëzie, associatief van aard is.

LIT: Best; Cuddon; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

assonance, assonantie, assonerend rijm of klinkerrijm

Vorm van rijm waarbij van de rijmwoorden alleen de klinkers rijmen, bijv.

Maar 't leven is te vast en hard:
Of we al een rustplaats graven,
Nog nimmer kwam de grote nacht
En is een mensch gaan slapen.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 14).

De oudste Middelnederlandse epische literatuur bevatte verhoudingsgewijs veel assonerende rijmparen, wat niet verwonderlijk is gelet op het feit dat de voorbeelden van deze teksten Oudfranse, assonerend rijmende chansons de geste waren. Met de Arturroman wordt in Frankrijk het volrijm ingevoerd, welke ontwikkeling in de Nederlanden werd nagevolgd, zij het dat (het eerste stuk van) de *Ferguut* nog veel assonerende rijmparen bevat. Rond het midden van de 14e eeuw moet dit als storend zijn ervaren gelet op de werkzaamheden van de corrector van het enig bewaard gebleven *Ferguut*-handschrift.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Hobsbaum; HWR; Laan; Lodewick; Marouzeau;

Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; W. Kuiper.
Die riddere metten witten scilde (1989), p. 238-247. [G.J. Vis/W. Kuiper]

assonantie zie assonance

assonerend rijm zie assonance

asyndetische vergelijking

Term uit het gebied van de metaforiek ter aanduiding van die soort van vergelijking waarbij het beeld en het verbeelde - in tegenstelling tot de vergelijking-met-als - zonder enig verbindingswoord naast elkaar staan, bijv.:

O Christus, begraven kristal,
Vuur dat bevroor in den steel.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴. p. 399).

In dit laatste opzicht lijkt de asyndetische vergelijking enigszins op het asyndeton-1.
LIT: Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lausberg; Lodewick; MEW; Preminger; J.J.A. Mooij. *A study of metaphor* (1976). [G.J. Vis]

asyndeton-1

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van de weglating van voegwoorden bij een opsomming (enumeratio), bijv. 'Ik kwam, ik zag, ik overwon', volgens sommigen bedoeld om een climax-1 uit te drukken. Anderen daarentegen benadrukken het feit dat het asyndeton - in tegenstelling tot het polysyndeton - de opsomming zelf benadrukt, en niet de afzonderlijke, opgesomde delen. Men kan deze stijlfiguur als een vorm van brachylogie beschouwen.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M. Acket en C.F.P. Stutterheim. *Stijlstudie en stijlloefening* (1960¹¹). [G.J. Vis]

asyndeton-2

Archaïsche syntactische constructie in de Middelnederlandse epische literatuur waarin het persoonlijk voornaamwoord - en niet zoals in asyndeton-1 het voegwoord!

- aan het begin van de versregel weggelaten wordt en de versregel met de persoonsvorm begint, bijv.

al hancharich si op schoet
dede ane .i. hemde ende .i. sorcoet
(*Ferguut*, ed. Overdiep, 1924, vs. 2309-2320).

LIT: Metzler; *Ferguut*, ed. G.S. Overdiep [1924], p. CXVI-CXVIII; W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde* (1989), p. 250-252. [W. Kuiper]

atlas

Behalve voor een verzameling kaarten (al of niet in boekvorm) wordt de term ook gebruikt voor een verzameling prenten, portretten, plattegronden, tekeningen en foto's die betrekking hebben op grotere of kleinere geografische eenheden (land, regio, stad) of op bepaalde historische onderwerpen (historieprenten, literatuurgeschiedenis, dialecten, paleografie). Veel archieven beschikken over een historisch-topografische atlas waarin men kaarten en plattegronden aantreft van de desbetreffende streek of stad, foto's van gebouwen, portretten van belangrijke figuren, oude tekeningen van gemeentewerken e.d.

Een belangrijke verzameling historieprenten is de Atlas van Stolk te Rotterdam waarvan door G. van Rijn en C. van Ommeren een catalogus is samengesteld (11 dln, 1895-1933).

Platenatlassen bij de Nederlandse literatuurgeschiedenis met foto's van letterkundigen, reproducties van handschriften, titelpagina's e.d. zijn samengesteld door M.A.P.C. Poelhekke en C.G.N. de Vooy: *Platenatlas bij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis* (1916²); J. Kuypers en Th. de Ronde: *Onze litteratuur in beeld* (1935); F. Baur, Jacques den Haan, J. Hulsker, Ger Schmook en G. Stuiveling: *De Nederlandse letterkunde in honderd schrijvers* (1953³); Jacques den Haan, J. Hulsker, Ger Schmook, G. Stuiveling en Albert Westerlinck: *Honderd schrijvers van onze eeuw* (1954) en H.J.M.F. Lodewick, W.A.M. de Moor en K. Nieuwenhuijzen: *Ik probeer mijn pen. Atlas van de Nederlandse letterkunde* (1979).

Op het gebied van de Nederlandse dialecten beschikken we over taalkaarten in de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, begonnen door C.G. Kloeke (1939) en voortgezet door P.J. Meertens en Jo Daan, en de *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* (1957) door K. Heeroma.

Voor de Nederlandse paleografie zijn de belangrijkste atlassen met facsimile's en transcripties die van H. Brugmans en O. Oppermann: *Atlas der Nederlandsche paleographie* (1910); A. Hulshof: *Deutsche und lateinische Schrift in den Niederlanden (1350-1650)* (1918); H. Brouwer: *Atlas voor Nederlandsche paleographie* (1944); J.L. van der Gouw *Oud schrift in Nederland* (1978) en C. Dekker, R. Baetens & S. Maarschalkerweerd-Dechamps: *Album paleographicum XVII provinciarum. Paleografisch album van Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk / Album de paléographie des Pays-Bas, de Belgique, du Luxembourg et du Nord de la France* (1992).

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

atmosfeer, sfeer of stemming

Term uit de literaire kritiek voor de gevoels- en gedachtewereld die kenmerkend wordt geacht voor een kunstwerk. De ervaring leert dat het ene literaire werk affectief sterker geladen wordt geacht dan het andere. Moeilijker wordt het deze uitspraak vol te houden ten aanzien van bijv. twee afzonderlijke individuele gedichten, zeg 'Uitvaart van mijn dochterken' van Vondel en 'De pruimenboom' van Van Alphen (hoewel het eerste gedicht ongetwijfeld als 'aangrijpender' over zal komen dan het laatste). Interessant is nu dat, hoewel beide gedichten over een kind gaan, met vrij grote zekerheid kan worden vastgesteld dat - los van deze 'geladenheid' van een tekst - Vondels gedicht een andere sfeer heeft dan dat van Van Alphen.

Ook op andere dan inhoudelijke gronden worden er dikwijls uitspraken gedaan over de verschillen in stemming tussen het ene concrete gedicht en het andere. De twee qua onderwerp vergelijkbare gedichten 'Nacht' van resp. I.K. Bonset (*De Stijl*, jrg. 4, 1921) en van H. Warren (*Vijf in je oog*, 1953) zouden in atmosfeer verschillen o.a. door het feit dat Bonset een kortere regel hanteert en andere herhalingsvormen toepast dan Warren, terwijl iets soortgelijks kan worden opgemerkt over beider syntactische structuren en rijmvormen.

Het is overigens kenmerkend voor de lezersuitspraken over de sfeer van een tekst dat er - naast de bovengenoemde inhoudelijk en/of formeel gebonden verschijnselen - een diversiteit van anderssoortige factoren (mede)bepalend blijkt te zijn voor datgene wat men de stemming van een tekst noemt, welke factoren veelal minder tekstgebonden en meer lezersgebonden zijn dan die uit de twee genoemde categorieën. Men denke aan biografische gegevens van de schrijver, de context van een dichtbundel of roman, het oeuvre van een auteur, de eventuele zangwijze van een gedicht, illustraties bij een tekst, of tekstuele elementen die afhankelijk van de individuele lezerssituatie op een bepaalde manier van connotaties worden voorzien, geprojecteerd op de tekst. In het algemeen gesproken is het toekennen van een bepaalde atmosfeer gebonden aan het oordeel en de smaak van de lezer. Onderzoek naar deze en soortgelijke verschijnselen is de taak van de empirische receptie-esthetica.

LIT: Abrams; Bantel; Cuddon; Fowler; Myers/Simms; Scott; C.F.P. Stutterheim. *Problemen der literatuurwetenschap* (1953), p. 62-98. [G.J. Vis]

atonale poëzie

Aanduiding van de poëzie van de Vijftigers of experimentelen, gebruikt door S. Vinkenoog voor de bloemlezing uit de Vijftiger-poëzie *Atonaal* (1951). De term 'atonaal' is afkomstig uit de muziekwetenschap, waarmee wordt aangegeven dat een muziekstuk is gecomponeerd zonder een vaste grondtoon.

LIT: Gorp; Lodewick; MEW. [G.J. van Bork]

atrament

Middel nederlandse benaming voor het kleurgevende bestanddeel van zwarte inkt dat vooral uit roet bestond. In overdrachtelijke zin wordt de term ook wel voor inkt gebruikt.

LIT: W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1958⁴). [W. Kuiper]

attentum parare

Term uit de retorica voor het wekken van de aandacht van het publiek in het exordium, het eerste onderdeel binnen de dispositio. Dat kan op verschillende manieren. Men kan rechtstreeks om aandacht verzoeken, men kan wijzen op het belang van het onderwerp door het in ruimer verband te schetsen met behulp van een sententia of spreekwoord, men kan ook wijzen op het belang dat de zaak heeft voor het publiek.

Een rechtstreeks verzoek om aandacht geeft de *Beatrijs*: 'Nu hoert hoeter na verghinc' (vs. 81). Bredero's *Klucht van de koe* opent met een spreekwoord, uitgesproken door de Gaeuw-dief: 'Een Kruyck gaat soo langh te water tot datse barst' (*Kluchten*, ed. Daan, 1971, p. 61).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

Atticisme

Benaming voor een relatief sobere vorm van retoriek. Oorspronkelijk was Atticisme een geografisch bedoelde term voor de sobere retorica die in de 3e eeuw v.Chr. in de Hellenistische wereld (Attica) tot bloei kwam en zijn inspiratie vond bij de oude Atheense redenaars, in het bijzonder bij Lysias (± 432-± 352 v.Chr). De meer gekunstelde en weelderige retoriek noemt men Azianisme.

LIT: Best; Cuddon; Leeman/Braet, p. 15-27; Metzler; MEW. [H. Struik]

attitudinale norm

In de kunstkritiek gehanteerde norm, waarbij men uitgaat van wat in het algemeen geaccepteerd blijkt als kunst door overheid, publiek of publieksorganisaties. De attitudinale norm bepaalt doorgaans het werkterrein van de kunstkritiek. Tegenover deze norm staat de intentionale norm, waarbij men uitgaat van wat zich als kunst aandient.

LIT: Bergh; J. Stolnitz. *Aesthetics and philosophy of art criticism* (1960). [G.J. van Bork]

aubade

Literaire ochtendgroet, veelal gezongen, als subgenre in het Nederlands bekend sedert de renaissance, bijv.

Rosemont, hoordij speelen noch singen
Siet den daegheraet op koomen dringen.
Dertele dujven, en swaenen, en mussen,
Souden de vaeck wt uw ooghen wel kussen

[...]

(P.C. Hooff. *Gedichten*, ed. Leendertz/Stoett, dl. 1, 1899, p. 175).

De aubade is weliswaar etymologisch verwant aan de Provençaalse alba, maar onderscheidt zich hiervan door de positieve begroeting van het ochtendgloren. De avondlijke tegenhanger van de aubade is de serenade.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; A.T. Hatto (ed.). *Eos. An enquiry into the theme of lovers meetings and partings at dawn in poetry* (1965); P. King. *Dawn poetry in the Netherlands* (1971). [W. Kuiper]

auctiecatalogus of veilingcatalogus

Alfabetisch of systematisch ingerichte lijst van zaken, i.c. boeken en handschriften, die door een antiquariaat of veilinghuis bij opbod geveild worden. Op het bedrag van de koop komt gewoonlijk een opgeld van 20% (plus 17,5% BTW over het opgeld). In de betere auctiecatalogi wordt bij ieder lot een richtprijs vermeld.

Boekenveilingen hebben in Nederland een lange traditie, beginnend in de 16e eeuw. De oudst bekende gedrukte auctiecatalogus is die van de bibliotheek van Marnix van St. Aldegonde uit 1599 (ed. Brouwer, 1964). Met name in Leiden werden tal van geleerdenbibliotheken geveild, terwijl Amsterdam vooral bekend was om zijn aucties van fondsrestanten. In Den Haag werden begin 18e eeuw veel privé-bibliotheken geveild van belangrijke boekenverzamelaars. Van hoge kwaliteit zijn de 19e-eeuwse auctiecatalogi van Frederik Muller die door de gedegen bibliografische beschrijvingen hun waarde voor hedendaags onderzoek hebben behouden. Voor de kennis van de samenstelling van geleerden- en leesbibliotheken zijn de auctiecatalogi van bijzonder belang.

Bekende hedendaagse Nederlandse boekenveilinghuizen zijn Beijers in Utrecht, Van Stockum in Den Haag, Burgersdijk & Niermans in Leiden en Bubb Kuyper in Haarlem.

Een centrale registratie van veilingcatalogi is in opbouw bij de vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden, waar in de jaren '80 Bert van Selm ook het initiatief heeft genomen voor een publicatie op microfiches van alle bekende veilingcatalogi uit de periode 1599-1800: *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* (eds. B. van Selm & J.A. Gruys).

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; B. van Selm. *Een menigthe treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (1987); W. Rees-Mogg. *How to buy rare books* (1988²); M. Keyser, J.F. Heijbroek & I. Verheul (red.). *Frederik Muller (1817-1881), leven & werken* (1996); N. Maas (red.). *Waardevol oud papier. Feestbundel bij het tienjarig bestaan van Bubb Kuyper Veilingen Boeken en Grafiek 1986-1996* (1996). [P.J. Verkruijsse]

auctor

Latijn voor zegsman, autoriteit. Gedurende de Middeleeuwen gebruikt om gezaghebbende auteurs, de kerkvaders, Cicero, Ovidius, Vergilius enz. aan te duiden, bijv.

In houde drome niet over spot.
Men hefse dicke waer ondervonden,
alse wi horen wel orconden

enen **auctoer**, die Macrobes hiet,
- hine houtse over logene niet -
die bescreef dat vision
van den coninc Scipion.
(Heinric. *Die Rose*, ed. Verwijs, 1868, vs. 10-16).

[W. Kuiper]

auctorale vertelinstantie of auctorale vertelwijze

Specifieke vorm van de alwetende vertelinstantie, waarbij de externe focalisator de werkelijkheidsillusie doorbreekt door rechtstreeks met de lezer te communiceren over het verhaalde c.q. de gehanteerde verhaalvorm. Soms gebeurt dit indirect of impliciet ('men kan zich voorstellen dat het voor X een groot genoeg was ...'), maar soms ook expliciet (zoals in sommige historische romans, op de manier van 'U denkt nu misschien, lezer ...'). In de eerste helft van de 19e eeuw (historische roman, realisme-1) is de auctorale vertelwijze de normale, maar onder invloed van het naturalisme raakt het procédé op de achtergrond omdat de nagestreefde objectiviteit er geweld mee zou worden aangedaan. In veel moderne literatuur wordt dit perspectief echter weer gebruikt om de lezer tot een bepaalde zienswijze over te halen of hem juist het fictieve van de tekst te doen inzien en zo een kritische distantie te bewerkstelligen (vervreemdingseffect). Soms werkt de auctorale vertelwijze ook bewust archaïserend, zoals in L.P. Boons *De bende van Jan de Lichte* (1957). Een voorbeeld van een typisch auctoriaal vertelde historische roman is A.L.G. Bosboom-Toussaints *Het huis Lauernesse* (1843). Voor het realistisch proza kan verwezen worden naar Hildebrands *Camera obscura* (1839). Ook delen van romans kunnen op die manier verteld worden: vgl. G.K. van het Reve's *De avonden* (1947), waarvan alleen het begin auctoriaal verteld is, waardoor ten opzichte van de rest van het boek een ironisch effect ontstaat.

Tegengesteld aan deze verteltechniek is de personale vertelwijze; tussen beide typen bestaan allerlei mengvormen. Sommigen gebruiken de term auctorale vertelinstantie als synoniem voor alwetende vertelinstantie.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Bal; Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Prince; F.K. Stanzel. *Typische Formen des Romans* (1967³); H. van Gorp. *Het optreden van de verteller in de roman* (1970); A.G.H. Anbeek van der Meijden. *De schrijver tussen de coulissen* (1978). [G.J. van Bork/G.J. Vis]

auctoritas

Gezaghebbende uitspraak over een universele waarheid (sententia). De autoriteit kan een beroemd antiek auteur (auctor) zijn, een kerkvader of apostel of de door de tijd geadelde literaire traditie (consuetudo). Het beroep op een autoriteit is een gebruikelijk topos in de Middelnederlandse literatuur, met name in de proloog, maar verder overal waar dit nodig of op zijn plaats is, zoals ook Jan Boendale voorschrijft in 'Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen':

Auctoriteite, als ic versta,
ende exemple daertoe mede

sullen hebben propre stede
daer hem behoort te stane
na datter materien hoort ane.
(*Der leken spiegel*, ed. De Vries, 1844-1848, B. III, C. 15, vs. 28-32)

Zo beroept Jacob van Maerlant zich in de beginregels van *Sinte Franciscus leven* op apostolisch gezag:

Dese werelt trect ten ende,
Als mi dinct, met groter scende,
Na dat ons die apostel seget
(ed. Maximilianus, 1954).

Gedurende de 16e en 17e eeuw werden verzamelingen van gezaghebbende uitspraken aangelegd, bijv. Erasmus' *Adagia* (1500), H.L. Spiegels *Byspraax almanack* (1606), Jacob Cats' *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) en Johan de Brunes *Nieuwe wyn in oude le'er-zacken* (1636).

LIT: HWR; Lausberg. [P. Verkruijsse/W. Kuiper]

audition colorée

Term uit de kunstbeleving voor het verschijnsel waarbij men denkt aan kleuren bij het horen van klanken. Wanneer men dit in letterlijke zin opvat, kan men bijv. denken aan de 18e-eeuwer Castel die een orgel had gebouwd dat niet alleen volgens een vast systeem klanken ten gehore bracht, maar ook de daarbij passende kleuren. In ruimere zin is het verschijnsel nauwelijks te onderscheiden van datgene wat men met synesthesie aanduidt. Een strikte beperking tot de relatie tussen klank en kleur vindt men in het bekende gedicht 'Les voyelles' van A. Rimbaud die voor bepaalde klinkers bepaalde kleuren reserveert (a = zwart, enz.). Veel kunstenaars uit de tijd van het symbolisme en het impressionisme hielden zich met deze en andere synesthetische verschijnselen bezig. In Frankrijk was René Ghil in de jaren '80 van de 19e eeuw, steunend op de principes van de audition colorée, theoretisch en praktisch met dit verschijnsel bezig. In de Nederlandse letterkunde zou men kunnen denken aan H. Gorter, die in de eerste strofe van *Mei* (1889) de klanken van een orgelpijp vergelijkt met jonge kersen, en daarmee impliciet met de kleur rood.

LIT: Bronzwaer; Cuddon; Metzler; MEW; Myers/Simms; Wilpert; S. Dresden. *Symbolisme* (1980), p. 210 e.v. [G.J. Vis]

Augensprung zie saut du même au même

augustijn of cicero

Verouderde term uit de typografie voor de afmeting van een letter van 12 typografische punten (punt-2), dat is iets meer dan 4,5 mm. Op typografische linealen staat de augustijnverdeling bij de aanduiding '2 P': ieder streepje op de schaalverdeling geeft nl. 2 punten aan. De aangegeven 67 augustijnen zijn alle

onderverdeeld door middel van zes streepjes, zodat in totaal 804 punten afgemeten kunnen worden.

Tegenwoordig spreekt men over een letter corps 12 of een 12-puntsletter, waarmee men de grootte van het loden staafje bedoelt waarop de grootste letter van een totale letterpolis (vaak de cursieve 'f' als stok- én staartletter) is gegoten. De analytisch-bibliograaf kan trachten de corpsmaat van de in drukwerk uit het verleden gebruikte letter te reconstrueren en op te nemen in een letterformule.

LIT: Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 22-28. [P.J. Verkruijsse]

auteur

De oorspronkelijke schrijver van een (literaire) tekst bij wie het geestelijk eigendom op die tekst berust, zoals dat in het moderne auteursrecht wordt erkend en vastgelegd. Het moderne synoniem 'schrijver' geldt niet voor auteurs uit het verleden. Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst werden alle boeken geschreven. Met de 'schrifer' van een boek wordt doorgaans de *a*fschrijver, dat wil zeggen de kopiist bedoeld; de auteur wordt vaak clerk genoemd. Tegenwoordig is het niet ongebruikelijk dat een auteur zijn verhaal aan een journalist of aan een ghostwriter vertelt, die - zonder dat dit altijd wordt vermeld - verantwoordelijk is voor de definitieve redactie van de tekst. Bij interviews ligt het wettelijk auteurschap bij de interviewer.

LIT: BDI; Best; Brongers; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Hiller; Lodewick; Metzler; Prince; N. van Lingen. *Auteursrecht in hoofdlijnen* (1975); F. van Oostrom. *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (1992). [W. Kuiper]

auteursbibliografie

Een auteursbibliografie is een bibliografie van de publicaties van (subjectieve bibliografie) en/of over (objectieve bibliografie) een auteur. Men spreekt ook wel - meer in het algemeen - over een persoonsbibliografie.

Een voorbeeld van een subjectieve auteursbibliografie is J.H.W. Unger, *G.Az. Brederoo. Eene bibliographie* (1884). Een objectieve auteursbibliografie is die van E.K. Grootes, P.C. Punt en P.J. Verkruijsse, *Objectieve persoonsbibliografie van G.A. Bredero 1618-1969* (1986).

LIT: 'De auteursbibliografie: ontwikkelingen en vooruitzichten', in: *Dokumentaal* 13 (1984), p. 1-12, 53-54, 90-94; 14 (1985), p. 6-11; Ella Punt. 'Het nut van de objectieve persoonsbibliografie', in: *Dokumentaal* 13 (1984), p. 13-19. [P.J. Verkruijsse]

auteurscorrectie zie extracorrectie

auteursintentie

De bedoeling van de auteur, zoals die in het literaire werk tot uitdrukking zou zijn gebracht. Het dubieuze van de auteursintentie is onder de term intentional fallacy een belangrijk discussiepunt geweest in de internationale literatuurwetenschap, met name sinds het optreden van de New Critics (speciaal in de jaren 1940-1950) die een objectieve interpretatie van het literaire werk voorstonden. De bedoeling of betekenis van een literair werk zou uitsluitend uit dat literaire werk zelf af te leiden zijn door nauwgezette interpretatie ervan. De auteursintentie is daarbij niet meer dan een rationalisatie achteraf van één interpretatie en wel die van de auteur zelf, zoals hij die weergegeven heeft in essay, voorwoord of interview. In die zin moet er dan ook rekening mee gehouden worden, was de stellingname.

Sinds de discussie over de interpretatie van het literaire werk als eenheid opnieuw is ontbrand, is ook de auteursintentie opnieuw in de aandacht gekomen, niet meer als interpretatief argument, maar nu veeleer als mogelijke theoretische of poëtische beginselverklaring.

LIT: Abrams; Buddingh'; Preminger; Shipley; E.D. Hirsch. 'Objective interpretation', in: *Validity in interpretation* (1967); F.P. van Oostrom. *Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reynaerde* (1983); M. van Buuren. 'Productie of reproductie?', in: *Ongebaande wegen* (1985), p. 65-76, 141-144. [G.J. van Bork]

auteurspoëtica zie poëtica-3

auteursrecht of copyright

Het geheel van rechtsregels waarin de rechten en verplichtingen geregeld zijn tussen auteurs en de gebruikers van hun voortbrengselen. De bedoeling van het auteursrecht is de auteur te beschermen tegen ongewenst gebruik van zijn geschriften, waarbij wordt uitgegaan van zijn geestelijk eigendomsrecht daarop. Onder het auteursrecht vallen letterkundig werk, wetenschappelijk werk, muziek, beeldende kunst en architectuur, maar ook foto's, film, televisie, vertalingen en bewerkingen. Over het algemeen berust het auteursrecht bij de auteur of diens rechthebbenden tot 50 jaar na overlijden van de betrokkene.

Het auteursrecht is nog betrekkelijk jong, afkomstig uit de napoleontische tijd. Daarvoor was de auteur wat zijn scheppingen betreft onderhevig aan wisselende gewoonten, bijv. afhankelijk van een beschermheer, maar absolute rechten op zijn geesteskinderen kon hij vaak niet doen gelden. Een basiswetgeving ontstond in Nederland pas in 1912, waarin echter sindsdien een reeks veranderingen is aangebracht. In 1931 sloot Nederland zich voor het auteursrecht aan bij de Conventie van Bern. De Vereniging van Letterkundigen (VvL) heeft zich beijverd om de rechtspositie van auteurs zo nauwkeurig mogelijk vast te leggen. Ze ontwierp daartoe een standaardcontract dat in 1973 door de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond werd aanvaard. Als ondersteunende instantie treedt de Stichting tot Exploitatie en Bescherming van Auteursrechten (SEBA) van de VvL op.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; MEW; Scott; H.L. de Beaufort. *Auteursrecht* (1932); E.D. Hirsch-Ballin. *Auteursrecht in wording* (1947);

H. Komen en D.W.F. Verkade. *Compendium van het auteursrecht* (1970; suppl. 1973); N. van Lingen. *Auteursrecht in hoofdlijnen* (1975); D.W.F. Verkade en J.H. Spoor. *Auteursrecht* (1985). [G.J. van Bork]

autobiografie

Bijzondere vorm van de biografie: de beschrijving van het eigen leven of delen daarvan. De autobiografie bevat uiteraard levensherinneringen en is in die zin dan ook vergelijkbaar met memoires, die evenals het dagboek tot de bekentenisliteratuur behoren. Een voorbeeld van een autobiografie is C. Huygens' *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven*, in 1946 door A.H. Kan en in 1987 door C.L. Heesakkers uit het Latijn vertaald. Het genre is door verschillende auteurs ook als fictie beoefend: M. Emants *Een nagelaten bekentenis* (1894) en S. Vestdijks *Else Böhler, Duitsch dienstmeisje* (1935) zijn ik-romans in de vorm van een autobiografie.

LIT: Abrams; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; J.F. Otten. *De moderne biographie* (1932), p. 71-91; W.G. Spengemann. *The forms of autobiography* (1980); P. Spigt. *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (1985); R. Paasman. *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters* (1996). [G.J. van Bork]

autograaf

Eigenhandig door de auteur geschreven tekst, waarbij het geen verschil uitmaakt of het handschrift klad of net is. Een door een ander dan de auteur vervaardigd afschrift noemt men een apograaf. Autografen onderscheiden zich in codicologisch opzicht door hun onregelmatige katernopbouw (katern).

In de Middeleeuwen kwam het zelden voor dat een codex door de auteur zelf geschreven werd. Het afschrijven van een boek was vakwerk en werd overgelaten aan een kopiist. Het componeren en redigeren van een tekst gebeurde in het hoofd en/of op wastafeltjes. Perkament was te duur om als klad te worden gebruikt. Toen papier een belangrijke schrijfdrager werd, kwam hierin verandering (rapiarium).

Een voorbeeld van een autograaf die in de Nederlanden is gemaakt, is de *De imitatione Christi* van Thomas a Kempis. Er zijn geen autografen van Middelnederlandse literaire werken overgeleverd, uitgezonderd de geschriften van heraut Gelre van wie diverse autografen bewaard zijn (bijv. het *Wapenboek Gelre* en het *Wapenboek Beijeren*). Latere autografen dateren uit de rederijkerstijd, bijv. het *Testament Rhetoricael* van Eduard de Dene. De rederijkers hadden weinig op met de drukpers en bleven daarom met de hand schrijven. Omdat deze handschriften voornamelijk voor eigen gebruik bestemd waren, vallen ze feitelijk buiten het terrein van de codicologie, terwijl de manuscriptologie, die deze geschriften onderzoekt, op dit gebied niet echt van de grond gekomen is.

In de loop van de 17e eeuw circuleren nog steeds autografen in bepaalde literaire kringen (de rederijkerskamers); daarnaast dienen ze - in de vorm van losse vellen of katernen - vooral als kopij voor de zetter. Veel autografen zijn daarna vernietigd, zodat van heel veel auteurs uit het verleden weinig manuscripten zijn overgeleverd. Zo zijn er geen autografen van Brederobekend; Hooft daarentegen hield in de vorm

van zijn zogenaamde Rijmkladboeken (UB Amsterdam) een eigen poëziearchief bij waarvan hij apografen vervaardigde voor kopijdoeleinden.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; Mathijssen; Metzler; MEW; L.M.J. Delaissé. *Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et l'Imitation de Jésus-christ*, *Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855-61* (1956); M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973); W. van Anrooij. 'Het Haagse handschrift van heraut Beyeren: de wordingsgeschiedenis van een autograaf', in: *TNTL* 104 (1988), p. 1-20; W. van Anrooij. *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (1990). [H. Struik/P. Verkuijsse]

automatisch schrift zie écriture automatique

autonomiebewegingen

Term uit de geschiedenis van de literatuurwetenschap en de literaire kritiek voor het geheel van stromingen in beide disciplines (gedeeltelijk elkaar overlappend en met elkaar verstrengeld) tussen 1920 en 1950 die de zelfstandigheid (autotelisch; formalisme) van het literaire werk (ergocentrisch) benadrukken tegenover de buitentekstuele werkelijkheid (auteur, wereld, lezer) ervan. De autonomiebewegingen zijn gedeeltelijk een reactie op stromingen als het positivisme en de Geistesgeschiedenis en het biografisme (biografie) in de wetenschap en op de impressionistische wijze van oordelen in de kritiek. De opkomst ervan hangt samen met de literaire praktijk van het symbolisme en het modernisme. Men kon met teksten van tot deze stromingen behorende auteurs niet uit de voeten en zocht naar nieuwe wegen, met name in de richting van de close reading.

De oudste en meest bekende stromingen zijn die van het Russisch formalisme, het structuralisme en het Anglo-Amerikaanse New Criticism. In de Nederlandse situatie dient de zogenaamde Amsterdamse School (W.Gs Hellinga e.a.) als autonomistische richting in de literatuurwetenschap te worden genoemd, terwijl een late uitwerking ervan in de literaire kritiek in het tijdschrift *Merlyn* (1962-1966) te vinden is (met J.J. Oversteegen, K. Fens e.a.). Centraal in aller bezigheden stond het opsporen van vormgevingsprincipes in een tekst. Later kwam deze richting onder kritiek te staan toen de hermeneutiek werd aangevochten. Zo heeft een criticus als Oversteegen, theoreticus van *Merlyn*, zich later als wetenschapper enigszins van zijn merlinistische verleden gedistantieerd. Elementen van de methoden door autonomisten gehanteerd werken nog door in technieken als die van de materiële analyse en de moderne romananalyse.

LIT: Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 30-56; J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1970), p. 125-184; J.J. Oversteegen. *Anastasio en de schaal van Richter* (1986), p. 11-34; R. Wellek. *A history of modern criticism*, dl. 5 en 6 (1986). [G.J. Vis]

autopsie

Term uit de filologie waaronder verstaan wordt dat een editeur of bibliograaf uit eigen aanschouwing de bronnen leert kennen (ad fontes gaat) en niet afgaat op eerdere edities of secundaire bronnen.

LIT: BDI; Mathijssen; MEW. [P.J. Verkruijsse]

autoriseren

In de editietechniek (teksteditie) is het noodzakelijk onderscheid te maken tussen geautoriseerde en niet-geautoriseerde bronnen, d.w.z. teksten waaraan een auteur wel, respectievelijk niet heeft meegewerkt. Als geautoriseerd gelden wat betreft de handschriften uiteraard alle *autografen, maar ook de apografen die in opdracht van de auteur zijn vervaardigd of door hem gecontroleerd zijn. Geautoriseerde drukken zijn die drukken die de auteur gewild of goedgekeurd heeft en waarvoor hij de kopij heeft geleverd of waarop hij tijdens het drukproces invloed heeft kunnen uitoefenen door correctie. Het vaststellen van een grondtekst met een hoge autorisatiegraad wordt bemoeilijkt doordat ook binnen een geautoriseerde bron de autorisatiegraad wisselt. Door allerlei omstandigheden kan een auteur bijv. een gedeelte van de drukproeven voor een boek minder nauwkeurig corrigeren dan een ander gedeelte. Zo kunnen varianten ontstaan die dan passief geautoriseerd worden. Voor de periode dat een auteur zich niet of nauwelijks bekommerde om het drukresultaat kan de analytische bibliografie behulpzaam zijn bij het reconstrueren van de kopij, dus van een meer geautoriseerde tekst.

Als voorbeeld van de problemen die zich bij het autoriseren kunnen voordoen, mag de tekstgeschiedenis gelden van Huygens' *Heilighe daghen* (ed. Strengholt, 1974). Huygens is iemand die zich méér dan zijn collega's bekommert om het drukresultaat. Dankzij informatie uit brieven is in dit geval goed te volgen wat er met een tekst gebeurd is. Barlaeus en Hooft laten van Huygens' autograaf een apograaf maken die als kopij moet dienen voor de eerste druk van 1645. De proeven worden door Hooft en Barlaeus gecorrigeerd en Huygens wordt geconfronteerd met een kant-en-klaar drukresultaat. Hij constateert een ernstige zetfout in r. 12 van het gedicht 'Kersmis'. Barlaeus, daarop attent gemaakt, brengt een correctie aan voor de 2e (niet overgeleverde) druk, maar een verkeerde correctie (een zgn. 'Verschlimmbesserung') die weer overgenomen is in de niet-geautoriseerde drukken van 1648, 1661 en 1663. De wel geautoriseerde drukken van 1647, 1658 en 1672 hebben de tekst zoals door Huygens bedoeld. De niet-geautoriseerde drukken van 1651 en 1659 hebben als kopij de druk van 1647 genomen en zijn dus wel correct.

Over de speciale problemen die toneelteksten kunnen leveren, handelt E. Oey-De Vita in 'Problemen van kopijonderzoek voor toneelstukken uit de zeventiende eeuw', in: *Spektator* 3(1973-74), p. 12-29, 661-679.

LIT: Hiller; Mathijssen; F.Bowers. *Textual & literary criticism* (1959); H. Zeller. 'Befund und Deutung', in: *Texte und Varianten* (1971), p. 45-89; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 336-360, 381-391. [P.J. Verkruijsse]

autotelisch

Term uit de autonomiebewegingen voor de opvatting dat het literaire werk een doel in zichzelf is, zijn eigen werkelijkheid schept en niet betrokken is op de

buitentekstuele werkelijkheid. Alleen het fictionele (fictie) element telt, en niet het referentiële.

Men vindt deze opvatting bij formalisten (Russisch formalisme) en in het algemeen bij ieder die de ergocentrische literatuurbenadering aanhangt, c.q. de close reading-methode toepast.

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

avant-garde

Sedert de jaren '20 van de 20e eeuw gebruikte term ter aanduiding van internationaal gerichte groepen revolutionaire kunstenaars die experimenteren met nieuwe kunstvormen en de artistieke procédés van hun voorgangers radicaal afwijzen. De term werd voor het eerst toegepast op een groep links-pacifistische kunstenaars die in 1916 bijeenkwamen in het Cabaret Voltaire te Zürich. Sindsdien wordt de term gebruikt voor een aantal groepen van vernieuwers van de kunst behorend tot het modernisme, speciaal de stromingen dadaïsme, futurisme, constructivisme en surrealisme van voor de Tweede Wereldoorlog.

In feite kan de term gebruikt worden voor elke vooruitstrevende groep kunstenaars die breekt met de traditie, zoals in de praktijk ook gedaan wordt m.b.t. de Vijftigers en experimentele prozaïsten als J.F. Vogelaar, L. van Marissing, S. Polet e.a. Ter onderscheiding maakt men voor de periode van vóór 1940 wel gebruik van de aanduiding historische avant-garde, voor die van na de Tweede Wereldoorlog van neo-avantgarde.

Als aanduiding van een periode of stroming is de term avant-garde niet goed bruikbaar en kunnen beter de eerder genoemde groepsonderscheidingen dadaïsme, surrealisme enz. gebruikt worden, al kleven ook daar bezwaren aan. De term 'avant-garde' kan het best gereserveerd worden voor een bepaalde levensopvatting of meer specifiek voor een kunstenaarshouding waarin het experimenteren met nieuwe vormen centraal staat.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Constant. 'Opkomst en ondergang van de avant-garde', in: *Randstad* 8 (1964); H. Kramer. *The age of avant-garde* (1973); P. Bürger. *Theorie der Avantgarde* (1974); J. van Spaendonck. *Belle époque en anti-kunst* (1977); *Raster* (1977) 2; F.F.J. Drijkoningen e.a. *Avant/garde en traditie in het moderne toneel* (1978); F.F.J. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982); J. Weisgerber. *Avant-garde/modernisme* (1989); S. Levie. 'Avant-garde', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 9-16. [G.J. van Bork]

aversio

Eén van de mogelijke figurae (stijlfiguren) in de retorica, nl. een onderbreking van het betoog door de redenaar door zich af te wenden van zichzelf (aversio ab oratore of sermocinatio), zich af te wenden van het onderwerp (aversio a materia of digressie) of van zijn publiek (aversio ab auditoribus of apostrofe).

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

avonturenroman

Verzamelnaam voor romans waarin ongewone, onverwachte, spectaculaire gebeurtenissen, gevaarlijke situaties en problemen de boventoon voeren en waarin de hoofdpersonen ongebruikelijke, vaak slimme en heldhaftige oplossingen moeten vinden. Als de oudste avonturenromans kunnen 'jonge' Karelromans als bijv. *Hughe van Bordeus* en de laatmiddeleeuwse prozaromans beschouwd worden.

Een goed voorbeeld van een 17e-eeuwse avonturenroman is *De Americaensche Zee-roovers* (1678) van de scheepschirurgijn A.O. Exquemelin. Nicolaas Heinsius schreef *Den vermakelyken avonturier* (1695), een picareske roman die tevens avonturenroman genoemd kan worden.

In de 18e eeuw ontstond in navolging van D. Defoe's *Robinson Crusoe* (1719) een groot aantal avonturenromans die men robinsonades pleegt te noemen. Een Nederlands voorbeeld daarvan is *De Walchersche Robinson* (1752) van een onbekende auteur. Ook het 18e-eeuwse imaginaire reisverhaal rekent men wel tot de avonturenromans.

Een recent voorbeeld is S. Vestdijks *Puriteinen en piraten* (1947) en *De vuuraanbidders* (1947), romans die echter ook tot het genre van de historische roman gerekend kunnen worden.

Onder avonturenromans vallen vaak ook de oorlogsroman, de wildwestroman, de thriller en sciencefiction.

LIT: Anbeek/Fontijn; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler. [G.J. van Bork]

a.w. zie o.c.

Azianisme

Benaming voor een relatief weelderige en gekunstelde vorm van retoriek die zich kenmerkt door een sterk ritmische zinsbouw, ondersteund door klankeffecten. Oorspronkelijk was Azianisme een geografisch bedoelde term met een negatieve bijklank: de retoriek zoals die in Klein Azië werd bedreven door bijv. (de steeds in verontwaardigde termen getypeerde) Hegesias (3e eeuw v.Chr.). De Romeinse redenaar Cicero (106-43 v.Chr.) werd, vanwege zijn breedsprakigheid, door tijdgenoten vaak verweten dat hij Azianist was. Een voorbeeld van Azianisme in de literatuur is Louis Couperus' roman *De berg van licht* (1904-1905). De meer sobere vorm van retoriek noemt men Atticisme.

LIT: Leeman/Braet, p. 15-27; Metzler; J. van Luxemburg. "Rome en de Ander": over *De berg van licht* van Louis Couperus', in: *Spektator* 20 (1991), p. 123-149. [H. Struik]

B

bacchius

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versvoet uit de Klassieke Oudheid bestaande uit een daling gevolgd door twee heffingen: ^-- . In de theorie en de praktijk van de Nederlandse letterkunde is deze voet niet expliciet aanwezig. Impliciet kan men deze figuur vaak tegenkomen in die vormen van metrische poëzie die veel variaties op hun patronen vertonen. Zo schrijft Nijhoff in zijn jambisch gedicht 'Awater' de volgende regels (alle beginnend met een ritmisch motiefje dat als bacchius kan worden aangeduid):

Mên wíl níet, als geheel een vorige eeuw (vs. 5).
Hêt wórdt stíl, het wordt warmer in de zaal (vs. 33).
Dê klók tíkt, tikt, slaat, tikt tot half-zes slaat (vs. 47).
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 215 e.v.).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Shipley.
[G.J. Vis]

bakerpreek

Parodie op de 19e-eeuwse preek, zoals door Multatuli opgenomen in diens *Ideën* (*VW*, dl. 2, 1951, p. 584-594). Multatuli baseerde deze preek op de tekst van een gezegde van de baker uit *Woutertje Pieterse*.

LIT: Laan. [G.J. van Bork]

bakerrijmen

Rijmpjes voor kinderen die werden opgezegd of gezongen door de baker. Deze versjes werden vaak van generatie op generatie overgeleverd. J. van Vloten verzamelde in 1873 de *Nederlandsche baker- en kinderrijmen*, waarvoor M.A. Brandts Buys de melodieën bijeenbracht. Bakerrijmen vormen een aparte categorie van de kinder- en jeugdliteratuur. Ze zijn vergelijkbaar met het wiegelied.

LIT: Baldick; Buddingh'; Gorp; Laan; J. van Coillie. 'Baker- en kinderrijmpjes', in: *Lexicon van de jeugdliteratuur* (1984), p. 1-4. [G.J. van Bork]

ballad opera

Zangspel ontstaan in Engeland als persiflage op de Italiaanse opera ten tijde van G.F. Händel (1685-1759). In plaats van antieke helden vertoonde de ballad opera bedelaars en geboefte, en de aria's werden vervangen door straatdeuntjes (straatlied). Bekend is *The Beggar's opera* van John Gay (1728), een kluchtig spel met muziek en ingelaste zanggedeelten. Via het Duitse Singspiel heeft de ballad opera het Nederlandse zangspel in de tweede helft van de 18e eeuw nieuwe impulsen gegeven, zoals blijkt uit het - als 'toneelspel' aangeduide - zangspel *Pietje en Agnietje of de doos van Pandora* (1779) van Onno Zwier van Haren.

LIT: Best; Cuddon; Metzler; Scott; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, dl. 2 (1907), p. 167; K.Ph. Bernet Kempers. *Muziekgeschiedenis* (1965⁶), p. 195-196. [G.J. Vis]

ballade-1 of volksballade

Verhalend lied met een doorgaans tragische afloop. De meeste balladen zijn anoniem en werden oorspronkelijk mondeling overgeleverd (orale literatuur). Vanwege hun aandoenlijke, ongepolijste, ongekunstelde vorm en inhoud noemt men deze liederen ook wel volksballaden of romantische balladen, om hen te onderscheiden van de latere literaire ballade (ballade-2) die wordt gekenmerkt door zijn vorm. Volksballaden met een gelukkige afloop noemt men wel romance.

Voorbeelden van middeleeuwse balladen zijn: 'Het Lied van Heer Halewijn', 'Het daghet inden Oosten' en 'Het waren twee koninghs kindren' (alle in: G. Komrij (red). *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden* (1994), p. 466-471, 984-987, 484-487).

De Romantische dichters lieten zich inspireren door middeleeuwse verhalende liederen met een doorgaans tragische afloop die in de mondelinge overlevering waren blijven voortleven of waren herontdekt, zoals bijv. W. Hofdijks *Kennemerland* (1850). Eigentijdse balladen, zoals geschreven door J.W.F. Werumeus Buning *Negen Balladen* (1935) en K. Stip *Ballade van de honderd vrijers* (1951) sluiten aan bij deze traditie.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Feather; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1884), p. 52-250; S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971), p. 140-144, 145-154; J. Reynaert. 'Aspecten van de dichtvorm in het Gruuthuse-liedboek', in: *SpL* 29 (1987), p. 165-195; F. Willaert. 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst (Symposium Antwerpen 22-24 sept)* (1989), p. 71-91. [H. Struik/W. Kuiper]

ballade-2, rederijkersballade of romance

Van oorsprong een Frans anoniem danslied (volkslied), vanaf de 13e eeuw door de Noord-Franse trouvères en dan met name Guillaume de Machaut (1284-1377) als cultuurlied beoefend. Normaal gesproken bestaat een ballade uit drie strofen van niet minder dan 7 en niet meer dan 10 versregels, en een refrein van één regel. De ballade is opgebouwd volgens het principe van de drieledigheid (tripartition): een strofe bestaat uit een kop (twee 'stollen' (stol) *ab*), gevolgd door de staart (een 'overgang' *bc* en besloten met een 'refrein' *C* (refrein-1): *ababbcC*). De oudste Middelnederlandse balladen vindt men in het laat-14e-eeuwse Brugse *Gruuthuse*-handschrift, bijv.:

Ne gheen solaes vor vrouwen minnel!
Si sijn van herten reine!
Het lach een wijf van frisschen zinne
Bi haren boele alleine
In anders arem vast ghemeine.
Si helsden vaste omtrent de crop:
'Ay mi, lieve Jacop! ai mi, lieve Jacop!'

(ed. Heeroma en Lindenburg, 1966, p. 286)

In de loop van de 15e eeuw onderging de ballade evenals het rondeel een vormverzwaring: het aantal versregels per strofe nam toe, de rijmschema's werden ingewikkelder en er werd een envoi, een opdracht aan de prins, aan toegevoegd, bijv.:

Hoe net een houeken staet ghegroeyt
Met soete cruydekens wel ommestelt
Hoe vriendelijck dat elck bloemken bloeyt
Daer elcken lustighen sin naer helt
Nochtans des wijnters swaer ghewelt
Verdrijft de schoonheydt vanden coluere
Dat hooghe stondt / wordt neder ghevelt
Want naer tzoete commet suere enz.

(*De gedichten van Anthonis de Roovere*, ed. Mak, 1955, p. 301-302).

Hierdoor kreeg de ballade het uiterlijk van een refrein in het klein (refrein-2).

In de renaissance hield de ballade op te bestaan als artistieke creatie op niveau. Pas tijdens de preromantiek gingen dichters weer balladen schrijven. Deze balladen vertonen echter geen enkele overeenkomst in vorm en inhoud met de hierboven beschreven ballade. De dichters uit de romantiek lieten zich inspireren door middeleeuwse verhalende liederen met een doorgaans tragische afloop die in de mondelinge overlevering waren blijven voortleven of waren herontdekt (ballade-1).

Eigentijdse balladen, zoals geschreven door J.W.F. Werumeus Buning *Negen Balladen* (1935) en K. Stip *Ballade van de honderd vrijers* (1951) sluiten eveneens aan bij de traditie van de volksballade.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1884), p. 52-250; S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971), p. 140-144, 145-154; J. Reynaert. 'Aspecten van de dichtvorm in het Gruuthuse-liedboek', in: *SpL* 29 (1987), p. 165-195; F. Willaert. 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst (Symposium Antwerpen 22-24 sept.)* (1989), p. 71-91. [W. Kuiper/H. Struik]

ballette

Lyrisch genre dat in de tweede helft van de 13e eeuw zeer populair was in Frankrijk. De ballette is anders dan de ballade-2 niet opgebouwd volgens het principe van de drieledigheid (tripartition) met een kop, een snede en een staart, maar bestaat uit zadjal-strofen: drie op elkaar rijmende verzen gevolgd door een vers met hetzelfde rijm als het refrein (refrein-1).

Een voorbeeld van een ballette van Nederlandse bodem is van hertog Jan I van Brabant (1253-1294):

Eens meiensmorgen vroeg
Was ic opgestaen;
In een scoen boemgaerdekijn
Soudic spelen gaen.
Daer vant ic drie joncfrouwen staen;

Dene sanc vore, dander sanc na:
Harba lori fa, harba harba lori fa, harba lori fa.
(G. Komrij (red). *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden* (1994), p. 72).

LIT: F. Willaert. 'A propos d'une ballette de Jan Ier, duc de Brabant (1253-1294)', in: *Études Germaniques* 35 (1980), p. 387-397. [H. Struik]

barbarisme

Term uit de retorica die een vergrijp aangeeft tegen de puritas, het idiomatisch juiste taalgebruik, nl. een ontlening aan een andere taal, hetzij syntactisch, morfologisch of lexicologisch. Het Nederlands, dat tussen drie grote taalgebieden in ligt, ontleent zowel aan het Duits (germanisme), Engels (anglicisme), als Frans (gallicisme).

Met name tijdens de fase van de opbouw van het Nederlands in de tweede helft van de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw wordt discussie gevoerd over barbarismen of bastaardwoorden (de zgn. 'schuimwoorden') door puristen als Coornhert, Spiegelen Stevin. Zo opent de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584; ed. Caron, 1962, p. 10) met een dispuut tussen Roemer en Gedeon, dat als volgt verloopt:

Bon jours Neef. G. ghoeden dagh *Cozyn*. R. ey ziet hoe fyn slaat onze tong *disoord*. G. elck verduitscht en verduistert anders wóórd. R. wats dat te zeggen? G. als ick voor *bon jours* ghoeden dagh zeg/ is dat niet verduitscht/ en voor Neef *Cozyn* is immers verduistert: want Neef een eighe Duits wóórd is/ en *Cozyn* een Fransóys basterd. R. en *basterd* is dat niet mede een basterd? G. Neen in trouwen. R. hoe zól ist niet óóck Fransóys? Ja/ maar zy hebben t'zelfde vanden Duitschen gheërft.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; L. van den Branden. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* (1956). [P.J. Verkruijsse]

barbarolexis

Menging van talen, bijv. Nederlands en Duits, bij wijze van stijlfiguur toegepast in middeleeuwse teksten om een bepaalde sfeer te creëren (in het *Gruuthuse-handschrift*). Bijv.:

Ich aen ghegheven hertze ende zin
an eene vrouwe goet.
Hoe verre dat ic van haer bin,
soe es mi in den moet.
Ten vruechden anich crancken spoet,
of ic en zie haer lievelic scijn.
Dan mach mir nicht verghessen zijn.
(K. Heeroma (ed.). *Liederen en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift* (1966), p. 237).

Misschien hebben praktische overwegingen ook een rol gespeeld, bijv. aan het grafelijk hof van Holland ten tijde van graaf Albrecht van Beieren, waar een Duits gekleurde cultuurtaal behalve deftig ook handig moet zijn geweest. Hiertegen pleit echter dat de Duitse kleuring zich beperkt tot de lyriek (in het *Haags liederenhandschrift*) en niet op grote schaal is toegepast (bijv. in de hofrekeningen).

LIT: LdMA; Lausberg; W.P. Gerritsen & B. Schludermann.

'Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im Mittelalter. Sprachmischung als Kommunikationsweise und als poetisches Mittel', in: L. Forster & H.G. Roloff (red.). *Akten des V. internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge, 1975*, dl. 2 (1976), p. 329-339; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (1987), p. 18-19, p. 86-135; W. van Anrooij. *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (1990), p. 201-202; J.H. Winkelman. 'Potjesmiddelhoogduits in het Haagse liederenhandschrift', in: *SpL* 32 (1990), p. 167-179; T. Meder. *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)* (1991), p. 13. [H. Struik]

bard

Keltische hofdichter, behorend tot een aparte stand van geletterden. Bardenpoëzie rekent men tot de lyriek; de epische teksten werden gemaakt door de zogeheten fili. De bard is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de Noord-Germaanse skald en de Zuid-Germaanse skop.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A.G. van Hamel. 'Keltische letterkunde', in: *Algemene literatuurgeschiedenis*, dl. 2 (z.j.), p. 43-69; M. Draak en F. de Jong (vert.). *Van helden, elfen en dichters. De oudste verhalen uit Ierland* (1979). [W. Kuiper]

Bargoens

Het woord 'Bargoens' is waarschijnlijk een verbastering van Bourgondisch en wordt gebruikt als aanduiding van vreemde of onbegrijpelijke sterke taal of dieventaal. Bargoens is onderdeel van de volkstaal, maar waar de grens tussen Bargoens en volkstaal ligt, is niet precies te zeggen. Een deel ervan vindt ongetwijfeld zijn oorsprong als geheimtaal in de onderwereld. Dat geldt met name voor de aanduidingen van het geld ('heitje', 'joetje', 'geeltje') of de dienaren der wet ('glimmerik' voor agent in uniform). Andere Bargoense woorden stammen uit het Jiddisch ('jatten' voor handen, 'majem' voor water). Ook seksualiteit wordt vaak verwoord in de geheimtaal van het Bargoens: 'fietsen', 'fleppen', 'tokkelen'. Soms heeft Bargoens zijn weg gevonden naar de algemene omgangstaal, zoals bijv. 'gappen', 'dat zit gebeiteld', 'piek'. Andere Bargoense woorden of uitdrukkingen zijn daarentegen juist ontleend aan de algemene omgangstaal om er geheimtaal van te maken, terwijl ze zo gewoon klinken: 'werken' voor stelen, 'huisbaas' voor pooier, 'uitgaan' voor tippelen. In de literatuur wordt Bargoens vaak gebruikt om het realistische van de beschrijving of van het taalgebruik van personages te versterken, zoals in veel door het naturalisme beïnvloede literatuur, bijv. H. Heijermans. *Kamertjes zonde* (1896). Ook in misdaadromans wordt veel gebruik gemaakt van Bargoens vanwege het realiteitseffect.

LIT: J.G.M. Moormann. *De geheimtalen* (1932); E. Endt. *Een taal van horen zeggen* (1969); E. Endt en L. Frerichs. *Bargoens woordenboek* (1974²). [G.J. van Bork]

barok

De term barok (waarschijnlijk afgeleid van het Portugese woord 'barroca': parel van onregelmatige vorm) wordt zowel voor een stijl als voor een periode gehanteerd. In de eerste betekenis werd hij in pejoratieve betekenis gebruikt in Frankrijk in de 18e eeuw voor een gekunstelde, weelderig versierende, opgeblazen stijl, in de literatuur werkend met veel epitheta. Als kunsthistorisch periodebegrip werd barok eind 19e eeuw geïntroduceerd door Wölfflin voor de periode die tussen renaissance en classicisme in zit, dus ongeveer 1580-1700. Curtius zou de term barok liever willen afschaffen en vervangen door maniërisme omdat hij in die periode maniëristische tendensen overheersend acht. Volgens anderen (Sypher bijv.) wordt de barok van de renaissance gescheiden door juist de diverse maniëristische stromingen als marinisme, gongorisme, préciosité, euphuïsm en Schwulst. Ook wordt barok wel gelijkgesteld met rococo.

De complexiteit van het begrip barok wordt nog vergroot omdat het vaak in verband gebracht wordt met de Contrareformatie, die in gang gezet is door de tweede zitting (1551-1552) van het Concilie van Trente (1545-1563). Zeker voor de beginperiode en voor Zuid-Europa mag dat juist zijn, maar naarmate de barok zich verbreidde door tijd en ruimte verdween het rooms-katholieke stempel langzamerhand.

Als kenmerkend voor de barok (resp. voor het maniërisme), afgezet tegen de renaissance, is te beschouwen meer dynamiek, minder individualisme, meer 'duisterheid', maar uiteraard wordt ook de kunst van de voorafgaande periode voor een belangrijk deel voortgezet. Dat blijkt uit een grote productie van religieuze en liefdespoëzie, van klassieke tragedies, van pastorales en epen. Uit mengvormen van toneel, ballet en muziek ontstaat de opera.

In hoeverre in de Nederlandse literatuurgeschiedenis een barokke periode is te onderscheiden, is de vraag, omdat de renaissance hier vrij laat doordringt. In Duitsland daarentegen spreekt men wat betreft de 17e-eeuwse literatuur juist wel over barok, maar daar is de renaissance dan ook wegens de politieke toestand nauwelijks doorgedrongen. Met name Heinsius en Vondel hebben invloed gehad op de Duitse barokauteurs. Zij beiden worden dan ook, samen met Vos en Revius soms barokkunstenaars genoemd.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Knuvelde dl. 2 (1971), p. 15-28; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 277-305; G. Brom. *Barok en Romantiek* (1923); G.A. van Es. *Barokke lyriek van protestantsche dichters in de 17e eeuw* (1946); W. Kramer. *Vondel als barokkunstenaar* (1946); W. Sypher. *Four stages of Renaissance style* (1956); R. Wellek. *Concepts of criticism* (1963), 69-127; E. van Gelder e.a. *De barok* (1965); G.R. Hocke. *Manierismus in der Literatur* (1966); G. Ueding. *Einführung in die Rhetorik* (1976), 78-99; W.J.C. Buitendijk. 'Inleiding', in: *Nederlandse strijdzangen (1525-1648)* (1977²), 14-21; E.K. Grootes. 'Barockrezeption in Holland', in: K. Garber (red.). *Europäische Barock-Rezeption* (1991), p. 1047-1056. [P.J. Verkruisje]

basistekst

Term uit de editietechniek voor een diplomatische of archiefeditie van een - bij voorkeur geautoriseerde (autorisatie) - 'voltooid' versie uit de tekstgeschiedenis (tekstgenese) waarop een editeur van een historisch-kritische editie zich baseert voor een van schrijf- of zetfouten gezuiverde leestekst. In principe maakt het niet zoveel uit welke versie genomen wordt als er meer dan één geautoriseerde voltooid versie beschikbaar is; de keuze hangt af van de intentie van de editeur al naar gelang hij wil aansluiten bij hetzij de prima manus, hetzij de ultima manus van de auteur. In het eerste geval zullen in het tekstkritisch apparaat de latere stadia van de tekstgenese aangegeven moeten worden; in het laatste geval de eerdere stadia. Bij teksten waarin de auteur ingrijpende wijzigingen heeft aangebracht, zullen de verschillen tussen prima en ultima manus zo groot zijn dat er meer dan één basistekst geconstitueerd en meer dan één leestekst geëditeerd kan worden.

LIT: Mathijsen; A. Kets-Vree. *Woord voor woord. Theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan Een ontgoocheling van Willem Elsschot* (1983), p. 324, 370; G.J. Dorleijn. *J.H. Leopolds Gedichten uit de nalatenschap, uitgeg. en van editie-technisch en genetisch-interpretatief commentaar voorz.*, dl. 1 (1984), p. 47-55; M.Th.C. Mathijsen-Verkooijen. *De brieven van De Schoolmeester. Documentair-kritische uitgave*, dl. 3 (1987), p. 35-38. [P.J. Verkruijsse]

bastaardvloek

Opzettelijk veranderde vloek waarvan het uitspreken opluchtend werkt, maar die als gevolg van de onschuldige formulering zijn magische kracht verloren heeft, veelvuldig gebruikt in het rederijkerstoneel en het 17e-eeuwse kluchtige drama, bijv. 'gants lyden' in plaats van 'Gods lijden' zoals in G.A. Bredero. *Spaanschen Brabander* (ed. Damsteegt en Stoett. 1978³, vs. 58). Een moderne bastaardvloek is tjeempie, oorspronkelijk 'Jezus mijn'.

LIT: C. de Baere. *Krachtpatzers in de Nederlandse volkstaal: een verzameling oudere en jongere bastaardvloeken* (1940). [W. Kuiper]

bastarda of brevitura

Van oorsprong laatmiddeleeuwse, door B. Kruitwagen opnieuw geïntroduceerde, benaming voor de kleinste van de drie schriftsoorten (fraterschrift) die door de Broederschap van het gemene leven (Moderne Devotie) gebruikt werd voor het schrijven van boeken. De bastarda is een variatie op de gotische littera currens, en werd vooral toegepast bij marginale notities en commentaren (glos, noot). De beide andere soorten heten fractura en rotunda.

Pogingen om een nomenclatuur op te stellen die gebaseerd is op de middeleeuwse benamingen, moesten worden gestaakt: het aantal gebruikte termen was veel te groot en te verwarrend en strikte definities konden nauwelijks gegeven worden. Tegenwoordig gebruikt men de door G.I. Lieftinck ontwikkelde nomenclatuur, die overigens ontstaan is uit pogingen om op basis van Kruitwagens studie de nomenclatuur van de Moderne Devotie te reconstrueren.

LIT: Feather; Hiller; B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942), p. VI-IX, 23-116. [H. Struik]

batement zie esbatement

battologie

Herhaling van een spraakklank bij het stotteren. In de literatuur is het een aanduiding voor een repetitio die als onnodig en storend wordt ervaren (vgl. dittografie). Wanneer deze functioneel gebruikt wordt, is het geen stijlfout maar een stijlfiguur, en als zodanig te vergelijken met verschijnselen als de apokoinou en de anakoloet.

Uiteraard is de battologie zeer geschikt om een bepaald soort taalgebruik (spottend) te typeren (pastiche), zoals K. van Kooten doet in 'Een koffer vol poep', waar hij spreekt over 'de stapel leesboeken die het hele jaar was blijven liggen, voor 's avonds voor lekker te lezen' (*Koot graaft zich autobio*, 1979, p. 27).

LIT: Buddingh'; Dupriez-1; Morier; Shipley. [G.J. Vis]

bede zie don contraignant

bedrijf of akte-2

Hoofdgeleding van het drama, die zelf kan bestaan uit een of meer scènes. In de praktijk wordt vaak elk bedrijf geopend of afgesloten met respectievelijk het opgaan of vallen van het doek. Onder invloed van Horatius werd het classicistisch drama opgebouwd uit vijf bedrijven met een vaste volgorde van expositie, intrige-2, climax-2, catastrofe en peripetie. In het renaissance-drama werden de eerste vier bedrijven veelal afgesloten met een rei-1. Sinds de romantiek werd het drama flexibeler van vormgeving en werd het opgedeeld in wisselende aantallen bedrijven, maar zelden meer dan vier. In het moderne drama kunnen de bedrijven zelfs geheel plaats maken voor een opbouw in scènes.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; G.B. Tennyson. *An introduction to drama* (1967), p. 20-27; G. van Eemeren. 'De benamingen voor 'bedrijf' en 'scene' in het Nederlandse drama tussen 1575-1625', in: *SpL* 15 (1973), p. 161-186. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

beeldgedicht-1 zie figuurgedicht

beeldgedicht-2

Term voor die poëzie die geïnspireerd is op een werk uit de beeldende kunst. Het beeldgedicht kent verschillende vormen. Zo is er het portretgedicht, dat een tekening, schilderij of gravure vergezelt, en waarin, meestal in de vorm van een epigram (pundticht), de voorgestelde persoon als voorwerp van lofprijzing centraal staat. Vondel was hierin zeer productief. Ook het emblema kan als vorm van het beeldgedicht gezien worden. Een voorbeeld van een 20e-eeuws beeldgedicht is H. Claus' 'Visio Tondali' uit *Een geverfde ruiter* (1961). Tom van Deel verzamelde een aantal beeldgedichten in *Ik heb het Rood van 't Joodse Bruidje lief* (1988).

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; G. Kranz. *Das Bildgedicht*, 2 dln (1981); K. Porteman. 'Geschreven met de linkerhand? Letteren tegenover schilderkunst in de Gouden Eeuw', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 93-113, m.n. 103-109; Tom van Deel. 'Inleiding', in: *Ik heb het Rood van 't Joodse Bruidje lief* (1988). [G.J. Vis]

beeldschrift zie pictogram

beeldspraak, figuurlijk taalgebruik of overdrachtelijke taalgebruik

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van de vervanging van letterlijk door figuurlijk taalgebruik. Bij dit overdrachtelijk taalgebruik (troop-1) hanteert men de woorden niet in hun lexicaal betekenissen, maar draagt men het woord, en daarmee (een deel van) de betekenis, over op een andere dan in het woordenboek in eerste instantie daarvoor genoemde persoon of zaak. Vaak wordt beeldspraak gerekend tot het terrein van de inhoudelijke stijlfiguren (gedachtefiguren). Een veel gebruikte indeling berust op het onderscheid dat men maakt tussen metaforische en metonymische beeldspraak. De eerstgenoemde, de metaforiek (metafoor), is gebaseerd op overeenkomst tussen het beeld en het verbeelde. De metonymie daarentegen berust niet op overeenkomst, maar op een of andere vorm van contiguitéit (temporeel, lokaal, causaal of anderszins). Veel voorkomende vormen van beeldspraak zijn vergelijking, allegorie, personificatie en symbool.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Lodewick; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; W.A. Shibles. *Metaphor. An annotated bibliography and history* (1972). [G.J. Vis]

beeldverhaal zie stripverhaal

beginrijm

Term uit de prosodie ter aanduiding van die vorm van medeklinkerrijm die bestaat uit herhaling van medeklinkers aan het begin van opeenvolgende of dicht bij elkaar staande woorden, bijv.

Een *schelle schicht schoot schichtig* uit den hoogen
(J. Perk. 'Sanctissima virgo' in: *Gedichten*, ed. Stuiveling, 1958, p. 78).

Sommigen hanteren de term beginrijm als synoniem van alliteratie.

LIT: Best; Cuddon; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

bekentenisliteratuur

Verzamelnaam voor geschriften waarin de auteur gegevens over zichzelf prijs geeft. Tot de bekendenisliteratuur worden het dagboek, de autobiografie, de memoires en soortgelijke egodocumenten gerekend. Soms spreekt men ook bij romans of andere vormen van fictie met een hoog gehalte aan autobiografische informatie van bekendenisliteratuur. Een beroemd voorbeeld hiervan is Stendhals *Vie de Henry Brulard* (1836). Een Nederlands voorbeeld vormt Du Perrons *Het land van herkomst* (1935). Beide werken zijn sterk autobiografisch gerichte romans die tevens kunnen gelden als sleutelroman.

LIT: Best; Gorp; Metzler. [G.J. van Bork]

beletselteken

Leesteken in de vorm van punten ... of asterisken ***, die de lezer er opmerkzaam op maken dat hier bewust iets onuitgesproken wordt gelaten, bijv. om redenen van discretie, zoals in Multatuli's *Max Havelaar* (ed. Van Lennep, 1860), waarin Van Lennep plaatsnamen als volgt weergeeft: L***.

Het beletselteken kan ook gebruikt worden om aan te geven dat woorden te kort schieten, zoals in Rhijnvis Feiths *Julia* (1783):

.... *De onsterfelijkheid, JULIA!.....och gij geeft mij aan mijn zelven weder*

(ed- Kloek en Paasman, 1982, p. 98).

Aldus gebruikt is het beletselteken verwant aan het aandachtsstreepje.

Het beletselteken wordt voorts gebruikt om nadruk op iets te vestigen door het te verzwijgen (reticentia). Tegenwoordig is het een aanduiding voor een afgebroken zin en in de voordracht een markering van een rust.

LIT: Brongers; P.J. van der Horst. *Leestekenwijzer. Praktische handleiding voor het gebruik van leestekens en andere tekens* (1980), p. 10, 68-70. [F. Van Thijn/W. Kuiper]

belles lettres

Term sinds het begin van de 18e eeuw in gebruik als synoniem voor 'schone letteren' of 'litterae humaniores' om voortbrengselen der letterkunde te onderscheiden van de 'beaux arts' of 'schone kunsten', de beeldende kunst. Hiervan afgeleid ontstond de vorm *bellettrie*.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

bellettrie

Als afgeleide vorm van het Franse *belles lettres* ontstond de aanduiding *bellettrie* als verzamelnaam voor alles wat met de beoefening der 'schone letteren' te maken heeft, dus zowel letterkundig werk van primaire aard als fictioneel proza, poëzie of drama, als dat van secundaire aard (essay, monografie, biografie). De term is in de 19e eeuw in Nederland in gebruik gekomen en wordt bijv. door Cd. Busken Huet gebruikt in de titel *Nederlandsche bellettrie* (1876). Tegenwoordig duidt men er vooral de 'lichtere' vormen van literatuurbeoefening mee aan. De wetenschappelijke (secundaire) beoefening van de literatuurstudie valt er niet meer onder.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; Shipley. [G.J. van Bork]

benevolum parare

Term uit de retorica voor het welwillend stemmen van het publiek in het exordium, het eerste onderdeel binnen de dispositio. In dit verband kan de redenaar een beroep doen op loci (topos) waarin hij een bescheidenheidsformule opneemt, of zich als een integer man voorstelt met een aanroeping van God of de Muzen (locus a persona sua). Ook een locus ab auditorum persona kan de toehoorder gunstig stemmen, nl. door hem te prijzen. Tenslotte kan de redenaar ook de lofwaardigheid van het eigen standpunt of de verwerpelijkheid van dat van de opponent aan het publiek voorhouden, maar dat houdt het gevaar van arrogantie in.

In de 'Toe-schrijvingh aende eerbare en wel-sprekende M.P.D.' van Bredero's *Griane* (ed. Veenstra, 1973, p. 103) komt het volgende voorbeeld voor:

Ghy sult my waarde Maria, ofte te veel vertrouwens, ofte te weynich oordeels toerekenen, vermits ick so vermetel ben geweest, van dat ick niet alleen U.L. hebbe darren anspreken, maar oock, om dat ick so stout ben, dat ick u dese myne Rijmeleryen toe-eyghenen darf, mitsgaders dat ick dit onvolmaackte werck voor de nijdighe, of de al te kiesche hebbe durven brenghen, die ongetwijffelt haar stinckende tanden daar mede stoken, en my eenige leelijcke kleicken en klacken toewerpen sullen.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

berecht-1

Inlichting die (met name in de 17e eeuw) door een auteur gegeven wordt aan de lezer of een bepaalde categorie lezers. Het berecht komt overeen met de huidige inleiding en/of het voorwoord, waarin werkwijze en doelstelling toegelicht en

verantwoord worden. Als aanhef wordt ook gebruikt 'tot den leser', 'aen den leser' of 'voorrede'.

J. van den Vondel heeft bij enkele drama's een berecht opgenomen. Bij *Lucifer* (1654) een 'Berecht aen alle kunstgenooten, en begunstigers der tooneelspelen', bij *Salmeoneus* (1657) een 'Berecht aen alle kunstgenooten en voorstanders van den Schouburgh' en bij *Jeptha* (1659) een 'Berecht aen de begunstelingen der toneelkunste'.

LIT: E.K. Grootes. 'Het Berecht voor Jeptha en de Prolegomena van Grotius' *Phoenissae-vertaling*', in: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 236-246; J. van den Vondel. *Poëtologisch proza* (ed. Rens, z.j.). [P.J. Verkruijsse]

berecht-2

Waarschuwing die door een drukker/uitgever aan een boekbinder gegeven wordt in de vorm van een 'bericht voor den binder/q}. Deze wordt er in het berecht op gewezen dat hij ervoor moet zorgen dat alles in de goede volgorde gebonden wordt. Vooral bij boeken met illustraties die tussen de katernen of bladen gevoegd moeten worden, komt zo'n aanwijzing van de volgorde der prenten vaak voor.

Aan het eind van M. Smallegange's *Nieuwe cronyk van Zeeland* (1696) staat: 'Bericht voor den boek-binder, om de figuren in dit eerste deel yder op sijn behoorlijke plaets te stellen'.

LIT: [P.J. Verkruijsse]

bericht

Term op het gebied van het drama voor een mededeling, veelal in korte vorm, van feiten of gebeurtenissen. Bekende vormen zijn het bodeverhaal en de teichoskopie. In de verteltheorie wordt de term gebruikt voor datgene wat, in tegenstelling tot de scenische presentatie, gekenmerkt wordt door samenvatting en dus tijdverdichting.

LIT: Best; Gorp; Metzler; Wilpert; W. Kayser. *Das sprachliche Kunstwerk* (1963⁹), p. 183; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 216. [G.J. Vis]

beschrijving-1 of descriptie

Verbale schildering van personen, objecten, landschappen, interieurs enz. Beschrijvingen kunnen uitvoerig zijn, waarbij men een opsomming kan geven van vrijwel alle eigenschappen, of bondig door een suggestie te geven van het te beschrijven object of een aantal van de meest opvallende details. Beschrijvingen komen zowel voor in poëzie als in proza. In 19e-eeuws proza kwamen vaak zeer uitvoerige beschrijvingen voor, bijv. in de historische roman, waar ze doorgaans de functie hebben om couleur locale te geven. Het proza van de Tachtigers kende een type beschrijvingen dat sterk beïnvloed was door het impressionisme. Sommige van hun korte prozawerken bestonden vrijwel uitsluitend uit beschrijving, waarbij vooral kleur- en lichtindrukken een belangrijke rol speelden. Deze 'proza-schetsen'

behoren tot de door *Forum* zo gesmade beschrijvingskunst van de Tachtigers. Een bekend voorbeeld daarvan is Arij Prins' *Uit het leven* (1885). In het moderne proza worden onder invloed van veranderde literatuuropvattingen uitvoerige beschrijvingen zoveel mogelijk vermeden, bijv. omdat ze de vaart uit het verhaal halen.

LIT: Best; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

beschrijving-2

Term uit de methodologie, waarmee men één van de doelstellingen van de empirische wetenschap aanduidt, nl. het streven naar een antwoord op de vraag wat de eigenschappen zijn van een verschijnsel x, waarbij x staat voor elk willekeurig empirisch verschijnsel dat men wil onderzoeken. Binnen de literatuurwetenschap zou die beschrijving het antwoord moeten geven op de vraag wat de eigenschappen zijn van bijv. het gedicht of de roman.

LIT: P.G.E. Wesley. *Inleiding tot de methodenleer der empirische wetenschappen* (syll. CI, UvA, 1974); J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 28-31. [G.J. van Bork]

bestiarium

Middeleeuws boek over (wilde) beesten en fabeldieren, waarin niet zo zeer een descriptieve zoölogische beschrijving gegeven wordt als wel een normatieve, theologisch-allegorische (allegorese, allegorie) en moraalfilosofische verklaring van hun naam (nomen est omen), aard en gedrag. De bestiaria gaan terug op de *Physiologus*, een pseudo-wetenschappelijke Griekse tekst, omstreeks 200 n.Chr. te Alexandrië geschreven en in de 5e eeuw in het Latijn vertaald. De bestiaria bereikten hun hoogtepunt tussen de 12e en de 14e eeuw en werden ook in de volkstaal vertaald, in het Middelnederlands uit het Frans door Willem Utenhove, priester te Aardenburg, welk bestiarium verloren gegaan is, en bewerkt: *Bestiare d'amours*, van welk werk een Oost-Middelnederlandse vertaling bewaard is gebleven (ed. Holmberg, 1925). Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* (ca. 1272), een encyclopedisch werk over dieren, planten, vissen, vogels, edelstenen enz. vertoont trekken van een bestiarium, maar is dat strikt genomen niet. Van Maerlant geeft een wetenschappelijke beschrijving van dieren; in het bestiarium daarentegen is het dier een middel en geen doel. De inhoud van de middeleeuwse bestiaria moet een ruime verspreiding gekend hebben gelet op de absorptie ervan in de literatuur in de volkstaal, bijv. *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs, 1985²) en *Sibilla* (ed. Besamusca e.a., 1988).

LIT: Baldick; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert; T.H. White. *The book of beasts* (1954); Jacob van Maerlant. *Het boek der natuur*. Samenst. en vert. P. Burger (1989); W.P. Gerritsen. 'Waar is 'Die beestearis'?', in: W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie (red.). *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* (1991), p. 68-71. [W. Kuiper]

bestseller

Boek dat door hoge verkoopcijfers een grote oplage bereikt. Meestal duidt men ermee aan dat boeken in korte tijd na verschijnen een grote omzet hebben gehaald, zoals bijv. bij *Ik Jan Cremer* (1964) en Jan Wolkers' *De kus* (1978) het geval was. In navolging van de grammofoonplatenhandel, die 'hitlijsten' of 'toptienlijsten' publiceert, bestaan er sinds enkele jaren ook voor boeken bestsellerlijsten, die vaak weer verkoopbevorderend werken. In Nederland wordt doorgaans van een bestseller gesproken bij een aantal van 10.000 verkochte exemplaren of meer. Sommige uitgaven bereiken dergelijke aantallen pas na vele jaren (longseller), zoals bij N. Beets' *Camera obscura* (1839) of bij Multatuli's *Max Havelaar* (1860) het geval is, maar ook in die gevallen kan men van bestsellers spreken.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; J. Sutherland. *Bestsellers* (1981). [G.J. van Bork]

betekenis zie zin

beurtzang of antifoön

Term ter aanduiding van een kerklied dat afwisselend wordt gezongen door twee koren, of door een voorzanger, respectievelijk voorganger enerzijds en een koor, respectievelijk de gemeente anderzijds. De term 'antifoön' had oorspronkelijk betrekking op een Latijnse zangvorm uit de rooms-katholieke liturgie en is als synoniem voor de huidige beurtzang vrijwel in onbruik geraakt. Een veel voorkomende vorm van beurtzang is die van een lied met een telkens herhaald refrein, zoals de beurtzang 'Genade en trouw' uit psalm 85 van H. Oosterhuis (*Liturgische gezangen voor de viering van de eucharistie*, 1972, p. 234).

De term 'beurtzang' komt tot in de 19e eeuw ook voor ter aanduiding van een, niet specifiek religieuze, wisselzang in het algemeen.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

beweging zie stroming

Beweging van Tachtig zie Tachtigers

Beweging van Vijftig zie Vijftigers

bewerking

Aanpassing van een literair werk door het geheel of gedeeltelijk te herschrijven. Soms bewerkt men een literair werk om het geschikt te maken voor een ander medium of publiek, bijv. een roman die bewerkt wordt voor toneel of film. Men spreekt in dat geval van adaptatie. Soms wordt een literaire tekst aangepast omdat de oorspronkelijke versie de auteur niet (meer) bevalt: bijv. L.P. Boons bewerking van *Het nieuwe onkruid* (1964) tot *Als het onkruid bloeit* (1972). Ouder werk kan bewerkt worden voor een modern publiek, zoals Jan Frans Willems deed met zijn *Reinaert*-berijming (1839).

Bij middeleeuwse teksten noemt men een tekst een bewerking of versie als hij ten opzichte van de voorbeeldtekst matig afwijkt. Als er niet of nauwelijks gewijzigd is, spreekt men van een redactie-2, indien de afwijkingen ingrijpend zijn van een omwerking of remaniement. De Middelnederlandse literatuur kent tal van bewerkingen van Oudfranse teksten, bijv. de *Ferguut* en *Die Wrake van Ragisel*. In de overgeleverde vertalingen van de Oudfranse Arturroman *Lancelot en prose* zijn de verschillende stadia van vertaling/bewerking duidelijk waarneembaar: de *Lantsloot vander Haghedochte* is een zeer vrije bewerking van het Franse origineel waarbij de dichter herhaaldelijk een auctoriale verteller laat optreden en ruimte- en tijdaanduidingen opzettelijk vervaagt. Hij heeft hiermee willen aansluiten bij de traditie van de Arturroman in verzen zoals die door Chrétien de Troyes en zijn navolgers werden geschreven. De slechts fragmentarisch overgeleverde Middelnederlandse proza vertaling van de *Lancelot en prose* blijft zeer dicht bij zijn origineel, terwijl bij de *Lanceloet*, die deel uitmaakt van de Lancelot-compilatie, een middenweg bewandeld is: de dichter sluit enerzijds aan bij de traditie van Chrétien de Troyes als het om de vorm van zijn werken gaat (namelijk in verzen), terwijl hij anderzijds een tamelijk getrouwe vertaling geeft van de *Lancelot en prose*, waarbij verschillen meestal het gevolg zijn van versificatorische eisen.

In de renaissance zijn de grenzen tussen vertaling (translatio) en bewerking (imitatio) vaak moeilijk te trekken. In de literaire praktijk sprak men van 'navolging' of 'nae 's landts gheleghentheyte verduytschet'.

De mate van verandering in een tekst kan aanleiding zijn om onderscheid te maken tussen een bewerking en een herziene of gewijzigde druk. De grenzen hiertussen zijn vloeïend en onderwerp van het onderzoek naar de tekstgeschiedenis (tekstgenese).

LIT: BDI; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Scott; A.G. van Hamel. *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over literatuur in Nederland* (1918); W.P. Gerritsen. 'Les relations littéraires entre la France et Les Pays-Bas au Moyen Age. Quelques observations sur la technique des traducteurs', in: *Actes du septième congrès national de la société Française de Littérature Comparée, Poitiers 1965* (1967), p. 28-46; W.P. Gerritsen. *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten* (1963); E.K. Grootes. *Dramatische structuur in tweevoud* (1973), p. 238-276; F.P. van Oostrom. 'Origineel, vertaling, bewerking: een gevecht in *Lancelot en prose*, *Lancelotcompilatie* en *Lantsloot van de Haghedochte*', in: *NTg* 72 (1979), p. 322-334; *Scenarium* 4 (1980); F.P. van Oostrom. *Lantsloot van de Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose* (1981); B. Besamusca. 'Ende Walewein, een

ridder van prise. De bewerker van de *Ferguut* en de Middelnederlandse Arturroman', in: *SpL* 24 (1982), p. 225-229; F.P. van Oostrom. 'De Middelnederlandse Proza-Lancelot', in: *Spiegel Historiae* 17 (1982), p. 626-633; W.P. Gerritsen. 'Vertalingen van Oudfranse literaire werken in het Middelnederlands', in: *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 184-207; R. Zemel. *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1991). [G.J. van Bork/H. Struik]

bibliofagie

Straf waarbij de auteur van een religieus of politiek verderfelijk geacht boek gedwongen wordt zijn eigen publicatie op te eten, hetgeen vaak de dood tot gevolg heeft. Dit soort praktijken, het gevolg van bibliolatrie, was gangbaar tot in de 18e eeuw, maar schijnt sporadisch nog voor te komen.

LIT: Best; H. Rafetseder. *Bücherverbrennung; die öffentliche Hinrichtung von Schriften im historischen Wandel* (1988); B. Büch. "Boek- en mensverbranding nauw met elkaar verbonden"; bibliolatrie Khomeiny kent in geschiedenis geen pendant', in: *NRC/Handelsblad* 21 februari 1989. [P.J. Verkruijsse]

bibliofiele uitgave

Een bibliofiele uitgave is een boek, aan de uiterlijke verzorging waarvan bijzondere aandacht besteed is, dat daardoor duurder is dan de niet-bibliofiele uitgave van dezelfde tekst en dat vaak in een beperkte oplage verkrijgbaar is. Het bibliofiele boek kenmerkt zich door esthetisch samenspel van gekozen letter(s), papier, illustratie en boekband en door het feit dat aangegeven wordt hoeveel exemplaren zijn gedrukt en welk nummer het desbetreffende exemplaar is. Het mooiste resultaat wordt vaak bereikt wanneer de productie van een bibliofiel boek in één hand is.

Door de gehele periode van de boekdrukkunst heen is - met name in de Nederlanden - bijzonder goed verzorgd drukwerk tot stand gekomen (Plantijn, Elsevier, Blaeu), maar de als bibliofiel bedoelde uitgave volgens de hierboven gegeven omschrijving is ontstaan door de nieuwe belangstelling voor de typografie, eind 19e eeuw in gang gezet door William Morris in Engeland. In Nederland zijn de publicaties van S.H. de Roos en A.A.M. Stols toonaangevend geweest. De bekendste bibliofiele reeks is die van de Stichting De Roos, opgericht in 1946, met een maximum aantal van 175 leden. In België behartigt de Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen, sinds 1877 gevestigd in het Museum Plantin-Moretus, de belangen van het bibliofiele boek in het Zuiden. In Nederland bestaat sinds 1990 het Nederlands Genootschap van Bibliofielen.

In 1960 kwam er in het Noorden een Museum van het Boek tot stand in het Haagse Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum waar regelmatig bibliofiel drukwerk wordt tentoongesteld. Het is tegenwoordig vooral de Stichting Drukwerk in de Marge, opgericht in 1975, die de activiteiten van diverse kleine drukkers van bibliofiel drukwerk coördineert.

Een voorbeeld van een bibliofiele uitgave is *Het hert*, een tekst van Theun de Vries, opnieuw uitgegeven t.g.v. zijn 80e verjaardag in 1987 door Phoenix Editions te Amsterdam, gezet uit de Erhardt door Zetcentrale Meppel en gedrukt op 150 grams Hahnemuller bij drukkerij Heijermann te Amsterdam in een oplage van 80

exemplaren, waarvan de nrs. I-V in heel perkament gebonden, in foudraal en voorzien van een extra afdruk van de ets van Harry van Kruiningen f 395,- kosten, de nrs. 1-20 in halfperkament in foudraal voor f 185,- verkrijgbaar waren en voor de nrs. 21-75 in heellinnen een prijs gerekend werd van f 120,-.

LIT: BDI; Hiller; *Catalogus van de tentoonstelling van oude en nieuwe boekkunst in de Nederlanden* (1920); A.A.M. Stols. *Het schoone boek* (1935); M.R. Radermacher Schorer. *Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst* (1952); E. Braches. *Het boek als nieuwe kunst 1892-1903; een studie in Art Nouveau* (1973); J.H. van Eikeren. *Over boekverzorging* (1984²); *10 jaar Stichting Drukwerk in de Marge* (1985); *Stichting 'De Roos' 40 jaar, 1946-1986; catalogus bij de tentoonstelling in het Singer Museum, Laren N-H* (1986); *Verzameld verlangen. Het Nederlands Genootschap van Bibliofielen exposeert uit het bezit van leden* (1993). [P.J. Verkruijsse]

bibliofilie

De 'liefde tot het boek' van de bibliofiel is veel selectiever dan die van de bibliomaan. Hoewel een bibliofiel ook boeken kan verzamelen om hun uiterlijk (vanwege bijv. de boekband, illustraties, typografie), gaat het hem toch - anders dan bij de bibliomaan - tevens om de tekst. Zo zijn veel bibliofiele verzamelingen opgebouwd uit alle drukken van een bepaalde tekst of auteur, eerste drukken van een auteur, boeken over een bepaald onderwerp (emblematiek), uit een bepaalde periode (incunabelen) of bepaalde categorieën drukwerk (pamfletten).

Reeds in de oudheid kunnen bijv. Plato en Cicero als bibliofielen bestempeld worden. Uit de 14e eeuw dateert het werkje *Philobiblon* van de Engelsman Richard de Bury. In de 15e eeuw bouwde Filips de Goede een schitterende bibliotheek op en in de 16e eeuw zijn er bekende bibliofielen zoals Jean Grolier in Frankrijk die zijn boeken in prachtige banden (de zgn. Grolier-banden) liet binden, of in Nederland Philips van Marnix van St. Aldegonde, wiens bibliotheek in 1599 op de eerst bekende boekenveiling werd verkocht.

De 17e-eeuwse hertog August zu Braunschweig und Lüneburg bracht een schitterende bibliotheek bijeen van 135.000 titels met behulp van speciale agenten die in heel Europa boeken voor hem kochten. Het gevolg is dat de huidige Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel ook voor de neerlandistiek onmisbaar is. Een aantal 17e-eeuwse bibliofielen bestelde boekbanden van Albert Magnus: Pieter van Brederode, Samuel Diodati, Michel Tijmonsz. Hinlopen (prenten-collectie), Michel van de Grijp (atlassen), de gebroeders Hendrik en Laurens van der Hem (atlassen), F.W. van Loon (atlassen) en Paulo van Uchelen (plaatwerken).

In de 18e eeuw wordt er door zeer velen verzameld. Gerard Meerman was zo'n bibliofiel. Diens zoon Johan Meerman breidde de collectie uit, waarvan nu een deel - samen met de collectie van W.H.J. baron van Westreenen - de kern vormt van het bezit van het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek te 's-Gravenhage.

In de 19e en 20e eeuw zijn de collecties ontstaan van o.a. Van Hulthem (middeleeuwse codices), De Jonge van Ellemeet (Museum Catsianum), J.F.M. Sterck (Vondel), P.A. Pijnappel (zeer grote collectie geschiedenis, letterkunde, filosofie en aardrijkskunde, nu in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam), D.F. Scheurleer (liedboeken), F.G. Waller (volksboeken, nu in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag), V.F.M. Scheepers (volksboeken), Lessing J. Rosenwald (volksboeken uit de collectie-Arenberg, nu in de Verenigde Staten), M.B.B. Nijkerk (bibliofiele uitgaven uit de 20e eeuw, nu in het Stedelijk Museum Amsterdam).

Sinds de uitvinding van de boekdrukkunst is de bibliofilie verbonden geweest met de private press. Verenigingen van bibliofielen houden zich bezig met het doen vervaardigen van bibliofiele uitgaven, zoals in Nederland de Stichting De Roos en Drukwerk in de Marge, in België de vereniging van Vlaamsche en later de Antwerpsche Bibliophielen en in Nederland het Nederlands Genootschap van Bibliofielen

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; G.A.E. Bogeng. *Die grossen Bibliophilen*, dl. 1 (1922), p. 208-220; G.A.E. Bogeng. *Einführung in die Bibliophilie* (1931); J. Kirchner. *Lexikon des Buchwesens* (1952-1956); *Philobiblon* (tijdschrift vanaf 1957); J. Carter. *ABC for book-collectors* (1966⁴); M. Vaucaire. *La bibliophilie* (1970); *Verzamelen is ook een kunst; onsterfelijkheid in oude boeken*, ed. J. den Haan (1971); L. Bielschowsky. *Der Büchersammler* (1972); *Proeven van bewerking voor een catalogus van bibliofiele boeken in Nederlands openbaar bezit*, in: *Open* 5 (1973), p. 541-544 (Zilverdistel, Kunera Pers), 6 (1974), p. 148-151 (Halcyon Pers); H. de la Fontaine Verwey. 'De binder Albert Magnus en de verzamelaars van zijn tijd', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 2 (1976), p. 147-169; N.A. Basbanes. *A gentle madness. Bibliophiles, bibliomanes, and the eternal passion for books* (1995). [P.J. Verkruijsse]

bibliografie

De betekenis van het begrip 'bibliografie' heeft zich ontwikkeld van het afschrijven-1 van teksten tot het schrijven over boeken en uiteindelijk het beschrijven van boeken. Binnen de bibliografiebeoefening zijn er twee hoofdrichtingen: de analytische bibliografie-1 of kritische bibliografie die zich vooral richt op het boek als materieel object en de resultaten van het analytisch onderzoek vastlegt in descriptieve bibliografieën, én de systematische of enumeratieve bibliografie die de beschreven boeken naar hun inhoud rangschikt.

Bibliografieën zijn in twee typen te verdelen: algemene en speciale, beide nationaal of internationaal. Een nationale algemene bibliografie vermeldt alle boeken, geschreven in een bepaalde taal of uitgegeven in een bepaald land; zo'n bibliografie kan slechts dan goed functioneren wanneer in een land een wettelijk depot bestaat. Aangezien Nederland niet over een wettelijk depot beschikt, fungeert hier als nationale bibliografie de als 'catalogus' aangeduide *Brinkman's (cumulatieve) catalogus van boeken en tijdschriften, verschenen in Nederland en Vlaanderen en in de Nederlandse taal elders* (sinds 1846). De voorlopers van 'de Brinkman' zijn het *Naamregister* van Van Abkoudeen Arrenberg en de *Naamlijst* van J. de Jong en de 'Naamlijst-Saakes'. De *Bibliotheca Belgica* (1964-1975) is als de nationale retrospectieve bibliografie voor de periode tot 1600 opgezet, maar het werk is zeer onvolledig gebleven. Het lopende STCN-project (Short-Title Catalogue, Netherlands) heeft de bedoeling een overzicht te geven van de Nederlandse boekproductie van het begin van de boekdrukkunst tot ongeveer 1800. Een voorbeeld van een nationale speciale of vakbibliografie is de *Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (BNTL)* die vanaf 1970 verschijnt.

Bibliografieën kunnen afgesloten, lopend of retrospectief zijn. Afgesloten bibliografieën hebben niet de bedoeling om op de een of andere manier nog aan te vullen (bijv. P.J. Buijnsters. *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*, 1979). Lopende bibliografieën verschijnen in afleveringen en werken vaak na enige tijd cumulatief, zoals de *BNTL* die na vier jaardelen een cumulatief deel geeft (met aanvullingen) waarin de afgelopen vier jaar zijn opgenomen plus het lopende vijfde jaar. Retrospectieve bibliografieën beschrijven publicaties uit een

afgesloten periode, zoals de reeds genoemde *Bibliotheca Belgica*, of zoals de delen 1-23 van de *BNTL* waarvan tot nu toe alleen de delen 18 (1940-1945), 22 en 23 (1960-1969) zijn verschenen.

Bibliografieën kunnen alfabetisch, chronologisch of systematisch zijn ingericht; ze kunnen uitputtend of selectief zijn, zelfstandig of verborgen (bijv. verschenen in tijdschriften of verzamelwerken). Het verschil tussen een bibliografie en een catalogus-1 is, dat een catalogus een plaatsgebonden collectie beschrijft en een bibliografie boeken over een bepaald onderwerp ongeacht de plaats waar die boeken zich bevinden.

De algemene internationale systematische bibliografie heeft de langste geschiedenis: Konrad Gessner trachtte in 1545 in een universele bibliografie alle publicaties te beschrijven in zijn *Bibliotheca Universalis*. De expansief groeiende publicatiestroom was echter niet meer bij te houden, ook niet in het Institut International de Bibliographie (IIB; 1895-1914), door Paul Otlet en Henri LaFontaine te Brussel opgericht, welk instituut het *Répertoire bibliographique universel* had moeten leveren. Het samenstellen van speciale internationale bibliografieën is echter al een hele opgave. Dankzij de inschakeling van moderne apparatuur (computers, magneetbanden, cd-rom's, microfiches enz.) tracht de documentaire dienstverlening (documentatie) de stroom aan informatie de baas te blijven.

De bibliografieën als ontsluitingsmiddelen voor onderzoek moeten vaak eerst zelf weer vindbaar gemaakt worden via bronnengidsen, zoals voor de neerlandistiek het *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord* van A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman (1983⁵) of het recentere computerprogramma BIZON (Bibliografisch Zoekprogramma Nederlandse letterkunde), of via bibliografieën van bibliografieën zoals Th. Besterman's *A world bibliography of bibliographies* (5 dln., 1965-1966⁴) en het computerprogramma GIRAF (versie 1.0: 1994).

De doelstelling die een bibliograaf met een bibliografie heeft, bepaalt de inrichting ervan. Zo zullen de boekbeschrijvingen in een systematische bibliografie van de Nederlandse 18e-eeuwse roman er anders uitzien dan in een descriptieve bibliografie van het werk van Bredero. Als minimumeis voor de beschrijving van boeken uit de handpersperiode kan gelden: vermelding van auteur, (verkorte) titel, impressum en bewaarplaats van het beschreven exemplaar. Een analytisch-bibliograaf die de drukgeschiedenis van een tekst wil achterhalen, zal méér moeten doen, nl. een ideal copy beschrijven.

De bibliografische beschrijvingsregels voor boeken van na 1800 richten zich naar de *Regels voor de titelbeschrijving*, uitgegeven door het Nederlands Bibliotheek en Lector Centrum (6 dln., 1978-1982), maar die regels zijn opgesteld speciaal voor de beschrijving van boeken in bibliotheekcatalogi en niet voor het samenstellen van bibliografieën.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; F. Bowers. *Principles of bibliographical description* (1949); Roy Stokes. *The function of bibliography* (1969); David F. Foxon. *Thoughts on the history and future of bibliographical description* (1970); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²); P.S. Dunkin. *Bibliography. Tiger or fat cat?* (1975); L.N. Malclès. *Manuel de bibliographie* (1976³); P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981); P. Schneiders. *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914* (1982); A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijse]

biblioklastie zie bibliolythie

bibliolatrie

Een zodanige voorkeur voor een boek, meestal een religieus of politiek standaardwerk, dat daarnaast geen andere boeken - in ieder geval geen boeken die dat standaardwerk tegenspreken of ter discussie stellen - geduld worden. Bibliolatrie leidt dan ook vaak tot bibliolythie, de vernietiging van andere boeken en de vervolging van de auteurs daarvan. Een voorbeeld van bibliolatrie ten aanzien van de koran is het vonnis van Khomeiny tegen de auteur van *De duivelsverzen* (1988), Salman Rushdie. Ook de bijbel en de geschriften van bijvoorbeeld Marx, Stalin en Mao hebben geleid tot bibliolatrie.

LIT: Best; Cuddon; Hiller; Scott; B. Büch. "Boek- en mensverbranding nauw met elkaar verbonden"; bibliolatrie Khomeiny kent in geschiedenis geen pendant', in: *NRC/Handelsblad* 21 februari 1989. [P.J. Verkruisje]

bibliologie of boekgeschiedenis

De wetenschap van het gedrukte boek in al zijn aspecten. Daaronder valt de geschiedenis van de boekdrukkunst, van alle materialen die daarbij nodig zijn (drukkers, papier, inkt, letter, illustratiemateriaal, boekband), van het productieproces van kopij tot druk (analytische bibliografie), van de boekbeschrijving (bibliografie), van de verspreidingsmogelijkheden via uitgeverij, boekhandel en veilingwezen, van de verzamelmogelijkheden (van bibliofoel tot bibliotheekgeschiedenis) en van de receptie van het boek (lezersonderzoek; publiek-2). Voor de wetenschap van het middeleeuwse handgeschreven boek kan men het best de term codicologie hanteren, hoewel dit terrein soms ook tot de bibliologie gerekend wordt. Bibliologische publicaties in ruime zin vormen een bijdrage tot de cultuurgeschiedenis, bijv. die van H. de la Fontaine Verwey, verzameld in vier delen *Uit de wereld van het boek* (1976²-1997), en die van B. van Selm, gebundeld in *Inzichten en vergezichten* (1992).

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Hiller; MEW; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 10-11. [P.J. Verkruisje]

bibliolythie of biblioklastie

Zucht tot boekvernietiging buiten de officiële censuur om, betrekking hebbend op staatsgevaarlijk of godsdienstvijandig geachte geschriften. Gewoonlijk resulteert bibliolythie in georganiseerde boekverbrandingen zoals in 1933 in nazi-Duitsland, gecombineerd met vervolging en berechting c.q. executie van de auteur. Een illustratief voorbeeld is het uit bibliolatrie voortgekomen vonnis van Khomeiny tegen *De duivelsverzen* (1988) van Salman Rushdie.

LIT: Cuddon; Hiller; Scott; H. Rafetseder. *Bücherverbrennung; die öffentliche Hinrichtung von Schriften im historischen Wandel* (1988); B. Büch. "Boek- en mensverbranding nauw met elkaar verbonden"; bibliolatrie Khomeiny kent in geschiedenis geen pendant', in: *NRC/Handelsblad* 21 februari 1989; P. Manasse.

Verdwenen archieven en bibliotheken; de verrichtingen van de Einsatzstab Rosenberg gedurende de Tweede Wereldoorlog (1995). [P.J. Verkruijsse]

bibliomanie

Ziekelijke neiging om boeken te bezitten, desnoods door diefstal. De bibliofiel (bibliofilie) verzamelt selectief, bv. incunabelen, eerste drukken uit een bepaalde periode, emblemataboeken; de bibliomaan offert vaak zijn gehele vermogen op aan zijn veel minder selectieve hobby en gaat dan verder met stelen uit boekhandels of bibliotheken. Vooral in de 19e eeuw was de bibliomanie welhaast epidemisch in Engeland en Frankrijk. Een Nederlands bibliomaan was de 18e-eeuwse Utrechtse hoogleraar Christoffel Saxe die 'per ongeluk' nogal wat delen uit de bibliotheek van Mr. Kaspar Burman in huis had. Een berucht bibliomaan was ook Suffridus Sixtinus (begin 17e eeuw) die zijn huis aan de Amsterdamse Eglantiersgracht volgestouwd had met de meest kostbare, meestal gestolen, handschriften en boeken.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; MEW; Scott; Wilpert; G.A.E. Bogeng. *Die grossen Bibliophilen* (1922), dl. 1, p. 499-512; J.H. Kruizinga. *Tussen papyrus en paperback* (z.j.), p. 26-39; H. de la Fontaine Verwey. 'The history of the Amsterdam Caesar codex', in: *Quaerendo* 9 (1979), p. 179-207; H. Jackson. *The anatomy of bibliomania* (1981); N.A. Basbanes. *A gentle madness. Bibliophiles, bibliomanes, and the eternal passion for books* (1995). [P.J. Verkruijsse]

bibliometrie

De wetenschap die met behulp van mathematische en statistische methoden inzicht tracht te krijgen in de boekproductie in samenhang met politieke, economische, demografische en culturele verschijnselen. In de bibliologie is men tot het inzicht gekomen dat bijv. bij de reconstructie van drukkers- en uitgeverfondsen bibliometrische methoden niet mogen uitgaan van de productie aan titels, maar dat het aantal geproduceerde vellen (vel) het richtsnoer moet zijn. Een handicap bij dit alles is, dat men vrijwel nooit over oplagecijfers beschikt.

LIT: BDI; Brongers; K. Gnirrep. 'Quantitative techniques in the study of early printed books. The Netherlands in the 15th and early 16th centuries', in: *Gazette du Livre Médiéval* 5 (1984), p. 7-9; H.D.L. Vervliet. 'Het landschap van de Nederlandse incunabelen: een verkennend onderzoek naar publicatiepatronen', in: F. Vanwijngaerden e.a. (red.). *Liber amicorum Herman Liebaers* (1984), p. 335-353; W. Heijting. 'Succes becijferd. Een bibliometrische analyse van het fonds van Gheraert Leeu', in: Koen Goudriaan e.a. (red.). *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484* (1993), p. 204-223. [P.J. Verkruijsse]

bibliotheek-1

Een bibliotheek is zowel een bewaarplaats voor, als een geordende en via catalogi-1 toegankelijke verzameling van boeken en/of andere informatiedragers, verkregen door koop, ruil, schenking of bruikleen. Door de ontwikkeling van de

informatietechnologie is de grens tussen bibliotheek en documentatie-instelling (documentatie) vervaagd: de infotheek is daarvan het voorbeeld.

Er zijn verschillende soorten bibliotheken met verschillende doelstellingen en dientengevolge anders samengestelde collecties. In de Nederlanden zijn de klooster- en kerkelijke bibliotheken het oudst, zoals de Librije te Zutphen. Met de opkomst van de universiteiten ontstaan ook de universiteitsbibliotheken. De oudste daarvan is die te Leuven (15e eeuw). Van later datum zijn de nationale bibliotheken met als speciale taak het samenstellen van de nationale bibliografie, zo mogelijk op basis van een wettelijk depot. In België dateert de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel officieel van 1837, maar zij is gebaseerd op de 16e-eeuwse collecties van de Bourgondische hertogen. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag dateert uit de Franse tijd toen de bibliotheek van Willem V tot Nationale Bibliotheek werd verheven. De Openbare Bibliotheken vinden hun wortels in het streven naar volksontwikkeling uit de Verlichting. Met name de Maatschappij tot Nut van het Algemeen heeft in dit opzicht belangrijk werk verricht.

Naast de bovengenoemde bibliotheken met algemene collecties zijn er ook speciale bibliotheken met zeer gespecialiseerde verzamelingen, zoals opgebouwd door de van de universiteitsbibliotheken losgemaakte universitaire instituutbibliotheken, door bedrijven of instellingen. Ook op het terrein van de openbare bibliotheek is de specialisatie steeds verder gegaan: jeugd-, bejaarden-, blindenbibliotheken enz. Juist in gespecialiseerde bibliotheken heeft de integratie met de documentatie plaatsgevonden.

Van groot belang waren en zijn de particuliere bibliotheken van bibliofielen die in veel gevallen de grondslag vormen van nationale of universiteitsbibliotheken of andere later openbaar geworden collecties.

Voor de neerlandistiek belangrijke collecties bevinden zich ook in het buitenland: o.a. de British Library te Londen, de Bibliothèque Nationale te Parijs en de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel. Het bestuderen van de geschiedenis van de collectievorming van bibliotheken is een belangrijk hulpmiddel om te weten te komen waar zich voor de neerlandistiek interessante verzamelingen bevinden. Boek- en bibliotheekgeschiedenis zijn belangrijke wetenschappen in verband met de bestudering van de receptie van de literatuur uit het verleden.

De weg naar voor het neerlandistisch onderzoek belangrijke bibliotheken kan men vinden via A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman. *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord* (1983⁵), p. 19-23, het computerprogramma BIZON en de meest recente drukken van de Nederlandse en Vlaamse Bidoc-gidsen, de *Inventaris van Belgische onderzoekscentra die over een bibliotheek of documentatiedienst beschikken* van J. Verougstraete, het *Repertorium van het oude boekenbezit in België* en de *World guide to libraries*.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Groot; Hiller; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; K.O. Meinsma. *Middeleeuwsche bibliotheken* (1903); L. Brummel. *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek* (1939); F. Milkau. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, 5 dln. (1952-1965); *Bibliothèque Royale; mémorial 1559-1969* (1969); *Bibliotheek en documentatie*, ed. Th.P. Loosjes e.a. (1977); H. de la Fontaine Verwey. *De stedelijke bibliotheek van Amsterdam in de Nieuwe Kerk* (1980); *Een Vrije Universiteitsbibliotheek*, ed. J. Stellingwerff (1980); D. de Weerd. *Bibliografie van de Koninklijke Bibliotheek Albert I* (1982; overdruk uit *Archief- en Bibliotheekwezen van België* 52 (1981), p. 59-122); *Boeken verzamelen; opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden* (1983); *Liber amicorum Herman Liebaers*, ed. F. Vanwijngaerden e.a. (1984), p. 1-172; B. van Selm. 'Onderzoek naar de privé-bibliotheek van een Hollandse burger uit de zeventiende eeuw: analyse van het boekenbezit van Pieter Jansz Saenredam', in: *Dokumentaal* 13 (1984), p. 64-66; *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere studies* (1986); D. Grosheide, A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch. *Vier eeuwen*

Universiteitsbibliotheek Utrecht (1986-); M. Debae. *De Librije van Margareta van Oostenrijk* (1987); B. van Selm. *Een menigthe treffelijcke boecken* (1987), p. 111-119; *Colloquium over leescultuur en boekverspreiding in Noord en Zuid in de 19de eeuw; 3de colloquium van het Snellaertcomité* (1987); B. van Selm. 'De bibliotheek van Pieter Saenredam', in: *Kunstschrift* 32 (1988), p. 14-19, 34; K.O. Meinsma. *De Librye te Zutphen*, ed. B. Looper en A.J. Geurts (1988); B. van Selm en H. de Kooker. *Boekcultuur in de Lage Landen* (1993); P. Schneiders. *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis; van librije tot virtuele bibliotheek* (1997). [P.J. Verkruijsse]

bibliotheek-2

Een in principe oneindige reeks werken van verschillende auteurs die bij een bepaalde uitgever worden uitgegeven (uitgeversreeks), al dan niet onder redactie van een commissie (redactiereeks), wordt vaak als 'bibliotheek' aangeduid. Voorbeelden zijn de *Bibliotheek voor Middelnederlandsche Letterkunde* bij uitgeverij Wolters in 1869 opgezet onder leiding van H.E. Moltzer, later ook met o.a. Jan te Winkel, W.J.A. Jonckbloet, J. Verdam en M. de Vries in de redactie; de *Bibliotheek der Nederlandsche Letteren*, uitgegeven door de Vlaamse Akademie en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, begonnen in 1939; de *Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde* van T. Terwey, J. Koopmans en C.G.N. de Vooy waarin dicht- en prozawerken uit de 15e tot en met 19e eeuw uitgegeven werden. Ook de in de Leidse universiteitsbibliotheek bewaarde *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* van Willem de Vreese heeft deze aanduiding in de naam.

LIT: Hiller; Laan; *Regels voor de titelbeschrijving* (1968¹¹), p. 31-32; L. Kuitert. *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland, 1850-1900* (1993). [P.J. Verkruijsse]

bibliotheeksignatuur

Plaatsaanduiding van een boek in een bibliotheek-1, meestal bestaande uit een combinatie van letters en cijfers, geplaatst op de rug van het boek en op het fiche in de catalogus-1. De meest eenvoudige aanduiding is die van de kast met een cijfer, van de plank met een letter en van de volgorde op de plank weer met een cijfer. Zo betekent 13 C 4 dan: het vierde boek op plank C van kast 13. Sommige signaturen vertonen nog duidelijk de opstelling van de boeken volgens bibliografisch formaat, zoals eertijds vaak de gewoonte was, bijv. signatuur Z qu 224 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht verwijst naar het kwarto-formaat (qu = quarto) van dit werk. In bibliotheken waar gewerkt wordt met de UDC zien de signaturen er ingewikkelder uit, bijv. 839.3.091“17/18”. Speciale collecties blijven vaak in het magazijn bijeen geplaatst, bijv. op de UB Utrecht: Moltzer 2 c 3, waarmee de verzameling van Prof. Dr. H.E. Moltzer wordt aangegeven.

Bibliotheken die ingericht zijn volgens het UDC-systeem hoeven bij uitbreiding of verhuizing hun signaturen niet aan te passen; bij gebruik van andere plaatsnummers dient daarentegen wel omgesigneerd te worden. Voor het wetenschappelijk onderzoek is het dan van belang dat de oude signaturen, de zgn. olim-signature, niet verwijderd worden. Oude bibliotheek- en bezitterskenmerken zijn interessant voor de provenance van een boek.

LIT: BDI; Hiller; G. Leyh. 'Aufstellung und Signaturen', in: *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, dl. 2 (1961), p. 684-734. [P.J. Verkruijsse]

bibliotherapie

Het gebruik van geselecteerde lectuur als therapeutisch hulpmiddel bij medische en psychiatrische behandeling; ook: begeleiding bij de oplossing van persoonlijke problemen door gericht lezen. In ziekenhuisbibliotheken wordt primaire literatuur ten behoeve van bibliotherapie op een speciale wijze betrefwoord.

LIT: BDI; Gorp; Hiller; *Bibliotherapie; vijf lezingen over theorie en praktijk van de toepassing van literatuur als hulpmiddel bij vorming en genezing in de Verenigde Staten* (1975); G.J. Bremer & M.J. Brink. *Nederlandse belletrise over ziek zijn* (1989). [P.J. Verkruijsse]

biedermeier

De naam Biedermaier werd voor het eerst gebruikt door Ludwig Eichrodt (1827-1892) die in de *Fliegende Blätter* gedichten parodieerde van een schoolmeester uit Schwaben die hij Biedermaier noemde en die in 1869 verschenen als *Biedermaiers Liederlust*. De aard van deze geparodieerde poëzie was vriendelijk en naïef, waarbij de onderwerpen gekozen waren uit het alledaagse gezinsleven. De naam 'Biedermaier' werd tot de term 'biedermeier' om er de typische bourgeoiscultuur mee aan te duiden van de periode 1815-1870. Meestal wordt de term gebruikt ter aanduiding van de meubelstijl die op de empire-stijl volgde, maar ook wordt er de levensopvatting mee aangegeven die getuigt van liefde voor orde, aandacht voor het kleine en concrete en voorliefde voor het vriendelijke en 'gezonde' of normale. Dit alles dan vaak overgoten met een sausje romantiek. Het is de wereld van de bourgeoismoraal, de 'huiselijkheid', waarin uitersten vooral vermeden dienen te worden. Voor de kunst in het algemeen geldt dat ze moet voldoen aan de eisen van de geldende moraal, het lagere niet mag weergeven en dat ze 'waarheidsgetrouw' moet zijn; in de kritiek telkens terug te vinden in de trits 'goed-schoon-waar'.

In de Nederlandse literatuur verstaat men onder biedermeierliteratuur de zwakromantische en moralistische literaire voortbrengselen uit de 19e eeuw van vóór de Tachtigers. Zowel in het proza als in de poëzie overheerst het eenvoudige en idyllisch-sentimentele. Er heerst bovendien een sfeer van deftige voornaamheid die voortkomt uit de burgerlijke behoefte aan fatsoen en vertoon van eruditie. De thematiek van het biedermeier is meestal beperkt tot godsdienst, vaderland en gezin. In het proza wordt gebruik gemaakt van de auctoriale vertelwijze, of zoals J. Smit het noemt in zijn *Bijdrage tot de kennis van Potgieter's stijl* (1937), van de cicerone-stijl. De vormgeving is traditioneel: regelmatig rijm, regelmatige strofenbouw, vast en gemakkelijk metrum. De beeldspraak is eenvoudig en doet tegenwoordig sterk clichématig aan. Er wordt veel gebruik gemaakt van pathetic fallacy. Een goed voorbeeld van biedermeierproza is N. Beets' schets 'Teun de Jager' uit de *Camera obscura* (1854⁴). Tot de biedermeierdichters behoren N. Beets, E.A. Borger, B. ter Haar, J.J.L. ten Kate, C. Loots e.v.a.

De biedermeierpoëzie werd door W. Kloos en A. Verwey geparodieerd onder het pseudoniem Guido in *Julia* (1885), gevolgd door een brochure van dezelfde auteurs waarin zij afrekenden met hun critici en daarmee met het genre: *De onbevoegdheid*

der Hollandsche literaire kritiek (1886). F. van Eeden schreef onder het pseudoniem Cornelis Paradijs de parodie *Grassprietjes* (1885). De term biedermeier staat - zeker na het optreden van de Tachtigers - in een kwade reuk: men is er veel 19e-eeuwse literatuur van burgerlijke oorsprong in pejoratieve zin mee gaan aanduiden. Dat maakt de term minder goed bruikbaar om er een stroming objectief mee aan te duiden.

Bloemlezingen van biedermeierpoëzie verschenen van H. Dommissie *Helaas! Voor altijd zwijgt de cithar ...* (1958), en van A. Korteweg en W. Idema *Vinger Gods, wat zijt gij groot* (1978).

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Shipley; R. Majut. 'Das literarische Biedermeier: Aufriss und Probleme', in: *Germanisch-Romanische Monatschrift* 20 (1932), p. 401 e.v.; Biedermeier-Heft van het *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 13 (1935); H.E. van Gelder e.a. *Het tijdperk van de Camera Obscura* (1940); G. Stuiveling. *Een eeuw Nederlandse letteren* (1971⁴); E.J. Krol. *De smaak der natie; opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (1997). [G.J. van Bork]

bifolium zie dubbelblad

Bildungsroman of Erziehungsroman

Roman waarin de opvoeding en karakterontwikkeling van de hoofdpersoon centraal staat. Het gaat daarbij om de vorming van de held tot zijn volwassenheid. De grenzen met de ontwikkelingsroman zijn moeilijk aan te geven. Bij de ontwikkelingsroman ligt de nadruk vooral op het proces van de lichamelijke en geestelijke groei van het kind tot volwassene. In feite vertoont de Bildungsroman didactische trekken die gebaseerd zijn op de opvoedingsidealen zoals die bijv. in de Verlichting werden geformuleerd. Een beroemd voorbeeld is Goethe's *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1795-1796). Ook Dickens' *David Copperfield* (1849-1850) wordt als voorbeeld genoemd. In Nederland kan *De kleine Johannes* (1887) van F. van Eeden als voorbeeld gelden, evenals *André Terval* (1930) van R. Brulez.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; F. Martini. 'Der Bildungsroman', in: *Deutsche Vierteljahrschrift* 35 (1961), p. 44-63. [G.J. van Bork]

binderssignatuur zie katernsignatuur

binio

Term uit de codicologie voor een katern samengesteld uit twee dubbelbladen (dubbelblad). Een binio is zeer ongebruikelijk. Normaal voor perkamenten handschriften zijn het quaternio en quinio (resp. 4 en 5 dubbelbladen), voor papieren handschriften het senio (6 dubbelbladen).

LIT: W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 5 (1961), p. 300-307. [W. Kuiper]

binnenrijm

Term uit de prosodie ter aanduiding van dat type rijm waarbij rijmvrager en rijmgever zich binnen een en dezelfde versregel bevinden, bijv.

Maar als ik opkeek van mijn boek,
D *oken* er sp *oken* uit een hoek
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 70).

Binnenrijm als verstechnisch basisprincipe vinden we in de oudste Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van het Oudfranse chanson de geste, *Aiol*, *Renout van Montalbaen*, het *Roelantslied* (ca. 1200), bijv.

Doe sprac die bisscop Tulpijn: 'God moet u ghenadich sijn.'
Ende stont op althant ende nam den Olifant.
enz.
(*Het Roelantslied*, ed. Van Dijk, 1981, p. 395).

Deze manier van versificeren (Langzeile) wordt verdrongen door het aan de Oudfranse ridderroman ontleende eindrijm.

Binnenrijm als waarde toevoegend vormgevingskenmerk aan in eindrijm geschreven teksten vindt men vanaf de rederijkersliteratuur, bijv.

Een gaey, wel fraey, nisch, frisch joncwijveken
ghewrocht, gecnocht, wel gent int lijveken
quam laesten, met haesten, ghegaen om wijn
enz.
(*De gedichten van Anthonis de Roovere*, ed. Mak, 1955, p. 399).

Een speciale vorm van binnenrijm is het cesuurrijm, waarbij het rijm op een bepaalde plaats staat, namelijk na een bepaalde voet (syllabe).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; Preminger; Shipley. [gv/wk]

binnenspel

Term uit de dramaturgie voor een toneelstuk dat omvat wordt door een ander toneelstuk, het zogenaamde buitenspel. De verhouding van het binnenspel ten opzichte van het buitenspel wordt verantwoord als een opvoering van het binnenspel aan de personages van het buitenspel, zoals in *Piramus en Thisbe* (ca. 1518, ed. Van Es, 1965). Een ander voorbeeld is *Naaman Prinche van Sijrien* (1553, ed. Hummelen en Schmidt, z.j.), waarin het binnenspel een droom is die door de hoofdpersoon van het buitenspel gedroomd wordt. Het *Wagenspel van Masscheroen*

in de *Mariken van Nieumeghen* heeft de kenmerken van een binnenspel, maar de *Mariken* wordt in zijn overgeleverde vorm niet als een toneelstuk, maar als een leestekst beschouwd.

LIT: G.A. van Es (ed.). *Piramus en Thisbe. Twee rederijkersspelen uit de zestiende eeuw* (1965); W. Kuiper. 'Mariken van Nieumeghen, een gerenoveerd Maria-mirakel', in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 249-267. [H. Struik]

binnenvorm

Druktechnische term voor de drukvorm die het zetsel bevat dat bij seriatim zetten de pagina's van de schoondruk oplevert. In de binnenvorm zitten dus de tweede en voorlaatste pagina van een katern. Het zetsel dat de pagina's van de weerdruk bevat, zit in de buitenvorm. Binnen- en buitenvorm samen bevatten het zetsel voor het gehele vel dat - na bedrukt en gevouwen te zijn - een katern vormt.

Het is bij het collationeren van belang om te weten welke pagina's tot dezelfde vorm behoren. Voor een correctie op de pers in een bepaalde pagina moet immers de gehele vorm losgekoooid worden, bij welke gelegenheid dan ook andere, minder storende zet- of drukfouten in dezelfde vorm gemakkelijk gecorrigeerd kunnen worden.

In de binnenvorm zitten bij folio-1-formaat (in het eerste gepagineerde katern van een boek) bladzijde 2 en 3 of folium 1 verso en 2 recto. Bij kwarto-formaat zijn dat blz. 2, 3, 6 en 7 of fol. 1v, 2r, 3v en 4r en bij octavo-formaat blz. 2, 3, 6, 7, 10, 11, 14 en 15 of fol. 1v, 2r, 3v, 4r, 5v, 6r, 7v en 8r. Voor de kleinere formaten raadplege men de hieronder genoemde literatuur.

LIT: Feather; M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970), p. 61-69; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. Janssen, 1974, p. 84-109; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 79-107. [P.J. Verkruijsse]

biografie of levensbeschrijving

De relatief volledige beschrijving van iemands leven. In de biografie wordt gewoonlijk een poging gedaan om naast de belangrijkste feitelijke gegevens uit het bestaan van de beschrevene ook diens karakter en milieu te schilderen. De biograaf put zijn gegevens zoveel mogelijk uit historisch materiaal en uit door de betrokkene zelf geschreven bronnen (egodocumenten), zoals brieven, memoires, dagboeken. Een korte biografische schets, meestal een necrologie, noemt men een levensbericht.

De biografie is sedert de renaissance bijzonder populair geweest, in het bijzonder in Engeland. Onder invloed van het formalisme en structuralisme, en van het ergocentrisme van de New Criticism is de biografie in de letterkunde minder belangrijk geworden.

Bekende voorbeelden van Nederlandse biografieën zijn C. van Manders *Schilder-boeck* (1604), waarin een aantal schilders wordt beschreven, G. Brandts *Het leven van Joost van den Vondel* (1682), *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep* (4 dln., 1865) door Jacob van Lennep, en G. Stuivelings *Het korte leven van Jacques Perk* (1957). Korte biografieën van belangrijke historische figuren uit het Nederlandse taalgebied verschenen in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln., 1911-1937), het *Biografisch*

woordenboek van Nederland (vanaf 1979) en voor België het *Nationaal biografisch woordenboek* (vanaf 1964). Nadat onder invloed van autonomiebewegingen de biografie in de literatuurwetenschap sterk op de achtergrond raakte, is er gedurende de jaren '80 opnieuw belangstelling voor ontstaan. In 1990 werd door de stichting Dordtse Academie een prijs voor de biografie ingesteld, de Dordt-prijs, die voor het eerst werd toegekend aan Jan Fontijn voor diens biografie over Frederik van Eeden *Tweespalt* (1990). Door dezelfde stichting wordt een *Jaarboek voor de Biografie* uitgegeven. In de reeks Open Domein van de Arbeiderspers verschijnen biografieën van auteurs en componisten. Sinds 1990 bestaat de Werkgroep Biografie, die is aangesloten bij de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Deze werkgroep geeft het driemaal per jaar verschijnende *Biografie Bulletin* uit.

Bijzondere vormen van de biografie zijn de autobiografie, de vie romancée en de vite.

LIT: Abrams; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Fowler; Gorp; Hiller; HWR; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; J.M. Romein. *De biografie* (1951²); S. Dresden. *De structuur van de biografie* (1956); J. Anthierens e.a. *Aspecten van de literaire biografie* (1990); J. Fontijn. *De Nederlandse schrijversbiografie* (1992). [G.J. van Bork]

blad-1

Periodiek verschijnende publicatie in de vorm van een tijdschrift of dagblad.

LIT: Hiller. [G.J. van Bork]

blad-2, folio-2 of folium

Term uit de bibliografie en codicologie voor een bedrukt of beschreven stuk papier of perkament in een boek of handschrift. Vroeger werd in de drukkerij de term 'blad' wel gebruikt voor 'vel' (plano).

Hoewel een boek uit losse bladen kan bestaan (lumbecken), was het tot de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk dat bladen gevouwen werden uit een vel dat een aantal malen groter was dan het blad. Door het vouwen van het vel ontstaan het formaat van het boek en de grootte van het blad.

Al naar gelang het formaat vormen één of meer gevouwen vellen een katern, dat na het opensnijden een aantal dubbelbladen (dubbelblad) geeft die door de boekbinder katerngewijs tot een boekblok gebonden worden. Een foliokatern (folio-1) telt twee bladen, een kwarto-katern vier bladen, een boek in octavo heeft acht bladen per katern enz.

Bij papieren bladen kan men uit de loop van de kettinglijnen en de plaats van het watermerk het formaat afleiden, bij perkamenten bladen gaat dat minder gemakkelijk, al kunnen liniëring en aalsporen voldoende aanwijzingen geven.

Gedurende de Middeleeuwen telde men de bladen, na de Middeleeuwen ging men over op het nummeren van de bladzijden. De voorzijde van het blad noemt men de recto-zijde, de achterkant de verso-zijde. Voor de handschriftenperiode gebruikt men doorgaans de benaming fol., kort voor folium (ook wel onjuist weergegeven als folio), Latijn voor blad. Bij perkamenten bladen onderscheidt men een haarzijde en een vleeszijde.

In een codex of in een boek uit de handpersperiode werd een blad aangeduid met de katernsignatuur, een combinatie van een letter en een cijfer, geplaatst in het staartwit op de recto-zijden van de folia uit de eerste helft (vaak ook de helft plus één) van het katern. Ook foliëring bovenaan op de recto's komt wel voor; in dat geval ontbreken de katernsignaturen.

Voorals omdat er dikwijls weinig aandacht besteed werd aan een correcte paginering, is het in de bibliografie de gewoonte om te verwijzen naar de bladnummering en niet naar de paginering: met A1r(ecto) wordt dan pagina 1 van katern A bedoeld, met A1v(erso) bladzijde 2 van katern A; fol(ium) A2r is pagina 3 van het A-katern enz. In de opbouw- en collatieformule van een boek wordt het aantal bladen per katern aangegeven via een superscript cijfer. De paginaformule in een bibliografische beschrijving wordt voorafgegaan door de vermelding van het aantal bladen, welk aantal af te leiden is uit de opbouw- of collatieformule.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Scott; G.Th. Tanselle. 'The bibliographical description of paper', in: *Studies in Bibliography* 24 (1971), p. 27-67; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 7, 52, 332; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 84-109; L. Gilissen. *Prolégomènes à la codicologie* (1977); F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 151-152. [P.J. Verkruijsse/H. Struik]

bladspiegel

Term uit de drukkerswereld en de codicologie voor de positie die de zetspiegel respectievelijk de geschreven tekst inneemt op het blad (blad-2) papier. Voor het bepalen van de fraaiste indeling van een opening van een boek zijn diverse methoden in omloop, maar er zijn zovele factoren medebepalend voor het eindresultaat (afmetingen zetspiegel, grootte van de letter, kop- en voetregels, afmetingen van het vel, al of geen marginale noten, e.d.) dat er nauwelijks standaardregels vast te stellen zijn. Al uit de Oudheid dateert de indeling, gebaseerd op de zgn. Gulden Snede; recenter (1946) is de methode van Van de Graaf die door het trekken van diagonalen en het oprichten van loodlijnen tot een aangename indeling van twee tegenover elkaar liggende pagina's komt.

De bladspiegel in codices werd aangebracht via een vaak ingewikkeld systeem van prikken (prik) en liniëring (liniëren), aangepast aan de soort tekst die men wilde schrijven.

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Hiller; Lodewick; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981), p. 30-35; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 149-150. [P.J. Verkruijsse]

bladwachter zie custode

bladzijde of pagina

Eén van de zijden, recto- of verso-zijde, van een blad (blad-2). Het pagineren van de bladzijden van een boek is van jonger datum dan het foliëren.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller. [P.J. Verkruijsse]

blank vers

Term die beschouwd wordt als een anglicisme ('blank verse') en die fungeert als een aanduiding van een vers zonder eindrijm. In de periode van renaissance en classicisme, waarin schrijvers zich onderwierpen aan de toen geldende normatieve poëtica waarin werd voorgeschreven aan welke regels en eisen men zich diende te houden, kwam dit verschijnsel praktisch niet voor, al zijn er experimenten bekend uit het marinisme (hier te lande Geeraerd Brandt, Hooft en Huygens). Zelfs de rijmloze verzen van Shakespeare werden toen in het Nederlands op rijm vertaald, omdat eindrijm een absolute eis was voor goed dichtwerk. In de loop van de 18e eeuw gaan schrijvers zich langzamerhand wat los maken van de prescriptieve dwang en begint de opvatting veld te winnen dat de individuele schrijver zelf bepaalt welke vormen hij kiest.

Aan het eind van de 18e eeuw gaat men het rijmloze vers beoefenen. Een van de eersten in de Nederlandse literatuur die dit doet, is J. Bellamy:

Ai zeg, gij stugge Wijsgeer,
Wat smaalt gij op mijn zangen
En noemt hen laffe dwaasheid?
Ik zing alleen van Liefde,

(J. Bellamy. *Gezangen mijner jeugd*, ed. Buijnsters, 1968, p. 5).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; L.C. Michels. 'Klassieke maten en rijmloze verzen in de 17e eeuw', in: id. *Filologische opstellen*, dl. 2 (1958), p. 298-304. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

blauwboekjes

De 17e- en 18e-eeuwse nazaten van laatmiddeleeuwse volksboeken en prozaromans. De naam gaat terug op de Franse 'livres bleus', zo genoemd naar de blauwe omslag, die sedert 1596 werden uitgegeven door Nicolas I Oudot. De boekjes werden niet via de boekwinkel, maar door leurders en marskramers aan de man gebracht. De inhoud is van velerlei aard en wordt gerekend tot de triviaalliteratuur. In de 17e eeuw wordt blauwboekje ook gebruikt in de zin van pamflet-2.

LIT: Cuddon; Gorp; Hiller; G.D.J. Schotel. *Vaderlandse volksboeken* (1874); Em. van Heurck en G.J. Boekenoogen. *L'imagerie populaire des Pays-Bas* (1930); Em. van Heurck. *De Vlaamsche volksboeken* (1943); L. Debaene. *De Nederlandse volksboeken* (1951). [W. Kuiper]

blazoën

Zinnebeeldig wapenschild van een rederijkerskamer onderschreven met een zinspreuk-2 of devies met behulp waarvan de voorstelling geduid moest worden en waarmee aan de naam van de kamer een diepere betekenis werd gegeven. Zo voerde de Amsterdamse kamer d'Eglentier als blazoen Christus aan het kruis met de zinspreuk 'In liefde bloeyende'. Hierbij slaat 'bloeyende' zowel op de naam van de kamer, d'Eglantier, de rozeboom die een bekend symbool van de liefde was, als ook op Christus' bloedende kruiswonden. Overigens hangt Christus niet aan het traditionele kruis, maar aan een eglantier die bovenin in een T-vorm is vertakt.

LIT: Baldick; Cuddon; Laan; Metzler; MEW; Shipley; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 17-18; P. van Duyse. *De rederijkkamers in Nederland*, dl. 1 (1900), p. 49-54, 61-66. [W. Kuiper]

blinddruk

Druktechnische term voor de afdruk in het papier van niet geïnk't zetsel als gevolg van opvulling van zetsel met letters in plaats van met wit, óf van doordruk op een tweede vel papier bij het vervaardigen van een proefdruk, óf van het niet goed inkten van het zetsel.

Als boekbindersterm wordt blinddruk ook gebruikt voor blindstempeling.

LIT: Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 141-142 (afb. 5, 6, 23, 156, 157). [P.J. Verkruijsse]

blindstempeling

Boekbindersterm voor stempelversiering in een leren boekband zonder gebruik te maken van goud of kleur. In plaats van blindstempeling wordt ook wel de term blinddruk gebruikt, maar deze kan beter gereserveerd worden voor de afdruk van niet geïnk't zetsel.

LIT: BDI; Feather; Hiller; Scott; *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden* (1973), p. 556. [P.J. Verkruijsse]

bliscappen

Zevental laatmiddeleeuwse toneelstukken, waarin de zeven vreugden van de moedermaagd Maria gedramatiseerd worden. Alleen de eerste en de zevende bliscap zijn bewaard gebleven. De zeven bliscappen werden tussen 1441 (volgens anderen 1448) en ca. 1566 te Brussel opgevoerd in een cyclus van zeven jaar. De bliscappen zijn verwant aan de Franse mysteriespelen. Uit de regieaanwijzingen blijkt dat de stukken met togen (toog) en muziek gelardeerd werden.

LIT: LdMA; MEW; J. Deschamps. *Catalogus van Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972), p. 137-139; W.H. Beuken. *Die eerste bliscap van Maria en Die sevenste bliscap van onser vrouwen* (1973); R. Stein. 'Nogmaals de datering van de Bliscappen van Maria', in: *SpL* 33 (1991), p. 73-78; R. Stein. 'Cultuur en politiek in Brussel in de vijftiende eeuw. Wat beoogde het Brusselse stadsbestuur bij de annexatie van de plaatselijke ommegang?', in:

H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (1991), p. 228-243. [W. Kuiper]

bloemlezing, anthologie, chrestomatie of florilegium

Selectie van teksten uit het werk van één of meer auteurs, bijeengebracht in een afzonderlijke uitgave. Vaak hebben bloemlezingen de pretentie een representatief beeld te geven van de literatuur van een auteur, genre of periode, terwijl de smaak van de bloemlezer zo doorslaggevend kan zijn dat het objectieve beeld daarachter verdwijnt. Er zijn bloemlezingen die gebaseerd zijn op esthetische overwegingen met een duidelijk programmatische inslag. Een goed voorbeeld daarvan is Paul Rodenko's *Nieuwe griffels, schone leien* (1963). Ook in *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in duizend en enige gedichten* (1979) van Gerrit Komrij wordt duidelijk gekozen op grond van persoonlijke esthetiek. Een bekende bloemlezing van poëzie is voorts de *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen* (5 dln, 1947-1954) door V.E. van Vriesland. In het *Spectrum van de Nederlandse letterkunde* (25 dln, 1967-1972) heeft M.C.A. van der Heijden getracht het meest representatieve van de Nederlandse letterkunde in een bloemlezing bijeen te brengen.

Bij een keuze van spreuken of zinswendingen uit klassieke auteurs spreekt men bij voorkeur van een florilegium. Anthologieën waren oorspronkelijk verzamelingen van Griekse epigrammen. De chrestomatie had aanvankelijk de bijbetekenis dat het een bloemlezing betrof die voor het onderwijs bestemd was.

Bijzondere vormen van de bloemlezing zijn het epistolarium, de analecta en de digesta.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

blokboek

Term uit de analytische biografie voor een 15e-eeuws boek gemaakt van houtsneden. Aanvankelijk werden houtsneden vervaardigd door vellen (vel) of bladen (blad-2) papier op een uitgesneden houten blok te leggen en er met een tampon de inkt op af te wrijven. Meestal ging het om aan één kant bedrukte ('anopistografische') vellen, omdat men een inkt op waterbasis gebruikte, die door het papier heen ging. Door een aantal van zulke vellen na het drukproces met de ruggen tegen elkaar te plakken, ontstond wat men een blokboek noemt. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen puur xylografische (houtsnede) blokboeken, waarbij houtsnede en tekst uit één blok gesneden zijn, chiro-xylografische, waarbij de afbeeldingen houtsneden zijn, maar de tekst handgeschreven is (zoals bij het *Blokboek van Sint Servaas*, ed. Koldewey en Pesch, 1984) en typoxylografische, waarbij de tekst bestaat uit losse gedrukte letters. Het oudst bewaard gebleven blokboek in de Nederlanden dateert uit ca. 1451. Het merendeel van de blokboeken werd geproduceerd tussen ca. 1470 en 1500.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; L. Kohut. 'Das Blockbuch, insbesondere die Biblia Pauperum, ein Vorläufer des illustrierten Buches', in: *Beiträge zur Inkunabelkunde*. Dritte Folge 4 (1969), p.

112-122; G.J. Jaspers. *De blokboeken en incunabelen in Haarlems Libry* (1988), p. 17-27. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

blurb of flaptekst

Uit het Engels afkomstige term ter aanduiding van de korte reclameachtige tekst op het stofomslag of de achterflap van een boek, waarin een korte, vaak lofprijzende samenvatting van de inhoud wordt gegeven. Simon Vinkenoog gebruikte de term als titel voor zijn tijdschrift *Blurb* (1950-1951).

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Scott. [G.J. van Bork]

blijde inkomst

De plechtige en feestelijke ontvangst van een landsheer of -vrouwe in een stad die zijn feodaal bezit was, waarbij de wederzijdse rechten, plichten, privileges en vrijheden opnieuw bevestigd werden. Bij uitbreiding ook gebruikt voor welkomstdedichten die speciaal voor die gelegenheid - veelal door rederijkers - gecomponeerd werden, zoals Anthonis de Rooveres *Blyde incompste van Vrouw Margriete van Yorck*, Lucas de Heeres gedicht bij de intocht van de prins van Oranje in Gent in 1577 of Justus de Harduwijns dichtwerk bij de blijde inkomst van Ferdinand van Oostenrijkin dezelfde stad in 1635, en als aanduiding voor het charter waarin de nieuwe vorst en zijn onderdanen hun goede wil en wederzijdse hulp uitspraken.

Een van de stedelijke activiteiten waarin de Amsterdamse kamer de Eglentier een rol heeft gespeeld, is de intocht van Willem van Oranje in Amsterdam (17-19 maart 1580). Hiervan getuigt een pamflet, *Incomste van den doorluchtighen Vorst ende Heere mijn Heere den Prince van Oraengien binnen der vermaerde coopstadt van Amsterdam den XVIIen Martij 1580*. Veelal werd in dergelijke blijde inkomsten de propaganda rond de prins in overleg met de kring rond Oranje verzorgd. Zo werd in de intochtliederen, in pamfletten en allegorische prenten bij deze inkomst de (religieuze) verdraagzaamheid gepropageerd. Caspar Barlaeus dichtte in 1638 zijn *Medicea hospes* ter gelegenheid van de grootse intocht van Maria de Medicis in Amsterdam; het werd door Vondel vertaald als *Blyde inkomst der alldoorluchtighste koninginne, Maria de Medicis*. Van Govert Bidloo is de *Komste van zyne majesteit Willem III. koning van Groot Britanje enz. in Holland* (1691). Een bibliografie van blijde-inkomstboeken is van J. Landwehr: *Splendid ceremonies. State entries and royal funerals in the Low Countries* (1971).

LIT: I. von Roeder-Baumbach & H.G. Evers. *Versieringen bij Blijde Inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw* (1943); *Blijde inkomst. Vier Vlaams-Bourgondische gedichten*. Ed. G. Degroote (1950); R. van Bragt. *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas* (1956); D.P. Snoep. *Praal en propaganda: triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (1975); Jochen Becker. [Recensies van Landwehr en Snoep], in: *Quaerendo* 7 (1977), p. 91-101; P.J. Buijsters. *Het verzamelen van boeken. Een handleiding* (1992²), p. 211-213. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

blijspel of komedie

Dramatisch werk waarin op amusante wijze over gewone mensen in alledaagse situaties gehandeld wordt. Meestal begint het blijspel met verwickelingen die naar een climax-1 gevoerd worden en tenslotte naar genoegen worden opgelost. Het komische daarbij wordt vaak bereikt doordat de toeschouwer op de hoogte is van zaken waar de personages in het stuk nog achter moeten komen, de zgn. dramatische ironie. Het blijspel laat menselijke fouten zien van een belachelijke kant en houdt op die manier de toeschouwer een spiegel voor. De bedoeling van het blijspel is te amuseren, maar vaak niet zonder te moraliseren.

Tot de meest gebruikelijke thema's behoren liefdesverwickelingen en menselijke ondeugden en zwakheden als schraapzucht, ingebeeldheid, kleinzerigheid e.a. en types als de vrekkegige oude man, de listige knecht, de jonge man met liefdesverdriet e.d. Het blijspel ligt dicht bij de klucht (klucht-1), die echter korter en eenvoudiger van handeling is.

In Nederland is het vroegste blijspel Bredero's *Moortje* (1615), een bewerking van Terentius' *Eunuchus*. P.C. Hooft heeft Plautus' *Aulularia* naar 's Landts gheleghentheyte verduytschet en gaf daarmee een voorbeeld van creatieve imitatio in zijn *Warenar* (1617). Het thema van de vrek zou later door Molière opnieuw worden benut voor zijn blijspel *L'avare* (1668). Pieter Langendijk onderging op zijn beurt invloed van Molière, bijv. in *Het wederzijdsch huwelijksbedrog* (1712). Men kan deze blijspelen classicistisch noemen wegens hun navolging van klassieke voorbeelden of hun pogen om de klassieke eenheden te volgen. Daartegenover staat het romantische blijspel, zoals Shakespeare dat schreef met bijv. *A midsummernight's dream* (1595-1596) en *The merchant of Venice* (1596), spelen waarin ook wat somberder toonaarden worden aangeslagen. Het probleem met de term romantisch blijspel is echter dat hierdoor verwarring kan ontstaan met het bijvoeglijk naamwoord ontleend aan het periodebegrip romantiek, waarmee veeleer individualistische tendensen in het blijspel worden beschreven. 'Romantisch' wordt hier dan ook gebruikt in de zin van niet-klassiek. Als Nederlands voorbeeld van een dergelijk romantisch blijspel kan Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617) gelden, een bewerking van de schelmenroman *Vida de Lazarillo de Tormes* (1554), die Bredero in vertaling las. Ook Rodenburghs bewerkingen van de stukken van Lope de Vega zijn voorbeelden van romantische blijspelen van dit type.

In de loop van de 18e eeuw, met de opkomst van het burgerlijk drama, verandert ook de opzet en inhoud van het blijspel. De pragmatische tendens blijft, maar de bouw van het blijspel wordt vrijer. In Italië maakt Carlo Goldoni (1707-1793) gebruik van de improvisatie-elementen uit de commedia dell'arte, die hij inpast in een volledig uitgeschreven tekst, zoals in zijn *L'uomo di mondo* (De volmaakte mens, 1738). In Nederland zijn na de 18e eeuw weinig blijspelen van enig niveau geschreven. De eerste belangrijke toneelschrijver is dan weer Herman Heijermans, die zijn *Schakels* (1903) een 'vrolijk spel' noemde en *Eva Bonheur* (1916) 'een genoegelijk toneelspel'. Moderne schrijvers van blijspelen zijn o.m. Annie M.G. Schmidt en Dimitri Frenkel Frank.

Behalve de indeling in klassiek en romantisch blijspel, is er ook een indeling op andere inhoudelijke elementen. Men spreekt van karakter-blijspel of comédie de caractère, wanneer de hoofdpersoon een bepaald mensentype vertegenwoordigt, bijv. een vrek, een intrigant of een opschepper. Daarnaast kent men het zedenblijspel of de comédie de mœurs, waarin de sociale code van een bepaalde groep of periode op de hak wordt genomen. En tenslotte is er het intrigeblijspel of de comédie d'intrigue, waarin gecompliceerde verwickelingen de plot bepalen.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; G.B. Tennyson.

An introduction to drama (1967); E. Olson. *The theory of comedy* (1968); H. van den Bergh. *Konstanten in de komedie* (1972). [G.J. van Bork]

bodeverhaal

Een bodeverhaal is een dramaturgisch hulpmiddel om door middel van een boodschapper of een ander personage achteraf verslag uit te laten brengen van gebeurtenissen die wel van belang zijn voor de handeling in het drama, maar die niet op het toneel vertoond kunnen worden. De tekst van een kort bodeverhaal wordt wel bericht genoemd. Enerzijds kan een element uit de toneeltheorie, bijv. de eenheid van plaats (Aristotelische eenheden) of het verbod tot het afbeelden van gruwelijke gebeurtenissen, een belemmering zijn om iets ten tonele te voeren; anderzijds kunnen technische bezwaren een voorstelling in de weg staan, zoals veld- of zeeslagen.

Vooraf het klassieke drama maakt gebruik van de bode. Zo is er in Vondels *Gysbrecht van Aemstel* (WB-editie, dl. 3, 1929, p. 520 e.v.) eigenlijk een doorlopend bodeverhaal vanaf vs. 1093 in het vierde bedrijf (na de inleidende woorden in vs. 1092: 'Hoor toe, ick zal't verhaelen') waar Arend van Aemstel verslag begint te doen van de gevechten in Amsterdam. In het vijfde bedrijf vanaf vs. 1294 neemt Gysbrecht het verhaal over, waarna pas in vs. 1393-1520 de echte bode het verslag afrondt.

Verwant met het bodeverhaal is de teichoskopie, waarbij iemand op het toneel verslag doet van gebeurtenissen die zich tegelijkertijd buiten de scène afspelen.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Metzler; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

boek

Een boek is een verzameling gevouwen vellen (vel; katern) perkament of papier, die een bibliografische eenheid vormen en die gebonden kunnen worden in een boekband. Het middeleeuwse handgeschreven boek wordt codex genoemd. In principe kan een boek uit één katern bestaan, maar als het blanco bladen betreft, wordt het cahier genoemd; drukwerken van die omvang heten pamflet (pamflet-1, -2), brochure-1 of aflevering (van een seriewerk of tijdschrift).

Een boekband die meer bibliografische eenheden bevat (convoluut; verzamelhandschrift), wordt ook als boek aangeduid, evenals in vroeger eeuwen een onderdeel van een literair werk (de bijbelboeken e.d.). Tenslotte is boek een papiermaat voor 25 of 24 vel (het twintigste deel van een riem).

Het boek als bibliografische eenheid werd tot in de 19e eeuw gekenmerkt door een doorlopende reeks katernsignaturen, al dan niet gecombineerd met foliëring of paginering; vanaf de 19e eeuw wordt er uitsluitend gepagineerd. De bestudering en beschrijving van boeken is onderwerp van de bibliologie (het boek als cultureel verschijnsel), de analytische bibliografie (het boek als materieel object) en de systematische bibliografie (beschrijving naar inhoud).

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; S.H. Steinberg. *Five hundred years of printing* (1974³); P.F.J. Obbema e.a. *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven* (1979); E.L. Eisenstein. *The printing press as an agent of change; communications and cultural transformations in early-modern Europe* (1979); D. Diringen. *The book before printing: ancient, medieval and oriental* (1982); H. van Krimpen. *Boek over het maken van*

boeken (1986); H. van Krimpen. *Een boek is pas een boek als het een boek is* (1986); L. Febvre en H.-J. Martin. *The coming of the book. The impact of printing 1450-1800* (1990); S.L. Hindman (ed.). *Printing the written word; the social history of books, circa 1450-1520* (1991). [P.J. Verkruijsse]

boekband

De taak van de binder is om een band om een boek te maken. Voor hij echter daaraan toe is, moet hij de losse vellen eerst nog vouwen tot katernen, of als dat al gebeurd is, moet hij controleren of de katernen in de juiste volgorde liggen aan de hand van de katern- of binderssignaturen. Een bindfout heeft gevolgen voor de volgorde van de tekst, maar is in de praktijk vrij gemakkelijk te herstellen aan de hand van de katernsignaturen, de foliëring of paginering. De binder brengt ook de rugtitel aan, evenals de vergulding van de voor-, staart- en/of kopsnede. Versiering van de voorsnede was zinvol in de tijd dat boeken met perkamenten banden met de rug naar achter in de kast werden geplaatst.

Tot in de 19e eeuw, dus in de periode van de handpers, was het om economische redenen de gewoonte om boeken in ongebonden toestand aan de boekhandel te leveren. De klant gaf een binder opdracht om zijn exemplaar in te binden. De uniforme papieren uitgeversband komt in de 18e eeuw (de oudst bekende dateert van 1771), uitgezonderd het gebruik ervan voor het kleine gedeelte van de oplage dat door de uitgever/drukker in zijn eigen winkel werd verkocht. Het binden is lang handwerk geweest en als het om kleine hoeveelheden of heel bijzondere banden gaat, wordt het nog steeds met de hand gedaan. Het bindgaren wordt door de rug van de katernen geleid en om de touwen heen die op de naaibank gespannen zijn. De katernen worden zo aan elkaar genaaid. Daarna kan de band er omheen en kunnen de schutbladen bevestigd worden. De touwen waarop de katernen genaaid zijn, hebben de ribben op de rug ten gevolge. Later worden de touwen door een inkeping in de rug van de katernen weggewerkt. Als opvulmateriaal wordt maculatuur gebruikt: uit de ruggen en platten van boeken komen soms interessante fragmenten van versneden teksten (bv. in 1971 nog enkele 15e-eeuwse fragmenten van de *Reinaert* uit een 16e-eeuwse band: KB Brussel Hs. IV 774).

De duurdere middeleeuwse boekband bestaat gewoonlijk uit houten platten of borden, overtrokken met leer, voorzien van beslag, sloten of gespen en soms ingelegd met goud en edelstenen. De goedkope band is alleen een perkamenten omslag, de zgn. registerband. In sommige bibliotheken werd aan de band een ketting bevestigd om diefstal te voorkomen (vb.: de Librije in Zutphen). Veel bibliofielen lieten al hun boeken uniform binden; op de band werd het familiewapen gestempeld. Eenvoudiger versiering in de vorm van blindstempeling kwam vaker voor, o.a. voor bibliotheekbanden. Versiering met goudopdruk treft men aan sinds het einde van de 16e eeuw. In het algemeen kan men stellen: hoe fraaier de band (marokijn, saffiaan), hoe meer waardering er is voor de inhoud van het boek. Zo vindt men in de 17e en 18e eeuw de mooiste banden om de bijbel, de Blaeu-atlas en de werken van Cats en Camphuysen. Een bijzondere categorie vormen de prijsbanden.

Het hout voor de platten wordt geleidelijk vervangen door karton. In de 19e eeuw komt de papieren en gekartonneerde uitgeversband. Ter bescherming van de band gaat men er een stofomslag omheen doen of een cassette. De opkomst van het goedkope pocketboek en de paperback betekent dat bij dit soort boeken niet meer van de dure bindtechniek gebruik gemaakt kan worden: er wordt alleen ingenaaid, waarna een omslag op de rug geplakt wordt (brocheren), óf de ruggen van de katernen worden afgesneden, ingesmeerd met lijm en beplakt met het omslag

(lumbecken) dat er steeds meer verkoopbevorderend uit gaat zien. De 'cover-art', zoals de kunst van het ontwerpen van boekomslagen wordt genoemd, is in Nederland beoefend door o.a. Kees Nieuwenhuijzen en H. Berserik (Ooievaar-pockets), Theo Kurpershoek (Salamander-reeks) en Dick Bruna (Zwarte Beertjes). Typografische verzorging, illustratie en band- of omslagontwerp zijn vaak in één hand of worden in nauwe samenwerking tot stand gebracht. Bekende bandontwerpers zijn o.a. Helmut Salden en wat betreft de art-nouveau-bandens: R.N. Roland Holst, J.Th. Toorop, G.W. Dijsselhof, A.J. Derkinderen en H.P. Berlage. Een beroemd Nederlands boekbinder en bandverluchter uit de 17e eeuw is Albert Magnus. De renaissancistische bandversiering werd in de 16e eeuw vanuit Frankrijk in de Nederlanden geïntroduceerd door Chr. Plantijn.

De studie van de Nederlandse boekband is nog volop in ontwikkeling. De resultaten daarvan kunnen interessant zijn, niet alleen voor het opsporen van bindersateliers, maar ook voor de reconstructie van privé- en openbare verzamelingen.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; HWR; MEW; Wilpert; Hendrik de Haas. *De boekbinder of volledige beschrijving van al het gene wat tot deze kunst betrekking heeft* (1806); Ernst Braches. *Het boek als Nieuwe Kunst 1892-1903. Een studie in Art Nouveau* (1973); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 146-153, 231-250; H. de la Fontaine Verwey. 'Amsterdamse uitgeversbanden van Cornelis Claesz en Laurens Jacobsz' en 'De binder Albert Magnus en de verzamelaars van zijn tijd', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 2 (1976), p. 33-48, 147-169; Aldren A. Watson. *Boekbinden. Een ambachtelijk instructieboek* (1977); Dirk de Bray. *Kort onderwijs van het boeckenbinden* (ed. K. van der Horst/C. de Wolf, 1977); Jan Storm van Leeuwen. *Vorstelijke boekbanden uit de Koninklijke Bibliotheek* (1978); *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (1979), p.49-50, 86-87, 95-96; Mirjam M. Foot. *Studies in the history of bookbinding* (1978[=1979]); W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert en J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden* (1992); *Goud en velijn, Middelburgse boekbanden van de 17e tot de 19e eeuw* (1992); J. Storm van Leeuwen. *Europese boekbanden anno 1995. Catalogus (...) tentoonstelling Koninklijke Bibliotheek* (1996). [P.J. Verkruisje]

boekbespreking zie recensie

boekblok

Term voor de aan elkaar genaaide katernen van een boek, voordat de boekband er omheen komt. Vanaf de 7e eeuw was het algemeen gebruik om stevige koorden of in elkaar gedraaide stroken leer of perkament dwars over de rug te leggen en daar het naaigaren bij het doorwerken van elk katern omheen te draaien. De uiteinden van deze koorden werden aan de platten van de boekband bevestigd.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; H. Helwig. *Einführung in die Einbandkunde* (1970); J.J.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 73-75; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 197-199; W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert en J.A. Szirmai. *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden* (1992). [F. van Thijn]

boekdruk zie hoogdruk

boekgeschiedenis zie bibliologie

boekletter zie broodletter

boekrol of volumen

In de Klassieke Oudheid de enige verschijningsvorm van het boek. Voor een boekrol (Lat. volumen) werden vellen papyrus aan elkaar gelijmd tot stroken van gemiddeld drie meter lengte (lengtes van 20 meter kwamen ook voor) en 30 tot 40 centimeter breedte. Een boekrol werd beschreven in kolommen (Lat. pagina), waarbij de regels in de lengterichting van de rol staan. Door de boekrol links op te rollen en rechts af te rollen krijgt de lezer telkens nieuwe kolommen te zien.

Vanaf de 2e eeuw n.Chr. werd de boekrol langzaam maar zeker verdrongen door het boek in zijn huidige verschijningsvorm: de codex. De werken van de klassieke, heidense auteurs verschenen nog vaak als boekrol, maar christelijke teksten verschenen altijd als codex.

De middeleeuwse boekrol was kleiner dan de antieke (oorkonden, poëzie en toneelteksten). De tekst werd in één kolom over de breedte van de rol geschreven en van boven naar onder gelezen.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Metzler; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 110. [H. Struik]

boekschrift

Verzamelnaam voor die schrifttypen die gedurende de Oudheid en de Middeleeuwen specifiek gebruikt werden voor het schrijven van boeken, dit in tegenstelling tot gebruiksschrift dat geen kalligrafische (kalligrafie) pretenties heeft. Het Romeinse boekschrift was de capitalis rustica, een majuskelschrift, het middeleeuwse boekschrift een minuskelschrift, gebaseerd op de Karolingische minuskel. Het boekschrift in de Nederlanden bestond uit de littera textualis (de standaard boekletter tot ca. 1400), de 15e-eeuwse littera cursiva en de mengvorm van beide schriftsoorten, de littera hybrida. In de 15e-eeuwse Bourgondische Nederlanden gebruikte men de cursieve Bourgondische bâtarde. Met het humanisme doet de littera antiqua zijn intrede.

LIT: BDI; Hiller; E. Strubbe. *Grondbegrippen van de paléografie der Middeleeuwen* (1964), p. 18; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²), p. 9-27; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [W. Kuiper]

boekverluchting, illuminatie of verluchting

Om de waarde van het boek te vergroten, ging men er gedurende de Middeleeuwen toe over boeken met stralende kleuren en schitterend bladgoud te 'verlichten'. De eenvoudigste vorm van boekverluchting was de zwarte inkt af te wisselen of door te halen (ophogen) met rode inkt (rubrum) of verf (minium), vandaar rubricatie en miniatuur. Ingewikkelder zijn de gestileerde afbeeldingen van planten en ranken, dieren, vissen en vogels, en gezaghebbende auteurs als bijv. de evangelisten. Vanaf de 13e eeuw ging men ertoe over het boek behalve te verluchten ook te illustreren, een ontwikkeling die samenhangt met het zelfstandig lezen in plaats van voorgelezen worden. De illustratie kon in de beginletter zijn verwerkt (gehistorieerde initiaal-1), een afbeelding zijn van een tekstpassage, bijv. de zgn. *Walewein*-miniatuur, maar kon ook de vorm hebben van een groteske, marginale illustratie. De Middelnederlandse literaire teksten bevatten nauwelijks illustraties, omdat ze bijna allemaal bedoeld waren om uit voor te lezen. Rijk verluchte boeken, zoals het getijdenboek, werden door de beste kunstenaars voor de hoogste klasse gemaakt. De interpretatie van afbeeldingen behoort tot het domein van de iconografie.

Met de uitvinding van de boekdrukkunst werden de middeleeuwse miniaturen nagevolgd door middel van houtsneden. In de incunabeltijd (incunabel) was het nog gebruikelijk het gedrukte boek te verluchten als ware het een handgeschreven boek. Vanaf de 16e eeuw gaat de illuminatie van het gedrukte boek zijn eigen weg via koper- en staalgravures. Tegenwoordig is het niet ongebruikelijk een roman te verluchten met foto's van een verfilming ervan. Een recente vorm van boekverluchting is de wervende afbeelding op het omslag van paperback en pocketboek. Binnen de kinder- en jeugdliteratuur wordt jaarlijks een prijs (het gouden of zilveren penseel) uitgereikt voor het best verluchte kinderboek.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; L.M.C. Randall. *Images in the margins of gothic manuscripts* (1966); *Het geïllustreerde boek in het westen van de vroege Middeleeuwen tot heden* (1977); P.F.J. Obbema e.a. *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (1979); F. Garnier. *Le langage de l'image au Moyen Age. Signification et symbolique* (1982); P. van Boheemen e.a. *Het boek in Nederland in de 16e eeuw* (1986); J.M.M. Hermans. *Middeleeuwse handschriften uit Groningse kloosters* (1988); A. von Ew. *Karolingische verluchte evangelieboeken* (1989); S. Scott-Fleming. *Pen flourishing in thirteenth-century manuscripts* (1989); H.L.M. Defoer. *The golden age of Dutch manuscript painting* (1989); *Kriezels, aubergines en takkenbossen; randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de 15e eeuw*. [W. Kuiper]

boekzaal

Benaming voor een geleerdentijdschrift, het eerst gebruikt door Pieter Rabus voor zijn *Boekzaal van Europe* (1692-1701). In dit tijdschrift én in de *Boekzaal der geleerde werelt* (1705-1708) verschijnt de eerste literaire kritiek in Nederland. Af en toe duikt tot in de 20e eeuw de titel 'Boekzaal' op in een tijdschrifttitel: *Boekzaal der heeren*

en dames (1762-1765); *Boekzaal voor onderwyzers der jeugd* (1801); *Boekzaal der geleerde wereld, tijdschrift voor letterkundigen* (1811-1863); en het bibliografische tijdschrift *Boekzaal der geheele wereld* (1925-1932).

LIT: MEW; Laan; J.J.V.M. de Vet. *Pieter Rabus: een wegbereider van de Noordnederlandse verlichting* (1980). [P.J. Verkruijsse]

boerde

Middel nederlandse benaming voor een korte komische, in versvorm geschreven tekst, vergelijkbaar met het Franse fabliau. De boerde kan worden beschouwd als een subgenre van de sproke, een van oorsprong Middel nederlandse, niet duidelijk gespecificeerde verzamelnaam voor korte teksten bestemd voor de voordracht. De benaming boerde staat vaak in de titels, die overigens door een kopiist van het handschrift-Van Hulthem aan de tekst toegevoegd kunnen zijn: *Van eenre baghinen ene goede boerde, Een bispel van .ij. clerken, ene goede boerde* (ed. Kruyskamp, 1957, p. 36-45) en *Vanden cnape van Dordrecht ene sotte boerde* (ed. Van Dijk e.a. *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem*, 1992, p. 104-112).

Jacob van Maerlant gebruikt de term boerde in een negatieve toonzetting:

Karel [de Grote] es menech waerf belogen
in groeten boerden ende in hogen

(Jacob van Maerlant. *Spiegel historiael*, ed. De Vries en Verwijs (1861-1879), IV¹ 1, vs. 39-40).

Maerlant doelt hiermee helemaal niet op echte boerden, maar op serieus bedoelde, maar verzonnen teksten over Karel de Grote, zoals *Karel ende Elegast*. Door dit soort teksten boerden te noemen, degradeert hij die (nl. van zijn concurrenten) opzettelijk en doet hij ze af als niet-serieus en onwaar.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; C. Kruyskamp. *De Middel nederlandse boerden* (1957); Ph. Menard. *Contes à rire* (1983); L. Jongen (vert.). *Van papen en hoeren, van ridders en boeren. Tien middeleeuwse moppen* (1995); F.J. Lodder. *Lachen om list en lust* (1997). [H. Struik]

bohémien

Type van de romantische kunstenaar die zich verzet tegen maatschappelijke conventies door excentriek gedrag en kleding. De naam is ontleend aan Bohemen, het land van oorsprong der zigeuners. Bohémien heeft in het Frans dezelfde betekenis als 'tzigane' of zigeuner. Onder invloed van de romantiek werd de kunstenaar steeds meer gezien (of zag hij zichzelf) als het geniale individu dat niet langer gebonden was aan de conventies van de burgerlijke maatschappij. Kunstenaars groepeerden zich, vaak in de grote steden, tot kringen van gelijkgezinden, die met *dédain* spraken over burgerlijk fatsoen en moraal, en die zich doelbewust van die burgerlijke maatschappij onderscheidden in kleding en gedrag. In Henri Murgers *Scènes de la vie de bohème* (1849) werd het leven der bohémiens in het Parijse Quartier Latin beschreven. Dat er grote belangstelling voor bestond, bewijst het feit dat zowel Puccini als Leoncavallo er een gelijknamige opera over schreven, *La bohème* (1896, 1897), op basis van het boek van Murger. Gérard de Nerval beschreef zijn bohémemilieu in *La bohème galante* (1852). Tegen het

eind van de 19e eeuw speelt onder invloed van het symbolisme ook nog mee dat kunstenaars het kunstmatige gaan benadrukken en ook van zichzelf geneigd zijn een kunstwerk te maken. Daar raken decadentie en bohème elkaar.

In Nederland kan men vlak voor de eeuwwisseling spreken van de bohème van Tachtig (Lodewijk van Deyssel, Willem Kloos, Albert Verwey e.a.). Daarna golden individualisten als Erik Wichman (1890-1929), J.K. Rensburg (1870-1943) en Apie Prins (1881-1958) als bohémiens.

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; F. Carco. *De Montmartre au Quartier Latin* (1927); H. Kreuzer. 'Zum Begriff der Bohème', in: *Deutsche Vierteljahrschrift* 38 (1964), p. 170-208; M. Easton. *Artists and writers in Paris. The Bohemian idea, 1803-1867* (1964); E. Endt. 'De spanning tussen kunst en leven', in: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 3-17. [G.J. van Bork]

bombast

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van die vorm van de hyperbool die wordt ervaren als ongepaste overdrijving. Aangezien de bepaling van de grens tussen ongepaste en gepaste overdrijving een subjectieve zaak van lezer en criticus is, kan men moeilijk een algemeen geldig voorbeeld geven. Een samengaan van bombast en cliché-1 leidt tot retoriek.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Lodewick; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

borden zie platten

Bourgondische bâtarde

Cursief (littera cursiva) boekschrift, karakteristiek voor de boeken die gedurende de 15e eeuw in het Bourgondische rijk geschreven werden. Omdat de Zuidelijke Nederlanden deel uitmaakten van het Bourgondische rijk, werd deze letter ook gebruikt in een aantal boeken met Middelnederlandse teksten, bijv. de Brugse vertaling van Christine de Pisans *Le livre de la Cité des Dames* (1404-1407): *De stede der vrouwen* (1475).

LIT: B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 170-175. [W. Kuiper]

boustrophedon

Term uit de schriftgeschiedenis voor een wijze van schrijven 'als een ploegende os', d.w.z. niet uitsluitend van links naar rechts of van rechts naar links, maar alternerend, dus de ene regel van links naar rechts en de volgende van rechts naar links enz.

LIT: Brongers; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert; I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²), p. 178. [P.J. Verkruijsse]

boutade

Vorm van humor bestaande uit een korte, geestig bedoelde uitval als teken van mishagen, schertsend en tegelijk schamper. De boutade kan de vorm hebben van een gezegde, zoals in de uiting 'loop naar de pomp'. Het verschijnsel heeft de beknoptheid gemeen met de calembourg en de paronomasia.

Dat een boutade ook wel eens wat langer kan uitvallen, bewijst het bekende gelijknamige twaalfregelige gedicht van P.A. de Genestet beginnend met de regel 'O land van mest en mist, van vuilen, kouden regen' (*Complete gedichten*, 1912², p. 128).

LIT: Buddingh'; Gorp. [G.J. Vis]

bovenkast

Term uit de drukkerswereld waarmee aanvankelijk het bovenste gedeelte van een letterkast werd aangeduid waarin o.a. de kapitalen waren ondergebracht. Later is de term gebruikt voor de letters uit de bovenkast, kapitalen dus, in tegenstelling tot de kleine letters die met onderkast aangeduid kunnen worden. Bij handschriften spreekt men van majuskel (majuskelschrift), in tegenstelling tot de pas later opgekomen kleine letter, de minuskel (minuskelschrift).

LIT: BDI; Philip Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 33-39; Cornelis Schook. *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors, 1854 & 1860*, ed.-F.A. Janssen (1981), p. 61-80; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1982), p. 234-239; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 75-77. [P.J. Verkruijsse]

brachycatalectisch

Term uit de prosodie ter aanduiding van een catalectische versregel waarvan de laatste voet volledig is weggevallen. Dit is het geval in de tweede regel van het volgende verzenpaar:

Sprei uit uw vlerken, stille nacht!
O wolken! drijft voorbij!
(H. van Alphen. *Bloemlezing*, ed. Buijnsters, 1967, p. 64).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

brachygrafie zie tachygrafie

brachylogie

Term uit de stijlleer ter aanduiding van een onderdeel van de *brevitas* uit de retorica. Deze retorische figuur bestaat uit de weglating van zinsdelen om korthed te betrachten, bijv. 'Jong geleerd, oud gedaan'. Behalve in gezegden komt de brachylogie ook in literaire teksten voor, zoals in de volgende strofe uit *Music Hall* van P. van Ostaijen:

Zoveel in de maand bespaard,
Dikwels 'n cadeautje,
O, m'n mooie vrouwtje,
Is dat niet je liefde waard?
(*VW, Poëzie*, dl. 1, 1965³, p. 11).

Men zou het asyndeton-1 als een vorm van brachylogie kunnen beschouwen, evenals de - vaak met ongrammaticaliteit gepaard gaande - ellips en het zeugma.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

branche

Term uit de romanistiek voor een op zichzelf staande tekst die deel uitmaakt van een groter geheel. Zo bestaat de (kern van de) *Roman de Renart* uit een vijftiental afzonderlijke verhalen (branches), geschreven door verschillend auteurs tussen 1174 en 1205.

LIT: Gorp; Laan; R. Bossuat. *Le Roman de Renard* (1967); A.Th. Bouwman. *Reinaert en Renart, het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart* (1991). [W. Kuiper]

breed formaat zie oblong

breve zie daling

breviarium of brevier

Middeleeuwse verzamelnaam voor compilaties van bijbelse, historische, medische, juridische, exorcistische enz. (Latijnse) teksten, tot op zekere hoogte synoniem met epitome en digesta. De naam is blijven voortleven als rooms-katholiek gebedenboek, welke benaming ook al gedurende de (late) Middeleeuwen gebruikt werd, getuige de woorden van oom Ghijsbrecht als hij Moenen verdrijft:

Fel gheest, dat sal ic u wel beletten!
Ick hebbe hier, meen ick, in minen brevier
acht of tien regulen in een papier.
Si selen u schier doen anders wrimpen.
(*Mariken van Nieumeghen*, ed. Coigneau, 1982, vs. 992-995).

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [W. Kuiper]

brevier zie breviarium

brevitas

Term uit de retorica voor de stijlkwaliteit van de beknoptheid. Brachylogie, asyndeton en zeugma zijn vormen van brevitatis. Een te grote beknoptheid kan echter leiden tot de ondeugd van de obscuritas.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 479-485; J. Jansen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (2 dln., 1995). [P.J. Verkruijsse]

brevitas-formule

Expliciete verklaring in een literair werk uit de mond van de auteur-verteller dat in de tekst gebeurtenissen niet worden beschreven omdat ze als overbodig worden ervaren en het publiek zouden vervelen. Met name in de middeleeuwse literatuur wordt de brevitatis-formule vaak toegepast, bijv.

Doe mochte men horen aneslaen
Ende beghinnen harde ho
Dat 'placebo domino'
Ende die verse die daertoe hoorden
Ic seit oec in waren woorden
Ne ware oec ware ons te lanc
Wie daer der zielen vers zanc
Ende wie die zielen lesse zanc
(*Van den vos Reynaerde*, ed. Lulofs, 1985², vs. 442-449).

[W. Kuiper]

brevitura zie bastarda

brief

Geschrift, naar de vorm bestemd om aan degene, aan wie het gericht is, iets mede te delen. Heel lang is de brief het middel geweest voor communicatie op afstand. Als geschreven welsprekendheid was de brief onderhevig aan de regels van de poëtica of de retorica. Gedurende de Middeleeuwen werd de brief als gevolg van de zich uitbreidende overheidsadministratie zelfs zo belangrijk dat de poëtica zich dreigde te verenigen tot ars dictaminis, de kunst van het dicteren of schrijven van brieven. Tal van handboeken met voorschriften voor diverse soorten brieven werden samengesteld, ook nog in de periode van de renaissance (de zgn. papegaaiboeken) en nog steeds in het kader van opleidingen tot secretaresse, bijv. J.A. Kolkhuis Tanke. *Creatieve zakenbrieven* (1981). In renaissance en verlichting fungeert de vaak in het Latijn gestelde geleerdenbrief om de nieuwste inzichten op wetenschappelijk gebied te verbreiden.

De brief met haar typische onderdelen als adressering, datering, aanhef en slotformule is door velen ook als literair genre gehanteerd.

Hoewel de brief in principe niet bestemd is voor publicatie, houden tal van briefschrijvers er toch rekening mee dat hun brieven ooit gepubliceerd worden of worden sommige brieven zelfs gecomponeerd met de bedoeling ze te publiceren (bijv. de brieven van Gerard Reve aan Simon Carmiggelt). Fictionele correspondentie treft men aan in de 18e-eeuwse briefroman. Het briefgedicht is meestal tot een ruimer kring van lezers of toehoorders gericht.

Tal van brieven van geleerden en letterkundigen worden bewaard in archieven, bibliotheken en musea. Een centrale registratie van brieven in een aantal grote instellingen in Nederland is in 1984 van start gegaan: het Nationaal Brievenproject, via Pica beschikbaar als Catalogus Epistolarum Neerlandicarum (CEN).

De oudste 'literaire' brieven zijn die van de 13e-eeuwse mystica Hadewijch (ed. Van Bladel en Spaapen, 1954). Er zijn omvangrijke brievenedities van Nederlandse letterkundigen tot stand gekomen, o.a. de briefwisseling van Constantijn Huygens door J.A. Worp (1911-1917), de briefwisseling van P.C. Hooft door H.W. van Tricht (1976-1979), die van Bilderdijk door J. Bosch (1955), de brieven van De Schoolmeester door M. Mathijssen (1987) en de briefwisseling van Ter Braak en Du Perron (1962-1967). Bloemlezingen van brieven door de eeuwen heen zijn *Het hart op de tong* (1941 en 1957) van W.Gs Hellinga en de tentoonstellingscatalogus van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum *Brieven in beeld* (1976).

Het editeren van brieven stelt de editeur vaak voor heel speciale problemen: deze zeer persoonlijke documenten moeten enerzijds zo authentiek mogelijk gepresenteerd worden (inclusief gebrekkige formuleringen, grove spelfouten en alleen voor de geadresseerde begrijpelijke vaagheden) en anderzijds (door een uitgebreide zakencommentaar) toegankelijk gemaakt worden voor niet ingewijden.

LIT: Baldick; BDI; Best; Cuddon; Curtius; Gorp; HWR; Laan; Lausberg; LdMA; Lodewick; Mathijssen; Metzler; MEW; Myers/Simms; Ned. Arch.-term.; Shipley; Wilpert; W. Hellinga. 'Notities bij het overwegen van het uitgeven van brieven', in: *NTg, Van Haeringen-nummer* (1970), p. 80-87; C. de Munck. *De Nederlandse briefstijl. Bibliografie van brievenboeken en andere handleidingen tot het briefschrijven* (1974); W. van den Berg. 'Epistolariteit als literair procédé', in: *Handelingen van het 33e Nederlands Filologencongres* (1975), p. 13-28; G. Ueding.

Einführung in die Rhetorik (1976), p. 74; *Probleme der Brief-Edition* (1977); W. van den Berg. 'Briefreflectie in briefinstructie', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* 38 (1978), p. 1-22; Ch.M.G. Berkvens-Stevelinck, S.A.J. van Faassen en C.A.J. Thomassen. 'Het nationaal brievenproject', in: *Dokumentaal* 12 (1983), p. 117-122. [P.J. Verkruijsse]

briefgedicht of rijmbrief

Een meestal fictieve brief in versvorm, gewoonlijk - in tegenstelling tot de normale brief - bestemd voor publicatie of in ieder geval voor een ruimer publiek.

Bekend is de rijmbrief die P.C. Hooft in 1600 vanuit Florenceschreef 'Aen de Camer In Liefd' Bloeyende' te Amsterdam (P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Stoett, dl. 1, 1899, p. 5-10). Latere briefgedichten zijn van o.a. Simon Vinkenoog, Gerrit Kouwenaar en Remco Campert (*Brieven in beeld*, 1976, p. 146-153).

LIT: Best; Fowler; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

briefroman, briefwisselingsroman, epistolaire roman of roman in brieven

Roman die bestaat uit de gefingeerde brieven van één of meer fictieve personages. Vaak wordt in de briefroman gebruik gemaakt van de editeursfictie, die de authenticiteit van de gewisselde brieven moet bevestigen. Zo wordt bijv. in *Clarissa* (1748) van Samuel Richardson de authenticiteit voorgewend door het te laten voorkomen dat er iemand belast is met het verzamelen van de gevoerde correspondentie om die na de dood van Clarissa uit te geven, opdat ze als een waarschuwend voorbeeld kan gelden voor latere generaties. Meestal wordt de editeursfictie in een voorwoord uiteen gezet.

Er laten zich drie typen briefromans of briefwisselingsromans onderscheiden:

- De roman geeft uitsluitend de brieven van één briefschrijver: A -> B (C, D, enz.). Dit type nadert heel dicht de dagboekroman en is vergelijkbaar met de ik-roman of ik-vertelwijze. Voorbeelden daarvan zijn Goethe's *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) en *Majoor Frans* (1874) van A.L.G. Bosboom-Toussaint. In *Brieven van Abraham Blankaart* (3 dln, 1787-1789) van E. Wolffen A. Deken is ook sprake van één briefschrijver, maar hier met meer geadresseerden.

- De roman geeft de brieven die gewisseld zijn tussen twee personages: A <=> B. Een Nederlands voorbeeld hiervan is *Het land, in brieven* (1788) van E.M. Post. Een bijzondere vorm van dit type roman vormt de briefwisselingsroman waarin twee auteurs elk één fictieve correspondent voor hun rekening nemen, zoals S. Vestdijk en H. van Eyk deden in *Avontuur met Titia* (1949).

- De roman geeft de correspondentie van een groter aantal dan twee briefschrijvers: algemene uitwisseling van brieven tussen A, B, C, D, enz. Soms bestaat niet tussen alle correspondenten een rechtstreekse relatie. Voorbeelden van dit type roman zijn S. Richardson *Pamela or virtue rewarded* (1740) en *Clarissa*; Ch. de Laclos *Les liaisons dangereuses* (1782); E. Wolff en A. Deken *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782).

Bij beide laatstgenoemde typen is er in feite sprake van een wisselend perspectief, ondanks het gebruik van de ik-vorm in deze romans. Sommige auteurs zijn van

mening dat het beter zou zijn om alleen in het eerste geval te spreken van briefroman, terwijl bij romans met meer correspondenten de term briefwisselingsroman op zijn plaats zou zijn.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; F.G. Black. 'The technique of letterfiction in England from 1740-1800', in: *Harvard studies and notes in philology and literature* 15 (1933), p. 291-312; B. Romberg. *Studies in narrative technique of the first- person novel* (1962); N. Würzbach. *Die Struktur des Briefromans und seine Entstehung in England* (1964); W. van den Berg. 'Epistolariteit als literair procédé', in: *Handelingen Nederlands Filologencongres* 33 (1974), p. 13-28; L. Versini. *Le roman épistolaire* (1979). [G.J. van Bork]

briefwisseling zie correspondentie

briefwisselingsroman zie briefroman

Brits-Keltische roman, Britse roman of Keltische roman

Verzamelnaam voor 12e- en 13e-eeuwse ridderromans (hoofse literatuur), gebaseerd op de matière de Bretagne: Keltische verhaalstof uit Bretagne, Normandië, Engeland en Ierland. De hoofdmoot van de Brits-Keltische literatuur bestaat uit Arturromans (Arturroman), welk genre gecreëerd werd door Chrétien de Troyes (2e helft 12e eeuw). Een Brits-Keltische, niet-Arturroman is de tragische liefdesgeschiedenis van Tristan en Iseut, die in de twee geheel verschillende 12e-eeuwse versies van Béroul en Thomas fragmentarisch is overgeleverd. De Tristanromans worden vaak tot de Arturromans gerekend, maar het verhaal speelt zich af aan het hof van koning Marc van Cornwall; ridders van het hof van koning Artur spelen nauwelijks een rol.

Marie de France schreef een aantal *Lais*, korte verhalen (lai) die eveneens tot de Brits-Keltische roman gerekend worden.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; LdMA; MEW; F.P. van Oostrom (red.). *Arturistiek in artikelen* (1978); *De achterkant van de Ronde Tafel. De anonieme Oudfranse lais uit de 12e en 13e eeuw*, vert. en toegel. door L. Jongen en P. Verhuyck (1985); K. Busby. 'Arthur en Tristan', in: R.E.V. Stuij (red.). *Frans literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 102-120. [W. Kuiper]

Britse roman zie Brits-Keltische roman

brocheren of innaaien

Term uit de drukkerswereld voor het naaien, lijmen of nieten, en van een stofomslag voorzien van een boek. Dat betekent dus dat het boek niet wordt voorzien van een harde band (boekband), maar dat op de rug van het boekblok een omslag van stevig papier gelijmd wordt. Gebrocheerde boeken (paperback) werden vaak niet opengesneden aan kop, staart en voorsnee. In de handpersperiode was het de gewoonte boeken in losse katernen te verhandelen; later verschijnen van boeken vaak gebonden en gebrocheerde uitgaven naast elkaar.

LIT: BDI; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 197-199. [P.J. Verkruijsse]

brochure-1

Naar het uiterlijk een genaaid (brocheren) of geniet, dus niet gebonden, drukwerk van geringe omvang. Doorgaans telt een brochure niet meer pagina's dan één katern van het 32°-formaat bevat (64 pagina's).

LIT: BDI; Best; Gorp; Hiller; MEW; Scott. [P.J. Verkruijsse]

brochure-2

In de 19e eeuw heeft de benaming 'brochure' vrijwel de plaats ingenomen van pamflet-2, waardoor de brochure een actuele, polemische inhoud kreeg. Tegenwoordig dient de brochure meestal wervende doeleinden (reclame). De omvang van de pamflettaire brochure mag niet veel groter zijn dan 64 pagina's (brochure-1).

Vb.: W.F. Hermans' pamflet *Annum veritatis* (1968), verschenen onder het pseudoniem Pater Anastase Prudhomme S.J., kan men qua omvang een brochure noemen. Harry Mulisch' *Soep lepelen met een vork* (1972) kan met zijn 82 pagina's beter aangeduid worden als een pamflet in boekvorm.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

Broederschap van het gemene leven zie Moderne Devotie

bron

Het materiële object (handschrift, manuscript-2, druk) waarin een letterkundig werk is overgeleverd. Tegenwoordig beschikken wij meestal over de tekst zoals die door de auteur geschreven, geredigeerd of persklaar gemaakt is. In dat geval is de bron een autograaf, een typoscript of een door de auteur gecorrigeerde drukproef. Naarmate men echter verder teruggaat in het verleden, wordt de onderzoeker

geconfronteerd met handschriften of drukken die onafhankelijk van de auteur geproduceerd zijn en als gevolg daarvan allerlei afwijkingen ten opzichte van de originele tekst bevatten. De studie van de bron waarin een tekst is overgeleverd, behoort tot de taken van de filologie.

In de moderne editietechniek spreekt men van documentaire bronnen, waarvan de editor de autorisatiegraad dient te bepalen voordat hij overgaat tot het vaststellen van een basistekst als basis voor zijn editie.

LIT: BDI; Mathijsen. [wk/pv]

bronnenproblematiek

De Middelnederlandse en - in mindere mate - de 17e-eeuwse literatuur is overgeleverd in drukken en handschriften die vaak buiten de auteur om tot stand gekomen zijn en daardoor allerlei afwijkingen ten opzichte van de originele tekst vertonen. Het behoort tot de taken van de filologie de bron waarin een tekst is overgeleverd op zijn waarde te schatten. Na een inventarisatie van alle overgeleverde bronnen wordt een stamboom (stemma) opgesteld, waarin de onderlinge relatie van de bewaard gebleven bronnen schematisch wordt weergegeven. Waar de bronnen ten opzichte van elkaar verschillen (variant), wordt getracht door middel van tekstkritiek tot de oorspronkelijke tekst te komen. De hulpwetenschappen die de filoloog hiertoe ten dienste staan zijn de codicologie voor het met de hand geschreven boek, en de analytische bibliografie-1 voor het gedrukte boek.

Ook moderne bronnen stellen de filoloog en teksteditor voor tal van problemen in verband met de autorisatie (autoriseren). De autorisatiegraad van paralipomena, klad- en netversies, kopij, proefdrukken en drukproeven (al dan niet met handschriftelijke correcties), tijdschriftpublicaties, drukken en herdrukken dient vastgesteld te worden alvorens tot editeren overgegaan kan worden.

LIT: Mathijsen. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

broodletter of boekletter

Met broodletter wordt de letter aangeduid waaruit de tekst van een boek gezet wordt. Aan de broodletter worden meer eisen gesteld ten aanzien van een goede leesbaarheid dan aan de lettertypen die bijvoorbeeld gebruikt worden in het voor- of nawerk van een publicatie. Omdat het leesonderwijs op de scholen tot diep in de 18e eeuw gericht was op de gotische letter, treft men die - zeker in populair drukwerk - in het Nederlands tot in de 19e eeuw als broodletter aan. Voor boeken in de Romaanse talen geldt de romein als de broodletter.

LIT: BDI. [P.J. Verkruijsse]

bruiloftslied zie epithalamium

bruiloftspel

Rederijkerstoneel, subgenre binnen het tafelspel, waarin onder het geven van geschenken gethematiseerd wordt dat de bruidegom het wilde vrijgezellenleven opgeeft en een verstandig huiselijk leven zal gaan leiden.

LIT: Gorp; W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500-ca. 1620* (1968), p. 339; P. Pikhaus. *Het tafelspel bij de rederijkers*. 2 dln. (1988-1989); H. Pleij. 'Van keikoppen en droge jonkers: Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late middeleeuwen', in: *Volkskundig Bulletin* 15 (1989), 3, p. 297-315. [W. Kuiper].

bucolische literatuur of pastorale literatuur

Verzamelnaam voor literatuur die handelt over herders, hetzij lyrisch (pastorale-1), episch (arcadia) of dramatisch (pastorale-2). Kenmerken van alle bucolische literatuur - de term is ontleend aan Vergilius' *Bucolica* - zijn autobiografische allusies, het erin voorkomen van het thema van de liefde en de dood, en het gegeven dat de herders geen strijd om het bestaan kennen.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Wilpert; P.E.L. Verkuyl. *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur* (1971), p. 10. [P.J. Verkruijsse]

bucolische poëzie

Bucolische poëzie in strikte zin bestaat uit de eclogen of *Bucolica* van Vergilius en de translatio en imitatio daarvan. Minder strikt opgevat, wordt ze gelijkgesteld met de pastorale-1 of het herdersdicht. Het onderscheidende element van de bucolische poëzie ten opzichte van de pastorale zou gelegen zijn in het feit dat de pastorale uit de Vergiliaanse traditie in de hogere kringen speelt, waar men wel vee houdt, maar geen schapen en geiten. Desalniettemin komen laatstgenoemde diersoorten wel degelijk voor in de *Bucolica*.

J. van den Vondels translatio van *P. Virgilius Maroos Herderszangen* (in proza 1646, in poëzie 1660: WB-ed., dl. 6, 1932, p. 95-175) zou dan tot de bucolische poëzie gerekend moeten worden.

LIT: Baldick; Buddingh'; Curtius; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

buitenspel

Term uit de dramaturgie voor een toneelstuk dat een ander toneelstuk, het zogenaamde binnenspel, omvat. De verhouding van het binnenspel ten opzichte van het buitenspel wordt verantwoord als een opvoering van het binnenspel aan de personages van het buitenspel, zoals in *Piramus en Thisbe* (ca. 1518, ed. Van Es, 1965). Een ander voorbeeld is *Naaman Prinche van Sijrien* (1553, ed. Hummelen

en Schmidt, [z.j.]), waarin het binnenspel een droom is die door de hoofdpersoon van het buitenspel gedroomd wordt.

LIT: Knuvelde; G.A. van Es (ed.). *Piramus en Thisbe. Twee rederijkersspelen uit de zestiende eeuw* (1965). [H. Struik]

buitenvorm

Druktechnische term voor de drukvorm die het zetsel bevat dat bij seriatim zetten de pagina's van de weerdruk oplevert. In de buitenvorm zitten dus de eerste en laatste pagina van een katern. Het zetsel dat de pagina's van de schoondruk bevat, zit in de binnenvorm. Buiten- en binnenvorm samen bevatten het zetsel voor het gehele vel dat - na bedrukt en gevouwen te zijn - een katern vormt.

Het is bij het collationeren van belang om te weten welke pagina's tot dezelfde vorm behoren. Voor een correctie op de pers in een bepaalde pagina moet immers de gehele vorm losgekoooid worden, bij welke gelegenheid dan ook andere, minder storende zet- of drukfouten in dezelfde vorm gemakkelijk gecorrigeerd kunnen worden.

In de buitenvorm zitten bij folio-1-formaat (in het eerste gepagineerde katern van een boek) bladzijde 1 en 4 of folium 1 (blad-2) recto en 2 verso. Bij kwarto-formaat zijn dat bladzijden 1, 4, 5 en 8 of fol. 1r, 2v, 3r en 4v en bij octavo-formaat de bladzijden 1, 4, 5, 8, 9, 12, 13 en 16 of fol. 1r, 2v, 3r, 4v, 5r, 6v, 7r en 8v, enz.

LIT: M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970), p. 61-69; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 79-107; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland* (ed. F.A. Janssen, 1974), p. 84-109. [P.J. Verkruijsse]

bulkboek

Boek dat door zijn eenvoudige uitvoering geschikt is om als goedkoop massaproduct op de markt gebracht te worden. Juist door het streven naar een zo voordelig mogelijke uitvoering verliest het bulkboek zijn karakter van boek: het krijgt de vorm van een krant, gedrukt op krantenpapier. Het bulkboek onderscheidt zich dan ook van het goedkope pocketboek doordat het niet is ingenaaid of gelumbeckt. Het goedkope uiterlijk impliceert niet dat een bulkboek triviaalliteratuur bevat; de inhoud bestaat vaak uit de heruitgave van eerder verschenen (literair) werk. Een voorbeeld is de serie *BulkBoek* van uitgeverij Knippenberg, verschijnend sinds de jaren 1970 met Nederlandse literaire werken in krantenvorm.

LIT: Brongers. [P.J. Verkruijsse]

burgerlijk drama

Standendrama dat zijn stof put uit de problematiek van de burgerij en dat met de groeiende invloed van deze klasse in de 18e eeuw terrein wint op de klassieke tragedie en het blijspel met hun vaste eenheden van tijd, plaats en handeling. Het burgerlijk drama is een genre tussen tragedie en blijspel in, waarin de personages

gekozen zijn uit de bourgeoisie en geplaatst worden in een vaak ernstige, soms pathetische situatie. Hun handelingen en uitspraken moeten de toeschouwer de zuiverheid van hun moraal tonen, waardoor ze hun aanvankelijke misfortuin uiteindelijk overwinnen.

Omdat het burgerlijk drama vaak sentimentele trekken vertoont, wordt het in Frankrijk ook aangeduid als 'comédie larmoyante'. In Engeland, waar de burgerij al vroeg haar zelfstandigheid en zelfbewustzijn ontwikkelde, ontstond het burgerlijk drama het eerst, met als bekendste vertegenwoordiger Richard Steele met zijn 'sentimental comedies'. In Frankrijk was Diderot de belangrijkste verdediger en schrijver van burgerlijk drama met o.m. *Le fils naturel ou les épreuves de la vertu* (1757), en in Duitsland Lessing met het naar Engels voorbeeld geschreven *Miss Sarah Sampson* (1755).

In Nederland werd het burgerlijk drama, meestal in vertaling, vooral geïntroduceerd door Cornelis van Engelen (1722-1793). Hoewel de problematiek van de bourgeoisie sedert de romantiek herhaaldelijk onderwerp is geweest van het drama, met name in het naturalistisch toneel, lijkt het verstandiger de term te reserveren voor het hier beschreven genre van het 18e-eeuwse toneel.

LIT: Best; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; J. Prinsen J.Lzn. *Het drama in de 18e eeuw in West-Europa* (1931). [G.J. van Bork]

burleske literatuur

Verzamelnaam voor teksten die worden gekenmerkt door een (gechargeerd) komische (humor) voorstelling van zaken. Daarin wordt met name het grootse en verhevene gepersifleerd (persiflage), variërend van onderwerpen en thema's uit de klassieke literatuur tot bepaalde genres of stijlverschijnselen van een auteur of groep auteurs. Het genre volgt het procédé van de pastiche.

Zo werd, in navolging van de Franse dichter en toneelschrijver P. Scarron (1610-1660), in de tweede helft van de 17e eeuw een soort poëzie in Nederland populair die burlesk genoemd werd. Daarbij kan men globaal twee typen onderscheiden. Enerzijds ziet men een verheven onderwerp in niet-verheven, c.q. platvloerse stijl behandeld (vgl. travestie), anderzijds wordt de omgekeerde weg gevolgd (mock heroic). Men vindt beide procédés verenigd in het volgende fragment van een sonnet van Focqenbroch:

Laas! zal mijn onluk dan zijn wreedheid nimmer staken?
Zal dan mijn smart, dus lang gerezen in den top,
nooit dalen? Zal mijn ramp dan nimmer meer houden op,
maar steeds volharden in op mij zijn haat te braken?
Dus klaagde Phillis laatst met tranen op haar kaken
en wrong gelijk ontzind haar hagelwitte krop:
En rukte zoveel haar in één uur uit haar kop,
Dat m'er wel met fatsoen zes ballen van kon maken.
(W. van Focqenbroch. *De geurige zanggodin*, ed. Decorte, 1966, p. 11).

Over het algemeen is de humor eerder koddig of boertig dan geestig. Als een burlesk auteur een karikatuur maakt van een auteursstijl door een bepaald werk (geheel of gedeeltelijk) op de voet te volgen, gaat de pastiche over in de parodie. Wordt het bewerkte origineel opzettelijk verzwegen dan kan men te maken hebben met plagiaat. Krijgt de persiflage een fel spottend karakter dan kan men spreken van een satire.

Sommigen zien burleske literatuur als een vorm van anti-literatuur, anderen beschouwen menige burleske tekst als een vorm van literaire kritiek, zoals ook het

geval is met de parodie. Dominant in de receptie van lezers en critici is de opvatting van dit genre als een vorm van vermaak. Als zodanig is deze literatuur nauw verwant aan de klucht (klucht-1/2) en de revue.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.G. Riewald. 'Parody as criticism', in: *Neophilologus* 50 (1966), p. 125-148, vooral 126; G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967), p. 111, 312-313. [G.J. Vis]

bijbels drama

Het bijbels drama uit de periode van de renaissance en barok dramatiseert bijbelstof, bij voorkeur rondom bekende figuren en gebeurtenissen uit het Oude (de zondeval, Kaïn en Abel, Jozef) of Nieuwe Testament (verloren zoon). Het bijbels drama wijkt duidelijk af van het geestelijk drama uit de Middeleeuwen en het bijbelspel van de rederijkers dat vooral de bedoeling had kerkelijke feesten te begeleiden en de christelijke leerstellingen te verkondigen. Het bijbelse schooldrama had een duidelijke didactische functie.

In Nederland stuitte de op de bijbel gebaseerde tragedie op verzet van de predikanten die van mening waren dat Gods woord op geen enkele wijze bewerkt mocht worden. Met name Joost van den Vondel trachtte zijn op de klassieke geënte bijbelse helden tegen hen te verdedigen, o.a. in de opdracht van *Gebroeders* (1640). Sindsdien heeft Vondel een indrukwekkende reeks bijbelse drama's geschreven: *Joseph in Dothan* (1640), *Joseph in Egypten* (1640; het derde Josef-stuk, *Sofompaneas* of *Joseph in 't hof* dateert van 1635), *Salomon* (1648), *Lucifer* (1654), *Jeptha* (1659), *Koning David in ballingschap* (1660), *Koning David herstelt* (1660), *Samson* (1660), *Adonias* (1661), *Adam in ballingschap* (1664), *Noah* (1667). De Frans-classicisten van Nil Volentibus Arduum, met name Andries Pels, veroordeelden de opvoering van bijbelse drama's. Andere auteurs van bijbels drama zijn Samuel Coster, Abraham de Koningh en - in de 20e eeuw pas weer - Israël Querido, Martinus Nijhoff en Carel Scharten.

LIT: Best; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; W.A.P. Smit. *Van Pascha tot Noah*, 3 dln. (1956-1962); K. Langvik-Johannessen. *Zwischen Himmel und Erde* (1986²); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlands Renaissance-toneel* (1991), p. 31-33, 74-77, 84-86, 90-150. [P.J. Verkruijsse]

bijbelspel

Subgenre binnen het rederijkerstoneel, deel uitmakend van de historiaelspelen die verhalende stof dramatiseren, en het bijbels drama. Een bekend bijbelspel is *Naaman Prinche van Sijrien* (1553, ed. Hummelen en Schmidt, z.j.).

LIT: W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500- ca. 1620* (1968); W.M.H. Hummelen. 'The Biblical Plays of the Rhetoricians and the Pageants of Oudenaarde and Lille', in: *Modern Dutch Studies. Essays in honour of Peter King* (1988), p. 88-104. [W. Kuiper]

bijdruk

Weinig gangbare bibliografische term voor een nieuwe oplage. De term kan niet gelijkgesteld worden met oplage omdat de eerste oplage van een druk niet als bijdruk betiteld kan worden; dat kan pas vanaf de tweede oplage die bij-gedrukt wordt. [P.J. Verkruijsse]

bijlage, aanhangsel, appendix of supplement

Aanhangsel van een boek (achterin het boek zelf of als afzonderlijk deel) waarin die informatie wordt ondergebracht die wel van belang is voor het behandelde onderwerp, maar die bij opname tussen de tekst te veel zou storen, zoals kaarten, tabellen met cijfermateriaal, prenten, uitgebreide aantekeningen en citaten. Als er meer dan één bijlage is, worden ze genummerd.

In de archivaliek omschrijft men een bijlage als een stuk dat bij een ander stuk is gevoegd, omdat het ten aanzien daarvan een dienende functie vervult.

Een oneigenlijk gebruik van de term bijlage is de opdruk 'Bijlage bij...' op reclamefolders die met tijdschriftafleveringen worden meegezonden.

Een werk met veel bijlagen is bijv. H.W. van Tricht: *De briefwisseling van P.C. Hooft* met in dl. 1 (1976) 15 bijlagen op p. 831-891, in dl. 2 (1977) 9 bijlagen op p. 979-997 en in dl. 3 (1979) 9 bijlagen op p. 801-820.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Metzler; Ned. Arch.-term; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

Byronisme

Aanduiding van de navolging in de romantische literatuur van de eerste helft van de 19e eeuw van het werk van de Engelse dichter Lord G.G. Byron (1788-1824), die met zijn individualistische vrijheidsidealisme, zijn gevoelens van melancholie over de onvervulbaarheid van het ideaal, zijn heldendom, wanhoop en cynisme, talloze West-Europese bewonderaars en navolgers kende. In Nederland vond Byrons werk gedurende een tiental jaren slechts een zwakke weerklank, onder meer in het werk van de jonge N. Beets, die hem vertaalde en navolgde in *José* (1834), *Kuser* (1835) en *Guy de Vlaming* (1836), in een periode die hij later zou aanduiden als zijn 'zwarte tijd'.

LIT: Baldick; Best; Gorp; Lodewick; Metzler; Shipley; T. Popma. *Byron en het Byronisme in de Nederlandsche letterkunde* (1928); U. Schults. *Het Byronisme in Nederland* (1929); H.E. van Gelder. *Hildebrands voorbereiding* (1956). [G.J. van Bork]

byzantinisme

Term uit de literaire kritiek waarmee doorgaans het type literatuuropvatting wordt aangeduid dat gekenmerkt wordt door lege vormendienst, pedanterie, haarkloverij en kleingeestige spitsvondigheid.

De byzantijnse letterkunde (330-1453) had oorspronkelijk de navolging van de Griekse traditie als voornaamste kenmerk. Hierbij traden veelal gecompliceerde vormen op die een beroep doen op de kennis van de lezer, met positieve en negatieve kanten.

Naar aanleiding van het deels geleerde, deels verstarde karakter van deze letterkunde merkt Vestdijk in zijn opstel 'Hedendaags byzantinisme' op: 'het symbool is het sleutelbegrip van het Byzantinisme, in gunstige als ongunstige zin'. Volgens hem botsen hierbij 'onbeholpen primitiviteit en kunstmatig raffinement' op elkaar zoals dat in de periode van de byzantijnse letterkunde ook het geval zou zijn. Kenmerkend acht hij ook het optreden van 'desintegrerende en nivellerende' elementen (*De Poolse ruiter* (1958²), p. 183-222).

LIT: Gorp; MEW; Preminger. [G.J. Vis]

byzantijnse roman zie Oosterse roman

C

cabaret

Literair-muzikale kleinkunstvorm bij voorkeur uitgevoerd in kleine theaters door kleine gezelschappen, soms zelfs door één cabaretier (onemanshow). Cabaret is divers; gewoonlijk bestaat het programma uit een afwisseling van liedjes, sketches, conférences, dans e.d. De inhoud is evenzeer afwisselend: parodie, persiflage, kolder, humor, satire, maar kan ook romantisch zijn. De onderwerpen worden meestal ontleend aan de sociale of politieke actualiteit.

Het cabaret stamt uit Parijs, waar het in de 19e eeuw begon met *Le chat noir* in Montmartre, waaraan o.m. Emile Goudreau, Rodolphe Salis en Aristide Bruant meewerkten. Het was een soort kunstenaarskroeg die werd opengesteld voor publiek en waar werd opgetreden door zangers, musici en voordrachtskunstenaars. Voor de voorstellingen werd betaald in de vorm van consumpties. In Nederland werd dit type cabaret overgenomen door Eduard Jacobs (1868-1914) en later opnieuw tot leven gewekt door Sieto Hoving (1924). Het Nederlandse cabaret ontwikkelde zich echter meer tot het optreden in theaters. In het eerste kwart van de 20e eeuw speelde het cabaret een belangrijke rol in de kunst van de avant-garde. Vermelding verdient in dit verband het 'Cabaret Voltaire' in Zürich (1916) en de 'Veldtocht' van Theo van Doesburg e.a. in Nederland (1922).

De belangrijkste cabaretiers van de beginperiode van het cabaret in Nederland waren Eduard Jacobs, Koos Speenhoff (1869-1945), Jan Louis Pisuisse (1880-1927) en Louis Davids (1883-1939). Na de Tweede Wereldoorlog bepaalden vooral Wim Kan (1911-1983), Wim Sonneveld (1917-1974) en Toon Hermans het gezicht van het cabaret. Daarna en daarnaast kwam er veel nieuw talent, in groepen (bijv. Lurelei, Don Quishocking, Neerlands Hoop) en individueel (Jasperina de Jong, Herman van Veen, Paul van Vliet, Fons Jansen e.v.a.). Freek de Jonge introduceerde nieuwe elementen, zoals het zgn. anticabaret. Aparte vermelding verdient het tv-cabaret, met o.a. Kees van Kooten en Wim de Bie.

Sommige cabaretiers schreven hun eigen teksten (bijv. Ivo de Wijs, Drs. P., Freek de Jonge), anderen lieten zich daarvan voorzien door auteurs als Annie M.G. Schmidt, Michel van der Plas, Guus Vleugel, Jan Boerstoeel en Willem Wilmink. Het cabaret in Vlaanderen heeft een eigen ontwikkeling, waarin o.a. Urbanus en Kamagurka een markante rol spelen.

LIT: Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; E. Visser. *Het Nederlands cabaret* (1920); J.E. van de Kamp. *Mens durf te leven* (1967); W. Ibo. *En nu de moraal van dit lied* (1970); W. Ibo. *Cabaret ... wat is dat eigenlijk?* (1974); W. Voets. 'De cabaretttekst in retorisch perspectief', in: *FdL* 26 (1985), p. 108-119; J. Klöters & P. Blom. *Honderd jaar amusement in Nederland* (1987); E. van Altena (red.). *Dat is uit het leven gegrepen* (1989); B. Vogel. *Fiktionskulisse. Poetik und Geschichte des Kabarettts* (1993); *Literatuur en cabaret*, spec. nr. van *Bzzlletin* 24 (dec./jan. 1995); P. van den Hanenberg & F. Verhallen. *Het is weer tijd om te bepalen waar het allemaal op staat. Overzicht van het Nederlands cabaret 1970-1995* (1995). [G.J. van Bork/G.J. Vis]

cacheren zie doubleren

cadans of cadens

Term uit de prosodie ter aanduiding van een golfbeweging in het ritme van een vers-1, strofe of gedicht, veroorzaakt door het metrum of door andere structurerende vormgevingsverschijnselen. Vaak is de ervaring van een cadans een subjectieve zaak, maar wanneer men het effect van bijv. de alexandrijn als een cadans ervaart, dan heeft dat een objectieve grond, namelijk het meetbare schema van het metrisch patroon.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

cadavre exquis

Een door het surrealisme in de literatuur ingebrachte vorm waarbij oorspronkelijk vijf verschillende personen achtereenvolgens vijf zinsdelen van een daarmee te vormen zin inbrengen: een zelfstandig naamwoord, een adjectief, een werkwoord, een lijdend voorwerp en een bijvoeglijk naamwoord dat daarbij hoort. Het verschijnsel werd vernoemd naar de aldus verkregen zin: 'Le cadavre exquis boira le vin nouveau'. Soms ook wordt de term gebruikt voor collectieve vormen van tekstproductie of voor regels van één dichter die een soortgelijke bouw vertonen, zoals Luceberts 'hierna de ontplote theepot opent zijn wijsgerige bladen' (VG, 1974, p. 200). De Vijftigers vervaardigden volgens het getuigenis van S. Vinkenoog te Parijs regelmatig cadavres exquis.

LIT: Buddingh'; Gorp; S. Vinkenoog. 'Sprokkelen in de herinnering: de Nederlandse 5-tigers', in: *Diagram voor Progressieve Literatuur* 1 (1963) 1, p. 7. [G.J. van Bork]

cadens zie cadans

cahier

Schrijfboek of schrift bestaande uit een willekeurig, maar beperkt aantal bladen, ingenaaid of geniet tot één of meer katernen. Ook gebruikt als aanduiding voor een reeks of tijdschrift, bijv. *Cahiers voor letterkunde*, of een boek dat in afleveringen verschijnt. In die gevallen is cahier synoniem met aflevering of fascikel.

LIT: BDI. [wk/gvb]

calembourg

Vorm van woordenspel waarbij gebruik gemaakt wordt van klankovereenkomst tussen woorden met een verschillende betekenis of van contaminatie van elementen van bestaande woorden, bijv. Huizinga's 'meer- en minderkoetkekoet' uit zijn gedicht 'De oerbosbrand' in *Olivier en Adriaan* (z.j., p. 48). Huygens maakt gebruik van klankovereenkomst in zijn puntdicht 'Dubbele Neel':

Neel had haar vrijers en haar man,
gelijk dat menig vrouwtje kan.
De man zei: immers kind, wij zijn wel met elkander.
Och ja, zei ze, ik altijd; en meende met elk ander.
(*Dichten op de knie*. Ed. Hellinga, 1956, p. 38).

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Metzler; Wilpert. [G.J. van Bork]

calendarium of calendier

Middeleeuwse (gregoriaanse) kalender van het 'pars de sanctis', de kerkelijke feestdagen van Maria en de andere heiligen, die op een vaste datum in het jaar vallen, bijv. Allerheiligen (1 november), dit in tegenstelling tot de 'pars de tempore', de roerende feestdagen die niet op een vaste datum, maar op een vaste dag gevierd worden: Goede Vrijdag en hemelvaartsdag. Met rode letters (rubriek-2) geschreven feesten zijn geboden feestdagen die ook buiten de kerk gevierd worden (festa fori), in tegenstelling tot de minder belangrijke feesten die uitsluitend in de kerk gevierd werden (festa chori).

Gedurende de handschriftenperiode was het gewoonte om handschriften met een naslagkarakter van een kalender te voorzien, bijv. Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* (ed. Gysseling, 1981), waarmee tevens de paasdatum berekend kon worden. Na de uitvinding van de boekdrukkunst ging men ertoe over calendaria te drukken en werden ze opgenomen in almanakken (almanak).

Het calendarium werd door Guy Marchant bewerkt tot moraalfilosofisch en theologisch-astrologisch traktaat, *Compost et Kalendrier des Bergiers* (1491), door Thomas van der Noot vertaald en bewerkt als *Der scaepherders kalengier* (1511).

LIT: Cuddon; Metzler; W.E. van Wijk. *De Gregoriaanse kalender* (1932); B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942), p. 153-224; W.E. van Wijk. *Onze kalender* (1955); H. Pleij. 'Literatuur en natuurgenoet in de late middeleeuwen: het paradijs op aarde', in: *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen* (1990), p. 17-78. [H. Struik]

calendier zie calendarium

cancel

Term uit de analytische bibliografie voor één of meer bladen (blad-2) uit een katern die in de plaats gekomen zijn van bladen die om de een of andere reden (zetsfouten; censuur) vervangen moesten worden. Het te vervangen blad wordt cancellandum genoemd, het vervangende blad heet cancellans. De cancels kunnen conjunct of disjunct zijn: in het eerste geval zijn bijv. blad 1 en 4 van een kwarto-katern beide tegelijkertijd vervangen; in het geval van disjunctie betreft het losse bladen. Disjuncte cancels worden gewoonlijk geplakt op het strookje van de binnenmarge dat bij verwijderen van het cancellandum is blijven zitten.

In een opbouw- of collatieformule wordt een cancel aangegeven door een \pm -teken, bv. $A^4 B^4 (\pm B3) C^4 -Z^4$ betekent dat het derde blad van katern B een cancel is.

Cancels kan men herkennen aan het voorkomen van één of meer van de volgende kenmerken: een extra katernsignatuur als het de tweede helft van een katern betreft, ander papier, een ander watermerk, meer of minder regels per pagina dan de omringende tekst, ander lettertype, andere spelling, opvallend gebruik van abbreviaturen of van spatie, een andere positie van de katernsignatuur in exemplaren met cancellans, respectievelijk cancellandum.

Een blad kan ook gecancelled worden zonder dat vervanging plaatsvindt, bijv. bij een gedeelte van de tekst dat dubbel gezet is. Dat leidt tot een katern met een oneven aantal bladen, evenals de toevoeging van een blad met aanvullingen. De notatie $A^4 B^4 (-B3) C^4 -Z^4$ betekent dat het derde folium van het B-katern verwijderd is; de toevoeging van een extra blad tussen het derde en vierde blad van het B-katern wordt weergegeven met de Griekse letter [chi]: $A^4 B^4 (B3+[\chi]) C^4 -Z^4$. Toevoeging van twee conjuncte bladen wordt genoteerd met een punt tussen de cijfers - bijv. $B^4 (B2+[\chi]1.2)$ - terwijl tussen twee disjuncte bladen een komma komt, bijv. $B^4 (B2+[\chi]1,2)$.

LIT: BDI; Feather; Hiller; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 134-136, 328-332. [P.J. Verkruijsse]

cancelleresca

Term uit de paleografie voor een humanistische cursief zoals die ontwikkeld is op de pauselijke kanselarij. De cancelleresca is veel gebruikt in 16e-eeuwse schrijfboeken en is van invloed geweest op de vormgeving van de cursieve drukletter. Francesco Griffo baseerde zich erop voor de cursief die hij voor Aldus Manutius ontwierp.

LIT: Scott; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988), p. 186. [P.J. Verkruijsse]

canon-1

Corpus teksten dat in de loop der tijd tot de literatuur gerekend wordt op grond van erkenning van de literaire waarde of waarvan de waarde voor de letterkunde in ruimere zin bepalend is (geweest) voor de totstandkoming ervan. Welke werken gecanoniseerd zijn, is afleesbaar aan de genoemde of behandelde titels van werken in literair-historische handboeken, lexica of andere overzichtswerken.

Voorwaarde voor canonisering is dat geschriften allereerst de sociale status krijgen van een literair werk doordat zij als zodanig door auteurs, uitgevers, critici, literatuurhistorici en literatuurdocenten behandeld worden (receptie-esthetica; smaak). Een en ander geschiedt steeds op grond van zich wijzigende literaire opvattingen en dat is er dan ook de oorzaak van dat de literaire canon in de loop der tijd aan verandering onderhevig is. Sommige werken verdwijnen uit de canon, andere worden eraan toegevoegd, enkele ontbreken bijna nooit. Een aardig voorbeeld van de rol van literatuuropvattingen bij de canonvorming is het werk van P.A. Daum (1850-1898) en W.A. Paap (1856-1923). Onder invloed van de standpunten van Forum-auteurs als Ter Braak (1902-1940) en Du Perron (1899-1940) kregen Daum en Paap een plaatsje terug in de canon waaruit ze geleidelijk waren verdwenen. Omgekeerd kwam het werk van de dominee-dichters uit de 19e eeuw onder invloed van de poëzieopvattingen van de Tachtigers onder druk te staan. Soortgelijke verschijnselen doen zich voor bij tot een bepaald genre behorend werk. Strips en reportages zijn pas in de laatste jaren onder invloed van veranderde literatuuropvattingen tot de canon doorgedrongen. Anderzijds is een auteur als Vondel (1587-1679) met zijn werk nauwelijks uit de canon weg te denken.

Canonvorming geschiedt niet alleen op literaire gronden. Voor de Middeleeuwen geldt een canon die vooral beheerst wordt door didactische of godsdienstige argumenten; het betreft een zeer ruime canon waarin esthetische factoren een ondergeschikte rol spelen. Sinds de romantiek is de canon steeds sterker bepaald door esthetische eisen. De laatste decennia speelt zich een duidelijke liberalisering van de canon af waardoor grote onzekerheid is ontstaan over wat wel en wat niet tot de canon gerekend dient te worden.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; Wilpert; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 81-86; J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 5-10; D.W. Fokkema (red.). 'Literatuurgeschiedenis en canonisering', in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 3-64; E. van Alphen e.a. (red.). *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen* (1991); L. van Gemert. *Norse negers; oudere letterkunde in 1996* (1996). [G.J. van Bork]

canon-2

Lied in de vorm van een twee- of meerstemmig zangstuk waarbij de eerste partij bij het begin van de zangtekst begint, op een afgesproken punt wordt gesecondeerd door een tweede partij die op dezelfde wijze als de eerste partij bij het begin begint, zodat het stuk tweestemmig is geworden. Daarna kan eventueel een derde partij invallen op dezelfde wijze als de tweede partij deed, enz.

Een bekend voorbeeld is het liedje 'Broeder Jakob':

Broeder Jakob, broeder Jakob,
Slaapt gij nog, slaapt gij nog?
Alle klokken luiden, alle klokken luiden:
Bim bam bom, bim bam bom.
(M. Veldhuyzen. *Prisma liederenboek*, 1971, p. 198).

Wanneer de eerste partij vs. 2 inzet, zet de tweede partij gelijktijdig vs. 1 in, enz.

LIT: [G.J. Vis]

canso

Twaalfde-eeuwse Zuid-Franse benaming voor een hoofs liefdeslied (fin'amors), gedicht en getoonzet door een troubadour. Het canso werd in de tweede helft van de 12e eeuw nagevolgd door de Noord-Franse trouvères in hun chansons, die op hun beurt weer de bron van inspiratie vormden voor Middelnederlandse dichters als Heinric van Veldeke (ca. 1140-ca. 1200), Jan I van Brabant (1253-1294) en Hadewijch (13e eeuw).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; J. Gruber. *Die Dialektik des Trobar. Untersuchungen zur Struktur und Entwicklung des occitanischen und französischen Minnesangs des 12. Jahrhunderts* (1983); F. Willaert. *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten* (1984), p. 17-79; E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord. Occitaanse troubadours 1100-1300* (1987); R. Zemel. 'Hoofse liefde in de literatuur van de twaalfde eeuw', in: *Herkennen wij de middeleeuwen?* (1988), p. 71-107. [W. Kuiper]

cantate

Term uit de literaire en muzikale genreleer voor een zangstuk met instrumentale begeleiding voor een of meer solistische stemmen en (meestal) een koor. De cantate is vaak een gevarieerd geheel van verschillende onderdelen, zoals aria's, recitatieven, stukken voor koor en voor orkest. De cantate is ontstaan in de tijd van de renaissance. Men maakt onderscheid tussen de geestelijke (veelal kerkelijke) cantate, voortgekomen uit het motet, en de wereldlijke cantate, voortgekomen uit het madrigaal. In de tijd van J.S. Bach (1685-1750) beleefde de cantate een bloeitijd.

De eerste oorspronkelijke Nederlandse cantate is de onuitgegeven 'Proeve van een lofzang, om te worden gesteld in muziek' onder de titel *De komst van den Messias* van Onno Zwier van Haren (1713-1779). H. van Alphen (1746-1803) was de eerste Nederlandse dichter die cantaten uitgaf: *Doggerbank, De starrenhemel* en *De hoope der zaligheid* (1783), voorzien van een theoretische verhandeling. In de 19e eeuw zijn veel cantates geschreven, in Noord-Nederland o.a. door J. Kinker (1764-1845), W. Hecker (1817-1909) en H.J. Schimmel (1823-1906), en in België door o.a. J. de Geyter (1830-1905) en E. Hiel (1834-1899) (beiden met P. Benoit

als componist). Andere bekende tekstdichters van cantates zijn Guido Gezelle (1830-1899), J.J.L. ten Kate (1819-1889) en Karel van de Woestijne (1878-1929). In de 20e eeuw bloeit in kerkelijke (met name rooms-katholieke en lutherse) kring de godsdienstige cantate.

De cantate is meestal een gelegenheidsstuk. Vergeleken met het oratorium is de cantate beperkter van omvang.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

cantilena of cantilene

In de Romeinse tijd een denigrerende benaming voor afgezaagd lied, maar in de Middeleeuwen gebruikt voor kerkzang (cantilena romana = zoals er in Rome gezongen wordt, i.t.t. cantilena Francorum, zoals de Galliërs zongen), voor het chanson de geste (Albericus Triumfontium: 'ut in cantilena dicitur' d.i. 'zoals in het lied gezegd wordt') en zelfs sprookjes. De naam is blijven voortleven in cantilene: gedicht dat zangerig bedoeld is. Menig klankgedicht van Guido Gezelle (1830-1899) en Paul van Ostaijen (1896-1928) zou als cantilene betiteld kunnen worden. Bekend is het expliciet als cantilene aangeduide gedicht 'Vera Janacopoulos' uit de bundel *Tuin van Eros* (1932) van Jan Engelman (1900-1972), dat grotendeels gedragen wordt door effecten op het gebied van ritme en rijm.

LIT: Buddingh'; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; K.Ph. Bernet Kempers.

Muziekgeschiedenis (1965⁶), p. 59; H. Nolthenius. *Muziek tussen hemel en aarde. De wereld van het Gregoriaans* (1981); A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast II* (1981), p. 11-28. [W. Kuiper/G.J. Vis]

cantilene zie cantilena

capitalis cursiva, kapitaal cursief of majuskels cursief

Moderne benaming voor het cursieve Romeinse majuskelschrift dat ook wel aangeduid wordt als de oude Romeinse cursief. De capitalis cursiva is een gebruiksschrift dat minder gedisciplineerd en vrijer van vorm is dan de capitalis rustica; het werd geschreven met een smalle pen. Toch moet er ook veel literatuur geschreven zijn in deze schriftsoort, omdat de letters van de majuskels cursief sneller (dus goedkoper) te schrijven zijn dan de gekalligrafeerde vormen van de capitalis rustica.

In de 3e eeuw n.Chr. wordt de capitalis cursiva geleidelijk vervangen door de minuskels cursief.

LIT: Dupriez-1; J. Mallon. *L'histoire et ses méthodes* (1961), p. 553 e.v.; J.J. John. 'Latin Paleography'. In: J.M. Powell (red). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 12; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 116-119. [H. Struik]

capitalis quadrata

Moderne benaming voor het Romeinse majuskelschrift dat in steen werd uitgehakt (epigraaf), ook wel bekend als de 'triumfboogletter'. De oudste inscripties in deze schriftsoort, die zich kenmerkt door zijn vierkante uiterlijk, dateren uit de 3e eeuw v.Chr.; de grootste perfectie wordt bereikt in de 2e eeuw n.Chr.

Hoewel er een drietal Vergilius-fragmenten in capitalis quadrata uit de 4e en 5e eeuw n.Chr. is gevonden, betwijfelt men of de letter vaak als boekschrift werd gebruikt. Een lossere, minder strakke variant was de capitalis rustica, die wél als boekschrift werd gebruikt. De capitalis quadrata handhaaft zich eeuwenlang voor speciale doeleinden als titels en opschriften.

In de 8e en 9e eeuw, tijdens de Karolingische renaissance, beleeft de capitalis quadrata een puristische bloeiperiode: men streeft een zuivere vorm na en noemt de letter ook wel de 'littera Vergiliae'.

Na een eeuwenlang sluimerend bestaan wordt de capitalis quadrata in de 15e eeuw ontdekt door de humanisten (humanisme, humanistisch schrift); hiermee wordt de schriftsoort de basis voor onze huidige hoofdletters (kapitaal, bovenkast).

LIT: J.J. John. 'Latin Paleography'. In: J.M. Powell (red). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 8-9; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 106-110. [H. Struik]

capitalis rustica

Moderne benaming voor de losse, minder formele variant van de capitalis quadrata, die geldt als het formele Romeinse boekschrift. De letters werden met een zachte, brede pen in smalle kolommen (Lat. 'pagina') op boekrollen (Lat. 'volumen') van papyrus geschreven. De schriftsoort is volgroeid in de 1e eeuw n.Chr. en handhaaft zich als boekschrift voor luxehandwritten met teksten van de klassieke, heidense auteurs (bijv. Ovidius en Vergilius) tot de 6e eeuw.

Bijbelse teksten werden zelden in capitalis rustica geschreven, andere christelijke teksten zijn helemaal niet in deze schriftsoort overgeleverd; deze werden in semi-unciaal of in unciaal geschreven.

Na de val van het West-Romeinse rijk handhaaft de capitalis rustica zich tot in de 10e eeuw als letter voor titels en opschriften.

LIT: LdMA; J.J. John. 'Latin Paleography', in: J.M. Powell (red). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 9; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 110-116. [H. Struik]

captatio benevolentiae

Het winnen van de sympathie van het toegesproken publiek. Begrip uit de retorica voor het onderdeel aan het begin van een (juridische) redevoering (bij uitbreiding: van een tekst), waarin de advocaat van de beschuldigde partij (genus admirabile) tracht de vooringenomen stemming van het publiek in zijn voordeel om te buigen; dat kan door het publiek achtereenvolgens aandachtig (attentum parare), welwillend (benevolum parare) en volgbaar (docilem parare) te maken. Deze techniek is terug te vinden in menige Middelnederlandse proloog, bijv.

Nu hoert na mi, ic sal beghinnen
Ene aventure tellen van minnen,
Die den dorperen no den doren
Niet bestaet, dat sise horen,
Maer die redene merken connen,
Ende van minnen hebben ghewonnen
Beide bliscap ende rouwe,
Sijt clerck, zijt leec, zijt hoefsche vrouwe,
Dien annics datter wese bi,
Daer dese aventure vertellet si.
Oec en willics niet verbieden
Te hoerne allen hoefschen lieden,
Die evel ende ghoet bekinnen.
[enz.]

(Diederick van Assene. *Floris ende Blancefloer*, ed. Mak, 1980⁴, vss 1-13).

Wie van de toehoorders na het horen van deze woorden zou weglopen, kwalificeert zich als dorper en dwaas, als bot en dom.

LIT: Best; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler. [wk/hs]

carmelvers zie ulevelrijm

carmen

Middellatijnse benaming voor zowel strofische liederen (lyriek), bijv. de *Carmina burana*, als heldenliederen (epiek, epos), bijv. het *Carmen de Hastingiae proelio* (ed. Morton en Muntz, 1972) van Guy van Amiens (1058-1075) waarin de slag bij Hastings (1066) bezongen wordt.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert; F.J. Raby. *A history of secular latin poetry in the Middle Ages*, 2 dln. (1967²); P. Dronke. *Medieval latin and the rise of European love-lyric*, 2 dln. (1968). [W. Kuiper]

carmen figuratum zie figuurgedicht

carnatioen zie chronogram

cartularium

Term uit de archivalieken voor een register waarin in de Middeleeuwen akten (akte-1), meestal oorkonden, werden afgeschreven die de afschrijver als belangrijk beschouwde vanwege hun bewijskracht voor bepaalde rechten of inzake het beheer van bepaalde goederen. De ordening van zo'n register is per onderwerp of alfabetisch op geografische namen. Een cartularium waarin tussen de afschriften andere gegevens toegevoegd zijn, kan tenderen in de richting van een kroniek.

LIT: BDI; Brongers; MEW; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

catachrese zie abusio

catalectisch

Term uit de prosodie ter aanduiding van een metrische versregel die één of twee syllaben mist in de laatste versvoet, bijv.

Hier niet en/ daar niet! Waar/ stiert gij den/ steven,
Zwervende/ Wim! ik roep/ altoos om/ niet!
(H. Tollens. *Gezamenlijke dichtwerken*, dl. 8, 1856, p. 111)

Hier mist de eerste viervoetige dactylische regel één syllabe en de tweede regel twee.

In de hexameter is de laatste voet altijd tweesyllabig (spondee, trochee), bijv.

Thans is het/ tijd, stand/vastig en/ stout alle/ vrees te ver/bannen!
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 86).

De hexameter is altijd catalectisch, vanwege het finale adonius.

Een distichon is catalectisch wanneer het bestaat uit een dactylische hexameter en pentameter; de slotvoet van de eerste regel is tweesyllabig, die van de tweede regel éénsyllabig.

Een ander voorbeeld van catalectische regels vindt men in het gedicht 'Schemering' van J.Jac. Thomson:

Zing mij nog/ eenmaal uw/Tjechische/liederen/, luistre
Eenmaal ik/nog naar dien/ klank/,zangsters, dat/ ik hem be/waar
Verder dan/nu, wijl de/ dag in den/vochtigen/ schemer gaat/ duistren,
Langer dan/ nu, wijl ik/hoor/'t tinkelen/ van uw gi/taar.
(J.Jac. Thomson. *Orplid*, 1916, p. 69).

Ook trocheïsche verzen zijn vaak catalectisch, bijv.

Zou ik/voor den/ klepper/ vreezen,
o! die/lieve/ brave/ man
(H. van Alphen. *Dichtwerken*, ed. Nepveu, 1871, p. 276).

Wanneer een versvoet volledig is, noemt men deze acatalectisch.

LIT: Baldick; Bantel; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

catalogus-1

Alfabetische of systematische opsomming van voorwerpen die tot en bepaalde verzameling behoren. Een auctie- of veilingcatalogus beschrijft zaken die alleen voor het ene moment van de veiling samengebracht zijn; een antiquariaatscatalogus geeft een opsomming van toevallig in dat antiquariaat aanwezige boeken; een fondscatalogus is een lijst van door een bepaalde uitgeverij vervaardigde titels; een tentoonstellingscatalogus beschrijft de geëxposeerde objecten die voor kortere of langere tijd op een bepaald plaats zijn samengebracht; een bibliotheekcatalogus geeft de titelbeschrijvingen van de in de verzameling aanwezige boeken, tijdschriften, handschriften en pamfletten (de vier genoemde categorieën krijgen gewoonlijk een afzonderlijke catalogus).

Auctie- en tentoonstellingscatalogi worden vrijwel altijd gedrukt; bibliotheekcatalogi zijn dikwijls alleen ter plaatse in fiche-vorm raadpleegbaar (in kaartenbakken, in de vorm van zgn. Leidse boekjes of als COM-catalogus). Veel catalogi zijn inmiddels on line raadpleegbaar. Naast een alfabetische of auteurscatalogus kan een bibliotheek ook een systematisch catalogus aanleggen om het bezit via onderwerpen c.q. trefwoorden toegankelijk te maken. In de Nederlandse openbare bibliotheken (OB) wordt voor de indeling van de systematische catalogus gebruik gemaakt van het SISO (Systeem voor de inrichting van de systematische catalogus in openbare bibliotheken); voor wetenschappelijke bibliotheken kan de UDC (Universele Decimale Classificatie) gebruikt worden, maar tal van bibliotheken hebben in het verleden een eigen systematiek ontworpen. Naast de alfabetische en systematische catalogus is soms ook een standcatalogus aanwezig, gerangschikt volgens de plaatsnummers die de boeken in de bibliotheek hebben.

Wanneer catalogi van verschillende bibliotheken (hetzij lokaal, regionaal of nationaal) op een centraal punt door duplicatie samengevoegd worden, spreekt men van een centrale catalogus (CC). Voor Nederland bevindt de CC van een groot aantal bibliotheken zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, sinds 1984 geautomatiseerd in de NCC (Nederlandse Centrale Catalogus). De centrale tijdschriftencatalogus, de CCP (*Centrale Catalogus van Periodieken*), is in gedrukte vorm raadpleegbaar.

Om een groot aantal titels snel toegankelijk te maken, kan in eerste instantie volstaan worden met een korte titelbeschrijving. Zo wordt een overzicht vervaardigd van de totale Nederlandse boekproductie vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst tot 1800 in de geautomatiseerde STCN (Short-Title Catalogue, Netherlands).

Een catalogus moet duidelijk onderscheiden worden van een bibliografie, die tot doel heeft om een beschrijving te geven van titels die op één onderwerp betrekking hebben, waar die titels zich ook bevinden. De titel *Brinkman's catalogus van boeken en tijdschriften* (1846-...) is dan ook onjuist; het is een bibliografie van in Nederland en in het Nederlands verschijnende titels. Anderzijds kunnen catalogi van zeer gespecialiseerde verzamelingen de status van een bibliografie benaderen, zoals de *Catalogus der Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam* (1920-...) die op het terrein van de boek- en bibliotheekwetenschap zeer veel informatie verschaft. Een catalogus moet verder ook onderscheiden worden van een inventaris, die een systematisch ingedeelde beschrijving geeft van de bestanddelen van een archief.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Metzler; MEW; Ned. Arch.-term; Wilpert; H.E. Greve. *Theorie van den catalogus* (1950²); W.F. de Regt. *Introductie tot de UDC* (1972); *Regels voor de titelbeschrijving* (3 dln., 1978-79); Th.P. Loosjes. *Bibliotheek en documentatie* (1979); A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijsse]

catalogus-2

Term uit de poëtica voor een opsommende beschrijving (descriptie) van een aantal personen of objecten. De catalogus stamt uit de klassieke literatuur (Homerus, Ovidius, Vergilius) en wordt nagevolgd (imitatio) gedurende de Middeleeuwen en renaissance. Een Middelnederlands voorbeeld van een catalogus is de beschrijving van de afbeeldingen op de muur rond het lustoord van Deduut in *Die Rose* van Heinric (ed. Verwijs, 1976², vs. 131 e.v.), waarin een aantal gepersonifieerde karaktereigenschappen (allegorie) beschreven wordt. Een ander voorbeeld is de beschrijving van de dorperlingen in de *Reinaert* als zij Bruun de Beer te lijf gaan die met kop en voorpoten in de eik van Lamfroyt vastzit (ed. Lulofs, 1985², vs. 718 e.v.).

LIT: Preminger; Shipley. [W. Kuiper/H/ Struik]

catastasis

Term uit de dramatheorie van J.J. Scaliger voor de vertraging van de stijging naar de peripetie, de beslissende wending in het drama, met name in de klassieke tragedie, die leidt tot de catastrofe, de ondergang van de held. In de catastasis wordt de intrige uitgesponnen die in de fasen van de protasis-1 (expositie) en epitasis voorbereid is.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; Preminger; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijse]

catastrofe

Aanduiding voor dat deel van het drama waarin de omkering van de handeling plaatsvindt na de climax naar de peripetie toe. De catastrofe betekent in de klassieke tragedie de ondergang van de held (protagonist). De catastrofe vormt een vast deel van de klassieke tragedie, die begint met de expositie in het eerste bedrijf, gevolgd door de intrige-2 in het tweede en de climax-2 in het derde. Op het hoogtepunt van de spanning volgt als wending de catastrofe in het vierde en tenslotte de peripetie in het vijfde bedrijf waarin het drama zijn afwikkeling krijgt. In Vondels *Gijsbreght van Aemstel* bijv. valt de catastrofe in het vierde bedrijf, wanneer de stad Amsterdam zo goed als gevallen is en een heraut de burcht komt opeisen.

Ook in het moderne drama wordt de ondergang van de held(en) een catastrofe genoemd, maar daar is het geen typisch structureel element meer, zoals in de klassieke tragedie.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; B.

Verhagen. *Dramaturgie* (1963²). [G.J. van Bork]

catharsis

Term uit de dramatheorie van Aristoteles, aanvankelijk voor het zuiverend effect van de klassieke tragedie op de toeschouwer die meeleeft met de tragische held, later ook voor een dergelijk effect op de lezer van ieder literair werk.

Het catharsisbegrip van Aristoteles moet gezien worden als een reactie op de mening van Plato dat toneel verwarring teweeg brengt in de ziel doordat het de hartstochten aanwakkert. Volgens Aristoteles is de tragedie in staat de emoties tot uiting te brengen en ze te reguleren.

Volgens sommige theoretici moet de Aristotelische catharsis echter niet receptioneel verstaan worden als morele of zelfs medische zuivering, maar heeft het begrip betrekking op de held in de tragedie zelf.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Leeman-Braet; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Ueding; Wilpert; A.G. van Hamel. *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland* (1973²), p. 82-83; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991), 56-57; S. Wiersma. 'Katharsis', in; W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 93-98. [P.J. Verkruijsse]

cauda zie staartrijm

causerie

In een losse en onderhoudende vorm voorgedragen of geschreven korte verhandeling, doorgaans over een onderwerp van wetenschap of kunst. Bekend zijn de door M. Nijhoffgepubliceerde causerieën *Gedachten op Dinsdag* (1931) en de radiocauserieën van P.H. Ritter Jr. over literatuur.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott. [G.J. van Bork]

census

Bibliografische term voor een lijst van de bewaarplaatsen van alle bekende exemplaren van een druk. Een census verkrijgt men door uitgebreid bibliografisch onderzoek. Het opstellen ervan is noodzakelijk om exemplaren te kunnen collationeren en om zo de ideal copy te kunnen samenstellen. Bij de beschrijving van de ideal copy moet de census altijd vermeld worden met bij ieder exemplaar de bibliotheeksignatuur en de eventuele afwijkingen ten opzichte van de ideal copy.

LIT: Brongers; Hiller; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

censuur

Toezicht van de overheid of van kerkelijke instanties op de openbaarmaking van geestelijke voortbrengselen d.m.v. boeken, toneel, radio, tv of film en het verbieden

van die openbaarmaking. Meestal is censuur gebaseerd op angst voor ondermijning van normen of van religieus of politiek gezag en worden onwelgevallige werken of passages daaruit geweerd of verboden onder de dekmantel van morele overwegingen. De Nederlandse en Belgische grondwet staat censuur niet meer toe, wat niet wil zeggen dat ze niet meer bestaat.

De rooms-katholieke kerk heeft sinds haar ontstaan altijd getracht de gelovigen te beschermen tegen haars inziens gevaarlijke gedachten en geschriften, wat na de uitvinding van de boekdrukkunst geleid heeft tot de *Index librorum prohibitorum* (1559), een lijst van boeken door de rooms-katholieke overheid verboden op grond van gevaar voor geloof en goede zeden.

Men onderscheidt preventieve censuur of censuur vooraf en repressieve censuur of censuur achteraf. Preventieve censuur kwam tot uiting in de toestemming tot uitgave, uitgedrukt in het approbatur, evulgetur, imprimatur of nihil obstat, repressieve censuur in de verbodsbepalingen voor lezers of boekverkopers. W.P.C. Knuttel stelde een beredeneerde catalogus samen van *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (1914).

Politieke censuur komt het meest voor in tijden van onderdrukking of oorlog. Tijdens de Tweede Wereldoorlog functioneerde de door de Duitsers in het leven geroepen Kultuurkamer als censurerend lichaam. Kunstenaars en uitgevers moesten daar lid van zijn en alleen aan leden werd na goedkeuring van hun geschriften papier ter beschikking gesteld voor de druk. Zo stond de bezetter bijv. niet toe dat in Nederlandse geschriften gewag werd gemaakt van verliezen of nederlagen van het Duitse leger. Pro-joodse uitlatingen waren uiteraard eveneens verboden.

De censuur die speciaal voor de zoon van Lodewijk XIV werd toegepast in de tekstedities van Latijnse auteurs staat bekend als ad usum delphini. Tot voor kort was het gebruikelijk schooluitgaven van historische teksten die scabreuze passages bevatten te 'castigeren'. Het meest bekende voorbeeld is *Van den vos Reynaerde*, waarin de aanval van de kater Tybeert op het geslachtsdeel van de dorpspastoor werd veranderd in een beet in de neus.

Een bijzondere vorm van censuur is de zelfcensuur, waarbij een auteur of een redactie eigen uitgaven censureert. Vormen van boekvernietiging buiten de officiële censuur om komen ook voor (bibliolythie).

Sinds 1986 verschijnt het Nederlandstalige tijdschrift *Artikel 19*, een 10 keer per jaar verschijnend periodiek dat uitsluitend aan internationale vormen van censuur gewijd is.

LIT: BDI; Bantel; Brongers; Feather; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; H.E. Enno van Gelder. *Vrijheid en onvrijheid in de republiek. Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1789. I: van 1572 tot 1619* (1947); D. de Jong. *Het vrije boek in onvrije tijd* (1958); J. MacCormick en M. McInnes (ed.). *Versions of censorship* (1962); M.C. Burkens. *Beperkingen van grondrechten* (1971); H.A. Enno van Gelder. *Getemperde vrijheid* (1972); J. Goossens. *De gecastreerde neus* (1988); C.J. Aarts en M. van der Pluijm. *Verboden boeken. Verboden door Pausen en dictators, puriteinen en boekenhaters* (1989); *Censuur: voorschrift en praktijk*, themanr. van *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 2 (1995); P. Manasse. *Verdwenen archieven en bibliotheken; de verrichtingen van de Einsatzstab Rosenberg gedurende de Tweede Wereldoorlog* (1995). [G.J. van Bork]

cento

Literaire tekst die gekenmerkt wordt door het creatief intertekstueel (intertekstualiteit) invlechten van citaten van andere auteurs of andere teksten, vaak bewust uit hun context geciteerd. De auteur demonstreert hiermee zijn belezenheid en appelleert aan het plezier van de herkenning bij een geleterd publiek. Doorgaans beoogt een cento een komisch effect (parodie). Met plagiaat heeft dit alles niets te maken, omdat het in feite een hommage is aan de tekst waaraan ontleend wordt. Middeleeuwse voorbeelden van een cento zijn de 11e-eeuwse *Ecbasis captivi* (ed. Trillitzsch, 1964) en de *Fergus* (ed. Frescoln, 1983) van Guillaume le Clerc. Een invloedrijk 16e-eeuws voorbeeld is de *Politica* (1589) van Justus Lipsius; uit de 17e eeuw kunnen genoemd worden Daniel Heinsius' *Hymnus of lof-sanck van Bacchus* (1614) en *Lof-sanck van Iesus Christus* (1616). Een betrekkelijk recent voorbeeld zijn de liedjes in de Frater Venantius-sketch van Wim Sonneveld. Deskundigen zijn het er overigens nog lang niet over eens of de vaak subtiele intertekstualiteit wel door het publiek werd opgemerkt.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; R.M.T. Zemel. *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1991), p. 69. [W. Kuiper]

centsprent

Rijmprent in de vorm van een plano-vel die tegen een geringe kostprijs (één of enkele centen) door drukkers in grote aantallen in omloop werd gebracht. Vooral in de 17e en 18e eeuw waren dergelijke prenten enorm populair, zowel bij volwassenen (volksprent) als bij kinderen (kinderprent). C.F. van Veen stelde er voor het Rijksprentenkabinet te Amsterdam een catalogus van samen onder de titel *Centsprenten. Nederlandse volks- en kinderprenten* (1976).

LIT: Brongers; M. de Meijer. *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (1967). [G.J. van Bork]

certum of res certa

Term uit de retorica voor een vaststaand gegeven waarover geen discussie nodig is. Het certum wordt in het kader van de inventio door de redenaar geponeerd; het komt vooral voor in het genus demonstrativum, maar wanneer een dubium als certum geponeerd wordt in het deliberatieve of juridische genus heeft het een nog grotere retorische impact.

Een voorbeeld van een certum is de openingszin van de inaugurele rede van H.D.L. Vervliet, *Gutenberg of Diderot?* (1977), waarover niet gediscussieerd hoeft te worden: 'Huizinga's 'Herfsttij der Middeleeuwen' eindigt ergens in de 15e eeuw'.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

cesuur

Syntactische grens (rust) binnen een versvoet, bijv.

Wat droomt/ gij, // macht/ loos, // maar/ verme/ tel Telg/ der aar/ de,
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 1, 1819, p. 31).

Hier valt de cesuur tussen de eerste en tweede syllabe van de voet van de alexandrijn.

Bij uitbreiding kan het woord ook betrekking hebben op de rust tussen twee versvoeten, bijv.

Geke/ tend aan/ het stof! // van eigen kracht/ en waar/ de?
(J. Kinker. *Idem*).

In het laatste geval noemt men de pauze ook wel diaeresis. De cesuur wordt meestal aangegeven door het teken //.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Hobsbaum; Gorp; Laan; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Preminger. [G.J. Vis]

cesuurrijm

Speciale vorm van binnenrijm, waarbij de laatste syllabe of de laatste versvoet van de eerste versheft rijmvragers is van het corresponderende gedeelte in de tweede en laatste versheft als rijmgever, bijv.

Constantijntje, 't zaligh kijntje
(J. van den Vondel. *WB-ed.*, dl. 3, 1929, p. 388).

LIT: Bronzwaer; Gorp. [G.J. Vis]

chanson

Uit het Frans overgenomen algemene verzamelnaam voor (literaire) liederen, zowel uit heden als verleden, die niet nader getypeerd kunnen worden, in tegenstelling tot bijv. ballade-2, rondeel of virelai. De oudste Nederlandse verzameling chansons vindt men in het laat-14e-eeuwse Brugse Gruuthuse-handschrift (ed. Heeroma & Lindenburg, 1966). Chansons van meer recente datum zijn die van Jacques Brel en Ernst van Altena.

Meer specifiek gebruikt men de term chanson ter aanduiding van het 12e- en 13e-eeuwse hoofse minnelied (canso) van troubadours en trouvères.

In de muzikwetenschap tenslotte wordt de term chanson vaak gebruikt ter benoeming van meerstemmige Franse liederen uit de 14e tot de 16e eeuw.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert; J. Gruber. *Die Dialektik des Trobar. Untersuchungen zur Struktur und Entwicklung des occitanischen und französischen Minnesangs des 12. Jahrhunderts* (1983); F. Willaert. *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten* (1984), p. 17-79; J. Reynaert. 'Aspecten van de dichtvorm in het Gruuthuse-liedboek', in: *SpL* 29 (1987), p. 165-195; E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord. Occitaanse troubadours 1100-1300* (1987). [H. Struik]

chanson de geste of matière de France

Oudfrans episch lied (epos) handelend over 'waar gebeurde' heldendaden (res gesta), door een jongleur gezongen c.q. zangerig voorgedragen (cantilena), zichzelf daarbij begeleidend op een 'vielle', een vioolachtig strijkinstrument, of op een draailier. Over de melodie of melodieën waarop gezongen werd, is weinig bekend. Ook over de ouderdom van het genre is men het niet eens. Zeker is dat chanson de geste-achtige liederen al ten tijde van Karel de Grote bestonden. Het oudste handschrift met een chanson de geste is het Oxfordse handschrift van het *Chanson de Roland* (ca. 1150). Aanvankelijk veronderstelde men dat de chansons de geste via mondelinge overlevering de eeuwen overbrugd hadden (traditionalistische ontstaanstheorie). Hierop kwam een reactie in de vorm van de individualistische theorie die veronderstelde dat de chansons de geste 12e-eeuwse creaties van individuele auteurs en jongleurs waren op basis van historische overlevering. Tegenwoordig denkt men dat de waarheid in het midden ligt.

De ruim honderd bewaard gebleven chansons de geste worden ingedeeld in die welke handelen over de heldendaden van Charlemagne (Karel de Grote) en zijn pairs (cycle du roi), die over Guillaume d'Orange (Willem van Oringen), die over de opstandige baronnen (les barons révoltés) en die over Doön de Mayence (epische cyclus).

Chansons de geste zijn opgebouwd uit strofen (laises) van een willekeurige lengte; de oudste hebben versregels die tien lettergrepen tellen met een cesuur na de vierde lettergreep (decasyllaben), de jongere twaalf lettergrepen (alexandrijn) met de cesuur na de zesde lettergreep (dodecasyllaben). Het rijm is normaliter assonerend: alle regels binnen één laisse hebben dezelfde rijmklank, maar in de jongere chansons de geste komt ook wel volrijm voor. De oudste chansons de geste tellen enkele duizenden versregels, de jongste tienduizenden.

In de Middelnederlandse literatuur zijn fragmenten van een dertigtal vertalingen, bewerkingen of navolgingen bewaard gebleven (Karelroman).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; B. Besamusca. *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering.* (1983); H. Kienhorst. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*, 2 dln. (1988); R.E.V. Stuij. 'Rondom Karel de Grote', in: *Franse literatuur van de Middeleeuwen* (1988), p. 39-55; E. van den Berg en B. Besamusca (red.). *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief* (1992). [H. Struik]

chant royal

Frans rederijkersgedicht opgebouwd uit vijf strofen van elf versregels (rijmschema ababccddedE) met een refrain-2 en een envoi. De chant royal is vergelijkbaar met de (rederijkers)ballade-2.

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971), p. 155-156. [W. Kuiper]

charge

Sterke overdrijving in de uittekening van bepaalde karaktertrekken van personages in de literatuur, vaak met de bedoeling die eigenschappen te ridiculiseren of er een moraal aan te verbinden. Chagering speelt vooral een rol in blijspel en parodie. Ook in het cabaret treft men veel chagering aan. Voorbeelden van charge kan men vinden in *Vincent Haman* (1898) van W.A. Paap.

LIT: Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

charivari

(Laat)midleeeuwse stedelijke jongeren die zich met name tijdens de vastenavondviering onder het produceren van oorverdovende ketelmuziek groepsgewijs manifesteren om kritiek te leveren, normen te verdedigen en eigenbelang te behartigen, bijv. op de huwelijksmarkt. De charivari drongen ook door in de literatuur, bijv. in scharminkelliedjes en in het spotmandement *De blauwe schuit* (ca. 1413, ed. Pleij, 1979), en in de Brusselse rederijkerskamer De Corenbloem (1477), ook wel aangeduid als de 'Jongers van der Rethorycken', met als zinspreuk-2 'Jeucht sticht Vreucht'. In de loop van de 16e eeuw verdwijnen de charivari.

LIT: LdMA; Scott; J. Le Goff e.a. (ed.). *Le charivari. Actes de la Table Ronde organisée à Paris 1977* (1981); H. Rey-Flaud. *Le charivari. Les rituels fondamentaux de la sexualité* (1985); H. Pleij. 'Van keikoppen en droge jonkers. Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late Middeleeuwen', in: *Volkskundig Bulletin* 15 (1989), p. 297-315. [W. Kuiper]

charter

Term uit de archivaliek voor een op perkament geschreven akte (akte-1), voorzien van een zegel. De naam 'charter' zegt dus alleen iets over het uiterlijk van een akte; een akte die in een plechtige vorm is opgesteld, heet een oorkonde. In de Middeleeuwen verstond men onder charters alle archivalia; met de term 'Charterkamer' bedoelde men de gehele archiefbewaarplaats. Een charter dat met de zegelstaarten aan een ander charter is bevestigd heet een transfix.

LIT: BDI; LdMA; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

chiasme of kruisstelling

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van een stijfijguree waarbij herhaling (repetitio) niet parallel plaatsvindt, maar kruiselings, in spiegelbeeld (symmetrisch), bijv.

De zoldering was wit en rood en goud.
Van stralend zilverdraad was het gordijn.
(G. Komrij. *Alles onecht*, 1984, p. 184).

In Kloos' 'Inleiding' bij de gedichten van Perk komt een voorbeeld van een chiasme in prozavorm voor:

Gene leeft in het zien, maar ziet in het leven slechts een schijn, deze ziet in het leven, schenkend het leven aan den schijn, dien hij er ziet.
(*Jacques Perks Gedichten*, ed. Stuiveling, 1958, p. 55).

Men kan het chiasme beschouwen als een variant op het parallelisme, namelijk een herschikking daarvan. Volgens sommigen is het chiasme gebaseerd op de antithese. In ieder geval leent de stijlfiguur zich goed voor het tegenover elkaar plaatsen van noties.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

chirograaf

Term uit de archivaliek voor een gedeelte van een blad perkament of papier waarop twee of meer akten (akte-1) betreffende dezelfde rechtshandeling waren geschreven. In de tussenuimte tussen de akten werden enkele letters of cijfers of ook wel het woord 'chirograaf' geschreven. Vervolgens werden de akten via een zigzaglijn door deze letters of cijfers heen doorgesneden. Door de stukken weer aaneen te passen kon men de echtheid van deze niet bezegelde akten vaststellen.

LIT: LdMA; Ned. Arch.-term; *Nederland in stukken; beeldkroniek van Nederlandse archieven* (1979), p. 117. [P.J. Verkruijsse]

choreus zie trochee

choriambe of choriambus

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versvoet samengesteld uit een choreus (trochee) en een jambe, bijv. óudêrêjâars. Het verschijnsel komt in de Nederlandse poëzie nauwelijks voor. Men zou echter bepaalde viersyllabige combinaties in jambische of trocheïsche verzen waarin antimetrie voorkomt, als choriambe kunnen beschouwen, bijv.

De oogen van den nacht *staan voor het raam*. [...] *Ik ben niet meer* dan een ontdaan gelaat. [...] En als ik dans, danst mijn *schaduw met mij*- [...] *Hoor hoe hiernaast* een kind piano speelt -
(M. Nijhoff. 'De eenzame', VG, 1963, p. 15).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

choriambus zie choriambe

chrestomatie zie bloemlezing

chria

Term uit de retorica voor een leerzame, stichtelijke anekdote betrekking hebbend op een historisch persoon, met name gebruikt als oefenstof (een soort opstel) in het klassieke retoricaonderwijs (exercitatio). Al is een chria nog zo beknopt, toch kan zij alle onderdelen van een redevoering omvatten, zoals lofprijzing, parafraze, toelichting met voorbeelden, weerlegging van de tegenwerpingen, epiloog. De chria kan verbaal zijn of door een (plaatsvervangende of begeleidende) handeling tot uitdrukking gebracht worden (het laatste uiteraard in de redenaarspraktijk). Het verschil met een sententia is dat die een algemene uitspraak bevat, niet gebonden aan een historische persoonlijkheid.

LIT: Curtius; Gorp; HWR; Lausberg; Leeman-Braet; Metzler; Myers/Simms; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

chronodistichon

Tweeregelig gelegenheidsgedicht waarin de letters die in het Latijn getalwaarde hebben in kapitaal staan en bij elkaar opgeteld een jaartal opleveren (chronogram).

LIT: Gorp; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

chronogram, carnatioen, incarnatie, jaartalvers of tijdvers

Gelegenheidsgedicht waarin de letters die in het Latijn getalwaarde hebben (M, D, C, L, X, V en I) in kapitaal staan en bij elkaar opgeteld het jaartal opleveren waarin de gebeurtenis waarover het vers gaat, heeft plaatsgevonden. Wanneer het gedicht slechts één regel telt, noemt men dat een chronostichon. Een tweeregelig chronogram, zoals het onderstaande voorbeeld, heet een chronodistichon:

oCh! den boVrgoensChen beVL Vanden tyran Van spanlen
heeft eLLendICh VerMoort den prInCe Van oranlen.

De Romeinse cijfers uit dit gedicht uit A. Valerius' *Nederlandtsche Gedenck-clanck* (ed. Meertens e.a., 1947³, p. 135), leveren het jaar van de moord op Willem van Oranje: 1584.

LIT: BDI; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Laan; Metzler; MEW; Scott; Shipley; F. Lulofs. 'Hoeveel zijn twee iden?', in: *NTg* 66 (1973), p. 24-29. [P.J. Verkruijsse]

chronologische vertelwijze

Vertelwijze waarbij de verteller chronologisch te werk gaat, d.w.z. het verhaal bij een bepaald punt in de tijd laat beginnen en vertelt tot er een bepaald eindpunt in de tijd bereikt is. Binnen de chronologische vertelwijze kan wel vooruitwijzing (anticipatie-1) of terugverwijzing (retroversie) optreden, mits die de tijdsvolgorde van de gebeurtenissen voor de lezer maar niet al te opvallend verstoren, bijv. doordat ze tot een zelfstandig verhaaldeel uitgroeien. Waar de grenzen daarbij precies liggen ten opzichte van de niet-chronologische vertelwijze, wordt uit de literatuur over dit onderwerp niet erg duidelijk. Gewoonlijk wijst men dan op grotere verhaaleenheden die afwijken van de chronologie.

Een goed voorbeeld van een chronologisch vertelde roman is W.F. Hermans' *De donkere kamer van Damocles* (1958), waarin retroversie uitzondering is en anticipaties veelal verhuuld als symbolen gegeven worden.

LIT: Boven/Dorleijn; Prince; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶); G. Genette. *Tijdsaspecten in de roman* (1979). [G.J. van Bork]

chronostichon

Eénregelig gelegenheidsgedicht waarin de letters die in het Latijn getalwaarde hebben in kapitaal staan en bij elkaar opgeteld een jaartal opleveren (chronogram).

LIT: Brongers; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

chute zie volta

cicero zie augustijn

CIP

Bibliografische aanduiding van **C**ataloguing **I**n **P**ublication, het catalogiseren van boeken voordat ze verschenen zijn. Voor Nederland werd op het Nederlands Bibliografisch Centrum in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag de bibliografische informatie van een te verschijnen boek verwerkt tot een standaardbeschrijving die door boekhandel of bibliotheek weer gebruikt kon worden voor informatie of catalogisering. De beschrijvingen werden door de Koninklijke Bibliotheek gepubliceerd in een lijst *Uitgaven in voorbereiding/CIP*. In de aldus tevoren

gecatalogiseerde werken is op de verso-zijde van het titelblad de CIP-beschrijving opgenomen, inclusief ISBN, NUGI-, SISO- en UDC-codes. Deze vorm van prospectieve bibliografie houdt het gevaar in, dat boeken beschreven worden die door problemen in de laatste fase van de productie uiteindelijk niet verschijnen. Dat soort titels, die alleen bibliografisch bestaan, noemt men ghosts. In de *Uitgaven in voorbereiding/CIP* probeerde een aparte rubriek 'vervallen titels' ghost-vorming tegen te gaan.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995³), p. 32. [P.J. Verkruijsse]

citaat

Tekst die letterlijk en doorgaans onder vermelding van auteur en bron wordt aangehaald bij wijze van argument of voorbeeld, of om de eigen belesenheid te demonstreren dan wel te appelleren aan de belesenheid van het gehoor of lezers (cento). Om bij speciale gelegenheden een citaat bij de hand te hebben, werden al van oudsher citaten(woorden)boeken samengesteld (adagium, spreuk-3), zoals het *Modern citatenboek* (1990⁴) van Gerd de Ley of het *Kosmos groot citatenboek* (1992¹¹). Daarnaast is het niet ongebruikelijk agenda's, kalenders, dagbladen enz. dagelijks met citaten te lardenen.

In de typografie herkent men citaten aan de dubbele of enkele aanhalingstekens waarmee ze geopend en afgesloten worden, of aan het wit waarmee het - vaak in combinatie met inspringen, en soms een afwijkend corps - van de rest van de tekst wordt afgezonderd, zoals in dit lexicon gebeurt.

Binnen opvattingen over intertekstualiteit heeft de term citaat vooral de betekenis gekregen van het gebruik van bestaande teksten ('schrijfwijzen') die in nieuwe teksten worden geïncorporeerd om op die manier met die oudere teksten een discussie aan te gaan of een spel te spelen. In die zin wordt het citaat vaak verbonden met avant-gardistische of postmodernistische literatuur. In dat type teksten wordt overigens lang niet altijd aangegeven dat de lezer met citaten te maken heeft, soms zelfs met het resultaat dat de auteur beschuldigd werd van plagiaat.

Auteurs die op deze wijze citeren of ontlenen (ontlening) zijn o.m. Louis Paul Boon (*De Kapellekensbaan*, 1953), Hugo Claus (*Thyestes*, 1966) en Louis Ferron (*De keisnijder van Fichtenwald*, 1976). In intertekstuele zin zijn genres als collage, montage, parodie, pastiche, satire en travestie vormen van tekstbewerkingen waarbij gebruik gemaakt wordt van citaten en ontleningen.

LIT: Best; Brongers; Dupriez-1; Gorp; Metzler; MEW; H. Meijer. *Das Zitat in der Erzählkunst* (1961); A. Compagnon. *La seconde main ou le travail de la citation* (1979); A. Mertens en K. Beekman. *Intertekstualiteit in theorie en praktijk* (1990). [W. Kuiper/G.J. van Bork]

citadelpoëzie

Oorspronkelijk gedichten waarin de verdediging door D.H. Chassé van de citadel te Antwerpen in 1832 wordt bezongen, bijv. Cornelis Loots' *Chassé op het puin der Citadel* (1832). Bij uitbreiding toegepast op alle poëzie over de strijd met de Belgen van 1830-1832, bijv. Andries van der Hoops *De tiendaagsche veldtocht* (1831).

Er bestaat ook Belgische citadelpoëzie, uiteraard met tegengestelde strekking: *Liedeken op de vrede tirannie begaan door de Hollanders*, in *Den opregten Maestrichteren Almanak* (1831).

LIT: Buddingh'; Laan; MEW. [G.J. van Bork]

civilité

Term uit de typografie voor de in 1557 door Robert Granjon in Lyon gesneden drukletter die lijkt op de in die tijd door de Franse dichters gebruikte schrijffletter, een gotische cursief. De nieuwe drukletter moest de nationale vervanger worden van de humanistische cursief. Aanvankelijk echter werd de civilité vooral gebruikt voor schoolboekjes van protestantse strekking, ook heel snel - al in 1558 - door Plantijn in Antwerpen. In de Nederlanden is de civilité vooral verspreid in de vorm zoals Ameet Tavernier hem nagesneden had, niet alleen voor protestants getinte stichtelijke werken en schoolboeken, maar vooral voor de typografische schrijfboeken uit de periode ±1560-1585, voorbeeldboeken waaruit men door zelfonderricht kon leren schrijven. Vóór de uitvinding van de civilité moesten schrijfboeken gesneden worden; nu konden ze - veel goedkoper! - gezet worden.

In Noord-Nederland bleef de civilité lang in zwang dankzij de voorkeur voor deze letter van Jan van Hout, die voor veel officiële Leidse publicaties de civilité gebruikte, en dankzij de Leidse drukkerij van Plantijn. Voor overheidspublicaties, populaire literatuur en schoolboeken werd tot in de 19e eeuw dit gotische lettertype gebruikt. In 17e-eeuwse lied- en emblemataboeken treft men de civilité vaak aan naast andere gotische lettertypen en naast de romein.

LIT: Feather; L. Willems Az. 'meet Tavernier en de invoering der civilité-letter in Zuid-Nederland', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 5 (1907), p. 241-263; M. Sabbe & M. Auchin. *Die Civilité-Schriften des Robert Granjon in Lyon und die flämischen Drucker des 16. Jahrhunderts* (1929); H. Carter & H.D.L. Vervliet. *Civilité types* (1966); H. de la Fontaine Verwey. 'Het XVIe eeuwse boek' en 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 1 (1976²), p. 26-39, 133-160; K. Gnirrep. 'Drukken of het geschreven staat: Jan Baptist Houwaert en de civilité', in: P. Visser (ed.). *Scripta manent. Drukletters over schoonschrift of een vriendenboekje van collega's aangeboden aan drs. A.R.A. Croiset van Uchelen (...)* (1997), p. 10-17. [P.J. Verkruijsse]

clandestiene literatuur of illegale literatuur

Literatuur, geschreven of uitgegeven door auteurs en uitgevers die zich niet onderwerpen aan censuur of andere verbodsbepalingen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd veel clandestiene literatuur uitgegeven van auteurs die niet aangesloten waren bij de Kultuurkamer of door uitgevers die de papierdistributie ontdoken, bijv. bij de Drie Ponden Pers, of registratie van hun uitgaven ontlieden. Binnen de clandestiene literatuur onderscheidt men verzetsliteratuur die rechtstreeks tegen de bezetter gericht is, bijv. veel van de poëzie die is opgenomen in het *Geuzenliedboek 1940-1945* [z.j.], en literatuur, die alleen de verbodsbepalingen trachtte te ontduiken, bijv. S. Vestdijks gedichtenbundel *De uiterste seconde* (1944) en de tijdschriften *Ad Interim*, *Parade der Profeten* en *Podium*. Dirk de Jong

vervaardigde een bibliografie van de clandestiene literatuur uit de tweede wereldoorlog onder de titel *Het vrije boek in onvrije tijd* (1958).

LIT: BDI; Metzler; L.E. Winkel. *De ondergrondse pers 1940-1945* (1954), herz. door H. de Vries (1989²); A.E.C. Simoni. *Publish and be free* (1975). [G.J. van Bork]

classic

Literair werk dat behoort tot wat men het beste vindt (canon) dat de (wereld)literatuur heeft voortgebracht en dat daardoor blijvend in de belangstelling van het lezerspubliek geacht wordt te staan, bijv. Cervantes' *Don Quijote* of James Joyce's *Ulysses*. Daarnaast kent elke nationale literatuur haar klassieken; in Nederland kunnen bijv. de *Max Havelaar* (1860) en de *Camera obscura* (1839) als zodanig gelden.

LIT: Cuddon; Shipley. [G.J. van Bork]

classicisme, Frans-classicisme of neoclassicisme-1

Literair-historische term voor een stroming begonnen in het 17e-eeuwse Frankrijk(vandaar de benaming 'Frans-classicisme') als vervolg op de periode van de renaissance. Algemeen kenmerk is de navolging van de Klassieke Oudheid gecombineerd met een prescriptieve benaderingswijze (wet). Vanuit Frankrijk wordt Engeland beïnvloed (1688-1740: Van Dryden tot Pope).

In Nederland laat men de stroming veelal beginnen met de oprichting van het dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum (1669) en doorlopen tot omstreeks 1765 (R.M. van Goens' pleidooi voor loslating van rede en regel ten gunste van gevoel en verbeelding). Kenmerken van de Nederlandse letterkunde uit deze periode zijn de mimesis-opvatting, prioriteit voor het idee van de waarschijnlijkheid en de scheiding en hiërarchie van de genres. De Aristotelische eenheden werden normatief gehanteerd in het classicistisch drama en hetzelfde gold voor de principes van maat en rijm in de poëzie.

Deze rationalisering van de literaire cultuur hangt samen met de filosofische stroming van het rationalisme. Naarmate de 18e eeuw voortschrijdt, gaat dit rationalisme over in de verlichting. Mede hierdoor krijgen het individualisme en de persoonlijke gevoels- en verbeeldingsuiting (expressie) meer kansen. Aldus gaat het classicisme langzaam maar zeker over in de romantiek.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Knuvelde; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; R. Wellek. *A history of modern criticism*, dl. 1 (1981), p. 12-30. [G.J. Vis]

classicistisch drama of Frans-klassiek toneel

Het toneel in de periode van het classicisme staat sterk onder invloed van het Franse drama van met name Corneille en Racine. De Nederlandse toneeltheorie uit deze periode is verwoord door Andries Pels uit de kring van Nil Volentibus Arduum in zijn *Het gebruik en misbruik des tooneels* (1681). Volgens hem heeft het toneel een

opvoedende functie, wat impliceert dat er niet langer plaats is voor kluchten (klucht-1) en voor het afbeelden van misdaden. Deze kritiek richt zich tegen het toneel van Jan Vos, wiens stukken met tal van gruwelen en technische trucs veel succes hadden. Het Franse toneel wordt door Pels nadrukkelijk ten voorbeeld gesteld aan het Engelse en Spaanse (Lope de Vega) en aan de navolging daarvan. Vondel wordt gekritiseerd omdat het onwelvoeglijk zou zijn bijbelstof op de planken te brengen.

Alle stukken - in principe gebouwd op een gegeven uit de klassieken - worden door de Frans-classicisten getoetst aan vrij strenge regels, vooral die voor de indeling in bedrijven en de drie Aristotelische eenheden van tijd, plaats en handeling. De reien tussen de bedrijven worden afgeschaft. Goed toneel moet bovendien voldoen aan de eis van waarschijnlijkheid, aan een goede verbinding tussen de tonelen en aan helder taalgebruik.

Auteurs en vooral ook vertalers van Frans-klassieke stukken zijn Balthazar Huydecoper, Lodewijk Meijer, Lukas Rotgans, Juliana de Lannoy, Lucretia van Merken, Onno Zwier van Haren en begin 19e eeuw Bilderdijk nog.

LIT: Laan; Lodewick; A.G. van Hamel. *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorien over litteratuur in Nederland* (1973²), p. 194-199; S.F. Witstein. 'Met het oog op de doctrine: het Frans-classicisme in Huydecopers Achilles', in: id. *Een Wett-steen voor de ieught* (1980), p. 139-152; Th.M.M. Mattheij. *Waardering en kritiek: Johannes Nomsz en de Amsterdamse schouwburg 1764-1810* (1980); J. Stouten. *Verlichting in de letteren* (1984), p. 68-70; A.J.E. Harmsen. *Onderwys in de tooneel-poëzy* (1989); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissancetoneel* (1991), p. 118-121; A.S. de Haas. *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772* (1997). [P.J. Verkruijsse]

claus

Strikt genomen het laatste door een acteur uitgesproken woord van een passage in een toneelstuk waarop een andere acteur reageert, bijv:

Gheraert shertogen oem
Waer sidi lieve vrient Godevaert?
Godevaert
Ic ben hier heer Gheraert.
Nu segt mi, wats die raet?
(*Gloriant*, ed. Van Kammen, 1964, vs. 37-39).

Vaker echter gebruikt voor de passage die door één acteur wordt uitgesproken voordat er beurtwisseling plaatsvindt.

LIT: Gorp; Lodewick. [H. Struik]

clausula

Term uit de klassieke retorica voor de ritmische afsluiting van een zin door een combinatie van twee versvoeten.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; LdMA; Marouzeau; Morier; Preminger; Wilpert. [W. Kuiper]

clause

Middeleeuwse benaming voor de sluitregel van een gedicht opgebouwd uit strofen van 13 regels (ook 19) met twee rijmen, rijmschema aab aab aab aab b (ook wel vier: abab bcbc dcd d), en bij uitbreiding voor het 13-regelige gedicht zelf, bijv. Jacob van Maerlants *Die clause van der bible* (ed. Verdam en Leendertz, 1918). De clausevorm werd vooral door Jacob van Maerlant gebruikt. Bijna al zijn strofische gedichten zijn opgebouwd uit strofen van 13 versregels, bijv. *Van den lande van over zee* (ed. Stuiveling, 1966):

Kersten man, wats di ghesciet?
Slaepstu? Hoe ne dienst u niet
Jhesum Christum dinen here?
Peins! En doghede hi dor di menich verdriet
doe hi hem vanghen ende cruce liet,
int herte steken metten spere?
't Lant, daer hi zijn bloet in sciet,
gaet al te quiste, als men siet.
Lacy! Daer en is ghene were.
Daer houdt dat Sarracijsche diet
die keirke onder zinen spiet
daerneder ende doet haer groet onnere.
Ende di en dunkes min no mere!

Clausulen van 19 versregels, rijmschema aab aab aab aab aab aabb, zien we in de 'Vierde Martijn' (ed. Hegman, 1958).

LIT: Buddingh'; Gorp. [W. Kuiper]

clerk of klerk

Middel nederlandse benaming voor een gestudeerde geestelijke en auteur van een theologisch, juridisch, wetenschappelijk of letterkundig werk, bijv. Jacob van Maerlant (2e helft 13e eeuw) of Dirc van Delft (ca. 1365-?). Clerken zijn 'geletterd', d.w.z. dat zij het Latijn beheersen en daardoor toegang hebben tot kennis die niet voor leken bestemd en beschikbaar is. Onder de clerk stond de 'meester', die wel over een zekere opleiding en kennis beschikte, maar niet gelatiniseerd was, bijv. Willem van Hildegaersberch (eind 14e, begin 15e eeuw). Helemaal onderaan de ladder stond de jongleur, iemand die geen specifieke intellectuele scholing had genoten, maar zich beroepshalve met het literair bedrijf bezighield. Laatstgenoemden zijn herkenbaar aan artiestennamen als Snelryem de spreker, Jan Vrouwentroest en Hopezomer.

LIT: *Van der feesten een proper dinc*, ed. Werkgroep van Groningse neerlandici (1972), p. 25-37; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer* (1987), p. 46-85, 180-224. [W. Kuiper]

cliché-1 of gemeenplaats

Term uit het grensgebied van stijlleer en literaire kritiek ter aanduiding van een vorm van beeldspraak die zo vaak is gebruikt dat men deze ervaart als afgesleten metafoor of metoniem (metonymia), bijv. 'het ruime sop' voor 'de open zee'. Sommige topen (topos) kunnen ervaren worden als cliché. Wanneer het cliché samengaat met bombast leidt dit tot retoriek. Het cliché is vergelijkbaar met de platitude.

In de literatuur kan men het cliché gebruiken om een komisch of ironisch effect te bereiken. In zijn lezing van november 1985 heeft Gerard Reve op het literaire gebruik van het cliché gewezen, waarvan hij ook in de praktijk van zijn schrijverschap veelvuldig gebruik heeft gemaakt. In *Brieven aan geschoolde arbeiders* (1985) schrijft hij bijv. aan Prof. Grossouw:

Voor bijv. een literair professoraat, met 9 1/2 kolleesjes per jaar, zal ik zeker tot het Ware Geloof intreden. (Voor niks gaat de zon op, waar of niet?). (p. 28).

LIT: Abrams; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott. [G.J. Verkrujisse/G. van Bork]

cliché-2

Metalen (meestal zinken) plaatje voor een illustratie bij boekdruk. De af te drukken delen zijn in hoog reliëf aangebracht als lijnen (in geval van een eenvoudig zwart-wit-origineel) of als een raster (als het origineel genuanceerder is). Een rastercliché wordt ook autotypie genoemd. Van het origineel wordt eerst een foto gemaakt. Het negatief wordt op een op het metaal aangebrachte gevoelige laag gekopieerd. De onbelichte gedeelten van de plaat worden opgelost. Door verhitting wordt een harslaag op de belichte gedeelten aangebracht die vervolgens bij het etsen intact blijven. In een enkel geval worden de lijn- en raster-procédés gecombineerd.

Voor kleurenreproducties is de techniek wat gecompliceerder, maar in principe hetzelfde: ook dat kan in lijnen en in raster. Bij diepdruk kan alleen de rastertechniek toegepast worden: het raster wordt in de koperen cylinder geëtst met behulp van een gelatinelaag.

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 111-130. [P.J. Verkrujisse]

climax-1

Uitgewerkte toepassing van de anadiplosis (d.i. herhaling van een woord(groep) waarmee een zin of regel eindigt, aan het begin van de eerstvolgende zin of regel). In het algemeen geeft deze term een opklimmende reeks aan. In dit geval is anticlimax het tegenovergestelde ervan, wanneer tenminste afnemende spanning of ontlading ervan hiermee gepaard gaat, bijv.

Willem den derden, Koning, Groothertog, Prins ... meer dan Prins, Groothertog en Koning ... *Keizer* van het prachtige Rijk van Insulinde (Multatuli, *Max Havelaar*, ed. Sötemann, 1979, p. 289).

Sommigen beperken de betekenis ervan tot het hoogtepunt zelf (zonder een voorafgaande reeks, bijv. in de vorm van een enumeratio).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

climax-2

In het klassieke drama onderscheidt men vijf fasen (achtereenvolgens expositie, intrige-2, climax, catastrofe, peripetie) die gewoonlijk samenvallen met de vaste opeenvolging van vijf bedrijven. De climax is de fase waarin de spanning naar een hoogtepunt gevoerd wordt, bijv. doordat het conflict tussen protagonist en antagonist zich in deze fase steeds scherper toespitst.

In Vondels *Gijsbreght van Aemstel* (1637) ligt de climax in het derde bedrijf, waar Gijsbreght met zijn bondgenoten in een vrijwel hopeloze situatie het toneel verlaat om voor het laatst ten strijde te trekken.

In het moderne drama kan evenzeer sprake zijn van een climax, maar dan niet meer als een vast element in de structuur en dus niet gebonden aan de indeling in bedrijven.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Prince; Shipley; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); B. Beckerman. *Dynamics of drama* (1970). [G.J. van Bork]

close reading

Benaderingswijze van literatuur toegepast door aanhangers van de autonomiebewegingen als reactie op de biografisch-positivistische en wereldbeschouwelijke interpretatiewijze. Deze methode wordt gekenmerkt door het nauwkeurig lezen van het tekstaanbod en beperkt zich tot de tekst als artefact, houdt in het algemeen geen rekening met de persoon van de auteur en is zeer voorzichtig met het betrekken van historische achtergronden in de analyse van het kunstwerk. Hoofddoel is het geheel van vormgevingsprincipes te beschrijven zoals die blijken uit stijl en structuur van de tekst. In Nederland is het de Amsterdamse school (W.Gs Hellinga) geweest en de groep rond *Merlyn* die de close reading-methode voorstond; uit die kringen stammen diverse publicaties van theoretische en praktische (analyse) aard die van deze ergocentrische werkwijze blijken geven.

LIT: Abrams; Best; Gorp; HWR; W.G. Hellinga en H. van der Merwe Scholtz. *Kreatieve analyse van taalgebruik* (1955). [G.J. Vis]

clou

Het meest essentiële punt in een tekst waarin de spanning wordt ingelost. De clou is vergelijkbaar met de pointe van een grap.

LIT: Cuddon. [G.J. van Bork]

clute zie klucht-1

cluyt zie klucht-1

coacervatio

Term uit de retorica voor een detailbeschrijving die bereikt wordt door in een syntactisch samenhangende lange zin het totaalbeeld plus de details te beschrijven, door het gebruik van de isocolon. Als de detaillering tot een opsomming wordt, kan de coacervatio een accumulatio, enumeratio congeries of zelfs tautologie zijn.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

codex

Middeleeuws handgeschreven boek uit de tijd dat er nog geen boeken werden gedrukt, bedoeld om publiekelijk te functioneren. Handschriften voor privé-gebruik noemt men een manuscript. De codex dankt zijn naam aan het (beuken)houten wastafeltje (caudex) dat de Romeinen gebruikten als tijdelijke schriftdrager. De perkamenten codex met zijn tweezijdig beschreven bladen (recto-zijde, verso-zijde) is typisch christelijk in tegenstelling tot de heidense boekrol (volumen) die van papyrus was vervaardigd en éézijdig beschreven werd. De codex is opgebouwd uit katernen (katern) die op hun beurt weer samengesteld zijn uit tweezijdig beschreven dubbelbladen (dubbelblad). De oudste codices zijn van perkament gemaakt; vanaf de 15e eeuw wordt ook papier gebruikt. Codices golden als een kostbaar bezit en werden daarom vaak versierd (boekverluchting) met penwerk en miniaturen. De band van een codex bestond bij voorkeur uit een met leer overtrokken en van gespen voorziene eikenhouten plank (boekband). Helaas zijn door het opnieuw inbinden nagenoeg alle literaire handschriften niet in de oorspronkelijke band overgeleverd. Het overgrote deel van de bewaard gebleven codices heeft een religieuze inhoud. Veel codices gingen na de uitvinding van de boekdrukkunst verloren: drukkers versneden perkamenten handschriften om er boekbanden mee te verstevigen of zij verkookten het perkament tot lijm.

De wetenschap die zich bezighoudt met de materiële aspecten van het handgeschreven boek is de codicologie.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; J. Glenisson. *Le livre au Moyen Age* (1988). [W. Kuiper/H. Struik]

codicologie of handschriftkunde

De wetenschap die zich bezighoudt met de materiële aspecten van het middeleeuwse handgeschreven boek uit de tijd dat er nog geen boeken werden gedrukt, ook wel handschriftenkunde of boekarcheologie genaamd. Voor de periode na de uitvinding van de boekdrukkunst gebruikt men wel de term manuscriptologie. De codicologie is pas na de Tweede Wereldoorlog goed van de grond gekomen en heeft zich van hulpwetenschap voor de filologie (bronnenproblematiek) ontwikkeld tot een zelfstandige cultuurhistorische discipline. De eeuwen daarvoor ging de aandacht niet zozeer naar het boek uit als wel naar het schrift (paleografie). In Nederland heeft met name Willem de Vreese (1869-1938) de codicologie gegrondvest met zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (die tegenwoordig is ondergebracht in de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit Leiden).

De taak die de codicoloog zich stelt, is enerzijds boeken te beschrijven zoals die gedurende een bepaalde tijd en in een bepaalde regio vervaardigd zijn en gefunctioneerd hebben, anderzijds hoe een individueel boek gemaakt en gebruikt is (hiervoor is de term 'codicografie' inmiddels in zwang). Met name studie van eigenhandig door de auteur geschreven boeken (autograaf) kan veel onthullen over de manier waarop tekst en boek tot stand zijn gekomen.

LIT: BDI; Brongers; MEW; W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 5 (1961) - 10 (1966-1967); W. de Vreese. *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijeengebracht, ingel. en toegel. door P.J.H. Vermeeren (1962); *Codicologica I. Théories et principes* (1976); *Litterae textualis. A series on manuscripts and their texts* (1976-....); J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum. Handschriftenbeschrijving, tevens Syllabus bij de colleges 'Inleiding in de Westerse Handschriftenkunde / Codicologie'* (1981³); A.J. Geurts, A. Gruijs en J. van Krieken. *Codicografie en computer. Proeve van een leidraad voor het beschrijven van handschriften (PCC-project)* (1983); J.P. Gumbert. *Illustrated inventory of medieval manuscripts in the Netherlands (IIMM). Introduction: rules, instructions* (1985, rev. ed. 1991); J.A.A.M. Biemans. 'Over de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese. Drie bijdragen aan de geschiedenis van de medio-neerlandistiek en de Middelnederlandse handschriftenkunde', in: *TNTL* 105 (1989), p. 249-280; J. Lemaire. *Introduction à la codicologie* (1989). [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

collage

Term ontleend aan de schilderkunst om er een literaire techniek mee aan te duiden waarin op soortgelijke wijze gewerkt wordt met een samenvoeging van ontleende elementen, zoals citaten, toespelingen, verwijzingen, uitdrukkingen, reclameteksten en andere tekstfragmenten in een nieuw verband. Collagetechnieken werden vooral toegepast door auteurs van het modernisme, zowel binnen de historische avant-garde (bijv. Paul van Ostaijen. *Bezette stad*, 1921) als bij experimentele na-oorlogse auteurs (bijv. J.F. Vogelaar. *Kaleidiafragmenten*, 1970).

LIT: Baldick; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; K. Beekman. 'Wetenschap, poëtika's en experimentele literatuur', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 196-203. [G.J. van Bork]

collatie zie preek

collatieformule

Term uit de analytische bibliografie voor de formule waarmee de opbouw van de ideal copy wordt weergegeven, met andere woorden: hoeveel bladen er idealiter in een exemplaar van een druk of oplage aanwezig dienen te zijn. Wanneer zonder te collationeren een formule van één enkel exemplaar wordt genoteerd, wordt vaak ook de term collatieformule gebruikt, maar beter is in zulke gevallen te spreken van opbouwformule.

De collatieformule wordt voorafgegaan door de aanduiding van het bibliografische formaat van het desbetreffende boek. Ze bestaat uit een opgave van het aantal katernen en d.m.v. een bovengeschreven cijfer het aantal bladen (blad-2) per katern. Tussen haakjes worden toegevoegde, vervangende (cancels) of ontbrekende bladen aangegeven en na een '\$'-teken het aantal bladen dat per katern gesigneerd is. Toegevoegde bladen in het voorwerk worden aangeduid met 'π'; in het hoofdwerk met 'χ'.

De formule 8⁰: *⁸ (±*2) A-E⁸ F⁸ (-F8) G-K⁸ L⁸ (L6+[chi]) M-Z⁸ [\$5 (-*1, *2, A1; + B6)] betekent: dit boek in octavo-formaat telt 192 bladen, nl. één katern voorwerk + 23 katernen hoofdwerk (de letters J, U en W worden niet gebruikt) van elk acht bladen; in het voorwerk is het tweede blad een cancel; in het F-katern ontbreekt het laatste blad; in het L-katern is tussen het zesde en zevende blad een extra niet-gesigneerd blad toegevoegd; alle katernen zijn tot en met het vijfde blad gesigneerd, maar op de eerste twee bladen van het voorwerk en het eerste blad van het A-katern is geen katernsignatuur geplaatst; een extra signatuur daarentegen bevindt zich op blad 6 van het B-katern.

LIT: BDI; W.W. Greg. 'A formulary of collation', in: *The Library*, 4th series, 14 (1934), p. 365-382; Fredson Bowers. *Principles of bibliographical description* (1949), p. 196-254; W.W. Greg. *A bibliography of the English printed drama to the Restoration*, vol. 4 (1959), p. I-CLXXIV; M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970), p. 73-95; Philip Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 328-332; P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 43-44. [P.J. Verkruijsse]

collationeren

Term uit de bibliografie voor het controleren van een exemplaar van een boek op volledigheid, tevens term uit de editietechniek voor het vergelijken van teksten met het doel varianten op te sporen. Een teksteditor dient inzicht te hebben in de varianten van de (geautoriseerde) drukken onderling en ten opzichte van de eventueel overgeleverde kopij om op basis daarvan een ideale tekst (copy text) samen te stellen. Voordat deze externe collatie mogelijk is, dient er reeds intern gecollationeerd te zijn, d.w.z. dat er binnen één druk exemplaren met elkaar vergeleken moeten worden om de ideal copy van zo'n druk samen te stellen. In de analytische bibliografie zijn verschillende methodes gangbaar voor de totale interne collatie. Met het blote oog kunnen twee exemplaren letter voor letter vergeleken worden; ook is optische collatie mogelijk met de methode van Vervliet en Bostoen met behulp van transparantfoto's die - van één uitgangsexemplaar vervaardigd - over de pagina's van te collationeren exemplaren geschoven kunnen worden. Op

het gebied van de machinale collatie zijn er de zgn. Hinman-collator, de eenvoudiger Lindstrand-comparator, de projectie-apparaten van Dearing, Smith en Gerritsen en de experimenten met video en televisie van Horden. De nieuwste ontwikkeling vormt de computercollatie, waarvoor in Duitsland het programma TUSTEP ontwikkeld is.

Een belangrijk nadeel van alle totaalcollatiemethoden is de enorme tijdsinvestering die ermee gemoeid is. Partiële methoden voor de interne collatie kunnen niet alle varianten opsporen, maar leveren toch in korter tijdsbestek vaak gegevens voor de drukgeschiedenis. De schuine-lijn-test kan op bepaalde plaatsen toegepast worden, evenals de methode van Horden die een doorzichtige perspex plaat op de pagina legt met een horizontale en een verticale lijn tegen de katernsignatuur aan, óf de methode-Verkruisje die uitgaat van controle van alle katernsignatuur- of een aantal kopregelposities en van de paginering.

De resultaten van de interne collatie worden door de descriptief-bibliograaf neergelegd in een min of meer uitgebreide beschrijving die in elk geval de collatieformule omvat. De gegevens die de externe collatie heeft opgeleverd, zijn vaak te vinden in het variantenapparaat van de teksteditie.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; HWR; Mathijssen; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; Philip Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 144, 357; P.J. Verkruisje. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 28-38. [P.J. Verkruisje]

colloquium

Latijn voor gesprek of samenspraak, door Erasmus (1466/69-1536) als titel gebruikt voor door hem geschreven dialogen. De *Colloquia* groeide uit van een eenvoudig leerboekje voor studenten Latijn tot een boek vol levenswijsheid. Het boek bevat tal van onderwerpen, zoals: de studie van de schone letteren, de positie van de vrouw, de godsdienst, het probleem van oorlog en vrede. Vanwege de kritische en satirische toon van veel colloquia - allerlei uiterlijke ceremoniën als de biecht en de beeldenverering moesten het ontgelden, de domme en luie geestelijkheid werd bespot - werd het werk op de lijst van verboden boeken (*index librorum prohibitorum*) geplaatst. Toch heeft het werk vrij veel invloed gehad op het onderwijs in de 16e en 17e eeuw en zijn gedeelten van de *Colloquia* in het Nederlands vertaald (bijv. door Cornelis Crul, *O muze, komt nu voort*, ed. Van der Heyden, Spectrum van de Nederlandse letterkunde, dl. 6, 1968, p. 27-117).

Tegenwoordig gebruikt men de term als benaming voor een wetenschappelijk congres, en in die betekenis is hij een synoniem voor symposium.

LIT: Cuddon; Shipley; F. Kossmann. 'De Colloquien van Cornelis Crul', in: *TNTL* 63 (1944), p. 182-197; G. Degroote. 'Erasmus' Colloquia in het Nederlands', in: *NTg* 44 (1951), p. 160-168; C.R. Thompson. *The Colloquies of Erasmus* (1965); S.W. Bijl. *Erasmus in het Nederlands tot 1617* (1978), p. 273-299. [H. Struik/W. Kuiper]

colofon

Colofon betekende in het Grieks aanvankelijk letterlijk 'hoogtepunt', later meer figuurlijk 'bekroning, sluitstuk, slot' en vanaf de Middeleeuwen is het het slotwoord aan het einde van een tekst of achterin een codex of boek waarin de kopiist, editeur of uitgever-drukker verantwoording aflegt over de wijze waarop de tekst bezorgd is,

het gebruikte typografische materiaal, het aantal opgelegde exemplaren, het gebruikte papier, welke exemplaren wel of niet gesigneerd zijn, de band, de binder enz. In middeleeuwse colofons zit nog wel eens een acrostichon, een chronogram of een datering verborgen. Berucht is het corrupte colofon in handschrift A van de *Roman van Heinric ende Margriete van Limborch*:

Nu es heinric die dit maecte
Die hi begonste indien tide
Dat men screef ons heren iaer
.iiii^c dat es waer
.xx. men ende .xl. ghehent
Alse men den daet gescreven vent
Vander geborten ons heren
.xviiij. hondert iaer ende .xviij [1817 na Chr.]
God hoede ons van messciene [God behoede ons dat ons een ongeluk overkomt]
Ops ente sebastiaens dach [Sint Sebastiaansdag = 20 januari]
Die doe op enen vridach gelach.
(tekstfragment volgens W.Gs Hellinga in *NTg* 46 (1953), p. 42).

Deskundigen zijn nog altijd niet zeker over wanneer deze roman nu precies voltooid is; het is echter vrij veilig te stellen dat dit rond 1300 moet zijn geweest, waarbij als meest exacte datering als beginjaar 1291 en als eindjaar 20 januari 1318 aannemelijk lijkt.

Het eerste gedrukte colofon komt voor in het *Psalterium Latinum* (Mainz 1457). Naarmate er meer informatie verwerkt wordt op de titelpagina wordt de omvang van het colofon geringer: in de 17e en 18e eeuw vindt men er nog slechts het adres van de drukker (dat van de uitgever is vermeld op het titelblad). Uitvoeriger colofons met tal van gegevens over de productietechniek van het desbetreffende boek komen pas weer in de 20e eeuw in de mode, maar dan vaak niet achter in het boek maar op de verso-zijde van het titelblad.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; W.Gs Hellinga. 'De datering van de "Roman van Limborch" (Letterk. 195)', in: *NTg* 46 (1953) (*Extranummer Vooys voor de Vooys*), p. 42-47; W.E. Hegman. 'Nog eens datering en attributen van de "Roman van Limborch"', in: *NTg* 51 (1958), p. 159-167; J. Deschamps. *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972²), p. 39-42; R. van Uytven. 'Historische knipoogjes naar "Heinrich ende Margriete van Limborch"', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 66 (1983), p. 3-11; Th. Glorieux-De Gand. *Het woord van de kopiist; colofons van gedateerde handschriften* (catalogus KB Brussel, 1991); S. Hubregtse. 'Het colofon in de twintigste eeuw. Aspecten van een verwaarloosd verschijnsel', in: *Jaarboek Nederlands Genootschap Bibliofielen 1995* (1996), p. 117-139. [W. Kuiper/H. Struik/P.J. Verkruijsse]

colon

Term uit de klassieke poëtica voor een aantal woorden, door een pauze van de rest van de (vol)zin (periodus-1) gescheiden, die tezamen een deelzin vormen, dit in tegenstelling tot de comma. De naam is in het Engels blijven voortleven als benaming voor de dubbele punt.

LIT: Bantel; Best; Buddingh; Cuddon; Gorp; Lausberg; MEW; Preminger; J. Greidanus. *Beginnelen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926), p. 50-51. [W. Kuiper]

colporteur zie marskramer

column

Korte prozatekst, geschreven voor een dag- of weekblad of voor een tijdschrift door een medewerker die vanuit een onafhankelijke positie bepaalde onderwerpen die vaak een bepaalde actualiteitswaarde hebben op de korrel neemt. De column heeft een beperkte omvang (meestal een kolom of een gedeelte daarvan), verschijnt regelmatig en heeft doorgaans een vaste plaats in een periodiek. De inhoud is meestal polemisch, maar ook vaak humoristisch en spits geformuleerd; in het laatste geval spreekt men ook wel van een cursiefje. Het verschijnsel column is betrekkelijk jong, maar heeft in enkele decennia een hoge vlucht genomen. In 1979 verscheen een speciaal nummer van de *Haagse Post* (27-10-1979) dat gevuld werd met bijdragen van columnisten.

Bekende columnisten zijn Gerrit Komrij, Hugo Brandt Corstius, Jan Blokker, Jan Mulder, Renate Rubinstein en Johan Anthierens.

LIT: Gorp; N. Matsier. 'Muiters tegen het etmaal', in: T. van Deel e.a. (red.). *Het literaire klimaat 1970-1985* (1986), p. 131-146; A. Gijssels. *De column als vrijplaats* (1986). [G.J. van Bork]

COM-catalogus

Afkorting voor 'computer output on microfilm', maar ook voor 'catalogus op microfiches'. Een aantal grote bibliotheken heeft, toen het drukken van de catalogus in boekvorm (reeksen van honderden delen, zoals de Amerikaanse *National Union Catalog*) te duur werd en voordat de computer uitwisseling van grote databestanden mogelijk maakte, zijn papieren-fichescatalogus op microfiches gezet waarvan een aantal sets op andere grote bibliotheken te raadplegen is.

LIT: BDI. [P.J. Verkruijsse]

comédie de caractère of karakterblijspel

Blijspel dat naar zijn inhoud bepaald wordt door het optreden van een hoofdpersoon van een bepaald type waarvan de eigenschappen (meestal negatief) sterk worden aangezet. De meest voorkomende typen zijn de vrek, de intrigant, de hypochonder of de opschepper. Het grote voorbeeld voor dit type blijspel gaf Molière met zijn *L'avare* (1668), *Le bourgeois gentilhomme* (1670) en *Le malade imaginaire* (1673). Maar vóór Molière werden al karakterblijspelen geschreven naar het voorbeeld van Plautus en Terentius, al werden die toen niet zo genoemd: Hoofts *Warenar* (1617)

en Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617) kunnen wat hun eigenschappen betreft als Nederlandse voorbeelden gelden.

LIT: Best; Wilpert. [G.J. van Bork]

comédie d'intrigue of intrigeblijspel

Blijspel waarin de handeling bepaald wordt door de sterk gecompliceerde verwickelingen waarin de personages verstrikt raken en waarin het komische vooral veroorzaakt wordt door de kennisvoorsprong van de toeschouwer, de zgn. dramatische ironie. Een treffend voorbeeld van een intrigeblijspel is Thomas Asselijns *Jan Klaasz. of gewaande Dienstmaagt* (1682).

LIT: MEW. [G.J. van Bork]

comédie de mœurs of zedenblijspel

Blijspel waarin de sociale code van een bepaalde groep of periode belachelijk wordt gemaakt. Pieter Langendijk schreef een aantal zedenblijspelen, waarvan de *Spiegel der vaderlandsche kooplieden* (1760) het duidelijkste voorbeeld is, terwijl zijn *Het wederzijds huwelijksbedrog* (1714) tevens trekken vertoont van een comédie d'intrigue.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

comédie larmoyante

Subgenre van het burgerlijk drama, waarin tragische gebeurtenissen het hoofdbestanddeel vormen, maar waarin - anders dan in de tragedie het geval is - geen sprake is van een noodlottige afloop. Het genre wordt om die reden dan ook wel een variant van de tragikomedie genoemd. Karakteristiek voor de comédie larmoyante is de moralistische strekking die onder meer tot uiting komt in de eenvoudig en helder gehouden tegenstelling tussen goed en kwaad, de uiteindelijke zegepraal van het deugdzame, de gevoelige, soms wat sentimentele helden tegenover brute, vaak gewelddadige personages. Deze eenvoudige tegenstellingen maakten dit type toneel zeer populair bij de burgerij in de 18e en 19e eeuw.

Het is niet goed mogelijk de comédie larmoyante nauwkeurig af te grenzen van het ruimere begrip burgerlijk drama omdat er allerlei varianten bestaan die slechts enkele kenmerken van de hier genoemde hebben. Goede voorbeelden vindt men vooral in het stamland Frankrijk, o.m. bij Pierre Carlet de Chamblais de Marivaux (*La mère confidente*, 1735) en Claude Nivelle de la Chaussée (*Mélanide*, 1741). In het Nederlandse taalgebied kunnen J.A. Schasz' drama's *Dorvan of de zegepraal der liefde* (1779) en *Frederik en Charlotte of de edelmoedige beloning der deugd* (1793) als voorbeelden gelden.

LIT: Bantel; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

comma

Term uit de klassieke poëtica voor een gering aantal woorden dat tezamen nog geen deelzin (colon) binnen de volzin (periodus-1) vormt. De naam is blijven voortleven in het leesteken 'komma'.

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Metzler; Wilpert; J. Greidanus. *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926), p. 50-51. [W. Kuiper]

commedia all'improvviso zie commedia dell'arte

commedia dell'arte of commedia all'improvviso

Oorspronkelijk Italiaanse blijspelvorm waarin de acteurs de tekst improviseren op grond van een van te voren in grote lijnen vastgelegd scenario. De commedia dell'arte kende een aantal vaste (gemaskerde) figuren die meer getypeerd dan gekarakteriseerd werden: Arlecchino (de clown), Il dottore (de dokter of kwakzalver), Colombina (het jonge meisje), Pantalone (de rijke oude vader), Scapino (de slimme dienaar), e.v.a. Deze figuren waren tevens representant van een bepaalde stad of streek. Naast toneelspel was in de commedia dell'arte zang, dans en pantomime verwerkt. De commedia dell'arte ontwikkelde zich in het midden van de 16e eeuw in Italië als tegenhanger van het zgn. 'geleerden'-toneel (commedia erudita) aan de Italiaanse hoven. Het werd gespeeld door rondreizende professionele gilde-acteurs, die aanvankelijk vooral in Noord-Italië optraden, maar later geheel West-Europa rondtrokken. Ze oefenden daarmee een grote invloed uit op het West-Europese blijspel van met name Molière, Marivaux en bij ons Pieter Langendijk. In de 18e eeuw herleefde het genre nog in de stukken van Carlo Gozzi (1718-1801). Ook het werk van Carlo Goldoni (1707-1793) vertoont duidelijk verwantschap met de commedia dell'arte, maar zijn teksten zijn geheel uitgeschreven en laten dus weinig of geen improvisatie toe, bijv. *De knecht van twee meesters* (1745).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; B. Albach. *De commedia dell'arte* (1959); C. de Leeuwe. *Commedia dell'arte, dat is puur toneel* (1968); G. Malipiero. *Figuren uit de commedia dell'arte* (1970). [G.J. van Bork]

commentaar

Toelichting op een tekst waarmee een algemeen referentiekader en de noodzakelijke kennis van zaken wordt gegeven aan een (moderne) lezer om die tekst zo goed mogelijk in zijn historische context te begrijpen. Daarbij maakt men gewoonlijk onderscheid tussen twee typen commentaar.

In de eerste plaats geeft men commentaar op de gehele tekst. Hierbij gaat het in feite om een historische en hermeneutische betekenistoekenning (hermeneutiek), waarbij delen van de tekst hun betekenis krijgen in de context van de gehele tekst

en anderzijds de gehele tekst zijn betekenis ontleent aan de delen ervan (hermeneutische cirkel). Sommige auteurs noemen dit type commentaar macrocommentaar. Met name de 'Amsterdamse school' (W.Gs Hellinga, F. Lulofs, F. Veenstra) heeft zich met dit type commentaar beziggehouden.

In de tweede plaats geeft men commentaar op woorden, namen of zaken die in de tekst genoemd worden en die niet (meer) algemeen bekend verondersteld kunnen worden. Men spreekt daarom wel van woord- en zakencommentaar of van microcommentaar.

De eerste soort commentaar wordt gewoonlijk in de inleiding of nabeschuiving van tekstedities gegeven en soms zelfs in een afzonderlijke uitgave. Het tweede type commentaar bestaat doorgaans uit annotaties bij de te verklaren woorden of zaken.

LIT: BDI; Best; LdMA; Mathijsen; Metzler; Wilpert; W.Gs Hellinga. 'De commentaar', in: *Handelingen van het 24e Filologencongres* (1956), p. 109-127; F. Lulofs. 'Kritiek op Beatrijs of de verantwoording van een commentator', in: *Levende Talen* 234 (1966), p. 204-221 en 235 (1966), p. 342-356; F. Lulofs. *Nu gaet reynaerde al huten spele. Over commentaar en interpretatie* (1975); W. Frühwald e.a. (red.). *Probleme der Kommentierung* (1975). [G.J. van Bork]

commutatio

Term uit de retorica voor het tegenover elkaar plaatsen (antithese) van een idee en de daaraan tegenovergestelde gedachte via herhaling van twee woordstammen onder gelijktijdige verwisseling van syntactische functie.

Een voorbeeld van commutatio is te vinden in Joost van den Vondels *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (WB-ed, dl. 5, 1931, p. 486): 'Wie voor Poeet wil gaen, moet van een' rijmer wel Poeet, maer van Poeet geen rijmer worden'. Ook het bekende 'Een gedicht moet een sprekend schilderij zijn, een schilderij een zwijgend gedicht' is een geval van commutatio.

De commutatio lijkt op een chiasme, hetzij doordat de woordstammen kruiselings geplaatst zijn, hetzij doordat de syntactische functie van plaats wisselt. Ook met de distinctio is er overeenkomst.

LIT: Lausberg; LdMA. [P.J. Verkruijsse]

compagnie

Samenwerkingsverband van uitgevers of boekverkopers ter spreiding van het risico bij dure uitgaven. Compagnieën komen voor sinds de 17e eeuw, bijv. die van Blaeu, Wolfgang, Van Someren, Van Waesberge en Boom. Dat er in compagnie uitgegeven wordt, blijkt uit de vermelding van de namen in het impressum. Soms ook wordt een deel van de oplage voorzien van het adres van de ene, en een ander deel van dat van de andere compagnon. Pas als beide uitgaven bibliografisch bekend zijn, kan geconcludeerd worden tot een samenwerkingsverband. Er zijn tal van gelegenheidscompagnieën geweest voor de uitgave van één bepaald werk, maar andere hebben geruime tijd - zij het vaak in wisselende samenstelling - samengewerkt, bijv. voor het uitgeven van bijbels.

LIT: I.H. van Eeghen. *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, dl. 5 (1978), p. 305-334. [P.J. Verkruijsse]

comparatio

Term uit de retorica voor het maken van een vergelijking, met name tussen het door een handeling veroorzaakte individuele onrecht en het daardoor voor het algemene welzijn veroorzaakte nut. Vaak komt het neer op het kiezen uit twee kwaden omdat het niet handelend optreden nadeel zou betekenen voor het algemene welzijn. Zo is het niet vermoorden van een tiran slecht voor het onderdrukte volk en betekent het wel vermoorden van de tiran een misdaad die echter het welzijn van het volk ten goede komt.

De rei van Amstellandsche Joffren aan het eind van het vierde bedrijf van P.C. Hoofts *Geeraerd van Velsen* (1613, ed. Leendertz/Stoett, 1900, p. 266-267) lijkt een dergelijke comparatio in te houden:

Den oopenbaeren Dwinghelandt,
Met moed te bieden wederstandt,
En op den harssenpan te treden;
Om, met het storten van zijn bloedt,
Den vaderlande 't swaerste goedt,
Den gulden vryheyt te bereeden;
Dat is, van ouwder hercoomst wydt,
By d'aldertreffelycxt altydt
Beloondt met eerenbeelden dancklyck.
[...]
De lofkranen groenens nimmer moe,
Die comt het hayr der sulcken toe,
Die 't al, voor 't alghemeene waeghen: [...].

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; HWR; Lausberg; Leeman-Braet; Morier; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

comparatisme zie vergelijkende literatuurwetenschap

comparistiek zie vergelijkende literatuurwetenschap

compendium

Letterlijk 'besparing'. Handboek met een beknopt overzicht van een wetenschapsgebied of samenvatting van een aantal teksten met de bedoeling alleen de feiten weer te geven. Een voorbeeld is J. van Havers *Nederlandse incantatieliteratuur. Een gecommenterd compendium van Nederlandse bezweringsformules* (1964).

compensatie

Term uit de prosodie voor de vervanging van een ontbrekende versvoet of een gedeelte daarvan. Dit kan gebeuren doordat de in het ene vers ontbrekende metrische eenheid extra wordt aangebracht in een volgend vers. Ook kan op de plaats van de ontbrekende syllabe(n) een rust worden aangebracht.

In ruimer zin wordt de term compensatie ook wel gebruikt voor versterking van een vormgevingsniveau binnen een tekst of tekstgedeelte. Deze kan op allerlei manieren voorkomen: herhalingen en correspondenties op het vlak van het binnenrijm bij ontbreken van eindrijm, woord- en zinfiguren ter vergoeding van het ontbreken van gedachtefiguren, e.a.

In het gedicht 'Het derde land' van M. Nijhoff gebeurt het weer anders:

Zingend en zonder herinnering
Ging ik uit het eerste land vandaan,
Zingend en zonder herinnering
Ben ik het tweede land ingegaan,
O God, ik wist niet waarheen ik ging
Toen ik dit land ben ingegaan.
O God, ik wist niet waarheen ik ging
Maar laat mij uit dit land vandaan,
O laat mij zonder herinnering
En zingend het derde land ingaan
(VG, ed. Van den Akker en Dorleijn, 1995, p. 136).

Dit gedicht bevat slechts twee eindrijmklanken en een vast metrisch patroon ontbreekt zelfs helemaal. Compensatie daarvan ziet men op andere niveaus, zoals de identieke herhaling van regels (vs. 1 = 3, 5 = 7), gevarieerde herhaling van delen van regels (vs. 2 = 8, 4 = 6 = 10), en een opvallende strofing (3 x 3, 1 x 1).

LIT: Buddingh'; Cuddon; Preminger; Scott; S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel* (1991⁷). [G.J. Vis]

compilatie

Letterlijk 'opeenstapeling'. Een gedurende de Middeleeuwen zeer gebruikelijke methode om nieuwe boeken uit oude samen te stellen, een praktijk waartegen de humanisten (humanisme) in het geweer kwamen (ad fontes). Compilaties treft men vooral aan in de geestelijke letterkunde, bijv. het vroeg-15e-eeuwse *Dat boec vander ioncfrouscap* (ed. Bergkvist, 1925), dat gecompileerd is uit de werken van de vier belangrijkste kerkvaders: Ambrosius, Hiëronymus, Augustinus en Gregorius. Daarnaast treft men compilatie aan in de artes-literatuur, bijv. het *Boec van medicinen in Dietsche* (ed. Daems, 1967). Deze vorm van compilatie is vergelijkbaar met breviarium, digesta en epitome.

De bekendste compilatie uit de Nederlandse literatuur is de Haagse *Lancelot*-compilatie (ca. 1320). De kern van deze compilatie wordt gevormd door de trilogie *Roman van Lanceloet*, *Queeste van den Grale*, *Arturs doet*, die een vrij getrouwe vertaling zijn van hun Franse voorbeeld. Daarnaast werd er in de

Lancelot-compilatie een aantal reeds bestaande Middelnederlandse Arturromans verkort (abbreviatio) opgenomen, zodat de compilatie als volgt is opgebouwd.

Boek 1 met het begin van de *Roman van Lanceloet* is verloren gegaan. Boek 2 bevat het vervolg van de *Roman van Lanceloet* en de ingevoegde romans *Perchevael* en *Moriaen*. Boek 3 bevat de *Queeste van den Grale* en de ingevoegde romans *Die wrake van Ragisel*, *Die riddere metter mouwen*, *Walewein ende Keye*, *Lanceloet en het hert met de witte voet* en (Jacob van Maerlant's) *Torec*. Het vierde boek bevat *Arturs doet*.

LIT: BDI; Best; Hiller; Metzler; Wilpert; A.A.M. Besamusca. *Het 'Boec van Lancelote'*. *De Middelnederlandse vertaling in verzen van de Lancelot en prose en het aandeel van Lodewijk van Velthem in de totstandkoming van de Lancelotcompilatie* (1988); B. Besamusca en F. Brandsma (red.). *De ongevalliche Lanceloet. Studies over de Lancelotcompilatie* (1992). [W. Kuiper/H. Struik]

complainte

Klaaglied (elegie) in de Franse middeleeuwse en de Engelse renaissancistische literatuur, binnen de Nederlandse letterkunde gereserveerd voor een satirische of humoristische pseudo-klacht, bijv. Pieter Elzeviers 'Op een tabaks-does, gevonden in het papier-laajen van een kakhuy's':

Ah Doos! ah arme Doos! wel waar komt dit van daan?
Dat gy, verschoveling! dus achter af moet staan?
U meester is wel wreet, ô Doosjen! hy verlaatje,
En zendje na 't Secreet, by Strontje-broer je maatje.
Het Doosjen op-nemende.
Zyt gy dan aldus verstooten / Van u Heerschop? dat gy hier
In het Kakhuy's werdt geslooten / By het kruydige papier?
Arme Doos! wat zijn de reden? / Doet men u die schanden an?
Dat ghy moet dees plaets bekleden! / Was u baes zoo een Tyran?
Kom ghy sult dan by me leven / Nobel Doosje met Toeback,
'k Zal u beter rust-plaets geven / In mijn bommezijne zack;
Kom dan by mijn oock een poosje, / Schoon ghy vies zijt in de mont,
'k Zal u echter, Lieve Doosje! / Nimmer leggen by de stront.
(*Den lacchenden Apollo* (1667, ed. Komrij, in: *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw*, 1986, p. 609).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; LdMA; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

complexio

Letterlijk 'omstrengeling'. Poëtische term voor die vorm van herhaling (repetitio) die bestaat uit een combinatie van een anafora en een epifoor, dus voor verzen of zinnen waarvan zowel het begin als het eind herhaald wordt, bijv. de eerste twee verzen van Jan Engelmans 'En rade' uit de bundel *Sine nomine* (1930):

groen is de gong
groen is de watergong

Of de regels 10-11 uit het gedicht 'In de nacht' van Hans Andreus *Muziek voor kijkdieren* (1951):

zonder mij uit tot huid
zonder u uit tot huid

LIT: Gorp; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms. [P.J. Verkruijsse]

compositie

Samenstelling of rangschikking van het materiaal volgens een bepaald ordeningsprincipe. In deze zin is het begrip verwant aan de dispositio uit de retorica. A. Pierson omschrijft compositie als 'de wijze waarop deelen van een gegeven geheel op elkaar volgen' (*Uit de verspreide geschriften*, 1902, p. 300). In de 20e-eeuwse literaire kritiek vindt men het begrip ook wel aangeduid met 'bouw' of structuur (bijv. S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel*, 1969, p. 144).

In de huidige literatuurwetenschap zijn term en begrip aan zware kritiek onderhevig. Gelet op het element 'zinsbouw' is er verwantschap met het beperkter begrip compositio uit de retorica.

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Prince; Shipley; Wilpert; H. Verdaasdonk. 'Vormen van literatuurwetenschap', in: *Revisor* 1 (1974) 8, p. 38-41; 2 (1975) 1, p. 62-68; 2, p. 35-40. [G.J. Vis]

compositio

Term uit de retorica voor de syntactische, fonetische en metrische vorming van zinnen en woordgroepen. De compositio hoort tot de stijlmiddelen van de ornatus, één van de stijldeugden van de elocutio.

In syntactisch opzicht vallen te onderscheiden de periodus-1 of volzin; de colon, een bijzin of zinsdeel van meer dan drie woorden; de comma, een zinsdeel van minder dan vier woorden. In fonetisch opzicht bestaat de compositio vrijwel alleen uit het vermijden van het homoeoprophoron, een alliteratie die in de klassieke talen over het algemeen als een fout werd aangemerkt. De meest voorkomende metrische voeten zijn amfibrachus, anapest, choreus of trochee, amfimacer, dactylus, jambe, paeon primus en spondee.

LIT: HWR; Lausberg; LdMA; Marouzeau; Shipley. [P.J. Verkruijsse]

comprobatio zie confirmatio

concept

Term uit de archivalie voor een ontwerp van een geschrift. Het concept vertegenwoordigt het tussenstadium tussen een klad (een voorlopig ontwerp) en een minuut (de vastgestelde versie), waarnaar vervolgens een netafschrift gemaakt kan worden. Wanneer in de concepttekst nauwelijks meer gewijzigd wordt, kan het concept tot minuut worden.

LIT: Best; Brongers; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

conceptisme

Het conceptisme is een beweging in vooral het 17e-eeuwse Spaanse proza onder leiding van Quevedo en Gracián, die zich afzet tegen de maniëristische (maniërisme) stroming in met name de poëzie, het gongorisme. De conceptisten leggen er de nadruk op dat ze niet als de gongoristen een ingenieus spel bedrijven met woorden van vooral Griekse en Latijnse afkomst, maar dat ze zich bezighouden met het precies verwoorden van ingenieuze ideeën. Desondanks doet hun werk door de vele conceetti vaak niet minder maniëristisch aan dan dat van de gongoristen.

Het werk van Quevedo en Gracián is in de 17e en 18e eeuw in Nederland op ruime schaal verspreid via vertalingen van o.a. M. Smallegange, S. van Rusting en Haring van Harinxma.

LIT: Cuddon; Gorp; Metzler; Preminger; Wilpert; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), 297-305. [P.J. Verkruijsse]

concessio

Term uit de retorica voor het toegeven dat een argument van de tegenpartij juist is. Wanneer echter toegegeven wordt op een zeer onbelangrijk punt, heeft de concessio doorgaans een ironische intentie, bijv. in *De Hollandsche Spectator* 4 (1733, p. 30), waar Justus van Effen schrijft: 'De Franschen zeggen dat wy Hollanders geen verstand hebben om ons te diverteeren, en ze hebben gelyk'.

LIT: Dupriez-1; Gorp; HWR; Lausberg; Morier; Myers/Simms; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

conzettismo zie marinisme

conchetto

Een conchetto is een briljant idee waarmee een ingenieus woordenspel bedreven wordt, vaak met behulp van (te) vergezochte beeldspraak om de lezer te choqueren. Het conchetto ontstond in de Italiaanse renaissance en werd als onderdeel van het petrarkisme een ware rage tijdens barok en maniërisme, vooral in Engeland bij de Metaphysical Poets. Men onderscheidt dan ook een petrarkistisch conchetto, dat

bestaat uit zeer uitvoerige en overdreven vergelijkingen (vgl. hyperbool) in verband met de even koude en wrede als mooie geliefde en met de vreselijke wanhoop van de minnaar; het conceit van de Metaphysical Poets, met name John Donne, bestaat uit een combinatie van zeer verschillende beelden (vgl. oxymoron; paradox), die op het eerste oog niets met elkaar gemeen hebben: het verhevene met het alledaagse (vgl. burleske literatuur), het heilige met het profane enz.

In Nederland kan men conceits aantreffen bijv. in de sneldichten van Constantijn Huygens, die invloed ondergaan heeft van Donne:

Bij avond komt de wolf gegaan,
en vlooit de ezel in de maan.

(C. Huygens. *Dichten op de knie. 500 sneldichten*, ed.- Hellinga e.a., 1956, p. 14).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Curtius; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

conciliare

Letterlijk 'verzoenen'. Term uit de retorica als techniek om het publiek te overtuigen (ars persuadendi). Dat overtuigen kan gebeuren door onderrichten (docere) of bewijzen (probare), door emotioneren (movere), door onderhouden (delectare) of door het publiek voor zich in te nemen. Dat dient uiteraard in een vroeg stadium, in het exordium, reeds te gebeuren.

LIT: Lausberg; Leeman-Braet; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

conciliatio

Term uit de retorica voor een stijlfiguur waarin het standpunt van de tegenpartij met het eigen standpunt verzoend wordt. De conciliatio maakt vaak deel uit van de refutatio, het onderdeel van een betoog waarin de argumenten van de tegenpartij ontkracht worden.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; Leeman-Braet; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

conclusio of peroratio

Term uit de retorica voor de samenvatting van het betoog zoals dat opgebouwd is in de inleiding (exordium), het feitenoverzicht (narratio) en de argumentatie (argumentatio). De conclusio is het laatste onderdeel van de totale opzet van een betoog (dispositio). Een verheven stijl (genus sublime) is het meest geschikt voor de conclusio omdat die gewoonlijk de meeste indruk maakt.

Een voorbeeld van een volgens de dispositio-regels opgebouwd werk is Constantijn Huygens' gedicht 't Spook te Muyden' (in: *De gedichten*, ed. Worp, dl. 2, 1893, p. 160-162: vs. 1-6 exordium; vs. 7-62 narratio; vs. 63-74 argumentatio en vs. 75-82 met de volgende conclusio:

Moghten ghij en ick eens richten
Daer des Duyvels kaers soo licht, en
Menschen van soo laegen trapp
Voor den hencker raken schrapp!
'K meen ons vonniss soude wesen,
All uw spoocken is uw vreesen
Kont ghij 't vatten? Neen. Ghy moet:
'T Spoocker, maer in uw gemoed.

LIT: Baldick; Gorp; Lausberg; LdMA; Metzler; Shipley; E.K. Grootes. 'Constantijn Huygens en 't spoock te Muyden', in: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 473-481. [P.J. Verkruisje]

concordans zie concordantie-1 of -2

concordantie-1, concordans of KWIC-index

Index-1 - ook wel KWIC (Key Word In Context)-index genoemd - waarin alle woorden uit een tekst of uit alle teksten van een auteur alfabetisch als trefwoord opgenomen zijn en in hun context gegeven worden. Voor de tekstinterpretatie heeft dit tot voordeel dat men onmiddellijk kan zien of men met een vergelijkbare context te maken heeft. Reeds eind 17e eeuw vervaardigde Abraham Trommius zijn concordantie op de Statenvertaling van de bijbel; tegenwoordig wordt het samenstellen van concordanties zeer vergemakkelijkt door de computer, bijv. B.J.P. Salemans en F.A.M. Schaars. *Concordantie met alfabetische woordenlijst, frequentielijst, retrograde woordenlijst, tekstweergaven en concordantie van hoogfrequente woorden van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1679)* (1990); Kr. Huybrechts e.a. *Guido Gezelle in 15.000 woorden: een concordantie op het door hem gebundeld dichtwerk* (2 dln., 1986); P. King. *Concordances of the works of J. van den Vondel* (2 dln. betreffende *Maria Stuart* en *Leeuwendalers*, 1982); K. Lassche. *Het Gruuthuse-handschrift. Woordindex met gegevens over de concordantie* (1993); A. Quak. *Wortkonkordanz zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen* (1975).

Voor onderzoek naar taalgebruik, motieven en thema's van een bepaalde auteur zijn complete woordindices in context van groot belang, evenals - indien meer auteurs geïndiceerd zijn - voor onderzoek naar intertekstualiteit. In Leuven is een serie 'Index et concordances de l'Institut de Linguistique de Louvain' opgezet waarin 'Concordantielijsten van Zuidnederlandse romans' (Hugo Claus, Hubert Lampo) verschijnen. Een lijst van woorden zonder context noemt men een woordindex.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; M. Geerinck. *Hella S. Haasses ontmoeting met de computer; poging tot literairkritische analyse van De Verborgene Bron op grond van de automatische behandeling van de tekst* (1976); Q.A.M. de Kort en G.L.J. Leerdam (red.). *Computertoepassingen in de Neerlandistiek. Lezingen gehouden op het gelijknamige congres, op 24 november 1989 georganiseerd door de Landelijke Vereniging van Neerlandici en IBM Nederland N.V.* (1990). [P.J. Verkruisje/W. Kuiper]

concordantie-2 of concordans

Term uit de archivaliek en bibliografie voor een overzicht waarin de volgens verschillende systemen of door verschillende personen toegekende nummers - meestal inventarisnummers, bibliotheeksignaturen (olim-signaturen) of nummers in een bibliografie of catalogus-1 - naar elkaar verwijzen.

Zo zijn achterin dl. 2 van *Incunabula in Dutch libraries* (IDL; 1983) concordanties opgenomen van de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, van Hain, Copinger, Reichling, Campbell en Goff zodat vergelijking van de beschrijvingen mogelijk wordt.

LIT: BDI; Metzler; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

concrete poëzie of visuele poëzie

Poëzie waarin een overwegend beroep wordt gedaan op dat wat concreet of zichtbaar is van taal, nl. de visueel waarneembare (grafische) vormgeving. Het principe van de visuele poëzie is al oud. Het kent verwantschap met oudere visueel-poëtische vormen als bijv. het altaargedicht en het figuurgedicht. In het modernisme van het begin van deze eeuw experimenteerden futuristen, dadaïsten en expressionisten met de typografie van het gedicht. Paul van Ostaijen schreef poëzie met een ritmische typografie in *Bezette stad* (1921) en I.K. Bonset publiceerde zijn *X-beelden* (1920-1921). Dit type poëzie wordt ook wel aangeduid met het begrip abstracte poëzie, dat echter ruimer is.

In de jaren 1950 ontstond opnieuw internationale belangstelling voor deze experimenten. Nu werden ook andere dan typografische elementen, zoals tekeningen, foto's, collages enz. met de tekst versmolten. In het Nederlandse taalgebied gaf het tijdschrift *Tafelronde* van Paul de Vree onderdak aan op dit gebied experimenterende dichters. Een goed voorbeeld van deze moderne concrete poëzie is de bundel *L'angerie* (1973) van Hans Clavin. Andere vervaardigers van concrete poëzie zijn Herman Damen, G.J. de Rook en Mark Insingel. In 1970-1971 werd in het Stedelijk Museum van Amsterdam een tentoonstelling van concrete poëzie ingericht.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Hobsbaum; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert; E. Slagter. 'Concrete poëzie in Nederland en België. Een voorlopige balans', in: *Streven* 24 (1970-1971), p. 481-492; E. Slagter. 'Typografie als topografie. Konkrete en visuele poëzie', in: *Ons Erfdeel* 16 (1973), p. 104-107; G. Borgers. 'Visuele poëzie', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 317-321; E. Willems e.a. (ed.). *Visuele poëzie; zes visies* (1975); K.D. Beekman. 'Ready-mades, reportages en concrete poëzie', in: G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 263-274. [G.J. van Bork]

conduplicatio

Herhaling (repetitio) van een woord of woordgroep aan het begin van de volgende regel of zin, bedoeld om er extra nadruk op te leggen, bijv.

Wanneer men kindren voor een venster brengt,
Vlak voor een venster
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 57).

De conduplicatio kan ook voorkomen in de vorm van een anafora of een anadiplosis.

LIT: Buddingh'; Lausberg; Morier; Preminger. [G.J. Vis]

conferentie zie congres

confirmatio of comprobatio

Term uit de retorica voor dát gedeelte van de argumentatio waarin de bewijzen geleverd worden voor het in de narratio geponeerde.

Zo draagt Vondel in de *Inwijdinge van 't Stadthuis t'Amsterdam* in de uitgebreide argumentatio (vs. 105-612) tal van bewijzen aan voor zijn visie dat een stadhuis het 'hart' van de stad is (J. van den Vondel. *Inwijdinge van 't Stadthuis t'Amsterdam*, ed. Albrecht e.a., 1982).

LIT: HWR; Lausberg; LdMA. [P.J. Verkruijsse]

conflict

Botsing van opvattingen tussen twee of meer personages, of van één personage met de omstandigheden of de 'hogere machten' (God, noodlot, natuurwetten). De botsing van opvattingen in het personage zelf die tot innerlijke tweestrijd leidt, noemt men het innerlijk conflict. Het conflict of dramatisch conflict is een van de belangrijkste structurelementen van verhalend proza of drama dat bijdraagt tot de plot en zo de spannende werking mede veroorzaakt. Een goed voorbeeld van een innerlijk conflict vinden we in Shakespeare's *Hamlet*. In Vondels *Jeptha of Offerbelofte* (1659) is het conflict zowel innerlijk als uiterlijk: Jeptha in conflict met zichzelf en God over het offer van zijn dochter.

LIT: Abrams; Bantel; Best; Cuddon; Metzler; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²). [G.J. van Bork]

conflictus

Middellatijns gedicht waarin twee of meer gepersonifieerde abstracta (zomer en winter, deugd en ondeugd) redetwisten over een probleem. Het genre, dat verwant is aan de disputatio en vaak theologische onderwerpen betreft, is ook in het Middelnederlands nagevolgd, bijv. het abel spel *Vanden winter ende vanden somer* (ed. Stellinga, z.j.), waarin de Zomer en de Winter met elkaar redetwisten over welk jaargetijde het best is voor de Liefde, en in het lied 'Van den zomer und van den winter' (ed. Kossmann. *Die Haager Liederhandschrift. Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription*, 1940). Een laat voorbeeld is de afdeling 'Stryd of kamp, tusschen Kuyscheyd en Geylheyd' in de liedbundel *Minne-plicht ende*

Kuysheys-Kamp als mede Verscheyden Aardighe en Geestige Nieuwe Liedekens en Sonnetten (1626).

LIT: Metzler; MEW; J.A. Nijland. *Gedichten uit het Haagsche liederenhandschrift uitgeg. en toegel. uit de Middelhoogduitsche lyriek* (1896), p. 145-146, 185-190; K. van der Waerden. 'De figuur van de cockijn in het abel spel *Vanden Winter ende vanden Somer*', in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 268-277. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

congeries

Benaming voor een stijlfiguur, bestaande uit herhaling van hetzelfde begrip door middel van synoniemen. Wanneer de opeenvolgende synoniemen krachtiger zijn dan de voorgaande, is sprake van een climax.

Met name in oude notariestaal wordt vaak gebruik gemaakt van synoniemen, zoals in dit fragment uit een testament van 12 maart 1663 :

Willende ende begerende wel expresselijck dat de weeskamer hiermede niet en sal hebben te bemoejen omme van den selve te eyschen eenige staet ofte inventorien van den goederen, [...].

(A.FI. Gehlen. *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw*, 1986, p. 41).

De congeries is verwant aan de accumulatio, de coacervatio en de tautologie.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; Leeman-Braet; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

congres of conferentie

Vergaderingen over wetenschappelijke onderwerpen worden behalve met congres steeds vaker aangeduid als symposium of colloquium. Op het gebied van de neerlandistiek waren de Algemene Conferenties der Nederlandse Letteren (jaarlijks sinds 1951, afwisselend in Nederland en Vlaanderen) van groot belang, evenals de Nederlandse en Vlaamse Filologencongressen.

LIT: G. Stuiveling e.a. *25 jaar Algemene Conferenties der Nederlandse Letteren 1951-1975* (1976). [P.J. Verkruijsse]

conjectuur

Term uit de tekstkritiek voor een gissing naar de oorspronkelijke lezing van een historische tekst als de bron corrupt, verminkt, onleesbaar is of anderszins hiaten vertoont. Zo heeft men bijv. Venlo in *Mariken van Nieumeghen* (ed. Coigneau, 1982, vs. 652) willen verbeteren in Balgoy en Den Loe, twee dorpjes in de omgeving van Nijmegen, omdat in het begin van het verhaal Mariken drie mijl moet afleggen om van de woning van haar oom naar Nijmegen te lopen. Indien de fout doorzichtig is of als er voldoende aanknopingspunten zijn om de oorspronkelijke lezing te (re)construeren spreekt men van een emendatio. Veel 19e-eeuwse emendaties worden door 20e-eeuwse filologen als conjecturen beschouwd.

LIT: Best; Brongers; Metzler; MEW; Wilpert; M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973). [W. Kuiper]

conjointure

Door Chrétien de Troyes (2e helft 12e eeuw) geïntroduceerde term voor de structuur van zijn Arturromans (Arturroman), waarin zijn helden na een snel voorlopig succes in een diepe crisis raakten om uiteindelijk het ware succes te bereiken (Doppelweg-structuur). De Arturroman in proza hanteerde als structuurbeginsel 'verstrengeling' (entrelacement).

LIT: F.P. van Oostrom. *Beatrijs en tweefasenstructuur* (1983); R. Zemel. 'Hoofse liefde in de literatuur van de 12e eeuw', in: *Herkennen wij de Middeleeuwen* (1988), p. 71-107; R.M.T. Zemel. *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1990), m.n. p. 69-114. [W. Kuiper]

connotatie

Het geheel van betekenismogelijkheden van een woord of passage opgeroepen bij de lezer, niet op grond van de taalkundig vast omschreven betekenis (denotatie), maar ten gevolge van de ervaringen van de lezer persoonlijk. De ervaringswereld van de lezer kan individueel bepaald zijn, zodat hij, bijv. onaangename herinneringen aan bloemen hebbend, er eerder toe zal komen een lelijke vrouw met 'bloem' te associëren (associatie) dan een mooie vrouw. De lezerservaring kan ook sociaal bepaald zijn, bijv. door de literatuur van de eigen moedertaal; zo zal een enigszins belezen Nederlander bij de woorden 'oude mensen' een associatie kunnen krijgen met Couperus' roman *Van oude mensen*.

Literaire schrijvers zullen hun effecten bij voorkeur trachten te realiseren via het suggestieve procédé van de connotaties: door beeldspraak, ambiguïteit, allusie, ironie, humor en andere gedachtefiguren; dit in tegenstelling tot de wetenschapper, die in zijn taalgebruik helderheid nastreeft met behulp van de vast omschreven betekenis van een woord.

LIT: Abrams; Baldick; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

consistentie

Term uit de literaire kritiek voor de samenhang en evenwichtigheid van de onderdelen die gezamenlijk het literaire werk vormen tot één geheel. Consistentie is een van de structuurkenmerken van het literaire werk en behoort als zodanig tot de compositie of structuur.

LIT: Cuddon; Scott. [G.J. van Bork]

consolatio

Aanduiding, afkomstig uit de Latijnse oudheid, voor een troostschrift: brief, rede of gedicht. Elementen van de consolatio komen veel voor in de elegie, en in allerlei vormen van rouwliteratuur (funeraire poëzie, grafdicht, lijkrede, lijkgedicht, threnos).

LIT: Gorp. [G.J. Vis]

consonantie-1

Term uit de stilistiek ter aanduiding van het harmoniëren van klanken, dit in tegenstelling tot dissonantie.

LIT: Fowler; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

consonantie-2 zie medeklinkerrijm

constructivisme

Oorspronkelijk een Russische stroming in de kunst, ontstaan in 1922 en in 1924 uitgemond in het Literair Centrum der Constructivisten, dat met literaire middelen het revolutionair socialisme wilde ondersteunen. De belangrijkste theoreticus was K.L. Zelinsky. In het literaire constructivisme wilde men de dynamiek bevorderen door het woordmateriaal zo strak mogelijk te laten aansluiten bij het onderwerp. De onderwerpen werden veelal verbonden met moderne technische verworvenheden als snelheid, arbeidsvermogen en productiviteit. De nieuwe technische terminologie was voor de constructivisten dan ook poëtisch materiaal.

Het constructivisme is één van de vele -ismen van de historische avant-garde en kan gezien worden als pendant van het futurisme en kubisme. Zowel Van Ostaijen als Van Doesburg noemen de relatie met het kubisme in termen als 'geëmancipeerd kubisme' of 'neokubisme'. In de Nederlandse literatuur speelt het constructivisme een belangrijke rol in tijdschriften als *De Stijl* (1917-1931) en *Het Overzicht* (1921-1925). In vrijwel alle publicaties blijkt het primaat van de beeldende kunst bij de theorievorming. Het gaat bij het constructivisme om abstractie van het algemene of absolute dat het individuele of bijzondere beheerst. In de stijl komt dat algemene tot uitdrukking ondanks het bijzondere. De schrijver (subject) moet in zijn geschriften de onveranderlijke eigenschappen (objecten) van de werkelijkheid zichtbaar maken om zo het universele te laten zien. In de beeldende kunst leidt dit tot abstracte grondvormen (vierkant, kubus, cirkel en combinaties daarvan) en het gebruik van primaire kleuren; in de literatuur tot de concentratie op het woord, speciaal op de klank ervan of de typografische isolering. De constructivisten zijn collectivistisch gericht en streven naar een (soms utopistische) gemeenschapskunst. In *De Stijl* wordt dan ook een groot aantal kunsten aan de orde gesteld: film, schilderkunst, fotografie, literatuur, architectuur enz.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; F. Bulhof (red.). *Nijhoff, Van Ostaijen, 'DeStijl'* (1976); J. Weisgerber (red.). *Les avantgardes littéraires au XXe siècle* (2 dln., 1980-1981); F. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982), p. 215-270. [G.J. van Bork]

consuetudo

Term uit de retorica voor het gewone, normale spraakgebruik als onderdeel van een correct taalgebruik (puritas). De norm voor wat gewoon en normaal is, berust echter niet op wat een meerderheid vindt, maar op consensus daaromtrent van mensen met ontwikkeling. Een voorbeeld is het Algemeen Beschaafd Nederlands, dat onder druk van de democratisering Standaardnederlands is gaan heten, maar uiteraard nog steeds dezelfde normatieve functie heeft.

LIT: Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

contaminatie

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van een idiomatisch gezien onjuiste verbinding van twee bestaande woorden of zinsneden of uitdrukkingen tot een nieuwe, bijv. 'optelefoneren', 'dat kost duur'. Hierbij worden steeds één of meer woorddelen of woorden weggelaten uit één of twee eraan ten grondslag liggende bestaande combinaties.

Deze taalfout wordt vaak een stilisticum bij toepassing met humoristische bedoelingen. Omdat doorzichtigheid van het procédé het effect in de weg kan staan, wordt er soms ook gecontamineerd op basis van meer dan twee bestaande taalmogelijkheden, zoals in: 'er rolde een 9 uit in voor' (K. van Kooten. *Koot droomt zich af*, 1982, p. 5) welke zin is opgebouwd uit 'er rolde een 9 uit', 'er zat een 9 in', en 'er kwam een 9 in voor'. Wanneer zo'n verbinding nog niet eerder is gemaakt, kan men zo'n contaminatie beschouwen als een neologisme. Doordat altijd iets is weggelaten, is de contaminatie als taalfout verwant aan de apokoinou en het zeugma.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Marouzeau; Metzler; Shipley; Wilpert; J.M. Acket en C.F.P. Stutterheim. *Stijlstudie en stijlloefening* (1960¹¹), p. 135-139. [G.J. Vis]

contentio

Spanning oproepen door een tweeledige formulering die bestaat uit de herhaling (repetitio) van een woord of begrip. Dit gebeurt zowel in positieve zin, bijv.

Boven mijn hoofd hebt gij uw *lucht* gebreid:

Een *hemel*, rijk van zon

(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 27).

als in negatieve zin, doorgaans in de vorm van een paradox, bijv. '*ik weet dat ik niets weet*'. In het laatste geval bevat de contentio een antithese, welke een vaak voorkomende vorm van de contentio is.

LIT: Lausberg; Shipley. [G.J. Vis]

context of cotext

Term uit de tekstinterpretatie en de filologie voor de tekst rond een woord, woordgroep, zin of een groter tekstgedeelte. De context is voor de interpretator van onmisbaar belang voor het vaststellen van de betekenismogelijkheden, de functie en de draagwijdte van de betrokken passage daarbinnen.

Om misverstanden te vermijden met de buitentekstuele context in de zin van 'situatie van de werkelijkheid' waar een tekst naar verwijst of waarbinnen deze kan spelen, geven sommige onderzoekers de voorkeur aan de term cotext voor de tekstuele context.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; LdMA; MEW; Prince; Scott; Shipley; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 139. [G.J. Vis]

contigu verband

In het algemeen wordt er van contiguiteit ('aangrenzendheid') gesproken wanneer er tussen verschijnselen één of meer raakpunten bestaan. In de literatuurwetenschap wordt de term gereserveerd voor datgene wat de basis is voor metonymie. Het gaat dan om de samenhang tussen twee noties die causaal, logisch, temporeel of ruimtelijk aan elkaar grenzen. Zo is er temporeel verband tussen het jaartal 1896 en de geboorte van Paul van Ostaijen, en ruimtelijke samenhang tussen kop en schotel (men plaatst het een op het ander). Causaal is de relatie tussen strijken en glad worden. In de metonymische beeldspraak wordt één van beide aan elkaar grenzende noties genoemd, bijv. in de zin 'geef me nog een kopje' (ruimtelijk) waar men de inhoud bedoelt, of in 'Nederland won met 2-1' (totum pro parte) waar men de spelers met Nederland aanduidt.

LIT: Bronzwaer; H.F. Plett. *Textwissenschaft und Textanalyse* (1975); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 202-203. [G.J. Vis]

continue vertelwijze

Term uit de verteltheorie waarmee wordt aangegeven dat een verteller een verhaal als aaneengesloten vertelling vertelt zonder al te opvallende sprongen in de tijd te maken door lange episoden over te slaan of een verhaal in scènes op te bouwen (scenische opbouw). In deze laatste gevallen spreekt men van discontinue vertelwijze. Men mag de continue vertelwijze niet verwarren met de chronologische vertelwijze, omdat het daarbij gaat om de chronologische opeenvolging van de vertelde gebeurtenissen. Binnen de continue vertelwijze kunnen zowel anticipatie als retroversie voorkomen, mits die vooruitwijzingen of verwijzingen naar het verleden niet tot een dusdanige omvang en zelfstandigheid leiden dat ze door de lezer ervaren worden als een inbreuk op de continuïteit van het verhaal. Een goed voorbeeld van een continu vertelde roman is *Een Hollandsch drama* (1935) van Arthur van Schendel.

LIT: Drop; Herman/Vervaeck; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶). [G.J. van Bork]

continueringsfout

Verzamelnaam voor fouten die ontstaan wanneer een kopiist of zetter onbewust en ongewild een stuk tekst in zijn legger of kopij herhaalt (dittografie) dan wel overslaat (haplografie). Dergelijke fouten ontstaan doordat de kopiist afwisselend leest en schrijft, en telkens weer in de legger moet zoeken waar hij gebleven is. De oorzaak kan in het geheugen liggen (psychische contaminatie), maar het kan ook een verlezing zijn omdat binnen een passage tweemaal hetzelfde woord voorkomt (saut du même au même of Augensprung), waardoor de kopiist na het afschrijven van een tekstdeel op een verkeerde plaats in zijn legger terugkeert om het lezen te hervatten. Een continueringsfout kan een verspringing veroorzaken, waardoor een tekstdeel verdubbeld wordt of juist verloren gaat. Een vaak voorkomende continueringsfout in de Middelnederlandse literatuur is het overslaan van een versregel, waardoor een weesrijm-1 is ontstaan.

LIT: A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 149-166. [W. Kuiper/H. Struik]

contractie-1

Het samentrekken, ten gevolge van elisie, van de slotklinker van een woord met de beginklinker van het direct daarop volgende woord omwille van het metrum, bijv.

Okeanos, de wondre~Okeanos,
Hij, de~eerst-geborene van donkere~Aard
(W. Kloos. *Verzen*, 1894, p. 143).

Zou men in deze regels geen contractie toepassen, dan zou het metrum, (hier de vijfvoetige jambe) niet worden gerealiseerd. Het tegenovergestelde van contractie is hiaat.

LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Marouzeau; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

contractie-2

Term uit de paleografie voor een manier van afkorten (abbreviatuur), waarbij alleen de belangrijkste letters van een woord geschreven worden met daarboven een streep ten teken dat men met een contractie te doen heeft, bijv. Ihrslm = Iherusalem. De contractie deed zijn intrede in de West-Europese schriftgeschiedenis dankzij de joodse christenen, die deze manier van afkorten gebruikten voor zgn. 'heilige namen' als het tetragram om de Godsnaam weer te geven, en in navolging hiervan ook: DS, IHC, XPC schreven voor: Deus, Ihesus, Christus.

Veel gebruikelijker dan de contractie is afkorting d.m.v. suspensie.

LIT: A. Cappelli. *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* (1973); B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 192-213; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²), p. 61-67; J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973), p. 126; P.J. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond. *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13e*

tot de 18e eeuw (1984); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), m.n. p. 102-129. [W. Kuiper]

contradictie zie contradictio in terminis

contradictio in terminis of contradictie

Verbinding van met elkaar strijdige terminologie binnen één zinsverband, bijv.: 'Hij is ziende blind' of 'een levend geraamte'. Wanneer men contradictie gebruikt als retorisch middel spreekt men ook wel van oxymoron. Zo schrijft Louis Paul Boon in een van zijn brieven:

Iemand is dan ook gaan vragen om wat stiller lawaai te maken.
(L.P. Boon. *Brieven aan literaire vrienden*, ed. Muires, 1989, p. 136).

Wanneer de contradictio bestaat uit een zelfstandig naamwoord met een tegengesteld bijvoeglijk naamwoord dan noemt men een dergelijke combinatie ook wel een contradictio in adiectio: bijv. 'een oorverdovende stilte'.

LIT: Fowler; Gorp; HWR. [G.J. van Bork]

contrafact of contrafactuur

Benaming voor een lied waarvan de tekst op een reeds bestaande, vaak bekende melodie werd geschreven ('op de wijs van ...'), een gedurende de Middeleeuwen en de renaissance gebruikelijke praktijk. Het feit dat een tekst contrafactisch is geschreven, heeft altijd gevolgen voor de vormgeving ervan. Dit kan betrekking hebben op de regellengte (syllabengetal), de versmaat, het aantal regels per strofe indien er meer dan één couplet wordt geschreven, het rijm e.d.

Vaak gebeurde het dat van een wereldlijk lied een geestelijke tegenhanger werd gemaakt. Zo werd bijv. het lied 'Het viel eens hemels douwe' (*Het Antwerps liedboek*, ed. Vellekoop [e.a.], dl. 1, nr. 35, dl. 2, nr. 33):

Het viel eens hemels douwe
Voor mijns liefs vensterkijn.
Ick en weet geen schoonder vrouwe,
Si staet int herte mijn.
enz.

contrafactisch herschreven in:

Het viel eens hemels douwe
al in een maechdekijn.
Ten was nye beter vrouwe
dat dede een kindekijn
enz.

dat o.a. bewaard bleef in het meer contrafacturen bevattende *Dit is een suuerlijc boecxken in welcke staen scone leysen ende veel scone gheestelike liedekens* (1508, ed. Mak, 1957).

Van zes strofische gedichten van Hadewijch is bewezen dat het contrafacten zijn. Hiermee is aangetoond dat de *Strofische gedichten* bedoeld waren om te worden gezongen, een gedachte waartegen sommige filologen zich in het verleden fel hebben verzet.

Bekende voorbeelden uit de wereld van het kerklied zijn de psalmen uit het *Liedboek voor de kerken* (1973); de berijmingen zijn contrafactisch uitgevoerd omdat ze geschreven zijn op 16e-eeuwse melodieën.

Ook binnen het wereldlijke lied had het contrafact soms een bewust tegengestelde teneur ten opzichte van het origineel. Het 'Wilhelmus' bijv. is geschreven op de wijs van een 'katholiek' lied uit 1568. Later schreef H. Oosterhuis een nieuwe tekst op de melodie van 'Het Wilhelmus' onder de titel 'Een nieuw volkslied tegen de derde wereldoorlog'.

Als er tegenwoordig op een bestaande melodie een nieuwe tekst geschreven wordt, is dat vaak een parodie.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Metzler; J.A.N. Knuttel. *Het geestelijke lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming* (1906); G.A. Bredero's *Boertigh, Amoreus en Aendachtigh Groot Lied-boek*, dl. 3: De melodieën van Bredero's Liederen verz., ingel. en toegel. door F.M. Matter (1979); L.P. Grijp. *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw - Het mechanisme van de contrafactuur* (1991); L.P. Grijp. 'De zingende Hadewijch. Op zoek naar de melodieën van haar Strofische Gedichten', in: F. Willaert e.a. (red.). *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (1992), p. 72-92. [W. Kuiper/H. Struik]

contrafactuur zie contrafact

contragedicht of contravorm

Vorm van intertekstualiteit bestaande uit de omzetting van een bestaand gedicht in zijn tegendeel. Evenals bij de parodie wordt de uitgangstekst op de voet gevolgd, maar - in tegenstelling tot de parodie - wordt de 'bewerkte' tekst niet belachelijk gemaakt, en bovendien wordt deze *volledig* herschreven, en wel in zijn omkering.

Een van de beoefenaren van dit genre, Jan G. Elburg, zegt erover:

Voortgekomen uit het soort nieuwsgierigheid dat sommige mensen niet doet rusten eer zij een bepaalde grammofoonplaat ook achterstevoren hebben gedraaid uit de neiging, als in de moderne beeldhouwkunst, om soms hol en bol, negatieve en positieve volumens te verwisselen.
(*Gedichten 1950-1975*, 1975, p. 435).

Zo begint een van zijn contravormen, getiteld 'Onderdaan van de droogte' en omkering van 'De regenkoning' uit *De Oostakkerse gedichten* (1955) van Hugo Claus, met de regel

De onderdaan van de droogte verzweeg (en blasfemisch haar ogen)

als tegendeel van Claus' regel

De regenkoning sprak (en gelovig waren mijn oren)
(J.G. Elburg. *Idem*, p. 436-437).

LIT: Buddingh'. [G.J. Vis]

contrapositum zie antithese

contrapunt

Term uit de prosodie ter aanduiding van een ritmisch (ritme) verschijnsel dat verwant is aan polymetrie. Basisgegeven is het feit dat er een duidelijk metrisch (metrum) patroon in de tekst aanwezig is waarvan op een gegeven moment wordt afgeweken (antimetrie). Dit gebeurt op een zodanige manier dat de lezer twee metrische principes tegelijk ervaart. Dit kan bijv. plaatsvinden wanneer een regel ritmisch geheel of gedeeltelijk polyinterpretabel is.

Men kan bijv. een metrisch gedicht hebben waarvan de eerste versregel overwegend jambisch is, zodat men met dit patroon in het achterhoofd naar vers twee gaat, terwijl het tweede vers niet overwegend jambisch is, maar (gedeeltelijk) dactylisch. Dit is het geval bij de beginverzen van het gedicht 'Tempo di menuetto' van Nijhoff:

De volle weelde van een melodie
Breekt uit het hart van de piano open
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 23).

Vs. 1 is overwegend jambisch:

Dê vól//lê wéél//dê vân//êên mé//lôdié.

Zet daaronder: brêekt út hêt hárt vân dê pî á nô ó pên.

Doordat 'uit' zowel beklemtoond als onbeklemtoond kan worden gelezen, is deze regel te concretiseren als 'brêekt út hêt hárt' enz., maar ook als 'brêekt út hêt hárt' enz. De lezer krijgt hierdoor het gevoel in twee metrische patronen tegelijk te zitten, het aanvankelijke (jambisch) en het daarop onmiddellijk volgende patroon (dactylisch):

brêekt út// hêt hárt// vân dê// pîá//nô ó//pên (vijfjambisch)
brêekt út hêt// hárt vân dê// pîá//nô ó//pên (tweedactylisch; tweejambisch).

Stijgend en dalend metrum gaan hierbij dus tegen elkaar in.

LIT: Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Th. Willemze.
Algemene muziekleer (1971), p. 45. [G.J. Vis]

Contrareformatie

Rooms-katholieke reactie op de door Luther in 1517 ingezette reformatie. Het Concilie van Trente, dat met tussenpozen van 1545 tot 1563 duurde, nam een groot aantal interne hervormingsbesluiten als tegenwicht tegen de buitenkerkelijke reformatie en stimuleerde de verfaaiing van de kerkgebouwen om die weer aantrekkelijk te maken voor grote groepen gelovigen. Dit leidde tot de overdadige pracht en praal van de barok, eerst in de architectuur, later ook in andere kunstvormen zoals de literatuur. De Contrareformatie heeft ook een stroom geschriften in gang gezet, gericht tegen de hervormingsgezinden. De bekendste contrareformatorische dichteres is Anna Bijns die in haar rederijkersgedichten fel van leer trok tegen Luther.

LIT: M.R. O'Connell. *The Counter Reformation 1559-1610* (1974); S. Brinkkemper & I. Soepnel. *Apollo en Christus* (1989); A. Keersmaekers, "Triumphus Cupidinis" und "Triumphus Jesu": die gegenreformatorische Verarbeitung eines Barock-Themas', in: Klaus Garber (ed.). *Europäische Barock-Rezeption* (1991), p. 1057-1069. [P.J. Verkruijsse]

contrast

Term uit de stijltheorie voor de opvallende tegenstelling van naast elkaar geplaatste elementen. Het verschijnsel kan in alle genres optreden. Zo kan men denken aan de controverse tussen twee personages als de socialist Geert en de kapitalist Bos uit Heijermans' toneelstuk *Op hoop van zegen* (1900), maar contrast is evenzeer aanwijsbaar in de tegenstelling tussen twee typografisch verschillende, onder elkaar geplaatste tekstgedeelten op de pagina's van L.P. Boons *Menuet* (1955). Verwant aan het contrast zijn de contentio en de antithese.

LIT: Cuddon; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

contravorm zie contragedicht

convenance

Moderne, door R. Dragonetti ingevoerde poëtische term voor de deelname van de auteur aan het poëtische en het waardesysteem dat in de gemeenschap leeft en waarvan hij de vertolking en dus de bevestiging brengt.

LIT: F. Willaert. *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten* (1984), p. 24. [H. Struik]

conventie

Uitgangspunt, vormgevingsprincipe of opvatting, in de literatuur van een bepaalde periode algemeen aanvaard door auteurs en lezers of toeschouwers zodat toespelingen onmiddellijk begrepen worden, maar ook afwijkingen van de conventie

direct als zodanig worden ervaren. In het bijzonder in het drama zijn conventies erg belangrijk, omdat de auteur de toeschouwer kan betrekken bij het gebeuren door in te spelen op zijn verwachtingspatroon, dat voor een belangrijk deel gebaseerd is op deze conventies. Het is sterk afhankelijk van de poëtica van een bepaalde periode of men conventies positief of negatief beoordeelt. Sinds de romantiek is er een tendens om ze negatief te beoordelen, omdat originaliteit en individualiteit steeds sterker op de voorgrond treden, wat echter op zichzelf weer tot de conventies van deze periode gerekend kan worden. Het opzettelijk doorkruisen van verwachtingen kan tot de conventies van een bepaalde literaire stroming gaan behoren.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bronzwaer; Cuddon; Fowler; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; R. Zwaan. 'Conventie', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 24-33. [G.J. van Bork]

convoluut

Term uit de codicologie en (analytische) bibliografie voor een boek, waarin handschriften of drukken, die wat hun ontstaan betreft niets met elkaar te maken hebben, door een bezitter zijn samengebonden. Zo bevat de codex UB Leiden, Ltk. 191, zes verschillende handschriften: *Ferguut*, *Floris ende Blancefloer*, *Der historien bloeme*, *Esopet*, *Die bediedenis vander missen in dietsche* en *Die dietsche doctrinael*. Indien het vanaf het begin af aan de bedoeling was de verschillende teksten in één handschrift te bundelen, spreekt men van een verzamelhandschrift.

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Hiller; MEW. [W. Kuiper]

copia rerum

Term uit de retorica voor de voorraad res, onderwerpen en zaken, die een redenaar of auteur opgeslagen heeft in zijn onderbewustzijn en die hij door oefening (exercitatio) en door een beroep te doen op zijn geheugen (memoria) kan aanspreken bij het voorbereiden van een rede of geschrift.

LIT: HWR; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

copia verborum

Term uit de retorica voor de voorraad verba, taalkundige middelen en woorden, die een redenaar ten dienste staan om de res te verwoorden, met name als onderdeel van de elocutio.

LIT: HWR; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

copla

Term uit de genreleer ter aanduiding van een Spaans puntgedicht, meestal vierregelig, veelal bedoeld om gezongen te worden, waarin uitdrukking gegeven wordt aan gevoelens van liefde, haat, verlangen, droefheid en vreugde. Copla's zijn in het Nederlands vertaald en bewerkt door o.a. J.W.F. Werumeus Buning en Hendrik de Vries, vaak in de vorm van een simpel grappig verhaaltje, bijv.

Daar was eens een groote koning
Die drie mooie dochters had.
Hij ging ermee naar de stad,
Hij kleedde ze daar in 't rood,
Hij stopte ze in een vat,
Hij rolde ze in de sloot -
O, o, wat een rare vertooning.
(H. de Vries. *Copla's*, z.j., p. 89).

LIT: Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert.
[G.J. Vis]

copyright zie auteursrecht

copy-text

Term uit de analytische bibliografie en editietechniek voor de op basis van de druk- en tekstgeschiedenis (tekstgenese) door een editeur gereconstrueerde (kritische editie) tekst die het dichtst bij de auteurskopij geacht wordt te staan. Vooral in de periode van de handpers en vooral ook wanneer geen manuscripten (en dus geen kopij) voorhanden zijn, moet de analytisch-bibliograaf eerst per druk een ideaal copy vaststellen. Vervolgens dient per variant de graad van autorisatie bepaald te worden. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen accidentals en substantives, omdat uniformering in interpunctie en spelling dikwijls een zaak was van de zetter, niet van de auteur. Dat impliceert dat bijv. vaak spelling en interpunctie van een editio princeps overgenomen worden in de copy-text, ook (of: juist) als die afwijken van het inconsequente gebruik daarvan in de wel overgeleverde kopij.

LIT: Gorp; Mathijssen; W.W. Greg. 'The rationale of copy-text', in: *Studies in Bibliography* 3 (1950-1951), p. 19-36; F. Bowers. 'Multiple authority: new problems and concepts of copy-text', in: *The Library* 5th series, 27 (1972), p. 81-115; V.E. Dearing. 'Concepts of copy-text old and new', in: *The Library* 5th series, 28 (1973), p. 281-293; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 338-343; G.Th. Tanselle. 'Greg's theory of copy-text and the editing of american literature', in: *Studies in Bibliography* 28 (1975), p. 167-229; M. Spies. 'Verantwoording', in: J. van den Vondel. *Twee zeevaart-gedichten*, dl. 2 (1987), p. 1-10. [P.J. Verkruijsse]

corpsmaat

Term uit de analytische bibliografie en typografie voor de afmeting van een letterstaafje (letter) van kop tot staart. Voor het bepalen van de corpsmaat wordt in de analytische bibliografie-1 in navolging van de incunabelkunde gebruik gemaakt van de methode van het meten van twintig regels druks in millimeters. Bij het meten moet men ervoor zorgen over minstens 21 regels platte tekst te beschikken, bij voorkeur een aantal malen op verschillende plaatsen in het boek. Men meet dan loodrecht van een bepaald punt in een regel (bijv. de bovenkant van een kapitaal) naar een corresponderend punt 21 regels lager. Het meten kan vrij nauwkeurig gebeuren met de transparante meetlatten, de 'type gauge' en de 'line gauge', ontworpen door K. van der Waarden.

Afwijkingen van de aldus opgemeten corpsmaat ten opzichte van de met 20 vermenigvuldigde kopmaat kunnen te wijten zijn aan het krimpen van het papier (in de periode van de handpers werd het papier eerst nat gemaakt voor het bedrukt werd), het gebruik van interlinie, een wat andere afstelling van de gietvorm of het werken met een ten opzichte van het letterbeeld vergroot of verkleind corps.

Samen met de kopmaat, x-hoogte en kapitaal-hoogte levert de corpsmaat gegevens voor de letterformule ter identificatie van in drukwerk gebruikte letter. De typograaf drukt de corpsmaat uit in punten (punt-2).

LIT: Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 9-16; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 145-153; G. Unger. 'Moderne incunabelen; typografische maten in incunabelen en recent drukwerk', in: T. Croiset van Uchelen en H. van Goinga. *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches (...)* (1996), p. 302-307. [P.J. Verkruisje]

corpus-1

Benaming voor een verzameling teksten die een zekere eenheid vertonen en gezamenlijk ten opzichte van andere teksten verschillen, bijv. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) uitgegeven door M. Gysseling* (1977-1987).

LIT: Baldick; Best; Brongers; Gorp; Metzler. [W. Kuiper]

corpus-2

Term uit de klassieke retorica voor de hoofdmoot van een redevoering, het gedeelte zonder proloog en epiloog.

LIT: Gorp; Lausberg. [W. Kuiper]

correctie

Verbetering van schrijf-, druk- of zetfout in een tekst. Dat kan door de auteur zelf gebeuren, bijv. als hij drukproeven corrigeert, maar ook door een ander, bijv. een kopiist, een zetter of een lezer. Onoordeelkundige correctie leidt tot een zgn. Verschlimmbesserung. Soms geschiedt de correctie door een apart voor dat doel aangestelde corrector. Waar het kleinigheden betreft wordt gebruik gemaakt van

correctietekens. Ook is het niet ongebruikelijk gecorrigeerde passages in een tekst te renvoyeren, d.w.z. in de marge te markeren. Corrigeren tijdens het drukproces kan plaatsvinden door een correctie op de pers; daarna kan het door middel van een cancel of door plakstrookjes.

LIT: Best; Hiller; Mathijssen; Wilpert. [W. Kuiper]

correctie op de pers of persvariant

Term uit de analytische bibliografie voor een wijziging in het zetsel, aangebracht tijdens het drukproces. In de periode van de handpers was het mogelijk om tijdens het drukken van de oplage het zetsel los te kooien en er veranderingen in aan te brengen, hetzij correcties van zetfouten, hetzij wijzigingen van andere aard, bijv. op aandrang van de censuur (vandaar de neutralere term 'persvariant'), die grote gevolgen kunnen hebben voor de tekstgeschiedenis. De eerder bedrukte vellen werden niet vernietigd.

Deze werkwijze maakt het noodzakelijk om via intern collationeren te controleren of alle exemplaren van een druk uit de handpersperiode van hetzelfde zetsel zijn vervaardigd. Daarbij moet altijd uitgegaan worden van de drukvorm (binnenvorm en buitenvorm) als eenheid van correctie. Het variantenpatroon (de verschillende staten) kan erg ingewikkeld worden als meer dan eens in een drukvorm gecorrigeerd is en wanneer zowel in de buitenvorm als in de binnenvorm is ingegrepen. Tal van voorbeelden van correcties op de pers zijn te vinden in de variantenoverzichten van de boekbeschrijvingen in de descriptieve persoonsbibliografie van *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983) door P.J. Verkruijsse. Waren er na voltooiing van de gehele oplage nog wijzigingen nodig, dan kon dat in de vorm van correctie met de pen, via het overlakken van strookjes of door middel van cancels.

LIT: Brongers; Feather; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 353-354. [P.J. Verkruijsse]

correctietekens

Tekens die gebruikt worden bij het corrigeren van drukfouten en zetfouten in drukproeven of schrijffouten in handschriften. In handschriften uit de periode van voor de uitvinding van de boekdrukkunst wordt gecorrigeerd door middel van expungeren, het plaatsen van puntjes (deletieteken) onder het foutieve tekstgedeelte, met de letters 'a' en 'b' om een onjuiste volgorde van versregels te markeren, of met behulp van verwijstekens en paragraaftekens.

Kort na de uitvinding van de boekdrukkunst zijn in het drukkersbedrijf de correctietekens in gebruik gekomen die nu nog steeds worden gebruikt, zij het in sterk genormaliseerde vorm (Normaalblad N 632). De Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond geeft de correctietekens uit op een normaalkaart over *Corrigeren* (1977¹¹).

LIT: BDI; Hiller; MEW; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 113-114; W.P. Gerritsen. 'Corrections and indications for oral delivery in the Middle Dutch Lancelot manuscript', in: *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck* 3 (1976), p. 39-59; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 224-225. [P.J. Verkruijsse]

correctio, epanorthosis, zelfcorrectie of zelfverbetering

Stijlfiguur waarbij een uitspraak ter plekke vervangen wordt door een andere die als beter wordt voorgesteld, veelal in de vorm van een tegenstelling (antithese). Het effect is meestal een climax-1. Een veel voorkomende vorm is 'x, nee y', waarbij de aandacht wordt gevestigd op y dan wel op x en y tezamen. Zo verbetert Gezelle zichzelf in:

Dan zal ik vóór ...
o neen, niet vóór uwe oogen,
maar naast u [enz.].
(G. Gezelle. *VW*, dl. 11, 1936, p. 144).

Multatuli volgt hetzelfde procédé in een van de laatste zinnen van *Max Havelaar* (1860) als hij Willem III, aan wie hij het boek opdraagt, toespreekt met 'Prins ... meer dan Prins'. En Boon schrijft:

En begint de ene kleine en bedrogene man ... och wat zeg ik ... begint
de ene willems willems met de schone tsinksendaghe
(L.P. Boon. *De Kapellekensbaan*, 1964, p. 40).

De correctie heeft hier mede een explicatieve functie.

Men kan de volgende typen onderscheiden: a) niet x, maar y; b) y, niet x; c) x, of liever y; d) x, x? veeleer y.

De correctio gaat vaak gepaard met parallelisme en repetitio. Er is verwantschap met de epanopthosis en de enumeratio. Soms is er ironie in het spel.

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Metzler; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

corrector

Degene die tot taak heeft een tekst te corrigeren. Dat kan de auteur zelf zijn, het kan ook iemand anders zijn, bijv. gedurende de Middeleeuwen de kopiist van de tekst of de leider van het scriptorium. Beroemde correctoren uit de handschriftenperiode zijn de corrector van het *Ferguut*-handschrift die de inmiddels ca. 100 jaar oude tekst van een facelift voorzag en zich in een colofon verantwoordde:

Here, hier hebdi van Ferragute
Van beginne ten inde al ute,
Ghecorrigeert van miere hant,
Over al soe waer ict vant,
In rijm, in vers, in ward messcreven.
(*Ferguut*, ed. Rombauts e.a., 1982², vs. 5597-5601).

Fameus is ook de zgn. corrector van de *Lancelot*-compilatie, die men in het verleden - zeer waarschijnlijk ten onrechte - met de auteur Lodewijk van Velthem identificeerde, die naast het verbeteren van fouten het handschrift geschikter maakte voor de voordracht, voor welke functie de codex oorspronkelijk niet lijkt te zijn aangelegd.

Met de uitvinding van de boekdrukkunst deden de eerste beroepscorrectoren hun intrede. Zij verfijnden de correctietekens die in de handschriftenperiode gebruikt werden tot een compleet systeem dat in zijn essentie nog altijd gebruikt wordt.

LIT: Brongers; Hiller; LdMA; W.P. Gerritsen. 'Corrections and indications for oral delivery in the Middle Dutch Lancelot manuscript', in: *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck 3* (1976), p. 39-59; B. Besamusca. 'De verzen van de corrector in handschrift 's-Gravenhage, KB, 129 A 10 (de Lancelot-compilatie)', in: *SpL 26* (1984), p. 83-88; A.A.M. Besamusca. *Het Boec van Lancelote. De Middelnederlandse vertaling in verzen van de Lancelot en prose en het aandeel van Lodewijk van Velthem in de totstandkoming van de Lancelotcompilatie* (1988); W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde. Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse Ferguut, gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium* (1989), p. 71-215. [W. Kuiper]

correspondentie of briefwisseling

Briefwisseling tussen twee of meer personen. Betreft het een briefwisseling tussen fictieve personages en is deze gepubliceerd als verhaal in brieven dan spreekt men van briefroman, briefwisselingsroman, epistolaire roman of roman in brieven.

Een werkelijk gevoerde correspondentie kan een bijzonder belangrijke bron zijn voor de biografie van een auteur, de reconstructie van tekstelementen van diens werk of van de bedoelingen van de auteur met zijn werk (auteursintentie). Vergelijk bijv. de uitgave van J.C. Bloems *Brieven aan P.N. van Eyck* (ed. Dorleijn e.a., 1980). Een briefwisseling die tegelijkertijd een tijdsbeeld geeft van de literaire wereld van 1930-1940 is die tussen E. du Perron en M. ter Braak (ed. Van Galen Last, 4 dln., 1962-1967).

In de renaissance was de brief een belangrijke kunstvorm. In Nederland zijn de brieven van P.C. Hooft, in het bijzonder die aan Maria Tesselschade, een specimen van hoogontwikkelde briefkunst (ed. Van Tricht, 3 dln., 1976-1979). Maar ook nu nog wordt de brief als kunstvorm geschreven. In *Op weg naar het einde* (1963) en *Nader tot U* (1966) maakte G.K. van het Reve opnieuw gebruik van deze vorm.

Samen met het dagboek, de autobiografie en andere persoonsgebonden geschriften behoort de brief tot de egodocumenten.

LIT: BDI; Best; Wilpert. [G.J. van Bork]

corrigena zie errata

corruptie

Term uit de tekstkritiek (filologie) voor een doorgaans onbewuste en ongewilde verandering ten opzichte van de oorspronkelijke tekst door een kopiist of zetter. De reden kan onbegrip zijn of een verlezing, maar meestal gaat het om simpele kopiistenfouten (transmissiefout), veroorzaakt door coördinatieproblemen tussen het 'snelle' geheugen en de 'trage' hand. Voorbeelden van corrupties zijn

overgeslagen versregels (weesrijm), overgeslagen letters (haplografie), herhaling (dittografie) en verminkte woorden als gevolg van psychische contaminatie. Is de verandering bewust en gewild dan spreekt men van correctie of een redactionele ingreep.

Corrupties kunnen, indien opgemerkt door een volgende kopiist, zetter of corrector, aanleiding geven tot een zgn. Verschlimmbesserung, een verbetering die niet tot doel heeft de oorspronkelijke tekst te reconstrueren, maar slechts de fout te maskeren.

LIT: Best; MEW; M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973); A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*, 2 dln. (1975-1981); M. Hogenhout-Mulder. *Proeven van tekstkritiek* (1984). [W. Kuiper]

costeriana zie prototypografie

cotext zie context

couleur locale

Een schildering van omgeving, dialect, zeden, gewoonten, kleding enz. die gezamenlijk karakteristiek zijn voor een bepaalde regio of een historische periode. Het gaat er daarbij niet om een zo realistisch mogelijke beschrijving te geven, zoals bijv. in de streekliteratuur, maar veeleer om het oproepen van sfeer en achtergrond voor het verhaal. Vooral schrijvers van historische romans stelden zich ten doel om via couleur locale het verleden op te roepen voor de lezer. De derde alinea van het eerste hoofdstuk van *De roos van Dekama* (1836) van J. van Lennep vormt een goed voorbeeld van wat men onder couleur locale verstaat.

LIT: Abrams; Baldick; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; J. Kamerbeek. *Tenants et aboutissants de la notion 'couleur locale'* (1962). [G.J. van Bork]

coup de théâtre

Onverwachte gebeurtenis in het drama, bij overdracht ook wel in een verhaal, die als keerpunt in de ontwikkelingen kan worden opgevat en zo de handeling een bepaalde wending geeft of haar aanzienlijk versnelt. In het klassieke drama vervulde de deus ex machina deze functie dikwijls.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

couplet

Term uit het grensgebied van literatuur en muziek ter aanduiding van een strofe in een lied. Sommigen hanteren de term als synoniem van strofe.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Hobsbaum; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

courant zie dagblad

creatieve analyse

Term van W.Gs Hellinga en H. van der Merwe Scholtz die, in het kielzog van de autonomiebewegingen, in 1955 hun gezaghebbende studie publiceerden getiteld *Kreatiewe analise van taalgebruik*, met als ondertitel 'Prinsipes van stilistiek op linguïstiese grondslag.' In hun uitleg van de methode zeggen ze dat ze willen nagaan wat een tekstgedeelte in een bepaalde taalgebruikseenheid in een concrete tekst feitelijk doet (dit tegenover het onderzoek naar taalgebruiksmogelijkheden in het algemeen):

ons sitaat is [...] steeds 'n *moment* van die taalgebruikseenheid, 'n onvervreembare onderdeel wat wesenlik afhanklik is van die eenheid waarin hy voorkom.

Op grond hiervan is deze methode terecht 'kreatiewe analise' te noemen.

Om die geheel *sinteties* uit sy onderdele te probeer saamstel, deug nie. Die omgekeerde weg moet bewandel word: die onderdele moet binne die geantisipeerde geheel 'geartikuleer' word. Die kreatiewe 'antisipasie' en die analitiese 'artikulasie' van die sitaat *binne* die geantisipeerde geheel, is 'n bedryf wat die suiwerste aangedui kan word as kreatiewe analise (a.w., p. 47-48).

De auteurs baseren zich op F. de Saussures *Cours de linguistique générale* (1916), een werk dat ook de grondslag vormt van het structuralisme.

LIT: F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 44. [G.J. Vis]

creticus zie amfimacer

crisis

In de crisis wordt het probleem of conflict van het drama tot een zodanig hoogtepunt gevoerd dat er wel een handeling op moet volgen die tot de afwikkeling van het drama aanleiding geeft. In de klassieke tragedie komt men via expositie en intrige-2 tot de climax-2, waarvan de crisis deel uitmaakt en die het keerpunt vormt naar de peripetie en de catastrofe. Voorbeelden van crises kan men vinden in Vondels *Gysbreght van Aemstel* (1637) op het moment waarop de vijand de stad blijkt te hebben ingenomen, en in *Op hoop van zegen* (1900) van Herman Heijermans in het 15e toneel, wanneer Barend door zijn moeder naar zee gestuurd wordt op een schip dat niet zeewaardig is.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Prince; Scott; B. Verhagen.

Dramaturgie (1963²). [G.J. van Bork]

cryptografie zie geheimschrift

cul-de-lampe zie vignet

cultboek

Boek dat vereerd en bewonderd wordt en een bijzondere uitwerking heeft op hetzij een kleine groep ingewijden, hetzij een groot publiek gedurende een gehele generatie. Naast bewonderaars kent het cultboek vrijwel altijd ook felle bestrijders. Tot de boeken die geadoreerd én verketterd zijn, kan men rekenen: D.H. Lawrence. *Lady Chatterley's lover* (1928), Henry Miller. *The Tropic of Cancer* (1934), Vladimir Nabokov. *Lolita* (1955), Jack Kerouac. *On the road* (1957), en in Nederland: Theo Thijssen. *Kees de jongen* (1923), vrijwel het gehele oeuvre van Nescio, Gerard Reve. *De avonden* (1948), Jan Cremer. *Ik, Jan Cremer* (1964) en Harry Mulisch. *De aanslag* (1982). Een selectie cultboeken werd bijeengebracht in: J. Goedegebuure. *Een uitgelezen hartstocht; de geschiedenis van 50 cultboeken in de 20ste eeuw* (1990).

LIT: [W. Kuiper]

culteranismo zie gongorisme

cultismo zie gongorisme

cultuurlied of kunstlied

Lied dat, in tegenstelling tot het volkslied-1, meestal van bekende herkomst is en primair bestaat bij de gratie van de eraan toegekende artistieke waarde. Men kan dit bijv. zien aan het hoofse lied uit de Middeleeuwen en aan de liederen uit de renaissance, veelal ontstaan in ontwikkelde kringen. Soms paste de dichter zijn tekst aan bij reeds bestaande muziek; voorbeelden van deze contrafactische werkwijze vindt men bij Bredero en Hooft. Het omgekeerde had niet minder vaak plaats, zoals blijkt uit sommige teksten van Goethe die getoonzet zijn door Schubert, of uit een groot aantal liedjes van de Nederlander Jan Pieter Heije (1809-1876), van muziek voorzien door J.J. Viotta (1814-1859). Sommige liedjes van Heije werden zo populair dat ze de status van volkslied kregen.

De relatie tussen cultuurlied en volkslied is vergelijkbaar met die tussen cultuursprookje en volkssprookje (sprookje).

LIT: Krywalski; Wilpert; K.Ph. Bernet Kempers. *Muziekgeschiedenis* (1965⁶), p. 220-267; A.J.M. Asselbergs. *Dr. Jan Pieter Heije of de Kunst en het leven* (1966); P. Dronke. *The medieval lyric* (1978²); G.A. Bredero. *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*, ed. F.H. Matter (1979), p. 9-44. [G.J. Vis]

cultuursprookje of kunstsprookje

Benaming voor het sprookje dat niet uit mondelinge overlevering stamt, maar speciaal - vooral sinds de romantiek - uit bewondering voor en in navolging van het 'naïeve' volkssprookje is geschreven. Men spreekt in dit verband ook wel over 'nieuwe sprookjes', in tegenstelling tot oorspronkelijke of volkssprookjes.

Bekende auteurs van cultuursprookjes zijn Hans Chr. Andersen, Wilhelm Hauff, E.Th.A. Hoffmann, Brentano, Novalis, Ludwig Tieck, Oscar Wilde, Th. Storm e.a. In het Nederlandse taalgebied schreven o.m. Louis Couperus (*Fidessa*, 1899), Godfried Bomans (*Sprookjes*, 1946) en Louis Paul Boon (*Grimmige sprookjes*, 1957) kunstsprookjes.

LIT: Lodewick; Metzler; MEW; W. Spanner. *Das Märchen als Gattung* (1939). [G.J. van Bork]

cumulatieve bibliografie

Lopende bibliografie die na publicatie van een aantal afleveringen de daarin opgenomen informatie - vaak met aanvullingen - weer binnen één systeem (alfabetisch, chronologisch of systematisch) brengt, bijv. de *Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (BNTL)*, verschijnend vanaf 1970, eerst in kwartaalafleveringen die per halfjaar én per jaar werden gecumuleerd, en vervolgens in jaarafleveringen die per vijf jaar gecumuleerd worden.

LIT: BDI; Hiller. [P.J. Verkruijsse]

currens of littera currens

Term uit de paleografie voor snel en ongedisciplineerd gebruiksschrift zonder enige kalligrafische pretentie. De currens bezet het laagste niveau in een door Liefertinck geïntroduceerde indeling naar niveau van het schrift: van snel geschreven naar zorgvuldig gekalligrafeerde letters (currens, libraria en formata). Bij deze indeling naar niveau is het tamelijk moeilijk om van objectieve criteria uit te gaan: de beschrijver moet afgaan op zijn ervaring en eigen (subjectieve) oordeel. Het begrip wordt vaak gebruikt als toevoeging bij de objectieve, op vormelijke eigenschappen gebaseerde schriftbenaming, bijv.: littera hybrida currens. De littera currens behoort, zoals de naam al zegt, evenals de littera cursiva tot het lopend schrift.

LIT: G.I. Liefertinck. *Manuscrits datés, conservés dans les Pays Bas* (1964), dl. 1, p. VII-XXX; J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282. [H. Struik]

currente calamo

Letterlijk: met lopende pen. Term uit de filologie voor een manier van vertalen die zich kenmerkt door een ad hoc-karakter. De vertaler kent het werk dat hij vertaalt niet in zijn geheel, maar vertaalt van episode naar episode, zonder oog voor de samenhang van het gehele werk. Deze currente calamo-methode is niet ongebruikelijk in Middelnederlandse vertalingen van Oudfranse romans, bijv. de *Ferguut* (ed. Rombauts e.a., 1982²) en de *Lancelot*-roman (ed. Lie, 1987; ed. Besamusca, 1991).

LIT: F.P. van Oostrom. *Lantsloot vander Haghedochte. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de Lancelot en prose* (1981), p. 163. *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 2* (vs. 5531 - 10.741) met een inleidende studie over de vertaaltechniek uitgegeven door B. Besamusca (1991), p. 9, 39; R.M.T. Zemel. *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1991), p. 274-275. [W. Kuiper]

cursief

Term uit de paleografie voor 'lopend schrift', waarbij de letters (d.m.v. lussen) aan elkaar geschreven worden en niet los naast elkaar staan (staand schrift), en uit de typografie voor de drukletter die hierop geïnspireerd is. Het cursieve schrift was een gebruiksschrift dat zich door de eeuwen heen steeds onderscheidde van het boekschrift en het oorkondeschrift die een meer gekalligrafeerde vorm vertoonden.

De Romeinen schreven aanvankelijk alleen een cursieve majuskel (*capitalis cursiva*). Van ca. de 3e tot de 7e eeuw worden een cursief majuskelschrift en een cursief minuskelschrift naast elkaar gebruikt; daarna komen alleen nog cursieve minuskelschriften voor.

Rond 800 ontstaat de Karolingische minuskel, die geen cursieve vorm kent, maar waaruit zich na ca. 1100 een gotisch cursief schrift (*littera cursiva*) ontwikkelt.

Omstreeks 1400 vormt zich naast het humanistische boekschrift ook een humanistische cursief (humanistisch schrift), met als variant op de pauselijke

kanselarij de cancelleresca die via 16e-eeuwse schrijfboekjes invloed gehad heeft op het ontstaan van de cursieve drukletter. De cursieve drukletter die gebaseerd is op de (gotische) Oudhollandse drukletter noemt men de civilité; de cursief van de romein die gebaseerd is op de humanistische littera antiqua: de littera italica.

Het gebruik van de cursief beperkt zich tegenwoordig tot een klein aantal toepassingen, bijv. het afdrukken van poëzie. Een zeer gebruikelijke toepassing is het cursiveren van titels in titelbeschrijvingen. Waar een auteur niet de beschikking heeft over een cursief, wordt door middel van onderstreping in de kopij aangegeven wat in druk gecursiveerd moet worden.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; Scott; Wilpert; E. Strubbe. *Grondbegrippen van de Paléografie der Middeleeuwen* (1964), p. 18 e.v.; B. Bischof. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1979), p. 80-83; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986). [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

cursiefje

Luchtig of humoristisch prozastukje van beperkte omvang in een dag- of weekblad, zo genoemd omdat het cursief gedrukt wordt. Het cursiefje kan de vorm hebben van een anekdote. Het behandelt meestal alledaagse voorvallen. Bekende auteurs van cursiefjes zijn Simon Carmiggelt (*Het Parool*) en Louis Paul Boon (*Vooruit*). Het onderscheid met de column is vaak noch inhoudelijk noch formeel duidelijk aan te geven.

LIT: Gorp; B. Kemp. 'Het cursiefje', in: *Jeugd en Literatuur* 13 (1968) 2, p. 68-79; 'Ten geleide', in: *Cursief* (1969), p. 5-6. [G.J. van Bork]

cursiva zie littera cursiva

custode, bladwachter, reclame, reclamant of wachtwoord

Letterlijk: 'wachtwoord'. Om de juiste volgorde van de katernen binnen de codex te garanderen, plaatsten middeleeuwse kopiisten het eerste woord van een nieuw katern in het staartwit van de verso-zijde van het laatste blad van het eraan voorafgaande katern. Later werd deze methode ook toegepast om de volgorde van de bladen binnen het katern te bewaken, soms in combinatie met katernsignaturen. Uiteindelijk ging men er zelfs toe over in het staartwit van elke recto- en verso-zijde het eerste woord van de volgende bladzijde te zetten. De eerste boekdrukkers namen deze gewoonte over: custoden vergemakkelijken het (voor)lezen, omdat er tijdens het omslaan van het blad doorgelezen kan worden.

De gewoonte custoden te zetten, is blijven voortbestaan tot in het schijfmachinetijdperk, en wel om aan te geven dat er nog een blad volgt.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Metzler; Scott; W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Kroniek van codicologie en filologie VIII', in: *SpL* (1962-1963), p. 210-215; R.B. McKerrow. *An introduction to bibliography for literary students* (1967²),

p. 26, 82-84; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 53, 78; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1982), p. 170. [W. Kuiper]

cyclisch gedicht

Aanduiding voor een gedicht met een cyclische bouw, d.w.z. dat de tekst eindigt zoals hij begonnen is. Zo begint 'Vers 5' van Paul van Ostaijen met de woorden 'Ik zou willen een jazz op de melodie van/ Frère Jacques' en eindigt het met 'en ik zou willen een jazz op de melodie van/ FRERE JACQUES' (*VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 229-230). Soms betreft de overeenkomst precies één regel, zoals het geval is bij het gedicht 'Sonate' van Martinus Nijhoff: 'Hoor de sonate der clavecimbele' (*VG*, 1974, p. 17). Bij uitbreiding wordt de term ook wel gebruikt voor gedichten waarvan begin en eind, zonder identiek te zijn, door woordherhaling sterk op elkaar lijken, zoals bijv. in:

O kenner van het Oude Boek,
o volger van het Kruis,
[...]
Gij hebt als kandelaar gediend
voor 't licht van Boek en Kruis.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 512).

Een middeleeuws voorbeeld van een cyclisch gedicht is het rondeel.

LIT: Lodewick; Wilpert. [G.J. Vis]

cyclus

Aanduiding voor een groep werken met een samenhangende inhoud, vorm, biografische aanleiding e.d., bijv. de 'cycle du roi' voor de chansons de geste die het leven en de veroveringstochten van Karel de Grote bezingen (epische cyclus) of de *Mathilde-cyclus* (1880) van Jacques Perk.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis/W. Kuiper]

D

D-nummer

Aanduiding uit de bibliotheekwereld voor het nummer dat aan een publicatie wordt verleend door het wettelijk depot (D-nummer = Depot-nummer). Het nummer wordt doorgaans in het desbetreffende boek op de verso-zijde van het titelblad of in het colofon afgedrukt en bestaat uit een *D*, gevolgd door het jaartal tussen schuine strepen, een code van vier cijfers voor de uitgevende instantie en na een schuine streep het volgnummer van de publicatie van die uitgever. Aangezien Nederland geen wettelijk depot kent, volgt hier een Belgisch voorbeeld: D/1969/0020/3 = *Vijftien*

jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek, de derde uitgave (13) van de Koninklijke Bibliotheek Albert I (/0020/) te Brussel uit 1969 (/1969/).

LIT: [P.J. Verkruijsse]

dactylus

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versvoet bestaande uit een heffing gevolgd door twee dalingen, bijv. dáctlûs. In dichtvorm vindt men deze voet in de volgende regel:

Hóór dê sô/nátê dêr/clávêcîm/bálê.

(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 17).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

dadaïsme

Stroming in de kunst ontstaan uit principiële verzet tegen de geldende normen en esthetische opvattingen, mede onder invloed van de als zinloos ervaren Eerste Wereldoorlog. Het dadaïsme verzet zich tegen de gangbare ordening in de kunst, want die artistieke ordening bevestigt de bestaande maatschappelijke orde. Men kiest voor collagetechnieken (collage), readymades, écriture automatique en andere improvisatievormen.

In 1915 verzamelde zich in Zürich een groep kunstenaars rond de Roemeense dichter Tristan Tzara, die in 1918 het eerste manifest van het dadaïsme publiceerde. In 1916 richtten zij het Cabaret Voltaire op, een overwegend literaire club met een expositiezaal, waarin het tijdschrift *Dada* werd geredigeerd. Tot deze groep behoorden naast Tzara o.m. Hugo Ball (schrijver), R. Hülsenbeck (schrijver) en Hans Arp (schilder). Vlak daarna, onafhankelijk van elkaar en toch vrijwel gelijktijdig, ontstonden in New York, Berlijn, Keulen, Hannover en Parijs gelijkgerichte bewegingen, met als belangrijkste figuren Marcel Duchamp, Francis Picabia, George Grosz, Max Ernst, Kurt Schwitters, André Breton, Philippe Soupault, Paul Eluard en Louis Aragon.

Hülsenbeck claimt dat hij de term dada als aanduiding voor de beweging gevonden heeft in een Duits-Frans woordenboek door een briefopener tussen de pagina's te steken, daar 'dada' aantrof als kleuterwoord voor 'paard' en deze term vervolgens gebruikte voor het modernistisch cabaret.

In Nederland geldt Theo van Doesburg als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het dadaïsme. Hij schreef een pamflet *Wat is Dada?* (1923) en droeg onder het pseudoniem I.K. Bonset bij aan *De Stijl*. In België werd vooral Paul van Ostaijen door het dadaïsme beïnvloed. De stroming viel de bestaande literaire en andere kunstinstuties aan en maakte zo de weg vrij voor andere bewegingen van de historische avant-garde, met name het constructivisme en het surrealisme; met André Bretons *Premier manifeste du surréalisme* (1924) beschouwt men doorgaans dan ook de beweging als beëindigd.

Na de Tweede Wereldoorlog, in de jaren '60, ontstond bij de *Barbarber*-groep (J. Bernlef, G. Brands en K. Schippers) opnieuw belangstelling voor het dadaïsme. In *Een cheque voor de tandarts* (1967) gaven Bernlef en Schippers te kennen o.m. Marcel Duchamp, Eric Satie, Kurt Schwitters, John Cage, William Carlos Williams als hun voorgangers te beschouwen.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; G. Huguet. *L'aventure de Dada* (1957); P. Schifferli. *Das war Dada. Eine Anthologie* (1963); M. Prosenc. *Die Dadaïsten in Zürich* (1967); *Dada in Drachten*, spec. afl. *Trotwaer* (1971), 9/10 (nov.); C.W.E. Bigsby. *Dada and Surrealism* (1972); J. Baljeu. *Theo van Doesburg* (1974); K. Schippers. *Holland Dada* (1974). [G.J. van Bork]

dagblad, courant, gazet of krant

Een op actuele nieuwsvoorziening gerichte en periodiek (dagelijks) gedrukte tekst met een sterke continuïteit in verschijningsvorm en frequentie. De eerste Nederlandse kranten verschenen aan het begin van de 17e eeuw te Antwerpen en Amsterdam als 'loop- of nieuwsmaren'. In 1618 verscheen het eerste nummer van de *Courante uyt Italien, Duytschland etc.* De Amsterdamse gazettiers verspreidden ook Engelse en Franse edities van hun kranten. Aanvankelijk hadden deze kranten het karakter van nieuwsbrieven.

In het midden van de 19e eeuw ontwikkelde de krant zich onder invloed van de nieuwe druktechnieken tot een massaproduct. Daarmee gepaard ging een wijziging van inhoud en opzet. Naast nieuws gaven kranten voortaan ook beschouwingen, feuilletons, cursiefjes, advertenties enz. Sedert de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 kwam de krant pas echt tot bloei.

Er kan onderscheid gemaakt worden tussen nationale dagbladen, zoals *De Volkskrant*, *De Telegraaf*, *NRC/Handelsblad*, en provinciale of regionale dagbladen, zoals de *Leeuwarder Courant*, de *Provinciale Zeeuwse Courant*, en tussen ochtendbladen als *De Volkskrant* en *Trouw*, en avondkranten als *Het Parool*, *NRC/Handelsblad* en de *Gazet van Antwerpen*. De term 'krant' wordt in de spreektaal ook wel gebruikt voor een weekblad, wanneer dat verschijnt met hetzelfde uiterlijk (formaat, papier, opmaak) als dat van een dagblad. Vanwege het typische krantenformaat worden ook bladen met een geringere periodiciteit wel krant genoemd: *Poëziekrant* en *Uitkrant*.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Krywalski; Laan; Metzler; Scott; A. Stolp. *De eerste couranten in Holland* (1938); F. Dahl. *Amsterdam, earliest newspaper centre of Western Europe* (1938); *Dutch corantos, 1620-1621* (1946); K. Baschwitz. *De krant door alle tijden* (1949²); M. Schneider en J. Hemels. *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad* (1979⁴). [G.J. van Bork]

dagboek

Chronologische optekening van dagelijkse voorvallen, al dan niet vergezeld van commentaar, overdenkingen, beschouwingen e.d. Inhoudelijk en formeel is het dagboek verwant aan genres als de autobiografie, de ik-roman en de memoires of gedenkschriften. Het dagboek behoort tot de egodocumenten en de

bekentenisliteratuur. Hoewel er geen feitelijk onderscheid is met het journaal, reserveert men die laatste term doorgaans voor het dagelijks bijgehouden reisverslag van een scheepsreis, in die zin vergelijkbaar met het logboek.

In Nederland heeft het literaire dagboek niet zo'n grote traditie als in de rest van Europa, met in Frankrijk de gebroeders De Goncourt, Paul Léautaud, André Gide; in Engeland Samuel Pepys en James Boswell; in Duitsland J.W. von Goethe, E.T.A. Hoffmann, J. von Eichendorff e.v.a. De bekendste Nederlandse dagboeken zijn die van Willem de Clercq, Nicolaas Beets (ed. Van Zonneveld, 1983), Frederik van Eeden en het oorlogsdagboek van Anne Frank *Het Achterhuis* (1947).

Een belangrijke Nederlandse serie waarin o.m. (vertaalde) dagboeken worden gepubliceerd, is de reeks Privé-domein, waarin behalve de dagboeken van Léautaud, Virginia Woolf en Peter Handke ook Van Deysse's *Het ik, heroïsch-individualistische dagboekbladen* (1978) verscheen.

LIT: Bantel; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; S. Dresden. *Bezonken avonturen* (1949); P. Boerner. *Tagebuch* (1969); Themanummer 'Dagboeken', *Maatstaf*, 30 (1982) nr.11/12; T. Mallon. *A book of one's own* (1985). [G.J. van Bork]

dagboekroman

Ik-roman die de vorm heeft van een dagboek. Hoewel men geneigd is een groot aantal ik-romans als dagboekromans aan te duiden, bijv. A. Helman. *De laaiende stilte* (1952), M. Emants. *Een nagelaten bekentenis* (1894), lijkt het verstandiger de term te beperken tot die romans die een echte dagboekopzet kennen, zoals bijv. *Journal d'un curé de campagne* (1936) van Georges Bernanos en de Limburgse variant *Kroniek ener parochie* (1941) van Jacques Schreurs.

LIT: Lodewick; Wilpert. [G.J. van Bork]

dagelied zie dageraadslied

dageraadslied of dagelied

Verzamelnaam voor middeleeuwse en renaissanceliedereren waarin het aanbreken van de dag in positieve (aubade) dan wel negatieve zin (alba, wachterlied) bezongen wordt.

LIT: Alphen; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; Scott; Wilpert; A.T. Hatto (ed.). *Eos. An enquiry into the theme of lovers meetings and partings at dawn in poetry* (1965); P. King. *Dawn poetry in the Netherlands* (1971); F.J. Saville. *The medieval erotic alba, structure as a meaning* (1972); J. Houtsma. 'Gelieven bij de dageraad in het Antwerps Liedboek', in: *TNTL* 95 (1979), p. 83-96. [W. Kuiper]

dalend metrum of dalend ritme

Term uit de prosodie waarmee dat ritmisch verloop van een versregel wordt aangeduid waarvan de constituerende versvoet begint met een heffing, gevolgd door één of twee dalingen. Deze versvoeten zijn respectievelijk de trochee en de dactylus. Regels met een dalend metrum zijn bijv. de hexameter en de viervoetige trochee, bijv.

Oúwê héér mêt séntên,
'k Mág jê lījên gráág
(P. van Ostaijen. *VW. Poëzie*, 1965³, dl. 1, p. 11).

LIT: Baldick; Buddingh'; Preminger. [G.J. Vis]

dalend ritme zie dalend metrum

daling, breve of thesis

Term uit de prosodie die een onbeklemtoonde syllabe aanduidt. De daling wordt meestal aangegeven met het teken ^. Van het woord 'lopen' is de tweede syllabe een daling: lopên. Het tegenovergestelde van een daling is een heffing of arsis. In de volgende regel zijn de even syllaben dalingen:

Dit îs 't/ sprookjê/ van dên/ doodên
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 95).

Naar aanleiding hiervan noemt men het ritme van deze regel dalend metrum, respectievelijk dalend ritme.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

damesroman

Romantype dat geacht wordt vooral door vrouwen te worden gelezen. Wegens de voorspelbaarheid van de intrige en de geromantiseerde liefdesverwickelingen als voornaamste thematiek rekent men ze tot de triviale literatuur. Tot de damesromans behoren o.m. de doktersroman en de verpleegstersroman, zoals die verschijnen in series als de Bouquet-reeks. Veel van dit soort romans wordt in een goedkope uitvoering verkocht bij grootwinkelbedrijven.

De term wordt ook in pejoratieve zin gebruikt door critici van het interbellum voor een bepaald type romans met een psychologisch-realistische inhoud en geschreven door vrouwen. Dit soort romans zou teveel een late nabloei van het naturalisme en dus weinig origineel zijn. Tot deze vrouwelijke auteurs behoren o.m. Jo van Ammers-Küller, Top Naeff, Ina Boudier-Bakker en Margo Antink.

In die zin gebruikte ook Menno ter Braak de term in zijn kroniek 'Le chemin des dames', waarin hij ook nog de vrouwelijke auteurs Marie Schmitz, Josine Reuling en Eva Raedt-De Canter noemt.

LIT: M. ter Braak, in: *Verzameld werk*, dl. 5 (1949), p. 204-210; E. van Boven. *Een hoofdstuk apart. De receptie van vrouwenromans in de literaire kritiek 1898-1930* (1992). [G.J. van Bork]

dandyisme

Cultuurverschijnsel dat in het eerste kwart van de 19e eeuw opkomt en waarin een grote verfijning van smaak, sterke zin voor perfectie, modieuze zorg voor het uiterlijk, superioriteit van optreden en een zeker 'ennui' een hoofdrol spelen. Hét grote voorbeeld voor de dandy was George Bryan (Beau) Brummell (1778-1840), vriend van George IV van Engeland. Mede onder invloed van de naar Brummells leven geschreven romans van Thomas Lister *Granby* (1825) en E.G. Bulwer Lytton *Pelham or the adventures of a gentleman* (1828), vond zijn voorbeeld aanvankelijk navolging in Engeland bij de geldaristocratie van die tijd.

Onder invloed van het Victoriaanse gezag verdwijnt het dandyisme uit Engeland, maar in Frankrijk wordt het opnieuw mode, nu sterk beïnvloed door het boek van J. Barbey d'Aurevilly *Du dandyisme et de G. Brummell* (1845), dat er een bijna programmatische grondslag aan geeft. De dandy dient zich af te zetten tegen middelmatigheid en uniformiteit. De Franse dandy is vooral te vinden onder kunstenaars en intellectuelen die een individueel estheticisme voorstaan, zoals dat inherent was aan de decadentie van het laatste kwart van de 19e eeuw. Belangrijke Franse dandies zijn Baudelaire en de legendarische Robert de Montesquiou, die model stond voor Des Esseintes in J.-K. Huysmans' *A rebours* (1884) en voor *The picture of Dorian Gray* (1891) van de Engelse dandy Oscar Wilde.

In Nederland had het dandyisme invloed op Louis Couperus en Lodewijk van Deyssel, zowel op hun persoon als hun werk, zoals o.m. in respectievelijk *Noodlot* (1891) en *Het leven van Frank Roozelaar* (1911) tot uiting komt. Personages in dit werk tonen een hoogst verfijnde smaak, veel aandacht voor uiterlijk en elegantie en een sterk aristocratisch zelfbesef. In samenhang met opvattingen over het symbolisme is er een neiging het leven en de eigen persoonlijkheid tot een kunstwerk te maken.

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; W. Gaunt. *The aesthetic adventure* (1945); E. Moers. *The dandy, Brummell to Beerbohm* (1960); K.A.P. Reynders. 'Dandies in de literatuur', in: *Roeping* 37 (1961), p. 262-272; K.A.P. Reynders. 'De dandy Couperus witgedast', in: *Bij gelegenheid* (1980), p. 28-32; A. Hielkema (red.). *De dandy* (1989). [G.J. van Bork]

danslied

Lied dat men zingt terwijl men danst op de maat van dat lied. Het kan zowel een volkslied-1 als cultuurlied zijn. Veel gebruikte vormen zijn het rondeel en de canon-2, die in principe een 'perpetuum mobile' is, zoals:

Komt laat ons dansen en springen.
Komt laat ons vrolijk zijn!
(*Nederlands volkslied*, z.j., p. 282).

Menig kinderlied is een danslied, zoals het bekende 'Ik zou zo graag een koeiken kopen' (D. Kes e.a. *Kinderzang en kinderspel*, dl. 1, 1961, p. 56).

LIT: Best; Lodewick; Metzler; Wilpert; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1884), p. 500-541; S. Dresden. *Algemene muziekleer* (1972¹²), par. 23 (vooral p. 264-268). [G.J. Vis]

database

Een database (gegevensbank) is een met behulp van computertechniek zodanig georganiseerde en uitbreidbare verzameling van gegevens dat men er gemakkelijk en direct (on line) toegang toe heeft. Automatisering van omvangrijke bibliografieën en catalogi betekent een snellere toegang tot allerlei bibliografische gegevens. In Nederland is door het coördinerend werk van het Centrum voor Bibliotheekautomatisering Pica een databank ontstaan met databases van bibliografische aard. Via Pica zijn o.a. on line beschikbaar de STCN, de BNTL (*Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap*), de nationale bibliografie 'Brinkman' en de catalogi van een aantal grote bibliotheken.

Via Internet zijn tal van databestanden raadpleegbaar.

LIT: BDI; Brongers; *Pica-mededelingen* 1 (1976-....); P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 93-122; D. Overkleef. *Basiskennis informatica*, dl. 1 (1982⁴), p. 170-179; O. Boonstra e.a. (red.). *Historische informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies* (1990). [P.J. Verkruijsse]

debat

Een gewoonlijk aan bepaalde regels onderworpen openbare discussie tussen twee of meer deelnemers over een bepaald, meestal van te voren vastgesteld onderwerp. Het openbare debat wordt doorgaans ingeleid door een voorzitter. Een bekend literair debat vond onder voorzitterschap van Ischa Meijer plaats te Amsterdam (25 januari 1980) naar aanleiding van Jeroen Brouwers' *De Nieuwe Revisor* (1979) over 'de verloederding van de Nederlandse literatuur'. Er is een duidelijke overeenkomst van het debat met de polemieek, waarbij de discussie zich op papier afspeelt.

LIT: Cuddon; Gorp; HWR; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

debuut

Eerste publicatie van een auteur. Die publicatie kan zowel een tijdschriftbijdrage als een boek zijn. Men maakt wel onderscheid naar genre: poëziedebuut, romandebuut, e.a. [G.J. van Bork]

decadentie

Term afkomstig uit de 18e eeuw ter aanduiding van het verval van het Romeinse keizerrijk, maar sindsdien breder toegepast op elke veronderstelde neergang van een cultuur. Aan het einde van de 19e eeuw, het fin de siècle, werd er de levenshouding mee aangegeven van een groep kunstenaars die een sterke onafhankelijkheid van de kunst nastreefden onder de leuze l'art pour l'art. Kunst moest los staan van de realiteit en uitsluitend esthetisch gericht zijn. Dit leidde tot een uiterste verfijning van de esthetische prikkels en de ontvankelijkheid daarvoor: het estheticisme.

In Frankrijk ontstond een groep schrijvers die men decadenten noemde (Baudelaire, Verlaine, e.a.) die zich in leven en werk uitsluitend door de schoonheid lieten leiden. Er is een nauwe samenhang met het symbolisme, omdat het 'hogere' in zijn essentie zich volgens de symbolisten alleen in de Schoonheid van de kunst liet weerspiegelen.

Ook allerlei sexueel-morbide trekken zijn in het decadentisme aan te wijzen, herkenbaar in de neiging om de uitersten van leven en dood, pijn en liefde, moraal en immoraliteit met elkaar te verbinden. Dergelijke verschijnselen werden sterk gevoed door het idee aan het 'einde der tijden' te staan.

Een sublieme verbeelding van de decadente sfeer aan het einde van de 19e eeuw gaf J.-K. Huysmans in *A rebours* (1884), waarin de hoofdpersoon Des Esseintes zich afsluit van de buitenwereld in zijn villa, waarin hij opgaat in een sterk artificiële en tot het uiterste door esthetiek bepaalde atmosfeer en waarin hij op een bijna mystieke wijze zijn zintuigen laat prikkelen door interieur, kunst, gebruiksvoorwerpen en allerlei fijnzinnige vondsten. Niet toevallig wordt Des Esseintes getekend naar het Franse voorbeeld van het dandyisme, De Montesquiou.

In Nederland vond de decadentie in de literatuur vooral navolging onder de Tachtigers (bijv. Lodewijk van Deyssel) en bij Louis Couperus. Invloed ervan onderging ook het schrijverscollectief Joyce en Co., bijv. in *Erwin* (1974).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Gorp; HWR; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; W. Gaunt. *The aesthetic adventure* (1945; 1975²); A. Balakian. *The symbolist movement* (1967); Ph. Jullian. *Decadente dromers* (1973); J. Fontijn. *Leven in extase* (1983); J. Goedegebuure. *Decadentie en literatuur* (1987); M. Praz. *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek* (1990). [G.J. van Bork]

decasyllabe

Term uit de prosodie ter aanduiding van een isosyllabisch vers bestaande uit tien lettergrepen. Het heeft een pauze na de vierde lettergreep (cesuur). Soms heeft de decasyllabe de pauze na de zesde lettergreep. De vierde en de tiende lettergreep zijn dikwijls geaccentueerd (accent). Men vindt de decasyllabe in het Oudfranse chanson de geste, en later in Engeland o.a. bij Milton. In de Nederlandse literatuur komt de decasyllabe sporadisch voor. Maar men zou de volgende regel uit Verwey's 'Cor cordium' als zodanig kunnen typeren:

Al hun gebed, dat úw Koninkrijk koom,
(A. Verwey. VG, 1889, p. 146).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

decimo-sexto zie sedecimo

declamatie of voordrachtskunst

Aanduiding voor de gestileerde voordracht van teksten, inclusief de dictie, en als zodanig vergelijkbaar met de pronuntiatio. Bij het voordragen heeft men rekening te houden met die aspecten die ook in de gesproken omgangstaal een rol spelen, zoals luidheid (volume), toonhoogte, duur en tempo van de lettergrepen, woorden en woordgroepen, alsmede met de pauzes tussen de onderdelen. Bij voordracht van poëzie dient men speciaal te letten op het feit dat de tekst uit verzen bestaat. Het regeleinde (al dan niet van eindrijm voorzien) als ook de syntactische groepering van de zinnen over de regel(s) en de daarmee samenhangende relatie tussen versregelgrenzen en syntactische grenzen stellen bijzondere eisen aan de voordracht.

Historisch gezien zou men kunnen zeggen dat de declamatie een voorgeschiedenis heeft in de vorm van de niet-gestileerde voordracht van teksten. Deze was in de Middeleeuwen noodzakelijk als vorm van tekstoverdracht. In de loop van de 16e eeuw maakte het oude type luisterpubliek langzamerhand plaats voor de individuele lezer. Dit betekent geenszins dat de voordracht van teksten verdween. Deze kreeg nieuwe mogelijkheden in de vorm van declamatie. De vooral in de Zuidelijke Nederlanden bloeiende rederijderskunst vond een rechtstreekse voortzetting in de amateurgezelschappen, die tot in de 19e eeuw actief bleven. In diezelfde eeuw kwam in het Noorden de 'uiterlijke welsprekendheid' tot grote bloei, o.m. in de dichtgenootschappen. Dat declamatie toen zeer in de mode was, valt bijv. af te leiden uit het 'avondje' in het verhaal 'De familie Stastok' uit Hildebrands *Camera obscura* (1839), waar het 'Rijntje' (= 'Aan den Rhijn' van E.A. Borger) wordt voorgedragen. De bloei van de orale cultuur in de 19e eeuw blijkt uit het feit dat een groot deel van de poëzieproductie eerst in mondelinge voordrachten gepresenteerd wordt voordat de teksten in druk verschijnen. Wat de 20e eeuw betreft, valt te wijzen op de populariteit van het voorlezen uit eigen werk. Poëziefestivals, waarvan Poetry International een van de bekendste is, genieten een grote belangstelling.

LIT: Gorp; HWR; Laan; Wilpert; B. Verhagen. *Prosodie der voordrachtskunst* (1924²); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963), p. 115 e.v.; M.G.M. van der Poel. *De declamatio bij de humanisten* (1987); W. van den Berg. 'Van horen zeggen', in: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt. *De produktie, distributie en consumptie van cultuur* (1991), p. 49-70; *Rederijders op rij*, themanr. *De Negentiende Eeuw* 16 (1992), 4, p. 163-224; W. van den Berg. 'B.H. Lulofs publiceert De Declamatie; of de kunst van het declameren of reciteren', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 473-478. [G.J. Vis]

deconstructivisme

Aanduiding voor een bepaalde leeswijze van zowel filosofische als literaire teksten. De Franse filosoof Jacq. Derrida heeft deze leeswijze voor het eerst gevolgd bij de analyse van teksten van Plato, Kant, Rousseau, Hegel, Husserl, Freud, De Saussure e.a. waarin hij probeerde te laten zien dat de retorische stijlmiddelen de argumentatieve structuur van hun betogen ondermijnden. Derrida ontleedde het

hiërarchische begrippensysteem waarop deze betogen gebouwd zijn (bijv. 'oorzaak-gevolg', 'vorm-inhoud', 'spreken-schrijven', 'signifié-signifiant'). Hij laat zien dat steeds een van de termen wordt bevoorrecht en de andere als afgeleide wordt gezien. Deze hiërarchische begrippensystemen zouden onze ideologische en metafysische vooronderstellingen representeren die door Derrida worden aangeduid als logocentrisch. De tweede stap in de analyse van de filosofische betogen bestaat erin te laten zien hoe de formele stijlmiddelen, waarvan in de betogen gebruik wordt gemaakt om de ideeën uiteen te zetten, de duidelijkheid van deze theorieën ondermijnen. Deconstructie moet dan ook niet opgevat worden als een interpretatieve methode die de betekenis van een betoog probeert vast te leggen, maar het demonstreert de moeilijkheden van elke theorie waarmee men probeert die betekenissen op een eenduidige manier vast te leggen. Derrida let op aspecten die voor de uiteenzetting van de ideeën marginaal zijn (bijv. de metafysische uitdrukkingen, zelfverwijzende zinnen), maar die de hiërarchische systemen op hun kop zetten. Hij laat zien dat betogen die op eenduidigheid uit zijn, toch altijd op meerduidigheid berusten.

Voor de literatuurkritiek is het deconstructivisme van invloed geweest op het tekstbegrip dat niet zoals in de ergocentrische en structurele benaderingen als een organisch samenhangend geheel van taaltkens wordt opgevat, maar als een open netwerk. De genoemde benaderingen zien tekst als primair en context als secundair begrip. Derrida heeft laten zien dat deze hiërarchie grote problemen oplevert. Hij ziet elke tekst als een intertekst. Anders dan de structuralisten is Derrida van mening dat de betekenis van teksten niet vastligt in de structuur, maar dat elke interpretator een eigen structuur zal aanwijzen, dat interpretaties voortdurend in beweging blijven en dat dus de betekenis van een tekst onvast is. Alle teksten maken deel uit van een groter tekstengeheel. Betekenis ontstaat door verwijzing naar andere betekeniselementen die op hun beurt ook weer bepaald worden door een relatie met andere betekeniselementen. Op die manier bestaat er in feite een keten van verwijzingen waardoor de betekenissen niet alleen telkens worden bijgesteld of verfijnd, maar waardoor ze ook wijkend of onvast worden. De taal vertoont in deze opvatting dan ook geen vaste verhouding tot de realiteit, maar bepaalt zijn verhouding tot de realiteit telkens opnieuw. Een objectieve beschrijving van de realiteit is onmogelijk, zoals ook een objectieve vaststelling van de betekenis van een beschrijving zelf onmogelijk is. Taal is gevangen in zichzelf. Er bestaat geen waarheid, zelfs niet die van het individu, omdat ook het denken zich in taal voltrekt en dus een onvast, wijkend ik-beeld oplevert.

Voor de literatuurbeschouwing heeft deze denkwijze belangrijke implicaties. De leeswijze van teksten concentreert zich op de 'openheid' van de tekst, d.w.z. op het feit dat de tekst geen gesloten of statische structuur heeft, maar juist openstaat voor verschillende interpretatiemogelijkheden, bijv. in relatie tot andere teksten die mede zijn betekenis bepalen. Een tekst kan alleen gelezen worden in relatie tot en verweven met andere teksten waarvan hij niet alleen de voortzetting, maar ook de verwerker en bewerker is. Op dit punt wordt het verband met een discipline als intertekstualiteit duidelijk.

De deconstructivist vat het onbekende op als afwijkend en zal trachten aan te tonen hoe een tekst van andere teksten verschilt, bijv. omdat hij een transformatie is van andere teksten en tevens een doorkruising of ontkenning van bestaande (lezers)conventies. De tekst is in de praktijk geladen met een hiërarchie aan betekenissen die door de deconstructivist worden opgespoord en onthuld.

De metafoor is een van de geliefde aanknopingspunten voor de deconstructivisten, omdat daaraan de verschuiving van betekenissen valt te demonstreren. Maar ook dubbelzinnigheid, woordspel, groteske, parodie en soortgelijke vormen geven zulke aanknopingspunten. Maar in principe kan elke tekst gedeconstrueerd worden.

Een goed voorbeeld van een deconstructieve lezing is Paul Claes' bespreking van het gedicht 'In memoriam P. van Delft' van Hans Faverey in *Spektator* 15 (1985-1986), p. 161-171. De 'constructieve' lezing begint doorgaans met het herkennen van het bekende en tracht vervolgens het onbekende hieraan zo te relateren dat het een logische samenhang en daarmee een betekenis krijgt. Claes gaat in zijn deconstructieve lezing uit van het onbekende en laat zien hoe de tekst van andere, bestaande teksten verschilt en zo een transformatie vormt van die bestaande teksten en tevens een transformatie is van leesconventies.

Er is een duidelijke en aantoonbare samenhang tussen deze ideeën van het poststructuralisme of het deconstructivisme en de opvattingen van bepaalde groepen postmodernistische auteurs (postmodernisme).

LIT: Baldick; Bronzwaer; Fowler; Gorp; J. Derrida. *De la grammatologie* (1967); R. Barthes. *Le plaisir du texte* (1973); J. Culler. *On deconstruction. Theory and criticism after structuralism* (1982); C. Norris. *Deconstruction. Theory and practice* (1982); Chr. van Boheemen-Saaf. 'Deconstructivisme', in: R.T. Segers (red.). *Vormen van literatuurwetenschap* (1985), p. 229-247; Chr. van Boheemen e.a. 'Tegendraads lezen', in: *De Gids*, 149 (1986), p. 827-859; O. Heynders. 'Het spel van de tekst. Deconstructie in Nederland', in: *Spektator*, 17 (1987-1988), p. 512-524; M.B. van Buuren. *Filosofie van de algemene literatuur-wetenschap* (1988), p. 116-122; H. Bertens en Th. D'Haen. *Het postmodernisme in de literatuur* (1988), p. 50-67. [G.J. van Bork]

decoratie

Verzamelnaam voor alle handgemaakte versieringen in middeleeuwse handschriften (codex) en vroege drukken (incunabel). Deze versieringen werden na het afschrijven (afschrijven-1) van de tekst in het handschrift aangebracht, vaak door specialisten: de rubricator voor lombarden en initialen-1, de miniaturist voor de miniaturen. Het kwam zelfs voor dat de decoratie pas veel later, bij het overgaan van een boek naar een andere bezitter of bij een veranderde mode, werd geschilderd of ingeplakt.

De decoratie van een handschrift biedt veel mogelijkheden tot de datering en localisering van middeleeuwse handschriften: de verandering van de schriftsoorten geschiedde veel geleidelijker dan de wisselingen van de mode in de verlichting. Miniaturen zijn vaak tot op een decennium nauwkeurig te dateren, terwijl het schrift meestal niet nauwkeuriger dan tot op een kwart eeuw te bepalen is.

Decoratie zegt niet alleen veel over de waarde van een handschrift - hoe kostbaarder de decoratie des te duurder de codex -, maar ook over het belang van de tekst. De lezer werd op belangrijke tekstpassages gewezen door de uitvoering van de decoratie: de aanwezigheid van een miniatuur of een grote initiaal wijst op een belangrijk stuk tekst, een kenmerkende of extra uitbundige randversiering op een bepaalde bladzijde kan eveneens op een belangrijke passage wijzen. Binnen de decoratietechnieken zijn rangordes aan te wijzen: het belangrijkste zijn de miniaturen, dan volgen de initialen en dan de lombarden, terwijl ook de uitvoering van versierde randen en het penwerk (de met de pen getekende versiering in en om initialen, lombarden en randen) een rol speelt.

LIT: Wilpert; K. Weitzmann. *Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration* (1970²); F. Unterkircher. *Die Buchmalerei. Entwicklung, Technik, Eigenart* (1974); J.D. Farquhar. *The Manuscript as a Book* (1977); J.M.M. Hermans. *Het Zutphens-Groningse Maerlanthandschrift. Studies rond handschrift 405 van de Universiteitsbibliotheek te Groningen* (1979); Kriezels,

aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw, o.r.v. Anne S. Korteweg (1992). [H. Struik]

decorum zie aptum

dedicatie zie opdracht

deelwerk

Bibliotheektechnische term voor een werk met een afgerond aantal delen, waarvan alle delen door dezelfde auteur of auteurs zijn geschreven. Vervolgwerken van verschillende auteurs onder redactiebegeleiding worden kaderwerken genoemd.

Voorbeelden van neerlandistische deelwerken zijn de literaire handboeken van G. Kalff. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (7 dln., 1906-1912), J. te Winkel. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (2e dr., 7 dln., 1922-1927) en G.P.M. Knuvelder. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (5e dr., 4 dln., 1970-1976).

LIT: *Regels voor de titelbeschrijving* (1968¹¹), p. 30. [P.J. Verkruijsse]

definitie

Term uit de wetenschapsteorie en de methodologie van de literatuurwetenschap voor de omschrijving van een begrip in ondubbelzinnige termen. Die omschrijving mag geen gebruik maken van de termen die al in het te omschrijven begrip zelf aanwezig zijn. Definities bestaan uit een term waarvan de betekenis moet worden bepaald (het definiendum), de gegeven omschrijving (het definiens) en een aantal verbindingswoorden. Een voorbeeld van een definitie is: Een verhaal (definiendum) is 'een op een bepaalde wijze gepresenteerde geschiedenis' (definiens). Het hier gegeven voorbeeld kan zowel een stipulatieve als een beschrijvende definitie worden genoemd. Wordt deze definitie opgevat als een stipulatieve definitie dan is er sprake van een (werk)afspraken. Stipulatieve definities hebben tot taak het gebruik van een term voor bepaalde doeleinden vast te leggen, bijv. in deze zin: Ik stel voor om onder 'verhaal' in het nu volgende 'een op bepaalde wijze gepresenteerde geschiedenis' te verstaan.

In een beschrijvende of descriptieve definitie wordt getracht de betekenis van een begrip als algemeen geldend en ondubbelzinnig te beschrijven. De meeste lexica of encyclopedieën maken gebruik van dit type definities. Het belangrijkste verschil tussen een stipulatieve en een beschrijvende definitie is dat de eerste slechts een beperkte waarheidswaarde heeft en de tweede naar absolute waarheid streeft.

Bij de descriptieve definitie doet zich het probleem voor dat de termen van het definiëns eigenlijk op hun beurt ook weer gedefinieerd zouden moeten worden om tot die algemene geldigheid te kunnen komen, zodat een oneindige reeks definities zou ontstaan.

Een derde type definitie is de wezensdefinitie. Daarbij tracht men het meest eigene of het als het belangrijkste beschouwde van een bepaald begrip te formuleren. Een voorbeeld van zo'n definitie is: Romantiek wordt in feite bepaald door gevoel en verbeelding. Hoewel ook deze definities pretenderen waar te zijn, is er geen mogelijkheid om het waarheidsgehalte ervan te toetsen. Wezensdefinities (of reële definities, zoals ze ook wel genoemd werden) doen een beroep op een bovenzinnelijk kenvermogen en waren dan ook zeer gebruikelijk in de Geistesgeschiede. In de moderne wetenschap spelen ze vrijwel geen rol meer.

Een belangrijke groep definities zijn de operationele definities. Dit type definities speelt een grote rol in de exacte wetenschappen, maar is voor de empirische wetenschapsbeoefening in het algemeen onmisbaar bij de classificatie van verschijnselen. Operationele definities berusten op formuleringen waarmee de onderzoeker kan handelen, d.w.z. door metingen, proefnemingen, berekeningen en wat dies meer zij (dus op basis van objectieve gegevens) tot toetsing kan komen. Een voorbeeld van een operationele definitie is: A is langer dan B.

Soms spreekt men ook wel van persuasieve definities. Daarbij wordt een negatieve of positieve waarde aan het te omschrijven begrip toegekend. Het spreekt vanzelf dat bij een dergelijke definitie de waarheidsvraag nauwelijks een rol speelt.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; HWR; LdMA; Shipley; Wilpert; R. Robinson. *Definition* (1950); R.F. Beerling e.a. *Inleiding tot de wetenschapsleer* (1970), p. 121-131; A.D. de Groot. *Methodologie* (1972⁶); K.D. Beekman. *De reportage als literair en avantgardistisch genre* (1984), p. 19-22; E. Viskil. *Definiëren. Een bijdrage tot de theorievorming over het opstellen van definities* (1994). [G.J. van Bork]

delectare

Term uit de retorica ter aanduiding van een van de belangrijkste middelen van de redenaar om zijn gehoor te overtuigen (ars persuadendi). Het gaat bij de delectatio om de affectieve werking op het publiek. Deze dient te worden gecombineerd met de meer intellectuele middelen die de redenaar hanteert (vgl. argumentatio, docere, probare). Ook de dichtkunst in het algemeen krijgt vanouds de functie van het appelleren op de affectieve vermogens van de recipiënt, het behagen. Horatius vat het intellectuele en het emotioneel-behagende samen in het utile dulci.

LIT: Lausberg. [G.J. Vis]

demonstratio

Term uit de poëtica voor een gedetailleerd en levendig verslag.

LIT: Gorp; Lausberg. [W. Kuiper]

denotatie

De taalkundig (lexicaal) vast omschreven betekenis van een woord, zoals die gebruikt wordt in de eenduidige omgangstaal of in de wetenschap. Als cognitieve betekenis van een woord staat denotatie tegenover connotatie, waarin de emotionele en/of sociaal-culturele aspecten van de betekenis prevaleren.

LIT: Buddingh'; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Scott; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

dénouement

Term voor de afloop van een toneelstuk na de beslissende wending, de peripetie, of voor ontknopingen in proza, soms alleen voor de uiteindelijke oplossing van de verwickelingen (plot) helemaal aan het eind van een drama, verhaal of roman. De term catastrofe betekent hetzelfde, maar wordt alleen gebruikt voor de klassieke tragedie of komedie.

LIT: Cuddon; Fowler; Gorp; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

deprecatio

Term uit de retorica, speciaal uit het genus iudiciale, voor het vragen van vergiffenis zonder overigens schuld of opzet te ontkennen. Het is dan ook een veel zwakkere verdediging dan de purgatio, waarbij vergiffenis gevraagd wordt omdat men uit onwetendheid iets gedaan heeft.

Een geval van deprecatio kan men aantreffen in P.C. Hoofts *Geeraerd van Velsen* (1613, ed. Leendertz/Stoett, 1900, p. 259-261), waar Floris tegen Van Velsen zegt:

Ick deed u onghelijck, och, neef van Velsen, och!

en

Ach Velsen! gheeft mijn pays; siet hoe ick my verneder.

LIT: Best; HWR; Lausberg; Leeman-Braet; Metzler. [P.J. Verkruijsse]

dérimage zie ontrijming

descriptie zie beschrijving-1

descriptieve bibliografie

Bibliografie waarin de resultaten neergelegd worden van het onderzoek van de analytische bibliografie: na de analyse van het boek als materieel object volgt de descriptie van de bevindingen. In een descriptieve bibliografie wordt op basis van de beschrijvingen van afzonderlijke exemplaren-1 per druk een ideal copy beschreven.

De beschrijvingen van de ideal copies in een descriptieve bibliografie omvatten, enigszins afhankelijk van de aard van het materiaal, een transcriptie of facsimile van de titelpagina's, een opgave van het bibliografisch formaat, de collatieformule en paginering, een overzicht van prenten, een inhoudsopgave, een lijst van gecollationeerde exemplaren, een variantenoverzicht en commentaar in verband met de drukgeschiedenis. Voorbeelden zijn de descriptieve bibliografieën van Mattheus Smallegange (1983), Johan de Brune de Oude (1988) en het *Journael van Bontekoe* (1996).

LIT: BDI; Feather; F. Bowers. 'Purposes of descriptive bibliography, with some remarks on methods', in: *The Library*, 5th series, 8 (1953), p. 7; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 321-322; P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 19-51; A.O. Kouwenhoven. *Handboek bibliografie* (1995), p. 11. [P.J. Verkruijsse]

destinataris

Term uit de codicologie voor degene voor wie een tekst of codex bestemd is of aan wie hij wordt opgedragen. Als de destinataris al genoemd wordt, gebeurt dit meestal in de proloog. Zo schrijft Jacob van Maerlant in de beginregels van de *Spiegel historiael*:

Grave Florens, coninc Willems sone,
Ontfaet dit werc! Ghi waert deghone,
Die mi dit dede anevaen.
(Ed. De Vries e.a., 1863, I, 1, proloog, 93-94).

Soms wordt de destinataris in de epilooog genoemd, zoals Jan van Boendale doet in zijn *Der leken spiegel* (overigens is de hier aangesproken hertog Jan III van Brabant niet de opdrachtgever; die eer komt volgens de proloog toe aan Rogier van Leefeldale en zijn vrouw Agnes van Kleef):

Edel here, machtech ende hoge,
Lottrijcs, Brabants, Lymborchs hertoghe,
Van Valckenborch daertoe mere,
Van Hoesdeine ende van Breda here,
[...]
Here, desen boec ende dit werc
Soe gheeft u Jan, u arme cleric,
Uwer heerleker ghewelt nu.
(ed. De Vries, dl. 3, 1848, p. 277, vss. 15-18, p. 278, 23-25).

De naam van de destinataris kan ook in de vorm van een acrostichon in het werk verwerkt zijn. De openingsletters van de tien boeken van *Alexanders geesten* van Jacob van Maerlant vormen achter elkaar geplaatst het acrostichon GHEILEHIDA. In zijn epilooog vertelt Van Maerlant echter dat de beginletters van zes boeken als een anagram gelezen moeten worden (ed. Franck, 1882, p. 392-393, vss. 1513-1524). Het is mogelijk dat Van Maerlant Machteld van Brabant bedoelde, de grootmoeder van Floris V. Van Oostrom heeft echter aannemelijk gemaakt dat

Aleide, tante en voogdes van Floris, de destinataris van *Alexanders geesten* is geweest.

In verluchte handschriften kan het familiewapen of zelfs een portret van de destinataris in het boek geschilderd zijn.

De destinataris hoeft niet de opdrachtgever van het werk te zijn geweest; de schrijver kan het werk ook aan iemand opgedragen hebben om de aandacht van de begunstigde persoon op zich te vestigen.

LIT: H.C. Peeters. 'Nieuwe inzichten in de Maerlant-problematiek', in: *Handelingen Kon. Zuidned. Maatsch. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 18 (1964), p. 249-285; W.P. Gerritsen. 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?', in: *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de 13e eeuw.* (1979), p. 71-86; F.P. van Oostrom. 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in: J.D. Janssens (red.). *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij* (1982), p. 21-40; F. van Oostrom. *Maerlants wereld* (1996), p. 103-113. [W. Kuiper/H. Struik]

detectiveroman of speurdersroman

Roman waarin het oplossen van de vraag naar de dader van een misdrijf, meestal een moord, door intelligent speurwerk van een detective of politierechercheur centraal staat. In het Engels heeft men daarom het genre ook wel aangeduid met de term 'whodunit'. In de meeste detectives wordt de spanning veroorzaakt door het feit dat er een aantal mogelijke verdachten is en de auteur de lezer blijft boeien d.m.v. suspense: suggesties waardoor de lezer bepaalde verwachtingen over de afloop gaat koesteren.

De detectiveroman behoort tot het genre van de misdaadromans of misdaadverhalen. Men maakt soms onderscheid tussen detectiveromans of speurdersromans, waarin steeds een particuliere of amateurdetective het raadsel oplost, en politieromans, waarin de misdaad opgehelderd wordt door de politie. Vanwege de spanning worden detectives ook wel als thrillers aangeduid, evenals de spionageroman en het griezelverhaal. Een speciale vorm van de detectiveroman is de dossierroman.

De grondslag voor de detectiveroman werd gelegd door Edgar Allan Poe (1809-1849) met *The murders in the rue Morgue* (1841) en *The mysterie of Mary Roget* (1845). Wereldberoemd werden de verhalen van A. Conan Doyle (1859-1930) met de amateurdetective Sherlock Holmes en diens assistent Watson, prototypes voor latere speurdersromans. In Amerika ontwikkelde het 20e-eeuwse misdaadverhaal zich steeds meer van de echte speurdersroman, waarin intelligentie van de detective en een ingenieuze redenering aan het slot ter opheldering van het mysterie een belangrijke rol speelden, in de richting van het 'hard-boiled' misdaadverhaal, spelend in de onderwereld (het misdaatsyndicaat). Schrijvers hiervan zijn bijv. Dashiell Hammett en Raymond Chandler.

Nederlandse detectiveschrijvers zijn o.m. Robert van Gulik, die zijn Rechter Tie-mysteriees aanvankelijk in het Chinees, Japans en Engels publiceerde, Willy Corsari, F.R. Eckmar (= Jan de Hartog), Ivans (= I. van Schevichaven), Havank (= H. van Kallen) en A. Baantjer.

Jarenlang werden detectiveromans beschouwd als triviaalliteratuur. Nu de grenzen tussen lectuur en literatuur niet meer zo scherp getrokken worden, heeft de detectiveroman een plaats in de literatuur verworven, mede onder invloed van het feit dat auteurs van naam aandacht aan het genre besteedden, hetzij doordat ze zelf detectiveverhalen schreven (S. Vestdijk, Ab Visser), hetzij doordat ze erover schreven (E. du Perron, S. Vestdijk en Ab Visser).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; W.H. van Eemlandt. 'Het verhaal van de misdaad', in: *Vandaag* 4 (1956), p. 173-207; S. Dresden en S. Vestdijk. *Marionettenspel met de dood* (1957); J. Symons. *Moord en doodslag. Een geschiedenis van het misdaadverhaal* (1976); J. van der Weide. *Detective en anti-detective: narratologie, psychoanalyse, postmodernisme* (1996). [G.J. van Bork]

determinisme

Denkrichting waarin men ervan uitgaat dat de mens bepaald is door materiële omstandigheden, waarvan de belangrijkste factoren erfelijkheid en milieu zijn. Deze opvatting vindt zijn oorsprong in het positivisme van de 18e eeuw, een wetenschapsopvatting die vooral in de 19e-eeuwse empirische wetenschapsbeoefening van de natuurwetenschappen grote resultaten geboekt heeft. Charles Darwins evolutieleer, uiteengezet in *The origin of species by means of natural selection* (1859) legde de grondslag voor het determinisme in de menswetenschappen van het laatste kwart van de 19e eeuw. Voor de literatuur speelde het determinisme een belangrijke rol in het naturalisme; in Frankrijk bij o.m. Emile Zola en de gebroeders De Goncourt, in Nederland bij o.m. Jan ten Brink, Arij Prins, Frans Netscher en Marcellus Emants. Omdat de mens zijn milieu nauwelijks en zijn erfelijke factoren niet kan beïnvloeden, leidde het determinisme bij veel naturalistische auteurs uiteindelijk, mede onder invloed van het fin de siècle, tot fatalisme, zoals in Louis Couperus' *Noodlot* (1890).

LIT: Laan; MEW; Shipley; J. de Graaf. *Le réveil littéraire en Hollande et le naturalisme français (1880-1900)* (1937); G. Kazemier. *De roman als levensspiegel* (1950); I.N. Bulhof. *Darwins Origin of Species: Betoverende wetenschap* (1988). [G.J. van Bork]

detractio

Term uit de retorica voor het weglaten van een onderdeel van een groter geheel, hetzij in kwantitatief, hetzij in intensief opzicht. Naast adiectio, transmutatio en immutatio is de detractio één van de vier wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio. Al naar gelang de plaats waar iets weggelaten wordt, heet de detractio aphaeresis (aan het begin), syncope (in het midden) of apocope (aan het eind). De vermindering van de intensiteit van een mededeling kan gebeuren in de amplificatio. In de prosodie gebruikt men voor het weglaten van klanken de term elisie.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruisje]

deus ex machina

Term uit de dramaliteratuur waarmee wordt aangegeven dat er een hogere macht (god, engel) optreedt, die door middel van een toestel (machina) op het toneel wordt neergelaten of verheven, om een soort eindoordeel over de handeling uit te spreken. Vaak heeft de deus ex machina de bedoeling een moraal aan het stuk te verbinden

of een scheidsrechterlijk oordeel uit te spreken, waardoor de ontknoping alsnog wordt bewerkstelligd. De *deus ex machina* wordt dan ook vaak gezien als een noodgreep van de auteur om aan het slot van het stuk alsnog tot een aanvaardbare oplossing te komen, maar dit betekenisaspect is sterk afhankelijk van de tijd en de dan geldende opvattingen over het toneel. In het klassieke Griekse toneel (Euripides) was het gebruik van de *deus ex machina* heel normaal. Een bekend Nederlands voorbeeld is de aartsengel Rafaël in Vondels *Gysbrecht van Aemstel* (1637).

LIT: Abrams; Baldick; Bergh; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

deuteragonist

Oorspronkelijk de speler in het Attische drama die de tweede is in belangrijkheid en als zodanig de tegenspeler of antagonist van de hoofdpersoon of protagonist. Uit de samenspraak van de deuteragonist en protagonist ontstaat de dramatische dialoog. In G.A. Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617) is Robbeknol naast Jerolimo de tweede hoofdpersoon en daarmee de deuteragonist. In de dramatheorie geeft men echter de voorkeur aan de term antagonist.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

devies-1 zie impresa

devies-2 zie zinspreuk-2

devotielied

Godsdienstig lied uit de late 15e eeuw dat aan de schriftuurlijke liederen vooraf zou zijn gegaan. Doorgaans worden deze liederen in verband gebracht met de Moderne Devotie. In 1539 verscheen de belangrijkste gedrukte verzameling in *Een devoot ende profitelijck boecxken*. De meeste van deze liederen werden gedicht op bestaande melodieën van wereldlijke liederen (contrafact).

Van de schriftuurlijke liederen onderscheiden deze liederen zich doordat er geen bijbelse stof in wordt verwerkt (al kunnen er wel bijbelcitataten in voorkomen). Ze getuigen daarentegen veeleer van een persoonlijke religiositeit. De teksten behoren tot de religieuze poëzie.

LIT: A. Vernooij. *Het rooms-katholieke devotielied in Nederland vanaf 1800* (1990); J.W. Bonda. *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw* (1996), p. 211-213, 263-269. [G.J. van Bork]

diacope of tmesis

Vorm van Distanzstellung bestaande uit splitsing van een onscheidbaar woord en tussenvoeging van één of meer woorden, bijv.

In ouden tyd in Frankenland
Een goelyk Maagdske leefde,
Die al de Maagdkens van het land,
In schoonheid over - (zegt de Kwant
Hy meent, te boven) streefde.
(J. Kinker. *De verlichte muze*, ed. Vis, 1982, p. 53).

Het gaat in dit voorbeeld om de door Kinker tussen haakjes geplaatste woorden tussen 'over' en 'streefde'.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

diacritische tekens-1

In de editietechniek gebruikt men bij het editeren van handschriftelijke teksten, met name voor een diplomatische of een archiefeditie, een aantal tekens om aan te geven dat er op paleografisch, manuscriptologisch of codicologisch gebied bepaalde problemen zijn. Door combinaties van de drie basistekens: <>, [] en *.* , kan men verschillende soorten toevoegingen, weglatingen en onzekere lezingen weergeven.

Bij het editeren van de klassieken was een aantal diacritische tekens al lang in gebruik; een daarop geïnspireerd systeem werd in 1950 door Masai ook voorgesteld voor modernere teksten en vervolgens door W.Gs Hellinga de neerlandistiek ingebracht met het doel deze tekens te gebruiken voor de nieuwe P.C. Hooft-editie. In de *Proeven van tekst en commentaar voor de uitgave van Hoofts lyriek* (2 dln., 1961, 1968) zijn ze inderdaad ook toegepast, maar daarvóór gebeurde het al - met de nodige variatie - in een aantal delen uit de serie *Zwolse drukken en herdrukken*. H.M. Hermkenshad intussen in zijn dissertatie (*Bijdrage tot een hernieuwde studie van C. Huygens' gedichten*, 1964) weer een afwijkend systeem gehanteerd. In het Duitse taalgebied ontwikkelde de 'Editionstechnik' zich tot een specialisme, waarvan de bundel opstellen *Texte und Varianten* (1971) een overzicht biedt. Daar is men duidelijk geneigd om de diacritische-tekensystemen steeds verder uit te bouwen en te gebruiken, geïntegreerd in de tekst. In Nederland verwijst men de diacritische tekens gewoonlijk naar de voetnoten of naar paleografische en manuscriptologische aantekeningen.

Een overzicht van een aantal gebruikte systemen geeft Marita Mathijssen in *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* (1997²).

LIT: Mathijssen; P.J. Verkruijssse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346. [P.J. Verkruijssse]

diacritische tekens-2

Tekens die worden toegevoegd aan een letter om een nieuw spellingssymbool te krijgen, zoals accent aigu (´), accent grave (`), accent circonflexe (^), trema of Umlaut (¨) en cédille (¸).

LIT: Baldick; Brongers; MEW; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²), p. 70. [P.J. Verkruijsse]

diaeresis

Term uit de prosodie voor een pauze tussen twee versvoeten, bijv.

't Is groot, // der menschheid waard, // verheven
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 1, 1819, p. 144).

In dit voorbeeld valt de pauze tussen de eerste en de tweede jambe, en tussen de derde en de vierde. Sommigen hanteren de term diaeresis tevens als synoniem van accumulatio en van cesuur en syncope.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; HWR; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

dialectica

Eén van de drie (trivium) theoretische of 'literaire' vaardigheden binnen de zeven vrije kunsten (artes liberales). Leerde de grammatica correct taalgebruik, de retorica welsprekendheid, de dialectica verschaftte regels om tot verantwoorde argumentatie te komen.

De eerste Nederlandse dialectica is het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling ofte Nederduytsche dialectike* (1585) uit de kring van de Amsterdamse rederijkerskamer In Liefd' Bloeyende, 'de welcke is een rechtsnoer, om van alle dingen bewyslick ende onderscheydlick te spreken, oock waarheid van valsheid te scheyden, in alle twistredening hooghnut ende nodigh zynde', aldus de ondertitel. Het *Ruygh-bewerp* werd vergezeld van een *Kort begrip des redenkavelings* op rijm. Daarna volgden dialectica's van Simon Stevin (1585), Bartholomeus Keckermann (1614), Petrus Ramus (1644), A.L. Kók (1646) en Petrus Molinaeus (1649).

LIT: Cuddon; Curtius; Lausberg; Leeman/Braet; Scott; Shipley; H. Klifman. *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)* (1983). [P.J. Verkruijsse]

dialectliteratuur

Literatuur die geheel geschreven is in één van de lokale of regionale varianten van de algemene omgangstaal (het ABN). Weliswaar wordt ook in de literatuur in de algemene omgangstaal vaak gebruik gemaakt van dialect - meestal omwille van het realiteitsgehalte of de couleur locale - maar ter onderscheiding van de streekliteratuur of de dorpsroman verdient het aanbeveling de term dialectliteratuur te reserveren voor volledig in het dialect geschreven literair werk. Voorbeelden van

vroege dialectliteratuur zijn de Groningse romans *'n Oetmiening ien 'n Jachtwaaide* (1871) van W. Reinkingh en *De goldene kette* (1875) van W. van Palmar. Een voorbeeld van poëzie in het Limburgs is *Mastreechter veerskes* (1924) van G.D. Franquinet. P.J. Meertens en B. Wander stelden een *Bibliografie der dialecten van Nederland, 1800-1950* (1958) samen. In het tweede deel daarvan vindt men per streek of stad een overzicht van de in dialect geschreven literatuur.

De laatste decennia is de aandacht voor dialectliteratuur toegenomen. Het dialect is doorgedrongen in de popmuziek en er valt een streven waar te nemen om streektalen een officiële status te verlenen, zoals het Nedersaksisch en het Limburgs.

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; J. van der Kooi. *Dialectliteratuur, balans en perspectief van de moderne streektalletterkunde in Oostnederland en Nederduitsland* (1990); L.P. Grijp. 'Is zingen in dialect Normaal? Muziek, taal en regionale identiteit', in: *Zingen in een kleine taal; de positie van het Nederlands in de muziek*, speciaal nr. *Volkskundig Bulletin* 21 (1995), nr. 2, p. 304-327. [G.J. van Bork]

dialogo, samenspraak of tweespraak

Gesprek tussen twee of meer personen over een bepaald onderwerp met afwisseling van argumenten en tegenargumenten. De dialoog staat tegenover de monoloog of alleenspraak. In de klassieke literatuur werd de dialoog beoefend als afzonderlijk genre onder invloed van de wijsgerige gesprekken van Socrates, die hun neerslag vonden in de dialogen van Plato. De dialoog biedt de auteur de mogelijkheid zijn stof in objectieve (of op zijn minst schijnbaar objectieve) vorm mee te delen. Het genre treft men dan ook vaak aan bij de didactische literatuur.

In de Middeleeuwen vinden we de dialoog als genre terug in disputaties, bijv. Jacob van Maerlants *Ene disputacie van Onser Vrouwen ende vanden Heilighen Cruce*, Jan de Weerts *Disputatie van Rogier ende van Janne*, en tweespraken als *Twi-spraec der Creaturen* (1481), een vertaling van de *Dialogus Creaturarum*. Een bijzondere vorm van de disputatio is het quodlibet.

In de renaissance vinden we de dialoog in de *Samenspraken* van Erasmus en in J. Cats' *T'Samensprake tusschen het boeck en den leser* (*Alle de Wercken*, 1712, p. 463). In H.L. Spieghels *Twe-spraack vanden Nederduitsche letterkunst* (1584) wordt de dialoog gehouden tussen Roemer Visscher en Gideon Fallet over de spraakkunst.

In de romantiek is het de classicus Jacob Geel die de dialoog gebruikt in zijn *Gesprek op de Drachenfels* (1835), waarin de tegenstelling romantiek-classicisme door drie fictieve personages wordt besproken.

De dialoog komt ook voor in andere literaire vormen. In het toneel wordt er mee bedoeld de afwisseling van de gesproken tekst door de personages die met elkaar in gesprek zijn. Daarnaast kennen we de navertelde dialoog in het proza, zowel in de directe rede als ook in de indirecte rede. Met de dialoog verwant zijn de diatribe, het debat en de polemiek.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Preminger; Prince; Scott; Shipley; R. Wildbolz. *Der philosophische Dialog als literarisches Kunstwerk* (1952); M. Egk. *Das Gespräch als Kunstform in der Romantik* (1956); J.L. Styan. *The elements of drama* (1969), p. 11-26. [G.J. van Bork]

diatesseron zie evangeliënharmonie

diatribe

Van de klassieken afkomstige literair-didactische vorm, die oorspronkelijk gericht was tegen de zedeloosheid. De diatribe had aanvankelijk de vorm van een retorisch betoog of een preek, maar kreeg steeds meer het karakter van een felle satire op of een heftige uitval tegen een persoon of werk. Een voorbeeld van deze laatste vorm is W.F. Hermans' aanval op het Nederlandse katholicisme in *Annum Veritatis* (1968), gepubliceerd onder de naam Pater Anastase Prudhomme S.J.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

dicatalectisch

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versregel waarbij in het midden en aan het eind een syllabe ontbreekt, bijv.

Jántjê/ ís niêt/ ziék/, Jántjê/ ís slêchts/ luí.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Shipley. [G.J. Vis]

dichoreus of ditrochee

Term uit de prosodie ter aanduiding van een metrische eenheid bestaande uit twee choreeën (trochee), bijv. Hóllânds glóriê.

Als voorbeeld van een dichoreus in de Nederlandse poëzie zou men de versregel kunnen geven die Vondel gebruikt in *De XCIX harpzang*, waarvan de beginregels luiden:

Alle streecken
Geeft een teken
Van verblijden,
Vry van lijden,
(J. van den Vondel. *Werken*, WB-editie, dl. 8, 1935, p. 469).

Als voorbeeld van een tweevoetige dimeter behoort de dichoreus tot de categorie van de dipodie.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

dicht zie poëzie-1

dichter

In beperkte zin wordt die schrijver (auteur) dichter genoemd die de maker is van een gedicht. Bij uitbreiding is het degene die de dichtkunst beoefent en poëzie schrijft in de ruime zin van het woord. In die laatste hoedanigheid is de dichter ook degene aan wie het is toegestaan om zich dichterlijke vrijheden te veroorloven. Opvattingen over de taak van de dichter (poëtica-1 en -3) spelen al vanaf de Middeleeuwen een rol in de Nederlandse letterkunde zowel in poëzie en andere fictionele taaluitingen als ook in de literaire kritiek en de latere literatuurwetenschap.

Voor de middeleeuwse auteur-clerk is de dichter (in navolging van de klassieken) een eerzaam en waarheidsgetrouw man. Bekend is Jan van Boendales moraalfilosofische beschouwing 'Hoe dichters dichten sullen ende wat si hantieren sullen' (*Der leken spiegel* (1325-1328, boek 3, hoofdstuk 15, ed. De Vries, 1844-1848).

In de renaissance is de dichter primair een goed beoefenaar van de retorica. Volgens de toenmalige neoplatonistische opvatting is de dichter degene die dezelfde dingen overdraagt die het volk in wetten en door hun bestuurders als leidraad worden voorgehouden, zij het dat hij zijn ethisch-didactische boodschap van enige 'aantrekkelijkheden' voorziet. Sinds de romantiek worden de dichter naar vorm en inhoud grotere vrijheden toegestaan en toegekend. De dichter Kloos noemt zichzelf 'een god in 't diepst van mijn gedachten'.

In de letterkunde van na 1945 is het onderscheid tussen dichter en prozaschrijver aan het vervagen. Zo noemt L.P. Boon zichzelf 'dichter', terwijl hij voor 90% proza schrijft. De dichter is veelvuldig onderwerp van poëtische literaire teksten. Men denke aan Nescio's *Dichtertje* (1918), aan G. Achterbergsgedicht 'Dichter' (VG, 1974, p. 149), e.v.a.

LIT: HWR; Metzler; Wilpert; M. Spies. 'Het epos in de 17e eeuw in Nederland', in: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 379-411 (m.n. p. 390-392). [G.J. Vis]

dichterlijke taal

Aanduiding voor het taalgebruik dat kenmerkend zou zijn voor dichtwerk in engere zin (poëzie-1). Hierbij gaat het vooral om het gebruik van technische middelen als stijlfiguren en andere kunstgrepen die tot de dichtkunst als het terrein van de dichter behoren. In ruimere zin wordt de aanduiding ook wel gebruikt als equivalent van 'gevoelige taalhantering' zoals die ook bij dichters gevonden wordt: beeldsprakig, emotioneel, subtiel, speels, vol vrije fantasie, breedspakig, kortom: 'poëtisch'.

LIT: Abrams; Cuddon; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

dichterlijke vrijheid

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van het feit dat een dichter afwijkt van het gangbare taalgebruik. De redenen kunnen verschillend van aard zijn. Zo gebruikt Feith een syntactisch afwijkende constructie als archaïsme om het verleden op te roepen in de regels:

In ouden tijd in Frankenland
Een goelijk Maagdske leefde
(R. Feith. *Romanzes*, 1787, p. [11]).

Om dezelfde reden gebruikt Gossaert een semantisch afwijkende vorm door 'zaël' te schrijven in plaats van 'zade' in het gedicht 'De moeder', beginnend met de regels:

Hij sprak en zeide
In 't zaël zich wendend:
(G. Gossaert. *Experimenten*, 1949¹¹, p. 162).

Een syncope zoals toegepast in het laatste voorbeeld van Gossaert, kan ook om andere redenen worden gebruikt. Zo schrijft Kinker de vorm ^{nachtgoôn} omdat hij in de laatste voet van de hexameter slechts twee syllaben kan gebruiken:

Daar gingen ze onder 't kleet van de nagt en in neevlen gehuld, door 't
Zinnenverbijstrend akelig oord van de wrevelige nachtgoôn
(J. Kinker. *De verlichte muze*, ed. Vis, 1982, p. 207).

In sommige literaire stromingen is het mode om bepaalde vrijheden toe te passen. Men kan hier bijv. denken aan het impressionisme en aan allerlei technieken die werden toegepast door dichters uit het symbolisme.

LIT: Abrams; Baldick; Bronzwaer; Fowler; Gorp; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis]

dichtgenootschap

Een dichtgenootschap of literair genootschap is - in strikte zin - een in de periode van de verlichting opgerichte vereniging ter bevordering van de Nederlandse taal- en letterkunde. Na 1750 ontstaan eerst de literair-wetenschappelijke en vervolgens ook de literair-creatieve dichtgenootschappen; voor 1800 zijn ze vrijwel allemaal weer verdwenen. In minder strikte zin zou men de tot diep in de 19e eeuw voorkomende dichtgenootschappen als een soort voortzetting kunnen zien van de rederijkerskamers die in Nederland in de 17e eeuw hun betekenis verliezen. De aansporing van Joost van den Vondel in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunst* (1650; WB-editie, dl. 5, 1931, p. 491) tot de oprichting van 'eenen nieuwen Parnas, naer den stijl van Italie' heeft wellicht de stoot gegeven tot de dichterschool van Jan Zoet en de oprichting van het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum (1669). Volgens Vondel was het de bedoeling dat men

zonder afgunst, onzijdigh elcks oude en nieuwe dichten toetste; zoo wel om de schoonheit en aertigheid te volgen, als om onze mislagen, uit een edele eierzucht, te mijden, en door dien middel de Neerlantsche Poëzy haren vollen glans te geven.

Het Franse voorbeeld van de Académie Française en dat van de Duitse Sprachgesellschaften heeft zeker ook stimulerend gewerkt.

De op het verwerven van kennis gerichte literair-wetenschappelijke genootschappen ontstonden in het universitaire milieu: aan de Latijntalige universiteiten zelf werd de Nederlandse taal- en letterkunde nog niet beoefend. In de creatieve genootschappen, ontstaan in de kring van de gegoede burgerij, legde men zich toe op het volgens vaste regels vervaardigen van literaire producten, waaronder zeer veel redevoeringen, die door de andere leden beoordeeld werden. Stimulans waren de vele prijsvragen die uitgeschreven werden.

De dichtgenootschappen zijn een typisch produkt van de 18e-eeuwse opvattingen over sociabiliteit (men is slechts een goed burger wanneer men samen dingen doet) en literatuur (het aangeboren talent kan alleen met hard werken, veel oefenen en hulp van meer getalenteerden ontwikkeld worden). Vrijwel alle 18e-eeuwse literatoren van naam zijn dan ook lid geweest van een dichtgenootschap, zelfs - zij het tijdelijk - de critici van het genootschapswezen zoals Johannes le Francq van Berkhey en Jacob Geel.

Literair-wetenschappelijke genootschappen waren o.a. *Linguae animoque fideles* (Getrouwen in taal en ziel; Leiden) en *Dulces ante omnia musae* (De muzen lieflijk boven alles; Utrecht). In 1766 werd de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde opgericht die nog steeds bestaat. De belangrijkste creatieve genootschappen waren Kunstliefde spaart geen vlijt (Den Haag), Kunst wordt door arbeid verkregen (Leiden), *Studium scientiarum genitrix* (Vlijt is de moeder der wetenschappen; Rotterdam) en *Wij streeven naar de volmaaktheid* (Amsterdam). De laatste drie genootschappen fuseerden in 1800 (het Haagse genootschap voegde zich er in 1818 bij) tot de Bataafsche maatschappij van taal- en dichtkunde, sinds 1806 Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen geheten, waar de welsprekendheid (retorica) hoogtij vierde.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; J.J. Kloek e.a. 'Literaire genootschappen 1748-1800', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* 15 (1983), p. 21-89; B. Thobokholt. *Het taal- en dichtlievend genootschap 'Kunst wordt door arbeid verkeegen' te Leiden, 1766-1800* (1983); W. van den Berg. 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde* (1984), p. 151-170; K. Singeling. 'De gezellige dichter; over literaire genootschappen in de achttiende eeuw', in: *Literatuur* 3 (1986), p. 93-100; B. Paasman. *Het boek der Verlichting; de 18e eeuw van A tot Z* (1986), p. 24-26, 75; A.J. Hanou. *Sluiers van Isis; Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, 2 dln. (1988). [P.J. Verkruijssse]

dichtkunst

Verzamelnaam voor het maken van gedichten en voor het resultaat daarvan. In oudere perioden is de term niet noodzakelijk beperkt tot het terrein van de poëzie-1, omdat enerzijds een overlapping aanwezig is met het terrein van de redenaarsstijl (retorica), en anderzijds soms ook het fictioneel proza eronder kon vallen. In de 19e eeuw wordt de term vaak in één adem genoemd met de daarvan duidelijk onderscheiden welsprekendheid (retorica of 'dicht- en redekunst'). In de betekenis van leer van de poëzie is de term synoniem met poëtica-1, althans in het 20e-eeuwse gebruik.

LIT: Best; Cuddon; HWR; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

dictaat

Op schrift uitgewerkte aantekeningen gemaakt naar aanleiding van gesproken tekst, bijv. een collegedictaat. Vanwege de vele dicteerfouten die in middeleeuwse teksten voorkomen, heeft men wel verondersteld dat teksten door middel van dictaat vermenigvuldigd werden. Inmiddels heeft men hiervan afstand genomen, al is het niet onmogelijk dat het ooit een keer gebeurd kan zijn.

LIT: Brongers; B. Kruitwagen. 'Werd er in de Middeleeuwen bij het schrijven gedictéerd?', in: *Het Boek 4* (1915), p. 217-229; A. Dain. *Les manuscrits* (1975³), p. 15-55. [W. Kuiper]

dictée intérieur

Middeleeuwse kopiïsten - later ook zettters in drukkerijen - lazen een gedeelte van de te kopiëren tekst en dicteerden zichzelf deze tekst tijdens het kopiëren. Dit dictée intérieur is de oorzaak van een aantal psychische contaminaties, dicteer- of hoorfouten en op het oog onzuivere rijmen als bijv.

Ic weets u danc ende lof mede
Al dat ghi mi hebt vertelt
Maer uwer dochter ghine sult
U verbelgen [...]
(*Flandrijs*, ed. De Graaf, 1980, vs. 289-292).

Waar de kopiïst niet de door het rijm vereiste vorm 'selt' schreef, maar als gevolg van dictée intérieur de hem vertrouwde(re) vorm 'sult'.

Nu nog is dictée intérieur de oorzaak van vele typografische en orthografische onvolkomenheden. Zo spelt bijv. T. Sodmann 'Knufelder' in plaats van 'Knuvelder' (Jacob van Maerlant. *Historie van den Grale und Boek van Merline*, ed. Sodmann, 1980, p. 1).

LIT: A. Dain. *Les manuscrits* (1975³), p. 15-55; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 230-253. [W. Kuiper/H. Struik]

dicteerfout of hoorfout

Term uit de tekstkritiek voor die transmissiefout die eruit bestaat dat de kopiïst of zetter niet neerschrijft of zet wat hij in zijn legger leest, maar wat hij zichzelf hoort dicteren. Hierdoor werd soms onbewust en ongewild van de lezing van de legger afgeweken, wat enerzijds tekstbederf tot gevolg had, anderzijds inzicht geeft in de taal van de kopiïst, bijv.

Om dat daer soe scone was
saten wi alle .iij. int gars,
mine gheselinne ende ic.
Als wire gheseten hadden een stuc
(*Flandrijs*, ed. De Graaf, 1980, vs. 648-651).

waar niet de door het rijm vereiste vormen 'gras' en 'stic' staan, maar als gevolg van dictée intérieur de vormen 'gars' en 'stuc'.

LIT: A. Dain. *Les manuscrits* (1975³), p. 15-55; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 230-253; W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde* (1989). [W. Kuiper]

dictie

De wijze van uitspreken van taalklanken. Van belang is hierbij zowel de articulatiebasis (stand van mond en keel) als ook ademhalingstechniek. De dictie is van fundamenteel belang bij de declamatie.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

didactische literatuur

Verzamelnaam voor literatuur met een opvoedende of belerende functie. In de terminologie van Abrams gaat het om een soort teksten die behoren tot de pragmatische literatuur en wel die teksten die een literaire vormgeving gebruiken voor een didactische inhoud. In die zin staat deze literatuuropvatting diametraal tegenover de l'art pour l'art-opvatting.

In cultuurperiodes waarin wetenschap en literatuur een minder duidelijke scheiding kenden, werd kennis vaak in dichtvorm gepresenteerd. Dat is bijv. het geval in Middel nederlandse didactische teksten, zoals Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* en *Spiegel historiael*, Jan van Boendales *Der leken spiegel* en *Brabantse yeesten*, de *Dietsche doctrinael*, e.d. Vaak is het onderscheid met godsdienstige of maatschappelijk gerichte 'pragmatische' teksten niet goed aan te geven omdat veel middeleeuwse teksten zijn ingezet in het beschavingsoffensief. Het onderscheid tussen didactische literatuur en artes-literatuur is eveneens bijzonder vaag.

Dat geldt overigens ook voor veel rederijkersteksten of de teksten van bijv. de 17e-eeuwer Jacob Cats.

Wanneer de functie van literatuur echter is om de lezer sociaal-maatschappelijk te beïnvloeden, spreekt men van engagement.

De didactische literatuur kent een aantal subgenres die in de verschillende literair-historische perioden een zekere voorkeur hebben genoten. Daarbij valt te denken aan de doctrinael, de moraliteit, de fabel-1 en het mirakelspel in de Middeleeuwen en aan het leerdicht en het emblema in de 16e en 17e eeuw. Typisch didactisch is ook een aantal teksten binnen de kinder- en jeugdliteratuur, zoals H. van Alphens *Kleine gedigten voor kinderen* (1778) of Nicolaas Anslijns *De brave Hendrik* (1810).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; M.H. Abrams. *The mirror and the lamp. Romantic theory and the critical tradition* (1958²), p. 14-21. [G.J. van Bork]

dienstboderoman

Term ter aanduiding van die romans die het lagere personeel verondersteld werd te lezen en als zodanig subgenre van wat met de modernere term triviaalliteratuur aangeduid wordt. Daarnaast wordt de term ook gebruikt voor romans waarin een dienstbode als hoofdpersoon optreedt, zoals in Margo Scharten-Antinks *Sprotje* (1906).

LIT: Laan. [G.J. van Bork]

diepdruk

Term uit de drukkerswereld voor de druktechniek waarbij de drukkende, geïnkte delen lager liggen dan de niet-drukkende: het af te drukken beeld is aangebracht in een plaat. Diepdruk wordt dan ook vooral toegepast bij illustraties (gravure, ets, zwartekunst). Voor een boek met illustraties in diepdruk zijn twee drukgangen nodig, nl. één voor de hoogdruk op de gewone drukpers en één voor de diepdruk op een andere pers. Om een extra drukgang te vermijden kon men ook illustreren met houtsnedes die samen met het hoogdrukzetsel onder de pers gingen. Het vlakdrukprocédé is pas eind 18e eeuw uitgevonden.

LIT: BDI; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1966), p. 135-146. [P.J. Verkruijsse]

dierendicht

Verzamelnaam voor gedichten en verhalen met dieren in de hoofdrol. Het dierendicht is voortgekomen uit de mythologische voorstellingen en verklaringen van rituelen die in de vroegste tijden bij bijna alle volkeren hebben bestaan. Doorgaans gaat het over magische en mythische eigenschappen van dieren waarmee de mens zich aanvankelijk als jager en later als landbouwer geconfronteerd zag. In deze oorspronkelijke, alleen mondeling overgeleverde dierendichten zou het onderscheid tussen fictie en niet-fictie geen rol gespeeld hebben. Naarmate de machtsverhouding meer in het voordeel van de mens uitviel, verloor het dierendicht zijn sacrale toon en gingen didactiek (dierenfabel, bestiarium) en fictie (dierenepiek, dierenroman, dierenverhaal) een rol spelen.

De term 'dierendicht' wordt daarnaast in meer algemene zin gebruikt als overkoepelende term voor alle gedichten waarin dieren voorkomen, ongeacht of zij een mythische of magische achtergrond hebben. Volgens deze benadering vallen ook de gedichten van Trijntje Fop (alias Kees Stip) onder de definitie. Een enkele maal nog wordt de term gebruikt als specifieke aanduiding voor het dierenepos.

LIT: Best; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; H.R. Jauss. 'Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung', in: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur* (1977), p. 49-152. [H. Struik]

dierenepiek

Verzamelnaam voor middeleeuwse dierenverhalen, gegoten in de vorm van een heldendicht (epos). De oudste dierenepiek werd in het Latijn geschreven: *Ecbasis captivi* (ca. 1100), *Ysengrimus* (1140), maar vanaf ca. 1170 ook in het Frans (*Roman de Renart*), Duits (*Reinhart Fuchs*) en Middelnederlands (*Van de vos Reynaerde*, ca. 1250). Het middeleeuwse dierenepos kan beschouwd worden als een voortzetting en uitbreiding van de dierenfabel. De bedoeling ervan was door middel van parodie, antropomorfie (dieren die zich als mensen gedragen) en satire (mensen die zich als dieren gedragen) zowel te amuseren als te kritiseren.

Volgens Jauss is het echter niet juist om het dierenepos direct terug te voeren tot de Latijns-christelijke fabelliteratuur, omdat er geen overgang valt aan te wijzen tussen beide genres. Evenmin is het juist om het dierenepos direct af te leiden van

het dieren sprookje, omdat, uitgezonderd enkele antropomorfe trekken zoals het spreken van dieren, alle bovennatuurlijke elementen in het verhaal ontbreken.

LIT: Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Wilpert; H.R. Jauss. 'Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung', in: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur* (1977), p. 49-152; *Epopée animale, fable et fabliau*, in: *Marche Romane* 28 (1978); F. Lulofs (ed.). *Van den vos Reynaerde* (1985²), p. 14-39; P.W.M. Wackers. *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie* (1986) p. 12-38; Ea. Nieboer en J.Th. Verhulsdonck. 'Lais, fabliau's, *Roman de Renart*', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de Middeleeuwen* (1988), p. 121-139; A.Th. Bouwman. *Reinaert en Renart, het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart* (1991). [W. Kuiper/H. Struik]

dierenfabel

Volgens de overlevering door de Griekse dichter Aesopus (6e eeuw v.Chr.) gecreëerd genre van korte, fictionele dierenverhalen met een leerrijke moraal. Dat Aesopus dieren gebruikte om zijn ideeën over het menselijk gedrag uiteen te zetten, zat hem in zijn afkomst: hij was een vrijgelaten slaaf en beschikte dus niet over de status om directe kritiek te kunnen spuien. De Griekse dierenfabels dienden vooral als exemplen in redevoeringen. In de 1e eeuw n.Chr. bewerkte een andere vrijgelaten slaaf (Phaedrus) de Aesopische fabels in Latijnse verzen, waarna ze een vast onderdeel gingen uitmaken van de lesstof op Latijnse scholen. Vanaf het eind van de 12e eeuw (Marie de France. *Ysopet*) verschijnen er ook dierenfabels in de volkstaal, bijv. de 13e-eeuwse Middelnederlandse *Esopet* (ed. Stuiveling, 1965). Ook na de Middeleeuwen heeft de dierenfabel haar plaats in de literatuur behouden. De bekendste verzameling fabels is de bewerking van Jean de La Fontaine (1621-1695).

LIT: Baldick; Gorp; LdMA; MEW; Wilpert; W.L. Idema, M. Schipper en P.H. Schrijvers (red.). *Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen* (1993). [W. Kuiper]

dierenroman

Verzamelnaam voor romans met een dier in plaats van een mens in de hoofdrol. De oudste dierenroman is de *Roman de Renart* (eind 12e eeuw), een verzameling losse verhalen (branches) in 'roman'-vorm (gepaard rijmende, octosyllabische versregels) rond de vos Renart, in het Middelnederlands rond 1250 vertaald en bewerkt als *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs, 1985²), een eeuw later nog eens als *Reinaerts historie* en weer een eeuw later als prozaroman door Gheraert Leeu (ed. Hellinga, 1952).

Als een moderne dierenroman kan worden beschouwd: L.P. Boon. *Wapenbroeders* (1955), een bewerking van de Reinaertverhalen.

LIT: Gorp; MEW; P.W.M. Wackers. *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie* (1986); A.Th. Bouwman. *Reinaert en Renart, het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart* (1991). [W. Kuiper]

dierensprookje

Verzamelnaam voor sprookjes, waarin dieren de hoofdrol hebben en mensen hoogstens een bijrol vervullen. Het dierensprookje verschilt van het dierenepos (dierenepiek) en de dierenfabel omdat bovennatuurlijke elementen, afgezien van het feit dat dieren sprekend worden opgevoerd, een belangrijke factor kunnen zijn.

Voorbeelden van dierensprookjes volgens deze strikte opvatting zijn 'De wolf en de zeven geitjes' en 'De Bremer stadsmuzikanten'.

Vaak echter wordt de term ook gehanteerd voor die tover- en wondersprookjes waarin naast mensen ook dieren optreden. Zij zijn dan degenen die de menselijke held met raad en daad ter zijde staan en deze na een aantal proeven van bekwaamheid de toverring of een ander magisch voorwerp overhandigen. Als dieren al een hoofdrol vervullen, zijn het omgetoverde prinsen of prinsessen, die aan het einde van het verhaal hun oorspronkelijke, menselijke gedaante weer terugkrijgen. Voorbeelden van dit genre zijn 'De gelaarsde kat' en 'De kikkerprins'.

LIT: Gorp; MEW; A. Aarne. *Die Tiere auf der Wanderschaft. Eine Märchenstudie* (1913); H.R. Jauss. 'Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung', in: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur* (1977), p. 49-152; W.L. Idema, M. Schipper en P.H. Schrijvers (red.). *Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen* (1993). [H. Struik]

dierenverhaal

Verzamelnaam voor verhalen met een dier in de hoofdrol, zoals de dierenverhalen van A. Koolhaas in diens bundels *Weg met de vlinders* (1961) en *Vleugels voor een rat* (1967). Dierenverhalen uit het verleden worden meestal gerubriceerd onder dierenepiek, dierenfabel en dierenroman.

LIT: Gorp; MEW; W.L. Idema, M. Schipper en P.H. Schrijvers (red.). *Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen* (1993). [W. Kuiper/H. Struik]

Diets

De Middelnederlandse benaming voor de eigen volkstaal ter onderscheiding van vooral het Frans en het Latijn, bijv. *Dietsche doctrinael* of *Boec van medicine in Dietsche*. In de loop van de 16e en 17e eeuw raakte de benaming 'Diets(ch)' in onbruik en werd zij vervangen door Nederduits.

LIT: J.M. van der Horst en F.J. Marschall. *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal* (1989); J.W. de Vries, R. Willemijns en P. Burger. *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993). [W. Kuiper/H. Struik]

digesta

Middeleeuwse verzamelnaam voor een verzameling van uittreksels van juridische teksten, tot op zekere hoogte synoniem met epitome en breviarium. De term werd in overdrachtelijke zin ook gebruikt voor een bloemlezing van niet-juridische teksten in verkorte vorm.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert. [W. Kuiper/H. Struik]

digressie, digressio of excursus

Term uit de retorica die een uitweiding aangeeft in een lang betoog tijdens de argumentatio. Het is één van de mogelijkheden binnen de *aversio*, nl. het zich tijdelijk afwenden van de verteller van het eigenlijke onderwerp (*aversio a materia*). Auteurs uit de 19e eeuw (Beets, Hasebroek e.a.) hebben veelvuldig gebruik gemaakt van de digressie om humoristische effecten te bereiken, vooral onder invloed van Laurence Sterne, die het procédé veelvuldig humoristisch toepaste in zijn *Tristram Shandy* (1759-1767). Via een transitio, zoals 'Maar tot mijne vertelling! ...', wordt weer naar het eigenlijke onderwerp teruggeschakeld.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Scott; E. Jongejan. *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland* (1933), p. 194-207. [P.J. Verkruijsse/G.J. van Bork]

digressio zie digressie

dimeter of quaternarius

Term uit de prosodie ter aanduiding van een versregel die uit twee gelijke metrische delen bestaat, bijv. jambisch, trocheïsch, anapestisch, dactylisch e.a., zoals in het bekende kinderliedje:

Schúitjê várên,/théetjê drínkên

waarvan tevens kan worden opgemerkt dat elke versheft op zich genomen een voorbeeld is van dipodie.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

dinggedicht

Gedicht dat volgens sommige auteurs en critici gekenmerkt wordt door onpersoonlijk beschrijving van een voorwerp of zaak, veelal ontleend aan de beeldende kunst (beeldgedicht-2). Het lyrisch subject treedt op de achtergrond ten gunste van de beschrijving van het gepresenteerde object. Dit sluit niet uit dat het dinggedicht soms de vorm kan hebben van indirecte lyriek.

Een voorbeeld van een dinggedicht is het sonnet 'Hertenjacht' uit de cyclus 'Reflecties op Ruysdael' van C.O. Jellema, aldus beginnend:

Zijn snelle denken heeft zich omgezet
in jacht op kleur, triomf van eikeblaren,
natuur als overvloed, en, lager, met
het water komt het donker tot bedaren.
(*Revisor*, 1982, 1, p. 28).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis]

Dionysisch

Door F.W. Nietzsche (1844-1900) geïntroduceerde samenvattende term - geïnspireerd op het werk van A. Schopenhauer (1788-1860) - voor alles wat, in tegenstelling tot het Apollinische, in religie, moraal en esthetiek het scheppende, heroïsche, duistere en chaotische representeert. Op het gebied van de kunsten gaat het, in de lijn van de dithyrambische (dithyrambe) razernij van de wijngod Dionysos, vooral om elementen als onbegrijpelijkheid, disharmonie en woeste kracht, vaak in verbinding met primitieve natuur, irrationaliteit, instinctief en onbeschaafd gedrag en zelfs wreedheid. Als voorbeeld hiervan gold voor Nietzsche in de Griekse tragedie de emotionaliteit van de koorzang (tegenover het Apollinische in de dialoog).

Sommigen leggen verband tussen het Dionysische element als een van de twee door Nietzsche gesignaleerde elementen van de Griekse cultuur en de latere irrationele elementen van de romantiek.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; G. Highet. *The classical tradition* (1967²), p. 459-460. [G.J. Vis]

diploma zie dubbelblad

diplomatiek zie oorkondenleer

diplomatische editie

Term uit de editietechniek voor een editie waarin de tekst gegeven wordt zoals het lezende oog deze na het gereed komen van codex of druk zag. Dat impliceert dat iedere vorm van tekstkritiek (kritische editie) in de tekst uitgesloten is; die kan uitsluitend in het notenapparaat gegeven worden, waar ook paleografische, codicologische en analytisch-bibliografische commentaar thuishoort. In de tekst mogen - in tegenstelling tot bij een archiefeditie - alleen diacritische tekens gebruikt worden op die plaatsen waar ook de contemporaine lezer van de bron gearzeld

zou hebben met betrekking tot een keuze uit het aanbod van tekens. In een diplomatische editie behoort ook een codicologische, manuscriptologische of analytisch-bibliografische beschrijving van de bron. Pas als de tekst diplomatisch is vastgesteld, een bezigheid waarbij de editeur voortdurend voor de keuze staat of een teken (figura-2) al dan niet een taalteken (signum) is, kan het werk van de tekstinterpretatie beginnen.

Het principe van het lezende oog vereist dat afkortingen (abbreviatuur) worden opgelost (in cursief), dat de structuur van de tekst gehandhaafd blijft (lombarden, alinea's enz.) en dat die zelffouten die de lezer automatisch corrigeert ook in de tekst verbeterd worden (uiteraard verantwoord in een noot).

Omdat de archief- en/of de diplomatische editie beschouwd wordt als het noodzakelijke voorbereidende werk voor een kritische editie, is dit soort edities per definitie bestemd voor een klein publiek van filologen die zich vervolgens hierop kunnen baseren voor kritische edities van allerlei aard.

Voorbeelden van diplomatische edities zijn die van *Van den Vos Reynaerde* door W.Gs Hellinga (1952) en *Karel ende Elegast* door A.M. Duinhoven (1969).

LIT: Best; Mathijssen; Metzler; W.Gs Hellinga. 'Zes verdwaalde verzen in de Beatrijs', in: *Huldeboek Pater Dr Bonaventura Kruitwagen* (1949), p. 178-195; W.Gs Hellinga. 'Verantwoording van de uitgave', in: *Van den Vos Reynaerde. I. Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500* (1952), III-VII; W.Gs Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', in: *Lingua* 3 (1952-1953), p. 295-308; *Die Wrake van Ragisel*, ed. W.P. Gerritsen, dl. 1 (1963), p. 274-280; P.J. Verkrujssse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346. [P.J. Verkrujssse]

dipodie

Term uit de prosodie ter aanduiding van een tweevoetige ritmische eenheid in een metrisch gedicht. In het volgende voorbeeld bestaat elke regel uit een dipodie:

Vergeet ze niet
die, al heur leven,
is God en plicht
getrouw gebleven
[...]
(G. Gezelle. *VW*, dl. 2, 1930, p. 99).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

diptychon

Letterlijk 'tweeluid'. Term uit de codicologie voor twee wastafeltjes die met de waskant naar elkaar toe scharnierend met elkaar verbonden zijn. Een diptychon is zeer geschikt om een tekst te bewaren of te versturen, omdat de waskant na het sluiten van beide wastafels tegen aanraken beschermd is. Het diptychon is de oervorm van de codex.

LIT: Best; Hiller; Wilpert; J. Glenisson (red.). *Le livre au Moyen Age* (1988). [W. Kuiper]

directe lyriek

Aanduiding voor die vorm van lyriek waarin, in tegenstelling tot de indirecte lyriek, een ik-figuur zich rechtsreeks uit, zoals in de eerste strofe van 'Fuguettes':

Claudien, jij speelt piano, en ik zit
In de warande, en luister
[...]
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 119).

De ik-figuur kan zich richten tot een personage uit de tekst, zoals in het gegeven voorbeeld, maar dit is niet noodzakelijk, zoals in Kloos' sonnet 'Er stroomt door mijn gemoed in stormend klateren' (1881), en menige andere tekst waarin een ik-figuur zich uitsprekt, niet langs een omweg, maar direct en expliciet.

LIT: Gorp; Lodewick. [G.J. Vis]

directe rede

Letterlijke weergave van de woorden of gedachten van een personage, (in tegenstelling tot de indirecte rede), meestal voorafgegaan door zinsdelen van het type 'hij zei' of 'zij dacht', dan wel gevolgd door 'zei hij' of 'dacht zij'. Het zinsdeel dat in de directe rede staat, wordt doorgaans omsloten door aanhalingstekens, maar kan in druk ook wel aangegeven worden door isolering van de regel, een voorafgaand liggend streepje of enkele spaties dan wel combinaties daarvan. In de zin: '-- O, die stem van Steyn! siste mama Ottilie tussen de tanden', staat het gedeelte vóór 'siste' in de directe rede.

De directe rede is vergelijkbaar met het citaat. Een tussenvorm van directe rede en indirecte rede noemt men de style indirect libre.

LIT: Bal; Best; Boven/Dorleijn; Metzler; Scott; Wilpert; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶), p. 202-242; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 129-138. [G.J. van Bork]

discontinue vertelwijze of niet-continue vertelwijze

Term uit de verteltheorie waarmee wordt aangegeven dat een verteller zijn verhaal niet als een aaneengesloten vertelling aanbiedt, zoals bij de continue vertelwijze, maar duidelijk sprongen in de tijd maakt, bijv. door te kiezen voor een scenische presentatie van zijn verhaal. Men mag de discontinue vertelwijze niet verwarren met de niet-chronologische vertelwijze, waarbij het gaat om de tijdsvolgorde van de vertelde gebeurtenissen. Zo is bijv. Louis Couperus' roman *Eline Vere* (1889) discontinu verteld, omdat hij overwegend uit scènes is opgebouwd, maar men kan deze roman tegelijkertijd chronologisch verteld noemen.

LIT: Bal; Drop; Herman/Vervaeck; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶). [G.J. van Bork]

disiunctio zie Distanzstellung

dispondee

Term uit de prosodie ter aanduiding van een metrische eenheid bestaande uit twee spondeeen, bijv. Oóst wést, thúis bést. In de Nederlandse poëzie komt dit verschijnsel niet voor, behalve misschien in metrische vertalingen van klassieke verzen, zoals in de volgende regel uit een 'metrische overzetting' van een fragment van Vergilius' *Aeneis* (boek 6):

Maàr naàuw/lijks zíet/ mén 't flàauw/ schéemrêndê/ lícht ín hêt/Oóstén
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 3, 1821, p. XL).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

dispositio

Term uit de retorica voor de tweede taak van de redenaar (*officia oratoris*): na de inventio komt de dispositio, de schematische opzet van de rede, waarin alle res (zakelijke onderdelen) op hun juiste plaats terecht moeten komen. Die onderdelen kunnen zijn: het exordium, een inleiding om de aandacht van het publiek te trekken, om dat publiek welwillend te stemmen of nieuwsgierig te maken; de narratio moet vervolgens duidelijk maken waarover de rede zal gaan; in de argumentatio volgt het eigenlijke betoog met desnoods hier en daar een uitweiding (*digressie*); tenslotte volgt de conclusio of peroratio waarin een samenvatting en slotconclusie gegeven worden. De overgang tussen de verschillende onderdelen kan vloeiend gemaakt worden door een transitio.

Ook in kleinere gedichten kunnen deze elementen uit de dispositio teruggevonden worden, bijv. in Constantijn Huygens' gedicht *'t Spooock te Muyden* (in: *De gedichten*, ed. Worp, dl. 2, p. 160-162): vs. 1-6 exordium; vs. 7-62 narratio; vs. 63-74 argumentatio; vs. 75-82 conclusio.

LIT: Best; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Shipley; Wilpert; E.K. Grootes. 'Constantijn Huygens en 't spooock te Muyden', in: *Spektator* 1 (1971-1972), Ton Cramnr., p. 473-481. [P.J. Verkruijsse]

disputatie zie disputatio

disputatio of disputatie

Academische discussie in de vorm van een dialoog naar aanleiding van een of meer gestelde vragen (quaestio). Argumenten voor en tegen de these worden aangedragen; bezwaren dienen weerlegd te worden. In de praktijk van het hoger onderwijs, op juridisch en theologisch gebied en op dat der artes liberales, fungeerde de disputatio vanaf de Middeleeuwen tot in de 18e eeuw als oefening om het geleerde in dialectische vorm toe te passen. Een disputatio 'sub praeside' (onder voorzitterschap van een hoogleraar) kon zelfs in de plaats komen van een publieke promotie. Een aparte vorm van de disputatio is het quodlibet. Een voorbeeld van een middeleeuwse disputatie is 'Ene disputacie van onser vrouwen ende vanden heiligen cruce' van Jacob van Maerlant (*Strofische gedichten*, ed. Verwijs, 1879, p. 80-99).

In de 17e en 18e eeuw was het de gewoonte de - uiteraard Latijntalige - disputatio te laten drukken: veel bibliotheken bewaren disputationes in - vaak niet gecatalogiseerde - verzamelbanden, bijv. *Disputationes Academiae Trajecti ad Rhenum habita. Annis 1637-1690* (AB Utrecht: A.qu.192, waarin 100 disputaties), *Dissertationes Academ. Physica 1593-1710* (BL Londen: 536.f.2, waarin 37 disputaties) of *Tracts on metaphysics 1614-1706* (BL Londen: 525.d.13, waarin 45 disputaties). De disputationes bevatten vaak opdrachten aan leermeesters en begunstigers en lofdichten van studiegenoten; ze verschenen in per hoogleraar genummerde reeksen en vermeldden op de titelpagina de datum waarop de discussie plaatsvond, bijv. 'Disputatio juridica vigesima septima [=27], de damno injuria dato, quam D.O.M.I. Praeside Viro Clarissimo, D. Antonio Matthaeo, juris antecessore primario, in illustri Academia Ultrajectina, publicè defendet, Matthaeus Smallegange, Goesa-Zeland. Ad diem 9 Maji horâ locoque solitis. M DC XLIX.' Op de UB Amsterdam bevindt zich het zgn. kaartsysteem-van der Woude op disputaties, dissertaties en oraties van voor 1800. Van de disputaties van Franeker bestaat een bibliografie: F. Postma en J. van Sluis (eds.), *Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Atheneums in Franeker 1585-1843* (1995).

LIT: Brongers; Gorp; HWR; LdMA; Metzler; G.W. Kernkamp. *De Utrechtse Academie 1636-1815*, dl. 1 (1936), p. 147-157; P. Berendrecht. 'Maerlants "Eerste Martijn": een 'leer-rijk' quodlibet?', in: *Spektator* 19 (1990), p. 369-385. [P.J. Verkruisje]

dissertatie of proefschrift

Een dissertatie is een academische verhandeling, gewoonlijk voorzien van een aantal stellingen, die na een openbare verdediging (de promotie) de auteur de doctorsgraad oplevert. Tot in de 19e eeuw was het de gewoonte om op (uitgewerkte) stellingen te promoveren: de disputatio, die geruime tijd in beslag kon nemen en waarbij de verdediger van de stellingen geassisteerd werd door twee paranimfen om relevante literatuur uit de bibliotheek op te halen. De taak van de huidige paranimfen is louter ceremonieel.

In Nederland is het de gewoonte dat de dissertatie na goedkeuring door de promotor en de promotiecommissie gedrukt wordt alvorens de publieke promotie plaatsvindt. In België - en een aantal andere landen - daarentegen blijven veel proefschriften steken in de massa van de grijze literatuur doordat ze op slechts één of enkele universiteitsbibliotheken gedeponneerd worden; alleen bekroonde publicaties bereiken daar de drukpers. In de Duitstalige landen kent men naast en na het

proefschrift nog een Habilitationsschrift, een soort tweede promotie die pas toegang kan verschaffen tot het professoraat.

De namen van de gepromoveerden worden bijgehouden in een album promotorum. Bibliografieën van proefschriften zijn de *Catalogus van academische geschriften in Nederland en Nederlandsch Indië verschenen* (1924-1946), *Dutch theses* (1975-1977), de *Bibliografie van Nederlandse proefschriften* (1980-1990) en voor België het *Repertorium van de doctorale proefschriften* (1973-1985). Op de UBAmsterdam bevindt zich het zgn. kaartstelsel van der Woude op disputaties, dissertaties en oraties van voor 1800.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Hiller; MEW; Wilpert; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijsse]

dissimulatio

Term uit de retorica voor een vorm van ironie die de eigen mening tracht te verbergen, bijv. door zich tegenover een pocher onwetend voor te doen. Geëigende stijlmiddelen voor het veinzen zijn de retorische vraag, litotes, emfase en synecdoche. Hetzelfde doel kan ook via simulatio nagestreefd worden: het doen alsof de eigen mening niet afwijkt van die van de tegenpartij. Vooral aan het hof werd een juist gebruik van dissimulatio als een kwaliteit gezien en dientengevolge ook in de typische hof-genres waarin een complexe inhoud schuilgaat onder een schijnbaar simpel uiterlijk, zoals pastorale poëzie, emblema en lofdicht.

Ook in het blijspel wordt druk gebruik gemaakt - vaak in de vorm van terzijdes - van dissimulatio, bijv. in G.A. Bredero's *Spaenschen Brabander* (1618, ed. Stutterheim, 1974, p. 192) in de dialogen tussen Jerolimo en Robbeknol:

Ba woor sayde gay, dagge me niet en kuyst
Mayn mantel en wambays? sach say zaijn so bepluyt.
Kom hier en sieghet eens, gay moetmen voorts wat keeren:
En hedy geen borstel?
Robbeknol:
En hebby gien swijns-veeren?
Daar isser gien in huys.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; Leeman/Braet; Ueding; J. Jansen. *Brevitas* (1995), p. 333-336. [wk/pv]

dissonantie

Term uit de stilistiek ter aanduiding van harde en onwelluidende klankeffecten die soms met opzet door dichters worden gebruikt, in Engeland bijv. door Browning en in Nederland door schrijvers uit de tijd van dada. Dissonantie blijft overigens een subjectieve aangelegenheid, omdat niet algemeen vast te stellen is welke ritmen en welke rijmen onaangenaam zijn en welke daarentegen welluidend. Een voorbeeld van een mogelijke dissonantie is de gekapitaliseerde passage in:

orgelklanken
van buitendoormijheen
vallen achter mij kapot
kleine scherven

BLIK BLIK BLIK

en glas

(I.K. Bonset. *Nieuwe woordbeeldingen*, ed. Schippers, 1975, p. 83).

LIT: Baldick; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

distantie

De afstand die de beschouwer van een kunstwerk ervaart tussen hemzelf en het geïsoleerde kunstobject dat hij in de beschouwing betreft. De mate van (psychische) distantie is bepalend voor de betrokkenheid van de beschouwer bij een kunstwerk.

In de verteltechniek komt de distantie tot uiting in de verschillende mogelijkheden van het point of view. De identificatie van de lezer met een in de ik-vorm verteld verhaal kan sterker zijn dan bijv. een auctoriaal verteld verhaal, waar de verteller telkens de illusie van het vertelde verbreekt en tussen lezer en personage(s) komt te staan. Men spreekt in dit verband wel van epische distantie. Op soortgelijke wijze vergroten de vervreemdingseffecten zoals die bijv. door Bertold Brecht worden gebruikt in zijn drama's de distantie van de toeschouwers tot de handeling op het toneel.

LIT: Abrams; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

Distanzstellung, disiunctio, hyperbaton of metatesis-2

Term uit de stijltheorie voor die vorm van transmutatio waarbij woorden die syntactisch bij elkaar horen uiteen worden geplaatst, bijv. 'Jan zag ik, en Piet, en Klaas.'. In dit geval krijgen de onderdelen van het object van de zin afzonderlijk meer nadruk.

Men kan ook spanning willen wekken door uitstel van een reeds eerder verwachte notie:

In het diepst van het woud

- 't Was al herfst en erg koud -

Liep een heer in zijn eentje te dwalen.

(P. Paaltjens. *Snikken en grimlachjes*, 1888⁷, p. 49).

In deze passage zorgt de tussenzin van vs. 2 voor de uiteenplaatsing van de vooropgestelde bepaling van vs. 1 (op zichzelf beschouwd als inversie een andere vorm van transmutatio) en de persoonsvorm 'Liep' (vs. 3).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

distichomythie

Bijzondere vorm van de dialoog in het (klassieke) versdrama, waarbij de personages telkens afwisselend een tweetal versregels uitspreken. Distichomythie is verwant aan stichomythie, een vorm die in het Nederlandse drama wordt toegepast.

LIT: Best; Gorp; MEW; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

distichon

Term uit de genreleer voor een tweeregelig gedicht. In de Klassieke Oudheid is het elegisch (elegie) distichon de meest voorkomende vorm ervan. Dit bestaat uit een dactylische hexameter gevolgd door een dactylische pentameter. Het metrisch schema is:

- ~~/-~/-~/-~/-~/-~
- ~~/-~/- /-~/-~/-

In de Nederlandse letterkunde is het genre veelvuldig beoefend, o.a. door Huygens, Staring, De Genestet en C. Vosmaer.

Een voorbeeld van het distichon als afzonderlijk gedicht is 'De belijdenis':

Werelden wentlen rondom, en in ons wentelt een wereld.
Al het ontbondene bindt Liefde en ontbindt wat ze bond.
(Albert Verwey. *Oorspronkelijk dichtwerk*, dl. 2, 1938, p. 677).

Een ander voorbeeld, uit de 'Kleengedichtjes' van Gezelle:

Het bloed des volks roept: Vlaamsch!
en gij, g'en hoort het niet!
(*Verzameld dichtwerk*, dl. 2, 1980, p. 234).

Soms vormt het distichon het onderdeel van een groter geheel, bijv. in een gedicht dat geheel uit disticha is opgebouwd, zoals Verwey's 'Natuur en verbeelding' (*Oorspronkelijk dichtwerk*, dl. 2, 1980, p. 676). Vaak wordt het distichon als puntgedicht gepresenteerd, zoals dat ook dikwijls het geval is met het kwatrijn.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

distinctio

Term uit de retorica voor een semantisch verschil tussen het normale gebruik van een woord in een zin en een herhaald nadrukkelijk en bijzonder gebruik van hetzelfde woord verderop in dezelfde zin. Wanneer de distinctio in een dialoog wordt toegepast, spreekt men van reflexio. De distinctio is verwant aan paronomasia, anadiplosis en polyptoton.

De eerste regel van het gedicht van Casper van Baerle. 'Lof van de lindeboom', uit de bundel *Poezy* (ed. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw*, 1986, p. 130) bevat een distinctio:

Uw' Oostwijck is mijn lust, en 't leven van mijn leven, [...].

LIT: Dupriez-2; HWR; Lausberg; LdMA; Myers/Simms; Ueding. [P.J. Verkruisje]

distributiefout

Term uit de analytische bibliografie en tekstkritiek voor een zetsfout die het gevolg is van verkeerd gedistribueerd zetsel. Na gebruik wordt zetsel losgekooid, gereinigd en weer in de letterkast opgeslagen. Het sorteren van gebruikt zetsel was doorgaans het werk van leerlingen. Ervaren zettters vinden hun letters op de tast in de letterkast. Wanneer het letterstaafje met de verkeerde letter qua breedte niet of nauwelijks afwijkt van de verwachte letter (een ervaren zetter voelt dat) en ook optisch niet al te zeer afwijkt, dan is aan alle voorwaarden voor een distributiefout voldaan.

Een voorbeeld van een zetsfout ten gevolge van een distributiefout is:

Die oom: 'Geoet [= Groet] mi u moeye, mijn suster, ende vaert wel.'
(*Mariken van Nieumeghen*, ed. Coigneau, 1982, vs. 30).

LIT: BDI; Feather; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland* (ed. F.A. Janssen, 1974), p. 57-58. [W. Kuiper]

distributio zie isocolon

dithyrambe

Aanduiding voor een lofdicht, aanvankelijk op de wijngod, in de vorm van een beurtzang (zang - tegenzang). In later tijd worden ook andere goden en helden bezongen, zodat het verschil met de hymne vervaagt. In dit verband denke men aan de rooms-katholieke hymne 'Dithyrambe op het Allerheiligste' van C. Broere (1803-1860). In deze en andere gevallen uit de moderne letterkunde spreekt men al van dithyrambe wanneer het gaat om een 'hartstochtelijke ode vol dichterlijke verrukking' (Ter Laan).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

ditrochee zie dichoreus

dittografie

Fout van een kopiist of zetter (transmissiefout) die eruit bestaat dat een woord of deel van een woord onnodig herhaald wordt (ditto = dubbel), bijv.

under der der brucgen was ein man
(*Aiol*, ed. Gysseling, 1980, vs. 619).

Het overslaan van woorden noemt men haplografie.

LIT: Marouzeau; Metzler; Wilpert; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 137-281. [W. Kuiper]

dobbelsteert

Term uit de rederijdersliteratuur voor een versvorm die gekenmerkt wordt door verdubbeling van de rijmklank aan het slot van de versregel, bijv.

Eeuwelic moedt ghi int keitivigh beven sneven
Ende in Ethnats fel vier, vul wraken blaken.
Met hem, die der Roo zee toe ghescreven bleven
Wille u Jupiter een miserabel leven gheven:
Ende nemmermeer dijns verdriets een slaken maken.
Altoes moedt ghy naer bedruckte zaken haken:
En weedt, twy ic hu met zulcken excesse pesse,
Om dat ick duer hu myn liefste prinsesse messe
(Matthijs de Castelein. *Const van rhetoriken*, 1555, p. 223).

LIT: Bronzwaer; S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971), p. 137-138. [H. Struik]

docere

Term uit de retorica voor één van de middelen die de ars persuadendi ten dienste staat, nl. het onderrichten van de toehoorders door het doen van objectieve mededelingen, waartoe een stijl die dicht bij het gewone spreken staat, het genus humile (één van de drie genera elocutionis), volgens de klassieke retorica het meest geschikt werd geacht. Om de zaak aannemelijk te maken (probare), dienen bewijzen aangevoerd te worden.

LIT: HWR; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

docilem parare

Term uit de retorica voor het nieuwsgierig maken van het publiek naar de informatie die men in zijn rede wil gaan verstrekken. In het exordium, het eerste onderdeel binnen de dispositio, kan dit bereikt worden door een korte opsomming van de te behandelen punten, een propositio. Een voorbeeld is Vondels imitatio van het begin van Vergilius' *Aeneis*:

Ick sing den legertoght des Princen van Oranjen,
Die 't heyr van Spinola, en all' de maght van Spanjen
Met sijn' slaghordens tarte, in het bestoven velt,
En Dulcken de stadt Grol deed' ruymen met geweld
(J. van den Vondel. *Verovering van Grol*, vs. 1-4, in: *De Werken*, WB.-ed., dl. 3, 1929, p. 128).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

doctrinael

Middel nederlandse benaming voor een leerboek (doctrina = leer), bijv. *Dietsche doctrinael* (ed. Jonckbloet, 1842), Jan de Weerts *Nieuwe doctrinael of Spieghel van sonden* (ed. Jacobs, 1915) of *Doctrinael des tijts* (ed. Schuijt, 1946). De doctrinalen behoren tot de didactische literatuur.

LIT: Laan; H. Brinkman. 'De stedelijke context van het werk van Jan de Weert (veertiende eeuw)', in: H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt: stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (1991), p. 101-120. [W. Kuiper/H. Struik]

documentatie

Het verzamelen, selecteren, toegankelijk maken, opbergen, terugvinden en ter beschikking stellen van documenten of anderssoortige informatie. Documentaire informatie (zoals de term sinds de mechanisering en automatisering na de Tweede Wereldoorlog is gaan luiden) doorbreekt dus de grenzen tussen enerzijds instellingen als bibliotheek-1, archief-1 en museum-2 en anderzijds apparaat als bibliografie, catalogus-1 en inventaris door referenties betreffende een bepaald persoon of onderwerp bijeen te brengen onafhankelijk van de aard, vorm of verblijfplaats van die informatie.

De explosieve toename van wetenschappelijke publicaties in de 19e eeuw dreigde te leiden tot een niet meer te beheersen stroom van informatie. Rond de eeuwwisseling kwam het initiatief van Paul Otlet om in Brussel een universele bibliografie tot stand te brengen, gebaseerd op de Universele Decimale Classificatie (UDC), in het Institut International de Bibliographie (IIB). Al snel bleek dit een onhaalbare zaak: documentatie per discipline of groep verwante disciplines was al ingewikkeld genoeg, zoals bleek uit de International Catalogue of Scientific Literature van de Londense Royal Society (1896-1920). In samenwerking met het Brusselse IIB werd in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ook een afdeling documentatie opgezet die in de jaren 1910-1922 het *Repertorium op de Nederlandsche tijdschriften* produceerde.

Met de opkomst van de speciale bibliotheek in het Interbellum groeiden bibliotheek en documentatie steeds meer naar elkaar toe. Vooral de oprichting van het Nederlands Instituut voor Documentatie en Registratuur (NIDER) in 1921 leidde tot tal van documentaire activiteiten. Na de Tweede Wereldoorlog zijn door de automatisering (database) nieuwe mogelijkheden én problemen ten aanzien van de documentaire informatie ontstaan.

Voor de neerlandistiek zijn er enkele belangrijke gespecialiseerde documentatie-instellingen. Het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (NLMD) in Den Haag houdt zich bezig met het exposeren, verzamelen en editeren van literaire documenten (manuscripten, brieven, knipsels, prenten, geluid, film en voorwerpen) van na 1750. In Antwerpen doet het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC) hetzelfde voor Vlaanderen: de verzamelde affiches, brieven, clichés, documenten, eremetalen, films, getuigschriften, manuscripten, knipsels, liederen, menu's, necrologia, foto's, portretten, spelprogramma's, tekeningen en voorwerpen worden toegankelijk gemaakt via de *Klapper op het bezit* (1981²). Het Archief en Cultureel Documentatiecentrum van

de Rijksuniversiteit te Gent documenteert gegevens over 19e- en 20e-eeuwse Vlaamse literatoren. Het Documentatiecentrum Nederlandse Letterkunde (DNL) van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam verzamelt bibliografische informatie, brieven, documenten, onderwijsverslagen, geluid, knipsels, prenten en scripties betreffende letterkundigen uit alle eeuwen, welke collectie eveneens via een *Klapper op het bezit* (1981²) toegankelijk is. Het Bureau voor de Bibliografie van de Neerlandistiek (BBN) en het Nederlands Bibliotheek- en Lektuur Centrum (NBLC) in Den Haag verzorgen bibliografische en documentaire uitgaven op literair-historisch terrein. Vanaf september 1997 is een aantal instellingen samengevoegd in het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI).

Een tijdschrift dat zich speciaal met de documentaire kant van de neerlandistiek bezighield was *Dokumentaal* (1972-1996). De Werkgroep voor de Documentatie der Nederlandse Letteren, ingesteld in 1967 op de 17e Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren en ressorterend onder de sectie Bibliotheekwezen van de Taalunie, is gedurende een twintigtal jaren coördinerend opgetreden.

Niet speciaal op de neerlandistiek betrekking hebbende documentatie-instellingen en -uitgaven die niettemin van belang kunnen zijn bij het neerlandistisch onderzoek, zijn te vinden in of via de meest recente drukken van A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman. *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord*; het computerprogramma BIZON; het gedenkboek *50 jaar AMVC* (1984); *Handboek Letteren; Nederlandse Bibliotheek- en documentatiegids; Vlaamse archief-, bibliotheek- en documentatiegids*; J. Verougstraete. *Inventaris van Belgische onderzoekscentra die over een bibliotheek of documentatiedienst beschikken*.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; Shipley; Wilpert; Th.P. Loosjes. *On documentation of scientific literature* (1973²); H. Lamers. 'De documentatie van de Nederlandse taal- en letterkunde', in: *Dokumentaal* 7 (1978), p. 4-14; M. Geesink en A. Bossers. 'Bibliografie en documentatie van de Nederlandse taal- en letterkunde', in: *Dokumentaal* 7 (1978), p. 50-54; P.J. Verkruijsse. 'DNL over documentatie', in: *Dokumentaal* 7 (1978), p. 55-59; B. van Selm. 'De Nederlandse taal- en letterkunde en de bibliografie van bronnen', in: *Dokumentaal* 7 (1978), p. 60-67; C. Neutjens. 'Schets voor een beleid inzake de documentatie van de neerlandistiek', in: *Dokumentaal* 8 (1979), p. 81-85; B. van Selm. 'Ontwerp van een beleid inzake de documentatie der Nederlandse letteren', in: *Dokumentaal* 9 (1980), p. 36-46; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981); P. Schneiders. *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914; bibliografische ondernemingen rond 1900* (1982); P.S.A. Groot. *Persoonlijke documentatie* (1984); P. Lammens-Pikhaus en A. Deprez. 'Documentatiecentrum in Gent', in: *Literatuur* 1 (1984), p. 176-178; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijsse]

dodecasyllabe

Term uit de prosodie voor een twaalfsyllabig vers (isosyllabisch vers). Dit vers kan als de opvolger worden beschouwd van de decasyllabe (de tiensyllabige regel) uit het oudere chanson de geste, en in feite als de gangbare vorm van het jongere chanson de geste. De dodecasyllabe komt met name voor in de 12e-eeuwse Franse Alexanderepiek, als standaardvorm van de Franse maat. Mede door de cesuur na de zesde syllabe kan de dodecasyllabe als voorloper gelden van de alexandrijn.

LIT: F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922), p. 28-30 en passim. [G.J. Vis]

dodendans

Laatmiddeleeuwse traditie in de muziek en de beeldende (m.n. de schilder)kunst, waarin de dood wordt voorgesteld als voordanser in een reidans, samengesteld uit een hiërarchische opeenvolging van alle maatschappelijke geledingen (standensatire), die de levenden wegvoert. De bedoeling is de mens ervan te overtuigen dat hij uit stof geboren is en tot stof zal wederkeren (vanitas) en dat voor de dood iedereen gelijk is. Een literaire variant op het dodendansmotief is het gedicht *Van der mollenfeeste* van Anthonis de Roovere (ed. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden*, 1994, p. 410-414).

LIT: Best; Cuddon; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; J.F. Vanderheyden. *Het thema en de uitbeelding van den dood in de poëzie der late Middeleeuwen en der vroege Renaissance in de Nederlanden* (1930); D.Th. Enklaar. *De dodendans* (1950); H. Rosenfeld. *Der mittelalterlicher Totentanz* (1954). [W. Kuiper]

dodengesprek

Vooraf in de 18e eeuw populair genre, behelzende fictieve gesprekken in het hiernamaals tussen overleden personen die voor de tijdgenoot iets gemeenschappelijks of tegenstrijdigs hadden. Ze waren rond 1700 weer in de mode gebracht door de Franse auteurs Fontenelle (*Dialogues des morts anciens et modernes* (1683)) en Fénelon (*Dialogues des morts* (1700-1712)), maar het grote voorbeeld waren de dodengesprekken in de onderwereld door Loekianos (± 120-± 180).

Tot het genre kunnen gerekend worden het *Maandelyks berigt van den Onderaardssen Parnas, of Toneelspelen uit de andere wereld, behelzende allerhande voorvallen en geschiedeniszen van hoge en lage Staatsperzonen* (1722) en *De maandelyksche 't zamenspraaken tusschen de Dooden en de Leevenden* (1726) van J.C. Weyerman.

LIT: Best; Metzler; Wilpert; A. Hanou. 'Weyermans Maandelyksche 't Zamenspraaken (1726)', in: P. Altena e.a. *Het verlokking oft: proeven over Jacob Campo Weyerman* (1985), p. 160-194. [P.J. Verkruijsse]

doggerel

Term, waarvan de oorsprong onbekend is, voor een soms opzettelijk slecht geconstrueerd gedicht, gekenmerkt door monotonie in ritme en rijm, goedkoop sentiment, trivialiteit. Evenals het knittelvers leende de doggerel zich goed voor komische effecten (humor). Voorbeelden vindt men dan ook in de burleske literatuur.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

doktersroman

Roman met als hoofdpersoon een arts. Vanwege het stereotiepe verhaalverloop van de meeste van deze romans (verpleegster wordt verliefd op een arts, of andersom, en na enige verwickelingen volgt een happy end) worden doktersromans, evenals verpleegstersromans, gerekend tot de damesromans of triviaalliteratuur. Daarentegen worden *De dokter en het lichte meisje* (1951) van S. Vestdijk en *De nagel achter het behang* (1971) van A. Koolhaas die een arts als hoofdpersoon hebben, niet als doktersromans aangemerkt, omdat ze geen stereotiep verhaalverloop kennen.

In 1971 verscheen van Peter Andriessse *Zuster Belinda en het geheime leven van dokter Dushkind* als parodie op het genre.

LIT: BDI; Laan; Lodewick. [G.J. van Bork]

dolce stil nuovo

De benaming 'lieflijke nieuwe stijl' heeft betrekking op de dichttrant van een aantal dichters in Toscane in de 13e en 14e eeuw. De term wordt voor het eerst gebruikt door Dante in vers 57 van de 24e zang van 'Purgatorio' in de *Divina Commedia* ter typering van zijn poëzie en van die van zijn directe voorgangers en wordt sindsdien gebruikt voor muzikale poëzie (vooral sonnet en ballade-1) in een zoetvloeiende taal en stijl, geschreven in de volkstaal en met een de vrouw idealiserende liefde als onderwerp. In de dolce stil nuovo zijn invloeden te zien van o.a. de troubadourspoëzie en het platonisme; invloed is vervolgens uitgegaan op vooral Petrarca: via het petrarkisme hebben de ideeën en thema's van de dolce stil nuovo zich in de renaissance verbreid.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

don contraignant of bede

Motief, vooral bekend uit de Arturroman, dat eruit bestaat dat iemand een ander om een gunst vraagt zonder dat diegene weet wat hem gevraagd zal worden. Als de ander de gunst toestaat - wat de hoofse code vereist - zit hij eraan vast. De don contraignant stelt het romanpersonage op de proef en veroorzaakt een onverwachte ontwikkeling binnen het verhaalgebeuren. De Middelnederlandse term luidt 'bede'.

LIT: B. Besamusca en F. Brandsma. 'De toezegging met onvoorziene gevolgen in de *Walewein*', in: *NTg* 81 (1988), p. 1-12. [W. Kuiper]

doopsgezinde literatuur of anabaptistische literatuur

Doopsgezinde literatuur is de literatuur, geproduceerd door aanhangers van het anabaptisme, een onderling weer verdeelde stroming binnen het gereformeerd protestantisme, waarin het accent ligt op individuele geloofsbeleving en bijbelse levensvernieuwing, afgescheidenheid van de wereld (geen overheidsambten, geen

eedsaflegging, geweldloosheid), het vormen van een heilige gemeente van wedergeborenen naar apostolisch voorbeeld evenwel zonder organisatie (lekenpredikers), doop na belijdenis, strenge tucht bij onchristelijke levenswandel en sterke heilsverwachting.

Het begin van de doperse beweging ligt in het tweede kwart van de 16e eeuw in de onenigheid tussen de gematigde Zwingli en voorstanders van een radicalere reformatie, die al snel de scheldnaam wederdopers kregen en vervolgd werden. Na 1530 verbreidde de beweging zich vanuit Embden over de Nederlanden vooral door toedoen van *De ordonnantie Gods* van Melchior Hoffman. In de jaren '40 van de 16e eeuw zijn als leiders van doopsgezinde groeperingen belangrijk: Menno Simons (mennonieten of menisten) met zijn *Dat fundament des christelycken leers* (1539-1540), Dirk Philips (dirkisten) met zijn *Enchiridion oft hantboecxken* (1564), Obbe Philips (obbisten), Jan van Batenburg (batenburgers), David Joris (davidjoristen) met zijn mystieke publicatie het *Wonderboeck* (1542) die van invloed is geweest op Hendrik Nicolaesen zijn Huis der Liefde en op het Duitse piëtisme (piëtistische literatuur). Reeds uit 1562 dateert het eerste van een reeks doopsgezinde martelaarsboeken, het *Offer des Heeren*.

Na tal van scheuringen en herenigingen bestonden midden 17e eeuw de groepering van de gematigde waterlanders in Noord-Holland en Friesland met leiders als Hans de Ries en Lubbert Gerrits, en die van de verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse gemeentes. In de tweede helft van de 17e eeuw vond een nieuwe richtingenstrijd plaats tussen lamisten van de kerk Bij het Lam en zonisten van de kerk in De Zon. Lamisten en waterlanders verenigden zich in 1668. In de 18e eeuw kreeg het rationalisme meer vat op de doopsgezinden dan het piëtisme, wat bijv. blijkt uit het feit dat de doopsgezinde Nieuwenhuyzen de oprichter is van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen; in de 19e eeuw staan de doopsgezinden open voor zowel het modernisme als het Réveil (Willem de Clercq).

Over een verklaring hoe het komt dat doopsgezinden een belangrijke bijdrage geleverd hebben aan cultuur en literatuur (ondanks of dankzij hun gedeeltelijke isolement) is men het nog niet eens. In de eerste helft van de 17e eeuw vallen er doopsgezinde rederijactiviteiten waar te nemen in Rotterdam, Hoorn en De Rijk; het betreft voornamelijk liedboekjes. Verder moet men onder de doopsgezinde literatoren van de 17e eeuw rekenen Karel van Mander met *De gulden harpe* (1605) en de *Olijf-bergh* (1609), Joost van den Vondel met o.a. zijn *Boeck der gezangen* (1618) tot hij zich tussen 1620 en 1641 tot het katholicisme bekeerde, Joachim Oudaen met zijn *Uyt-breyding over het boek Jobs* (1672), de gebroeders Dierick en Jan Philipsz Schabaelje met rederijkerstoneelstukken, geestelijke liedboeken, het vaak herdrukte *Lusthof des gemoets* (1635) en emblemataboeken, en Jan Luyken met o.a. *Jezus en de ziel* (1678). Bekende doopsgezinde boekhandelaren-uitgevers te Amsterdam waren o.a. Jan Rieuwertsz en Jan Theunisz wiens herberg D'os in de Bruyloft bovendien een doopsgezind-cultureel trefpunt was.

Uit de 18e eeuw dienen genoemd te worden de toneelschrijver Pieter Langendijk die ook op zijn naam heeft staan *De Zwitserse eenvoudigheid, klaagende over de bedorven zeden veeler Hollandse doopsgezinden of weerlooze christenen* (1713), Betje Wolff en Aagje Deken en Adriaan Loosjes wiens vader en oom de uitgevers waren van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.

LIT: Laan; *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980*, o.r.v. S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (1981²); P. Visser. *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, 2 dln. (1988); P. Visser. *Het lied dat nooit verstomde; vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (1988); P. Visser. "Siet den Oogst is Ryp"; het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkoper Claes Jacobsz. te De Rijk', in: E.K. Grootes en J. den Haan (red.).

Geschiedenis godsdienst letterkunde; opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg (1989), p. 98-103; *Doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw*, speciaal nr. van *Doopsgezinde Bijdragen*, Nieuwe Reeks 16 (1990); P. Visser. *Selectieve bibliografie van publicaties met betrekking tot de geschiedenis van het doperdom in de Nederlanden verschenen tussen 1975 en 1990* (1991). [P.J. Verkruijsse]

Doppelweg-structuur of tweefasestructuur

Twaalfde-eeuws structuurprincipe gebaseerd op tweedeling. De weg die de romanheld aflegt, is opgebouwd uit twee fasen die elkaar weerspiegelen, van elkaar gescheiden door een scharnierscène. Zo corresponderen in de *Roman d'Eneas* de twee fasen met twee verschillende geliefden. De Doppelweg-structuur is met name door Chrétien de Troyes toegepast, en wel in de romans *Erec et Enide*, *Yvain ou Le Chevalier au Lion* *Perceval ou Le Conte du Graal*. Nieuw bij Chrétien is dat hij de tweeledige structuur heeft aangepast aan het model van de heilsgeschiedenis: de mens waant zich in het paradijs, maar raakt dat door een zondeval weer kwijt. Een crisis ontstaat, waarna een lange(re) weg (queeste) naar het ware geluk volgt. Hierbij overstijgen de lotgevallen van de held zijn daden uit de eerste fase. Een Middelnederlandse roman met een Doppelweg-structuur is de *Ferguut* (ed. Rombauts e.a., 1982²). Met de komst van de prozaroman maakte de Doppelweg-structuur plaats voor het entrelacement.

LIT: W. Ryding. *Structure in medieval narrative* (1971); B.Schmolke-Hasselmann. *Der arturische Versroman von Chrestien bis Froissart, Zur Geschichte einer Gattung* (1980); J.D. Janssens. 'Constanten en variaties in de Middelnederlandse "episodische" Arturroman', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (1981), p. 177-186; R.M.T. Zemel. *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1991). [H. Struik]

dorpsnovelle

Novelle waarin het leven van een bepaalde dorpsgemeenschap wordt beschreven. De dorpsnovelle is een kortere vorm van de dorpsroman. Als voorbeeld kunnen J.J. Cremers *Betuwsche en Overbetuwsche novellen* (1856, 1871-1872) gelden. Latere voorbeelden zijn de *Sichemse novellen* (1921) van Ernest Claes en de *Dorpsschetsen* (1973) van Eelke de Jong.

LIT: Best; Laan; Wilpert. [G.J. van Bork]

dorpsroman

Roman waarin het leven van een bepaalde dorpsgemeenschap wordt beschreven. Vaak wordt die gemeenschap getekend rond één centrale figuur: de dorpspastoor, de arts (*Dokter Vlimmen*), de notaris of een andere belangrijke figuur uit het dorp. De dorpsroman en de dorpsnovelle behoren tot het genre van de regionale of

streekliteratuur. In de 19e eeuw werd dit genre onder invloed van de romantiek populair.

Een voorbeeld van een dorpsroman is A. Coolens *Dorp aan de rivier* (1934). Veel dorpsromans worden vanwege hun alledaagse plot en eenvoudige verteltrant tot de triviale literatuur gerekend. Onder invloed van de Blut und Boden-theorieën van het fascisme werden veel dorpsromans ('Heimatliteratur') geschreven, waardoor het genre in een kwade reuk kwam te staan.

LIT: Best; Fowler; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

dossier-1

Term uit de archivaliek voor een reeks archiefbescheiden uit één archief die zijn ontvangen of opgemaakt bij de behandeling van één bepaalde zaak. Dit stelsel van dossiervorming is de grondslag voor de indeling van de archieven volgens het op de UDC (Universele Decimale Classificatie) gebaseerde registratuurplan van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

LIT: BDI; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

dossier-2

Buiten de archivaliek - met name in de juridische sfeer - spreekt men ook van een dossier als daarin stukken van verschillende aard en herkomst en tot verschillende archieven behorend, verzameld zijn. Men zou bijv. een dossier-Weinreb kunnen samenstellen met daarin alle polemieken van W.F. Hermans, Renate Rubinstein, Aad Nuis, het *Rapport* van het RIOD enz.

LIT: BDI. [P.J. Verkruijsse]

dossierroman

'Roman' in de vorm van een dossier, bestaande uit brieven, verslagen, krantenknipsels, foto's, treinkaartjes en ander 'bewijsmateriaal'. Dit genre leent zich uitstekend voor de detectiveroman: de lezer dient zelf de ontknoping te bedenken die gewoonlijk in een verzegelde envelop is bijgeleverd.

De dossierroman is bedacht door de Engelse auteur Dennis Wheatley en de historicus Joseph Links, eind jaren '30: *Murder off Miami* (1936), *Who killed Robert Prentice?* (1937), *The Malinsay massacre* (1937) en *Herewith the clues* (1939). De eerste drie boeken zijn in het Nederlands vertaald, terwijl het genre hier is nagevolgd door J.C. van Tetenburg met zijn *Het raadsel van de sterrewacht* (eind jaren '30) en Ton Vervoort met *De zaak Stevens* (1967).

Er zijn niet veel dossierromans uitgegeven omdat dergelijke boeken hoge productiekosten vergen.

LIT: D. Schouten. 'Een bijzonder genre: dossier-romans', in: *Boekenpost* 5 (1997), mei-juni-nr., p. 10-11; *Bulletin Antiquariaat A.G. van der Steur* 2 (nov. 1997), p. 18-19. [P.J. Verkruijsse]

doubleren of cacheren

Het restaureren van een blad papier of perkament door het aan weerszijden te beplakken met Japans papier, chiffonzijde of goudvlies (runderblindedarm).

LIT: Hiller; *Catalogus Spiegel van behoudenis; restauratie van archivalia* (1973), p. 24, 26-27. [P.J. Verkruijsse]

doublet-1

Rederijkersgedicht, groter dan een rondeel, van wisselende lengte en met een variërend rijmschema, opgebouwd uit slechts twee rijmklanken. Voorbeelden van dit genre kan men vinden in de *Const van rhetoriken* (1555) van Matthijs de Castelein (p. 227-228, 229).

LIT: S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971), p. 120-121. [W. Kuiper]

doublet-2

Term uit de bibliotheek- en archiefwereld waarmee een tweede exemplaar van een document uit de collectie wordt aangeduid. Vroeger gingen bibliotheken er regelmatig toe over om doubletten af te stoten vanwege ruimtegebrek of te ruilen met andere bibliotheken. Sedert de analytische bibliografie er de aandacht op heeft gevestigd dat er vaak varianten kunnen voorkomen in exemplaren van één druk komt men het stempel 'Afgeschafte dubbelen' minder tegen in antiquarisch verhandelde boeken.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

draaiboek

Schriftelijk uitgewerkt scenario waarin de inhoud en de technische gegevens voor het opnemen van een film zijn vastgelegd. Het draaiboek bevat een volgorde van alle spelelementen, aanwijzingen voor de plaats(en) van handeling, regieaanwijzingen, decors, rekwisieten e.d. Bovendien geeft het draaiboek aanwijzingen voor de camera-instelling, de belichting en het geluid. Uitgangspunt voor een draaiboek is vaak een scenario gebaseerd op een reeds bestaande roman of novelle, zoals bijv. de adaptatie van A. Coolens *Dorp aan de rivier* (1934) tot de gelijknamige film, of A. Koolhaas' *De nagel achter het behang* (1971) tot *Dr. Pulder zaait papavers*.

LIT: Best; Gorp; Metzler; Wilpert; A. Brunel. *Filmscript, the technique of writing for screen* (1948); K. Reisz. *The technique of filmediting* (1968). [G.J. van Bork]

drama of toneel-1

In feite betekent drama 'handeling' en behoort dus elke handeling die erop gericht is iets (aanschouwelijk) voor te stellen tot het drama, d.w.z. zowel pantomime, een clownsact, een rollenspel e.d., als een toneelstuk. Beckerman (1970, p. 18-19) gebruikt in dit verband de term 'imagined act' of verbeelde of fictieve handeling, waarbij hij het gesproken woord van de acteur(s) tot de handeling rekent. Bij hem is het dramabegrip duidelijk ruimer dan binnen de literatuurwetenschap, omdat daar de tekst van het drama gewoonlijk centraal staat. Voor de literatuurwetenschap zou men kunnen volstaan met de omschrijving: tekst bestemd om op het toneel-3 voor een publiek te worden opgevoerd door één of meer acteurs. Die opvoeringsgerichtheid van het drama is een essentieel element bij de analyse van het drama. Een probleem vormt dan echter het leesdrama dat door de auteur niet voor opvoering geschreven is of door de aard van het stuk zelf daarvoor niet geschikt blijkt te zijn. Het leesdrama wordt, vanwege de zgn. 'neutrale presentatie' (het ontbreken van een vertellende instantie), wel gerekend tot de dramatiek, maar men verschilt van mening over het feit of men in dit geval van een drama kan spreken en of men bijv. niet veeleer van doen heeft met een specifieke vertelvorm.

Naast de neutrale presentatie behoort de zgn. vierde-wandfictie tot de specifieke kenmerken van het drama. Bij de opvoering van het drama gedraagt men zich op het toneel doorgaans alsof er geen publiek aanwezig is, daarmee de illusie ophoudend dat het gebeuren op het toneel echt (de werkelijkheid representerend) is. De enkele keer dat deze vierde-wandfictie doorbroken wordt, ervaart men dat ook als een doorbreking van die illusie.

Binnen het genre drama maakt men onderscheid in subgenres op grond van zowel formele kenmerken (bijv. blijspel - klucht (klucht-1); eenakter - drama in meer dan één bedrijf) als op grond van inhoudelijke kenmerken (bijv. tragedie - blijspel; abel spel - moraliteit; ideeëndrama - karakterdrama - liturgisch drama e.d.).

De specifieke eigenschappen van het drama en deze subgenres worden beschreven door de dramaturgie of de dramatheorie, terwijl de theaterwetenschap zich vooral bezighoudt met alle aspecten die tot de opvoering van het drama behoren: regie, hulpmiddelen, ruimte e.d. De derde component in het dramaonderzoek is die naar de geschiedenis ervan. Tracht de dramatheorie de bijzondere en universele eigenschappen van het drama en zijn subcategorieën op te sporen en te beschrijven, de geschiedenis van het drama laat zien hoe het drama zich heeft ontwikkeld en welke eigenschappen ervan in bepaalde perioden prevalent zijn geweest.

Veel eigenschappen die men in het verleden aan het drama heeft toegekend als specifieke kenmerken ervan, blijken in de praktijk normatief en bepaald door opvattingen over het toneel binnen een bepaalde periode of traditie. Voor het klassieke en Frans-klassieke drama gold bijv. de opvatting dat het opgebouwd diende te zijn uit vijf bedrijven die parallel lopen met de vaste opeenvolging van expositie, intrige-2, climax-2, catastrofe en peripetie. Bovendien moest het voldoen aan de bekende eenheden van tijd, plaats en handeling. Men nam aan dat deze Aristotelische eenheden tot het wezen van het drama behoorden. In het romantisch drama en later bijv. in het absurdistisch toneel (absurdisme) blijkt dat het drama heel wel zonder deze vaste normen kan functioneren. Datzelfde geldt voor het episch drama dat eveneens geen vaste indeling in bedrijven kent en de Aristotelische eenheden negeert, en dat in tegenstelling tot het illusionistisch toneel een bovenpersoonlijk of anti-individueel standpunt inneemt.

Bijzondere vormen van het drama zijn: opera, operette, musical, muziekdrama, poppenspel, hoorspel, televisiespel en commedia dell'arte.

Een Censur Nederlands Toneel tot 1803, *Ceneton*, is in opbouw in Leiden. Dit elektronische databestand zal ongeveer 10.000 toneelstukken gaan omvatten. *Ceneton* is te raadplegen via het World Wide Web: <http://oasis.leidenuniv.nl/ceneton>.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Bergh; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, 2 dln. (1903-1907); B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); G.B. Tennyson. *An introduction to drama* (1967); J.L. Styan. *The elements of drama* (1969); S.W. Dawson. *Drama and the dramatic* (1970); B. Beckerman. *Dynamics of drama* (1970); R.L. Erenstein. *Tekst in ogenschouw* (1973); Ton Harmsen. 'Ceneton, elektronische toneelcatalogus tot 1803', in: *Dokumentaal* 24 (1995), p. 130; R.L. Erenstein (red.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden; tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (1996). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

dramatheorie

Tak van wetenschap die zich als onderdeel van de literatuurwetenschap bezighoudt met de eigenschappen of constanten die bepalend zijn voor het drama als genre en die eigenschappen tracht te beschrijven en analyseren. Binnen de dramatheorie maakt men onderscheid tussen dramatheorie in strikte zin, d.w.z. het onderzoek naar het drama als literaire tekst - als zodanig dus onderdeel van de literatuurwetenschap - en de theaterwetenschap, die zich speciaal richt op de opvoering, d.w.z. de toneelvoorstelling en de (technische) hulpmiddelen die de dramaturg ter beschikking staan om de tekst tot theatergebeuren te maken.

De dramatheorie is descriptief en streeft naar het aanwijzen en formuleren van ahistorische of universele kenmerken van het drama die blijkbaar tot de wetmatigheden van het genre behoren. Voorbeelden van zulke universele eigenschappen van het drama zijn het spelend uitbeelden van de tekst, de tijd-ruimtelijke beperkingen ervan, de autonomie van de handeling ten opzichte van bijv. de verteller en de scenische presentatie.

LIT: Bergh; Wilpert; P. Szondi. *Theorie des modernen Dramas* (1956); B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); G.B. Tennyson. *An introduction to drama* (1967); J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²); S.W. Dawson. *Drama and the dramatic* (1970); A. van Kesteren en H. Schmid (red.). *Moderne Dramentheorie* (1975); M. Pfister. *Das Drama. Theorie und Analyse* (1977); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [G.J. van Bork]

dramatiek

Genreaanduiding voor één van de drie traditioneel als hoofdindeling gehanteerde klassen van literaire vormen: lyriek, epiek en dramatiek. Elk van deze genrebegrippen wordt gewoonlijk gezien als grondhouding ('Naturform' bij Goethe) van het menselijk handelen, die men kan omschrijven d.m.v. de wisselende verhouding van subject en object. In die verhouding is dramatiek de meest objectieve of neutrale vorm, omdat de auteur van een dramatische tekst als subject het meest wordt buitengesloten. Dramatiek 'toont' door middel van handelende personages, zonder dat daarbij een subjectieve verteller is ingeschakeld. Het meest duidelijk is dat in het drama. Maar ook in andere subgenres is dramatiek denkbaar, terwijl omgekeerd bij het drama sprake kan zijn van lyrisch of episch drama. Sommige auteurs zijn dan ook van mening dat dramatiek, evenals lyriek en epiek, een element kan zijn

binnen een subgenre of dat het beter als stijlverschijnsel (bijv. dramatische stijl) kan worden opgevat.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Krywalski; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Wilpert; G. Stuiveling. 'Hardop denken over het genrebegrip', in: *Handelingen 26e Filologencongres* (1960), p. 66-77; S. Dresden. 'Het begrip genre', in: *Handelingen 26e Filologencongres* (1960), p. 77-85; E. Staiger. *Grundbegriffe der Poetik* (1971); K.H. Hempfer. *Gattungstheorie* (1973); M. Bal (red.). *Litteraire genres en hun gebruik* (1981). [G.J. van Bork]

dramatis personae

Letterlijk: personen van de handeling. De personages die in een toneelstuk door de acteurs worden gespeeld en die met elkaar de handeling opbouwen. Vaak maakt men onderscheid tussen de held (protagonist), diens tegenspeler (antagonist) en de derde daar tussenin (tritagonist). De meeste toneelschrijvers geven vooraf een lijst van de dramatis personae (vgl. Herman Heijermans' *Toneelwerken*, 1965).

Soms gebruikt men de term overdrachtelijk voor de belangrijkste personages in een verhaal of zelfs voor personen in een reële situatie.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Prince; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²), p. 39-50. [G.J. van Bork]

dramatische eenheden zie Aristotelische eenheden

dramatische ironie

Kennisvoorsprong van de lezer of toeschouwer op grond van gegevens uit een literair werk ten opzichte van één of meer van de personages daaruit. Deze kennisvoorsprong is één van de spanningverwekkende elementen in de literatuur, omdat de lezers of toeschouwers bepaalde verwachtingen over het verdere verloop of de ontknopning kunnen koesteren, terwijl ze de personages, die deze kennis nog niet bezitten, in onwetendheid zien handelen. Men spreekt in dit verband ook wel over situatie-ironie, in tegenstelling tot verbale ironie.

Een voorbeeld van dramatische ironie vinden we in de openingsscène van de *Spaanschen Brabander* van G.A. Bredero, waarin Robbeknol zijn diensten aanbiedt aan de ogenschijnlijk welvarende Jerolimo, terwijl het publiek uit de eraan voorafgaande monoloog van Jerolimo weet dat hij berooid uit Antwerpen naar Amsterdam is gekomen.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Baldick; Bergh; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Myers/Simms; Scott; Shipley; F. Brandsma. 'Si loech stillekine; dramatische ironie en entrelacement in de Lancelotcompilatie', in: *Monniken, ridders en zeevaarders. Opstellen [...] aangeboden aan Maartje Draak* (1988), p. 119-140. [G.J. van Bork]

dramatische monoloog

Gedicht waarin een spreker zich in de eerste persoon enkelvoud richt tot een fictief publiek, soms één zwijgende toehoorder. Veel Middelnederlandse literatuur, bijv. *Dit es de frenesie* (*De Middelnederlandse boerden*, ed. Kruyskamp, 1957) kan als zodanig beschouwd worden. In het Engelse taalgebied komt het genre veelvuldig voor. Het werd vooral door Robert Browning geperfectioneerd, o.m. in zijn *Dramatic Idylls* (1879). Een Nederlands voorbeeld van de dramatische monoloog is het gedicht *Nederland* van Ed Hoornik (*VG*, p. 234-235).

LIT: Abrams; Baldick; Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Prince; Scott; Wilpert; H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late Middeleeuwen* (1983²), p. 81-86. [G.J. van Bork]

dramatische poëzie

Tekst in verzen bedoeld om op een toneel door één of meer acteurs voor een publiek opgevoerd te worden. Het Middelnederlands toneel is uitsluitend in gepaard rijmende verzen geschreven, waarbij de ene claus doorgaans via het rijm aan de andere gekoppeld werd. In de renaissance werd het dramavers, gebruikelijk op het toneel, silbetellend en metrisch. In het klassieke drama was de alexandrijn algemeen gangbaar, wat samenhang met de eisen die aan dit 'verheven' genre werden gesteld. De eersteling op Nederlandse bodem opgevoerd, was P.C. Hoofts *Achilles en Polyxena* (tegen 1600), geschreven in zesvoetige jamben en voorzien van koren. Hoofts invloed op Vondel blijkt uit diens toepassing van 'choor' en 'Rey' vanaf *Het Pascha* (1610). Ook de klucht (klucht-1) uit de periode van renaissance en classicisme was in verzen geschreven. Pas in de tweede helft van de 18e eeuw gaat men toneelstukken in proza schrijven. De romantiek zet deze tendens voort, wat samenhangt met de neiging van de romanticus in het algemeen om oude vormen los te laten en nieuwe te creëren. In de 19e eeuw zijn het Multatuli (*Vorstenschool*, 1872) en Van Eeden (bijv. *De gebroeders*, 1894) die het drama in verzen nieuwe impulsen trachtten te geven, en Verwey schreef enkele leesdrama's in verzen, bijv. *Jacoba van Beieren* (1902). De dramatische poëzie van de 20e eeuw - sterk onder invloed van T.S. Eliot en Chr. Fry - kent beoefenaren als H. Roland Holst-van der Schalk, Schmidt Degener en J. van Schaik-Willing. Hun stukken leverden nogal eens praktische problemen op, o.a. verband houdende met de eisen te stellen aan de declamatie.

Pogingen van mensen als de dichter Ed Hoornik om - in het voetspoor van Nijhoff en Vasalis - met zijn versdrama's verandering in de situatie te brengen (*De bezoeker*, 1953, *Kaïns geslacht* en *De zeewolf*, 1955) zijn niet succesvol geweest. Een van de meest recente oorspronkelijk Nederlandse drama's in verzen is G. Komrij's *Het chemisch huwelijk* (1982), dat diverse succesvolle opvoeringen beleefde.

LIT: Buddingh'; Laan; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert; P. Leendertz. *Middelnederlandsche dramatische poëzie* (1907); B. Hunningher. *Een eeuw Nederlands toneel* (1949); B. Stroman. *De Nederlandse toneelschrijfkunst* (1973); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [G.J. Vis]

dramatiseren-1

Het bewerken (adaptatie) van een tekst die oorspronkelijk niet voor film, radio, televisie of toneel geschreven was zodat hij gebruikt kan worden voor vertoning, opvoering, als televisie- of als hoorspel. Sommige auteurs maakten van eigen prozateksten een film- (scenario) of toneelbewerking-1: H. Heijermans bijv. bewerkte zijn schets *Dolle Jan's droom* tot het toneelstuk *Uitkomst* (1907) en Hugo Claus zijn novelle *Suiker* tot het gelijknamige toneelstuk (1958). Tal van romans werden gedramatiseerd door televisieregisseurs tot televisiespelen, bijv. Louis Couperus' *De boeken der kleine zielen* en H. Teirlincks *Maria Speermalie*.

LIT: Best; Cuddon; Metzler; Wilpert. [G.J. van Bork]

dramatiseren-2

Een gegeven (meestal een tekst) aanschouwelijk voorstellen door er een passende handeling bij te verrichten. In feite dramatiseren de acteurs de tekst van het drama in de voorstelling. Verwant hiermee is de declamatie.

LIT: Metzler; B. Beckerman. *Dynamics of drama* (1970). [G.J. van Bork]

dramaturgie

Algemene term voor de leer van het drama, waarin zowel de universele of ahistorische eigenschappen van het drama worden beschreven (dramatheorie) als de unieke of historische aspecten ervan. De dramaturgie omvat meestal ook de theaterwetenschap, d.w.z. de kennis van de speciaal op de materiële vormgeving gerichte eigenschappen van het drama, zoals regie, ruimte, geluid en belichting.

De term dramaturgie raakt tegenwoordig steeds meer in onbruik omdat het onderscheid tussen de drie componenten dramatheorie, geschiedenis van het drama en theaterwetenschap steeds sterker benadrukt wordt.

LIT: Baldick; Bergh; Best; Metzler; Scott; Wilpert; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); A. Perger. *Grundlagen der Dramaturgie* (1952). [G.J. van Bork]

drempeldicht of liminaria

Gelegenheidspoëzie, opgenomen in het voorwerk van een boek, gewoonlijk geschreven op verzoek van de auteur of uitgever en (mede) dienend ter aanprijzing van de auteur of het desbetreffende boek. Hoewel in een drempeldicht auteur en werk lof toegezwaaid wordt, onderscheidt het zich van een lofdicht door het feit dat dat niet op verzoek gemaakt hoeft te zijn. Liminaria komen veel voor in de periode van renaissance en verlichting. Zo gaan aan Vondels *Pascha* van 1612 vijf drempeldichten vooraf, o.a. een sonnet van Bredero, waarvan de laatste zes regels als volgt luiden:

Kroont Vondels weerdich hoofd heyl-graege jongelingen,
Die voor d'onkuysche min het hoochste nut leert singen
Het welc den geest vervreucht met een inwendich juygen,
Het wroecht niet na de daet, als die snoo leugen dichten
Tweesinnich hy verlijct de oud' en nieuw' gheschichten:

Doorleest dit sin-rijc boec het zalt u best ghetuyghen.
(G.A. Bredero. *Verspreid werk*, ed. Stuiveling, 1986, p. 86).

LIT: G. Stuiveling. 'Inleiding', in: G.A. Bredero. *Verspreid werk* (1986), p. 28-36. [P.J. Verkruisje]

driekoningenspel

Vorm van geestelijk drama dat vanaf de 11e eeuw op 6 januari als voorspel van de mis in de kerk werd opgevoerd. Aanvankelijk bestond het spel uit de pantomimische voorstelling van het bezoek van de drie koningen aan de kribbe van Christus en het aanbieden van geschenken. Later werd het driekoningenspel uitgebreid en met het kerstspel en met het bijbelverhaal van Herodes en de kindermoord samengesmolten, zoals in het liturgisch drama *Ordo Stellae*, dat waarschijnlijk rond 1100 geschreven werd door de abt van Sint-Truiden, Theodoricus.

LIT: Metzler; Wilpert; J. Smits van Waesberghe (ed.). *Het grote Herodespel of Driekoningenspel van Munsterbilsen* (1987); J. Nowé. 'Herodes in Maasland. Das Dreikönig-spiel aus Münsterbilsen als Drama', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989), p. 50-65; R.L. Erenstein. 'Het liturgisch drama *Ordo Stellae* wordt gekopieerd te Munsterbilsen', in: id. (red.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 2-9. [G.J. van Bork]

drinklied

Lied gezongen door een feestend gezelschap bij het uitspreken van een heilwens, bijv. aan het bruidspaar, vaak door (mannelijk) gezelschap, bijeengekomen met de uitdrukkelijke bedoeling om stevig alcohol te nuttigen. Door de eeuwen heen behoorde het drinklied tot het repertoire van studenten, zoals o.m. blijkt uit het werk van Aernout van Overbeke (1632-1674). Het lied heeft de functie het drinken te temporiseren en tot een (vrolijk) sociaal gebeuren te verheffen, zoals blijkt uit een 14e-eeuws drinklied dat begint met de regels:

Scinc her den wyn;
gheselle myn,
wi willen vrolic leven [...]
(*Het oude Nederlandsche lied*, ed. Van Duyse, dl. II, 1905, p. 1386-1387).

Han G. Hoekstra bracht onder de titel *De dorstige dichter* (1939) een groot aantal oudere en moderne drinkliederen bijeen.

LIT: Best; Laan; Lodewick; Wilpert; H. Verstraete. 'Mr. Fock en mr. Nout, studentikoze dichters', in: *Proteus* 6 (1989-1990) 3, p. 8-22. [G.J. van Bork]

droomliteratuur

Aanduiding voor die vorm van onirische taal die bestaat uit het gebruik van de droom of droomelementen als belangrijke bestanddelen van een literaire tekst. Men vindt het verschijnsel reeds in de Oudheid, o.a. in Cicero's *Somnium Scipionis*. In de

Middeleeuwen werd de droom een geliefd middel in de allegorie, zoals bijv. in de Gruuthuse-gedichten, en de *Roman van de roos*, van welk laatste werk grote invloed is uitgegaan. Ook de rederijkers thematiseerden de droom, bijv. Anthonis de Roovere's *Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Borgonnyen saleger gedachten* (ed. Mak, 1955).

In de renaissance wordt de droom gezien als inspiratiebron voor de dichter tot het maken van werken van algemeen nut. Zo begint Karel van Mander zijn *De kerck der deucht* (ed. Miedema/ Spies, 1973) als volgt: 'Doe eens de gulde Son de Zee begon te ruymen, (...) nam my den droom te schaeck'. De droom is ook een belangrijk handelingselement in het renaissance-drama (bijv. de droom van Badeloch in Vondels *Gysbrecht* en die van Louise de Coligny in de Oranje-drama's van Heinsius, Duym en Van Hogendorp) en een veelgebruikt thema in de poëzie (o.a. in het werk van Huygens).

Theorie en praktijk van de onirische taal namen een hoge vlucht in de romantiek, samenhangend met de oplevende belangstelling voor het irrationele; men denke bijv. aan Lewis Carroll's *Alice in Wonderland* (1865). Het verschijnsel kreeg opnieuw een belangrijke impuls in het surrealisme en bij de Vijftigers, alsmede in de stream of consciousness-roman. Als 20e-eeuwse auteurs kunnen in dit verband genoemd worden Vasalis ('Tijd' in *Parken en woestijnen*, 1940), Hamelink (*Het plantaardig bewind*, 1964) en 't Hart (*De droomkoningin*, 1980).

LIT: Cuddon; Lodewick; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.N.J. Poulssen. *Onirische taal. Gaston Bachelard's theorieën over de 'dromende' literaire verbeelding, getoetst aan het oeuvre van William Faulkner* (1959); A.P. Braakhuis. 'Onirische taal', in: *NTg* 60 (1967), p. 401-405; A.C. Spearing. *Medieval dream poetry* (1976); L. Strengholt. *Dromen is denken. Constantijn Huygens over dromen en denken en dichten* (1977); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-tonaal* (1991), 49. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

druk

Bibliografische term voor alle exemplaren van een boek die direct of indirect (via stereotypie, foto-offset e.d.) afstammen van hetzelfde zetsel of - bij moderne zetmethoden - van dezelfde film of tape. Men spreekt pas van een nieuwe druk wanneer meer dan de helft van het zetsel opnieuw gezet is; zolang de wijzigingen van geringere omvang zijn, kan er sprake zijn van een herziene, opnieuw herziene, gecorrigeerde of anderszins gewijzigde herdruk, oplage, uitgave of titeluitgave.

Een correcte bibliografische aanduiding van de druk is noodzakelijk om die druk te kunnen plaatsen in de tekstgeschiedenis: bij opnieuw zetten kunnen immers varianten optreden, al of niet intentioneel; bij gebruik van hetzelfde zetsel zijn eventuele varianten gewoonlijk van intentionele aard.

De vermeldingen zoals die in de werken zelf aangebracht worden door de uitgever zijn zelden juist; meestal zijn als zodanig aangeduide vervolgdrukken geen echte herdrukken, maar nieuwe oplagen of uitgaven. De teksthistoricus zal door collatie van exemplaren de relatie tussen de verschillende drukken moeten achterhalen.

Een voorbeeld van onjuiste drukaanduiding vindt men in het *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* van G.P.M. Knuvelder. De 1e druk van Knuvelder verscheen in 4 delen van 1948 tot 1953. De druk van 1957-1961 noemt zich terecht 'tweede, herziene druk'. De 3e (1964) en 4e druk (1967) zijn nieuwe oplagen van de 2e herziene druk, zodat de 'vijfde, geheel herziene druk' (1970-1976) eigenlijk de 3e druk zou moeten heten, waarvan intussen weer twee oplagen verschenen zijn, die echter aangeduid worden als 'zesde druk' (1976) en

'zesde-zevende druk' [sic] (1978). De drukgeschiedenis van Knuvelders handboek kan dus als volgt genoteerd worden:

1e dr. 1948-1953

2e herz. dr., 1e opl. 1957-1961

2e opl. 1964

3e opl. 1967

3e herz. dr. 1e opl. 1970-1976

2e opl. 1976

3e opl. 1978.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; LdMA; Mathijssen; MEW; Scott; Ph.

Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 313-316; F.A. Janssen. ^{Notities}

bij de aanduiding van herdrukken, in: *Spektator* 4 (1974-1975), 5, p. 275-283. [P.J. Verkruijsse]

drukfout

Een fout ontstaat tijdens het drukproces. Wanneer het insluiten, het vastzetten van het zetsel, niet goed gebeurd is, kan door de tijdens het drukken uitgeoefende druk een deel van het zetsel gaan schuiven; er kunnen ook letters breken. Door verschuiven van het frisket of vouwen in het papier kan afbijtsel voorkomen; vegen en vlekken kunnen de tekst onleesbaar maken. De meeste drukfouten worden in een vroeg stadium hersteld, nl. nadat een drukproef getrokken is.

Drukfouten moeten dus duidelijk onderscheiden worden van zetfouten die veroorzaakt worden door een distributiefout of door een verkeerd grijpen van de zetter in de letterkast. In boeken treft men vaak een lijst 'te verbeteren drukfouten' (errata) aan; het betreft hier vrijwel altijd zetfouten.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Mathijssen; Wilpert; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 152-154. [P.J. Verkruijsse]

drukgeschiedenis

Term uit de bibliografie en editietechniek voor dat gedeelte van de tekstgenese dat zich beperkt tot het stadium van de tekst in druk, dus zonder de tekst in manuscript of in codex. Via systematisch-bibliografisch onderzoek dienen alle drukken en uitgaven van een tekst opgespoord te worden. Vervolgens moet de graad van autorisatie worden vastgesteld, waarna vaak alleen de geautoriseerde drukken in aanmerking komen voor analytisch-bibliografisch onderzoek op varianten (correcties op de pers, cancels) ten behoeve van de samenstelling van een ideal copy. De verhouding tussen de drukken moet in een stemma aangegeven worden.

LIT: Mathijssen; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 336-338. [P.J. Verkruijsse]

drukkeursmerk of uitgeversmerk

Kenmerk in de vorm van een huismerk, monogram of vignet, door drukkers en uitgevers in een boek afgedrukt om aan te geven door wie het boek vervaardigd is. Aanvankelijk (bij incunabelen) is het drukkersmerk samen met het impressum achterin te vinden, maar met de ontwikkeling van de titelpagina verhuist ook het drukkersmerk naar voorin het boek, waar het op de titelpagina tussen de tekst van de titel en impressum tevens een versierende functie heeft. Veel drukkersmerken fungeren als emblema: prentje en spreuk zeggen iets over de drukker-uitgever.

Bekende drukkersmerken zijn de passer van de drukkerij van Plantijn met de spreuk 'Labore et Constantia' en de vruchtboom met vallende tak en mannenfiguur van de 16e-eeuwse Franse uitgever Robert Estienne met de spreuk 'Noli altum sapere', welk merk via de 17e-eeuwse Elzeviërs nog steeds gebruikt wordt door uitgeverij Elsevier, maar nu met de spreuk 'Non solus'.

Boeken met een onvolledig of ontbrekend impressum zijn soms via het drukkersmerk te situeren en dateren, omdat drukkers-uitgevers vaak meer dan één merk gebruiken wegens slijtage of schade aan een eerder merk, vooral als het een houtsnede betreft.

Er is nog geen totaaloverzicht van de Nederlandse drukkersmerken; wel is materiaal in facsimile bijeengebracht in de *Bibliotheca Belgica* (1964, dl. 4, p. 66-208), door J.G.C.A. Briels in zijn *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers* (1974) en in de *Catalogus van de tentoonstelling Gedrukt in Dordrecht* (1966). Veelbelovend is het gebruik van de cd-rom hierbij, zoals het door de Koninklijke Bibliotheek uitgegeven proefproject *Dutch Printer's Devices* (1991), dat met o.a. het materiaal dat de STCN oplevert, vervolledigd zal worden. De 15e- en 16e-eeuwse drukkersmerken zijn beschreven door F. Vandeweghe en B. Op de Beeck in *Drukkersmerken uit de 15de en 16de eeuw binnen de grenzen van het huidige België* (1993).

LIT: BDI; Best; Brongers; Wilpert; A.C. Nielson. *Latijnse zinspreuken op Nederlandse boekwerken* (1952); A. Simoni. 'Bearwood, Tree, Flatfish & Co.; some punning Dutch devices', in: *Hellinga Festschrift / feestbundel / mélanges* (1980), p. 447-466; K. Porteman. 'T'is al goet wat cunste doet. Beschouwingen bij een drukkersmerk van de gebroeders Van de Venne', in: *Liber amicorum Leon Voet* (1985), p. 329-345; B. van Selm. *Alles komt teregt* (1991); B. ten Doeschot. *Naamspreuken op uitgeversmerken* (1991); P. Davidson. *The vocal forest; a study of the context of three Low Countries printers' devices of the seventeenth century* (1996); L. Schlüter en P. Vinken. *The Elsevier Non solus imprint* (1997). [P.J. Verkruijsse]

drukkunst of typografie

Vermenigvuldigingstechniek die bestaat uit het met kracht drukken van een met inkt ingesmeerde drukvorm op het te bedrukken materiaal (meestal papier, maar soms ook perkament of zijde). Reeds in de 8e en 9e eeuw werden in Japan en China teksten vermenigvuldigd via houtblokken. Het drukken met losse houten karakters dateert uit het 11e-eeuwse China; losse metalen stempels waren in de 15e eeuw in Korea in gebruik. In diezelfde eeuw dringt de kennis van de drukkunst door in Europa, eerst weer in de vorm van blokboeken die tot stand komen doordat een gehele bladzijde in een houtblok wordt uitgesneden, vervolgens ook met behulp van losse houten en later metalen letters.

De (her)uitvinding van de losse gegoten loden letter door Johannes Gutenberg betekende rond het midden van de 15e eeuw voor de van het alfabetisch schrift gebruik makende westerse wereld een revolutie. De losse letterstaafjes

konden na gebruik steeds weer opnieuw gebruikt worden zodat het mechanisch vermenigvuldigen ('artificialiter scribere') van teksten commercieel aantrekkelijk werd. Het handgeschreven boek verdween: de voor publicatie bedoelde codex maakt plaats voor het uitsluitend als kopij voor de zetter bestemde manuscript. Een veel grotere oplage van in principe identieke teksten (met de tijdens het drukproces optredende fouten en de implicaties daarvan voor de tekst houdt de analytische bibliografie zich bezig) betekent een mogelijkheid tot verspreiding van kennis en ideeën op grote schaal: de culturele beweging van de renaissance en de godsdienstige van de hervorming maken gebruik van de nieuwe uitvinding.

De eerste drukkers, Gutenberg en diens medewerkers Fust en Schöffer, drukken in de jaren '50 van de 15e eeuw de zgn. 42-regelige bijbel en het Mainzer Psalterium. In de jaren '60 dringt de boekdrukkunst door in Italië en de Nederlanden; in 1470 wordt er gedrukt in Parijs. De voortbrengselen van de prototypografie zijn fragmentarisch bewaard en ongedateerd. In de tijd van de incunabelen (tot en met 1500) en postincunabelen (tot en met 1540) is de ontwikkeling waar te nemen van nabootsing van de codex tot een boek met alle nu nog bekende onderdelen (paginering, kopregels, colofon, titelpagina, voorwerk, index-1). De invoering van de ijzeren handpers rond 1825 en enige tijd later die van de cilinderpers beëindigt de handpersperiode, maar betekent in principe weinig wijziging in de techniek van het drukken. De uitvinding van de gietmachine rond 1850 en van de zetmachine aan het eind van de 19e eeuw brengt grotere wijzigingen in de drukkerij. Revolutionair echter zijn de toepassing van fotozetten en elektronisch zetten vanaf ongeveer 1960: dit betekent het afschaffen van de loden letter. Met de opkomst van de computer en tekstverwerkings- en **DeskTop Publishing**-programma's wordt gaandeweg ook de zetter overbodig: de auteur levert de kopij op diskette direct aan de grafisch ontwerper voor de lay-out. Hoogdruk en diepdruk zijn verdrongen door fotolitho-offset (vlakdruk). Alleen op de private press wordt het oude handwerk nog beoefend ten behoeve van bibliotheek uitgaven.

In de Nederlanden zijn de oudst gedateerde boeken gedrukt in Utrecht door Nicolaus Ketelaer en Gherardus de Leempt (1473) en in Aalst door Dirk Martens en Johan van Westfalen (1473). William Caxton en Colard Mansion hadden een werkplaats in Brugge; Johan Veldener drukte in Leuven (1475), Utrecht (1478) en nogmaals Leuven (1484). In Brussel richtten de Broeders des Gemenen Levens een werkplaats in. Vanaf 1477 is er gedrukt in Gouda door Gheraert Leeu en in Delft door Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon, vanaf 1481 in Antwerpen door Mathias van der Goes, vanaf 1477 in Deventer door Richard Pafraet. Een bekende incunabeldrukker is ook Jacob Bellaert.

Na de schitterende typografische prestaties van Aldus Manutius in Venetië, Johann Froben in Bazel en de Etiennes in Parijs verplaatst het zwaartepunt zich in de 16e eeuw naar Antwerpen waar tal van drukkers werkzaam zijn. Christoffel Plantin sticht daar een voor die tijd uiterst modern drukkersbedrijf, dat nu als Museum Plantin-Moretus nog steeds indruk maakt. In de 17e en 18e eeuw is Amsterdam het belangrijkste drukkerscentrum ter wereld: de drukkerijen van Blaeu en Janssonius produceren kwalitatief hoogstaand drukwerk, evenals het Leidse bedrijf van de Elseviers. Vanaf de 18e eeuw heeft het huis Enschedé in Haarlem een uitstekende reputatie opgebouwd, waarvan de getuigenissen zichtbaar zijn in het Museum Enschedé. Een schitterende collectie modern typografisch materiaal is bijeengebracht in Den Haag in het Museum van het Boek, toegevoegd aan het Museum Meermanno-Westreenianum dat al in het bezit was van een verzameling codices en oude gedrukte werken.

LIT: Baldick; BDI; Best; Hiller; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962); H.D.L. Vervliet. *Annual bibliography of the history of the printed book and libraries* (jaarlijks vanaf 1970); L. Febvre en H.-J. Martin. *L'apparition du livre* (1971²); *De vijfhonderdste verjaring van*

de boekdrukkunst in de Nederlanden (1973); S.H. Steinberg. *Five hundred years of printing* (1974³); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²); E.L. Eisenstein. *The printing press as an agent of change*, 2 dln. (1979); *Boeken in Nederland; vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven* (1979); *Museum der Bücher*, ed. H.A. Halbey (1986); F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²). [P.J. Verkruijsse]

drukpers

Machine voor het vervaardigen van drukwerk. Vanaf de 15e tot de 18e eeuw was de pers van hout en werd met de hand bediend. De constructie van de ijzeren handpers begin 19e eeuw (de Stanhope-pers) had als voordeel dat een gehele drukvorm (binnenvorm, buitenvorm) in één trek vervaardigd kon worden en niet meer in twee halen afgedrukt moest worden: dit betekende dus een grotere productiviteit. De machinale degelpers is tot op heden in gebruik gebleven.

Eveneens begin 19e eeuw doet de snelpers zijn intrede. Deze door stoomkracht aangedreven cilinderpers betekent een grote omwenteling voor de werkwijze in de drukkerij die vier eeuwen lang nauwelijks gewijzigd was: door de veel snellere werking van de machinepers komen correcties op de pers niet meer zo vaak voor. Hoewel de gehele oplage in principe in één keer afgedrukt wordt, blijkt collationeren van exemplaren binnen één druk voor boeken van na ± 1800 soms toch varianten op te leveren. De nieuwste drukmethoden via foto-offset-platen laten ook weer gemakkelijk wijzigingen toe bij het vervaardigen van nieuwe oplagen zonder dat dit altijd naar behoren verantwoord wordt.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 118-124, 189-190, 198-200, 251-258; F.A. Janssen. *Over houten drukpersen* (1977); F.A. Janssen. 'Eine Notiz über die sogenannte Bleau-presse', in: *Gutenberg-Jahrbuch* 1977, p. 155-159; Cornelis Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors, 1854 & 1860*, ed. F.A. Janssen (1981), p. *15-*23, 180-183, 214-223; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1982), p. 74-80, 325-333; A. Kets-Vree. 'Een onbekende druk van "Max Havelaar" uit de negentiende eeuw', in: *NTg* 78 (1985), p. 330-340; A. Kets. 'De drukgeschiedenis van Klikspaans Studenten-typen: aanpak en resultaten', in: *De Boekenwereld* 12 (1996), p. 198-208. [P.J. Verkruijsse]

drukproef

Een proefvel, bestemd voor de corrector of de auteur om er de zetfouten door middel van correctietekens op aan te geven. De drukfouten waren meestal na de proefdruk al door de zetter of drukker gecorrigeerd. Na correctie door de zetter kunnen er één of meer revisies volgen om te zien of de zetfouten goed gecorrigeerd zijn. Vroeger gebeurde het corrigeren vaak zonder dat de kopij beschikbaar was; dat leidde soms tot onterechte correcties ('Verschlimmbesserungen'). Een drukproef is te herkennen aan het voorkomen van correctietekens. Vanaf de 19e eeuw wordt ook gewerkt met drukproeven van zetsel dat nog niet opgemaakt was, de zogenaamde galeiproeven of strokenproeven. Bij offset heet de laatste proef ozalidproef.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Feather; Mathijssen; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 145-151; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 110-116, 351-353. [P.J. Verkruijsse]

drukvorm

Druktechnische term voor het zetsel waarmee één zijde van het vel bedrukt wordt. De binnenvorm, die meestal het eerst klaar is, levert de schoondruk; de buitenvorm geeft de weerdruk.

LIT: BDI; Feather; Hiller; Scott. [P.J. Verkruijsse]

dubbelblad, bifolium of diploma

Term uit de codicologie voor een vel papier of perkament dat éénmaal, over de korte kant, gevouwen is. Normaliter vormt een dubbelblad samen met drie, vier, soms vijf dubbelbladen een katern.

LIT: BDI; LdMA; W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Kroniek van codicologie en filologie V', in: *SpL* (1961), p. 300-307; VIII, in: *SpL* (1962-1963), p. 210-215. [W. Kuiper]

dubbelrijm

Term uit de versleer ter aanduiding van die vorm van eindrijm waarbij rijmvragers en rijmgevers meer syllaben omvatten, waarvan er twee beklemtoond zijn, zoals in:

Je bent een sombre zónder líng!
Je bent een hypo chónder líng -
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 70).

LIT: Alphen; Baldick; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

dubbelzinnigheid

Een van de vormen van ambiguïteit of meerduidigheid van een taaluiting, waarbij het in dit geval gaat om twee mogelijke betekenissen. Een voorbeeld van dit type dubbelzinnigheid is te vinden in het volgende sneldicht van Huygens:

Pier schonk zijn wilde wijf een klink drie vier om niet;
de buurt stond overend en bad hem dat hij 't liet.
Zoet, vrienden, zei hij, zoet, 'k heb kwalijk half gedaan:
z'is onder mijn bewind, ik moet er acht op slaan.
(*Dichten op de knie*, ed. Hellinga, 1956, p. 154).

Vaak ontstaat dubbelzinnigheid door homonymie (homoniem).

Soms gebruikt men de term voor een uitlating met een scabreuze of erotische bijbedoeling. De dubbelzinnigheid is verwant aan de woordspeling en het woordenspel.

[G.J. van Bork]

dubitatio

Term uit de retorica voor het in vraagvorm uiten van twijfel om aan geloofwaardigheid te winnen. Een soortgelijk effect heeft de korte, bondige uitroep, de exclamatio.

Het begin van J. van den Vondels *Roskam* (1630) heeft de vorm van een dubitatio:

Hoe komt, doorluchte Drost, dat elck van Godsdienst roemt,
En onrecht en geweld met desen naem verbloemt?
(WB.-ed., dl. 3, 1929, p. 300).

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Metzler; Ueding; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

dubium of res dubia

Term uit de retorica voor een omstreden zaak die in het kader van de inventio als eerste taak van de redenaar verwoord moet worden in de quaestio, het vraagstuk. Het publiek kan zich actief met een oordeel of een beslissing met de zaak bezighouden. Het dubium komt vooral voor in het genus iudiciale en het genus deliberativum.

Zo opent E.K. Grootes zijn inaugurele rede, *Literatuur-historie en Cats' visie op de jeugd* (1980), met de zin:

Als uitgangspunt voor mijn betoog kies ik een herkenbare menselijke situatie, zoals die wordt geschetst in één van de werken van Jacob Cats

en na het citeren van het voorbeeld stelt Grootes:

De vraag is nu: is de mogelijkheid tot herkenning die ik suggereerde, werkelijk aanwezig?

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

ductus

Term uit de paleografie voor schrijfbeweging. Het schrift, datgene wat op de schriftdrager terechtkomt, is het resultaat van een beweging. Afhankelijk van de aard van het materiaal (soort pen, soort materiaal waarop geschreven wordt) en van de schrijfhouding kunnen lettervormen sterk afwijken, hoewel er eenzelfde schrijfbeweging aan ten grondslag ligt. Het trachten te herkennen van de ductus achter aanvankelijk onleesbaar schrift kan uiteindelijk leiden tot ontcijfering.

De ductustheorie is geformuleerd door de Franse epigraficus Mallon en door hem gedemonstreerd in twee films: 'La Lettre' uit 1937 en 'Ductus. La formation de l'alphabet moderne' van 1976.

LIT: Hiller; J. Mallon. *Paléographie romaine* (1952). [P.J. Verkruijsse]

Duitse komma

Interpunctieteken in de vorm van een '/', deel uitmakend van de Oudhollandse drukletter, met ongeveer dezelfde functie als de moderne komma. De Duitse komma is de voortzetting in druk van de virgula.

Onder invloed van de Anglo-Amerikaanse terminologie die in de automatisering gebruikelijk is, gebruikt men tegenwoordig vaak de term 'slash'; het teken '\' is de backslash.

LIT: J.M. van der Horst. *Redactiewijzer. Praktische handleiding voor het taalkundig en typografisch verzorgen van teksten* (1993), p. 132-133. [H. Struik]

duivelspel zie duvelrije

duodecimo

Term uit de bibliografie voor een formaat dat normaliter verkregen wordt door de 24 pagina's uit de beide drukvormen zodanig te plaatsen, dat na het afsnijden van 1/3 van het bedrukte vel één octavo-katern ontstaat, waarna de resterende strook met twee maal vier pagina's tweemaal gevouwen wordt en gelegd in het op de wijze van een octavo-katern gevouwen gedeelte van het vel.

Een duodecimo-katern (gewoonlijk aangeduid als '12⁰') bestaat dus uit 12 bladen-2 of 24 bladzijden. Er zijn nog andere manieren om een 12⁰-vel op te maken. Bij overlangse plaatsing van de pagina's hoeft er niet gesneden te worden, alleen gevouwen. Het afgesneden derde deel van een normaal 12⁰-vel kan ook met andere katernsignatuur na het octavo-deel gebonden worden (12⁰-in-achten-en-vieren of 12⁰-in-8-en-4) en ook is een 12⁰-in-zessen (12⁰-in-6) mogelijk met tweemaal snijden.

Behalve bij overlangse plaatsing lopen de kettinglijnen in een 12⁰-formaat horizontaal; het watermerk bevindt zich bij overlangs 12⁰ in de bovenmarge van twee bladen en bij normaal 12⁰ in de bovenste helft van de binnenmarge.

LIT: Baldick; BDI; Brongers; Feather; Hiller; Wilpert; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 89-93; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 84-107. [P.J. Verkruijsse]

duratieve anachronie

Vorm van tijdsafwijking (anachronie) in de vertelwijze waarbij van een bepaalde tijdsduur sprake is. De duratieve anachronie staat tegenover de punctuele anachronie, waarbij slechts één moment uit het verleden of de toekomst wordt opgeroepen. Een voorbeeld van duratieve anachronie kan men vinden in Oek de Jongs *Opwaaiende zomerjurken* (1979) in een paragraaf over de jeugd van de hoofdpersoon, terwijl deze inmiddels volwassen is geworden (p. 260-262). Een ander duidelijk voorbeeld ervan treft men aan in Couperus' *Van oude mensen de dingen die voorbij gaan* (1906) waar de hoofdpersonen geconfronteerd worden met hun herinneringen aan de moord en hun wroeging.

LIT: Bal. [G.J. van Bork]

duuraccent zie kwantiteitsaccent

duvelrije of duivelspel

Scènes in het laatmiddeleeuwse toneel, bijvoorbeeld in het mirakelspel, waarin duivels een rol spelen om de mens tot het kwaad te verleiden. Doorgaans gaat het om sterk komische taferelen waarin deze duiveltjes een mislukte poging doen om zieltjes voor hun baas Lucifer te winnen en daarbij boertige en scabreuze taal uitslaan.

Deze duivelscènes hebben vaak tevens de functie om verplaatsingen van de toneellocatie te begeleiden en de ontwikkelingen op het toneel te verlevendigen, bijvoorbeeld omdat ze een publieksfunctie hebben. Ze zijn in die zin vergelijkbaar met de zinnekens. Duvelrijen of duivelspelen komen onder meer voor in de *Spiegel der minnen* (ca. 1470) van Colijn van Rijsele en in *Vanden heilighen sacramente vander Nyeuwervaert* (1500) van Jan Smeken.

LIT: Buddingh'; Laan; Wilpert; H. Pleij. 'Spectaculaire duivelscènes domineren de opvoering van het mirakelspel *Vanden heilighen sacramente vander Nyeuwervaert* in Breda', in: R.L. Erenstein (red.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 64-69. [G.J. van Bork]

dynamisch accent, intensiteitsaccent of sterkteaccent

Term uit de prosodie ter aanduiding van de prominentie van de klank van een syllabe ten opzichte van de omringende syllaben ten gevolge van de extra luidheid ervan. Het is discutabel of deze vorm van prominentie voornamelijk van fysische aard is, dan wel van psychologische aard. Wel is het zeker dat dynamisch accent in het spreken veelal gepaard gaat met verlenging van de syllabe (kwantiteitsaccent) en verhoging van de toon (melodisch accent) ervan.

LIT: Dupriez-2; Marouzeau; Morier; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

dynamisch vers

Aanduiding voor een gedicht met een vrij vers-2 als opbouwprincipe, zonder rijmschema en met ongelijke strofepbouw. Het werd vooral in het modernisme veelvuldig beoefend, alsook door de Vijftigers en Zestigers. Een van de eerste voorbeelden vindt men bij Gorter. In het laatste gedeelte van het lange gedicht 'Lucifer' gaat hij, na eerst het metrische vers gehanteerd te hebben, over op het dynamische vers:

De eeuwen die geweest zijn
de oude reuzen over zee geweken
zij hoorden dien toon.

(H. Gorter. *Verzamelde lyriek tot 1905*, 1977², p. 41).

Van Ostaijen past het procédé vaak toe, zoals in het volgende 'Gedicht':

Snijd van de struik de sering
stel de bloemen in een aarden vaas
Zoals de aarden vaas draagt
glad juweel van geworden kennis
van zijn kleien oorsprong de herinnering
sluit gij met het laatste doen van uw handen uw verlangen
in de vereniging van de bloem met de aarden vaas.
(P. van Ostaijen. *VW, Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 226).

LIT: Gorp; Lodewick. [G.J. Vis]

dysfemisme

Term uit de stijltheorie voor de omschrijving van een zaak waarbij de negatieve kanten ervan benadrukt worden, bijv. 'stinkhok' voor 'toilet'.

LIT: Cuddon; Shipley. [G.J. Vis]

dystopie

Het tegengestelde van de utopie, d.w.z. een tekst waarin weliswaar een toekomstbeeld gegeven wordt, maar dat van de utopie verschilt door het negatieve beeld dat van die toekomst wordt geschilderd. Als voorbeeld van een dystopie kan gelden George Orwells *Nineteen eighty-four* (1949). Als Nederlands voorbeeld wordt wel *Blokken* (1931) van F. Bordewijk genoemd.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp. [G.J. van Bork]

E

echo

Algemene aanduiding voor klankherhaling in de vorm van rijm, hetzij dicht op elkaar (zoals bij de diverse rijmschema's), hetzij verder uiteengeplaatst (zoals bij het refrain-1 en vooral het rondeel).

Een bijzondere vorm van het gebruik van de term echo betreft die poëtische constructie waarbij een regel of woord gevolgd wordt door herhaling van de laatste syllaben ervan, zoals in 'Woud vermolmen olmen' (P. van Ostaijen. *VW Poezie* dl. 2, 1979, p. 158).

Een hieraan verwant gebruik van het verschijnsel echo treedt op in het echodicht. LIT: Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

echodicht

Aanduiding voor een dichtkundig procédé waarbij een vraag rijmend wordt beantwoord. Het verschijnsel kwam veel voor bij de rederijkers en in de tijd van reformatie en contrareformatie. Zo schreef Vondel zijn twaalfregelig 'Gesprek op het graf van [...] Oldenbarnevelt', waarin het procédé in elke afzonderlijke regel werd toegepast. De laatste regel ervan luidt:

Vr. Wat wort de Dwingelandt, die 't Recht te machtigh was? *K. Asch.*
(J. v.d. Vondel. *Werken*, WB-ed., dl. 2, 1929, p. 754).

Het verschijnsel kan ook incidenteel in een dichtwerk optreden. In A. van de Venne's 'Zeevsche meyclacht' staan de regels:

Ey segt, wat comt van niet te *trouwen? rouwen, rouwen;*
Als jeucht niet teelt, wie salder *bouwen, ouwen, ouwen?*
Wat raet voor my, en voor mijn bitter *clacht? lacht, lacht.*
Hoe vrijt men best, by dage, of by nacht? *by nacht.*
(A. v.d. Venne. *Zeevsche nachtegael*, ed. Meertens/ Verkruijsse, 1982, p. 92).

Ook in sommige renaissance drama's - met name in het werk van Theodore Rodenburg, maar ook bij Hooft, De Koningh, Krul e.a. - komen echoscènes voor, meestal op het hoogtepunt van de intrige waarna de catastrofe volgt.

Wanneer het procédé door het gehele gedicht wordt volgehouden, noemt men het gedicht in zijn geheel ook wel echodicht of echogedicht.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. van Eemeren. 'Echo-scènes in Nederlandse toneelstukken uit de eerste helft der zeventiende eeuw', in: *Eer is het lof des deuchts; opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (1986), p. 63-76. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

ecloge

In de Romeinse keizertijd ontstane benaming voor een klein en oorspronkelijk, waarschijnlijk uit een verzameling gekozen, gedicht (in het Grieks letterlijk 'keuze'). Sinds echter de tien gedichten van de *Bucolica* van Vergilius *Eclogae* werden genoemd, is het de benaming geworden voor een herdersdicht (pastorale-1). Vooral in de renaissance (Boccaccio, Dante, Petrarca) was het genre populair. De termen ecloge en idylle worden door elkaar gebruikt.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [H. Struik]

écriture automatique of automatisch schrift

Schrijfwijze waarbij bewust de controle van de rede wordt uitgeschakeld en uitsluitend wordt genoteerd wat spontaan uit het onderbewuste opkomt. De écriture automatique werd in de jaren '20 geïntroduceerd door de Franse surrealisten (o.a. André Breton, Philippe Soupault) als een spontane en daardoor verrassende uiting van de psychische processen in de mens. Soms wordt bij de écriture automatique gebruik gemaakt van hypnose of drugs om spontane uitingen te stimuleren.

Bij de associatieve techniek van veel Vijftiger-poëzie komen spontane woordverbindingen voor die sterk doen denken aan automatisch schrift, zoals bijv. in Kouwenaars gedicht 'Als een ding' uit *Zonder namen* (1962, p. 14).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; J. van Spaendonck. *Belle époque en anti-kunst* (1977), p. 254-275. [G.J. van Bork]

editeur of tekstbezorger

Filoloog (filologie) die een editie vervaardigt van een (literaire) tekst uit het verleden met het doel deze tekst toegankelijk te maken voor een hedendaags publiek. Tot het werk van de editeur behoort het kiezen van een tekst die om een bepaalde reden toelichting en verspreiding verdient. In deze fase van de werkzaamheden is de editeur vooral literair-historicus. De tekstgenese, inclusief de drukgeschiedenis, zal vervolgens vastgesteld dienen te worden voordat de editeur kan beschikken over een basistekst. In dit stadium vallen de bezigheden op het terrein van de hulpwetenschappen als codicologie, paleografie, manuscriptologie, systematische en analytische bibliografie. De aard (facsimile-editie, diplomatische of kritische editie, leeseditie enz.) en inrichting van de editie tenslotte is afhankelijk van het publiek waarvoor ze bestemd is. Voet- of eindnoten met woord- en zakencommentaar, variantenapparaat en inleiding met het noodzakelijke literair- en cultuurhistorisch kader kunnen deel uitmaken van de editie.

Gewoonlijk wordt op de titelpagina aangegeven welke de werkzaamheden van de editeur zijn geweest, bijv. 'diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500' (*Van den vos Reynaerde*, ed. Hellinga, 1952), 'kritisch uitgegeven, met woordverklaringen, commentaar en tekstkritische aantekeningen' (*Van den vos Reynaerde*, ed. Lulofs, 1983), 'facsimile-editie van exemplaar PB Zeeland 3 K 1 van de druk Middelburg 1623 met een verantwoording en indices' (*Zeeusche Nachtegael*, ed. Meertens en Verkruijsse, 1982) of 'opnieuw uitgegeven en van inleiding, aantekeningen en bijlagen voorzien' (Rhijnvis Feith, *Julia*, ed. Kloek en Paasman, 1982).

In het verleden werd de editeur ook wel aangeduid als 'uitgever', maar die aanduiding kan beter gereserveerd worden voor een commercieel uitgever. Van recente datum is de toevoeging 'ed.', ontleend aan het Engelse 'editor', aan de naam of namen van de samensteller(s) van bundels wetenschappelijke opstellen. Daarvoor kan men in het Nederlands beter de term 'redacteur' gebruiken, bijv. G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis; poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (1986).

LIT: Hiller; Mathijssen; W.Gs Hellinga. 'De commentaar', in: *Handelingen 24e Nederlandse Filologencongres* (1956), p. 109-127. [P.J. Verkruijsse]

editie of tekstuitgave

Uitgave van een ongepubliceerde of eerder uitgegeven tekst waarbij een editeur opgetreden is die verantwoordelijk is voor de tekstkeuze, de tekstverzorging en de wijze van editeren. In een editie wordt bijv. door de editeur verantwoord welk stadium uit de tekstgeschiedenis hij als basistekst heeft gebruikt, voor welk type editie hij gekozen heeft, of hij al dan niet zijn editie van commentaar heeft voorzien en wat hij met zeffouten of varianten heeft gedaan in zijn uitgave.

Er zijn verschillende vormen van edities waartoe een editeur kan besluiten, maar voor welk type hij ook kiest, steeds zal in principe het voorwerk van een historisch-kritische editie daaraan vooraf dienen te gaan om hem verantwoord te kunnen noemen. In de praktijk is dat lang niet altijd het geval en beperkt de editeur zich tot de heruitgave van een tekst, al dan niet met toevoeging van commentaar. Als voorbeelden van dergelijke beperkte heruitgaven kunnen de edities genoemd worden van het *Verzameld werk* van Louis Couperus door een commissie onder leiding van G. Stuiveling (1952-1957) of de uitgave van Nicolaas Beets' *Camera obscura* door M. Stapert-Eggen (1977).

Afhankelijk van de doelstelling van de editie of van het geïntendeerde publiek onderscheidt men de volgende editietypen: historisch-kritische editie, studie-editie, leeseditie, facsimile-editie, archiefeditie, kritische editie, diplomatische editie en schooleditie.

LIT: Bantel; BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; Mathijssen; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

editietechniek zie teksteditie

editiewetenschap zie teksteditie

editio prima

De eerste of oorspronkelijke druk van een tekst. Wanneer het een tekst betreft die ontstaan is vóór de uitvinding van de boekdrukkunst noemt men de eerste druk de editio princeps. Wanneer er onduidelijkheid heerst over de volgorde van verschillende drukken (eerste druk en herdrukken), is de uiterlijk best verzorgde druk soms de editio prima. Verder kan een editio prima zich van een herdruk onderscheiden door het voorkomen van één of meer van de volgende kenmerken: het voorwerk begint niet met katernsignatuur A, maar bv. met een asterisk; het laatste katern kan blanco

bladen bevatten terwijl een herdruk zal proberen om de tekst één katern eerder rond te krijgen; er is geen inwinnen of uitdrijven nodig wegens gebruik van ander typografisch materiaal.

LIT: R.B. McKerrow. *An introduction to bibliography for literary students* (1928²), p. 184-199. [P.J. Verkruijsse]

editio princeps

De eerste druk van een tekst waarvan het ontstaan dateert van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst. Als alle handschriften intussen verloren gegaan zijn, is de editio princeps de belangrijkste bron geworden. Door de humanisten zijn er kort na de uitvinding van de boekdrukkunst van vele klassieke editiones principes vervaardigd. Voor de eerste druk van een tekst van na de uitvinding van de boekdrukkunst gebruikt men de term editio prima.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; Mathijsen; Metzler; MEW; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

e/en-rijm

Rijm van het type 'jonkvrouwen / ontrouwe', zoals dat gedurende de Middeleeuwen in die gewesten gebruikt werd waar de slot- *n* niet of nauwelijks hoorbaar werd uitgesproken, zoals bijv. in Vlaanderen. Middeleeuwse kopiisten uit andere streken moeten dit e/en-rijm als onzuiver rijm ervaren hebben of van mening geweest zijn dat er iets aan het rijmpaar ontbrak, want heel vaak 'verbeteren' zij dit e/en-rijm in volrijm door een 'n' toe te voegen 'jonkvrouwen / ontrouwen', of weg te laten 'nature / uren > nature / ure'.

LIT: A. van Loey. *Middel nederlandse spraakkunst II. Klankleer* (1980), § 105; W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde* (1989), p. 128, 211. [W. Kuiper]

eenakter

Dramatisch werk dat bestaat uit één enkel bedrijf. Meestal is de eenakter van korte duur; zelden langer dan veertig minuten. Hoewel modern toneel soms niet uit bedrijven, maar uit scènes is opgebouwd, blijft men de term toch gebruiken voor die toneelstukken in één bedrijf die niet avondvullend zijn. De eenakter verhoudt zich tot het avondvullend drama als het korte verhaal of de novelle tot de roman.

Hoewel er voor 1750 wel toneel in één bedrijf geschreven is (overwegend kluchten), werd de term pas in de tweede helft van de 18e eeuw toegepast. In het Nederlandse taalgebied werden eenakters geschreven door o.m. H. Heijermans (*Het kind*, 1903), H. Claus (*De getuigen*, 1952) en L. de Boer (*Darts*, 1967).

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

eenheden, Aristotelische zie Aristotelische eenheden

eenheid van handeling

Eén van de Aristotelische eenheden uit het klassieke drama. De andere is de eenheid van tijd. Later werd daaraan de eenheid van plaats toegevoegd. De eenheid van handeling houdt in dat er geen bijzaken als nevenintrige naast of door de hoofdintrige heen lopen.

LIT: Bantel; Gorp; Metzler; MEW; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

eenheid van plaats

Eén van de drie eenheden uit het klassieke drama. De andere twee zijn de Aristotelische eenheid van handeling en eenheid van tijd. De eenheid van plaats, die later aan de Aristotelische eenheden werd toegevoegd, houdt in dat de handeling zich op één plaats afspeelt; gebeurtenissen van belang die elders gebeuren, worden bijv. door een bode verteld (bodeverhaal; teichoskopie).

LIT: Bantel; Gorp; Metzler; MEW; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

eenheid van tijd

Eén van de Aristotelische eenheden uit het klassieke drama. De andere is de eenheid van handeling. Op een later tijdstip werd daaraan de eenheid van plaats toegevoegd. De eenheid van tijd houdt in dat de handeling op het toneel niet langer duurt dan een etmaal.

LIT: Bantel; Gorp; Metzler; MEW; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

efonesis zie exclamatio

egodocument

Geschrift dat behoort tot de autobiografische teksten, zoals de brief, het dagboek, de autobiografie, het reisverslag en de memoires. Het gaat hierbij steeds om teksten waarin een auteur een zelfbeeld geeft van zijn persoon (karakter, leefwijze, levensomstandigheden) en van personen uit zijn omgeving. In die zin kunnen ook

fotoalbums, films en video-opnamen tot de egodocumenten gerekend worden, evenals alba amicorum.

Egodocumenten zijn een bron voor de biografie van auteurs, al zal er altijd voorzichtig gebruik van gemaakt dienen te worden vanwege het genoemde zelfbeeld en de stilering. Een belangrijke reeks uitgaven op dit gebied vormt de serie Privé Domein, gepubliceerd door De Arbeiderspers te Amsterdam.

LIT: F. Boersma. *Dagboek van Nederland: geschiedenis gezien door ooggetuigen* (1984); M. Groen e.a. (red.). 'Ego-documenten', spec. nr. van *Adem* 3 (1988) 1; R. Dekker. 'Wat zijn ego-documenten?', in: *Indische letteren* 8 (1993), p. 103-112; R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker. *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw; een chronologische lijst* (1993). [G.J. van Bork]

einde zie finis-2

eindnoot

Toelichting aan het eind van een hoofdstuk, een artikel of een boek, doorgaans in een kleiner lettertype. De meest voorkomende eindnoten bestaan uit literatuurverwijzingen of bronnenopgaven en uit woordverklaringen bij teksten (annotatie). In boeken en tijdschriften worden eindnoten gewoonlijk doorlopend genummerd; in de tekst staan de verwijzingsnummers dan superieur gedrukt. Wanneer een tekst van vers- of regelnummering in de marge is voorzien, kunnen eindnoten ook daarnaar verwijzen.

Noten geplaatst aan de voet van een pagina heten voetnoten.

LIT: BDI; Best; Hiller; Scott; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 160-162. [P.J. Verkruijsse]

eindrijm

Term uit de prosodie voor die vorm van rijm waarbij het eind van een versregel fungeert als rijmvragers of rijmgever. Gedurende de Middeleeuwen, de renaissance en het classicisme was eindrijm een algemene eis voor dichtwerk (gedicht); het werd toen altijd gecombineerd met metrisch ritme. Wanneer eindrijm ontbreekt, spreekt men wel van blank vers.

In het volgende voorbeeld fungeert het regeleinde van vs. 2 als rijmvragers van dat van vs. 3, terwijl het eind van vs. 3 op zijn beurt enerzijds rijmgever is van dat van vs. 2 en anderzijds rijmvragers van het eind van vs. 5:

Elk maek' staet dat Morfeus zonder
Trouwe is. goën kleeft valscheit aen.
'k Was eens vroeg te bedt genaen;
Venus star was nogh niet onder;
Zy scheen klaerder dan de maen.
(H.K. Poot. *Minnezangen*, ed. Geerars, 1964, p. 22).

Bij eindrijm wordt mannelijk en vrouwelijk rijm onderscheiden met diverse rijmschema's.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; C.F.P. Stutterheim. *Stijlleeer* (1947), p. 51-60. [G.J. Vis]

elegantia

Term uit de retorica voor een stijl die zuiverheid en helderheid (puritas en perspicuitas) combineert.

LIT: Best; Cuddon; HWR; Lausberg; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

elegie, klaaglied, klaagzang, lamentatie, treurlied of treurzang

Aanduiding voor die vorm van lyriek waarin uiting wordt gegeven aan droefheid. De aanleiding kan gelegen zijn in de dood van een dierbare, zoals bij het Middelnederlandse 'Egidiuslied' (*Liederen en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift*, ed. Heeroma, 1966, p. 441-442), of in een andere droevige gebeurtenis, zoals bij J. Kinkers 'Weeklagt' over de politieke situatie in 1813 (*Gedichten*, dl. 2, 1820, p. 19-32). Ook een meer algemene problematiek kan aanleiding zijn tot een klaaglied, zoals het geval is bij G. Gezelles 'Waarom en kunnen wij niet' (*VD*, dl. 2, ed. Boets, 1980, p. 77).

Wanneer de lamentatie handelt over het verlies door de dood, dan is er nauwe verwantschap met mortuaire literatuur en funeraire poëzie (lijkdicht, graf dicht, grafschrift en in memoriam). Een specifieke vorm van de elegie is het elegisch distichon.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.A.P.C. Poelhekke en J.J. Giesen. *Woordkunst* (1948), p. 214-215. [G.J. Vis]

elegisch distichon

Aanduiding voor het distichon, als zelfstandig geheel of als onderdeel van een groter gedicht, dat de geëigende versvorm was voor de elegie in de Oudheid. In later eeuwen werd de elegie niet meer uitsluitend in de vorm van het distichon geschreven, zoals op zijn beurt het distichon niet langer uitsluitend gebruikt werd voor de elegie.

Een nagalm van het elegisch distichon vindt men soms bij auteurs die het distichon beoefenden, zoals Huygens, Staring, De Genestet, C. Vosmaer, Verwey en Adama van Scheltema.

In het volgende kwatrijn van Scheltema, uit de *Gevleugelde spreuken*, opgebouwd uit disticha die men in technische zin als elegisch distichon kan aanmerken, zou men een 'elegische toon' kunnen waarnemen:

Waak en zie toe! hoed uw hartsgeweld door dit vijandelijk leven,

Spil geen gedachte, geen daad - mors niet met uw gemoed
Weet dat de vruchtbaarste gronden één vruchtbaar gewas maar doen rijpen -
En dat het zaad van uw geest meer telt dan dat van uw bloed!
(C.S. Adama van Scheltema. VG, 1962, p. 364).

LIT: Abrams; Buddingh'; Cuddon'; Gorp; MEW: Preminger; Shipley; Wilpert;
G.Kazemier. *In de voorhof der poëzie* (1965), p. 151. [G.J. Vis]

elegisch kwatrijn zie elegische stanza

elegische stanza of elegisch kwatrijn

Term uit de genreleer voor een vierregelige strofe die formeel identiek is met het kwatrijn uit het Shakespeareaans sonnet, en die bovendien de inhoudelijke kenmerken heeft van de elegie.

Als voorbeeld van een elegische stanza kan men het gedicht 'Droefheid' van J.I. de Haan beschouwen:

Ik ween. Maar niet om mijn verloren jeugd.
Maar omdat zij, die met mij knapen waren,
Als ik verloren hun onschuld en deugd,
En als ik zwerven door de leege jaren.
(J.I. de Haan. VG, dl. 2, 1952, p. 218).

LIT: Cuddon; Preminger. [G.J. Vis]

elektronische publicatie

Publicatie die in digitale vorm wordt aangeboden, hetzij op diskette, hetzij via e-mail, hetzij via Internet. Het Internet bestaat uit een verzameling van met elkaar verbonden computernetwerken (universiteiten, bedrijven) waartoe men met een pc, voorzien van een modem, toegang kan krijgen via een abonnement bij een internet-provider (bijv. SURF-NET waarbij o.a. alle Nederlandse universiteiten zijn aangesloten, of organisaties als NLnet, Planet Internet, XS4ALL, World Access). Het populairste onderdeel van Internet is tegenwoordig het World Wide Web (WWW), de opvolger van Gopher, dat het mogelijk maakt voor WWW-clients als Netscape via hypertext-links (gemarkeerde trefwoorden) naar allerlei samenhangende documenten te verwijzen (Hypertext Transfer Protocol: http).

De elektronische zoekmogelijkheden via Internet, ook op het gebied van de neerlandistiek, nemen met de dag toe. Via Internet is het mogelijk wereldwijd bibliotheek- en antiquariaatscatalogi te raadplegen, gedigitaliseerde primaire teksten op te halen (bijvoorbeeld via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org), in het Laurens Janszoon Costerhuis (www-cust01.energis-idc.net/~ljcoster) en via het Schrijversnet (www.schrijversnet.nl)), encyclopedieën in te zien, abonnementen te nemen of elektronische tijdschriften (het neerlandistische tijdschrift *Neder-L* via

listserv[[at]]nic.surfnet.nl), via discussielijsten in contact te komen met andere onderzoekers of e-mail te versturen.

De Nederlandse host-organisatie Pica stelt via het OBN (Open Bibliotheek Netwerk) de CC-Nederland (centrale catalogus) en Regionale Centrale Catalogi op Internet beschikbaar: <http://www.pica.nl>. Ook het Online Retrieval Systeem (ORS) wordt door Pica via het OBN opengesteld. Dat betekent toegang tot o.a. de *BNTL*, de *STCN*, *GLIN* (Grijze literatuur in Nederland), *HinT* (Historie in titels), *ISTC* (Incunable Short Title Catalogue) en de briefencatalogus *CEN*.

LIT: BDI; E.G. Sieverts en M.W. de Jong-Hofman (eindred.). *Online opsporen van informatie. Theorie en praktijk van het gebruik van interactieve informatiesystemen* (1996⁶); M. de Niet. ^{Climacterium?}, in: *Dokumentaal* 25 (1996), p. 134-137; M. Smolenaars. 'Van Karel ende Elegast tot Kopland, een neerlandicus de digitale snelweg op', in: *Dokumentaal* 25 (1996), p. 138-141; B. Mourits en Th. Vaessens. 'Stand van zaken: This game is shareware. Internet en de letterkundige neerlandistiek', in: *Nederlandse Letterkunde* 2 (1997), p. 75-84; M. de Niet. 'Rondom de computer. Van boekgeschiedenis naar informatieggeschiedenis?', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 4 (1997), p. 243- 264; R. Agterberg. 'Internet als venster op de literatuur', in: *Literatuur* 1997, nr. 5, p. 306-307; B. van Wonderen. 'Net-Neerlandistiek', in: *UvA-link*, nr. 17 (sept. 1997), p. 1-3. [P.J. Verkruijsse]

elementaire reeks

In de verteltheorie gebruikte aanduiding voor (een gedeelte van) een geschiedenis van in principe drie fasen, te weten een geopperde mogelijkheid, een gebeurtenis als gevolg daarvan en de afsluiting van die gebeurtenis, bijv. 'Jan wil een boek schrijven' (mogelijkheid); 'Jan schrijft een boek' (actualisering); 'Het boek verschijnt' (afsluiting). De meeste elementaire reeksen zijn in een verhaal ingebed in combinaties van dit type reeksen tot complexere reeksen die samen het gehele verhaal uitmaken.

LIT: Bal; Cl. Bremond. 'De logica van de narratieve mogelijkheden', in: W.J.M. Bronzwaer e.a. *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 183-207. [G.J. van Bork]

elisie

Uitstoting, omwille van het ritme, van een klinker in een versregel. Wanneer de elisie plaatsvindt aan het eind van een woord, spreekt men van apocope, bijv.

Toen ik, op mijn' geboortedag,
Nog nauwlijks in het wiegje lag
Kwam 't dartel wicht, de looze Min,
Het kraamvertrek al lagchende in
(J. Bellamy. *Gezangen mijner jeugd*, ed. Buijnsters, 1968, p. 29).

In dit geval is 'mijnen' geapocopeerd tot 'mijn'. Het apostrofteken duidt erop dat de lezer niet alleen de 'e' moet weglaten, maar ook de daarachter staande 'n'. In de daarop volgende regels is 'het' geëlideerd tot tot 't', en is door elisie van de slotklinker van 'lagchende' de noodzaak ontstaan van contractie van de 'e' met de daarop volgende 'i' van 'in'. Het is in de 19e eeuw gebruikelijk om in gevallen als de laatste

de elisie respectievelijk de contractie aan de lezer zelf over te laten zonder gebruik van het apostrofteken als leesaanwijzing.

Als de elisie een klinker binnen het woord betreft, spreekt men van syncope, bijv. 'nauwlijks' in plaats van 'nauwelijks', zoals in het hierboven gegeven citaat uit Bellamy. Het tegenovergestelde hiervan is epenthesis. Vindt de elisie aan het begin van een woord plaats dan noemt men deze aphaeresis of procope.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

ellips

Stijlfiguur waarbij een vanzelfsprekend woord wordt weggelaten zodat een onvolledige zin ontstaat. De weggelaten delen kunnen gemakkelijk aan de hand van situatie en context gereconstrueerd worden. Met name in poëzie komt men vaak elliptische zinnen tegen:

Achttien jaren [is hij], [hij heeft] rode konen;
't Eerste dons [vertoont zich] om mond en kin.
Dromen van OP KAMERS WONEN: [...].
(A. van der Hoop Juniorsz. 'Student worden', in: *Twaalf Daguerrotypen*, 1851, ed. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw*, 1979, p. 240).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Ueding; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [P.J. Verkruijsse]

elocutio

Term uit de retorica voor de derde taak van de redenaar (*officia oratoris*): na *inventio* en *dispositio* komt de *elocutio*, de stijlleer, die zich bezighoudt met de taalkundige kant van de rede, de *verba*: het verwoorden van het binnen de *inventio* vergaarde en binnen de *dispositio* geordende materiaal. Er worden vier stijleugden, de *virtutes elocutionis* of *virtutes dicendi*, onderscheiden: de *puritas* of *latinitas*, een idiomatisch zuiver taalgebruik; de *perspicuitas* of helderheid; de *ornatus* of stilistische verfraaiing; het *aptum* of *decorum*, de passendheid van de bewoordingen.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; Leeman/Braet; Scott; Shipley. [P.J. Verkruijsse]

eloquentia

Die vorm van welsprekendheid (retorica) die gericht is op de praktijk, de mondelinge voordracht van teksten. Zo is er in de 19e eeuw sprake van 'uiterlijke welsprekendheid' ter aanduiding van die retorische activiteiten die gekenmerkt worden

door aandacht voor de orale cultus, de declamatie. Men vindt deze met name in genootschappelijke kringen (rederijkerskamers, dichtgenootschappen).

Een ander - hiermee samenhangend - aspect van de eloquentia is de zorg voor mimiek en gebaren, die er in de 19e eeuw toe leidde dat de voordrachtskunst evolueerde in de richting van het toneelspel (drama).

LIT: HWR; LdMA; Leeman/Braet; W. van den Berg. 'Op gehoorsafstand', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 473-478. [G.J. Vis]

embleem zie emblema

emblema, embleem, sinnebeeld of zinnebeeld

Genre in de kunst van vooral renaissance en barok dat gekenmerkt wordt door een drieledige eenheid van opschrift (motto-2), afbeelding (pictura) en onderschrift (subscriptio), waarin de in de afbeelding gegeven 'werkelijkheid' meer betekent dan zij voorstelt. De pictura is de visuele voorstelling van een idee door middel van het concetto, het op scherpzinnige en verrassende wijze verbinden van uit elkaar liggende beelden of begrippen.

Emblema betekent zoiets als 'mozaïekversiering'; in de retorica had het de pejoratieve betekenis van 'gemeenplaats' gekregen. Daarmee zijn tevens beide terreinen gegeven waarop het genre zich beweegt: de beeldende kunst en de literatuur (ut pictura poesis-literatuur). Het ontstaan van het genre is nauwkeurig te traceren: een bundel epigrammen van A. Alciato wordt door de uitgever voorzien van prenten en als *Emblematum liber* in 1531 op de markt gebracht. Deze formule blijkt zeer succesvol, wellicht omdat ze aansluit bij een aantal andere genres die op dat moment in de mode zijn (maniërisme), zoals het epigram, de rebus, het blazoen van de rederijkers, de rijmprent, het portretgedicht (beeldgedicht-2) en de impresa en bij de belangstelling voor de hiërogliefen, de allegorische (allegorie) literatuur en mnemotechnieken uit de Middeleeuwen en geïllustreerde boeken in het algemeen.

Een indeling in drieën van de emblematabundels is mogelijk: heroïsch (individueel zoals vorstenspiegels, of corporatief), ethisch-moraliserend (religieus of erotisch) en didactisch (encyclopedisch of iconologisch). Daniël Heinsius (*Quaeris quid sit amor*, 1601), G.A. Bredero (in de bundel *Thronus Cupidinis* van 1618, waarin ook bijdragen van Roemer en Anna Visscher, Otto Vaenius, Vondel en Hooft), Jacob Cats (*Sinne- en minnebeelden*, 1618) en P.C. Hooft (*Emblemata amatoria*, 1611) zijn emblematici die zich met het typisch Nederlandse liefdesemblema hebben beziggehouden, daarbij bijgestaan door de beste illustratoren uit die tijd (Crispijn de Passe, Adriaan van de Venne). Beoefenaren van religieuze (liefdes)emblemata zijn Hermanus Hugo, A. Poirters en Jan Luyken. Een bijzondere categorie vormt de hartsemblatië (religieus en profaan), waarin het menselijk hart is afgebeeld en centraal staat. Realistische emblemata - eveneens een typisch Hollands subgenre - zijn van Roemer Visscher (*Sinne-poppen*, 1614), Johan de Brune de Oude (*Emblemata*, 1624) en Jan van der Veen. Alle belangrijke emblemata-bundels (773 in totaal) zijn op microfiches uitgegeven door Inter Documentation Company te Leiden.

Belangrijke drukkers van embleembundels zijn Chr. Plantin en D.P. Pers welke laatste zowel C. Ripa's emblematisch 'handboek' *Iconologia* vertaalde (1644), als zijn eigen bundel *Bellerophon* (1614) uitgaf naast die van o.a. Coornhert, Heinsius en Vondel. In de inleiding van Vondels *Gulden Winckel* (1613) omschreef Pers de emblematiek als volgt:

de stomme schilderie en levende dicht-kunst (als twee gesusters, malkanderen omhelsende) kunstlijcken versaemt, en het profijtelijcke by het vermakelijcke ghevought (*WB*-ed., dl. 1, 1927, p. 268).

Met name in de barok spreekt men ook wel van het literair of woordemblema bij literatuur, meestal poëzie, die een aan de emblematiek ontleende bijzondere vorm van beeldgebruik hanteert. Bij Jacobus Revius en Heiman Dullaert kan men daarvan voorbeelden aantreffen.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Feather; Fowler; Gorp; Hiller; HWR; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; P.J.H. Vermeeren. 'De emblemata van Cats', in: *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag* (1962), p. 155-176; M. Praz. *Studies in seventeenth-century imagery*, 2 dln. (1964²-1974); *Tot lering en vermaak; betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (1976); A. Henkel en A. Schöne. *Emblemata; Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (1976²); K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977); *Wort und Bild; Buchkunst und Druckgraphik in den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert* (1981); K. Porteman. 'De liefdesemblematiek', in: P.C. Hooft. *Emblemata amatoria* (1983), p. 6-68; P.J. Meertens en Hilary Sayles. *Nederlandse emblemata; bloemlezing uit de Noord- en Zuidnederlandse emblemata-literatuur van de 16de en 17de eeuw* (1983); K. Porteman. 'Geschreven met de linkerhand? Letteren tegenover schilderkunst in de Gouden Eeuw', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 93-113; *Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*, ed. H. Vekeman und J. Müller Hofstede (1984); R. van Straten. *Een inleiding in de iconografie* (1985); P. King. 'Vondel en de emblematiek', in: *Jetzt kehrt ich an den Rhein*, ed. H. Vekeman und H. van Uffelen (1987), p. 174-193; J. Landwehr. *Emblem and fable books, printed in the Low Countries 1524-1813; a bibliography* (1988); P.P.M. Raasveld. *Pictura, poesis, musica. Een onderzoek naar de rol van de muziek in embleemliteratuur* (1995); H. Luijten & M. Blankman. *Minne- en zinnebeelden; een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek* (1996); E.K. Grootes. 'Picturae in words: the Moralia of Joannes Barbonius (1646)', in: *Emblematica* 8 (1994[=1997]), p. 293-301. [P.J. Verkruijsse]

emblematicus of emblematist

Een emblematicus is een samensteller van een embleemboek of een dichter van emblemata (emblema).

LIT: K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 9. [P.J. Verkruijsse]

emblematiek

Onder emblematiek wordt verstaan de verschijningsvorm van het emblema in zowel de literatuur, als in de beeldende en toegepaste kunst.

LIT: Laan; Metzler; K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 9. [P.J. Verkruijsse]

emblematicus zie emblematist

emblematooloog

Een emblematooloog is een wetenschapper die het genre van het emblema bestudeert.

LIT: K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 9. [P.J. Verkruijsse]

embryonisch rijm zie halfrijm

emendatio zie emendatie

emendatio of emendatie

Term uit de tekstkritiek voor de (re)constructie van het archetype van een tekst met gebruikmaking van een stemma op basis van de overgeleverde handschriften en drukken. De emendatio volgt na de recensio, die de onderlinge verwantschappen van de overgeleverde handschriften en drukken uitdrukt in een filiatie.

De verbetering van bedorven plaatsen in een handschrift of druk leidt tot een kritische editie. Idealiter zou een emendatie moeten geschieden op gezag van het stemma of van het origineel (als de desbetreffende tekst een vertaling is). In de filologische praktijk vinden de meeste emendaties echter plaats op basis van subjectieve criteria als belezenheid en (on)begrip voor de tekst. Is de corruptie evident, maar de emendatie twijfelachtig, dan spreekt men van een conjectuur.

De meest bekende verzameling emendaties is *Tekstcritiek van J. Verdam in het Middelnederlandsch Woordenboek samengelezen door Willem de Vreeze* (1929), opgenomen in het tiende deel van het *Middelnederlandsch Woordenboek*.

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Mathijssen; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973); B.J.P. Salemans. 'Text genealogical remarks on Lachmann, Bédier, Greg and Dearing', in: *LB* 79 (1990), p. 427-468. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

emfase of emfasis

Troop (troop-2) om door middel van accentuering (accent), opvallende woordschikking (inversie, antithese, climax-1), typografische hulpmiddelen (cursief, kapitaal of onderstreping) of ellips een woord of zinsdeel indirect nadruk te geven. De emfase kan behalve voor ironie ook gebruikt worden in gevallen dat het gevaarlijk is om rechtstreeks een mening te uiten (i.v.m. censuur) of wanneer dat ongepast zou zijn.

Een voorbeeld van typografische emfase kan men aantreffen in de volgende zin van Louis Paul Boon:

want zij denken er niet aan een WERkelijke sociale staat op te richten, ze hebben
Angst van een werkelijke sociale staat.
(*De Kapellekensbaan*, 1964⁴, p. 219).

Een ander voorbeeld van emfase geeft het 'Predikanten-lied' van Cornelis Paradijs:

Dat is scheppen, *dat* is dichten,
Loven, lieven, steunen, stichten ...
Zing, ten Kate! zing uw lied!
God vergeet zijn dichter niet!
(*Grassprietjes*, ed. Luger, 1984, p. 56).

In de retorica verstaat men onder emfasis ook wel een rijke gedachteninhoud die in bondige taal wordt vervat (significatio).

LIT: Best; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Leeman/Braet; Metzler; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Ueding; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²); J. Jansen. *Brevitas* (1995), p. 174-177. [W. Kuiper/P.J. Verkruisje]

emfasis zie emfase

empathie

Begrip uit de esthetica en de literaire kritiek, omstreeks 1850 in Duitsland opgekomen en aldaar met 'Einfühlung' aangeduid. Het behelst het veronderstelde vermogen van de lezer, kunstbeschouwer, luisteraar enz. om de atmosfeer van het kunstwerk en de prikkels die van het kunstwerk uitgaan adequaat aan te voelen. De bruikbaarheid van het begrip in de literatuurwetenschap is nogal dubieus.

Beoefenaren van de latere receptie-esthetica (empirische richting) zagen de empathie als een eigenschap van sommige lezers waardoor ze kunnen reageren op andermans gevoelens. Zo probeerde men emotionele empathie te meten met een empathievragenlijst gericht op het onderzoek naar de 'heightened

responsiveness to another's emotional experience' (Mehrebian & Epstein, 1972, p. 525).

A. van Assche heeft gewerkt met de hypothese dat empathische proefpersonen eerder de gevoelens van anderen tot hun eigen gevoelens maken, m.a.w. dat de profielen van door de tekst uitgedrukte en die van door de tekst opgewekte gevoelens de neiging vertonen samen te vallen. Deze hypothese blijkt gedeeltelijk houdbaar te zijn. Uit onderzoek is bovendien gebleken dat de sociaal-culturele situatie empathiegevoelens kan belemmeren of verhinderen.

De evaluatie van de aard der gevoelens bepaalt in welke mate proefpersonen met meer empathische aanleg zich ook empathischer zullen opstellen. Ook de graad van vereenzelviging wordt hierdoor bepaald.

LIT: Abrams; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; A. Mehrebian en N. Epstein. 'A measure of emotional empathy', in: *Journal of Personality* 40 (1972), p. 525-543; A. van Assche. 'Gevoelservaring van poëzie', in: R.T. Segers (red.). *Receptie-esthetica* (1978), p. 139-166. [G.J. Vis]

emporicum

Lofdicht op een handelsstad of stapelplaats, behorend tot het genre van het stededicht. De kenmerken van het stededicht zijn op het emporicum onverkort van toepassing. In het emporicum zijn echter nadrukkelijker sexuele metaforen aanwezig in verband met de personificatie van de stad tot maagd, tot vrouw, tot een moedermaagd die net als een handelsstad zoveel mogelijk opsloopt om daarvan welvarender (steeds dikker = zwanger) te worden. De connotaties die samenhangen met moeder en maagd, nl. verzorgend, rein en moreel hoogstaand, leiden ertoe dat de stedemaagd per definitie goed handelt, ook al verslindt ze alles om er zelf beter van te worden, bijv.

Het sta mij vrij, Vorstin [= Amsterdam], zo rijzig op de leden,
Uw bruiloftskamers en saletten in te treden,
Uw bruidsschat te bezien en trouwring, die alom
Vermaard, de Zee verbond tot uwen bruidegom.

(J. Antonides van der Goes. 'Ystroom', in: *Alle de gedichten*, 1748⁶, p. 19).

En de volgende regels van Vondels gedicht ^{Op Amstelredam} dienen waarschijnlijk ook letterlijk genomen te worden:

Aan d'Amstel en het IJ, daar doet zich heerlijk open
Zij, die als keizerin de kroon draagt van Europe.
(*De Werken*, WB-ed., dl. 3 (1929), p. 354).

LIT: A.J. Gelderblom. 'De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw', in: id. *Mannen en maagden in Hollands tuin* (1991), p. 78-93. [P.J. Verkruijsse]

enallage of enallaxis

Term uit de stijltheorie voor een troep-1 die bestaat uit een plaats- of vormverandering van een woord waardoor men een passage krijgt die vreemd is binnen het geheel,

en aldus op het veranderde of verschoven tekstgedeelte de aandacht vestigt. Dit kan bijv. de tijdsvorm betreffen ('Morgen kwam ik thuis'), of de woordsoort ('Momentele toiletten' zegt K. van Kooten in *Koot droomt zich af*, 1982, p. 12). 'Mijn eenzaam leven wandelt door de straten' schrijft M. Nijhoff (*VG*, 1974, p. 9). In het laatste geval is de enallage te beschouwen als een vorm van metonymie. Een bijzondere vorm van enallage is de hypallage.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

enallaxis zie enallage

encarté-handschrift

Term uit de codicologie voor een 15e-eeuws papieren handschrift, waarvan de katernen zijn samengesteld uit vier papieren dubbelbladen gevat tussen twee perkamenten dubbelbladen, dit laatste tegen het insnijden van het bindgaren in het kwetsbaar geachte papier. Encarté-handschriften vindt men vooral in kloosterbibliotheken. Een eenvoudiger oplossing om het insnijden tegen te gaan is het hartstrookje. [W. Kuiper]

enchiridion

Handboek of leerboek (in het Grieks letterlijk: 'in de hand [gehouden]'). Bekend is de *Enchiridion ad Laurentum* van Augustinus, dat een korte weergave van de christelijke geloofsleer bevat en de *Enchiridion militis christiani* (1503) van Erasmus, waarin staat hoe een goede christen leven moet. Een voorbeeld uit later tijd is de *Enchiridion symbolorum et definitiorum* van Denzinger (1963) dat bestaat uit een verzameling dogmatische uitspraken van de rooms-katholieke kerk.

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Laan; Metzler; Scott; Wilpert; C.J. Schumacher. *Der 'Denzinger': Geschichte und Bedeutung eines Buches in der Praxis der neueren Theologie* (1974). [H. Struik]

enclise

Samentrekking van een beklemtoond woord en een daaropvolgend onbeklemtoond woord tot één woord, een verschijnsel dat zich voortdurend in de spreektaal voordoet, maar dat men ook veelvuldig in de spelling van historische teksten aantreft, met name in het Middelnederlands, bijv. hebbic < hebbe ic; dat < dat het.

Ook in moderne letterkundige teksten kan enclise worden aangetroffen, bijv. in het werk van Nescio en Theo Thijssen.

LIT: Best; Gorp; Marouzeau; Wilpert. [W. Kuiper]

encomium zie lofdicht

encyclopedie

De betekenis van het begrip 'encyclopedie' heeft zich ontwikkeld van het leerboek voor de ontwikkelde man in het klassieke Griekenland tot het huidige naslagwerk voor iedereen. De letterlijke betekenis van encyclopedie (een woord dat eerst in de 16e eeuw gebruikt wordt) is: in een cirkel opvoeden, een allround opleiding geven. Met het toenemen van de kennis in de loop der eeuwen wordt het steeds moeilijker om een totaaloverzicht van alle wetenschap en kennis te bieden. De systematische indeling maakt dan plaats voor een alfabetische opzet. De inrichting van encyclopedieën is een weerspiegeling van ideeën over classificatie van de wetenschappen, dus ook van de steeds verdergaande specialisatie. Geheel in tegenspraak met het allround karakter uit de klassieke tijd en de Middeleeuwen, zijn er in de 20e eeuw naslagwerken verschenen met in de titel het woord 'encyclopedie', die slechts één onderwerp omvatten. Zo zijn er bijv. encyclopedieën van het dierenrijk, van de aardrijkskunde, van het hedendaagse Friesland, van de muziek en medische encyclopedieën.

In de loop van de tijd zijn encyclopedische werken verschenen die in de titel aangeduid werden als spiegel (Speculum), som (Summa), woordenboek (biografische woordenboeken) of lexicon (in Duitsland Konversationslexikon). Het lijkt het beste om de term 'encyclopedie' te reserveren voor die werken, die tot doel hebben alle wetenschappen samen te vatten of die uitputtend één onderwerp behandelen. Een lexicon is beperkter (behandelt altijd één vakgebied) en minder uitvoerig in de behandeling van de trefwoorden dan een encyclopedie. De naam 'woordenboek' wordt dan gereserveerd voor werken die de woorden van een taal inventariseren en de betekenis van die woorden omschrijven.

In de Middeleeuwen verschijnen de eerste encyclopedieën in de volkstaal. Nederland heeft aan het eind van de 17e en in het begin van de 18e eeuw een belangrijke rol gespeeld bij het drukken van encyclopedieën die elders vanwege de censuur niet konden verschijnen. Zo heeft Nederland bijgedragen aan de verspreiding van de nieuwe ideeën van de verlichting zoals die in Frankrijk door de encyclopedisten werden ontwikkeld.

De 18e- en 19e-eeuwse Nederlandstalige voorlopers van de huidige grote encyclopedieën zijn o.a. *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* (8 dln, 1724-1737) van A.G. Luïscius, het *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woorden-boek* van David van Hoogstraten (7 dln, 1725-1733), *De algemene Nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand* (15 dln, 1865-1868) die gebaseerd was op het *Woordenboek van kunst, wetenschap, nijverheid, landbouw en handel* (1856-1866) van Nieuwenhuis en de *Geïllustreerde encyclopedie* (16 dln, 1870-1882) van A. Winkler Prins.

In de 20e eeuw zijn de volgende encyclopedieën verschenen: de *Grote Winkler Prins: encyclopedie in 26 delen* (9e druk, 1990-1993). *De Grote Oosthoek. Encyclopedie en woordenboek* telt 7 drukken (21 dln, 1976-1981). *De Katholieke Encyclopedie* (25 dln) heeft twee drukken beleefd (2e dr., 1949-1955). Geheel

systematisch van opzet is de *ENSIE (Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopedie)*; 10 dln, 1946-1952). Een combinatie van alfabetische en systematische indeling biedt de *Grote Spectrum Encyclopedie* (24 dln, 1974-1979), waarvan de vier laatste delen de index vormen op de voorgaande twintig. Verder zijn er nog de *Standaard Encyclopedie* (14 dln), *Summa. Encyclopedie en woordenboek* (22 dln, 1973-1979) en de *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie* (25 dln, 1971-1979).

De huidige grote encyclopedieën verschijnen vaak in aangepaste versies in verschillende taalgebieden. Ze besteden veel aandacht aan het visuele aspect (kleurenillustraties), nemen ook weer een woordenboek op ('Van Dale' in *Oosthoek* en *Summa*, 'Koenen-Endepols' in *Larousse*), leveren vaak een apart atlasdeel erbij en stellen bezitters van voltooide drukken in de gelegenheid om bij te blijven via supplementen en jaardelen. Ook werd geëxperimenteerd met zgn.

'non-book-materials', zoals geluidsbandjes (de 'audioclopedie'), dikwijls speciaal gericht op bepaalde doelgroepen (jeugd- en gezinsencyclopedieën). Naast de papieren encyclopedieën verschijnen er ook steeds meer op cd-rom.

Speciale encyclopedieën op het gebied van de literatuur met gegevens over literaire werken, personen, stromingen en thema's zijn: *Motif-index of folk-literature* (1955-1958) van S. Thompson; *Dictionnaire des personnages littéraires et dramatiques de tous les temps et de tous les pays* (1962²) van Laffont en Bompiani; de Franse en Duitse bewerking van het *Dizionario litterario*, nl. het *Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous les pays* (1962⁴) van Laffont en Bompiani, resp. *Kindlers Literatur Lexikon* (1965-1972); de *Moderne encyclopedie der wereldliteratuur* (1963-1977; 2e dr. 1980-1984); *Stoffe der Weltliteratur* (1970³); *Cassell's encyclopaedia of world literature* (1973) en Von Wilperts *Lexikon der Weltliteratur* (vanaf 1975).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; G.A. Zischka. *Index lexicorum. Bibliographie der lexikalischen Nachschlagewerke* (1959); R.L. Collison. *Encyclopedias: their history throughout the ages* (1966²); J. Wels. *The circle of knowledge* (1968); W. Totok, K.-H. Weimann und R. Weitzel. *Handbuch der bibliographischen Nachschlagewerke* (1972⁴); E.P. Sheehy. *Guide to reference books* (1976⁹); A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruisje]

engagement

Term uit de literatuurkritiek voor een literatuuropvatting van auteurs die het belang van hun teksten niet in de literaire aspecten ervan zien, maar in een buiten de literatuur gelegen functie die doorgaans van politieke of sociale aard is. Engagement (letterlijk: zich ergens toe verplichten) duidt op de zelfopgelegde verplichting van de kunstenaar zich met zijn werk in dienst te stellen van een politiek, sociaal, religieus of moreel ideaal en zo mee te werken aan de verandering van de samenleving om dat ideaal te verwezenlijken.

Geëngageerde literatuur komt in allerlei genres voor. Het is buitengewoon moeilijk vast te stellen waar de grenzen liggen van wat men wel of niet geëngageerd kan noemen. Doorgaans plaatst men geëngageerde literatuur tegenover autonomistische literatuur (autonomiebewegingen, l'art pour l'art). Sötemann spreekt bij geëngageerde poëzie van onzuivere poëzie en stelt haar tegenover de zuivere poëzie. Die scheiding heeft het voordeel dat ze gebaseerd is op objectief vaststelbare poëtische opvattingen die door dichters zelf worden verwoord. Een probleem blijft dan echter wel dat ook

autonome literatuur vanuit een sterk engagement kan zijn ontstaan. Dat blijkt bijv. uit een van de doelstellingen van het modernisme: het leven te vernieuwen door de kunst als uitgangspunt te nemen voor de esthetisering van de samenleving. Veel modernisten waren dan ook politiek actief als socialist of communist, soms zelfs als fascist.

Men maakt wel onderscheid tussen inhoudelijk (inhoud) en formeel (vorm) engagement, maar vaak blijken de formele keuzen die auteurs voor hun teksten maken inhoudelijk bepaald en omgekeerd, zodat het niet erg zinvol lijkt dit onderscheid over te nemen.

De hierboven gegeven omschrijving van engagement maakt duidelijk dat de term van toepassing is op tal van genres, zoals propagandaliteratuur, sociale literatuur, tendensliteratuur, didactische en religieuze literatuur. Er is voorts een samenhang met de term pragmatische literatuur.

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; Th. von Vegesack. *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement, 1898-1968* (1989). [G.J. van Bork]

Engels sonnet zie Shakespeareaans sonnet

enigma zie raadsel

enjambement, overloop of oversprong

Term uit de prosodie voor een verschijnsel dat zich op twee terreinen afspeelt, namelijk dat van de syntaxis en dat van de versbouw. In de (voor)leespraktijk is het verschijnsel herkenbaar aan het feit dat de lezer zich gedwongen voelt niet of nauwelijks te pauzeren aan het eind van een regel, maar - zonder het aanbrenge van een noemenswaardige rust - door te lezen. De oorzaak is van syntactische aard: de afwezigheid van een zware syntactische grens (aangegeven door punt, puntkomma, vraagteken, uitroepeteken of dubbele punt) aan het eind van de regel.

De duidelijkste gevallen van enjambement zijn die waar twee woorden op elkaar volgen die grammaticaal zo nauw bij elkaar horen dat de lezer ze in een adem leest (en waartussen dan ook zelfs geen komma staat), zoals bij 'de / man', 'zware / wolken' e.d. Afhankelijk van de aard van de syntactische grens is het ene enjambement soms duidelijker dan het andere. Men vergelijkte in dit verband beide onderstaande gedichtjes, waarin men een enjambement vindt bij de overgang van vs. 2 naar vs. 3 ('fraai / In' en 'van / Het'):

- 1) Een Bromvlieg
We zitten weer eens fraai
In de geluidstrog
- 2) Naakt in de ligstoel
Een duif schrikt zich wild van
Het drogend wasje

(H. van Teylingen. *Voortdurend gepiep*, 1974, p. 6-7).

De lezer is geneigd tussen 'fraai / In' iets langer te pauzeren dan tussen 'van / Het'.

Het enjambement heeft vaak tekstinterpretatieve gevolgen. In het algemeen kan men zeggen dat de direct bij het enjambement betrokken woorden nauwer met elkaar in verband worden gebracht. Dit zal te meer gelden wanneer het enjambement in een gedicht voorkomt dat weinig enjambementen heeft.

Enjambement als stijfijguur om de starheid van het vers (gepaard rijm) te doorbreken, wordt toegepast vanaf de Middeleeuwen, soms ten behoeve van de voordracht gemarkeerd met een punt en/of doorleesteken (overloopteken).

Sinds de romantiek wordt het enjambement nogal eens toegepast bij woorden die een bewegingsnotie bevatten. Men zie bijv. vs. 3 en 4 van het gedicht 'Vreugd' van G. Gezelle:

Al dikwijls in dees droevig dal
Ontsteekt men vreugdevier,
al dikwijls maakt men groot geschal
van roepen en getier
(*Verzameld dichtwerk*, dl. 1, 1980, p. 111).

Sommige dichters (bijv. Nijhoff) doen dit zo vaak dat het effect, door de lezersgewenning, minder groot kan worden.

Enjambement kan ook een tekststructurende functie hebben. Men zie in dit verband de derde regel van de eerste strofe en de corresponderende derde regel uit de laatste strofe van het gedicht 'F.J.P. 1881' van Gezelle, die bewerken dat er een nauwe band ontstaat tussen beide strofen en dat het gedicht een cyclisch karakter krijgt:

Moe en tendenuit versleten
zat en zuchtte ik, jaren lang,
om weer los, en van de *keten*,
vrij te gaan den vrijen gang.
[...]
Dan zult gij ook zelve eerst weten
en genieten, zoo 'k betrouw,
als gij vrij zult van de *keten*
zijn daar ik ben, vriend en vrouw!
(G. Gezelle. *Verzameld dichtwerk*, dl. 1, 1980, p. 343).

In dit laatste voorbeeld spelen trouwens ook woordbetekenis, rijm en ritme mee om het genoemde effect te bereiken.

Het enjambement krijgt een aparte werking wanneer het, optredend in een metrisch gedicht, samengaat met antimetrie, zoals in de overgang van vs. 1 naar vs. 2 van het jambische gedicht 'Na een jaar' van M. Nijhoff:

In deze morgen zie ik dat de *nachten*
Dragend geweest zijn, van extase zwaar
(*VG*, 1963, p. 11).

Ook hier spelen rijm en ritme weer mede hun rol (*nácht en / drág end*).

Vergelijkbaar met dit laatste is het enjambement dat betrokken is bij overlooprijm:

Nu ik mijn leven overzie,
Lijkt het een droeve melo *die*
Die lamenteert adagio
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 73).

Evenals antimetrie heeft het enjambement dikwijls geen andere functie dan een formele, namelijk doorbreking van een patroon, met afwisseling als gevolg. Sinds Cats zijn goede dichters daar attent op.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Kazemier. 'Enjambement in Middelnederlandse verzen', in: *NTg37* (1943), p. 59-63; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962), p. 33; E. van den Berg. *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400* (1983). [G.J. Vis]

enkelvoudige structuur of singulier vertellen

Vertelwijze waarbij het verhaal is toegespitst op één thema en geen verstrengeling van verschillende verhaaldraden of herhaling van onderdelen optreedt, zoals bij een samengestelde structuur wel het geval is. Men spreekt in dit verband ook wel van een enkelvoudige fabel-2. Als voorbeeld van een roman met een enkelvoudige structuur wordt Arthur van Schendels *Een Hollandsch drama* (1935) genoemd.

LIT: Bergh; Drop; Gorp; Herman/Vervaeck. [G.J. van Bork]

enscenering of mise-en-scène

Ontwerp voor de visuele vormgeving van het drama op het toneel met aanwijzingen voor de decors, rekvisieten, belichting, aankleding, enz. De enscenering is in die zin vergelijkbaar met het scenario.

Bij uitbreiding gebruikt men de term ook voor de gehele realisatie van de toneeltekst (inclusief de toneelaanwijzingen daarin) in de opvoering, dus voor de voorstelling ervan in de 'gespeelde ruimte'.

LIT: Baldick; Gorp; Metzler; MEW; Scott; M.B. Smits-Veldt en G. Teusink. *Conventies in de mise-en-scène op het toneel van Van Campen (1637-1665)* (1978). [G.J. van Bork]

enthymema of ratiocinatio

Term uit de retorica voor een verkorte vorm van syllogisme, een stelling die gebaseerd is op een algemeen voor waar gehouden of waarschijnlijke premisse die leidt tot een specifieke conclusie. De majorpremissie van het syllogisme ontbreekt gewoonlijk, omdat die bekend verondersteld wordt. Een voorbeeld van een enthymema is: 'Marleen Gorris heeft een Oscar gekregen, want haar film is bekroond bij de Academy Awards-uitreiking in Hollywood in 1996', waarbij ervan uitgegaan wordt dat iedereen weet dat de prijzen in Hollywood bestaan uit Oscars.

LIT: Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Myers/Simms; Scott; Ueding; F. van Eemeren, R. Grootendorst, T. Kruijer. *Argumentatietheorie* (1986). [W. Kuiper]

entr'acte, intermezzo of tussenspel

Korte, meestal komische scène, gespeeld om het publiek tussen de bedrijven van een groter toneelstuk te vermaken. Het tussenspel werd vaak benut om de tijd die nodig was voor de decorwisseling op te vullen. Oorspronkelijk werd het ook wel als onderbreking van de gangen van een maaltijd gebruikt (tafelspel). Meestal bestond de entr'acte uit een komisch toneelstukje, maar ze kon ook de vorm van pantomime, zangstuk, tableaux vivants of een muziekuitvoering aannemen. Het genre kende in West-Europa zijn grootste bloei van de 15e tot en met de 18e eeuw. Een speciale vorm van komische tussenscènes zijn de zogenaamde minderemanstonelen in 17e-eeuwse schooldrama's en tragikomedies.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW: Scott; Wilpert; A. van Gijsen. 'De tussenspelen uit de twee "Handels der Amo(u)reusheyt"', in: B.A.M. Ramakers (red.). *Spel in de verte. Tekst, structuur en opvoeringspraktijk van het rederijkerstoneel* (1994), p. 59-86. [G.J. van Bork]

entreespel

Inleidend toneelspel waarmee de rederijkerskamers die een rederijkersfeest organiseren de gasten verwelkomen en het landjuweel openen. Het entreespel kan de vorm hebben van een begroeting op rijm, maar kan ook uitgroeien tot een volledig en zelfstandig toneelspel. Soms worden deze spelen ook aangeduid met de term proloog. Zo werd in 1559 door de stad Brussel een prijs uitgelooft voor de beste 'prologhe den peijs [= vrede] aengaende'. Een voorbeeld van een entreespel is het *Blyde Inkomstspel* (1614) van Melchior van Daelhem.

LIT: J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 65-66. [G.J. van Bork]

entrelacement

Term uit de verteltechniek voor het verstrengelen van verhaaldraden. Deze kroniekachtige verhaaltechniek dankt zijn bekendheid vooral aan de toepassing ervan in de *Lancelot en prose* (1220-1240), een Oudfranse Arturroman met meer hoofdpersonen die deels afhankelijk, deels onafhankelijk van elkaar allerlei avonturen beleven. De entrelacement-structuur is de opvolger van de Doppelweg-structuur.

LIT: B. Besamusca (ed.). *Lanceloet. De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie*. Pars 3 (vs. 10.741-16.263, 1991). [W. Kuiper]

enumeratie zie enumeratio

enumeratieve bibliografie zie systematische bibliografie

enumeratio, enumeratie of opsomming

Term uit de retorica voor een opsomming van te behandelen of behandelde punten uit een betoog. Wanneer in het exordium of aan het eind van de narratio, dus aan het begin van een betoog, de punten op een rijtje gezet worden, heet dat partitio; als de enumeratio als algemeen overzicht om het geheugen op te frissen aan het slot van een betoog (in de conclusio) staat, noemt men dat recapitulatio.

In de poëtica treedt de enumeratie op als een opsomming, hetzij in de vorm van een asyndeton-1, hetzij van een polysyndeton. Een enumeratie kan een climax-1 of een anticlimax bevatten.

Als onderdeel van de woord- en zinsfiguren is de enumeratie verwant aan repetitio en parallelisme.

Een voorbeeld van een zeer uitvoerige enumeratie (ruim 30 versregels) is te vinden in een gedicht van Salomon van Rusting, dat als volgt begint:

Wat is natuur? Is 't wat of niet? Of zal 't wat wesen?
Of heeft het wat geweest? is 't grouzaam of kan 't vresen?
Is 't Substantivum of is 't Adjectivum? doot
Of levend? plat of ront of kantig? kleyn of groot?
Is 't dik of dun? is 't lang of kort? hoe is 't van breete?
Is 't vis of vlees? is 't kout of warrem? kan het vreten?
(G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten* (1986), p. 685-687.)

Een enumeratio met een eveneens komisch effect levert Jeroen Brouwers in *Mijn Vlaamse jaren* (1978), p. 210-211:

Vooraf is 'Blauw rapen' een collage van J. Weverberghs scheppend vernuft: waar hij uit knipt is een chaos van collages, bestaande uit gelezenheden, onthoudenheden, verteerdheden, bewaardheden, op- en overgeplaktheden, op kaartjes genoteerdheden, imitatieheden, onmachtheden en gebrek-aan-talentheden, och heden, en waar hij op plakt is hetzelfde.

LIT: Boven/Dorleijn; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

envoi

Opdrachtstrofe aan het slot van een rederijkersgedicht, met name de ballade-2 en het refrain-2, oorspronkelijk gericht aan de prins van de rederijderskamer en daarom vaak beginnend met 'prince' of 'princesse'. In de Nederlanden werd het woord 'envoi' niet gebruikt, maar vervangen door prince of princesse.

Al gauw was het envoi niet meer gericht aan de prins, maar was het een formeel kenmerk van de ballade en het refrain, waarin een variatie op het woord 'prince' volstond. Het is niet erg waarschijnlijk dat Anna Bijns (omwille van haar geslacht) ooit in een rederijderskamer heeft voorgedragen: zij zal zich dus niet tot de prins van die kamer gericht hebben in haar gedichten. Evenmin zullen er veel beschermvrouwen van rederijderskamers zijn geweest; het gebruik van de

aanspreektitel 'prinsesse' in die zin lijkt dan ook niet erg realistisch. Het is een poëtisch spel als Anna Bijns de vieze non in haar ballade *'t Is beter geveesten dan kwalijk gevaren* (*'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, ed. Pleij, 1987, p. 30-32) ironisch 'prinses' noemt.

Een voorbeeld van een envoi in de moderne literatuur is de laatste strofe van de 'Ballade van den merel' van J.W.F. Weremeus Buning, die als volgt begint:

Zwarte prins merel op den groenen stam,
Wat weet gij dat de wereld nimmer leert,
Tenzij dat uit uw keel de nieuwe vlam
Iederen dag een nieuwe wereld eert?
[...].

(*Verzamelde gedichten*, 1948³, p. 190).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [H. Struik]

epanadiplosis zie anadiplosis

epanafoor zie anafora

epanalepsis of epizeuxis

Vorm van herhaling (repetitio) bestaande uit een verdubbeling van een woordgroep aan het begin of aan het eind van een zin of regel, veelal bedoeld om een bijzonder, verhoogd gevoelsmatig effect te bereiken, bijv. 'De zee, de zee klotst voort in eindeloze deining' (W. Kloos, in: *De Nieuwe Gids*, 1888, I, p. 88); 'Je was zoo goed voor mij, lieve, zoo goed' (M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 39). De epanalepsis kan de vorm hebben van een anadiplosis. Meestal wordt de epanalepsis onderscheiden van de iteratio, die slechts de herhaling van een enkel woord te zien geeft.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

epanodos

Term uit de stijlleer waarmee een bepaalde vorm van herhaling (repetitio) wordt aangeduid. Een woord of woordgroep wordt herhaald binnen een regel zodanig dat het herhaalde voorkomt aan het begin en in het midden, of in het midden en aan het eind, bijv.

De doden zijn melancholiek,
Eenzaam, eenzaam. - Hun hart is ziek
(M. Nijhoff, *VG*, 1974⁴, p. 78).

Ik had hem lief - en sloeg en sloeg en sloeg
(Id., p. 86).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms;
Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

epanopthosis

Stijlfiguur waarbij de auteur zichzelf onderbreekt om een gedane uitspraak te becommentariëren, zoals in:

Eenzaamheid? *Ho,*
Eerst even dit Spinnetje
Naar buiten.
(H. van Teylingen. *Voortdurend gepiep*, 1974, p. 11).

De tussen haakjes geplaatste regel in het volgende citaat kan men ook als een vorm van epanopthosis beschouwen:

Een oude schipper staart voor zich uit
Met een hartverscheurend 'Oef...'
Hij gaat langzaam te gronde in zijn kajuit
(Of, zoals hij het noemt, de roef).
(G. Staal. *Grink*, 1979, p. 21).

LIT: Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Scott. [G.J. Vis]

epanorthosis zie correctio

epenthesis

Invoeging van een klinker in een woord omwille van het ritme, bijv.

Het Hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten
Erbarr emt over my, en mijn benaeuwde vesten
(J. van den Vondel. *VW*, WB-ed., dl. 3, 1929, p. 530).

waar 'erbarremt' staat in plaats van 'erbarmt' om aldus de eerste syllabe van de tweede versvoet (~ -) ingevuld te krijgen. Het tegenovergestelde gebeurt bij de syncope (elisie binnen een woord).

LIT: Buddingh'; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; Preminger; G.E. Booij e.a.
Lexicon van de taalwetenschap (1980²). [G.J. Vis]

epicedium zie lijkdicht

epideiktische literatuur

Term uit de retorica voor een vorm van literatuur die verband houdt met één van de drie door Aristoteles onderscheiden genera causarum, namelijk het genus demonstrativum, dat voortgekomen is uit publieke ceremonies en rituelen waarin het de belangrijkste taak was goden of mensen te prijzen. Weldra vielen hier ook andere vormen van de lofreden onder, zoals 'felicitatieteksten' en funeraire redes. Teksten van dit type waren - in tegenstelling bijv. tot de juridische en politieke rede - primair en vaak uitsluitend afgestemd op de sierlijke vorm van zeggen (ornatus) waarbij het publiek alleen toehoorder was en geen oordelaar.

De later als epideiktisch aangeduide literatuur is een afgeleide van dit genre en werd gekenmerkt door gerichtheid op vermaak. Dit aspect kwam uitstekend van pas bij gelegenheidsliteratuur (gelegenheidspoëzie), zoals het lofdicht, het de satire, het epithalamium, de zegezing, het lijkdicht en andere vormen van dit type gebruikskunst.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; HWR; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

epiek

Genreaanduiding voor één van de drie traditioneel als hoofdindeling gehanteerde klassen van literaire vormen: epiek, lyriek en dramatiek. Elk van deze genrebegrippen wordt doorgaans gezien als grondhouding ('Naturform' bij Goethe) van de verhouding tussen subject en object. In die relatie is dramatiek de meest neutrale en objectieve, omdat de verteller daarin het meest is teruggetreden, terwijl lyriek de meest subjectieve vorm zou zijn. Epiek is dan de middelste of gemengde vorm, de meest narratieve, waarin nu eens de auteur en dan weer de personages aan het woord zijn. Deze opvatting werd uitgewerkt door E. Staiger, die als grondbegrippen het lyrische, het epische en het dramatische in ontologische zin onderscheidde en die grondvormen in alle genres aanwees.

In de loop van de 20e eeuw is op deze benadering kritiek uitgeoefend. Tegenwoordig neigt men ertoe epiek op te vatten als een door conventies of literatuuropvattingen bepaald indelingscriterium. Het ligt voor de hand om het verhaal, de novelle en de roman om deze redenen tot de epiek te rekenen, evenals het epos en de (vers)vertelling.

Volgens die conventies spreekt men eveneens over middeleeuwse epiek, een verhalend genre waarin belangrijke gebeurtenissen en heroïsche daden van belangrijke historische personages zijn vastgelegd. Daartoe worden onder meer de Oudnoorse saga, het Middellatijnse carmen, het Oudfranse chanson de geste en de Hoogduitse heldenliederen gerekend. De Middelnederlandse epiek wordt doorgaans onderscheiden in Karelepiek (Karelroman) en Arturepiek (Arturroman). Daarnaast onderscheidt men wel de zgn. kruisvaardersepiek (kruisvaartroman) en

de geestelijke epiek. De geestelijke epiek bestaat eigenlijk niet uit epische teksten in de strikte zin des woords, maar uit werken die als alle middeleeuwse epische teksten in paarsgewijs rijmende versregels geschreven zijn: bij epiek denken wij al gauw aan fictie, terwijl heiligenlevens (hagiografie) zoals de Sint Servaeslegende (ed. Van Es, 1976²) voor het middeleeuwse publiek geen fictie maar feit waren. Eigenlijk bevinden zij zich daarom in het grensgebied tussen epiek en didactiek (didactische literatuur). Ook de Alexanderroman en de Oosterse roman rekent men tot de Middelnederlandse epiek, maar de termen 'Alexanderepiek' en 'Oosterse epiek' worden nooit gebruikt.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; G. Stuiveling. 'Hardop denken over het genrebegrip', in: *Handelingen van het 26e Filologencongres* (1960), p. 66-77; S. Dresden. 'Het begrip genre', in: *Handelingen van het 26e Filologencongres* (1960), p. 77-85; E. Staiger. *Grundbegriffe der Poetik* (1971); K.H. Hempfer. *Gattungstheorie* (1973); C.M. Bowra. *Heroic Poetry* (1978²); V. Mertens en U. Müller (red.). *Epische Stoffe des Mittelalters* (1984); K. Beekman. 'Omgang met genres', in: K. Beekman en F. de Rover (red.). *Literatuur bij benadering* (1987), p. 118-137; W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (1993). [G.J. van Bork/H. Struik]

epifonema

Term uit de retorica voor een uitroep (exclamatio) in de vorm van een sententia die een lang betoog afsluit of samenvat, bijv. Adriaen van de Vennes' leerdicht over de emblematiek, de 'Zeeusche mey-clacht ofte schyn-kycker', opgenomen in de *Zeeusche Nachtegael* (1623; ed. Meertens/ Verkruisje, 1982, p. 99), waar hij zijn betoog over het samengaan van poëzie en schilderkunst als volgt afsluit:

Waerom wert Sinne-cunst, sou yder mogen vragen,
luyst boven ander cunst soo hooghe voor-gedragen?
Ick seg om dat den geest daer sonderling in speelt;
Men vint geen dergelijck, soo sin-rijck meegedeelt.

LIT: Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Marouzeau; Myers/Simms; Ueding. [P.J. Verkruisje]

epifonesis zie exclamatio

epifoor, epifora of epistrofe

Term uit de retorica en de stijlleer voor de herhaling (repetitio) van één of meer woorden aan het eind van twee of meer opeenvolgende zinnen of zinsdelen. Als zodanig is de epifoor de ruimtelijke tegenvoeter van de anafora.

Een - niet geheel zuiver - geval van een epifoor zijn de vijf keuzemogelijkheden (die echter pas leuk zijn als er niet gekozen wordt) die Dirk Schelte plaatst aan het eind van zijn gedicht 'Saar had 'er geen weezen van':

'k Riep Juffrouw Saar, waar binje,
'k Heb tyding uit Oostinje;
Ja 'k heb het al gehoord,
Myn man is daar vermoord,
Zy Saar, 't zal my niet rouwen,
Nu kan ik haast weer trouwen,
Myn droefheid is niet groot:
Ik dank de goede dood,

1. Die heeft'er my gewezen van, [= De dood heeft'er my afgewezen]
 2. Ik wou'er tog wel wezen van, [= Ik wou'er gaaren af zyn]
 3. Ik heb'er geen meer weezen van, [= Zyn gedaante staat my niet meer voor]
 4. Al heb ik'er nog weezen van, [= Schoon dat ik Kinderen, of weezen overhouw]
 5. Ik heb'er tog geen weezen van. [= 'k Heb'er evenwel geen quelling om]
- (G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten* (1986), p. 575-576).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Ueding; Wilpert. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

epifora zie epifoor

epifrase

Stijlfiguur waarbij aan het eind van een schijnbaar syntactisch afgeronde zin of woordgroep nog één of meer onderdelen worden toegevoegd. De toevoeging kan een beklemtoning inhouden of een zelfcorrectie (correctio), of functioneren als een amplificatio of als een climax-1, anti-climax of antithese.

Een voorbeeld van epifrase is het slot van C. Huygens' gedicht 'Gebed over des Heeren Avond-mael', in: *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18e eeuw* (ed. Komrij, 1986, p. 234):

Neen, neen, verworpen steen,
ghij zijt er van gewroken;
Maeckt maer mijn' steen tot vleesch,
en maer mijn vleesch tot steen.

LIT: Best; Dupriez-1; Gorp; HWR; Morier; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

epigoon

Term uit de literaire kritiek voor een schrijver die geen originaliteit vertoont in zijn werk, maar het werk van anderen (slaafs) navolgt. Hoewel een dergelijk schrijver tot een grote vormbeheersing kan komen, ontbreekt hem eigen vinding.

In de praktijk is het bijzonder moeilijk vast te stellen wat precies epigonisme is, omdat er in elke stroming een zekere overeenkomst in het werk van een aantal auteurs valt waar te nemen. Bovendien is de eis van originaliteit niet in elke literaire periode even sterk gesteld, maar vooral vanaf de romantiek steeds nadrukkelijker geformuleerd. Vaak wordt de term epigoon dan ook gebruikt om er een kwaliteitscriterium mee uit te drukken in de zin van: 'tweederangs auteur die schrijft vanuit dezelfde poëtische opvattingen als eersterangs auteur X'. In die zin kan men bijv. Hein Boeken zien als een epigoon van Kloos en Verwey. Vooral in de tijd van *Forum* en bij de naoorlogse aanhangers van de ideeën van Ter Braak en Du Perron werd de term in deze pejoratieve zin veel gebruikt.

In de renaissance, waarin navolging eerder regel dan uitzondering was, zit het epigonisme in de verkeerde manier van imitatio. De slaafse imitatie vormde de beginfase in het leerproces; als een gevorderde auteur desondanks deze vorm van navolging gebruikte, kon hij tot de epigonen gerekend worden. Erasmus betitelde de slaafse navolgers van Cicero als 'simii' (apen); de verkeerde navolgers van Lipsius werden aangeduid als 'Lipsiomimi'.

LIT: Baldick; Best; Gorp; Krywalski; Laan; Metzler; Wilpert. [G.J. van Bork]

epigraaf of inscriptie

Term uit de schriftgeschiedenis voor een inscriptie met een scherp voorwerp in hard materiaal zoals rots (petroglief), steen, klei, hout of metaal. Voor inscripties op gebouwen of monumenten is de term epigram-2 in gebruik (opschrift), waarvan de betekenis zich tot puntdicht heeft ontwikkeld. De epigrafie of epigrafiek is de wetenschap die epigrafen bestudeert.

LIT: Baldick; Hiller; Metzler; MEW; I.J. Gelb. *A study of writing* (1962²), p. 22-59. [P.J. Verkruijsse]

epigram-1 zie puntdicht

epigram-2 zie opschrift

epiloog

Grieks voor 'nawoord' en tegenvoeter van de proloog. De epiloog is meer (na)beschouwend van karakter dan concluderend en praktisch identiek aan de conclusio. Deze laatste benaming is echter in de poëtische terminologie veel

gebruikelijker. Het Middelnederlands kent het woord 'epiloog' niet, maar gebruikt in plaats daarvan 'naprologhe'.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; Lausberg; LdMA; Leeman/Braet; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; Wilpert. [W. Kuiper]

epimythium

De moraal van een fabel-1 of een exempel, expliciet aan het slot verwoord, bijv. in *Esopet* nr. 19:

Bi deser favelen wi verstaen:
Die in peelgrimagien gaen,
Ende haer sonden met hem draghen,
Hets om niet dat si jaghen.
(ed. Stuiveling, dl. 2, 1965, p. 24, vs. 13-16)

Wordt de 'lering' aan het begin van de tekst gegeven, dan spreekt men van een promythium.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Shipley; Wilpert. [W. Kuiper]

epinicium

Lofdicht op winnaars van de spelen in het oude Griekenland. Anders dan bij hedendaagse epinicia als 'Ajax wint de wereldcup' bestond het klassieke epinicium van bijv. Pindarus uit een aantal triaden van strofe, antistrofe-2 en epode-2.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; HWR; MEW; Preminger; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

episch drama

Drama waarin de menselijke lotgevallen op een bovenindividuele wijze worden voorgesteld. Het kent dan ook geen specifieke held, maar introduceert een algemeen menselijke trek, belichaamd door een personage of een soort beschouwer van het menselijk handelen. Het episch drama wordt vaak gesteld tegenover het klassieke drama met zijn vaste indeling in bedrijven en zijn Aristotelische eenheden. Het episch drama is daarentegen doorgaans opgebouwd uit een aaneenrijging van afzonderlijke scènes, soms zelfs zonder causale samenhang. Het is anti-illusionistisch, d.w.z. de illusie die het klassieke of romantische drama oproept, wordt doelbewust doorbroken door vervreemdingseffecten, zoals spreekkoren, of doorbreking van de vierde-wandfictie. De toeschouwer mag nl. niet in de handeling opgaan bijv. door medeleven met één der personages, omdat dat zou verhinderen dat hij voldoende afstand houdt om de gepresenteerde situatie objectief te beoordelen. Het episch drama is overwegend didactisch of geëngageerd.

De meest duidelijke representant van deze toneelvorm is Bertolt Brecht, die ook veel over dit onderwerp heeft getheoretiseerd. Het episch toneel was echter niet nieuw. De Middeleeuwen kenden deze vorm van toneel al, met name in subgenres

als het spel van zinne en de moraliteit, die een duidelijk bovenpersoonlijk karakter hebben. In *Den Spyeghel der salicheyt van Elckerlijc* (15e eeuw) wordt dit bovenpersoonlijke duidelijk uit personages als Die Dood, Gheselschap, Maghe, tGoet en uiteraard Elckerlijc zelf. Men zou zich zelfs kunnen afvragen of het Senecaans-Scaligeriaans renaissance drama met zijn veelheid en verscheidenheid geen epische trekken vertoont, bijv. Hoofds *Warenar*. In het moderne Nederlandse toneelrepertoire heeft H. Mulisch' *Tanchelijn* (1960) trekken van het episch drama.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Knuvelder, dl. 1 (1970), p. 287-291; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; M. Kesting. *Das epische Theater* (1967³). [G.J. van Bork]

epische concentratie of epische verdichting

Het toeschrijven van daden en gebeurtenissen aan één persoon die in feite door anderen verricht c.q. aan anderen overkomen zijn. In de middeleeuwse literatuur kwam met name rond de persoon van Karel de Grote epische concentratie voor in het 12e- en 13e-eeuwse chanson de geste. De oorzaak hiervan zat hem niet alleen in de historisch dominante positie die Karel de Grote in zijn tijd innam, maar ook in het feit dat hij onbewust en ongewild door latere generaties verward werd met zijn gelijknamige voorgangers of opvolgers Karel Martel, Karel de Kale, Karel de Dikke en Karel de Simpele, zoals Jacob van Maerlant hoofdschuddend meedeelt in *Spiegel historiael* IV¹, 1, vs. 58-76.

Daarnaast bestaat er een vorm van epische concentratie die mensen die in dezelfde tijd geleefd hebben - maar elkaar niet of nauwelijks gekend hebben - met elkaar in (nauw) contact brengt, bijv. Alexander de Grote en Aristoteles, of Vondel, Hooft en Bredero in de 19e-eeuwse visie op de Muiderkring.

LIT: Gorp; Herman/Vervaeck; E. van den Berg en B. Besamusca (red.). *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief* (1992), p. 12-13; H. van Dijk. 'Karel de Grote', in: W.P. Gerritsen en A.G. van Melle (red.). *Van Aiolt tot de Zwaanridder* (1993), p. 186-196. [W. Kuiper]

epische cyclus

Complex van oorspronkelijk zelfstandige epische verhalen (epiek) die op grond van hun overeenkomstige inhoud bij elkaar gebracht zijn. Een epische cyclus kan als volgt zijn ontstaan: ofwel bestaande teksten werden geleidelijk uitgebreid met voorgeschiedenissen en vervolgen, ofwel bestaande teksten werden gegroepeerd tot min of meer samenhangende complexen, waarin de afzonderlijke delen (de branches) nog herkenbaar zijn. Vervolgens was een combinatie van beide processen ook mogelijk.

De belangrijkste epische cyclus uit de Arturromans (Arturroman) is de *Lancelot en prose*, die op zijn beurt weer deel uitmaakt van een veel uitgebreidere romancyclus, waarvan de kern naast de *Lancelot en prose* bestaat uit *La Queste del Saint Graal* en *La Mort le roi Artu*. In zijn meest uitgebreide vorm wordt deze cyclus de Vulgaatcyclus genoemd; het verhaal beslaat dan een periode van meer dan vijf eeuwen: van de kruisiging van Christus tot en met de dood van koning Artur en Lancelot. De kern van de Vulgaatcyclus is in het Middelnederlands overgeleverd in

de Lancelotcompilatie, waarin bovendien nog een aantal episodische Arturromans is opgenomen.

In de Karelepiek (chanson de geste, Karelroman) onderscheidt men drie cycli. Deze zijn verdeeld naar de familie waarvan de hoofdpersoon deel uitmaakt: de 'Geste du roi', waarin Karel de Grote zelf hoofdpersoon is (zoals *Karel ende Elegast* en het *Roelantslied*); de 'Geste de Doon de Mayence' of de 'Cycle des barons révoltés' (bijv. *Renout van Montalbaen*); de 'Geste de Garin de Monglane' of de 'Cycle de Guillaume d'Orange' (bijv. *Willem van Oringenen Gheraert van Viane*).

Ook bij de kruisvaartromans onderscheidt men twee cycli: 'Le Premier Cycle de la Croissade' en 'Le Deuxième Cycle de la Croissade', waarbij de laatste eigenlijk een 'moderne' constructie is die geen basis heeft in de middeleeuwse werkelijkheid.

LIT: B. Besamusca & F. Brandsma (red.). *De ongevalliche Lanceloet. Studies over de Lancelotcompilatie* (1992), p. 9-19; E. van den Berg & B. Besamusca (red.). *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief* (1992), p. 13-16; G.H.M. Claassens. *De Middelnederlandse kruisvaartromans* (1993), p. 25-104; H. van Dijk. 'Karel de Grote', in: W.P. Gerritsen en A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot de Zwaanridder* (1993), p. 186-196. [W. Kuiper]

epische verdichting zie epische concentratie

episode-1

Oorspronkelijk een handeling met dialoog die tussen de koren (koor) was geplaatst in het Griekse drama. Bij uitbreiding toegepast op elke afgeronde gebeurtenis die verteld wordt binnen een uitvoeriger geheel en daarmee slechts in een los verband staat, zoals bijv. de digressie of uitweiding.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

episode-2

Onderdeel van een verhaal dat in afleveringen verschijnt, zoals we dat bijv. kennen van de vele televisiefeuilletons. Voor gedrukte teksten geeft men meestal de voorkeur aan de term 'aflevering'.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Prince; Scott; Shipley. [G.J. van Bork]

epistel

Letterlijk brief, meestal gebruikt voor de zendbrieven van de apostelen Paulus, Jacobus, Petrus, Johannes en Judas, zoals die in het Nieuwe Testament bewaard

zijn gebleven. In het hedendaags Nederlands wordt 'epistel' meestal schertsend of ironisch gebruikt voor een (te) dikke, plechtstatige brief.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Fowler; LdMA; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G.C. Zieleman. *Middelnederlandse epistel- en evangeliepreken* (1978). [W. Kuiper]

epistolaire roman zie briefroman

epistolarium

Middeleeuwse bloemlezing uit de brieven (epistel) van het Nieuwe Testament. Een Middelnederlandse representant is het 'epistolarium van Leningrad' (ed. De Bruin, 1974).

LIT: BDI; Best; Hiller; Metzler; Wilpert; C.C. de Bruin. *Middelnederlandse vertalingen van het nieuwe testament* (1934); J. Biemans. *Middelnederlandse bijbelhandschriften* (1984). [W. Kuiper]

epistrote zie epifoor

epitaf zie grafschrift en lijkrede

epitaphium zie grafschrift en lijkrede

epitasis

Term uit de retorica voor het gehele middendeel van het klassieke drama tussen expositie of protasis en catastrofe. In de epitasis vindt de opbouw van de handeling (plot) plaats via intrige-2 naar climax-2.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

epithalamium, bruiloftslied of hymenaeus

Gelegenheidsgedicht bij een huwelijk. In de Oudheid werd nog onderscheid gemaakt tussen het lied dat gezongen werd voor de deur van het bruidsvertrek (epithalamium) en het lied dat gezongen werd bij het begeleiden van de bruid naar het huis van de bruidegom (hymenaeus), maar dat verschil vervaagde al snel. Vooral in de renaissance en de verlichting was het epithalamium een populair genre met als vaste thema's: de lof van bruid en bruidegom, waarbij zo mogelijk woordspelingen op de namen van beiden uitgebuit worden; het verlangen van de bruidegom naar de bruid, die eerst weigert maar uiteindelijk toegeeft; de wens dat er zeer spoedig kinderen mogen komen. De talrijke onverbloemde sexuele toespelingen die het bruiloftslied van de renaissance kenmerken, worden in de 18e eeuw steeds bedekter, waarna het genre uiteindelijk doodbloedt.

Vrijwel iedere auteur uit de aangegeven perioden heeft epithalamia vervaardigd. Jan van der Noot opent de rij in 1583 met zijn *Epitalameon, oft houwelycx sanck*, (ed. Smit en Hellinga, 1953). J.B. Wellekens bracht in 1729 een gehele bundel *Bruiloftdichten* bijeen. Tal van bruiloftsliederen staan beschreven in J. Bouman, *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700* (1982), bijv. de strofe uit de 'Zang ter bruyloft van Heer Constantyn Huigens en Joffrouw Susanne van Baerle' door P.C. Hooft:

Hunn' Mingod is de Zon. Wen die haer komt verwarmen,
Ontsluyt zy zich van drooght', en als met open' armen,
Den hóógen hemel lokt, dat hy haer' lust verzaê.
Dès hy bewogen tot het weelderige boelen,
Komt, daelend' in haer' schoot, die vruchtbaerlijk bespoelen
Met regen; en zich quijt als mannelijke gaê.
(P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/Stoett, dl. 1, 1899, p. 259).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Bruilofts- en liefdeslyriek in de 18e eeuw: de rol van de literaire conventies', in: *NTg* 67 (1974), p. 449-461; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Christus, Hymenaeus of de teelzucht', in: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 11-25; P. Lammens-Pikhaus. 'Vondels Bruyloftbed', in: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 72-87; J. Bouman. 'Inleiding', in: id. *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700* (1982), p. XIII-XVI. [P.J. Verkruijsse]

epitheton

Aanduiding voor een versierend of karakteriserend adjectief dat bij een substantief, veelal een eigenaam, wordt gevoegd. Men maakt onderscheid tussen epitheton ornans en individualiserend epitheton.

Het epitheton ornans wordt ook wel vast of eigenschapsepitheton genoemd. In de Klassieke Oudheid draagt de godin Athene het epitheton ornans 'Parthenos' (maagd); de dageraad heet bij Homerus altijd 'rozenvingerig'. In de Middelnederlandse letterkunde heet de vos Reinaert 'die felle metten roden baerde', de ridder Walewein 'der avonturen vader'. In de huidige omgangstaal komt het voor in verbindingen als 'blauwe lucht', 'het edele ros', waarbij ('epithète de nature') het soms een pleonastisch (pleonasme) karakter heeft. P. van Ostaijen spreekt van 'witte sneeuw' (*VW, Poëzie* dl. 1, p. 22).

Het individualiserend epitheton, ook wel wisselend, zeldzaam of toevalligheidsepitheton genoemd, komt - vergeleken met het epitheton ornans - vaker voor in de Nederlandse letterkunde. Vooral in de tijd van Tachtig hadden veel schrijvers onder invloed van het impressionisme voorkeur voor het individualiserend karakteriseren van objecten. Kloos schrijft:

Ik droomde van een *kalmen, blauwen* nacht.
De *matte* maan lag laag in *mistig* glimmen
(*De nieuwe gids*, 1888, I, p. 138).

Sommige gevallen kunnen verschuiven van de ene naar de andere categorie, zoals men kan zien aan het epitheton 'kantieke schoolmeester', dat van individualiserend versierend is geworden (L.P. Boon. *De Kapellekensbaan*, 1953).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

epitome

Uit de Middeleeuwen daterende verzamelnaam voor samenvattingen en uittreksels van omvangrijke Latijnse teksten voor onderwijsdoeleinden, tot op grote hoogte synoniem met breviarium en digesta. Een voorbeeld vormt de *Adagiorum epitome* (1544), een uittrekselverzameling van Erasmus' *Adagia*.

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [W. Kuiper]

epizeuxis zie epanalepsis

epode-1

Term uit de versleer voor een korte jambische (jambe) versregel, gewoonlijk een dimeter, volgend op een langere regel, gewoonlijk een (jambische) trimeter. De term epode wordt vervolgens ook gebruikt voor een gehele strofe of een geheel gedicht in jambische maat. Horatius heeft tal van epoden gedicht, die hij zelf de naam *lambi* gaf.

Een voorbeeld van een epode is het gedicht 'Gedachten' (1692) van J. Pluimer (in: G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 661), waarin een jambische viervoet gevolgd wordt door een korte regel van twee jamben:

Indien de tyd geen droefheid sleet,
'K verging in 't leet;
Maar wyl de tyd de droefheid slyt
Raak ik ze kwyt:
En tyd en droefheid 't gaat al heen,
Gelyk 't verscheen:

Als 't eind maar vrolyk weezen zal,
Dan hebbe ik 't al.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

epode-2 of toezang

Benaming uit de Griekse klassieke literatuur voor de slotstrofe in een drielige ode of hymne, na strofe en antistrofe-1, in een van die twee afwijkend metrum.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

eponesis zie exclamatio

eponiem

Oorspronkelijk de naam van een historische figuur waarvan gebruik gemaakt wordt ter aanduiding van een bepaalde historische periode, bijv. de Victoriaanse tijd in Engeland.

In de literatuur wordt de term gebruikt om aan te geven dat de naam van één van de hoofdpersonen uit een literair werk gebruikt wordt voor de titel ervan, zoals het geval is met *Hamlet*, *Gijsbrecht van Aemstel* of *Max Havelaar*.

In het algemeen verstaat men onder een eponiem een woord dat is afgeleid van een persoonsnaam. Zo heeft bijv. de Duitse uitvinder Lumbeck zijn naam gegeven aan het lumbecken.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Morier; Myers/Simms; Scott; E. Sanders. *Eponiemen woordenboek* (1991⁴); W. Daniëls en K. de Wit. *Hortsik! Eponiemen in de Nederlandse en Vlaamse dialecten* (1998). [G.J. van Bork]

epos of heldendicht

Vorm van heroïsche poëzie waarin op verheven wijze uitvoerig de (krijgs)daden van goden of helden bezongen worden. Aan de schriftelijke overlevering van epen gaat bij de meeste volkeren waarschijnlijk een lange orale traditie in de vorm van sagen en liederen vooraf.

Naar het voorbeeld van de beroemdste epen uit de Oudheid, de aan Homerustoeageschreven *Ilias* en *Odyssee* en Vergilius' *Aeneis*, worden in de periode van renaissance en classicisme tal van heldendichten geschreven: *Orlando furioso* van Ariosto, *Gerusalemme liberata* van Tasso, Miltons *Paradise loste.a*.

In navolging van Bowra en Bomhoff maakt W.A.P. Smit onderscheid tussen heldenepos en epos of heldendicht: de eerste term duidt dan op een epos 'met een

heroïsch onderwerp uit de heroën-tijd'; met de tweede term kunnen de 'literaire heldendichten uit latere cultuur-fasen' benoemd worden.

Als auteurs van Nederlandse bijbelse epen kunnen gelden J. van den Vondel (*Joannes de Boetgezant*, 1662), Joan de Haes (*Judas de Verrader*, 1714; *Jonas de Boetgezant*, 1723), Arnold Hoogvliet (*Abraham de Aartsvader*, 1728) en Willem Bilderdijk (*De ondergang der eerste wereld*, 1820). Niet-bijbelse epen zijn van de hand van Lambert vanden Bos (*Batavias*, 1648), Lukas Rotgans (*Wilhem de Derde*, 1698-1700), Willem van Haren (*Gevallen van Friso*, 1741) en Onno Zwier van Haren (*Aan het vaderland*, 1769; *De Geusen*, 1771-1776). Het genre is geparodieerd door W.G. van Focquenbroch in zijn komisch heldendicht *Typhon* (1665). Nederlandse vertalingen van klassieke heldenepen dateren reeds uit de tweede helft van de 16e eeuw: C. van Ghistele, D.V. Coornhert en K. van Mander.

LIT: Abrams; Baldick; BDI; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967), p. 161-215; C.M. Bowra. *Heroic poetry* (1974); W.A.P. Smit. *Kalliope in de Nederlanden; het renaissance- en klassicistische epos van 1550 tot 1850* (1975-1983); M. Spies. 'Het epos in de 17e eeuw in Nederland: een literatuurhistorisch probleem', in: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 379-411, 562-594; N. Voorwinden. 'Het Germaanse heldenepos' in: M. Schipper (ed.). *Onsterfelijke roem. Het epos in verschillende culturen* (1989), p. 62-80. [P.J. Verkruijsse]

epyllion

Klein epos dat geschreven is in hexameters en dat inhoudelijk vergelijkbaar is met de elegie. Vaak kent het genre een mythologische digressie, maar soms ook een erotische uitweiding.

De oorsprong van het genre ligt in de Alexandrische en Romeinse tijd. Het model van Kallimachos' *Hekale* werd vrijwel overal nagevolgd. Het verschil met latere versvertellingen, zoals die in de 19e eeuw geschreven werden, is soms moeilijk aan te geven.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

equivalentie

Term uit de literatuurwetenschap, bekend geworden door R. Jakobson, ter aanduiding van correspondenties binnen een tekst. In de praktijk zijn deze altijd te herleiden tot vormen van herhaling, zoals parallelisme, repetitio, chiasme. Ze kunnen ook liggen op het niveau van de klank (metrum, rijm) of van de strofebouw (bijv. kwatrijnerhaling in het octaaf van het sextet e.d.). Soms wordt voor equivalentie ook de term parallelie gebruikt.

LIT: Boven/Dorleijn; Cuddon; Scott; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 25-27; R. Jakobson. 'Linguistics and poetica', in: Th. A. Sebeok. *Style in language* (1960). [G.J. Vis]

equivoque

Woordspeling, vaak toegepast in de pointe van een epigram (punt dicht), waarin een woord of zin twee verschillende betekenissen heeft (homoniem) en beide betekenissen binnen de context relevant blijken te zijn, bijv. een kalende man die bij de echtscheiding uitroept: 'Hoe kan ik leven zonder haar?'

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley. [G.J. van Bork]

ererede

Kort 14e/15e-eeuws gedicht, enkele honderden versregels lang, waarin het deugdzame en dadenrijke leven van een (meestal overleden) ridder beschreven wordt. Aan het slot van de tekst wordt het heraldiek wapen van de persoon in kwestie beschreven. Een bekend auteur van ereredes is Heraut Gelre (ca. 1345-1414), van wiens hand twaalf ereredes in het *Wapenboek Gelre* bewaard bleven.

LIT: Metzler; W. van Anrooij. *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (1990). [W. Kuiper]

ergocentrisch, tekstimmanent of werkimmanent

Term uit de sfeer van de autonomiebewegingen voor het streven van criticus en tekstonderzoeker om zich bezig te houden met het afzonderlijke literaire werk of de interpretatie daarvan ('het werk centraal') zonder aandacht voor de drie andere instanties (van M.H. Abrams): auteur, wereld en lezer. Niet alle vertegenwoordigers van autonomiebewegingen waren even streng (autotelisch) in de leer. Zo gaan de representanten van het structuralisme en het Russisch formalisme als Sjklowsky en de jonge Tynjanof verder in hun afwijzing van buitentekstuele bemoeienissen dan I.A. Richards, de grondlegger van de New Criticism. Een belangrijke analysemethode binnen dit kader toegepast is die van de close reading.

LIT: Gorp; M.H. Abrams. *The mirror and the lamp* (1958), p. 26-29; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 30; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 47, 66; J.J. Oversteegen. *Anastasio of de schaal van Richter* (1985), p. 11-32. [G.J. Vis]

erlebte Rede zie style indirect libre

erotische literatuur

Aanduiding voor die vorm van literatuur waarin de lichamelijke liefde centraal staat. Over het algemeen heeft men - vgl. Hoofts 'eros' tegenover 'anteros' - de erotische

liefdesliteratuur onderscheiden van de niet-erotische (zoals die welke men kan aantreffen in religieuze poëzie, in teksten van mystici e.a.), wat overigens discussie en verschillen van mening niet uitsluit (bijv. over de erotiek bij Hadewych).

De genres waarin erotiek aan bod komt, zijn talrijk. Vanaf de Middeleeuwen vindt men deze stof in allegorische gedichten (bijv. het eerste Gruuthuse-gedicht, 14e eeuw, en de *Roman van de roos*, ca. 1300), in boerden en in diverse dramateksten (bijv. kluchten), in minneliedereren (Heinric van Veldeke, Bredero, Hooft), in anacreontische poëzie (Luyken, Poot, Bellamy), in 'poëtisch proza' (L.P. Boons *Zomerdagdroom*, 1973) en uiteraard in allerlei vormen van narratief proza (Jan Wolkers, Jan Cremer, Heere Heeresma e.a.). Op grond van criteria ontleend aan etiquette, moraal, religie e.a. is erotische literatuur dikwijls onderwerp van discussie geweest en is menig schrijver die er zich mee bezighield bestreden en veroordeeld. Zo zijn sommige naturalistische (naturalisme) romans door de destijds oudere generatie als 'onzedelijke literatuur' verworpen (vgl. de eerste druk van *Een liefde* (1887) van Lodewijk Van Deyssel met de gekuiste tweede druk (1899) ervan). Het is vaak het zo genoemde '(fel)realistische' karakter van erotische teksten dat verontrusten in de pen doet klimmen. Godsdienstige motieven spelen soms ook een rol, zoals bij het geruchtmakende proces, wegens 'smalende godslastering', tegen G.K. van het Reve naar aanleiding van een passage in *Nader tot U* (1966), waarin beschreven wordt hoe de hoofdpersoon met een als ezel geïncarneerde God zal paren.

Discussies over de waarde(loosheid) van sommige erotische teksten leiden ertoe dat men in dergelijk verband wel eens de term pornografie kan zien vallen.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Hiller; Laan; Lodewick; Metzler; Preminger; Shipley; Wilpert; E. van Altena en L. Weverbergh. *Gij goudgepunte lans* (1967); A. Coppens. *Memoires van een erotisch boekverkoper* (1969); *Venus' luthof*, samengest. door L. de Vries, ingel. door A. Coppens (1977); J.L.A. Heestermans e.a. *Erotisch woordenboek* (1980²); J. van der Vegt. 'Een geest van vlees', in: *De Vlaamse Gids* 64 (1980), p. 35-37; M. Ros. 'Een geleide voor Th.A. Sontrop', in: *Rose verhalen* (1981), p. 7-11; P.J. Kearney. *Geschiedenis van de erotische literatuur*, vert. E. van Altena (1983); A.N.W. van der Plank. 'Inleiding' op J. Barrin. *Venus in het klooster* (1983), p. I-XXVI; Reve-nr. van *Tirade* 27 (1983); H. Pleij e.a. *Een nyeu cluchtboeck* (1983); E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord* (1987). [G.J. Vis]

errata of corrigenda

Letterlijk 'fout' respectievelijk 'wat gecorrigeerd moet worden'. Benaming voor een lijstje van storende fouten in een gedrukt boek. Bemerkte een auteur tijdens het drukken dat zijn tekst drukfouten of zetfouten bevatte, dan kon hij aan het slot van het voorwerk (dat gewoonlijk het laatst gedrukt werd), aan het eind van het boek of op een los blad de juiste lezing laten afdrukken onder het kopje 'errata' of 'corrigenda'. Op dezelfde manier konden vergeten of weggevalen woorden hersteld worden door middel van addenda. Omdat in een latere druk addenda en corrigenda doorgaans in de tekst verwerkt werden, is het voorkomen ervan een aanwijzing voor een eerste of oorspronkelijke druk.

Een voorbeeld van errata die duidelijk de 1e en 2e druk uit hetzelfde verschijningsjaar identificeren, zijn die in het *Journal* van Bontekoe uit 1646: in de 1e druk staat op fol. *iiij verso 'Den leser gelieve dese navolgende fouten aldus te verbeteren', hetgeen in de andere druk uit 1646 ook daadwerkelijk gebeurd is (zie G. Verhoeven en P. Verkruijsse. *Journal van Bontekoe. Descriptive bibliografie 1646-1996* (1996), p. 139-144).

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; P.J. van der Horst. *Redactiewijzer. Praktische handleiding voor het taalkundig en typografisch verzorgen van teksten* (1993), p. 99. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

Erziehungsroman zie Bildungsroman

esbatement of batement

Laatmiddeleeuwse benaming van Franse origine (letterlijk 'amusement') voor vermakelijk, niet hoogdravend, (rederijkers)toneel met een satirische inslag. In de Nederlanden werd de term gehanteerd voor een toneelstuk dat men ook wel een blijspel zou kunnen noemen, bijv. *Een esbattement van smenschen sin en verganckelijcke schoonheit* (ed. Ned. Inst. RUG, 1967), of *Esbatement van den appelboom* (ed. Waterschoot, 1979). Het esbatement bevindt zich genretechnisch tussen het spel van zinne dat ernstiger en gekunstelder is, en de middeleeuwse klucht (klucht-1) die simpeler van structuur en humor is. De gemiddelde lengte van een esbatement is ca. 500 versregels.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; J.J. Mak. *Vier excellente cluchten* (1950); J.B. Drewes. 'Het Esbatement van den Appelboom' in: *TNTL* 82 (1966), p. 298-310; *Het esbatement van den Appelboom*, ed. W. Waterschoot (1979), p. 7-29; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: *Terugblik* (1986), p. 9-25. [W. Kuiper]

eschatologie

De leer die het leven op aarde beschouwt als (slechts) een doorgangsweg naar de zgn. vier uitersten: dood, (laatste) oordeel, hemel en hel. Met name gedurende de late Middeleeuwen vaak gethematiseerd in de literatuur, bijv. *Den camp vander doot* (1493) van Jan Pertchevael (ed. Degroote, 1948); *De Wre vander doot* (± 1516) van Jan van den Dale (*Gekende werken*, ed. Degroote, 1944), en *De vier wterste* (1583) van Johan Baptist Houwaert (ed. Van Vinckenroye, 3 dln., 1965). Een aparte plaats binnen de eschatologische literatuur wordt ingenomen door de ars moriendi.

LIT: Baldick; J.F. Vanderheyden. *Het thema en de uitbeelding van den dood in de poëzie der late Middeleeuwen en der vroege Renaissance in de Nederlanden* (1930); P. Eligh. *Leven in de eindtijd* (1996). [W. Kuiper]

essay

Afgerond stuk beschouwend proza, waarin een auteur een meestal persoonlijk standpunt inneemt met betrekking tot een bepaald onderwerp. De onderwerpen voor essays kunnen op vrijwel elk gebied gevonden worden: godsdienst,

maatschappij, wetenschap, kunst e.d. De grenzen met wetenschappelijk proza zijn, zeker wanneer men het oudere essayistische proza erbij betreft, vaak moeilijk aan te geven. Ook in lengte laat het essay zich slecht onderscheiden van het wetenschappelijk proza; er zijn essays met de omvang van een monografie, maar ook met de lengte van een wetenschappelijk artikel.

Tegenwoordig overheerst de opvatting dat het essay minder objectief is dan een wetenschappelijk geschrift, omdat dat laatste minstens de pretentie heeft een onderwerp zo systematisch en volledig mogelijk en onderbouwd door bewijsvoering en bronnenmateriaal te behandelen. Het essay daarentegen tracht in de eerste plaats te overtuigen met retorische middelen: stijl, suggestieve voorbeelden, humor, paradoxen enz. Om die redenen wordt het essay dan ook beschouwd als een literair genre. Het essay richt zich doorgaans ook tot een ander publiek dan het wetenschappelijk artikel.

Het genre ontleent zijn naam aan de *Essais* (1580) van Montaigne, waarin deze op een tentatieve manier bepaalde onderwerpen, zoals dood, liefde, passie, verdriet e.d. aan de orde stelt. In Nederland kende het genre vooral in de 18e eeuw een grote bloei, al werd dit type proza toen vooral aangeduid met de termen verhoog, verhandeling of proeve. In Van Effens *Hollandsche Spectator* (1731-1735) wordt meer dan de helft van de plaatsruimte ingenomen door 'vertoogen'. Ook de 18e- en 19e-eeuwse verhandeling, zoals bijv. die van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (1806-1824), zijn in onze ogen vaak eerder essays dan wetenschappelijke bijdragen. In de 19e eeuw werden bovendien heel wat prozastukken geschreven onder de aanduiding 'verpoozing' of 'studie', die nu de naam 'essay' zouden krijgen, bijv. N. Beets' *Verpoozingen op letterkundig gebied* (1856) en F. van Eedens *Studies* (1894-1897). Een bloemlezing van de 18e- en 19e-eeuwse essays verscheen onder de titel *Vrijmoedige bedenkingen. Een eeuw essays en beschouwingen, 1766-1875* (1968) in de reeks Spectrum van de Nederlandse Letterkunde, samengesteld door M.C.A. van der Heijden.

In de 20e eeuw heeft een groot aantal auteurs het genre beoefend. Bekend zijn bijv. de essays van M. ter Braak: *Demasqué der schoonheid* (1932), S. Vestdijk: *Essays in duodecimo* (1952), A. Westerlinck: *Alleen en van geen mens gestoord* (1964). De gemeente Amsterdam stelde in 1947 een speciale essayprijs in die vanaf 1972 als de Busken Huet-prijs tweejaarlijks wordt uitgereikt.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Brongers; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; H.A. Gomperts. 'Het essay', in: *De geheime tuin* (1972); J.J. Oversteegen. 'Het essay', in: *Literair lustrum 2* (1973), p. 58-86. [G.J. van Bork]

esthetica

Leer der schoonheid, en tevens onderzoeksgebied dat zich bezighoudt met de bestudering van kunstwerken beschouwd als objecten die zo vervaardigd zijn dat ze een gevoel van behagen opwekken bij de recipiënt. Dit gevoel, een speciale gemoedsontroering, zou onderscheiden zijn van andere vormen van emotie doordat het zintuiglijk waarneembare object de aandacht trekt door zijn vormgeving als zodanig. Vandaar ook wel de term 'waarnemingsleer' voor het esthetisch studieterrain. Men maakt onderscheid tussen esthetica als onderzoeksgebied van de esthetische beleving, overwegend psychologisch van aard, en die kunstbeschuwing die zich bezighoudt met de bestudering van de objecten, ergocentrisch van aard. Verschillende takken van de literatuurwetenschap bewegen zich op het terrein van de esthetica, zoals de receptie-esthetica, de stijlleer en de

analyse van afzonderlijke werken. Het streven wint veld om bij het onderzoek een aparte plaats toe te kennen aan de auteurspoëtica en aan opvattingen en codes bij critici en recipiënten (vgl. esthetisch object). Dit streven vindt zijn grond in de erkenning dat de bepaling van wat esthetisch respectievelijk literair waardevol is, (mede) totstandkomt door de artistieke gerichtheid die is ingebed in een literair-culturele situatie en door de artistieke erkenning die berust op het feit dat auteurs, uitgevers, critici, literatuurhistorici en literatuurdocenten op een gegeven moment aan een bepaald geschrift de sociale status geven van een literair geschrift (canon).

LIT: Baldick; Fowler; Gorp; Krywalski; Lausberg; Metzler; Shipley; Wilpert; J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981); M. van Nierop e.a. (red.). *Mooie dingen: over de esthetica van het object* (1993). [G.J. Vis]

estheticisme

Een levenshouding waarin schoonheid vergoddelijkt wordt op een zodanige wijze dat ze de gehele levenssfeer doordrenkt. Het kunstwerk wordt hierbij gezien als de uitdrukking van het esthetische individu en in zijn meest geslaagde vorm wordt in het kunstwerk de schoonheid als metafysische representatie van het hogere of de Idee gezien (symbolisme). De kunstenaar moet vrij zijn in de middelen die hem ten dienste staan om de schoonheid uit te drukken. Prikkeling van de zintuigen dient de sensaties te leveren die zo direct mogelijk in de kunst moeten worden weergegeven. Dit leidde tot een spontane en vrije kunst, die bijv. tot uiting komt in de poësie pure en in het veelvuldig voorkomende fragment, dat de snelle indruk en de beweeglijkheid daarvan moet vastleggen. Ook synesthesie speelt daarin een belangrijke rol.

De bronnen voor deze kunstenaarshouding liggen in de Duitse romantiek (de gebroeders Schlegel, Novalis, Fichte, Schelling e.a.). Al bij Kant treffen we de opvatting aan dat kunst niet afhankelijk is van de werkelijkheid, noch enig nut heeft. Deze zienswijze leidde tot de bekende doctrine *l'art pour l'art*. Ze hangt samen met de toenemende isolering van de kunstenaar in de samenleving van de 19e eeuw; enerzijds een bewust gekozen isolement, anderzijds een afwijzing van de romantische kunstenaar door de bourgeoismoraal van die tijd. In Nederland vinden we de weerklink daarvan in Multatuli's personages uit de *Max Havelaar* (1860): Droogstoppel versus Stern en Sjaalman. De kunstenaar is door zijn goddelijke roeping voor de schoonheid anders dan anderen, superieur of geniaal. Dat leidt tot non-conformisme: bohémien, poète maudit en decadentie.

In Frankrijk treffen we het estheticisme als stroming in de kunst aan vanaf Théophile Gautier. In zijn voorwoord tot *Mademoiselle de Maupin* (1835) wijst hij elke nuttige functie voor de kunst af. Deze stelling werd overgenomen en uitgewerkt door Baudelaire, Flaubert, Mallarmé e.v.a., bij wie het ook een levenshouding betekende: de dienst aan 'la religion du beauté'. In zijn meest extreme vorm is deze dienst aan de goddelijke schoonheid beschreven in J.K. Huysmans' *A rebours* (1884), waarin het estheticisme bovendien een element van de decadente cultuurmoetheid van het fin de siècle heeft.

Het estheticisme werd in Engeland vertegenwoordigd door Walter Pater (*The renaissance*, 1873). Hij beïnvloedde auteurs als Oscar Wilde, Arthur Symons en Ernest Dowson, maar ook beeldende kunstenaars als Aubrey Beardsley e.a.

In Nederland is de eerste echte esthetische stroming die van de Tachtigers geweest. In Perks sonnet 'Deine Theos' met de bekende regels

Schoonheid, o gij, wier naam geheiligd zij,
Uw wil geschiede; kóme uw heerschappij;
Naast u aanbidde de aard geen andren god!
(J. Perk. *Gedichten*, ed. Stuiveling, 1976³, p. 153).

is een voorafschaduwning te zien van de schoonheidscultus van de Tachtigers, die vooral in het werk van Kloos (vgl. diens Inleiding op Perks *Gedichten*, 1882), Verwey, Van Deyssel en de vroege Gorter de meest opvallende representanten van het estheticisme waren.

De doctrine van 'de kunst om de kunst' leidde tot een kritische praktijk die het kunstwerk opvatte als een autonoom gegeven, wat tot gevolg had dat het ook geïnterpreteerd moest worden als zodanig: los van zijn maker of de omstandigheden waaronder het ontstond (autonomiebewegingen). Deze kritische opvatting werd uitgewerkt onder meer in de New Criticism.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Fowler; Gorp; Preminger; Wilpert; W. Gaunt. *The aesthetic adventure* (1945; 1975²); J.C. Brandt Corstius. 'De betekenis van een kleine literatuur voor een studie van internationale verschijnselen', in: *Handelingen van het 28e Ned. Filologencongres* (1964), p. 68-76. [G.J. van Bork]

esthetisch object

Term uit de receptie-esthetica, teruggaand op het Praagse structuralisme (J. Mukarovsky). Het is de representatie van het artefact zoals dat in de beleving van de lezer voor hem gestalte krijgt. De omzetting van een artefact door een lezer in een esthetisch object wordt de 'lezersconcretisatie' genoemd of kortweg 'concretisatie'. Er zijn dus evenveel esthetische objecten van een literaire tekst als er lezers van die tekst zijn. Men zou zelfs moeten concluderen dat het aantal nog groter is, omdat een individuele lezer op zijn beurt een bepaalde tekst in de loop van de tijd ook nog weer eens op verschillende wijzen blijkt te concretiseren.

LIT: Gorp; N. Groeben. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft* (1977); A. van Assche. *Empirisch-psychologische benadering van de relatie lezer-poëzie* (1979); R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

esthetische distantie

Term uit de receptie-esthetica, afkomstig van H.R. Jauss, ter aanduiding van datgene wat bepalend zou zijn voor de literaire of esthetische waarde van een tekst. Het is de afstand, het verschil, tussen de structuur van een tekst en de verwachtingshorizon van een lezer(sgroep) op het tijdstip van het verschijnen van die tekst.

LIT: Gorp; Preminger; R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

ethopoeia

Term uit de retorica voor de oefening in het uitdrukken van de emoties van een personage uit de geschiedenis of mythologie op een beslissend moment van zijn

loopbaan of leven. De uitbeelding van een verzonnen persoon heet prosopopoeia. Deze ethopoeia-techniek is tot op zekere hoogte aanwijsbaar in de laatmiddeleeuwse prozaromans als de *Historie vander destrucyen van Troyen* (ca. 1500), *Buevijn van Austoen* (1504) en *Margaritha van Lymborch* (1516), waarin emotionele passages in verzen geschreven zijn.

Vooraf in de klassieke tragedie gaat het erom de reacties van de hoofdpersonen te laten zien op de wisseling van het lot. Zo zien we bij Ariadne in P.C. Hoofts *Theseus ende Ariadne* (1614) achtereenvolgens hevige verwijten, besluit tot zelfmoord, wanhopige droefheid en blijdschap.

LIT: Best; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Wilpert; W.M.H. Hummelen. *Versdialogen in prozaromans* (1971); R.J. Resoort. *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (1988); W.M.H. Hummelen. '[Recensie van] R.J. Resoort. Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi', in: *TNTL* 106 (1990), p. 320-327; P. Wackers. 'Het belang van de vorm in de Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen', in: *Millennium* 5 (1991), p. 58-74; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991), p. 45. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

ethos

Term uit de retorica voor de persoonlijkheid van de redenaar die deskundig, deugdzam en sympathiek moet overkomen op het publiek om zijn rede geloofwaardig te maken. Als een spreker als zodanig door het publiek geaccepteerd wordt, is dat een goede basis om de toehoorders te overtuigen. Aristoteles onderscheidde naast het ethos als overtuigingsmiddelen het pathos (de emoties die de redenaar bij het publiek moet opwekken) en de logos (de eigenlijke argumenten).

LIT: Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; MEW; Myers/Simms. [P.J. Verkruijsse]

etiketliteratuur

Etiketliteratuur is te beschouwen als een tot de readymade behorend subgenre. Etiketliteratuur ontleent haar teksten uitsluitend aan etiketten, reclamefolders en verpakkingen. Een voorbeeld:

Bloopers zijn zeer brosse zoutjes met pittige kruiden. Ze zijn belachelijk van vorm, zitten in een hele grote zak en zijn eigenlijk veel te lekker. Bloopers van Smiths. Alleen de smaak is niet mis.

(Willem Winters. *Etiketliteratuur. Ready made teksten* (1991²), p. 45.)

LIT: W. Winters. *Etiketliteratuur. Ready made teksten* (1991²). [P.J. Verkruijsse]

etymologie

Term voor zowel de oorsprong en geschiedenis van een woord als voor het onderzoek daarnaar. In de Middeleeuwen en de renaissance werd een soort 'natuurlijke band' aangenomen tussen een woord en zijn betekenis. Door te speuren naar de oorsprong van de woorden meende men ook het wezen van de benoemde dingen te kunnen begrijpen:

Die de werelt eerst werrelt hiet,
Hine was al in dole niet:
Hij gaf hare bina rechten name;
Want bider mesdaet van Adame,
Daer hi Gode omme vererrede
Entie werelt al verwerrede,
So es hare die name comen.

(Jacob van Maerlant. *Spiegel Historiael*, 1e partie, 1e boek, ed. De Vries en Verwijs, dl.1, 1863, p. 15, vss. 1-8).

Johannes Goropius Becanus 'bewees' in zijn *Origines Antwerpianae* (1569) dat het Nederlands de oudste taal ter wereld was: Duyts < Douts = de oudste, dus gesproken in het paradijs door Adam < aardman.

Als wetenschap is de etymologie pas echt tot ontplooiing gekomen door de ontwikkeling van de historische klankleer in de 19e eeuw; door de systematische vergelijking van talen en de studie van oude teksten kwam men de zogenaamde klankwetten op het spoor, waardoor steeds oudere, onderliggende vormen van woorden kunnen worden gereconstrueerd. Het zoeken naar de oorspronkelijke betekenis is hierbij van secundair belang. De onderzoeksresultaten van de etymologie zijn vastgelegd in de zogenaamde etymologische woordenboeken. Voor het Nederlands is dat Franck's *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* (2e dr. door N. van Wijk, 1912), dat in 1936 voorzien werd van een *Supplement* door C.B. van Haeringen. Dit woordenboek heeft als roepnaam 'Franck-Van Wijk-Van Haeringen' en is in 1949 en in 1971, inclusief het supplement, ongewijzigd herdrukt (een reprint verscheen in 1980). Van recenter datum zijn J. de Vries' *Etymologisch woordenboek. Waar komen onze woorden vandaan?* (1979¹²) en Nicoline van der Sijs' *Etymologisch woordenboek* (1997), een bewerking van dat van P.A.F. van Veen uit 1989.

Verwant met de etymologie is de volksetymologie, waarbij vreemde of onbegrepen begrippen zo vervormd worden, dat ze gaan lijken op bekende woorden met een verwante betekenis. Een voorbeeld hiervan is de zegswijze '(iemand) van haver tot gort (kennen)'. Oorspronkelijk was de uitdrukking 'van aver tot aver' (aver = kind, nakomeling). Toen het woord 'aver' in onbruik raakte, is de uitdrukking door volksetymologie veranderd via 'van haver tot haver' in 'van haver tot gort'.

LIT: Bantel; Brongers; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Marouzeau; Scott; Shipley; Wilpert. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

eufemisme

Vervanging van een woord door een aanduiding die verzachtend is bedoeld. Dit kan gebeuren op grond van (vermeende) kiesheid ('vomeren' i.p.v. 'braken', 'overgeven') of angst voor iets onaangenaams ('ontslapen' i.p.v. 'sterven'). Geliefde typen bij de keuze van de aanduiding zijn de metonymia ('een glaasje te veel'), de litotes ('niet echt muzikaal'), het vreemde woord ('affronteren') en de vage aanduiding ('tussen de veertig en de vijftig jaar oud'). In literaire teksten zal het eufemisme zijn

bijzondere waarde krijgen wanneer context en/of situatie leiden tot een meerwaarde, bijv. humor.

LIT: Abrams; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

eufonie

Term uit de prosodie voor het feit dat een schrijver de klank zodanig exploiteert dat er een aangenaam, gehoorstrelend effect ontstaat. Wannéér dat effect bereikt wordt, zal van geval tot geval en van lezer tot lezer verschillend zijn, en is dus een subjectieve aangelegenheid. Vandaar dat sommigen (bijv. R. Wellek) een onderscheid maken tussen het klankpatroon van een tekst en de realisering daarvan door de individuele lezer, waarbij het laatste meer aan subjectiviteit onderhevig zou zijn dan het eerste. Wanneer men zich echter beperkt tot de tekstuele vormgeving dan blijft nog de vraag in hoeverre een auteur, bijv. bij het schrijven van een cantilena, erin geslaagd is om aangename klankeffecten te 'realiseren', ook al is de auteursintentie terzake nog zo evident. Sommigen denken bij eufonie vooral aan ritme (bijv. Shipley), anderen meer aan rijm (Preminger e.a.). Afgeleid van het begrip eufonie is het begrip kakofonie, als tegengestelde, dat door sommige auteurs opzettelijk in een tekst zou zijn aangebracht. Men zou meer inzicht in deze problematiek kunnen krijgen door het onderzoek van lezersreacties, zoals uitgevoerd in de experimentele receptie-esthetica. Tevens kan het, voor een adequater interpretatie van verschijnselen van eufonie in het klankpatroon van een tekst, nuttig zijn desbetreffende auteursuitspraken te onderzoeken (poëtica-3). Wat dit laatste betreft is het bijv. opmerkelijk dat iemand als Vestdijk, sprekend namens ongenoemde dichters, woorden als 'liefde', 'moord', 'druiven', 'tinteling' en 'stralenkrans' tot de 'mooi' klinkende woorden rekent (*De glanzende kiemcel*, 1969⁴, p. 104). Andere voorbeelden geeft hij op het gebied van herhaling in rijm en ritme (a.w. p. 106).

Wat de lezersreacties betreft dient men, evenals trouwens bij de auteursopvattingen, rekening te houden met omstandigheden van tijd en plaats. De publieke smaak wisselt, en was bijv. in de eerste helft van de 19e eeuw, met zijn openbare voordrachtscultuur (declamatie), anders dan tijdens de Beweging van Tachtig.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; R. Wellek and A. Warren. *Theory of literature* (1955²), ch. 13. [G.J. Vis]

euphuïsm of euphuïsm

Engelse benaming voor de maniëristische stijl, die in het literaire werk van John Lyly consequent is gehanteerd. Het geaffecteerde taalgebruik vol alliteraties en antithesen in onder andere diens *Euphues: the anatomy of wit* (1578) en *Euphues: his England* (1580) waren in het eind-16e-eeuwse Engeland zo opvallend dat Gabriel Harvey er reeds in 1589 de term 'euphuïsm' (letterlijk: 'schoon van bouw') voor bedacht. De invloed van Lyly's stijl op tijdgenoten en lateren is moeilijk te taxeren en traceren, maar men veronderstelt dat het vroege werk van Shakespeare euphuïsmen vertoont. De literatuurhistorici van nu beperken de term het liefst tot

alleen de stijl van Lyly, maar tevens worden er parallellen getrokken met andere nationale varianten van het maniërisme als het Italiaanse marinisme, het Spaanse gongorisme, de Franse préciosité en de Duitse Schwulst. Via een vertaling door J.H. Glazemaker werd Lyly's werk in de 17e eeuw in Nederland bekend: *De vermaakelijke historie, zee- en landt-reize van Euphues* (1668).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

euphuïsme zie euphuïsm

evangelarium

Middeleeuwse benaming voor de bundeling in één boekband van de vier (canonieke) evangeliën van Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes, meestal voorafgegaan door de voorredes en een concordantie-1 om onderlinge vergelijking mogelijk te maken. Wanneer de vier evangeliën tot één tekst gecondenseerd zijn, spreekt men van een evangeliënharmonie.

LIT: Best; Brongers; Hiller; MEW; Wilpert; A. von Euw. *Karolingische verluchte evangelieboeken* (1989). [W. Kuiper]

evangeliënharmonie of diatesseron

Omdat de vier evangelisten vier verschillende evangeliën schreven die elkaar ten dele overlappen, ten dele unieke informatie over het leven van Jezus verschaffen, stelde Tatianus in de 2e eeuw n.Ch. een 'diatesseron' (één uit vier) samen, waarin de evangeliën tot één doorlopend verhaal aaneengeschreven werden. Deze evangeliënharmonie vond ook navolging in het Middelnederlands; de bekendste is het zgn. *Luikse diatesseron* (ed. De Bruin, 1970).

Als de vier evangeliën afzonderlijk in één boekband zijn gebundeld, spreekt men van een evangelarium.

LIT: Best; LdMA; Metzler; Wilpert; C.C. de Bruin. *Jezus, het verhaal van zijn leven, samengesteld naar de vier evangeliën* (1980); J.A.A.M. Biemans. *Middelnederlandse bijbelhandschriften* (1984), p. 11-33; C.R.M. van der Heijden. 'Het diatesseron en Vanden leuene ons heren', in: *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan S.B.J. Zilverberg* (1989), p. 22-27. [W. Kuiper]

evidentia

Term uit de retorica voor het levendig voor ogen stellen van de stof, zodanig dat het door de opeenstapeling van al dan niet reële maar wel waarschijnlijke details lijkt alsof de auteur en de lezer erbij aanwezig geweest zijn. Middelen om het

ooggetuigenverslag zo levendig mogelijk te maken zijn het gebruik van de tegenwoordige tijd, bijwoorden van plaats en de directe rede. In de narratio wordt vaak gebruik gemaakt van evidentia. De teichoskopie is een evidentia door een personage, niet door de auteur.

Een voorbeeld van evidentia is te vinden in J. Vollenhove, 'Op den nieuwen druk der Nederlantsche Historien van (...) P.C. Hooft', in: idem, *Poëzy* (1686), p. 476:

't Welspreken toont het oproer, hoe verwildert,
't Gevecht, hoe fel en bloedig, 't lantgevaar,
Hoe byster, zo beknopt, zo net, zo klaar,
Als waar het niet beschreven, maar geschildert (...).

Het tegenovergestelde van evidentia is percursio.

LIT: Gorp; HWR; Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

evulgetur zie imprimatur

ex-tempore

Term uit de wereld van het toneel ter aanduiding van een vrije improvisatie. Later is deze term niet alleen gebruikt voor het onvoorbereid spreken, maar ook voor het voor de vuist opschrijven van een stukje proza of poëzie, vaak fungerend als gelegenheidsliteratuur.

Bilderdijk schrijft in zijn gedicht 'Ex Tempore':

'k Las veel e x t e m p o r é - s (zoo 't heette), van mijn leven,
Maar weinigen waar ik die lofspraak aan kon geven:
'Zy hebben 't rechte zout naar tijdsvereischten in.'
(W. Bilderdijk. *De dichtwerken*, dl. 14, 1859, p. 352).

Als voorbeeld van een ex-tempore, van dezelfde dichter, kan dienen het gedicht 'Aan een vriend die my op mijn verjaardag een vers vergde', dat aan het eind, onder de slotstrofe, de vermelding heeft 'Ex tempore. 1829' (Id., dl. 11, 1858, p. 512).

LIT: Wilpert. [G.J. Vis]

exclamatie zie exclamatio

exclamatio, efonesis, epifonesis of exclamatie

Term uit de retorica voor een korte, bondige uitroep. Wanneer een uitroep in de vorm van een sententia aan het slot van een betoog staat, spreekt men van epifonema. Een soortgelijk effect als de exclamatio heeft de dubitatio: het in

vraagvorm uiten van twijfel om aan geloofwaardigheid te winnen. In J. van den Vondels *Elektra* (1639; WB-editie, dl. 3, 1929, p. 701) roept Klytemnestra uit: 'O my ellendigh mensch!'

Soms heeft de exclamatie de vorm van een apostrofe: 'O broeder in den hemel, wees hier ook' (M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 216). Evenals de retorische vraag kan de exclamatie ook fungeren als een specifieke vormgevingsmogelijkheid van de sententia:

Ach, alle dingen
Zinken
Ter eeuwigheid.

(P. van Ostaijen. *VW/Poëzie*, dl. 1, 1965³, p. 79).

Men vindt de epifonesis ook wel als titel van een roman, bijv. *Help! De dokter verzuipt* van T. Kortooms.

LIT: Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Ueding; Wilpert. [P.J. Verkruijsse/G.J. Vis]

excursus zie digressie

exegese

Verklaring van vooral bijbel- en wetsteksten; exegese van literaire teksten is vrij zeldzaam.

In de Romeinse oudheid waren exegeten professionele, vaak officiële interpretatoren van dromen, orakelspreuken en voortekenen. Joodse schriftgeleerden gebruikten de exegese van het Oude Testament voornamelijk ter verklaring van wetten.

De christelijke exegese begint met de discussie over de verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament; hierbij richt de aandacht zich vooral op het feit dat elke gebeurtenis in het Oude Testament een voorafspiegeling is van een gebeurtenis in het Nieuwe Testament. Vanaf de 5e eeuw werd de allegorische uitleg van bijbelteksten vastgelegd in handboeken, die tot ver in de renaissance grote invloed zouden hebben. Een tekst was op vier manieren te duiden (quator sensus scriptorum): met de letterlijke betekenis (sensus litteralis), de morele betekenis (sensus moralis), de allegorische betekenis (allegorese, sensus allegoricus-1) en de betekenis in het licht van uitersten (sensus anagogicus). Verschijningsvormen van exegese in middeleeuwse handschriften zijn glossen, commentaren en preken waarin een bijbeltekst verklaard wordt.

De exegese van niet-bijbelse of juridische teksten komt in de late Middeleeuwen tot ontwikkeling: kernprobleem bij de verklaring van klassieke auteurs als Homerus, Ovidius en Vergilius is de verhouding tussen de tekst en zijn verborgen betekenis (zin).

De eigenlijke historisch-filologische exegese begint zich pas te ontwikkelen bij de humanisten. Tegenwoordig is de exegese een filosofische en hermeneutische verklaring van gezaghebbende teksten (in het bijzonder bijbelteksten) en van

wetsteksten. In de literatuurwetenschap is de term exegese vervangen door (tekst)interpretatie en hermeneutiek.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [H. Struik]

exempel

Middeleeuwse vertelling, dienend ter illustratie van een gestelde these. De techniek van het exemplum is overgenomen uit de antieke retorica. In de vroege Middeleeuwen werden exempelen alleen gebruikt in voor monniken bestemde traktaten en preken. Vanaf de 12e eeuw werden ook preken voor leken afgewisseld met exempelen. De inhoud werd meestal ontleend aan bijbelverhalen, legenden of heiligenlevens (hagiografie).

In de 14e eeuw ging men over tot de allegorische interpretatie (allegorie) van exempelen van profane aard (bijvoorbeeld de klassieke liefdesavonturen uit de *Metamorphosen* van Ovidius), de moralisatie volgde dan als 'fabula docet' aan het einde van het verhaal. Het gebruik van komische en grove exempelen bracht het genre bij de aanhangers van de reformatie in diskrediet.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; C.G.N. de Vooy. *Middel nederlandse stichtelijke exempelen* (1953); H.D. Ooppel. 'Exemplum und Mirakel. Versuch einer Begriffsbestimmung', in: *Archiv für Kulturgeschichte* 58 (1976), p. 96-114. [H. Struik]

exemplaar-1

Bibliografische term voor één individueel drukwerk dat deel uitmaakt van een druk, oplage of uitgave. In principe horen alle exemplaren van een oplage een identieke tekst te bevatten omdat ze binnen één tijdsgedeeft van hetzelfde zetsel gedrukt zijn. Door de werkwijze in drukkerswerkplaatsen komt het echter vaak voor dat exemplaren door correcties op de pers onderling verschillen. Daardoor kan men verschillende staten (staat) in de tekst van een binnen- of buitenvorm constateren. De wetenschap die zich bezighoudt met het opsporen en verklaren van verschillen tussen exemplaren van een oplage of druk is de analytische bibliografie.

Het vaststellen van wat een exemplaar van een boek in materieel opzicht moet bevatten, is vooral voor het oudere drukwerk vaak problematisch. Daartoe is het nodig te collationeren, te vergelijken met andere exemplaren. Inhoudelijke collatie is vervolgens nodig om uiteindelijk de ideal copy te kunnen vaststellen. Soms blijken exemplaren dan samengesteld uit katernen van verschillende drukken, de zgn. made-up copies.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; Wilpert; F.A. Janssen. *Auteur en drukker in de geschiedenis van de typografische vormgeving* (1989). [P.J. Verkruisje]

exemplaar-2 zie legger

exemplum

Exempla zijn voor de bewijsvoering (argumentatio), in het kader van de inventio, voor een redenaar erg belangrijk. Het zijn 'gevallen' uit de geschiedenis, literatuur, mythologie of bijbel die als voorbeelden op het onderhavige geval betrokken kunnen worden en als zodanig bewijskracht hebben.

In de inleiding van de niet-overgeleverde vertaling van Buchanans *Franciscanus: Voorrede tot het gezelschap ende de vergaderinge der gener, die hem inde nieuwe Universiteyt der stad Leyden ouffenende zijn in de Latynsche of Neder-duytsche poezien* (ed. K.J.S. Bostoën, S. Gabriëls en J. Koppenol, 1993, p. 53-57), wil Jan van Hout bijv. aantonen dat lofprijzingen van de massa iemand juist op zijn hoede moeten doen zijn:

twelc my genouch zi mit enige oude geschiedenissen uyt velen te bevestigen.

Als exempla volgen dan de redenaar Phocion, de fluitspeler Hippomachus, de beeldhouwer Polycleetus en de dichter Eumolpus. In Vondels *Gysbreght van Aemstel* (WB-ed., dl. 3, 1929, p. 514-600) brengt een vergelijking van Amsterdam en Troje en van Gysbreght met Aeneas iets van de luister van Troje over op Amsterdam en iets van het heldendom van Aeneas op Gysbreght.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; Metzler; Scott; Wilpert; H. den Haan. 'Argumentele waarde van de geschiedenis in de Nederlandse renaissance', in: *Spektator* 8 (1978-1979), p. 446-467. [P.J. Verkruijsse]

exercitatio

De retorica als ars moest ondersteund worden door veelvuldig oefenen, door exercitatio. Dat kon door het lezen van literaire teksten die tot imitatio uitnodigen, maar ook poëzie, historische werken, wetten en politieke geschriften. De redenaar moest zich zo breed mogelijk oriënteren, moest een homo universalis zijn. Dit ideaalbeeld verlangt bijv. Vondel ook van de dichter in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (WB-ed., dl. 5, 1931, p. 484-491, vooral regel 104-107):

Hy bevljigtige zich om dagelijx toe te nemen in kennisse van verscheide wetenschappen, om, is het niet van alles volmaecktelijck, dat zwaer ja onmogelijck valt, ten minste ter loop van vele dingen kennis hebben, om zijn werck naer den eisch uit te voeren.

In de klassieke retoricascholen speelden schriftelijke oefeningen een grote rol, de zgn. chria, het latere schoolopstel, met als onderdelen een lofprijzing (exordium), narratio, argumentatio met confirmatio, refutatio, analogieën, exempla en testimonia en een peroratio.

LIT: Lausberg; A.D. Leeman. 'Het systeem der antieke rhetorica', in: *Lampas* 9 (1976), p. 122-140. [P.J. Verkruijsse]

exil-literatuur

Literatuur van schrijvers die na de machtsovername van Hitler en de boekverbrandingen vanaf 1933 uit Duitsland gevlucht zijn omdat zijzelf door de nationaal-socialisten vervolgd werden of omdat hun werk als 'entartet' onderdrukt werd. Uiteraard werden velen van hen vervolgd omdat ze jood waren, maar ook andere schrijvers weken uit. Veelal vestigden deze schrijvers zich aanvankelijk in de buurlanden van Duitsland: Frankrijk, België, Zwitserland en Nederland. In Nederland is veel werk van deze uitgeweken auteurs uitgegeven bij Querido en Allert de Lange. Tot de in Nederland uitgegeven exil-auteurs behoren o.m. Klaus Mann, Bruno Frank, Alfred Döblin en Lion Feuchtwanger. Lang niet al deze auteurs verbleven in Nederland, ook al werd hun werk hier wel uitgegeven. Döblin bijvoorbeeld week uit naar de Verenigde Staten en Feuchtwanger naar Frankrijk.

LIT: Best; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; H. Würzner und K. Kröhnke. *Deutsche Literatur im Exil in den Niederlanden 1933-1940* (1994); I. Wallace (red.). *Aliens - Uneingebürgerte. German and Austrian writers in Exile* (1994). [G.J. van Bork]

ex-libris

Eigendomsmerk in een boek, gewoonlijk aangebracht op de binnenzijde van het voorplat van de boekband. Zo'n merk kan geschreven zijn en luidt dan aanvankelijk 'Sum ex libris [...]' (ik ben uit de boekerij van, ik behoort tot de boeken van [...]). Sinds de uitvinding van de boekdrukkunst werden vaak door bekende kunstenaars ontwerpen gemaakt. Het ex-libris bevatte eerst alleen typografische en veel heraldische elementen; in de 16e-18e eeuw gaan emblematische en allegorische elementen overheersen waardoor het ex-libris overeenkomst gaat vertonen met impresa en zinspreuk (zinspreuk-2); sinds de 19e eeuw worden ex-libris vervaardigd waarin de persoonlijkheid van de bibliofiel tot uitdrukking komt.

Het ex-libris is zelf een kunstvoorwerp en als zodanig object van verzamelaars geworden, die zich vaak toeleggen op een bepaald thema. Eigendomsmerken in boeken (provenance) zijn van belang voor de bibliotheekgeschiedenis (reconstructie van later verspreide verzamelingen) en de receptiegeschiedenis van literatuur (wie bezat welke boeken?).

In Nederland is in de kring van de Wereldbibliotheek Vereniging studie gemaakt van het ex-libris. Er is ook een apart tijdschrift aan het ex-libris gewijd: *Exlibriswereld*. Een grote collectie ex-libris, waarin de verzamelingen van Johan Schwenke en Eugène Strens een belangrijke plaats innemen, bevindt zich in het Museum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek in Den Haag. Bekende Nederlandse collectioneers van ex-libris waren A.A. Vorsterman van Oyen, J.F. Verster, F.G. Waller, P.J. Burgersdijk en J.B.J. Kerling.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; MEW; Wilpert; A.A. Vorsterman van Oyen. *Les dessinateurs néerlandais d'ex-libris* (1910); J. Schwencke. *Het Nederlandsche exlibris* (1927, 8 dln.); A.C. Nielson. *Latijnse zinspreuken op Nederlandse boekmerken* (1952); J. Schwencke. *Het exlibris in Nederland* (1956²); Ph. van Praag. *Sociale symboliek op Nederlandse exlibris* (1983); W.K. de Bruijn. *Ex libris de kat* (1992); H.J.P.C. van Buul, R.E.O. Ekkart en P.H.G.E. Strens. *Eugène Strens; de verzameling Strens in het Museum van het Boek* (1995); J. van Waterschoot. *Hooggeleerde exlibris* (1997). [P.J. Verkruijsse]

exordium of prooemium

Term uit de retorica voor het eerste onderdeel binnen de dispositio. In deze inleiding moet de aandacht van het publiek gewekt worden (*attentum parare*), moet het publiek welwillend gestemd worden (*benevolum parare*) en moet het nieuwsgierig gemaakt worden naar de informatie die men wil gaan verstrekken (*docilem parare*). Daartoe maakte de redenaar niet zelden gebruik van loci of topoi. De meest geschikte stijl voor het exordium is het *genus medium*.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; Morier; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

exotische literatuur

Term voor dat type literatuur waarvoor de stof ontleend is aan verre, vreemde landen. De nadruk ligt daarbij op het afwijkende en bijzondere, vaak ook het extravagante van die andere culturen. Voorbeelden van exotische literatuur zijn in de gehele literatuurgeschiedenis aan te wijzen. De *Odyssee* van Homerus kent exotische passages. In de middeleeuwse literatuur hebben met name de kruistochten (kruisvaartroman, Oosterse of Byzantijnse roman) stof geleverd voor exotische elementen. Byzantium, met zijn exotische cultuurrijkdom en liggend op de grens van twee grote culturen, heeft tal van schilders en schrijvers geïnspireerd tot exotische schilderijen (De la Croix, Moreau, Gautier, Flaubert e.v.a.). Vooral in de romantiek en decadentie is intensief gebruik gemaakt van het exotische. De exotische en decadente cultuur onder de laatste Romeinse keizers heeft bij ons bijv. Louis Couperus geïnspireerd (*De berg van licht*, 1905), maar ook een auteur als J.I. de Haan. Ook andere culturen spelen een rol in het exotische. In het werk van J.J. Slauerhoff is dat bijv. China.

Nu onze onbekendheid met andere culturen door de media en de grotere mobiliteit zozeer is afgenomen, lijkt het begrip steeds minder toepasbaar. Opvallend is in dit verband dat in de Nederlandse literatuur beschrijvingen van Nederlands-Indië en in de Vlaamse literatuur die van Kongo niet of nauwelijks als exotisch worden ervaren, wat ongetwijfeld met de grotere vertrouwdheid met deze landen samenhangt.

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Metzler; Preminger; Prince; Wilpert; M. Praz. *The Romantic agony* (1956), p. 287-411; J. Goedegebuure. *Decadentie en literatuur* (1987), p. 72-105. [G.J. van Bork]

experimenteel proza

Van traditioneel proza afwijkend proza door experimenten met vorm en inhoud (*avant-garde*) om daarmee tot een nieuwe tekstopvatting te komen. De heersende literaire conventies worden doelbewust doorbroken om de lezer tot een nieuwe manier van lezen te brengen en daarmee tot een nieuwe waarneming van de werkelijkheid. Het experiment bestaat meestal uit het gebruik van collagetechnieken, het doorbreken van de eenheid van het verhaal door point of view-wisseling, naamsveranderingen van personages, het oningevuld laten van woorden of tekstfragmenten, vragen aan de lezer, afwijkend gebruik van de interpunctie, het doorbreken van genreconventies enz. Al deze ingrepen in het conventionele prozaverloop hebben doorgaans een vervreemdingseffect op de lezer, waardoor

deze gedwongen wordt telkens opnieuw positie te kiezen, actief deel te nemen aan het vertelde en de implicaties van het gelezene kritisch te doordenken. De lezer krijgt vrijwel nooit de gelegenheid zich te identificeren met één der personages.

Veel van deze teksten (de experimentele prozaschrijvers hebben een voorkeur voor de aanduiding 'tekst') bevatten ontleningen aan buitenliteraire teksten: reclameteksten, krantenartikelen, politieke teksten en soms ook bandopnamen. De bedoeling daarvan is o.a. om het fictionele karakter van het proza te doorbreken. Omdat de schrijvers van experimenteel proza ervan uitgaan dat de realiteit niet tot een al dan niet metafysische eenheid te herleiden is, moet ook de autonomie van een tekst met zijn eenheidspretentie worden afgewezen. Men spreekt in dit verband wel van een 'open textuur'. Deze teksten vragen m.a.w. om een andere benadering dan de gebruikelijke interpretaties die juist op de consistentie van de tekst uit zijn. Bovendien hebben deze teksten vaak de bedoeling de literatuur te ontindividualiseren.

Experimentele prozaïsten zijn: J.F. Vogelaar (*Kaleidiafragmenten*, 1970), I. Michiels (*Het boek alfa*, 1963), S. Polet (*Mannekino*, 1968), E. Develing (*Het kantoor*, 1973), D. Robberechts (*Praag schrijven*, 1975) e.a. Een bloemlezing van experimentele teksten verscheen in *Het mes in het beeld en andere verhalen* (1976).

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; S. Polet. *Literatuur als werkelijkheid. Maar welke?* (1972); K.D. Beekman. 'Experimentele teksten omstreeks '70', in: *Spektator* 4 (1974-1975), p. 529-540; K.D. Beekman. 'Wetenschap, poëtika's en experimentele literatuur', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 196-203; Avant-garde-nummer *Raster* 2 (1977). [G.J. van Bork]

experimentele poëzie

Poëzie die afwijkt van de traditionele poëzie, omdat de nadruk gelegd wordt op het experimenteren met vorm en inhoud (avant-garde). Meestal wordt vooral met de vormgeving van het gedicht geëxperimenteerd: het loslaten van het rijm, het metrum, de regelmaat van de regellengte of van de strofenindeling en het gebruik van het wit. Inhoudelijke experimenten betreffen veelal het loslaten van het logische (grammaticale) zinsverband, het gebruik van de vrije associatie, de autonomie van de beeldspraak, bijzondere klankeffecten e.d. Een gevolg van deze vrijere vormgeving is vooral een grotere ambiguïteit.

Een probleem met de term 'experimentele poëzie' is dat ze van toepassing is op elke poëzie die breekt met de tot dan toe geldende vormgeving. In die zin is bijv. de sensitieve poëzie van Gorter of de concrete poëzie van I.K. Bonset in *X-beelden* (1920-1921) experimenteel te noemen. In de praktijk echter blijkt de term vaak voorbehouden aan de poëzie van de Vijftigers of experimentelen, die ook wel atonale poëzie genoemd wordt.

LIT: Baldick; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; P.P.J. van Caspel. *Experimenten op experimentelen* (1955); H. Marsman. 'Traditie en vernieuwing', in: *Verzameld werk* (1972³), p. 592-594; H. Marsman. 'Tachtig en wij', in: *Verzameld werk* (1972³), p. 599-601; P. de Vree. *Onder experimenteel vuur. Vademecum voor de Vlaamse experimentele poëzie 1953-1967* (1968); J. Weisgerber. 'De sociologie van de avant-garde', in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 22 (1969), p. 791-819; H. Brems. *Lichamelijkheid in de experimentele poëzie* (1976). [G.J. van Bork]

experimentelen zie Vijftigers

explicateur

Iemand die uitleg geeft bij een stille vertoning (tableau vivant) ter gelegenheid van een blijde inkomst of een andere feestelijke gebeurtenis in de late Middeleeuwen. Omdat deze vertoningen vaak teruggingen op bijbelse, mythologische of klassieke voorbeelden en tegelijk een actuele (politieke) betekenis hadden, was enige uitleg doorgaans bepaald niet overbodig. Zo werden ter gelegenheid van de doopfeesten van Karel V in 1500 in Brussel vertoningen op een stelling onthuld en toegelicht door een stedelijk functionaris.

LIT: H. Pleij. '7 maart 1500: De Brusselse stadsrederijker Jan Smeken is uitgezonden naar Gent om te berichten over de doopfeesten van Karel V - De rederijkerij als beschavingsinstituut', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 121-125. [G.J. van Bork]

expliciete lezer

Term uit de receptie-esthetica ter aanduiding van de (tekstinterne) persoon tot wie de vertellende instantie zich richt. Men kan hierbij denken aan de auctoriale vertelwijze, waarbij de tekst zinnen bevat als 'De lezer zal zich misschien over het voorafgaande verwonderd hebben' (zoals te vinden in 19e-eeuwse historische romans). Onderzoek naar de expliciete lezer zou de leesverwachting van de auteur aan het licht kunnen brengen.

LIT: H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

explicit

Letterlijk 'uitgewikkeld'. Uit de Romeinse boekrol overgenomen slotformule in middeleeuwse handschriften, waarmee de kopiist aangaf dat een door hem afgeschreven tekst voltooid was. De beginformule noemt men het incipit. Soms is het explicit burlesk, bijv. 'explicit hic totum / da mihi potum' (hiermee is alles voltooid; geef me drank), soms bevat het explicit de titel van de afgeschreven tekst, bijv. 'explicit secretum mulieris' (dit is het eind van Der vrouwen heimelijkheid).

Bij uitbreiding in codicologische beschrijvingen ook gebruikt als aanduiding van de laatste regel(s) van een handschrift of fragment voor de identificatie daarvan, bijv.

Fr. 11 (inc.): ' *Rigaut die dit heeft verstaen./ Andworde lucase saen.*';
(expl.): ' *Si groetene lieflike weder./ Vor sine t(ente bede)n si neder.*'
(J.B. van der Have. *Roman der Lorreinen. De fragmenten en het geheel*, 1990, p. 55).

LIT: Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; Wilpert; W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1958⁴), p. 491-534; M. van Doorn en W. Kuiper. 'Der vrouwen heimlichkeit', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 539-551; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²) p. 55-64. [W. Kuiper]

expolitio

Term uit de retorica voor de uitbeelding van een gedachte op verschillende manieren door daarop in andere formuleringen te variëren. Een voorbeeld van expolitio is de volgende passage (vs. 411-416) uit Jeremias de Deckers *Goede Vrydag* (1651) (ed. Buitendijk, 1978):

Men slaet de trouwe borg, die voor all' 's werelds schulden,
De borge, die voor mijn', die voor uw' schulden staet.
Men slaet den teeren rug, die met ons' schelmeryen
Belast is al te swaer;
Men slaet de schouderen, die d'ons' van slagen vryen;
Men slaet een' God in 't vleesch, een' God en mensch te gaër.

Expolitio kan ook opgevat worden als de techniek om een mededeling uit te diepen, bijvoorbeeld door in te gaan op oorzaak en gevolg, door tegenwerpingen te noemen, vergelijkingen te maken of door extra argumenten aan te voeren.

LIT: Lausberg; J. Konst. 'De retorica van het 'movere' in Jeremias de Deckers "Goede Vrydag ofte het Lijden onses Heeren Jesu Christi"', in: *NTg* 83 (1990), p. 298-312; J.W.H. Konst. *Woedende wraakghierigheidt en vruchteloze weeklachten: de hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* (1993), p. 97. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

expositie, expositio of protasis-1

In het klassieke drama de eerste van de vijf fasen die ten grondslag liggen aan de vaste indeling in vijf bedrijven, nl. expositie, intrige-2, climax-2, catastrofe en peripetie. In de expositie wordt de stof aangedragen die noodzakelijk is om de toeschouwer op de hoogte te brengen van wat vooraf is gegaan en die hem in staat moet stellen de rest van het drama te volgen en te begrijpen. Soms wordt de expositie gegeven in de proloog, soms is het een bodeverhaal, soms ook is het een inleiding door één van de hoofdpersonen. In Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617) wordt de expositie gegeven door Jerolimo in de proloog. In Vondels *Gijsbreght van Aemstel* (1637) door Gijsbreght zelf (vs. 1-162). Ook buiten het klassieke drama wordt de expositie gebruikt als inleiding voor de lezer of toeschouwer. In W.F. Hermans' *Het omgekeerde pension* (1953) vormt de expositie onderdeel van de neventekst.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); J.H. Winkelman. 'Arturs hof en Waleweins avontuur. Interpretatieve indicaties in de expositie van de Middel nederlandse Walewein', in: *SpL* 28 (1986), p. 1-33. [G.J. van Bork]

expositio zie expositie

expressie of uitdrukking

Het zintuiglijk waarneembaar maken van iets innerlijks, inzonderheid van gevoelens en oordelen. In sommige perioden, bijv. de romantiek, hechtten kunstenaars en critici veel waarde aan de expressie, en gaf men prioriteit aan het scheppingsproces (vgl. genie) en aan de auteurspoëtica boven categorieën als de tekst (autotelisch), de wereld (buitentekstuele werkelijkheid) of de lezer (pragmatiek). Met de adjectief-variant 'expressief' wordt veelal dat type teksten aangeduid dat - in tegenstelling tot persuasieve teksten - gevoelens en oordelen van de schrijver tot uiting brengt, zoals gebeurt in lyriek of in een genre als het dagboek.

Sommigen, zoals Preminger, verstaan onder de term 'expression' datgene wat in de retorica gerekend wordt tot het terrein van de elocutio. Een specifieke vorm hiervan is de klankepressie.

LIT: Abrams; Lodewick; Preminger; Shipley; Wilpert; C.F.P. Stutterheim. *Stijlleer* (1947); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 143-144. [G.J. Vis]

expressionisme

Stroming in de kunst die zich in de eerste decennia van de 20e eeuw vooral manifesteerde in de beeldende kunst in Frankrijk en Duitsland en die samen met dadaïsme, surrealisme, futurisme, kubisme en constructivisme uit het begin van deze eeuw onder de noemer van het modernisme gebracht wordt. De term expressionisme ontstond n.a.v. de tentoonstelling van schilderwerk van J.A. Hervé te Parijs (1901) en verspreidde zich over geheel West-Europa, waar groepen ontstonden als Les Fauves, Die Brücke en Der Blaue Reiter.

Het expressionisme is antirealistisch in die zin dat het zich verzet tegen het materialisme van het naturalisme en haar reproductie van de werkelijkheid in het kunstwerk, en tegen de zintuigelijkheid van het impressionisme. Daarvoor in de plaats stelt het expressionisme de emoties en ideeën die de werkelijkheid in de beschouwer oproept en de verbondenheid van de mens met het universum (het kosmische). Voor de beeldende kunst betekent dit een abstracte weergave van de 'ervaren' werkelijkheid, zowel in de vorm (non-figuratief) als in het gebruik van kleuren (bijv. blauwe paarden). Het nieuwe levensgevoel dat in het expressionisme manifest wordt (in de dubbele betekenis van het woord) is de directe invloed die de mens op zijn omgeving kan hebben door de daad. De nadruk komt - vooral na de Eerste Wereldoorlog - te liggen op het dynamische van het menselijk handelen: explosief, vitaal, kosmisch, sociaal, maar ook agressief, soms zelfs met fascistische trekken. Die dynamische levenshouding komt bijv. tot uiting in de titels van de Duitse expressionistische tijdschriften: *Der Sturm* (1910-1924), *Die Aktion* (1911-1925), *Das neue Pathos* (1913-1914).

In de literatuur wordt het thema van de natuur verdrongen door dat van de grote stad en alle aspecten daarvan worden benut: fabriek, machine, verkeer, reclame, variété, massa enz. Kenmerkend is de dynamiek van termen als 'sprong', 'spanning', 'actie', 'ruimte' e.d.; het zijn sleutelwoorden in de expressionistische poëzie. Een

belangrijk thema is voorts de kosmische zelfvergroting. De vormgeving wordt bepaald door de keuze voor het veelzeggende woord boven de volzin, soms met opoffering van de grammaticaliteit. Men tracht het meest essentiële uit te drukken door het woord te isoleren en te verabsoluteren door weglating van de lidwoorden. Ongetwijfeld aan de schilderkunst ontleend zijn de kleuren die bepaalde emoties, zoals gevaar, felheid, pijn e.d. moeten oproepen:

leven was enkele vlokken violette geur
(H. Marsman, *VW*, 1963, p. 6).

De maan, die toornig uwe flanken teistert,
wier stralen geel striemtrekken langs uw dij
(H. van den Bergh, *VG*, 1979, p. 6).

In beide citaten komt tevens het kosmische tot uiting in de synesthesie en de verbondenheid van mens en heelal.

Na de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde het expressionisme zich tot humanitair of romantisch expressionisme met activistische of pacifistische trekken. De Nederlandse auteurs bleven over het algemeen buiten deze ontwikkeling, waarschijnlijk omdat Nederland niet in deze oorlog betrokken was. Herman van den Bergh is de eerste belangrijke expressionist. Zijn bundel, met de typisch expressionistische titel *De boog* (1917), draagt hij op aan Constant van Wessem. Samen met Van Wessem en Ernst Groenevelt redigeerde hij *Het Getij* (1916-1924), waarin aarzelend de eerste modernistische manifesten en expressionistische poëzie verschenen. De poëzie van Van den Bergh is sterk individualistisch, apolitiek, paganistisch en kosmisch:

Enkelingen zijn macht, menigten verzwakking
daar 't wezen in de groep ten onder gaat
(H. van den Bergh, *VG*, 1979, p. 23).

Dit individualisme zal het modernisme in Nederland sterk bepalen, in het bijzonder de poëzie van Marsman (*Verzen*, 1923), die Van den Bergh als zijn voorganger erkende en sterke invloed onderging van de Duitse expressionisten (Georg Trakl, August Stramm e.a.). Ter onderscheiding van het humanitair expressionisme spreekt men wel van het kosmisch expressionisme van Van den Bergh en Marsman. Marsman zelf gebruikte bij voorkeur de term vitalisme waar het zijn eigen poëzie betrof. Andere Nederlandse expressionisten zijn o.m. H. de Vries, J.J. Slauerhoff, R. Houwink, voorzover het hun vroege werk betreft. Voor het expressionisme was ook het tijdschrift *De Vrije Bladen* (1924-1931) belangrijk als voortzetting van *Het Getij*.

In België, dat wel rechtstreeks in de Eerste Wereldoorlog betrokken was, is het expressionisme veel sterker humanitair gericht geweest. De belangrijkste auteurs ervan zijn Wies Moens, Gaston Burssens, Victor J. Brunclair en Marnix Gijsen. Paul van Ostaijen ontwikkelde zich van een aanvankelijk humanitair gericht expressionisme (*Het sienjaal*, 1918) tot wat hij zelf omschreef als een organisch expressionisme, de zgn. 'zuivere lyriek' van bijv. *De feesten van angst en pijn* (1918-1921). Men kan hierbij de vraag stellen of deze poëzie nog wel expressionistisch genoemd moet worden of dat beter van constructivisme gesproken kan worden. Het belangrijkste expressionistische tijdschrift in België was *Ruimte* (1920-1921).

Hoewel veel van de expressionistische verworvenheden in de literatuur hun weg gevonden hebben, bloedde het expressionisme als stroming in België na 1921 dood. Marsman proclameerde de dood van het vitalisme in 1933 in *Forum* (2, 1933, p. 256-259).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; *Het expressionisme*. Zes lezingen gehouden door N.A. Donkersloot, S. Dresden, A.M.W.J. Hammacher e.a. (1954); F. van Passel. *Het tijdschrift Ruimte (1920-1921) als brandpunt van het humanitair expressionisme* (1958); E. Krispijn. 'Herman van den Bergh, Marsman en het Noord-Nederlandse expressionisme', in: *De Gids* 120 (1958), p. 231-249; A. Lehning. *Marsman en het expressionisme* (1959); P. Raabe (red.). *Expressionismus. Der Kampf um eine literarische Bewegung* (1965); A. Arnold. *Die Literatur des Expressionismus* (1966); G. Stuiveling. 'Herman van den Bergh en de eerste jaren van Het Getij', in: *Willens en wetens* (1967), p. 244-255; P. Hadermann. *Het vuur in de verte* (1970); J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1970); H. Weisstein (red.). *Expressionism as an international literary phenomenon* (1973); R.S. Furness. *Expressionism* (1973). [G.J. van Bork]

expungeren

Eén van de wijzen van corrigeren - de meest esthetische - in een codex, in een druk uit de periode van de prototypografie of de incunabeltijd of in een manuscript. Onder foutieve letters plaatste men punten ten teken dat ze genegeerd moesten worden. Een andere wijze van expungeren is het plaatsen van één punt voor en één punt na het weg te denken tekstdeel.

Het expungeren kan met diacritische tekens in een teksteditie als volgt weergegeven worden: [.a].

In manuscripten wordt het plaatsen van punten onder een geschrapte tekst toegepast om die tekst weer geldig te maken (impungeren).

LIT: W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 165; P.J. Verkruijse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346. [P.J. Verkruijse]

extracorrectie of auteurscorrectie

Elke afwijking van de oorspronkelijke kopij door de auteur op de drukproef aangegeven. Vaak worden de kosten hiervan, vooral als het om veel extracorrectie gaat, de auteur in rekening gebracht.

LIT: BDI; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1966). [G.J. van Bork]

eye-rhyme zie oogrijm

F

faam

Term uit de oudere literatuurgeschiedschrijving voor de roep, de goede naam - afgeleid van de gelijknamige godin die de daden der helden uitbazuint - van een schrijver. De studie van iemands faam is vanouds onderdeel van zijn biografie, welke vervolgens bij het nageslacht weer kan leiden tot vergroting van iemands faam in de zin van roem of vermaardheid (met opname in de canon van de literatuurgeschiedenis als mogelijk gevolg). Deze postume faamvergroting kan tenslotte op zijn beurt weer onderwerp zijn of worden van een hagiografie.

De evaluatie (kritiek, oordeel) van het belang van een schrijver en zijn werk, resulterend in zijn eventuele faam, wordt in de huidige literatuurgeschiedschrijving niet normatief gehanteerd, maar hooguit als feitenmateriaal bestudeerd behorend tot het object van de receptiegeschiedenis. Zo kan men de faam die J. Kloos-Reyneke van Stuwe (1874-1951) in haar desbetreffende 'biografie' *Het menselijk beeld van Willem Kloos* (1947) haar echtgenoot toedicht, als empirisch gegeven vermeld zien in een literair-historisch handboek, terwijl deze wetenschappelijk onbetrouwbare levensbeschrijving tegelijkertijd als bouwsteen voor het oordeel van de literair-historicus wordt afgewezen (C.G.N. de Vooy en G. Stuiveling. *Schets van de Nederlandse letterkunde*, 1980³², p. 263).

LIT: Shipley. [G.J. Vis]

fabel-1

Kort, fictioneel verhaal of dichtwerk met een exemplarische (exempel) moraal. Vaak is de hoofdrol voor dieren weggelegd (dierenfabel), maar er zijn ook 'mensenfabels'. De klassieke poëtica onderscheidde de fabel van de historia (fabel-2, waar) en het argumentum (waarschijnlijk), en verstond er een onwaar en onwaarschijnlijk verhaal onder.

Hoewel de Egyptische en Oudindische literatuur al fabels kende, begint de West-Europese fabelliteratuur met de vrijgelaten slaaf Aesopus (6e eeuw v.Chr.). Omdat zijn bescheiden maatschappelijke status hem niet toestond vrijuit en rechtstreeks te spreken, bedacht hij de fabel om indirect en zonder aanstoot te geven de mensen de waarheid te zeggen. Aesopus schreef zijn fabels in proza. Ze deden vooral dienst als ruw materiaal voor redenaars. Om ze hiervoor extra geschikt te maken werd bij wijze van index een promythium en bij wijze van moraal een epimythium toegevoegd. Pas in de 1e eeuw n.Chr. werden ze tot 'literatuur' toen ze door Babrius in Griekse en door Phaedrus in Latijnse verzen werden bewerkt. De Phaedriscche fabels werden aangevuld door Avianus en deden dienst als schoolliteratuur. Omdat Christus zich van de parabel bediende, een met de fabel vergelijkbaar subgenre, vgl. *De parabellen van Cyrillus* (ed. Lelij, 1930), verwierf de fabel zich mede dankzij Isidorus van Sevilla (ca. 560-636) een vaste plaats in het curriculum. Middeleeuwse auteurs baseerden zich niet direct op Phaedrus, maar op de bewerking van Romulus (8e eeuw), op welke bewerking ook de Middelnederlandse *Esopet* teruggaat. Pas tegen het einde van de Middeleeuwen worden de Aesopische fabels herontdekt.

De fabel is sedertdien steeds beoefend gebleven. De grootste bekendheid genieten de fabels van Jean de La Fontaine (1621-1695). Nederlandse fabeldichters zijn: Vondel, Bilderdijk, Karel van de Woestijne, Leo Vroman en Thijs Chanowski (Fabeltjeskrant).

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert;

J.F. Heijbroek. *De fabel* (1941); F. Lulofs (ed.). *Van den vos Reynaerde* (1985²), p. 14-39; P.W.M. Wackers. *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie* (1986), p. 12-38; P.W.M. Wackers. 'Mutorum Animalium Conloquium or, Why do animals speak?', in: B. Levy en P. Wackers (red.) *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society* (1988), p. 163-174; *Het ongelukkige leven van Esopus* (vert. W. Kuiper en R. Resoort, 1990); W. Kuiper. 'De Middelnederlandse Esopet', in: *Spektator* 21 (1992), p. 35-54; J.A. Schippers. *Middelnederlandse fabels. Studie van een genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels* (1995). [W. Kuiper]

fabel-2, geschiedenis of story

Term uit de verteltheorie of dramatheorie waarmee de schematische weergave van de gebeurtenissen in een literaire tekst in chronologische volgorde en in logische samenhang wordt bedoeld. In de fabel worden de lotgevallen van de personages (acteurs) logisch en chronologisch samengevat. De term 'story' is afkomstig van E.M. Forster uit diens *Aspects of the novel* (1927). Hij plaatste de term tegenover plot, waarbij het om de literaire vormgeving gaat van het vertelde.

LIT: Bal; Bergh; Best; Boven/Dorleijn; Drop; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Laan; Lodewick; MEW; Prince; Wilpert; R. Engbersen. 'Fabula', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 49-57. [G.J. van Bork]

fabliau

Oudfranse benaming voor korte, komische, erotische, gepaard rijmende verhalen, in het Middelnederlands nagevolgd als boerde.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; Ph. Ménard. *Les fabliaux. Contes à rire du Moyen Age* (1983); W. Noomen en N.H.J. van den Boogaard (eds.). *Nouveau recueil complet des fabliaux* (1983-.....). [W. Kuiper]

facetiae

Middellatijnse komische anekdoten geschreven door (Italiaanse) humanisten als Poggio (1380-1459), vertaald en nagevolgd in het Nederlands als klucht (klucht-2; kluchtboek). Bij facetiae bevat de pointe altijd een grappige woordspeling (facete dictum), bij kluchten een grappige handeling (facete factum). Het verschil met de anekdote en de apophthegma is dat het daar gaat om handelingen, respectievelijk uitspraken van historische personen.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; HWR; LdMA; Metzler; Scott; Wilpert; H. Pleij e.a. *Een nyeuwe klucht boeck* (1983); P.P. Schmidt. *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden; een descriptieve bibliografie* (1986), p. 14-15. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

Fachliteratur zie artesliteratuur

facsimile-editie

Term uit de editietechniek voor een publicatie die de bedoeling heeft zo getrouw mogelijk en met behulp van alle beschikbare mechanische middelen de kenmerken van een codex, manuscript, druk, tekening of gravure te reproduceren. Het te facsimileren object wordt gewoonlijk gekozen omwille van zijn intrinsieke waarde (zeldzaamheid, kostbaarheid). Tot de tijd van de offset, begin 20e eeuw, heeft de facsimile-uitgave een bibliofoon (bibliofoon) karakter door papier- en bandkeuze en door de beperkte oplage.

In de loop van de tijd zijn alle technieken van de diep-, hoog- en vlakdruk voor het facsimileren benut. Voor de kopergravurefacsimile wordt het origineel nagesneden in koper. Een van de vroegste voorbeelden daarvan is de editie door Hugo de Groot in 1600 van de zgn. Aratea-codex uit de collectie-Vossius (nu in de UB Leiden) waarvoor Jacob de Gheyn de platen sneed. In 1987 is dezelfde codex via het offsetprocédé gefacsimileerd.

Weinig toegepast is het zeer bewerkelijke drukletter- of typografisch facsimile waartoe de letter van het origineel wordt nagesneden en gegoten. Als de oude matrijzen bewaard gebleven zijn, kunnen ook die weer gebruikt worden voor het gieten van 'nieuwe' letter. Een voorbeeld van een drukletterfacsimile-uitgave is die door Vincent en James Figgins uit 1855 van de Caxton-druk uit circa 1483 van *The game of chess*, een vertaling door Caxton van een werk van Jacobus de Cessolis.

Voor het blokdrukfacsimile wordt de oorspronkelijke druk of houtsnede gecalcueerd en op een houtblok overgebracht. Deze zeer arbeidsintensieve methode bleef in zwang tot eind 19e eeuw toen toch ook reeds de steendrukfacsimile of lithografie was uitgevonden (eind 18e eeuw). De laatste methode is gebruikt voor reproductie van een aantal Middelnederlandse codices en ook voor de druk uit 1474 of 1475 van het blokboek *Speculum humanae salvationis* (door J.Ph. Berjeau in 1861). Steendrukfacsimile's werden vaak met de hand ingekleurd, ook toen de chromolithografie begin 19e eeuw uitgevonden was.

Vanaf midden 19e eeuw komen de fotografische technieken in zwang, waardoor het aantal facsimile's enorm toeneemt. Het lichtdrukfacsimile wordt vervaardigd vanaf platen; de fotolithografie brengt het beeld via fotografische weg over op steen; vanaf ongeveer 1910 is er de offsetpers, die een doorbraak betekent voor de talloze reprints.

Veel facsimile-uitgaven hebben niet de status van teksteditie omdat de commerciële uitgever geen editeur (codicoloog, analytisch-bibliograaf) raadpleegt: een verantwoording van gekozen druk en exemplaar-1 ontbreekt dan. Reeksen facsimile-edities van Nederlandse teksten zijn *Zeldzame volksboeken uit de Nederlanden* door W.L. Braekman en *Facsimile-Edities der Lage Landen* (FELL) door een interuniversitaire redactiecommissie. Sommige facsimile's zijn vervaardigd met de bedoeling vervalsing te plegen.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 266-273; B. van Selm. 'Overwegingen bij een fotomechanische herdruk', in: *Dokumentaal 7* (1978), p. 113-118; E. Cockx-Indestege en C. Lemaire. *Handschriften en oude drukken in facsimile van 1600 tot 1984* (catalogus KB Brussel 1984); J.A.A.M. Biemans. 'Lithografische facsimile's van twee Spiegel Historiaeel-fragmenten. Enkele opmerkingen over de vervaardiging en betrouwbaarheid van vroege

steendruk-reproducties van Middelnederlandse handschriften', in: *Miscellanea neerlandica; opstellen voor Dr. Jan Deschamps t.g.v. zijn 70e verjaardag*, dl. 1 (1987), p. 145-165. [P.J. Verkruijsse]

facteur zie factor

factie

Benaming uit de rederijkerstijd voor een komisch, satirisch of moraliserend toneel- of straatspel van geringe lengte (gewoonlijk minder dan 200 verzen), vrijwel zonder intrige, met haast uitsluitend allegorische personen, en aan het slot een factielied. Van de in totaal zeventien bekende facties zijn er zestien overgeleverd in de bundel *Spelen van sinne* (1562) (*Het Antwerpse Landjuweel van 1561*, ed. Kruyskamp, 1962). De enige andere, *Factie oft spel voer den Coninck Philippus* van Peter de Herpener, dateert van 1556. Op de uitnodigingskaart tot het Antwerps landjuweel wordt de factie met name genoemd (ed. Kruyskamp, p. xi):

Wie de beste Factie voort sal stellen,
Achter straten doende, met een vrolijck rellen,
Daer meest sins in besloten werdt sonderlinghen,
En recreatijuelijcst om vertellen,
Maer Schimp en Onhuescheyt moety buyten vellen,
Met een nieu dansliedeken om springhen,
Die wint Sprincen wapen, dus wilt druck bedwinghen,
Dry Oncen swaer, En noch voor Tweede fijn,
Ons Hooftmans wapene, doet wel v dinghen,
Van twee Oncen, thoont Broeders een Constich schijn;
Alle de Prijzen sullen goet Siluer sijn.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijkersdrama 1500 - ca. 1620* (1968); W.N.M. Hüsken. *Noyt meerder vreucht; compositie en structuur van het komische toneel in de Nederlanden voor de Renaissance* (1987), p. 40. [P.J. Verkruijsse]

factor of facteur

Letterlijk: maker. Benaming uit de tijd van de rederijkers voor degene die de literaire activiteiten in een rederijderskamer leidde. Deze bezoldigde functie behelsde onder meer het schrijven van de stukken (ballade-2, refrein-2, spel van zinne) voor verschillende gelegenheden (blijde inkomst, landjuweel), het leiden van toneelspelen en soms het componeren van muziek. Bekende factors zijn Jan van den Berghe (De Violieren, Den Boeck), Matthijs de Castelein (Pax vobis, De Kersauwe), Jan van Dale (De Mariacrans, De violette), Eduard de Dene (De drie santinnen), Cornelis Everaert (De Heilige Geest) en Anthonis de Roovere (De Heilige Geest).

LIT: Brongers; Gorp; Laan; MEW; D. Coigneau. 'Rederijkersliteratuur', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 35-57; A. van

Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers.' in: *Terugblik* (1986), p. 9-25. [W. Kuiper/H. Struik]

factotum

Term uit de drukkerswereld voor een houtsnede, bestaande uit een versierde rand waarbinnen een opening is uitgespaard waarin letters gezet kunnen worden. Factotum en letterzetsel zijn beide hoogdruk, zodat ze in één drukgang afgedrukt kunnen worden. Wanneer in de opening een kapitaal wordt gezet, lijkt het geheel op een versierde initiaal-1.

LIT: Feather. [P.J. Verkruijsse]

familieroman

Roman waarin de lotgevallen van een heel gezin of van een hele familie (soms van enkele generaties daarvan) worden beschreven. Sommige familieromans groeien uit tot sociale romans, doordat zij het karakter van de familieroman overstijgen, bijv. omdat ze de hele sociale context van zo'n familie in de beschrijving betrekken. Beroemde voorbeelden van familieromans zijn *Die Buddenbrooks* (1901) van Thomas Mann en *The Forsyte Saga* (1922) van John Galsworthy. Nederlandse familieromans zijn bijv. L. Couperus' *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) en Ina Boudier-Bakkers *De klopp op de deur* (1930). In België kan G. Walschaps *De familie Roothoof* (1939) als familieroman met sociale strekking gezien worden.

LIT: BDI; Best; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

fanopoeia

Eén van de drie niveaus waarop een tekst kan worden beleefd, nl. die van het visuele niveau. Het gaat daarbij niet om de visuele vormgeving (zoals in concrete poëzie), maar om het door woorden of klanken bij de lezer opgeroepen beeld. De beide andere niveaus zijn die van het verstand (logopoeia) en de muzikaliteit (melopoeia).

LIT: Buddingh'; Cuddon; E. Pound. *ABC of reading* (1934). [G.J. van Bork]

fantastische literatuur

De definitie van wat fantastische literatuur genoemd wordt, laat zich formuleren in twee uitersten. Aan de ene kant valt er alle literatuur onder, waarin iets voorkomt dat niet tot de normale alledaagse werkelijkheid behoort of dat als 'bovennatuurlijk' ervaren wordt. Als genre tussen wat men de literatuur van het vreemde of wonderbaarlijke zou kunnen noemen en de literatuur van het onbestaanbare omvat de fantastische literatuur in deze zin een groot aantal subgenres, zoals griezelverhalen (gothic novel, spookverhaal, vampierverhaal e.d.), sprookjes,

ridderromans, mythologische verhalen, magisch-realistische literatuur (magisch realisme), imaginaire reisverhalen, leugenliteratuur en science fiction.

Anderzijds bestaat de opvatting dat de term gereserveerd moet worden voor die literatuur waarin iets echt bovennatuurlijks voorkomt, bijv. als onderdeel van een overigens volstrekt 'natuurlijk' of reëel verhaal. In deze beperkte zin valt veel buiten de fantastische literatuur, bijv. omdat wat aanvankelijk als abnormaal of onwaarschijnlijk ervaren wordt in een later stadium van het verhaal zijn natuurlijke verklaring krijgt, zoals in veel griezelverhalen het geval is. Sommigen zijn zelfs van mening dat de term moet worden gebruikt voor alleen die literatuur waarin de lezer aarzelt of hij nu met bovennatuurlijke zaken te maken heeft of niet. Vooralsnog lijkt het niet erg zinvol het genre hiertoe te beperken.

Fantastische literatuur is vooral in de 19e eeuw met de romantiek sterk in opkomst geraakt. Thema's en motieven die in volksverhalen sterk zijn blijven voortleven, kwamen opnieuw in zwang en vonden alle mogelijke literaire verwerkingen: spoken, vampiers, raadselachtige verdwijningen en verschijningen, dwergen, reuzen, tot leven gewekte doden enz.

In het Nederlandse taalgebied treffen we voorbeelden van fantastische literatuur in de hierboven omschreven ruimere zin aan in het werk van Kneppelhout (*De legende van het eiland Moen*, 1875), Bordewijk (*Fantastische vertellingen*, 1919), Belcampo en Hugo Raes.

LIT: Baldick; Dupriez-2; Fowler; Gorp; MEW; Het Fantastische, spec. nr. van *De Revisor* 8 (1981) afl. 5; D. Schouten. *Duivelse boeken. Twee eeuwen griezelliteratuur in de Lage Landen: een bibliografie* (1997). [G.J. van Bork]

farce zie klucht-1

fascikel zie aflevering

fatalisme

Wereldbeschouwing waarin het standpunt gehuldigd wordt dat de mens bepaald is door machten of wetmatigheden die zijn leven zodanig bestemmen dat hij daar zelf geen of nauwelijks invloed op kan uitoefenen.

Voorals in het naturalisme speelt het noodlot als fatale macht een grote rol, op z'n minst als discussiepunt. Onder invloed van het positivisme werd het fatalisme in de negentiende eeuw vooral begrepen als een noodlottige onderworpenheid aan wetten van afkomst, milieu en omstandigheden (determinisme). Dit pessimistische wereldbeeld vindt men vooral terug in het werk van Couperus (bijv. *Noodlot*, 1890) en Emants (*Een nagelaten bekentenis*, 1894). In deze romans wordt de onvermijdelijke ondergang van de personages in de eerste plaats verklaard uit de onmacht om zich tegen deze bepalende omstandigheden te verzetten.

Andere naturalisten daarentegen gaan ervan uit dat de mens een vrije wil bezit; vooral Zola betoogt dat juist door kennis van de determinerende omstandigheden de toekomst van mens en maatschappij op een gunstige manier te beïnvloeden is.

LIT: J. van Loenen Martinet. *Het fatalisme in onze jongste letterkunde* (1891); C.H. den Hertog. *Noodlottig determinisme. Voordracht naar aanleiding van Louis Couperus' Eline Vere en Noodlot* (1891); Marc Galle. *Van gedroomd minnen tot ons dwaze bestaan. Het noodlot in het werk van Louis Couperus* (1973); Ton Anbeek. *De naturalistische roman in Nederland* (1982); Romain Debbaut. *Het naturalisme in de Nederlandse letteren* (1989). [G.J. van Bork]

favele

Middel nederlandse depreciërende benaming voor een tekst die 'waar' pretendeert te zijn (historie, historiciteit), dan wel voor waar doorgaat, maar integendeel onwaar is (boerde, fabel-1), bijv.

Hier ne vint men no favele no bo(e)rde
No ghene truffe no faloerde,
Maer vraie rime ende ware woerd
(Jacob van Maerlant. *Scolastica*, ed. Gysseling, 1983, vs. 27-29).

Auteurs van rijmkronieken, zoals Jan van Boendale en Melis Stoke, maar ook auteurs van ridderromans benadrukken regelmatig dat hetgeen zij te vertellen hebben geen 'favele' is.

LIT: A.L.H. Hage. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middel nederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (1989). [W. Kuiper/H. Struik]

feministische literatuur

Literatuur die de aandacht richt op de problematiek van de vrouw, in het bijzonder op de sociale positie van de vrouw. Daarbij staat het streven naar gelijkberechtiging van de seksen centraal. Feministische literatuur tracht duidelijk te maken dat vrouwen in een achterstandspositie verkeren ten opzichte van mannen, omdat in de maatschappij de mannelijke normen en waarden als algemeen geldend worden gehanteerd en vrouwen daaraan altijd onderworpen zijn geweest. Het vanzelfsprekende karakter daarvan wordt aangevallen en de eigen identiteit van de vrouw wordt daar tegenover gesteld en haar waarden worden als alternatief benadrukt.

Het feminisme heeft zich gemanifesteerd in twee golven, waarvan de eerste zich aandiende in de tweede helft van de 19e eeuw. Doorgaans wordt in Nederland A.L.G. Bosboom-Toussaint met haar roman *Majoer Frans* (1874) als voorloopster gezien. Andere feministische auteurs uit die periode zijn o.m. Betsy Perk, Mina Kruseman, Cornelia Huygens, Cecile Goekoop de Jong van Beek en Donk en Anna de Savornin Lohman. Feministische tijdschriften uit die jaren waren o.m. *Ons Streven* en *Onze Roeping*.

De tweede golf begon aan het eind van de jaren '60 van de 20e eeuw met auteurs als Hannes Meinkema, Anja Meulenbelt, Monika van Paemel en wat later Renate Dorrestein. Ook in deze periode verschenen feministische tijdschriften, zoals *Opzij*

(vanaf 1972) en *Chrysalis* (1978-1981). Bovendien werden nu specifieke uitgeverijen voor vrouwenliteratuur opgericht, zoals An Dekker (Amsterdam) en Sara (Nijmegen).

In het literatuuronderwijs aan de universiteiten werd speciale aandacht gevraagd en verkregen voor vrouwenliteratuur, hetgeen uiteindelijk resulteerde in speciaal gecreëerde afdelingen, leerstoelen of vakgroepen Vrouwenstudies.

Feministische literatuur behoort vanwege het emancipatoire karakter tot de geëngageerde literatuur (engagement).

LIT: Fowler; Gorp; Lodewick; M. de Waal (red.). *Mina Kruseman (1839-1922). Portret van een militant feministe en pacifiste* (1978); H. Stamperius. *Vrouwen en literatuur* (1980); M. Eagleton (ed.). *Feminist literary theory. A reader* (1986); K. Hemmerechts en W. Neetens (red.). *Vrouwelijkheid, mannelijkheid, literatuur* (ALW-Cahier 6, 1988); E. van Boven. *Een hoofdstuk apart. De receptie van vrouwenromans in de literaire kritiek 1898-1930* (1992); A.A. Sneller. *Met man en macht. Analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd* (1996); T. Streng. *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860* (1997); R. Schenkeveld-Van der Dussen (red.). *Met en zonder lauwerkrans; schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850; van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (1997). [G.J. van Bork]

Festschrift zie liber amicorum

feuilleton

Bijdrage aan een dag- of weekblad, die gewoonlijk in een speciaal kader of onder aan de pagina (bijv. onder een streep) wordt afgedrukt. De inhoud kan zeer gevarieerd zijn, maar behoort gewoonlijk niet tot de normale nieuwsvoorziening van de krant. Tegenwoordig past men de term vooral toe op romans of novellen die op deze manier in afleveringen verschijnen. Veel 19e-eeuwse romans zijn oorspronkelijk geschreven om in feuilletonvorm te worden gepubliceerd (feuilletonroman). Beroemd zijn de feuilletons van Alexandre Dumas en Eugène Sue. Bij ons publiceerde Multatuli zijn *Millioenenstudieën* als feuilleton in *Het Noorden* (1870).

Oorspronkelijk was 'feuilleton' een drukkersterm voor een boekje van één katern van acht bladzijden. Een dergelijk boekje werd in 1779 voor de *Journal des Débats* (Parijs) gebruikt als bijlage. Het bevatte annonces, mededelingen en soortgelijk materiaal dat niet belangrijk genoeg werd bevonden om in de krant zelf te worden opgenomen. Door dit type materiaal over te hevelen naar de krant zelf, waar het een vaste plaats kreeg, ontstond de huidige betekenis van 'feuilleton'.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Brongers; Gorp; HWR; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; W. Haacke. *Handbuch des Feuilletons*, 3 dln. (1951-1953). [G.J. van Bork]

feuilletonroman

Roman die geschreven en/of gepubliceerd wordt als feuilleton, d.w.z. in afleveringen die regelmatig in een dag- of weekblad - vaak in een speciaal kader - worden opgenomen. De meeste schrijvers van feuilletonromans houden rekening met de publicatiewijze door ervoor te zorgen dat elke aflevering de lezer ertoe aanzet ook het vervolg te lezen.

Veel schrijvers van feuilletonromans werden door kranten aangetrokken omdat zij er met hun feuilletons voor zorgden dat er een binding ontstond tussen krant en abonnee. Bekend is ook dat op de feuilletons van Dickens door het publiek werd gereageerd en dat Dickens in die reacties aanleiding vond om delen ervan te herschrijven. Behalve Dickens was ook Alexander Dumas beroemd als schrijver van feuilletonromans. In Nederland publiceerde Louis Couperus zijn *Eline Vere* als feuilleton in *Het Vaderland* (1888). De romans van P.A. Daum verschenen oorspronkelijk als feuilleton onder het pseudoniem Maurits in het *Bataviaasch Nieuwsblad*.

LIT: Gorp; MEW. [G.J. van Bork]

fictie, fictionaliteit of fictionele tekst

Binnen de literatuurwetenschap verstaat men onder fictie de verzameling teksten waarvan het erin beschrevene gezien kan worden als een product van de verbeelding van de auteur, als verzonnen dus. In fictionele teksten blijkt echter niet alles wat erin beschreven wordt fictie te zijn. Soms is dat alleen de rangschikking en interpretatie van de feiten door de auteur (vgl. bijv. de historische roman), soms is dat aanzienlijk meer (vgl. sciencefiction, sprookje e.d.). De lezer onderscheidt fictie van niet-fictie d.m.v. de zogenaamde fictionele indicaties. Er zijn fictionele indicaties van binnen de tekst. Daartoe kunnen bijv. formele indicaties behoren zoals stijffiguren, rijm of metrum, bepaalde standaardformuleringen ('Er was eens...'), point of view (bijv. het feit dat een 'hij' van binnenuit beschreven wordt). Veel van dit soort indicaties zijn echter historisch en cultureel bepaald: het rijm van Melis Stokes *Rijmkroniek* hoeft niet noodzakelijk een fictionele indicatie te zijn wanneer men het historisch beziet, terwijl het veelvuldig voorkomen van het woord 'historisch' of 'historie' in bijv. prozaromans in de late Middeleeuwen niets afdoet aan het fictionele karakter ervan. Het verschil tussen fictie en werkelijkheid (realisme-2) is doorgaans conventioneel bepaald en waarschijnlijk gekoppeld aan het gebruik dat van teksten gemaakt wordt.

Echt systematisch onderzoek naar fictionele indicaties ontbreekt vooralsnog. Wel zijn er pogingen ondernomen om op grond van formeel-semanticische beschrijvingen fictioneel taalgebruik nader te bepalen (Woods bijv.), maar ook dit logisch-linguïstisch onderzoek heeft nog geen nauwkeurige afgrenzingen opgeleverd.

Fictionele indicaties van buiten de tekst kunnen o.m. gevonden worden in de boekverzorging (omslag, bladspiegel, reeksaanduiding enz.), de auteursnaam (van Vestdijk zal men eerder fictie verwachten dan van Huizinga), de aanduiding van het genre (roman, gedichten, toneel), de plaats in de boekwinkel.

Hoewel men ervan uitgaat dat de 'wereld' in fictie verzonnen is, wordt aan fictie vaak juist een 'hogere' waarheidswaarde toegekend dan aan niet-fictie. Die waarheidswaarde wordt dan gevonden in het door de lezers ervaren werkelijkheidsgehalte in het als verbeelde werkelijkheid beschrevene. Men zegt daarom wel dat in de literatuur 'de werkelijkheid gelogen wordt'.

LIT: Abrams; Baldick; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; J. Woods. *The logic of fiction* (1974); G. Gottfried. *Fiktion und Wahrheit* (1975); J. Landwehr. *Text und Fiktion* (1975); J.A. Sutherland.

Fiction and the fiction industry (1978); M. Schipper. *Realisme. De illusie van werkelijkheid in de literatuur* (1979); *Poetics* 8 (1979) 1-2, p. 1-267; A. van Zoest. *Waar gebeurd en toch gelogen* (1980); J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 77-121. [G.J. van Bork]

fictionaliteit zie fictie

fictionele lezer zie impliciete lezer

fictionele tekst zie fictie

figura-1

Term uit de (middeleeuwse) poëtica voor een personage in een literaire tekst dat niet van vlees en bloed is, maar allegorisch (allegorie), bijv. de personages die de ik-figuur in de *Roman van de Roos* ontmoet: vrouwe Bliscap, heer Deduut, jonkvrouw Ledicheit enz. Ook het rederijkerstoneel maakt een overvloedig gebruik van figurae, bijv. *Den spieghel der salicheit van Elckerlijc* (ed. Vos, 1967), waarin de hoofdpersoon model staat voor 'elk mens'. De rederijkers voeren in hun stukken bovendien een aparte categorie figurae op, de zinnekens, die negatieve gevoels- en gemoedsaandoeningen personifiëren en vaak zelfs expliciet deze ondeugden als naam dragen. Daarnaast kent de middeleeuwse literatuur personages die weliswaar als mensen van vlees en bloed geportretteerd worden, maar die in wezen figurae zijn, bijv. de 'moeye' in *Mariken van Nieumeghen*, die getuige haar rituele zelfdoding - zwaard door de keel - geïnterpreteerd moet worden als een verbeelding van de hoofdzonde Ira (woede).

LIT: Best; Wilpert; H. Pleij. 'Over de betekenis van middeleeuwse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 299-339. [W. Kuiper]

figura-2

Term uit de paleografie voor de geen taalkundige betekenis dragende elementen (illustraties en lijnen die tekstgeleding aanbrengen) in een bron. Bij de transcriptie dienen de figurae onderscheiden te worden van de signa (signum), de lettertekens.

LIT: W.Gs Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', in: *Lingua* 3 (1953), p. 295-308; P.J. Verkruijsse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het

gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346.
[P.J. Verkruijsse]

figura etymologica

Term uit de retorica voor de verbinding van twee woorden van dezelfde stam, gewoonlijk een werkwoord met een - veelal door een bijvoeglijk naamwoord voorafgegaan - verwant zelfstandig naamwoord als onderwerp of lijdend voorwerp, bijv. een graf graven, een strijd strijden, een leven leven.

Een voorbeeld is te vinden in 'Christelijk gevecht I' (*Uitgelezen stichtelijke rijmen*, ed. Van Vloten, 1861, p. 16) van D.R. Camphuysen:

Menig strijdt een dwaaslijk strijden, om 'tgering, op 't ongewis:
Menig strijdt een wijs's'lijk strijden, om 't geen strijdens waardig is.

De figura etymologica is verwant aan de polyptoton en de paronomasia.

LIT: Best; Gorp; HWR; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

figurae zie stijlfiguren

figurae sententiae zie gedachtefiguren

figuurgedicht, beeldgedicht-1 of carmen figuratum

Term uit de genreleer voor een gedicht waarvan de typografische ordening van de versregels (vers-1) een visuele voorstelling geeft van het beschrevene (iconiciteit). Men vindt het verschijnsel volop in diverse stromingen in het modernisme, waar het soms als onderdeel gezien wordt van de concrete poëzie. Zo schrijft P. van Ostaijen het woord 'zeppelin' in de vorm van een zeppelin (*Bezette stad*, 1921). In de 19e eeuw werd het genre o.a. beoefend door J. Decker Zimmerman, wiens gedicht 'Een palmboom, opgericht voor Spicht' er uitziet als een palmboom (*Kinderen der vergetelheid*, dl. 3, 1826, p. 162). Een ouder voorbeeld is het altaargedicht uit de renaissance.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

figuurlijk taalgebruik zie beeldspraak

fili

Keltische (hof)dichter van epische stof. De fili (mv. filid) was als dichter-geleerde de belangrijkste vertegenwoordiger van de Keltische intelligentsia. Hij was de drager van de literaire en geleerde tradities en de bewaarder van de stambomen van de vooraanstaande families en van de verhalen over de heldendaden van de voorvaderen. Zijn status was aanzienlijk hoger dan die van de bard, die verantwoordelijk was voor de lyriek. Hoe hoog de status van de fili was, blijkt uit het feit dat hij optrad als beoordelaar van de vorst. Hij was de maker van de lofdichten en van de tegenhanger daarvan, de satire. De satire was een gevreesd wapen in een samenleving waarin eer centraal stond.

Tot op zekere hoogte zijn de fili en de bard vergelijkbaar met de Noord-Germaanse skald en de Zuid-Germaanse skop.

LIT: A.G. van Hamel. 'Keltische letterkunde'. In: *Algemene literatuurgeschiedenis*, dl. 2 [z.j.], p. 43-69; D. Edel. 'Ierse achtergronden', in: W.P. Gerritsen, D. Edel & M. de Kreek. *De wereld van Sint Brandaan* (1986), p. 11-35. [H. Struik]

filiatie

Term uit de tekstkritiek voor een schematische weergave van de onderlinge verwantschap van middeleeuwse handschriften of oude drukken en hun relatie tot het archetype door middel van een stamboom of stemma. Het opstellen van een filiatie is de eerste fase binnen de tekstkritiek. Nadat de onderlinge relatie is vastgesteld kan overgegaan worden tot de tweede fase, de emendatio.

LIT: MEW; A. Dees. 'Over stambomen van handschriften', in: *FdL* 18 (1977), p. 63-78; A. Dees, M. Dekker en M. Mulder. 'Een voorbeeld van stamboomreconstructie: Karel ende Elegast', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 96-118; A.M. Duinhoven. 'Stamboomreconstructie: rekenkunde of tekststudie?', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 119-123; B. Salemans. 'Van Lachmann tot Hennig: Cladistische tekstkritiek', in: *Gramma*11 (1987), p. 191-224; B. Salemans. 'Varianten als bouwstenen van stemma's: een pleidooi voor eenvoud en openheid bij het opstellen van tekststambomen', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen* (1989), p. 319-343; B.J.P. Salemans. 'Text genealogical remarks on Lachmann, Bédier, Greg and Dearing', in: *LB* 79 (1990), p. 427-468. [W. Kuiper]

filigraan zie watermerk

filigram zie watermerk

filippica

Bestraffende rede of strafpredikatie. Oorspronkelijk 'philippica', afgeleid van Philippus tegen wie Demosthenes (384-322 v.Chr.) een aantal scherp geformuleerde redevoeringen richtte.

Nicolaas Beets gebruikt de term in zijn opstel 'Genoegens smaken':

Op die rekening wil ik dan ook een goed deel uwer philippica tegen de kermisvreugde schrijven.

(Hildebrand. *Camera obscura*, 1896¹⁹, p. 100).

Ook Jeroen Brouwers' 'J. Weverbergh en ergher' (in: *Mijn Vlaamse jaren*, 1978, p. 190-236), door hemzelf een 'pamflet' genoemd, kan men als een filippica opvatten.

LIT: Cuddon; Metzler; Scott. [G.J. van Bork]

filologie

Letterlijk: 'liefde voor het woord'. Filologie wordt doorgaans gebruikt voor een bepaalde manier van omgaan met teksten uit het verleden (bestudering van teksten uit de moderne talen kan men neofilologie noemen). Deze werkwijze is in wezen een voortzetting van de opvattingen en methoden van de humanisten, die tijdens de renaissance de studie van de klassieke auteurs opnieuw ter hand namen. Zo behoort het tot de taak van de filoloog ad fontes te gaan, d.w.z. terug te gaan tot de bronnen, waarin de tekst is overgeleverd. Voor een goed begrip van de bronnenproblematiek staan de filologie de hulpwetenschappen codicologie, manuscriptologie, paleografie, en analytische bibliografie-1 ten dienste. Indien de tekst die bestudeerd wordt in meer dan één redactie-2 of versie bewaard is gebleven, wordt alvorens tot editeren (editie) en interpreteren (tekstinterpretatie) over te gaan, eerst onderzocht wat de onderlinge verwantschap (recensio, filiatie) is, en aan de hand van een stemma de tekst ge(re)construeerd die het dichtst bij het archetype c.q. het origineel staat, dan wel de bedoelingen van de auteur het best weergeeft. Is de beste tekst gevonden dan wordt deze d.m.v. tekstkritiek van kopiistenfouten c.q. transmissiefouten gezuiverd. Na deze fase, de zgn. emendatio, is er een kritische editie tot stand gekomen. De filoloog kan desgewenst afzien van tekstkritiek en volstaan met het zo letterlijk mogelijk weergeven van de tekst in de bron(nen) (diplomatische editie, archiefeditie, teksteditie). Omdat de geëditeerde tekst alleen voor vakgenoten hanteerbaar en leesbaar is, rekent de filoloog het tevens tot zijn werk deze kritische editie van interpunctie, woord- en zakencommentaar te voorzien, om hem in een historisch perspectief te plaatsen en begrijpelijk te maken voor lezers van nu.

Voor de Tweede Wereldoorlog, vóór de hernieuwde belangstelling voor codicologie en analytische bibliografie, verstond men onder filologie vooral tekstkritiek en tekstinterpretatie op taalkundige grondslag.

Daarnaast wordt de term filologie gebruikt als benaming voor de studie van een tekst, bijv. de *Reinaert*-filologie, of de studie van een taal(gebied), bijv. Germaanse filologie.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; Willem de Vreese. 'Paradox over den grooten nood der Nederlandsche philologie', in: Willem de Vreese. *Over handschriften en handschriftenkunde*, p. 142-178; G.I. Lieftinck. 'Pleidooi voor de philologie in de oude en eerbiedwaardige ruime betekenis

van het woord', in: F.P. van Oostrom (red.). *Arturistiek in artikelen* (1978), p. 49-75. [W. Kuiper]

fin de siècle

Aanduiding voor de laatste decennia van de 19e eeuw, waarin decadentie en estheticisme een belangrijke rol speelden. Met de term 'fin de siècle' geeft men eigenlijk niet zozeer het tijdsbestek zelf aan als wel het levensgevoel dat in die tijd overheerste: het fatalistische gevoel van aan het einde te staan van een cultuurperiode en de daarmee samenhangende cultuurmoetheid, de verveeldheid ('ennui') van het 'Alles ist schon da gewesen'. Vertegenwoordigers van deze fin de siècle-mentaliteit zijn onder meer Louis Couperus en Karel van de Woestijne.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; B. Polak. *Het fin-de-siècle in de Ned. schilderkunst* (1955); J.M. Fischer. *Fin de siècle* (1978); *Nederland rond 1900* (1979); J. Fontijn. *Leven in extase* (1983); Mary Kemperink. *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (2001). [G.J. van Bork]

fin'amors

Zuidfranse benaming uit de 12e eeuw voor de liefdesideologie (hoofse liefde) die door troubadours beleden werd in met name de lyriek (canso). De fin'amors ('zuivere liefde') kan worden opgevat als de meest extreme vorm van hoofse liefde.

Uitgangspunt is dat er tussen gehuwden geen liefde kan bestaan. De ware liefde wordt ervaren als een vorm van genade, een gunst waarop men geen recht heeft, maar die door de aanbeden vrouw verleend kan worden of niet. Binnen het huwelijk kan daarvan geen sprake zijn. De man bezit zijn vrouw. Hij kan haar nemen waar en wanneer hij dat wil; hij is dus niet afhankelijk van haar 'genade'. Een minnaar daarentegen is dat wel. Omdat hij in de nabijheid van zijn geliefde wil zijn, wat niet kan (amour lointain), ervaart hij zijn liefde als lijden, terwijl de vrouw op haar beurt weer ongelukkig is, omdat zij zich binnen het huwelijk onbevredigd voelt (mal mariée). Hoewel de fin'amors buitenechtelijk en overspelig is - en zeker niet alleen platonisch, zoals in het verleden wel beweerd werd - wordt zij desondanks als kuis en als een creatieve kracht ervaren, omdat zij absolute trouw eist tussen de geliefden en de minnaar het besef geeft tot een groep van uitverkorenen te behoren.

De oorsprong van de fin'amors heeft men gezocht bij de Katharen, Ovidius en de Mariaverering, maar tegenwoordig neemt men aan dat de fin'amors is ontleend aan de Arabische erotische lyriek zoals die zich in het noorden van Spanje ontwikkelde (minnelied-1).

In de tweede helft van de 12e eeuw drong de fin'amors door in het noorden van Frankrijk, om zich vervolgens over de rest van West-Europa te verspreiden. De fin'amors veranderde hierbij in zoverre van gedaante dat de liefde minder als een overweldigende en wonderlijke kracht werd ervaren, maar meer werd generationaliseerd.

LIT: Best; Gorp; LdMA; Wilpert; L. Pollmann. *Die Liebe in der hochmittelalterlichen Literatur Frankreichs* (1966); M. Lazar. *Amour courtois en fin'amors dans la littérature du 12e siècle* (1964); R. Boase. *The origin and meaning of courtly love. A critical study of European scholarship* (1977); U. Liebertz-Grün. *Zur Soziologie des 'amour*

courtois' (1977); R. Schnell. *Causa amoris. Liebeskonzeption und Liebesdarstellung in der mittelalterlichen Literatur* (1985); S.C. Jaeger. *The Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals. 939-1210* (1985); E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord. Occitaanse troubadours 1100-1300* (1987); R. Zemel. 'Hoofse liefde in de literatuur van de twaalfde eeuw', in: *Herkennen wij de middeleeuwen?* (1988), p. 71-107; G. Duby. *De middeleeuwse liefde en andere essays* (1988). [W. Kuiper/H. Struik]

finale adonius

Speciale vorm van het adonius versus, waarbij de tweevoetige combinatie -~~/-(-) of -~~ /-(~) aan het eind van de versregel staat. De vorm fungeert als een soort eindrijm doordat deze - als afsluiting van een getelde versregel, respectievelijk van een regel met een gelijk aantal voeten (versvoet) als de voorafgaande (en eventueel volgende) regel(s) - voor het oor de verwachte beëindiging vormt van het vers, bijv.

Werken en/denken en/leeren is leven/
Wie hier niet/werkt, is zijn /plekjen op aard',
Wie daar niet/denkt, is het/ leven niet waard,
En om te/leeren is/'t leven gegeven!

(P.A. de Genestet. *Complete gedichten*, 1912², p. 223).

LIT: Cuddon; Morier; Myers/Simms; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

fingerprint

Bibliografische term voor een aantal symbolen uit een exemplaar van een druk die, tot een bepaalde formule gegroepeerd en in combinatie met een aantal andere bibliografische gegevens, indicatief zijn voor een bepaalde druk. De vingerafdrukmethode is ontwikkeld in Engeland ten behoeve van een centrale-catalogusproject voor de bibliotheken van Londen, Oxford en Cambridge (het LOC-project): de voor computerinvoer bestemde boekbeschrijvingen moesten het mogelijk maken om op snelle wijze exemplaren bij een bepaalde druk onder te brengen. Aan de gegevens van de short title werden 18 (later 16) tekens toegevoegd, nl. de laatste twee tekens van drie verschillende regels op drie verschillende pagina's. Als exemplaren identieke formules opleveren, zijn ze waarschijnlijk van hetzelfde zetsel vervaardigd.

De term 'fingerprint' is vervolgens ook toegepast op een andere, al veel langer bestaande, methode om (exemplaren van) drukken te onderscheiden, nl. de methode die een aantal posities van katernsignaturen noteert. Deze methode is in het kader van de STCN ook geschikt gemaakt voor invoer in de computer. De STCN-fingerprint bestaat uit het jaar van verschijnen, het bibliografisch formaat en de tekens direct boven de signatuur van de onderste tekstregel van de pagina's waarop de eerste en laatste katernsignatuur van respectievelijk het voorwerk, de hoofdtekst en het nawerk voorkomen.

Zo hoort bijv. bij Barlaeus' *Orationum liber* van 1661 de volgende fingerprint: 166112 - a1 *2 nat : a2 *7 pr - b1 A q : b2 Y4 uib. Dit betekent dat in dit boek uit 1661 in duodecimo-formaat de eerste (a1) en laatste (a2) katernsignatuur van het voorwerk, nl. *2 en *7, staan onder respectievelijk de letters 'nat' en 'pr' van de

onderste regels van die folia en dat de eerste (b1) en laatste (b2) katernsignatuur van de hoofdtekst, nl. A en Y4, staan onder respectievelijk de letters 'q' en 'uib' van de onderste regels van fol. A1 recto en Y4 recto.

De methode is afhankelijk van de nauwkeurigheid waarmee de signatuurposities genoteerd worden (alleen die tekens die geheel binnen de breedte van de signatuur vallen): iedere afwijking zou in principe op een andere druk kunnen wijzen. Om niet zo afhankelijk te zijn van het geringe aantal controlepunten van de fingerprintmethode kan in bibliografieën gekozen worden voor het noteren van meer of zelfs alle signatuurposities. Tevens kan dan wat meer tekst genoteerd worden dan alleen de tekens direct boven de signatuur (die in dit geval onderstreept worden: *2: ornatus; *7: hodie praesentibus), zodat veel duidelijker is dat het slechts een geringe verschuiving en dientengevolge een wellicht verkeerde waarneming of notatie betreft.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; *Computers and early books. Report of the LOC Project investigating means of compiling a machine-readable union catalogue of pre-1801 books in Oxford, Cambridge and the British Museum* (1974); P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 33-34; *Fingerprints/Empreintes/Impronte*. 2 dln. (1984); P.C.A. Vriesema. 'The STCN fingerprint', in: *Studies in Bibliography* 39 (1986), p. 93-100 en *Dokumentaal* 15 (1986), p. 55-61; B. van Selm. 'De raadsels van de Vondel-drukken', in: *Dokumentaal* 17 (1988), p. 19-25. [P.J. Verkruijsse]

finis-1

Term uit de retorica voor de doelstelling van de retorica, die volgens sommigen (Aristoteles) alleen bestaat uit overreden en overtuigen (ars persuadendi; persuasief taalgebruik) en volgens anderen (Cicero, Quintilianus) als ars bene dicendi alle vormen van doelgericht spreken (dus ook informatief taalgebruik) omvat.

LIT: Lausberg; Leeman/Braet. [P.J. Verkruijsse]

finis-2 of einde

Term uit de retorica voor de afsluiting van een groter of kleiner geheel zoals een woordgroep, een versregel, een zin, maar ook een geheel kunstwerk. Heel lang en nog steeds heeft men de behoefte gehad een (onderdeel van een) werk af te sluiten met (explicit)-formules als 'Hier eindigt [...]', bijv. 'Hier eyndt die historie vander Borchgravinnen van Vergy' (ed. Resoort, 1988, p. 294), of 'Einde van het eerste/laatste deel/hoofdstuk, Finis, Uit' (J. van den Vondel. *Gysbreght van Aemstel*, ed. Mak, 1962⁵, p. 85).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

flaptekst zie blurb

flashback zie retroversie

flat character

Figuur of personage in een literair werk dat beschreven wordt in enkele (hoofd)trekken. Het personage wordt meer getypeerd (type) dan uitvoerig (psychologisch) beschreven. In dat laatste geval spreekt men van een round character. Sommige flat characters krijgen door het aandikken van bepaalde eigenschappen overeenkomst met de karikatuur. De eigenschappen van het flat character liggen vast. Er is geen of nauwelijks sprake van enige karakterontwikkeling of van psychologische diepgang. De figuren zijn in hoge mate statisch. De beschrijving gebeurt veelal van buitenaf.

Voorbeelden van flat characters zijn Pieter Stastok uit de *Camera obscura* (1839) en Droogstoppel uit de *Max Havelaar* (1860). Ook in kluchten en blijspelen wordt veel gebruik gemaakt van typen in een min of meer karikaturale rol, zoals de vrek Warnar in de *Warenar* (1617) van Hooft en in *Het wederzijds huwelijks bedrog* (1714) van P. Langendijk. Met de opkomst van de psychologie worden de hoofdpersonen steeds uitvoeriger gekarakteriseerd en treffen we flat characters vooral bij de nevenfiguren aan. De terminologie impliceerde, zeker bij E.M. Forster die haar in zijn *Aspects of the novel* (1927) introduceerde, lange tijd een waardeoordeel over de karakterbeschrijving in de roman. In feite is het gebruik van round of flat character sterk conventiegebonden. Bovendien zijn de grenzen tussen beide soorten personages lang niet altijd zo duidelijk als hierboven wordt gesuggereerd.

LIT: Abrams; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Herman/Vervaeck; Myers/Simms; Prince; Scott; K.D. Beekman en J. Fontijn. 'Romanfiguren', in: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 406-414; M. Bal (red.). *Mensen van papier* (1979). [G.J. van Bork]

flectere zie movere

fleuron

Term uit de bibliografie voor een typografisch ornament, smaller dan de zetspiegel, bestaande uit (vazen met gestyleerde) bloemen en bladeren en gebruikt, hetzij als sluitstuk van een hoofdstuk of ander tekstgedeelte, hetzij op het titelblad in plaats van een drukkersmerk om een te opvallend wit vlak te vullen. Samen met het andere in een druk gebruikte typografisch materiaal (vignet, kader, versierde initialen-1, lijnen en lettermateriaal) kunnen fleurons helpen ongeïdentificeerde boeken aan een bepaalde drukker toe te schrijven.

LIT: BDI; Hiller; S. Corsini. 'Vers un Corpus des ornements typographiques lausannois du XVIIIe siècle; problèmes de définition et de méthode', in: *Ornementation typographique et bibliographie historique* (1988), p. 139-158. [P.J. Verkruijsse]

florilegium zie bloemlezing

focalisatie

Term uit de verteltheorie waarmee de relatie wordt aangegeven tussen de instantie door wiens ogen het vertelde gezien wordt en dat wat gezien en verteld wordt. Het subject van de focalisatie of het punt van waaruit de waarneming geschiedt, noemt men de focalisator en dat wat waargenomen wordt het gefocaliseerd object. In Louis Couperus' roman *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* (1906) ligt de focalisatie wisselend bij verschillende focalisatoren, bijv. soms bij Harold waar het de gebeurtenissen in Italië betreft, en dan weer bij Lot waar het zijn moeder Otilie betreft.

De term focalisatie werd in Nederland geïntroduceerd door M. Bal in navolging van G. Genette. In de romananalyse worden in vergelijkbare gevallen de termen point of view of perspectief gebruikt.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; MEW; Prince; G. Genette. *Figures III* (1972). [G.J. van Bork]

focalisator

Term uit de verteltheorie waarmee het punt van de focalisatie wordt aangegeven, d.w.z. het punt van waaruit het vertelde wordt waargenomen. De focalisator is de waarnemer van het gefocaliseerde object. In Louis Couperus' *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* (1906) komt de volgende passage voor: 'Lot Pauw zat op zijn kamer te werken, toen hij beneden hoorde de stemmen van zijn moeder en van haar man, Steyn' (VW, 1952, p. 74). Hierin, en in het daarop volgende, is Lot de focalisator en zijn de stemmen van zijn ouders het gefocaliseerde object. De focalisator is vergelijkbaar met het vertellers-perspectief of het point of view in de traditionele romananalyse.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; Prince. [G.J. van Bork]

foliant

Strikt genomen een boek gedrukt in folio-1-formaat, maar doorgaans gebruikt voor ieder boek van grote afmetingen.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller. [P.J. Verkruijsse]

foliëring

Omdat het gedurende de Middeleeuwen gebruikelijk was de bladen (blad-2) van een codex of incunabel te nummeren en niet de blad *zijden* (paginering), telt men in (beschrijvingen van) middeleeuwse handschriften en van de vroege gedrukte boeken niet de pagina's maar de bladen. De voorzijde van een blad - in beschrijvingen aangeduid met 'fol.' van folium - noemt men de recto-zijde, de achterkant de verso-zijde. Het foliumnummer staat normaal gesproken in de rechter bovenhoek van de recto-zijde. Ouder is de foliëring van de verso-zijde in het midden van de bovenmarge. Als een handschrift in kolommen geschreven is, telt men de kolommen met een letter, bijv. fol. 12^a, waarmee de eerste kolom op het twaalfde blad recto-zijde bedoeld wordt.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller. [wk/pv]

folio-1

Term uit de bibliografie voor een formaat, dat verkregen wordt door een vel eenmaal te vouwen. De bibliografische aanduiding is gewoonlijk: 'in-fol.', 'fol.' of '2°'. Omdat de hoeveelheid bindtouwjes in de rug te groot zou worden, worden meestal meer folio-katernen in elkaar geschoven. Men krijgt dan folio-in-vieren of fol.-in-4 (nl. een katern van vier bladen), folio-in-zessen of fol.-in-6 (een katern van zes bladen), folio-in-achten of fol.-in-8 (een katern in acht bladen) enz. Bij folio-formaat lopen de kettinglijnen verticaal en het watermerk zit in het midden van één van de twee bladen van het katern.

De aanduiding 'fol.' wordt ook gebruikt als afkorting van 'folio', een verbogen vorm van folium (blad-2). Omdat folio-formaat het grootste bibliografische formaat is, zijn de daarin gedrukte werken ook wat afmetingen betreft het grootst; vandaar de term foliant.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Scott; Wilpert; M.J. Pearce. *A workbook of analytical and descriptive bibliography* (1970), p. 62-64; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A.

Janssen (1974), p. 85-86; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 84-107. [P.J. Verkruijsse]

folio-2 zie blad-2

folium zie blad-2

fonds-1

De totale verzameling boeken, pamfletten, brochures, tijdschriften enz. waartoe een uitgever het recht van uitgave bezit. Meestal duidt men er echter het totaal van

publicaties mee aan dat door een uitgever ook daadwerkelijk is uitgegeven. Vandaar dat men het woord ook aantreft in de term fondscatalogus, en ook in 'fondsrestanten' voor onverkoopbare publicaties die tegen een ramsjprijs worden verkocht aan wat het moderne antiquariaat genoemd wordt. Een derde variant betreft de totale voorraad boeken, brochures, tijdschriften enz. die te eniger tijd bij een boekhandelaar verkrijgbaar is. Een mengvorm van een boekhandels- en uitgeversfonds kan men bijv. aantreffen in de *Fondscatalogus van Martinus Nijhoff 1853-1897* (1898), boekhandelaar en uitgever te 's-Gravenhage.

LIT: BDI; Brongers; Gorp. [G.J. van Bork]

fonds-2

In de bibliotheekwereld gebruikt men de term fonds voor het historisch en organisch gegroeide geheel aan codices (codex) en vroege drukken dat de kern van een bibliotheekbezit vormt.

LIT: Brongers; *Bibliotheek en documentatie. Handboek ten dienste van de opleidingen* (1979²), p. 65. [G.J. van Bork]

fonds-3

In de archivaliek wordt de term fonds gebruikt voor een in dezelfde archiefbewaarplaats berustende groep gelijksoortige of verwante archieven. Zo is er sprake van het fonds van de notariële archieven, van de rechterlijke archieven enz.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

fondscatalogus

Beschrijving van de totale voorraad publicaties (boeken, brochures, tijdschriften, seriewerken enz.) die te eniger tijd bij een uitgever verkrijgbaar is of is geweest. Veel uitgevers vervaardigen jaarlijks een fondscatalogus of fondslijst voor de aanbieding aan de boekhandel. Een enkele keer blijken ook boekhandelaars een fondscatalogus te maken van de bij hen in voorraad zijnde uitgaven. Een fraai voorbeeld van een uitgeverscatalogus is de *Fondscatalogus van Martinus Nijhoff 1853-1953* (1953). De jaarlijkse fondscatalogi van boekhandel Coebergh te Haarlem zijn voorbeelden van het tweede type.

LIT: BDI; Hiller. [G.J. van Bork]

fonografisch schrift zie alfabetisch schrift

forma formans of zich vormende vorm

Term uit de creatieve analyse voor een moment binnen een proces van lineair lezen met een bepaald verwachtingspatroon als gevolg. In de termen van Hellinga en Van der Merwe Scholtz houdt dit principe in 'dat die steeds gegewene tekens opnuut die volgende aanbod bepaal' (a.w., p. 43). Zo kan de lezer, gekomen aan het eind van de tweede regel van 'Het regende in de stad' (H. Gorter. *Verzamelde lyriek tot 1905* ed. Endt, 1977, p. 130), luidend 'toen kwam er wat', verschillende kanten op. Hij kan het bijv. lezen als afgesloten en interpreteren 'toen kwam er iets'; wanneer men echter doorgaat naar vs. 3 ('muziek van straatmuzikanten') ontstaat de leesmogelijkheid van 'wat muziek' in de betekenis 'een beetje, enige muziek'. Terugkijkend op vs. 1 en 2 - dan is dit tekstdeel forma formata geworden - heeft de lezer andere interpretatiemogelijkheden en -grenzen dan toen hij zich in de forma formans van de verzen 1 en 2 bevond.

LIT: W.G. Hellinga en H. van der Merwe Scholtz. *Kreatiewe analise van taalgebruik* (1955), p. 43. [G.J. Vis]

forma formata of gevormde vorm

Term uit de creatieve analyse voor een gelezen tekstdeel (woord, woordgroep, enz.) waarop de lezer in een proces van lineaire lezen terugkijkt. Zo is de eerste regel van het door Hellinga en Van der Merwe Scholtz onderzochte gedicht 'Om mijn oud woonhuis peppels staan' van Leopold voor de lezer die bezig is met vs. 2 van het gedicht en die kan terugkijken op vs. 1, te beschouwen als de forma formata binnen een bepaalde fase van zijn leeswerk; vs. 2 behoort op dat moment tot de forma formans, omdat de desbetreffende leesact in die leesfase nog bezig is en niet voltooid. De laatste vorm van forma formata binnen het geheel van leeshandelingen is het slotwoord c.q. de slotpunt van het gedicht.

LIT: W.G. Hellinga en H. van der Merwe Scholtz. *Kreatiewe analise van taalgebruik* (1955), p. 43. [G.J. Vis]

formaat

Het bibliografisch formaat van een boek of codex wordt bepaald door het aantal malen en de manier waarop een vel papier of perkament tot een katern gevouwen wordt. Dit formaat heeft dus geen betrekking op de afmetingen (breedte x hoogte) van een boek.

Wanneer een boek bestaat uit katernen van éénmaal gevouwen vellen heet dat folio-1-formaat (ook aangeduid als 'fol.' of '2°'). Bij tweemaal vouwen krijgt men een kwarto- (of 4°) en bij driemaal vouwen octavo-formaat (of 8°). Bij kleinere formaten (duodecimo of 12° enz.) moet er behalve gevouwen ook nog gesneden worden. Perkamenten vellen werden gewoonlijk tweemaal over de korte kant gevouwen en vervolgens in elkaar gelegd, waardoor katernen van vier dubbelbladen ontstaan.

Men kan het formaat van een boek vaststellen door te letten op de loopricting van de kettinglijnen, de plaats van het watermerk, de plaats van de bindtouwjes en het aantal bladen per katern. Bij het formaatmaken in de drukkerij moet het zetsel zodanig in de binnen- en buitenvorm ingesloten worden dat de pagina's zetsel in

de juiste volgorde liggen voor het desbetreffende formaat. Bij het bepalen van het formaat van een perkamenten codex kan men steun hebben aan onregelmatigheden van de bovenmarges of aan de verstoring van de regelmatige afwisseling van haar- en vleeszijde (de zgn. regel van Gregory).

LIT: Abrams; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Myers/Simms; Scott; M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970), p. 61-71; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 84-113, 184-213; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 80-110; L. Gilissen. *Prolégomènes à la codicologie* (1977). [P.J. Verkruijsse]

formaatmaken, inslaan, insluiten, opkooien of overslaan

Drukkersterm voor het zodanig rangschikken van de bladzijden zetsel in de vorm dat ze na het afdrukken en vouwen de juiste volgorde hebben en voor het zodanig vastzetten van de gezette bladzijden in de vorm dat ze niet in pastei vallen en de goede afstand van elkaar hebben in verhouding tot het wit. Soms wordt alleen de eerste activiteit met overslaan of inslaan aangeduid en de tweede met formaatmaken, insluiten of opkooien, maar meestal worden de termen door elkaar heen gebruikt.

Voor ieder bibliografisch formaat moet anders overgeslagen worden. De diverse drukkershandboeken geven daarvoor allerlei schema's. Fouten bij het overslaan worden in de regel tijdig ontdekt bij de proefdruk of drukproef.

Bij het formaatmaken worden de ruimten tussen de pagina's zetsel opgevuld met kooien en schenen, het zgn. formaatgoed. Om schoon- en weerdruk goed register te laten maken, moet ervoor gezorgd worden dat men voor binnen- en buitenvorm hetzelfde formaatgoed gebruikt. Wanneer van een oplage een uitgave op groot en klein papier gedrukt wordt, moet de verhouding van de marges gewijzigd worden, wat men versteken noemt.

LIT: W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 135; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 78-110; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 84-113; C. Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 48-106; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1986²), p. 200-204, 302-312; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 38-42, 177-180; J.C. Zweijgardt. *De boekdrukkerij*, ed. F.A. Janssen en J. Bouman (1986). [P.J. Verkruijsse]

formaatsignatuur

Term uit de zetterij voor een aanduiding in de kopij die de zetter aanbrengt wanneer hij een pagina zetsel voltooid heeft. De formaatsignatuur kan bestaan uit een krasje, een letter, een (pagina)cijfer of de volledige katernsignatuur. Wanneer in een manuscript of gedrukte tekst formaatsignalen aangetroffen worden, is het zeker dat die inderdaad als kopij gediend hebben voor een eerste, respectievelijk een herdruk.

LIT: W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 94-96. [P.J. Verkruijsse]

formalisme

Literatuurwetenschappelijke benadering die ontstaan is in Rusland in nauwe relatie met het Russisch futurisme en ook aangeduid wordt als het Russisch formalisme. Het formalisme gaat ervan uit dat literatuur te onderscheiden valt van praktisch taalgebruik doordat taal in literaire teksten een onafhankelijke waarde heeft en dus autonoom is. De formalisten organiseerden zich in de Moskouse Taalkundige Kring, waarvan Roman Jakobson de naamgever was. Hij schreef in 1921 een verhandeling waarin hij zijn uitgangspunten aldus formuleert:

‘Als beeldende kunst is het vormgeven van het autonome materiaal van visuele voorstellingen, muziek het vormgeven van autonoom geluidsmateriaal, choreografie vorm geeft aan het autonome gebaar, dan is poëzie het vormgeven van het autonome woord of wat Khlebnikov noemt ‘het woord dat zichzelfgenoeg is.’

Hoewel niet alle formalisten het met deze stellingname eens waren, is de invloed van Jakobson groot geweest, vooral omdat hij naar Praag vertrok en daar het initiatief nam tot de oprichting van de Praagse Taalkundige Kring, waarvan ook Mukarovsky en Vodicka deel uit maakten. Internationaal bekend werd Jakobsons *Linguistics and poetics* (1960), waarmee de ideeën van de formalisten ook in het westen bekend werden als het Praagse of Tsjechisch structuralisme.

Algemeen is men van oordeel dat met het formalisme en structuralisme de moderne literatuurwetenschap begonnen is. Met hun uitgangspunt dat ‘literairheid’ (‘literaturnost’) een specifieke taalkundige categorie betreft, zetten ze een standaard voor veel daaruit voortvloeiend onderzoek. Zo is het handboek van R. Wellek en A. Warren *Theory of literature* (1942) geschreven vanuit deze achtergronden.

Een van de eersten die zich in Nederland met het formalisme hebben beziggehouden, is Paul Rodenko die in zijn essays ‘De criticus als ingenieur’ en ‘De techniek van het sleutelgat’ ideeën van de formalisten overnam. In een interview bekende hij veel van Roman Jakobson en de Russische formalisten geleerd te hebben. Het is dan ook geen toeval dat Rodenko de pleitbezorger was van de Vijftigers en zo'n grote belangstelling had voor het deregulerende karakter van hun taalgebruik.

Andere autonomiebewegingen waarin het literaire werk centraal gesteld wordt (ergocentrisch), zijn met het formalisme verwant. De term wordt bijvoorbeeld door Oversteegen (*Vorm of vent*, 1969) in deze meer algemene zin gebruikt om het werk van Nijhoff en Van Ostaijen te typeren.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Wilpert; W.J.M. Bronzwaer, D.W. Fokkema en E. Kunne-Ibsch (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 85-158; W. van Peer & K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 99-104; N. Laan. *Het belang van smaak* (1997). [G.J. van Bork]

formata of littera formata

Term uit de paleografie voor zorgvuldig en gedisciplineerd geschreven boekschrift met een uitgesproken kalligrafisch (kalligrafie) karakter. De formata bezet het hoogste niveau in een door Lieftinck geïntroduceerde indeling naar niveau van het schrift; van snel geschreven naar zorgvuldig gekalligrafeerde letters (currens, libraria en formata). Bij deze indeling naar niveau is het tamelijk moeilijk om van objectieve criteria uit te gaan: de beschrijver moet afgaan op zijn ervaring en eigen (subjectieve) oordeel. Het begrip wordt vaak gebruikt als toevoeging bij de objectieve, op vormelijke eigenschappen gebaseerde schriftbenaming, bijv.: littera textualis formata.

LIT: G.I. Lieftinck. *Manuscripts datés, conservés dans les Pays Bas* (1964), dl. 1, p. VII-XXX; J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 164-178. [H. Struik]

fractura of fractuur

Van oorsprong laatmiddeleeuwse, door B. Kruitwagen opnieuw geïntroduceerde, benaming voor de grootste van de drie schriftsoorten (fraterschrift) die door de Broeders des gemeenen levens (Moderne Devotie) gebruikt werd voor het schrijven van boeken. De fractura is een reactie op de gotische littera textualis formata en werd vooral gebruikt voor opschriften. De beide andere soorten heten bastarda en rotunda.

Pogingen om een nomenclatuur op te stellen die gebaseerd is op de middeleeuwse benamingen, moesten worden gestaakt: het aantal gebruikte termen was veel te groot en te verwarrend en strikte definities konden nauwelijks gegeven worden. Tegenwoordig gebruikt men de door G.I. Lieftinck ontwikkelde nomenclatuur, die overigens ontstaan is uit pogingen om op basis van Kruitwagens studie de nomenclatuur van de Broeders van het gemene leven te reconstrueren.

LIT: Best; Brongers; Hiller; LdMA; Wilpert; B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942), p. VI-IX, p. 25-78; J. Stiennon. *Paléographie du Moyen age* (1973), p. 117-119. [W. Kuiper/H. Struik]

fractuur zie fractura

fragment-1

Door een auteur bewust onvoltooid gelaten tekst, bijvoorbeeld omdat door een nadere uitwerking ervan het oneindige van de stof of het thema geweld zou worden aangedaan. Dit type fragmenten ontstond vooral sinds de romantiek, o.m. bij Goethe, Schlegel en Arnim. Deze fragmenten zijn dus, anders dan fragment-2, bepaald door de literatuuropvatting van deze auteurs.

In Nederland werden dergelijke fragmentarische teksten bijvoorbeeld geschreven door Lodewijk van Deyssel, o.m. in *De zwemschool* (1891) en in *Menschen en*

bergen (1891). Bij Van Deyssel gaat het niet zozeer om het oneindige, als wel om de momentopname van de sensatiebeleving. Vaak worden deze fragmenten ook aangeduid met de term schets.

LIT: Bantel; Best; Brongers; Gorp; HWR; Metzler; Wilpert. [G.J. van Bork]

fragment-2

Term uit de filologie en de codicologie voor met name middeleeuwse (literaire) teksten die verminkt zijn overgeleverd in slechts een deel van het geheel. Meestal betreft het fragmenten van perkament, maar fragmenten van papier komen ook voor. Als fragmenten heel klein of niet te identificeren zijn, spreekt men van membra disiecta.

Het fragment kan een perkamenten dubbelblad zijn dat als omslag werd gebruikt. Ook werd perkament in boekbinderijen tot repen versneden om dienst te doen als hartstrookje (om insnijden van het bindtouw in het papieren katern te voorkomen), als bladwijzer of als maculatuur (ter versteviging van de boekband).

De fragmenten van één en hetzelfde boek kunnen over vele bibliotheken verspreid zijn; zo bevinden zich fragmenten van Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* in bibliotheken te Berlijn, Chicago, Frankfurt am Main, Göttingen, Rotterdam en Trier, die behoord hebben tot dezelfde codex. Als een tekst ook compleet bewaard is gebleven, kan in een aantal gevallen de codex gereconstrueerd worden waarvan het fragment oorspronkelijk deel uitmaakte.

LIT: Best; Brongers; Gorp; Metzler; G. Kalff. *Middel nederlandse epische fragmenten* (1967, reprint van 1886); E. Pellegrin. 'Fragments et membra disiecta', in: A. Gruys en J.P. Gumbert. *Codicologica* 3 (1980), p. 72-79; J.A.A.M. Biemans. 'Middel nederlandse fragmenten in de Stadsbibliotheek van Trier', in *TNTL* 100 (1984), p. 129-150, 191-200; H. Kienhorst. *De handschriften van de Middel nederlandse ridderspiek*, 2 dln. (1988). [W. Kuiper/H. Struik]

francijn

Algemeen gebruikte Middel nederlandse benaming voor perkament. Aanvankelijk werd de term gebruikt voor perkament van een zeer goede kwaliteit dat afkomstig zou zijn uit Frankrijk. De betekenisaspecten 'kwaliteit' en 'uit Frankrijk' zijn echter na verloop van tijd verdwenen, zoals ook de kwalitatieve betekenis van abortief perkament verdween.

LIT: Brongers; MNW. [H. Struik]

Frankische roman zie Karelroman

Frans-classicisme zie classicisme

Franse maat

Term uit de prosodie voor een isosyllabisch vers zonder metrisch (metrum) patroon, zoals men dat reeds in de Middeleeuwen in de Franse poëzie kan aantreffen in de Alexanderlegende van Lambert le Tort (± 1170) en die van Alexandre de Bernai (± 1180). Later vindt men dit vers in de theorie en praktijk van de Franse renaissancistische literatuur. Het standaardtype is twaalfsyllabig, vervolgens overgenomen in de alexandrijn. Dat het niet-metrische isosyllabische vers vooral in de Franse literatuur zo vaak voorkomt, hangt samen met het feit dat het verschil in prominentie van de lettergrepen in het Frans niet zo'n grote rol speelt, veel minder in ieder geval dan in sommige Germaanse talen.

In de loop van de 16e eeuw raken term en begrip ingeburgerd in de Nederlanden (Van der Noot, De Heere e.a.). Er komen dichtwerken met twaalfsyllabige regels, al dan niet met de Franse middenrust na de zesde syllabe. De rederijkerskamer Het Wit Lavendel eist in 1613 refereynen 'op Fransche maet'. Al spoedig gaat men over tot het aanbrengen van een metrisch patroon, ten onrechte menend dat dit inherent is aan de originele Franse maat.

Als vroeg voorbeeld van deze maat kunnen de beginregels gelden van het Middelnederlandse isosyllabische

Bi wilen plach ic t'eenen tide
Een toepat heymelic te liden.
(J. Pollmann. *Van tweeërlei minne*, 1962, p. 81).

Voorbeeld van een metrische (dus onechte) Franse maat is de vijfde strofe uit 'Epitalameon' (met zessyllabige regel) van Van der Noot:

Op den dagh als de schoone
Thetis, fris van persoone,
Pelium troude reyn,
Waren ooc all' de Goden
Na louems goey gheboden,
Vergadert groot en cleyn.
(Ed. Smit, 1953, p. 7).

Van der Noot was het gros van zijn tijdgenoten, inclusief Jan van Hout, in metrisch opzicht ver voor. Toch is ook Van Hout van groot belang geweest in de ontwikkeling van de Franse maat naar het metrische vers. Wat hem van anderen onderscheidt, is dat hij zijn opvattingen inzake de ware regellengte (isosyllabisch vers) in ruime kring, met name in de rederijkerskamers, bekend maakte. Een grote groep traditioneel ingestelde dichters liet hij kennis maken met nieuwe vormen en technieken in de poëzie, waaronder die van de Franse maat.

Als een verre nagalm van de Franse maat zou men sommige verzen van H. Roland Holst-van der Schalk kunnen zien, omdat ze isosyllabisch zijn, maar niet metrisch.

LIT: Gorp; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922), p. 47-49; J. Koppenol. "In mate volgt mi": Jan van Hout als voorman van de renaissance', in: *Spektator* 20 (1991), p. 55-85. [G.J. Vis]

Frans titel, voordehandse titel of voortitel

Term uit de bibliografie voor de titel op de eerste pagina van een boek na het schutblad en vóór de titelpagina. De Franse titel bestaat uit slechts de titel van het boek of zelfs een gedeelte daarvan, zonder auteursnaam of welke andere aanduiding ook. De Franse titel kan dus afwijken van de titel op de titelpagina, een gegeven waarmee men bij de titelbeschrijving rekening dient te houden. Vooral bij lange titels is een boek vaak bekender onder een ingekorte titel, die dan overeen kan komen met de Franse titel. Soms ook komt de Franse titel overeen met de rugtitel, maar die laatste moet vaak nog verder ingekort worden om op de rug van een boek te passen, bijv. de Franse titel van de *Nieuwe cronyk van Zeeland* van M. Smallegange uit 1696 luidt *Cronyk van Zeeland*, een naam die bekender is dan die met 'Nieuwe'. De titel van Multatuli's *Max Havelaar of De koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1860) treft men op Franse titelpagina's meestal aan als *Max Havelaar*. Vreemd is de discrepantie tussen de Franse titel en de volledige titel van de biografie van Huygens uit 1980 door Jacob Smit: *De grootmeester van woord- en snarenspeel Constantijn Huygens, respectievelijk 1596-1687. De grootmeester van woord- en snarenspeel. Het leven van Constantijn Huygens*.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; M. de Vries. 'Fransche tite', in: *Verspreide taalkundige opstellen* (1894), p. 67-68; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 155-156. [P.J. Verkruijsse]

Frans-klassiek toneel zie classicistisch drama

fraseogram

Term uit de schriftgeschiedenis voor een schriftteken dat een gehele zin weergeeft. Fraseogrammen komen vooral voor in de stenografie.

LIT: I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

fraterschrift

Door B. Kruitwagen geïntroduceerde benaming voor het schrift dat door de Broeders van het gemene leven (Moderne Devotie) gebruikt werd voor het schrijven van boeken, een bezigheid waarmee zij in hun onderhoud voorzagen; het prediken met de pen. Het fraterschrift kende de fractura (groot, voor opschriften), de rotunda of notula (middelgroot, voor de tekst zelf) en de bastarda (klein, voor tekst die in de marge geschreven werd (glos, noot). De door Kruitwagen gebruikte schriftnamen waren van oorsprong laatmiddeleeuws. Pogingen om een nomenclatuur op te stellen die gebaseerd is op de middeleeuwse benamingen, moesten echter worden gestaakt: het aantal gebruikte termen was veel te groot en te verwarrend en strikte definities konden nauwelijks gegeven worden. Tegenwoordig gebruikt men de door G.I. Lieftinck ontwikkelde nomenclatuur, die overigens ontstaan is uit het streven om op

basis van Kruitwagens studie de nomenclatuur van de Broeders van het gemene leven te reconstrueren.

LIT: B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942), p. VI-IX, 23-116. [W. Kuiper/H. Struik]

front zie kop

frontispies zie titelprent

functionele metafoor zie impliciete metafoor

funeraire poëzie

Verzamelnaam voor de gelegenheidspoëzie met betrekking tot dood, rouw en begravenis als onderdeel van de totale mortuaire literatuur, zoals elegie (klaaglied in het algemeen, dus niet uitsluitend funerair), graf dicht (nenia), lijk dicht (epicedium) en threnos (rouwklacht in het algemeen, maar ook speciaal bij de verwoesting van steden), subgenres die ook reeds bij de klassieken niet scherp onderscheiden waren. Al naar gelang de doorgaans in de funeraire poëzie voorkomende onderdelen laus, luctus of consolatio (lofprijzing, klacht en vertroosting) overheersen, is er verwantschap met respectievelijk lofdicht, elegie en trostdicht.

LIT: P.J. Buijnsters. *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van Het Graf* (1963), p. 50-92; S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969); M. van Vaeck. 'Jeremias de Deckers funeraire cyclus: Suchten en tranen over 't lyck myns vaders (1659)', in: *SpL* 25 (1983), p. 241-277. [P.J. Verkruisje]

futurisme

Eén van de radicale historische avant-garde-stromingen binnen het modernisme van de eerste decennia van de 20e eeuw. De term 'futurisme' werd voor het eerst gebruikt door Gabriël Alomar (Spanje, 1904), maar eigenlijk door F.T. Marinetti in diens *Futuristisch manifest* in de *Figaro* (1909), waarin hij in 11 punten zijn belangrijkste doelstellingen opsomt, als (literair) programma geïntroduceerd. De voornaamste kenmerken van het futurisme zijn de verheerlijking van energie, gevaar, dynamiek, techniek, snelheid, en de hang naar de heroïek van de daad en de strijd. Het futurisme kent sterke nationalistische en activistische tendenzen. Bij Marinetti leidde dit tot een voorkeur voor de daadkracht van politieke stromingen als het

fascisme en de reinigende werking die de oorlog zou hebben. Bij de Russische futuristen (Chlebnikov, Boerljoek, Majakovski e.a.) overheerste de gerichtheid op de toekomst, de sprong voorwaarts die de sociale revolutie zou moeten brengen. In beide gevallen was er echter sprake van het streven om te breken met het verleden en van verzet tegen het estheticisme van de symbolisten. Het futurisme is nauw verbonden met andere substromingen van het modernisme, zoals het kubisme (vgl. het Russische 'kubofuturisme'), dadaïsme en surrealisme. In Nederland oefende het duidelijk invloed uit op het expressionisme en speciaal het vitalisme van Marsman.

In de literaire terminologie krijgen woorden als vuur, dynamiek, sprong, auto, vliegtuig, fabriek, menigte, stad e.d. de status van trefwoorden. In de beeldspraak blijkt een voorkeur voor directheid: het beeld wordt gegeven in plaats van het verbeelde (met name metonymie). Daarnaast wordt gebruik gemaakt van neologismen om de nieuwe (technische) verworvenheden aan te duiden. De nadruk ligt op het woord, niet op de volzin.

Hoewel het futurisme in Nederland nauwelijks als geïsoleerd verschijnsel valt aan te wijzen, komt het nog het duidelijkst tot uiting in het expressionisme en het constructivisme. In *Het Getij* (1916-1924) publiceerde Theo van Doesburg zijn manifest gebaseerd op dat van Marinetti. Ook in een blad als *De Stijl* (1917-1932) was Van Doesburg de meest uitgesproken vertegenwoordiger van het futurisme. Het werk van Herman van den Bergh en Paul van Ostaijen is er duidelijk door beïnvloed.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert; F. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982); J. Weisgerber (red.). *Les avant-gardes littéraires au XXe siècle*, 2 dln. (1982). [G.J. van Bork]

fysiologie

Prozaschets die populair was in de 19e eeuw en waarin bepaalde typen uit de bevolking beschreven worden, waarbij het gaat om vaste typen van beroepsgroepen (de visser, de koetsier, de jager, etc.), maar vaak ook andere sociale groeperingen of zelfs steden het onderwerp zijn. Het genre - dat in de renaissance als zedeprint of karakter bekend is - werd geïntroduceerd door H. de Balzac met diens *La physiologie du mariage* (1829) en in Nederland nagevolgd door o.m. N. Beets in diens *Camera obscura* (1839) en door J. Kneppelhout in *Studenten-typen* (1841). Een verzameling fysiologieën verscheen in *De Nederlanden* (1840; ed. Van der Meulen en Welsink, 1980) met als ondertitel 'karakterschetsen, kleederdrachten, houding en voorkomen'. Daarin worden door auteurs als J. van Lennep, J.P. Heije, N. Beets en J. Kneppelhout beschrijvingen gegeven van 'De veerschipper', 'De aanspreker', 'De schoorsteenveger', 'De schaatsenrijder', 'De duivenmelker' etc.

LIT: Laan; K. Korevaart. 'Krant en literatuur: de fysiologie in het dagblad', in: *De Negentiende Eeuw* 15 (1991), p. 89-108; R. Wezel. 'Kneppelhout publiceert "De student-Leydenaar"', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 455-460. [G.J. van Bork]

fysisch perspectief

Term uit de romananalyse voor het perspectief dat bepalend is voor de voorstelling die een lezer zich maakt van de ruimtelijke en materiële omstandigheden die een tekst aanbiedt. Een goed gebruik van het fysisch perspectief geeft aan een tekst de concreetheid waardoor de lezer een scherpe voorstelling van het gebodene krijgt. In *Vergeten straat* (1944) van Louis Paul Boon wordt op de eerste bladzijde een bijna filmisch beeld van de straat gegeven:

Een nauwe straat loopt dood tegen den hoogen botten achtergevel van een pakhuis. Het is er stil. [...] Gezien van boven op het pakhuis is het een nauwe koker, een grauwe zak (p. 9).

Het gegeven voorbeeld vertoont tevens de eigenschappen van de panoramische vertelwijze; daarnaast kan het fysisch perspectief gegeven worden in een scenische presentatie.

Naast het fysisch perspectief onderscheidt men het psychisch perspectief dat op het innerlijk en de gedragingen van de personages gericht is.

LIT: Drop; Lodewick. [G.J. van Bork]

G

galei

Term uit de typografie voor een metalen of houten blad met aan drie zijden opstaande randen, waarop de zetter, telkens als de zethaak vol is, de gezette regels plaatste tot er genoeg zetsel was om een bladzijde op te binden. In de periode van de handpers werkte men met verschillende soorten galeien al naar gelang het bibliografisch formaat (folio-, kwarto-, octavo-galeien enz.). In de machinepersperiode werkt men met langere galeien, waarin zetsel voor meer pagina's tegelijk staat. Soms ook wordt dan reeds van die lange stroken galeizetsel een eerste drukproef getrokken, de zgn. stroken- of slippenproef. Dit heeft als voordeel dat ingrijpende correcties aangebracht kunnen worden zonder dat dit leidt tot verloop in pagina's.

LIT: Brongers; Feather; Mathijsen; Scott; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 238; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening van de boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 53; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 49-51, 194-195; C. Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 54-55, 185-186; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 75-77, 217; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 37-39; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 204-205. [P.J. Verkruijsse]

gazet zie dagblad

gebroken rijm-1, onderbroken rijm of weesrijm-2

Term uit de prosodie voor die vorm van eindrijm die als rijmschema heeft abcb of abac, bijv.

Ik zag je treden
Over de blankte,
Waar de weekte en de
Rijzige rankte
[...]

(M. Nijhoff. *VG*, 1976⁶, p. 26).

Men gebruikt hiervoor ook wel de term weesrijm, welke aanduiding ook gehanteerd wordt voor een vorm van tekstverminking (weesrijm-1).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

gebroken rijm-2

Term uit de prosodie voor een rijmvrager of rijmgever die bestaat uit het eerste deel van een samengesteld woord, waarvan de rest van de samenstelling aan het begin van de eerstvolgende regel staat, bijv.

De sparren alle
Bloeiden toen **wonder-**
Wit bloesemend open.
De grond er onder
Was van gevallen
Bloesems bedropen.

(M. Nijhoff. *VG*, 1976⁶, p. 26).

LIT: Alphen; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Morier; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

gebruikelijke zegswijze zie gezegde

gebruiksschrift

Term voor het niet-kalligrafische, cursieve schrift dat steeds naast de verschillende boekschriften heeft bestaan vóór en enige tijd na de opkomst van de boekdrukkunst ten behoeve van administratieve doeleinden en het persoonlijk briefverkeer.

Kenmerkend voor een gebruiksschrift zijn het gebruik van een smalle, harde pen en het meeschrijven van de luchtlijnen.

Het gebruiksschrift van de Romeinen was aanvankelijk de *capitalis cursiva* of majuskelcursief. In de 3e eeuw n.Chr. werd deze schriftsoort geleidelijk vervangen door de minuskelcursief die zich op sommige plaatsen tot in de 8e eeuw handhaaft.

De Karolingische minuskel, die zich in de 8e eeuw ontwikkelt, kent geen cursieve variant als gebruiksschrift: het is een typisch boekschrift. De belangrijkste oorzaak hiervoor is dat de behoefte aan een gebruiksschrift tot in de 11e eeuw ontbreekt

door het economische en staatkundige verval: er wordt vrijwel alleen in de kloosters geschreven (scriptorium).

Omstreeks 1100 ontstaat, waarschijnlijk onder invloed van de laat-Karolingische oorkondenschriften, de gotische littera cursiva, die tot het einde van de 13e eeuw alleen als gebruiksschrift zou fungeren.

De humanisten (humanistisch schrift) ontwikkelden in de 15e eeuw een eigen gebruiksschrift: de littera italica.

Uiteindelijk verdwijnen in de 16e en 17e eeuw de uniforme gebruiksschriften: het geschreven woord krijgt het persoonlijke karakter van de individuele schrijver.

LIT: J. Mallon. *L'histoire et ses méthodes* (1961), p. 553 e.v.; E. Strubbe. *Grondbegrippen van de Paléografie der Middeleeuwen* (1964), p. 18; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 116-121, 170-175. [H. Struik]

gebruikssporen

Gebruikssporen in handschriften, manuscripten of exemplaren van gedrukte boeken kunnen van diverse aard zijn. Een geschreven of ingeplakt ex-libris en bibliotheeksignaturen, inclusief olim-signaturen, zijn van groot belang voor de provenance en dientengevolge voor het historische lezersonderzoek. Manuscripten die als kopij gediend hebben, vertonen specifieke gebruikssporen in de vorm van o.a. formaatsignaturen en vingerafdrukken; zij zijn van groot belang voor de tekstgeschiedenis. Een door een vroegere bezitter aangebrachte nummering van onderdelen van een verzamelband of convoluut, die in een later stadium uit elkaar genomen is, kan het reconstrueren van bij elkaar behorende onderdelen vergemakkelijken. Marginale en interlineaire aantekeningen van auteurs in hun eigen boeken of van bezitters in hun exemplaren zijn van belang voor de tekstgeschiedenis en het lezersonderzoek.

LIT: Hiller; R. Resoort. 'Over de betekenis van gebruikssporen in prozaromans en volksboeken', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 311-327; J.A.A.M. Biemans. 'Torso van een handelaar of een verzamelaar?', in: *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches* (1996), p. 10-29. [P.J. Verkruijsse]

gedachtefiguren of figurae sententiae

Term uit de retorica en de stijlleer voor die groep van stijlfiguren die, in tegenstelling tot de groep van de woord-, zins- en klankfiguren, gekenmerkt worden door het feit dat de inhoud en presentatiewijze van gedachten domineren zonder dat de woordschikking en/of klank daarbij een rol hoeven te spelen. Dit is bijv. het geval met de retorische vraag, de antithese en het verschijnsel ironie. Sommigen rekenen ook de beeldspraak tot de gedachtefiguren, anderen echter brengen het figuurlijk taalgebruik onder bij het begrip troop-1.

LIT: Best; Gorp; HWR; Lausberg; LdMA; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

gedachtestreepje

Teken in de vorm van een liggend streepje - dat een korte pauze binnen een op schrift gezette gedachte aangeeft. Het gedachtestreepje is verwant aan het aandachtsstreepje.

LIT: P.J. van der Horst. *Leestekenwijzer* (1990), p. 70-76. [W. Kuiper]

gedenkboek zie gedenkschrift-2

gedenkschrift-1 zie memoires

gedenkschrift-2 of gedenkboek

Geschrift waarin belangrijke of heugelijke gebeurtenissen, jubilerende instellingen of belangrijke personen worden herdacht door die gebeurtenissen, instellingen of personen te beschrijven of herinneringen eraan te boek te stellen om ze voor het nageslacht te bewaren. Voorbeelden van gedenkschriften zijn J.H. van der Palms *Geschied- en redekonstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813* (1816), het *Gedenkboek der Wereldbibliotheek* (1915) en de *Gedenkzuil voor Mr. Rhyvis Feith* (1825).

LIT: BDI; Laan. [G.J. van Bork]

gedicht of vers-2

Term uit de genreleer voor een tekst in verzen (vers-1) die een afgerond geheel vormt. De omvang kan variëren; zowel het kleinste gedicht (het distichon) als een dichtwerk van grote omvang (*Van den vos Reynaerde*) kunnen met die term worden aangeduid. Een gedicht is altijd poëzie-1, maar de term 'poëzie' kan niet altijd worden vervangen door die van 'gedicht', omdat poëzie fragmentarisch kan zijn en een gedicht niet. De verkorte term 'dicht' voor gedicht gebruikt men meestal in samenstellingen (zoals leerdicht). In de 19e eeuw heeft dicht de betekenis van poëzie-1. Door de ongelijke lengte van de regels (wit) verschilt het gedicht van het proza.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

geeste zie jeeste

geestelijk drama

Verzamelnaam voor middeleeuwse en laatmiddeleeuwse toneelstukken (rederijkerstoneel) met een uitgesproken religieuze inhoud en thematiek, die tot doel hebben het publiek aan te sporen om een christelijk leven te (gaan) leiden. Voorbeelden van geestelijk drama zijn het apostelspel (*De bekeeringe Pauli*, ed. Steenberg, 1953), het bijbelspel (*Naaman Prinche van Sijrien*, ed. Hummelen en & Schmidt, z.j.), het heiligenspel (*Tspel van Sinte Trudo*, ed. G. Kalff, 1889), het mirakelspel, de moraliteit (*Den spieghel der salicheit van Elckerlijc*, ed. Vos, 1967) en het mysteriespel (*Die Eerste Bliscap van Maria & Die Sevenste Bliscap van Onser Vrouwen*, ed. Beuken, 1973). De oorsprong van het geestelijk drama werd tot voor kort gezocht in het liturgisch drama, dat in de kerk ontstaan zou zijn door het inlassen van muzikaal-dramatische passages in de liturgische gezangen (troop-1). Waarschijnlijker is echter dat er ook buiten de kerk altijd toneel gespeeld is, zij het dat daar voor de periode van de 5e tot de 10e eeuw weinig bewijzen van zijn overgeleverd. Dit toneel is uiteindelijk ook weer een rol in de kerk gaan spelen om het vertelde te veraanschouwelijken.

LIT: Best; Gorp; Knuvelde; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; H.J.E. Endepols. *Vijf geestelijke toneelspelen der middeleeuwen* (1940); B. Hunningher. *The origin of the theater* (1955); W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500-ca. 1620* (1968); H. Kindermann. *Das Theaterpublikum des Mittelalters* (1980). [H. Struik]

geestelijke epiek

Verzamelnaam voor middeleeuwse verhalende teksten met een uitgesproken religieuze inhoud en thematiek, die tot doel hebben het publiek aan te sporen om een christelijk leven te (gaan) leiden. De geestelijke epiek bestaat eigenlijk niet uit epische teksten (epiek) in de strikte zin des woords, maar uit werken die als epische teksten in paarsgewijs rijmende versregels geschreven zijn: bij epiek denken wij al gauw aan fictie, terwijl heiligenlevens zoals de *Sint Servaeslegende* (ed. Van Es, 1976²) voor het middeleeuwse publiek geen fictie maar feit waren. Eigenlijk bevinden zij zich daarom in het grensgebied tussen epiek en didactiek.

Tot de geestelijke epiek rekent men traditioneel: *Van den levende ons Heren* (ed. Beuken, 1968), heiligenlevens (hagiografie) als *Sinte Franciscus leven* (ed. Maximilianus, 1954), het *Leven van sinte Lutgard* (ed. Gysseling, 1985) en de *Sint Servaeslegende*, de *De reis van sinte Brandaen* (ed. Gerritsen & Wilmink, 1994), en legenden en exempelen als *Beatrijs* (ed. Meder & Wilmink, 1995) en *Theophilus* (ed. Roemans en Van Assche, 1960).

LIT: Best; Knuvelde; LdMA; MEW; Wilpert; J. van Mierlo. *Geestelijke epiek der middeleeuwen* (1939); Th. Mertens e.a. *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (1993); L. Jongen. 'Sint Servaas tussen feit en fictie. Hendrik van Veldeke en de hagiografische traditie', in: *Literatuur* 11 (1994), p. 290-296. [H. Struik]

geestelijke lyriek

Verzamelnaam voor lyriek met een uitgesproken religieuze inhoud en thematiek (christuslied, devotielied, Marialied, kerklied, kerstlied, paaslied, pelgrimslied, souterliedeken, schriftuurlijke liedekens). Hoewel er gedurende de Middeleeuwen veel geestelijke lyriek gedicht zal zijn, zijn er uit de handschriftenperiode maar weinig handschriften met geestelijke liederen (liedboek) bewaard gebleven: *Die gheestelicke melody* (ed. Obbema, 1975), het Tongerse handschrift van het Windesheimer klooster 'Ter noot Gods' (ed. Bruning, 1955), het liedboek van Liisbeth Ghoeyuaers (ed. Van Seggelen, z.j.), het liedboek uit het Tertiarissenklooster 'Mariengraff' (ed. Verhaak, 1963) en de liederen van Mechteldis van Lom (ed. Wijngaards, 1957). Van zes strofische gedichten van Hadewijch is bewezen dat het contrafacten zijn. Hiermee is aangetoond dat de *Strofische gedichten* bedoeld waren om te worden gezongen. De oudste gedrukte bundels geestelijke liederen zijn: *Dit is een suuerlijc boecxken in welcke staen scone leysen ende veel scone gheestelike liedekens* (1508, ed. Mak, 1957) en *Een devoot ende profitelijck boecxken* (1539, ed. Scheurleer, 1889).

Bekende voorbeelden uit later tijd zijn de talrijke reformatorische en contrareformatorische liederen uit de 16e en 17e eeuw, *Jesus en de ziel* (1678) van J. Luyken, *Gebed* (1796) van W. Bilderdijk en de gebeden (bijv. 'Gij badt op eenen berg alleen') uit de bundel *Gedichten, gezangen en gebeden* (1862) van G. Gezelle. Moderne dichters van geestelijke lyriek zijn Nel Benschop en Huub Oosterhuis.

Menig geestelijk lied (kerklied) is een contrafact van een bestaand profaan lied. Zo heeft Justus de Harduijn zelfs zijn gehele bundel profane poëzie *Weerliicke liefden tot Roose-mond* (1613) omgevormd tot de bundel geestelijke liederen *Goddelicke lof-sanghen* (1620).

LIT: Best; Buddingh'; Knuvelde; Krywalski; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; D.F. Scheurleer. *Nederlandsche liedboeken* (1912); J.A.N. Knuttel. *Het geestelijke lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming* (1906); Anton van Duinkerken. *Dichters der contra-reformatie* (1932); W.A.P. Smit. *Dichters der reformatie in de 16e eeuw* (1939); K. Heeroma. *Protestantse poëzie der 16de en 17de eeuw* (1940-1950); W.J.C. Buitendijk. *Het calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der contra-reformatie* (1942); J. de Raedt (ed.). *Middeleeuwsche geestelijke poëzie* (1944); L.P. Grijp. 'De zingende Hadewijch. Op zoek naar de melodieën van haar Strofische Gedichten', in: F. Willaert e.a. (red.). *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (1992), p. 72-92. [W. Kuiper/H. Struik/P.J. Verkruisje]

gefocaliseerd object

Term uit de verteltheorie waarmee het door de focalisator waargenomen wordt aangegeven, m.a.w. datgene wat gezien wordt vanuit het perspectief van degene die in het verhaal de rol van waarnemer vervult. In de zin: 'Lot Pauw zat op zijn kamer te werken, toen hij beneden hoorde de stemmen van zijn moeder en van haar man, Steyn' (L. Couperus, *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan*, VW, 1952, p. 74) worden de stemmen van Lots ouders waargenomen door Lot. Hij is daarmee de focalisator en de stemmen van Ottilie en Steyn zijn het gefocaliseerde object in deze passage.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck. [G.J. van Bork]

geheimschrift of cryptografie

Geheimschrift wordt beoefend vanaf de Assyriërs tot en met het computertijdperk. Vooral in het diplomatieke verkeer werd veelvuldig gebruik gemaakt van geheimschrift, maar men kan het bijvoorbeeld ook aantreffen in de reisjournalen van Constantijn Huygens Jr. en Aernout Hellemaans Hooft waar het betrekking heeft op amoureuze zaken.

De meest simpele geheimschriften zijn gebaseerd op het gebruik van cijfers die een bepaalde letter voorstellen (a = 1, b = 2 enz.), op het omzetten van letters uit het alfabet (z in plaats van a, y in plaats van b enz.), op het lezen van alleen de even letters uit een letterreeks (zoals bij Huygens) of op het schrijven in spiegelschrift. Maar vooral in de 16e en 17e eeuw wordt het ontwerpen van ingewikkelde codes, de cryptologie, tot een ware kunst verheven, evenals de cryptanalyse die zich evenzeer inspant om de codes te breken. Aan alle vorstenhoven werden 'zwarte kamers' ingericht voor het openen en ontcijferen van geheime diplomatieke post.

LIT: BDI; Best; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1978), p. 59-60; J.F. Heijbroek. 'Het geheimschrift van Huygens ontcijferd', in: A. Eyffinger (red.). *Huygens herdacht. Catalogus bij de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek t.g.v. de 300ste sterfdag van Constantijn Huygens, 26 maart - 9 mei 1987* (1987), p. 167-172; A. Vugts & C. van Vugt. *Geheimschrift. Over de geschiedenis en methoden van de cryptologie* (1993); K. de Leeuw & H. van der Meer. 'A homophonic substitution in the archives of the last great Pensionary of Holland', in: *Cryptologie* 17 (1993), p. 225-236; K. de Leeuw & H. van der Meer, 'Een roostergeheimschrift van Alexander Baron van Spaen (1775-1811)', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* 25 (1993), p. 187-210. [P.J. Verkruijsse]

geish

Term uit de Keltische mythologie voor een magisch bevel of verbod jegens een persoon of voorwerp, dat indien overtreden, een bovennatuurlijke wraak zal uitlokken. Zo is het in de *Parthonopeus van Bloys* (ed. Bormans, 1871) de hoofdpersoon verboden zijn Andere Wereld-minnares te zien, wat hij toch probeert, waarna de relatie verbroken wordt en zij hem naar het leven gaat staan. De geish vertoont verwantschap met het 'celar'-motief oftewel het verplichte zwijgen, zoals dat onder andere functioneert in *Die borchgravinne van Vergi* (ed. Jansen-Sieben, 1985), in welke tekst de liefde tussen een ridder en een 'borchgravinne' absoluut verzwegen moet worden of hij zal niet meer langer kunnen bestaan.

LIT: A.G. van Hamel. 'Recensie van: J.R. Reinhard. *The survival of Geis in medieval romance* (1933)', in: *English Studies* 16 (1934). [W. Kuiper]

Geistesgeschichte

Tegenbeweging tegen het positivisme die zich opwierp als voorstander van een eigen wetenschappelijke aanpak voor de geesteswetenschappen en de natuurwetenschappelijke methoden voor dat wetenschapsgebied afwees. Gold voor de natuurwetenschappen het principe van de verklaring van verschijnselen ('Erklären'), voor de menswetenschappen zou inleven en begrijpen moeten gelden ('Verstehen'). De uitgangspunten voor de Geistesgeschichte kunnen gevonden worden in de filosofische opvattingen die opgeld deden gedurende de romantiek, met name bij Hegel. De belangrijkste vertegenwoordiger ervan was Wilhelm Dilthey

(1833-1911) die tevens als grondlegger van de Geistesgeschichte gezien kan worden. Dilthey ging uit van de uniciteit van alle menselijke verschijnselen. Achter de mens en diens geesteskinderen gaat een uniek stelsel van normen en waarden schuil dat de onderzoeker alleen door inleving kan trachten bloot te leggen. Dilthey spreekt in dit verband van het 'wiederfinden des Ich im Du'.

De opvattingen van Dilthey zijn sterk idealistisch gekleurd. Met name Hegels idee dat achter de zichtbare werkelijkheid een onzichtbare 'geest' schuilgaat die de werkelijkheid bepaalt, wordt overgenomen in de geschiedopvatting als de tijdgeest (Zeitgeist). Om een historisch fenomeen te kunnen begrijpen, moet men dat fenomeen begrijpen in het licht van de tijdgeest. Onderling vinden historische verschijnselen dan hun organische samenhang in deze tijdgeest, de wezenlijke eenheid van een bepaalde periode. Periodiseren was een van de belangrijkste activiteiten van de historici die vanuit het geistesgeschichtliche idee werkten. Bij het vinden van de tijdgeest spelen interpretatie (hermeneutiek) en intuïtie een grote rol. Daarmee onttrekt de Geistesgeschichte zich aan de wetenschappelijke normen van toetsbaarheid en voorspelbaarheid, reden waarom deze denkrichting sterk gekritiseerd is. Het ging er bij de Geistesgeschichte niet om een proces van historische veranderingen te verklaren, maar veeleer het historisch andere door een vorm van inleving psychologisch voelbaar te maken. Het spreekt vanzelf dat dit leidde tot een hoogst subjectieve benadering en tot vaagheid en abstractheid in de benoeming van een periode-1.

De bloeiperiode van de Geistesgeschichte ligt in de eerste helft van de 20e eeuw. Een belangrijke vertegenwoordiger van de geistesgeschichtliche cultuurgeschiedenisbeoefening was Johan Huizinga (1872-1945), wiens *Herfstij der Middeleeuwen* (1919) een poging is om de kunst van de gebroeders Van Eyck 'te begrijpen in haar samenhang met het gansche leven van den tijd' (1969, p. XX). Een literatuurgeschiedenis die duidelijk trekken vertoont van de geistesgeschichtliche aanpak is die van F. Baur, die stelt dat de literair-historicus 'de gave van het historisch begrijpen zeer zorgvuldig in zich dient te ontwikkelen; hij spant alle geest- en verbeeldingskracht in om het schijnbaar-dode met den innerlijken blik der ziel terug te zien in den glans van het leven dat het eenmaal heeft bewogen' (*Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. 1, 1939, p. XVII).

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; E.E.G. Vermeulen. *Fruin en Huizinga over de wetenschap der geschiedenis* (1956); H.J. Schoeps. *Was ist und was will die Geistesgeschichte?* (1959); I.N. Bulhof. *Wilhelm Dilthey. A hermeneutic approach to the study of history and culture* (1980); M. Spies. 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 171-193. [G.J. van Bork]

gekruist rijm

Term uit de prosodie voor die vorm van eindrijm die als rijmschema heeft abab, cdcd, bijv.

Wilhelmus van Nassouwe
ben ik van duitsen bloed,
den vaderland getrouwe
blijf ik tot in den dood.
(*Liedboek voor de kerken*, 1973, p. 601).

Uit de verre streken van lome
Zelfverloochening,

Flamingantisme, ben ik tot u gekomen
Als een boeteling.

(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1965³, p. 61).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

gelegenheidspoëzie

Gelegenheidsgedichten zijn in alle perioden van de literatuurgeschiedenis geschreven - vaak op bestelling - naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis of met betrekking tot zaken en personen, waarbij respectievelijk bij wie de dichter persoonlijk of als vertegenwoordiger van een gemeenschap direct betrokken was. Formeel wordt het gelegenheidsgedicht dikwijls gekenmerkt door plano-formaat. Geboorte, huwelijk (epithalamium) en overlijden (lijkdicht, funeraire poëzie) zijn vaak aangegrepen gelegenheden voor het vervaardigen van dit soort gebruikskunst. Ook drempelgedichten, satiren, bepaalde lofdichten, zegezangen, portretgedichten en beeldgedichten-2 in het algemeen vallen onder de gelegenheidspoëzie.

Er was met name in de 16e tot 18e eeuw een heel circuit van producenten van gelegenheidsliteratuur (auteurs die daaraan vaak een belangrijk deel van hun inkomsten ontleenden, drukkers/uitgevers) en opdrachtgevers (mecenassen, stads- en gewestelijke besturen). De gelegenheidspoëzie werd allerminst als een minderwaardig genre beschouwd.

Voorbeelden van gelegenheidsgedichten zijn opgenomen onder de desbetreffende hierboven genoemde genres. Een voorbeeld van het leveren van poëzie op bestelling is het volgende archiefstuk, waarin een aantal 'liefhebbers vande Nederduijtsche Poëzij' J.J. Starter in Amsterdam tracht te houden. Ieder stort een bijdrage van twee pond bij de penningmeester

uut wiens handen Starter voorsz. weecklicks sal trecken de somma van twaelef karolus guldens. Voor welke contributie hij gehouden sal syn ons volkomen acces tot alles wat hij maeckt, ofte gemaect heeft, te geven, wat wij van sijn liedekens ofte gedichten begeeren uijt geschreven te hebben, dat hij ons dat voor 3 stuivers de zijde gehouden sal sijn te schrijven, so wij ijets van hem willen gemaect hebben, dat hij ons voor een ander tot een billike prijse sal voorthelpen; namelijk elck liedtje voor twee guldens, elck Bruydlofts gedicht voor ses guldens ende andere rijmerijen naer advenant. Ende dat Hij, geduijrende onse contributie, syn vaste woonplaets tot Amsterdam sal houden (Gemeente-archief Amsterdam, Notarieel Archief 366 B, fol. 552r: akte d.d. 25 augustus 1622).

Ook in de 19e eeuw werden tal van gelegenheidsgedichten geschreven. Zo schreef A.C.W. Staring een feestzang die werd voorgelezen bij de plechtige maaltijd bij de inwijding van het Gelderse Atheneum in Harderwijk in 1816. Onder invloed van het l'art pour l'art van de Tachtigers wordt de waardering voor gelegenheidspoëzie weliswaar minder groot, maar er worden ook daarna nog steeds gelegenheidsgedichten geschreven. Martinus Nijhoffschreef bijv. een begroetingspel op rijm voor Koningin Juliana 'De Klok der Waarheid' (VG, 1963², p. 525-532) en P.C. Boutens had eerder het gedicht 'Morgengedachten op den vijftigsten

geboortedag van Wilhelmina van Nassau (...)’ geschreven (VW, dl. 3, 1951, p. 201-205).

LIT: Abrams; Bantel; BDI; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. Bouman. *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* (1982); J. Bouman. 'Gelegenheidsgedichten in de Koninklijke Bibliotheek: materiaal voor bibliografen en literatuurhistorici', in: *Spektator* 13 (1983-1984), p. 52-61; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Poëzie als gebruiksartikel: gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 75-92; M. Daamen en A. Meijer. *Catalogus van gedrukte Nederlandse gelegenheidsgedichten uit de zeventiende en achttiende eeuw in de Zeeuwse bibliotheek te Middelburg* (1990). [P.J. Verkruijsse/G.J. van Bork]

gelijk rijm, identiek rijm, rime riche of rijk rijm

Term uit de prosodie waarmee wordt aangeduid dat de rijmvrager volledig terugkeert in de rijmgever, al dan niet als homofoon, bijv.

Hetzelfde zijn op steeds dezelfde plaats...
Hoe komt wie vliegt ooit tot bedaren,
en wie niet vliegt ooit van zijn plaats?
(J.A. Emmens. *Gedichten*, 1974, p. 7).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

gelijkenis zie parabel

gemeenplaats zie cliché-1

geminatio

Overkoepelende retorische term voor de verschijnselen iteratio (herhaling van een woord in dezelfde zin) en repetitio of epanalepsis (herhaling van een woordgroep in dezelfde zin). De overgang naar de anadiplosis (terugkeer van een woord aan het eind van de ene en het begin van de volgende versregel) is vloeiend.

LIT: Gorp; Lausberg; Metzler; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

gender

Recente ontwikkeling in de literatuurwetenschap die - vaak in samenwerking met de semiotiek - de gedragscodes bestudeert die in een bepaalde cultuur voor mannen en vrouwen gelden. Door vanuit een gender-invalshoek naar literatuur uit het verleden te kijken, kan een van de gangbare interpretaties afwijkende interpretatie ontstaan. Zo kan men bijv. op basis van de bestudering van de rolpatronen in *Adam in ballingschap* (WB-ed., dl. 10, p. 94-170) tot de conclusie komen dat Vondel de schuld voor de zondeval bij Adam legt en niet bij Eva.

LIT: Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; A. Andeweg en E. Blom. *Literatuurwijzer genderstudies in de neerlandistiek* (1995); Lia van Gemert. *Norse negers. Oudere letterkunde in 1996* (1996). [P.J. Verkruijsse]

genealogie

Historische hulpwetenschap die de ontwikkeling en verwantschap van geslachten bestudeert. Reeds in de bijbel komen uitgebreide geslachtsregisters voor en Hesiodus stelde genealogieën van godenfamilies samen. In vroeger eeuwen werd de genealogie vaak misbruikt om vorstenhuizen of regenten meer aanzien te geven door een ver in de tijd teruggaande afstamming. Daardoor zijn veel genealogische gegevens in geschiedwerken onbetrouwbaar. Zo hebben de 17e-eeuwse heraldische schilder Jacob Colijns en de dichter Vondel, die beide in financiële problemen verkeerden, eendrachtig samengewerkt om tegen betaling het genealogische imago van de kersverse Amsterdamse burgemeestersfamilie De Graeff op te poetsen.

Voor biografisch en literair-historisch onderzoek en voor onderzoek naar netwerken kan de genealogie van groot nut zijn. Door het natrekken van familierelaties kan men op het spoor komen van literaire nalatenschappen of van literaire en culturele kringen.

Belangrijke instanties voor genealogisch onderzoek zijn naast de archieven (archieef-2) het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) en het Centraal Register Particuliere Archieven (CRPA) in Den Haag.

LIT: Brongers; LdMA; Mathijsen; MEW; R.J. Leenaerts. *Algemeen genealogisch-heraldisch repertorium voor de Zuidelijke Nederlanden* (4 dln., 1969-1972); E.A. van Beresteyn. *Genealogisch repertorium* (2 dln., 1972; reprint 1991; supplementen 1987, 1991); W. Wijnaendts van Resandt. *Op zoek naar onze voorouders. Handleiding voor genealogisch onderzoek* (1987⁷); S.A.C. Dudok van Heel. 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom; de dichter Vondel en de schilder Colijns vervalsen geschiedenis', in: *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990), p. 144-151; G. van de Nes. *Maak uw eigen stamboom. Handboek voor genealogie en heraldiek* (1994). [P.J. Verkruijsse]

genera causarum

De genera causarum zijn de drie terreinen waarop de retorica van toepassing is, nl. het genus iudiciale of juridische terrein, het genus deliberativum of politieke terrein en het genus demonstrativum of het terrein van de gelegenheidstoespraak. In de eerste twee genera gaat het meer om overtuigen en overreden, om de ars

persuadendi; in het laatste genus is de techniek van het mooi spreken overheersend, de ars bene dicendi.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

genera dicendi zie genera elocutionis

genera elocutionis of genera dicendi

In de retorica worden drie genera elocutionis of stijlniveaus onderscheiden: het lage niveau of genus humile, het hoge niveau of genus sublime en een middensoort of genus medium. Traditioneel worden deze drie niveaus verbonden met de drie taken van de redenaar en met de drie middelen die de ars persuadendi ten dienste staan, nl. docere en probare, movere of flectere en delectare. Het laagste niveau bestaat uit onderwijzen en bewijzen en dat kan het best d.m.v. het genus humile; het emotioneren van het publiek kan door het genus sublime; daartussenin zit de stijl van het aangenaam vermaak, het genus medium. Door het aptum zijn de drie genera ook verbonden aan bepaalde literaire genres. De meeste genres werden in een hiërarchisch systeem ondergebracht en vroegen om een bepaald stijlniveau. Zo kwam het blijspel met zijn alledaagse situaties en personages het meest tot zijn recht indien het taalgebruik ook alledaags was, d.w.z. indien het laagste stijlniveau werd gekozen. Voor de tragedie was het hoogste niveau het meest geschikt. De invulling van het genus medium verschilde sterk van tijd tot tijd, maar in het algemeen werden hier genres ondergebracht die niet in de beide uiterste genera te plaatsen waren.

LIT: Best; Gorp; HWR; Lausberg; Metzler. [P.J. Verkruijsse]

genie

Term uit de esthetica en de literaire kritiek waarmee - min of meer parallel aan de historische ontwikkeling - allereerst een bepaald vermogen van de kunstenaar wordt aangeduid en vervolgens een bepaald kunstenaarstype.

In de loop van de 18e eeuw ontstaat een toenemende belangstelling - samenhangend met het loslaten van de normatieve poëtica-1 - voor het scheppingsproces van de kunstenaar. Zo wezen E. Young, J.G. Hamann en J.G. Herder op het belang van het irrationele als tegenwicht tegen kennis en technische vaardigheid. Invloedrijk werd de formulering van I. Kant over genie als een belangrijke eigenschap van de kunstenaar naast het vermogen van de smaak: voor beoordeling van kunst wordt smaak vereist; voor het scheppen ervan is genie nodig. Hij omschrijft 'genie' dan als het talent ('Naturgabe') dat regels geeft aan de kunst. Daarmee is de norm verlegd van buiten (zoals in het classicisme) naar binnen (autonomie van de originele kunstenaar in de romantiek). Goethe verbindt vervolgens het geniale met het goddelijke in de schepping.

Na voorbereidend werk door Bellamy en Van Alphen is deze gedachte in de Nederlandse romantiek uitgewerkt door Kinker (beïnvloed door Kant en Schiller) en

Bilderdijk (verwant aan Hamann en Goethe). Opvallend is de beeldspraak waarin deze kunstpsychologische opvatting is verwoord. Kinker vergelijkt het scheppingsproces met de ontwikkeling van een levend dierlijk of menselijk wezen, verlopend van de conceptie (ontstaan van het esthetische idee) via verbeelding en gevoel tot de geboorte van het organische kunstwerk. Daarbij is de dichterlijke techniek niet onbelangrijk, maar ondergeschikt aan het 'verhevene' van de kunstdrift, waarmee de kunstenaar in de schepping beelden vindt ('vinding') om zijn esthetische ideeën vorm te geven.

Opvallend is verder de opvatting dat de kunstenaar die met 'genie' begiftigd is, iets nieuws aan de schepping toevoegt. Hij is een oorspronkelijk denker (Kinker). Hij is een ziener, een profeet, een God-geïnspireerde priester, die de hoogste vorm van denken beoefent (Bilderdijk).

In de loop van de 19e eeuw wordt de kunstenaar metonymisch het genie genoemd, en in die betekenis is het woord nog steeds gangbaar, voor kunstenaars en geleerden.

LIT: Bantel; Cuddon; Gorp; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert;

Encyclopaedisch handboek van het moderne denken (1950³); R. Wellek. *A history of modern criticism*, dl. 2 (1955); C. de Deugd. *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken* (1966); G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967); J. Schmidt. *Die Geschichte des Genie-Gedankens*, dl. 1 (1985). [G.J. Vis/G.J. van Bork]

genre

Aanduiding voor de inhoudelijk en formeel bepaalde typen of klassen van literaire teksten. De genres waarin de literatuur wordt opgedeeld zijn zeer talrijk. Men onderscheidt in de praktijk hoofdgenres (lyriek, epiek, dramatiek), subgenres (roman, novelle, verhaal, sonnet, kwatrijn e.d.) en historisch bepaalde genres (dageraadlied, ridderroman, klassiek blijspel e.d.).

De indeling in hoofdgenres gaat terug op Aristoteles, die slechts het verhalende van het dramatische onderscheidde, en Plato die reeds een indeling in drieën maakte: episch, lyrisch en dramatisch. Plato baseerde deze driedeling op de mate waarin de auteur zelf in het werk optreedt: vertelt de auteur zelf, dan is het werk lyrisch; is de auteur afwezig, dan is het werk dramatisch; vertelt de auteur, maar wordt ook door anderen verteld, dan is het werk volgens Plato episch.

In de Middeleeuwen hanteerde men, onder invloed van Diomedes, veelal ook een driedeling: het dramatische genre (de auteur spreekt niet, zoals in de dialogen van de klucht); het verhalende genre (de auteur spreekt, zoals in het leerdicht); en het gemengde genre (zoals in het epos). In de Latijnse poëtica's van de 17e eeuw (bijv. bij Vossius) vindt men Aristoteles' tweedeling terug, maar tegelijkertijd ziet men in de retorica een driedeling (genera elocutionis), gebaseerd op de drie middelen van de ars persuadendi. Deze hebben een verbinding met bepaalde (sub)genres, zoals het genus humile met het blijspel. Maar in de renaissance ziet men ook andere tendensen. Zo ontregelde het Elizabethaanse drama de geldende regels op het gebied van het treurspel met betrekking tot de Aristotelische eenheden. Een auteur als Bruno deed zelfs de uitspraak dat er evenveel poëziegenres zijn als er dichters zijn, maar gelijksoortige opmerkingen kan men ook aantreffen bij Terentius, J.C. Scaliger en Erycius Puteanus. Niettemin zal het tot de romantiek duren voordat dit soort uitspraken op grotere schaal plaatsvindt. Een verdergaande onderverdeling in genres vindt men bijv. ook in Boileau's *Art poétique* (1669).

Goethe's 'Naturformen' der poëzie gaan uit van de eerder vermelde driedeling. Goethe formuleert de genres als natuurlijke zijnsvormen of als 'wezenlijk' bepaalde grondhoudingen van de mens. Deze grondhoudingen kunnen worden omschreven als de wisselende verhouding tussen subject en object, waarbij de subjecthouding staat voor lyriek, de objecthouding voor epiek en de neutrale houding voor dramatiek. Ook Staiger komt later tot deze driedeling. Hij hanteert het onderscheid lyrisch, episch en dramatisch echter als eigenschappen die samen in één werk kunnen voorkomen, met name als elementen van de stijl ervan. In feite is het genrebegrip steeds ontologisch gedefinieerd, d.w.z. men is er steeds op uit geweest om in de definitie het 'wezen' van het genrebegrip te formuleren. In tegenstelling daarmee vat men tegenwoordig het genrebegrip veeleer op als een postulaat, als een abstractie waarmee in de werkelijkheid geen enkele literaire tekst (volledig) correspondeert.

Genreopvattingen hebben door de eeuwen heen een descriptieve en een normatieve kant gekend. Het is duidelijk dat bijv. gedurende het classicisme de normatieve genreopvatting voorop stond. In de romantiek wordt die normatieve opvatting minder stringent, ook al komen er vaak andere voor in de plaats.

Ook wat betreft de subgenres bestaat er geen eenduidigheid in de gehanteerde uitgangspunten of beroept men zich op 'wezenlijke' eigenschappen. Soms spelen daarbij inhoudelijke argumenten een rol, soms gebruikt men formele argumenten. Men vergelijkte daartoe bijv. de verhouding tussen blijspel en tragedie met die tussen roman en novelle. Ook historisch kunnen deze genre aanduidingen sterk bepaald zijn. Het blijspel zal als 'klassiek blijspel' met het 'moderne blijspel' vooral het komische gemeen hebben, maar daarvan formeel aanzienlijk kunnen verschillen onder invloed van periodenormen (periode-1). Juist binnen de genres blijkt steeds het normatieve van een bepaalde periodecode een doorslaggevende rol te spelen. Dat wordt vooral duidelijk uit de opkomst en het verdwijnen van genres in bepaalde perioden.

Genreonderzoek richt zich dan ook steeds meer op de literaire opvattingen die in een bepaalde tijd richtinggevend zijn geweest voor de voorkeur die men voor bepaalde genres heeft gehad en op de wijze waarop men ze in verband daarmee heeft gedefinieerd.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Stuiveling. 'Hardop denken over het genrebegrip', in: *Handelingen 26e Filologencongres* (1960), p. 66-77; S. Dresden. 'Het begrip "genre"', in: *Handelingen 26e Filologencongres* (1960), p. 77-85; W. Kayser. *Das Sprachliche Kunstwerk* (1971¹⁵), p. 330-387; E. Staiger. *Grundbegriffe der Poetik* (1971); K.H. Hempfer. *Gattungstheorie* (1973); R. Wellek en A. Warren. *Theorie der literatuur* (vert. 1974); H.L. Arnold und S.V. Sinemus (red.). *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft I* (1975³), p. 258-341; E. Werlich. *Typologie der Texte* (1975); G. Genette. *Introduction à l'architexte* (1979); M. Bal (red.). *Literaire genres en hun gebruik* (1981); L. Wesseling. 'Genre', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 58-66. [G.J. van Bork/G.J. Vis]

genus admirabile of genus turpe

Term uit de retorica voor de verrassende of choquerende wijze van behandelen van onderwerpen in een rede of een tekst doordat die tegen de algemeen aanvaarde normen ingaat (insinuatio). Vaak wordt amplificatio gebruikt om uiteen te zetten

waarom gechoqueerd wordt. Vele columns van Hugo Brandt Corstius en Jan Blokker vallen onder dit genus.

LIT: Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

genus deliberativum

Samen met het genus iudiciale en het genus demonstrativum vormt het politieke genus deliberativum het gehele terrein waarop de retorica zich beweegt: de genera causarum. Op dit politieke vlak gaat het vooral om vergadertechniek en om het overreden tot een bepaald standpunt (ars persuadendi). Kenmerken van het genus deliberativum zijn ook in literaire teksten terug te vinden.

Een voorbeeld in dit genre is het zgn. 'Plakkaat van verlating' van de Staten Generaal uit 1581 waarin een aantal argumenten aangedragen wordt om eenieder ervan te overtuigen dat de afzwering van de Spaanse koning het enig juiste is (*Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581* (ed. Alberts/ Verlaan, 1980).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

genus demonstrativum

Eén van de drie genera causarum uit de retorica, ook wel epideiktisch genre genoemd. In dit genre gaat het vooral om de gelegenheidstoespraak (lof- en lijkrede), om het goede en mooie taalgebruik (ars bene dicendi). Bij de Romeinen viel uiteindelijk de gehele literatuur onder dit genre. De andere twee genera zijn het genus iudiciale en het genus deliberativum.

Een mooi voorbeeld van gelegenheidswerk zijn de lijkrede en het lijkdicht van Geeraerd Brandt respectievelijk Reyer Anslo op P.C. Hooft: *Pieter Corneliszoon Hooft, 'Deez vermaarde man' 1581/1647* (ed. Hellinga/ Tuynman, 1969).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

genus dubium

Term uit de retorica voor een rede of een tekst waarin onderwerpen behandeld worden die problematisch zijn. Vraagstukken waarvoor meer - gelijkwaardige - oplossingen mogelijk zijn (dubium) worden in dit genus aan de orde gesteld. Voor de behandeling van dit soort onderwerpen moet het publiek bij voorkeur tevoren welwillend gestemd worden.

LIT: Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

genus grande zie genus sublime

genus grave zie genus sublime

genus honestum

Term uit de retorica voor de behandeling van onderwerpen in een rede of een tekst op een zodanige wijze dat die het publiek of de lezer aanspreekt en die geheel beantwoordt aan de verwachtingen.

LIT: Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

genus humile

Term uit de retorica voor het laagste der drie genera elocutionis, het genus dat het dichtst bij de spreektaal staat. Het klassieke blijspel wordt bijv. tot dit genus gerekend.

Ook de behandeling van onderwerpen in een rede of een tekst die het publiek of de lezer eigenlijk niet interesseren, wordt genus humile genoemd. Juist de te verwachten desinteresse is voor veel auteurs aanleiding om te laten zien (via docere en probare) dat moeilijke stof ook door het invlechten van simpele verhalen een groot publiek kan bereiken, waarbij er dan wel weer voor opgepast dient te worden dat de lering niet verloren gaat. Ook het banale kan literair interessant zijn: auteurs beschrijven personen en problemen van het arme volk en bedelaars in bijv. de picareske roman.

LIT: Lausberg; Ueding; H. Pleij. 'Over de betekenis van middeleeuwse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 299-339; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Camphuysen en het genus humile', in: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.). *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (1986), p. 141-153. [P.J. Verkruijsse]

genus iudiciale

Eén van de drie genera causarum uit de retorica. In dit juridisch genus gaat het vooral om de structuur van pleidooien waarmee overtuigd moet worden (ars persuadendi), een structuur die ook in de literatuur teruggevonden wordt. De twee andere genera zijn het genus deliberativum en het genus demonstrativum.

Als voorbeeld van een beschuldigend pleidooi kan genoemd worden W.F. Hermans' 'De Chassidische bellenblazer of De demontage van de maatschappij-kritische, gynaecologische, religieuze, historische en literaire stinkbom die Weinreb heette', in: *Houten leeuwen en leeuwen van goud* (1979), p. 206-224.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

genus medium

Term uit de retorica voor het middelste der drie genera elocutionis, geschikt voor het aangenaam vermaak, voor delectare. In de literatuur is het verbonden met die genres die niet duidelijk te plaatsen waren in het genus humile of het genus sublime.

LIT: Lausberg; H. Lindner. *Der problematische mittlere Stil. Beiträge zur Stiltheorie und Gattungspoetik in Frankreich vom Ausgang des Mittelalters bis zum Beginn der Aufklärung* (1988). [P.J. Verkruijsse]

genus obscurum

Term uit de retorica voor de behandeling van zeer gecompliceerde onderwerpen in een rede of een tekst die voor het publiek of de lezer moeilijk te begrijpen zijn. De goede popularisatie van moeilijke wetenschappelijke problemen valt binnen dit genus.

LIT: Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

genus sublime, genus grande of genus grave

Term uit de retorica voor het hoogste der drie genera elocutionis. Het dient om het publiek te emotioneren door een pathetische betoogtrant. In de literatuur is het verbonden met bijv. het genre van de tragedie.

LIT: Lausberg; Leeman/Braet. [P.J. Verkruijsse]

genus turpe zie genus admirabile

georgische poëzie

Term ontleend aan de *Georgica* van Vergilius voor poëzie die het landleven, speciaal de landbouw, tot onderwerp heeft en die oorspronkelijk de bedoeling had te instrueren. De georgische poëzie is verwant aan de bucolische literatuur. Een in Nederland in de 17e en 18e eeuw veel beoefend onderdeel van de georgische poëzie is het hofdicht.

Als voorbeelden van georgische poëzie kan men Petrus Hondius' hofdicht *Moufe-schans* (1621) beschouwen of Guido Gezelles 'Pachthofschilderinge' (*Volledige werken*, dl. 1, 1930, p. 101-108).

LIT: Abrams; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; P.A.F. van Veen. *De soeticheydt des buyten-levens, vergheleschapt met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische litteratuur* (1960; reprint 1985). [P.J. Verkruijsse]

gepaard rijm

Term uit de prosodie waarmee die vorm van eindrijm wordt aangeduid die als schema heeft aabb, ccdd, bijv.

Als een jong lied dat klinkt luid door lege hallen,
Zo is doorheen de Winter, de Lente getreden tot ons allen,
Die waren in een eeuw
Gehuld, van witte sneeuw.

(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1965³, p. 22).

Gepaard rijm was gedurende de Middeleeuwen de meest gebruikte rijmtechniek, zowel voor epische, didactische als dramatische werken.

LIT: Alphen; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler.
[G.J. Vis]

Germaans rijm zie stafrijm

geromantiseerde biografie zie vie romancée

Gesamtkunstwerk

Benaming voor een kunstwerk waarin verschillende kunstvormen gecombineerd zijn. De term is bekend geworden door de 19e-eeuwse componist en tekstschrijver R. Wagner. Hij wilde in zijn opera's, waarvoor hij zelf de libretto's schreef, de vorm ondergeschikt maken aan het inhoudelijk gegeven. Dit gold niet alleen voor de muziek, maar ook voor andere aspecten zoals decor en belichting. In principe was het idee al eerder gerealiseerd, namelijk in de barokopera. Maar nieuw bij Wagner was het feit dat hij het accent legde op evenwicht en samenhang tussen de elementen. Het feit dat Wagners ideeën later aansloegen, hangt samen met de behoefte aan integratie in productie en receptie van de verschillende kunstuitingen van het symbolisme.

Na Wagner werd het begrip nog ruimer ingevuld: ook beeldprojectie, choreografie en ruimtelijke architectuur alsmede technieken uit de wereld van het circus werden te baat genomen om het ideaal te realiseren van een groots opgezet visueel-akoestisch gebeuren, waarin alle kunsten zich verenigen. Het 20e-eeuwse totaaltheater is een moderne vorm van het Gesamtkunstwerk.

LIT: Best; Gorp; HWR; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

geschiedbijbel zie historiebijbel

geschiedenis zie fabel-2

geschiedzang zie historielied

gesta

Middeleeuwse benaming voor een historisch verhaal dat de pretentie had waar te zijn: heldendaden uit het verleden (Lat. *res gestae*, Frans *chanson de geste*) of de geschiedenis van landen en volken. De bekendste verzameling van deze verhalen is de *Gesta Romanorum* (ca. 1300), waarin de geschiedenis van Rome verteld wordt. Dit werk is eeuwenlang een belangrijke bron geweest voor andere auteurs.

In het Middelnederlands werd gesta vertaald als jeeste, geeste of yeeste. De term werd veel gebruikt in geschiedkundige kronieken en rijmkronieken, bijv. Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten*, (ca. 1260, ed. Franck, 1882) en *De Brabantsche Yeesten* van Jan van Boendale (ca. 1347, ed. Willems, 1839), maar ook auteurs van ridderromans bedienden zich ervan om, door zich te beroepen op (geschreven) bronnen, het waarheidsgehalte van hun werk te verhogen (*veritas-topos*).

LIT: Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; A.L.H. Hage. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (1989); B. Weiske. *Gesta Romanorum. Untersuchungen zu Konzeption und Überlieferung* (1991). [H. Struik]

geteld vers zie isosyllabisch vers

getijdenboek

Middeleeuws gebedenboek voor zowel leken als geestelijken, gebaseerd op de Romeinse dagindeling in perioden van drie uren: de getijden. Rond middernacht had men de *metten*, om drie uur de *lauden*, om zes uur de *primen*, om negen uur de *tertsen*, om twaalf uur de *sexten*, om drie uur 's middags de *nonen*, om zes uur na de middag de *vespers* en om negen uur 's avonds de *completen*. Het was de bedoeling dat op al deze uren werd gebeden. In tegenstelling tot het breviarium had het getijdenboek geen liturgische functie.

Aanvankelijk waren de getijdenboeken alleen in het Latijn beschikbaar. De oudste stammen uit de 11e eeuw, maar al spoedig werden ze vertaald in de volkstaal; lekebroeders, zusters en begijnen waren op deze vertaalde gebeden aangewezen, vanwege hun gebrekkige kennis van het Latijn. Het getijdenboek is één van de eerste privé-boeken van leken. Om ze in overeenstemming te brengen met de waardigheid van de bezitter werden ze vaak zeer kostbaar versierd (boekverluchting). Het getijdenboek van Geert Grote wordt wel het meest gelezen Nederlandstalige boek in de Middeleeuwen genoemd; van dit werk zijn meer dan 800 exemplaren bewaard gebleven.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; N. van Wijk. *Het getijdenboek van Geert Grote, naar het Haagse handschrift 133 E 21 uitgegeven* (1940); F. Gorissen. *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar* (1973); G. Achten. *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck* (1980); *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. [Catalogus van de] Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote (1384-1984)* (1984), p. 93-121. [H. Struik]

geuzenlied

Oorspronkelijk strijd- of historielied uit de periode van de Tachtigjarige Oorlog, gewoonlijk anoniem vervaardigd in kringen van de rederijkers. Toen de vrijheidsstrijd ook een antikatholiek karakter kreeg, stelde het geuzenlied, vaak als spotlied, zich in dienst van de hervorming. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstond het zogenaamde nieuwe geuzenlied.

Van de oude geuzenliederen zullen er vele - omdat ze als pamflet-1 verschenen - verloren zijn gegaan. Van circa 1578 dateert de eerste overgeleverde druk van *Een nieu Geusen lieden boecxken*; daarna zijn er tot 1687 dertig herdrukken van bekend. Naast de vele anonieme liederen, waaronder het *Wilhelmus*, worden liederen toegeschreven aan o.a. Laurens Reael, G.H. van Breughel, D.V. Coornhert en Lucas d'Heere. Ook Valerius' *Nederlandsche gedenck-clanck* (1626) bevat een aantal door hem vervaardigde geuzenliederen.

Latere edities van oude geuzenliederen zijn van J. van Vloten, *Nederlandsche geschiedzangen* (1864²), H.J. van Lummel, *Nieuw geuzenlied-boek* (1872-1874) en P. Leendertz, *Het Geuzenliedboek* (1924-1925). De illegaal uitgegeven nieuwe geuzenliederen (verzetlitteratuur) werden na de oorlog gebundeld in het *Geuzenliedboek 1940-1945* (1945; ed. Schenk en Mos, 1975).

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; Wilpert; H. Bruch. *Slaat op den trommele; het Wilhelmus en de Geuzenliederen* (1971); W.J.C. Buitendijk. *Nederlandse strijdzangen (1525-1648)* (1977²). [P.J. Verkruisje]

gevoel en verbeelding

Centraal begrippenpaar uit de praktijk en de theorie van de literatuur uit de romantiek, als zodanig overgenomen door latere literatuurbeschouwers en literatuurhistorici. De verstrengeling van beide begrippen vindt deels zijn oorzaak in de sinds het laatste kwart van de 18e eeuw in filosofie en literatuurtheorie opkomende begrip genie. Hierin neemt de individuele schepping op grond van aangeboren talent van de individuele kunstenaar (originaliteit) een belangrijke plaats in. De in de

kunstenarsziel ontwikkelde esthetische idee - aldus deze romantische kunstpsychologie betreffende de ontstaanspoëtica (poëtica-3) - kende elkaar beïnvloedende emotionele en fictionele elementen. Deze staan borg voor de authenticiteit en originaliteit (Kinker) van het kunstwerk, waarin de stemmingen van de kunstenaar (Kloos) tot uiting komen.

De individuele expressie van eigen gevoel en verbeelding wordt in de romantiek geponeerd als alternatief voor wat gangbaar was in het classicisme met zijn - op het individualisme haaks staande - van boven opgelegde wet.

Niet alle romantische kunstenaars zien beide componenten van het begrippenpaar als even belangrijk. Zo zegt Bilderdijk in zijn versinterne en versexterne uitspraken dat voor hem het gevoel het belangrijkste is; daartegenover beweert zijn tijdgenoot Kinker dat het primaat ligt bij de verbeelding. De dichtpraktijk loopt hiermee niet altijd parallel. In Bilderdijks poëzie bijv. prijst het nageslacht dikwijls vooral de verbeeldingskunst, meer dan de gevoelsexpressie.

LIT: Abrams; Baldick; Fowler; Knuvelde, dl. 3 (1973), p. 83-104; Krywalski; Metzler; Preminger; Shipley; J.C. Brandt Corstius. *Het poëtisch programma van Tachtig* (1968), p. 34; G.J. Vis. 'Denken en doen', in: *Spektator* 17 (1987-1988), p. 105-128; G.J. Johannes. 'Willem Bilderdijks verzet tegen "Klassieke" en "Romantische" esthetica. De knoflookgeur van het Duitse denken', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep 'Sassen'* 3 (1992), p. 107-119. [G.J. Vis]

gevormde vorm zie forma formata

gezag zie zang

gezegde, gebruikelijke zegswijze, spreekwoordelijk gezegde, spreekwijze, spreuk-1, staande uitdrukking of zegswijze

Benaming voor figuurlijk taalgebruik dat als vaste woord- of zinsverbinding voorkomt. Zo kan bijv. in de zin ' *Als puntje bij paaltje komt*, zal ik toch meedoen', het cursieve deel worden vertaald met 'als het op stuk van zaken aankomt, als het op de uitvoering aankomt', of iets dergelijks.

Het gezegde kan de vorm hebben van een gnome-2, spreekwoord of zinspreuk-1.

LIT: Metzler; A. Houwink ten Cate. *Signalement van sprekende zegswijzen* (1965); A. Huizinga. *Nederlandse zegswijzen* (1965); F.A. Stoett en C. Kruyskamp. *Nederlandse spreekwoorden en gezegden* (1974⁹); K. ter Laan. *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen* (1976⁸). [G.J. Vis]

ghazel

Term uit de genreleer voor een uit de Perzische literatuur afkomstige Arabische dichtvorm. De lengte ervan varieert van 6 tot 30 verzen, en het originele rijmschema wordt gekenmerkt door het feit dat alle even verzen rijmen op de twee eerste, terwijl de oneven verzen rijmloos zijn. Het rijmschema wordt dan aabacada enz. In het Nederlandse taalgebied is de ghazel beoefend door C. Honigh (1845-1896) en door J. van Droogenbroeck, die onder het pseudoniem Jan Ferguut verschillende van deze gedichten opnam in zijn bundel *Makamen en ghazelen* (1866).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Knuvelde dl. 3 (1973), p. 584; Laan; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; J. te Winkel. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, dl. 7 (1927²), p. 352, 537. [G.J. Vis]

ghost

Bibliografische term voor een niet bestaande of in ieder geval nergens aangetroffen (exemplaar-1 van een) druk, waarvan wel een - in de meeste gevallen vermoedelijk onjuiste - bibliografische beschrijving rondwaart.

Zo is lang gezocht naar een druk, verschenen in Middelburg in 1644 van Johan de Brunen *Siel-gerechten*, genoemd in *Geletterd Zeeland* (1741²) van P. de La Rue. Er zijn wel drukken van 1632, 1643 en 1660 gevonden, zodat de vermelding in De La Rue wel aan een zetfout te wijten zal zijn. Ook in de descriptieve bibliografie van het *Journael* van Bontekoe (o.r.v. G. Verhoeven en P. Verkruijsse; 1996) wordt een aantal ghosts gesignaleerd die duidelijk terug te voeren zijn op fouten in oudere bibliografieën.

Het samenstellen van een prospectieve bibliografie, bijv. de CIP-catalogisering, houdt ook het gevaar in dat ghosts in het leven geroepen worden.

LIT: Brongers. [P.J. Verkruijsse]

ghostwriter

Iemand die schrijft voor een ander, terwijl die ander doorgaat voor de auteur van het werk. Zo heeft men aanvankelijk verondersteld dat *Ik Jan Cremer* (1964) in werkelijkheid geschreven werd door C.B. Vaandrager, Simon Vinkenoog en Oscar Timmers, die voor Jan Cremer als ghostwriters zouden zijn opgetreden. Veel bekende of beroemde personen (sportlieden, politici e.a.) laten hun biografie of herinneringen schrijven door ghostwriters aan wie ze dan alleen de gegevens verstrekken.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

gidsdocumentatie

Term uit de dialectologie voor een taalgeografische atlas op basis van originele, gedateerde en gelokaliseerde documenten. Maakt men gebruik van afschriften van originelen, dan spreekt men van een secundaire documentatie.

LIT: A. Berteloot. *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, 2 dln. (1984); P. van Reenen. 'De lange weg naar een

betrouwbare en systematische beschrijving van het Middel Nederlands', in: *Spektator* 16 (1986-1987), p. 131-148. [W. Kuiper]

gilde

Vereniging van kooplieden of handwerkers uit een stad die per bedrijfstak door middel van statuten het beroepsleven tot in details regelde: de werkuren, de kwaliteit van de producten en het bestrijden van fraude. Erkenning en reglementering gebeurden door de stedelijke overheid. De beoefenaren van een bepaald beroep waren verplicht lid te zijn.

Het doel van deze 'kartels' was de concurrentie binnen de stad tegen te gaan en het machtsmonopolie van een kleine groep op het stadsbestuur te handhaven. Men onderscheidde het koopmansgilde, dat in Nederland in de 16e eeuw verdween; het handwerkersgilde of ambacht, dat in de Franse tijd werd afgeschaft en het dorpsgilde, dat meer en meer het karakter kreeg van een schutterij. Elk gilde had een patroonheilige en een eigen, aan die heilige gewijde kapel in de kerk.

De leden van een gilde vormden vaak ook nog een soort geestelijke broederschap, waarvan de taken onder andere bestonden uit de ondersteuning van leden die in behoeftige omstandigheden waren geraakt door ziekte of overlijden.

Gilden zorgden in veel gevallen voor het organiseren van stedelijke feestelijkheden op hoogtijdagen. Zo werden de Brusselse *Bliscappen* nog tot 1559 opgevoerd door de leden van het Grote Gulde van de Voetboog.

De bestuurlijke inrichting van de gilden, met name die van de schuttersgilden, stond aan de basis van die van de rederijderskamers. Zo moesten leden van de Brusselse rederijderskamer De Corenbloem aanvankelijk tevens lid zijn van het gilde van de handboog. In Brugge ontstond de rederijderskamer De Heilige Geest uit een apostelgilde, een broederschap rond Christus' discipelen. De stedelijke festiviteiten en de productie van spelen ging steeds meer over in handen van de rederijderskamers, al zijn het vaak ook nog de gilden die aanleiding geven tot feestelijkheden, zoals de feesten van de schuttersgilden.

Boekverkoopergilden dateren van later tijd. Boek- en kunstverkoopers, boek-, kaart- en plaatdrukkers en boekbinders waren aanvankelijk ondergebracht bij het Sint Lucasgilde (de schilders). Naarmate hun aantal en diens gevolge hun invloed toenam, streefden zij naar een eigen gilde. Dat werd het eerst gerealiseerd in Middelburg (1590), waarna andere steden volgden: o.a. Amsterdam, waar overigens de boekdrukkers buiten ieder gilde gebleven waren (1662), Rotterdam (1699) en Den Haag (1702).

LIT: I.H. van Eeghen. *De gilden. Theorie en praktijk* (1974²); B.A.M. Ramakers. *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (1996) [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

gildebord

Wapenschild met zinnebeeldige voorstelling behorend bij een rederijderskamer. Wanneer het gildebord voorzien is van een zinspreuk-2 of devies, spreekt men van een blazoen. Zo voerde de Haarlemse kamer op haar gildebord een pelikaan die zichzelf in de borst pikt om haar jongen met haar bloed te voeden.

LIT: P. van Duyse. *De rederijkamers in Nederland*, dl. 1 (1900), p. 49-54, 61-66.
[H. Struik]

glos of glosse

Verklaring van of toelichting op een verouderd, vreemd of anderszins ongewoon woord, geschreven in de marge of de interlinie van een tekst (annotatie). Vooral de Middelnederlandse in handschrift overgeleverde geestelijke teksten bevatten glossen, bijv. het zgn. *Luikse diatesseron* (ed. De Bruin, 1970).

Wanneer een geglosseerd handschrift gebruikt wordt als legger wil het nog wel eens gebeuren dat de kopiist een glos onjuist als een correctie interpreteert en hem in de tekst opneemt; men spreekt dan van een ingeslopen glos. Soms kunnen glossen een uitgebreide vorm krijgen en het karakter gaan vertonen van een doorlopende commentaar. Zo kunnen glossen zelf het karakter van een tekst aannemen, zoals Jan van Ruusbroecs *Dit es de glosse up Credo in unum deum patrem*, of *Die glosse vanden pater noster*. Een andere mogelijkheid is de inbedding als interpolatie.

De middeleeuwse glos is overgenomen uit de antieke filologie. Onze moderne (kritische) kanttekeningen en de marginalia zijn in oorsprong glossen.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Marouzeau; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; F. Buitenrust Hetteema. *Oude glossen en hun beteekenis* (1914). [W. Kuiper/H. Struik]

glossarium

Alfabetisch geordende lijst van woorden met hun betekenis. Oorspronkelijk bestond een glossarium uit een lijst van glossen (glos) die een woordverklarende functie hadden binnen één codex; later verschenen er ook losse glossaria. De oudste Nederlandse glossaria dateren uit de Middeleeuwen, bijv. het 13e-eeuwse *Glossarium Bernense* (ed. De Man & Van Sterkenburg, 1977). Een modern glossarium is P.G.J. van Sterkenburgs *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands* (1981³).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Hiller; Laan; LdMA; Metzler; Scott; F. Buitenrust Hetteema. *Het Nederduitsch glossarium van Bern* (1889); L. de Man. *Middeleeuwse systematische glossaria* (1964); P.G.J. van Sterkenburg. *Het glossarium Harlemense (ca. 1440)* (1973); P.G.J. van Sterkenburg. *Het glossarium Harlemense. Een lexicologische bijdrage tot de studie van de middelnederlandse lexicografie* (1975); L. de Man & P.G.J. van Sterkenburg. *Het glossarium Bernense: een Vroegmiddelnederlandse tweetalige Latijns-Limburgs woordenlijst* (1977). [H. Struik]

glosse zie glos

glijdend rijm

Term uit de prosodie voor die vorm van eindrijm waarbij rijmvragers en rijmgevers een driesyllabige rijmklank hebben waarvan alleen de eerste syllabe beklemtoond is, bijv.

Ik was als kind te ouwelijk,
Ik was als man te vrouwelijk.
(M. Nijhoff. *VG*, 1976⁶, p. 66).

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Shipley. [G.J. Vis]

gnome-1 zie sententia

gnome-2

Term uit de genreleer voor een groep vormen van wijsheidsliteratuur waarin kort en bondig een gedachte of gevoel wordt geformuleerd met een algemene geldigheidspretentie. In ruime zin omvat de gnome de spreuk-3, het spreekwoord, de zinspreuk-1, het gezegde en de gebruikelijke zegswijze. In beperkte zin is gnome synoniem met sententia (gnome-1). Een voorbeeld is te vinden bij A.C.W. Staring, in diens 'Puntgedichten':

Thyrus-dragers bij de vleet!
Weinig die men Bachus heet.
(*Gedichten*, ed. Beets, [z.j.⁹], p. 371).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Gorp; HWR; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

gnomisch vers

Term uit de genreleer voor een gnome-2 in versvorm.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

Goliarden zie vaganten

gongorisme, culteranismo of cultismo

Gongorisme is de naam van de Spaanse maniëristische (maniërisme) stroming in de poëzie, genoemd naar Luis de Góngora y Argote (1561-1627), maar als cultismo wel vaker opduikend in de Spaanse literatuurgeschiedenis. Het betreft een poëtische stijl waarin geleerde woordkeus van gehispaniseerde Griekse en Latijnse afkomst overheerst. Het is verwant aan het Italiaanse marinisme, de Franse préciosité, het Engelse euphuïsm en de Duitse Schwulst. Zoals in al die stromingen gaat het ook hier om het cultiveren van gekunstelde taalvormen en literaire genres. Hoewel het gongorisme verworpen werd door het conceptisme van met name Quevedo en Gracián lijkt toch ook in hun proza een soortgelijk woordenspel toegepast te worden, al ligt bij het conceptisme niet de nadruk op woorden maar op - ingenieus verwoorde - ideeën.

Als gevolg van de herdenking van de driehonderdste sterfdag van Góngora ontstond in Spanje een neogongoristische dichtersbeweging.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkrujse]

gothic novel of gotische roman

Roman waarin voor de lezer een wereld van angst en wreedheid wordt opgeroepen, vaak met middelen die men voor middeleeuws hield. Het decor voor deze fictie werd gevonden in middeleeuwse kastelen of kloosters (het gotische aspect), of in afgelegen landhuizen. Er wordt gebruik gemaakt van bovennatuurlijke gegevens als geesten, spoken, mystieke gaven en geheimzinnige verdwijningen, die soms (achteraf) een natuurlijke verklaring krijgen. Vaak ook wordt een scherp contrast getekend tussen een mooie, onschuldige, meestal godsdienstige jonge vrouw en iemand die haar in zijn macht heeft: een boosaardige, lelijke en vaak wrede kasteelheer, monnik, pseudo-geleerde enz.

De gothic novel ontstond naar het voorbeeld van Horace Walpole's *Castle of Otranto, a Gothic story* (1764). Het genre was, zeker aan het begin van de 19e eeuw, zeer geliefd in Engeland en Duitsland. Het appelleerde aan de romantische hang naar de nachtzijde van het bestaan, het irrationele en de sadistische elementen in het onderbewuste van de mens. Geleidelijk werd het middeleeuwse decor naar de achtergrond gedrongen en speelde vooral de broeierige atmosfeer, de terreur van de angst, het macabere, melodramatische en gewelddadige de hoofdrol. Daarom worden ook de vroegste griezelverhalen ertoe gerekend: Ann Radcliffe's *The mysteries of Udolpho* (1794) en M.G. Lewis' *Ambrosio, or the Monk* (1796).

In Nederland, waar de wat extremere vormen van de romantiek lang werden geweerd, heeft het nauwelijks echte navolging gekend. Dat er niettemin belangstelling voor was, blijkt uit de in Buismans *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815* (1960) opgenomen vertalingen, waarbij ook een enkel origineel werk binnen het genre vermeld wordt. Duidelijk is voorts de invloed van het genre op Jacob van Lennep in *Het huis ter Leede* (1828), A. van der Hoop in *De Renegaat* (1838) en A.L.G. Bosboom-Toussaint in *De echtgenooten van Turin* (1839).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Fowler; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; M. Praz. *The romantic agony* (1956), p. 95-186; M. Lévy. *Le roman 'gothique' anglais 1764-1824* (1968); M. Summers. *The gothic quest* (1969); M. Summers. *A gothic bibliography* (1969); E. Mc. Andrew. *The gothic tradition in fiction* (1979); D. Punter. *The literature of terror. A history of Gothic fiction from 1765 to the present day* (1980); J. Wilth. *Ghosts of the gothic* (1981); D.

Schouten. *Duivelse boeken. Twee eeuwen griezelliteratuur in de Lage Landen. Een bibliografie* (1997). [G.J. van Bork]

gotisch schrift

Tijdens de renaissance door de (Italiaanse) humanisten bedachte scheldnaam voor het middeleeuwse boekschrift uit de daaraan voorafgaande eeuwen. De humanisten identificeerden het gotische schrift met de degeneratie van de klassieke literatuur in compendia, bloemlezingen enz. Met de Gothen heeft het gotische schrift, evenmin als de gotiek, iets te maken.

De moderne paleografie heeft de term gotisch schrift gehandhaafd als overkoepelende benaming voor het boekschrift dat tussen de 12e en 15e eeuw gebezigd werd. Dit minuskelschrift, en dan met name de littera textualis, kenmerkt zich door a) nogal dicht tegen elkaar aan geschreven letters met als gevolg dat er (veel) meer tekst op een bladzijde kon - zij het dat de bladzijde met het oog op de leesbaarheid van de tekst vaak niet meer over de volle lijn beschreven kon worden, maar in kolommen moest worden opgedeeld, b) een zekere breking in de letters. Vandaar de in de late Middeleeuwen door schrijfmeesters gebezigde naam fractuur (fractura). Met name de 15e-eeuwse littera textualis formata vertoont deze kenmerken sterk. Het gotisch schrift borduurt voort op de 8e-9e-eeuwse Karolingische minuskel, van welk schrift het zich nauwelijks in ductus onderscheidt, maar wel in de spatiëring, de breedte van de pen en de hoek van de pen ten opzichte van het perkament, als gevolg waarvan de letters een gedaanteverandering ondergingen.

Binnen het gotisch schrift onderscheiden we de standaard boekletter: littera textualis, de gestileerde cursief: littera cursiva, de mengvorm van beide: littera hybrida, en het gebruiksschrift: littera currens.

LIT: Feather; Hiller; LdMA; Scott; G.I. Lieftinck. 'Pour une nomenclature des écritures livresques de la période dite gothique, essay s'appliquant spécialement aux manuscrits originaux des Pays-Bas médiévaux', in: *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle* (1954), p. 15-34; J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282; J.P. Gumbert. 'A proposal for Cartesian nomenclature', in: *Miniatures, scripts, collections. Essays presented to G.I. Lieftinck* 4 (1976), p. 45-52; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 156-180. [W. Kuiper]

gotische roman zie gothic novel

gotische textura zie littera textualis

graalroman

Subgenre binnen de middeleeuwse Arturroman, waarin de graal centraal staat. Over de (Keltische) oorsprong van het graalmotief is veel gespeculeerd. Feit is dat de graal door Chrétien de Troyes in de *Conte du Graal* (ca. 1187) alias *Perceval* (vert. R.E.V. Stuij, 1979) tijdens Percevals bezoek aan de Graalburcht geïntroduceerd wordt als een (vis)schotel, met daarop de hostie waarmee de zwaargewonde Visser-koning in leven gehouden wordt.

Omstreeks 1199 schreef Robert de Boron *Le roman de l'estoire dou Graal*, waarin de graal geworden is tot de drinkbeker van Jozef van Arimathea, die hem beschikbaar stelde voor het Laatste Avondmaal. Tijdens Christus' kruisdood ving Jozef Zijn bloed in deze beker op, en gevangen gezet omdat Christus' lichaam onvindbaar bleek, overleefde hij dankzij deze beker.

Omstreeks 1230 verschijnt *La Queste del saint Graal* die in het drieluik dat de *Lancelot en prose* is, het midden inneemt. De graal wordt het symbool van een religieus geïnspireerd ridderschap. Het geheim van de graal is niet weggelegd voor ridders als Gauvain (Walewein) en Lancelot. De eerste is te aards, de tweede heeft een overspelige verhouding met de koningin. Van alle ridders van de Ronde Tafel komen er slechts drie in aanmerking deze queeste te volbrengen: Perceval, Bohort en Galaad.

Een tiental jaren later wordt de driedelige *Lancelot en prose* uitgebreid tot een vijfdelige door toevoeging van *L'estoire del saint Graal* en *L'estoire Merlin*.

De *Conte du Graal* is de enige roman van Chrétien waarvan een vertaling in het Middelnederlands is overgeleverd: *Perchevael* (ed. Gysseling, 1980). Robert de Borons *L'estoire dou Graal* werd omstreeks 1261 door Jacob van Maerlant vertaald als *Historie van den Grale* (ed. Sodmann, 1980). Een vertaling van de *Queste del saint Graal* bleef bewaard in de Haagse *Lancelot*-compilatie (ed. Jonckbloet, 1846-1849).

LIT: Buddingh; Gorp; Laan; LdMA; MEW; Scott; *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society* (1949-....); R.S. Loomis. *The Grail, from Celtic myth to christian symbol* (1963); H.J. Wolf. 'Zur Stand und Problematik der Graalforschung', in: *Romanische Forschungen* 78 (1966); M. Joye. 'De Middelnederlandse Graalromans: overzicht en enkele vaststellingen', in: *LB* 63 (1974), p. 151-164 (herdrukt in: F.P. van Oostrom (red.). *Arturistiek in artikelen*, 1978, p. 209-222); J.C. Prins-s'Jacob. 'The Middle Dutch version of La Queste del Saint Graal', in: *NTg* 73 (1980), p. 120-132; B. Besamusca en H. Kienhorst. 'Een onbekend fragment van de Middelnederlandse vertaling van La Queste del saint graal', in: *NTg* 76 (1983), p. 496-500; R. Zemel. 'Fergus, Ferguut en de Graalheld', in: *In onse scole. Opstellen over Middelnederlandse letterkunde voor prof. dr. M.H. Schenkeveld* (1989), p. 75-94. [W. Kuiper]

gradatio

Term uit de retorica voor een trapsgewijze voortschrijdende en naar een climax-1 of anticlimax toewerkende anadiplosis: op het herhaalde begrip wordt voortgeborduurd met een ander begrip, dat op zijn beurt herhaald wordt en zo verder, bijv. het bekende kinderliedje:

In Holland staat een huis
In dat huis daar woont een heer
En die heer die kiest een vrouw
enz.

Een ander voorbeeld is de volgende aan een Engels watermerk ontleende gradatio:

Lompen maken papier

Papier maakt geld

Geld maakt banken

Banken maken leningen

Leningen maken bedelaars

Bedelaars maken lompen!

(Chris Schriks. *Presse-papier. Spreuken, spreekwoorden, gezegden en aforismen over het verschijnsel papier*, 1983, p. [13]).

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Metzler; Shipley; Ueding; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

grafdicht of nenia

Gedicht op het graf en/of op de persoon van de overledene. Een grafdicht - behorend tot de funeraire poëzie als onderdeel van de mortuaire literatuur - is minder actueel dan een lijkdicht; het kan ook nog jaren later tot stand komen. De onderdelen laus en consolatio (lofprijzing en vertroosting) komen vrijwel altijd voor in grafdichten; voor de luctus (het klagen) is, naarmate het overlijden langer geleden is, steeds minder plaats.

Er zijn vooral in de renaissanceperiode tal van dit soort gelegenheidsgedichten geschreven, bijv. P.C. Hooft, 'Joffrouw Brechge Jans vande Spiegels graf' (geschreven op 19 januari 1605, vier dagen na het overlijden) en 'Grafdicht van Brechje Spiegels' (geschreven in 1625; P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/ Stoett, dl. 1, 1899, p. 41, 42).

LIT: Baldick; Gorp; Metzler; MEW; S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969), p. 190-203. [P.J. Verkruijsse]

grafeem

Term uit de schriftgeschiedenis en de taalkunde voor de kleinste onderscheidende eenheid in het schriftstelsel van een taal. Een grafeem is niet altijd identiek aan een letterteken. Zo was bijv. de w aanvankelijk geen letterteken, maar een grafeem voor uu.

LIT: H. Kost. *Prisma van de taal* (1990). [P.J. Verkruijsse]

grafistiek

De wetenschap van de grafische code voor taal. J.P. Gumbert introduceerde deze term in zijn inaugurele rede van 1974 als paraplu-term boven paleografie en codicologie en de bestudering van alle psychische en fysiologische lees- en schrijfprocessen, evenals het schrift als sociaal verschijnsel (analfabetisme) en de verhouding tussen schrift en taal (grafeem, foneem, spelling, signum, figura, transcriptieproblematiek, interpunctie).

LIT: J.P. Gumbert. *Schrift, codex en tekst. Een rondgang door paleografie en codicologie* (1974). [P.J. Verkruijsse]

grafologie

De grafologie als wetenschappelijke studie van het handschrift is een subdiscipline van de toegepaste psychologie die karaktereigenschappen uit schrift tracht te destilleren. In het grensgebied van de paleografie en de tekstinterpretatie kan men soms geconfronteerd worden met aan de grafologie verwante problemen, bijv. wanneer schriftbijzonderheden in een manuscript (vlekken door tranen of bloed) in verband gebracht zouden kunnen worden met de gemoedstoestand van een auteur tijdens het schrijven van poëzie, of wanneer de slordigheid van typoscripten gerelateerd zou kunnen worden aan het karakter van een schrijver (zoals bij Slauerhoff nogal eens gebeurd is).

Grafologische portretjes van vijftig Nederlandstalige auteurs zijn samengesteld door Karel Jonckheere: *Toon mij hoe je schrijft. 50 auteurs grafologisch ontleed* (1972). Een aantal auteurs wordt eveneens behandeld in *De wonderlamp der graphologie* (1962) van Annie Oldewelt-Dommisse en Fré Dommisse. In het *Leerboek der graphologie* (1965⁴) van J. Schrijver worden brieven van letterkundigen (Vondel, Huygens) als illustratiemateriaal gebruikt. Jan Frans Willems is uitgebreider behandeld door E. van Hall-Nijhoff in haar bijdrage 'Vier staatslieden grafologisch bekeken', in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 10 (1955-1956), p. 1-24.

LIT: A. Kring. *De grafologie van de schrijfmachine op wetenschappelijke grondslag* (1939); B. Engelhart. *Inleiding tot de grafologie* (1954); H.C. Bruinsma. *Grafologie* (1972a); E. van Hall-Nijhoff. 'Grafologie als hulpwetenschap', in: *Spiegel Historiae* 7 (1972), p. 668-679, 704 en 8 (1973), p. 253. [P.J. Verkruijsse]

grafrede zie lijkrede

grafschrift, epitaaf of epitaphium

Een van oorsprong zeer korte anonieme inscriptie in een grafzerk waaruit blijkt wie er begraven ligt. Wanneer niet langer volstaan wordt met de eenvoudige mededeling 'Hier ligt . . .' of 'Hier rust . . .', is de weg vrij voor meer literaire toepassingen. In principe blijft het grafschrift anoniem: de steen spreekt, niet de dichter, en ook de aangesproken persoon is de toevallige passant, niet de familie van de overledene. In dit laatste ligt het onderscheid met andere mortuaire literatuur zoals het lijkdicht, de lijkrede en de elegie, die alle de bedoeling hebben om ook woorden van troost tot de nabestaanden te richten. Het grafschrift leent zich juist door die anonimiteit en door zijn beknoptheid (gewoonlijk slechts enkele versregels) uitstekend voor satirisch gebruik (pundtdicht): er zijn grafschriften op vertegenwoordigers van een bepaalde categorie (een leugenaar, een spotter enz.), op nog levende personen die men het graf in wenst en op huisdieren.

Het meest bekende grafschrift uit de Nederlandse literatuur is dat van De Schoolmeester op Poot: 'Hier ligt Poot / Hij is dood'. Herman van den Berghschreef een 'Epitaaf voor een boom' (*Verzamelde gedichten*, ed. Zoethout, 1979, p. 236).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert; B.C. Damsteegt. 'Constantijn Huygens' Nederlandse grafschriften', in: *TNTL* 103 (1987), 119-143. [P.J. Verkruijse]

grammatica

In de Griekse en Romeinse Oudheid zowel de studie van de taal als van de literatuur. In de Middeleeuwen beperkte de grammatica zich tot de studie van de Latijnse taal en letteren, doordat de kennis van het Grieks verloren was gegaan. De studie van de letteren als doel op zich raakte echter in de Middeleeuwen steeds meer op de achtergrond, wat evenwel niet wegnam dat iemand met een goede schoolopleiding een gedegen kennis van de klassieke auteurs als Ovidius, Vergilius en Statius had opgedaan.

Grammatica was tekstverklaring in de ruimste zin van het woord: alles wat een tekst te bieden had, kon aan bod komen, maar de kern van het vak was te komen tot een correcte beheersing van het Latijn. Behalve spelling en vormleer werden ook de juiste woordkeus en een goede opbouw van het betoog (*dispositio*) tot de grammatica gerekend.

Zonder de studie van de grammatica kon men zich de overige vakken van de *artes liberales* niet eigen maken:

Gramarie is deerste sake; [grammatica is een eerste vereiste]

Want si leert ons scone sprake,

Te rechte voeghen die woorde

Elc na sinen scoonsten accoorde,

Te rechte scriven ende spellen

Ende dat pointelijc voort vertellen.

(Jan van Boendale. *Der Leken Spieghel*, ed. M. de Vries, dl. 3 (1848), (vs. 15-20, p. 159).

Zodra men de grammatica beheerste, kon men zich bekwamen in de overige twee vakken van het trivium: de *dialectica* en de *retorica*. Pas daarna kon men zich de kennis van het *quadrivium* eigen maken.

Als gevolg van de emancipatie van de volkstaal ging grammatica het correct en volgens de regels leren spreken en schrijven van de taal betekenen. In de 17e en 18e eeuw werd er voor het Nederlands een regelstelsel ontworpen op grond van rationele overwegingen en met de taalregels van het Latijn als leidraad. Dit is de basis van het begrip grammatica zoals dit door ons gehanteerd wordt. Zo leggen de leden van de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier zich er ook op toe de Nederlandse taal te zuiveren, te veredelen en te verrijken. Dit resulteert in de op Latijnse leest geschoeide *Twespraack van de Nederduytsche Letterkunst* (1584), waarschijnlijk van de hand van H.L. Spiegel (1549-1612).

De oudste officiële spelling van het Nederlands is de *Verhandeling over de Nederduytsche spelling* (1804), die is opgesteld door M. Siegenbeek (1774-1854). De studie van de grammatica is intussen een zuiver linguïstische wetenschap geworden. In de 19e eeuw ontwikkelden zich nieuwe deelwetenschappen van de grammatica: de fonologie die zich bezighoudt met de uitspraak van woorden, de morfologie die de bouw van woorden bestudeert en de syntaxis die de onderlinge relatie van woorden binnen de zin als object heeft. Moderne grammatica's van het

Nederlands zijn o.m. M.C. van den Toorns *Nederlandse Grammatica* (1984⁹) en de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS; 1997²).

LIT: Fowler; HWR; Krywalski; Marouzeau; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; H. Klifman. *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)* (1983). [H. Struik]

grand tour

Een grand tour is een educatiereis door Frankrijk en/of Italië van Europese jongeren uit adel en patriciaat als sluitstuk van hun opvoeding, vaak ter voorbereiding op een bestuurstaak waaraan hier sinds de tweede helft van de 16e eeuw in de (zich vormende) Republiek grote behoefte was. Een reis, ondernomen met de bedoeling aan buitenlandse universiteiten verder te studeren of te promoveren, wordt een peregrinatio academica genoemd, hetgeen niet uitsluit dat men tijdens een toeristische grand tour af en toe een universiteit bezoekt. De grand tour is als belangrijk onderdeel opgenomen in de opvoedkundige geschriften van Marnix van St. Aldegonde en anderen. Het reisdoel is altijd Frankrijk en vaak ook Italië. Over het verschijnsel zijn we goed ingelicht door de vele reisverslagen die in manuscript zijn overgeleverd en door de gedrukte reisgidsen uit die tijd (itinerarium). Ook in alba amicorum (album amicorum) is de neerslag van dergelijke reizen te vinden.

P.C. Hoof ondernaam zijn grand tour, gecombineerd met een handelsmissie, van 1599 tot 1601 door Frankrijk, Italië en Duitsland; zijn zoon Aernout Hellemans Hoof reisde van 1649 tot 1651 in de omgekeerde richting. Hun beider reisjournalen zijn overgeleverd alsmede een voor Aernout door de Italiaan Marganetti opgestelde *Breve instruttion* met tal van raadgevingen. Ook de - wellicht op last van het thuisfront opgestelde en dientengevolge af en toe in geheimschrift gestelde passages bevattende - journalen van de kinderen van Constantijn Huygens, Christiaan, Constantijn jr. en Lodewijk, zijn bewaard.

LIT: Cuddon; A. Frank-Van Westrienen. *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (1983); R. Dekker. 'Van Grand Tour tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', in: *Opossum, tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen*, 4 (1994), thema-nr. Reizen, nr. 13/14. [P.J. Verkruisje]

Gregory, regel van

In middeleeuwse perkamenten handschriften vindt men als regel in een opening de haarzijde van het perkament tegenover haarzijde, of vleeszijde tegenover vleeszijde. Dit is niet alleen het geval bij uit een plano gevouwen katernen, waarbij de delen van het vel die tegenover elkaar komen te liggen vanzelf dezelfde kant van het perkament zijn. Ook bij andere formaten blijkt men een voorkeur gehad te hebben om voor de twee bladzijden van een opening dezelfde zijde van het perkament te nemen. Waarschijnlijk lag hieraan de esthetische waardering ten grondslag dat zo altijd twee donkere (haarzijden) of twee lichtere bladzijden tegenover elkaar liggen. Dat de buitenzijde van Middelnederlandse handschriften bijna altijd een vleeszijde is, komt waarschijnlijk doordat daarop geschilderd moest kunnen worden, wat beter gaat op een vleeszijde. De regel van Gregory is zo genoemd naar C.R. Gregory, die dit verschijnsel het eerst opmerkte.

LIT: W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie V' in: *SpL* 5 (1961) p. 302, 303; L. Gilissen. *Prolégomènes à la codicologie* (1977) p. 14-25; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³) p. 18-20. [F. Van Thijn/W. Kuiper]

griezelverhaal, gruwelverhaal of horrorstory

Verhaal dat erop gericht is de lezer een gewaarwording van beklemmende dreiging en angst te bezorgen. Griezelverhalen spelen zich af in een macabere sfeer en maken gebruik van gegevens uit de wereld van het bovennatuurlijke (magie, mystiek) en het bijgeloof (monsters, spoken, vampiers). Het decor is meestal een nevelig landschap, een oud kasteel, een verlaten landhuis of klooster in een afgelegen en sombere streek. Ook de nacht, speciaal het middernachtelijk uur, speelt een grote rol.

De romantici, met hun aandacht voor de nachtzijde van het bestaan, het dubbelleven, het mysterie van het kwaad enz. brachten een reeks griezelverhalen voort, waaraan de invloed van De Sade niet vreemd is geweest. Vroege griezelverhalen zijn An Radcliffe's *The mysteries of Udolpho* (1794) en M.G. Lewis' *Ambrosio, or the Monk* (1796). Bekend zijn voorts Mary Shelley's *Frankenstein* (1817), R.L. Stevensons *The strange case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1886) en Bram Stokers *Dracula* (1897). Het griezelverhaal vertoont een nauwe verwantschap met de gothic novel, waarin vooral middeleeuwse elementen zijn opgenomen en waarin het thema van 'the beauty and the beast' een rol speelt: een mooie jonge vrouw die in de macht is geraakt van een lelijke en gevaarlijke zonderling, meestal een kasteelheer of een monnik.

In Nederland is het genre weinig beoefend. Belcampo schreef het vampierverhaal 'Bloed zonder bodem' (in: *De ideale dahlia*, 1968) en Bordewijk bracht enkele griezelverhalen onder in *De wingerdrank* (1937) en in *Vijf fantastische vertellingen* (1947).

LIT: BDI; Best; Gorp; Lodewick; E. Birkhead. *The tale of terror* (1921); M. Praz. *The romantic agony* (1956), p. 95-186; K.D. Beekman. 'Vampierverhalen: structuur, verwerking en effect', in: *Populaire literatuur* (1974), p. 121-152; P. van Zonneveld. 'Vampirisme in de Romantiek', in: *Tirade* 20 (1976), p. 525-532; D. Schouten. *Duivelse boeken. Twee eeuwen griezelliteratuur in de Lage Landen. Een bibliografie* (1997). [G.J. van Bork]

groeirijm

Term die door sommigen wordt gebruikt voor die vorm van rijm waarbij een uitbreidende herhaling van klanken optreedt, zoals in 'Lieve, melieve' (M. Nijhoff. VG, 1963, p. 52). Historisch gezien is de term onjuist. Groeirijm is de tegenhanger van slinkrijm.

LIT: Bronzwaer. [G.J. Vis]

groteske

Typering van een aanvankelijk in de beeldende kunst voorkomend verschijnsel waarbij fantastische, grillige figuren uit de wereld van flora en fauna (vgl. arabeske) in vermenging worden gepresenteerd. Sinds het begin van de 16e eeuw komt het verschijnsel onder die naam ook in de literatuur voor. Het gaat dan om teksten gekenmerkt door grilligheid, onnatuurlijkheid en afwijking van gangbare esthetische normen. Als een van de eerste schrijvers in dit verband dient Rabelais te worden genoemd. Ook Shakespeare verwerkte vaak groteske elementen in zijn werk, zoals grillige gedochten die contrasteren met een tragische context. Terwijl het classicisme met zijn strenge normbesef (wet) het groteske als smakeloos verwierp, kwam het weer tot grote bloei in de romantiek (wat niet wegneemt dat het verschijnsel in de 18e eeuw toch voorkwam, bijv. in het werk van J.C. Weyerman). In de 20e eeuw - vooral in het surrealisme en het absurdisme - ziet men het verschijnsel bloeien in bijna alle genres. P. van Ostaijen schreef als 'grotesken' aangeduide prozastukken. L. Ferron verwerkte groteske elementen in zijn roman *De keisnijder van Fichtenwald* (1976). Ook sommige vormen van literaire journalistiek, zoals het cursiefje, hebben vaak een grotesk karakter (bijv. Stoker in de jaren '80 in *De Volkskrant*).

Schrijvers die groteske elementen in hun werk opnemen zetten bij voorkeur het schijnbaar tegenstrijdige en onverenigbare (vgl. paradox) op een gedurfde en uitdagende manier naast elkaar, soms verbonden met levenswijsheden. Het groteske genre gaat in tegen algemeen geaccepteerde normen, en werkt tegelijkertijd vervreemdend van de werkelijkheid.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; HWR; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; M. Baxtin. *L'Oeuvre de François Rabelais* (1970); M. van Buuren. *De boekenpoeper* (1982). [G.J. Vis]

gruwelverhaal zie griezelverhaal

grijze literatuur

Term uit de bibliografie voor die publicaties die niet via de erkende uitgeverij en boekhandel worden verspreid, zoals scripties, rapporten en dissertaties, die bibliografisch moeilijk te traceren zijn. De database GLIN (Grijze literatuur in Nederland), ondergebracht bij Pica, tracht de bereikbaarheid van grijze literatuur te vergemakkelijken.

LIT: BDI; Brongers. [P.J. Verkruijsse]

gulden snede

Uit de klassieke Oudheid afkomstig berekeningsmodel (sectio aurea) voor de verhouding tussen lengte en breedte van een object, nl. breedte : lengte = lengte : (lengte + breedte). Deze verhoudingen zouden van goddelijke oorsprong zijn. De gulden snede werd gedurende de Middeleeuwen en de renaissance ook in boeken (codex, incunabel) toegepast op de afmetingen van blad-2, bladspiegel en het wit van de marges.

Bij het maken van een boek spelen echter meer factoren mee: de breedte van het rugwit bijv. is mede afhankelijk van de dikte van een boek: als een opening goed openvalt, is minder rugwit vereist dan bij een dik boek dat vaak niet helemaal vlak open kan liggen.

Omdat de Middelnederlandse profane literatuur niet in de oorspronkelijke banden (boekband) is overgeleverd, maar in de loop der tijd opnieuw gebonden is, waarbij de marges altijd besneden werden, kan moeilijk nagegaan worden in hoeverre de gulden snede de verhoudingen bepaalde.

LIT: Brongers; L. Gilissen. *Prologomènes à la codicologie* (1977); H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 328-347. [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

H

haagspel

Term uit 15e en 16e eeuw voor een toneelwedstrijd tussen rederijkerskamers. In vergelijking met het landjuweel waren de haagspelen minder officieel. Er konden ook niet erkende rederijkerskamers aan mee doen, of kamers uit een andere regio. Vooral in Brabantvonden regelmatig haagspelen plaats.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; J.J. Mak. *De Rederijkers* (1944), p. 90-97; E. van Autenboer. *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)* (1962), p. 133-149. [W. Kuiper]

haarzijde

Aan perkament onderscheidt men een haarzijde en een vleeszijde. De haarzijde is taaier, geliger en ruwer dan de tere, gladde en blanke vleeszijde. Als perkament zijn natuurlijke spanning nog bezit, krult de haarzijde hol. In een middeleeuwse codex bestaat een regelmatige afwisseling, om en om, tussen haar- en vleeszijden, en wel zo dat bij een opening altijd twee gelijke zijden tegenover elkaar komen te staan. Deze regelmatigheid wordt de regel van Gregory genoemd, naar degene die dit verschijnsel het eerst opmerkte. Voor Middelnederlandse handschriften geldt dat de buitenzijde van een katern een vleeszijde is.

LIT: W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1958⁴), p. 113-139; W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren, 'Codicologie en filologie V', in: *SpL* 5 (1961-1962), p. 300-307; R. Reed. *The nature and making of parchment* (1975). [W. Kuiper]

hagiografie of heiligenleven

Biografie van een heilige of episoden uit zijn of haar leven. In navolging van het Latijnse vita (= leven) kende het Middelnederlands het woord vite als aanduiding van het leven van een heilige of aanzienlijk persoon. Voor episoden uit het leven, de bekering, de marteldood of wonderen op het graf van een heilige, reserveert

men de termen legende en mirakel. Ook rekent men martelaarsboeken en calendaria wel tot de hagiografische geschriften.

Een van de oudste overgeleverde Middelnederlandse literaire teksten is een heiligenleven: de *Sint Servaeslegende* van Hendrik van Veldeke (ed. Van Es, 1976²), die gedateerd wordt rond 1170. Een bekend 13e-eeuws heiligenleven in verzen is het *Leven van sinte Lutgart* (ed. Gysseling, 1985); een vaak gedrukt heiligenleven in proza is het 15e-eeuwse *Leven van Lidewij, de maagd van Schiedam* (ed. Jongen en Schotel, 1989). De meest vermaarde bundel legenden is de ook in het Middelnederlands vertaalde *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine (ca. 1230-1298).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Laan; LdMA; Lodewick; MEW; Scott; Wilpert; J.J.A. Zuidweg. *De duizend en een nacht der heiligenlegenden* (1948); J. Notermans. *Commentaren op Heinric van Veldeke's Sint Servaeslegende* (4 dln. in 5 bdn.; 1974-1977); R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Andere structuren, andere heiligen* (1983); A.B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok. *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (1997). [H. Struik]

haiku

Term uit de niet-Westerse genreleer voor een natuurgedicht van drie versregels met in totaal 17 lettergrepen verdeeld over verzen van respectievelijk 5, 7 en 5 syllaben. Meestal verwoordt de haiku een Zen-gedachte en is zij opgebouwd uit twee ervaringen die door een alogische associatie met elkaar verbonden worden. Er bestaat nauwelijks een adequate definitie van de haiku; als poëtisch genre wordt het dikwijls in poëtische bewoordingen omschreven, wat zijn grond schijnt te vinden in het feit dat dichten, denken en geloven in de culturele wereld van de haikuschrijver hecht met elkaar verweven zijn. Het genre is vooral sinds 1960 in het Westen beoefend, bijv.

De maan die klom
in mijn handen, kletterde
in de waskom.

(H. van Teylingen, in: *De revisor* 4, 1977, p. 53).

Nederlandse schrijvers van haiku's zijn o.a. K. Hellemans (tevens secretaris van het sinds 1977 bestaande Nederlandse *Haikoe-Centrum*), H. Andreus, J.C. van Schagen, H. van Teylingen en Koot (Haikoot).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; R.W. Poortier. 'Nederlandse haïkoe', in: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 499-512; *Mededelingen van het Haikoe-Centrum* 1 (1978); K. Hellemans. 'Nederlandse haikoe, nader bekeken', in: *Spektator* 8 (1978-1979), p. 289-292; R. Poortier. 'Antwoord aan Karel Hellemans', in: *Spektator* 8 (1978-1979), p. 292-293. [G.J. Vis]

halfrijm, embryonisch rijm of imperfect rijm

Term uit de prosodie voor die vorm van eindrijm waarbij - anders dan bij gelijk rijm en volrijm - óf de klinkers rijmen: man - nam (assonance) óf de medeklinkers: vis - vos (medeklinkerrijm).

LIT: Alphen; Baldick; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

halfunciaal of semi-unciaal

Laatromeinse, uit de minuskelcursief (minuskelschrift) ontstane schriftsoort. De naam van de letter berust op de misvatting dat zij zich uit de unciaal ontwikkeld zou hebben. De oudste in Egypte onstane versie (3e-5e eeuw) is nooit een boekschrift geworden. De jongere (4e-5e eeuw), mogelijk uit Afrika afkomstige, versie komt al in de 5e eeuw inlerland voor en is daar, met een uitgebreid alfabet, omgevormd tot het insulair, de kenmerkende schriftsoort voor lerland en door Ierse monniken gestichte abdijen in Engeland en Duitsland (bijv. Fulda).

De halfunciaal is samen met de unciaal lange tijd het belangrijkste boekschrift geweest en plaatselijk tot in de 10e eeuw in gebruik gebleven. Volgens Mallon hebben de cursieve gebruiksschriften, waarvan hij aannemelijk gemaakt heeft dat ze van ca. 200 tot 700 naast de gekalligrafeerde minuskelschriften hebben bestaan, zich ontwikkeld via de semi-unciaal.

LIT: Hiller; J. Mallon. 'Paléographie romaine', in: *L'histoire et ses méthodes* (1961); E. Strubbe. *Grondbegrippen van de paléografie der middeleeuwen* (1964) p. 46, 57; J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973) p. 69, 70; J.J. John. 'Latin Paleography', in: J.M. Powell (red). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 10-11; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²) p. 93-101; F. van der Linden. *Over letters & schrift en de beginselen van het schrijven* (1983) p. 80-82; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 123-125. [H. Struik]

handboek

Naslagwerk waarin een overzicht gegeven wordt van een bepaalde tak van wetenschap. Voor de neerlandistiek zijn er de handboeken met overzichten van de literatuurgeschiedenis, zoals G. Knuvelde: *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (4 dln., 1970-1976⁵). Alle handboeken behoren tot het apparaat van de neerlandicus.

LIT: BDI; Cuddon; Hiller; Scott. [P.J. Verkruisje]

handeling

Term uit de dramaturgie waarmee men zowel de materiële gebeurtenissen op het toneel afzonderlijk (de bewegingen, het spreken, de mimische uitdrukking, het verplaatsen van attributen e.d.) aanduidt, als het geheel van de gebeurtenissen op het toneel zoals dat volgens een vooraf bepaald plan verloopt. In het eerste geval spreekt men bij de specifieke acteurshandelingen ook wel van speelhandeling, in het tweede geval van 'verloop'.

LIT: Best; Cuddon; Metzler; Scott; J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork]

handelingen zie notulen

handelingsaspecten

Verzamelnaam voor een vijftal dramatische categorieën: prospectief, retrospectief, simultaan (twee typen) en wereldbeeldaspect. Wanneer een speelhandeling deelt in de spanning van een actie-eenheid door uit te wijzen naar een bepaald punt, dan noemt men deze speelhandeling een actiemoment, dat als zodanig onderdeel is van één van de vijf handelingsaspecten. Volgens Van der Kun is het dramatisch handelingsaspect samengesteld uit verhouding, spanning en ontroerende kracht.

LIT: ENSIE, dl. 2, p. 75 vv.; J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork/G.J. Vis]

handelingsmoment zie actiemoment

handpalmverhaal

Uiterst kort verhaal (verhaal-1) van maximaal één pagina. Sinds 1987 organiseert het letterkundig-artistiek tijdschrift *NNVTgierik* een jaarlijkse handpalmverhalenwedstrijd met als prijs de Gierikhandpalmverhalenwedstrijdtrofee. [P.J. Verkruijsse]

handschrift of manuscript-1

Verzamelnaam voor met de hand geschreven boeken. Gedurende de Middeleeuwen werden tot de uitvinding van de boekdrukkunst (ca. 1450) alle boeken met de hand geschreven. Aanvankelijk op perkament, vanaf ca. 1400 ook op papier. Het schrijven van een boek was vakwerk en werd gedaan door kopiïsten. De eerste kopiïsten waren monniken, maar naarmate de eeuwen verstreken nam het aantal lekenkopiïsten sterk toe.

Was een met de hand geschreven middeleeuws boek bedoeld om publiekelijk te functioneren, dan noemt men zo'n handschrift een codex (codicologie). Handschriften bedoeld voor eigen gebruik noemt men manuscripten-2 (manuscriptologie). Handschriften bedoeld om gedrukt te worden, noemt men kopij.

Is het handschrift van de hand van de auteur zelf, dan spreekt men van een autograaf; gaat het om een kopie, van een apograaf. De Middelnederlandse literatuur (in de strikte zin van het woord) is vrijwel uitsluitend in apografen bewaard gebleven. Middelnederlandse handschriften kunnen als gevolg van herhaaldelijk kopiëren fouten en corrupte lezingen (transmissiefout) bevatten. De filoloog (filologie) tracht d.m.v. tekstkritiek dit tekstbederf ongedaan te maken.

Tegenwoordig is het handschrift als tekstdrager nagenoeg verdwenen. Het is gebruikelijker teksten te presenteren in de vorm van een typoscript of met behulp van een printer.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Metzler; Wilpert; H. Kienhorst. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*, 2 dln. (1988); J.W. Klein. '(Middelnederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste*2(1995), p. 1-30. [W. Kuiper]

handschriftenkunde zie codicologie en manuscriptologie

hanenboek zie abc-boek

haplografie

Term uit de tekstkritiek voor een transmissiefout die eruit bestaat dat een kopiist onbewust en ongewild letters, lettergrepen of een woord overslaat omdat zijn gedachten sneller gaan dan zijn hand, zoals bijv. blijkt uit een versregel uit de *Karel ende Elegast*, waar in de overgeleverde versies A en F het werkwoord is weggefallen:

A: Daer van sloeghen groot gheluyt

F: Daer van sloghen groet gheluyt

BR: daer **was** van slagen groet gelu[ut]

K: Dar **was** van slegen groes gelut

(*Karel ende Elegast*. Dipl. ed. Duinhoven, 1969, p. 30-31, vs. 413).

Het tegenovergestelde van een haplografie is een dittografie.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Metzler; Scott; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 263. [H. Struik]

haplogogie

Het weglaten van één of twee elkaar opvolgende woorden, lettergrepen of klanken bij het spreken. In de literatuur komt dit verschijnsel vooral voor in kluchten en

blijspelen, bijv. 'Gy meugh je wel schamen voor de menschen te toonen' (P.C. Hooft, *Warenar*, vs. 1123).

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; A. Weijnen. *Zeventiende-eeuwse taal* (z.j.⁴), p. 60. [P.J. Verkruijsse]

hartstrookje

Strookje perkament dat in het hart (en soms ook aan de achterzijde) van een katern, samengesteld uit papieren bladen, werd meegebonden om het kwetsbaar geachte papier tegen het insnijden van het bindgaren te beschermen. Hartstrookjes komen vooral voor in 15e-eeuwse handschriften. Het perkament dat men ervoor gebruikte, sneed men uit afgedankte handschriften (maculatuur). Hartstrookjes kunnen waardevolle fragmenten van oudere literaire teksten bevatten.

Een andere oplossing om het insnijden van het kwetsbaar geachte papier tegen te gaan, is het encarté-handschrift.

LIT: H. Kienhorst. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*, 2 dln. (1988); J.W. Klein. 'De Gentse fragmenten van de Karel ende Elegast', in: *TNTL* 105 (1989), p. 85-131. [W. Kuiper]

heffing, arsis of top

Term uit de prosodie voor een beklemtoonde (accent) lettergreep in een vers-1 dat een bepaalde ritmische (ritme) organisatie vertoont. Bij de ritmische notatie worden heffingen met speciale tekens aangeduid. De meest voorkomende zijn $\bar{\quad}$ en $'$, aan te brengen boven de klinker van de betrokken syllabe, bijv. $\bar{l}pen$; $v\acute{a}der$.

Het tegenovergestelde van de heffing is de daling.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

heffingsvers, accentvers of toppenvers

Term uit de prosodie voor het ritmische schema van het Oudgermaanse vers-1. Men vindt het volop in Middelnederlandse poëzie-1. Kenmerkend voor het heffingsvers is het feit dat het twee tot vier heffingen (vierheffingsvers) per regel bevat met een wisselend aantal dalingen daartussen, bijv.

Vanden coninc Arture
Es bleven menighe avonture
Die nemmer mee ne wert bescreven.
(*Roman van Walewein*, ed. Van Es, dl. 1, 1957, p. 7).

Er zijn enkele Middelnederlandse werken waarvan de beginregels volgens sommigen een overgang lijken te vormen van heffingsvers naar alternerend (alternering) vers. Zo kan men de volgende voorbeelden zelfs zuiver jambisch (jambe) noemen:

Een vray historie ende waer
Mach ic u tellen hoorter naer
Het was op eenen avonstonde [...].
(Karel ende Elegast, ed. Duinhoven, 1969, dl. 2, p. 4).

Het is in deze context het vermelden waard dat de Kopenhaagse versie van *Het Leven van Sinte Lutgart* geheel in jamber geschreven is.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Preminger; Wilpert; W. Zonneveld. *Van Affligem en Chaucer: 'Het Leven van Sinte Lutgart' als jambisch gedicht* (1992). [G.J. Vis]

heiligenleven zie hagiografie

heiligenspel

Gedramatiseerd heiligenleven (geestelijk drama), vaak opgevoerd op de naamdag van de desbetreffende heilige. Heiligenspelen komen voor vanaf de 15e tot in de 19e eeuw. De oudste vermelding betreft *De Passie van Sente Aechte*, opgevoerd in 1409 te Tiel; het oudst overgeleverde heiligenspel is *Tspel van Sinte Trudo*, geschreven door Fastraets tussen 1539-1541. Uit de zuidelijke Nederlanden zijn uit de 18e eeuw nog spelen bekend van Jan Baptist Flas: *Het leven van de H. Amandus* (1742), *De versmaetheyt des weirelts in den H. Trudo* (1748) en *De kloeckmoedigheyt van den H. Lambertus* (z.j.). Het tot in 1801 toe opgevoerde *Cecilia, heylige maget ende martelaeresse* gaat waarschijnlijk terug op Cornelis de Bie's *Heylige Cecilia* van 1671.

LIT: Gorp; Laan; K. Langvik-Johannessen. *De Brusselse hoofdtonelen: een bijdrage tot de geschiedenis van het Brusselse theater in de Oostenrijkse tijd* (1993). [W. Kuiper]

hekeldicht zie satire

heldendicht zie epos

heldendrama of heroïsch drama

Neoklassiek drama waarvan de stof gevormd wordt door het conflict tussen een held en een heldin, tegenover elkaar geplaatst in een liefdesrelatie die doorkruist

wordt door de eisen aan de held gesteld, eisen die gewoonlijk te maken hebben met diens plichten tegenover het vaderland, de familie, vrienden of medestrijders. In feite draait het bij het heldendrama meestal om het conflict tussen liefde en eer. De held van het heldendrama is gewoonlijk van adel, maar in elk geval edel, dapper en deugdzaam.

In Engeland is het genre een vorm van de Restauratietragedie (2e helft 17e eeuw). De duidelijkste vertegenwoordiger ervan is John Dryden met *The Indian queen* (1664) en *The conquest of Granada* (1670). De meeste heldendrama's zijn tragedies. Vanwege de vaak gezwollen toon en de pathetische inhoud werd het genre al spoedig geparodieerd (parodie), o.m. door de Duke of Buckingham in *The rehearsal* (1671).

In Nederland is het heldendrama vertegenwoordigd in het werk van bijv. Lucas Rotgans met *Eneas en Turnus* (1705) en Balthazar Huydecoper met *Achilles* (1719).

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Scott; A. Nicoll. *Restoration drama* (1955); C.V. Deane. *Dramatic theory and the heroic play* (1931). [G.J. van Bork]

heldenepos

In navolging van C.M. Bowra en J.G. Bomhoff maakt W.A.P. Smit onderscheid tussen heldenepos en epos of heldendicht: de eerste term duidt dan op een epos 'met een heroïsch onderwerp uit de heroën-tijd'; met de tweede term kunnen de 'literaire heldendichten uit latere cultuur-fasen' benoemd worden.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Laan; Metzler; MEW; C.M. Bowra. *Heroic poetry* (1974); W.A.P. Smit. *Kalliope in de Nederlanden; het renaissancistisch-klassicismische epos van 1550 tot 1850* (1975), p. 53-55. [P.J. Verkruijsse]

hemistichomythie

Bijzondere vorm van de dialoog in het (klassieke) versdrama, waarbij de personages telkens afwisselend een halve versregel uitspreken. Hemistichomythie is verwant aan stichomythie en dient om een versnelling of grotere levendigheid van de dialoog te bewerkstelligen in situaties die een zekere heftigheid moeten tonen. Soms wordt het procédé toegepast vanwege het komisch effect. Een voorbeeld kan worden aangetroffen in P. Langendijks *Don Quichot op de bruiloft van Kamacho* (ed. Van Es, 1973, vss. 346-351).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

hendiaduin zie hendiadys

hendiadys of hendiaduin

Uit de klassieke letterkunde stammende stijlfiguur (letterlijk: één door middel van twee) bestaande uit twee nevenschikte substantieven (of adjectiva) in de plaats van een combinatie van substantief en adjectief, waardoor een vorm van enumeratio ontstaat, bijv. 'vrolijkheid en feest' i.p.v. 'vrolijk feest'. Beide noties krijgen aldus een even grote nadruk. Afhankelijk van de context krijgt de hendiadys soms een specifieke functie, zoals in de volgende regel van Nijhoff, waar de tweeheid de connotatie van 'gebrokenheid' heeft ter aanduiding van 'liefdevolle woorden':

Ziel, die zichzelf brak in liefde en woorden

(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 10).

Sommigen gebruiken de term hendiadys ook voor het begrip accumulatio.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; HWR; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

heptameter of septenarius

Term uit de prosodie voor een vers-1 bestaande uit een metrisch patroon van zeven versvoeten. Hoewel de heptameter meestal trocheïsch (trochee) is, kan de regel ook wel eens uit andere voeten zijn opgebouwd, zoals het volgende vers uit het geheel jambische (jambe) gedicht 'Laus senilitatis':

O eenig rustpunt van ons hart, waarheen het bronstig hopen

(G. Gossaert. *Experimenten*, 1949¹¹, p. 37).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

heraut

In de 12e en 13e eeuw betrekkelijk onbetekenende dienstman op het slag- en toernooiveld, maar in de loop van de 14e en 15e eeuw uitgegroeid tot ceremoniemeester en hoeder van ridderlijke eer en taakbesef. De bekendste Middel nederlandse heraut is de heraut Gelre, auteur van o.a. het *Wapenboek Gelre*.

LIT: Buddingh'; Laan; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (1989), p. 136-179; W. van Anrooij. *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (1991). [W. Kuiper]

herdersdicht zie pastorale-1

herdersroman zie arcadia

herdersspel zie pastorale-2

herdruk

Bibliografische term voor een nieuwe druk van een tekst. Er wordt pas van een herdruk gesproken als meer dan 50% van het zetsel gewijzigd is; anders is sprake van een druk met varianten, met verschillende staten, of van een herziene oplage binnen die druk. Als kopij voor een herdruk wordt gewoonlijk gebruik gemaakt van een eerdere druk, die dan vaak regel-voor-regel wordt nagezet. Een herdruk kan echter ook herzien of aangevuld worden, wat expliciet op het titelblad vermeld behoort te zijn. Een nieuwe druk, nieuw zetsel dus, maakt zowel intentionele als niet-intentionele varianten mogelijk ten opzichte van een voorgaande druk. Dit in tegenstelling tot een nieuwe oplage, die per definitie van (be)staand zetsel vervaardigd wordt en dus alleen intentionele varianten kent.

LIT: BDI; Best; Hiller; Mathijssen; F.A. Janssen. 'Notities bij de aanduiding van herdrukken, in het bijzonder betrekking hebbend op de bibliografie van de afzonderlijk verschenen werken van W.F. Hermans', in: *Spektator* 4 (1974-1975), p. 275-283. [P.J. Verkruijsse]

herhaling

Aanduiding van een grondprincipe van de West-Europese literatuur in het algemeen en de poëzie in het bijzonder, namelijk de terugkeer, op verschillende wijzen en in allerlei vormen, van een syntactisch, semantisch, fonisch of anderssoortig element in een tekst. Door herhaling worden correspondenties zichtbaar tussen tekstelementen.

Gelet op de wijze van herhaling kan men een onderscheid maken tussen identieke herhaling ('de zee, de zee'), uitbreidende herhaling ('de nacht, de eindeloze nacht'), beperkende of beperkte herhaling ('kom hier, kom') en gevarieerde herhaling ('nergens hekken, nergens palen'). Ten aanzien van de aard en de vorm is er een grote variëteit voorhanden zoals de repetitio, het parallelisme, het chiasme, het rijm, het metrum, het cyclisch gedicht e.a.

In studies over esthetica wordt nog wel eens beweerd dat herhaling het meeste effect heeft wanneer deze gepaard gaat met (voldoende) afwisseling zodat er een spanningsverhouding ontstaat. Experimenteel lezersonderzoek terzake wordt verricht door beoefenaren van de receptie-esthetica.

LIT: Alphen; Best; Cuddon; Lausberg; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; C.F.P. Stutterheim. *Stijlleer* (1947), p. 76 e.v. [G.J. Vis]

hermeneutiek

Binnen de cultuurwetenschap verstaat men onder hermeneutiek de leer van de interpretatie, maar ook de activiteit van het interpreteren zelf. De hermeneutiek is een poging om een cultuurverschijnsel te verklaren als uiting van de totale cultuur waartoe dat verschijnsel behoort en die gehele cultuur op haar beurt te verklaren met behulp van de afzonderlijke verschijnselen die er deel van uitmaken. Deze wisselwerking tussen het inzicht in de delen die het geheel doen kennen, en het inzicht in het geheel dat de delen verklaarbaar maakt, noemt men de hermeneutische cirkel.

Van het begin af aan heeft in de hermeneutiek de discussie over de historiciteit van teksten een rol gespeeld: hoe krijgt de interpreter toegang tot een tekst uit het verleden, en hoe levert hij een adequate interpretatie zonder daarbij zijn eigen subjectiviteit of culturele bagage een rol te laten spelen? Sommigen zijn echter van mening dat die eigenschappen van de interpreter nu juist wel een rol moeten spelen, omdat daarmee constanten (eeuwigheidswaarden) in het werk blootgelegd kunnen worden. Die verschillen in benadering veroorzaken dan ook dat er al vroeg onderscheid te maken valt tussen twee typen van interpretatie binnen de hermeneutiek. Het eerste type is de grammaticaal-retorische interpretatie, waarbinnen het woordbetekenisonderzoek, de stilistiek, de etymologie e.d. vallen. Deze vorm van interpretatie tracht de oorspronkelijke betekenis van de tekst vast te stellen en haar naar het heden toe te vertalen, waarbij de bedoeling van de auteur zo goed mogelijk moet worden bewaard. Het tweede type is de allegorische interpretatie die de tekst boven de letterlijke betekenis tracht uit te tillen. De betekenis of zin van een historische tekst wordt door de allegorische interpretatie ingepast in de context van het veranderde wereldbeeld van de interpreter.

In de Middeleeuwen richtte de hermeneutiek zich vooral op de bijbelexegese. Men sprak over de zin of morele strekking van een tekst. Bij de interpretatie onderscheidde men de *sensus litteralis* (letterlijke betekenis), de *sensus moralis* (morele betekenis), de *sensus allegoricus* of *typologicus* (de relatie tussen het Oude en Nieuwe Testament) en de *sensus anagogicus* (de tekst in het licht van dood, laatste oordeel, hemel en hel).

Hoewel men tijdens de hervorming (Luther e.a.) tracht te abstraheren van de allegorische interpretatie en vooral gericht is op de tekst als zodanig, blijft de allegorese voortleven in de moreel-christelijke toepassing van de bijbelexegese. De renaissance brengt bovendien de hernieuwde aandacht voor de klassieken en de wetenschappelijke bestudering van hun teksten door humanistische geleerden. De hermeneutiek ontwikkelt zich steeds meer in de richting van 'wetenschappelijke tekstkritiek' of filologie. Het verschil tussen de 'hermeneutica sacra' en de 'hermeneutica profana' verdwijnt geleidelijk in de 17e en 18e eeuw.

Onder invloed van Schleiermacher ontwikkelde de hermeneutiek zich in de 19e eeuw steeds meer tot een zgn. 'Verstehens-operatie', d.w.z. een interpretatie waarbij de interpretator zich moet inleven in de gevoels- en denkwereld van de auteur en zijn tijd om tot een zo optimaal mogelijk verstaan van de tekst te komen. Deze vorm van interpretatie onderkent het invoelen van de interpreter als bron van kennis omtrent de te verklaren tekst. Vandaar de 19e-eeuwse belangstelling voor de auteur en diens biografie.

De huidige 'geistesgeschichtliche' opvattingen (Geistesgeschichte) omtrent de hermeneutiek zijn nog steeds sterk bepaald door de theorieën van Wilhelm Dilthey, die in de 19e eeuw voor de geesteswetenschappen een eigen status claimde t.o.v. de natuurwetenschappen. Volgens Dilthey valt cultuur te begrijpen als een reeks gebeurtenissen die bestaat uit 'Erleben', 'Ausdruck' en 'Verstehen'. De hermeneutiek is dan de methodische uitwerking van dat laatste: de 'Verstehensoperatie', d.w.z. het begrijpend verstaan van schriftelijk gefixeerde levensuitingen. De literaire tekst

wordt door hem gezien als de neerslag van een bepaalde vorm van samenhangend menselijk leven. De beschouwer kan deze samenhang begrijpen door hem te confronteren met zijn eigen belevingsvorm. Dilthey gaat daarbij uit van een objectief kenbaar geestelijk aspect van de cultuur, het 'wezen' van die cultuur, dat door de interpreter als identiek aan de wezenstrekken van zijn eigen cultuur onderkend kan worden.

Via Heidegger en Gadamer groeit de hermeneutiek uit tot een filosofisch systeem dat alomvattend is en dat de interpretatie van de zin van het menselijk bestaan voor zijn rekening wil nemen. Gadamer verdedigt de opvatting dat de interpretatie objectief kan zijn omdat er 'horizonversmelting' kan plaats vinden, die veroorzaakt wordt door de integratie van heden en verleden in de dialoog tussen tekst en interpreter, waarbij de traditie de bemiddelende rol vervult omdat die de gemeenschappelijke factor vormt. Habermas kritiseert Gadamer op diens traditiebegrip als vaste factor, omdat de traditie onderworpen kan worden aan ideologische kritiek.

Sindsdien ontwikkelt de hermeneutiek zich in twee belangrijke richtingen. De eerste is de structuralistische benadering: het kunstwerk (literaire werk) kent een in zichzelf besloten betekenisstructuur. Bij deze vorm van interpretatie blijft de aandacht gericht op de verklaring van het gehele literaire werk uit de delen en andersom (hermeneutische cirkel), alleen wordt elke vorm van cultuurhistorische en biografische informatie zo lang mogelijk en liefst geheel buiten beschouwing gelaten. De tweede richting is die van Jauss en Iser, die vooral gericht is op werkingsgeschiedenis en die de verschillende (historische) interpretaties in het onderzoek betreft. Het literaire werk kent geen ideale interpretatie, maar wordt door elke lezer opnieuw en vaak anders geïnterpreteerd.

Omdat er vanuit de wetenschapstheorie in de laatste jaren sterke kritiek is uitgeoefend op de hermeneutiek, zijn er verschillende pogingen ondernomen om haar methodologisch beter te onderbouwen. Oversteegen heeft indertijd voorgesteld de interpretatie op te vatten als een hypothese. Göttner heeft methodologische regels voorgesteld voor de interpretatie. Indien men echter aan de geesteswetenschappen dezelfde maatstaven wil opleggen als die voor de natuurwetenschappen gelden, dan moet men erkennen dat deze pogingen als mislukt moeten worden beschouwd. Omdat interpretaties steeds te maken blijken te hebben met de normen of waarden van de interpreter, heeft het onderzoek zich de laatste jaren ook wel gericht op die normen en waarden. Daarnaast is er een tendens bespeurbaar om terug te grijpen op Schleiermacher, die historisch-kritische en comparatieve aspecten binnen de hermeneutiek minder verwaarloosde dan sedert Dilthey het geval is geweest.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Wilpert; E. Staiger. *Die Kunst der Interpretation* (1955); H.G. Gadamer. *Wahrheit und Methode* (1965²); E. Hirsch. *Validity in interpretation* (1967); R.E. Palmer. *Hermeneutics* (1969); C.P. Bertels. 'Kritische schets van de geschiedenis der hermeneutiek', in: *Intermediair* 7 (1971) 48 en 49; H. Göttner. *Logik der Interpretation* (1973); P. Szondi. *Einführung in die literarische Hermeneutik* (1975); P. Rusterholz. 'Hermeneutik', in: *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* (1976⁴), p. 89-105; J.J.A. Mooij. *Tekst en lezer* (1979), p. 36; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 71-74; F. Brandsma. '(Historische) hermeneutiek', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 67-74; M.F.K.P. Kummer. *Tijdelijke literatuur. Interpreteren volgens Heidegger* (1997). [G.J. van Bork]

hermeneutische cirkel

Binnen de hermeneutiek bestaat de opvatting dat de interpretatie van een cultuurverschijnsel bijdraagt tot de interpretatie van de cultuur waartoe dat verschijnsel behoort en omgekeerd. Toegepast op teksten betekent dit dat de interpretatie van een deel van de tekst bijdraagt tot de verklaring van de gehele tekst en de interpretatie van de gehele tekst inzicht geeft in de betekenis van de delen ervan. Deze wisselwerking tussen deel en geheel in de interpretatie wordt in de hermeneutiek de 'hermeneutische cirkel' genoemd. Deze hermeneutische cirkel werd sinds de 19e eeuw (Dilthey, Spitzer) inherent geacht aan de Verstandensoperatie en niet gezien als een vicieuze cirkel, maar als typerend voor, en de enige manier waarop kennis omtrent cultuurverschijnselen te verwerven valt. In de laatste decennia is erop gewezen dat de hermeneutische cirkel tot subjectiviteit leidt en dus als onwetenschappelijk gezien moet worden.

LIT: Baldick; HWR; L. Spitzer. *Linguistics and literary history* (1967²); J.J. Oversteegen. 'Hermeneutiek', in: *Lampas* 4 (1971), p. 132-146; W. Stegmüller. 'Der sogenannte Zirkel des Verstehens', in: *Natur und Geschichte* 10 (1974), p. 21-46. [G.J. van Bork]

hermetische literatuur

In strikte zin aanduiding voor teksten die geïnspireerd zijn door het erfgoed van de Griekse god Hermes Trismegistos, geïdentificeerd met de Egyptische god Thot, die de mensheid het schrift (de hiërogliefen) schonk. Centraal gegeven in het hermetisme, stammend uit de eerste eeuwen na Christus, is de opvatting dat de mens in staat is tot eenwording met het goddelijke door invoeling via de Nous als intuïtief vermogen van de mens. Het universum is een tekst die gelezen en ontcijferd kan worden. Via het concrete en bijzondere komt men tot god, niet via de ratio maar door individuele gevoelsmatige contemplatie (mystiek). Er is nauwe verwantschap met de gnosis, een stroming van sectarisch- religieus syncretisme uit de eerste eeuw, theosofisch van aard. Ook met het occultisme zijn er hechte banden. Verder dient in deze context ook de Kabbala te worden genoemd, de joodse geheimleer die gebruik maakt van getallenspeculatie en -mystiek.

De beelden- en ideeënwereld van de hermetische filosofie is vooral sinds de 16e eeuw een vruchtbare inspiratiebron geweest voor veel kunstenaars. Dit 'toepassen' van hermetisme in de kunst is niet verwonderlijk als men bedenkt dat de inzet weliswaar kennis is, maar een andere dan die van de rationele wetenschap; via het intuïtief gevoelsmatig kennen was het mogelijk dat kunstenaars gebruik konden maken van hermetische elementen. Dit gebeurde op twee manieren. In de eerste plaats ging men het occulte als motief of thema hanteren (Blake, Novalis, Goethe). Vervolgens ging de auteurspoëtica het schrijven als een soort gnosis beschouwen (Rimbaud, De Lautréamont, Mulisch). Wat kunstenaars soms aansprak, was de paradox van het beeld van het labyrint: eenheid van chaos en systematiek is gemakkelijk herkenbaar in de duizelingwekkende systemen van hermetisme en vormen van gnosis.

Sommigen zagen in de Provençaalse troubadourslyriek (troubadour) al elementen van het hermetisme. De geslotenheid werd hier veroorzaakt door een nieuwe verstechiek, het onderwerp (de overspelige liefde) en een bepaald publiek (ingewijden uit het hofmilieu). Deze opvatting geldt inmiddels als weerlegd.

Duidelijke voorbeelden van hermetisme in de strikte zin in de Nederlandse letterkunde vindt men bijv. bij Jan Luyken. Hij schrijft beïnvloed door het piëtisme -

dat gedeeltelijk dezelfde symbolen gebruikt als de hermetische filosofie - hermetische literatuur. De enige Nederlandse auteur wiens werk geheel bepaald wordt door het hermetisme, is W. van Swaanenburg. Zijn weekblad *De Herboore Oudheit* (1734-1725) gaat naar inhoud en vorm (de dialoog) terug op het *Corpus Hermeticum* uit de 2e eeuw (waaraan de naam gekoppeld is van Hermes Trismegistos). In zijn filosofische gedichten, afwijkend van de 18e-eeuwse conventie en geschreven in de taal van de mystieke vervoering, de extase, wordt het fundamenteel onuitsprekelijke benadrukt door in het hermetisme veel voorkomende stijffiguren als paradox en antithese.

Ook in het symbolisme vindt men hermetische trekken, zoals in de poëzie van Mallarmé en Rimbaud, al wordt door sommigen betwijfeld of dit het strikte hermetisme is als boven genoemd. Hetzelfde geldt voor het werk van H. Mulisch, die verwijst naar Trismegistos en naar 'het getal van Mallarmé'. In ieder geval wordt men in zijn werk geregeld geconfronteerd met buitenliteraire tradities als de alchemie en de hermetiek, die hij in dienst stelt van de verbeelding.

Van belang voor het onderzoek naar het hermetisme is de *Bibliotheca Philosophica Hermetica* te Amsterdam (Bloemgracht 15-19), een particuliere, maar voor belangstellenden toegankelijke collectie.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Preminger; Wilpert; V. Orsini. *Ermetismo* (1956); F.A. Yates. *Giordano Bruno and the hermetic tradition* (1964), p. 130-189; J. de Roek. 'Hermetisme: spel of dwang', in: *Handelingen van het Vlaams Filologencongres* 26 (1967), p. 112-117; Id. 'Desengagement', in: *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel* 10 (1967-1968) 1-2(1968), p. 121-135; S. Dresden. *Symbolisme* (1980), p. 123-125; J. de Roek. *Verzamelde essays* (1980), p. 35-41; P. Meeuse. 'Literatuur en gnosis', in: *De Revisor* 10 (1983), 6, p. 15-23; Themanummer *De Revisor* 10 (1983), 6; M. Eliade (ed.). *The encyclopedia of religion*, vol. 6 (1987) (s.v. 'Hermetism'); *Het onzichtbare zichtbaar gemaakt; het mysterie van de abstracten* (catalogus, 1987), p. 56-57; F. de Rover. *De weg van het lachen* (1987), p. 48-62; F. van Lamoen (red.). *The hermetic gnosis. Catalogue of an exhibition at the Bibliotheca Philosophica Hermetica* (1988). [G.J. Vis]

heroïdes

Brieven in rijmvorm (briefgedicht) van historische, mythische of bijbelse heldinnen aan hun minnaar. Het voorbeeld voor dit genre was gegeven door Ovidius in zijn *Heroïdes* en het werd vooral tijdens de renaissance veel nagevolgd. Vondel maakte een prozavertaling van het werk van Ovidius (1642, WB-ed., dl. 4, 1930, p. 327-427; uitgeg. door David van Hoogstraten 1718) en dichtte vervolgens zijn *Brieven der heilige maeghden* (1642, WB-ed., dl. 4, 1930, p. 428-522). Cornelis van Ghistele had in 1553 Ovidius al op rijm vertaald: *Der Griecxser princerssen ende jonckvrouwen clachtighe sendtbrieven Heroidum Epistolae ghenaeemt*; Jonas Cabeljau doet dat in 1657 nogmaals: *Treurbrieven der blakende vorstinnen en minnebrieven der vorsten en vorstinnen van P. Ovidius Naso en Aulus Sabinus*. Een late navolging is *Jacoba van Beieren aan Frank van Borsselen* (1773) door Betje Wolff.

LIT: Best; Gorp; Laan; Wilpert. [W. Kuiper]

heroïsch drama zie heldendrama

heroïsch vers of versus heroicus

Term uit prosodie en genreleer voor de versvorm (vers-1) van het heldendicht (epos). In de Klassieke Oudheid was de hexameter gebruikelijk, later in Frankrijk de alexandrijn. Maar Klopstock verdringt met *Der Messias* (1748) de alexandrijn weer een tijdje uit het Duitse epos ten gunste van de hexameter. In Engeland gebruikt men voor het heldendicht de 'heroic couplet', een combinatie van twee vijfvoetig-jambische verzen met gepaard mannelijk rijm. In de Nederlandse letterkunde vigeert de alexandrijn in het epos tot in de 19e eeuw (bijv. Bilderdijs *De ondergang der eerste wereld* van 1820). Kinker probeert, naar aanleiding van Klopstock, de hexameter weer toe te passen in zijn fragmentarische vertaling van Vergilius' *Aeneis* (*Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 84-90). Maar over het geheel gezien bleef de alexandrijn gehandhaafd, zoals in L. de Konincks *Het menschedom verlost* (1883). Daarnaast hanteerde C. Vosmaer de hexameter in zijn vertalingen van *Ilias* (1878-1880) en *Odyssee* (1889).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; W. Bilderdijs. *De ondergang der eerste wereld*, ed. J. Bosch (1959), p. 51 en passim; J. Kinker. *De verlichte muze*, ed. G.J. Vis (1982), p. 197-218. [G.J. Vis]

heroïsche poëzie

Verzamelnaam voor poëzie die in hooggestemde taal (genus sublime) de daden van helden bezingt met als doel bewondering te wekken bij de lezer voor de volmaakte held. Tot de heroïsche poëzie kan men het epos rekenen, maar ook bijv. lofdichten op vorsten of zeehelden, die met name in de periode van de renaissance en het classicisme vergeleken worden met de helden uit de Oudheid.

Een voorbeeld van heroïsche poëzie is P.C. Hoofts gedicht op Frederik Hendrik 'De Hollandsche groet aen den Prinsse van Oranien over de zege vanden iaere 1629' (P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/Stoett, dl. 1, 1899, p. 281-289).

LIT: Baldick; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; F. Veenstra. *Een literair kunstrechtelijk triumviraat en heroïsche poëzie* (1970). [P.J. Verkruijsse]

heroïsch-galante roman

Naar het voorbeeld van de 16e-eeuwse Amadis- en Palmerijnromans gevormde romans of verhalen die ontstonden in de 17e-eeuwse Franse salons. Ze behandelen op hoofse wijze de avontuurlijke, meest amoureuze, lotgevallen van vorsten of helden. Veel van die romans zijn in de 17e en 18e eeuw vertaald in het Nederlands, o.a. door Simon de Vries, bijv. *D'uytmuntende Eromena liefd-en-helde-geval, van d'Heer Johan. Franc. Biondi, Ridder, Kamerlingh van sijn Koninglijcke Majesteyt van Groot Britanien* (1669) en *De seldsaemheden der liefde, verтоond in de waeraghtige geschiedenissen van Harminius en Zeraide, Felix en Crescentia*,

Cloridan en Valeria, Cindamert en Laliste, Floridor en Roselia. Vertaelt uit de vermaerde schriften van de Heeren Belley en Rosset (1671).

Gebaseerd op werkelijke gebeurtenissen is de originele roman van boekverkoper Baltus Boekholt: *De wonderlijke vryagiën en rampzaalige, doch bly-eyndige trouw-gevallen van deze tijdt tusschen Arantus en Rosemond, Granadus en Cielinde, Coredon en Leliana, Fierandus en Leonora, Herkelus en Narsisa, voorgevallen in het roem-ruchtigh Hollandt, herwaerts in weynigh jaeren* (1668), waarin o.a. de vrijerij van Cornelis Tromp en Margareta van Raaphorst wordt beschreven. Er verschenen nog twee vervolgen: *De droef-eyndige historiën van Nobelaer en Lauw'ra, Serarius, Rennessen en Lerinde* (1668) en *De edelmoedige mintriomphe* (1678). Onder de laatste titel zijn ze alle drie herdrukt in 1684 en onder de titel *'t Hollants schou-toonneel* in 1701, 1715 en 1749. Een andere Amsterdamse boekverkoper, Timotheus ten Hoorn, schreef en publiceerde in 1678 zijn *Hollantse trouw-gevallen*.

LIT: Best; Laan; Wilpert. [W. Kuiper]

hervorming zie reformatie

heteroniem

Vorm van een pseudoniem, waarbij een auteur een personage creëert als afsplitsing van zichzelf en vervolgens diens naam als auteursnaam gebruikt. Een voorbeeld hiervan is Fernando Pessoa, die schreef onder de naam van Ricardo Reis, Alvaro de Campos en Alberto Caeiro, allen personages die hij van een fictieve biografie voorzag. Soortgelijk is het personage Johan Janssens van Louis Paul Boon, waarvan hij de naam ook als pseudoniem heeft gebruikt.

LIT: Gorp; HWR; Marouzeau; G. Komrij. *Averrechts* (1980), p. 234. [G.J. van Bork]

heuristiek

De leer van het vinden (Gr. heuriskein = vinden) of de manier om via een methodische weg tot kennis te geraken. Binnen de literatuurwetenschap verstaat men onder heuristiek vooral het verzamelen van materiaal en het registreren daarvan op een zodanige wijze dat men met behulp van dat materiaal tot oplossing van bepaalde probleemstellingen kan komen. Tot de heuristiek behoort dan het op een systematische wijze gebruik maken van het apparaat van de neerlandistiek: bibliografieën, biografieën, woordenboeken, encyclopedieën, literatuurgeschiedenissen, archieven, instellingen, tijdschriften e.d. Daarbij spelen ook de bibliografische beschrijvingsregels een rol.

Een voor de neerlandistiek essentieel hulpmiddel is het *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord* (1983⁵) van A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman, inmiddels uitgebreid en geactualiseerd in het computerprogramma *BIZON* (Bibliografisch Zoekprogramma Nederlandse letterkunde, versie 1.1, 1994) van P.J. Verkruijse, A. Lemmens en J.F.A.M. van den Berg.

LIT: Alphen; BDI; Myers/Simms; C. Neutjens. *De techniek van de filologische arbeid* (1967); P.J. Verkruisje. 'Neerlandistische heuristiek: zwerfkat tegen tijgers?', in: *Neerlandica Wratislaviensia* 8 (1995), p. 95-109. [G.J. van Bork]

hexameter

Term uit de prosodie ter aanduiding van een zesvoetige dactylus. Dit metrisch (metrum) schema, sinds Homerus veelvuldig toegepast, is catalectisch en ziet er als volgt uit: - / - / - / - / - / -. In de praktijk is de regel zelden compleet dactylisch. Alleen de vijfde voet is noodzakelijk een dactylus. De eerste, tweede, derde en vierde versvoet kunnen vervangen worden door een spondee of een trochee, bijv.

Thans aan[]schouwt hij de / diepe spe[]lonk wier schrik[]barende / ingang
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 84).

waarvan de eerste versvoet een spondee is.

De hexameter is een van de meest voorkomende vormen van het heroïsch vers.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; LdMA; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

hiaat

Het op elkaar stoten van de slotklinker van een woord en de beginklinker van het direct daarop volgende woord zonder dat contractie-1 plaatsvindt, bijv.: **de een** en **de ander**. In gedichten die voor de zang zijn bestemd, moet men soms hiaat toepassen op plaatsen waar de ervaren lezer van metrische poëzie op grond van een prosodische conventie geneigd zou zijn bij hardop lezen contractie uit te voeren. Men kan hier bij voorbeeld denken aan de bekende regel 'Een karretje**o**p den zandweg reed'. Gaat men de regel zingen, dan kan dat tot gevolg hebben dat de zanger *-tje* en *op* als twee afzonderlijke syllaben 'uitspreekt' (lees: zingt!) op grond van de melodie waarop de regel is getoonzet. Zonder die melodie is deze regel een vierjambisch (jambe) vers, te lezen als 'Een karretj' **o**p den zandweg reed'. In dit geval echter prevaleert de muzikale gebruikswijze boven de leeswijze; de dichter geeft dit aan door de tekst (zonder muziek) te presenteren met een - *n* achter 'karretje', aldus: Een karretjen **o**p een Zandweg reed (J.P. Heije. *Volksdichten*, 1884⁴, p. 281).

Wat betreft het lezen van poëzie kan nog worden opgemerkt, dat sommige 20e-eeuwse dichters in hun tekstaanbod afwijken van de traditionele contractieconventie bij het lezen van metrische poëzie. Men denke aan die gevallen waarin de metrische (metrum) vormgeving van het gedicht tot een van de traditie afwijkende leeswijze leidt, zoals bij de laatste regel van de laatste strofe van het gedicht 'Arabeske / Onweer' van Buning, die luidt:

De wereld is gebaad. Een Zaterdagse vrede
daalt neder ook voor wie geen Zondag kent.
En ieder schepsel, zelfs de grauwe padde,
weet dat er vrede is, na elk geweld.
(J.W.F. Werumeus Buning. *Et in terra*, 1933, p. 32).

In de groep 'vrede is' worden - *de* en *is* als twee syllaben uitgesproken (en niet gecontraheerd tot één) op grond van de prosodische gegevens dat de twee eraan voorafgaande verzen isosyllabisch en metrisch zijn (in dit geval vijfjambisch), waarbij het eindrijm *kent/ -weld* ook nog meespeelt.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

hiërogliefen

Term uit de schriftgeschiedenis voor het schrift van de Egyptenaren uit de periode van ongeveer 3000 v.Chr. tot ongeveer 400 n.Chr. Er bestonden twee varianten naast elkaar: het hiëratisch als netschrift en het demotisch als gebruiksschrift. Vanaf de 3e eeuw n.Chr. werd het Egyptisch met Griekse lettertekens geschreven: als zodanig leeft het nog steeds voort als de liturgische taal, het koptisch, in de koptische kerk. Pas door de vondst van de Steen van Rosette konden de hiërogliefen in 1822 door Champollion ontcijferd worden.

Juist doordat de hiërogliefen niet begrepen konden worden, is er vanaf de tijd van humanisme en renaissance veel belangstelling geweest voor deze 'heilige beeldtekens'. Met name het neoplatonisme veronderstelde dat de oerwijsheid via de hiërogliefen werd geopenbaard. Eind 15e eeuw verscheen de eerste druk van de hiëroglifische liefdesroman *Hypnerotomachia Poliphili* en begin 16e eeuw die van het 4e- of 5e-eeuwse handschrift van de *Hieroglyphica* van Horapollon. Beide publicaties hebben ertoe bijgedragen dat de hiërogliefenuiding vervolgens doordrong in de emblematiek (emblema), zowel formeel (door incorporatie van figuren) als inhoudelijk door het raadselkarakter (hermetisme).

Ook in de Nederlandse literatuur is invloed van de hiërogliefen te bespeuren, vanaf Jan van der Noot (diens *Olympia*-epen vormen een imitatio van de *Poliphili*), via Karel van Mander (die in zijn *Schilder-boeck* expliciet naar de hiërogliefen verwijst) tot H.K. Poot (in zijn *Het groot werelttoneel*) en het *Lexicon hieroglyphicum sacro-profanum* van Martinus Koning uit 1722-1727.

LIT: BDI; MEW; Scott; Wilpert; L. Volkmann. *Bilderschriften der Renaissance. Hieroglyphik und Emblematik in ihren Beziehungen und Fortwirkungen* (1923; reprint 1969); K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblematiliteratuur* (1977), p. 19-24, 172; K.-Th. Zauzich. *Hiërogliefen lezen* (1986⁴); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [P.J. Verkruijsse]

historiaelspel

Subgenre binnen het rederijkersdrama waarin verhalende stof gedramatiseerd wordt, dit in tegenstelling tot het allegorische (allegorie) spel van zinne. Voorbeelden van historiaelspelen vindt men in de verzameling van de Roode Roos uit Hasselt.

LIT: W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500- ca. 1620* (1968), p. 114-122, 341. [W. Kuiper]

historicitet

Het feit dat iemand bestaan heeft of dat iets waar gebeurd is. Zo wordt er ondanks het feit dat Karel de Grote de hoofdpersoon van menig fictioneel chanson de geste is, niet aan zijn historiciteit getwijfeld. Aan die van zijn literaire tegenpool koning Artur wel. Historiciteit is een eis die al sinds de Oudheid aan serieus literair werk gesteld wordt. Zo onderscheidde men gedurende de Middeleeuwen jeesten en viten van boerden en favelen. Om verzonnen, propagandistische of stichtelijke (exempel, mirakelspel) teksten voor waar door te laten gaan, plaatste men ze in een historisch kader door ze te lokaliseren, te dateren, en te autoriseren: die en die zegt, dat toen en toen, daar en daar, die en die leefde, of dat en dat gebeurde. Deze vorm van pia fraus (vroom bedrog) vindt men bijv. in *Mariken van Nieuumeghen* (ca. 1515), waar de historische setting niet meer is dan een verificatio, een façade om de tekst te ontfictionaliseren. Maar nu nog strekt het soms tot aanbeveling dat een roman, gedicht of film teruggaat op een ware gebeurtenis.

Daarnaast wordt het begrip historiciteit binnen de historische letterkunde gebruikt als aanduiding van het besef dat een literaire tekst geen tijdloos, artistiek object is, maar integendeel een tijd-, plaats-, maatschappij-, conventie- enz. gebonden maaksel, dat om juist begrepen te worden historisch benaderd dient te worden. [W. Kuiper]

historie

Contemporaine benaming voor de Middelnederlandse historische werken in paarsgewijs rijmende verzen die in de 13e en 14e eeuw ontstonden (jeeste, rijmkroniek), zoals de *Rijmkroniek van Holland* van Melis Stoke (ed. Brill, 1885, ongew. herdr. 1983).

Ook de drukkers van (post)incunabelen gebruikten deze benamingen regelmatig op de titelpagina's van hun boeken. De bedoeling hiervan was hun cliënten ervan te overtuigen dat deze boeken geen nutteloze verzinsels (favele), maar ware gebeurtenissen bevatten.

LIT: Best; Metzler; L. Debaene. *De Nederlandse volksboeken* (1951); A.L.H. Hage. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (1989). [H. Struik]

historiebijbel of geschiedbijbel

Middelnederlandse vertaling van de geschiedkundige boeken uit het Oude Testament, toegelicht met uittreksels uit de *Historia Scholastica* van de Fransman Petrus Comestor, de bijbelse geschiedenis die in de latere Middeleeuwen vaak werd gebruikt voor het onderwijs in bijbelkennis. Een bekende historiebijbel is de *Rijmbijbel* (1271) van Jacob van Maerlant (ed. David, 1858-59, 3 dln.); een vrije bewerking van het werk van Petrus Comestor, gevolgd door de *Wrake van Jerusalem*, een bewerking van *De bello Judaico* van Flavius Josephus.

De oudste historiebijbel in proza is de tweedelige *Eerste historiebijbel* (1360-61). In oudere literatuur wordt deze overigens de *Tweede historiebijbel* genoemd, omdat men dacht dat deze jonger was dan de bijbel die nu als de *Tweede historiebijbel* wordt aangeduid. Een kopiïstenfout (transmissiefout) is de oorzaak van deze

verwarring: de *Tweede historiebijbel* bevat een verkeerde datum, 'Mccc ende lvijj' (1358) in plaats van 'Mcccc ende lvijj' (1458).

LIT: LdMA; Metzler; Wilpert; J.A.A.M. Biemans. *Middelnederlandse bijbelhandschriften* (1984); J. Deschamps. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. (1972²), p. 86-93, 152-59; R.E.O. Ekkart. *De Rijmbijbel van Jacob van Maerlant, Een in 1332 voltooid handschrift uit het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum* (1985); J. van Moolenbroek & M. Mulder (red.). *Scolastica willic ontbinden. Over de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant* (1991); P. Berendrecht. 'Maerlants "Scolastica" (c.q. "Rijmbijbel") in relatie tot zijn directe bron. Een verkenning', in: *TNTL* 108(1992), p. 1-31; M.K.A. van den Berg. *De Noordnederlandse historiebijbel. Een kritische editie met inl. en aantek. van Hs. Ltk. 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek* (1998). [H. Struik]

historielied of geschiedzang

Gelegenheidspoëzie, een ballade-achtig volkslied-1, bij historische gebeurtenissen (veldslagen e.d.) of op bekende personen ('Historielied van vrou Marie van Bourgoengien'), deels van beschrijvende, deels van propagandistische aard. De nadruk ligt meer op het persoonlijk-episodische dan op het historisch-politieke aspect van de bezongen feiten of daden.

Tot de historieliedereren kan men ook de geuzenliederen, citadelpoëzie en de strijdliedereren in het algemeen, inclusief de verzetspoëzie uit de Tweede Wereldoorlog, rekenen. Bekende dichters van geschiedzangen zijn J.J. Starter, A. Valerius en J. Revius.

Historieliedereren zijn uitgegeven door J. van Vloten: *Nederlandsche geschiedzangen naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht* (1864²), P. Frédéricq: *Onze historische volksliederen* (1894), P.H. Muller: *Nederlandsche historiedichten sedert 1527* (1941) en C.C. van de Graff: *Middelnederlandsche historieliedereren* (1968²).

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; Wilpert; S.A.E. van Puffelen. 'Het historielied als dichtsoort', in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 25 (1966), p. 31-38; M. Carasso-Kok. *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* (1981), p. X. [P.J. Verkruijsse]

historiespel

Spel waarin in gedramatiseerde vorm onderwerpen uit de geschiedenis op een zodanige wijze worden voorgesteld dat aan de historische feiten niet te veel afbreuk wordt gedaan. Veel historiespelen zijn gegoten in de vorm van een tragedie, zoals P.C. Hoofts *Geeraerd van Velsen* (1613) en Reinier Bontius' *Belegering ende het ontset der stad Leyden* (1645).

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Laan; Metzler; Scott; Wilpert. [W. Kuiper]

historisch rijm

Term uit de versleer voor die vorm van oogrijm die destijds een vorm van eindrijm is geweest, in het Duits ook wel 'historischer Reim' genoemd. Men zie in dit verband bij voorbeeld de woorden 'bloet' en 'doot' (in sommige versies ook gespeld als 'doet') in de eerste strofe van het Wilhelmus:

Wilhelmus van Nassouwe
Ben ick van Duytschen bloet,
Den Vaderlant ghetrouwe
Blijf ick tot inden doot.
(*Het geuzenliedboek*, ed. Leendertz Jr., dl. 1, 1924, p. 97).

LIT: Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

historisch-kritische editie

Term uit de editietechniek voor een op een archiefeditie gebaseerde kritische (kritische editie) wetenschappelijke leeseditie van de volledige werken van een auteur, nl. alle in aanmerking komende geautoriseerde én authentieke teksten, de (niet geheel authentieke) teksten die het beeld van de auteur bij de lezer bepaald hebben en de literaire, thematische bronnen waarvan de auteur in zijn werk gebruik heeft gemaakt. Zowel tekst als apparaat is kritisch en de tekstontwikkeling wordt historisch (nl. chronologisch en genetisch) gepresenteerd. De editie is bovendien historisch omdat alle historische vormen waarin een werk is overgeleverd erin aanwezig dienen te zijn: klad, manuscript, typoscript, druk.

In veel gevallen zal het nooit komen tot een historisch-kritische editie, maar zal men blijven steken in een zgn. historisch-kritische deeditie of zal men ertoe overgaan een selectieve editie te vervaardigen wanneer het bronnenmateriaal te omvangrijk is.

In Nederland wordt de uitgave van historisch-kritische (deel)edities begeleid en voorbereid door het Constantijn Huygens Instituut voor Tekstedities en intellectuele geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Onder auspiciën van dit Instituut zijn deedities verschenen o.a. van J.C. Bloem door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet (1979), van J.H. Leopold door dezelfde (1983) en door G.J. Dorleijn (1984) en H.T.M. van Vliet (1985), van J. van den Vondel door M. Spies (1987), van Nescio door L. Frerichs (1990), van J. Six van Chandelier door A.E. Jacobs (1991), van Multatulo door A. Kets-Vree (1992), van M. Nijhoff door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn (1993), van J. Cats door H. Luijten (1996) en volledige edities van de Middelnederlandse Lancelotromans (vanaf 1981) en van de werken van L. Couperus (1987-1996).

LIT: Mathijsen; Metzler; Wilpert; K. Kanzog. *Prolegomena zu einer historisch-kritischen Ausgabe der Werke Heinrich von Kleists. Theorie und Praxis einer modernen Klassiker-Edition* (1970); S. Scheibe. 'Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe', in: *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation* (1971), p. 1-44; H.J. Kreutzer. *Ueberlieferung und Edition. Textkritische und editorische Probleme, dargestellt am Beispiel einer historisch-kritischen Kleist-Ausgabe* (1976); A. Kets-Vree. *Woord voor woord. Theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan Een Ontgoocheling van Willem Elsschot* (1983); H.T.M. van Vliet. 'Bureau basisvoorziening tekstedities', in: *Dokumentaal* 13 (1984), p. 20-22; G.J. Dorleijn. 'Enkele opmerkingen over de historisch-kritische editie', in: J.H. Leopold. *Gedichten*

uit de nalatenschap, dl. 1 (1984), p. 5-18; G.J. Dorleijn. 'De historisch-kritische Leopoldeditie', in: *TNTL* 103 (1987), p. 185-213. [P.J. Verkruijsse]

historische avant-garde

Literair-historische aanduiding voor de verschillende avant-garde-bewegingen van vóór 1940 (dadaïsme, futurisme, kubisme, constructivisme, surrealisme), ter onderscheiding van avant-garde-stromingen van na de Tweede Wereldoorlog die wel aangeduid worden met de term neo-avantgarde.

LIT: F.F.J. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982). [G.J. van Bork]

historische roman

Subgenre van de roman, waarvan het hoofdbestanddeel van de stof ontleend is aan een periode die voor de auteur ervan tot het verleden behoort. Drop maakt een duidelijk onderscheid tussen romans waarin het verleden slechts tot decor dient (17e- en 18e-eeuwse avonturenromans of liefdesromans, neoromantische romans) en romans die in navolging van Scotts *Waverley*-romans een beeld pogen op te roepen van een exact gesitueerd verleden, veelal op grond van gegevens ontleend aan de wetenschappelijke geschiedschrijving. Daarbij is de couleur locale van essentieel belang. Dit laatste type historische romans beleefde in heel Europa in de 19e eeuw een grote bloei en het behoort dan ook tot de typerende verschijnselen van de romantiek.

Over het algemeen wordt Walter Scott gezien als de grondlegger en wegbereider van het genre. In het Nederlandse taalgebied speelde de verhandeling van David Jacob van Lennep *Over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* (1827) een belangrijke stimulerende rol in de navolging van Scott op basis van het eigen nationale verleden.

Veel Nederlandse historische romans hebben een sterk avontuurlijke inslag (bijv. Jacob van Lenneps *De pleegzoon*, 1833; J.F. Oltmans *Het slot Loevestein in 1570*, 1834). Daarnaast onderscheidt men historische ideeënromans (bijv. P. van Limburg Brouwer, *Charicles en Euphorion*, 1831) en psychologisch-historische romans (bijv. A.L.G. Bosboom-Toussaint, *De graaf van Devonshire*, 1838). Andere belangrijke auteurs van historische romans in de 19e eeuw zijn Hendrik Conscience, Aernout Drost en H.J. Schimmel. In de 20e eeuw schreven o.m. Adriaan van Oordt (*Warhold*, 1906), Louis Couperus (*Iskander*, 1920), Simon Vestdijk (*De nadagen van Pilatus*, 1938) en Theun de Vries (*Rembrandt*, 1931) historische romans.

LIT: Baldick; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Metzler; Scott; Wilpert; G. Lukàcs. *Der historische Roman* (1955); J.C. Brandt Corstius. *Historie, roman en historische roman* (1959); W. Drop. *Verbeelding en historie. Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw* (1972²). [G.J. van Bork]

hoerenjong of weduwe

In de zetterij wordt deze term gebruikt voor staartpagina's - pagina's aan het eind van een hoofdstuk of boek - die zeer weinig regels bevatten en verder wit blijven. Over wat het toelaatbare minimum is, verschilt men van mening. Eén regel op een staartpagina acht iedereen onaanvaardbaar, maar sommigen vinden ook pagina's met slechts drie (Van Cleef) of zelfs zes regels (Schook) niet toelaatbaar. De definitie van een hoerenjong betreft ook niet geheel volgelopen regels bovenaan een tekstkolom of pagina. Door uitdrijven kan de zetter proberen meer tekst op een staartpagina te krijgen of door inwinnen kan hij trachten het staartje naar de voorgaande pagina's weg te werken.

Een voorbeeld van een hoerenjong van drie regels kan men vinden in Maarten 't Hart, *Ik had een wapenbroeder* (1980⁵), p. 127, en een bewust nagestreefd geval van een slotlettergreep van een alinea bovenaan een pagina is te bewonderen in K.F. Treebus, *Tekstwijzer* (1983²), p. 230.

Een recente synonieme benaming uit de wereld van de tekstverwerking is 'weduwe'. Verwant aan het hoerenjong is het weesmeisje (wees).

LIT: BDI; Brongers; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 93; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening van de boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 67; C. Schook. *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 39-40; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 228-230; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 36-37; D. Dooijes. 'Over een lastig jong', in: *Boekblad* 154 (1987), nr. 26 (26 juni), p. 13; Ed Schilders. *In-druk, van wiegedruk tot grafschrift* (1995), p. 13-14. [P.J. Verkruisje/W. Kuiper]

hofdicht

Benaming voor een tot de georgische poëzie behorend didactisch gedicht van topografische aard op een buitenplaats of tuin, in Nederland vooral populair in de 17e en 18e eeuw. De belangrijkste bronnen voor het hofdicht zijn Vergilius' *Georgica* en Horatius' *Beatus ille*, welke epode-1 vaak in hofdichten geïnterpoleerd wordt. Kenmerkend voor het hofdicht is de beklemtoning van religieuze waarden (met name de religieuze, symbolische, emblematiese natuurbeschouwing) die hand in hand gaan met wetenschappelijke waarden, met name op tuinbouweconomisch gebied: nut, opbrengst, smaak en gewicht van de gewassen staan centraal, evenals in de vele kruidboeken die vanaf de 16e eeuw verschenen. Bloemhof, moestuin en boomgaard worden beschreven met een opsomming van alle daar aanwezige bloemen, groenten, vruchten en dieren. Hoewel het hofdicht in veel gevallen ook een lofdicht is op de eigenaar van de desbetreffende buitenplaats, is het opmerkelijk dat het huis en de kostbare inrichting daarvan relatief zeer weinig aandacht krijgen. De autobiografische hofdichters als Huygens, Westerbaen, Cats, Vosen Antonides gaan prat op hun literaire bezigheden en ontginningsactiviteiten.

Het hofdicht heeft met de pastorale-1 de vlucht uit de stad gemeen, maar onderscheidt zich ervan door zijn realisme: het landschap vormt geen decor, maar is juist onderwerp van de beschrijving. In de arcadia heeft vermenging plaatsgevonden van elementen uit de georgische poëzie en uit de pastorale.

Bekende hofdichten zijn *Den Binckhorst* (1613) van Ph. van Borselen, *Dapes inemptae, of de Moufe-schans* (1621) van Petrus Hondius, *Hofwyck* (1653) van C. Huygens, *Ockenburgh* (1653) van Jacob Westerbaen, *Nimmer-dor berymt* (1667) en *Des weerelds Dool-om-berg ont-doold op Dool-in-bergh* (1669) van Everhart Meyster, enkele hofdichten van J.B. Wellekens en Pieter Vlaming in hun

Dichtlievende uitspanningen (1710) en *De lustplaats Groot Heerema* (1734) van Daniël Willink.

Het genre wordt geparodieerd door J. Immerzeel jr. in 'Het land' (1813) en door J. van Oosterwijk Bruyn in 'De stedeling op zijn buitengoed' (1830).

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Metzler; MEW; P.A.F. van Veen. *De soeticheydt des buyten-levens, vergheleschapt met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische litteratuur* (1960; reprint 1985); K. Schmidt. 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw', in: *Amsterdams Sociol. Tijdschr.* 4 (1977-1978), p. 434-449; 5 (1978-1979), p. 91-109. [P.J. Verkruijsse]

holograaf

Algemene term voor een volledig door één persoon eigenhandig geschreven manuscript of brief. In de editietechniek spreekt men bij literaire manuscripten en bij brieven van letterkundigen gewoonlijk van een autograaf.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

homerische vergelijking

Term uit het gebied van de metaforiek voor een door Homerus veelvuldig toegepaste vergelijking-met-als die op een of meer (vaak zelfstandige eenheden geworden) onderdelen is uitgewerkt, bijv.

Toen werd de zee wel als een groot zwaar man
Van vroeger eeuw en kleeding, rijker dan
Nu in dit land zijn: bruin fluweel en zij
Als zilver en zwart vilt pelterij
Vèr uit Siberisch Rusland; geel koper
Brandt vele lichtjes in de plooiën der
oozen, in knopen en in passement
Van het breed overkleed, wijd uithangend.

(H. Gorter. *Mei*, 1948¹⁰, p. 11).

Men verwarre dit stilisticum niet met de allegorie.

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; MEW; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

homilie zie preek

homoeoprophoron zie alliteratie

homofoon

Een woord dat dezelfde klanken heeft als een ander woord, maar dat ervan verschilt door schrijfwijze en dan ook een andere betekenis heeft, bijv. 'paard' en 'paart' of 'eis' en 'ijs'. In de poëzie worden homofonen soms gebruikt in het gelijk rijm.

LIT: Baldick; Cuddon; Fowler; Gorp; Marouzeau; Scott; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. van Bork]

homograaf

Een woord dat op dezelfde wijze geschreven wordt als een ander woord, maar anders wordt uitgesproken en ook een andere betekenis heeft, bijv. 'negéren' (ontkennen) en 'négeren' (treiteren) of 'voorkómen' (verhinderen) en 'vóorkomen' (voor het gerecht verschijnen). Van dit verschijnsel wordt veel gebruik gemaakt in het woordenspel.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Scott. [G.J. van Bork]

homoioleuton

Klankprocédé uit de Klassieke Oudheid bestaande uit rijm aan het eind van verzen, zinnen, zinsdelen of woorden. Het verschijnsel is ontstaan in de tijd dat eindrijm niet gebruikelijk was, en kan beschouwd worden als de oorsprong van allerlei vormen van rijm in de latere literatuur.

LIT: Best; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Gorp; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

homoniem

Een woord dat dezelfde klank en spelling heeft als een ander woord, maar ervan verschilt in betekenis, zoals bijv. 'bank' (zitmeubel en geldinstelling) of 'school' (leerinstelling en groep vissen). Bij uitbreiding spreekt men wel van homonieme constructies, wanneer een zin of gedeelte daarvan ambiguïteit vertoont, bijv. 'Ik zie hem met mijn kijker' = 'Ik kijk door mijn kijker en zie hem' of 'Hij loopt met mijn kijker en ik zie hem'.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; LdMA; Marouzeau; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. van Bork]

hoofdtekst

Term uit de dramatheorie om de door de rolfiguren uit te spreken tekst (de dialoog of gesproken tekst) te onderscheiden van de zgn. neventekst, die de directe toneel- of regieaanwijzingen bevat. Wanneer ook de hoofdtekst dergelijke aanwijzingen bevat, spreekt men van indirecte toneelaanwijzingen.

In Herman Heijermans' *Dora Kremer* (1893) geeft de tekst:

Dora gaat naar de whisttafel: Een van de heren nog thee?...
(*Toneelwerken*, dl. I, 1961, p. 15).

Het gedeelte voor de dubbele punt is neventekst en de tekst daarna hoofdtekst. Het feit dat Dora blijkbaar op het toneel met een theepot in haar handen loopt, is een indirecte toneelaanwijzing uit de hoofdtekst. De mededeling 'gaat naar de whisttafel' is een directe toneelaanwijzing.

LIT: Bergh; Lodewick. [G.J. van Bork]

hoofse liefde

Door G. Paris in de 19e eeuw voor het eerst gebruikte verzamelnaam (Fr. amour courtois) voor 12e- en 13e-eeuwse (literaire) opvattingen over de (buitenechtelijke) liefde tussen man en vrouw. Het begrip 'hoofse liefde' werd in de Middeleeuwen niet of nauwelijks als zodanig gekend; iemand die zich sociaal aangepast gedraagt, is in middeleeuwse ogen al hoofs. Opvattingen over goede omgangsvormen zijn ook tot het terrein van de (geïdealiseerde) liefde doorgedrongen. Deze liefde wordt in de Middeleeuwen maar zelden 'hoofse liefde' genoemd, maar veeleer omschreven als 'goede minne' of 'rechte minne'.

De idealen van de hoofse liefde in strikte zin (fin'amors) werden in de 12e eeuw het eerst geformuleerd in de lyriek van de Zuid-Franse troubadours, die zich voornamelijk lieten inspireren door de Arabische erotische lyriek zoals die aan de (Noord-) Spaanse hoven beoefend werd en die weer gebaseerd was op de Griekse literatuur. Een andere literaire oorsprong van de hoofse liefdesopvatting is mogelijk gelegen in Ovidius' *Ars Amatoria*, die via Andreas Capellanus' *De arte honeste amandi* (ca. 1185) aan het eind van de 12e eeuw bekend werd. Volgens sommigen betreft het hier eigenlijk een onjuiste interpretatie van Ovidius' werk.

De hoofse liefdesopvatting en vrouwencultus vielen vervolgens samen met de christelijke Mariaverering. Sommigen zien in de hoofse liefdesrelatie een weergave van de feodale politieke verhoudingen.

In de tweede helft van de 12e eeuw drong de hoofse liefdesideologie door in het noorden van Frankrijk, om zich vervolgens over de rest van West-Europa te verspreiden. De fin'amors veranderde hierbij van gedaante omdat de liefde minder als een overweldigende en wonderlijke kracht werd ervaren, maar meer werd gerationaliseerd. Met de verspreiding van de hoofse liefdesopvattingen naar het noorden van Frankrijk ontstond onder invloed van de hoofse roman (hoofse literatuur) de combinatie liefde-ridderschap (amour-chevalerie).

Tenslotte moet opgemerkt worden dat de middeleeuwse minneconcepties nogal konden variëren; per genre (hoofse liefde in de epiek is anders dan in de lyriek) en zelfs per tekst (bijv. het al dan niet tolereren van overspel).

LIT: L. Pollmann. *Die Liebe in der hochmittelalterlichen Literatur Frankreichs* (1966); M. Lazar. *Amour courtois en fin'amors dans la littérature du 12e siècle* (1964); R. Boase. *The origin and meaning of courtly love. A critical study of European scholarship* (1977); U. Liebertz-Grün. *Zur Soziologie des 'amour courtois'* (1977); S.C. Jaeger. *The Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals. 939-1210* (1985); R. Schnell. *Causa amoris. Liebeskonzeption und*

Liebesdarstellung in der mittelalterlichen Literatur (1985); E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord. Occitaanse troubadours 1100-1300* (1987); R. Zemel. 'Hoofse liefde in de literatuur van de twaalfde eeuw', in: *Herkennen wij de middeleeuwen?* (1988), p. 71-107; G. Duby. *De middeleeuwse liefde en andere essays* (1988). [H. Struik]

hoofse literatuur

Moderne verzamelnaam voor middeleeuwse lyrische, epische en dramatische werken bestemd voor een adellijk publiek die als voornaamste thema de hoofse liefde hebben. Voorzichtigheid is echter geboden bij het gebruik van deze term: in de 19e en 20e eeuw werden aan het begrip 'hoofs' connotaties toegevoegd die voor de middeleeuwse mens onbegrijpelijk zouden zijn. In de middeleeuwse literatuur is iemand al hoofs als hij zich sociaal aangepast gedraagt. Hoofsheid is een sociale gedragscode, die er op gericht is individuen in harmonie te laten samenleven; enerzijds door het vermijden van irritaties, anderzijds door het naleven van strenge spelregels in het maatschappelijk verkeer. Men kan zich afvragen of hoofse liefde wel het juiste criterium is bij de definiëring van het begrip hoofse literatuur; wellicht is het beter om hoofsheid het voornaamste thema van de hoofse literatuur te noemen.

Van Oostrom (1983, p. 125-129) noemt drie belangrijke aspecten van de functie die hoofse teksten vervulden voor een publiek dat in het algemeen aan het hof gezocht moet worden: ze boden verstrooiing, ze hadden een functie als statusobject voor de mecenas die ze liet vervaardigen en ze dienden zelf als lering voor het bereiken van het hoofse ideaal. Er is lange tijd strijd geweest over de vraag of hoofse liefde alleen een literaire conventie betreft of ook in zekere mate de werkelijkheid weergeeft. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat dit laatste het geval is.

In Frankrijk, de bakermat van de hoofse literatuur, neemt men als aanvangsdatum de Zuid-Franse troubadourslyriek (troubadour) van Guillaume IX (1071-1127) en diens tijdgenoten. Rond het midden van de 12e eeuw breekt de hoofse literatuur in Noord-Frankrijk door, zowel in de lyriek (trouvère) als in de epiek (Brits-Keltische roman). De grootste 12e-eeuwse auteur is Chrétien de Troyes die in zijn Arturromans de verschillende verschijningsvormen van de hoofse liefde thematiseerde: buitenechtelijke liefde in *Le chevalier de la charrete*, huwelijk en liefde in *Erec et Enide* en *Le chevalier au lion* en ten slotte hoofsheid en spiritualiteit in *Le conte du Graal*. De hoofse literatuur bereikt een tweede hoogtepunt met de onvoltooide *Roman de la Rose* van Guillaume de Lorris (ca. 1235). Het einde van de hoofse literatuur laat men wel samenvallen met de voltooiing van de *Roman de la Rose* door Jean de Meung (ca. 1270).

De Middelnederlandse hoofse literatuur kan onderverdeeld worden in hoofse lyriek (minnelied-1), hoofse epiek en hoofs toneel.

De *hoofse lyriek* wordt gekenmerkt door vaste motieven en vaste stof en door een vrij strak schema met strofen van meestal acht versregels met per versregel vier geaccentueerde lettergrepen. De belangrijkste vertegenwoordiger van de hoofse lyriek in de Nederlanden is Hendrik van Veldeke (2e helft 12e eeuw).

De *hoofse epiek* wordt vertegenwoordigd door de hoofse romans. In het algemeen worden deze naar de stof ingedeeld in drie groepen: 1) de klassieke romans, 2) de Brits-Keltische romans en de Arturromans, en 3) de Oosterse romans. In alle drie spelen typisch hoofse elementen als gastvrijheid, het beheersen van emoties, dienstbaarheid aan God en vorst en de uitvoerige beschrijving van allerlei ceremonieel een rol. Omdat de liefde tussen man en vrouw in de Karelroman nauwelijks een rol speelt en vrouwen soms geslagen worden, rekent men dit type

ridderroman nog wel tot de zogeheten voorhoofse literatuur. Het onderscheid tussen voorhoofs en hoofs geldt tegenwoordig echter als verouderd; hierom en vanwege de diffuse betekenis van de term 'hoofs' is het beter om te spreken van ridderromans.

De abele spelen zouden de vertegenwoordigers van het *hoofse toneel* zijn. Deze theorie is tegenwoordig omstreden. Het is echter opvallend, dat er alleen in het Middelnederlands toneelspelen bekend zijn met een hoofse thematiek. Van recente datum is de benaderingswijze de abele spelen te beschouwen als exponenten van de middeleeuwse, door een burgerlijke ideologie bepaalde, stadsliteratuur.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Knuvelder; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert; J.D. Janssens (red.). *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw* (1982); W.P. Gerritsen. 'Wat is hoofsheid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Hoofse Cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur* (1983), p. 25-40; F.P. van Oostrom. 'Hoofse cultuur en litteratuur', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Hoofse Cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur* (1983), p. 119-138; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (1987), p. 86-136; C. Hogetoorn. 'Lyrische dichtkunst', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 57-84; O.S.H. Lie. 'Het abel spel van Lanseloet van Denemerken in het handschrift-Van Hulthem: hoofse tekst of stadsliteratuur?', in: H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (1991), p. 200-216; F. Willaert e.a. (red.). *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (1992); T. Meder. 'Hoofsheid in de Boekjes van Zeden', in: *Spektator* 21(1992), p. 308-326; T. Meder. "'Hoofsheid" in 13e-eeuwse Middelnederlandse handschriften', in: *SpL* 35(1993), p. 197-225. [H. Struik]

hoogdruk of boekdruk

Term uit de drukkerswereld voor de druktechniek waarbij de drukkende, geïnkte delen hoger liggen dan de niet-drukkende delen. De hoogdruk, vervaardigd met loden letter, of wat illustraties betreft in de vorm van houtsnedes, is vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst tot de jaren '60 van de 20e eeuw de normale techniek geweest. Sindsdien heeft de vlakdruk snel terrein gewonnen (met name de offsetdruk). De diepdruk was vooral voor illustraties (gravures) in gebruik.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; Wilpert; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1966), p. 51. [P.J. Verkruisje]

hoorfout zie dicteerfout

hoorspel, luisterspel of radiospel

Dramavorm uitsluitend bestemd om door de radio te worden uitgezonden. Omdat het visuele element volledig ontbreekt, spreekt men ook wel van een luisterspel.

Het hoorspel maakt ter vervanging van de visuele mogelijkheden van het toneel veelvuldig gebruik van sfeerscheppende geluidseffecten zoals muziek, achtergrondgeluiden en geluidsimitaties.

Een groot aantal auteurs heeft hoorspelen geschreven. Bekende voorbeelden zijn Annie M.G. Schmidts cabaretreeks *De familie Doorsnee* (1954) en L.P. Boons *Het geweeschot* (1951) en *De trein van Zaterdagavond* (1953). Beroemd werd ook de Nederlandse vertaling door Hugo Claus van Dylan Thomas' in 1954 voor de BBC geschreven stemmenspel *Under Milk Wood* (*Onder het melkwoud*, 1961). Het tijdschrift (*H*)oordeel; maandblad voor de hoorspelliefhebber (vanaf 1988) is geheel aan het hoorspel gewijd.

LIT: Bantel; Best; Gorp; HWR; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; A. Poppe. *Het luisterspel* (1966²). [G.J. van Bork]

Horatiaanse ode

Aanduiding voor een ode geïnspireerd op het type zoals geschreven door Horatius (65-8 v.Chr.). Algemeen kenmerk hiervan is dat dit lierdicht - in tegenstelling tot de Pindarische ode - een strofische opbouw heeft. Horatius gebruikte hiervoor allerlei versmaten of combinaties daarvan, veelal overgenomen van de Griekse dichters Sapfo en Alcaeus.

In Nederlandstalige navolgingen van de Horatiaanse ode ziet men dat de strakke schema's van Horatius lang niet altijd worden nagevolgd. Zo is J. van Houts 'vertaling' van Horatius' ode 'Eheu fugaces', beginnend met 'Eylaes, eylaes, hue vliegen zo' (ed. Walch, 1947², p. 238-239), een tamelijk vrije bewerking, ook in prosodisch opzicht; Vondel gaf er zelfs een prozabewerking van (1653).

Maar er zijn ook pogingen gedaan om Horatius' oden nauwkeurig in het Nederlands te vertalen. Dat ziet men bijv. bij Kinker, die de bekende ode 'Odi profanum vulgus', geschreven in de zogenaamde alceïsche strofe, ook metrisch nauwkeurig probeerde na te volgen. Men zie de eerste strofe:

Onheilig graauw! U haat ik; verwijder u!
Gewijde schaar van maagden en jongelingen,
Hoor me, als der Zanggodinnen Priester,
Liederen zingen, die nooit gehoord zijn.
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 2, 1820, p. XI).

De Horatiaanse ode is meestal meditatief van karakter.

LIT: Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert; J.L. Walch. *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis* (1947²), p. 237-239; G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967), p. 143-149. [G.J. Vis]

horrorstory zie griezelverhaal

hortus conclusus

Aan het aards paradijs ontleend ideaalbeeld van een lustoord in de hoofse literatuur. Anders dan de antieken die de vrije natuur prefereerden (locus amoenus) kozen de 12e- en 13e-eeuwse auteurs voor een geciviliseerde, van de buitenwereld afgesloten en daarom discrete en exclusieve locatie. De 'omsloten tuin' - ook in de vorm van een gestileerde boomgaard (vergier) - is een locus amoris, een plaats om lief te hebben, en komt als zodanig in bijna elke hoofse tekst voor, bijv. in Segher Diengotgafs *Tprieel van Troyen* (ed. De Waard en Dupuis, 1965) en in nog sterkere mate in Guillaume de Lorris' deel van de *Roman van de Roos*.

LIT: R.M.T. Zemel. 'De hoofse wereld in de Beatrijs', in: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 345-376. [W. Kuiper]

houtgravure

Afbeelding, uitgesneden in kops peren-, kersen-, esdoorn- of palmhout, met behulp van een burijn. De houtgravure, in de 18e eeuw ontwikkeld uit de kopergraveertechniek, valt onder de hoogdruk en kan tegelijk met het loodzetsel in dezelfde drukvorm ingekoooid worden (formaatmaken). Van houtgravures kunnen grotere oplagen gedrukt worden dan van houtsneden. Gedurende de 18e en 19e eeuw is de houtgravure veel gebruikt voor boekillustratie tot ze verdrongen werd door het cliché-2.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990⁵, p. 30-41. [P.J. Verkruijsse]

houtsnede of xylografie

Afbeelding of versierde hoofdletter (initialaal; factotum) in een blok kersen-, appel- of perenhout uitgesneden, die na inkten afgedrukt kan worden. De houtsnede valt onder de hoogdruk en kan tegelijk met het loodzetsel in dezelfde drukvorm ingekoooid worden (formaatmaken). Houtsneden kenmerken zich door vrij dikke lijnen die de druk van de drukpers moeten kunnen weerstaan en door de afwezigheid van kruisarceringen die in hout nauwelijks aan te brengen zijn. Wanneer hele pagina's van een boek uit hout gesneden worden, spreekt men van een blokboek.

Vooraf in de incunabelperiode worden houtblokken door drukkers steeds weer opnieuw gebruikt in hun uitgaven, ook als de illustraties niet geheel bij de tekst passen. Door de erop uitgeoefende druk van de drukpers slijten houtblokken en kunnen ze beschadigd worden. Deze slijtageverschijnselen kunnen de bibliograaf in staat stellen de chronologische plaats te bepalen van ongedateerde drukken temidden van wel gedateerde door te letten op de mate van beschadiging. De bibliograaf dient er rekening mee te houden dat vanaf de 16e eeuw in plaats van houtsneden ook loden afgietsels van initialen in omloop komen die een veel ruimer verspreidingsgebied hebben dan de individuele, aan één drukkerswerkplaats gebonden houtsnede. Het verschil tussen een afdruk van beide is niet of nauwelijks vast te stellen.

Overzichtswerken waarin Nederlandse incunabelhoutsneden beschreven of afgebeeld staan, zijn: W.M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century* (1884); A.J.J. Delen, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges, des origines jusqu'à la fin du XVIIIe siècle* (3 dln., 1924-1935), M.J. Schretlen, *Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth*

century (1925) en I. Kok, *De houtsneden in de incunabelen van de Lage Landen 1475-1500* (2 dln., 1994). De houtsnede als illustratiemateriaal is in gebruik gebleven tot ze in de 19e eeuw goeddeels door de houtgravure en de lithografie (steendruk) verdrongen werd. Uit het begin van de 20e eeuw zijn evenwel de houtsneden van Frans Masereel beroemd, o.a. als illustratie bij het werk van Stijn Streuvels en Herman Teirlinck.

LIT: BDI; Hiller; Scott; I. Kok. 'A new study of woodcuts in the incunabula of the Netherlands', in: *Quaerendo* 12 (1982), p. 159-167; F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990)⁵, p. 30-41. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

hovedans zie rei-2

huiselijke poëzie

Subgenre van de poëzie waarin (vaak triviale) huiselijke of familiale onderwerpen op een moraliserende toon aan de orde worden gesteld. De meest uitgesproken voorbeelden ervan kunnen gevonden worden in de poëzie van het 19e-eeuwse idealistisch realisme (biedermeier): bijv. H. Tollens' 'Huisselijk geluk' en 'Aan mijne kinderen' (*Gedichten*, dl. 1 en 2, 1855, resp. p. 123-128, 129-138) en N. Beets' 'Aan mijn vader' en 'Kinderkusje' (*Gedichten*, dl. 3, z.j., p. 32, 397). Andere auteurs van het genre zijn J.J.L. ten Kate, M. Dodd en J.M. Dautzenberg. De huiselijke poëzie werd belachelijk gemaakt door o.m. Frederik van Eeden in diens parodie *Grassprietjes* (1885).

LIT: Gorp; Laan; Myers/Simms; E. Krol. *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840* (1997). [G.J. van Bork]

humanisme

Sinds de 19e eeuw wordt 'humanisme' gehanteerd als algemene term voor de levensvisie die de mens in plaats van God centraal stelt. Meer specifiek gebruikt, is het humanisme (alleen het woord 'humanist' komt contemporain voor) van oorsprong een taalkundig-onderwijskundige beweging binnen de renaissance, ontstaan in Italië in het begin van de 14e eeuw en ook weer met de renaissance verdwenen, al zou men het huidige onderwijs in de humaniora op het gymnasium nog steeds als daartoe behorend kunnen beschouwen. De Duitse pedagoog Niethammer gebruikte de term 'humanisme' voor het eerst in 1808 als onderwijskundig begrip. Als het manifest van de humanisten wordt beschouwd de *Rede over de menselijke waardigheid* uit 1486 van Pico della Mirandola.

De humanisten wilden de morele levensidealen van de klassieken weer opnemen, met name via de taal en stijl van de klassieke auteurs. Cicero, die in zijn werken de filosofie en retorica van de Grieken had samengebracht, werd het grote voorbeeld voor de humanisten die zich keerden tegen de door de middeleeuwse scholastiek

aangehangen combinatie van filosofie en theologie. Petrarca is de eerste die het middeleeuws Latijn verwerpt en het klassiek Latijn weer ten voorbeeld stelt.

De in de kloosters gedurende de Middeleeuwen bewaard gebleven manuscripten van klassieke teksten werden door de humanisten opnieuw in omloop gebracht, daarbij vanaf het midden van de 15e eeuw gesteund door de boekdrukkunst. Dankzij het humanisme is de wetenschap, die aan de universiteiten onder invloed bleef van de scholastiek, gesecculariseerd. Vele humanisten stelden zich tevens ten doel een wedergeboorte van het christendom te bewerkstelligen door hun filologische methode ook toe te passen op de bronnen van de bijbel en de geschriften van de kerkvaders. Van groot belang hierbij was de beweging van de Moderne Devotie waaruit de geschriften van Thomas a Kempis, Wessel Gansfort, Rudolf Agricola en Desiderius Erasmus voortkomen. Met name de laatste paste de filologische methoden op de bijbel toe. Erasmus heeft duidelijk invloed gehad op vroegrenaissancistische auteurs als Coornhert en Spiegel en op de humanisten na de oprichting van de Leidse universiteit: Doussa, Lipsius, Scaliger, Heinsius, Grotius.

Hoewel de internationale taal van de humanisten het Neolatijn was, hebben ze juist via het onderwijs (de Latijnse school) ook invloed gehad op de literatuur in de volkstaal door de nadruk te leggen op de imitatio van de klassieken. Een speciaal aan de Latijnse school verbonden genre is het Neolatijnse schooldrama.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Curtius; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. Lindeboom. *Het Bijbelsch Humanisme in Nederland* (1913); P.O. Kristeller. *Renaissance thought* (2 dln., 1955-1965); H.W. Fortgens. *Schola Latina: uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs* (1958); J.A. van Dorsten. *Poets, patrons and professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers and the Leiden humanists* (1962); H. Bongers. *Het humanisme in de 16e eeuw* (1966); S. Dresden. *Het humanistisch denken, Italië - Frankrijk 1450-1600* (1967); A. Constandse. *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (1967); L.W. Spitz. *The Renaissance and Reformation movements* (1971); J. IJsewijn. 'The coming of humanism to the Low Countries', in: *Itinerarium italicum* (1975); *Mitteilungen der Kommission für Humanismusforschung* (1975-....); I.M. Veldman. *Maarten van Heemskerck and Dutch humanism in the sixteenth century* (1977); R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers (red.). *Tot meesten nu ende dienst van de jeught; een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815* (1985); A. Buck. *Humanismus. Seine europäische Entwicklung in Dokumenten und Darstellungen* (1987); S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus. Klassieke en christelijke denkbeelden in de Nederlandse renaissance-literatuur* (1989), p. 141-160; J.P. Guépin. *Het humanisme 1350-1850* (1993). [P.J. Verkruijsse]

humanistisch schrift

Moderne benaming voor de schriftsoorten die tijdens de renaissance door de humanisten (humanisme) zijn ontwikkeld. Al in de tweede helft van de 14e eeuw hebben auteurs als Petrarca en Dante belangstelling voor de auteurs uit de Klassieke Oudheid en voor oude handschriften. Deze interesse is kenmerkend voor de humanisten. In tegenstelling tot wat men nu wel eens beweert, waren de humanistische geleerden zich er terdege van bewust dat de handschriften waarin de klassieke auteurs waren overgeleverd niet uit de Oudheid stamden: handschriften uit de 4e tot en met de 6e eeuw noemen ze 'buitengewoon oud' ('mire vetustus' of 'mire antiquus'); Karolingische handschriften uit de 9e tot de 11e eeuw zijn 'zeer oud' ('vetissimus' of 'antiquissimus'); laat-Karolingische handschriften uit de 11e en 12e eeuw zijn 'oud' ('vetustus') en gotische handschriften uit de 13e en 14e eeuw

zijn 'halfoud' ('semivetus' of 'mediae antiquitatis'). De term 'oud' ('vetustus' of 'antiquus') wordt ook in het algemeen gebruikt voor oude handschriften, of die nu Karolingisch of gotisch zijn.

De schriftsoorten vóór de 12e eeuw noemen de humanisten 'oude letters' ('litterae antiquae'). Ook hun eigen schriftsoort krijgt de naam littera antiqua: rond 1400 beginnen humanisten uit Florence de Karolingische minuskel zo goed mogelijk te imiteren. Al spoedig krijgt de humanistische minuskel een geheel eigen karakter. Het volgroeide humanistische schrift wordt rond 1460-1470 de basis van de drukletter romein.

Naast de humanistische minuskel ontwikkelt zich een humanistische cursief (littera italica), die waarschijnlijk het best gekenmerkt kan worden als een 'humanistisch' vormgegeven gotische cursief (littera cursiva). Deze cursief werd vooral toegepast bij handschriften op papier en in de bestuurlijke administratie.

LIT: B.L. Ullman. *The Origin and Development of Humanistic Script* (1960); B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 186-189; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 181-189. [H. Struik]

humanistische cursief zie littera italica

humanistische minuskel zie littera antiqua

humanitair expressionisme of romantisch expressionisme

Binnen het expressionisme is een tweetal richtingen aan te wijzen, een collectief gerichte groep schrijvers met humanitair gerichte idealen en een veel individualistischer gerichte groep dichters. Tussen 1910 en 1920 brak bij veel kunstenaars en intellectuelen het besef door dat de mens zich actief diende in te zetten voor veranderingen in de samenleving. Vooral in landen die betrokken waren bij de Eerste Wereldoorlog ontstonden groepen jonge kunstenaars die zich verzetten tegen de geldende moraal en de afzijdigheid van de kunstenaar in een elitair individualisme. Daaruit ontstond een nieuw activisme met belangstelling voor de verhouding individu-gemeenschap. De humanitair-expressionisten zagen het individu opgenomen in een kosmische verbondenheid met die gemeenschap. Het humanitair expressionisme is dan ook internationaal van karakter ('volkerengemeenschap') en pacifistisch. Zijn maatschappelijke en ethische gerichtheid komt het duidelijkst tot uiting in Duitsland, met name in tijdschriften als *Der Sturm* (1910-24) en *Die Aktion* (1911-25). Belangrijke vertegenwoordigers waren Kurt Hiller, August Stramm, Frans Werfel en Kurt Pinthus (*Menschheitsdämmerung*, 1920).

In het Nederlandse taalgebied kent het humanitair expressionisme vrijwel uitsluitend vertegenwoordigers in België: Paul van Ostaijen (alleen in het begin van zijn dichterschap), Wies Moens, Gaston Burssens, Victor J. Brunclair, Marnix Gijsen, Karel van den Oever, Eug. de Bock e.a. Zij verenigden zich in het tijdschrift *Ruimte*

(1920-21) dat in tal van bijdragen verbondenheid met het Duitse expressionisme toonde en met het Vlaamse activisme.

LIT: L. van Passel. *Het tijdschrift Ruimte (1920-1921) als brandpunt van het humanitair expressionisme* (1958). [G.J. van Bork]

humor

Algemene aanduiding voor datgene wat (bijv. in een literair werk) de lachlust opwekt. Kunstgrepen die dit effect (beogen te) bereiken zijn altijd te herleiden tot het principe van de tegenstelling (antithese), vooral op het semantische vlak. Zo kan een auteur een bepaalde tekst humoristisch voorstellen in een parodie, terwijl in de pastiche hetzelfde gebeurt met een groep werken (bijv. een genre); de tegenstelling die ontstaat tussen origineel en bewerking wekt de lach op. Ook niet-literaire verschijnselen kunnen humoristisch behandeld worden, bijv. in de vorm van een karikatuur, zoals de onderwijzer in de figuur van meester Pennewip uit Multatuli's *Woutertje Pieterse*.

De vorm van de humor kan variëren van licht (vgl. ironie) tot zwaar (vgl. sarcasme, satire). De kwaliteit kan platvloers zijn zoals in sommige travestieën, maar ook fijnzinnig, bijv. in de vorm van het understatement.

Humor werkt relativerend ten opzichte van de werkelijkheid, vandaar een ware cultus ervan in de romantiek. Maar uit de aard der zaak is het verschijnsel zo oud als de mensheid. Humor wordt vaak als antipode gezien van ernst, en als zodanig komt het verschijnsel weinig voor in tragedie en elegie. Maar de vraag 'ernst of kortswijl' (Huet 1866) wordt beslist in het voordeel van de niet-ernstige pool wanneer het gaat om klucht (klucht-1), blijspel, spotlied, of een kunstvorm als het cabaret.

Humor is kennelijk een gewild fenomeen bij lezer en schrijver. Enigszins vergelijkbaar met de behoefte aan een rijmwoordenboek was er in de 19e eeuw ook belangstelling voor een werk als *Proeven van een humoristisch-satirisch woordenboek der zamenleving* (1845) geschreven door I.J. Lion.

LIT: Abrams; Baldick; BDI; Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Scott; Wilpert; C.F. van Duyl e.a. *Scherts, humor en satire* (1895); C. Hazewinkel. *Bijdrage tot de psychologie der humoristen* (1922); E. Jongejan. *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland* (1933); R. Casimir e.a. *Humor in Holland* (1940); W.H. Staverman. *Humor en humoristen* (1940); G. Stuiveling. *Humor, ironie en sarkasme bij Multatuli* (1955); H. van den Bergh. *Konstanten in de komedie* (1972); H. de Coninck. 'Humor in de poëzie', in : *Jeugd en Cultuur* 26 (1981-1982), p. 202-216. [G.J. Vis]

humoreske

Komische schets of vertelling, waarin ernst en humor meestal zijn gecombineerd. Het genre kwam tot bloei in de 18e eeuw, aanvankelijk in dichtvorm; men denke aan Starings' Jaromir'-gedichten en in de 19e eeuw aan teksten van De Genestet. Later wordt de prozavorm geliefd, zoals bij Heijermans ('Falklandjes') en Carmiggelt ('Kronkels').

Soms nadert de humoreske de groteske, zoals in sommige cursiefjes van Koot of Stoker. Naar de graad van spot (ironie, sarcasme) kan de humoreske variëren van lichtvoetige burleske tot venijnige satire.

LIT: Best; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

hybrida zie littera hybrida

hymenaeus zie epithalamium

hymne

Lofdicht, in de eredienst en bij openbare feesten ontstaan, ter ere van een godheid of een heilige. Vandaar dat dit genre, in tegenstelling tot de ode, oorspronkelijk een overwegend religieus karakter heeft, zoals dat het geval is met de psalmen. Menig Latijns kerklied uit de rooms-katholieke liturgie draagt de naam van hymne. Vanaf de reformatie verschijnen er ook hymnen in de volkstaal. Tevens komen er steeds meer hymnen met een profaan karakter (D. Heinsius' *Hymnus of Lof-sanck van Bacchus*, 1614). Tot in de 20e eeuw is het genre beoefend, o.a. door A. Verwey en H. Roland Holst-van der Schalk. De grenzen met ode en dithyrambe zijn soms moeilijk te trekken.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

hypallage

Term uit de stijltheorie voor een vorm van enallage waarbij een adjectief voorkomt op een andere plaats - meestal naar voren geschoven - dan men op logische gronden zou verwachten, bijv. 'de groene geur van het gras'. Hier is sprake van een contigu verband, immers de kleur van het gras wordt waargenomen tegelijk met de geur (als zodanig is het tevens een vorm van synesthesie). Op basis van het principe van de contiguïteit is er verwantschap met het fenomeen metonymie.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

hyperbaton zie Distanzstellung

hyperbool

Stijlfiguur waarbij men, soms in de vorm van beeldspraak, een uitspraak op overdreven manier kracht bijzet: 'bliksemsnel', 'een zee van tranen' e.d. In dit soort gevallen is de hyperbool een cliché-1. Men kan deze stijlfiguur echter ook met komische bedoelingen gebruiken, waardoor humor ontstaat, zoals in het gedicht 'De leeuw' van de Schoolmeester, dat aldus begint (cursivering van ons):

Een leeuw is eigenlijk iemand,
Die bang is voor niemand.
Zijn oogen en zijn neus
Zijn groter dan die van een reus
En zijn muil/ Is een ware moordkuil;
(De Schoolmeester. *Gedichten*, ed. Mathijssen en Van Deel, 1979, p. 94).

De hyperbool is het tegenovergestelde van de litotes en het understatement.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

hypercatalectisch

Term uit de prosodie voor de syllabeovertolligheid aan het eind van een metrische (metrum) versregel. Het verschijnsel komt in de Nederlandstalige poëzie vaak voor. Zo maakt een vergelijking van de eerste en de tweede regel van Kloos' sonnet 'Ik denk altoos aan u' duidelijk, dat de eerste regel (als gevolg van het vrouwelijk rijm) hypercatalectisch is:

Ik denk altoos aan u, als aan die droomen
Waarin, een ganschen, langen, zaalgen nacht,
(W. Kloos. *Verzen*, dl. 1, 1917³, p. 7).

Behalve in jambische verzen, zoals het bovenstaande van Kloos, komt het verschijnsel ook voor in regels met een andere versmaat, bijv. in de derde regel van de eerste strofe van 'De zelfmoordenaar' van Paaltjens (geschreven in de anapest):

In het diepst van het woud
- 't Was al herfst en erg koud -
Liep een heer in zijn eentje te dwalen.
(P. Paaltjens. *Snikken en grimlachjes*, 1867, p. 49).

In tegenstelling tot de catalectische regel, waar één of meer syllaben ontbreken, heeft de hypercatalectische regel dus een overschot aan lettergrepen.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

hypofoon

Term uit de retorica voor een variant van de sermocinatio: men last in een rede of verhaal-1 een vraag of objectie in, waarop vervolgens het antwoord (anthyphora) wordt gegeven, bijv. (cursivering van ons):

Te Delft.... *Gij kent toch Delft?* Dit stadje is schoon gelegen

(P.A. de Genestet. CC, ed. Oort, 1912², p. 229).

Men verwarre de hypofoon niet met de enigszins hieraan verwante beurtzang.
LIT: Lausberg; Shipley. [G.J. Vis]

hypostase zie hypostasis

hypostasis of hypostase

Vorm van beeldspraak waarin een abstractie, respectievelijk een hoedanigheid, wordt voorgesteld als iets concreets, respectievelijk iets zelfstandigs. Menig spreekwoord bevat een hypostase, zoals het Vlaamse 'Een jaar is aan geen staak gebonden' (een jaar is zo weer voorbij).

Vaak heeft de hypostase de vorm van een personificatie, bijv. in de regels

Om te vergaan, / dood, maak mij zoet
(G. Achterberg. VG, 1974⁵, p. 110).

LIT: Cuddon; Marouzeau; Metzler; Shipley. [G.J. Vis]

hysteron proteron, proteron hysteron of prothysteron

Term uit de stijltheorie voor een (chrono)logische omkering van zaken. Bijvoorbeeld het begin van 'Een brief' van Willem van Iependaal:

Ze hebben vader vrijdagavond
Op een handkar thuisgebracht
Hij zonk ineen bij 't werkschooien.
(J. Klöters. *Omdat ik zoveel van je hou*, 1991, p. 131.)

Soms wordt het procédé toegepast onder invloed van rijm dwang, zoals bij Jacob van Maerlant in zijn *Spiegel historiael* over Karel de Grote:

So staerc was hi inden strijt,
Dattem gheviel meer dan tere tijt,
Dat hi eenen ridder ontwee clovede
Vanden sittene toten hovede
(ed. De Vries en Verwijs, 1863, IV¹, 2, 51-54),

waar er geen enkele reden is te veronderstellen dat het slachtoffer op zijn kop in het zadel zit.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis/W. Kuiper]

I

iconiciteit

Vormgevingsprincipe waarbij de auteur in de (vooral visuele) presentatie van een tekst iets laat zien van wat er op inhoudelijk niveau aan de orde is. Zo geeft H.C. ten Berge (1938) in zijn gedicht 'Maker en model', handelend over een spiraalvormige beweging, hiervan een typografische uitbeelding door de regels zo onder elkaar te plaatsen, dat ze de indruk wekken van een spiraalvormig voorwerp:

ik beschrijf
een spiraal
naar het wit woordkristal
dat als laatste prijs wordt gegeven

waarna hij een bepaald soort wenteltrap (met alle gevolgen van dien) aldus uitbeeldt:

ik hak
en schep
een wenteltrap
die treden
mist
zodat ik in mijn leegte stap
en val

(*De witte sjamaan*, 1973, p. 8).

De toepassing van dit principe kan ook op andere niveaus dan het visuele plaats vinden. Zo hanteert Nijhoff de doorgaande ritmische beweging van het enjambement graag op plaatsen waar een bewegingsnotie wordt uitgedrukt:

wij voelden hoe een *groot*
Waaien ons aangreep, hoe de *wieken van de*
Vaart van den tijd ons droegen naar den dood
(VG, 1974⁴, p. 108).

Een bekende vorm van iconiciteit is het figuurgedicht. Verwant is het kalligram.

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Shipley; G.J. Vis.
'Iconiciteit en ritme; klankexpressie bij Nijhoff', in: *FdL* 32 (1991), p. 47-61. [G.J. Vis]

iconografie

Kunsthistorische term voor de discipline die zich bezighoudt met de onderwerpen en voorwerpen uit de beeldende kunst en met hun diepere betekenis of inhoud. Er zijn in de iconografie drie stadia te onderscheiden die samenhangen met de drie betekenislagen van een kunstwerk. In de pre-iconografische beschrijving wordt een inventarisatie gemaakt van alles wat op een kunstwerk waargenomen wordt zonder dat verbanden tussen de voorwerpen gelegd worden en zonder dat er geïnterpreteerd wordt. In de fase van de iconografische beschrijving wordt getracht de elementen van een voorstelling met elkaar in verband te brengen opdat een thema of onderwerp herkend kan worden. Voor deze tweede fase is kennis nodig van de vormgevingsprincipes uit de tijd van het kunstwerk, zoals die bijv. in mythografieën of in de bijbel zijn overgeleverd. Voor de periode van de renaissance met name zal

de aanpak van de kunsthistoricus en die van de literair-historicus ten aanzien van de bimediale genres als de emblematiek (emblema) parallel lopen.

In de derde fase, die van de iconografische interpretatie, wordt gezocht naar de diepere, symbolische betekenis zoals die door de kunstenaar bedoeld moet zijn. De daarop volgende iconologische interpretatie (iconologie) houdt zich bezig met de diepere betekenis van een kunstwerk in een ruime cultuurhistorische context.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; MEW; R.S. Loomis. *Arthurian legends in medieval art* (1938); R. Lejeune en J. Stiennon. *De Roelandsaga in de middeleeuwse kunst*, 2 dln. (1966); K. Varty. *Reynard the fox. A study of the fox in medieval English art* (1967); D.J.A. Ross. *Illustrated medieval Alexander-books in Germany and the Netherlands* (1971); J.J.M. Timmers. *Christelijke symboliek en iconografie* (1985²); R. van Straten. *Een inleiding in de iconografie. Enige theoretische en praktische kennis* (1994⁴). [P.J. Verkruijsse]

iconologie

Kunsthistorische term voor de discipline die op basis van o.a. de resultaten van de iconografie zich tot taak stelt voorwerpen van beeldende kunst in een algemeen cultuurhistorisch kader te plaatsen. Met name waar het bimediale genres als het emblema betreft, zijn er raakvlakken tussen iconologie en neerlandistiek.

Voorbeelden van een combinatie van iconografische en literair-historische gegevens tot een iconologische interpretatie vormen de studies van W.Gs Hellinga: *Rembrandt fecit 1642* (1956), waarin hij Rembrandts *Nachtwacht* in relatie brengt met Vondels *Gysbreght van Aemstel*, en die van A.J. Gelderblom: 'Jonge zieltjes, vlucht tot trouwen' (in: id. *Mannen en maagden in Hollands tuin* (1991), p. 94-119), waarin hij een nieuwe interpretatie geeft van Jan Luykens *Duytse lier*.

LIT: Wilpert; R. van Straten. *Een inleiding in de iconografie. Enige theoretische en praktische kennis* (1994⁴). [P.J. Verkruijsse]

ictus

Term uit de prosodie voor het hoofdaccent (accent) in het heffingsvers of in het metrische (metrum) vers. Zo kan men in de tweede regel van de beginstrofe van het gedicht 'Satyr en Christoffor' van Nijhoff op grond van de oppositie tussen de woorden 'water' en 'land' aan twee van de drie beklemtoonde syllaben ('wa', 'dan' en 'land') een extra nadruk geven (namelijk 'wa' en 'land'), aldus:

Ach, Christoffor, vertrouwder
In 't water dan op 't land
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴ p. 83).

Sommigen hanteren de term als synoniem van accent in poëzie-1; anderen reserveren de aanduiding voor de heffingsplaats in metrische poëzie.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

ideal copy

Term uit de analytische bibliografie voor een op ideale wijze samengesteld exemplaar van een oplage, uitgave of druk. De door Greg en Bowersgeïntroduceerde term heeft tot veel misverstanden geleid. Bowers verstond onder een ideal copy een boek met het volledige aantal bladen zoals het na het drukproces in perfecte staat de drukkerij verlaat, inclusief alle blanke bladen die deel uitmaken van een katern en alle cancels en toegevoegde bladen zoals die door de drukker/uitgever bedoeld waren.

Als gevolg van de wijze van werken in een drukkerij ten tijde van de handpers kunnen exemplaren van één oplage tal van verschillen vertonen die hun weerslag kunnen hebben op de tekst van een boek. Aangezien het vrijwel onmogelijk geacht moet worden om alle exemplaren van de oplage te achterhalen en te collationeren, menen velen - onder wie Lorene Pouncey - dat het nastreven van een ideal copy een idée-fixe is.

De nieuwe definitie van Tanselle houdt meer rekening met de tekstgeschiedenis dan die van Bowers. Een ideaal of standaardexemplaar is volgens Tanselle een historische reconstructie van de drukvormen van de exemplaren van een oplage. Alle varianten met hun verschillende staten (staat), of ze nu bedoeld of toevallig zijn, horen bij de beschrijving van een ideal copy zolang de wijzigingen zich voltrokken hebben onder verantwoordelijkheid van de drukker-uitgever.

De bibliograaf dient dus zoveel mogelijk exemplaren te achterhalen en te collationeren. In de beschrijving van de ideal copy hoort naast de collatieformule een overzicht van alle gevonden varianten in al hun staten. Een ideal copy levert aldus het materiaal voor de drukgeschiedenis van een tekst. Vergelijking van de ideal copies van de verschillende drukken van een tekst stelt de tekstediteur in staat om een ideale tekst of copy-text te reconstrueren.

LIT: Brongers; Feather; Gorp; Mathijssen; F. Bowers. *Principles of bibliographical description* (1949; repr. 1994), p. 113-123; L. Pouncey. 'The fallacy of the ideal copy', in: *The Library*, 5th series, 33 (1978), p. 108-118; G.Th. Tanselle. 'The concept of "ideal copy"', in: *Studies in Bibliography* 33 (1980), p. 18-53; P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 31-32. [P.J. Verkruijsse]

ideale lezer

Term uit de receptie-esthetica voor een hypothetische lezer op tekstextern gebied. Deze is te beschouwen als degene die alles realiseert en waardeert wat de auteur (bewust en onbewust) in zijn kunstwerk tot stand heeft gebracht; als zodanig is de ideale lezer een spiegelbeeld van de auteur zelf. Verwant aan deze instantie is het tekstinterne type van de impliciete lezer, niet te verwarren met het tekstexterne type van de expliciete lezer. Er zijn stromingen geweest in de receptie-esthetica die ervan uitgingen dat de ideale lezer gevonden kan worden door kritische samenvoeging van het totaal van reële lezers van een tekst.

LIT: Cuddon; H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

idee

Door Maatje omschreven als de probleemstelling van een literair werk. Van de drie elementen, stof, thema en idee, is de laatste het meest abstract en in feite een interpretatieve samenvatting in enkele woorden van de problematiek van een literair werk. Zo opgevat is de verhaalsituatie typisch voor een bepaalde idee, d.w.z. ze is er een beeld (eidos) voor. Drop spreekt in dit verband over de 'centrale idee' en de 'subideeën' van een roman. Hoe hechter de roman geconstrueerd is, des te sterker de onderdelen ervan bijdragen aan het beeld van de 'centrale idee'. Het zal duidelijk zijn dat er in deze zin een sterke verwantschap is tussen 'idee' en de termen thema en motief. Dezelfde problemen die zich voordoen bij het vaststellen van de thema's en motieven in een literair werk, doen zich voor bij het vaststellen van de idee. In de praktijk is de term nauwelijks bruikbaar, omdat de receptiegeschiedenis van literaire teksten laat zien dat verschillende lezers tot verschillende opvattingen komen t.a.v. zoiets als een 'centrale idee' in een literair werk. We hoeven daarvoor maar te kijken naar de verschillende interpretaties die er in de loop der eeuwen gegeven zijn aan de centrale problematiek van Shakespeare's *Hamlet* (ca. 1600) of, om een recenter voorbeeld te geven, aan Celine's *Voyage au bout de la nuit* (1932). Bovendien is de eenheidsconceptie die ten grondslag ligt aan het vaststellen van een centrale idee in een tekst aan discussie onderhevig.

LIT: Bantel; Drop; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 203-207; G.P. Knapp. 'Stoff-Motiv-Idee', in: *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft*, Bd. 1 (1980⁶), p. 200-207; J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981). [G.J. van Bork]

ideeëndrama

Term uit de toneel- of literaire kritiek voor een drama waarin een bepaalde idee, meestal van wereldbeschouwelijke aard, centraal staat. Die idee beheerst de persoonlijke lotgevallen van de dramatis personae. Sommigen zijn van mening dat het klassieke drama altijd tevens ideeëndrama is. In dat geval zijn J. van den Vondels *Jozef in Dothan* (1640) en *Lucifer* (1654) goede voorbeelden. De begrenzing van het begrip ten opzichte van geëngageerd toneel of didactisch drama als bijv. *Elkerlijc* (15e eeuw), is niet altijd duidelijk. Meestal overheerst de mening dat de idee zo overheersend is, dat de personages die haar dragen, gereduceerd worden tot bloedeloze papieren figuren. Om die reden zou men Henriëtte Roland Holsts *De opstandelingen* (1910) een ideeëndrama kunnen noemen. Veel ideeëndrama's worden daarom ook gepresenteerd of opgevat als leesdrama's.

LIT: Best; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

identiek rijm zie gelijk rijm

ideogram

Term uit de schriftgeschiedenis voor een schriftteken dat abstracter en meer lineair is dan de meer concrete en figuratieve tekens uit een eerder stadium van het schrift, de pictografie (pictogram).

LIT: BDI; Cuddon; Marouzeau; Morier; Scott; I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

idiolect

Term uit de semiotiek en de literatuursociologie voor de taal van één individu met individueel bepaalde eigenaardigheden. Als dit individu de auteur is, valt het idiolect samen met auteursstijl (stijlsoort). Wordt de term echter gebruikt voor de taal van personages uit een letterkundig werk, bijv. een roman, dan staat de inhoud van het begrip in functie van de plot van het verhaal, en dient men deze inhoud te relateren aan de couleur locale die, door het specifieke taalgebruik van de optredende figuren, wordt aangebracht om het gebruikte dialect, het milieu, de zeden enz. te schilderen die in de tekst worden gepresenteerd.

LIT: Baldick; Boven/Dorleijn; Cuddon; Myers/Simms; Shipley; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²); G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 137-139. [G.J. Vis]

idioticon

Een idioticon is een woordenboek dat de woordenschat van een dialect beschrijft. Veel idiotica ontstonden in Vlaanderen onder invloed van de romantiek en de Vlaamse Beweging, vaak met taalpolitieke bedoelingen. Bekende voorbeelden daarvan zijn L.W. Schuermans' *Algemeen Vlaamsch idioticon* (1865-1870) en L.L. de Bo's *Westvlaamsch idioticon* (1873). Voor Noord-Nederland hebben de woordenboeken van Hoeufft van het Bredaas taaleigen, Boekenoogen van de Zaanse volkstaal en Ter Laan van het Gronings een zekere reputatie. Sedert de tweede helft van de 20e eeuw wordt gewerkt aan wetenschappelijk verantwoorde dialectwoordenboeken van het Brabants, Limburgs, Vlaams en Zeeuws.

LIT: Best; Brongers; Hiller; Wilpert; D. Geeraerts en G. Janssens. *Wegwijs in woordenboeken* (1982), p. 114-121. [P.J. Verkruijsse]

idylle

Vorm van literatuur waarin de natuur, het landschap, flora en fauna centraal staan. Veelal is de natuurbeschrijving verbonden met de schildering van eenvoudige mensen als herders, vissers (visserszang) en boeren. Het genre is al bekend in de Griekse Oudheid (Theocritus) en in de wereld van het Oude Testament (het boek Ruth met het korenveld als decor van het verhaal). In de renaissance wordt de idylle gecultiveerd in de arcadia en de pastorale-1. Schrijvers uit de tweede helft van de 18e eeuw gaan de idylle gebruiken om thema's van liefde en vriendschap te behandelen, zoals E.M. Post doet in haar roman *Het land* (1788). Bekende schrijvers van idyllische literatuur zijn A.C.W. Staring ('Oogstlied', 1786), Hildebrand ('Teun de Jager', 1841), J.J. Cremer (*Betuwsche novellen*, 1852-1855) en Pol de Mont (*Idyllen*, 1882).

De naam idylle leeft voort in titels van 20e-eeuwse werken als 'Een idylle' (1941) van M. Nijhoff en G. Komrij's 'Idyllen van de achterpoort' (1981).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.M. Prinsen. *De idylle in de achttiende eeuw in het licht der aesthetische theorieën* (1934); A.N. Paasman. *Reinhart* (1984), p. 20-23. [G.J. Vis]

ik-vertelwijze

Vertelvorm waarin het perspectief ligt bij een 'ik', die als verteller tevens personage is in het vertelde. Er kunnen verschillende redenen zijn voor een schrijver om een ik-verteller te laten optreden. Een van de belangrijkste is dat het de auteur in staat stelt het ik-personage te schilderen in zijn meest intieme overwegingen en daarbij de indruk te wekken dat het om een authentieke, bijna documentaire weergave gaat van de belevenissen van dat personage. Men dient bij dit vertelprocédé onderscheid te maken tussen het vertellend 'ik' en het belevend 'ik'. De ik-verteller is in staat mededelingen te doen over heden en verleden. Omdat hij zijn eigen geschiedenis kent, kan hij zowel over zijn ervaringen in het verleden als over zijn toekomst vertellen wanneer hem dat te pas komt. Het belevend 'ik' geeft alleen weer wat hem nu, op het ogenblik van vertellen, overkomt. In dat laatste geval ontstaat de illusie dat er geen verteller is.

Het perspectief van de ik-vertelwijze is inherent aan het dagboek en is het gewone point of view van de dagboekroman. Maar ook de briefroman kent een ik-verteller; het aantal ik-vertellers valt erin samen met het aantal correspondenten. Omdat de lezer volstrekt afhankelijk is van de ik-verteller en zijn visie, leent het procédé zich uitstekend als onbetrouwbaar perspectief. Voorbeelden van romans waarin het perspectief bij een 'ik' ligt, zijn *Een nagelaten bekentenis* (1894) van Marcellus Emants en *Nooit meer slapen* (1966) van W.F. Hermans. Een ik-roman met een meervoudig perspectief is *Menuet* (1955) van L.P. Boon.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; MEW; Prince; N. Friedman. 'Point of view in fiction', in: *PMLA* 70 (1955), p. 1160-1184; B. Romberg. *Studies in the narrative technique of the first-person novel* (1962); F.K. Stanzel. *Typische Formen des Romans* (1967³). [G.J. van Bork]

illegale literatuur zie clandestiene literatuur

illuminatie zie boekverluchting

illusionistisch toneel

Vorm van het drama waarin de toeschouwer in de illusie wordt gebracht dat hij aanwezig is bij een gebeuren waar hij zelf geen deel aan heeft en dus geen invloed op kan uitoefenen. Het begrip functioneert meestal als distinctief kenmerk van het klassieke drama of Aristotelische toneel tegenover het episch drama dat anti-illusionistisch genoemd wordt. In het illusionistisch toneel wordt de illusie van echtheid gewekt. In het episch toneel daarentegen weet de toeschouwer dat wat hij ziet en hoort, fictie is en wordt hij door vervreemdingseffecten daaraan telkens opnieuw herinnerd, maar tegelijkertijd beseft hij de werkelijkheid achter het vertoonde en zijn houding daar tegenover.

LIT: Best; Cuddon; Lodewick; Scott; S. Melchinger. *Drama en toneel* (1959), p. 133. [G.J. van Bork]

illustratie

Toelichting op een tekst of tekstgedeelte d.m.v. een afbeelding (prent) via één van de grafische technieken (gravure, litho, tekening, foto enz.). Vaak echter heeft de illustratie niet alleen het doel iets nader toe te lichten, maar speelt zij een rol in de boekproductie om de uitgave te verfraaien, soms zelfs zodanig dat tekst en illustratie los van elkaar komen te staan. Men gebruikt in dat geval ook wel de termen boekverluchting of illuminatie.

Voorbeelden van illustraties zijn de middeleeuwse miniatuur en de randversiering, en de latere vignetten. Uiteraard komen veel illustraties voor in emblemataboeken (emblema), maar ook in liedboeken en plaatsbeschrijvingen. Bekende boekillustratoren uit de 17e eeuw zijn o.a. Hendrick Goltzius, Crispijn van de Passe, Jacques de Gheyn, Claesz Jansz Visscher, Willem Buytewech en Adriaen van de Venne.

Echte illustraties ter toelichting van de tekst kan men bijv. aantreffen in naslagwerken, monografieën en geïllustreerde tijdschriften. Een aardig voorbeeld vormen ook de illustraties van De Vries bij de *Natuurlijke historie voor de jeugd* (1872) van De Schoolmeester. Kinder- en jeugdliteratuur is over het algemeen ook ruim van illustraties voorzien. Bekende illustratoren van kinderboeken zijn Rie Cramer, L.W.R. Wenckebach, C. Jetses en Nelly Bodenheim. Een sterke koppeling van illustratie en tekst vindt plaats in het stripverhaal.

Voor tijdschriftillustratie werd in de 19e eeuw gebruik gemaakt van houtgravures, soms zelfs met als voorbeeld een foto, bijv. in de *Katholieke Illustratie*.

In feite behoort de illustratie als boekverluchting tot het terrein van de bibliologie.

LIT: BDI; Feather; Hiller; MEW; Wilpert; D. Wouters. *Over het illustreeren van leesboeken voor kinderen* (1913); E. de la Fontaine Verwey. *De illustratie van letterkundige werken in de XVIIIe eeuw* (1934); D. Bland. *A history of book illustration* (1958); A. Witte. *De vormgeving van het boek* (1965); D. Diringen. *The illuminated book, its history and production* (1967²); E. Braches. *Het boek als nieuwe kunst, 1892-1903* (1973); H. de la Fontaine Verwey. 'De gouden eeuw van de Nederlandse boekillustratie, 1600-1635', in: id. *Uit de wereld van het boek* (dl. 2, 1976), p. 49-75; F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990⁵); R. Kuipers. 'Het gezicht van het kinderboek', in: H. Bekkering e.a. (red.). *De hele Bibelebontse berg* (1990²), p. 541-585; A.S. Korteweg (red.). *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (1992); M. Altena. 'Verslaggeving of verbeelding?', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 3 (1996), p. 111-123. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

imaginair reisverhaal

Reisverhaal dat de schijn wekt op reële gebeurtenissen te berusten, maar in werkelijkheid fictie is. De meeste imaginaire reisverhalen gaan terug op authentieke reisjournalen (journaal) uit de 16e en 17e eeuw, maar worden in de 18e eeuw vooral geschreven om de lezer in contact te brengen met verlichte ideeën over religie, opvoeding, staatkunde enz. Het is de bedoeling de lezer te confronteren met andere opvattingen uit een 'andere' wereld, om hem daardoor kritischer t.o.v. eigen opvattingen of toleranter t.a.v. vreemde standpunten te maken. Het genre kende in het begin van de 18e eeuw een grote bloei. De bekendste voorbeelden zijn Defoe's *Robinson Crusoe* (1719) en Swifts *Gulliver's travels* (1726). Tot de beste Nederlandse voorbeelden behoren Hendrik Smeeks' *Beschrijvinge van het magtig Koninkrijk van Krinke Kesmes* (1708) en G. Paapes *Reize door het Aapenland* (1788), dat lange tijd aan J.A. Schasz is toegeschreven.

LIT: Gorp; Knuvelde, dl. 2, p. 548-549, dl. 3, p. 220-221; P.J. Buijnsters. *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw* (1969). [G.J. van Bork]

imitatio of navolging

Term uit de poëtica en retorica voor het vrij en geestdriftig navolgen - stilistisch óf inhoudelijk (vaak alleen door het overnemen van motieven) - in de geest van een bewonderd auteur. Vondel geeft het in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunsteals* volgt weer:

Zoo ziet men den besten meesteren de kunst af, en leert, behendigh stelende, een' ander het zijne te laten.

(ed. Werkgroep van Utrechtse neerlandici, 1977, r. 130-131).

De imitatio, de bewerking (in de mediëvistiek spreekt men van ontlening), staat op hoger niveau dan de translatio (vertaling). In de praktijk lopen translatio en imitatio in elkaar over. Het begrip 'imitatio' moet duidelijk onderscheiden worden van de imitatie van de zichtbare werkelijkheid door de kunstenaar, waarvoor de term mimesis gehanteerd wordt.

De Amsterdamse hoogleraar Gerardus Johannes Vossius onderkende in zijn *De imitatione* (1647) de 'imitatio puerilis' en de 'imitatio virilis'. De eerste soort, die een eerste fase in het leerproces vertegenwoordigde, beperkte zich gewoonlijk tot slechts woord- of woordgroepontlening. De 'volwassen' imitatio bestond uit een 'imitatio servilis', een angstvallige, meer slaafse navolging, en een 'imitatio ingenua', waarbij de dichter zich op een natuurlijke manier het vreemde eigen maakte.

LIT: Abrams; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.D.P. Warners. 'Translatio - imitatio - aemulatio', in: *NTg* 49 (1956), p. 289-295; 50 (1957), p. 82-88, 193-201; S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969); E.K. Grootes. 'Het Berecht voor Jephtha en de Prolegomena van Grotius' Phoenissae-vertaling', in: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 236-246; J. Jansen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (1995). [P.J. Verkruijsse]

immanente poëtica

Aanduiding voor de auteurspoëtica voor zover deze in zijn creatieve werk aanwezig is. Men spreekt in dit geval ook wel van tekstinterne poëtica. Deze kan impliciet of expliciet gegeven zijn, in beide gevallen als onderdeel van de impliciete auteur. De impliciete tekstinterne poëtica is af te leiden uit de keuze van het onderwerp of uit literaire vormgevingsprincipes zoals die blijken uit de plot, de structuur, stijlfiguren, prosodie e.a., die tezamen het idiolect van de schrijver uitmaken. De expliciete immanente poëtica kan te vinden zijn in de thematisering, soms direct, bijv. Nijhoffs gedicht 'De schrijver' (VG, 1974⁴, p. 404), soms indirect, bijv. H. Andreus' gedicht 'Fluitspelen' (VG, 1985, p. 27).

De bestudering van de immanente poëtica kan nut hebben van en voor de tekstexterne poëtica zoals die te vinden is in manifesten, kritieken, correspondenties of uitlatingen in interviews van de auteur.

LIT: Best; Buddingh'; MEW; W.J. van den Akker. *Een dichter schreit niet* (1985), p. 14-18; G.J. Vis. 'Vorm en functie in de poëzie. Een methodologische verkenning, met voorbeelden uit het werk van J. Kinker en W. Kloos', in: *SpL* 33 (1991), p. 247-260. [G.J. Vis]

immutatio

Het vervangen van een onderdeel uit een geheel door een ander onderdeel dat nog geen deel uitmaakte van dat geheel. Naast de adiectio, detractio en de transmutatio is de immutatio één van de vier wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio.

Een voorbeeld van een immutatio is het vervangen van een gewoon woord door één van de tropen-1. In een wat groter verband kan men als immutatio zien het vervangen van 'visser' door 'jager' en 'zee' door 'bos' in het handschrift van Hoofts *Chanson a Madame*, vervangingen die nodig waren geworden door adiectio van een nieuwe slotstrofe. (Vgl. *Uit Hoofts lyriek*, ed. Zaalberg, 1975⁴, p. 19-21).

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

imperfect rijm zie halfrijm

impliciete auteur, implied author of persona poëtica

Term uit de verteltheorie voor de in het vertelde zelf geïmpliceerde auteur en wel speciaal het beeld dat de lezer daarvan tijdens het lezen opbouwt. De term 'implied author' werd geïntroduceerd door W.C. Booth voor de door de lezer als zodanig ervaren auteur die met zijn opvattingen, oordelen en ideologie achter of in het verhaal aanwezig is als ideale, en in feite literaire creatie van de werkelijke auteur. De impliciete auteur mag niet verward worden met de verteller, al is het maar omdat

die binnen het verhaal onbetrouwbaar kan blijken. Maar ook de werkelijke auteur valt niet samen met de 'implied author', bijv. niet omdat van dezelfde auteur verschillende werken met verschillende impliciete auteurs denkbaar zijn. De impliciete auteur is een instantie tussen verteller en reële auteur in, nl. de door de lezer waargenomen abstracte auteur die met zijn levenshouding en bedoelingen voor die van het werk staat.

LIT: Abrams; Baldick; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1961); H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976). [G.J. van Bork]

impliciete lezer of fictionele lezer

Term uit de receptie-esthetica waarmee het geheel van teksteigenschappen wordt aangeduid dat een lezer leidt bij de receptie van een tekst, bijv. om hem de betekenissamenhang van die tekst te doen doorzien. In feite betreft het de verteltechnische manipulaties van de auteur-verteller om zijn bedoelingen, opvattingen e.d. op de lezer over te brengen, bijv. door hem een bepaalde indentificatie op te leggen via het vertelprocédé. De mogelijkheden daartoe lijken bij een auctoriale vertelwijze groter dan bij een scenische presentatie of een neutrale vertelwijze, maar ook bij die laatste vertelvormen blijken tal van sturingsmiddelen werkzaam.

LIT: Bergh; Herman/Vervaeck; W. Iser. *Der implizite Leser* (1972); H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); W. Iser. *The art of reading* (1978). [G.J. van Bork]

impliciete metafoor, functionele metafoor, organische metafoor of structurele metafoor

Vorm van metaforiek waarbij de beeldspraak niet expliciet is gegeven, zoals in een als-vergelijking, maar bedekt, zodat alleen het beeld wordt gepresenteerd en niet het verbeelde. Het beeld is symbolisch (symbool) en bevat de strekking (het verbeelde) die de lezer zelf kan invullen.

In het dagelijks taalgebruik is de impliciete metafoor te vinden in menig gezegde. In de literatuur kan men denken aan een versregel als 'de pijn van het bloed' (M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 54), waarbij de lezer zelf buiten de tekst moet zoeken naar datgene wat door 'bloed' verbeeld kan zijn.

LIT: Cuddon. [G.J. Vis]

implied author zie impliciete auteur

impresa of devies-1

Uit de kledingmode van het einde van de 15e eeuw in Italië ontwikkeld genre, bestaande uit een afbeelding (pictura) en een spreuk (motto-2), dat van grote invloed is geweest op het ontstaan van het emblema. De op de (aanvankelijk militaire) kleding gedragen insignes met spreuken (zinspreuk-2) vormden een soort rebus die kenmerkend moest zijn voor het persoonlijke levens- of beroepsideaal van de drager. De *impresa* werd als maniëristisch (maniërisme) literair genre gevestigd door het werk van Paolo Giovo, *Imprese militari e amoroso* (1555). Tal van drukkersmerken staan kennelijk in de traditie van het devies, evenals het ex-libris.

Ook het blazoen van de rederijkerskamers vormt door combinatie van beeld en spreuk een devies, dat kenmerkend was voor de desbetreffende kamer. Vaak zijn de deviezen religieus van aard en sluiten ze aan bij de door het Nieuwe Testament ingegeven naam van de kamer, zoals 'Mijn werc es hemelic' van de Brugse kamer Van den Heiligen Geest, of 'In liefde bloeiende' van de Amsterdamse kamer De Eglentier, met als afbeelding Christus aan het kruis.

LIT: Best; Gorp; Metzler; P. van Duyse. *De rederijkkamers in Nederland*, dl. 1 (1900), p. 49-54, 61-66; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944); K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 17-19; K. Porteman. 'T'is al goet was cunste doet. Beschouwingen bij een drukkersmerk van de gebroeders Van de Venne', in: *Liber amicorum Leon Voet* (1985), p. 329-345. [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

impressionisme

Term ontleend aan de schilderkunst waarmee wordt aangegeven dat de kunstenaar de dingen niet weergeeft zoals ze zijn, maar zoals ze zich aan hem voordoen in een onmiddellijke en vaak kortstondige indruk, veelal onder invloed van licht, kleur en beweging. De term werd voor het eerst gebruikt in een kritiek n.a.v. de Parijse tentoonstelling van het schilderij *Impression. Soleil levant* (1874) van Claude Monet.

De Nederlandse impressionistische schilders (Breitner, Israëls, Mauve e.a.) onderhielden nauwe contacten met een aantal schrijvers die behoorden tot de Tachtigers. De invloed die er van hun schilderijen uitging op de literatuur, uitte zich in een sterke zintuigelijkheid en een grote kleurgevoeligheid. In zinnen als 'de donkere vlekjes hunner lichaampjes bekriebelden en bespikkelden het groote, open plein, waarop een luwe voorjaarszon brandde' (F. Netscher. *Studies naar het naakt model*, 1886, p. 197) tracht de auteur de onmiddellijke indruk van het wisselende spel van licht en beweging vast te leggen en over te brengen op de lezer. Vooral het proza van Van Deyssel, in het bijzonder het 13e hoofdstuk van diens roman *Een liefde* (1886), geeft voorbeelden van impressionistische beschrijvingskunst, uitlopend op Van Deyssels sensitivisme. Maar ook tal van andere auteurs trachtten het impressionisme van de schilders in woorden te vertalen, met name Gorter, Van Looy, Netscher, Prins, Teirlinck, De Laey, Buysseen Streuvels.

Het literaire impressionisme vindt in Nederland en België zijn hoogtepunt tussen 1880 en 1910, vaak speciaal als één van de aspecten van het naturalisme, de zogenaamde 'écriture artiste'. Opvallend is de voorkeur voor de prozaschets (schets) als een middel om het voorlopige en vluchtige van de indruk vast te leggen. De nauwkeurige schildering van licht, kleur en beweging leidde tot het zoeken naar een adequaat uitdrukkingmiddel, dat dan vaak gevonden werd in neologismen ('zilverkrulden', 'krulrinkeling', 'schubbige lachjes') en woordkoppelingen ('donker-glansde', 'licht-zwartte', 'goud-geel-waseming').

Voor Van Deyssel vormde het impressionisme onderdeel van de noodzakelijke stadia die de kunstenaar moest ondergaan om tot het hoogste te geraken: observatie

- impressie - sensatie - extase. Er is dan ook een nauwe samenhang tussen het impressionisme en het sensitivisme; Van Deyssel noemt het sensitivisme 'het zijn vader overtreffende kind van de Impressie' (*Verzamelde opstellen*, 1907, p. 49).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Dekker. *Die impressionisme in die Nederlandsche letterkunde* (1933); R.F. Lissens. *Het impressionisme in de Vlaamsche letterkunde* (1934); G. Brom. *Schilderkunst en litteratuur in de 19e eeuw* (1959). [G.J. van Bork]

impresum

Bibliografische term voor dat gedeelte van een titelbeschrijving waarin de plaats van uitgave of druk, de naam van de uitgever of drukker en het jaar van uitgave van een publicatie vermeld worden. Afhankelijk van de doelstelling van de bibliograaf en van het te beschrijven materiaal worden afwijkende regels gehanteerd voor het noteren van het impresum. In de analytische bibliografie zal men bij een volledige beschrijving van de titelpagina van drukwerk uit de handpersperiode het impresum onverkort opnemen; bij een verkorte beschrijving als bijv. voor de STCN wordt de informatie in gestandaardiseerde vorm genoteerd. Voor recenter drukwerk worden de regels van de FOBID gevolgd, waarbij ook een vaste interpunctie tussen de onderdelen van het impresumveld wordt voorgeschreven. Zo luidt bijv. in volledige vorm het impresum van Johan de Brunes *Emblemata* als volgt: 't'Amsterdam bij Ian Evertsen Kloppenburch, Boeckverkooper op 't water inden vergulden Bybel, teghen over de kooren-marckt. Anno 1624'; voor de STCN wordt de beschrijving: 'Amsterdam, J.E. Cloppenburgh *bsr.* [= bookseller], 1624'. Beschouwd als modern boek, zou het worden: '- Amsterdam: J.E. Kloppenburch, 1624'.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; MEW; Scott; Wilpert; *Regels voor de titelbeschrijving, 1: Beschrijvingsregels voor niet-seriële publikaties* (1978), p. 41-47; *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN* (1988²), p. 44-54. [P.J. Verkruijsse]

imprimatur, evulgetur of nihil obstat

Latijnse formule op de verso-zijde van het titelblad, soms ook achterin, waarmee door de rooms-katholieke censor (censuur) wordt aangegeven dat een door een katholiek auteur geschreven boek gedrukt (imprimatur = het worde gedrukt) en verspreid (evulgetur) mag worden of dat er geen bezwaren zijn (nihil obstat). De katholieke (preventieve) censuur van boeken is geregeld in de *Codex juris canonici* (1385), waarin werd vastgelegd dat alle bijbeluitgaven en -commentaren, gebedenboeken en theologische geschriften moesten worden voorgelegd aan de censor van het desbetreffende diocees. De formule bestaat uit 'imprimatur', 'evulgetur' of 'nihil obstat' gevolgd door een of meer plaatsnamen, data en namen van censoren en/of andere kerkelijke-overheidsdienaren. Soms wordt het imprimatur gecombineerd met één of meer van de andere mogelijke formules: evulgetur, nihil obstat of approbatur (goedgekeurd). Het verlenen van het imprimatur, evulgetur of nihil obstat betekent alleen maar dat er geen dwalingen tegen de katholieke moraal of leer in het desbetreffende werk voorkomen; een volledige instemming met de inhoud van een boek wordt slechts verleend via het approbatur. Zo heeft bijv. een

biografische brochure van J. Mahieu, *Onze gelukzalige Jan van Ruusbroec* in de serie Geloofsondericht-Canisiusblad, achterin: 'Imprimatur Brugis, 12 Maii 1932. Henricus, Episc. Brugen' De biografie *Het leven van Guido Gezelle* door Alois Walgrave, een uitgave van de Wereldbibliotheek, heeft: 'Imprimatur: Mechliniae, 6 Augusti 1923. J. Thijs, Can., Lib. cens.' Een uitgave waarin alle drie de formules zijn afgedrukt is pater B. Kruitwagens *Laat-Middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; MEW; Scott; Wilpert; B.Th. Stoverink. *De Index en de boekencensuur in de R.-K. kerk* (1920); M. Custers. *Kerkelijke boekenwetgeving* (1960); H.A. Enno van Gelder. *Getemperde vrijheid* (1972). [gvb/pv]

impungeren

Term uit de manuscriptologie voor het weer geldig maken van een aanvankelijk geschrapt tekstgedeelte door het plaatsen van punten onder de desbetreffende tekst. Het is het tegenovergestelde van expungeren, het door middel van ondergeplaatste punten ongeldig maken van een gedeelte van een tekst in een codex, een werk uit de prototypografie of een incunabel.

Een tekstediteur kan een impungatie na schrapping weergeven met de volgende diacritische tekens-1: [-.a.].

LIT: P.J. Verkruijsse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346. [P.J. Verkruijsse]

impure poëzie zie onzuivere poëzie

in medias res of mediis in rebus

Term uit de poëtica voor 'midden in de gebeurtenissen', ontleend aan Horatius' *Ars poetica*: 'Semper ad eventum festinat et in medias res / Non secus ac notas auditorem rapit' (hij haast zich altijd naar de ontknoping toe en brengt zijn toehoorders onmiddellijk midden in de gebeurtenissen alsof ze daarvan reeds op de hoogte zijn). Dit literair procédé, het tegenovergestelde van ab ovo, brengt de lezer, luisteraar of toeschouwer meteen midden in de actie; via retroversie of bodeverhaal kunnen de voorafgaande gebeurtenissen later verhaald worden. Genres die heel vaak mediis in rebus beginnen, zijn het epos en de detectiveroman.

LIT: Baldick; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; Lodewick; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

in memoriam

Tekst geschreven ter herdenking van een overledene. Soms wordt voor dergelijke teksten (mortuaire literatuur) een bij uitstek literaire vorm gekozen. Zo schreef M. Nijhoffen gedicht 'Bij de dood van Albert Verwey' (VG, 1963², p. 451-453) en H. Marsman een 'In memoriam P.M.-S.' (VW, 1960, p. 59). P.A. de Genestet herdacht met een 'In memoriam' (*Complete gedichten*, ed. Oort, 1912², p. 370-375) de in 1855 overleden auteur Abraham des Amorie van der Hoeven.

LIT: BDI; Cuddon; MEW; Myers/Simms. [G.J. van Bork]

incantatie

Term uit de folklore voor het gebruik van rituele formuleringen of toverformules (vgl. sprookje), gezongen of gesproken, met een magisch effect. Het bezwerende karakter ervan maakt de incantatie verwant aan primitieve literatuur. In de Nederlandstalige cultuur leeft de incantatie voort in afzonderlijke bezweringsrijmen. Zo zeiden boeren in Wijtsgate (West-Vlaanderen), om ongedierte te bestrijden, bij het uitstrooien van een handvol aarde het volgende rijmpje:

Worme, worme, vlied,
't Is Jezus van Nazareth,
die 't u gebiedt;
Eet eerde, maar de vruchten niet!
(K. ter Laan. *Folkloristisch woordenboek*, 1949, p. 34).

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; J. van Haver. *Nederlandse incantatieliteratuur. Een gecommentarieerd compendium van Nederlandse bezweringsformules* (1964). [G.J. Vis]

incarnatie zie chronogram

incipit of initium

De eerste regel van een tekst in een codex of incunabel die het begin van de tekst aangeeft. Omdat middeleeuwse (literaire) werken meestal geen titel hebben in de huidige betekenis van het woord (gedrukte teksten hebben vaak een titelpagina), is het geven van de beginregels een vast onderdeel van de beschrijving van handschriften en incunabelen (bibliografie, codicologie). Aan de hand van deze incipits zijn indexen-1 samengesteld, die kunnen dienen als hulpmiddel bij tekstidentificatie (bijv. L. Thorndike & P. Kibre. *Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin* (1963²). Behalve het incipit geeft men in bibliografische beschrijvingen ook de slotregel(s), het expliciet.

Liederen en gedichten zijn nu (ook) nog vaak op beginregel geordend.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; Metzler; MEW. [H. Struik]

incrementum

Term uit de retorica voor een van de mogelijkheden van amplificatio (naast comparatio, congeries en enthymema), nl. het belangrijker maken van een zaak door trapsgewijs opvoeren van zowel res als verba.

Voorbeeld: Het is fout om zonder vragen een boek mee te nemen, het is een overtreding om een tiendelige encyclopedie te stelen, het is pure misdaad om een gehele bibliotheek leeg te roven.

LIT: Best; Cuddon; Lausberg; Metzler; Scott; Ueding. [W. Kuiper]

incunabel of wiegendruk

Boek gedrukt in de beginperiode van de boekdrukkunst (ca. 1450 tot 1500). In hun uiterlijke vorm volgen de incunabelen tot in de details de handgeschreven boeken (codex) na: zij zijn weliswaar met losse, steeds opnieuw te gebruiken letters geproduceerd, maar de lettertypes (gotisch schrift), de afkortingen (abbreviatuur), de indeling, de structuur enz. werden van de handschriften overgenomen. Net als bij de codex ontbrak het titelblad. Initialen-1 en penwerk werden met de hand aangebracht. Kenmerkend voor de incunabelperiode is bovendien dat iedere drukker zijn eigen letters liet snijden en gieten; het drukwerk heeft daardoor een sterk individueel karakter, terwijl van lokale of nationale kenmerken nog nauwelijks sprake is.

De incunabelperiode duurt niet in alle landen precies even lang: in Italië is ze rond 1490 afgelopen, in Frankrijk omstreeks 1510, in Duitsland ongeveer 1520 en in de Nederlanden pas tegen 1540. Omdat de definitie van incunabel het jaar 1500 als uiterste grens heeft, noemen we tussen 1500 en 1540 in Nederland gedrukte boeken postincunabelen. Deze vertonen steeds minder de kenmerken van het middeleeuwse handschrift.

De incunabelen behoren tot de best beschreven categorieën drukwerk. Reeds in 1874 publiceerde M.F.A.G. Campbell zijn *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, sindsdien van een aantal supplementen voorzien. Er zijn incunabelcatalogi van het British Museum, van Amerikaanse (door F.R. Goff), Duitse (de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*), Belgische (door M.L. Polain) en Nederlandse bibliotheken (*Incunabula in Dutch libraries*). De ISTC (Incunable short title catalogue) van de British Library is beschikbaar via Pica.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; H. de la Fontaine Verwey. 'De geboorte van het moderne boek', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 1 (1982³), p. 13-41; P.F.J. Obbema e.a. *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (1979); L. Febvre & H.J. Martin. *The coming of the book. The impact of printing 1450-1800* (1984²); H.D.L. Vervliet. 'Het landschap van de Nederlandse incunabelen: een verkennend onderzoek naar publicatiepatronen', in: *Liber Amicorum Herman Liebaers* (1984), p. 335-353; H. Pleij. 'Literatuur en drukpers: de eerste vijftig jaar', in: *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen* (1990), p. 137-157. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

index-1 of register

Letterlijk een aanwijzer van waar iets staat in een boek, tijdschrift of documentatiesysteem met het doel de erin opgenomen informatie op logische wijze toegankelijk te maken. Dat gebeurt door bepaalde woorden en namen te selecteren en daarachter de paginanummers op te sommen waar de desbetreffende woorden en namen voorkomen. De automatisering heeft het mogelijk gemaakt om teksten ook compleet te indiceren, al dan niet in context, waardoor men complete woordindices krijgt die van belang kunnen zijn bij taalkundig en stilistisch onderzoek. Indices kunnen op verschillende wijze geordend zijn: alfabetisch (op namen, titels en/of trefwoorden), systematisch (waaronder chronologisch, geografisch) of een combinatie daarvan, afhankelijk van de aard (primaire dan wel secundaire literatuur) en ordening van de publicatie.

Gewoonlijk wordt primaire literatuur niet geïndiceerd, behalve juist via complete woordindices (R. Eeckhout en W. Martin. *Woordindex op Mei van Gorter*, 2 dln. 1969-1971; P.K. King. *Complete word-indexes to J. van den Vondel's Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst and Lucifer*, 1973), maar bij het editeren van literaire teksten zou men kunnen denken aan indices op bijvoorbeeld thema's en motieven (zoals ten behoeve van bibliotherapie) en namen van roman- en mythologische figuren. Indices op namen en trefwoorden vindt men in Nederlandse boeken vanaf de 16e eeuw.

De index is verwant aan de inhoudsopgave, die echter de structuur van de publicatie volgt, en aan de concordantie-1, die echter de trefwoorden binnen een context plaatst en daarom ook wel KWIC (Key Word In Context)-index genoemd wordt. De term klapper wordt gereserveerd voor gebruik in de archiefwereld.

Belangrijke reeksen indices op tijdschriften zijn de *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften* (BVT), voortgezet als *Bibliografie van de literaire tijdschriften in Vlaanderen en Nederland* (BLTVN), door Rob. Roemans en Hilda van Assche, de reeks *Literaire Tijdschriften in Nederland* (LTN) onder een redactiecommissie en de serie *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw* van Ada Deprez. Verder worden in rubriek G van het *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord* (1983⁵) van A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman, en in het computerprogramma BIZON vele andere registers op tijdschriften vermeld.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Ned. Arch.-term.; Scott; Wilpert; R.L. Collison. *Indexes and indexing* (1959); K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 181; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 92-98. [P.J. Verkruijsse]

index-2

Verzamelnaam voor die tekens (symbool) die berusten op contiguiteit, zoals de metonymia en de intertekstuele verwijzing (intertekstualiteit).

Zo wordt in het volgende voorbeeld de gitaar lachend voorgesteld en daardoor een personificatie. De gitaar is getuige van de lach van de gitarist en verwijst daarnaar, niet door overeenkomst, maar door een causale/temporele relatie: op de gitaar wordt een melodie gespeeld die betrekking heeft op degene voor wie de speler lachend zijn gevoel vertolkt:

Het wordt stil in de tuin, als mijn gitaar
De melodie lacht van haar zoeten naam.
(M. Nijhoff, VG, 1995, p. 156).

LIT: Alphen; Baldick; Boven/Dorleijn; Prince. [G.J. Vis]

index expurgatorius

Een door de rooms-katholieke kerk opgestelde lijst van passages in een geschrift die moeten worden verwijderd voor de tekst onder de ogen van de gelovigen mag komen. Wanneer de kerkelijke censor geconstateerd had dat er in de tekst geen dwalingen tegen de kerkelijke leer voorkwamen, kon een imprimatur (toestemming tot drukken), een evulgetur (toestemming tot verspreiding), een nihil obstat (geen bezwaar) of een approbatur (goedkeuring) volgen.

LIT: Cuddon; Scott. [G.J. van Bork]

Index librorum prohibitorum

Lijst van boeken die op grond van gevaar voor geloof en goede zeden door de rooms-katholieke kerk zijn verboden. De rooms-katholieke kerk heeft sinds haar ontstaan altijd getracht de gelovigen te beschermen tegen haars inziens gevaarlijke gedachten en geschriften. Meestal is censuur gebaseerd op angst voor ondermijning van religieus of politiek gezag en worden onwelgevallige werken of passages daaruit geweerd of verboden onder de dekmantel van morele overwegingen. De katholieke (preventieve) censuur van boeken is geregeld in de *Codex juris canonici* (1385), waarin werd vastgelegd dat alle bijbeluitgaven en theologische geschriften moesten worden voorgelegd aan de censor van het desbetreffende diocees. Na de uitvinding van de boekdrukkunst en als gevolg van de reformatie nam de verspreiding van de kerk onwelgevallige boeken zo'n hoge vlucht dat deze preventieve censuur onvoldoende was. De *Index librorum prohibitorum* - meestal kortweg als 'de index' aangeduid - werd in 1559 voor het eerst ingesteld door paus Paulus IV (1555-1559) en diende ter censurering achteraf: al verschenen boeken mochten door de gelovigen niet worden gelezen. Kritische, katholieke auteurs werden hierbij niet gespaard; de *Colloquia* (colloquium) van Erasmus (1466/69-1536) werden op de index geplaatst vanwege de kritische en satirische toon van de inhoud, waarbij allerlei uiterlijke ceremonieën als de biecht en de beeldenverering het moesten ontgelden en de geestelijkheid werd bespot.

De index is voor het laatst verschenen in 1948, waarna echter nog veel nieuwe werken werden verboden. Paus Johannes XXIII (1958-1963) verhinderde echter iedere nieuwe toevoeging. De index werd in 1966 opgeheven door paus Paulus VI (1963-1978). Sindsdien worden lijsten gepubliceerd met ontraden boeken.

LIT: Baldick; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Laan; LdMA; Scott; Wilpert; B.Th. Stoverink. *De Index en de boekencensuur in de R.-K.kerk* (1920); M. Custers. *Kerkelijke boekenwetgeving* (1960); C.J. Aarts en M. van der Pluijm. *Verboden boeken. Verboden door Pausen en dictators, puriteinen en boekenhaters* (1989). [H. Struik]

indirecte lyriek

Aanduiding voor die vorm van lyriek die, in tegenstelling tot de directe lyriek, geen rechtstreekse gevoelsuiting van een 'ik' is, maar de persoonlijke uitspraak langs een omweg formuleert, bijv. door middel van symbolen, of door hantering van de hij-vorm in plaats van de ik-vorm, waardoor een projectiefiguur ontstaat, zoals in de gedichten getiteld 'De schrijver' van M. Nijhoff (VG 1974, p. 404-406).

LIT: Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Lodewick. [G.J. Vis]

indirecte rede

Weergave van de woorden of gedachten van een personage, waarbij - in tegenstelling tot de directe rede - die woorden of gedachten niet rechtstreeks worden weergegeven, maar in een bijzin worden omgezet, bijv.: Frits dacht: 'Het zal mij niet lukken op tijd te komen' (directe rede) wordt omgezet tot: 'Frits dacht dat het hem niet zou lukken op tijd te komen' (indirecte rede).

Tussen de directe rede en de indirecte rede in ligt de style indirecte libre.

In de verteltheorie functioneert de directe rede als rechtstreekse weergave van de woorden van een acteur en men kan die weergave dan ook 'dramatisch' noemen. Het lijkt alsof de verteller daar afwezig is, terwijl hij in de indirecte rede aanwezig is als 'vertaler' van de directe rede.

LIT: Bal; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

ingeslopen glos

Abusievelijk in de tekst van een codex opgenomen verklaring van of toelichting op een verouderd, vreemd of anderszins ongewoon woord (glos) die oorspronkelijk in de marge of de interlinie van een tekst geschreven was. Dit verschijnsel treedt op, wanneer een geglosseerd handschrift gebruikt wordt als legger en de kopiist een glos onjuist als een correctie interpreteert. In zijn uitgave van *Van den vos Reynaerde* vermeldt Lulofs in het commentaar bij vs. 344 dat het in handschrift A voorkomende woord 'want' (= gevlochten of lemen muur) een ingeslopen glos betreft als verklaring voor het woord 'muur' (*Van den vos Reynaerde*, ed. Lulofs, 1985², p. 299).

LIT: B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 55-64. [H. Struik]

inhoud

Term uit de literaire kritiek en de literatuurwetenschap voor dat aspect van een tekst dat - in tegenstelling tot de vorm - is samen te vatten in een parafraze. Bij verhalende teksten in proza wordt de inhoud dikwijls gelijkgesteld met de fabel-2 (thema). De criticus of de onderzoeker poogt bij de beschrijving van de fabel gebeurtenissen en personages weer te geven in termen van eigenschappen en relaties. Deze werkwijze lijkt op die van een historicus die een stukje geschiedenis uit de niet-fictionele wereld probeert te beschrijven. Vergeleken met narratief proza biedt poëzie in het algemeen meer problemen voor de analyticus om tot een inhoudsweergave te komen. De stijl van een gedicht is, door woord- en zinsfiguren, gedachtefiguren, prosodische

vormgeving (prosodie), concentratie, bouw e.a., dikwijls zo dominant - ook als het niet een vorm van poësie pure betreft - dat het veelal niet goed mogelijk is om aan te geven waarover het gedicht gaat. Dit geldt vooral voor de poëtische productie sinds het midden van de 19e eeuw. Volgens Mosheuvel ligt het probleem van de poëzie niet in het 'wat' (stof), ook niet in het 'hoe', maar in de verwevenheid van beide. Voor een beschrijving van wat er in een gedicht aan de hand is, gebruikt hij de term 'anekdote', maar de weergave daarvan heeft plaats in nauwe samenhang met datgene wat 'presentatie' genoemd wordt.

Kernprobleem van het geven van een inhoudsbeschrijving (content analysis) van een literair werk is de ambiguïteit ervan. De lezer heeft bovendien zijn connotaties bij de tekstverwerking en dat belemmert het zicht op een eenduidige en dus omschrijfbaar betekenis van een tekst. Er bestaan dan ook heel wat legitieme parafrazen van een en dezelfde tekst op grond van verschillen in interpretatie.

In de Nederlandse literaire kritiek heeft de discussie over inhoud en vorm een grote rol gespeeld in de jaren van het interbellum. Ter Braak stelde zich op tegenover Binnendijk en Nijhoff als de voorvechter van de gedachte dat het bij literatuur om de inhoud gaat; de ware inhoud is de persoonlijkheid. Vorm is niet de zichtbare verschijning daarvan maar is als de sintel, die hoogstens verraadt dat er vuur geweest is. Vestdijk heeft de vorm/inhoud-discussie (vorm of vent) proberen af te ronden door te stellen dat vorm en inhoud geen vaste entiteiten zijn, maar beschouwingwijzen van waaruit men over teksten spreekt; deze wisselen voortdurend al naar gelang het perspectief dat de lezer kiest.

LIT: Best; Krywalski; Scott; Shipley; Wilpert; O.R. Holsti. *Content analysis* (1969); J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1970), p. 411-475; L.H. Mosheuvel. *Een roosvenster* (1980), p. 5. [G.J. Vis]

initiaal-1

Grote, getekende, geschilderde of gedrukte beginletter aan het begin van een tekst in een codex of gedrukt boek of aan het begin van een deel (hoofdstuk, paragraaf e.d.) daarvan. Farquhar heeft een soort rangorde van beginletters uit codices opgesteld, waarbij hij zich baseerde op 15e-eeuws Frans materiaal. Het nadeel van een dergelijke indeling is, dat er initialen bestaan die niet duidelijk in één van de groepen passen. Hieronder hanteren we de termen zoals die meestal in de Nederlandstalige codicologische vakliteratuur gebruikt worden (tussen haakjes staan de benamingen van Farquhar):

1) lombarde (wash initial): meestal één regel hoog en met pen of penseel aangebracht in één kleur, vaak blauw of rood;

2) penwerkinitiaal (flourish initial): meestal één of twee regels hoog en in blauw of goud met rood of zwart penwerk als decoratie. In handschriften uit de Nederlanden ontbreekt het goud meestal; rood met blauw penwerk en omgekeerd is normaal. Bovendien kan het formaat groter zijn;

3) filigraaninitiaal (dentelle initial): geschilderd in wisselende formaten, met als meest voorkomende kleuren goud, blauw en magenta. Witte filigraanversiering in en buiten de initiaal;

4) bladinitiaal (foliate initial): geen vaste maten, lijkt op de filigraan-initiaal, maar nu met wijnranken, bladeren en bloemen als basismotief in plaats van filigraanwerk;

5) gehistorieerde initiaal (historiated initial): gewoonlijk twee regels of hoger. De basis wordt gevormd door een letter, waarin of waar omheen een verhalende of symbolische scène is afgebeeld.

Bij het maken van de meer ingewikkelde gehistorieerde initialen en miniaturen werd wel gebruik gemaakt van 'voorbeeldboeken'. Voor 'gewone' lombarden en penwerkinitialen waren deze niet nodig, dat was een kwestie van ervaring. Deze voorbeeldboeken bestonden meestal uit een aantal losse bladen met daarop wat schetsen van werkende monnikjes en beestjes die als voorbeeld konden dienen. Doordrukken met een soort carbonpapier of met een droge naald waren gangbare kopieermethoden. De vlakken werden daarna met de hand ingekleurd.

Initialen in gedrukte boeken bestaan uit houtsneden of gegoten materiaal. In het eerste geval kunnen ze dienen om anoniem drukwerk aan een bepaalde drukkerswerkplaats toe te schrijven of - indien er beschadigingen optreden - ongedateerd drukwerk nader te dateren. Ten behoeve van het samenstellen van een databank van initialen zijn op een colloquium in Mons in 1987 voorstellen gedaan voor een classificatie naar afmetingen, kleur van de letter en de achtergrond (wit, zwart, gemengd) en thema (mensen, dieren, abstract e.d.).

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; Laan; MEW; Wilpert; R.W. Scheller. *A survey of medieval model books* (1963); F. Unterkircher. *Die Buchmalerei. Entwicklung, Technik, Eigenart* (1974); J.D. Farquhar. *The manuscript as a book* (1977), p. 68-71; J.J.G. Alexander. *The decorated letter* (1978); M.-Th. Isaac (ed.). *Ornementation typographique et bibliographie historique. Actes du Colloque de Mons (26-28 août 1987)* (1988). [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

initiaal-2 zie sigle-1

initium zie incipit

innaaien zie brocheren

inquit-formule

Expliciete vermelding van achtereenvolgens a) het feit dat er gesproken gaat worden, b) de spreker en c) dat het gesprokene nu gaat komen, bijv. 'Doe sprac die coninc ende seide:'. De inquit-formule is zeer gebruikelijk in de Middelnederlandse epische letterkunde (epiek), die primair bedoeld was om beluisterd te worden. Daarnaast treft men haar tevens aan in de eerste generatie prozawerken (prozaroman) die in de volkstaal gedrukt werden, en wel omdat er nog geen uniforme interpunctie bestond om spreker en gesproken woord ondubbelzinnig te markeren.

LIT: Boven/Dorleijn; Metzler; Prince; A.A.M. Besamusca. *Het 'Boec van Lancelote'* (1988), p. 73-74; W. Kuiper en R.J. Resoort (vert.). *Het ongelukkige leven van Esopus* (1991), p. 107. [W. Kuiper]

inscriptie zie epigraaf

inscriptio zie motto-2

insinuatio

Term uit de retorica voor het tijdens het exordium op psychologisch listige wijze aandacht trekken van het publiek door het even te choqueren of door een grap te maken. Het uiteindelijke doel is de sympathie van het publiek dat al min of meer tot het standpunt van de tegenpartij geneigd was, te verwerven. De insinuatio is bijzonder geschikt voor het drama.

LIT: Lausberg; Scott; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

inslaan zie formaatmaken

insluiten zie formaatmaken

inspiratie

Letterlijk: inblazing. Een bewustzijnstoestand ('bezieling') waarin de kunstenaar over het maximum van zijn scheppend vermogen beschikt en schijnbaar moeiteloos de vormgeving vindt die voor het beoogde kunstwerk het meest geschikt is. In de Griekse Oudheid werd de inspiratie toegeschreven aan een god of aan de muzen, en sindsdien is het aanroepen of verwijzen naar de muzen als inspiratiebron een topos geworden. In de 17e eeuw treden - onder invloed van het neoplatonisme - de 'sang-godinnen' herhaaldelijk op als inspiratiebron (vgl. W.G. Focquenbrochs *Thalia of de geurige zanggodin*, 2 dln., 1665-1669). Soms neemt de geliefde de plaats in van de muze. De kunst kan op haar beurt de dichter inspireren: zo bracht Anna Roemers' glasgraveerkunst Huygens tot het sonnet 'Op het diamantstift van joffw. Anna Roemers' (1619) en Hooft tot 'Aen joffre Anne Roemers Visschers' (1621).

Hoewel het aanroepen van de muzen als inspiratiebron ook in en na de romantiek als topos blijft voorkomen, verschuift het accent naar het dichterlijke genie, d.w.z. de eigen dichterlijke verbeeldingskracht bestaande uit twee componenten: de artistieke bezieling en de 'vinding' of 'stofvinding' die de dichter in de natuur zoekt. Veel romantische dichters geloofden dat inspiratie op zichzelf voldoende was voor het ontstaan van het kunstwerk en dat zij tot die inspiratie uitverkoren waren. De classicist daarentegen gaat ervan uit dat inspiratie belangrijk is, maar pas een rol kan spelen als voldoende kennis en oefening is opgedaan. En hoezeer romantische dichters zich soms ook inspinnen om het te doen voorkomen dat hun werk is ontstaan 'aus einem Guss' en onder invloed van een moment van bevoegenheid, handschriften en kopij tonen vaak aan dat naast inspiratie ook noeste arbeid en vlijt ten grondslag liggen aan het eindresultaat.

In de 20e eeuw ontstaat onder invloed van Freud de opvatting dat inspiratie opwelt uit het onderbewuste. Het exploiteren van het onderbewuste als inspiratiebron werd ondernomen door de surrealisten en later door de Vijftigers. Een van de vormen hiervan is de *écriture automatique*.

LIT: Cuddon; LdMA; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; C.M. Bowra. *Inspiration and poetry* (1955); R. Harding. *An anatomy of inspiration* (1967²). [G.J. van Bork]

institutie of literaire institutie

Instantie, organisatie of enig sociaal verband dat zich bezighoudt met productie, consumptie, verspreiding of beoordeling en bestudering van literatuur en dat een rol speelt in de totstandkoming van de canon. Tot deze instituties behoren o.m. uitgeverijen, verkooporganisaties, scholen en universiteiten, literaire critici, schrijversorganisaties, prijsverdelende instanties, literaire tijdschriftredacties, regeringsinstanties die zich met het beleid ten aanzien van de literatuur bezighouden en bibliotheken. Historisch kunnen daar nog aan toegevoegd worden de rederijkerskamers en dichtgenootschappen, de 18e- en 19e-eeuwse maatschappijen voor cultuur en letterkunde, de leesgezelschappen, de uitleenbibliotheken en andere literaire organisaties.

De bestudering van instituties en hun rol met betrekking tot de literatuur stamt uit de empirische literatuursociologie en heeft een nieuwe impuls gekregen door de publicaties van Pierre Bourdieu. Bourdieu spreekt over een 'literair krachtenveld' dat gevormd wordt door een stelsel van instituties en dat verantwoordelijk is voor de smaakvorming.

In Nederland kreeg deze empirisch-literatuursociologische benadering vooral gestalte door het werk van H. Verdaasdonk en C.J. van Rees, die aan de Katholieke Universiteit Brabant dit type onderzoek een sterke fundering hebben gegeven.

LIT: Gorp; Metzler; P. Bourdieu. 'The market of symbolic goods', in: *Poetics* 14(1985), p. 13-44; H. Verdaasdonk en K. Rekvelde. 'De kunstsociologie van Pierre Bourdieu', in: *De Revisor* 8(1981) 3, p. 49-57; A. Mertens. 'Literatuursociologie', in: K. Beekman en F. de Rover (red.). *Literatuur bij benadering* (1987), p. 112-116; F. de Glas. *Nieuwe lezers voor het goede boek* (1989), p. 13-26; H. Brems. *De zangwedstrijd* (1994). [G.J. van Bork]

integumentum zie involucreum

intensiteitsaccent zie dynamisch accent

intentional fallacy

Term afkomstig van de New Critics (New Criticism) - speciaal in de jaren '50 in gebruik gekomen - waarmee het bedriegelijke van de auteursintentie als hulpmiddel bij het interpreteren en evalueren van literaire teksten wordt aangeduid. De neiging om biografische gegevens te betrekken bij de vaststelling van de bedoelingen van de auteur met zijn werk kan leiden tot interpretaties waar de tekst zelf geen aanleiding toe geeft.

Een voorbeeld vormen de geliefdes van G.A. Bredero die men met alle geweld in diens poëzie wilde herkennen, hetgeen ertoe leidde dat de gedichten zodanig herschikt werden dat ze in de biografie van de auteur pasten. Pas veel later werd aangetoond dat veel gedichten van Bredero geïnspireerd waren op Franse voorbeelden.

LIT: Abrams; Baldick; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; W.K. Wimsatt. *The verbal icon* (1954); E.D. Hirsch. 'Objective interpretation', in: *Validity in interpretation* (1967). [G.J. van Bork]

intentionale norm

Norm in de kunstkritiek gehanteerd om het werkterrein vast te stellen, waarbij datgene wat zich als kunst aandient gerecenseerd wordt. De intentionale norm staat tegenover de attitudinale norm die het als kunst geaccepteerde tot uitgangspunt neemt.

LIT: Bergh; J. Stolnitz. *Aesthetics and philosophy of art criticism* (1960). [G.J. van Bork]

intermezzo zie entr'acte

interpolatie

Term uit de tekstkritiek voor een op zichzelf staande, afgeronde passage in een literair werk die door een ander dan de auteur, en zonder diens medeweten en goedvinden is ingevoegd. Als zodanig beschouwt men een interpolatie als tekstbederf, omdat zij het zicht op het oorspronkelijke literaire kunstwerk belemmert. Interpolaties worden aangewezen en verondersteld in de vroege epiek; zo zouden de verzen 5 t/m 10 van *Karel ende Elegast* geïnterpoleerd zijn:

Vraaie historie ende al waer
Mag ik u tellen, hoort er naer.
Het was op ene avontstonde,
Dat Karel slapen begonde
t'Ingelem opten Rijn.
t'Lant was algader zijn;
Hi was keizer ende konink mede.
Hoort hier wonder ende waarhede,
Wat den konink daar gevel
10 (Dat weten nog die menige wel)
t'Ingelem, aldaar hi lag,
Ende waande opten andren dag
Krone dragen ende houden hiof,
Omme te meerne zinen lof.

(*Karel ende Elegast*, ed. Rombauts, 1979⁸, vss. 1-14)

Indien teksten in hun geheel geïnterpoleerd worden, spreekt men van compilatie.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Hiller; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 438-453. [H. Struik]

interpretatie of tekstinterpretatie

Term uit de literatuurwetenschap voor de discipline die zich ten doel stelt een tekst te verklaren door deze een betekenis te geven.

J.J.A. Mooij onderscheidt een drietal vormen: 1) het 'gewone lezen', d.i. het verbinden van klank en betekenis aan de visueel gegeven tekens; 2) de filologische (filologie) interpretatie; 3) de letterkundige interpretatie, die ernaar streeft de totale betekenis van een werk te achterhalen (hermeneutiek). Men kan, in navolging van A.J. Gelderblom, nog een vierde vorm onderscheiden, die van de interpretatie op grond van tekst en context, waarbij de onderzoeker zich ervan bewust is dat hij zelf het proces van betekenisvorming beïnvloedt door de werkwijze die hij hanteert. Als contexten gelden dan die van de contemporaine artistieke productie en receptie, de biografische, de sociaal-historische, die van de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis en die van de leeshouding.

Een centraal probleem bij dit alles is de vraag in hoeverre een wetenschappelijke interpretatie mogelijk is zonder voorafgaande, bijv. taalkundige, analyse (close reading). Een ander probleem betreft de vraag of het mogelijk is deugdelijk en zinvol te interpreteren zonder in de hermeneutische cirkel terecht te komen. Vanuit de receptie-esthetica zijn voorstellen gedaan om deze impasse te doorbreken. Deze komen erop neer dat men fundamenteel een scheiding aan wil brengen tussen lezen en onderzoeken. De onderzoeker plaatst zichzelf buiten het leesproces, en analyseert concretisaties (vgl. esthetisch object) van lezers via hun receptieverslagen. Op de achtergrond hiervan speelt de overweging mee dat het object van de interpretatie, de literaire tekst, in eerste instantie fungeert als voorwerp van subjectieve (bijv. esthetische) waardering, terwijl de wetenschapper ernaar moet streven, los van zijn individuele esthetische waardering, iedere vorm van subjectiviteit uit te bannen. Hij moet zich ertoe beperken intersubjectieve uitspraken te doen, ondubbelzinnig in formulering en toetsbaar aan het aangedragen materiaal.

LIT: Abrams; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Fowler; Gorp; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert; H. Göttner. *Logik der Interpretation* (1973); T. Anbeek. 'De interpretatie als hypothese', in: *FdL* 17 (1976), p. 239-248; N. Groeben. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft*

(1977); J.J.A. Mooij. *Tekst en lezer* (1979); L.H. Mosheuvél. *Een roosvenster* (1980); J.J. Oversteegen. *Anastasio en de schaal van Richter* (1986); G.J. Vis. 'Vorm en functie in de poëzie', in: *SpL* 33 (1991), p. 247-260; A.J. Gelderblom. *Mannen en maagden in Hollands tuín* (1991), p. 9-12. [G.J. Vis]

interpunctie, leestekens of punctuatie

Het geheel van leestekens waarmee de auteur of tekstbezorger aangeeft hoe de tekst gelezen moet worden, welke zinsdelen bij elkaar horen, waar de pauzes liggen, waar er in de directe rede gesproken wordt, waar in de indirecte rede enz.

In de Romeinse Oudheid gebruikt men open ruimtes om pauzes te markeren. Al naar gelang de lengte van de pauzes varieert de breedte van de open ruimte van een half tot vijf lettertekens. Ook begint men wel op een nieuwe regel als een pauze gewenst is. De Romeinen gebruikten de punt als woordscheiding, in de 8e eeuw gaat men hier open ruimte voor gebruiken.

Isidorus van Sevilla (ca. 560-636) geeft regels voor interpunctie: een diepe punt voor een korte pauze (onze huidige komma); een middelhoge punt (colon) voor een middellange pauze (ongeveer onze huidige puntkomma) en een hoge punt voor een lange pauze aan het einde van de volzin (periodus-2). In de Karolingische periode (Karolingische minuskel) betekenen een punt en een (omgekeerde) komma boven een punt een korte pauze, een lange pauze wordt aangegeven door een punt gevolgd door een komma, een puntkomma (semicolon) of twee punten met daaronder een komma. Ook hanteert men wel een vereenvoudigde versie van het systeem van Isidorus: een komma voor een korte, een punt voor een lange pauze.

In de 12e eeuw vernieuwen de cisterciënzers het interpunctiesysteem: een op een 7 gelijkend teken boven een punt (punctus circumflexus) voor een korte pauze in een onvolledige zin; een omgekeerde komma boven een punt (punctus elevatus) voor een volledige zin die gevolgd wordt door een bijzin; een komma onder een punt (versus) aan het zinseinde. De gewone punt (punctus) vervangt soms de punctus elevatus of de versus. De beweging van de Moderne Devotie gebruikt dit systeem voor haar liturgische werken.

Gedurende de Middeleeuwen hanteert men voor de wereldlijke literaire werken in de volkstaal een betrekkelijk eenvoudig systeem met als voornaamste tekens de punctus, de virgula (/) en de puntkomma (;). De interpunctie is hierbij vooral gericht op de voordracht.

In de renaissance komt meer en meer het huidige interpunctiesysteem in zwang, al wordt de puntkomma niet veel gebruikt in tegenstelling tot de komma, die ook vaak geplaatst wordt voor het voegwoord 'en'. Aanhalingstekens bij een langer citaat staan aan het begin van alle regels die tot de aanhaling behoren. Indirecte en retorische vragen krijgen vaak een vraagteken ter afsluiting.

De hedendaagse interpunctie is vooral gericht op de structurering van de zin. Er is een vast corpus leestekens dat als volgt is samengesteld: de punt (.), de komma (,), de puntkomma (;), de dubbele punt (:), de enkele en dubbele aanhalingstekens ('...' en "..."), het beletselteken (... of ---), het gedachtestreepje (-), het vraagteken (?) en het uitroepteken (!). Combinaties daarvan zijn soms mogelijk, zoals bij een luidop gestelde vraag (?!). De regels voor de interpunctie worden beschreven in P.J. van der Horsts *Leestekenwijzer* (1990).

LIT: Best; Brongers; Hiller; MEW; Wilpert; J. Greidanus. *Beginnelen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926); A. Weijnen. *Zeventiende-eeuwse taal* (1965⁴), p. 15-19; J.J. John. 'Latin Paleography', in: J.M. Powell (red.). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 39-41; B. Bischoff.

interrogatio zie retorische vraag

intertekstualiteit

Door Julia Kristeva geïntroduceerde term waarmee wordt aangegeven dat elke tekst bestaat uit een mozaïek van citaten en als de absorptie en transformatie van andere teksten. In deze *ruime opvatting* van intertekstualiteit gaat het om het feit dat teksten meerstemmig zijn, d.w.z. dat binnen een tekst één of meer dialogen voorkomen met andere gesproken of geschreven teksten. In navolging van Bachtin wordt gesproken van polyfonie van de tekst. De schrijver maakt gebruik van de stileringen van verschillende 'stemmen' die hij in zijn tekst met elkaar confronteert. Die 'stemmen' komen onder meer tot uiting in de gebruikte clichés, stereotypen, het jargon en de citaten die afkomstig zijn uit verschillende sociale taalkringen. Op deze ruime wijze opgevat is intertekstualiteit een middel om commentaar te leveren op bestaande teksten of op wat wel 'monologisch taalgebruik' genoemd wordt.

In reactie op deze semiotische benadering van de intertekstualiteit ontstond in de loop van de jaren tachtig een *bepakter opvatting* van intertekstualiteit vanuit de hermeneutiek, de specifieke intertekstualiteit. Bij deze beperkte opvatting gaat het om het achterhalen van de bronnen van een tekst: de ontlening van de stof en de motieven. Intertekstualiteit heeft dan betrekking op de opzettelijke relaties tussen een literaire tekst en andere (literaire) werken, waarbij ervan uitgegaan wordt dat de auteur zich bewust is van de toepassing van andere teksten in zijn werk en daarnaast van zijn publiek verwacht dat het de verbanden tussen zijn tekst en die andere teksten als ingrepen van hem identificeert (citaat) en als belangrijk herkent voor het begrip van de tekst.

Intertekstualiteit, zowel in de ruime als de beperkte betekenis, vindt men in alle literatuur. Zo bestaan er in de Middeleeuwen intertekstuele relaties tussen het *Chanson d'Aspremont* en het *Chanson de Roland* (chanson de geste, Karelroman). Vooral de Arturroman heeft tal van intertekstuele relaties; in deze roman komen steeds dezelfde personages, thema's, motieven en situaties voor. Iedere roman is verbonden met een aantal oudere romans (specifieke intertekstualiteit) en gaat in dialoog met de genreconventies (generische intertekstualiteit). In de renaissance behoorde het tot de literatuuropvattingen om klassieke voorbeelden na te volgen (imitatio).

Intertekstualiteit wordt gezien als een reactie op literaturopvattingen van de romantiek waarin de auteur gezien werd als een geniaal en volstrekt oorspronkelijk en onafhankelijk individu dat alleen originele teksten produceerde. Modernere auteurs hanteerden een andere schrijfwijze, waarbij genreconventies doorbroken werden en bestaande teksten in de eigen tekst werden geïncorporeerd, al dan niet met bronvermelding. Daarmee werden originaliteit en individualiteit ter discussie gesteld.

Een goed Nederlandstalig voorbeeld van een intertekstuele lezing van een gedicht geeft Paul Claes in zijn boek *Echo's Echo's* (1988), waarin hij een gedicht van Hans Faverey zowel op een beperkte intertekstuele manier (constructief) als in een breed intertekstueel kader (deconstructief) interpreteert.

LIT: Alphen; Baldick; Boven/Dorleijn; Fowler; Gorp; MEW; Prince; Chr. van Boheemen. 'Intertekstualiteit', in: *FdL* 22(1981), p. 242-249; U. Broich en M. Pfister (red.). *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien* (1985); *Intertekstualiteit*, thema-nr. *SpL* (1987); R. van der Paardt. *De goddelijke Mantuaan. Vergilius in de Nederlandse letterkunde* (1987); J.D. Janssens. *Dichter en publiek in creatief samenspel: Over interpretatie van middelnederlandse ridderromans* (1988); A. Mertens en K. Beekman (red.). *Intertekstualiteit in theorie en praktijk* (1990); J. den Boeft. 'Intertekstualiteit', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 75-82; B. Besamusca. *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans* (1993). [G.J. van Bork/H. Struik]

intrige-1 zie plot

intrige-2

In het klassieke drama onderscheidt men vijf fasen (expositie, intrige, climax, catastrofe en peripetie) die gewoonlijk samenvallen met de vaste opeenvolging van de vijf bedrijven. De intrige is de fase waarin de verwikkeling gegeven wordt waarin de belangrijkste personages zich bevinden. In de intrige wordt het (gecompliceerde) probleem getoond waarvoor de dramatis personae een oplossing moeten vinden of waarvan de protagonist in de tragedie tenslotte het slachtoffer zal worden. De intrige is daarom in hoge mate bepalend voor de spanning in het drama.

LIT: Laan; Lodewick; MEW; Scott; Wilpert; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²). [G.J. van Bork]

intrigeblijspel zie comédie d'intrige

inventaris

Term uit de archivaliek en bibliografie voor een systematisch ingedeeld geheel van beschrijvingen van de bestanddelen van een archief (archief-1) of van (onderdelen van de) handschriften aanwezig in een bibliotheek-1 of museum-2. Omdat een inventaris altijd de organisch gegroeide systematiek van een collectie volgt, dienen een of meer indices (index-1) het geheel toegankelijk te maken. Veel archiefinventarissen zijn alleen in typoscript op het desbetreffende en op nog enkele andere archieven te raadplegen. In de delen uit de serie 'Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland' is aangegeven of er van een bepaald archief een inventaris vervaardigd is. Verder kan men inventarissen traceren via W.J. Formsma en B. van 't Hoff: *Repertorium*

van inventarissen van Nederlandse archieven (1965²) en voor België in J. Nicodème: *Repertorium van inventarissen van archieven in België bewaard, verschenen vóór 1 januari 1969* (1970).

Ook van niet op archieven (archieef-2) aanwezig materiaal worden inventarissen gemaakt, bijv. *Inventaris van de handschriften van de Koninklijke Bibliotheek* (voorl. uitg. 1988), J.J.M. Bos en N.J.P. van der Lof: *Inventaris van het archief van prof. dr. Jan te Winkel (1847-1927)* (1984).

LIT: Ned. Arch.-term.; W.J. Formsma. 'Het inventariseren van archieven', in: *Nederlands Archievenblad* 77 (1973), nr. 1; J.A.M.Y. Bos-Rops, M. Bruggeman en F.C.J. Ketelaar. *Archiefwijzer. Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (1994²), p. 45-46. [P.J. Verkruijsse]

inventio

In ruime zin is in de retorica de inventio de stofvinding: waar haalt de auteur van een betoog, tragedie, epos enz. zijn stof vandaan. Daarbij heeft hij de keuze tussen de Klassieke Oudheid, de geschiedenis, de mythologie of de bijbel. Vervolgens bepaalt hij welke voorbeelden hij aan het desbetreffende gebied ontleent.

Beperkt tot de betogende of juridische rede is de eerste taak van de redenaar (officia oratoris) in de inventio, het vaststellen van de status causae, het punt waar het om gaat. Betreft het een vraag of iets al of niet gebeurd is, dan is het een status coniecturalis. Als het gaat om een nadere definiëring van een zaak, dan is er een status finitionis. Een nadere beschouwing van de aard van de zaak is een status qualitatis. Het dubium (omstreden zaak) wordt verwoord in de quaestio (het vraagstuk). Die vragen kunnen algemeen-theoretisch zijn (quaestio infinita) of meer individueel-praktisch (quaestio finita). Bij de bewijsvoering (argumentatio) is het gebruik van exemplum, similitudo en auctoritas erg belangrijk. Verder kunnen argumenten ontleend worden aan topoi (topos).

LIT: Cuddon; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Myers/Simms; Scott; Shipley; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

inversie, anastrofe of metatesis-1

Term uit de stijltheorie voor die vorm van transmutatio waarbij twee aan elkaar grenzende onderdelen binnen een syntactisch geheel worden omgewisseld. Uitgaande van de gebruikelijke zinsdeelvolgorde onderwerp-persoonsvorm-rest in een mededelende hoofdzin kan men de volgorde rest-persoonsvorm-onderwerp als een inversie beschouwen: 'Morgen komt hij' (i.p.v. 'Hij komt morgen'). Men kan hiermee (door vooropplaatsing) nadruk leggen op het geïnverteerde deel (i.c. 'morgen'). Verwant is de Distanzstellung. Heeft de inversie gevolgen voor de (chrono)logische volgorde, dan spreekt men van een hysteron proteron. De inversie wordt soms, ten onrechte, gelijkgesteld met de prolepsis-1.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

invocatio

Term uit de retorica voor het ter inspiratie aanroepen van een hogere macht (goden, de muzen, God of heiligen) aan het begin van een literair werk, gewoonlijk na de propositio waarin het onderwerp van het verhaal wordt aangekondigd. De aanroeping kan op diverse plaatsen herhaald worden. Vooral Kalliope, de muze van de epische dichtkunst, wordt vaak aangeroepen aan het begin van een epos. Beroemd zijn de invocaties aan het begin van Homerus' *Ilias*: 'Bezing ons de wrok, o godin, van Peleus' zoon Achilles' en *Odyssee*: 'Bezing mij, o Muze, de man ...'.

Gedurende de Middeleeuwen en later werd de invocatio verchristelijkt en werd God of Maria aangeroepen om het werk tot een goed einde te brengen. Zo roept Vondel God aan in zijn *Verovering van Grol* (1627):

Ghy die van 'shemels troon d'oorlogen hier om lege
Bestiert, en onsen held vereerde met de zege,
Daer al't vereenighd land uw 'heyl'gen naem om looft,
En danckbaer lauweriert des overwinners hoofd;
Gheley mijn' sangheldin, [...].
(WB-ed, dl. 3, 1929, p. 128, vs. 5-9).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 235-252; W.A.P. Smit. *Kalliope in de Nederlanden*, dl. 1 (1975), 138-207. [W. Kuiper]

involucrum of integumentum

Middeleeuwse literaire techniek gehanteerd door de zogenaamde school van Chartres, waarbij ethische en filosofische waarheden in de vorm van fictie werden ingekleed en verhuld. Men baseerde zich met Bernard van Chartres op de door Augustinusgedane uitspraak (in *De doctrina christiana*) dat de dichters uit de Klassieke Oudheid met opzet duister schreven om latere lezers te prikkelen en de boodschap voor oningewijden verborgen te houden. [W. Kuiper]

inwinnen

Druktechnische term voor het, door middel van het verwijderen van spaties tussen de woorden, opnieuw invullen van een regel zetsel wanneer blijkt dat de tekst niet goed uitkomt aan het eind van een pagina of alinea (hoerenjong) of wanneer als gevolg van correctie van een drukproef of door een correctie op de pers tekst toegevoegd moet worden.

In het laatste geval kunnen in de definitieve tekst zulke passages dan opvallen door minder spatie dan in de omringende tekst. Vaak echter kan een zetter uit de periode van de handpers ook door wijzigingen in de spelling het probleem van het inwinnen ondervangen (bijv. door een slot-'n' te vervangen door een afbrekingsstreepje boven de voorafgaande klinker). Het tegenovergestelde procédé heet uitdrijven.

LIT: BDI; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 112-113, 131-132; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 45-46. [P.J. Verkruijsse]

ironie of verbale ironie

Aanduiding voor een poëticaal procédé (behorend tot de gedachtefiguren) meestal veroorzaakt door ambiguïteit in taalgebruik (verbale ironie) of situatie (situationele ironie) of een combinatie van beide.

Bij verbale ironie gaat het om een schijnbaar eenduidige opmerking die bij nader inzien een dubbele bodem heeft, en dan ook vaak komisch (humor) werkt. Er is dan sprake van een tegenstelling (antithese) tussen twee gegevens. Het hangt af van de optiek van de lezer/luisteraar of beide worden herkend. Zo maakt de lezer in de roman *Het dwaallicht* (1947) van Elsschot kennis met de ik-figuur Laarmans die het verzoek krijgt drie Aziaten de weg te wijzen naar Maria van Dam, wier moeilijk leesbare naam en adres even later de 'Mariaboodschap' worden genoemd. Op het eerste gezicht heeft de lezer te maken met de door Maria aan de Aziaten schriftelijk meegegeven mededeling (betekenis 1). Bij nader inzien is de aanduiding 'Mariaboodschap', mede gezien de katholieke context van het verhaal, tevens een allusie op het rooms-katholieke feest van Maria Boodschap (betekenis 2). Overeenkomst en tegenstelling tussen de twee betekenissen veroorzaken spanning. Het gebeurt nog wel eens dat men bij verbale ironie, ook wel retorische ironie genoemd, het omgekeerde zegt van wat men bedoelt (dissimulatio). Een bekende vorm is de socratische ironie, een discussiemethode waarbij onwetendheid wordt voorgewend om op die manier schijnwijsheid door te prikken.

Ook de situationele ironie zegt soms het tegenovergestelde van wat bedoeld wordt, bijv. met de zin 'het is mooi weer' terwijl het regent. Hier is een tekstextern gegeven als situatie nodig om een tegenstelling te creëren. Maar de situatie-ironie komt ook binnen de tekst voor, zowel in epiek als in drama. Kenmerkend is het verschil in informatie tussen personages onderling of tussen personage(s) en publiek (dramatische ironie).

Deze ambiguïteit, vaak optredend in het blijspel, hoeft echter niet altijd een humoristisch effect te hebben, zoals dat ook het geval is met de zogenaamde 'ironie van het lot' in het dagelijks leven. Vooral wanneer de dramatische ironie optreedt in de tragedie (tragische ironie) kan de ambiguïteit bestaan uit een contrast tussen het optimisme van de held en zijn uiteindelijke negatieve lot (noodlot).

Aparte vermelding verdient de structurele ironie. Deze komt voor in een tekst met ambigu taalgebruik dat niet incidenteel is: de auteur introduceert een element dat moet dienen om aan het gehele werk een dubbele betekenis te geven. Een bekend geval is de schepping van de 'naïeve held' (respectievelijk verteller of spreker), wiens uitspraken constant door de lezer worden veranderd of gecorrigeerd. Men zou kunnen denken aan de schrijvende ik-figuur van Droogstoppel uit *Max Havelaar* (1860) van Multatuli. Terwijl de verbale ironie berust op kennis van de intentie van de spreker gedeeld door spreker en publiek, berust de structurele ironie op kennis van de auteursintentie gedeeld door het publiek maar onbekend aan de spreker. Als zodanig is de structurele ironie een vorm van dramatische ironie, maar dan volgehouden gedurende een geheel werk.

Een specifieke vorm van ironie is de romantische ironie. Deze gaat gepaard met zelfrelativering, zoals men die kan aantreffen in het verhaal van Saïdjah en Adinda van Multatuli (*Max Havelaar*, hoofdstuk 17); hier wordt de tekst geregeld onderbroken door de opmerking dat het verhaal 'eentonig' is.

Ironie wordt vaak gebracht in de vorm van hyperbool, litotes of understatement. Als de ironie erg scherp is, spreekt men van sarcasme.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; W.C. Booth. *The Rhetoric of Fiction* (1961); T. Anbeek en J. Fontijn. *Ik heb al een boek* (1975), p. 125-134; H. van den Bergh. *Teksten voor toeschouwers* (1979), p. 85; D.H. Green. *Irony in the medieval romance* (1979). [G.J. Vis]

ISBD

International Standard Bibliographic Description, ontworpen door de International Federation of Library Associations (IFLA) om wereldwijd titelbeschrijvingen te kunnen uitwisselen. Er zijn diverse ISBD's voor de verschillende categorieën bibliografisch materiaal, zoals de ISBD(A) voor het oude boek (A = antiquarian), de ISBD(M) voor monografieën en de ISBD(S) voor seriewerken. De regels worden meer toegepast in de catalogografie dan in de bibliografie waar ze als te rigide worden ervaren.

LIT: BDI; Feather; Hiller; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijsse]

ISBN

Het International Standard Book Number is een tiencijferige codering die aan boeken wordt toegekend en daarin ook wordt afgedrukt op de verso-zijde van het titelblad en op de achterzijde van het omslag. Aan de hand van deze code kunnen op snelle en doeltreffende wijze gegevens uitgewisseld worden tussen bibliotheken, boekhandels en uitgeverijen. In de code wordt ook rekening gehouden met het boek als materieel object: zo zijn er verschillende nummers voor een gebonden en genaaide uitgave van een boek en voor een seriewerk en de verschillende delen daarin. Een ISB-nummer bestaat uit 4 groepjes cijfers die verschillend samengesteld kunnen zijn (bijv. 2+2+5+1) voor respectievelijk de aanduiding van het land en/of de taal, de uitgeverij, het boek en een controlecijfer of de hoofdletter X.

Ook voor kranten en tijdschriften bestaat een dergelijke code, het ISSN.

Vb.: ISBN 90 12 04275 5 is de code van het hieronder bij de literatuur vermelde boek van Treebus, waarbij 90 duidt op Nederland(s), 12 op de Staatsuitgeverij, 04275 op het desbetreffende boek en 5 als controlecijfer dienst doet.

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 67; Huib van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 405-407; *ISBN. Handleiding voor het Internationaal Standaard Boeknummer* (1987⁴). [P.J. Verkruijsse]

isochronie

Term uit de prosodie voor de (als zodanig ervaren) gelijkheid van tijdsafstand tussen prominente (accent) syllaben in een vers-1, strofe of gedicht. Als voorbeeld diene het volgende rijmpje:

Hik, spik, spouw
Ik geef de hik aan jou
Ik geef de hik aan ander man
Al wie de hik verdragen kan.
(F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme*, 1922, p. 205).

De tijdsafstand tussen de beklemtoonde syllaben 'Hik', 'spik' en 'spouw' (vs. 1) is even groot als die tussen 'geef', 'hik' en 'jou' (vs. 2), respectievelijk 'geef', 'hik' en 'ander' (vs. 3), en 'wie', 'hik' en 'dragen' (vs. 4). Zo is ook de tijd, gebruikt voor de twee laatste syllaben van vers 3 respectievelijk van vers 4, aan het eind van vers 1 en van vers 2 opgevuld met 'rust', zodat elke regel als een volwaardige vierkwartsmaat kan gelden. De tijdsduur van het lezen van elk van de regels is aldus onderling gelijk.

Isochronie kan gepaard gaan met isometrie, zoals bij vers 3 en vers 4 van het gegeven voorbeeld (vierjambisch), maar het hoeft niet (zoals blijkt uit het verschil tussen vers 1 en vers 2).

LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Shipley; F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922), p. 199-214. [G.J. Vis]

isocolon of distributio

Term uit de poëtica (poëtica-1) voor de herhaling van een gelijk aantal zinsdelen (colon) van gelijke omvang in eenzelfde syntactische structuur binnen een samengestelde zin (periodus-1) of versregel. Dit levert vaak antithese of parallellisme op.

Een voorbeeld van een dubbele isocolon zijn de parallelle versregels uit het gedicht van Jacob Westerbaen 'Op het neder-storten van myne keuke-schoorsteen op Ockenburgh' (1653):

So ick scheur en soo ick breecke,
So ick houw en so ick steecke
(G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 256).

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Wilpert. [W. Kuiper]

isometrie

Term uit de prosodie voor het, ook wel 'evenmatigheid' genoemde, verschijnsel dat bestaat in de gelijkheid van metrische (metrum) patronen. Zo'n patroon kan een versvoet zijn, of een geheel vers-1. Als voorbeeld kunnen de volgende regels (viervoetige anapest) gelden:

In de schaduw der zwellende zeilen verborgen
Voor de maan, die de mast op de wateren mat,

In den slaap van het licht, tusschen avond en morgen,
Stond ik, slaaploos, ter reeling van 't reilend fregat
(G. Gossaert. *Experimenten*, 1949, p. 34).

Isometrie is er tussen vers 1 en vers 3, maar ook tussen 'Voor de maan' en 'In den slaap', of tussen 'zwellende zeilen verborgen' en 'reeling van 't reilend fregat'. Men verwarre isometrie niet met het verwante isochronie en evenmin met het isosyllabisch vers.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; F. Kossmann.
Nederlandsch versrythme (1922), p. 199-214. [G.J. Vis]

isosyllabisch vers, geteld vers, lettergreepvers of silbetellend vers

Term uit de prosodie voor een versregel die hetzelfde aantal lettergrepen telt als een of meer andere regels uit het betrokken gedicht. Deze vorm van dichten dateert van na de Middeleeuwen. Soms is de gehele tekst in eenzelfde soort isosyllabisch vers geschreven, zoals het geval is bij het sonnet. Een tekst kan meer dan één type isosyllabisch vers bevatten, bijv. 'Aan de maane' van J. Bellamy:

- Vorstin des nachts, volschoone Maan!
Ai, doof een wijl uw 'heldren luister,
En laat mij hier, in 't sombre duister,
Bij deze boomen staan!
- 5 'k Wil mij aan 't vraagend oog onttrekken,
En Gij, Gij zoudt mij hier ontdekken...
Neen! zuivre Nachtvorstin!
Begunstig mijne min!
Bedeck u, voor het oog der volken,
- 10 Met een gordijn van dikke wolken,
Op dat de dwang, die 't al bespiedt,
Alöm met arendsöogen ziet,
Mij hier niet moge ontdekken! -
Neen! laat mij hier toch veilig staan!
- 15 Doch wil, wanneer de tijd mij roept van hier te gaan,
Mij tot een Leidsvrouw strekken!
(J. Bellamy. *Gezangen mijner jeugd*, ed. Buijnsters, 1968, p. 53).

In dit gedicht vindt men twee groepen isosyllabische verzen, namelijk (1) de acht-, resp. negensyllabige regels (1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 14) en (2) de zes- resp. zevensyllabige regels (4, 7, 8, 13, 16). De twaalfsyllabige versregel (vs. 15) staat apart, want zo is er geen tweede.

Getelde verzen zijn vaak metrisch (zoals in bovenstaand gedicht), maar dat is niet noodzakelijk. Zo schreef H. Roland Holst-van der Schalk nogal wat gedichten in getelde, niet-metrische verzen. Men zie in dit verband de eerste acht regels van het sonnet 'Liefde is sterker dan de dood', luidend:

Liefde is sterker dan de dood'. - Wat staat
van een volschoone zekerheid gedragen
dit woord tusschen veel zwakke twijfeltrage
woorden, als een oneindig-mild gelaat
geheven! Een stroom van beloften gaat
uit zijn oogen naar onze omwolkte dagen
en maakt ze rijk aan gelukkige vragen
en heerlijke beloften, boven maat.
(H. Roland Holst-van der Schalk. *Verzonken grenzen*, 1918, p. 10).

LIT: Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Marouzeau; Metzler; K. Bostoen.
Dichterschap en koopmanschap (1987). [G.J. Vis]

ISSN

Het International Standard Serial Number is een achtcijferige codering die toegekend wordt aan kranten en tijdschriften en daarop gewoonlijk dan ook wordt aangebracht op de achterzijde van het omslag. Aan de hand van deze code kunnen op snelle en doeltreffende wijze gegevens uitgewisseld worden tussen bibliotheken, boekhandels en uitgeverijen. Een ISS-nummer bestaat uit twee groepen van vier cijfers verbonden door een koppelteken.

Ook voor boeken bestaat een dergelijke code, het ISBN.

Vb.: ISSN 0166-4239 is het tijdschrift *Dokumentaal*; ISSN 0168-5899 is het tijdschrift *Optima*.

LIT: BDI; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 67. [P.J. Verkruijsse]

Italiaans sonnet of petrarkistisch sonnet

Term uit de genreleer voor een sonnet, ontstaan in de Italiaanse renaissance (petrarkisme), geschreven in de vijfvoetige jambe, met vrouwelijk rijm, waarbij het octaaf twee rijmklanken heeft en het sextet twee of drie andere. Dit sonnet, ook wel het 'klassieke sonnet' genoemd, is in de 17e eeuw door andere sonnetvormen verdrongen (het komt nog wel voor bij Hooft bijvoorbeeld), maar keert weer terug bij de Tachtigers (o.a. W. Kloos en J. Perk). Men zie als specimen hiervan het sonnet 'Gelaat, lief als Lente, dat met veel spelen' van Kloos (*De Nieuwe Gids* 8 (1893), I, p. 416).

LIT: Baldick; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Scott; W. Mönch. *Das Sonett* (1954). [G.J. Vis]

italica zie littera italica

italiek zie littera italica

iteratieve presentatie

Term uit de narratologie of verteltheorie voor de enkelvoudige weergave van een gebeurtenis die zich blijkens het vertelde meer dan eens heeft voorgedaan. Een

auteur kan bijv. van een personage meedelen: 'Op maandag ging hij altijd naar de bank'.

De iteratieve presentatie kan een generaliserend effect hebben, vooral als het gaat om vrij algemene feiten of gebeurtenissen, maar ze kan ook uitsluitend als samenvattend ervaren worden.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince. [G.J. van Bork]

iteratio

Vorm van herhaling (repetitio) bestaande uit de herhaling van een enkel woord, bijv.

Danseresje, danseresje,
Zoveel honderd in de maand
(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 11).

Meestal wordt de iteratio onderscheiden van de epanalepsis, waarbij een woordgroep in het spel is.

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Metzler. [G.J. Vis]

itinerarium of reisgids

Eigenlijk een reisgids waarin de wegen, de reistijd, de rustplaatsen en de belangrijkste bezienswaardigheden worden aangegeven. Later wordt het vrijwel synoniem met reisverslag, zoals de *Itinerario, voyage ofte schipvaart naar Oost ofte Portugaels Indien* (1596) van Jan Huygen van Linschoten. Veel verslagen van de grand tour bevatten uitgebreide lijsten aantekeningen met betrekking tot te volgen of afgelegde routes met afstandstabellen en namen van herbergen. Juist ten behoeve van degenen die op grand tour gingen, verschenen allerlei itineraria, zoals Lambert van den Bosch ' *Wegh-wyser door Italien* (1657), *Vranckryck en zijn steeden, behelsende een algemeene en besondere beschrijvinge des selfs en aangrenzende landen* (1662), *Delitiae Italiae. Dat is: eygentlijcke beschrijvinghe wat door gantsch Italien in elcke Stadt ende plaets te zien is* (1620³), *Delitiae urbis Romae. Dat is eygentlycke beschrijvinge van alle de schoone gebouwen (...)* (1625), *Delitiae Galliae & Angliae. Ofte lustigheden van Vranckrijck en Engheland* (1619), P. Hentzners *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, Italiae* (1612), Franciscus Schottus ' *Itinerarii Italiae rerumq. Romanorum libri tres* (1625⁴), *Wegh-wyser, vertoonende de besonderste vremde vermaecklijckheden die in 't reysen door Vranckryck en eenige aangrenzende landen te sien zijn* (1647).

Overzichten van reisgidsen worden gegeven door: A. Frank-Van Westrienen in *De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (1983), p. 367-371; L. Schudt in *Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der römischen Topographie* (1930); A.H. Luijdjens in zijn 'Chronologische lijst van beschrijvingen van Italië en Rome tot 1900 in de Nederlanden geschreven of verschenen', in: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, reeks II, dl. 1 (1931), p. 205-229; G. Boucher de la Richarderie in *Bibliothèque universelle des voyages, ou Notice complète et raisonnée de tous les voyages anciens et modernes dans les différents parties du monde* (1808; 6 dln.); E.G. Cox in *A reference guide to the literature of travel* (1935-1949; 3 dln.).

Een moderne variant vormen de literaire reisgidsen zoals: R. Bodart, M. Galle en G. Stuiveling, *Literaire gids van België, Nederland en Luxemburg* (1972); A. van Dis en T. Hermans (samenst.), *Het land der letteren* (1982); Willem van Toorn (red.), *Querido's letterkundige reisgids van Nederland* (1983²). Sindsdien verschenen er tal van literaire gidsen per regio of stad.

LIT: Brongers; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

iucunda doctrina

Term uit de poëtica *Poetices libri septem* (1561) van Julius Caesar Scaliger, waarin deze het doel van de dichtkunst (poetica-1) formuleert als: het op onderhoudende wijze verschaffen van morele instructie. Hij borduurt daarmee voort op de theorie van Horatius' *Ars poetica* die het *utile dulci* (lering en vermaak) als doelstelling van de poëzie zag. [W. Kuiper]

iudicium

Term uit de retorica voor het beoordelen van de verschillende elementen (res en verba) van een betoog of literair werk door de redenaar, respectievelijk de auteur op hun bruikbaarheid in specifieke gevallen. Het iudicium wordt soms zelfs gezien als een van de taken van de redenaar (*officia oratoris*) tussen *inventio* en *dispositio* in. Al naar gelang de omstandigheden kan het iudicium ertoe leiden dat onderdelen verplaatst, verwisseld of weggelaten worden.

In de sfeer van het (academisch) onderwijs heeft het iudicium de betekenis gekregen van de beoordeling van de resultaten van de student door de docent of van de dissertatie van de promovendus door de promotiecommissie.

LIT: Lausberg; Leeman/Braet; Ueding. [W. Kuiper]

J

jaarboek

Periodiek - normaliter eenmaal per jaar - verschijnende publicatie van een genootschap, vereniging of organisatie met wetenschappelijke artikelen en berichten betrekking hebbend op het desbetreffende vakgebied of onderwerp. Bekende jaarboeken zijn het Gentse *Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* en het *Jaarboek De Fonteine*, het Leidse *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, het *Jaarboek van het Felix Timmermans-genootschap*, het *Jaarboek van het Louis Paul Boon-genootschap* en het *Jaarboek Reve*.

De oudere benaming *annalen-2* in tijdschrifttitels heeft de betekenis van 'jaarboek' grotendeels verloren.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Hiller; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

jaartalvers zie chronogram

jambe

Term uit de prosodie voor een versvoet bestaande uit een daling, gevolgd door een heffing, zoals in het woord 'verband' (met het woordaccent op de tweede syllabe). In de Nederlandstalige metrische (metrum) poëzie komt de jambe veel voor. Hoogstwaarschijnlijk is deze versvoet de meest gebruikte.

In dichtvorm vindt men deze voet in de volgende strofe:

Latijnsche school, Latijnsche poort!
Gezegend en gezellig oord,
O wereld vol illusie!
Vol lust en Grieksch en lief en leed,
O wereld die ik nooit vergeet,
Vol vriendschap en vol ruzie!

(P.A. de Genestet. *CG*, ed. Oort, 1912², p. 61).

Het metrum van een jambische regel behoort tot de categorie van het stijgend metrum. Een veel voorkomende jambische regel is de zesvoet (alexandrijn).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

jambische trimeter

Term uit de prosodie voor een trimeter die opgebouwd is uit jamben, zoals in het volgende voorbeeld uit het gedicht 'Fantasij' van P.C. Hooft:

Indien men poocht / mijn hart van mijn / Liefs hart te scheijden
Ick ducht het niet / zal sijn dan scha/delijcke moeijt.

(P.C. Hooft. *Uit Hoofts lyriek*, ed. C.A. Zaalberg (1981⁵), p. 31.)

LIT: Marouzeau; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

jargon

Taal(gebruik) binnen een bepaalde sociale kring die voor oningewijden vaak moeilijk verstaanbaar is. Die sociale kring kan bestaan uit leden van een culturele groep (turbotaal) of van een beroepsgroep: militairen, politici, wetenschappers, medisch personeel, bouwvakkers, zeelieden e.d.

In de literatuur kan jargon een rol spelen om een realistische typering van personages of een milieu te bewerkstelligen. Anders dan Bargoens vindt men jargon

in vrijwel alle lagen van een taalgemeenschap. Bekend is het studentenjargon, zoals dat bijv. door Kneppelhoutin *Studenten-typen* (1841) wordt gebruikt: 'ploert' voor hospita, 'kast' voor studentenkamer. Kees van Kooten maakt satirisch gebruik van jargon in bijv. *De ergste treiter trends* (1976). Gerrit Komrij laat in *Averechts* (1980) zien hoezeer jargon gebrek aan inhoud kan verbergen.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; J.G.M. Moorman. *De geheim talen* (1932); J. Kuitenbrouwer. *Turbotaal* (1989). [G.J. van Bork]

je ne sais quoi

'Ik weet niet wat': iets ondefinieerbaars en onbestemds. Term uit de geschiedenis van de Franse kritiek ter typering van sommige aspecten in de natuur en in de kunst. Zo duidt D. Bouhours (*Entretiens d'Ariste et d'Eugène*, 1671) er de 'fijne en ongreepbare bevalligheden' mee aan van het echte kunstwerk, terwijl Fontenelle (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686) de aanduiding gebruikt voor de schoonheid van de nacht tegenover die van de dag. Betje Wolff neemt de term over: het is het pakkende tegenover het stralende, het aangrijpende tegenover het overzichtelijke; veelal duidt het op alles wat gekenmerkt wordt door tederheid. In de loop van de 19e eeuw raakt de aanduiding in onbruik.

LIT: Gorp; W.J.M.A. Asselbergs. 'De zuster van de zon', in: *NTg* 53 (1960), p. 295-303. [G.J. Vis]

jeeste, geeste of yeeste

Middel nederlandse benaming voor teksten, zowel in rijm als in proza, waarin waar gebeurde feiten (Lat. (res) gesta, Fr. chanson de geste) worden beschreven. De term wordt zowel voor historiografische, bijv. Jan van Boendale's *Brabantsche yeesten* (ca. 1347; kroniek, rijmkroniek) als biografische teksten, bijv. Jacob van Maerlants *Alexanders geesten* (ca. 1260) gebruikt. Fictionele teksten noemt men boerden.

In Middel nederlandse fictionele romans komt men het woord niettemin vaak tegen, bijv. bij Penninc en Vostaert:

Die coninc hilt hof ten selven tiden
Dur Waleweins wille, seget die jeeste.

(*Roman van Walewein*, ed. Van Es, 1976², p. 328, vs. 11092-11093).

In dit soort gevallen wordt jeeste als veritas-topos gebruikt: hier het - om wille van de 'waarheid' van het vertelde - zich beroepen op een (geschreven) bron.

LIT: Gorp; Laan; A.L.H. Hage. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middel nederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (1989). [W. Kuiper/H. Struik]

jeugdliteratuur zie kinder- en jeugdliteratuur

joculator zie jongleur

jongensboek

Boek dat bestemd is voor jongens in de leeftijdscategorie tussen 6 en 16 jaar en dat daarom behoort tot de kinder- en jeugdliteratuur. Bekende schrijvers van jongensboeken zijn C. Joh. Kievit, A.C.C. de Vletter, Chr. van Abkoude en P. Nowee met zijn bekende Arendsoog-boeken.

LIT: D.L. Daalder. *Wormcruyt met suycker* (1976²); J. Riemens-Reurslag. *Het jeugdboek in de loop der eeuwen* (1977); H. Bekkering e.a. (red.). *De hele Bibelebontse berg* (1989). [G.J. van Bork]

jongleur of joculator

Van oorsprong (middeleeuws-)Latijnse benaming (joculator), vanaf de 8e eeuw gebruikt voor rondtrekkende beroepsspeellieden, die naast acrobatiek, muziek en vari  te ook de voordracht van literaire (epische) teksten verzorgden. De jongleurs zijn de opvolgers van de histriones en mimi uit het antieke Rome. De term jongleur is Frans en het fenomeen jongleur is vooral uit Frankrijk bekend. Hun repertoire is grotendeels verdwenen omdat het niet bewaard werd in bibliotheken. Waarschijnlijk vormen de jongleurs een belangrijke schakel in de geschiedenis van het toneel en heeft een deel van de mondelinge overlevering van het niet-religieuze theater via de jongleurs plaatsgevonden. Ook in de ontwikkeling en de verbreiding van het chanson de geste hebben jongleurs een grote rol gespeeld.

In de 13e eeuw wordt de productie van langere epische werken meer en meer door clerken verzorgd; de jongleur verliest zijn literaire functie als voordrager van epiek en is niet meer te onderscheiden van de groep van de toneelspelers, goochelaars etc. De opvolger van de jongleur in het orale literaire circuit is de minstrel, die waarschijnlijk voor een andere vorm van literair amusement zorgde dan de epiek schrijvende clerken. Blijkens de uitvallen van Jacob van Maerlant naar deze 'menestrele' zal er tussen beide groeperingen felle concurrentie geweest zijn. Aangenomen mag worden dat hun repertoire bestond uit zelf gemaakte of door anderen vervaardigde korte (lied)teksten die ze voor eigen gebruik vaak ingrijpend wijzigden.

In de loop van de 14e eeuw verdwijnt de term minstrel uit de rekeningboeken van de vorstenhoven: alleen instrumentbespelers, zangers en (sprook)sprekers blijven over. Het begrip sprookspreker duidt ook een beroepsvoordrager aan, maar het is niet duidelijk of de term betrekking heeft op voordragers van het type jongleur of van het type minstrel.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; B. Hunningher. *The origin of the theater* (1955); E. Faral. *Les jongleurs en France au Moyen Age* (1970²); H. Pleij. 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen II', in: *De Revisor* 4, 1 (1977), p. 34-41; R. Knorringa. *Het oor wil ook wat* (1980), p.

34-40; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer* (1987), p. 32-45; J. Reynaert. 'Literatuur in de stad?', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst* (1989), p. 93-108. [H. Struik]

journaal

Boek waarin aantekening wordt gehouden van de dagelijkse voorvallen, al dan niet vergezeld van commentaar. Vaak wordt de term 'journaal', hoewel er geen feitelijk onderscheid is met het dagboek, voorbehouden aan het reisverslag van een scheepsreis (vgl. itinerarium, reisverhaal, logboek of scheepsjournaal). Bekende voorbeelden van scheepsjournalen zijn die van Gerrit de Veer: *Waerachtighe beschrijvinghe van drie seylagiën, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort* (1598) en van W.Y. Bontekoe: *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse* (1646).

LIT: Best; Gorp; Laan; MEW; Scott; Shipley. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

journalistiek proza

Proza dat zich van ander proza onderscheidt door een tweeledig karakter. Enerzijds vertoont het dikwijls een reportageachtige stijl, samenhangend met de bedoeling om gebeurtenissen te verhalen en feitelijke mededelingen te doen. Het eerste doel van de journalist is immers berichtgeving. Het referentiële karakter van dit soort proza vergt objectiviteit van inhoud en stijl, dit in tegenstelling tot wat doorgaans als literair proza wordt beschouwd. Anderzijds vertoont veel journalistiek proza een grote subjectiviteit van de auteur, niet alleen door de selectie van feiten en situaties, maar ook door de toegevoegde commentaren en het daarmee samenhangend persoonlijk taalgebruik. Het opiniërend karakter hiervan gaat dikwijls gepaard met stilistische vaardigheid.

Het genre nam een hoge vlucht in de 18e eeuw, zoals bijv. blijkt uit het werk van J. van Effen (1684-1735) en het vaak satirische proza van J. Campo Weyerman (1677-1747). Gezien het politieke karakter van veel journalistiek proza schreef men vaak anoniem (zoals in het patriottische weekblad *De Post van den Neder-Rhyn*), of onder pseudoniem (de politieke commentator Zelandus, de columnist Stoker). Men zou het cursiefje als een overgangsvorm kunnen beschouwen van journalistiek proza naar literair proza.

De zakelijke inslag van veel journalistiek proza maakt het geschikt en aantrekkelijk voor auteurs die de suggestie van een groot realiteitsgehalte in hun teksten willen bereiken, zoals in de reportageroman.

LIT: Cuddon; Gorp; MEW; Scott; Wilpert; M. Schneider. *De Nederlandse krant 1618-1978* (1979⁴). [G.J. Vis/G.J. van Bork]

Jugendstil

Stroming in de beeldende kunst waarvan de naam ontleend is aan het Duitse weekblad *Jugend*, dat door Otto Eckmann met randversieringen en ornamenten

werd verfraaid (1896-1897). Het werd zo de Duitse aanduiding voor een stijl die rond 1900 in allerlei decoratieve vormen een belangrijke rol speelde. De Franse benaming is 'art deco' of 'stil nouveau'. Als kunstvorm tussen impressionisme en expressionisme is de Jugendstil een stijl die een lineaire (tweedimensionale) vormgeving gebruikt voor sterk vergeestelijkte verbeeldingen. Dit uit zich in de vloeiende of krullende lijnen die in de ornamentiek (kelken, bloemstengels, lange sierlijke vogels, vrouwenhaar e.d.) toegepast worden. Als kunststijl is de Jugendstil het sterkst verbonden met het symbolisme. Het speelt in de literatuur zelf nauwelijks een rol en kan dan ook niet als een literaire stroming beschouwd worden. Wel valt het in de interieurbeschrijvingen van de decadente literatuur (decadentie) te herkennen. Vooral in de boekverzorging kan men de Jugendstil terugvinden. De door Toorop verzorgde banden van *Psyche* (1898) en *God en goden* (1903) van Louis Couperus zijn typische voorbeelden van deze stijl.

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; D. Jost. *Literarischer Jugendstil* (1969); H. Fritz. *Literarischer Jugendstil und Expressionismus* (1969); E. Braches. *Het boek als nieuwe kunst, 1892-1903* (1973). [G.J. van Bork]

juweel

Oorspronkelijk de prijs die werd uitgelooft bij de wedstrijden in het schrijven en spelen van toneel die door de rederijders werden gehouden. De naam ging over op de literaire wedstrijden tussen stedelijke of regionale rederijderskamers. Bij spelen met een bovenregionaal karakter spreekt men van een landjuweel.

LIT: Buddingh'; Laan; J.J. Mak. *De rederijders* (1944). [H. Struik]

juxtapositie

De aanwezigheid van één of meer zaken op het toneel, zonder dat ze ten aanzien van de handeling of van elkaar in een zingevend verband worden gebracht of iets aan de betekenis van de tekst toevoegen. Zo kan de aanwezigheid van een bepaald attribuut een puur decoratieve functie hebben en niets aan de handeling toevoegen.

LIT: Van den Bergh; Myers/Simms. [G.J. van Bork]

K

kader

Term uit de bibliografie voor een omlijsting van de bladspiegel. Een lijst kan bestaan uit één deel: een houtblok of koperplaat waarbinnen een uitsparing is gemaakt voor het aanbrengen van zetsel; een lijst kan ook opgebouwd zijn uit diverse onderdelen die al of niet met delen van andere kaders gecombineerd (kunnen) worden. Kaders kunnen eveneens opgebouwd worden uit lijnen of andere typografische ornamenten. Gewoonlijk treft men kaders slechts aan op een titelpagina, maar soms wordt iedere pagina door een kader omgeven. Samen met het andere in een druk gebruikte

typografisch materiaal (vignet, fleuron, versierde initialen, lijnen en lettermateriaal) kunnen kaders helpen ongeïdentificeerde boeken aan een bepaalde drukker toe te schrijven.

LIT: M.J. Pearce. *A workbook of analytical and descriptive bibliography* (1970). [P.J. Verkruijsse]

kaderverhaal zie kadervertelling

kadervertelling, kaderverhaal of raamvertelling

Vertelling waarvan de fictieve vertelsituatie het kader vormt waarin één of meer verhalen zijn ingebed. De kadervertelling functioneert als het samenbindende element van de erin opgenomen vertelling(en), bijv. omdat zij de oorspronkelijke vertelsituatie weergeeft (vgl. Boccaccio's *Decamerone*, 1353). Soms beperkt het kader zich tot de omstandigheden waaronder het vertellen plaatsvindt en een nadere aanduiding van de verteller(s), zoals in de *Verhalen van 1001 nacht* en in de *Canterbury tales* (1387) van Chaucer. Een Nederlands voorbeeld is Jacob Cats' *Trouwingh* (1637). In andere gevallen ligt het accent op het kader zelf en zijn de ingebedde verhalen min of meer illustraties of uitwerkingen van het kader of een element daaruit (vgl. 'Saïdja en Adinda' in Multatuli's *Max Havelaar*, 1860). Het kaderverhaal kan ook tot doel hebben om de echtheid of geloofwaardigheid van wat gaat volgen te versterken, bijv. in gevallen waarin sprake is van een manuscript- of editeursfictie (vgl. J. van Lennep's *Ferdinand Huyck*, 1840, of de vele dagboek- en briefromans waarin in het kader de herkomst van het dagboek of de brieven wordt uiteengezet). De oudste West-Europese kadervertelling is het dierenepos *Ecbasis captivi* (± 1045).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; K. van het Reve. 'In die doos zat weer een doos', in: *FdL* 2 (1961), p. 49-56; F.C. Maatje. *Der Doppelroman* (1968²). [G.J. van Bork]

kaderwerk

Bibliografische term voor een werk met een afgerond aantal delen, waarvan de delen, veelal onder redactiebegeleiding, door verschillende auteurs zijn geschreven. Een vervolgwerk waarvan de verschillende delen door dezelfde auteur of auteurs zijn geschreven, wordt een deelwerk genoemd.

Een voorbeeld van een kaderwerk is het literaire handboek *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (GLN), begonnen in 1939 onder hoofdredactie van F. Baur ('Handboek Baur'), vooralsnog onvoltooid (verschenen dl. 1-7, 9) en geschreven door verschillende medewerkers.

LIT: *Regels voor de titelbeschrijving* (1968¹¹), p. 30-31. [P.J. Verkruijsse]

kakofonie

Term uit de prosodie voor klankeffecten die onaangenaam aandoen. Bekend is in dit opzicht de Engelse dichter R. Browning. In de Nederlandse letterkunde wordt Jules Deelder wel genoemd als kakofonisch dichter, bijv. in sommige gedichten uit de bundel *Junkers 88* (1983).

Het spreekt vanzelf dat kakofonie, als tegengestelde van eufonie, een kwalificatie is die sterk afhankelijk is van de subjectieve lezersreactie, al dan niet ingegeven door kennis van de auteurspoëtica (poetica-3) terzake.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Metzler; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

kakografie

Tekst, teksteditie of studie die inhoudelijk van inferieure kwaliteit is. Met name de beginjaren van de beoefening van de Middelnederlandse letterkunde hebben enkele kakografieën opgeleverd, bijv. de *Ferguut*-editie van L.G. Visscher (1838) en de editie van het Gruuthuse-handschrift van Ch. Carton (1848).

LIT: Hiller; G. Karsten. *100 jaar philologie. M. de Vries en zijn school* (1849); H. de Buck. *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw* (1930). [W. Kuiper]

kalligrafie

De kunst van het schoonschrijven. In principe vallen alle boekschriften uit de periode dat er nog niet gedrukt werd onder de kalligrafie. Voor de opleving van de schrijfkunst (ars pennae) in de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw is een aantal factoren aan te wijzen. De wereldwijde handel vroeg om mensen die duidelijk konden schrijven en die de verschillende Europese handschriften beheersten. Verder vroeg de bloeiende cartografie om een duidelijke belettering en beschikte men hier over een groot aantal goede graveurs.

De beroemdste schrijfmeesters zijn vrijwel allemaal uit het Zuiden afkomstig, uitgeweken na 1585. Dáár, in Antwerpen, had de cartograaf Mercator de basis gelegd voor een kalligrafische traditie, die tot en met de 18e eeuw uitgeoefend zou worden door de zogenaamde 'afsetters' of 'verluchters', specialisten die kaarten van bijschriften en kleuren voorzagen. Voor de belettering van zijn veel gevraagde en nauwkeurige landkaarten had Mercator een duidelijke letter nodig. Hij ontwierp daarvoor een schrijfmethode die aansloot bij zijn grote Italiaanse voorbeelden Ludovico degli Arrighi (1522) en Giovantonio Tagliente (1524) en die hij publiceerde in 1540 onder de titel: *Literarum Latinarum*. Jodocus Hondius nam niet alleen Mercators kaartmateriaal over, maar gaf ook een schrijfboek uit: *Theatrum artis scribendi* (1594).

Daarna komt er een ware lawine van schrijfboeken in Nederland (tussen 1600 en 1650 ongeveer 45), vooral uit de kringen van de schoolmeesters aan de Franse scholen, hier door de uitgeweken Zuiderlingen opgericht. Bekende namen zijn George de Carpentier, David Roelants, Felix van Sambix, Maria Strick, Samuel de Swaef, Lieven van Coppenol, Hendrik Meurs, Cornelis Boissens, Ambrosius Perling en vooral Jan vanden Velde. De laatste hield in 1599 een vurig pleidooi voor het

schoonschrift en voor het schrijfonderwijs op school in zijn *Lettre defensive, pour l'art de bien escrire*.

De beoefenaars van de tiende muze, zoals de ars pennae ook wel aangeduid werd, bijvoorbeeld door Carel van Mander in zijn *Schilder-boeck* van 1604, stonden in hoog aanzien. Rembrandt schilderde het portret van Coppenol, Quellijn maakte zijn standbeeld en Vondel, Huygens en Westerbaen schreven gedichten op hem. Ook de dochters van Roemer Visscher waren kalligrafisch actief en beoefenden de glasgraveerkunst. Van de schoonschrijfkunst van Anna Roemers Visscher is een voorbeeld bewaard gebleven: een bundel gelegenheidsgedichten, die onder de titel *Letter-juweel* in facsimile is uitgegeven (ed. C.W. de Kruyter, 1971).

De schrijfboeken van meesters als Coppenol dienden als voorbeelden, als 'exemplaerboecken', om de erin afgebeelde lettertypes na te schrijven, niet zozeer op school (waar eenvoudiger en goedkoper materiaal beschikbaar was) als wel voor beoefenaars van beroepen die verschillende schriftsoorten nodig hadden. Behalve het leren schrijven, konden de schrijfboeken ook het leren lezen van andere handen bevorderen.

In de 'Hollandse Schoolordre' van 1625 wordt een opvallende plaats ingeruimd voor het vak kalligrafie op de Latijnse school. Vier maal per week wordt er een uur besteed aan het oefenen van een fraai handschrift: 'quotidie horâ unâ litteras formare nectereque discant, elegantiaque eam ad rem exemplaria proponantur' (elke dag 1 uur letters vormen en verbinden volgens sierlijke voorbeelden), zowel in het Nederlands als in het Latijn. Ongetwijfeld zal dit onderwijs in de kalligrafie evenals op de Franse scholen in het teken hebben gestaan van het bijbrengen van een fraaie hand aan het toekomstige ambtenarenapparaat van de Republiek, want ook Jan vanden Velde ziet als doelgroep voor zijn schrijfvoorbeelden advocaten, secretarissen en notarissen. In het midden van de 18e eeuw verdwijnt de kalligrafie van het rooster op de Latijnse school.

Het schrijfboek van Mercator was nog geïllustreerd met houtsneden. Ook de Antwerpse heruitgave van de Italiaanse methodes van Arrighi en Tagliente waren zo uitgevoerd. De *Exercitatio alphabetica* van Clément Perret uit 1569 is echter in kopergravure uitgegeven, een belangrijke verbetering. Een aantal schrijfmeesters graveerde zelf zijn materieboeken in koper (o.a. Hondius en Boissens) en deed dat bovendien voor collega's (o.a. Simon de Vries, De Swaef, Perling) of zelfs uitsluitend voor collega's (Coppenol). Iemand die uitsluitend als schriftgraveur optrad voor o.a. Vanden Velde, Smyters en De Carpentier was Gerard Gauw met niet minder dan dertien edities van materieboeken. Daarnaast hebben de zgn. typografische schrijfboeken enige tijd furore gemaakt: het vroegste dat overgeleverd is, is van Ameet Tavernier uit de jaren '60 van de 16e eeuw.

Er werden ook wedstrijden in de kalligrafie georganiseerd, niet alleen op de scholen, maar ook tussen de schrijfmeesters onderling. Over de Rotterdamse wedstrijd van 1590 om de Prix de la Plume Couronnée zijn wat meer gegevens bekend.

Na 1650 gaat het bergafwaarts met de 'penneconst'. Er zijn nog wel namen te noemen van 18e-eeuwse kalligrafen met als uitschieter Ambrosius Perling, maar de kwaliteit en kwantiteit van de schrijfboeken is veel minder.

Ondanks de roem die de schrijfmeesters ten deel viel, moeten ze toch ook aangewezen worden als degenen die de schrijfcultuur om zeep hebben geholpen. De regelmaat van de beitelvormige pen uit de 16e eeuw werd door hen verstoord. Zij graveerden hun schrijfvoorbeelden met een naald; het navolgen daarvan met een spitse pen laat wel fraai krulwerk toe, maar bij minder geoefende en snel schrijvende handen wordt de onleesbaarheid groter. De voorbeelden daarvan liggen opgetast in het oud archief van de 17e-19e eeuw. Pas rond de helft van de 19e eeuw kwam er verbetering met de reorganisatie van het onderwijs. Er werden echter te veel methodes ontworpen en gebruikt om een echte eenheid te krijgen.

De handschriftverbetering die William Morris eind 19e eeuw op gang bracht door teruggrijpen op de humanistische cursief, heeft wel navolging gevonden, maar de noodzaak om te schrijven wordt in de hedendaagse cultuur steeds geringer: schrijfmachine en tekstverwerker, telefoon en fax, geluidsband en fotokopieerapparatuur hebben voor een deel de plaats ingenomen van het schrijven en handschriftelijk kopiëren.

LIT: BDI; Gorp; Hiller; Scott; P.H. van Gestel en G.C.F. van der Laan. *Schrijven en schrijfonderwijs* (1919³), p. 147-168; H. de la Fontaine Verwey. 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter', in: id. *Uit de wereld van het boek I: Humanisten, dweepers en rebellen in de 16e eeuw* (1976²), p. 133-160; H. de la Fontaine Verwey. 'The Golden Age of Dutch calligraphy', in: *Litterae textuales. Essays presented to G.I. Lieftinck* (dl. 4, 1976); A.R.A. Croiset van Uchelen. *Nederlandse schrijfmeesters uit de zeventiende eeuw* (catalogus Meermanno-Westreenianum 1978); A.R.A. Croiset van Uchelen. 'Initial books and typographical writing-books from the sixteenth-century Low Countries', in: *Hellinga Festschrift / Feestbundel / Mélanges* (1980), p. 109-134; T. Croiset van Uchelen. 'Schrijfmeesters als schriftgraveurs. Gedachten bij een brief van Ambrosius Perling', in: A. Gerits (red.). *For Bob de Graaf. Antiquarian bookseller, publisher, bibliographer. Festschrift on the occasion of his 65th birthday* (1992), p. 107-113; P. Visser (ed.). *Scripta manent. Drukletters over schoonschrift of een vriendenboekje van collega's aangeboden aan drs. A.R.A. Croiset van Uchelen (...)* (1997). [P.J. Verkruisje]

kalligram

Aanduiding voor een tekst die, als vorm van concrete poëzie, in zijn typografische voorstelling de zaak uitbeeldt waar het woord naar verwijst (iconiciteit). Zo schrijft P. van Ostaijen het woord 'zeppelin' in de vorm van een zeppelin (*VW, Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 63), en het verschijnsel 'kralen van de rozenkrans' beeldt hij aldus uit:

p
a
t
e
r
n
o
s
t
e
r
kralen (Id., p. 74).

In deze betekenis is kalligram bij velen synoniem met figuurgedicht. In ruimere zin duidt kalligram op dat type tekst dat op één of andere wijze opvalt door zijn grafische vormgeving. Men denke hier bijv. aan de handgeschreven in diverse kleuren uitgevoerde verzen en strofen uit *De feesten van angst en pijn* van P. van Ostaijen (*VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 155-257).

LIT: Buddingh'; Gorp. [G.J. Vis]

kamer van retorike zie rederijderskamer

kamertoneel

Toneel dat bestemd is om te worden gespeeld in een kleine intieme ruimte en met beperkte middelen, om de toeschouwer zo direct mogelijk deelgenoot te maken van de meest verfijnde dramatische handelingen op het toneel. Het kamertoneel leent zich door de geringe afstand tussen acteurs en publiek bijzonder goed voor een nauwkeurige waarneming van spelelementen die een psychologisch effect beogen.

De term kamertoneel is afkomstig van de Duitse 'Kammerspiele' van Max Reinhardt (vanaf 1906). Veel avant-gardetoneel heeft gebruik gemaakt van de voordelen van het kamertoneel, dat eveneens wordt gespeeld in kleine theaters, soms met het publiek rondom, zoals bij Studio of Het Vestzaktheater.

LIT: Best; Gorp; MEW; Wilpert; M. Jones. *Theater in the round* (1951). [G.J. van Bork]

kanselarijstijl

Taalgebruik van de griffie, waar staatsstukken in ambtelijke stijl worden gemaakt. De woordkeus is vaak gekenmerkt door elementen uit het (dikwijls juridische) vakjargon, dat veelal duister is voor de niet-ingewijde, mede door het gebruik van verouderde woorden.

Voorbeelden van dit soort taalgebruik vindt men in wetsartikelen, notariële akten en andere officiële stukken. Maar ook in zakelijke brieven komt deze stijl voor, zoals in de brieven die P.C. Hooft als drost van Muiden aan officiële instanties schreef (*Briefwisseling* ed. Van Tricht, dl. 1, 1976, brief nr. 45).

De term wordt soms in ongunstige zin gebruikt voor een dorre, met vaktermen en bastoordwoorden overladen schrijffrant, dikwijls mede getypeerd door ingewikkelde zinsbouw.

LIT: Best; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

kanselstijl

Term uit het grensgebied tussen literatuur en theologie voor de taal van de predikant (leerrede) zoals die gehanteerd werd en wordt op de kansel. Vanouds was deze stijl, gedichteerd door het genre van de rede, sterk onderhevig aan de regels die golden voor dat deel van de retorica dat het goed verzorgde taalgebruik betreft (elocutio), en daarnaast ook voor die van de opbouw (dispositio). Specifiek voor de taal van de preek zijn de schoolse indeling, stereotype wendingen en een zekere wijdlopiegheid.

LIT: Laan; MEW; Wilpert; J. Bosma. *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & bibliografie* (1997). [G.J. Vis]

kapitaal

Typografische term voor hoofdletter (bovenkast) of grote letter. Versierde kapitalen worden initialen genoemd.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 30. [P.J. Verkruijsse]

kapitaalcursief zie capitalis cursiva

kapitaalhoogte

Term uit de typografie en analytische bibliografie voor de hoogte in millimeters van een normale kapitaal. Samen met corps- en kopmaat en x-hoogte maakt de kapitaalhoogte onderdeel uit van de letterformule ter identificatie van in drukwerk gebruikte letter. Het meten kan vrij nauwkeurig gebeuren met de transparante meetlatten, de 'type gauge' en de 'line gauge', ontworpen door K. van der Waarden.

LIT: Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 14; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 150-152; G. Unger. 'Moderne incunabelen; typografische maten in incunabelen en recent drukwerk', in: T. Croiset van Uchelen en H. van Goinga. *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches (...)* (1996), p. 302-307. [P.J. Verkruijsse]

karakter-1 zie personage

karakter-2 zie zedeprint

karakterblijspel zie comédie de caractère

karakterdrama

Drama waarin het zwaartepunt van de handeling ligt op de karaktereigenschappen van één of meer personages en de manier waarop ze daardoor in een conflictsituatie reageren. In het karakterdrama worden personages getekend in hun innerlijke identiteit. Opvallend is wel dat in het karakterblijspel (comédie de caractère) overwegend sprake is van typering (vrek, melancholicus, intrigant enz.) en in de karaktertragedie van individueel-psychologische karaktertekening. Vaak echter zijn de grenzen tussen het komische en het tragische juist in het karakterdrama niet duidelijk aan te geven. Zowel Bredero's *Spaanschen Brabander* (1618) als Tsjechows *De kersentuin* (1903) bevatten beide elementen. Een goed voorbeeld van een Nederlands karakterdrama is Herman Heijermans' *Dora Kremer* (1893).

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

Karelroman of Frankische roman

Overkoepelende benaming voor de 13e- tot en met 16e-eeuwse Middelnederlandse vertalingen, bewerkingen en navolgingen van Oudfranse chansons de geste. Centraal in deze ridderromans staat de figuur van Karel de Grote (742-814). De voornaamste thema's zijn: 1) de trouw aan de vorst (bijv. *Karel ende Elegast*); 2) de strijd tegen de Saracenen (bijv. het *Roelantslied*); 3) het kruistochtideaal (bijv. de *Riddere metter Swane*); 4) de trouw aan de familie en de eer van het geslacht (bijv. de *Roman der Lorreinen*); 5) de feodale conflicten tussen ofwel leenheer en leenman, ofwel leenmannen onderling (bijv. *Renout van Montalbaen*).

Omdat de liefde tussen man en vrouw in deze teksten nauwelijks een rol speelt, vrouwen soms geslagen worden, en omdat sommige teksten ouder zijn dan de Brits-Keltische roman, rekent men de Frankische roman tot de zogeheten voorhoofse literatuur. Deze opvatting geldt tegenwoordig als verouderd, omdat de receptie van de zogenaamde voorhoofse en de hoofse literatuur gelijktijdig plaatsvond.

Van de vroege geschiedenis van de Middelnederlandse Karelroman in verzen is weinig bekend; de overgeleverde bronnen dateren vrijwel allemaal uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Van een dertigtal teksten zijn fragmenten bewaard gebleven, waarvan *Aiol en Mirabel*, *Karel ende Elegast*, *Renout van Montalbaen*, het *Roelantslied* en de *Roman der Lorreinen* de bekendste zijn; slechts de *Karel ende Elegast* is in zijn geheel bewaard gebleven in drukken van rond 1500. Compleet overgeleverde prozateksten dateren van na de uitvinding van de boekdrukkunst, bijv.: *De vier Heemskinderen*, *Hughe van Bordeaus*, *Sibilla* en *De historie van Malegijs*. Anders dan in Frankrijk zijn er geen prozabewerkingen uit de handschriftenperiode bekend.

Hoewel de Middelnederlandse Karelromans (doorgaans zeer vrije) vertalingen en bewerkingen van Oudfranse teksten zijn, hebben de Middelnederlandse dichters de *laisse-structuur* (strofen van willekeurige lengte) met assonerend rijm van het *chanson de geste* niet nagevolgd. De oudste vertalingen c.q. bewerkingen hebben het karakter van de Hoogduitse versificatie in 'lange regels' (Langzeile). Onder invloed van de achtlettergrepige Oudfranse roman in verzen zoals die vanaf het midden van de 12e eeuw ontstond, vond echter een vormverandering plaats naar teksten met gepaard (eind)rijm.

Bij de vertaling en bewerking van de Oudfranse chansons de geste gebruikten de Middelnederlandse dichters bronnen van verschillende aard. In een aantal gevallen (bijv. het *Roelantslied*) maakten zij gebruik van een Oudfrans voorbeeldhandschrift. Andere Karelromans (bijv. *Renout van Montalbaen*) zijn gebaseerd op mondeling overgedragen versies van chansons de geste. De grote verschillen tussen de overgeleverde Oudfranse en Middelnederlandse teksten zijn

alleen verklaarbaar als men er vanuit gaat dat de dichters hun werk schreven op grond van hun herinnering van een voorgedragen tekst.

De schrijfstijl van de Karelromans lijkt aan te sluiten bij deze orale overdracht door de regelmatige herhaling van formuleringen, motieven en verhaalpatronen. Stereotiepe, epithetische persoonsaanduidingen (bijv. 'Olivier die ridder fiere') komen in de Karelroman vaker voor dan in andere 13e-eeuwse teksten.

LIT: Buddingh'; Gorp; MEW; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast* (2 dln., 1975-1981); B. Besamusca. *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering* (1983); E. van den Berg. *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400* (1983); W. Kuiper. 'Over het slaan van vrouwen in de voorhoofse epiek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 35 (1984), p. 228-242; E. van den Berg. 'De Karelepiek. Van voorgedragen naar individueel gelezen literatuur', in: *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (1985), p. 9-24; H. Kienhorst. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. 2 dln. (1988); B.W.Th. Duijvesteijn. *Madelgij's. De Middelnederlandse fragmenten en de overeenkomstige Hoogduitse verzen* (1989); E. van den Berg en B. Besamusca (red.). *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief* (1992). [H. Struik]

karikatuur

Oorspronkelijk uit de beeldende kunst afkomstige aanduiding voor een portrettekening waarin de trekken van een bepaald, als bekend verondersteld personage komisch vervormd of overdreven worden. Als zodanig is de karikatuur in de beeldende kunst wat de parodie is in de literatuur. Later wordt het woord karikatuur ook gebruikt voor spotprent in het algemeen (zoals de cartoon) en vervolgens kwam de term in de letterkunde in gebruik, vooral in komische genres (vgl. humor) als blijspel, klucht-1, spotlied, pastiche en parodie. Als negatieve vertekening van de werkelijkheid kan men de karikatuur zien als antipode van de idealisering. Verwant aan de karikatuur is de groteske.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

Karolingische minuskel

Schriftsoort die overal in West-Europa gebruikt werd van de 8/9e tot de 12e eeuw, met als bloeitijd de tweede helft van de 9e en het begin van de 10e eeuw. De Karolingische minuskel is het product van verschillende min of meer gelijktijdig werkende invloeden. De eerste daarvan was dat geleerden in de kloosters teruggrepen op laatklassieke teksten, waardoor men kennis opdeed van de oorspronkelijke vorm van de unciaal en de semi-unciaal. Bij het schrijven vormde men vervolgens de lettertekens naar de voorbeelden uit de klassieke handschriften. Belangrijk is hierbij dat men de lettertekens ging analyseren: de letterdelen die bij de verschillende letters met elkaar overeenkwamen, ging men identiek uitvoeren. Minstens zo belangrijk is, dat men in de 8e eeuw woordscheiding ging toepassen: tot de Karolingische periode schreef men overwegend zonder ruimte tussen de

woorden. Aldus ontstond een vormvast, snel schrijfbaar en makkelijk te leren schrift, waarin het gebruik van afkortingen (abbreviaturen) en ligaturen doorgaans beperkt was. Ongeveer gelijktijdig aan de opkomst van het Karolingisch gaat de rol van het ambtelijk schrijven achteruit; de door het verdwijnen van de bijbehorende ambtelijke schrijftradities vrijkomende ruimte wordt vervolgens opgevuld door de Karolingische minuskel, zodat er geen onderscheid tussen een boek- en een gebruiksschrift te maken valt.

De Karolingische minuskel bepaalde voorgoed de vorm van het schrift van de westerse wereld, omdat de Italiaanse humanisten hun schrift vormden naar de Karolingische minuskel (humanistisch schrift). In de late 15e eeuw werden de eerste drukletters gevormd naar het voorbeeld van de humanistische minuskel (romein); onze huidige kleine drukletters (onderkast) zijn, op een paar kleine modernisering na, Karolingische minuskels.

LIT: Brongers; Hiller; B. Bisschoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 143-162; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 145-155. [H. Struik]

kasteelroman

Populaire voortzetting van de gothic novel in de vorm van een damesroman en als zodanig een subgenre van de triviaalliteratuur. Binnen de zogenaamde pulpliteratuur bestaat voor dit genre een speciale reeks 'Kasteelromans', die in kiosken en grootwinkelbedrijven verkocht wordt.

LIT: Lodewick. [G.J. van Bork]

katern

Term uit de boekproductie voor een al dan niet beschreven of gedrukt vel papier of perkament, dat één of meer keer (doorgaans in het midden) is gevouwen. Een codex, een boek of een gewoon schriftje is opgebouwd uit katernen. Hoewel 'katern' afgeleid is van het Latijnse quaternio, dat eigenlijk een katern van vier eenmaal gevouwen vellen (dubbelblad) is, is bij het begrip 'katern' het aantal niet van belang. In de Middeleeuwen betekende 'quaternus' ook wel een niet-gebonden klein boekje, dat overigens wel een behoorlijk aantal bladen-2 kon bevatten. Afhankelijk van het aantal keren dat een vel (plano) gevouwen is, spreekt men van folio (eenmaal), kwarto (tweemaal), octavo (driemaal) enz. De afmetingen van het gebruikte vel en het aantal vouwingen bepalen de grootte van het katern; het aantal vouwingen alleen bepaalt het formaat van het katern. Daarbij moet men er rekening mee houden dat soms twee of meer katernen in elkaar geschoven kunnen zijn, waardoor bijvoorbeeld uit twee kwarto's ogenschijnlijk één octavo ontstaat.

Een katern kan op verschillende manieren uit een vel perkament of papier worden gehaald: door een aantal vellen te vouwen en in elkaar te schuiven of door een vel een aantal malen te vouwen en dan pas te snijden.

Een middeleeuwse codex bestaat gewoonlijk uit perkamenten of papieren katernen. De meest voorkomende combinaties van beide zijn de volgende: 1) een perkamenten dubbelblad aan de buitenkant (en/of in het midden) van een papieren katern, met het doel het boekblok steviger te maken (encarté-handschrift); 2) een perkamenten strook ter versteviging in het midden van een katern (hartstrookje).

Hiervoor werden vaak stukjes oud perkament gebruikt; er kunnen dus soms tekstfragmenten op staan (maculatuur); 3) in papieren handschriften werd voor belangrijke initialen en miniaturen wel perkament gebruikt; dat kan een enkel blad of een dubbelblad zijn.

Bij het drukken moet men er bij de opmaak van het zetsel rekening mee houden in welk formaat een uitgave zal verschijnen, omdat het vouwen tot katern na het drukken gebeurt. Dit betekent dat men berekent wat tot de binnen- en wat tot de buitenvorm behoort en in welke volgorde de pagina's vervolgens op beide vormen moeten worden afgedrukt, opdat na het vouwen een aaneensluitende en doorgepagineerde tekst ontstaat.

In de volgende fase van de boekproductie ontstaat uit een aantal gebonden, ingenaaide of gelijkde katernen het boek, waarbij de katernen aan de randen gelijkgesneden worden. Voor het binden of innaaien van de katernen gaf men door middel van een katernsignatuur (een letter- en cijfercombinatie onderaan de recto-zijden van de bladen in de eerste helft van ieder katern) de volgorde aan.

Voor de tekstgenese en voor de editie van teksten is de kennis van deze materiële aspecten van de boekproductie van belang, omdat men op die manier onder meer tekstvarianten, zet- en drukfouten kan opsporen en verklaren.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1972), p. 78-117; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 23-30. [H. Struik]

katernformule zie opbouwformule

katernsignatuur of binderssignatuur

Term uit de bibliografie (analytische bibliografie; codicologie) en drukkerij voor gewoonlijk een combinatie van een letter en een cijfer, geplaatst in het staartwit onderaan de recto-zijden van de bladen in de eerste helft van ieder katern van een codex of druk. Aan de hand van de katernsignatuur kan de binder zien of een katern goed gevouwen is en of de katernen in de goede volgorde liggen. Ieder katern wordt namelijk aangeduid met een letter uit het alfabet en binnen ieder katern worden de bladen genummerd. In de Nederlandse drukkerspraktijk was het de gewoonte om de bladen te nummeren tot één blad over het midden van een katern, terwijl in Frankrijk en Engeland gewoonlijk slechts tot aan het midden werd genummerd. Omdat vrijwel uitsluitend naar de signering werd gekeken en niet naar de paginering van een boek, is het bibliografisch gezien beter niet te verwijzen naar bladzijden in boeken uit de handpersperiode, maar naar de recto- en verso-zijde van een blad dat door middel van de katernsignatuur aangeduid kan worden. Zo betekent fol. A1 recto: pagina 1 van het A-katern; fol. A1 verso: pagina 2 van het A-katern enz. In de moderne drukkerij krijgen de katernen een zwart blokje op de rug gedrukt dat bij ieder volgend katern iets lager staat. Daaraan kan de binder zien of de katernen in de goede volgorde liggen.

Het voorwerk van een boek heeft vaak een afwijkende signatuur (dikwijls een asterisk (*)), zeker in eerste drukken, omdat dat het laatst tot stand komt.

Als een boek meer katernen telt dan het alfabet letters heeft, wordt er verdubbeld (na het Z-katern volgt het Aa-katern enz.) of verdriedubbeld (na Zz volgt Aaa) enz.

Het bibliografische alfabet telt overigens slechts 23 letters omdat er geen onderscheid gemaakt wordt tussen I en J en tussen U, V en W. Een volledige lijst signaturen geeft nauwkeurig in een opbouw- of collatieformule de samenstelling van een exemplaar-1 van een codex of druk, of van een ideal copy van een druk.

De posities van de katernsignaturen ten opzichte van de onderste gedrukte regel maken het voor de analytisch-bibliograaf mogelijk uitspraken te doen over al of niet gelijk zetsel. Notatie van enkele katernsignaturenposities (een fingerprint) maakt het mogelijk andere exemplaren daaraan te confronteren.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Feather; Hiller; Scott; F. Bowers. *Principles of bibliographical description* (1949); W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 237; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 51-52, 143-145, 328-335; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 394-395; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 368-370. [P.J. Verkruijsse]

katernsignaturenpositie

De plaats die de katernsignaturen inneemt ten opzichte van de onderste gedrukte regel van een pagina kan voor de analytisch-bibliograaf (analytische bibliografie-1) een belangrijk hulpmiddel zijn bij de bepaling of verschillende exemplaren-1 tot dezelfde druk behoren of niet. Wanneer de desbetreffende signaturen onder dezelfde letters of tekens staat, is er sprake van gelijk zetsel, dus van één en dezelfde druk. Het is immers absoluut onmogelijk dat een zetter - zelfs bij een pagina-voor-pagina-herdruk - de signaturen door het gehele boek heen op exact dezelfde posities plaatst.

De methode van drukonderscheiding door signaturenposities is eind 19e eeuw voor het eerst toegepast door Madan, maar pas in de jaren '70 en '80 op ruimer schaal bij grote bibliografische ondernemingen als de STCN. De STCN noteert de eerste en laatste katernsignaturenpositie van respectievelijk voor-, hoofd- en nawerk in een formule, die fingerprint genoemd wordt.

Wanneer alle signaturenposities uit een exemplaar genoteerd worden, is het soms mogelijk door collationeren van zoveel mogelijk exemplaren varianten binnen één druk op te sporen. Als tussenoplossing tussen vaak niet haalbare totaalcollatie en geen collatie kan deze partiële collatie uitkomst brengen.

Het noteren van signaturenposities kan zoals bij de STCN-fingerprint in een voor de computer leesbare formule, maar het kan ook door onderstreping van het tekstgedeelte uit de onderste regel waaronder de katernsignaturen zich bevindt (een spatie kan aangegeven worden door '^'):

*4 mag[^]5 geweest, A dat dit enz.

LIT: F. Madan. 'On method in bibliography', in: *Transactions of the Bibliographical Society of America* 1 (1893), p. 96; P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 32-51; P.C.A. Vriesema. 'The STCN fingerprint', in: *Studies in Bibliography* 39 (1986), p. 93-100 (ook in *Dokumentaal* 15 (1986), p. 55-61). [P.J. Verkruijsse]

keer zie volta

keerrijm zie refrein-1

keervers zie stock

keizer zie prins

Keltische roman zie Brits-Keltische roman

kenning

Dichterlijke omschrijving die bestaat uit een min of meer complexe of vage aanduiding die in plaats van een bedoelde persoon, een zaak of een begrip gesteld wordt.

Kenningar zijn kenmerkend voor de skaldenpoëzie (skald). De basis van een kenning is de metafoor (de relatie tussen het basiswoord van de kenning en het omschreven begrip is de analogie: 'paard van de zee' = 'schip'), een metoniem (metonymia) (het basiswoord van de kenning drukt een feitelijke functie of een eigenschap van het omschreven begrip uit: 'weg van de maan' = 'hemel') of een synecdoche (waarbij het basiswoord en het omschreven begrip een gemeenschappelijk, bovenliggend begrip toebedeeld wordt: 'rivier van het lijk' = 'bloed'; het gemeenschappelijke is hier 'vloeistof'). Andere voorbeelden van kenningar zijn: 'schildboom' = 'krijger', 'woudverwoester' = 'vuur' of 'Odins zoon' = 'Balder'.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; E. Marold. *Kenningkunst. Ein Beitrag zu einer Poetik der Skaldendichtung* (1983). [H. Struik]

kerk lied

Term uit de wereld van het liturgische lied ter aanduiding van een genre dat op het raakvlak ligt van drie sferen: poëzie (inzonderheid religieuze poëzie), muziek en kerkelijke eredienst. In reformatorische kringen speelt het onderscheid tussen psalmen en gezangen een belangrijke rol. In rooms-katholieke kringen domineert het onderscheid tussen Latijnse (veelal gregoriaanse) gezangen en liederen in de

volkstaal. Aangezien het lied in de volkstaal in de rooms-katholieke eredienst tot voor kort nauwelijks een plaats had, is de geschiedenis van het Nederlandstalige kerklied feitelijk een reformatorische aangelegenheid. Die geschiedenis gaat terug tot in de 16e eeuw en heeft een productie opgeleverd die van groot kwantitatief en kwalitatief belang is voor de Nederlandse letterkunde. Twee markante jaartallen hierbij zijn 1566 (Datheense psalmberijming) en 1973 (*Liedboek voor de kerken*). Wat zich tussen die twee jaartallen heeft afgespeeld, kan in diverse stromen worden onderscheiden.

Allereerst is daar een calvinistische stroom. Deze werd enerzijds gekenmerkt door de prioriteit van het boek der psalmen uit het Oude Testament, anderzijds door een beduchtheid voor gezangen in de kerk. Zo werden bijbelse gezangen, bijv. de schriftuurlijke liedekens uit de 16e eeuw, buiten de kerk gehouden. De psalmen kregen een bewerking vanuit de Hebreeuwse oertekst in de volkstaal in de vorm van strofische (strofe) gedichten, die in coupletten konden worden gezongen (z.g. gesloten vorm). Datheens psalmboek werd voorzien van de Geneefse melodieën van Louis Bourgeois, Maistre Pierre e.a. Omdat Datheens werk veel kritiek ondervond, zijn er nogal wat nieuwe berijmingen gemaakt, o.a. door Marnix van Sint-Aldegonde (1580). In dit verband kunnen ook de uit de 16e eeuw daterende souterliedekens worden genoemd. In de 18e eeuw komt er een nieuwe 'staatsberijming', voorgeschreven in 1773 door de Staten-Generaal. Na de scheiding van kerk en staat in 1798 werd er verder beraadslaagd in de vergaderingen van de negen provinciale synodes van de kerk, hetgeen ertoe leidde dat in 1807 naast het psalmboek de bundel *Evangelische gezangen* in gebruik werd genomen. De invoering hiervan was een van de redenen van de Afscheiding van 1834, die vervolgens met de Doleantie van 1886 oorzaak was van het ontstaan in 1892 van de 'Gereformeerde Kerken in Nederland'.

In de bundel van 1807 vindt men originele bijdragen van H. van Alphen, Ah. van den Berg, P.L. van de Kastele, R. Feithen anderen, naast vertalingen en bewerkingen van Duitse poëzie (C.F. Gellert, F.G. Klopstock). Een vervolgbundel van 1866 bracht nieuwe gezangen van o.a. N. Beets, P.A. de Genestet, B. ter Haar, J.J.L. ten Kate en E.J. Potgieter. Deze liederen hebben een sterkere bijbelse inslag dan die van 1807, en omvatten ook vertaald werk uit het Duits (Luther, Paul Gerhardt). De volgende bundel (1938) putte niet alleen uit de voorafgaande bundels maar ook uit andere bronnen: Valerius' *Gedenck-clanck* ('Komt nu met zang', 'Wilhelmus'), Camphuysen, Revius, Vondel en Duitse en Engelse auteurs. Muzikale medewerking verleenden Adriaans Engels en A.C. Schuurman.

Andere stromen waren die van de (al even aangestipte) gereformeerden, remonstranten, doopsgezinden en luthersens.

Na een eigen bundel *Eenige gezangen in gebruik bij de Gereformeerde Kerken in Nederland* (1934) gingen de gereformeerden steeds meer samenwerken met de hervormden.

De remonstranten hadden lang uit hun eigen psalmboek en hun eigen gezangbundel gezongen. In 1882 namen ze de bundel *Godsdienstige liederen* in gebruik (samengesteld door de Nederlandse Protestantenvbond), die in 1944 door een nieuwe *Liederenbundel* werd vervangen.

De doopsgezinden hadden in de wederdopers een voorgeschiedenis die ouder is dan die van het calvinisme in de Nederlanden. In de 16e eeuw zongen ze 'geestelijke liedekens' uit het liedboek van Hans de Ries (1582), en in 1644 kwam het geliefde *'t Kleyn Hoorns Liet-Boeck* uit. In 1944 werd - naast de twintig verschillende bundels die sinds 1850 in de diverse gemeenten in gebruik waren geweest - uit verlangen naar meer eenheid een nieuwe bundel aanvaard.

De luthersens meenden - in navolging van Luther, die hierin hetzelfde dacht als Calvijn - dat de gezamenlijke zang het best gediend was met de gesloten, strofische vorm. In tegenstelling tot Calvijn toonde Luther geen beschroomdheid tegenover

gezangen. Zoals de eerste calvinisten sterk op Frankrijk waren georiënteerd, zo hadden de eerste luthersen een sterke binding met Duitsland. Hun oudste bundel is die van de Antwerpenaar Willem van Haecht (1579), waarin een volledige berijming van de psalmen voorkwam, naast een dertigtal liederen van Luther en een twintigtal andere lutherse liederen, ontleend aan het *Bonner Gesangbuch* (1544, 1550, 1561). Nieuwe bundels waren de door J. van Duisberg herziene Van Haechtbundel (ingevoerd in 1687), en een bundel van 1779. In 1955 werd een nieuw *Gezangboek* in gebruik genomen, waarin ook een aantal gezangen voorkomt met een open, niet-strofische vorm.

Al deze stromen vloeiden langzamerhand naar elkaar toe. In 1953 ontstond interkerkelijke samenwerking. Intussen hadden de hervormden tot een nieuwe berijming besloten, waaraan meewerkten M. Nijhoff, K.H. Heeroma (dichterpseudoniem: Muus Jacobse), W. Barnard (dichterpseudoniem: Guillaume van der Graft), A.C. den Besten, J.W. Schulte Nordholt en Jan Wit, welke laatste vijf de 'Landvolkdichters' werden genoemd naar hun bundel *Het landvolk* (1958), waaraan ze, na de dood van hun leider Nijhoff (1953), hadden gewerkt. In 1967 verscheen de definitieve versie van de psalmberijming. Na hun proefbundel *102 gezangen* was de definitieve gezangenbundel van 1973 een interkerkelijke geworden.

Nauwere samenwerking leidde tot het *Liedboek voor de kerken* (1973), officieel in gebruik genomen door hervormden, gereformeerden, remonstranten, doopsgezinden en luthersen. Hierin vindt men ongeveer 200 oorspronkelijke liederen, voornamelijk van de hand van de vijf Landvolkdichters, maar ook van twee pastores-dichters van rooms-katholieken huize (T. Naastepad en H. Oosterhuis). Hun gedichten zijn getoonzet door moderne componisten als Bernard Huijbers, Frits Mehrkens, Jan Pasveer, Willem Talsma en Willem Vogel; daarnaast echter zijn er ook veel teksten contrafactisch geschreven.

Het *Liedboek* is in twee opzichten uniek. Nederland is (met Zuid-Afrika) het enige land met een gezangenbundel waarin het volledige psalter (souter) is opgenomen. En verder is het *Liedboek* de enige bundel waarin alle Geneefse melodieën opgenomen zijn.

Vermelding verdient nog de onafhankelijke (van huis uit rooms-katholieke) 'Stichting Werkgroep voor Volkstaalliturgie' te Amsterdam (met Huijbers, Oosterhuis e.a.). De resultaten van het werk worden gepubliceerd in de losbladige ringband *Liturgische gezangen voor de viering van de eucharistie*. Opvallend in de bundel is het genre van de mengvorm van psalm en gezang; het illustreert het feit dat de strikte scheiding uit het verleden tussen psalmen en gezangen door sommige schrijvers is losgelaten.

In België werd de rooms-katholieke bundel *Zingt jubilate* in 1977 in gebruik genomen, waarin meer uit het (reformatorische) *Liedboek* is geput dan uit alle rooms-katholieke bundels van Nederland tezamen.

Tenslotte kan nog gewezen worden op de jonge 'Stichting Leerhuis en Liturgie'. Deze stichting geeft sinds 1980 een *Werkschrift* uit. Kenmerkend voor de hierin opgenomen religieuze poëzie - veelal (mede) voor kerkelijke vieringen bedoeld - is de aandacht voor actuele maatschappelijke vraagstukken.

LIT: Bantel; Best; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; E. Bruning. *Het Nederlandse kerklied van de 14e tot de 20e eeuw* (1934); H. Heikens. 'Van Datheen tot liedboek - vier eeuwen Nederlands kerklied in vogelvlucht', in: *Huismuziek* (1978), 5, p. 8-13, en 6, p. 6-14; *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* (1955 -....); *Jubilate Deo; het Nederlandse kerklied sinds de Reformatie. Catalogus P.B. Zeeland* (1973). [G.J. Vis]

kerstlied

Aanduiding voor een geestelijk lied van christelijke signatuur waarin de geboorte van Christus centraal staat. Afhankelijk van de plaats en de gebruikssituatie kan men het onderscheid maken tussen een kerstlied als kerklied, cantate, oratorium of als religieus lied in het algemeen. Naar het ontstaan onderscheidt men het genre in volkslied-1 en cultuurlied.

Veel kerstliederen gaan over de thematiek van Maria en het kind (naar Lucas 2: 6-7); ze zijn daardoor veelal tevens als kinderlied te beschouwen. De populariteit van het kerstfeest als gezinsfeest of huiselijk feest in het algemeen heeft ertoe geleid dat kerstliederen in allerlei bundels voor huiselijk of algemeen gebruik terecht kwamen, zoals in het prisma-eeltje *Religieuze poëzie der Nederlanden*, verzameld door M. van der Plas (z.j.) en in het *Prisma liederenboek* van M. Veldhuyzen (1971). Uiteraard zijn veel kerstliederen ook te vinden in de bundels bestemd voor het zangonderwijs op school, zoals *Kinderzang en kinderspel* (2 dln., 1961) van J. Pollmann en P. Tiggers. In dergelijke bundels vindt men meestal wel een of meer van de bekende kerstliederen als 'Stille nacht', 'Nu zijt wellevome', 'Herders hij is geboren', 'Er is een kindeken', 'Hoe leit dit kindeken', 'Maria die zoude naar Bethlehem gaan' en het zeer populaire 'De herdertjes lagen bij nachte'. Een afzonderlijke bundel *Middeleeuwse Kerstliederen* werd uitgegeven door J.J. Mak en E. Bruning (1948).

LIT: Gorp; Laan; Wilpert; C. Santegoets. 'Zoals de ouden zongen: het kerstlied door de eeuwen heen', in: *Rond de Schutsboom* 3 (1983), 2 (dec.), p. 6-9; M.J.G. de Jong. *Vrede en vrolijkheit. Kerstfeest in de Middeleeuwen* (1985), p. 135-213. [G.J. Vis]

kerstspel

Religieus toneelspel, ontstaan in de Middeleeuwen door uitbeelding van de kerkelijke beurtzangen van de kerstliturgie. Het spel speelt zich af rond Jezus' kribbe met Maria en Jozef, het bezoek van de drie koningen en de aanbidding van de herders. Later werd het kerstspel met meer dramatische elementen uitgebreid en met het driekoningenspel samengesmolten, zoals bijv. in de *Ordo stellae* uit Rouen (11e eeuw) het geval is. Het meest uitvoerige kerstspel dateert uit de 15e eeuw, het zgn. *Hessische kerstspel*.

Als gevolg van allerlei bijbelse en wereldlijke toevoegingen werd het spel uit de kerk geweerd en verplaatst naar een toneel buiten de kerk.

Later werd het kerstspel vooral door leken gespeeld en tal van literaire auteurs hebben kerstspelen als lekespel geschreven. Zo schreef M. Nijhoff voor de Vrijzinnige Christelijke Jeugdcentrale het kerstspel *De ster van Bethlehem* (1942).

LIT: Laan; Metzler; MEW; J. Smits van Waesberghe. *Muziek en drama in de Middeleeuwen* (1942). [G.J. van Bork]

ketendicht

Dichtvorm die gebruik maakt van overlooprijm, bijv.:

Prinsesse, dit wil ik u uut jonsten schinken.
Schinken zoud'ik u mijn bloed, waar 't wijn om drinken;

Drinken zoudy 't, liefken; wilt op mij dinken,
Dinken, niet vergeten.

uit het gedicht 'Een heb ik verkoren, ik en zal z'niet laten' van Anna Bijns (*Meer zuurs dan zoets*, ed. Roose, 1975², p. 28).

Bij uitbreiding wordt de term ketendicht ook gebruikt voor een gedicht waarvan de strofen door herhaling van een regel of rijmklank met elkaar worden verbonden, zoals dat het geval is met de villanelle, het rondeel en het refrein-2.

LIT: Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

kettinglijnen

Term uit de papiermakerij voor de op een afstand van ca. 2,5 cm evenwijdig van elkaar tussen de lange zijden van het vel lopende lijnen die zichtbaar zijn als men het papier tegen het licht houdt. De loodrecht daarop staande lijnen die heel dicht bij elkaar lopen, heten waterlijnen. Ketting- en waterlijnen, evenals het watermerk, ontstaan in het papier door de afdruk in de papierpulp van de draden waarmee de zeef gevlochten is. De richting waarin de kettinglijnen lopen is medebepalend voor de vaststelling van het bibliografisch formaat van een boek: verticaal bij folio, horizontaal bij kwarto, verticaal bij octavo, horizontaal bij normaal duodecimo enz.

LIT: BDI; M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970), p. 69-71; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974³), p. 58, 84-107. [P.J. Verkruijsse]

kettingrijm zie overlooprijm

keukenmeidenroman

Term ter aanduiding van het soort lectuur dat het lagere personeel verondersteld werd te lezen en als zodanig subgenre van de triviaalliteratuur.

LIT: Cuddon; Scott. [G.J. van Bork]

keuzebibliografie zie selectieve bibliografie

kinderlied

Lied gemaakt voor en/of gezongen door kinderen. Kinderliederen kunnen behoren tot het gebied van het volkslied-1 of dat van het cultuurlied. Er zijn ook mengvormen. Als volkslied kan men beschouwen de aftelrijmen, een groot deel van de wiege- en knieliedjes, en de gelegenheidsliedjes, zoals de sinterklaasliedjes. Andere voorbeelden van het gelegenheidslied zijn bijv. 'Dezeken schudt zijn beddeken uit', in Zuid-Nederland gezongen als het sneeuwt, of het rommelpotliedje (op vastenavond gezongen), met de regels:

Foeke, foeke, rommelpot,
En heb je nog geen man?
Ik heb een braden hoendertje,
Dat moet er t'avond an.

(K. ter Laan. *Folkloristisch woordenboek*, 1949, p. 322).

Een ander deel van de kinderliederen behoort tot het cultuurlied. Men maakt hierbij wel een onderscheid tussen het kinderlied geschreven in de volkstoon (dat zonder begeleiding kan worden gezongen), en het kunstkinderlied (dat niet zonder begeleiding kan). Tot in de tweede helft van de 18e eeuw zongen kinderen (naast de baker- en kinderrijmen) de religieuze en profane liederen van de volwassenen. In het laatste kwart van de 18e eeuw ontstond - mede onder invloed van het Duitse romantische lied - een nieuw type kinderlied. Zo gaf de Maatschappij tot Nut van het Algemeen een bundel uit met een 'kermiszing', contrafactisch geschreven op de melodie van psalm 6 volgens de berijming van 1773. Weldra volgden kinderliedjes op melodieën ontleend aan Franse opera's, zoals sommige kinderliedjes in de bundel *Economische liedjes* (1781) van B. Wolff en A. Deken. De kindergedichten van H. van Alphen (1778-1782), die zeer snel populair werden, zijn nog in de 18e eeuw getoonzet. Behalve Van Alphen was het in de 19e eeuw J.P. Heije (bijv. 'Een karretje op een zandweg reed') en weldra niet minder J.J.A. Goeverneur (*Fabelboek*, 1837) op wie kinderen en componisten vielen. Belangrijke namen zijn verder Catharina van Rennes (1858-1940), die veel gedichten van haar leerlingen op muziek zette, en de componiste-tekstschrijfster Hendrika van Tussenbroek (1854-1935), die volgens critici erin slaagden een grote eenheid van tekst en melodie te bereiken. Dit geldt ook voor sommige componisten en tekstschrijvers van het kinderzangspel (vgl. operette).

Succesvolle auteurs van kinderliedjes uit de tweede helft van de 20e eeuw zijn Annie M.G. Schmidt, Willem Wilmink en Hans Dorrestijn.

Veel gebruikte bundels zijn *Kun je nog zingen, zing dan mee* van J. Veldkamp en K. de Boer (1906), afleveringen uit de serie *Zingende harten* (vanaf 1925) en die uit de reeks *Tiental* (vanaf 1933) van Jacob Hamels Kinderkoor. Geliefd waren ook *Nieuwe oogst* van J.W. van Setten (z.j.) en *Kinderzang en kinderspel* van D. Kes, J. Pollmann en P. Tigges (2 dln., 1961⁹).

LIT: Best; Laan; Lodewick; Wilpert; M.J.E. Sanders. *Van Hieronymus van Alphen tot Catharina van Rennes* (1958). [G.J. Vis]

kinder- en jeugdliteratuur

Literatuur bestemd voor de lezersgroep die bestaat uit kinderen van de peuterleeftijd tot en met jongeren van 16 jaar. Enerzijds verstaat men er alle literatuur onder die door volwassenen geschikt wordt geacht voor de genoemde leeftijdsgroep, anderzijds is het alle literatuur die voor jongeren geschreven wordt. Over wat men geschikt of ongeschikt acht voor de jeugd is door de eeuwen heen een groot verschil van opvatting te constateren. Tot ver in de 19e eeuw overheerste de opvatting dat

kinderliteratuur overwegend educatief moest zijn om de jeugd zo snel mogelijk tot volwassenheid te vormen (vgl. Jacob Cats). Daarbij vormde het leesonderwijs een belangrijke stimulans voor de jeugdlektuur: ABC-boeken, hanenboeken e.d. Een ander voorbeeld vormen de catechismusboeken, waarvan de godsdienstige teksten tevens gebruikt werden voor onderricht in spelling, schrijven en lezen. De fabel-1 moest nuttige levenswijsheid in aangename vorm presenteren en de 17e-eeuwse 'spiegelboeken' brachten de kinderen kennis bij over de Spaanse overheersers.

Pas in de loop van de 18e eeuw ontstond, vooral onder invloed van Rousseau, een reactie die ertoe leidde dat men meer en meer de eigen denkwereld van het kind erkent en speciaal voor kinderen gaat schrijven. In Nederland speelde Willem Emmery de Perponchereen rol bij de introductie van Rousseau's denkbeelden. Aanvankelijk echter blijft het opvoedende en moraliserende overheersen in Nederland. Dat kinderen uitsluitend voor hun plezier lezen is een 20e-eeuwse verworvenheid. In H. van Alphens *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (1778) staat de dichter weliswaar op het standpunt van het kind zelf, maar dat standpunt vertoont een door volwassenen verlangde braafheid. Dezelfde braafheid vinden we in het beruchte *De brave Hendrik* (1828) van de pedagoog Nicolaas Anslin, waarmee generaties 19e-eeuwers zijn opgevoed (vgl. N. Beets. 'Vooruitgang' in *De Gids*, dl.3, 1837, p. 345-351). Niettemin zal geleidelijk het kinderstandpunt het pleit gaan winnen. De romantiek met haar voorkeur voor het grillige, onderbewuste, fantastische en natuurlijke, en dus voor het kinderlijk spontane, heeft een rijke literatuur voor de jeugd opgeleverd. Allereerst is er natuurlijk de hernieuwde aandacht voor het sprookje (Hoffmann von Fallersleben, de gebroeders Grimm, J. Chr. Andersen e.v.a.), die zowel verzamelingen van oude als van nieuwe sprookjes heeft opgeleverd. Bovendien gaat het eigen historisch cultuurgoed een rol spelen in de jeugdliteratuur. Bewerkingen van de Reinaertverhalen, Tijl Uilenspiegel en ridderverhalen gaan deel uitmaken van de jeugdliteratuur. Van veel verhalen en romans bestaat daardoor bij het publiek de indruk dat het om kinderboeken gaat, terwijl ze oorspronkelijk geschreven zijn voor volwassenen: *Don Quichotte* (1605), *Gullivers travels* (1726), *Robinson Crusoe* (1719) e.v.a. De talloze bewerkingen voor de jeugd hebben van de oorspronkelijke teksten vaak weinig heel gelaten. De 19e eeuw heeft daarnaast tal van originele klassieke kinderboeken opgeleverd, waarvan de beroemdste voorbeelden zijn *Uncle Tom's Cabin* (1852) van Harriet Beecher Stowe, *Alice in Wonderland* (1865) van Lewis Carroll, *Sans famille* (1878) van Hector Malot en *Pinocchio* (1883) van Carlo Collodi. In Nederland zijn het o.m. J.J.A. Goeverneurs *Reizen en avonturen van Mijnheer Prikkebeen* (1858) en J.P. Heijes *Kinderliederen* (1861) die een blijvende bijdrage tot de jeugdliteratuur betekenen. Een nieuw verschijnsel is de opkomst van tijdschriften voor kinderen: *De Kindercourant* (1850-1905), *Voor de Lieve Kleinen* (1859-1928), *De Kindervriend* (1887-1905) e.d. Geleidelijk wordt de toon en teneur van het jeugdboek natuurlijker en sluit het nauwer aan bij de belevingswereld van het kind. Tot die natuurlijkheid heeft de vernieuwing van het taalgebruik door de Tachtigers ongetwijfeld bijgedragen.

Ook al blijven literatoren van naam incidenteel bijdragen leveren aan de jeugdliteratuur (Top Naeff, Jo van Ammers-Küller, Leo Vroman, Hans Andreus e.a.), in de loop van de 20e eeuw wordt het schrijven van kinder- en jeugdliteratuur steeds meer een specialisme. Er komen meer en meer auteurs die hun naam vooral of uitsluitend te danken hebben aan boeken voor jongeren: C. Joh. Kievit, Nienke van Hichtum, A.C.C. de Vletter, Chr. van Abkoude, Cissy van Marxveldt, Leonard Roggeveen, en na de Tweede Wereldoorlog Annie M.G. Schmidt, Jaap ter Haar, Thea Beckman, Jan Terlouw, Willem Wilmink, Henk Barnard, Guus Kuijer e.a. Nieuw is ook de opkomst van het stripverhaal.

De erkenning van de specifieke eisen die aan kinder- en jeugdliteratuur gesteld worden, komt o.m. tot uiting in de instituties die erdoor ontstaan. Sommige uitgeverij zijn gespecialiseerd in het uitgeven van jeugdlektuur: Lemniscaat, Van Holkema &

Warendorf, Van Goor e.a. Er is een speciale kinderboekenweek, jaarlijks in oktober. Er zijn speciale prijzen ingesteld: gouden en zilveren griffels voor de schrijvers, gouden en zilveren penselen voor de illustratoren. Op 19 december 1975 werd voor het eerst een grote Conferentie Jeugdliteratuur georganiseerd. In Leiden is zelfs naar een kroondocentschap voor kinder- en jeugdliteratuur gestreefd.

De uitgaven voor de jeugd worden gewoonlijk geïnclassificeerd naar leeftijdsgroep of naar sekse (jongensboek en meisjesboek). Boekhandelaren en bibliotheken richten er speciale afdelingen voor in. Het specialisatieaspect spreekt ook uit de grotere aandacht die literaire kritiek en theorie aan de jeugdliteratuur schenken, bijv. in speciale tijdschriften over het genre: *Verkenningen op het gebied van de jeugdliteratuur* (vanaf 1970), *Refleks* (vanaf 1976), *Leestekens* (vanaf 1981). Bovendien verschijnt een tweetal reeksen die van belang zijn: het *Project Jeugdliteratuur Plus* (vanaf 1976) en de reeks *Boek en Jeugd*, een jeugdlektuurgids voor gezin en school (jaarlijks vanaf 1965). Vanaf 1982 verschijnt voorts het losbladige *Lexicon van de jeugdliteratuur*.

De literatuurwetenschap heeft lange tijd nauwelijks aandacht besteed aan de kinder- en jeugdliteratuur, maar in de jaren '60 groeide aan de universiteiten en lerarenopleidingen de belangstelling, vooral omdat men zich vragen ging stellen over het leesgedrag en de relatie jeugdliteratuur - literatuur, bijv. vanuit didactische overwegingen. In 1989 verscheen een omvangrijke geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen vanaf de Middeleeuwen onder de titel *De hele Bibelebontse berg*.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; L.J.T. Wirth. *Een eeuw kinderpoëzie, 1778-1878* (1926); G. Schmook. *Het oude en het nieuwe kinderboek* (1934); M.J.E. Sanders. *Van Hieronymus van Alphen tot Catharina van Rennes* (1958); 'Het jeugd en kinderboek in Vlaanderen', spec. nr. van *Vlaanderen* 17 (1968) 98; Werkgroep Kinder- en jeugdliteratuur. *Het kinderboek vanuit een andere hoek* (4 dln., 1974-1980); *Lexikon der Kinder- und Jugendliteratur* (3 dln., 1975-1979); D.L. Daalder. *Wormcruyt met suycker* (1976²); S.G. van Campen en C. van der Burg. *De onderste plank* (1976); F. de Swert. *Over jeugdliteratuur* (1977); J. Riemens-Reurslag. *Het jeugdboek in de loop der eeuwen* (1977); E. Hulsens. *Het kinderhoofd is gauw gevuld: kritieken en essays over jeugdliteratuur* (1980); Peter van Hoven. *Achter de keukendeur* (1980); Jeugdliteratuur, thema-nr. van *Spektator* 11 (1981-1982) 2; Lea Dasberg. *Het kinderboek als opvoeder* (1981); R. Ghesquiere. *Het verschijnsel jeugdliteratuur* (1982); W. van Peer. 'Jeugdliteratuur', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 83-92; P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets. *Bibliografie van de Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (1997). [G.J. van Bork]

kinderprent

Rijmprent bestemd voor kinderen. Sommige van deze kinderprenten werden vanwege hun populariteit in zulke grote aantallen gedrukt dat de kostprijs slechts één of enkele centen bedroeg en daarom ook wel centsprent werden genoemd. Populair was bijv. de kinderprent *Jan de Wasser*. C.F. van Veen stelde in 1976 een catalogus *Centsprenten. Nederlandse volks- en kinderprenten* samen voor het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

LIT: N. de Meijer. *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (1967). [G.J. van Bork]

kitsch

Term uit de literaire kritiek voor die soort teksten die zich als kunst voordoen maar die een zich respecterend criticus doorgaans niet zal willen bespreken vanwege de vermeende inferieure literaire kwaliteit ervan (bij voorbeeld met betrekking tot 'onechte gevoelens' die in het werk zouden worden geventileerd). Een normatieve houding van de criticus is hier dominant. Een neutraler aanduiding voor deze categorie schijnkunst die als 'goedkoop' product op een groot publiek is afgestemd, is semi-literatuur.

Het feit dat deze teksten geen erkenning vinden als kunstwerk (canon), delen ze met menig werk dat behoort tot de groepen jeugdboeken, stichtelijke romans, godsdienstige verhalen en verzen, patriottische liederen, streekromans, sagen en andere volksverhalen, feuilletonliteratuur, damesbladverhalen, misdaadromans, oorlogsromans en pornografie. Het gaat bij kitsch in veel gevallen om specimina van de zogenaamde triviaalliteratuur (pseudo-literatuur, populaire literatuur, massaliteratuur, consumptieliteratuur, sublitteratuur, paralitteratuur); hierbij echter speelt de normatieve houding van de criticus een minder dominante rol dan bij kitsch zoals boven omschreven, omdat het primair gaat om een typologische onderscheiding aangebracht op grond van de receptie van dit soort teksten bij het publiek.

In de praktijk blijkt het bij kitsch vaak om teksten te gaan die inhoudelijk weinig diepgang hebben en in technisch opzicht (vorm) weinig voorstellen. Zo ziet men dat de kasteel-, dokters- en verpleegstersroman in series als de Boeketreeks allemaal volgens eenzelfde simpel procédé zijn geschreven - interviews met auteurs bevestigen dit - zodat vernieuwing ver te zoeken is en voorspelbaarheid troef. Kortom: authenticiteit en originaliteit ontbreken - althans, zo oordeelt menig criticus.

Men kan de verhouding tussen semi-literatuur en literatuur-als-kunst op twee manieren zien. De ene mogelijkheid is dat semi-literatuur de rol wordt toegekend van veroorzaker van echte literatuur, zoals het geval is met de opkomst van de roman omstreeks 1700. Anderzijds kan, precies contrair, de semi-literatuur als (afval)product gezien worden van de artistieke literatuur (men denke aan een subtiele vertelvorm als de *monologue intérieur*), zodat men te maken heeft met 'gesunkenes Kulturgut'.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Shipley; S. Dresden. *Souvenir, een beschouwing over kunst en kitsch* (1963); P. Bourdieu. *La distinction* (1979); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 10-15. [G.J. Vis]

klaaglied zie elegie

klaagzang zie elegie

klad

Term uit de archivalie, manuscriptologie en editietechniek voor een voorlopig ontwerp van een geschrift. In de tekstgenese vertegenwoordigen een of meer kladden het eerste stadium; een concept is een definitiever en completer ontwerp dat al of niet met tussenstadia leidt tot het net. Een klad is vrijwel altijd een autograaf. Van veel teksten is het kladstadium niet bewaard gebleven; als er wel kladdes zijn overgeleverd, leveren die vaak problemen bij het editeren door de chaotische en fragmentarische inrichting ervan. In een archiefeditie of historisch-kritische editie zijn diacritische tekens nodig om de varianten te organiseren en vaak maakt alleen een facsimile-editie duidelijk hoe de tekst in het klad gesitueerd is.

Voorbeelden van overgeleverde kladden zijn die (aanwezig op het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag) voor de *Gedichten* van J.H. Leopold, geëditeerd door G.J. Dorleijn, H.T.M. van Vliet en A.L. Sötemann (1984-1985).

LIT: BDI; Best; Mathijssen; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijse]

klank

Term uit de prosodie voor de auditief of perceptief fonetische laag van een uitgesproken tekst. De hoorder verwerkt de tekst direct (luisterend naar een akoestische realisatie ervan, waarbij de tekst hardop wordt uitgesproken) of indirect (via stillezen).

Omdat de spraakklanken niet losstaan van de articulatorische en de fysische fonetiek, spreekt men in de literatuurwetenschap over het onderscheid tussen enerzijds de inherente klankelementen (timbre, klankkleur) en anderzijds de relationele klankelementen (toonhoogte, sterkte, duur). De inherente klankelementen vormen de basis voor rijm, de relationele voor ritme. Gecombineerd optreden van beide vindt men bij voorbeeld bij stafrijm, en bij eindrijm in metrische (metrum) poëzie.

Het is niet ongebruikelijk om bij analyse en interpretatie van poëzie aparte aandacht te geven aan de klanklaag, het zgn. fonische of fonetische niveau. De status van de klankanalyse is problematisch, vooral als het gaat om de toekenning van functies aan de klankvormgeving van een tekst, zoals het geval is bij klankexpressie, klankschildering, klanksymboliek en klanknabootsing.

LIT: Alphen; Bronzwaer; Fowler; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963), p. 62-114; R. Wellek en A. Warren. *Theory of literature* (1963); G.N. Leech. *A linguistic guide to English literature* (1969); G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

klankanalyse

Term uit de literatuurwetenschap voor die discipline die zich bezighoudt met de analyse van de literaire vormgeving van een tekst voor zover die de klank betreft. Vooral ritme en rijm, met name in poëzie, zijn daarbij het object van onderzoek. De opvatting wint veld dat klankanalyse slechts zinvol is wanneer deze wordt uitgevoerd op basis van de bestudering van het syntactisch-semantische niveau en van het stilistische (stijl) niveau van de desbetreffende tekst.

De analyse van het rijm en die van het ritme stellen elk hun eigen eisen. Bij die van het rijm is het vaak moeilijk vast te stellen of overeenkomst in timbre tussen twee woorden nog binnen de auditieve of perceptieve fonetiek valt en of er in zo'n geval nog wel gesproken kan worden van een poëtisch signaal, juist daar waar de betrokken woorden verder van elkaar verwijderd staan in de tekst dan twee of drie regels. Zo liggen er zes (tamelijk lange) regels tussen de rijmvrager 'voelen' en de rijmgever 'spoelen' in de volgende twee verzen uit 'Zomerregenlied' van P. van Ostaïjen:

Lust van te gaan en de regendruppels sterven te voelen [...]
Want zoals de waten van de regen wegspoelen
(P. van Ostaïjen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 90).

Gebruik van gegevens uit de auteurspoëtica en uit de literaire conventie biedt soms mogelijkheden voor een plausibele interpretatie.

Bij de analyse van het ritme doen zich vaak problemen voor ten aanzien van de vraag of een vers metrisch (metrum) is of niet. Men zoekt dan vaak houvast in het woordaccent, waarover het woordenboek (uiteraard alleen bij meersyllabige woorden) uitsluitel geeft. Zo is de prominentieverhouding (de verhouding tussen de syllaben gelet op het accent) van de syllaben van het woord 'witte' respectievelijk heffing en daling: witte. Maar geplaatst in de context van een zin of regel zou de accentverhouding wel eens anders kunnen zijn. Men zie bij voorbeeld de regel

Het licht, Gods witte licht, breekt zich in kleuren
(M. Nijhoff. *VG*, 1974, p. 10).

waarbij de lezer die op grond van semantisch-syntactische analyse het woord 'Gods' sterk accentueert, tot de volgende ritmische notatie zou kunnen komen:

Het licht, Gods w itte licht, breekt zich in kleuren

met het gevolg dat van het linguïstische accent (ontleend aan het woordenboek) op de eerste syllabe van 'witte' niets meer over is gebleven.

Om vast te stellen of een regel of een gedicht een metrisch patroon (of een combinatie van metrische patronen, zoals bij polymetrie) als grondslag heeft, kan men gebruik maken van de statistische methode zoals toegepast door Braakhuis (1962).

Ook bij de analyse en interpretatie van het ritme zal men vaak zijn voordeel kunnen doen met gegevens uit de literaire context: dichtbundel en oeuvre van de auteur, poëtische opvattingen van tijdgenoten en kenmerken van literair-historische stromingen en perioden-1.

LIT: Alphen; Bronzwaer; Hobsbaum; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962), p. 9-22; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 250-259; G.J. Vis. 'Vorm en functie in de poëzie. Een methodologische verkenning, met voorbeelden uit het werk van J. Kinker en W. Kloos', in: *SpL* 33 (1991), p. 247-260. [G.J. Vis]

klankexpressie

Term uit het grensgebied van prosodie en literaire kritiek voor het feit dat klankverschijnselen (klank) van een tekst iets toevoegen, gevoelsmatig of rationeel, aan de betekenis van een woord, woordgroep of zin. Die extra betekenis is dikwijls moeilijk bewijsbaar, maar ligt meestal op het vlak van de subjectieve receptie van

de lezer. Als voorbeeld van klankexpressie in het rijm zie men de volgende verzen van Bloem:

Mijn wangen gloeiden warmer
Toen ik het vorstlijk marmer
Betrad en wist mij armer
Dan ooit [...]
(J.C. Bloem. *VG*, 1965, p. 50).

Hierbij valt op te merken dat de rijmvrager 'warmer' in de rijmgever 'marmer' de notie 'koud' kan releveren, terwijl vervolgens de rijmgever 'armer' in de rijmvrager 'marmer' (in de forma formata) de notie 'rijk' kan oproepen. Aan de formele waarde (waarmee bedoeld is het prettig klinken zonder meer) van dit rijm wordt op deze manier iets toegevoegd en deze meer dan formele rijmesthetiek is een vorm van functionele klankexpressie, die grotendeels steunt op de betekenisomvang van de betrokken woorden, welke door de plaats binnen de tekst, meer dan door de klankwerking ervan, op elkaar worden betrokken.

Anders ligt het met de, eveneens tot het gebied van de klankexpressie behorende, verschijnselen als klanknabootsing, klankschildering en klanksymboliek.

LIT: Bronzwaer; Gorp; Metzler; MEW; R. Welck en A. Warren. *Theory of literature* (1962); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963); J. Boets. *Moderne theorieën in verband met klankexpressie* (1965); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 250-252; G.J. Vis. 'Iconiciteit en ritme: klankexpressie bij Nijhoff', in: *FdL* 32 (1991), p. 46-60. [G.J. Vis]

klankfiguren

Term uit de retorica en de stijltheorie voor die groep van stijlfiguren die een organisatie op klankniveau (klank) als basis hebben, bijv. anafora, paronomasia, klanknabootsing. In sommige gevallen treedt er overlapping op met andere categorieën van stijlfiguren. Zo is de anafora, als onderdeel van de repetitio, verwant aan de woord- en zinsfiguren.

LIT: Alphen; Bronzwaer. [G.J. Vis]

klanknabootsing of onomatopoeie

Term uit het grensgebied van prosodie en literaire kritiek voor een woord dat gevormd is, c.q. functioneert, op grond van overeenkomst tussen de klank ervan en een akoestisch kenmerk van de zaak die door het woord wordt aangeduid, bv. *koekoek*. Bij uitbreiding kan de term ook betrekking hebben op een woordgroep of zelfs een groter tekstgeheel, wanneer de schrijver klankschilderend (klankschildering) tewerk gaat. In dit laatste geval kan men te maken hebben met een geval van klanksymboliek.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Lausberg; Metzler; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

klankschildering

Term uit de prosodie als algemene aanduiding voor die vormen van klankexpressie die, minder duidelijk dan de onomatopée (klanknabootsing), door middel van klank een handeling of gevoel uitbeelden of suggereren. Sommigen gebruiken de term voor bewegingschildering, zoals in woorden als 'flikkeren' of 'slingeren', waarbij de verklaringen voor de basis waarop het schilderend karakter van zulke woorden berust, zeer uiteenlopend zijn. Voor anderen is klankschildering synoniem met klanksymboliek: weergave van niet nauwkeurig te omschrijven begrippen en kwaliteiten als kleinheid, lichtheid e.a., maar ook weergave van gevoelens of stemmingen.

Klankschildering kan men vinden op het vlak van het rijm maar ook van het ritme. Een combinatie van beide vindt men bijv. in het gedicht 'Uitvaart' van Bilderdijk, waarin het ritme de statige treurmars uitbeeldt en het rijm de 'sombere' klank van de 'trom' weergeeft:

Befloersde trom / Noch rouwgebrom / Ga rommlende om
(M.J.G. de Jong en W. Zaal. *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*, 1960, p. 198).

LIT: Bantel; Best; Metzler; Wilpert; R. Wellek en A. Warren. *Theory of literature* (1953), hfdst. 13; J. Boets. *Moderne theorieën in verband met klankexpressie* (1965), p. 25. [G.J. Vis]

klanksymboliek

Term uit het grensgebied van prosodie en literaire kritiek waarmee wordt aangeduid dat klankverschijnselen (in ritme en/of rijm) bepaalde noties, stemmingen, gevoelens c.q. een bepaalde sfeer van een tekst weergeven of versterken. Deze vormen van klankexpressie (door sommigen ook wel klankschildering genoemd) kan men bijv. ervaren in een gedicht als 'Juffer Lola' van P. van Ostaijen, waarvan de eerste strofe luidt:

Juffer Lola, dit is waar,
Danst met stappen,
Rappe,
Ranke,
Op het klanken
Van een lustige gitaar.
Kleine,
Fijne
Sirkeldansen
Vormen kransen
Rond, rond,
Over het tapijt
Zo bont.
(P. van Ostaijen. *VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 73).

LIT: Best; Wilpert; R. Wellek en A. Warren. *Theory of literature* (1963); J. Boets. *Moderne theorieën in verband met klankexpressie* (1965); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981). [G.J. Vis]

klapper

Term uit de archivalieken voor een alfabetische index-1. Ook in de neerlandistiek worden klappers vervaardigd op archivalische bestanden van documentatiecentra zoals de *Klapper op het bezit Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC)* (1981⁴) en de *Klapper op het bezit van de afdeling Documentatie Nederlandse Letterkunde van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam* (1981²).

LIT: BDI; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

klassiek drama

Het op de Griekse en Romeinse klassieken gebaseerde toneel - tragedie, komedie, tragikomedie - beleefde met name in Amsterdam tijdens de renaissance een ongekende bloei. Aanvankelijk hebben de tragedies van Seneca grote invloed gehad - mede door het Neolatijnse schooldrama -, later ook die van de Griekse tragici Sophocles en Euripides, vooral op Joost van den Vondel. De vernieuwingen breken door in de rederijkerskamers D'Eglentier en Het Wit Lavendel. Wanneer in D'Eglentier de niet-klassieke dramaopvattingen van Theodore Rodenburgh de overhand krijgen, wordt de klassieke traditie voortgezet in de Nederduytsche Academie van Coster, later in de Amsterdamse Schouwburg, totdat Nil Volentibus Arduum het classicistische drama introduceert.

LIT: Laan; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissancetoneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

klassieke roman of matière de Rome

Term uit de genreleer voor het type ridderroman (hoofse literatuur) waarvan de stof is ontleend aan gebeurtenissen en heldendaden uit de Klassieke Oudheid; het genre wordt daarom ook als 'matière de Rome' aangeduid.

De oudste Middelnederlandse hoofse roman, waarvan we overigens slechts een Duitse bewerking kennen, is een klassieke: de *Eneide* van Hendrik van Veldeke. Dit werk was ca. 1174 grotendeels voltooid, waarna het manuscript (of de Oudfranse brontekst, daarover is men het niet eens) op een bruiloft in Kleef gestolen werd. De auteur kon zijn roman pas ruim 10 jaar later, tussen 1184 en 1190, in Thüringen afmaken.

Andere Middelnederlandse voorbeelden zijn de fragmenten van de 13e-eeuwse Troje-roman van Segher Diengotgaf, die als *Tprieel van Troyen Tpaerlement van Troyen* en *Den Groten strijt* zijn opgenomen in Jacob van Maerlants Troje-roman *Historie van Troyen* (ed. Verdam, 1873, vs. 2771-3694, 3695-4060 en 4288-5309), maar ook als zelfstandige teksten zijn overgeleverd in het handschrift-Van Hulthem. Tenslotte beschikken we nog over Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten* (ca. 1260). Dit laatste werk, dat over het leven van Alexander de Grote handelt, wordt ook wel tot een apart genre gerekend: de Alexanderroman.

LIT: Laan; G. Schieb. *Henric van Veldeke, Heinrich von Veldeke* (1965); M. Gosman. 'De receptie van het klassieke erfgoed in de Franse middeleeuwen. De Alexanderlegende als voorbeeld', in: R.E.V. Stuij (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 85-101. [H. Struik]

kleinkapitaal

Term uit de typografie voor letters die de vorm van de kapitaal hebben, maar de hoogte van de onderkast (x-hoogte). Vaak is de bij een letterpolis behorende kleinkapitaal iets breder dan de erbij behorende kapitaal. Ze worden gebruikt om in de tekst de nodige typografische variatie aan te brengen: persoonsnamen, tussenkopjes of letterwoorden worden ermee gezet of in toneelteksten de namen van de sprekende personen, de aanduiding van bedrijven e.d.

LIT: BDI; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 52-53; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 30-31. [P.J. Verkruijsse]

klemtoon zie accent

klerk zie clerk

klinkdicht zie sonnet

klinkerrijm zie assonance

klinker(d)t zie sonnet

klucht-1, clute, cluyt of farce

Kort, komisch toneelgenre met een vaak ogenschijnlijk pretentieloze komische inhoud en met een eenvoudige intrige, die meestal neerkomt op een gedramatiseerde grap met een pointe. De onderwerpen van de klucht liggen vooral in de volkse, platkomische of scabreuze sfeer. Onmatigheid en bedrog, in het bijzonder op sexueel

gebied of op het gebied van eten en drinken, zijn veel voorkomende thema's. De personages zijn vaak karikaturaal getekend (flat character); vaak ook is de handeling als zodanig karikaturaal. Zeker in de middeleeuwse, maar ook in latere kluchten ontbreekt het moraliserende element niet. Kluchten werden vaak als voor- of nastuk (het woord 'klucht' is verwant met 'klieven' en betekent 'stuk') bij groter werk opgevoerd of gepresenteerd naast andere vermakelijkheden op kermissen en bij feesten.

In het handschrift-Van Hulthem (ca. 1410) is een aantal laat-14e-eeuwse kluchten overgeleverd; op elk serieus abel spel volgt een komische uitsmijter: *Esmoreit* en *Lippijn*, *Gloriant* en *Die buskenblazer*, *Lanseloet* en *Die hexe*, *Winter ende somer* en *Rubben*. Fragmentarisch overgeleverd in hetzelfde handschrift zijn *Truwanten* en *Drie daghe Here*. Deze korte toneelteksten worden sotternieën genoemd, maar het is niet duidelijk of het hierbij om een zelfstandige genreaanduiding gaat. Iets jonger, uit de 15e eeuw, zijn *Nu Noch* en *Playerwater*.

De vaak korte esbatementen, komische tafelspelen en kluchten die in de 16e eeuw door de rederijders geschreven werden, kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de 17e-eeuwse klucht. Uit deze periode dateren o.m. de *Cluchte van eenen Donkaert* van Cornelis Crul (ca. 1540) en de *Cluyt van Tielebuys* (ca. 1541). J.J. Mak gaf een viertal rederijderskluchten uit in *Vier excellente kluchten* (1950).

De 17e-eeuwse klucht heeft een ander karakter en onderscheidt zich door het snelle, op subtieler verwickelingen gebaseerde spelverloop, uitgesproken hoofdrollen, een uitgewerkter intrige en een grotere aandacht voor couleur locale. Opvallend is dat in bijna iedere klucht bedrog centraal staat, waarbij de aandacht zich vooral op de bedrogene richt; niet omdat deze onrechtvaardig behandeld wordt, maar omdat hij dom, roekeloos of hebzuchtig is, waardoor hij een gemakkelijk slachtoffer is voor de geslepen medemens. De teksten blijven echter kort (ca. 500 regels). Bekende voorbeelden uit die periode zijn de kluchten van G.A. Bredero (bijv. *Klucht van de koe*, 1612; *Klucht van de molenaar*, 1613), Constantijn Huygens (*Trijntje Cornelis*, 1657) en Thomas Asselijn (bijv. *De kwakzalver*, 1692). In Jan Vos' *De klucht van Oene* (1670) speelt ook scatologie een rol. Veel kluchten uit de renaissance ontleen hun thematiek aan de prozanovellen uit Boccaccio's *Decamerone*, zoals die van W.D. Hooft, Abraham Bormeester en J. Noozeman. In de bundel *Van Bredero tot Langendyk* (ed. Ornée, 1985) is een groot aantal fragmenten van kluchten uit de 17e en 18e eeuw verzameld.

Aan het eind van de 17e eeuw werden onder invloed van het dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum bestaande kluchten bewerkt, gekuist, gemoraliseerd en onder de naam van de bewerker opnieuw gespeeld en uitgegeven. Originele kluchten uit die periode, bijv. die van Thomas Asselijn, zijn moralistischer en sterk satirisch.

In de 19e eeuw konden oudere kluchten vaak niet meer gespeeld worden, omdat men ze te scabreus vond. In de kluchten uit die tijd ontbreekt dan ook het platte of scabreuze. J.J. Cremers *Titulair* (1874) is een lang uitgevallen klucht, die daardoor aan het blijspel doet denken. Ook het succesvolle *Janus Tulp* (1879) van Justus van Maurik is alleen vanwege het volkse nog een klucht te noemen. Die toenadering tussen de subgenres klucht en blijspel zette zich in de 20e eeuw voort. Herman Heijermans' klucht *Het kamerschut* (1903) zou men ook een blijspel in één bedrijf kunnen noemen. Het omgekeerde zou kunnen gelden voor de korte blijspelen van Feydeau (1862-1921). Het lijkt erop dat de inhoudelijke elementen bij de definiëring van de term beperkt raken tot het grappige, terwijl de omvang daarbij maatgevender is geworden.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Laan; Wilpert; J. van Vloten. *Het Nederlandsche kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw*, 3 dln. (187⁸-1881²); Ph. van Moerkerken. *Het Nederlandsche kluchtspel in de 17e eeuw* (1899); J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*,

2 dln. (1904-1908); W.A. Ornée. 'Gezichtspunten bij de beoordeling van het zeventiende- en achttiende-eeuwse klucht- en blijspel', in: *Handelingen van het 32e Nederlands Filologencongres* (1974), p. 132-140; H. Pleij. 'De sociale functie van humor en trivialiteit op het rederijkerstoneel', in: *Spektator* 5 (1975-1976), p. 108-127; W.A. Ornée. 'Het kluchtspel in de Nederlanden, 1600-1760', in: *Scenarium* (1981), p. 107-121; F. van Meurs. 'De abele spelen en de navolgende sotternieën als thematisch tweeluit', in: *Literatuur* 5 (1988), p. 149-156; R. van Stipriaan. *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (1996). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse/H. Struik]

klucht-2

Kort, realistisch (vaak erotisch of scatologisch), doorgaans grappig, lineair opgebouwd prozaverhaal (novelle), meestal uitlopend op een pointe. De pointe kan een grappige woordspeling (facete dictum) zijn zoals in de facetiae, of een grappige handeling (facete factum). Tijd, plaats, handeling en personages van een klucht zijn schetsmatig. Het verschil met een anekdote en een apophthegma is dat die de handelingen, respectievelijk uitspraken van een historische persoon betreffen. Uit de 15e tot 18e eeuw zijn diverse verzamelingen kluchten in kluchtboeken bekend.

LIT: P.P. Schmidt. *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden; een descriptieve bibliografie* (1986), p. 14-15; R. van Stipriaan. *Leugens en vermaak; Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (1996). [P.J. Verkruijsse]

kluchtboek

Verzameling prozakluchten (klucht-2) die duidelijk onderscheiden moeten worden van de klucht (klucht-1) als komisch toneelstuk. De kluchtboeken - een onderdeel van de populaire literatuur (triviaalliteratuur) van de 15e tot de 18e eeuw - vertonen veel overeenkomst met de middeleeuwse exemplerverzamelingen en de facetiaeverzamelingen van de humanisten. Behalve exemplen en facetiae kan men in kluchtboeken ook gedichten, apophthegmata, anekdotes, novellen, grafschriften, raadsels en spotprognosticaties aantreffen. Belangrijke bronnen waaruit steeds opnieuw geput werd, waren J. Pauli's *Schimpff und Ernst* en A. le Metels *Contes aux heures perdues*.

Een aantal samenstellers van kluchtboeken is bekend, o.a. Joan de Griek, Jan van Duisberg (*De geest van Jan Tamboer*, 12 drukken tussen 1656-1824), Simon de Vries en Jan Zoet (*Het leven en bedrijf van Clément Marot*, 19 drukken tussen 1655 en het begin van de 19e eeuw). Prozakluchten zijn uitgegeven in *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest* (ed. Van Kampen, Pleij, Stumpel e.a., 1980) en in *Een nyeuwe clucht boeck* (ed. Pleij e.a., 1983). Een descriptieve bibliografie van *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (1986) werd samengesteld door P.P. Schmidt.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Feather; Laan; Scott; Shipley; Wilpert; J. Bolte. 'Zur Schwankliteratur des 16. und 17. Jahrhunderts', in: *TNTL* 39 (1920), p. 75-96; R. Dekker. *Lachen in de Gouden Eeuw; een geschiedenis van de Nederlandse humor* (1997). [P.J. Verkruijsse]

kniedicht zie punt dicht

knipzang

De knipzang is een bijzonder geval van de velddeun, nl. een erotisch-arcadisch sneeuwbalgedicht van zeventien auteurs dat aansluit op P.C. Hoofts *Velddeuntjen* (1611) met de beginregel 'Rosemond die lach en sliep' (*Gedichten*, ed. Stoett, 1899, p. 110) en dat varieert op het woord 'knippen' (= knippen; verleiden; knippen) uit regel 4 van dat gedicht. Daartoe aangespoord door dichter-boekverkoper H. Sweerts werden in 1654 strofen vervaardigd door resp. J. van den Vondel, L. Sanderus, Pieter Dubbels, Thomas Asselijn, David Questiers, G. Verbiest, Sweerts zelf, Catharina Verwers, J. Lemmers, Katharina Questiers, waarschijnlijk Jeremias de Decker, Goudina van Weert, Gerbrand van den Eekhout, Maria Massa, I. Massa, François Snellinx, W. Schellinks en nogmaals Vondel.

Om het literaire spel te vervolmaken dichtte I.D. Klijn een zogenaamde tegenknip onder de titel 'Kermis-Gift' van evenveel strofen met toespelingen op de dichters van de knipzangen. De gehele knipzang en de tegenknip werden samen uitgegeven in het liedboek *De nieuwe Hofsche rommelzoo, gedischst voor de laatdunkende knip-rymers en rymerzen* (1655) nadat de strofen van Hooft en Vondel al gepubliceerd waren in *De Olipodrigo* van 1654.

LIT: Gorp; Laan; P. Minderaa. 'De Knipzang', in: *TNTL* 79 (1963), p. 10-35. [P.J. Verkruijsse]

knittelvers

Term uit de prosodie voor dichtregels met eindrijm die, evenals het heffingsvers, niet isosyllabisch zijn en bovendien geen metrisch (metrum) patroon hebben. De indruk van onbeholpenheid die dit soort poëzie bij sommige lezers wekt, is vaak door de auteur bewust gewild, omdat hij bijv. een humoristisch (humor) effect beoogd heeft:

Gy moet u daarom over 't zwemmen geenszins bekommeren,
Noch met een kurken toestel voor 't vluchten u beslommeren
(De Schoolmeester. *Gedichten* ed. Van Deel en Mathijsen-Verkooijen, 1975, p. 41).

In uitzonderingsgevallen treedt in dit soort poëzie isometrie op, zoals in het volgende fragment (curs. van ons):

Te Wormerveer
Woonde eens een Heer,
En te Overschie
Een Juffrouw die
Dien Heer zijn hert
En hand aanvaardde en *zijn moeder werd* (Id., p. 24).

Hoewel de term knittelvers velen aan De Schoolmeester doet denken, is het verschijnsel, formeel gesproken, te beschouwen als een vorm van vrij vers-2 en als zodanig in de 20e eeuw royaler te vinden dan in de periode daarvoor. Sommige schrijvers hebben een voorkeur voor knittelverzen, zoals P. van Ostaijen (blijkens zijn verspraktijk) en H. Claus (blijkens een uitspraak door hem gedaan in een tv-interview).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

knuppelvers

Vorm van een knittelvers met gepaard eindrijm, de suggestie wekkend van geknutsel, bijv.

Christaan Huygens
Sprak tot de bevolking: 'Toe mensen, juich 'ns
Opdat ik iets van jullie ontzag voor cultuur merk
Bij de aanblik van 's werelds eerste slingeruurwerk
(Drs. P. *Ons knutselhoekje*, 1975, p. 9).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Scott. [G.J. Vis]

kohier

Term uit de archivaliek voor een staat van in een bepaalde periode te innen belastingaanslagen. Kohieren uit het verleden kunnen een bron zijn voor literair-historisch onderzoek naar de sociale omstandigheden van letterkundigen en boekproducenten. In dit opzicht belangrijke uitgegeven kohieren zijn *Amsterdam in 1585* (1941), waarin J.G. van Dillen het Amsterdamse kohier der capitale impositie van 1585 editeert met gegevens over (de familie van) Hooft, H.L. Spiegel en Roemer Visscher, en het *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (ed. Oldewelt, 2 dln., 1945).

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

komedie zie blijspel

koningsspel

Middeleeuws vraag- en antwoordspel over de liefde, behorend tot de hoofse literatuur. Het koningsspel zou bedacht zijn door Margriete van Limborch, zoals te lezen is in het 11e boek van de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* (ca. 1300, ed. Van den Bergh, 1846-47; voor de geamplificeerde tekst Meesters, 1951).

In haar gezelschap zou het spel voor het eerst gespeeld zijn. Het koningsspel gaat als volgt: eerst wordt door aftellen iemand tot koning benoemd. Deze stelt vervolgens aan alle leden van het gezelschap een vraag over de liefde. Deze vragen moeten beantwoord worden. Daarna stellen de ondervraagden om de beurt de koning een vraag.

Het koningsspel is een variant op een ouder spel: le roi qui ne ment pas (de koning die niet liegt), dat we kennen uit Adam de la Halles *Li gieus de Robin et Marion* (ca. 1275; ed. en vert.- Stuij, 1980). Het koningsspel moet zeer geliefd zijn geweest. De tekst uit de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* is bewerkt in het 15e-eeuwse *Van vrouwen ende van minne* (ed. Verwijs, 1871) en in het *DBoeck der amoreusheyt* (1580). Een vergeestelijkte versie vinden we in het *Leven van Sinte Amand* (2e helft 14e eeuw?; ed. Blommaert, 1842-43). In de prozaroman *Die schoone hystorie van Margarieten des hertoghen dochter van Lymborch* (1516; ed. Schellart, 1952) heeft het koningsspel meer het karakter van een raadselspel gekregen. Eveneens komt er een koningsspel voor in de *Roman van Cassamus* (2e helft 14e eeuw?; ed. Verwijs, 1869).

LIT: Laan; E. Langlois. 'Le jeu du Roi qui ne ment pas et le jeu du Roi et de la Reine', in: *Mélanges Chabaneau (Romanische Forschungen)* 23 (1907), p. 163-73; A. Klein. *Die altfranzösischen Minnefragen* (1911); W.E. Hegman. 'Het "Schoon Coninc Spel" uit DBoeck van amoreusheyt (1580) geïdentificeerd', in: *SpL* 9 (1965-66), p. 263-65; W.M.H. Hummelen. *Versdialogen in prozaromans* (1971); D.E. van der Poel. 'Minnevragen in de Middelnederlandse letterkunde', in: F. Willaert (red.). *Een zoet akkoord, Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (1992), p. 207-218. [H. Struik]

koor

In de Griekse tragedie is het koor (choros) een in de handeling betrokken groepspersonage met zowel handelingsgebonden (handeling) als niet-handelingsgebonden functies. Tot de handelingsgebonden functies horen wisselzangen met een personage, het vertellen van de voorgeschiedenis van het drama, het overbruggen van pauzes, samenvatten, of personages aankondigen. Tot de niet-handelingsgebonden taak hoort het plaatsen van de gebeurtenissen in een hoger perspectief om zodoende het vertoonde universele waarde te verlenen. In de Romeinse tragedie (met name Seneca) wordt het aandeel van het koor (chorus) in het handelingsverloop kleiner: het zwaartepunt komt te liggen op de oden tussen de bedrijven. Vooral Seneca's opvatting van het koor werkt door in de renaissancetragedie én in het Neolatijnse schooldrama: het wordt niet meer als verhaalpersonage gezien, maar als normerende instantie van het publiek. Van rode draad door het hele stuk is het koor geworden tot verdeler van de tragedie in vijf bedrijven, waarin de functies van het koor veel vrijer en onregelmatiger zijn geworden. Het koor krijgt dan ook een nieuwe naam: rei-1, hoewel sommige tragedieschrijvers ook de vernederlandsste vorm van chorus 'choor' gebruiken, het eerst P.C. Hooft in *Achilles en Polyxena* (ca. 1600). Ook Vondel gebruikt choor in *Het Pascha* (1610), maar uit zijn omschrijving daarvan met 'de leerlijcheyt ofte moralisatie' blijkt wel dat hij er een uitsluitend moraliserende functie aan toekende.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Scott; L. van Gemert. *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556-1625* (1990). [P.J. Verkruisje]

kop of front

Begrip uit de hoofse lyriek voor het bovenste deel van een strofe van een minnelied-1, door een snede gescheiden van de staart. De techniek om op deze wijze een lied op te bouwen, noemt men tripartition. De kop is een formeel kenmerk van de Noord-Franse hoofse poëzie (hoofse literatuur); een Noord-Franse kop bestaat doorgaans uit twee stollen van elk twee versregels, van elkaar gescheiden door een vore. Dit type komt voor in de strofische gedichten van Hadewijch (zie tripartition voor een voorbeeld).

LIT: N. de Paepe. *Grondige studie van een Middelnederlandse auteur. Hadewijch. Strofische gedichten*, 2 dln. (1972²), deel Studie, p. 39-43. [H. Struik]

kopie, afdruk of afschrift

Term uit de archivalie en editietechniek voor een geschrift, gelijklopend aan een ander geschrift waarnaar het (niet-mechanisch) is vervaardigd; een afdruk is een (foto)mechanische kopie. In de Middeleeuwen werden handschriften (codex) door kopiisten afgeschreven (afschrijven-1), maar ook na de uitvinding van de boekdrukkunst werden van veel manuscripten (handschrift) kopieën gemaakt, eenvoudige van met name uitgaande brieven en voor kopie conform getekende van officiële notulen e.d. Een druk kan men beschouwen als een mechanisch vervaardigde kopie naar de kopij. Wanneer in 17e-eeuwse boeken op de titelpagina de vermelding voorkomt '(Gedrukt) naar de copy te Parijs' dan betekent dat, dat de eerder te Parijs verschenen druk als legger gediend heeft.

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Mathijsen; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

kopiist of afschrijver

Term uit de codicologie voor degene die de codex in materiële zin vervaardigt, niet te verwarren met de auteur, de geestelijke vader van de tekst. De Middelnederlandse literatuur is vrijwel uitsluitend in apografen, afschriften van beroeps- en gelegenheidskopiisten, bewaard gebleven; er zijn slechts enkele autografen: handschriften van de auteur zelf. Doorgaans gebruikte de kopiist een ander handschrift als legger soms schreef hij wastafels af.

Het werk van de kopiist stond als uiterst zwaar bekend. Alvorens met het eigenlijke afschrijven te kunnen beginnen moest de kopiist eerst zijn schrijfmateriaal (perkament, papier, inkt en pennen) prepareren en de katernen vouwen, prikken en liniëren. Na het schrijven kwam de rubricatie, de correctie en het zetten van custoden en katernsignaturen.

Ook na de Middeleeuwen worden nog tal van teksten afgeschreven door min of meer professionele kopiisten, die dan vaak een functie als secretaris hebben. Zo is de apograaf van *Trijntje Cornelis* (ed. H.M. Hermkens, dl. I, 1 (1987), p. 34-42) door Huygens' secretaris vervaardigd, en ook Hoofts *Historien* zijn gekopieerd door een assistent van de Amsterdamse secretaris Mostaert.

LIT: BDI; Th. Glorieux-De Gand. *Het woord van de kopiist; colofons van gedateerde handschriften* (1991). [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

kopiistenfout zie transmissiefout

kopmaat

Term uit de analytische bibliografie en typografie voor de afstand in millimeters tussen de top van een stijgende letter en de onderkant van een dalende letter, de 'kp'-afstand, vermenigvuldigd met 20. Het meten dient meermalen te gebeuren op verschillende plaatsen in een boek, daar waar een stijgende en dalende letter zo dicht mogelijk bijeen staan. De vermenigvuldiging met 20 dient om de maten van kop en corps vergelijkbaar te maken. Het geeft in ieder geval een indicatie van de minimale corpsmaat waarop de kop zich bevindt. Het meten kan vrij nauwkeurig gebeuren met de transparante meetlatten, de 'type gauge' en de 'line gauge', ontworpen door K. van der Waarden.

De gegevens van kop- en corpsmaat leveren samen met die van x-hoogte en kapitaalhoogte de onderdelen voor de letterformule ter identificatie van in drukwerk gebruikte letter.

LIT: Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 9-16; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 146-148; G. Unger. 'Moderne incunabelen; typografische maten in incunabelen en recent drukwerk', in: T. Croiset van Uchelen en H. van Goinga. *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches (...)* (1996), p. 302-307. [P.J. Verkruisje]

koppermaandagprent

Term uit de drukkerswereld voor een drukwerkje dat ter gelegenheid van kopermaandag aan relaties van drukkers wordt gestuurd. Koppermaandag, de eerste maandag na Driekoningen (dus meestal de tweede maandag van januari), werd vroeger door de gilden gevierd; alleen bij de drukkers en zettters is deze dag in ere gebleven ter herdenking van de uitvinder van de boekdrukkunst (destijds dacht men nog aan Lourens Jansz Coster). De drukkersgezellen gingen vroeger op kopermaandag nieuwjaarswensen afleggen in ruil voor een koperpenning, een welkome aanvulling van hun vaak niet zo hoge loon. De kopermaandagprent - een proeve van typografisch kunnen of een typografisch grapje, dikwijls in de vorm van een kalender - werd in ruil daarvoor overhandigd.

In de 18e eeuw bevatten de koperprenten, zoals ze ook wel genoemd worden, vaak teksten in dichtvorm; in de 19e eeuw vormen ze met veel vakmanschap tot stand gebrachte kunstige drukwerken waarvoor een ruime greep gedaan wordt in de kasten met typografisch materiaal. De traditie is in de 20e eeuw weer opgepakt door o.a. de Stichting Drukwerk in de Marge, die ieder jaar aan de contribuanten een koperprent stuurt, bijv.: Bert van Selm. *Beeld van een lettergieter* (koppermaandag 12 januari 1987), dat heel toepasselijk gaat over het redden van een gevelsteen in Haarlem met het beeld van Laurens Jansz. Coster.

Een overzicht van 421 kopermaandagprenten uit de periode 1700-1989, voorzien van een historische inleiding, geeft de publicatie van J. de Zoete en M. Versteeg: *Koppermaandagprenten. Verkenning van een Nederlandse grafische traditie* (1991).

LIT: Brongers. [P.J. Verkruisje]

kopregel of running title

Term uit de typografie voor de regel zetsel in het kopwit met daarin het paginanummer en de op iedere pagina terugkerende (verkorte) titel van het boek en/of hoofdstuk, ook wel aangeduid met het Engelse 'running title'. De kopregels van een verso- en een recto-pagina in een opening kunnen ook een doorlopend geheel vormen, bijv. links de boektitel en rechts de hoofdstuktitel.

Omdat dezelfde kopregels - uiteraard met gewijzigd paginanummer - telkens weer nodig waren bij het insluiten van nieuwe drukvormen in het raam, werd het zetsel van de kopregel gewoonlijk niet gedistribueerd. Wanneer er maar met één raam gewerkt wordt, kan men identieke kopregels (vast te stellen met behulp van transparantfotokopieën) aantreffen in zowel binnen- als buitenvorm van een katern.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; F. Bowers. 'Notes on running-titles as bibliographical evidence', in: *The Library*, 4th series, 19 (1938-1939), p. 315-338; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 109-110. [P.J. Verkruijsse]

kopwit

Term uit de typografie voor de bovenmarge, dus het gedeelte van de pagina dat zich boven de zetspiegel bevindt. In het kopwit kan de paginanummering geplaatst worden en de kopregel. De andere marges heten rug-, snij- en staartwit.

LIT: BDI; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 149-150. [P.J. Verkruijsse]

kopij

Kopij is de druktechnische term voor het manuscript of typoscript van een auteur dat naar de zetter gaat. In de begintijd van de boekdrukkunst konden uiteraard ook codices (codex) als kopij dienen en bij een herdruk ligt het voor de hand een exemplaar-1 van een eerdere druk als kopij te nemen. Tegenwoordig wordt de kopij steeds meer op diskette aangeleverd, waarna conversie naar fozetsystemen plaatsvindt.

Goede kopij dient aan een aantal voorwaarden te voldoen: de kopijbladen dienen aan één zijde zo duidelijk mogelijk beschreven of getypt te zijn met dubbele of anderhalve regelafstand en brede marges. Veel uitgevers en redacties van tijdschriften beschikken over voorbedrukte kopijbladen met aanwijzingen voor auteurs, een raamwerk waarbinnen getypt moet worden en een regelnummering. Dat stelt in staat om vrij nauwkeurig te berekenen hoeveel vellen druks een bepaalde publicatie zal beslaan.

De ruime interlinie maakt het mogelijk allerlei aanwijzingen voor de zetter aan te brengen, de zgn. zetinstructie, met betrekking tot het gebruik van lettertypes (cursief, kleinkapitaal, grootkapitaal enz.), hetgeen nog vaak gebeurt door het desbetreffende gedeelte van de tekst met verschillende kleuren te onderlijnen. Voorschriften voor het persklaar maken van kopij zijn gepubliceerd door het Nederlands Normalisatie-instituut op Normblad NEN 2390.

De schakel van de kopij in de tekstgenese ontbreekt meestal omdat de kopij niet bewaard wordt. Wel overgeleverde kopij uit de periode van de handpers kan men herkennen aan het voorkomen van formaatsignaturen, door de zetter aangebrachte tekens bij de overgang van de ene pagina zetsel naar de volgende. Andere tekenen die erop kunnen wijzen dat men met kopij van doen heeft, zijn: vingerafdrukken met drukinkt, afdrukken in spiegelbeeld van een natte proefdruk of drukproef, bepaalde vouwen in de kopij om deze aan de maat van het visorium aan te passen.

Wanneer de kopij en de daarnaar vervaardigde druk bewaard zijn, kunnen aan de hand daarvan conclusies getrokken worden omtrent de vrijheid in bijv. spelling en interpunctie die zettters zich in het verleden veroorloofden.

Voorbeelden van overgeleverde kopij komen voor vanaf de vroegste periode van de drukunst in de Nederlanden, zoals uit de werkplaats van Ketelaer en De Leempt (1473). Ook is er kopij voor Hoofts *Granida* en *Baeto* uit de drukkerij van Blaeu en de gedrukte kopij voor de Statenvertaling van de bijbel uit de drukkerij van P.A. van Ravesteyn.

LIT: BDI; Feather; Hiller; Mathijssen; MEW; Scott; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), 94-108; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 40-43; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1982), p. 161-163; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 201-215; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 348-378; J.C. Zweijgardt. *De boekdrukkerij*, ed. F.A. Janssen en J. Bouman (1986), p. 47-48; E. Steuperaert. *Conversie van gegevens: verbinding van personal computers en kantoortekstverwerkers met fotozetsystemen* (1988). [P.J. Verkruijsse]

kort verhaal zie verhaal-1

kosmisch expressionisme

Binnen het expressionisme maakt men gewoonlijk onderscheid tussen humanitair expressionisme en het individueel of kosmisch expressionisme. Dat onderscheid is echter niet goed vol te houden, omdat ook het humanitair expressionisme kosmische trekken heeft: de kosmische verbondenheid van individu en gemeenschap (maatschappij). Meestal bedoelt men dat het kosmisch expressionisme sterker op het individu en zijn verbondenheid met de kosmos gericht is, terwijl het uitgesproken ethische van het humanitair expressionisme daaraan ontbreekt of ondergeschikt gemaakt is. Het kosmisch expressionisme zou autonomer zijn dan het humanitair expressionisme, waarin steeds ook een buiten de literatuur liggend doel een rol speelt.

Bij het kosmisch expressionisme gaat het vooral om de wederzijdse doordringing van individu en kosmos (heelal), zoals dat bijv. goed tot uiting komt in een schilderij als *De gil* van Edvard Munch. In de literatuur vinden we duidelijke voorbeelden bij Herman van den Bergh en H. Marsman:

De maan, die toornig uwe flanken teistert
(H. v.d. Bergh, *VG*, 1979, p. 18).

De maan verft een gevaar over de gracht,

ik schuifel elken nacht na middernacht,
in een verloren echolozen stap,
ruggelings schuivend langs de hemelschuinte,
de treden der verlaten wenteltrap
van de ontstelde ruimte.
(H. Marsman, *VW*, 1960, p. 24).

Om de wederkerige kosmische betrokkenheid uit te drukken, maakt men graag gebruik van synesthesie ('violette geur') en verschuivingen in de reële verhoudingen.

LIT: E. Krispijn. 'Herman van den Bergh, Marsman en het Noord-Nederlandse expressionisme', in: *De Gids* 120 (1958), p. 231-249; A. Lehning. *Marsman en het expressionisme* (1959). [G.J. van Bork]

kosmische zelfvergroting

Oorspronkelijk romantisch motief, waarbij de dichter zich in een exaltatie van individueel superioriteitsgevoel uitbreidt en kosmische proporties aanneemt alsof hij zich verenigt met het heelal. Er is samenhang met het Ikarus-motief en het Prometheus-motief. Het motief van de kosmische zelfvergroting hangt samen met de vergoddelijking in het romantische genie-begrip.

Voorbeelden van kosmische zelfvergroting kan men aantreffen in W. Bilderdijks *Napoleon. Ode* (1806), J. Perks sonnet 'Hemelvaart' (*VG*, 1957, p. 111) en H. Marsmans 'Heerser' (*VW*, 1963, p. 6).

LIT: J. Smit. 'De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman', in: *Meded. Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen*, Nwe Reeks 20, 4 (1957). [G.J. van Bork]

krant zie dagblad

kreeft(ge)dicht, letterkreeftdicht of retrograde

Versvorm waarbij de regels ook van achter naar voor kunnen worden gelezen zonder dat de betekenis van het gedicht verandert. Vele rederijkers hebben dit genre beoefend. Zo begint de 'Retrograde ten loue van Maria' van Anthonis de Roovere aldus:

Marie weerde Moedere ghenaden
Vrije Coninghinne wilt my beraden
Reyne Maghet gracieuze soete
Fonteyne suyvere, tscommers boete
(*Gedichten* ed. Mak, 1953, p. 206).

Een bijzondere vorm van het kreeftdicht is het palindroom.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

kritiek of literaire kritiek

Aanduiding voor het beoordelen van literatuur. Hieronder vallen zowel de recensie alsook uitspraken behorend tot het terrein van de auteurspoëtica, te vinden in essays, correspondentie, interviews e.a.

Mede onder invloed van buitenlandse termen als 'Kritik' en 'criticism' wordt door sommigen de term niet alleen gebruikt voor de evaluatie van literaire teksten, maar ook voor de interpretatie en de analyse ervan.

LIT: Abrams; Baldick; BDI; Brongers; Cuddon; Fowler; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; P.F. Schmitz. *Kritiek en Criteria* (1979); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 54-59; J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 219-227; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 66-85. [G.J. Vis]

kritische bibliografie

Term uit de bibliografie die in het Angelsaksische taalgebied als 'critical bibliography' dezelfde betekenis heeft als analytische bibliografie en die als Nederlandse term de betekenis heeft van een bibliografie (het betreft vrijwel altijd een objectieve bibliografie) waarin de opgenomen publicaties van een waardeoordeel worden voorzien. Veel enumeratieve bibliografieën zijn in dit opzicht kritisch zonder dat dat met zoveel woorden is aangegeven.

LIT: BDI; Hiller; E.W. Padwick, *Bibliographical method* (1969), p. 16-17. [P.J. Verkruijsse]

kritische editie

Term uit de editietechniek voor een editie waarin tekstkritiek is toegepast, in tegenstelling tot de diplomatische editie waarin de tekst gegeven wordt zoals het lezende oog deze na het gereed komen van codex of druk zag. Editeurs van middeleeuwse teksten zullen geneigd zijn kritische edities te vervaardigen omdat de teksten uit die periode niet in geautoriseerde (autoriseren) versies zijn overgeleverd.

LIT: Best; Hiller; Mathijssen; Metzler; MEW. [P.J. Verkruijsse]

kroniek

Oorspronkelijk de optekening van historische gebeurtenissen in een strikt chronologische volgorde. Aan de basis van het genre staat de kroniek van Eusebius van Caesarea (339): een verzameling synchronistische tabellen van Abrahams geboorte tot aan het jaar 324 n.Chr. Eusebius' doel was het leggen van een verband tussen de tijdrekening van de Israëlitische geschiedenis en die van de Klassieke Oudheid. De uitbreiding/vertaling ervan in het Latijn door Hiëronymus en het *Chronicon de sex aetatibus mundi* van Beda vormden de grondslag voor de wereldkronieken die in de 11e eeuw in de kloosters worden geschreven.

In de 11e eeuw gaat men in de kronieken ook beperkter onderwerpen vastleggen: de geschiedenis van een klooster, een bisdom of een wereldlijke dynastie, waarbij het begin vaak is gebaseerd op een wereldkroniek. In de 13e en 14e eeuw worden kronieken in de volkstaal vertaald en geschreven; eerst in gepaard rijmende verzen (rijmkroniek), later ook in proza. In de late Middeleeuwen wordt de term kroniek ook gebruikt voor geschiedwerken met een sterk literair karakter.

In 1517 verschijnt de *Chronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt* van Cornelius Aurelius. Dit lijvige boekwerk, dat ook wel de *Divisiekroniek* genoemd wordt, bevat een overzicht van alle belangrijke gebeurtenissen in Holland, Zeeland en Friesland van de tijd van Adam en Eva tot de eigen tijd. De geschiedenis van de graven van Holland maakt van dat overzicht een belangrijk deel uit. De *Divisiekroniek* is tot in de 18e eeuw voor velen een handboek in de vaderlandse geschiedenis.

Tegenwoordig wordt het begrip kroniek nog steeds gebruikt in tijdschrifttitels van geschiedkundige verenigingen, zoals de *Kroniek van de Historische Vereniging Rijswijk* en de *Vestdijkkroniek* en in titels van populariserende historische werken als de *Kroniek van de 20e eeuw* (1993). Anton van Duinkerken publiceerde een *Kroniek der Nederlandsche letteren* (1937).

LIT: Baldick; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; E.L. Poole. *Chronicles and annals* (1926); J. Romein. *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (1932); M. Carasso-Kok. *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* (1981); A.L.H. Hage. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (1989); E.O.G. Haitsma Mulier e.a. *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (1990). [H. Struik]

kruisstelling zie chiasme

kruisvaartroman

Verzamelnaam voor de middeleeuwse ridderroman, waarin de kruisvaart naar het Heilige Land het centrale onderwerp is en historische gebeurtenissen en personages de hoofdrol spelen. In de Middeleeuwen werd de kruisvaartroman gezien als een apart stofcomplex naast genres als de Arturroman en de Karelroman. Men onderscheidt binnen het genre twee epische cyclussen: 'Le Premier Cycle de la Croissade' en 'Le Deuxième Cycle de la Croissade', waarbij de laatste eigenlijk een 'moderne' constructie is die geen basis heeft in de middeleeuwse werkelijkheid.

De Middelnederlandse kruisvaartromans zijn als berijmde teksten in handschriften slechts fragmentarisch bewaard gebleven, bijv. *Godevaerts Kintshede* en de *Roman van Antiochië* (ed. Claassens, 1993, p. 108-159). Alleen *Dystorie van Saladine* (ed. Serrure, 1848) is, in gedrukte vorm als incunabel, compleet overgeleverd in versvorm. Dit werk wordt in veel oudere literatuur vaak ten onrechte geïdentificeerd als Hein van Akens *Van den coninc Saladijn ende van Hughen van Tabarien* (ed. De Keyser, 1950), dat geen kruisvaartroman is, maar eerder een 'ridderspiegel' met de kruistochten als achtergrond.

LIT: Best; G.M.H. Claassens. *De Middelnederlandse kruisvaartromans* (1993). [H. Struik]

kubisme

Stroming in de beeldende kunst van de eerste decennia van de 20e eeuw die behoort tot de historische avant-garde. Belangrijke vertegenwoordigers ervan zijn Picasso, Braque, Gris en Picabia. Het kubisme streefde ernaar de werkelijkheid om te zetten in grondvormen die als constructies of wetmatigheden die werkelijkheid lijken te beheersen. Het kubisme tracht m.a.w. het absolute vast te leggen dat aan het individuele of diverse ten grondslag ligt. Het is in principe anti-individueel en/of collectivistisch en kan dan ook beschouwd worden als een reactie op het individueel-esthetisme van impressionisme en symbolisme.

Theo van Doesburg heeft het Franse kubisme de grondslag genoemd voor de avant-garde. Hij spreekt in *De Stijl* (1921) over neokubisme, waarmee hij het streven bedoelt naar abstractie en synthese. Omdat het kubisme in de Nederlandse literatuur slechts een ondergeschikte rol speelt en de term ook beter toepasbaar is op de beeldende kunst, is het wellicht verstandiger de vergelijkbare opvattingen van Van Oostaijen en Van Doesburg onder het constructivisme te bespreken.

Sommige critici rekenen F. Bordewijks *Blokken* (1931) tot het kubisme. Die toeschrijving is nogal twijfelachtig, temeer daar anderen het boek tot de nieuwe zakelijkheid rekenen.

LIT: Best; Myers/Simms; Preminger; Scott; F. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982), p. 215-270; H. Beurskens. 'Kubisme en poëzie', in: *Schrijven zonder stoel* (1982), p. 7-18. [G.J. van Bork]

kunst en vliegwerk

Toneelterm uit de periode van de Nederlandse renaissance voor apparatuur en machines die het mogelijk maken allerlei kunstgrepen uit te voeren op het toneel. In de nieuwe Schouwburg te Amsterdam van 1665 waren toestellen aangebracht om snel van coulissen te wisselen en om mensen en voorwerpen zowel boven als onder het toneel te verplaatsen. Vooral Jan Vos maakte in zijn toneelstukken veelvuldig gebruik van de mogelijkheden die de nieuwe toneelinrichting bood. Zijn treurspel *Medea* (1667) vermeldde op de titelpagina 'met verscheidene Kunst en Vliegwerken, nieuwe Baletten, Zang en Vertooningen' en bevatte o.a. een scène waarin een wagen, bespannen met vuurspuwende draken, door de lucht vliegt.

Overigens bevatte de oude Schouwburg van Costers Academie ook al een 'daelend hemelwerck', maar dat bleef beperkt tot een op en neer bewegende wolk.

LIT: Laan; MEW; W.M.H. Hummelen. *Amsterdams toneel in het begin van de Gouden Eeuw* (1982), p. 170-173. [P.J. Verkruijsse]

kunstlied zie cultuurlied

kunstsprookje zie cultuursprookje

kwantitatief accent zie kwantiteitsaccent

kwantiteitsaccent, duuraccent, kwantitatief accent of temporeel accent

Term uit de prosodie, met betrekking tot het terrein van het ritme, ter aanduiding van dat soort prominentie van bepaalde syllaben dat gekenmerkt wordt door de tijdsduur ervan. Weliswaar behoort dit verschijnsel tot de auditieve of perceptieve fonetiek, omdat het gaat om de wijze waarop de hoorder de hem bereikende spraakklanken verwerkt, maar er zijn aanwijzingen uit de fysische fonetiek die het vermoeden wettigen dat de ervaring van het kwantiteitsaccent niet uitsluitend een subjectieve zaak van de luisteraar is.

Volgens de klassieke filologen had het klassieke Grieks primair een kwantiteitsaccent. Maar ook in het Nederlands, dat volgens traditionele opvattingen primair dynamisch accent kent en volgens recente opvattingen voornamelijk door melodisch accent wordt bepaald, speelt het kwantiteitsaccent een rol.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-2; Marouzeau; MEW; Morier; Scott; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

kwarto

Term uit de bibliografie voor een formaat dat verkregen wordt door een vel tweemaal te vouwen. De bibliografische aanduiding is gewoonlijk '4°'. Een kwarto-katern bestaat dus uit vier bladen of acht bladzijden. Wanneer twee kwarto-katernen in elkaar gelegd worden, spreekt men van kwarto-in-achten (4°-in-8). De kettingslijnen bij kwarto-formaat lopen verticaal en het watermerk zit in het midden van de rug, verdeeld over hetzij blad 1 en 4, hetzij blad 2 en 3.

Een kwarto-drukformaat kan ook zodanig opgemaakt worden, dat na tweemaal vouwen en snijden twee katernen van twee bladen met twee verschillende katernsignaturen ontstaan, het zgn. formaat kwarto-in-tweeën (4°-in-2). Bij opmaak in halve vellen ontstaan eveneens twee katernen van twee bladen, nu echter met dezelfde signatuur (en dezelfde tekst); men heeft dan op één vel tweemaal hetzelfde katern, echter van verschillend zetsel.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Scott; M.J. Pearce. *A workbook of analytical and descriptive bibliography* (1970), p. 64-65, 70; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 86; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 84-107. [P.J. Verkruijsse]

kwatrijn

Term uit de genreleer voor een vierregelige strofe of een vierregelig gedicht (tetrastichon). De ontwikkeling van het Nederlandstalige kwatrijn heeft sterke impulsen gekregen vanuit de Grieks-Romeinse Oudheid enerzijds en de Perzische literatuur anderzijds.

Sinds de renaissance heeft het kwatrijn grotendeels als epigram-1 gefungeerd. Doorgaans heeft het eindrijm: gepaard, gekruist of omarmend. Het Perzische kwatrijn heeft als rijmschema aaba. Het volgende kwatrijn (puntgedicht) heeft slechts één rijmklank:

Laetse by quaedt weder varen,
Die noyt van de ree en waren;
Luyden wijs van weder-varen
Sullen niet licht weder varen.
(C. Huygens. *Koren-bloemen* dl. 2, 1672, p. 163).

Soms lijkt het kwatrijn een dubbel distichon, zoals in het gedicht 'Profeten en poëten' van Revius:

Waer in verschillen doch profeten en poëten?
Het onderscheyt is cleyn, doch duydelyck, te weten
De eerste seggen waer van tgeen men noch verwacht,
De tweede liegen van hetgeen al is volbracht.
(J. Revius. *Over-Ysselsche sangen en dichten* ed. Smit, dl. 2, 1935, p. 55).

Over de relatie tussen Griekse en Perzische kwatrijnen schreef J.I. de Haan het gedicht 'Kwatrijnen':

Ook Grieksche dichters schreven in Kwatrijnen.
Men vindt ze vaak woordlijk bij Omar weer.
Want overal zijn één der menschen pijnen.
Hun vreugde en hunne liefde, mild en teer.
(J.I. de Haan. *Kwatrijnen*, 1924, p. 173).

De door De Haan bedoelde Omar Khayyam (wellicht een mythe!) is o.m. vertaald door Leopold, Boutens, Keuls en De Mérode (Perzisch kwatrijn).

Behalve als epigram vindt men het kwatrijn ook als puntgedicht:

'k Was jong, en vroeg: wie is de Vrije Man? -
Een Grijsaard antwoordde op mijn vragen:
't Is Hij, die zonder morrend klagen,
Het onverkrijgbre missen kan.
(A.C.W. Staring. *Gedichten*, ed. De Vries, 1940, p. 429).

Behalve als zelfstandig gedicht, vat men het kwatrijn ook op als strofe: het dubbele kwatrijn fungeert als octaaf in het sonnet.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.D.Ph. Warners. *Het vierregelig gedicht in de Nederlandse letterkunde sinds de Renaissance* (1947).
[G.J. Vis]

KWIC-index zie concordantie-1

KWOC-index zie woordindex

L

lai

Een 12e- of 13e-eeuws Oudfrans verhaal in paarsgewijs rijmende verzen van acht lettergrepen. De vraag wat een lai precies is, is nog nooit tot ieders tevredenheid beantwoord. Het onderscheid tussen lai en fabliau is niet volkomen duidelijk, omdat dit laatste genre ook gedefinieerd wordt als een 13e-eeuws verhaal in paarsgewijs rijmende achtlettergrepige verzen. Om dit probleem te omzeilen, betreft men de inhoud bij de definitie: lais zijn hoofs en sprookjesachtig, fabliaux zijn eerder grofkomisch en boertig. In middeleeuwse handschriften komen beide genres regelmatig naast elkaar voor.

De bekendste lais zijn de twaalf verhalen die rond 1170 geschreven zijn door Marie de France. Daarnaast is er nog een aantal van andere auteurs overgeleverd.

In de lais van Marie de France is er sprake van twee soorten lais: ten eerste de geschreven, ons overgeleverde verhalen in het Oudfrans, ten tweede de gezongen, lyrische teksten van 'Bretonse', d.w.z. Keltische oorsprong, waarop de auteur het verhaal gebaseerd zegt te hebben. Het is onbekend of deze orale bronnen werkelijk bestaan hebben: voor veel 12e-eeuwse auteurs was het een retorische topos om zich te beroepen op een oude, dus goede traditie. Men zocht naar een autoriteit om het eigen werk meer gewicht te geven. Het lyrische Keltische lai zou etymologisch verwant kunnen zijn aan ons woord 'lied' (Oudgermaans 'liod', Iers 'laid').

De auteurs van lais hadden de gewoonte om te verwijzen naar de 'matière de Bretagne' (= Frans Bretagne, Cornwall en Wales). Dit betekent meestal dat het verhaal zich afspeelt in een sprookjesachtige, van oorsprong Keltische wereld (Brits-Keltische roman), met dolende ridders, feeën, reuzen, dwergen, magische bronnen, betoverde kastelen enz. Deze wereld wordt vaak in verband gebracht met koning Artur (Arturroman), hoewel deze slechts in enkele verhalen een rol speelt.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; *Marie de France: Lais. Twaalf liefdessprookjes uit de twaalfde eeuw*, met een Nederlandse vert. door C. Kisling en P. Verhuyck [z.j.]; *De achterkant van de Ronde Tafel. De anonieme Oudfranse lais uit de 12e en de 13e eeuw*, vert. en toegel. door L. Jongen en P. Verhuyck (1985). [H. Struik]

lamentatie zie elegie

laminieren

Het conserveren van een blad papier of perkament door het aan weerszijden te beplakken met acetaatfolie. Deze techniek wordt tegenwoordig niet meer toegepast, omdat het laminaat niet meer verwijderd kan worden zonder onherstelbare schade aan te richten aan het papier of perkament. Een voorbeeld van een gelamineerd handschrift zijn de Amsterdamse fragmenten van het *Roelantslied* (ed. Van Dijk, 1981), die bewaard worden in de UB Amsterdam, onder signatuur I A 24¹.

LIT: BDI; Hiller; *Catalogus Spiegel van behoudenis; restauratie van archivalia* (1973), p. 24. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

landjuweel

Toneelwedstrijd tussen rederijkerskamers in de 15e en 16e eeuw met een bovenregionaal karakter. De wedstrijd had hierdoor een grootschaliger karakter dan het juweel, de toneelwedstrijd op plaatselijk of regionaal niveau. Het landjuweel is beïnvloed door de schuttersfeesten, waarbij de literaire afdeling van het schuttersgilde teksten declameerde en soms toneel speelde. Een landjuweel duurde meestal enkele dagen en speelde zich niet alleen binnenskamers af. Een publiek feest was bijvoorbeeld de intocht van de deelnemende rederijkers in de stad van de organiserende kamer.

Over de landjuwelen van de 15e eeuw is minder bekend dan over die van de 16e eeuw, die met veel pracht en praal gepaard gingen. In de 16e eeuw nam men meestal op uitnodiging deel aan zo'n toernooi. In de uitnodiging waren het reglement van het toernooi (de 'kaarte') en de vraag waar het mededingende toneelstuk over moest gaan (zin) geformuleerd. Het programma omvatte in de 16e eeuw altijd een esbatement, een factie en een spel van zinne. De stukken werden door de kamers zelf vervaardigd, meestal door de factor. De prijs (het juweel) werd uitgelooft voor het beste esbatement. Soms werden de vertoonde spelen en de voorgedragen gedichten gedrukt en uitgegeven, zoals die van het grootst bekende landjuweel van Antwerpen in 1561. Dit feest duurde drie weken en had ca. 1500 deelnemers.

Door sommigen wordt de term landjuweel uitsluitend gebruikt voor een cyclus van wedstrijden, waarvan er voorzover bekend maar één heeft plaatsgehad, namelijk tussen 1515 en 1561 en waarvan het Antwerpse feest het slotstuk was. Deze term heeft in dat geval uitsluitend betrekking op het hertogdom Brabant.

In het begin van de 20e eeuw is in België het landjuweel nieuw leven ingeblazen in de vorm van een toneelconcours.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 90-97; G.Jo. Steenbergen. *Het landjuweel van de rederijkers* (1950); E. van Autenboer. *Het Brabants landjuweel der rederijkers (1515-1561)* (1981), p. 23-28; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25. [H. Struik]

landspel

Uit de 17e eeuw daterende benaming voor een in de vrije natuur spelend toneelstuk, waarin geen herders (pastorale-2), maar boeren optreden. Vondel noemde zijn *Leeuwendalers* (1647; WB-ed., *Werken*, dl. 5, 1931, p. 261-353), een 'lantspel', omdat het op het Hollandse platteland speelt, maar wellicht ook omdat het een spel voor het vaderland was, geschreven naar aanleiding van de Vrede van Munster.

LIT: Laan; Lodewick; M. Groen. 'Vondels Leeuwendalers, vredespel en lantspel', in: C. Alphenaar en C. Hamans (red.). *Vondels Leeuwendalers* (1987), p. 30-36. [W. Kuiper]

Langzeile

Middeleeuwse, van oorsprong Oudhoogduitse versvorm, niet gebaseerd op het principe van de alliteratie, maar op eindrijm: twee- of drieregelige strofen van volzinnen met cesuur en vaak binnenrijm. Deze versvorm werd ook in de oudste Middelnederlandse epiek nagevolgd, niet alleen in de 13e-eeuwse Middelnederlandse vertaling van het *Nibelungen*-epos (Nibelungenstrofe), maar ook in de 13e-eeuwse vertalingen en bewerkingen van het Oudfranse chanson de geste (*Aiol*, *Renout van Montalbaen*, *Roelantslied*), bijv.:

Daer was gereet die spise. vele ende diere genoech
Ay wat men al wiltbraets. ter cokenen wert droech
(*Nibelungen*-epos, ed. Gysseling, 1980, vs. 1-2).

In de loop van de 13e eeuw wordt de epische Langzeile verdrongen door de uit de Oudfranse literatuur overgenomen romanvorm (ridderroman): korte gepaard rijmende versregels met rijmbreking en enjambement, d.w.z. dat anders dan bij de Langzeile het einde van een versregel of een rijmpaar niet noodzakelijk, of juist bewust niet samenviel met het einde van de (vol)zin.

Buiten de epiek heeft de Langzeile zich langer gehandhaafd, bijv. in het 14e-eeuwse - door het *Nibelungen*-epos geïnspireerde - wensdicht *Vier heren wenschen* (ed. Blommaert, 1838-1851):

Het saten heren viere, in eenre salen wijt
Bi enen sconen viere, ende corten haren tijt
Si aten ende si dronken, si leiten heren leven,
Si wouden viere die beste, van alder werelt wesen
enz.

en in de lyriek, bijv.

Het daghet inden oosten, het lichtet overal;
Hoe luttel weet mijn liefken, och, waar ick henen sal.
(G. Komrij (red.). *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden*, 1994, p. 984-987).

LIT: Bantel; Best; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; E. van den Berg. *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400* (1983), p. 155-190. [W. Kuiper]

lapidarium

Systematische beschrijving van edelstenen en van hun veronderstelde magische en geneeskundige krachten. In de Oudheid kende men al lapidaria: het 37e boek van Plinius' *Historia naturalis* is de bekendste. Isidorus van Sevilla (560-636) sluit aan op deze klassieke traditie. Marbodius van Rennes (1035-1123) was de auteur van de *De lapidibus*, welk werk aan het begin stond van de Franse en

Anglo-Normandische traditie en veel invloed had op vertalingen en bewerkingen van lapidaria in de volkstaal die vanaf de 12e eeuw voorkomen. In de proloog op de *Historie van Troyen* (ca. 1260) claimt Jacob van Maerlant het auteurschap van 'den corten lapidarys' (ed. De Pauw, 1889, vs. 60), die niet is overgeleverd. Wel bleef van hem over dezelfde materie het 12e boek van *Der naturen bloeme* (ed. Verwijs, dl. 2, 1878) bewaard. Lapidaria rekent men tot de artes-literatuur.

LIT: Baldick; Best; LdMAZ; Metzler; MEW; Wilpert; M.J.M. de Haan. 'Illustrations of gems in the Leiden Manuscript of "Der naturen bloeme"', in: *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck*, dl. 3 (1976), p. 71-79; F. van Oostrom. *Maerlants wereld* (1996), p. 170-184. [H. Struik]

I.a.s. zie a.l.s.

latinitas zie puritas

laudatio zie lofrede

laus

Publieke lofprijzing, en als zodanig onderdeel van enkele literaire genres. Uiteraard vormt laus het hoofdbestanddeel van de laudatio, maar ook binnen de mortuaire literatuur, met name de funeraire poëzie, is zij vrijwel altijd aanwezig (zij vervult de functie van narratio) naast de luctus (klacht) en consolatio (vertroosting).

LIT: Lausberg; S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969), p. 106-107. [P.J. Verkruijsse]

lay-out

Term uit het uitgevers- en drukkersbedrijf voor de voorbereiding van de kopij op een zodanige wijze dat alle technische aanwijzingen worden gegeven die tot het uiteindelijke gedrukte resultaat moeten leiden. De lay-out heeft betrekking op opmaak of mise-en-page, letterkeuze, formaat, papier, kleurgebruik, illustraties, boekband, omslag enz. De functie van de lay-out is niet alleen gericht op een overzichtelijke en goed leesbare tekst, maar vooral ook op een esthetisch geheel. Veel uitgeverijen hebben mensen in dienst die speciaal met de lay-out van het fonds zijn belast. In Nederlandse uitgaven wordt behalve van lay-out ook wel van 'boekverzorging' of 'vormgeving' gesproken. Vaak wordt in het colofon of op de verso-zijde van de

titelpagina de naam van de boekverzorger of vormgever vermeld. Bekende boekverzorgers zijn H. Salden, J. Schrofer, A. Verberne en J. van de Woestijne.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1966); *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven* (1979); *Grote Winkler Prins*, dl. 13 (1981⁸); S. Morison. *Grondbeginselen der typografie* (1983). [G.J. van Bork]

I.c. zie o.c.

lectuur

Oorspronkelijk alles wat dient om gelezen te worden, maar soms ook als aanduiding van wat als louter leesstof ter verpozing dient en in die zin tegengesteld aan de 'literatuur'. In die laatste betekenis kan lectuur een synoniem zijn voor triviaalliteratuur.

LIT: Anbeek/Fontijn; Best; Gorp. [G.J. van Bork]

leerdicht

Tot de didactische literatuur behorend genre dat de bedoeling heeft om in de vorm van poëzie lering te verstrekken (*utile dulci*). In de Middeleeuwen worden leerdichten geschreven door o.a. Jacob van Maerlant en Jan van Boendale. De grote didacticus van de renaissance is Jacob Cats, die de christelijke ethiek van de nieuwe Republiek op een veel breder publiek richtte dan Coornhert eerder in proza had gedaan. Op hoog theologisch niveau staat het leerdicht *Altaergeheimenissen* (1645) van Vondel. In later tijd kan Bilderdijks *Ziekte der geleerden* tot de leerdichten gerekend worden. Veel, zo niet alle, geestelijke lyriek kan tot het leerdicht gerekend worden.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt* (1994), hoofdstuk III-IV. [P.J. Verkruijsse]

leerrede

Term uit de retorica voor dat type redevoering (rede) waarin de didactiek een belangrijke rol speelt. Nadat zich in de klassieke oudheid de pleitrede en de politieke rede (*genus deliberativum*) hadden ontwikkeld, kwam in het christelijk tijdperk de kerkelijke leerrede op, waarvan de preek het meest bekende voorbeeld is. Voor sommigen zijn leerrede en preek synoniem.

LIT: Laan; Leeman/Braet. [G.J. Vis]

leesdrama

Dramatekst die niet bedoeld is voor opvoering, maar bestemd om te worden gelezen, bijv. *Mariken van Nieumeghen* (ca. 1515). Bij uitbreiding ook gebruikt voor dramateksten die in de praktijk uitsluitend geschikt blijken om te worden gelezen. De kenmerken van het leesdrama moeten dan ook gezocht worden in de mate waarin het onmogelijk is om het drama daadwerkelijk op te voeren. Zulke kenmerken zijn bijv. het ontbreken van aanwijzingen binnen de tekst om een locatie te verwezenlijken, de lengte van het stuk die opvoering in de praktijk niet goed mogelijk maakt, het gebrek aan handeling, het grote aantal (soms inactieve) personages of de ingewikkelde zinsbouw die de begrijpelijkheid bij het publiek in de weg staat. Voorts kan de gecompliceerdheid van de plot een belangrijke factor zijn. Door Hogendoorn werd het ontbreken van simultaneïteit in de dialogen aangewezen als een van de belangrijkste kenmerken van het leesdrama.

Het genre werd graag en veel beoefend door de Engelse romantici (het zgn. 'closet drama' van auteurs als Byron, Shelley, Keats en Wordsworth). Andere voorbeelden van leesdrama's zijn Goethe's *Faust II* (1831), Frederik van Eedens *De broeders* (1894) en Albert Verwey's *Johan van Oldenbarnevelt* (1895).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; W. Hogendoorn. *Lezen en zien spelen* (1976); W. Kuiper. 'Mariken van Nieumeghen: een gerenoveerd Maria-mirakel', in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 249-267. [G.J. van Bork]

leeseditie

Een door een editeur bezorgde editie van één of meer teksten bestemd voor een breed publiek. De leeseditie dient de tekst voor dat grotere publiek zo toegankelijk mogelijk te maken. De ideale leeseditie is gebaseerd op het voorwerk van een historisch-kritische editie en bevat een betrouwbare en volledige tekst, een goede verantwoording van die tekst en - zeker bij oudere teksten - een woord- en zakencommentaar.

Bij modernere teksten kan soms volstaan worden met een inleiding waarin bepaalde aspecten van die tekst voor de niet-gespecialiseerde lezer worden verklaard.

Een voorbeeld van een leeseditie op basis van een historisch-kritische editie is de uitgave van Nijhoffs *Verzamelde gedichten* (1990) door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn.

De grenzen tussen de leeseditie, de schooleditie en de studie-editie zijn vloeïend. De door Querido uitgegeven Griffioenreeks is een voorbeeld van de uitgave van teksten uit het verleden die voor een groot publiek toegankelijk zijn gemaakt door ze in hedendaags Nederlands te 'vertalen'. Willem Wilmink heeft samen met W.P. Gerritsen een editie gemaakt van *De reis van Sint Brandaan* (1994, met vertaling in hedendaags Nederlands) en met Theo Meder een soortgelijke uitgave van de *Beatrijs* (1995).

LIT: Mathijssen. [G.J. van Bork]

leesgezelschap of leeskring

Particuliere vereniging die zich ten doel stelt om uit de door de leden betaalde contributies en andere inkomsten boeken en tijdschriften aan te schaffen en deze onder de leden ter lezing te laten circuleren. Het lidmaatschap en de verplichtingen van de leden werden in wetten nader geregeld. Contributie, een boetestelsel en de uiteindelijke verkoop van de eerder aangeschafte boeken (meestal aan de leden zelf) verschaften het geld voor nieuwe aankopen.

De oorsprong van deze gezelschappen ligt in de tweede helft van de 18e eeuw toen ze over geheel Noordwest-Europa en de Verenigde Staten verspreid voorkwamen. Het lezen stond aanvankelijk centraal. Het ging toen nog om kleine, 10 tot 15 leden tellende leeskringen, die gevormd waren uit de hogere bourgeoisie en waarin teksten gelezen en geïnterpreteerd en voordrachten gehouden werden. Later worden deze gezelschappen groter (50 of meer leden) en ligt de nadruk minder op het sociale contact en het samen lezen van teksten, maar meer op de uitleenfunctie.

Het ontstaan van de leesgezelschappen wordt over het algemeen gezien als een uitvloeisel van de verlichtingsdenkbeelden en het verlangen naar geestelijke en zedelijke ontwikkeling. In hoeverre hierbij de voorbeeldvorming van de zogenaamde bijbelkringen, waarin bijbelteksten geïnterpreteerd en besproken werden, een rol speelde, is onzeker. Bekend is wel de roman van P. van Limburg Brouwer *Het leesgezelschap te Diepenbeek* (1847), waarin een leesgezelschap wordt geschilderd waar bijbellezing en -interpretatie een rol speelt en tevens over de theologische vraagstukken van de dag wordt gediscussieerd.

Rond 1800 moeten er volgens Buijnsters ongeveer 300 leesgezelschappen geweest zijn, die over heel Nederland verspreid waren. Veel is er over deze gezelschappen tot nu toe niet bekend, maar van het Leidse gezelschap *Miscens Utile Dulci* (1780-1883) is het hele archief bewaard gebleven. In de tweede helft van de 19e eeuw neemt het aantal leesgezelschappen sterk af en tegen het einde van de eeuw zijn ze vrijwel verdwenen.

Door de leesbevorderende activiteiten van het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC), de stichting Literaire Salon en de Stichting Lezen kennen de leeskringen - nu ook leesclubs of literatuurclubs genoemd - sinds de jaren '70 van de 20e eeuw weer een opleving. Deze leesclubs zijn vaak gelieerd aan vrouwenorganisaties of plaatselijke bibliotheken. Onder professionele begeleiding van leeskringleiders wordt in tientallen kringen gediscussieerd over gezamenlijk gelezen literaire werken.

Enigszins verwant met het leesgezelschap is in onze tijd de leesportefeuille op commerciële grondslag.

LIT: Best; Metzler; A.J. Verschoor. 'Een Haarlems leesgezelschap', in: *NTg* 61 (1968), p. 157-161; P.J. Buijnsters. 'Lesegesellschaften in den Niederlanden', in: O. Dann (red.). *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation: Ein Europäischer Vergleich* (1981), p. 143-158; J. van Goinga-van Driel. 'Nuttig en aangenaam: leesgezelschappen in 18e eeuw Leiden', in: *Boeken verzamelen: opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot* (1983), p. 165-181; P. van Zonneveld. 'Het leesgezelschap *Miscens Utile Dulci* te Leiden in de periode 1830-1840', in: *Boeken verzamelen* (1983), p. 345-356; M. Mathijssen. *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (1987), p. 44-54; G. van Dalen. *Twintig jaar literatuurclubs in Drenthe. Een evaluatie* (1990); W. van den Berg. *Concordia. Een Veenendaals leesgezelschap 1858-1943* (1992); M. van der Bijl. *Leeslust baart kunde: 200 jaar leesgezelschap in Alkmaar* (1993); L. Duyvendak. *Het Haags Damesleesmuseum 1894-1994* (1994); H. Brouwer. *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (1995). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

leeskring zie leesgezelschap

leesteken zie interpunctie

legendarium

Latijnse benaming voor een verzameling van heiligenlegenden die gedurende de Middeleeuwen zijn samengesteld. Het beroemdste legendarium is de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine (ca. 1230-1298). Hierin zijn de heiligenlevens chronologisch geordend aan de hand van de heiligendagen op de liturgische kalender. Een legendarium geeft niet alleen informatie over het leven der heiligen en hun exempelen, maar bevat ook een schat aan gegevens over kerkelijke feesten en gebruiken. In zekere zin zijn martelaarsboeken ook te beschouwen als legendaria omdat hierin de levens van de vroegchristelijke martelaars zijn samengebracht. De *Vitae Patrum*, de levensberichten van Oosterse heiligen, woestijnvaders en martelaars, zijn in de loop der eeuwen uitgegroeid tot vele dikke delen.

LIT: Best; Brongers; Wilpert; J.J.A. Zuidweg. *De duizend en een nacht der heiligenlegenden. De Legenda Aurea van Jacobus de Voragine* (1948); P. Petitmengin [e.a.]. *Études Augustiniennes*, 2 dln. (1981). [H. Struik]

legende

Term uit de genreleer voor een verhaal in versvorm of in proza rond het leven van een heilige, een martelaar of over heilige voorwerpen, rond Christus of rond Maria (Marialegende). Oorspronkelijk werd op de geboortedag van een heilige in kerk en klooster over zijn leven verteld. Deze verhalen werden steeds meer uitgebreid en gingen een eigen leven leiden.

Een legende is minder uitgebreid dan een hagiografie, maar de precieze grens tussen de twee is niet nauwkeurig aan te geven. Veelal reserveert men de termen legende en mirakel voor episoden uit het leven van een heilige: de bekering, de marteldood of wonderen op het graf. De inhoud van legenden werd ook gebruikt in exempelen, verhalen die dienden ter illustratie van een gestelde these.

Daarnaast is de legende verwant aan het mirakelspel, maar de lering van het beschrevene speelt een grotere rol dan de wonderen die erin gebeuren. Ook zijn er overeenkomsten met de mythe, die een bovennatuurlijke, niet-menselijke hoofdpersoon heeft en met de niet-religieuze genres sprookje en sage.

Veel legenden zijn schriftelijk overgeleverd, bijv. in Vincentius van Beauvais' *Speculum Historiale* en afzonderlijk, zoals de *Sint Servaeslegende* en *Van Tondalus Vysioen*. De meest vermaarde bundel legenden is de ook in het Middelnederlands vertaalde *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine (ca. 1230-1298).

De term legende wordt in overdrachtelijke zin gebruikt voor verhalen die niet rond een christelijk thema spelen, maar die op volksoverlevering berusten en waarvan het waarheidsgehalte enigszins twijfelachtig is. Zo verschenen van Couperus

verschillende verhalen onder de titel 'legende', en bewerkte Hugo Claus een boek tot een toneelspel met als titel *De legende en de heldhaftige, vrolijke en roemrijke avonturen van Uilenspiegel en van Lamme Goedzak in Vlaanderen en elders* (1965).

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; C.G.N. de Vooy. *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozateksten en het volksgeloof der middeleeuwen* (1926²); H. Rosenfeld. *Legende* (1972³); A.B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok. *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (1997). [H. Struik]

legger, exemplaar-2 of Vorlage

Term uit de filologie voor het handschrift c.q. de druk die als kopij dienst deed voor respectievelijk de kopiist of de zetter. In de praktijk van de tekstoverlevering herkent men de legger altijd in de kopie en is die dus tot op zekere hoogte reconstrueerbaar. Zo meent men bijv. uit de verschuiving van 54 versregels in de Hulthemse redactie-2 van *Theophilus* (ed. Roemans en Van Assche, 1960) te kunnen afleiden dat de legger een handschrift geweest moet zijn van 27 regels per bladzijde. Vaak ook is de legger lokaliseerbaar. Uit het uitsluitend in rijmpositie voorkomen van het woord 'woch' in de *Ferguut* (ed. Kuiper, 1989), terwijl binnen de versregel 'wech' gespeld wordt, kan men opmaken dat de legger de oorspronkelijke lezing-2 bevatte en dat de kopie in een ander dialect geschreven is; men kon het woord niet aan het eigen dialect aanpassen zonder het rijm aan te tasten.

LIT: BDI; Brongers; Mathijssen; MEW; A.M. Duinhoven. 'De verdwaalde verzen in de *Theophilus*', in: *TNTL* 85 (1969), p. 81-104; W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde* (1989), p. 25-59. [W. Kuiper]

Leidse boekjes

Bibliotheekcatalogus (catalogus-1) in de vorm van oblong-boekjes waarin de fiches gebonden zijn. De band kan worden losgemaakt om nieuwe fiches tussen te voegen. Dit systeem is voor het eerst toegepast in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Ook de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag heeft een dergelijke catalogus.

LIT: BDI. [P.J. Verkruijsse]

Leitmotiv

Aan de muziekwetenschap ontleende term voor de vaste en telkens terugkerende muzikale patronen die bijv. gebruikt worden om bepaalde gebeurtenissen in de opera te begeleiden of aan te kondigen (vgl. het Parcifal- of Graalmotief bij Richard Wagner).

In de literatuurwetenschap reserveert men de term wel voor telkens terugkerende motieven in één werk om het op die manier af te zetten tegen het literair-historische motief. Sommigen (F.C. Maatje bijv.) verbijzonderen het gebruik van Leitmotiv tot de 'woordelijke of bijna woordelijke herhaling' (vgl. ook repetitio) van bepaalde

tekstuele eenheden. Het Leitmotiv in deze laatste zin hoeft niet per se een functie te hebben in de nadere bepaling van idee of thema. Een voorbeeld van een dergelijk Leitmotiv kan men vinden in veel balladen, maar ook in de karaktertekening van personages (vgl. Kapitein Pulver in Jacob van Lenneps *Ferdinand Huyck*, 1840).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 207-213. [G.J. van Bork]

lekendichtjes

Term uit de genreleer voor een door P.A. de Genestet zo genoemd type gedichten van hemzelf, al dan niet in strofen, variërend in lengte van twee tot tachtig verzen, handelend over filosofische en theologische vragen zoals ze beschouwd worden door de niet-vakman, bijv. het gedicht 'Individualiteit':

'Wees u-zelf' zei ik tot iemand;
Maar hij kon niet: hij was niemand.
(P.A. de Genestet. *CG*, ed. Oort, 1912², p.273).

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan. [G.J. Vis]

lekenspel

Dramatisch werk bestemd om gespeeld te worden door amateurs die een bepaalde, meestal religieuze of politieke doelstelling hebben en vaak georganiseerd zijn rond een hen bindende idee. Het lekenspel is dan ook meer gericht op de ideële betekenis ervan dan op de esthetische of spannende werking. Sociaal gerichte lekenspel werden geschreven door Henriëtte Roland Holst: *Tolstoi* (1930), *De roep der stad* (1933), *Gedroomd gebeuren* (1935). M. Nijhoff schreef een aantal religieuze spelen rond kerkelijke hoogtijdagen: *De ster van Betlehem* (1941), *Des heilands tuin* (1943) en *De dag des Heren* (1949).

LIT: Gorp; MEW; H. Suer en A. Sweers. *Het spel der duidenden* (1959); W. Spillebeen. 'De sluitsteen van Nijhoffs evolutie', in: *Raam* (1972), p. 21-36. [G.J. van Bork]

lemma-1 zie motto-2

lemma-2

Trefwoord in een naslagwerk of teksteditie, waarna nadere uitleg volgt bij of definiëring van het desbetreffende woord of begrip. Als lemmata zijn dus te beschouwen de in alfabetische volgorde geplaatste woorden in een woordenboek

of lexicon en de (persoons)namen en begrippen in een encyclopedie of biografisch woordenboek. In een teksteditie noemt men de woorden uit de tekst die terugkeren in het variantenapparaat eveneens lemmata.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Hiller; Mathijssen; Metzler; H. Boetius. 'Textqualität und Apparatgestaltung', in: G. Martens en H. Zeller (red.). *Texte und Varianten* (1971), p. 233-250. [W. Kuiper]

leonische verzen

Term uit de versleer voor een uit de Middeleeuwen stammende tweeregelige eenheid met een specifieke vormgeving inzake ritme en rijm. Het laatste woord van het eerste vers, een hexameter, rijmt op een voorafgaand woord in deze regel, en hetzelfde gebeurt in de tweede regel, die een pentameter is. Bij uitbreiding wordt de term ook wel toegepast op elk distichon dat, zoals het elegisch distichon, bestaat uit een hexameter en een pentameter (zonder de genoemde rijmkenmerken).

Bijvoorbeeld:

Velen kunnen niet lopen en massa's willen niet kopen:
D'eerste groep zeer impotent, d'anderen erg op de cent.
(anoniem).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Preminger; Scott; Wilpert; E. Erdmann. 'Leonidas', in: *Corona quereua. Festgabe K. Strecker* (1924), p. 15-28. [G.J. Vis]

leporelloboek

Boek waarvan de bladen uit één lange, in harmonicavorm gevouwen strook papier bestaan. De naam is afgeleid van Leporello, de bediende van Don Juan in Mozarts *Don Giovanni* (1787), die de namen van de geliefden van zijn heer in een dergelijk boek had opgeschreven. Tegenwoordig komt het leporelloboek nog wel voor als souvenir: een serie foto's van een toeristische attractie of van de bezienswaardigheden van een stad.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller. [H. Struik]

letter

Conventioneel teken dat in alfabetisch schrift (alfabet) gebruikt wordt om een taalklank aan te duiden. Zowel in handschrift als in druk worden tal van lettertypen gebezigd. Letters kunnen onderscheiden worden in majuskels (majuskelschrift) of hoofdletters en minuskels (minuskelschrift) of kleine letters; in de typografie spreekt men van kapitaal (of bovenkast) en onderkast.

De vorm van de schrijffletter is afhankelijk van de schrijfbeweging (ductus), de snelheid waarmee geschreven wordt, het gebruikte schrijfmateriaal en de hoek van pen en hand ten opzichte van het perkament of papier. Letters kunnen er bij een identieke ductus heel verschillend uitzien.

Aan onze huidige schrijf- en drukletter liggen het Romeinse alfabet en schrift ten grondslag: de capitalis quadrata en de capitalis rustica, beide majuskelschriften en gebruikt als sierschrift. Onder invloed van het gebruiksschrift ontstonden cursieve varianten die weer opgewaardeerd werden tot een nieuw sierschrift: de uncial (majuskelschrift) en de halfuncial (minuskelschrift). De laatste benaming is verwarrend, in feite heeft de halfuncial niets met de uncial te maken.

Na de ineenstorting van het Romeinse Rijk ontstond er een wildgroei van schriftsoorten, waaraan een eind kwam tijdens de regering van Karel de Grote (742-814) die in 789 per decreet de productie van heilige boeken uniformeerde, hetgeen omstreeks 800 leidde tot een nieuwe boekletter, de Karolingische minuskel, een letter die uitmunt door zijn leesbaarheid.

Uit de Karolingische minuskel ontstond het gotische schrift van de late Middeleeuwen, dat door de (Italiaanse) humanisten vervangen werd door de littera antiqua, die weer teruggreep op de Karolingische minuskel, en aan de wieg stond van de romein-drukletter.

Op zijn beurt heeft de drukletter de schrijfletter beïnvloed: de gotische letter verdwijnt van de 16e tot en met de 18e eeuw geleidelijk uit Europa, behalve uit Duitsland waar zij zich ontwikkelt tot fractura en Schwabacher. De activiteiten van vooral de Italiaanse en Nederlandse kalligrafen (kalligrafie) met hun schrijfboeken zijn in dit verband eveneens van invloed geweest.

De antiqua drukletter werd eind 15e eeuw ontworpen als tegenhanger van de gotische drukletter door Nicolaus Jenson in Venetië. Via aanpassingen in de drukkerij van Aldus Manutius (waar ook de cursief ontstond) ontwikkelde de antiqua zich in de 16e eeuw in Frankrijk door toedoen van letterontwerpers als Garamond en Grandjon en grote drukkers als Plantijn en Elsevier. Een letter met een merkwaardige geschiedenis is de cursieve variant van de gotische letter, de civilité, rond 1555 door Granjon ontworpen; de benaming van de letter hangt samen met de gedrukte etiketteteksten die teruggaan op de *De civilitate morum puerilium* van Erasmus (1530).

In de 18e eeuw verfijnden Baskerville, Didot en Bodoni de drukletter. Beroemde Nederlandse letterontwerpers zijn S.H. de Roos en Jan van Krimpen. Het gegoten loden letterstaafje (resultaat van achtereenvolgens het snijden van een negatief beeld op een stempel, het slaan van een positieve afdruk in een matrix en het gieten van een negatief beeld in een gietfles) heeft intussen plaats gemaakt voor de langs fotografische of elektronische weg ontworpen letter.

In de begintijd van de boekdrukkunst is een bepaalde drukkerij te herkennen aan het gebruik van een bepaald soort letter; in de 16e eeuw is het aantal typen reeds zo uitgebreid en verbreid dat een drukkerij alleen nog door een bepaalde combinatie van gebruikte letters herkenbaar is. Met name andersoortig typografisch materiaal (versierde kapitalen e.d.) kan dan meer tot identificatie bijdragen dan de veel gebruikte lettersoorten.

De bibliograaf (analytische bibliografie) die niet van een uitgeversadres voorzien drukwerk wil toeschrijven aan een bepaalde drukker zal zich genoodzaakt zien het typografisch materiaal te beschrijven en te vergelijken. Voor incunabelen is de nummering van de gotische kapitaal 'M', de zgn. Proctornummering, in zwang geweest. De gebruikte letter kan echter ook in nauwkeuriger letterformules beschreven worden door het opmeten van corps- en kopmaat, x- en kapitaal-hoogte. In de typografie (drukkunst) wordt de letter gemeten met typografische punten.

Voor de codicologie en middeleeuwse paleografie heeft men behoefte aan een duidelijke nomenclatuur voor de diverse schriftsoorten. Liefstinck heeft daartoe een internationaal aanvaarde indeling in drie lettersoorten ontworpen naar objectief bepaalbare kenmerken: littera textualis, littera cursiva en littera hybrida; en daarnaast een indeling naar schrijfniveau van currens (laag), via libraria (midden) naar formata (hoog). Een indeling op louter formele criteria is voorgesteld door Gumbert. Daarbij

is het mogelijk aan de hand van drie letters die elk twee varianten kennen (nl. de 'a', de 'l' en de lange 's') een kubusmodel te contrueren waaruit het al of niet voorkomen van bepaalde schriftsoorten in bepaalde gebieden en perioden evident wordt.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; Scott; D.B. Updike. *Printing types, their history, forms and type* (1962³); G.I. Lieftinck. *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas*, dl. 1 (1964); W. & L. Hellinga. *The fifteenth-century printing types of the Low Countries* (1966); H.D.L. Vervliet. *Sixteenth century printing types of the Low Countries* (1968); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 9-39; J.P. Gumbert. 'A proposal for a Cartesian nomenclature', in: *Miniatures, scripts, collections. Essays presented to G.I. Lieftinck*, dl. 4 (1976) p. 45-52; Ch. Enschedé. *Type foundries in the Netherlands* (1978²); J.M.M. Hermans & G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 44-53; F. van der Linden. *Over letters & schrift en de beginselen van het schrijven* (1983); K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 42-51; G. Noordzij. *De streek. Theorie van het schrift* (1985); H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 223-303. [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

letterdieverij zie plagiaat

letterformule

Term uit de analytische bibliografie voor de (soort)naam van de desbetreffende letter, gevolgd door de corpsmaat, kopmaat, x-hoogte (voorafgegaan door een 'x') en kapitaalhoogte (voorafgegaan door ':'), bijv. romein, corps 82, kop 79 x 1,7 : 2,5.

Voor het toeschrijven van anonieme drukken aan een bepaalde drukker kunnen uit die drukken gedestilleerde letterformules van nut zijn. In de incunabelperiode (15e eeuw) wijst het voorkomen van een bepaalde letter vaak op een bepaalde drukkerswerkplaats. In de 16e eeuw kan men een drukkerij herkennen aan een bepaalde combinatie van lettermateriaal. Daarna wordt het steeds moeilijker, maar het voorkomen van combinaties van letter en ander typografisch materiaal (sierkapitalen, randwerk e.d.) kan toch in een bepaalde richting wijzen.

LIT: W. & L. Hellinga. *The fifteenth-century printing types of the Low Countries* (1966); H.D.L. Vervliet. *Sixteenth century printing types of the Low Countries* (1968); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 12-16; M. Spies. 'Bibliografische aantekening', in: Karel van Mander. *De Kerck der Deucht*, ed. H. Miedema en M. Spies (1977²); H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 145-153; G. Unger. 'Moderne incunabelen; typografische maten in incunabelen en recent drukwerk', in: T. Croiset van Uchelen en H. van Goinga. *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches (...)* (1996), p. 302-307. [P.J. Verkruijsse]

lettergarnituur zie letterpolis

lettergreeprijm

Vorm van eindrijm waarbij rijmvragers en rijmgevers weliswaar twee verschillende woorden zijn, maar waarbij de rijmende bestanddelen identieke lettergrepen zijn, bijv. toedoen / doen. Hoewel de Oudfranse roman deze rijmtechniek veelvuldig toepast, wordt ze in de Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen vermeden - waarschijnlijk omdat ze als onzuiver rijm werd ervaren - en alleen voor speciale effecten gebruikt, bijv.

MINNE es pais ende alle onraste
MINNE es onpais ende alle raste
si es trouwe vol van ontrouwen
si es ontrouwe vol van trouwen
si es vrese al versekert
si es sekerheit al onversekert [...].
(Heinric. *Die Rose*, ed. Verwijs, 1868, vs. 4239-4244).

Ook na de Middeleeuwen wordt het lettergreeprijm maar spaarzaam gebruikt, het meest in liedteksten, en ook dan om een bepaald (komisch) effect te bewerkstelligen, bijv. 'Wat heb je gedaan, Daan? Waar kom je vandaan?' (Drs. P). Gebruikelijk is volrijm.

LIT: Metzler. [W. Kuiper]

lettergreepvers zie isosyllabisch vers

letterkast

In een drukkerij worden losse loden letters bewaard in de vakjes van letterkasten, die - zoals de letters op het toetsenbord van een schrijfmachine - een bepaalde, per land afwijkende volgorde hebben. De letters zijn verdeeld over een bovenkast voor de kapitalen en een onderkast voor de kleine letters.

De zetter grijpt blindelings uit de vakjes de letters en plaatst ze in zijn zethaak. Ten gevolge van verkeerd sorteren (distributiefout) kunnen verkeerde letters in een vakje terecht komen, en zo tot een zelffout leiden. Eén leeg vakje, de 'hel', is bestemd voor beschadigd materiaal dat door de zetter daarin gedeponeerd wordt.

LIT: BDI; Brongers; Feather; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 46-48; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 33-39; C. Schook. *Handboekje voor letterzetter*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 61-80; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 75-78; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1986²), p. 234-239; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 30-33. [P.J. Verkruijsse]

letterkeer zie anagram

letterkreeftdicht zie kreeftdicht

letterkunde-1 zie literatuur

letterkunde-2 zie literatuurwetenschap

letterkundige prijzen zie literaire prijzen

letterpolis of lettergarnituur

Term uit de typografie voor een complete verzameling letters (letter), bestaande uit kapitaal en onderkast, letters en cijfers in zowel romein, cursief als halfvet; verder uit kleinkapitaal, leestekens, aksanten en ligaturen. In de periode van de losse loden letter kon het gewicht van een polis (ook) in ponden uitgedrukt worden, waarbij voor iedere letter en voor ieder teken een bepaald gewicht nodig was om de letterkasten te vullen, rekening houdend met de distributie van letters voor een bepaald taalgebied.

LIT: Brongers; Feather; Hiller; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 43-46; C. Schook. *Handboekje voor letterzetters*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 150-152; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 30-35. [P.J. Verkruijsse]

letterrijm zie stafrijm

lettertype

Term uit de typografie voor een lettersoort, zoals de Baskerville, Bembo, Bodoni, Didot, Garamond, Times.

LIT: H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 30-35. [P.J. Verkruijsse]

lettre d'attente zie representant

lettrine zie lombarde

leugenliteratuur

Subgenre van de fantastische literatuur waaronder teksten worden gerangschikt, waarin de werkelijkheid opzettelijk geweld wordt aangedaan. Het gaat daarbij niet om het oproepen van een ander soort werkelijkheid dan de gewone, zoals bijv. in het sprookje of in science fiction, maar om het onware en onmogelijke. De wijze waarop de werkelijkheid verdraaid wordt, kan variëren van liegen, meestal met een komische werking (vgl. *Baron Münchhausen's narrative of his marvellous travels and campaigns in Russia* van R.E. Raspe (1785), dat in de Duitse vertaling van G.A. Bürger (1786) beroemd werd), tot het chargeren van de werkelijkheid tot in het groteske of karikaturale zoals in G. van de Lindesgedicht 'De schipbreuk' (in: *De gedichten*, ed. Van Deel en Mathijssen-Verkooijen, 1976², p. 15-23).

Gedurende de rederijkerstijd beleefde het genre een grote bloei als refrein-2 in het zot. Leugenrefreinen bleven bewaard in de *Veelderhande geneuchlijcke dichten* (1600) en in het werk van Eduard de Dene, Cornelis Everaert, Jan van Doesborch en Matthijs de Castelein. Soms werden pseudo- of leugenheiligen opgevoerd, zoals in het lofdicht op *Sinte Aelwaer* (16e eeuw), patrones van de twistzucht. De zin van de onwaarheid en de overdrijving is gelegen in het komische ervan, dat de gevreesde melancholie moest verdrijven. Daarnaast wordt de leugen ook als middel gehanteerd om indirect de waarheid te verkondigen (mundus inversus).

Ook in de 17e en 18e eeuw is het genre populair. O.m. bij Aernout van Overbeke (*Rijmwerken*, 1678) en in het liedboekje *De roemrugtige Haagsche faam* (1721) komen leugenliederen voor. In de 19e eeuw zijn voorbeelden te vinden bij A.C.W. Staring (bijv. 'Het hondengevecht' (*Gedichten*, ed. De Vries, 1940, p. 287) en in de knittelverzen van De Schoolmeester. J.J.A. Goeverneur herdichtte de *Reizen en avonturen van Mijnheer Prikkebeen* (1858), oorspronkelijk geschreven door de Zwitser Rodolphe Töpffer. In de 20e eeuw toont Gerrit Komrij zijn voorliefde voor het genre met de vertaling van Töpffers *Reizen en avonturen van Dr. Festus* (1969). Dat ook de omkering nog steeds geliefd is, blijkt uit het werk van Raoul Chapkis: *De reizen van pater Key* (1966).

LIT: Metzler; MEW; Wilpert; P. de Keyser. 'Het liegen in de folklore', in: *Album Prof. Dr. Paul de Keyser* (1951), p. 53-91; C. Kruyskamp. 'Het Nederlandse leugendicht', in: *Volkskunde* 63 (1962), p. 97-123, 145-157; D. Coigneau. 'Het leugenrefrein bij de rederijkers', in: *Studia Germanica Gandensia* 20 (1979), p. 31-74;

H. Pleij. *Het Gilde van de Blauwe Schuit* (1979); Fantastische literatuur, spec. nr. van *De Revisor* 8 (1981) 5; D. Coigneau. *Refreinen in het zotte bij de rederijders*, 3 dln. (1980-1982). [G.J. van Bork]

levensbericht of necrologie

Korte beschrijving van iemands leven kort na diens overlijden, waarin de belangrijkste activiteiten gememoreerd en de functies worden vermeld en een kleine bibliografie wordt opgenomen. Bekend zijn de 'Levensberichten' in de *Jaarboeken van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, bijv. J. Verdam, *Levensbericht van Eelco Verwijs* (1880). Een register op deze levensberichten uit de jaren 1766-1991 verscheen in 1993. De grote dagbladen hebben een vaste rubriek waarin ze necrologieën publiceren.

LIT: BDI; Brongers; Metzler; Wilpert. [G.J. van Bork/P.J. Verkruisje]

levensbeschrijving zie biografie

levenslied

Aanduiding voor een lied dat in de 20e eeuw in Parijs in zwang is gekomen en dat gekenmerkt wordt door behandeling van onderwerpen die uit het (volks)leven gegrepen zijn. In Nederland is het levenslied geïntroduceerd door J.H. (Koo) Speenhoff (1869-1945), in 1909 debuterend als dichter-zanger. Hij gaf acht bundels *Liedjes, wijzen en prentjes* (1903-1915) uit. Bekende liedjes zijn 'De schutterij', 't Broekie van Jantje', 'Brief van een ouwe moeder aan haar zoon die in de nor zit' e.a. Niet minder beroemd is Louis Davids (1883-1939), met zijn 'De kleine man' en vele andere levensliederen onder zijn naam, maar in werkelijkheid geschreven door J. van Tol (1897-1969) en andere anonieme broodschrijvers.

Waar het populaire levenslied naast volkse ook sentimentele trekken krijgt, wordt het smartlap genoemd. Uit de genoemde namen blijkt al dat het levenslied populair was en is bij het cabaret waar het ook vaak in gechargeerde vorm voorkomt (vgl. 'Nikkelen Nelis' van H. Verhage (ps. van F. Wiegersma), gezongen door Wim Sonneveld). Andere auteurs van levensliederen zijn J.L. Pisuisse (1880-1927), Dirk Witte (1885-1932), J. Clinge Doorenbos (1884-1978), Jaap van der Merwe (1924-1989), Willem Wilmink en Jan Boerstoel.

Het levenslied kan allerlei vormen hebben: vaderlandslied, studentenlied, strijdlid, hekeldicht (satire), spotlied e.d.

LIT: Laan; Lodewick; W. Ibo. *En nu de moraal van dit lied* (1970); J. Klöters en K. van der Veer. *Ik zou je het liefste in een doosje willen doen. Nederlandse chansons en cabaretlieparen 1958-1988* (1989); J. Klöters. *Omdat ik zoveel van je hou. Nederlandse chansons en cabaretlieparen 1895-1958* (1991); H. van Gelder. *De spookschrijver. Het raadsel Jacques van Tol* (1992). [G.J. van Bork/G.J. Vis]

levertje

Gedichtje van vier tot twaalf regels, meestal met scabreuze inhoud, gesproken tot de bruid op het bruiloftsmaal door één van de gasten met een stuk lever op de punt van zijn mes. Een leverrijm moet in de eerste versregel het woord 'levertje' of 'leveren' bevatten.

Een dichtbundel waarin niet minder dan 32 levertjes voorkomen is *De Olipodrigo, bestaande in vrolijke gezangen, kusjes, rondeeltjes, levertjes, bruilofs- en mengel-rijmpjes*, 2 dln. (Amsterdam, Evert Nieuwenhoff, 1654), bijv. (fol. B4v):

LEVERTJE

Ter eeren deuze maaltijd zel ik dit Levertje met een Refrijn in mijn murf douwen.
Flus ging een Bruigom na d'Ouwe, en de Bruid na de Nieuwe Kerk om te Trouwen;
De Bruid, die van 't abuis van hare Bruigom niet en wist,
Heeft haar, daar 't yder zag, in 't Choor, van angst bepist,
En zei: 'Och Speelnoods geefme raad, jou is mijn zaak bekend,
Zo hy my nou verlaat, ben ik al mijn leven geschent.'

LIT: Best; Buddingh¹; Laan; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

lexicon

Alfabetisch naslagwerk voor één bepaald vakgebied met beknopte behandeling van de trefwoorden. De termen lexicon, encyclopedie en woordenboek werden en worden nog steeds tamelijk willekeurig door elkaar heen gebruikt. Het lijkt het best de term 'encyclopedie' te reserveren voor die werken, die tot doel hebben alle wetenschappen samen te vatten of die uitputtend één onderwerp behandelen. De behandeling van de trefwoorden is daar ook uitgebreider dan in een lexicon. In Duitsland gebruikt men voor encyclopedieën vaak de naam Konversationslexikon.

Lexica op het gebied van de literaire terminologie zijn: K. ter Laan. *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (1952²); J.T. Shipley. *Dictionary of world literary terms* (1970³); M.H. Abrams. *A glossary of literary terms* (1971³); A. Duser en A. Smeets. *Lexicon van de actuele kunst* (1971); R. Fowler. *A dictionary of modern critical terms* (1973); O.F. Best. *Handbuch literarischer Fachbegriffe* (1973²); A. Preminger. *Princeton Encyclopedia of poetry and poetics* (1974²); D. Krywalski. *Handlexikon zur Literaturwissenschaft* (1974); C. Buddingh¹. *Lexicon der poëzie* (1978³); G. von Wilpert. *Sachwörterbuch der Literatur* (1979⁶); J.A. Cuddon. *A dictionary of literary terms* (1979⁵); H. van Gorp e.a. *Lexicon van literaire termen* (1991⁴).

Van bio-bibliografische aard zijn het *Lexicon van de moderne Nederlandse literatuur* (1978) van J. van Geelen e.a. en het losbladige *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur na 1945* (1980-....).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Scott; G.A. Zischka. *Index lexicorum. Bibliographie der lexikalischen Nachschlagewerke* (1959); W. Totok, K.-H. Weimann und R. Weitzel. *Handbuch der bibliographischen Nachschlagewerke* (1972⁴); E.P. Sheehy. *Guide to reference books* (1976⁹); BIZON, Bibliografisch zoekprogramma Nederlandse letterkunde (v. 1.1, 1994). [P.J. Verkruijsse]

lezing-1

Term uit de wereld van onderwijs en cultuur voor een mondelinge voordracht voor een luisterend publiek, niet in de zin van declamatie, maar in die van uitgesproken betoog, vergelijkbaar met het essay.

In de 19e eeuw gebruikte men veelal de term 'voorlezing'. Afhankelijk van omvang, inhoud en situatie noemt men de lezing nu 'vertoog', 'verhandeling', 'hoorcollege' (bijv. op de universiteit), 'praatje' of (gemeenzaam) 'verhaal'.

De lezing kan, afhankelijk van de presentatiewijze, variëren van een mondeling gepresenteerd opstel tot een conférence in de stijl van het cabaret.

LIT: BDI; Best; M. Geerinck. *De stilistiek is dood! Leve de stilistiek!?* (1985), p. 51. [G.J. Vis]

lezing-2

Gebruikelijke aanduiding voor een interpretatie van een tekst of tekstfragment.

Doorgaans gebruikt men de term om een oppositie aan te duiden tussen verschillende betekenistoekenningen aan woorden, zinnen of teksten. Daarnaast wordt de term gebruikt voor tekstvarianten (variant) zoals die in verschillende bronnen van een tekst kunnen worden aangetroffen.

LIT: Mathijssen; MEW. [G.J. van Bork]

lias

Archiefterm voor een bundel stukken die - in de periode voor de uitvinding van de perforator en ordner - door een koord aaneengeregen is. De archivalia worden vaak zodanig aan het koord bevestigd, dat op de plaats van het gaatje enig tekstverlies optreedt. In de archieven zijn de liassen gewoonlijk uiteen gehaald en opgeborgen als omslag, map of portefeuille.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

libel zie pamflet-2

libelle zie pamflet-2

liber alumnorum

Feestbundel - soms in de vorm van een speciale tijdschriftaflevering - met artikelen van oud-leerlingen, aangeboden bij een jubileum of afscheid, bijv. *Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts* (1968). [P.J. Verkruijsse]

liber amicorum, album, album amicorum-2 of Festschrift

Feestbundel - soms in de vorm van een speciale tijdschriftaflevering (bijv. W.A.P. Smit-nummer van *De Nieuwe Taalgids* 1968) - met artikelen aangeboden bij een jubileum of afscheid door vrienden, leerlingen en collega's, ook wel kortweg album genoemd (bijv. *Album Prof. Dr. Frank Baur*, 2 dln., 1948). Voorbeelden zijn het *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden* (1930), het *Liber amicorum van B.H. Molkenboer* (1939) en het *Liber amicorum Jac. van Hattum* (1955). De Duitse term 'Festschrift' wordt ook wel gebruikt, bijv. *A Festschrift for Morris Halle* (1973), soms ook in de zin van gedenkbundel, bijv. *Joost van den Vondel. Festschrift zum 350-jähriger Geburtstag* (1937). Als de bundel bestaat uit uitsluitend bijdragen van oud-leerlingen spreekt men van een liber alumnorum.

Een bibliografie van libri amicorum uit de wereld van de documentatie werd samengesteld door A.O. Kouwenhoven: *t.g.v.; Nederlandse en Vlaamse publikaties ter gelegenheid van herdenking, huldiging, viering of afscheid in de wereld van boeken en andere documenten, van uitgeverij, boekhandel, bibliotheken en archieven, verschenen in de periode 1914-1994* (1995).

LIT: Brongers; MEW; W. H[endriks]. 'Neerlandistiek in Festschriften', in: *Dokumentaal 2* (1973) 4, p. 27-47. [P.J. Verkruijsse]

liber memorialis

Herdenkingsbundel van vrienden en leerlingen ter nagedachtenis van een overledene, bijv. E. van Lokhorst en B. Voeten (red.). *In memoriam M. Nijhoff* (1953), en G. van Eemeren en F. Willaert (red.). *'t Ondersoek leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens* (1986). Zo'n herdenkingsbundel bevat gewoonlijk onder meer een biografie en bibliografie van de overledene. [W. Kuiper]

libraria of littera libraria

Term uit de paleografie voor een verzorgd schrift dat als boekschrift niet misstaat. De libraria bezet het middelste niveau in een door Lieftinck geïntroduceerde indeling naar niveau van het schrift; van snel geschreven naar zorgvuldig gekalligrafeerde letters (currens, libraria en formata). Bij deze indeling naar niveau is het tamelijk moeilijk om van objectieve criteria uit te gaan: de beschrijver moet afgaan op zijn ervaring en eigen (subjectieve) oordeel. Het begrip wordt vaak gebruikt als toevoeging bij de objectieve, op vormelijke eigenschappen gebaseerde schriftbenaming, bijv. *littera cursiva libraria*

LIT: G.I. Lieftinck. *Manuscripts datés, conservés dans les Pays Bas* (1964), dl. 1, p. VII-XXX; J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun

onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [H. Struik]

libretto

Tekst van een opera of operette, waarbij de auteursintentie doorgaans gericht is op de muzikale uitvoering en/of de opvoering in het theater-1. Sommige zijn origineel en geschreven voor dat doel, zoals A.J. van der Knaaps tekst voor de operette *Zigeunerleven*, andere zijn bewerkingen van bestaande literaire teksten. Sommige libretti zijn een coproductie, zoals dat van de opera *Reconstructie* (1969) door Hugo Claus en Harry Mulisch.

LIT: Baldick; BDI; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; U. Weisstein. *The Libretto as Literature* (1960); K.-D. Link. *Literarische perspektive des Opera-Librettos* (1975). [G.J. Vis]

lied

Term uit de muzikale en literaire genreleer voor de aanduiding van een tekst (meestal een gedicht) die doorgaans bedoeld is om gezongen te worden met of zonder instrumentale begeleiding. Het behoort tot het terrein van de zang. Gelet op de ontstaanssituatie en de gebruikswijze maakt men onderscheid tussen volkslied-1 en cultuurlied. Inhoudelijk kan er onderscheid gemaakt worden tussen geestelijk en wereldlijk lied en binnen die beide categorieën worden weer tal van subgenres onderscheiden (klaaglied (elegie), historielied, kinderlied, loflied (lofdicht), kerklied, Marialied, souterliedekens, etc.).

Naar de structuur onderscheidt men strofen- of coupletliederen (elke strofe dezelfde melodie), doorgecomponeerde liederen (elke strofe een eigen melodie) en mengvormen. Een liedtekst kan op een bestaande melodie worden geschreven (contrafact), zoals bij sommige kerkliederen, maar ook bij wereldlijke liederen het geval is (bijv. bij de liederen van G.A. Bredero). Daarentegen kan een liedtekst ook later door een componist van een melodie worden voorzien (vgl. de romantische liederen van Schumann op teksten van Eichendorff).

Soms wordt de term lied toegepast op teksten waarvan het niet de bedoeling is dat ze worden gezongen. Vooral sinds de romantiek, wanneer er een sterke toenadering van muziek en poëzie ontstaat, duidt men er vaak een sterk lyrische tekst mee aan. Voorbeelden van dit gebruik van de term kan men vinden bij Blake (*Songs of innocence*, 1789), bij Van Eeden (*Ellen, een lied van smart*, 1891), bij Boutens (*Vergeten liedjes*, 1909) en bij Paul van Ostaijen (in: *Het sienjaal*, 1918).

Uit de Middeleeuwen zijn tal van liedvormen overgeleverd, waarbij we moeten bedenken dat wat daarvan werd opgetekend slechts het topje van de ijsberg is, omdat het merendeel van de middeleeuwse liederen tot de orale literatuur gerekend moet worden.

Tot de wereldlijke liederen behoren o.m. het meilied, het minnelied-2 of liefdeslied, de tafel- en drinkliederen (het bank-dicht), dansliederen, de wachterliederen en de historielieder. Daarnaast zijn er liederen in omloop geweest met een gelegenheidskarakter, zoals liederen naar aanleiding van een overwinning of een gesloten vrede en ter gelegenheid van een huwelijk, de geboorte of het overlijden van dierbare of hooggeplaatste personen.

Ook bij de rederijkers waren liederen zeer populair, zoals het factielied dat ook als straatlied werd gezongen. Daarnaast zijn er de talrijke balladen-2 en refreinen-2.

Tot de geestelijke liederen behoren de schriftuurlijke liedekens, de souterliedekens en het specifiekere Marialied.

Er zijn zes bladen met liederen overgeleverd die in de Leidse Universiteitsbibliotheek berusten en die zijn voorzien van de muzieknotatie (ca. 1400). Verwant met deze hoofse minnellyriek zijn de liederen die verzameld zijn in het *Haagse liederenhandschrift*, dat eveneens rond 1400 is ontstaan. Een andere belangrijke bron voor het Middelnederlandse lied is het zgn. *Antwerps liedboek*, dat onder de titel *Een schoon liedekens-boeck* in 1544 in Antwerpen werd gedrukt. Hierin zijn balladen, volksliederen, drinkliederen en historieliederens verzameld.

In de renaissance komt er naast het vele oude dat zich slechts heel geleidelijk wijzigt, een categorie nieuwe liederen, die zich uitdrukkelijk richt op de jeugd. Deze nieuwe liederen zijn, in navolging van het eerste in dit soort, *Den nieuwen Lust-hof* (1602), gebundeld in talrijke, fraai uitgevoerde liedboeken. Het zijn vooral liefdesliederen, voorzien van een wijsaanduiding ('voys', 'wijs' of 'stemme' genoemd), maar zonder muzieknotatie. Aan het wereldlijke cultuurlied hebben vrijwel alle grote 17e-eeuwse dichters hun bijdrage geleverd. Aanvankelijk publiceerden ze veelal anoniem of onder hun zinspreuk in de liedboeken, vervolgens bundelden ze hun liederen, zoals bijv. Bredero (1585-1618), Starter (1593-1626) en Hooft (1581-1647). Huygens (1596-1687), behalve dichter ook componist, dichtte en componeerde wereldlijke en geestelijke liederen, de *Pathodia sacra et profana* (1647). Hij wierp zich met zijn *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden* (1641) in de strijd over de al of niet door orgelspel begeleide kerkzang. Andere bekende dichters van geestelijke liederen zijn Revius (1586-1658), Camphuysen (1586-1627), De Decker (1609-1666) en Luyken (1649-1712). Psalmberijmingen zijn er in de periode van de Nederlandse renaissance te over: Camphuysen, De Decker, Revius, Westerbaen (1599-1670), Hooft en anderen hebben er vervaardigd.

Het strijdlid komt in de vorm van geuzenliederen voor zolang de Opstand tegen Spanje duurt. Onder de andere categorieën gelegenheidsgedichten zullen er zeker ook geweest zijn in de vorm van liederen (veel poëzie heeft als titel: 'sangh', 'liedeken' of 'liedt') die gezongen konden worden op bruiloften en partijen, onderweg in de trekschuit of op het Muider slot. Vondel is van belang voor het politieke lied. In de in de 17e eeuw opkomende muziekherbergen zal zeker ook gezongen zijn, evenals op het toneel, vooral sinds de oprichting van de Musyck-kamer door Jan Harmensz. Krul (1601-1646) in 1634.

Vanaf omstreeks 1800 komt er verbetering in de bestudering en de productie van Nederlandstalige liederen. Nadat Hoffmann von Fallersleben, Le Jeune en J.F. Willems het oudere liederenbezit hadden herontdekt, gingen Beets, Heije en Alberdingk Thijm oude liederen van vóór de 17e eeuw bewerken, in de geest van de opvattingen van D.J. van Lennep, die stelde dat men na het grondig verzamelen van historische gegevens met verbeelding hierop dient voort te bouwen. Heije leverde daarnaast vertalingen van tamelijk recente buitenlandse liederen en vervolgens schreef hij veel originele liederen, getoonzet door J.B. van Bree, Johannes Verhulst, J.J. Viotta, J.W. Wilms e.a. ('Zie de maan schijnt door de boomen', 'Een karretjen langs de zandweg reed' e.v.a.).

In Vlaanderen was Peter Benoit de schepper van een romantisch-nationalistische Vlaamse liedkunst, waarvan Emiel Hullebroeck, R. Veremans en A. Preud'homme belangrijke beoefenaren waren. Vermeldenswaard zijn voorts de liedteksten van Gezelle op muziek van L. Mortelmans en J. Ryelandt, en die van K. van de Woestijne op muziek van A. Meulemans.

In de 20e eeuw is een grote verscheidenheid aan liederen ontstaan die ook een grote verscheidenheid aan terminologie heeft opgeleverd om de verschillende

subgenres te benoemen. In de sfeer van het kunstlied en de klassieke muziek schreef de eerder genoemde Arthur Meulemans een cyclus liederen *De hoovenier* (1923). Diepenbroek zette teksten van Perk, Verwey en Van Deyssel op muziek. Later doet Reinbert de Leeuw hetzelfde met teksten van Hugo Claus.

Nieuw was het gebruik van liederen in het episch theater van Brecht, die gebruik maakte van muziek van Kurt Weil. Dit werkte door in het moderne Nederlandse theater. Onder invloed van de Amerikaanse jazz ontstonden in ons taalgebied tal van liederen (spirituals, songs, ballads), maar vrijwel steeds gebruikte men daarvoor het Engels als voertaal. Groter was de invloed van het cabaret, dat veel, soms populaire, liederen heeft voortgebracht: chanson, levenslied, cabaretlied (cabaret), spotlied e.d. Belangrijke cabaretdichters zijn J.L. Pisuisse, Dirk Witte, Alex de Haas, Annie M.G. Schmidt, Hans Verhagen, Michel van der Plas, Willem Wilmink e.v.a.

Ook op het gebied van de popmuziek worden veel teksten in het Nederlands geschreven, bijv. door Bram Vermeulen, Herman Pieter de Boer, Doe Maar e.a. Dat ook hier de grenzen tussen de verschillende subgenres vaak moeilijk te trekken zijn, blijkt bijv. uit de liederen van Ernst van Altena en Boudewijn de Groot, die zowel tot de popmuziek als tot het cabaret gerekend kunnen worden. Ook het onderscheid tussen smartlap en levenslied is niet altijd goed aan te geven. Sommige smartlappen hebben weer veel gemeen met het straatlied.

Dat ook in de 20e eeuw de term lied niet steeds 'zangtekst' impliceerde, blijkt uit de vele verzetsgedichten die in het *Geuzenliedboek* (1943) verzameld zijn. Lang niet al deze teksten konden gezongen worden en dat gold evenmin voor *Lied der achttien doden* (1941) van Jan Campert.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1884; 1972²); J.A.N. Knuttel. *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming* (1906; 1974²); D. Stevens. *A history of song* (1960); A. Sydow. *Das Lied. Ursprung, Wesen und Wandel* (1962); M. Zijlstra. 'Tien jaar Nederlandse liedkunst', in: *Mens en Melodie* 29 (1974), p. 391-395; *Das Lied*, spec. nr. *LiLi* 9 (1979), nr. 34; F.H. Matter, *De melodieën van Bredero's liederen*, dl. 3 van: G.A. Bredero. *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck* (1979); *Literatuur in concert. Muziek in de Nederlandse letterkunde*, ed. Redactie van *Literatuur* (1985); C.A. Höweler en F.H. Matter. *Fontes hymnodiae Neerlandicae impressi 1539-1700. De melodieën van het Nederlandstalig geestelijk lied. Een bibliografie van de gedrukte bronnen* (1985); *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk. Een bundel studies t.g.v. zijn driehonderdste sterfdag* (1987), p. 79-162; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer* (1987), p. 86-135; L.P. Grijp. *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw* (1991); L.P. Grijp (red.). *Zingen in een kleine taal; de positie van het Nederlands in de muziek*, thema-nr. *Volkskundig Bulletin* 21 (1995), nr. 2; J.W. Bonda. *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw* (1996); Frank Willaert (red.). *Veelderhande Liedekens. Studies over het Nederlandse lied tot 1600* (1997). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse/G.J. Vis]

liedboek

Geschreven of gedrukte verzameling liedteksten (lied) van meer (meestal anonieme) auteurs, waaraan de muzieknotatie vaak ontbreekt. De oudste Nederlandse liedboeken dateren uit de Middeleeuwen. Het meest bekend is het liedboek dat (met

muzieknotatie) bewaard bleef in het zogeheten Gruuthuse-handschrift (ed. Heeroma en Lindenburg, 1966), een convoluut die op zijn laatst in 1462 gebonden werd.

Doorgaans werden liedboeken gedrukt in klein formaat (octavo of sedecimo oblong) met weinig of geen illustraties. Door hun goedkope en slechte uitvoering zullen er veel verloren gegaan zijn.

Met ingang van de 17e eeuw verschijnt er een nieuw type liedboek met nieuwe, renaissancistische liederen, uitgevoerd in fraaie typografie, dikwijls in kwarto-formaat, voorzien van fraaie illustraties en gericht op de kapitaalcrachtige jeugd van die periode. Naast de anonieme bloemlezingen verschijnen er weldra ook bundels van één dichter.

Tot de wereldlijke liedboeken behoort *Een schoon liedekens boeck*, beter bekend als het 'Antwerps liedboek' van 1544 (ed. Vellekoop en Wagenaar-Nolthenius, 1972), waaruit liederen overgenomen worden in andere liedboeken tot in de 18e eeuw toe, bijv. in het *Amstelredams amoreus lietboeck* (1589), maar ook nog in het *Oudt Haerlems liede-boek* (31^e dr. van 1746). *Den nieuwen lust-hof* gaf in 1602 de stoot tot het verschijnen van nog veel meer renaissancistische, op de jeugd gerichte liedboeken als *Den bloem-hof van de Nederlantsche jeucht* (1608, 1610, ed. Van Dis en Smit 1955), Hoofts *Emblemata amatoria* (1611, ed. Porteman, 1983), *Cupido's lusthof* (1613), *Apollo* (1615, ed. Keersmaekers 1985), J.J. Starters *Friesche lust-hof* (1621, ed. Brouwer en Veldhuyzen, 1966-1967) en Bredero's *Groot lied-boeck* (1622, ed. Stuiveling e.a. 1979-1983).

Bijna even talrijk als de wereldlijke zijn de geestelijke liedboeken vanaf *Een suverlyc boecxken* uit 1508 tot en met het *Liedboek voor de kerken* uit 1973. Coornhert (1522-1590), De Harduwyn, Camphuysen, Bredero, Pers, Stalpart van der Wiele, Luyken en vele anderen hebben liedboeken geproduceerd met stichtelijke liederen.

Een bibliografie van liedboeken is samengesteld door D.F. Scheurleer, *Nederlandsche liedboeken. Lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken* (1912, suppl. 1923; ongew. herdr. 1977).

LIT: BDI; Cuddon; Hiller; Laan; Metzler; Wilpert; F.H. Matter. *De melodieën van Bredero's liederen*, dl. 3 van: G.A. Bredero. *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck* (1979); A. Keersmaekers. 'Drie Amsterdamse liedboeken 1602-1615. Doorbraak van de renaissance', in: *NTg* 74 (1981), p. 121-133; A.A. Keersmaekers. *Wandelend in Den Nieuwen Lust-hof. Studie over een Amsterdams liedboek 1602-(1604)-1607-(1610)* (1985); C.A. Höweler en F.H. Matter. *Fontes hymnodiae Neerlandicae impressi 1539-1700. De melodieën van het Nederlandstalig geestelijk lied. Een bibliografie van de gedrukte bronnen* (1985); M. Spies. "'Orde moet er zijn": over de inrichting van zeventiende-eeuwse dichtbundels', in: *'t Ondersoek leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens* (1986), p. 179-187; E.K. Grootes. 'Het jeugdig publiek van de "nieuwe liedboeken" in het eerste kwart van de zeventiende eeuw', in: id. *Visie in veelvoud* (1996), p. 29-42; P.J. Verkruijse. 'P.C. Hooft: een toontje lager; over liedbundels, lettertypes en lezers', in: J. Jansen (red.). *Zeven maal Hooft* (1997), p. 79-97. [P.J. Verkruijse/W. Kuiper]

liefdeslied of minnelied-2

Lied waarin de liefdesrelatie tussen twee geliefden centraal staat zonder accent op de sexuele aspecten daarvan. Hoewel de grens niet scherp te trekken is, hoort lyriek waarin de sexuele aspecten van de liefde benadrukt worden tot de erotische literatuur. Voor de middeleeuwse liefdeslyriek hanteert men de term minnelied-1.

Door alle eeuwen heen zijn er talloze liefdesliederen gedicht, ook in allerlei subgenres als het dageraadslied, het epithalamium, het meilied en het wachterlied.

Vooraf in de renaissance vindt het liefdeslied in navolging van Petrarca bekende beoefenaren als G.A. Bredero (*Groote bron der minne*, 1622), P.C. Hooft, C. Huygens en Jacob Cats in wier poëzie vele petrarkistische elementen zijn aan te wijzen (petrarkisme). Vanaf de 17e eeuw verschijnen er tal van liedboeken (*Den nieuwen lust-hof* van 1602 is het eerste), bedoeld voor een jeugdig publiek, waarin een ruime plaats wordt ingenomen door het liefdeslied. Ook de emblematiek (emblema) leent zich uitstekend voor liefdespoëzie (Heinsius' en Hooft's *Emblemata amatoria*, 1601, resp. 1611; Cats' *Sinne- en minnebeelden*, 1618).

Bloemlezingen met liefdesliederen uit alle perioden zijn samengesteld door C.J. Kelk en Halbo C. Kool (*De liefde zingt in verzen*, 1941), Victor van Vriesland (*Eros op de Parnassus*) en Hans van Straten (*Min-gekweel en kin-gestreeel*, 1961).

LIT: Cuddon; Lodewick; Metzler; Joh. Vorrink. *Het minnedicht in de zeventiende eeuw* (1919); E.K. Grootes. 'Het jeugdig publiek van de "nieuwe liedboeken" in het eerste kwart van de zeventiende eeuw', in: id. *Visie in veelvoud* (1996), p. 29-42. [P.J. Verkruijsse]

lierdicht of lierzang

Algemene benaming voor een lyrisch (lyriek) gedicht met een verheven onderwerp. Het heeft veelal een plechtig karakter; men denke bijv. aan het als 'liierzang' betitelde gedicht 'De verlossing en herstelling van Nederland' (1813) van J. Kinker. Specifieke vormen van het lierdicht zijn de ode, hymne en dithyrambe, maar ook menige rei uit het renaissance-drama kan tot dit genre worden gerekend.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

liierzang zie lierdicht

ligatuur

Term uit de paleografie en typografie voor twee of drie met elkaar verbonden letters, zonder dat er sprake is van verkorting (abbreviatuur). Men onderscheidt in de paleografie twee soorten: 1) ligaturen die ontstaan wanneer een letterdeel van de ene letter wordt gebruikt als letterdeel voor de volgende: bijv. AE -> Æ. Deze ligatuur wordt nu nog wel gebruikt, bijv. in Æneas; 2) ligaturen die ontstaan als de luchtlijnen van de ene letter naar de volgende letter worden meegeschreven: et -> &. Deze et-ligatuur (ampersand) kon aanvankelijk in alle posities binnen een woord de lettercombinatie 'et' weergeven, maar vanaf de 9e eeuw beperkte het zich steeds meer tot het voegwoord 'et'. In de gotische periode (gotisch schrift) werd de et-ligatuur meer en meer vervangen door de tiroonse nota '7', maar tegenwoordig wordt de ligatuur nog steeds gebruikt met de betekenis 'en'; het teken & zit boven de zeven op een toetsenbord. Andere bekende voorbeelden van deze soort zijn de ct- en

st-ligatuur. Bekend is ook de Duitse Ringel-s, een combinatie van de lange en de ronde s: ß.

Vanaf het begin van de 9e eeuw wordt het gebruik van ligaturen steeds zeldzamer. De gotische periode kent echter een bijzonder soort ligatuur: de rondboogverbinding, die kenmerkend is voor het gotisch. De ae- en et-ligatuur zijn door de humanisten weer in ere hersteld (humanistisch schrift).

In de typografie worden smalle uitstekende en overhangende letters die vaak vaste verbindingen vormen op één letterstaafje gegoten (ff, fi, fl, ffl, lange-s+t enz.), hetgeen niet alleen een esthetischer beeld geeft, maar ook meer stevigheid tegen de druk van de pers.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; Wilpert; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 31; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 127-28. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

light verse

Subgenre van de poëzie waarin men minder serieuze, luchtige of humoristische gedichten onderbrengt. In dit type poëzie speelt het amusementsgehalte een doorslaggevende rol, maar het is vrijwel onmogelijk om de precieze grenzen van het genre aan te geven. Verschillende soorten gedichten worden onder dit genre gerangschikt, zoals de limerick, de nonsenspoëzie, de olleke bolleke, het palindroom, de pantoum, de parodie, de pastiche, de burleske, de travestie, het macaronisch gedicht e.v.a.

Door Drs. P. worden dichters van het light verse 'plezierdichters' genoemd. Tot deze plezierdichters, zich dikwijls bewegend op het terrein van het cabaret, behoren o.m. Charivarius, Kees Stip, C. Buddingh', Nico Scheepmaker, Hans Dorrestein, Ivo de Wijs en Drs. P. zelf. Een tijdschrift dat zich speciaal op het light verse heeft toegelegd is *De Tweede Ronde* (1980-...). Er bestaat zelfs een speciale prijs voor light verse: de Kees Stip-prijs. Een bloemlezing van light verse werd samengesteld door Vic van de Reijt onder de titel *Ik wou dat ik twee hondjes was* (1984⁷).

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; K. Amis. *The New Oxford Book of Light Verse* (1978); Drs. P. *Handboek voor plezierdichters* (1983); Light verse-nr. van *Randschrift 2* (1986) 7. [G.J. van Bork]

ligne donnée

Dichtregel die de dichter dankzij inspiratie (Bloem spreekt van 'bij inval') geschonken krijgt en waar hij de rest van het gedicht bij uitwerkt, soms zelfs zo dat de oorspronkelijke regel uiteindelijk geheel verdwijnt. De term is afkomstig van Paul Valéry, maar de ervaring wordt door veel dichters gedeeld (vgl. J.C. Bloem. *Poëtica*, 1969, p. 18-21).

LIT: Buddingh'; Cuddon. [G.J. van Bork]

limerick

Term uit de genreleer voor een puntdicht van vijf regels met het rijmschema aabba. Behalve door het rijm zijn de verzen ook door het ritme in twee groepen verdeeld. De verzen 1, 2 en 5 hebben drie heffingen, vaak anapestisch (anapest) of amfibrachisch (amfibrachus), de verzen 3 en 4 twee heffingen. De inhoud is altijd humoristisch (humor). De eerste regel bevat vaak een plaatsaanduiding. De tweede regel bevat dikwijls een rijmgever die door vorm en/of inhoud botst met de rijmvrager van de eerste regel. Bekende dichters in dit genre zijn Charivarius, Alex van der Heide, John O'Mill en Daan Zonderland, bijv. 'Op Duymaer van Twist':

Hier lig ik, ik Duymaer van Twist.
'k Word niet in de Kamer gemist.
Terug wil ik niet...
Maar als Kuyper 't gebiedt,
Dan kom ik direct uit de kist.
(*Charivari*, 1913, p. 7).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

liminaliteit

Term uit de moderne poëtica voor die toestand in een tekst, waarin die tekst naar zichzelf verwijst als de uitbeelding van een tussenruimte. Een liminale poëtica behelst ideeën over de aard en functie van een tekst als overgangsruijme en over de procédés die voor die uitbeelding worden gebruikt.

LIT: A. Mertens. *Sluiproutes en dwaalwegen. Aspecten van een liminale poëtica toegelicht aan de hand van het werk van Jacq Firmin Vogelaar* (1991); E. van Alphen. 'Over de mystiek van drempelervaringen', in: *NTg* 85 (1992), p. 287-296. [W. Kuiper]

liminaria zie drempeldicht

liniëren, aflijnen of afschrijven-2

Term uit de codicologie voor het aanbrengen van de bladspiegel, voorafgaand aan het kopiëren. De afstand van de lijnen werd door prikken (prik) aan de rand van het te beschrijven oppervlak aangegeven. Tot de 12e eeuw gebeurde het liniëren meestal 'blind', d.w.z. dat de lijnen met een scherp puntig voorwerp werden getrokken, zodat aan de ene zijde een ribbel zichtbaar werd en aan de andere een groef. In de 12e eeuw begint men met loodstift te liniëren, vanaf de 13e eeuw ook met inkt.

Vóór de 13e eeuw schrijft men doorgaans op de bovenste lijn, maar vanaf het begin van de 13e eeuw laat men die vrij.

LIT: BDI; Hiller; Scott; W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 6 (1962-1963), p. 214-215; J.J.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 30-35. [F. van Thijn]

litanie

Liturgisch beurtgebed, gesproken of gezongen (beurtzang), bestaande uit een reeks aanroepingen van God of een heilige, die telkens gevolgd worden door een antwoord van de kerkelijke gemeente. Deze tekstvorm, vooral voorkomend in de rooms-katholieke eredienst, is meestal een smeekbede, een lofprijzing, of een combinatie van deze twee. Het oudste voorbeeld is de 'Litanie van Alle Heiligen', die in verkorte vorm gebruikt wordt op paaszaterdag. Deze begint, na een inleiding, met een aanroeping van Maria en de heiligen ('Heilige Maria - bid voor ons' enz.), waarna de litanie wordt voortgezet met 'Wees genadig - spaar ons Heer' enz., om te eindigen met 'Christus - verhoor ons'.

Bij uitbreiding wordt de term ook gebruikt voor een lange enumeratio waarin repetitio en parallelisme domineren, zoals toegepast in de *Litanie de la rose* (1892) van R. de Gourmont. Als aanduiding van eindeloze reeksen lamentaties (elegie) en lofredes fungeert het woord in titels als *Litanie der zonderlinge zielen* van Anton van Duinkerken of *Lof-Litanie van de H. Franciscus* van Marnix Gijsen.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; LdMA; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; *Encyclopaedie van het katholicisme*, ed. E. Hendrikx e.a., dl. 2 (1955), p. 667. [G.J. Vis]

literaire kritiek zie kritiek

literaire institutie zie institutie

literaire prijzen, letterkundige prijzen of prijzen

Een literaire prijs is een doorgaans in stoffelijke vorm uitgedrukte bekroning van een literair werk of het oeuvre van een auteur dat men om zijn bijzondere waarde voor de cultuur en/of de kwaliteit een bekroning waardig acht. Literaire prijzen hebben vanaf de 19e eeuw een belangrijke rol gespeeld als extra honorering van auteurs en hebben in die zin naast royalties, stipendia, werkbeurzen en aanvullende honoraria de rol van het vroegere mecenaat overgenomen.

Er bestaan twee typen prijzen: prijzen die door de overheid worden uitgelooft en betaald, zoals staatsprijzen, de provinciale prijzen en de gemeentelijke prijzen, en prijzen die door particuliere fondsen worden uitgelooft en betaald. Voor beide typen wordt steeds een jury samengesteld, die in het kader van de voorwaarden waaronder een prijs ter beschikking wordt gesteld, een kandidaat voor de prijs voordraagt. Tot die voorwaarden kunnen allerlei deelcategorieën behoren die voor bekroning in aanmerking komen. Zo zijn er prijzen die uitsluitend bestemd zijn voor poëzie (de Herman Gorter-prijs), voor proza (de Prozaprijs van de Gemeente Amsterdam),

voor essay (de Busken Huet-prijs) of voor toneel (de Staatsprijs voor Dramatische Letterkunde). Voorts zijn er debutantenprijzen (de Gouden Ezelsoor), aanmoedigingsprijzen (de Anton Wachterprijs), prijzen voor bepaalde genres zoals detectives (Gouden Strop), kinderboeken (de Gouden en Zilveren Griffels), radio- en televisiewerk (de Edmond Hustinx-prijs) en vertalingen (de Martinus Nijhoff-prijs).

Meestal hebben prijzen betrekking op werken of oeuvres die na verschijnen worden bekroond, maar een enkele keer nodigt men een schrijver uit nieuw werk in te sturen ter bekroning. Dergelijke prijzen gaan doorgaans gepaard met of bestaan uit publicatie van de inzending (vgl. de Dimensie-prijzen).

De belangrijkste of grootste Nederlandse literaire prijzen zijn de Prijs der Nederlandse Letteren, de P.C. Hooft-prijs, de Constantijn Huygens-prijs, de Jan Campert-prijs en de AKO-prijs. De belangrijkste Vlaamse literaire prijzen zijn de Staatsprijs ter bekroning van een schrijversloopbaan, voor de Vlaamse letterkunde, voor de Vlaamse poëzie, voor het Vlaams verhalend proza, voor kritiek en essay en voor de Vlaamse toneelletterkunde.

De bekendste internationale literatuurprijs is ongetwijfeld de Nobelprijs voor literatuur, waarvoor slechts enkele Nederlandstalige auteurs ooit genoemd zijn (S. Vestdijk en Louis Paul Boon), maar die hier nog nooit toegekend is.

Een overzicht van literaire prijzen geeft H. Michaël in *Nederlandse literaire prijzen 1880-1985* (1986), welk overzicht voortgezet wordt in het *Jaarboek Letterkundig Museum* vanaf jrg. 1 (1992).

LIT: Gorp; Hiller; Laan; Metzler; *Jan Campertprijzen* (jaarlijkse publicatie met bio-bibliografische gegevens over de laureaten); D. Welsink en W. Tibergien (red.). *Aarts' Letterkundige Almanak voor het Willem Elsschotjaar 1982* (1981); P. Verstegen. *De Muze met de Januskop; dertig jaar Martinus Nijhoff Prijs* (1985); J. Verheul en J. Dankers. *Tot stand gekomen met steun van ...; vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (1990); K. Bruin. 'Het gelukkige bezit van twee heel oude, kapitaalkrachtige freules. Steun van particulieren en overheid aan de letteren in Nederland sinds 1945', in: C.B. Smithuijsen (red.). *De hulpbehoevende mecenas; particulier initiatief, overheid en cultuur, 1940-1990* (1990), p. 11-71. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

literaire theorie zie theoretische literatuurwetenschap

literatuur of letterkunde-1

Algemene aanduiding voor alle mondeling (orale literatuur) of schriftelijk overgeleverde teksten die men op uiteenlopende gronden van andere teksten onderscheidt vanwege hun veronderstelde specifieke, meestal kunstzinnige karakter. Doorgaans hanteert men daarbij esthetische normen (aesthetica), maar ook andere normen worden wel als essentieel gezien, bijv. het fictieve karakter ervan (fictie), de autonomie van een literaire tekst of het specifieke taalgebruik dat in literaire teksten een rol speelt.

In de praktijk blijkt de literatuuropvatting van individuen of van bepaalde groepen van doorslaggevende betekenis in wat tot de literaire canon gerekend wordt in een bepaalde tijd. De invloed van die literaturopvattingen laat zich goed aflezen uit de verschillende literatuurgeschiedenissen, waarin sommige auteurs bij de ene

literatuurhistoricus geheel ontbreken en bij een ander juist veel plaats krijgen toegemeten, terwijl de normen daarvoor niet worden gegeven en men de indruk wekt naar een zekere volledigheid te streven. Ook in de literaire kritiek worden dergelijke opvattingen over literairheid (vaak impliciet) gehanteerd, zoals bijv. blijkt uit het feit dat een auteur als Jos van Manen-Pieters doorgaans niet, en Jan Wolkers doorgaans wel besproken wordt. Hetzelfde kan gezegd worden over bepaalde genres of subgenres. In bepaalde perioden in de literatuurgeschiedenis blijken sommige genres afwezig, niet omdat ze in het geheel niet voorkomen, maar omdat ze niet als literatuur opgevat werden. Uiteraard had dit gevolgen voor de schrijverspraktijk: pas met de romantiek komt het proza tot volle wasdom en in de 20e eeuw de reportageroman, om enkele voorbeelden te noemen.

Een definitie van literatuur is dan ook niet te geven. Wat men wel kan doen is het beschrijven van de literatuuropvattingen die in een bepaalde periode ervoor gezorgd hebben dat bepaalde teksten wel en andere niet tot de literatuur gerekend werden. Een dergelijke beschrijving zou dan een historisch gebonden literatuurdefinitie op kunnen leveren.

De laatste jaren is er een toenemende belangstelling te constateren voor de totstandkoming van de literaire canon en voor de sociale interacties die een dergelijke canon in stand houden. Franse onderzoekers als Escarpit en Bourdieu hebben laten zien dat verschillende instituties (scholen, uitgeverijen, boekhandels, literaire kritiek, verenigingen van letterkundigen, prijzenstelsels e.d.) daar een belangrijke rol in spelen. Het onderzoek op dit gebied is het terrein van de empirische literatuursociologie. Daarnaast wordt onderzoek gedaan naar de literaire smaak (smaaksociologie: Schücking en Huygens).

In de literatuurwetenschap is het niet ongebruikelijk om de hierboven omschreven literatuur aan te duiden als primaire literatuur en de geschriften over deze primaire literatuur als secundaire literatuur.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Fowler; Gorp; Hiller; LdMA; Lodewick; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert; L.L. Schücking. *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung* (1923); G.W. Huygens. *De Nederlandse auteur en zijn publiek* (1946); J.P. Sartre. *Wat is literatuur?* (1968); R. Escarpit. *Sociologie de la littérature* (1968²); W. Müller-Seidel. *Probleme der literarischen Wertung* (1969²); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970); P. Hernadi (red.). *What is literature?* (1978); P. Bourdieu. *La distinction* (1979); P. Gebhardt (red.). *Literaturkritik und literarischen Wertung* (1980); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 19-30; J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982). [G.J. van Bork]

literatuuresthetiek

In onbruik geraakte term voor het onderdeel van de algemene kunstfilosofie (vgl. esthetica) dat zich speciaal bezighoudt of bezighield met de literatuur. Het is soms moeilijk te onderscheiden van de literatuurtheorie (theoretische literatuurwetenschap) voor zover deze gericht is op de wijsgerige benadering van het literair schone (vgl. schoonheid).

LIT: Krywalski; Metzler; MEW. [G.J. Vis]

literatuurgeschiedenis

Beschrijving van de literatuur in haar totale historische (diachrone) ontwikkeling of van een gedeelte daarvan. Dat deel kan dan een bepaalde periode omvatten (Middeleeuwen, renaissance, modernisme etc.) of de geschiedenis van een bepaald (sub)genre beschrijven (toneel, roman, kinder- en jeugdliteratuur etc.). Doorgaans beschrijven literatuurgeschiedenissen de literatuur van een bepaalde cultuurgemeenschap met een eigen taal. De literatuurgeschiedenis is een van de disciplines van de literatuurwetenschap en levert een bijdrage aan de cultuurgeschiedenis.

De historische beschrijving van de Nederlandstalige literatuur is op gang gekomen in de 19e eeuw. Een van de vroegste overzichtswerken op dit gebied is W.J.A. Jonckbloets *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1868; 4e dr., 6 dln., 1888-1892). Daarna volgden o.m. de *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (6 dln., 1906-1910) van G. Kalff en *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1908-1921; 2e dr., 7 dln., 1922-1924) van J. te Winkel. Het laatst verschenen eenmanswerk van een soortgelijke omvang is dat van G. Knuvelde: *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (4 dln., 1970-1976⁵). De *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* (1939-1951; 1975) onder redactie van F. Baur en geschreven of per deel geredigeerd door verschillende literair-historici bleef onvoltooid (9 dln., dl. 8 ontbreekt).

Naast deze geschiedenissen van de gehele Nederlandstalige literatuur verschenen tal van geschiedenisoverzichten over deelaspecten daarvan, zoals die over het toneel door J.A. Worp (2 dln., 1904-1908), over de rederijders door J.J. Mak (1944), over Middelnederlandse literatuur door W.J.A. Jonckbloet (3 dln., 1851-1855), over 19e-eeuwse literatuur door J. ten Brink (3 dln., 1888-1889) en G. Stuiveling (1941), over de Vlaamse letterkunde van 1780 tot 1950 door R.F. Lissens (1953) en over de Nederlandse literatuur van 1880 tot 1980 van T. Anbeek (1990). Ook over kinder- en jeugdliteratuur verschenen historische overzichten: D.L. Daalder schreef *Wormcruyt met suycker* (1950) en in 1990 verscheen onder redactie van H. Bekkering e.a. *De hele Bibelebontse berg*. Het standaardwerk over de Nederlandstalige literatuur in voormalig Nederlands-Indië is van R. Nieuwenhuys: *Oost-Indische Spiegel* (1972).

Deze literatuurgeschiedenissen verschillen onderling sterk van elkaar op een tweetal essentiële punten. Het eerste punt is dat van de canon. Uiteraard zal de canon van de Indisch-Nederlandse letterkunde er anders uitzien dan die van de Nederlandse literatuur, en dat geldt ook voor die van de kinder- en jeugdliteratuur. Problematischer is het verschil in canon van twee gelijksoortige literatuurgeschiedenissen. Wat Ten Brink of Kalff opneemt, verschilt van dat wat bijv. Te Winkel in zijn geschiedenis vermeldt of van wat Baur aan teksten en auteurs verwerkt. Die verschillen worden voornamelijk bepaald door verschillen in literaturopvattingen, met name over dat wat men onder literatuur verstaat.

Het tweede punt van verschil berust op de theoretische vooronderstellingen (literatuurtheorie) van waaruit men literatuurgeschiedenis schrijft. In de 19e eeuw ontstonden naast elkaar twee concurrerende theorieën: de positivistische (positivisme) en de geistesgeschichtliche (Geistesgeschichte). Ten Brinks literatuurgeschiedenis is een voorbeeld van die eerste benadering (zij het niet consequent). In zijn inaugurele rede bepleitte hij een benadering op basis van Taine's uitgangspunten (ras, milieu en moment) om daarmee wetmatigheden in het historische proces op het spoor te komen. Kalff, Verwey en later Baur zullen vooral geistesgeschichtliche uitgangspunten hanteren: via 'Einfühlung' tracht men het 'wezen' van een bepaalde periode te achterhalen.

Onder invloed van formalisme en structuralisme verschuift vervolgens de aandacht van de auteurs en hun sociaal-culturele omstandigheden naar de literaire werken zelf. Literatuurgeschiedenis wordt dan gezien als een opeenvolging of afwisseling van in die literaire werken gebruikte procédés en hun uitwerking op de lezer. Uit die

hoek stamt ook René Welleks theorie over de opeenvolging van groepen of reeksen literaire concepten in de literatuurgeschiedenis op grond waarvan men een periode-indeling kan maken.

Daarmee is eigenlijk tevens het verband aangegeven met de rol van de lezer die immers de genoemde 'werking' van teksten ondergaat. In zijn *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft* (1967) stelde Jauss dan ook een receptie-esthetische literatuurgeschiedschrijving voor. Een literatuurgeschiedenis die voor een belangrijk deel op die grondslag is geschreven is die van Ton Anbeek: *Na de oorlog. De Nederlandse roman, 1945-1960* (1986).

De laatste decennia is er uitvoerig gedebatteerd over de 'wetenschappelijkheid' of de 'empirische toetsbaarheid' van de literatuurgeschiedschrijving. Dat debat heeft o.a. geleid tot een tweetal benaderingen die de literatuurgeschiedenis een nieuwe component hebben bezorgd. De eerste is gebaseerd op het onderzoek naar literatuuropvattingen. J.J. Oversteegen legde met zijn boek *Beperkingen* (1982) de grondslag voor een nadere bestudering van literatuuropvattingen zoals die tot uiting komen in impliciete en expliciete poëtica's van auteurs. In het boek *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986) werd getracht om een beschrijving van stromingen uit de 19e en 20e eeuw te geven op grond van onderzoek naar literatuuropvattingen.

Een tweede benadering betreft de smaaksociologie of het onderzoek naar sociale instituties die verantwoordelijk zijn voor het geldende literatuurbegrip (literatuursociologie). Als vroeg voorbeeld van een smaaksociologische benadering wordt doorgaans G.W. Huygens' *De Nederlandsche auteur en zijn publiek* (1946) genoemd, maar de grondslagen voor deze benadering stammen toch vooral van L.L. Schücking (*Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*, 1933) en P. Bourdieu (*La distinction*, 1979). In het in 1993 verschenen *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* komen tal van instituties voor die een belangrijke rol gespeeld hebben in de totstandkoming van het literatuurconcept.

LIT: Best; Gorp; Hiller; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; R. Wellek. *Concepts of criticism* (1963); H. Schwartz und H. Wagner. *Literaturgeschichte* (1977); E. Kunne-Ibsch. 'Periodiseren: de historische ordening van literaire teksten' in: W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 284-297; W. van den Berg. 'Literatuurgeschiedenis en cultuurgeschiedenis', in: *Spektator* 16 (1986-1987), p. 29-40; E.K. Grootes. 'De paradoxen van de literatuurgeschiedschrijving', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 241-261; N. Laan. *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis* (1997). [G.J. van Bork]

literatuursociologie

Benadering van de literatuur waarbij die als maatschappelijk verschijnsel wordt bestudeerd. Voorzover men economische factoren als zodanig verantwoordelijk acht voor de wijze van productie van literatuur, spreekt men ook wel van materialistische literatuurtheorie, maar een probleem daarbij vormt de (on)scheidbaarheid van economische en historische aspecten.

Globaal onderscheidt men twee hoofdrichtingen in de literatuursociologie. De eerste is die van wat men wel de empirische literatuursociologie genoemd heeft, maar die men wellicht beter zou kunnen aanduiden als de interactionistische literatuursociologie. De tweede is de marxistisch georiënteerde literatuursociologie, die op haar beurt een aantal uiteenlopende richtingen omvat.

De empirische of interactionistische literatuursociologie kent eveneens een aantal varianten. De voorkeur voor de term 'interactionistische literatuursociologie' is

gebaseerd op het feit dat deze vorm van literatuursociologie tracht normen en rolpatronen in het handelen van individuen en groepen die een institutioneel karakter hebben te reconstrueren en te beschrijven. Men moet daarbij denken aan schrijversgeneraties, literaire kritiek, literatuur en school e.a. Deze vorm van literatuursociologie laat de vorm of structuur van teksten buiten beschouwing en richt zich uitdrukkelijk op de verspreiding en werking van literatuur. De nadruk komt daarmee te liggen op het tweede deel van de term, het sociologische aspect. Daarbij zijn de kanalen in het geding waarlangs literatuur als 'koopwaar' de 'consument' bereikt (Escarpit, Fügen e.a.) en de manier waarop literatuur wordt 'geconsumeerd' (Silbermann). Tot die kanalen behoren bijv. uitgever, boekhandel, bibliotheek, literaire prijs, televisie enz., maar ook de literaire vorming op school als centrum waar de literaire smaak wordt ontwikkeld en waar de toekomstige consument wordt gevormd. In de praktijk blijkt deze tak van de literatuursociologie dan ook rekening te houden met esthetische oordelen, bijv. omdat de vraag naar de kwantitatieve verspreiding van teksten niet alleen beantwoord kan worden vanuit de productieverhoudingen, maar evenzeer beantwoord moet worden met een beroep op de bij lezers kennelijk aanwezige normen. Eenvoudig gezegd gaat het hierbij niet alleen om vragen als: Wie leest? Hoe komt men aan zijn teksten? Wie bepaalt wat wordt uitgegeven? e.d., maar ook om de vraag: Waarom leest men juist dat?

Binnen de tweede opvatting richt men zich juist wel op het esthetisch object en vooral op de structurelementen die het kunstwerk bepalen. Volgens aanhangers van deze richting (Lukács, Goldmann, Adorno e.a.) is het in de literatuurwetenschap onmogelijk het waardeoordeel buiten de theorie te houden. Adorno bijv. staat een genuanceerd kritische literatuursociologie voor, die in feite de ideologie-kritische functie van literatuur moet blootleggen. Omdat deze richting duidelijk tekstgericht is, is ze minder dan de interactionistische literatuursociologie op te vatten als een hulpwetenschap.

Deze tweede richting echter laat zich vervolgens weer opsplitsen in verschillende benaderingen.

De eerste daarvan is het best te karakteriseren aan de hand van de opvattingen van Lukács en Goldmann. Lukács gaat ervan uit dat het literaire kunstwerk in de weergave van het bijzondere (personages, handelingen, gedachten enz.) het algemene of typische weerspiegelt. In die opvatting is literatuur 'realistisch' wanneer ze langs de weg van het bijzondere doordringt tot het algemene en dat uitdrukt in de vorm. De esthetiek van Lukács is prescriptief, in die zin dat hij slechts de zo gedefinieerde 'realistische' literatuur erkent als waardevol en emancipatorisch. Ook voor Goldmann staat de tekst centraal. Hij gaat ervan uit dat in de structuur van de tekst een eenduidig te definiëren conceptueel systeem wordt uitgedrukt. Dat conceptuele systeem organiseert het kunstwerk, maar drukt tevens het sociale bewustzijn van een groep of klasse uit (wereldbeschouwing, 'vision du monde' genoemd). Het kunstwerk is dus zowel product van een auteur als van een collectief bewustzijn. Zowel Lukács als Goldmann gaat voorbij aan de mogelijkheid dat een auteur het hele postulaat van de conceptuele eenheid van het literaire werk kan verwerpen. Daarom verzette Adorno zich tegen deze opvatting, omdat bijv. avant-garde-literatuur niet verenigbaar is met het standpunt van literatuur als product van een collectief bewustzijn. Volgens Adorno reageert een literaire tekst ergens op: op reeds bestaande literaire teksten, maar ook (of juist daardoor) op ideeën, ideologieën enz. Bovendien zijn literaire teksten niet eenduidig, maar polyinterpretabel, waardoor ze zich aan de mogelijkheid tot gebruik in ideologische zin onttrekken en niet tot marktwaar kunnen worden. Daarom staan bij Adorno de taalkundige mogelijkheden van de tekst voorop en geeft hij de voorkeur aan open tekststructuren die zich onttrekken aan het conceptuele denken, d.w.z. aan classificatie of systematisering, waardoor ze het gevaar lopen dat ze nuttig gemaakt kunnen worden voor enig ideologisch systeem. Ook bij Adorno blijkt het normatieve

aspect in zijn theorievorming duidelijk: teksten moeten de vervreemding (vervreemdingseffect) aan het licht brengen door zich kritisch tegenover bestaande (heersende) opvattingen op te stellen. Het zal duidelijk zijn waarom juist avant-garde-literatuur bij Adorno de voorkeur verdient.

Steeds sterker is binnen de literatuursociologie de nadruk komen te liggen op de talige aspecten van de tekst. Daarbij staat het onderzoek naar semantische en/of syntactische structuren en hun verhouding tot de werkelijkheid centraal, omdat men ervan uitgaat dat de keuze voor een semantisch of syntactisch systeem een kritische relatie van de kunstenaar met een maatschappelijk systeem kan uitdrukken. Het taalteken heeft een sociale functie en is ideologisch geladen. Het gebruik ervan is een sociale handeling. Niet alleen is er sprake van een bepaald sociolect waarbinnen lexicale en semantische eenheden een rol spelen, maar op een hoger niveau is er sprake van een structuur die groter is (omvattender) dan de zin: de transfrastische structuur of het 'discours' genoemd. Het discours kan omschreven worden als de dramatisering of personifiëring (d.w.z. het specifieke gebruik) van een bepaalde (taal)code die een groep kenmerkt. De analyse van dit discours is één van de taakstellingen van de literatuursociologie geworden. Dit discours kan opgevat worden als een reactie op andere discouursvormen, inclusief die van andere literaire teksten, zoals in pastiche, groteske, citaat, parodie, allusie e.d. het geval is, maar eigenlijk - zij het minder opvallend - in vrijwel alle literaire teksten een rol speelt. Vandaar de belangstelling voor het verschijnsel van de intertekstualiteit. Vrijwel steeds blijken teksten te reageren op gesproken of geschreven teksten en in die reacties kunnen nieuwe sociale of ideologische posities worden ingenomen die vervolgens door de literatuursociologie kunnen worden ontrafeld.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; R. Escarpit. *Sociologie de la littérature* (1958); L. Goldmann. *Pour une sociologie du roman* (1964); Th.W. Adorno. *Kritische Modellen*, vert. en ingel. door C. Offermans en F. Prior (1965); B. Brouwers. *Literatuur en revolutie* (2 dln., 1971); H.N. Fügen. *Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden* (1974); T. Eagleton. *Marxism and literary criticism* (1976); P.V. Zima. *Literatuur en maatschappij* (1981); H. Verdaasdonk en K. Rekveld. 'De kunstsociologie van Pierre Bourdieu', in: *De Revisor* 8 (1981) 3, p. 49-57. [G.J. van Bork]

literatuurtheorie zie theoretische literatuurwetenschap

literatuurwetenschap of letterkunde-2

Overkoepelende term voor het geheel van disciplines dat zich bezighoudt met de bestudering van literatuur in de meest brede zin van het woord. Onder literatuurwetenschap wordt zowel het onderzoek naar de verschillende aspecten van de nationale voortbrengselen van de literatuur gerekend, als het hele complexe gebied van de algemene literatuurwetenschap, dus zowel de theoretische literatuurwetenschap als de vergelijkende literatuurwetenschap.

Tot het onderzoek van de literatuurwetenschap behoren onder meer disciplines als literatuurgeschiedschrijving, interpretatie van afzonderlijke teksten (hermeneutiek), filologie, de bestudering van aard en functie van literatuur, het onderzoek naar de canonvorming, de genreleer, de poëtica, de retorica en het onderzoek naar de

vertelvormen. Sommigen rekenen ook de literaire kritiek tot de literatuurwetenschap, anderen beschouwen haar als object van onderzoek.

Dikwijls wordt 'literatuurwetenschap' gebruikt als synoniem voor 'algemene literatuurwetenschap' (vgl. J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap*, 1981, p. 17). Vaak ook gebruikt men de term als synoniem voor 'theoretische literatuurwetenschap' (vgl. F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap*, 1970, dat als ondertitel heeft 'grondslagen van een theorie van het literaire werk').

Ook 'letterkunde-2' wordt gebruikt als synoniem, met name wanneer het gaat om het onderwijs en onderzoek van de literatuur in een bepaalde taal. In die zin spreekt men bijv. in het Academisch Statuut van de Nederlandse of Franse taal- en letterkunde.

LIT: Best; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; R. Wellek & A. Warren. *Theory of literature* (1949); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970); W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977); Ch. Grivel (red.). *Methoden in de literatuurwetenschap* (1978); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981); J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982); J.J. Oversteegen. *Anastasio en de schaal van Richter* (1986); K. Beekman en F. de Rover (red.). *Literatuur bij benadering* (1987); D. Fokkema en E. Ibsch. *Literatuurwetenschap & cultuuroverdracht* (1992). [G.J. van Bork]

lithografie zie steendruk

litotes

Stijlfiguur waarmee men, vaak op ironische (ironie) wijze, iets wil beweren door middel van de ontkenning van het tegenovergestelde met de bedoeling om aldus de bewering bijzondere nadruk te geven. De litotes 'dat is niet slecht' betekent 'dat is zeer goed'. Deze stijlfiguur is verwant aan de antoniem. Het tegenovergestelde is de hyperbool.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

littera antiqua, antiqua of humanistische minuskel

Naam die de Italiaanse humanisten (humanisme, humanistisch schrift) in de 15e eeuw geven aan de Karolingische minuskel uit handschriften die vóór de 12e eeuw geschreven zijn (letterlijk 'de oude letter').

Ook het door de humanisten ontworpen boekschrift krijgt de naam littera antiqua. Deze schriftsoort die omstreeks 1400 wordt ontwikkeld door Florentijnse humanisten is aanvankelijk een zo nauwkeurig mogelijke imitatie van de Karolingische minuskel en wordt speciaal gebruikt voor Latijnse teksten. Al spoedig krijgt de humanistische minuskel een geheel eigen karakter door het gebruik van een spitse pen, de kleinere

letteraanzetten en voetjes en het vermijden van afkortingen (abbreviatuur). Wel blijven de ae- en et-ligatuur gehandhaafd. Dit volgroeide humanistische schrift wordt rond 1460-1470 de basis voor de drukletter romein, die aanvankelijk ook uitsluitend voor het drukken van Latijnse teksten wordt gebruikt. Teksten in de volkstaal en de in de ogen van de humanisten door middeleeuwse kopiïsten verminkte klassieke literatuur zijn in de door de humanisten verafschuwde littera textualis geschreven (gotisch schrift).

LIT: Brongers; Hiller; B.L. Ullman. *The Origin and Development of Humanistic Script* (1960); B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1979), p. 186-189; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 181-189; J. Glenisson. *Le livre au Moyen Age* (1988). [H. Struik]

littera bastarda zie littera hybrida

littera currens zie currens

littera cursiva of cursiva

Snel schrijfbaar schrifttype, met als belangrijkste kenmerken het gebruik van een spitse pen, de f en lange-s die door de schrijflijn heen gaan en het meeschrijven van de luchtlijnen, waardoor lussen aan de stokletters ontstonden. De precieze ontwikkeling van de cursiva is onbekend, maar in de 12e eeuw ontstaat er voor aantekeningen en korte notities in de marges van boeken een kleine, snel schrijfbaar schriftsoort die erg lijkt op de gewone littera textualis van die tijd. Dit aantekeningenschrift heeft veel invloed gehad op het ontstaan van de cursiva.

Aan het einde van de 13e eeuw is de cursiva volledig ontwikkeld en vanaf die tijd wordt de schriftsoort behalve als gebruiksschrift (cursiva currens) ook als boekschrift (cursiva textualis) gebruikt.

Parallel aan de verschijning van de cursiva als boekschrift loopt de verschijning van papier als schriftdrager. Vooral bij eenvoudige boeken is de combinatie cursiva - papier heel gewoon. In de 14e eeuw ontstaan er kalligrafische vormen met brede pen, die vaker in perkamenten handschriften worden aangetroffen (cursiva formata).

Met uitzondering van de Nederlanden neemt de cursiva in de 15e eeuw als boekschrift de plaats van de textualis in.

LIT: J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 170-175; G.I. Lieftinck. *Manuscripts datés et conservés dans les Pays Bas* (1964), dl. 1, p. VII-XXX; J. Stiennon. *Paléographie du Moyen age* (1973), p. 120; E. Strubbe. *Grondbegrippen van de paléografie der Middeleeuwen* (1964), p. 114; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1979), p. 175-185. [H. Struik]

littera formata zie formata

littera hybrida, littera bastarda of hybrida

Term uit de paleografie voor het laatmiddeleeuwse gotische minuskelschrift dat een mengvorm is van littera textualis en littera cursiva. Eigenlijk was de hybrida alleen in de Nederlanden duidelijk te onderscheiden van de cursiva. Net als bij de cursiva gaan de f en de lange-s door de schrijflijn, maar de lussen aan de stokken ontbreken. De hybrida is minder gebroken dan de textualis. De benaming is afkomstig uit de algemeen toegepaste nomenclatuur van Lieftinck, die de letter aanvankelijk littera bastarda noemde; deze naam wordt door sommigen nog steeds gebruikt.

Het Concilie van Constanz (1414-1418), waar de hele Europese geestelijkheid samenkwam, geldt tegenwoordig als een belangrijk moment voor de opkomst van de hybrida. Bij deze gebeurtenis maakten de Noord-Europeanen kennis met de Italiaanse, lusloze, cursiefachtige schriften en met de Italiaanse textualis die veel ronder is dan die aan de noordkant van de Alpen. Mogelijk waren deze Italiaanse schriftsoorten het voorbeeld voor de hybrida: sneller dan de textualis, netter dan de cursiva. Het schriftype komt tussen 1415 en 1420 al op als boekschrift. De hybrida was in de Nederlanden erg belangrijk als boekletter, mogelijk door de invloed van de Moderne Devotie op de boekproductie.

LIT: G.I. Lieftinck. *Manuscripts datés, conservés dans les Pays Bas* (1964), dl. 1, p. VII-XXX; E. Strubbe. *Grondbegrippen van de paléografie der Middeleeuwen* (1964), p. 115-117 (s.v. bastarda); J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973), p. 112-124 (s.v. bastarda); J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schriftypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282; J.P. Gumbert. 'A proposal for Cartesian nomenclature', in: *Miniatures, scripts, collections. Essays presented to G.I. Lieftinck* (1976), p. 45-52; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1979), p. 175-186 (s.v. bastarda); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 176-177. [H. Struik]

littera italica, italica, italiaek of humanistische cursief

Naast het humanistische boekschrift, de littera antiqua, ontwikkelt zich rond 1500 uit de Karolingische minuskel ook een snellere aaneengeschreven vorm van het humanistisch schrift, die waarschijnlijk het best gekenmerkt kan worden als een 'humanistisch' vormgegeven gotische cursief (littera cursiva). Deze cursief wordt geschreven met een zeer spitse pen en de letters hellen naar rechts. In tegenstelling tot andere cursieve schriftsoorten worden de luchtlijnen niet meegeschreven: de verbindingen tussen de letters worden gemaakt door de naar rechts uitstekende delen van de letters, zoals het streepje door de f en het vlaggetje van de r. De humanistische cursief wordt vooral gebruikt bij handschriften op papier en in de bestuurlijke administratie (gebruiksschrift); het verspreidt zich in de 16e eeuw zeer

snel, vooral ten zuiden van de Alpen. In de Nederlanden verdringt het het gotisch schrift pas in de 18e eeuw.

Op grond van de humanistische cursief ontwierp Aldus de humanistische drukletter italic, die door sommigen ook 'antiqua' genoemd wordt.

LIT: B.L. Ullman. *The Origin and Development of Humanistic Script* (1960); E. Strubbe. *Grondbegrippen van de paléografie der Middeleeuwen* (1964), p. 130; J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973), p. 112-124; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1979), p. 186-189; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 181-189. [H. Struik]

littera libraria zie libraria

littera singularis zie sigle-1

littera textualis, gotische textura, textualis of textura

In de 12e eeuw uit de Karolingische minuskel ontstane schriftsoort, gedurende de hele periode van het gotische schrift in gebruik als boekschrift. Belangrijke kenmerken zijn de a in twee verdiepingen, stokken zonder lussen, de f en lange s op de schrijfregel, de rondboogverbindingen en een zekere mate van hoekigheid (breking). Het meest gebruikte boekschrift vertoont echter weinig breking en had in de Middeleeuwen de contemporaine benaming littera rotunda, niet omdat het schrift er rond uitziet, maar omdat de voetjes van de letters gebogen zijn en niet gebroken. In deze gewone, vrij snel te schrijven textualis zijn de boeken voor dagelijks gebruik geschreven.

Het gebroken karakter van de textualis leidde ertoe, dat letterdelen als stokken, schachten en boogjes tot nog kleinere bouwsteentjes geanalyseerd konden worden. Eind 14e eeuw ontwikkelde zich dan ook een kalligrafische vorm. Deze littera textualis formata kenmerkte zich door grote letters, extreme breking van de letterdelen en ruitvormig uitgevoerde voetjes en aanzetjes. De textualis formata was een tijdrovend luxeschrift en werd voornamelijk gebruikt voor liturgische boeken, vandaar de middeleeuwse benaming littera psalterialis.

Andere kenmerkende varianten van de textualis zijn de littera parisiensis (in de zgn. Parijse bijbeltjes) en de littera bononiensis (voornamelijk juridische teksten van de universiteit van Bologna).

Met uitzondering van de Nederlanden neemt de littera cursiva in de 15e eeuw als boekschrift de plaats van de textualis in. De textualis wordt dan alleen nog voor liturgische handschriften gebruikt. In de Nederlanden blijft de textualis gewoon als boekschrift in gebruik, maar krijgt aan het begin van de 15e eeuw concurrentie van de littera hybrida.

LIT: Feather; J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 46

(1975), p. 273-82; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p.164-170. [H. Struik]

liturgisch drama

Geestelijk drama dat zich ontwikkelde uit de responsoria en de antifonen (beurtzang) van de West-Europese rooms-katholieke liturgie. Speciaal de kerkelijke hoogtijdagen waren aanleiding om onderdelen van de liturgie aanschouwelijk en in dialoogvorm voor te stellen. Zo ontstond bijv. uit de troop-1 'Quem quaeritus' van de paasdienst een steeds verder uitgebreide en gespeelde dialoog binnen de liturgie van het paasfeest, het zgn. paasspel. Op soortgelijke wijze ontwikkelde zich het kerstspel. Geleidelijk werd de taal van de liturgie, het Latijn, vervangen door de volkstaal. Bovendien werd de band met de liturgie en de bijbeltekst steeds losser door het invoegen van eigentijdse en wereldse elementen in het spel. Op die manier ontwikkelde het liturgisch drama zich tot een zelfstandig geheel dat door leken buiten de kerk kon worden gespeeld. Er ontstond zo een vloeiende overgang naar het mysteriespel.

De vroegste voorbeelden van het liturgisch drama stammen uit de 10e eeuw, bijv. het *Ordo stellae*. In de 12e eeuw werd door de kanunniken van St. Marie te Utrecht in het antiphonarium voor de kerstnacht een gedramatiseerde nocturne opgetekend. Soortgelijke teksten werden genoteerd voor de paasdag en voor Driekoningen. Voor de Lieve-Vrouwekerk te Maastricht werd rond 1200 het *Maastrichtse Paasdrama* geschreven.

Blijkbaar is het liturgisch drama aan het eind van de 13e eeuw zodanig aan de liturgie ontgroeid dat de Utrechtse synode in 1293 een verbod op de opvoering in de kerk uitvaardigde. Het is de vraag of dit verbod veel effect heeft gehad; in 1401 speelden de Haagse 'gezellen van den spele' met Pasen het spel *Ons Heren Virrisenisse* in de kerk. In 1498 werd een driekoningenspel in de kerk van Delft opgevoerd en in 1503 volgde nog een paasspel in diezelfde kerk.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; LdMA; Lodewick; MEW; Scott; Wilpert; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (dl. 1, 1903); J. Smits van Waesberghe. *Muziek en drama in de middeleeuwen* (1942); B. Hunningher. *The origin of the theatre* (1955); W. Tydeman. *The theatre in the middle ages* (1978); R.L. Erenstein (hoofred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996). [G.J. van Bork]

locus zie topos

locus amoenus

Veelvuldig in de literatuur vanaf de Oudheid voorkomend topos dat de standaardbeschrijving van een lustoord, een soort paradijs, behelst. Tot de stoffering van het ideale landschap behoren bomen, een weidje, een beekje, vogelzang, bloemen en een briesje. Het Tempe-dal in Griekenland gold als het reële voorbeeld

voor een locus amoenus. Huygens alludeert hierop in zijn *Batava Tempe, dat is't Voor-hout van 's Gravenhage* (1621).

In de Nederlandse literatuur komt dit soort standaardbeschrijvingen voor in de hoofse literatuur, met name de hoofse roman, in de arcadia, de pastorale-1 en het liefdeslied van de 17e en 18e eeuw. In de hoofse literatuur is de locus amoenus niet geschikt als locus amoris, een plaats om de liefde te bedrijven; daar geeft men de voorkeur aan een geciviliseerde locatie, vaak een hortus conclusus, een afgesloten (kasteel)tuin.

Een voorbeeld van een locus amoenus zijn de verzen 328-339 van de *Beatrijs* (ed. Lulofs, 1978⁵):

Dus quamen si den telt ghevaren
Smorgens aen een foreest,
Daer die voghele hadden feest.
Si maecten soe groet ghescal,
Datment hoerde over al;
Elc sanc na der naturen sine.
Daer stonden scone bloemkine
Op dat groene velt ontploken,
Die scone waren ende suete roken.
Die locht was claer ende scone.
Daer stonden vele rechte bome,
Die gheloverd waren rike.

Veel elementen van de locus amoenus zijn ook terug te vinden in de Natureingang aan het begin (vs. 5 vlg.) van A. vande Venne's 'Zeeusche mey-clacht ofte schyn-kycker' (1623):

Ick sach al om ent om de houven en waranden,
De boomgaerts wit gebloeyt, de groene coren-landen;
Ick sach aldaer ontrent een soete clare beeck, [...].
(*Zeeusche nachtegael*, ed. Meertens en Verkruijsse, 1982, p. 91-104).

Het tegenovergestelde van een locus amoenus is een locus terribilis.

LIT: Alphen; Best; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 191-209; D. Thoss. *Studien zum locus amoenus im Mittelalter* (1972); R.M.T. Zemel. 'De hoofse wereld in de Beatrijs', in: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 345-376. [P.J. Verkruijsse]

locus communis

Term uit de retorica voor argumenten zonder eigenlijke argumentatieve functie; ze versterken louter iets wat toch al door beide partijen algemeen aanvaard is. Hoe vaker dit soort algemeen te gebruiken argumenten gehanteerd wordt, hoe minder bewijskracht ze krijgen. Deze gemeenplaats uit de juridische praktijk leeft verder als topos en cliché-1.

LIT: Leeman/Braet. [P.J. Verkruijsse]

locus horribilis zie locus terribilis

locus terribilis of locus horribilis

Exemplarische en onheilspellende plek, het tegenovergestelde van een locus amoenus. De locatie Kiekepitte in de *Reynaert* wordt door middel van de doornstruiken en de onheilsvogel de uil afgeschilderd als een locus terribilis.

- Dats een de meeste wildernessse
Diemen hevet in eenich rike.
Ic segghe u oec ghewaerlike,
2585 Dat somwijlen es een half jaer
Dat toten borne commet daer
No weder man no wijf
No creature die hevet lijf,
Sonder die ule entie scuvuut ¹
2590 Die daer nestelen in dat cruut,
Of eenich ander voghelijn
Dat elwaer gherne wilde zijn
Ende daer bi avontuere lijdet.
Ende daerin leghet mijn scat ghehidet!
2595 Verstaet wel! Ditte es u nutte:
Die stede heetet Kiekeputte.
(*Van den vos Reynaerde*, ed. Lulofs, 1985², vss. 2582-2596).

LIT: Alphen; Gorp; Lausberg; MEW; K. Garber. *Der locus amoenus und der locus terribilis* (1974). [H. Struik]

lofdicht, encomium, loflied of lofzang

Term, aanvankelijk voor een encomium (Gr. koorzang) op de overwinnaar in de Griekse spelen, later voor een lierdicht op een historische of legendarische figuur in het algemeen, en nog later vaak ook als paradoxale lofdichten in ironische of satirische zin op personen of zaken (satire). Subgenres van het lofdicht zijn de ode, hymne en dithyrambe. Naast de serieuze lofdichten van bijv. J. van der Noot, *Lofsang van Brabant* (1578), D. Heinsius, *Lof-sanck van Jesus Christus* (1616), of J. van den Vondel, *Lof der Zee-vaert* (1623), staan de paradoxale lofdichten van bijv. Roemer Visscher, *Lof van een blaauwe scheen*, G.A. Bredero, *Lof van de rijckdom* (1613) en *Lof van de armoede* (1614) en D.P. Pers, *Suyp-stad of Dronckaerts leven* (1628).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; H.K. Miller. 'The paradoxical encomium with special reference to its vogue in England, 1600-1800', in: *Modern Philology* 53 (1955-1956), p. 145-178; E.K. Grootes en J.E. Verlaan. 'Literaire aspecten van Suyp-stad', in: D.P. Pers. *Suyp-stad of Dronckaerts leven*, ed. E.K. Grootes en J. Verlaan (1978), p. 61-73; M. Spies. 'Inleiding', in: J. van den Vondel. *Twee zeevaart-gedichten*, dl. 1 (1987), p. 143-152. [P.J. Verkruisje]

1 nachtuil

loflied zie lofdicht

lofrede, laudatio of panegyriek

Aanduiding voor een in proza geschreven rede, behorend tot het genus demonstrativum, in de Griekse Oudheid gehouden bij een feestelijke gelegenheid of ter ere van historische of legendarische figuren. Het genre is dikwijls als retorische oefening (pronkrede) gehanteerd. Soms had de lofrede het karakter van een lijkrede.

In de Nederlandstalige letterkunde is het lofdicht meer in zwang dan de lofrede. Toch zijn er wel voorbeelden te vinden, met name uit de sector van het onderwijs, zoals J. Geels *Lof der proza* (1830), oorspronkelijk als rede voorgedragen.

Typisch voor de promotie tot doctor is de laudatio van de promotor, waarin de promovendus lof wordt toegezwaid voor de door hem/haar verrichte wetenschappelijke prestatie.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

lofzang zie lofdicht

logogram

Term uit de schriftgeschiedenis voor een abstract teken dat een woord verbeeldt. Logografische schriftsystemen zijn bijv. de Egyptische hiërogliefen en het Chinees. In het Nederlands zou men tekens als '°' (= graad) en '1' (= één) logografische tekens kunnen noemen.

LIT: BDI; Feather; Gorp; Hiller; Scott; I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

logopoeia

Eén van de drie niveaus waarop een tekst kan worden beleefd en wel die op het niveau van het verstand of de rede. Daarbinnen vallen zowel semantische als taalstructurele aspecten van de tekst, bijv. woordspeling, homoniem, ironie en associatie. De andere niveaus betreffen de muzikale aspecten (melopoeia) en de visualiteit (fanopoeia).

LIT: Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Scott; E. Pound. *ABC of reading* (1934). [G.J. van Bork]

lombarde of lettrine

Term uit de codicologie voor de meest eenvoudige vorm van de initiaal. De lombarde werd gebruikt als beginletter van een nieuw tekstgedeelte in een handschrift, is meestal één tot drie regels hoog en met pen of penseel aangebracht in één kleur, vaak zwart of rood. De kleuren geel, groen en bruin zijn in handschriften uit de Nederlanden zeer zeldzaam. Een enkele keer is een lombarde van eenvoudig penwerk voorzien.

In de middeleeuwse codex heeft de lombarde oorspronkelijk een structurerende functie. Na verloop van tijd gaat ze, net als het paragraafteken, ook retorische momenten in de tekst markeren door het aangeven van de directe rede op plaatsen waar een (voor)lezer gemakkelijk in de fout zou kunnen gaan.

In eenvoudige handschriften werden de lombarden door de kopiïst zelf aangebracht, in meer luxe codices werden lombarden door een aparte rubricator (rubricatie) ingetekend of ingeschilderd aan de hand van een representant.

LIT: J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 63; W. Kuiper. 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in Middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-81), p. 50-85. [H. Struik]

longseller

Boek dat door voortdurende verkoop na verloop van vele jaren een enorme omzet bereikt, bijv. Multatuli's *Max Havelaar* (1860). Wordt een grote omzet in een korte tijd bereikt dan spreekt men van een bestseller.

LIT: Hiller. [W. Kuiper]

lopende bibliografie

Bibliografie die in regelmatig afleveringen verschijnt (per kwartaal, halfjaar of jaar) in tegenstelling tot een afgesloten bibliografie. Wil een lopende bibliografie van enige omvang hanteerbaar blijven, dan dient zij tevens een cumulatieve bibliografie te zijn. Een voorbeeld van een lopende cumulatieve bibliografie is de *Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (BNTL)* die vanaf 1965 de productie op het terrein van de neerlandistiek bijhoudt in jaarlijkse afleveringen die na enkele jaren gecumuleerd worden én die op gezette tijden ook retrospectieve delen levert.

Een lopende bibliografie hoeft niet noodzakelijkerwijze de actuele productie op het desbetreffende terrein bij te houden; een lopende bibliografie over een afgesloten periode uit het verleden behoort ook tot de mogelijkheden: zo zou bijv. een bibliografie over 18e-eeuwse tijdschriften in afleveringen kunnen verschijnen.

Het zou aanbeveling verdienen om de term 'actuele bibliografie' in te voeren voor lopende bibliografieën die de verschijnende literatuur met betrekking tot een bepaald onderwerp registreren.

LIT: BDI; Hiller; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

loskooien, ontsluiten of losslaan

Term uit de drukkerij voor het losmaken van een ingesloten (formaatmaken) drukvorm. Tot loskooien kon men overgaan wanneer men tijdens het drukken fouten in een bepaalde vorm constateerde die gecorrigeerd moesten worden (correctie op de pers). Aan het loskooien van een drukvorm zit een zeker risico omdat het zetsel kan gaan schuiven waardoor nieuwe fouten ontstaan, of omdat zelfs een gehele vorm in pastei kan vallen.

Een duidelijk geval van schuivend zetsel na loskooien voor correctie is bijv. variant 'e' in Smalleganges *Cronyk van Zeeland* (zie: P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)*, 1983, p. 371-372), waar 'geweest zin' gecorrigeerd wordt tot 'geweest zijn', waarna de toegevoegde 'j' tijdens het verder drukken weer wegzakt tot de nieuwe onjuiste versie 'geweest zi n' ontstaat.

LIT: F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1986²), p. 292-293, 294. [P.J. Verkruijsse]

losslaan zie loskooien

loterijvers, lotprose of lotsin

Kort, meestal tweeregelig (distichon) rijmpje, waarin vaak via een grap (punt dicht) of volkswijsheid (spreuk of gezegde) de hoop op het winnen van een loterijprijs uitgesproken wordt. Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw worden in Holland grote loterijen gehouden, soms gekoppeld aan de opvoering van toneelstukken door rederijderskamers, voor de stichting van oudemannen- en oude vrouwenhuizen, dol- en pesthuizen of voor de restauratie van karakteristieke gebouwen. Collecteurs gingen voorzien van een loterijkaart waarop doelstelling en prijzen waren vermeld tot ver in de omtrek rond om mensen tot het inleggen van geld te bewegen. In een boek werd bijgehouden wie voor welk bedrag loten bestelde. Iedere inlegger moest dan een rijmpje opgeven; wie niets kon verzinnen, werd voorzien uit de voorraad van de collecteur. Deze versjes werden samen met de naam van de inlegger later op lotbriefjes geschreven, die bij de feestelijke trekking uit grote korven werden getrokken.

In de archieven is een aantal collecteursregisters bewaard gebleven, die enerzijds belangrijk zijn voor bevolkingsonderzoek omdat vaak straat voor straat duidelijk wordt wie er in welke huizen woonden (de belastingcohiere bevatten alleen namen van de meer welgestelden!), en anderzijds interessant omdat er versjes in voorkomen van bekende auteurs die loten bestelden.

Er zijn gegevens bekend over o.a. de loterij voor het St. Katrijnen Gasthuis in Leiden in 1596, georganiseerd door Jan van Hout (stukken op het Gemeente-archief Leiden) en voor het Haarlemse oudemannenhuis in 1606 waarvoor ook 'Garbrant Adriaens in Bredero bij de Verckens Sluijs' in 1606 zeven loten koopt. Hij dicht daarbij als volgt:

elck garen hadt / shemels waerde schadt
die ick oock wensch alle menschen
maer den mensch is soo verkeert

dat hij sijn schade voor nut begeert / wech schadelijcke wenschen
(Haarlem, Gemeente-archief: Archief Oudemannenhuis 3b: loterijlijsten 1606).

Van P.C. Hooft zijn eveneens loterijverzen bekend, bijv.

Ontdekt de wereld niet. Waerom?
De grijns is mooyer als de mom.
(P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/ Stoett, dl. 1, 1899, p. 167).

LIT: H.E. van Gelder. 'Een loterij in 1605', in: *Jaarboek Die Haghe* (1916), p. 161-170;
N.H. van den Bosch-Nord Thomson. 'Hoe het gebouw van het Frans Hals-museum tot stand kwam', in: *Historia* 14 (1949), p. 127-141; A. Huisman en J. Koppenol. *Daer compt de lotery met trommels en trompetten!: loterijen in de Nederlanden tot 1726* (1991). [P.J. Verkruijsse]

lotprose zie loterijvers

lotsin zie loterijvers

luctus

Letterlijk: 'rouw'. Het betonen van smart of klagen maakt onderdeel uit van enkele literaire genres. Uiteraard komt de luctus voor in de elegie, maar ook binnen de mortuaire literatuur, met name de funeraire poëzie, is zij een vast bestanddeel naast de vrijwel altijd voorkomende laus (lofprijzing) en consolatio (vertroosting). De luctus is - in principe - een direct gevolg van de laus: er kan alleen smart zijn als de overledene een loffelijk iemand was.

LIT: S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969), p. 109. [P.J. Verkruijsse]

luisterspel zie hoorspel

lumbecken

Term uit de boekbinderij voor het 'garenloos' binden, zo genoemd naar de Duitse uitvinder Lumbeck. De rug van een boek wordt niet genaaid, maar schoongesneden en van lijm voorzien, waarna het omslag eromheen geplakt wordt (paperback). Het schoonsnijden van de rug heeft tot gevolg dat de katernen niet langer herkenbaar

zijn. Dit procédé wordt vooral toegepast bij pocketboeken. Een groot nadeel van de Lumbeck-methode is het na verloop van tijd losraken van de bladen.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 205. [P.J. Verkruijsse]

lijkdicht of epicedium

Gedicht bij het lijk, dus vóór de begrafenis. Een lijkdicht, behorend tot de funeraire poëzie, is actueler dan een grafdicht, dat ook nog (veel) later tot stand kan komen. De onderdelen laus, luctus en consolatio (lofprijzing, klacht en vertroosting) komen vrijwel altijd voor in lijkdichten.

Er zijn vooral in de renaissanceperiode tal van dit soort gelegenheidsgedichten geschreven, bijv. P.C. Hoofts 'Lijkklacht over Pieter Dirxz. Hasselaer' (P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/Stoett, dl. 1, 1899, p. 146-151).

LIT: Buddingh; Cuddon; MEW; Preminger; Wilpert; S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969), p. 162-189; H.H. Krummacher. 'Das barocke Epicedium', in: *Jahrbuch deutsche Schillergesellschaft* 18 (1974), p. 89-147. [W. Kuiper]

lijkrede, epitaaf, epitaphium of grafrede

Aanduiding voor een reeds in de Oudheid bestaande rede (vgl. genus demonstrativum) ter gelegenheid van het overlijden van een bepaalde persoon (mortuaire literatuur). Het genre ontwikkelde zich in de Franse renaissance als 'oraison funèbre', voorzien van veel Latijnse citaten en retorische versieringen (Ronsard, Bossuet). In de Nederlandstalige letterkunde is het genre van de lijkrede weinig beoefend. Als het voorkwam, volgde het dezelfde regels die golden voor het lijkdicht of de elegie: eerst de laus (lofprijzing), dan de luctus (rouw) en tenslotte de consolatio (troost). Een van de laatste beoefenaren van de literaire grafrede is J. Kinker met zijn 'Inleidende aanspraak' (proloog) voorafgaande aan de 'Treurzang' ter gelegenheid van de dood van Washington (1800).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; MEW; Scott; Preminger; Wilpert; S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969); G.J. Vis. *De verlichte muze* (1982), p. 119-126. [G.J. Vis]

lijngaatje zie prik

lyriek

Genreaanduiding voor één van de traditioneel als hoofdindeling gehanteerde klassen van literaire teksten: lyriek, epiek en dramatiek. Deze driedeling is sinds 1800 vrij

algemeen gangbaar. Goethe beschouwde het drietal als 'Naturformen der Poesie', opgevat sindsdien als conventionele ordeningsschema's. In deze lijn onderscheidde E. Staiger in de 20e eeuw de grondbegrippen lyrisch, episch en dramatisch, waaraan hij een ontologisch fundament gaf. Hij vatte ze op als elementaire fasen in het menselijk bestaan: de emoties van het kind, de beelden van de volwassene en de logica van de grijsaard. Naar aanleiding hiervan beschouwt men nog steeds, binnen deze triade, de lyriek als directe uiting van individuele gemoedsbewegingen. Men komt dan ook veelvuldig de opvatting tegen dat genoemd kenmerk van lyriek meer in poëzie te vinden is dan in proza. Maar gelet op de Goetheaanse 'wezensdefinitie' kan men lyriek uiteraard ook aantreffen in clausen van toneelstukken, vooral wanneer deze de vorm hebben van exclamaties, mijmeringen of andersoortige rechtstreekse gemoedsuitingen. Mede in verband met de geschiedenis van de term (Grieks lyra = lier) en de daarmee samenhangende relatie met de muziek, wordt dikwijls als een van de voornaamste subgenres het lied genoemd. Grote aandacht besteedt de lyricus aan de klank, niet alleen in ode, sonnet en elegie, maar ook in epigram, Perzisch kwatrijn, limerick en satire.

Men maakt een onderscheid tussen directe lyriek als rechtstreekse uiting van een ik-figuur, en indirecte lyriek, waarin veel symbolen voorkomen. Als voorbeeld van het eerste zou men het gedicht 'Ego flos' van G. Gezelle kunnen noemen. Als voorbeeld van het laatste 'Regen' van J.H. Leopold.

Het spreekt vanzelf dat het gevoelsmatige karakter van dit genre en de daarmee corresponderende subjectieve bepaling door de lezer van datgene wat lyriek genoemd kan worden, vooral in de adjectivische variant 'lyrisch', ertoe leidt dat de term ook gebruikt wordt voor sommige werken in proza met genoemde kenmerken. In dit verband kan gewezen worden op het prozawerk *Ik en mijn speelman* (1928) van A. van der Leeuw als een lyrische tekst.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; E. Ermatinger. *Philosophie der Literaturwissenschaft* (1930); K.W. Hempfer. *Gattungstheorie* (1973); E. Staiger. *Grundbegriffe der Poetik* (1973); P. Dronke. *The medieval lyric* (1978²). [G.J. Vis]

lyrisch subject

Aanduiding voor de tekstuele instantie die de impliciete auteur van het lyrisch gedicht (lyriek) zou kunnen worden genoemd. Hierbij moet men aantekenen dat het lyrisch subject soms min of meer expliciet aanwezig is in de tekst, daar waar woorden als 'ik' of 'mijn' worden gebruikt (het 'lyrisch ik').

LIT: Boven/Dorleijn; J. van Luxemburg e.a. *Over literatuur* (1996), p. 141-142. [G.J. Vis]

M

maat zie metrum

macaronisch gedicht

Vorm van burleske poëzie (burleske literatuur) waarin twee of meer talen, of elementen daarvan, dooreen gemengd worden met het doel een humoristisch effect te bereiken. Zo vindt men Latijn en Nederlands (en mengvormen daarvan) in de volgende strofe uit het gedicht 'De huishoudelijke vergadering [van de *Gids*-redactie]' van J.J.L. ten Kate:

HEYE per sonetticum
POTGIETERIUS per prosam
Humoristico-morosam
Vullant mengelwerkium!...
Sic secundus Nummerus
Fiat meesterstukkius.
(*Braga*, 1, 1842-1843, ed. Winkler Prins, 1883, p. 76).

John O'Mill (pseud. van J. van der Meulen) schreef in zijn bundels *Lyrical laria* (1956) en *Curious couplets* (1958) gedichten waarin hij Engels en Nederlands op een komische manier met elkaar vermengt tot zijn 'dutch and double dutch'.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. Dahl. *Makkaronisches Poetikum* (1962). [G.J. Vis]

maculatuur

Drukkersterm voor bedrukt of beschreven perkament en papier dat niet meer van nut was en daarom versneden werd om dienst te doen als versteviging van een boekband. Vellen die gediend hadden als proefdruk of drukproef konden tot maculatuur versneden worden, maar ook codices (codex) die als kopij in een drukkerswerkplaats gebruikt zijn, werden in repen tussen de boekband verwerkt als hartstrookjes. Uit oude boekbanden komen dientengevolge vaak fragmenten van Middelnederlandse teksten tevoorschijn; met name de Karelepiek (Karelroman) is in dit soort maculatuurfragmenten (membra disiecta) overgeleverd.

Een voorbeeld van een opzienbarende vondst van maculatuur is de ontdekking in 1971 van een aantal fragmenten van een papieren handschrift van de *Reinaert* in een 16e-eeuwse band (*Vijf jaar aanwinsten 1969-1973 [...] Koninklijke Bibliotheek Albert I [...] Brussel*, 1975, p. 39-42).

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 240; J. Deschamps. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972²), p. 1; E. Pellegrin. 'Fragments et membra disiecta', in: A. Gruys en J.P. Gumbert. *Codicologica* 3 (1980), p. 72-79; J.M.M. Hermans (red.). *Het middeleeuwse boek in Groningen* (1981), p. 21. [P.J. Verkruijsse]

made-up copy

Term uit de analytische bibliografie voor een defect exemplaar-1 van een boek dat door een bezitter gecombineerd is door er bladen (blad-2) of katernen van andere (nog defectere?) exemplaren of van andere drukken of uitgaven aan toe te voegen. Wanneer het gehele katernen van een ander exemplaar van dezelfde druk betreft,

is moeilijk te constateren dat er iets is toegevoegd, tenzij bijv. een andere uitgave op afwijkend papier is gebruikt of wanneer wormgaatjes, watervlekken e.d. niet aansluiten. Als het alleen bladen betreft, is het de vraag of een bezitter zijn exemplaar heeft willen aanvullen of dat het wellicht een cancellans (cancel) van de drukker/uitgever is.

Completering van exemplaren met onderdelen van andere drukken is goed mogelijk wanneer het pagina-voor-pagina-herdrukken betreft waarin dezelfde pagina's dezelfde tekst bevatten, bijv. het exemplaar van Johan de Brunes *Emblemata*, aanwezig in de Bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (UB Amsterdam). Dit exemplaar behoort tot de druk 1624, maar het laatste katern, het Yy-katern, van die druk is vervangen door het Yy-katern van de regel-voor-regel-herdruk van 1661 waaruit ook de nieuwe aanvullende katernen Zz-Bbb aan dit exemplaar zijn toegevoegd.

Bij pagina-voor-pagina-herdrukken zou het tot de uitgeverspraktijk kunnen behoren om ter besparing van papier restant-vellen van een eerdere druk te verwerken in de nieuwe druk.

LIT: Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 320. [P.J. Verkruisje]

madrigaal-1

Term uit de muzikale en literaire genreleer ter aanduiding van een wereldlijk zangstuk dat in de 14e eeuw in Italië is ontstaan. Het was opgebouwd uit drie strofen waarvan de eerste twee een bouw hebben die verwant is aan die van de Minnesängerstrofe, en de laatste een Abgesang (staart) is. Oorspronkelijk tweestemmig, zonder begeleiding (a capella), is de madrigaal later meestal vijfstemmig. Kenmerkend is het ruime gebruik van toonschildering en muzikale woordillustratie, hetgeen later doorwerkte in de uit de madrigaal ontwikkelde wereldlijke cantate. De tekst heeft meestal een pastoraal, satirisch of amoureuus karakter.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; LdMA; Metzler; MEW; Myers; Simms; Scott; Shipley; Wilpert; K.Ph. Bernet Kempers. *Muziekgeschiedenis* (1965⁶), p. 243, 246. [G.J. Vis]

madrigaal-2

Term uit de genreleer voor een in Italië ontstaan gedicht dat sinds 1500 meestal bestaat uit twee elfsyllabige terzinen en één of twee disticha met een variabel rijmschema. Sommige madrigalen hebben slechts zes verzen, andere meer, maar nooit meer dan vijftien.

De thematiek is meestal de natuur of de liefde. Aanvankelijk heeft het een landelijk-idyllisch karakter. Het slot bevat vaak een wijsgerige, didactische of (in latere perioden) satirische wending. In de Nederlanden vindt men het madrigaal sinds de 16e eeuw als een elegant erotisch herdersliedje (arcadia, pastorale-1), bij voorkeur gebouwd op drie rijmklanken. Nederlandstalige madrigalendichters zijn o.a. Constantijn Huygens (1596-1687) en H.J. Roullaud (1729-1790).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; *Oosthoek encyclopedie*, dl. 12 (1979⁷). [G.J. Vis]

magazine zie tijdschrift

magazijn zie tijdschrift

magisch realisme

Richting in de kunst waarin een poging wordt gedaan de empirisch vaststelbare werkelijkheid te verbinden met een 'andere' of 'hogere' werkelijkheid, nl. die van een geestelijke of psychische orde. Niet alleen wordt getracht door een bepaalde weergave van de realiteit die hogere of psychische orde op te roepen, maar ook worden bewust metafysische verschijnselen verwerkt in een overigens nauw bij de realiteit aansluitende weergave. Daardoor ontstaan hallucinerende beelden of droomeffecten die opkomen in een met grote precisie getekende werkelijkheid. Op die manier wordt getracht een synthese te bereiken tussen werkelijkheid en verbeelding.

De term magisch realisme is afkomstig van de Italiaan M. Bontempelli (*Gente nel tempo*, 1937) en werd toegepast op het werk van uiteenlopende auteurs als E.T.A. Hoffmann (*Der goldene Topf*, 1816), E.A. Poe (*Tales*, 1840, 1845), Alain Fournier (*Le grand Meaulnes*, 1913) en S. Vestdijk (*De kelner en de levenden*, 1949). Het is zeer de vraag of het werk van deze auteurs onder de noemer magisch realisme is samen te brengen, immers ook het symbolisme streeft naar de verbinding van het reële met het hogere, met name onder invloed van Plato's ideeënleer, terwijl het surrealisme het psychische met onze ervaringswerkelijkheid verbindt. Lanckrock is zelfs van mening dat er helemaal niet van een stroming gesproken kan worden, omdat het verschijnsel al sinds de Oudheid in de kunst voorkomt en het zich daarom verheft boven de verschillende -ismen (alleen de naam is nieuw; het verschijnsel is tijdloos). Dit standpunt wordt gedeeld door magisch-realistten als Johan Daisne en Hubert Lampo, en daarom ontbreekt ook steeds een nadere tijdsbepaling voor deze richting in de kunst. De twee genoemde auteurs zijn de enige Nederlandstalige schrijvers die zichzelf magisch-realist noemen. Bij Daisne gaat het vooral om de verbinding droom-werkelijkheid. Het magisch realisme is voor hem bovenzinnelijkheid die door menselijke tussenkomst wordt opgeroepen en niet bijv. door een god of een wonder. Daisne spreekt zelf in dit verband over romantisch magisch realisme, een omschrijving die hij van toepassing acht op zijn romans *De trap van steen en wolven* (1942) en *De trein der traagheid* (1948). Voor Lampo speelt vooral het begrippenapparaat van C.G. Jung een rol: het collectief onbewuste, het archetype, de mythe. Door inspiratie komen tijdens het schrijven archetypen tot stand waardoor de zintuigelijke ervaringswereld doorbroken wordt of op een hoger plan wordt geplaatst. Lampo zelf beschouwt zijn roman *De goden moeten hun getal hebben*

(1969) als het klassieke voorbeeld van dit type magisch realisme. Andere magisch-realistische romans van Lampo zijn o.m. *Terugkeer naar Atlantis* (1953) en *De komst van Joachim Stiller* (1960). Ook met betrekking tot het werk van Bordewijk (*Noorderlicht*, 1948; *Rood paleis*, 1936) wordt wel van magisch realisme gesproken.

LIT: Baldick; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; R. Lanckrock. 'Inleiding tot het magisch-realisme', in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 6 (1951-1952), p. 508-534; J. Daisne. *Het geluk. Wat is magisch realisme?* (1966); H. Lampo. *De zwanen van Stonehenge* (1972); H. Lampo. *Joachim Stiller en ik* (1978); C. van de Putte. *De magisch-realistische romanpoëtica in de Nederlandse en Duitse literatuur* (1979); W. Bronzwaer. 'Bordewijks Noorderlicht', in: *De vrije ruimte* (1986), p. 102-124. [G.J. van Bork]

magnum opus

Algemene term voor een 'groot werk' dat door iemand verricht is, maar vooral ook gebruikt voor iemands in kwalitatief en kwantitatief opzicht voornaamste werk binnen zijn totale boekproductie. De uitdrukking wordt gehanteerd voor zowel primaire als secundaire literatuur, bijv. voor *Het verdriet van België* van Hugo Claus of de veeldelige serie *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong. De term wordt tegenwoordig vaak ook ironisch gebruikt.

LIT: Cuddon; Scott. [P.J. Verkruijsse]

majuskelcursief zie capitalis cursiva

majuskelschrift

Term uit de paleografie voor een lettersoort waarvan alle letters dezelfde hoogte hebben (bijv. L en E zijn even hoog) en er geen schachten van letters naar boven of naar beneden uitsteken (bijv. P staat net als A op de schrijflijn). Onderscheiden worden de capitalis quadrata, de capitalis rustica en de capitalis cursiva. In het dagelijks spraakgebruik noemt men de majuskel een hoofdletter; in de typografie (drukkunst) spreekt men van kapitaal. Naast majuskelschrift kennen we ook minuskelschrift.

LIT: Best; Hiller; Scott; Wilpert; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 106-116. [H. Struik]

maniërisme

Met de van oorsprong kunsthistorische en vaak negatief geladen term 'maniërisme' kan een bepaalde periode worden aangeduid, een bepaalde stijl binnen die periode

of een algemeen stijlkenmerk dat in meer perioden aangetroffen wordt. Het maniërisme als periode wordt gewoonlijk gesitueerd in de 16e eeuw (vanaf 1520) en heeft dan betrekking op de navolgers van Rafaël en Michelangelo die op hun manier ('maniera') verder werkten. Het maniërisme wordt dan beschouwd als een overgangsstadium tussen renaissance en barok, als een exponent van de schokkende ontwikkelingen die begin 16e eeuw begonnen (reformatie), respectievelijk plaatsvonden (1527 Sacco di Roma).

De belangrijkste stijlkenmerken zijn enerzijds een bewuste doorbreking van de klassieke regels, een neigen naar parodie en ironie en in het uiterste geval naar absurdisme en anderzijds een streven naar uiterste verfijning in ordening, vorm en (wat betreft de beeldende kunsten) kleur. Alles wat met een achteloos lijkend vernuft en vakmanschap vervaardigd is, wat complex is geconstrueerd met schijnbaar meer aandacht voor de vorm dan voor de inhoud, zou men maniëristisch kunnen noemen. Na de chaos van het maniërisme zou de barok, al dan niet gesteund door de contrareformatie als gevolg van het Concilie van Trente (1545-1563), weer rust en zekerheid brengen. Volgens Hocke wil de maniërist alleen nog maar delectare, het publiek voortdurend verbluft doen staan.

Absurditeit en oververfijning kan men vervolgens ook in andere kunsthistorische perioden aantreffen: sommigen hebben het expressionisme van rond 1920 maniëristisch genoemd. Volgens Curtius duikt maniërisme telkens weer op wanneer zich een klassieke stijl gevormd heeft. Tegenover de 'normale' retorische stijlmiddelen, die altijd toch ook het gevaar van overdrijving in zich bergen, wordt in de literatuur van maniëristen graag, veel en 'zinloos' gebruik gemaakt van de hyperbaton (Distanzstellung), perifrasede, paronomasia, metaforen, beeldgedichten-2, asyndetische vergelijkingen, dubbelzinnigheden enz. Wat Curtius betreft mag de term 'barok' plaatsmaken voor maniërisme omdat ook daar maniëristische tendensen overheersen.

De maniëristische stromingen van de late renaissance hebben in de nationale literaturen een eigen aanduiding gekregen: in Italië kan men het marinisme ertoe rekenen, in Spanje het gongorisme, in Frankrijk de préciosité, in Engeland het euphuïsm en in Duitsland de Schwulst. In de Nederlanden is er geen aparte term voor, hetgeen wellicht te wijten is aan het feit dat de renaissance hier pas doordrong en in zeer korte tijd tot bloei kwam toen die fase elders al vrijwel afgesloten was.

Het is dan ook zeer de vraag of in de Nederlandse literatuur van de renaissance maniëristische auteurs aangewezen kunnen worden. Een aantal kenmerken geldt immers ook voor het petrarkisme. Verkuyl heeft op de vraag of Huygens wellicht in navolging van John Donne een marinist was een negatief antwoord geformuleerd. Wanneer men het maniërisme als een repeterend fenomeen beschouwt (en de kunsthistorici neigen nu daartoe), dan kan men bijvoorbeeld zowel de sensitieve en verfijnde stijl van Couperus (decadentie) eronder vatten als het met neologismen, clichés en opzettelijke stijlfouten doorspekte proza van Kees van Kooten.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Knuvelder, dl. 2 (1971), p. 10-15; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; E.R. Curtius.

Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter (1973⁸), p. 277-305; *De triomf van het Maniërisme* (tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam, 1955); W. Sypher. *Four stages of Renaissance style* (1956); G.R. Hocke. *Manierismus in der Literatur* (1966); P.E.L. Verkuyl. 'Is Huygens een marinist?', in: *NTg* 56 (1963), p. 129-140, 193-205; G. Ueding. *Einführung in die Rhetorik* (1976), 94-97; *Zauber der Medusa; europäische Manierismen* (tentoonstellingscatalogus Künstlerhaus Wenen, 1987); R. van Gelder. 'Bizar raffinement', in: *NRC/Handelsblad*, 15 mei 1987. [P.J. Verkruysse]

manifest

Aanduiding voor die vorm van individuele of collectieve auteurspoëtica (poetica-3) die als openbare verklaring de functie heeft van een programmatisch geschrift. Veelal worden er nieuwe literaire opvattingen in kenbaar gemaakt.

Het manifest dient soms ter begeleiding van een (geïntendeerde) nieuwe beweging in de literatuur. Dit is bijv. het geval met Albert Verwey's *Inleiding in de nieuwe Nederlandsche Dichtkunst* (1905), een programmatisch geschrift dat, goeddeels in de vorm van een terugblik op de ontwikkelingen in de jaren 1880-1900, een aantal besliste poëtische uitspraken doet over de richting die de literatuur diende in te slaan. Dit manifest verscheen afzonderlijk in hetzelfde jaar waarin Verwey's tijdschrift *De Beweging* zijn eerste jaargang beleefde en waarmee het nauw verband hield. Menig nieuw tijdschrift opent met een manifest, zoals het 'Ter inleiding' van Ter Braak op *Forum* in aflevering 1 van jaargang 1 (1932). Maar er zijn ook andere vormen van openbare literaire verklaringen. Men denke aan de auteur die zijn eigen werk inleidt (Johannes Kinkers 'voorredes' bij zijn *Gedichten 1819-1821*) of andermans werk (Willem Kloos' inleiding op de *Gedichten* van Jacques Perk (1882), gezien als het programma van Tachtig). Ook menige bloemlezing bevat een manifest als inleiding, zoals die van D. Binnendijk op *Prisma* (1930) of van Gerrit Kouwenaar op *Vijf 5 tigers* (1955).

Afzonderlijke vermelding verdient het manifest als tekstsoort in het modernisme. De historische avant-garde gebruikte het manifest als geheel nieuw genre. Hierin presenteerde men zijn opvattingen over literatuur, kunst en maatschappij aan het publiek door middel van een grote variëteit van typografische en retorische middelen.

Over het geheel bezien kan men zeggen dat het vooral sinds de romantiek veel voorkomt dat belangrijke vernieuwingsbewegingen met manifesten zijn ingeluid, vanaf het afzonderlijk verschenen 'Prospectus' ter inleiding van *De Gids* (1837) tot de artikelenreeks *Analyse en oordeel* van J.J. Oversteegen in *Merlijn* (1965) en het *Manifest voor de jaren zeventig* (1970) van Peter Andriessse, Hans Plomp, Heere Heeresma en George Kool. De beoefenaar van de literatuurgeschiedenis kan in het verschijnsel manifest aanknopingspunten vinden voor voorstellen inzake periodisering.

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967), p. 44-113; J.C. Brandt Corstius. *Het poëtisch programma van Tachtig* (1968); J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1970); R. Vervliet. *De literaire manifesten van het fin-de-siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914* (1983); G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1990²), p. 182-203. [G.J. Vis]

mannelijk rijm of staand rijm

Term uit de prosodie waarmee die vorm van eindrijm wordt aangeduid waarbij rijmvrager en rijmgever een eensyllabige rijmklank hebben, bijv.

In spin
De bocht gaat in (kinderrijmpje).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Lodewick; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

mannelijke cesuur

Term uit de prosodie voor een cesuur die valt na de eerste (beklemtoonde) syllabe van de dactylus, schematisch voorgesteld: -,~~, bijv.

Ginds de alver-//woestende// krijg, en de //nimmer ver-//zadigde// bloeddorst
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 87).

In tegenstelling tot de mannelijke cesuur valt bij de vrouwelijke cesuur de pauze na de tweede syllabe van de dactylus: ~~,~.

Sommigen breiden de term uit tot elke cesuur die valt na een beklemtoonde syllabe in een metrisch (metrum) vers.

LIT: Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

mantel- en degenstuk

Term ontleend aan het Spaanse toneel, 'comedia de capa y espada', voor komedies of tragikomedies uit de periode van de renaissance waarin gecompliceerde, avontuurlijke en spannende liefdesgeschiedenissen voorkomen met veel vermommingen, travestieën en duels. De stukken spelen in kringen van de lagere aristocratie of hogere burgerij waar mantel en degen tot het wandelkostuum behoorden. Dit toneelgenre trekt zich weinig aan van de klassieke voorschriften en kent dan ook naast een hoofdintrige vaak meer nevenintriges en tussenspelen. Lope de Vega heeft tal van mantel- en degenstukken geschreven. In Nederland is hij in de 17e eeuw vooral nagevolgd en vertaald door Theodoor Rodenburgh. Ook het melodrama uit de periode van de romantiek heeft nog invloed ondergaan van de Spaanse mantel- en degenstukken.

LIT: Gorp; Laan; Metzler; MEW. [P.J. Verkruijsse]

manuscript-1 zie handschrift

manuscript-2

Term uit de editiewetenschap en de manuscriptologie voor een handschrift voor eigen gebruik (klad), dit in tegenstelling tot de codex, de handgeschreven kopij en het gedrukte boek. In de drukkerswereld worden ook typoscripten als manuscript aangeduid. Een door de auteur zelf geschreven manuscript noemt men een autograaf; een afschrift door een ander een apograaf. Ook brieven horen tot de manuscripten.

De meeste bibliotheken bezitten een handschriftencatalogus waarin ook de manuscripten zijn opgenomen, zoals de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag: *Inventaris van de handschriften* (voorl. uitg., dl. 1 (1988), dl. 2 (1993)), de Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel: *Catalogue des manuscrits* (13 dln., 1901-1948), de Universiteitsbibliotheek Amsterdam: *Catalogus der handschriften* (7 dln., 1899-1923); de Universiteitsbibliotheek Leiden: *Catalogus librorum manuscriptorum*

(samengesteld door Jacob Geel, 1852), de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (UB Leiden): *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij* (dl. 1, 1847), de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KB Den Haag): D.J.H. ter Horst, *Catalogus van de handschriften der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, in bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage* (1938), de Universiteitsbibliotheek Gent: *Inventaris van de handschriften* (1977).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Mathijssen; Metzler; MEW; Scott. [P.J. Verkruijsse]

manuscriptologie of handschriftenkunde

Door W.Gs Hellinga geïntroduceerde term voor die tak van de bibliologie die zich bezighoudt met handgeschreven teksten uit de periode van de boekdruckers (manuscript-2). Na ca. 1500 worden er praktisch geen codices (codex, handschrift) voor publieksdoeleinden meer afgeschreven. Manuscripten hebben een sterk persoonlijk karakter en zijn niet bedoeld voor een lezerspubliek; ze vallen daarom niet onder de codicologie, maar hebben een eigen hulpwetenschap tot hun beschikking.

In tegenstelling tot in de codicologie, waar de term codicografie inmiddels geïntroduceerd is, zijn er in de manuscriptologie nog vrijwel geen beschrijvingsmodellen ('manuscriptografie') ontwikkeld voor manuscripten.

LIT: BDI; MEW. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

marge

Witte rand (wit) rondom de blad- of zetspiegel. Men onderscheidt een boven- of kopmarge, waarin paginering, foliëring of een kopregel kunnen voorkomen. In de beneden- of staartmarge wordt ook wel gepagineerd. Daarnaast kan men in de benedenmarge een katernsignatuur, een reclame of custode aantreffen. Door het bijsnijden van de bladen voor het binden, kunnen deze marginalia soms wegvallen. In de binnen- en buitenmarge treft men regelmatig glossen (glos), noten (noot), commentaar of een synopsis aan (een noot aan de voet van een pagina, een zgn. voetnoot, maakt echter deel uit van de bladspiegel). Vaak zijn deze marginalia oorspronkelijk, maar even vaak zijn het gebruikssporen.

Voor een middeleeuwse codex geldt: hoe ruimer de marges, des te kostbaarder het boek, want perkament was duur en het was economischer om het dicht te beschrijven. Ook moderne bibliotheek werken onderscheiden zich door ruimere marges.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; C.F. Buehler. 'The Margins in Mediaeval Books', in: *The Papers of the Bibliographical Society of America* 40 (1946), p. 32-42; R.W.P.H. Scheller. *Opmaak & Mise-en-page. Een onderzoek naar de beginselen der vroegste boekkunst* (1966); H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 338-347. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

marginalia

Letterlijk: randopmerkingen of kanttekeningen. In de late Oudheid en de Middeleeuwen was het gebruikelijk dat in wetenschappelijke teksten aanvullingen, uitleg, commentaar (glos) door de eigenaar-gebruiker van het handschrift in de marge werden bijgeschreven, voor welk doel de marge soms bij het schrijven van het handschrift extra ruim bemeten was.

Daarnaast kennen we marginalia als gebruikssporen, bij wijze van correcties en ter ondersteuning van de voordracht zoals in de Haagse *Lancelot-compilatie* (ed. Besamusca, Brandsma e.a., 1990), en als markering van belangrijke passages (nota-2).

In later tijd werden marginalia met een vaak 'kritisch' of spottend karakter bij teksten bijgeschreven. De verzelfstandiging van dit soort randopmerkingen in afzonderlijk gepubliceerde bundels of in tijdschiftrubrieken bleef men marginalia noemen. Dirk Costerbundelde bijv. aforismen onder de titel *Marginalia* (1919) en in o.m. *De Vrije Bladenkwam* een rubriek van die naam voor (1925-1929).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; D. van der Poel. 'Over gebruikersnotities in het Rose-handschrift K.A. XXIV', in: *NTg* 79 (1986), p. 505-516. [G.J. van Bork/W. Kuiper]

Mariaklacht

Genre uit de geestelijke letterkunde waarin Maria haar smart om het lijden en sterven van Christus onder woorden brengt. De oudst bekende vertegenwoordiger van het genre is de Mariaklacht van Efreem de Syriër (373). In de 12e eeuw, gelijktijdig met de opkomst van de Mariadevotie en een toenemende aandacht voor het lijden van Christus, verschijnt de Mariaklacht in West-Europa. De oudste en belangrijkste vertegenwoordigers zijn de *Planctus ante nescia* van Godfried van Breteuil (± 1180) en de zgn. *Planctus van pseudo-Bernardus* van Ogirius (vóór 1205). Vooral de laatste is tot na de 16e eeuw van grote invloed geweest.

Het precieze ontstaan van de Mariaklacht is niet duidelijk. Wel is bekend dat men al eerder aandacht had voor het lijden en de droefheid van Maria (o.a. Augustinus). Invloed uit de byzantijns-christelijke kerk is waarschijnlijk, maar niet bewezen. Evenmin is aangetoond dat het genre rechtstreeks beïnvloed is door de liturgie of het paasspel. Wel is het zeker dat er in de voorchristelijke dodencultus een voedingsbodem aanwezig was waaruit de Mariaklacht kon opbloeien: de Mariaklacht is in feite een gesublimeerde dodenklacht. De betekenis ervan was voor de middeleeuwse mens van een heel andere aard dan voor ons; de klacht is geen uiting van alleen droefheid zoals wij die omschrijven: in haar oorsprong heidens bevat de Mariaklacht nog veel heidense elementen. Een daarvan is mogelijk dat Christus beklaagd *moet* worden om te kunnen herrijzen.

Een Middelnederlandse vertegenwoordiger van het genre is Jacob van Maerlants *Ener disputacie van onser vrouwen ende van den heiligen cruce* (*Strophische Gedichten*, ed. Verdam en Leendertz Jr., 1918, p. 90, vss. 14-65). Een bijzondere, oorspronkelijk Middelnederlandse Mariaklacht staat in *Vanden Levene ons Heren* (ed. Beuken, 1968, dl. 1, p. 112-123, vs. 3267-3514). Van deze klacht zijn geen Latijnse bronnen bekend.

In de 17e eeuw beleefde de Mariaklacht nog een nabloei in de Zuidelijke Nederlanden. Een voorbeeld hiervan is de *Clachte van Maria beneven het cruys* van Justus de Harduyn (*Goddelicke Lofsanghen*, ed. Dambre, 1933, p. 109-111).

LIT: LdMA; Wilpert; K.C.M.W. de Vries. *De Mariaklachten* (1964). [H. Struik]

Marialegende

Begrip uit de genreleer voor een legende waarin Maria een hoofdrol vervult. Soms betreft het legenden over het aardse leven van Maria, zoals dat is overgeleverd in de apocriefe evangeliën en in middeleeuwse bronnen. Gewoonlijk betreft het verhalen waarin Maria op wonderbaarlijke wijze ingrijpt in het leven en door mirakelen haar getrouwen beloont of uit gevaren redt (mirakelspel). De Marialegenden ontstaan in de 12e eeuw en zijn bijzonder populair bij dominicanen en franciscanen. Onder hun invloed verandert het 12e-eeuwse beeld van Maria van de verheven Moeder Gods, afgebeeld als de koningin van de hemel, in de 13e eeuw in een glimlachende troostende moeder die optreedt als middelaarster tussen God en de (zondige) mens.

De bloeitijd van de Marialegende is de 13e eeuw. Belangrijke bronnen voor Marialegenden in de volkstaal zijn de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine en de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach. In de *Spiegel historiael* partie I, boek 7, hfdst. 47-94 (ed. De Vries & Verwijs, dl. 1, 1863, p. 321-376) heeft Jacob van Maerlant een aantal Marialegenden vertaald uit de *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais. Uit de 14e eeuw dateren de *Beatrijs* (ed. Meder en Wilmink, 19⁹⁵) en *Theophylus*.

LIT: Best; Buddingh'; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; C.G.N. de Vooyo. *Middelnederlandse Marialegenden* (2 dln., 1903); C.G.N. de Vooyo. *Middelnederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozateksten en het volksgeloof der middeleeuwen* (1926²).[H. Struik]

Marialied

Geestelijk lied (geestelijke lyriek) over of ter ere van Maria. Het Marialied is in de Middeleeuwen niet zo belangrijk geweest als op grond van de omvang van haar verering verwacht zou mogen worden; de betekenis van Maria voor het geestelijk lied is niet te vergelijken met de plaats die ze in de exempelen (Marialegende) bekleedt. Dit hangt samen met de plaats die Maria inneemt in de prediking van vooral de franciscanen: Maria is de voorspraak, het middel, het doel is Christus; de franciscanen hadden daarom meer interesse in Christusliederen. Voor de door Maria verrichte wonderen was in de lyriek geen plaats.

Verhalende liederen over het leven van Maria zijn het meest schaars: de aandacht voor haar leven begint meestal bij de aankondiging door de engel van Christus' geboorte (annunciatie). Veel Marialiederden zijn dan ook qua inhoud en vorm nauw verwant aan de kerstliederen.

Een loflied ter ere van Maria eindigt in de regel met het inroepen van Maria's voorspraak; soms wordt dit uitgebreid tot een gebed.

LIT: Best; Laan; LdMA; Metzler; Wilpert; J.A.N. Knuttel. *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de kerkhervorming* (1906), p. 236-276. [H. Struik]

Mariaspel

Onder deze ruime term vallen alle spelen waarin een gebeurtenis uit het leven van de maagd Maria centraal staat. Aanvankelijk werden o.m. de geboorte van Christus, het bezoek van de drie koningen of Mariahemelvaart in tableaux vivants uitgebeeld in processies (toog) of in de kerk, maar geleidelijk ontwikkelden deze voorstellingen zich tot volledige toneelspelen. Bekende Mariaspelen zijn de zogenaamde *Bliscappen van Maria* (ed. Beuken, 1978²), waarvan alleen de eerste en de zevende bewaard zijn gebleven. Deze bliscappen werden jaarlijks in Brussel vanaf 1448 opgevoerd tot ver in de 16e eeuw. In 1401 werd in Antwerpen een *Spel van onser Vrouwen* gespeeld en in 1428 werd in Mechelen het (wagen)spel *Van onser Vrouwen opvaart* vertoond. In veel Zuid-Europese landen is het tot op heden gebruikelijk om tijdens processies in de Goede Week de dramatische ontmoeting van Maria en Jezus op de Kruisweg uit te beelden.

LIT: Laan; LdMA; Metzler; Wilpert; H. Pleij. 'De taakverdeling in het huwelijk: over literatuur en sociale werkelijkheid in de late middeleeuwen', in: *Literatuur* 3 (1986), p. 66-76; W. Kuiper en R. Resoort. *Maria op de markt. Middeleeuws toneel in Brussel* (1995); B.A.M. Ramakers. *Spelen en figuren* (1996), p. 414-422. [G.J. van Bork/Saskia Raue]

marinisme, concettismo of secentismo

Aanduiding voor de Italiaanse maniëristische stroming van de navolgers van Giovanni Battista Marino of Marini (1569-1625). Marino is uitermate gericht op de technische vaardigheid; de dichter moet volgens hem voortdurend op zoek zijn naar technische snuffjes. Hij moet ernaar streven de orde, de harmonie en het evenwicht, die zo kenmerkend zijn voor de renaissancistische poëzie, te doorbreken 'op de juiste tijd en plaats, zich aanpassend aan het heersende gebruik en de tijdssmaak', zoals Marino het uitdrukte. De ware dichter is voor Marino degeen die de gevoeligste zintuigen heeft en de krachtigste beelden scheidt, niet door middel van de wijsheid, maar door de poëzie die bij hem louter sensueel-erotisch is.

De stijl van de marinisten wordt gekenmerkt door rijmloze verzen (blank vers), door zeer veel epitheta, door antithesen, analogieën en gewaagde, vaak antithetische metaforen, kortom door spitsvondigheid, door concetti (vandaar ook de term concettismo die wel voor het marinisme gebruikt wordt), die de lezer bij voortdurend versteld moeten laten staan.

Hoe groot de invloed van Marino en het marinisme geweest is op de andere nationale maniëristische stromingen als het Spaanse gongorisme, de Franse préciosité, het Engelse euphuïsm of de metaphysical poets en de Duitse Schwulst is moeilijk na te gaan. Een aantal elementen van het petrarkisme kan ook gemakkelijk voor marinistisch doorgaan. De veronderstelde invloed van het marinisme op Constantijn Huygens, via het Engels van John Donne, wordt door Verkuyl sterk in twijfel getrokken, overigens zoals die op Donne ook sterk gerelativeerd wordt door Praz. Binnen het algemene literaire klimaat van die tijd zijn rechtstreekse invloeden of ontleeningen moeilijk aantoonbaar. Zelfs bij de zgn. antimarinisten kan men marinistische vormen aantreffen.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M. Praz. 'Donne's relation to the poetry of his time', in: *The flaming heart* (1958), m.n. p. 191-199; P.E.L. Verkuyl. 'Is Huygens een marinist?', in: *NTg* 56 (1963), p. 129-140, 193-205; G.R. Hocke. *Manierismus in der Literatur* (1966). [P.J. Verkruisje]

marionettentheater of poppenspel

Theatervorm waarin personages door met de hand bewogen poppen worden voorgesteld. Daartoe worden verschillende soorten poppen gebruikt, zoals handpoppen (waarbij de kleding de hand verbergt), wajangpoppen (platte poppen die een schimmenspel opvoeren), maar ook marionetten die met draden van bovenaf of met stangen van onderaf gemanipuleerd worden. Alle toneelvormen kunnen ook als poppenspel worden opgevoerd, maar er is een voorkeur voor de komische sketch, zoals in de poppenkast met Jan Klaassen en Katrijn. In België worden in de poesjenellenkelders tal van folkloristische of op oude verhalen gebaseerde poppenspelen opgevoerd. Veel literaire teksten zijn voor poppenspel bewerkt, zoals Louis Paul Boons roman *De bende van Jan de Lichte* (1957).

LIT: Best; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; W. Meilink. *Bibliografie van het poppenspel van in Nederland en België verschenen werken op het gebied van het poppenspel* (1965); R. Bulthuis. *Geschiedenis van het schimmenspel in Nederland* (1970); P. Vriesema. 'De voorlopers van Jan Klaaszen: een stukje middeleeuws toneel uit de kast gehaald', in: *Meta* 14 (1970-1980) 3, p. 55-60; W. Meilink. *Dooptceel van Jan Claeszen. Kroniek van het traditionele poppenspel in Nederland* (1980²); R. Bulthuis. *Marionettentheater* (1980); R. Erenstein e.a. (red.). *Poppenspel*, spec. nr. van *Dramatisch Akkoord* 15 (1982). [G.J. van Bork]

marktlied

Eenvoudig volkslied-1 dat op markten en kermissen gezongen werd door beroepszangers, en afgedrukt op een blaadje aan de man gebracht werd. Meestal bevat het marktlied 'nieuws', maar ook andere onderwerpen zijn mogelijk.

LIT: Gorp; W.L. Braekman. *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand: marktliederen, rolzangers en volkse poëzie van weleer* (1990). [W. Kuiper]

marskramer of colporteur

Marskramers, kramers, venters of omlopers zijn ambulante handelaren die voorzien van een korf (mars) huis aan huis hun koopwaar aanbieden. Zeker in het verleden hebben zij, vooral op het platteland, een belangrijke rol gespeeld bij de distributie van bepaalde producten van de drukpers, zoals blauwboekjes, almanakken, pamfletten-1, kranten, kortom wat gewoonlijk aangeduid wordt als triviaalliteratuur, waaronder ongetwijfeld ook illegale literatuur. Dat het een wijdverbreid verschijnsel was, bewijzen de vele rekesten van boekverkopersgilden aan de plaatselijke overheden waarin maatregelen gevraagd worden tegen de marskramers, alsmede het voorkomen van tal van kramers in de beeldende kunst en in de literatuur. Zo kan men kramers tegenkomen in kluchten vanaf de Middeleeuwen tot ver in de 18e eeuw, o.a. in die van Cornelis Everaert, Nicolaes Biestkens, G.C. van Santen, G.H. van Breughel (*Een cluchte van eenen cramer hebbende te coop veelderley drollighe liedekens*; ed. J.A. van Leuvensteijn, 1985), W.D. Hooft, Guiliam Ogier, Joh. van Paffenrode en Jacobus Rosseau (*De zingende kraamer*, 1718). Uit zowel de literaire als de archiefbronnen als uit de afbeeldingen in de beeldende kunst blijkt dat de sociale positie van de marskramer niet erg gunstig is: de grens met zwervers en vagebonden is diffuus. Datzelfde geldt voor de rondtrekkende liedjeszangers

(straatlied), die met de boekenkramers over een kam geschoren worden, zoals blijkt uit titels van liedbundels als *Apollo's marsdrager, veylende alderhande scherpzinnige en vermakelyke snel, punt, schimp, en mengeldichten* (3 dln., 1715-1728), *De marsdrager, of nieuwe toverlantaern, waar in verтоond wordt de nieuwste en aangenaamste gezangen* (1754), *De vrolyke kramer, met Klyn Jans plezierig en vermakelyk mars-dragend hondje*.

In de 19e eeuw neemt het verschijnsel colportage eerder toe dan af, wellicht als gevolg van het opheffen van de gilden. Een nieuw verschijnsel dat aan het leuren met boeken wordt toegevoegd, is het rondgaan met intekenlijsten door personen die nu mede aangeduid worden als reizigers, colporteurs of agenten. Op deze wijze kunnen ook duurdere boeken en seriewerken onder een ruimer publiek verspreid worden.

LIT: Hiller; Metzler; B. van Selm. 'Onderzoek naar volkslectuur in de vroegmoderne tijd', in: id. *Inzichten en vergezichten* (1992), p. 62-76; P.J. Verkruijsse. 'Oktober 1678: Amsterdamse boekverkopers vragen om maatregelen tegen venters van "allerhande vuyle en schandaleuze Boeckjens"; de verspreiding van populaire literatuur', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 292-297; L. Kuitert. 'Grote boeken voor de kleine man; colportage in Nederland in de negentiende eeuw', in: *De wereld van het boek in de negentiende eeuw*, thema-nr. van *De Negentiende Eeuw* 20 (1996), nr. 1, p. 92-105. [P.J. Verkruijsse]

martelaarsboek of martyrologium

Overzicht in boekvorm van de vroegchristelijke martelaren met de beschrijving van hun folteringen en marteldood. Feit en fictie zijn daarin niet strikt gescheiden, zodat een aantal martyrologia tot de literatuur gerekend mag worden. Dat geldt ook voor de nabloei van het genre na de reformatie wat betreft de protestantse en doopsgezinde martelaren.

Binnen de Middelnederlandse literatuur vervult de door Philip Utenbroeke gedichte Tweede partie van de *Spiegel historiael* (ca. 1280) de rol van martyrologium, later aangevuld door de in 1357 voltooide vertaling van Jacobus de Voragine's *Legenda aurea* (legende). Het officiële martelaarsboek van de katholieke kerk is het *Martyrologium Romanum* van C. Baronius uit 1584. In de Nederlanden zijn in de 16e en 17e eeuw o.a. ontstaan het doopsgezinde *Offer des Heeren* (1562), het *Haarlemsch martelaarsboek* (1615), het *Boek der martelaren* van Hans de Ries (1615), het *Groot rechtgevoelend Christen martelaarsboek* van A. Melle (1629) en de *Martelaers spiegel der werelose christenen t'zedert Ao. 1524* van wellicht Hans de Ries en Jan Philipsz Schabaelje (1631).

Bewerkingen van martelaarsboeken zijn uitgegeven door J.M.J. Hoog in *De martelaren der Hervorming* (1885).

LIT: Best; Buddingh'; Laan; LdMA; MEW; F. vander Haeghen. *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais* (1890). [P.J. Verkruijsse]

martyrologium zie martelaarsboek

marxistische literatuurtheorie zie materialistische literatuurtheorie

massaliteratuur zie triviaalliteratuur

materia zie stof

materialistische literatuurtheorie of marxistische literatuurtheorie

Benaderingswijze binnen de literatuursociologie. De term materialistische literatuurtheorie verdient de voorkeur boven marxistische literatuurtheorie omdat Marx zelf nooit een samenhangende theorie over literatuur heeft uitgewerkt en men het marxistische vrijwel uitsluitend baseert op Marx' uitspraken over de verhouding tussen 'basis' en 'bovenbouw', waarbij het primaat bij de basis (de materiële omstandigheden) gelegd wordt. Materialistisch is de theorie omdat ze voor literaire verschijnselen naar materiële oorzaken zoekt. Uitgangspunt is dat het menselijk denken te beschouwen is als een product van het economisch en maatschappelijk bepaalde individu. Het literaire werk wordt beschouwd als een product van menselijke arbeid, voortgebracht onder omstandigheden die door de productiewijzen wordt bepaald. De kunstenaar zet materiaal uit de werkelijkheid om in een esthetische constructie en geeft daar een bepaalde betekenis aan. Het kunstwerk is geen directe weerspiegeling van de werkelijkheid, maar een weerspiegeling van de voorstelling die de kunstenaar van die werkelijkheid heeft. In die zin is kunst ideologisch bepaald. Bij de marxistische theoretici gaat het er in hun literatuurbeschouwing om het zgn. 'vals bewustzijn' in de literatuur te onderscheiden van het 'kritisch bewustzijn' van de auteur, d.w.z. van zijn vermogen te abstraheren van de voorwaarden waaronder hij zijn werk produceert, en om zijn kritische reactie op die voorwaarden. Materialistische literatuurtheorie is niet objectief, maar bewust partijdig, omdat het in het marxisme niet alleen gaat om de interpretatie van de werkelijkheid, maar vooral om de verandering van die werkelijkheid; interpretatie heeft eigenlijk alleen zin wanneer daar verandering mee wordt nagestreefd.

Het zal duidelijk zijn dat binnen deze theorie het ideologiebegrip een centrale rol speelt, omdat het immers gaat om de dialectische verhouding tussen de productiekrachten en de ideologische voorwaarden die de literatuur blijken te beheersen. Daarbij laten zich globaal twee opvattingen onderscheiden: 1. Het literaire werk geeft de neerslag van een bepaalde ideologie die het noodzakelijk product is van een historische fase van de maatschappelijke ontwikkeling. De literatuurwetenschapper dient die ideologie aan te wijzen evenals de grondslagen waarop ze berust (Lukács, Goldmann e.a.). Sommigen spreken van het 'ontmaskeren' van de ideologie. 2. Daartegenover staat de opvatting dat het literaire werk de uitdrukking is van een nieuwe ideologie (Brecht e.a.) of dat het een vorm van kritiek op bestaande ideologieën behoort te zijn (Adorno e.a.).

Een goed voorbeeld van een kunst- en literatuurgeschiedschrijving waarin gepoogd is de cultuur te zien als uitdrukking van ideeën die het noodzakelijke product zijn van historische fasen van maatschappelijke ontwikkelingen vormt A. Hausers *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, in het Nederlands vertaald onder de titel *Van grotschildering tot filmbeeld. De geschiedenis van kunst en literatuur als maatschappelijke verschijnselen* (1957; SUN-reprint 13, onder de titel *Sociale geschiedenis van de kunst*, 1975).

LIT: Abrams; Best; Fowler; Gorp; Krywalski; Preminger; F. Raddatz. *Marxismus und Literatur* (3 dln, 1969); M.L. Gansberg. *Methodenkritik der Germanistik* (1970); J.F. Vogelaar. 'Topografie van een materialistische literatuurtheorie', in: *Raster 4* (1970), 3, p. 338-373; J.F. Vogelaar (red). *Kunst als kritiek. Voorbeelden van een materialistische kunstopvatting* (1972); M. van Buuren. *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap* (1988), p. 62-72. [G.J. van Bork]

materie zie stof

materieboek zie abc-boek

materiële analyse

Met deze term, ontleend aan de Duitse literatuurwetenschap, wordt de analyse aangeduid van die tekstelementen die als empirisch beschrijfbaar worden beschouwd. In die opvatting staat materiële analyse dan vaak tegenover interpretatie enerzijds en receptieonderzoek (receptie esthetica) anderzijds. In het algemeen is men van mening dat het grafische en het klankniveau empirisch beschrijfbaar zijn. Sommigen menen dat dit ook geldt voor het syntactische niveau en zelfs voor het semantische niveau. Het object van deze analyse is het artefact, de tekst in zijn materiële (zintuiglijk waarneembare) aspecten, als zodanig duidelijk onderscheiden van het esthetisch object (het kunstwerk zoals het beleefd wordt door de recipiënten).

De overgang van materiële analyse naar interpretatie ligt daar waar de onderzoeker de uitkomsten van zijn analyse gebruikt voor het doen van plausibele voorstellen over de betekenis van de tekst in ruimere zin, d.w.z. inclusief de functies van de beschreven vormen (eigenschappen en relaties).

LIT: N. Groeben. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft* (1977), p. 36; L.H. Mosheuvel. *Een roosvenster* (1980), p. 13 vv.; J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 179-195. [G.J. Vis]

matière zie stof

matière de Bretagne

Verzamelnaam voor de van oorsprong Keltische (middeleeuwse) verhaalstof (stof) afkomstig uit Groot- en Klein-Brittannië, bij uitbreiding ook uit Ierland. De *matière de Bretagne* vindt men verwerkt in de zgn. Brits-Keltische literatuur: de *Tristan*-roman van Thomas en Béroul, de *Lais* van Marie de France, de Arturromans in verzen van Chrétien de Troyes en diens navolgers en de grote cyclische prozaromans zoals de *Lancelot en prose*.

De *matière de Bretagne* is ook verwerkt in Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van Oudfranse teksten, bijv. *Lanceloet en het hert met de witte voet*.

Typisch voor de *matière de Bretagne* is het sprookjesachtige en het wonderbaarlijke, het bestaan van een Andere Wereld, feeën, witte wonderdieren enz.

LIT: Best; L. Jongen en P. Verhuyck (red.). *De achterkant van de Ronde Tafel. De anonieme Oudfranse lais uit de 12e en 13e eeuw* (1985); K. Busby. 'Arthur en Tristan', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 102-120. [W. Kuiper/H. Struik]

matière de France zie chanson de geste

matière de Rome zie klassieke roman

maximalen

Groep Nederlandse dichters die met hun poëzie vertegenwoordigd zijn in de bundel *Maximaal!* (1988). Deze dichters, die zich aanvankelijk als groep manifesteerden, streefden naar een soort poëzie waarin meer straatruim zou doorklinken. Ze zetten zich af tegen de verstilde, ingekeerde en autonome poëzie van veel van hun voorgangers (bijv. Hans Faverey) en eisten daarentegen een poëzie van het volle en eigentijdse leven. De belangrijkste vertegenwoordigers van de maximalen zijn Joost Zwagerman, Arthur Lava en René Stoute.

LIT: R. Schouten. 'Nieuwe geluiden en andere ouwe koek', in: *Maatstaf* 39 (1991) 8/9, p. 13-20; J. Zwagerman. 'Maximale jaren', in: K. Hageraats e.a. (red.). *Feest in de letteren*, spec. nr. van *Bzzlletin* 22 (1992-1993) 200, p. 102-120. [G.J. van Bork]

maxime

Stelling of kernachtige spreuk die van algemene geldigheid wordt geacht voor het leven. Maximen komen voor in de vorm van spreuken die anoniem zijn, bijv. volkswijsheden, maar ook in de vorm van stellingen of aforismen die als grondbeginselen of levensregels opgevat kunnen worden. Samen met het spreekwoord, de spreuk of het gezegde en de sententia behoort de maxime tot de zgn. gnomische vormen.

In de letterkunde kwam het genre in zwang onder invloed van La Rochefoucauld's *Réflexions ou sentences et maximes morales* (1665). Andere auteurs van maximen zijn Vauvenargues (*Sentences et maximes*, 1747) en Goethe (*Maximen und Reflexionen*, 1804). Een aardig voorbeeld van een maxime is Greshoffs 'Het geluk gaat in de droom op en in de rede onder' (*VW, Grensgebied*, 1950, p. 10).

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

mecenaat

Aanduiding voor de bescherming en financiële begunstiging van kunsten en wetenschappen. Het begrip is afgeleid van de Romeinse patriciër Maecenas (65-8 v.Chr.) die de *mecenas* was van onder andere Horatius en Vergilius.

De meeste middeleeuwse auteurs die werken van grote omvang schreven, werkten in opdracht van een *mecenas*, die een vergoeding over had voor hun werk en hun de financiële middelen verschafte om de schrijfbenodigdheden (perkament was kostbaar) te betalen. De Hollandse graven hebben in twee verschillende perioden de literatuur aan het hof bevorderd en beïnvloed. Jacob van Maerlant (*Alexanders geesten, Historie van Troyen, Heimelijkheid der Heimelikheden, Der naturen bloeme, Spieghel historiael*) en Melis Stoke (*Rijmkroniek van Holland*) schreven hun werk voor de kringen rond het hof van graaf Floris V (1256-1296), Dirc van Delft (*Tafel vanden kersten ghelove*) en Dirc Potter (*Der minnen loep, Blome der doechden*) voor het hof van Albrecht van Beieren (1389-1404) en Willem VI (1404-1417). Het was echter niet zo dat de Hollandse graven aan hun hofauteurs hun wil oplegden of door middel van de literatuur een bewust beleid wilden voeren. Volgens Van Oostrom kan er dan ook gesproken worden van 'een mecenaat op zekere afstand' en is het misschien beter om van patronage te spreken.

De *mecenas* werd door de auteur vaak genoemd en bedankt in een opdracht, gewoonlijk in de proloog van zijn werk:

Grave Florens, coninc Willems sone,
Ontfaet dit werc! Ghi waert de ghone,
Di mi dit dede anevaen.

Ghenoughet u, wildijt ontfaen ¹

Danckelike, so bem ics vro,

Ende ic houts mi gepayt also. ²

God geve u leven sonder blame!

(Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael*, partie I, boek 1, vs. 93-99 (ed. M. de Vries & E. Verwijs, dl. 1 (1863), p. 16).

Het particuliere boekenmecenaat van na de Middeleeuwen laat zich slechts reconstrueren uit de opdrachten uit het voorwerk, maar hoeveel geld en/of geschenken daarmee gemoeid zijn, is nauwelijks te traceren. Van het overheidsmecenaat is een duidelijker beeld te krijgen uit de archivalia van de

1 als het u bevalt en het in dank wilt aannemen

2 en dan ben ik er ook tevreden mee

Staten-Generaal, de gewestelijke Staten en de steden. Het verwerven van financiële bijdragen door auteurs en uitgevers is vaak alleen mogelijk als de desbetreffende instantie zijn goedkeuring aan de inhoud van het werk heeft gehecht (privilege of approbatur).

Mecenaat houdt vaak een professionalisering van de kunst in. Dat dat ook voor de Nederlandse renaissanceliteratuur geldt, blijkt bijvoorbeeld uit de volgende notariële akte van 25 augustus 1622, waarin een aantal 'liefhebbers vande Nederduijtsche Poësj' J.J. Starter in Amsterdam tracht te houden. Ieder stort een bijdrage van twee pond bij de penningmeester,

uit wiens handen Starter voorsz. wecklicks sal trecken de somma van twaelef karolus guldens. Voor welke contributie hij gehouden sal syn ons volkomen acces tot alles wat hij maeckt, ofte gemaect heeft, te geven, wat wij van sijn liedekens ofte gedichten begeeren uijt geschreven te hebben, dat hij ons dat voor 3 stuivers de zijde gehouden sal sijn te schrijven, so wij ijets van hem willen gemaect hebben, dat hij ons voor een ander tot een billike prijse sal voorthelpen; namelijk elck liedtje voor twee guldens, elck Bruydlofts gedicht voor ses guldens ende andere rijmerijen naer advenant. Ende dat Hij, geduijrende onse contributie, syn vaste woonplaets tot Amsterdam sal houden.

In later tijd treden allerlei stichtingen en fondsen als mecenas op, terwijl ook de vele literaire prijzen bijdragen aan de inkomsten van auteurs.

LIT: Best; Cuddon; LdMA; Scott; Wilpert; J. Bumke. *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300* (1979); F.P. van Oostrom. 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in: J.D. Janssens (red.). *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw* (1982), p. 21-40; J.J.V.M. de Vet. 'Maecenaat in de pruijckentijd', in: *Handelingen van het 38e Nederlands Filologencongres 1984* (1985), p. 149-175; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (1987); P.J. Verkruijsse. 'Het boekenmecenaat in de zeventiende eeuw', in: *Cultuur en economie*, thema-nr. *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990), p. 137-143; C.B. Smithuijsen (red.). *De hulpbehoevende mecenas; particulier initiatief, overheid en cultuur, 1940-1990* (1990); J. Verheul & J. Dankers. *Tot stand gekomen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (1990); M. Spies. 'Betaald werk? Poëzie als ambacht in de 17e eeuw', in: *Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw*, thema-nr. van *Holland* 23 (1991), p. 210-224; P.J. Verkruijsse. 'Holland "gedediceerd"; boekopdrachten in Holland in de 17e eeuw', in: *Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw*, thema-nr. van *Holland* 23 (1991), p. 225-242; *Fondsenboek*, samengest. voor Stichting Nederlands Informatiecentrum Fondsen (1991); F. van Oostrom. *Maerlants wereld* (1996). [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

medeklinkerrijm, acconsonantie, acconsonerend rijm of consonantie-2

Bij dit verschijnsel uit de prosodie beperkt het rijm zich tot de medeklinkers van woorden, bijv.

Het houdt zijn adem in. Het witte **zand**
Stuift over mijn verdwenen stap. De **wind**
Zucht ...

(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 428).

Sommigen hanteren deze term als synoniem van alliteratie. Een speciale vorm ervan is het beginrijm.

LIT: Baldick; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Morier; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

mediis in rebus zie in medias res

meerlingband

Term uit de boekbinderij voor een boekband waarin verschillende werken (convoluut), soms zelfs van variërend bibliografisch formaat, op een zodanige wijze zijn gebonden dat het mogelijk is de band van verschillende zijden te openen.

De enig bekende goed geconserveerde Nederlandse meerlingband dateert van ongeveer 1600 (UB-Amsterdam) en bevat zeven religieuze boekjes (twee in-4 en vijf in-8), uitgegeven te Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Rotterdam tussen 1588 en 1596.

LIT: *Theatrum orbis librorum. Boeken, handschriften, kaarten en prenten uit Nederlands openbaar bezit, tentoongesteld [in de UB Amsterdam] t.g.v. de zeventigste verjaardag van de Amsterdamse antiquaar Nico Israel* (1989), nr. 43-44; J.C. D[enninger]. 'Het raadsel "meerlingband"', in: *Vouwbeen* 1 (1990), nr. 2, p. 9-14. [P.J. Verkruijsse]

meervoudig perspectief

Vertelvorm waarin het perspectief ligt bij meer dan één personage dat als verteller optreedt, zodat we nu eens de gebeurtenissen volgen vanuit het gezichtspunt van de één, dan weer vanuit dat van de ander. Er zijn globaal twee mogelijkheden: er is sprake van een personale vertelwijze en de lezer volgt de gebeurtenissen volgens de visie van verschillende personages die in de derde persoon worden gepresenteerd, of er is sprake van meer dan één ik-verteller (ik-vertelwijze). Een voorbeeld van het eerste type vormt de roman *Omtrent Deedee* (1963) van Hugo Claus, waarin verschillende personages de figuur Deedee belichten, maar waarin deze zelf niet aan het woord komt. Een voorbeeld van het tweede type is de roman *Menuet* (1955) van L.P. Boon, waarin de personages in de ik-vorm overlappend vertellen over dezelfde gebeurtenissen. Een soortgelijke situatie doet zich voor in de briefroman, waarin echter steeds een zeker tijdsverloop zit ten aanzien van de vertelde gebeurtenissen. In deze voorbeelden gaat het om een volgehouden procédé dat de gehele roman structureert. Maar ook binnen één roman kan men delen aantreffen die meervoudig verteld zijn, zodat uit verschillende visies op eenzelfde situatie een vorm van ironie kan ontstaan. Een voorbeeld van een analyse van een roman met een meervoudig perspectief biedt H. Postma-Nelemans' *Het perspectief in 'Menuet'* (1974).

LIT: Anbeek/Fontijn; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; V. Neuhaus. *Typen multiperspektivischen Erzählens* (1971). [G.J. van Bork]

meilied

Oorspronkelijk lied waarin de vreugde om het herleven van de natuur en de wederopbloei van de liefde na de winterperiode bezongen wordt, bijv.

Den lustelijcken Mey is nu in den tijt
met sinen groenen bladen
In't lievelijc aenscouwen, ghi die Venus dienaers zijt,
men mach u niet versaden.
Want bi des Meys virtuyt
so menich cleyn voghelken ruyt,
sijnen sanck is soet om hooren.
Dies willen wi vruecht orbooren
(*Het antwerps liedboek*, ed. Vellekoop e.a., 2 dln, 1975, dl. 1, p. 28-29, dl. 2, p. 16-17).

Later ook liefdeslied dat gezongen werd bij het planten van de meiboom voor het huis van de geliefde. In het geestelijk lied wordt het mei-thema (de meiboom wordt vergeleken met het kruis) soms verbonden met de Mariaverering (contrafact).

Uit de Middeleeuwen zijn tal van meiliederen overgeleverd, bijv. 'Het viel een hemels douwe' of 'Och lichdi nu en slaept' (V.E. van Vriesland. *Spiegel van de Nederlandse poëzie 1100-1900*, 1963⁴, p. 20-23). De rederijkers organiseerden speciale meifeesten waar meiliederen werden gezongen, bijv. het 'Nieuw mey-lied' van Pieter Jansz. Helleman (1585). Maar ook later duikt het mei-thema herhaaldelijk op in de Nederlandse poëzie, o.a. in het bekende 'Mayschen morgen-stondt; geestelijck meditatie-liedt' van D.R. Camphuysen (G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw*, 1986, p. 167-170), in de 'Zeeusche mey-clacht ofte schyn-kycker' van Adriaen vande Venne (1623; in *Zeeusche nachtegael*, ed. P.J. Meertens en P.J. Verkruijsse, 1982, p. 91-104) of in Herman Gorters *Mei* (1889).

LIT: Buddingh'; Laan; MEW; Morier; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1884, reprint 1972); J.J. Mak. *Uyt ionsten versaemt* (1957), p. 28-33; F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden. *De Delftse rederijkers 'Wy rapen gheneucht'* (1982), p. 98-101. [P.J. Verkruijsse]

meisjesboek

Boek dat bestemd is voor meisjes van de leeftijdscategorie tussen 6 en 16 jaar en daarom behoort tot de kinder- en jeugdliteratuur. Bekende schrijfsters van meisjesboeken zijn: Nienke van Hichtum, Top Naeff, Leni Saris en Cissy van Marxveldt met haar bekende Joop ter Heul-reeks.

LIT: D.L. Daalder. *Wormcruyt met suycker* (1976²); J. Riemens-Reurslag. *Het jeugdboek in de loop der eeuwen* (1977); H. Bekkering e.a. (red.). *De hele Biblebontse berg* (1990, p. 409-424). [G.J. van Bork]

meispel

Toneelspel dat speelt in de meimaand en dat gegeven uitbuit door de ontluikende natuur te thematiseren, vaak in verband met een opbloeiende liefde. Een voorbeeld van zo'n meispel is het *Mey Spel van Cloris en Philida* (1631) van Jan Hermansz Krul dat tevens elementen heeft van het herdersspel.

In het Hulthemse handschrift is *Een liedekijn vanden hoede* overgeleverd dat bestaat uit een gespeelde dialoog tussen een meisje en haar minnaar en dat men een meizangspel zou kunnen noemen. De Haarlemse rederijkerskamer Trouw moet blijken had een meispel op het repertoire onder de titel *Een spel van die Meij* (ed. Hüsken e.a. *Trouw moet blijken. Bronnenuitgave [...]*, 1996, p. 50v-61v).

LIT: Laan. [G.J. van Bork]

melodisch accent

Term uit de prosodie en de auditieve of perceptieve fonetiek voor prominentie van bepaalde syllaben (accent) die gekenmerkt wordt door de toonhoogte. Men noemt vaak het Chinees als voorbeeld van een taal met primair melodisch accent. Maar ook in het Nederlands speelt het een rol. Onderzoekers zijn zelfs van mening dat de vroegere - in de eerste helft van de 20e eeuw overheersende - opvatting dat het Nederlands voornamelijk wordt gekenmerkt door dynamisch accent (sterkte, volume), herzien moet worden. Men gaat er nu vanuit dat het veelal het melodisch accent is dat taalgebruikers van het Nederlands doet zeggen dat een syllabe beklemtoond is.

LIT: Buddingh'; Marouzeau; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; G.E. Booij. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

melodrama

Oorspronkelijk een dramavorm waarin ernaar gestreefd werd drama en muziek zodanig met elkaar te verweven dat ze elkaar ondersteunden. Er is een nauwe verwantschap tussen melodrama en opera, maar bij het eerste genre ligt het accent toch vooral op het dramatische. Melodrama kan dan ook gedefinieerd worden als toneel waarin het gesproken woord wordt ondersteund door muziek, of gevoelens vooral door muziek worden uitgedrukt. Zo geformuleerd is J.J. Rousseau's *Pygmalion* (voor het eerst opgevoerd in 1770) het eerste melodrama. Rousseau's stuk werd nagevolgd door Georg Benda (*Ariadne auf Naxos*, 1774) en Florian (*Héro et Léandre*, 1785). Vooral in de Parijse boulevardtheaters werd melodrama enorm populair aan het eind van de 18e eeuw, mede door toedoen van Guilbert de Pixérécourt (1773-1844; schrijver van 63 melodrama's), die het genre voor de gehele 19e eeuw beïnvloedde. Een andere invloed vormde de gothic novel (vgl. G.M. Lewis' *The castle spectre*, 1798). Het melodrama kwam daardoor in de sfeer van de zwart-wit-tegenstellingen: de personages zijn of extreem deugdzaam of uitzonderlijk slecht. Daarin ligt ook de oorsprong van de latere negatieve waardering voor het genre. Niet alleen verdwijnt geleidelijk de muziek uit het melodrama, het genre valt steeds meer ten prooi aan pathetiek, tranenrijkdom, quasi-hartstochtelijkheid en extravagantie. Men spreekt bij dergelijke overpathetische stukken dan ook van een 'draak'. Toch zijn die negatieve aspecten niet inherent aan het melodrama. G.B.

Shaws *The devils disciple* (1897) en Sartre's *Crime passionel* (1948) kunnen bijv. gelden als een intellectualistische variant op het genre.

Het principe van het melodrama werd in de 20e eeuw overgenomen door de film, waarin de emoties voor een belangrijk deel door de filmmuziek worden ondersteund en soms zelfs opgeroepen.

In Nederland werden in de 19e eeuw tal van melodrama's in vertaling uit het Frans en Duits opgevoerd, bijv. *De gebochelde*, *De kinderroofster*, *De wees van Lowood*, *De negerhut*, *De twee wezen* en *De voddendraper van Parijs*. Oorspronkelijk Nederlands is bijv. M. Westermans *Het ontzet der stad Leiden* (1809), dat nog door muziek werd begeleid.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; James L. Smith. *Melodrama* (1973). [G.J. van Bork]

melopoeia

Eén van de drie niveaus waarop een tekst kan worden beleefd, nl. het muzikale niveau. Het gaat hierbij om de suggestie die het klankniveau bij de lezer oproept. Een goed voorbeeld van de werking van de melopoeia geeft Nijhoffs gedicht 'Het lied der dwaze bijen' (*VW*, dl. 1, 1982, p. 200-201), waarin de klank het gezoem der bijen suggereert. De andere twee niveaus betreffen de verstandelijke laag (logopoeia) en de visuele (fanopoeia).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; E. Pound. *ABC of reading* (1934). [G.J. van Bork]

membra disiecta

Letterlijk: 'verstrooide brokstukken'. Term uit de codicologie voor her en der verspreide fragmenten van handschriften (codex). Behalve losse bladen die na de Middeleeuwen als omslag dienst deden (*Aiol*, Leiden UB, hs. BPL 1049) betreft het vaak ook tot stroken versneden bladen die als hartstrookje (*Karel ende Elegast*, Gent UB hs. 896-a) of als versteviging van de boekband gebruikt werden (maculatuur). Met name de Karelepiek is in membra disiecta overgeleverd.

De codicoloog kan aan de hand van eigennamen trachten de tekst te identificeren; hij kan op basis van vergelijking van schrift, taal en lay-out het fragment proberen te relateren aan andere membra disiecta en aldus het boek reconstrueren waarvan ze oorspronkelijk deel uitmaakten.

Een voorbeeld van dergelijk onderzoek is: J.A.A.M. Biemans, 'Middel nederlandse fragmenten in de Stadsbibliotheek van Trier', in: *TNTL* 100 (1984), p. 129-150, 191-200, waarin wordt aangetoond dat zich membra disiecta van de *Spiegel historiael* in bibliotheken te Frankfurt am Main, Chicago, Berlijn, Rotterdam, Trier en Göttingen bevinden, die behoord hebben tot één en dezelfde codex.

LIT: W. de Vreese. 'De verstrooiing onzer handschriften en oude boeken over den aardbodem (1931)', in: id. *Over handschriften en handschriftenkunde* (1962), p. 116-138; J. Deschamps. *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972²), p. 1-16. [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

memento mori

Topos uit de beeldende kunst en literatuur waarin de voortdurende nabijheid van de dood verbeeld of verwoord wordt. Het memento mori geeft uitdrukking aan het middeleeuwse wereldbeeld, waarin het leven op aarde als slechts tijdelijk wordt beschouwd; alleen het leven na de dood is eeuwig. Bovendien gelooft men dat de dag van het Laatste Oordeel nabij is. De mens wordt erop gewezen geen aardse goederen en genoegens na te streven en het begaan van zonden te vermijden; voor zondaars wachten de verschrikkingen van de hel. In plaats daarvan moet hij zich wijden aan het nastreven van de werkelijke christelijke deugden. Alleen zij die in hun aardse bestaan zondevrij zijn, kunnen het Koninkrijk Gods deelachtig worden. De memento mori-gedachte wordt o.m. uitgedragen in de dodendans.

LIT: MEW; W. Kaiser. 'Das *Memento Mori*. Ein Beitrag zum sozialgeschichtlichen Verständnis der Gleichheitsforderung', in: *Euphorion* 68 (1974), p. 337-370; G.S. Williams. *The vision of death. A study of the 'Memento Mori' expressions in some Latin, German and French didactic texts of the 11th and 12th centuries* (1976). [H. Struik]

memoires of gedenkschriften-1

Vorm van bekentenisliteratuur waarin een auteur terugblijkt op (een deel van) zijn leven en dat beschrijft, samen met zijn gevoelens en zijn oordelen daarover.

Autobiografie en dagboek behoren eveneens tot de bekentenisliteratuur, maar terwijl de autobiografie vooral op de auteur zelf gericht is en het dagboek van dag tot dag vermeldt wat de auteur beleefd heeft, kunnen memoires vooral gericht zijn op bepaalde gebeurtenissen waarvan hij getuige geweest is, maar waarbij ook anderen dan de auteur zelf centraal gestaan hebben. Een voorbeeld van de memoires in de hier bedoelde zin zijn Annie Salomons' *Herinneringen uit de oude tijd over schrijvers die ik persoonlijk heb gekend* (1957). Andere voorbeelden zijn de *Gedenkschriften* (1924) van Lodewijk van Deyssel, *Het vuur brandde voort* (1949, 1979²) van H. Roland Holst-van der Schalk en *Omzien in verwondering* (2 dln., 1979) van A. Romein-Verschoor. Het genre is door verschillende auteurs ook als fictie beoefend, o.m. door Godfried Bomans in *Memoires of gedenkschriften van Mr. Pieter Bas* (1937) en door L.P. Boon in de *Memoires van de heer Daegeman* (1975). Memoires behoren tot de egodocumenten.

Veel memoires worden gepubliceerd in de reeks Privé-domein, uitgegeven door De Arbeiderspers te Amsterdam.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; I. Schöffner. 'Recente Nederlandse memoires', in: *Tijdschr. voor Geschiedenis* 83 (1970), p. 262-283. [G.J. van Bork]

memoria

Een van de taken van de redenaar (*officia oratoris*) is de memoria, het uit het hoofd leren van de rede, waarbij de mnemotechniek kon helpen. Het memoriseren speelde ook een grote rol op de Latijnse School waar de leerling zich door voortdurende repetitio en exercitatio een rijke voorraad aan onderwerpen en wendingen (*copia rerum* en *copia verborum*) moest eigenmaken.

Zo zegt Constantijn Huygens in zijn autobiografie:

Welnu, omdat men ons in een verder stadium moest wijzen op tropen en figuren, waren er, zoals ik al zei, woorden nodig, waarmee de dingen konden worden aangeduid die wij voor de leraar uit het hoofd moesten kunnen opzeggen.

(Constantijn Huygens. *Mijn jeugd*, ed. C.L. Heesakkers 1987, p. 43).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

memoriaal

Dagboek waarin in chronologische volgorde lopende zaken opgetekend worden. Als term uit de archivaliek is het een dagboek waarin men de handelingen en voorvallen boekt die veranderingen veroorzaken in de grootte van het vermogen en die niet in een ander dagboek worden opgetekend.

Een wat bijzonder voorbeeld van een memoriaal in de eerste betekenis is het *Memoriaal van Bredero, documentaire van een dichterleven*, samengesteld door Garnt Stuiveling (1970), dat chronologisch alle bekende feiten met betrekking tot het leven van Bredero geeft.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

mengelpoëzie

Aanduiding voor dichtwerken, bundels of delen daarvan, die een gemengde inhoud hebben. Zo bevatte Willem Bilderdijks *Mengelpoëzy* (1799) naast vertalingen van Ossian ook romancen, gelegenheidsgedichten, anacreontische poëzie e.a. De term is in de 20e eeuw in onbruik geraakt.

LIT: Buddingh'; Laan. [G.J. Vis]

mesostichon

Soort acrostichon waarbij de letters die een naam vormen in het midden van de versregel staan, en niet aan het begin of aan het slot (telestichon), zoals bijv. aan het einde van Anthonis de Rooveres *Van pays en oorloghe*:

O Heere der heren, **R**aemt doch hier raet toe,
ende toont **O**ntfermenisse in dese landouwe,
soo dat **O**ns orloghe niet meer quaet doe,
maer dat paeys **V**olghe, ghy weet den staet hoe,
't herte dies **E**s lijdende rouwe.
Gi zijt die **R**iviere, vol alder trouwe,
dies bidd'ick **E**erweerdighe Heere crachtich.,
(ed. Mak, 1955, p. 390).

Een contaminatie van een mesostichon en een telestichon bevindt zich in de epiloog van *Reinaerts historie* (ed. De Keyser, 1938), waarin Claes van Aken, de kopiist van het handschrift, zijn naam op vernuftige wijze verwerkt heeft.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; Wilpert. [W. Kuiper/H. Struik].

metafoor

Vorm van beeldspraak behorend tot de metaforiek. De metafoor in ruimere zin is een vergelijking-met-als (soms met verzwijging van 'als'), zoals in:

Ik ben een blomme
en bloeie vóór uwe oogen
(G. Gezelle. *Laatste verzen*, 1936, p. 143).

Hierbij kan men tussen 'ben' en 'een' het woord 'als' denken.

De metafoor in engere zin geeft het beeld zonder het verbeelde (impliciete metafoor), zoals in:

Laat ons de blaren
van alle leed vergaren.
(P. van Ostaijen. *VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 102).

Hier staat het woord 'blaren' figuurlijk voor iets als 'tekens' of 'overblijfselen'. Vooral de 20e-eeuwse poëzie bevat veel voorbeelden van metaforen in engere zin.

Soms behandelt men de metafoor als onderdeel van de troop.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Laan; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; G.N. Leech. *A linguistic guide to English poetry* (1969); W.A. Shibles. *Metaphor: an annotated bibliography and history* (1971); J.J.A. Mooij. *A study of metaphor* (1976); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 238-241; J. von der Thüsen. 'Metafoor', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 105-111. [G.J. Vis]

metaforiek

Aanduiding voor een van de twee vormen van beeldspraak. Anders dan de metonymie berust de metaforiek op overeenkomst tussen het beeld en het verbeelde. Zo gebruikt men het woord 'lente' als beeld voor de 'jeugd'. Tussen beeld en verbeelde bestaat een punt van vergelijking, het zogenaamde punctum comparationis, in dit geval het begin van een ontwikkeling in de levende natuur. Men onderscheidt hierbij de metafoor in engere zin en die in ruimere zin. Bekende vormen van metaforische beeldspraak zijn, behalve de metafoor, de allegorie en de personificatie. Het verschil met de metonymie bestaat hierin dat deze laatste berust op contigu verband.

LIT: Boven/Dorleijn; Gorp; J. van Luxemburg e.a. *Over literatuur* (1996), p. 99-106. [G.J. Vis]

metanoia

Vorm van de correctio bestaande uit het plotseling terugnemen dan wel het verzachten van datgene wat gezegd is. Men vindt beide elementen in de volgende passage:

Hij aarzelt - *neen, hij aarzelt niet*, -
Ten minste niet heel lang
(P. Paaltjens. *Snikken en grimlachjes* ed. Nieuwenhuys, 1967, p. 29).

LIT: Best; Cuddon; Lausberg; Shipley. [G.J. Vis]

metaplasmus

Term uit de retorica voor de in normaal taalgebruik niet geoorloofde syntactische omzetting of wijziging van woorden ten behoeve van het juiste metrum in poëzie of een welluidender formulering in proza. Dit kan bereikt worden door prothesis, epenthesis, paragoge, aphaeresis, syncope, apocope en diaeresis.

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Ueding; Wilpert. [W. Kuiper]

metatesis-1 zie inversie

metatesis-2 zie Distanzstellung

metoniem zie metonymia

metonymia of metoniem

Vorm van beeldspraak die ontstaat bij toepassing van metonymie.

LIT: Boven/Dorleijn; Lausberg. [G.J. Vis]

metonymie

Toepassing van die vorm van beeldspraak die gekenmerkt wordt door het feit dat het verbeelde wordt aangeduid met een vorm van figuurlijk taalgebruik die berust op contigu verband (dit in tegenstelling tot de beeldspraak van de metaforiek). Zo kan men de jeugd uit een bepaalde straat aanduiden met de naam van die straat, bijv. in het zinnetje 'De *Vossiusstraat* verloor van de *P.C. Hoofstraat* met 1-0'. In dit geval is het contigu verband van ruimtelijke aard. Maar het kan ook van temporele aard zijn, zoals in het geval waarin men het overlijdensjaar noemt in plaats van de gestorvene: 'Laten we *1715* (Lodewijk XIV) niet vergeten'.

Een bekend voorbeeld van ruimtelijke metonymie is de *pars pro toto* of synecdoche, zoals in het bekende zinnetje 'de bemanning bestond uit dertien *koppen*'. Causale metonymie (bijv. maker in plaats van het product) vindt men in het zinnetje 'gisteren is er een *Rembrandtgeveild*'. Andere verwisselingsmogelijkheden op basis van contigu verband zijn het materiaal en het voorwerp dat ervan gemaakt is ('het *leer* verdween in de touwen'), het voorwerp dat iets bevat en de inhoud ervan ('geef me nog een *glas*'), en het geheel in plaats van het deel ('*Nederland* verloor met 3-2'), de zogenaamde *totum pro parte*.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Herman/Vervaeck; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 241 v. [G.J. Vis]

metriek

Term uit de prosodie voor de theorie en de praktijk van die klankverschijnselen (klank) die behoren tot het gebied van het ritme, met name wanneer dit ritme metrisch (metrum) is.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Laan; Marouzeau; Metzler; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; ENSIE, dl. 2 (1947), p. 53-58; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 255-257; W. Bronzwaer. *Lessen in lyriek* (1993), p. 51-105. [G.J. Vis]

metrisch patroon

Term uit de prosodie voor het geabstraheerde schema van het ritmisch (ritme) verloop van een vers-1 of een aantal bij elkaar horende verzen. Dit schema wordt meestal benoemd met behulp van termen uit de leer van de metra (metrum). Het patroon van een strofe of van een gedicht kan anders zijn dan de patronen van de afzonderlijke samenstellende regels ervan doen vermoeden. Men zie bijv. de tweede strofe uit het gedicht 'Aan mijn kind' van M. Nijhoff, die luidt:

Hij had de beenen onder zich gekruist,
Zijn oud gelaat was van rimpeltjes vol,
Maar mond en oogen lachten. In zijn vuist
Hield hij den steel van een parasol. (VG, 1974⁴, p. 55).

De eerste regel van deze strofe is jambisch (jambe), de tweede is polymetrisch, namelijk jambisch-anapestisch (anapest), de derde is overwegend jambisch, de

vierde echter overwegend dactylisch (dactylus). Gaat men, na het scanderen volgens de regels van de klankanalyse, de gegevens statistisch verwerken, dan krijgt men als schema van de gehele strofe een patroon dat overwegend jambisch is.

LIT: A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962), p. 169. [G.J. Vis]

metrisch proza

Term uit de prosodie en de genreleer ter aanduiding van die soort ritmisch (ritme) proza die een metrisch (metrum) patroon als grondslag heeft, en die daarmee gerekend kan worden tot het genre van het prozagedicht. Ter illustratie zie men het volgende fragment uit een prozatekst van Lodewijk van Deysse, waarvan de eerste zin, na scansie (scanderen), jambisch (jambe) genoemd kan worden en de tweede zin polymetrisch (afwisselend anapest en jambe):

Gij zijt ook zoo afgrijselijk verstandig. Gij wilt niet, dat dat de mannen langer aan tafel zitten om elkaâr de vleeschbrokken af te grissen [...].
(*Verzamelde opstellen* dl. 6, 1901, p. 79).

LIT: Bronzwaer; Morier; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

metrische afwijking zie antimetrie

metrische poëzie

Term uit de prosodie voor die soort poëzie-1 die gekenmerkt wordt door een metrisch (metrum) patroon. Metrische poëzie komt vaker voor dan metrisch proza. Het treedt dikwijls op in de vorm van isosyllabische verzen. In de perioden van renaissance en classicisme bestond er geen andere poëzie dan metrische. Sinds de romantiek, en in de Nederlandse letterkunde vooral sinds de Beweging van Tachtig (bijv. bij Gorter), is niet alle poëzie meer metrisch. Het vrije vers-1 was, in het symbolisme en het modernisme en ook in de naoorlogse dichtkunst, een aantrekkelijk alternatief. Maar het toepassen van metrum is tot op heden niet in onbruik geraakt. Het procédé is kennelijk geliefd, getuige het feit dat ook in de gedichten die geschreven zijn tijdens en na de experimenten van Vijftigers en Zestigers, menig metrisch vers te vinden is.

LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Morier; Shipley. [G.J. Vis]

metrische variaties

Term uit de prosodie die betrekking heeft op het metrum van een vers-1, strofe of gedicht. Wanneer men antimetrie toepast, heeft dit tot gevolg dat men een variatie aanbrengt op een metrisch schema.

Zo is in het volgende fragment de tweede regel een metrische variatie op de eerste:

De mantel dood is om mij heen.
De wind ontwaakt b *uit* en de muur.
(G. Achterberg. *VG*, 1974, p. 124).

Door de plaats en het woordaccent van 'buiten' krijgt de lezer hier niet het te verwachten motief van de jambe te horen, maar een trochee. Een dergelijke variatie kan leiden tot contrapunt.

LIT: Alphen; Bronzwaer; Cuddon. [G.J. Vis]

metrum, maat of versmaat

Term uit de prosodie voor een georganiseerde ritmische (ritme) eenheid die gevormd wordt door accentverloop (accent): een bepaalde afwisseling van heffingen en dalingen (versvoet). De meest voorkomende voeten in het Nederlandse vers zijn de jambe, de anapest (beide stijgend metrum), de trochee, de dactylus (beide dalend metrum), de spondee en de amfibrachus. Op basis hiervan kan men dipodieën, tripodieën en tetrapodieën vormen, en kunnen er ook vaste formaties gemaakt worden, zoals de alexandrijn, de hexameter, de pentameter, de tetrameter en de trimeter.

Door het optreden van een bepaald ritmisch patroon kan een cadans ontstaan. Dit gebeurt met name bij isometrische verzen. Om een goed lopend metrisch geheel te krijgen moet de lezer soms elisie, contractie-1, hiaat of syncope realiseren. In de poëzie die stoelt op de vormgevingsprincipes van renaissance en classicisme is deze leeswijze bij conventie geregeld.

Combinatie van twee of meer verschillende metra leidt tot polymetrie. Afwijkingen van het accentverloop binnen de toepassing van een bepaald metrum leiden tot antimetrie. Metrum kan ondersteund worden door rijm (bijv. eindrijm, of alliteratie).

Metrum is abstract, een schema, in tegenstelling tot ritme, dat een concrete invulling is door middel van gerealiseerde spraakklanken.

Men kan het eventuele metrum van een stuk poëzie op het spoor komen door, met behulp van technieken van de klankanalyse, de regel(s) te scanderen.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962); G.S. Fraser. *Metre, rhyme and free verse* (1970); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 255-257. [G.J. Vis]

mezzotint zie zwartekunst

Middeleeuwen

Periode-aanduiding voor dat tijdvak van de Europese geschiedenis dat doorgaans begrensd wordt door de val van het West-Romeinse rijk (476) en de ontdekking van Amerika (1492), of, ruimer geformuleerd, de periode tussen de Klassieke Oudheid en de renaissance (ca. 500-1500). Anderen laten het eindpunt van de Middeleeuwen samenvallen met de uitvinding van de boekdrukkunst (ca. 1455).

Voor de literatuurgeschiedenis laat men de Middeleeuwen beginnen met de vroegste teksten uit de cultuurgeschiedenis die in de volkstaal zijn overgeleverd. Voor de Nederlandse literatuurgeschiedenis zijn dat teksten in het Middelnederlands, al kon toen nog niet van een eenheidstaal geproken worden. Die vroege teksten stammen uit de 12e eeuw, maar er is ongetwijfeld een lange orale traditie (orale literatuur) aan deze geschreven teksten voorafgegaan. Wel is er een probatio pennae bewaard gebleven uit de 11e eeuw (mogelijk zelfs aanzienlijk ouder), maar men laat de Nederlandstalige middeleeuwse literatuur toch beginnen met de auteur Hendrik van Veldeke die rond 1170 zijn *Leven van Sint Servaas* dichtte.

In de literatuurgeschiedenis wordt voor de Middeleeuwen gewoonlijk de volgende indeling gehanteerd: Vroege Middeleeuwen (ca. 1150-1300), Late Middeleeuwen (ca. 1300-1450) en rederijkerstijd (ca. 1450-1575). De hierbij genoemde jaartallen variëren per land. Zo begon de renaissance in Italië aanzienlijk vroeger dan in onze streken.

Wat betreft de Middelnederlandse literatuur worden ook andere indelingen gebruikt. Zo spreekt men o.m. van voorhoofse en hoofse literatuur, van geestelijke en wereldlijke literatuur, van rederijersliteratuur (rederijers), etc. De meeste Middelnederlandse literatuur is anoniem en een groot deel ervan is ook niet oorspronkelijk, maar vormt een bewerking of vertaling van teksten uit andere taalgebieden, zoals bij veel ridderromans het geval is (vgl. de *Aiol* of de *Lancelot*-cyclus). Toch zijn er wel degelijk teksten in het Nederlandse taalgebied ontstaan. Zo veronderstelt men dat *Van den Vos Reinaerde* oorspronkelijk van Vlaamse afkomst is en dat geldt evenzeer voor de gedichten van Hadewych en vele anderen.

Oorspronkelijkheid is overigens een eis die in de Middeleeuwen voor literatuur niet gold. Het is zelfs de vraag of men wel van 'literatuur' moet spreken, want teksten werden in die tijd vanuit allerlei doelstellingen geschreven. Het gaat in feite om verschillende typen gebruiksteksten die een rol speelden in de educatie, in de kerk of daarbuiten in de verbreiding van christelijke opvattingen en in het algemeen in het beschavingsoffensief.

Het merendeel van de geschreven middeleeuwse literatuur ontstond aanvankelijk in kloosters, met name in de scriptoria (scriptorium). Omdat het vooral geestelijken waren die het schrijven machtig waren, werden de meeste teksten geschreven door kloosterlingen. Naarmate de steden zich steeds sterker ontwikkelden en steeds meer leken leerden schrijven, kwamen aan het eind van de Middeleeuwen steeds meer teksten in omloop die door gewone burgers vervaardigd werden. Dat geldt in het bijzonder voor de vele rederijkersteksten aan het eind van de Middeleeuwen.

LIT: Algemeen: A. van Houtte e.a. (red.). *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. 12 dln (1949-1958); H.P.H. Jansen. *Algemene geschiedenis der middeleeuwen* (1964); J. le Goff. *De cultuur van middeleeuws Europa* (1987). Literatuur: W.J.A. Jonckbloet. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1 en 2 (1888-1889⁴); G. Kalff. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1 (1906); J. van Mierlo. *De letterkunde der Middeleeuwen* (1949²); G. Knuvelder. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Dl. 1 (1957²); J. te Winkel. *De ontwikkelingsgang der Nederlandse letterkunde*. Dl. II (1973²); H. Pleij. *Het literaire leven in de middeleeuwen* (1984); H. Pleij. *Nederlandse literatuur van de late*

middeleeuwen (1990); D. Hogenelst en F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen* (1995); M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1998²), p. 1-164. [G.J. van Bork]

Middelnederlands

De taalfase van het Nederlands die ruwweg begrensd wordt door enerzijds het begin van de schriftelijke overlevering in de 12e eeuw (*Sint Servaeslegende* van Hendrik van Veldeke, ca. 1170) en anderzijds het doordringen van de renaissance rond 1500.

Taalkundig markeert men de overgang van het Oudnederlands naar het Middelnederlands wel met de reductie van 'gekleurde' vocalen in zwak beklemtoonde lettergrepen tot sjwa (bijv. Oudnederlands 'heb *ban*', Middelnederlands 'heb *ben*'), hoewel er aanwijzingen zijn dat deze overgang al eerder heeft plaatsgevonden.

Het Middelnederlands was geen eenheidstaal, maar bestond uit verschillende dialecten: Middelvlaams, Middelbrabants enz. Ook de laatmiddeleeuwse Saksische dialecten van Groningen, Drenthe, Overijssel en Oost-Gelderland worden in de praktijk tot het Middelnederlands gerekend. Evenmin was er een duidelijke taalgrens tussen het Middelnederlandse en het Middelduitse taalgebied; de verschillende dialecten binnen het continentaal Germaans dialectcontinuüm vloeien geleidelijk in elkaar over. Aardig is in dit verband de nog altijd durende strijd over de vraag of het oeuvre van Hendrik van Veldeke nu tot de Nederlandse of tot de Duitse literatuur behoort. Dit probleem is nog lang niet opgelost, maar uit recent onderzoek is gebleken dat Veldeke bij het schrijven van zijn *Eneide* de rijmwoorden zo selecteerde, dat zij zowel voor een Hoogduits (Thürings-Hessisch) als voor een Middelnederlands (Maaslands) publiek aanvaardbaar waren.

De overgang van Middelnederlands naar Nieuwnederlands rond 1500 valt niet duidelijk te markeren; veel deskundigen beschouwen de 16e eeuw als een overgangperiode. Het Middelnederlands is uitvoerig beschreven; als standaardwerken kunnen worden beschouwd: het *Middelnederlandsch woordenboek* (MNW) van E. Verwijs en J. Verdam (1885-1952) en het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* (VMNW; voltooid in 1998); J.J. Mak. *Rhetoricael Glossarium* (1959); F.A. Stoett. *Middelnederlandsche spraakkunst, syntaxis* (1923³); A. van Loey. *Middelnederlandse spraakkunst*, dl. 1: Vormleer (1980⁹) en dl. 2: Klankleer (1976⁷); J. Deschamps. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1976²); M. Gysseling en W. Pijnenburg. *Corpus van Middelnederlandse teksten tot en met het jaar 1300* (1977-).

LIT: Laan; LdMA; G. Schieb. *Henric van Veldeken, Heinrich von Veldeke* (1965); Th. Klein. 'Heinrich von Veldeke und die mitteldeutschen Literatursprachen, Untersuchungen zum Veldeke-Problem', in: Th. Klein en C. Minis. *Zwei Studien zu Veldeke und zum Straßburger Alexander* (1985), p. 1-121; M.J. van der Wal en C. van Bree. *De geschiedenis van het Nederlands* (1992); J.W. de Vries, R. Willemijns en P. Burger. *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993). [H. Struik]

middenrijm

Term uit de prosodie voor het feit dat rijmvrager en rijmgever, voorkomend in verschillende regels, niet, zoals bij eindrijm, dienen ter afsluiting van de regels, maar geplaatst zijn midden in de regel, bijv.

T en syn de Joden niet, Heer Jesu, die u cruysten,
Noch die *verradelijck* u *togen* voort gericht,
Noch die *versmadelyck* u *spogen* int gesicht,
Noch die u knevelden, en stieten u vol puysten.

(J. Revius. *Overyssele Sangen en Dichten*, ed. Smit, dl. 1, 1930, p. 222).

Het middenrijm lijkt op het binnenrijm doordat beide niet aan het eind van de regel optreden. Het verschil zit in de horizontale plaatsing van het binnenrijm tegenover de verticale van het middenrijm (in twee of meer regels, vaak op vergelijkbare plaats, zoals bij Revius in de tweede, derde en vierde voet van de alexandrijn).

LIT: Alphen; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Lodewick; Marouzeau; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

Miltoniaans sonnet

Term uit de genreleer voor een door Milton in Engeland geïntroduceerd sonnet dat qua vorm praktisch gelijk is aan het Italiaanse sonnet, met dit verschil dat het geen witregel heeft tussen octaaf en sextet.

LIT: Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; [G.J. Vis]

mimesis

Nabootsing, weerspiegeling of weergave van de zintuigelijk waarneembare werkelijkheid in de kunst. Het begrip mimesis wordt vaak in verband gebracht met de termen inventio, fictie en realisme-2.

Al vanaf de introductie in de Oudheid is het begrip mimesis omstreden geweest. Plato gaf er een normatieve inhoud aan: het kunstwerk moet niet de empirisch waarneembare werkelijkheid uitbeelden, maar de 'idee' daarachter. Niet de handelingen in het drama zijn belangrijk, maar de geïmpliceerde deugden of ondeugden die ze uitdrukken. In feite constateert Plato dat kunst slechts een afschaduwing geeft van de reële wereld, die op haar beurt slechts een afschaduwing is van de goddelijke werkelijkheid. Bij Aristoteles is de rol van de kunst positiever geformuleerd, ook al verwacht hij er geen fotografisch realisme van. Aristoteles is van mening dat de kunst door nabootsing openbaring van het universele geeft. Voor hem is kunst herschepping van het leven. In feite is daarmee de tegenstelling gegeven die eeuwenlang de interpretatie van het begrip mimesis beheerst heeft.

Historisch gezien heeft men beurtelings op de nabootsing of op de creatie of inventie de nadruk gelegd. In de renaissance lag het accent op de Aristotelische opvatting, maar daarnaast trachtte het neoplatonisme de ideeën van Plato en Aristoteles te integreren: kunst als weerspiegeling van de werkelijkheid om een hogere waarheid te tonen. En omdat de klassieken daarin zo uitnemend geslaagd waren, lag het voor de hand hun voorbeeld te volgen, wat leidde tot imitatio, een begrip dat niet met mimesis verward mag worden.

Met de opkomst van de romantiek wordt de mimesisgedachte geleidelijk naar de achtergrond gedrongen, ten gunste van de opvatting dat het kunstwerk een

oorspronkelijke schepping is met geheel eigen wetten. De kunstenaar bemiddelt door zijn unieke eigenschappen (genie) tussen het eindige en oneindige, tussen stof en geest. Literatuur bootst de natuur niet na, maar scheidt haar eigen natuur: de dichter als schepper, als god. Deze opvatting is duidelijk van metafysische aard en steunt weer meer op de uitgangspunten van Plato.

Sindsdien hebben de accenten nu eens op het realisme (bijv. naturalisme), dan weer op het ideële (bijv. symbolisme) gelegen. Tegen de romantische kunstopvatting is vooral binnen de marxistisch georiënteerde literatuursociologie verzet gekomen, in het bijzonder tegen de idee van de autonomie van het kunstwerk. Opnieuw ging de weerspiegelingstheorie een rol spelen, maar nu in het bewustzijn dat de werkelijkheid in de kunst altijd vergezeld gaat van een al dan niet uitgesproken ideologie.

Hoe problematisch de term *mimesis* is, blijkt wanneer men tracht vast te stellen wat nu precies nabootsing of weerspiegeling inhoudt. Wat verstaat men onder de werkelijkheid die weerspiegeld wordt? Steeds duidelijker werd dat het *mimesis*-begrip sterk bepaald wordt door de literaturopvattingen van een bepaalde auteur of groep auteurs. Het is de auteur die uit de zichtbare werkelijkheid kiest wat beschreven wordt en bovendien geeft hij die werkelijkheid weer door middel van taalvormen die in feite tijdgebonden en beperkte 'symbolen' zijn voor de beschreven verschijnselen.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; E. Auerbach. *Mimesis* (1946); W.J. Verdenius. *Mimesis* (1949); M.H. Abrams. *The mirror and the lamp* (1958); J.D. Boyd. *The function of mimesis and its decline* (1968); A. Bolckmans en R. Vervliet (red.). 'Creatio versus mimesis?' in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 28 (1975), p. 693-755; P. Macherey. 'Problemen rond het begrip "weerspiegeling"', in: *Gebroken spiegel. Over de realistische illusie* (1981); P. Claes. *Echo's echo's* (1988), p. 28-37; S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus. Klassieke en christelijke denkbeelden in de Nederlandse renaissance-literatuur* (1989), p. 40-51; S. IJsseling. *Mimesis: on appearing and being* (1997). [G.J. van Bork]

minderemanstonelen

Komische entr'actes met laaggeplaatste personen, voorkomend in de beginfase van het Nederlandse ernstige renaissance-drama (tragikomedie, schooldrama). Voorbeelden kan men aantreffen in G.A. Bredero's *Rodd'rick ende Alphonsus* (1616) en in de stukken van Abraham de Koningh tussen ca. 1610 en 1619.

LIT: M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

miniatuur

Benaming voor geschilderde voorstellingen in handschriften of incunabelen. Miniaturen werden na het afschrijven-1 van de tekst in het handschrift aangebracht, vaak door een specialist: de miniaturist.

Om de waarde van het boek te vergroten ging men er vanaf de 13e eeuw toe over boeken niet alleen te verluchten (boekverluchting, decoratie), maar ook te illustreren, een ontwikkeling die samenhangt met het zelfstandig lezen in plaats van voorgelezen worden. Dit is de belangrijkste reden waarom de overgeleverde

Middel nederlandse literaire teksten nauwelijks illustraties bevatten; ze waren bijna allemaal bedoeld om uit voor te lezen. Getijdenboeken daarentegen zijn vaak rijk verlucht; zij waren bedoeld om gelezen te worden.

Decoratie zegt echter niet alleen veel over de waarde van het handschrift - hoe kostbaarder de decoratie des te duurder de codex -, maar ook over het belang van de tekst. Binnen de decoratietechnieken zijn rangordes aan te wijzen: het belangrijkste zijn de miniaturen, dan volgen initialen-1, dan lombarden en tenslotte de rubricatie. De lezer werd op die wijze op belangrijke tekstpassages gewezen: de aanwezigheid van een miniatuur (of een grote initiaal) wijst op een belangrijk stuk tekst.

Een miniatuur kan een deel van een tekstkolom beslaan of een paginagrote afbeelding zijn van een tekstpassage. Als een illustratie in de beginletter is verwerkt, spreekt men evenwel van een gehistorieerde initiaal.

Van miniaturen voorziene handschriften uit de Nederlanden van voor de 15e eeuw zijn overigens zeldzaam. Bijzonder is het Haagse handschrift van Jacob van Maerlants *Rijmbijbel*, dat 72 miniaturen bevat. Een daarvan is paginagroot, de overige hebben de breedte van een kolom. Opmerkelijk is ook dat de miniaturist zichzelf onder de laatste miniatuur bekend maakt als Michiel van der Borch en vermeldt dat hij het handschrift in 1332 verlucht heeft.

Ook zonder zo'n duidelijke kunstenaarssignatuur biedt de decoratie van een handschrift veel mogelijkheden tot de datering en localisering van middeleeuwse handschriften: de verandering van de schriftsoorten geschiedde veel geleidelijker dan de wisselingen van de mode in de verluchting. Miniaturen zijn vaak tot op een decennium nauwkeurig te dateren, terwijl het schrift meestal niet nauwkeuriger dan tot op een kwart eeuw te bepalen is. Bij bestudering van miniaturen moet ook de bijbehorende randversiering betrokken worden; de miniatuur en de andere decoratie moeten als een eenheid worden beschouwd.

De interpretatie van afbeeldingen behoort tot het domein van de iconografie.

LIT: Brongers; Laan; *De Vlaamse miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede, 1445-1475* (tentoonstellingscatalogus, 1959); K. Weitzmann. *Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration* (1970²); F. Unterkircher. *Die Buchmalerei. Entwicklung, Technik, Eigenart* (1974); J.D. Farquhar. *The Manuscript as a Book* (1977); *Het geïllustreerde boek in het westen van de vroege Middeleeuwen tot heden* (tentoonstellingscatalogus, 1977); R.E.O. Ekkart. *De Rijmbijbel van Jacob van Maerlant. Een in 1332 voltooid handschrift uit het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum* (1985). [H. Struik]

minnedicht zie minnelied-1

minnelied-1 of minnedicht

Genre aanduiding voor die hoofse lyriek (hoofse literatuur) uit de 12e en 13e eeuw die de zuivere (platonische) liefde als onderwerp heeft (fin'amors, hoofse liefde). Volgens deze strikte opvatting wordt het minnelied gekenmerkt door de dienst aan een geliefde, die als een onbereikbaar ideaal wordt voorgesteld, en door de verheerlijking van die liefdesdienst, zonder dat het verlangen van de minnaar vervuld wordt. De verhouding tussen de man en de aanbeden vrouw vertoont karakteristieken van feodale gezagsverhoudingen. Deze fictieve dienstverhouding tot de vrouw is

zonder hoop, want de vrouw is onbereikbaar. De minnaar wordt door de liefdesdienst gelouterd en geadeld. De vrouw is niet zozeer een vrouw van vlees en bloed als wel het geïdealiseerde vrouwelijke.

De term minnelied wordt echter niet alleen voor deze 'hogere' liefde gebruikt, maar ook voor de gedichten uit de 12e en 13e eeuw die de 'lagere' liefde bezingen. In deze gedichten is de liefde niet noodzakelijk platonisch en wordt wel een lichamelijk samenzijn met de geliefde bezongen. Dan omvat de term hetzelfde als 'hoofse lyriek'.

Het genre is ontstaan in de Provence, waar het door de troubadours werd beoefend. Waarschijnlijk is de Romaans-Arabische literatuur die zich in Spanje verspreidde op het ontstaan ervan van invloed geweest, naast invloeden uit de middeleeuwse Latijnse poëzie van vaganten. Het minnelied vertoont verschillende kenmerken, zoals een vast rijmschema, dat in de loop van de tijd steeds dwingender werd, en het telkens optreden van een Natureingang. Men neemt aan dat het genre bedoeld was om gezongen te worden. Het minnelied kan onderverdeeld worden in verschillende subgenres, zoals alba, aubade, planh (klaaglied), pastourelle en virelai.

De belangrijkste vertegenwoordigers van het minnelied in de Nederlanden waren Hendrik van Veldeke (ca. 1140-ca. 1200) en hertog Jan I van Brabant (1253-1294).

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Gorp; Krywalski; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; F.P. van Oostrom. 'Maecenaat en Middelnederlandse Letterkunde', in: J.D. Janssens (red.). *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij* (1982), p. 21-40; F. Willaert. 'Over *ic sac noit so roden munt* van hertog Jan I van Brabant', in: *NTg* 79 (1986), p. 481-492; E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord. Occitaanse troubadours 1100-1300* (1987); C. Hogetoorn. 'Lyrische dichtkunst', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 57-84; F. Willaert. 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst* (1989), p. 71-91; F. Willaert. 'Minneliederen en hofdansen in de veertiende eeuw', in: *Literatuur* 9 (1992), p. 8-14. [H. Struik]

minnelied-2 zie liefdeslied

minstreel

Verzamelnaam voor allen die in de middeleeuwse samenleving voor amusement zorgen: acrobaten, dansers, zangers, berentemmers enz. De term is in zekere zin synoniem aan begrippen als jongleur en jocular; de jongleur had echter de voordracht van epische werken (chanson de geste, epiëk) op zijn programma staan, terwijl bij de minstreel toch meer aan kortere teksten gedacht moet worden, die bovendien vaak gezongen werden.

Al sinds de vroege Middeleeuwen golden zowel de jongleurs als minstrelen in zekere mate als eerloos, wat samenhangt met het reizende bestaan dat zij leidden: zij zouden zichzelf prostitueren, hun eer voor geld en goederen verkwanzelen en hun kunst aan demonen of zelfs aan de duivel danken. In de loop van de 13e eeuw vindt een zekere sociale opwaardering plaats en valt de groep in drie subgroepen uiteen: 1) allen die als acrobaten of (striptease)dansers geld verdienen met hun

lichaam, maskers opzetten of zich aan toverij schuldig maken; 2) rondreizende komieken die de hoven van de machthebbers afreizen, de aanwezigen vleien en de afwezigen bespotten; 3) allen die muziekinstrumenten bespelen: enerzijds degenen die in kroegen schunnige liedjes zingen, anderzijds de eigenlijke jocularoes, die de heldendaden van vorsten en de levens van heiligen bezingen, waardoor zij hun medemensen vertroosting brengen bij angst en verdriet. Alleen deze laatsten vinden genade in de ogen van de rooms-katholieke kerk.

Bij Jacob van Maerlant valt van deze opwaardering niets te bespeuren. Zijn visie op de 'menestrel' sluit aan bij de oude negatieve traditie wanneer hij de minstrel met de Vlaamse gaai (Lat. 'garullus') vergelijkt:

- Van bome te bome vliecht hi ende sprint,
Ende criscelt meer dant sinct,
Noch gheduert in ghere stede.
- 2120 Wat so bi hem lijt oec mede,
Ist man, ist voghel, ist enich dier,
Bespot dit voghelkijn al hier,
Ende conterfaet alrehande luut;
[...]
Garrulus dit dinct mi vele
Bedieden some menestrel,
- 2135 Die altoes sijn onghestade,
Ende callende vroe ende spade
Vele boerden, vele lueghen,
Ende conterfeten dien si moeghen,
Bede riddere ende papen,
- 2140 Porters, vrouwen ende knapen,
Daer si scone sijn omme gheplumet;
(*Der naturen bloeme*, ed. Verwijs, dl. 1, 1878, p. 244-245).

De visie van Van Maerlant en ook die van Jan van Boendale in *Der leken spiegel* (ed. De Vries, 1844-1847, dl. 3, boek III, cap. XV) kan worden verklaard uit de tegenstelling die bestond tussen vertegenwoordigers van de schriftcultuur van de clerici, die grote waarde hechtten aan de historische waarheid zoals die in de officiële Latijnse bronnen was vastgelegd, en de 'menestrel', leken zonder opleiding tot clericus, die zich als vertegenwoordigers van de orale literatuur niet bekommerden om de historische waarheid.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; Preminger; Scott; Wilpert; J. Reynaert. 'Literatuur in de stad?', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst* (1989), p. 93-108; W.P. Gerritsen. 'De dichter en de leugenaars. De oudste poëtica in het Nederlands', in: *NTg* 85 (1992), p. 2-13. [H. Struik]

minuskelschrift

Benaming voor het cursieve minuskelschrift dat in de 3e eeuw n.Chr. de oudere Romeinse majuskelschrift (*capitalis cursiva*) verdringt en daarom ook wel de nieuwe Romeinse cursief genoemd wordt. De minuskelschrift hield in sommige streken tot laat in de 8e eeuw stand en transformeerde in een aantal boek- en gebruiksschriften met regionale en 'nationale' varianten.

LIT: LdMA; J. Mallon *L'histoire et ses méthodes* (1961), p. 553 e.v.; J.J. John. 'Latin Paleography', in: J.M. Powell (red). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 12-13. [H. Struik]

minuskelschrift

Term uit de paleografie voor een lettersoort die zich 'tussen vier lijnen' laat schrijven, dat wil zeggen dat minuskels onderling in lengte verschillen omdat sommige een schacht naar beneden hebben (bijv. g, p, q) en andere letters een schacht naar boven (bijv. b, d, k). Daartussen zitten schachtloze letters (bijv. e, o, u). In het dagelijks spraakgebruik noemt men een minuskel een kleine letter, in de typografie (drukkunst) zit hij in de onderkast. Onze minuskel gaat via de humanisten (humanistisch schrift, littera antiqua, romein) terug op de Karolingische minuskel. Naast minuskelschrift kennen we ook majuskelschrift.

LIT: BDI; Best; Hiller; LdMA; Scott; Wilpert; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [H. Struik]

minutio

Term uit de retorica voor het met name in de juridische praktijk (genus iudiciale) zo gunstig mogelijk voorstellen van de daad van de aangeklaagde. Het tegenovergestelde, nl. het door de aanklager in een kwaad daglicht stellen van de verdachte, wordt o.a. bewerkstelligd door de amplificatio.

Minutio kan men bijv. aantreffen in Vondels *Inwydinge van 't Stadthuis t'Amsterdam* (1655; ed. Albrecht, De Ruyter, Spies e.a., 1982, p. 58-61) waar hij het voorstelt alsof het gehele verloop van de bouw zonder problemen was, terwijl in werkelijkheid de besluitvorming niet zo vlot verlopen is.

LIT: Gorp; Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

minuut

Term uit de archivistiek voor de vastgestelde versie van een geschrift, waarnaar het netexemplaar wordt opgemaakt. Vaak gaan aan de minuut nog concepten vooraf. Het verschil tussen beide is, dat een concept gewoonlijk niet en een minuut meestal wel ondertekend is. In de archieven treft men met name in het notarieel archief dikwijls nog naast de gebonden netexemplaren de losse minuten aan. De doorhalingen en wijzigingen in de minuten kunnen interessante gegevens bevatten die in de nette akten uiteraard niet meer voorkomen.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

mirakelspel

Middeleeuws toneelstuk (geestelijk drama) waarin de zondeval van een mens centraal staat. Meestal wordt de term gereserveerd voor een spel dat het wonderbaarlijke leven van een heilige tot onderwerp heeft. Vaak wordt in

mirakelspelen een zondaar op miraculeuze wijze gered door de tussenkomst van Maria (Marialegende) of een heilige.

De termen mirakelspel en mysteriespel worden ook wel zonder duidelijk onderscheid gebruikt voor alle toneel waarin heiligen worden opgevoerd of bijbelse onderwerpen aan bod komen. Het mirakelspel behandelt echter een wonder, een mysteriespel is een geloofsgeheim, waarin het voorkomen van wonderen niet noodzakelijk, maar wel mogelijk is.

Volgens de gangbare literatuurgeschiedenis is *Mariken van Nieumeghen* (ca. 1515) een mirakelspel. De *Mariken* laat zich echter moeilijk een genre-etiket opplakken: de tekst is in zijn overgeleverde vorm niet bedoeld om gespeeld te worden en de aanwezigheid van proza, hoofdstuktitels, houtsneden en interpunctie wijzen op een zelfleesboek. De meest verdedigde theorie is dat de oorspronkelijke toneeltekst geheel uit verzen bestond en dat de prozagedeelten door de drukker zijn toegevoegd om van het toneelstuk een leesboek te maken. Het proza zou slechts herhalen wat ook in de verzen staat of slechts overbodige, niet onmisbare zaken toevoegen. Volgens Coigneau (1982) echter was de *Mariken* oorspronkelijk een prozatekst, een exemplaar of een (Maria)legende, en zijn de berijmde, gedramatiseerde gedeelten door een rederijker ingevoegd. Het is volgens hem beter te stellen dat de verzen proza-elementen herhalen.

Bij de rederijkers vallen de verschillende genres, mirakelspel en mysteriespel, evenals de moraliteit, min of meer samen met het spel van zinne.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 45-78; D. Coigneau. *Mariken van Nieumeghen* (1982), p. 23-49; W. Kuiper. 'Mariken van Nieumeghen, een gerenoveerd Maria-mirakel', in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 249-267. [H. Struik]

misdaadroman

Roman waarin het oplossen van de vraag naar de dader van een misdrijf, meestal een moord, door spoorwerk van de politie of een (privé)detective centraal staat. Soms ook is de dader van het misdrijf aan de lezer vanaf het begin van de roman bekend, maar moet hij nog als zodanig ontmaskerd worden door de detective of politiemann, wat vaak een vorm van dramatische ironie oplevert. Tot de misdaadromans behoren de detectiveroman of speurdersroman, de politieroman en de dossierroman. Om hun spanning worden misdaadromans vaak tot de thrillers gerekend. In Nederland bestaat sinds 1980 een speciaal tijdschrift voor het genre: *Thrillers en detectives*, een onafhankelijk tijdschrift voor misdaadliteratuur.

LIT: Best; Gorp; Lodewick; Metzler; J. Symons. *Moord en doodslag. Een geschiedenis van het misdaadverhaal* (1976); M. Bronkhorst. *Moordboeken. De Nederlandse misdaadroman 1900-1984. Een bibliografie* (1984); *Feit en fictie in de misdaadliteratuur (±1650-±1850)* (1985); *Nederlandse misdaadliteratuur*, spec. nr. *Bzzlletin* 14 (1985-1986) 137. [G.J. van Bork]

mise-en-abyme of spiegeltekst

Oorspronkelijk Franse literatuurtheoretische term voor een ingebedde tekst die een spiegelend effect heeft ten aanzien van de tekst waarin deze spiegeltekst is

opgenomen. De ingebedde tekst heeft altijd een (gedeeltelijke) gelijkenis met het omsluitende verhaal. Zo kan men de Reinaert-verhalen in L.P. Boons *De Kapellekensbaan* (1953) opvatten als een spiegeltekst omdat ze parallellen vertonen met de Ondine-verhalen in die roman.

Soms vervult de omsluitende tekst ten aanzien van de spiegeltekst de rol van een kadervertelling.

LIT: Baldick; Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; L. Dällenbach. *Le récit spéculaire. Essai sur la mise en abyme* (1977). [G.J. van Bork]

mise-en-page zie opmaak

mise-en-scène zie enscenering

missive

Term uit de archivaliek voor een ambtelijke brief. In de briefwisseling van P.C. Hooft, uitgegeven door H.W. van Tricht (1976-1979), zijn naast de niet-zakelijke brieven bijv. ook tal van missiven opgenomen die Hooft in zijn functie van drost van Muiden schreef, bijv. 'Volgens den last bij Uwer Ed. Mogh. [= gecommiteerde Raden van de Staten van Holland] missive vanden 6en deses op gisteren ontfangen [...]' (dl. 1, p. 137).

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

mnemonisch schrift

Term uit de schriftgeschiedenis voor geheugenschrift, een tekensysteem, bijv. in de vorm van inkepingen (kerfstok!), om bepaalde zaken kwantitatief te onthouden of te merken.

LIT: Baldick; I.J. Gelb. *A study in writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

mnemotechniek

Term uit de retorica voor de technieken die de redenaar ten dienste stonden bij het uit het hoofd leren van zijn rede (memoria). In de papierloze Klassieke Oudheid was een geoefend geheugen van enorm belang. Het belangrijkste geschrift - naast losse opmerkingen van Cicero en Quintilianus - waarin de klassieke geheugenkunst wordt uiteengezet is de *Ad Herennium* (1e eeuw v.C.). Het artificiële geheugen wordt

architectonisch opgebouwd: men stelle zich een aantal plaatsen voor, bijvoorbeeld een huis met een reeks kamers, waarin men al het materiaal dat men wil onthouden in een specifieke volgorde onderbrengt. De gekozen plaatsen kunnen steeds weer opnieuw gebruikt worden, voorzien van een andere inhoud, van andere beelden. Er zijn beelden voor dingen (res) en voor woorden (verba). Het geheugen voor de res moet beelden maken die aan een argument, een idee of een ding doen denken; het - veel ingewikkelder - woordgeheugen zou beelden moeten vinden die aan elk afzonderlijk woord doen denken.

In de Middeleeuwen stond de geheugenkunst centraal, want haar theorie werd geformuleerd door de scholastici en haar beoefening hing samen met de middeleeuwse beeldspraak in kunst en architectuur. In de renaissance nam haar betekenis binnen de zuiver humanistische traditie af, maar werd ze van enorm belang binnen de hermetische traditie (hermetische literatuur).

LIT: Brongers; LdMA; F.A. Yates. *De geheugenkunst* (1988). [P.J. Verkuijsse]

mock epic zie mock heroic

mock heroic of mock epic

Komische tekst in de vorm van een burleske (pastiche), waarbij de stijl van het heldendicht (epos) wordt toegepast op een niet-verheven, respectievelijk banaal, onderwerp. Dit gebeurt bij voorbeeld in de *Wapen-stryd tusschen Ajax en Ulisses* en soortgelijke werken van Salomon van Rusting (*Vol-Geestige Werken*, 1698-1699), en in menige spottende tekst van Dirk Schelte (1639-1715).

De mock heroic is verwant aan de travestie, maar de laatste heeft een tegengesteld procédé: de ernstige inhoud wordt behouden maar de vorm verandert. Een ander verschilpunt tussen beide is dat de mock heroic geen parodie is, maar komische navolging van een genre.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

Moderne Devotie of Broederschap van het gemene leven

Laatmiddeleeuwse, in de Noordelijke Nederlanden (IJsselstreek) ontstane spirituele beweging, die zich kenmerkte door haar afkeer van het toenemende verval van de kerk en het verlangen daar iets aan te doen door terug te keren naar de 'ecclesia primitiva', de kerk van de eerste christenen. De opkomst van de beweging van de Moderne Devotie was geen incidenteel gebeuren, maar moet gezien worden als de 14e-eeuwse Nederlandse variant van het gedurende de hele Middeleeuwen steeds weer oplevende religieuze reveil (bijv. waldenzen, begijnen).

Grondlegger van de beweging is Geert Grote (1340-1384), die vrome leken en geestelijken opriep om op gemeenschappelijke basis te gaan leven. Aanvankelijk hadden deze gemeenschappen geen juridische basis; men werd gedreven door het verlangen te leven zoals is beschreven in Handelingen 2, 42-47 en 4, 32-35. Voor

de praktische uitwerking van het eensgezinde, gemeenschappelijke leven (het 'gemene leven' in het Middelnederlands), zoals die is beschreven in deze bijbelpassages, werd steun gezocht bij de kloostertraditie die in de vroege Middeleeuwen ontstond vanuit hetzelfde verlangen. Vooral de strenge orde van de kartuizers werkte inspirerend.

Al gauw ontstonden verschillende kloosterachtige varianten op het leven van de vroege christenen, die in hoofdlijnen te verdelen zijn in: enerzijds lekinggemeenschappen van broeders of zusters die geen juridisch bindende kloostergeloften hadden afgelegd, anderzijds kloosters verenigd in het Kapittel van Windesheim, dat de regel van de reguliere kanunniken van Augustinus volgde, omdat deze zich nadrukkelijk baseerde op de eensgezindheid en het gemeenschappelijke leven van de eerste christenen. Ook het feit dat Jan van Ruusbroec in 1350 het klooster Groenendaal stichtte op basis van dezelfde regel is van invloed geweest.

Behalve met bidden en mediteren (rapiarium), hielden de broeders en zusters zich bezig met handenarbeid om in hun levensonderhoud te voorzien. Omdat de concrete levensvormen van de Moderne Devotie aan het kloosterleven zijn ontleend, zijn het geen karakteristieke uitingen van lekenspiritualiteit, hoewel velen, vooral vrouwen, volgens het kerkelijk recht leken waren.

De beweging van de Moderne Devotie heeft door haar open karakter een stempel gedrukt op de maatschappij, ondermeer omdat de broeders zich richtten op zielzorg, onderwijs en boekproductie. Een belangrijk deel van de Nederlandse boekproductie in de 15e eeuw komt voor hun rekening. Dat de littera hybrida in de Nederlanden zo belangrijk is als boekletter, komt mogelijk door de invloed van de Moderne Devotie. Behalve voor eigen gebruik in kloosters en broeder- en zusterhuizen, werden ook voor leken, edelen maar ook welgestelde burgers, boeken afgeschreven. Geert Grote heeft zelf een aantal psalmen en bijbelgedeelten vertaald en zijn getijdenboek (ed. N. van Wijk, 1940) is duizenden malen gekopieerd.

Het werk van Grote als bijbelvertaler is later voortgezet door Johan Schutken, een geestelijke die woonde in het augustijnenklooster te Windesheim. Voor de lekebroeders van zijn convent vertaalde hij de psalmen en het hele Nieuwe Testament. Zijn werk is in combinatie met de vertaling van het Oude Testament door een anonieme kartuizermonnik uit Herne de meest verbreide bijbelvertaling van de Middeleeuwen geworden. Toen later de boekdrukkers omzagen naar kopij voor hun uitgaven, kozen zij bij voorkeur geestelijke traktaten uit de kringen rond de Moderne Devotie. De bekende Delftse bijbel van 1477 is zelfs het oudste gedrukte Nederlandstalige boek. Het bekendste boek dat de beweging van de Moderne Devotie heeft voortgebracht en dat nog steeds wordt uitgegeven en gelezen, is de aan Thomas a Kempis (1379-1471) toegeschreven *De Imitatione Christi*. Dit werk, dat bestaat uit vier op zichzelf staande traktaten, weerspiegelt de spiritualiteit van de Moderne Devotie: de navolging van Christus zoals de eerste christenen dat deden.

LIT: Brongers; Laan; MEW; C. van der Wansem. *Het ontstaan en de geschiedenis der broederschap van het gemene leven tot 1400* (1958); R.R. Post. *The Modern Devotion, Confrontation with Reformation and Humanism* (1968); W. Lourdaux. 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten', in: *Studies over het Boekenbezit en Boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600. Archief- en Bibliotheekwezen in België*, extranr. 11 (1974), p. 247-325; M.L. Caron. 'Preken met de pen. De Moderne Devoten en het boek', in: *Geschreven, gedrukt, versierd, verzameld. Boeken uit de bibliotheek van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent* (1982), p. 22-29; C.C. de Bruin. 'De spiritualiteit van de Moderne Devotie', in: C.C. de Bruin, E. Persoons, A.G. Weiler. *Geert Grote en de Moderne Devotie* (1984), p. 102-144; J.C. Bedaux. 'Boeken bij de Moderne Devotie', in: C.C. de Bruin, E. Persoons, A.G. Weiler. *Geert Grote en de Moderne Devotie* (1984), p. 43-49; *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. [Catalogus van de] Tentoonstelling ter*

herdenking van het sterfjaar van Geert Grote (1384-1984) (1984); N. Staubach. 'Prachtmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio Moderna', in: *Frühmittelalterliche Studien* 25 (1991), p. 418-61; Th. Mertens [e.a.]. *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (1993); W. Scheepsma. *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften* (1997). [H. Struik]

modernisme

Verzamelnaam voor een aantal internationale stromingen in de cultuur van de eerste decennia van de 20e eeuw. Tot het modernisme worden gewoonlijk gerekend het expressionisme, het vitalisme, het fauvisme, het dadaïsme, het surrealisme, het futurisme, het kubisme, het constructivisme en de nieuwe zakelijkheid. Omdat deze stromingen niet altijd goed van elkaar te onderscheiden zijn en hun verschillende kenmerken in het werk van één auteur kunnen voorkomen, geeft men er vaak de voorkeur aan ze samen te vatten onder de noemer 'modernisme'. Een bezwaar tegen de term is het feit dat de binding ervan met het eerste deel van deze eeuw er onvoldoende in tot uiting komt. Dat is dan ook de reden dat men latere modernistische stromingen tracht te onderscheiden van de hier bedoelde stromingen door aan de laatste de term historische avant-garde te verbinden. Sommigen zijn van mening dat het modernisme door de Tweede Wereldoorlog wordt begrensd, anderen zien een geleidelijke overgang in het naoorlogse postmodernisme.

Een invloedrijk modernistisch tijdschrift was *I 10* (1927-29), omdat daarin belangrijke vertegenwoordigers van de internationale avant-garde van tussen de twee wereldoorlogen publiceerden. Arthur Lehning, die oprichter en redacteur van het blad was, stelde er een bloemlezing uit samen (1974). Daarnaast was *De Stijl* (1917-1932) met Theo van Doesburg en Anthony Kok als literaire medewerkers, naast tal van beeldende kunstenaars en architecten (P. Mondriaan, B. van der Lek, J.J.P. Oud e.v.a.), representatief voor het modernisme.

Een aantal aspecten van het modernisme keert na de Tweede Wereldoorlog terug in het werk van de Vijftigers en dat van de auteurs rond de tijdschriften *Barbarber* en *Gard Sivik*.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; Shipley; Wilpert; J.C. Brandt Corstius. 'De nieuwe beweging', in: *De Gids* 120 (1957), p. 363-377; J. Barzun. *Classic, romantic and modern* (1961); M. Bradbury en J. McFarlane (red.). *Modernism* (1976); F. Bulhof (red.). *Nijhoff, Van Ostaijen, 'De Stijl'* (1976); P. Faulkner. *Modernism* (1977); D. Fokkema en E. Ibsch. *Het modernisme in de Europese letterkunde* (1984). [G.J. van Bork]

moet

Drukkersterm voor door de letters in het papier gedrukt spiegelbeeldig reliëf. Moet ontstaat wanneer het zetsel niet goed gedresseerd is. Meestal wordt bij de proefdruk tijdig geconstateerd dat de pers moet maakt.

LIT: Brongers; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 141, 152; C. Schook. *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 111-113, 200; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 181. [P.J. Verkruijsse]

mof

Toneelfiguur in de rol van kwakzalver, snoevende krijgsman of West-Faalse boerenknecht uit de 17e en 18e eeuw waarmee in kluchten (klucht-1) en blijspelen de spot werd gedreven, vooral wegens zijn quasi-Duitse taalgebruik. Stukken waarin moffen als kwakzalver voorkomen, zijn Bredero's *Hoogduytschen quacksalver* (1619) en Thomas Asselijns *De kwakzalver* (1692). De mof als snoevende krijgsman treffen we aan in Samuel Costers *Teeuwis de boer* (1612), in de *Klucht van Robbert Leverworst* (1650) van Isaac Vos en in *De belachelijke jonker* (1664) en *De romanziëke juffer* (1695) van Bernagie. De seizoenarbeider wordt op de hak genomen in Isaac Vos' *Klucht van de Moffin* (1644; eerst verschenen in 1642 onder de titel *Klucht van Looome Lammert*) en *Klucht van de mof* (1644).

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog werd het scheldwoord weer vaak gebruikt: bekend is de illegaal verschenen *Moffenspiegel*.

LIT: Laan; W.A. Ornée. *De 'mof' in de Nederlandse blij- en kluchtspelen uit de 17de en 18de eeuw* (1970). [P.J. Verkruijsse]

mommerij

Een spel, wellicht meestal een tafelspel, waarbij men zich verkleedde. P.C. Hooftheeft een 'Mommerij' geschreven die 'in Amsterdam op de foy [= afscheidsmaaltijd] van Monsr. Hovijn gespeelt' is in 1602 (*Gedichten*, ed. Leendertz/ Stoett, dl. 2, 1900, p. 3-7).

LIT: Buddingh'; Laan. [P.J. Verkruijsse]

monodrama

Toneelspel waarin slechts één persoon optreedt in één rol, zodat het hele drama zich afspeelt in monologen. Wel kunnen soms één of meer zwijgende luisteraars op het toneel aanwezig zijn die in stil spel reacties tonen (J.W. von Goethe, *Proserpina*, 1778; A. Strindberg, *Den starkare*, 1889), of er wordt op een andere wijze een toehoorder verondersteld, bijv. in een andere (niet getoonde) kamer (John O'Neill, *Before breakfast*, 1916) of aan de telefoon (J. Cocteau, *La voix humaine*, 1930; H. Heijermans, *Verveling*, 1910). Voorts kan het publiek die rol toegemeten krijgen: H. Heijermans, *Een herenhuis te koop* (1914). De term monodrama wordt vaak gebruikt naast monoloog, bijv. wanneer het typisch dramatische ontbreekt. Verwant met het monodrama is het transformatiespel.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; E. Törnqvist. 'Monodrama: term and reality', in: *Essays on drama and theatre. Liber amicorum Benjamin Hunningher* (1973), p. 145-158. [G.J. van Bork]

monografie

Studie over een enkelvoudig, duidelijk afgebakend onderwerp. Dat onderwerp kan een bepaald probleem zijn (bijv. een studie over genreproblematiek), een auteur (bijv. een biografie), of een onderdeel van de wetenschap (bijv. een proefschrift). Gewoonlijk geven monografieën gedetailleerde informatie over het behandelde onderwerp en zijn ze voorzien van bibliografische verwijzingen. Voorbeelden van verschillende typen monografieën zijn G. Stuivelings *Het korte leven van Jacques Perk* (1957), F.C. Maatje's *Der Doppelroman* (1968), M. Bals *De theorie van vertellen en verhalen* (1978) en R. Zemels *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut* (1991).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

monologue intérieur

Beschrijving van het innerlijk leven van een personage door diens gedachten, gevoelens, associaties, herinneringen e.d. zo natuurgetrouw mogelijk weer te geven. Doet een verteller dat door zelf als vertellende instantie op te treden, bijv. door de innerlijke beschrijving in de hij-vorm te presenteren en in de verleden tijd, dan spreekt men van *style indirect libre*. Wordt de gedachtenstroom direct weergegeven als komend van één der personages, dan spreekt men van *directe monologue intérieur*, in dezelfde zin als *stream of consciousness*. Het lijkt beter deze laatste term te reserveren voor die gevallen in het narratieve proza waarin de auteur zonder interventie het gehele mentale proces van een van zijn personages als een ononderbroken bewustzijnsstroom weergeeft. De *stream of consciousness* is dan wel vergelijkbaar met de *directe monologue intérieur*, maar niet met de *style indirect libre*. De *monologue intérieur* in de literatuur werd sterk bevorderd door de opkomst van de psychologie. Daardoor kreeg de auteur de gelegenheid zijn personages van binnenuit te tekenen en hun innerlijke drijfveren en bewuste of onbewuste motieven aan de lezer te tonen. Een voorbeeld van de *monologue intérieur* treffen we aan in S. Vestdijks *Meneer Vissers hellevaart* (1936), waarin ze op sommige plaatsen de vorm aanneemt van de *stream of consciousness*, zoals in James Joyce's *Ulysses* (1922).

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Baldick; Bantel; Boven/Dorleijn; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Metzler; MEW; Prince; Wilpert. [G.J. van Bork]

monoloog, alleenspraak of soliloquium

Tekst die wordt uitgesproken door iemand (bijv. een personage uit een roman of toneelstuk) die daarmee min of meer langdurig alleen aan het woord is. De monoloog staat tegenover de dialoog. In het drama kent men de monoloog van een personage dat zich uitspreekt zonder dat er andere personages op het toneel aanwezig zijn, bijv. om zijn gemoedsgesteldheid of zijn situatie aan het publiek duidelijk te maken. Een dergelijke monoloog treffen we aan in Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617), waarin Jerolimo al dadelijk aan het begin aan het publiek uiteenzet onder welke omstandigheden hij in Amsterdam is gekomen. Zo'n monoloog kan tevens opgevat worden als de expositie van het stuk. Een nevenverschijnsel van dit type monologen is het mogelijk waarheidsgetrouwe effect ervan: waarom zou iemand die volstrekt

alleen is, staan liegen? Daar staat tegenover dat de monoloog mogelijkheden biedt voor een zelfbeeld dat niet met de werkelijkheid in overeenstemming hoeft te zijn.

Daarnaast is er de toneelmonoloog waarin een personage zich in een (lange) alleenspraak uit in het bijzijn van andere personages om zijn mening, gevoel of stemming in een bepaalde situatie kenbaar te maken. Een voorbeeld daarvan vinden we in Hoofts *Baeto* (1626), waar Penta in aanwezigheid van de bode een lange klacht uitspreekt (vss. 1061-1130). Dit type monologen is vaak verwant met de monologue intérieur en ook met de stream of consciousness in het proza. In feite zijn de meeste gebeden en klaagliederen ook monologen.

Een bijzondere vorm van de monoloog treffen we aan in de dramatische monoloog, een vaak lyrisch dichtvorm, waarin een 'ik' zich richt tot een denkbeeldig publiek. In het monodrama is sprake van een monoloog die het gehele stuk vult.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

monometrie

Term uit de prosodie voor een versregel, strofe of gedicht met een metrum dat opgebouwd is uit slechts één type versvoet. Verreweg de meeste metrische poëzie is monometrisch, van het 17e-eeuwse treurspel tot de sonnetten van Achterberg. Het tegenovergestelde van monometrie is polymetrie.

Sommigen hanteren de term als synoniem van monopodie. Ook komt het voor dat men die versregel monometrisch noemt die niet meer syllaben telt dan het aantal dat één versvoet omvat (twee syllaben bij jambe en trochee, drie syllaben bij anapest en hexameter enz.), zoals in de volgende regels van Cats:

't Geluck ¹

Is vlugh ²

Die het vat ³

Die het hadt ⁴

Die het quist ⁵

Die het mist. ⁶

(J. Cats. *Alle de werken*, ed. Feith, dl. 14, 1796, p. 42).

Gezien het verschil tussen de twee eerste verzen (tweesyllabig) en de vier laatste (driesyllabig) is dit stukje poëzie volgens de gangbare betekenis polymetrisch, ook al hebben alle zes regels stijgend metrum.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Marouzeau; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

monopodie of monopodie

1 jambe

2 jambe

3 anapest

4 anapest

5 anapest

6 anapest

Term uit de prosodie voor die vorm van monometrie waarin de afzonderlijke versvoet als zodanig ervaren of geteld wordt. Men zal dit verschijnsel vooral daar aantreffen waar versvoetgrens en woordgrens samenvallen. Zo overheerst trocheïsche (trochee) monopodie in de volgende regel van Jacobus Bellamy:

Lieve Fillis schoone Fillis! wellust van mijn jeugdig leven!
(*Gezangen mijner jeugd*, ed. Buijnsters, z.j., p. 25).

Wanneer een dergelijke versvoet niet als afzonderlijke eenheid naar voren komt (door het samenvallen met de woordgrens), maar veeleer onderdeel is van een groter ritmisch geheel, kan men te maken hebben met dipodie dan wel tripodie. Sommigen reserveren de term monopodie voor een versregel bestaande uit één enkele soort versvoet.

LIT: Best; Buddingh'; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

monopodie zie monopodie

monorijm

Term uit de prosodie voor die vorm van slagrijm die gedurende een lange passage of zelfs een heel gedicht consequent wordt volgehouden. Een bekend voorbeeld is te vinden in Nijhoffs gedicht 'Awater', waar elke strofe op een bepaalde klinker (assonance in eindrijm) is gebouwd, namelijk achtereenvolgens ee, aa, oo, ij, oe, ie, ou, uu. Zo hoort men het monorijm van de eerste strofe in de slotwoorden:

Wees hier aanwezig, allereerste geest,
die over wateren van aanvang zweeft.
Uw goede oog moet zich dit werk toe keren,
het is gelijk de wereld woest en leeg.
Het wil niet, als geheel een vorige eeuw,
puinhopen zien en zingen van mooi weer,
want zingen is slechts hartstocht van een zweer
en nimmer is, wat ook, ooit puin geweest. [enz.]
(M. Nijhoff. *Verzamelde gedichten*, 1963², p. 215).

Bij uitbreiding is de term toepasbaar op iedere tekst waarin één klank herhaald wordt. Bekend is de *A-saga* van J. Bosscha, uitsluitend op de klinker a gebouwd. Soortgelijke teksten schreven ook J. van Lennep, A. des Amorie van der Hoeven Jr. en andere 19e-eeuwers. Menige allusie op hun werk vindt men in het rijmproza van Gerrit Komrij zoals 'A-drama, E-tweegevecht, I-crisis, O-droom, U-tumult', dat aldus begint:

Ach, wat staat Sarah braaf naast haar man! Sarah draaft, bakt, braadt enz.
(*Dit helse moeras*, 1983, p. 159-171).

LIT: Baldick; Cuddon; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

monostichische poëzie zie stichische poëzie

monostichitische poëzie zie stichische poëzie

monostichon

Aanduiding voor één op zichzelf staande versregel. Deze heeft vaak het karakter van een zinspreuk-1. Voorbeelden zijn te vinden in de emblemataliteratuur (emblema), waar het monostichon dient als motto-2 boven de pictura, zoals 'Betemt gij 't niet, het teelt verdriet' uit *Pampiere wereld* (1644) van J.H. Krul (*Nederlandse emblemata* ed. Meertens en Sayles, 1983, p. 82).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Morier; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

montage

Begrip overgenomen uit de filmwereld waar het betrekking heeft op het aan elkaar zetten van filmfragmenten om zo met combinaties van beeldenreeksen, losse shots e.d. een bepaald effect te bereiken. In de literatuur duidt men er de techniek mee aan waarmee meer, vaak heterogene reeds bestaande teksten of tekstfragmenten in een groter tekstgeheel worden opgenomen of met elkaar als een zelfstandige tekst worden gepresenteerd.

Het begrip is moeilijk af te grenzen van andere bouwprincipes van teksten, omdat bijv. het verschil met het gebruik van het citaat of met de collage niet erg duidelijk is aan te geven. Zo wordt in plaats van de term montage in de literatuurwetenschap ook wel de term 'citeerkunst' gebruikt, bijv. binnen de intertekstualiteit.

Voorbeelden van montageteksten treft men vooral aan in het werk van modernistische of experimentele auteurs, bij wie van het tekstcitaat vaak een desintegrerende werking op de lezer wordt verwacht. In het Nederlandse taalgebied treft men het aan in het werk van J.F. Vogelaar (bijv. *Alle vlees*, 1980) en Lidy van Marissing (bijv. *Reis door loopgraven*, 1981).

LIT: Bantel; Best; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Scott; Wilpert; H. Verdaasdonk. 'Montage, of: literaire technieken, hun fundament en functie', in: *Het mes in het beeld en andere verhalen* (1976), p. 213-261; J. Kruithof. 'Hoe het verder zal gaan, weet ik ook niet', in: *Vingeroefeningen* (1981), p. 127-140. [G.J. van Bork]

moordlied

Een historielied waarin geruchtmakende moorden bezongen worden. Moordliederen, niet zelden met een flinke dosis moraal en religie doorspekt, werden vaak op plano

gedrukt en kort na de beschreven gebeurtenis uitgevent. Het genre heeft standgehouden tot in de 20e eeuw.

Een voorbeeld van een moordlied is het 'Nieuw lied van het droevige feit, voorgevallen in den nacht van 30 op 31 augustus 1893, op de Marolleput onder Oostburg, waarbij drie vrouwen meedoogenloos om het leven werden gebracht' door ene W.J.N.Jz. (in: Joh. de Vries. *Die 'goeie' ouwe tijd; oude verhalen uit Zeeuwsch-Vlaanderen*, 1975, p. 60-62):

Komt vrienden wie er nog zijn in leven,
Aanhoort er toch eens deez droevige klacht,
Welk vreeselijk feit er hier is misdreven,
Drie vrouwen zoo wreed om het leven gebracht.
O God, wie heeft het ooit gehoord!
Er lagen daar drie menschen vermoord.
En dan nog, wie schrikt er niet van,
Ja 't was zelfs de vrouw van haar eigen man.
etc.

LIT: Gorp; J. de Vuyst. *Het moordlied in de Zuidelijke Nederlanden tot de XIXe eeuw* (1976); J. de Vuyst. *Het moordlied in de Zuidelijke Nederlanden (XXe eeuw)* (1977); W.L. Braekman. *Hier heb ik weer wat nieuws in d'hand* (1990). [P.J. Verkruisje]

mop

Korte, geestige, grappige of lollige anekdote met een pointe, bedoeld om mensen te laten lachen. Moppen worden verteld (getapt), zelden gelezen, en wel omdat het op de juiste manier vertellen van de mop (voordracht) in hoge mate bepalend is voor het plezier dat de hoorder eraan beleeft (vgl. cabaret).

De meeste moppen uit de Middeleeuwen zijn bewaard gebleven als fabliau (Frankrijk), Schwank (Duitsland) of boerde (Nederlanden). Hun verhuizing uit het orale naar het literaire milieu blijkt direct uit de manier waarop ze zijn vastgelegd: in paarsgewijs rijmende verzen. Al vanaf de 15e eeuw werden moppenverzamelingen aangelegd, bijv. het *Liber facetiarum* (Moppenboek) van de Florentijnse humanist (humanisme) Poggio (1380-1459), dat vóór 1500 26 keer herdrukt werd. Als gevolg van hun orale karakter werd een mop echter nooit in zijn oorspronkelijke vorm opgetekend, maar aangepast aan de heersende literaire mode. In de 15e, 16e en 17e eeuw volgden soortgelijke verzamelingen, nu ook in de volkstaal: bijv. *De pastoor van Kalenberg* (ed. Van Kampen & Pleij, 1981), *Een nyeuwe clucht boeck* (ed. Pleij e.a., 1983) en Aernout van Overbeke's *Anecdota sive historiae jocosae; een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes* (ed. Dekker, Roodenburg en Van Rees, 1991).

Literair gezien kent de mop na de 17e eeuw weinig aandacht en waardering. Pas in tweede helft van de 20e eeuw komt hierin weer verandering. De Amsterdamse humorist Max Tailleur was weer een van de eerste auteurs van wie moppen in druk zijn verschenen.

LIT: Gorp; Metzler; L. Jongen (vert.). *Van papen en hoeren, van ridders en boeren. Tien middeleeuwse moppen* (1995); F.J. Lodder. *Lachen om list en lust* (1997); R. Dekker. *Lachen in de Gouden Eeuw; een geschiedenis van de Nederlandse humor* (1997). [H. Struik/P.J. Verkruisje]

mopsje

Een mopsje is een liedboek uit de 17e en 18e eeuw in een klein bibliografisch formaat (16 of 32), voorzien van een fraaie band met zilveren slotjes. De naam is waarschijnlijk ontleend aan het *Groot Hoorns, Enkhuyser, Alkmaarder en Purmerender liede-boek* (herdrukt tot diep in de 18e eeuw) waarin de op zijn beurt aan Vergilius ontleende herdersnaam Mopsus in de vernederlandste verkleinvorm Mopsje voorkomt.

LIT: Laan; *WNT* 9 (1913), kol. 1125-1126; P.J. Buijnsters. *Het verzamelen van boeken* (1992²), p. 152. [P.J. Verkruijsse]

mora

Term uit de prosodie voor een bepaalde vorm van isochronie: een tijdseenheid die wordt aangenomen voor de syllabenlengte in metrische (metrum) poëzie dan wel in een lied bij de voordracht of zang van de tekst. De tijdseenheid kan gevuld worden door één syllabe of door een veelvoud daarvan. Omgekeerd kan de aangenomen tijdseenheid een syllabe eenmaal of meerdere malen vullen. De laatste hantering is de meest gebruikelijke.

Toepassing vindt vooral plaats in kinderrijmpjes (kinderlied). Zo in het regeltje 'Schuitje varen, theetje drinken' dat, afhankelijk van de gekozen maat, kan worden voorgedragen in syllaben van gelijke lengte met de tijdseenheid van 1 mora (.) per syllabe, aldus:

.....
Schuitje varen, theetje drinken

of in een driekwartsmaat met de tijdseenheid van 1 mora per onbeklemtoonde syllabe en 2 morae (o) per beklemtoonde, aldus:

o . o . o . o .
Schuitje varen, theetje drinken.

LIT: Buddingh'; Cuddon; Gorp; Scott; F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922), p. 204 vv.; C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963), p. 128. [G.J. Vis]

moraliteit

Laatmiddeleeuws didactisch toneelstuk, vaak met een vraagstuk van morele of zedelijke aard tot onderwerp. De moraliteit is beïnvloed door het geestelijk drama, maar is wereldser van aard; ook andere dan religieuze onderwerpen worden behandeld, meestal wel op stichtelijke wijze. Het begrip moraliteit wordt in het algemeen gebruikt voor die stukken uit de 15e en 16e eeuw waarin, in tegenstelling tot het mysteriespel en het mirakelspel, geen bijbelse figuren of heiligen optreden.

Het onderwerp wordt dikwijls gevormd door een spreuk of gezegde (zin). Kenmerkend voor de moraliteit is het optreden van allegorische figuren (allegorie), meestal personificaties van bijv. deugden en ondeugden die strijd leveren om de

ziel van de (allegorische) hoofdpersoon. Deze zinnekens treden meestal in paren op.

De term moraliteit komt niet voor in manuscripten of drukken van die stukken, maar wel in andere bronnen. De rederijders zelf gebruikten de term spel van zinne, waarmee overigens vaak alle drie de typen belerende spelen uit de tijd van de rederijders worden aangeduid: moraliteit, mirakelspel en mysteriespel. De beroemdste moraliteit is *Den Spiegel der Salicheyt van Elckerlijc* (ed. Vos, 1967) uit het einde van de 15e eeuw.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; LdMA; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; J.J. Mak. *De rederijders* (1944), p. 45-78; M. Fifield. 'The community of morality plays', in: C. Davidson, C.J. Gianakaris en J.H. Stroupe (red.). *The drama in the Middle Ages* (1982), p. 286-303; W.M.H. Hummelen. 'The Dramatic Structure of the Dutch Morality', in: *The medieval drama of the Low Countries*, spec. nr. van *Dutch Crossing* 22 (april 1984), p. 17-26. [H. Struik]

mortuaire literatuur

Verzamelnaam voor alle gelegenheidsliteratuur, proza en poëzie, met betrekking tot dood, rouw en begrafenis. Tot het mortuaire proza hoort de lijkrede of grafrede en tot de funeraire poëzie worden gerekend de elegie, het grafdicht, het lijkdicht en de threnos.

LIT: MEW; P.J. Buijnsters. *Tussen twee werelden* (1963); S.F. Witstein. *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969). [W. Kuiper/P.J. Verkruisje]

motief

Over wat precies onder motief moet worden verstaan, bestaat binnen de literatuurwetenschap nauwelijks overeenstemming. In de Nederlandse theoretische literatuur overheerst het structurele motiefbegrip dat als volgt is te omschrijven: een motief is de kleinste onherleidbare structurele eenheid in een tekst waaraan een betekenis kan worden toegekend en die door combinatie met andere soortgelijke eenheden het thema van de tekst kan vormen. De verbindende functie die aan het motief wordt toegekend, komt voort uit het effect van de herhaling. Door de nadrukkelijke herhaling van een motief zet het zich in het geheugen van de lezer vast, zodat die het als significant zal ervaren, d.w.z. als leidinggevend bij de betekenisstoekenning aan de gehele tekst. Binnen één literaire tekst kunnen verschillende motieven optreden die gecombineerd bijdragen tot de centrale idee of het thema. Sommige auteurs over dit onderwerp geven voor het motief binnen één werk de voorkeur aan de term Leitmotief. Het zal duidelijk zijn dat het vaststellen van een motief een kwestie van interpretatie van de tekst is en dus tot verschillen van mening kan leiden over wat het motief nu eigenlijk precies is van die tekst, zoals dat overigens ook voor het vaststellen van het thema geldt.

Voorbeelden van motieven zijn in principe talloos, even talloos als er literaire werken zijn. Om toch enkele veel voorkomende voorbeelden te noemen: angst, vrouw, pijn, onvolmaaktheid, droom, dubbelganger, wraak.

Naast het structurele motiefbegrip bestaat er ook een motiefbegrip in literair-historische zin. Ook daar gaat het om herhaling van betekenisdragende eenheden, maar nu in een aantal literaire werken dat deze eenheden gemeen heeft.

Het gaat daarbij om elementen uit de stof die kunnen variëren van typische situaties, tot typische karaktertrekken van personages of typische attributen (vgl. motieven als de rechtspraak aan het hof in middeleeuwse teksten, het personage van de molenaar in laatmiddeleeuwse of renaissancistische teksten en het motief van het muiltje in sprookjes). De hier bedoelde motieven hebben geleid tot het maken van inventarissen van motieven die een belangrijke rol spelen in de wereldliteratuur of de nationale literatuur. Voorbeelden daarvan zijn S. Thomson. *Motive-index to folk literature* (1955-1956), E. Frenzel. *Stoffe der Weltliteratur* (1963) en F.A. Schmitt. *Stoff- und Motivgeschichte der deutschen Literatur* (1965).

De term motief blijkt in de praktijk soms gebruikt te worden voor wat meestal onder thema of (centraal) idee verstaan wordt. In de Franse literatuur bijv. gebruikt men bij voorkeur de term 'thème'. Abrams noemt als motieven het 'ubi sunt-motief' en het 'carpe diem-motief', die door Maatje (p. 205) nu juist als 'idee' omschreven worden. Maar ook binnen de Nederlandse literatuurwetenschap blijken de termen motief, thema en idee niet steeds duidelijk van elkaar onderscheiden te worden. Bovendien is er nog verwarring mogelijk met de term topos, die dan eens staat voor motief, dan weer voor thema.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 207-213; G.P. Knapp. 'Stoff-Motiv-Idee', in: *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* (bd. 1, 1980⁶), p. 200-207; M. Vanhelleputte (red.). *Prolegomena tot een motievenstudie* (1984); M. Vanhelleputte en P. Geudens (red.). *Bijdragen tot een motievenstudie* (1985). [G.J. van Bork]

motorisch moment

Term uit de dramaturgie voor het moment waarop de dramatische stuwung begint die tot de climax-2 in het drama moet leiden. Meestal valt dat motorisch moment na de expositie, soms echter al direct in de openingsscène. De term wordt niet algemeen gebruikt omdat er in een drama vaak meer dan één moment kan worden aangewezen waarop de aanzet tot de climax is terug te voeren. Vaak is de informatie die de moderne toneelschrijver geeft zodanig terloops verdeeld over het stuk, dat de toeschouwer pas door combinatie van gegevens tot een bepaalde climaxverwachting komt. In het klassieke drama is doorgaans het motorisch moment weer wel duidelijker aanwijsbaar.

LIT: Gorp; Lodewick; MEW; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²), p. 61-62. [G.J. van Bork]

motto-1

Spreek (zinspreuk-1), sententia of (gevarieerd) citaat (al dan niet met bronvermelding), voorafgaand aan een tekst, maar daarvan duidelijk onderscheiden door plaats en wijze van afdrucken. Motto's hebben doorgaans een specifieke relatie met de tekst waar ze bij horen, bijv. een ondersteuning of toespeling op de inhoud van de tekst die volgt. Motto's geven bovendien aan tot welke schrijverstraditie de gebruikers ervan wensen te behoren en ze verraden iets van de literatuuropvatting van de auteur. Maar daarnaast zou men het motto kunnen zien als een aanwijzing voor de lezer over de wijze waarop de erop volgende tekst gelezen dient te worden.

Voorbeelden zijn Ter Braaks variatie op Voltaire, 'Tous les genres sont ennuyeux, hors le bon', voorafgaand aan diens *Démasqué der schoonheid* (1932) en Mulisch' Achterberg-citaat 'Symbolen worden tot cymbalen in de ure des doods -' in *Archibald Strohalm* (1952).

LIT: Best; Brongers; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; R. Böhm. *Das Motto in der englischen Literatur des 19. Jahrhunderts* (1975); K. Segermann. *Das Motto in der Lyrik* (1976); K. Beekman. 'Het motto in de moderne Nederlandse literatuur', in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 330-347. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

motto-2, inscriptio of lemma-1

Een motto-2 is het eerste onderdeel van een emblema, dat samen met de pictura en de subscriptio een drie-eenheid vormt. Het motto moet kort zijn en het thema van het embleem aanduiden in de vorm van een spreekwoord (volks of geleerd) of aforisme met auctoritas. Vaak wordt daarbij een paradox of antithese gehanteerd. Het normatieve of moraliserende karakter van het motto wordt dikwijls uitgedrukt door middel van een imperatief of een wens.

Een voorbeeld van een volks motto uit de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher (ed. Brummel, 1949, embleem XXXIV) is: 'Hy leut / die't leut / ick en leut naet' met als pictura de afbeelding van een cycloop en als subscriptio: 'Dit is een Waterlandts Barbarisch spreekwoord, als zy willen segghen: Hy ghelooft / die't gelooft / ick en ghelooft niet.'

LIT: Gorp; Metzler; K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 49-50. [P.J. Verkruijsse]

movere

Term uit de retorica voor een van de middelen die de redenaar in de ars persuadendi ten dienste staan om zijn publiek te ontroeren en mee te slepen. Daarbij kan hij het beste gebruik maken van een verheven, vaak pathetische stijl, het genus sublime, een van de drie genera elocutionis.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

mozaïsch rijm

Term uit de versleer voor die vorm van dubbelrijm waarbij ten minste een van de rijmende syllabengroepen zich over twee woorden uitstrekt, bijv.

En heb je dan geen kasten vol
Van opium of alcohol

of:

Een man als jij, mijn w aarde vr iend,
Heeft zulk een kamer aad verd iend
(M. Nijhoff. VG, 1974, p. 69 en 68).

Muiderkring

De Muiderkring is een 19e-eeuwse romantische (re)constructie uit de omgeving van Potgieter, Drost en Van Lennep, voor een regelmatig op het Muiderslot bijeenkomend gezelschap rondom P.C. Hooft, dat via de latere officiële literaire geschiedschrijving in stand is gehouden. In feite betreft de Muiderkring een netwerk van schriftelijke en mondelinge literaire en algemeen-culturele betrekkingen tussen een aantal vrienden en kennissen uit de culturele bovenlaag van de Republiek in de jaren '20, '30 en begin '40 van de 17e eeuw.

Het literaire centrum in Amsterdam was eind 16e, begin 17e eeuw het huis van Roemer Visscher (overleden 1620), waar ook Hooft, Vondel, Reael en De Huybert hun 'letterkunstige bijeenkomsten' hielden. Daarna verschoof het zwaartepunt naar de woning van Hooft en zijn eerste vrouw Christina van Erp (overleden 1624), 's winters op de Amsterdamse Keizersgracht, 's zomers op het Muiderslot. Tot de vriendenkring hoorden Tesselschade en Barlaeus, Jacob van der Burghen Johan Brosterhuysen en de zangeres Francisca Duarte.

Tijdens Hoofts tweede huwelijk vanaf 1627, met Eleonora Hellemans, waren er bovendien intensieve contacten met o.a. Daniël Mostaert, Joost en Jacob Baeck, Laurens Reael en Dirk Sweelinck. Tot de minder frequente bezoekers behoorden Huygens, Vondel en Vossius, maar in dit soort gevallen was er schriftelijk contact door middel van brieven en gedichten.

Teksten uit de Muiderkring zijn bijeengebracht door M.C.A. van der Heijden in de bloemlezing *'t Hoge huis te Muiden* (1972), terwijl H.W. van Tricht *De briefwisseling van P.C. Hooft* heeft uitgegeven (3 dln. 1976-1979), waarin de talrijke contacten van Hooft goed te volgen zijn. De romantische visie op de Muiderkring is te vinden in o.m. P.J. Andriessen, *De Muiderkring, of vijftien jaar uit den bloeitijd onzer letterkunde, 1623-1637* (z.j.) en J. Bruineman, *Schimmen in het Muiderslot; geschiedenis van het Hooge Huys te Muyen* (1973).

LIT: Gorp; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; P. Leendertz. *Uit den Muiderkring* (1935); L. Strengholt. 'Huygens' bezoeken aan de Muiderkring', in: id. *Huygens-studies* (1976), p. 127-140; H.W. van Tricht. *Het leven van P.C. Hooft* (1980), passim, m.n. p. 182-186; H.W. van Tricht. 'Kastelein van den Huize van Muiden', in: *Hooft. Essays* (1981), p. 116-126; M. Spies. 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 171-193. [P.J. Verkruijsse]

mundus inversus

Letterlijk: de omgekeerde wereld. Thema dat in de late Middeleeuwen een rol speelde in de stadsliteratuur, waarbij de bestaande orde wordt geridiculiseerd door haar op z'n kop te zetten in een speelse chaos, zoals in de vastelavondviering gebeurt. Op die manier laat men zien hoe het niet kan en moet, omdat er anders een onleefbare situatie zou ontstaan. Tegelijkertijd functioneerde deze mundus inversus als een tijdelijke uitlaatklep, zowel wat betreft de zware druk die van de bestaande orde kon uitgaan, alsook voor de omstandigheden waarin geleefd werd. Bovendien konden

allerlei reële angsten erdoor bezworen worden: dat waarvoor men bang was, werd belachelijk en op die manier onschadelijk gemaakt.

LIT: H. Pleij. *Het Gilde van de Blauwe Schuit; literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²).

museum-1

Typisch 19e-eeuwse aanduiding in tijdschrifttitels waarbij het betekenisaspect 'verzameling' de volle aandacht krijgt. Tot de meer bekende periodieken behoorden het *Belgisch Museum* (1837-1846) van Jan Frans Willems, het *Leesmuseum* (1853-1856), het *Vaderlandsch Museum* (1855-1863) van Serrure en het *Nederlandsch Museum* (1874-1894) van Heremans. [P.J. Verkruijsse]

museum-2

Een letterkundig museum is een instelling waar voorwerpen met betrekking tot de letterkunde worden verzameld, beheerd, geëxposeerd en gedocumenteerd. Het verschil tussen een museum en een documentatiecentrum (documentatie) is lang niet altijd duidelijk aan te geven, zeker waar het gaat om letterkundige musea die per definitie moeilijk te exposeren documenten beheren. Nederland beschikt sinds 1953 in Den Haag over het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (NLMD) - in 1997 uitgebreid met een Kinderboekenmuseum - dat regelmatig tentoonstellingen organiseert over de Nederlandse letterkunde van na 1750 waarvoor geput kan worden uit de collectie documenten, iconografie, knipsels, geluid en beeld. In Vlaanderen werd in 1933 het Museum voor de Vlaamse Letterkunde opgericht, in 1945 omgedoopt tot Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC). Het in Antwerpen gevestigde AMVC exposeert regelmatig over de Vlaamse literatuur en cultuur uit de periode van na 1750.

Kleinere musea, gespecialiseerd op één auteur en ook inderdaad als museum toegankelijk, zijn o.a. het Bilderdijk-museum, Huize Ernest Claes, het Guido Gezelle Museum, het Huygens-museum 'Hofwijck', het A.M. de Jong-huis, het Multatuli-museum, het Stijn Streuvels Museum, het Herman Teirlinck Huis, het Felix Timmermans-Opsomer Huis en het Betje Wolff-museum.

LIT: *50 jaar AMVC* (1984); *Handboek Letteren* (1986), hoofdstuk 5. [P.J. Verkruijsse]

musical

Zangspel dat zich aan het eind van de 19e eeuw ontwikkelde uit de operette, de komische opera en de vaudeville. De musical is een muzikale komedie waarin op ironische wijze een vaak literaire stof is verwerkt tot een combinatie van toneel, muziek, zang en dans in een samenhangend verhaal. Een belangrijk element is het show-karakter ervan, dat vooral tot uiting komt in de aankleding, de decors en de balletten. Zelden ontbreekt een happy end.

Speciaal de Amerikaanse musicals hebben een grote vitaliteit. De Verenigde Staten vormen de bakermat van de musical, met een vroeg voorbeeld als Jerome Kerns *Show boat* (1927). Andere beroemde voorbeelden zijn O. Hammersteins *Oklahoma* (1943) en *South pacific* (1949). Vaak worden bekende literaire teksten voor de musical als basisgegeven gebruikt: G.B. Shaws *Pygmalion* voor *My fair lady* (1956) van F. Loewe, Shakespeare's *The taming of the shrew* voor *Kiss me Kate* (1948) van Cole Porter en Dickens' *Oliver Twist* voor *Oliver* (1960).

Veel musicals werden verfilmd, sommige werden zelfs direct voor film gemaakt: Leonard Bernsteins *West side story* (1957) werd pas na de verfilming ook op toneel gebracht.

Verreweg de belangrijkste schrijfster van musicals in Nederland is Annie M.G. Schmidt die in samenwerking met Cor Lemaire en Harry Bannink een groot aantal musicals op haar naam heeft staan: *Heerlijk duurt het langst* (1965), *Met man en muis* (1968), *Wat een planeet* (1973), *Foxtrot* (1977) en *Madam* (1981).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Lodewick; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; F. Bredschneyder. *Elseviers grote boek voor operette en musical* (1972); S. Green. *The world of musical comedy* (1973); P. van Ewijk. *Met zang en dans. De geschiedenis van de musical in Nederland* (1993). [G.J. van Bork]

muziekdrama

Algemene aanduiding voor toneelstukken en andere dramatische vormen waarbij gemusiceerd en gezongen wordt, zoals opera, operette, musical, zangspel en het gezongen herdersspel (pastorale-2). Sommigen hanteren de term muziekdrama tegenover opera om aan te geven dat, in tegenstelling tot de laatste, in het muziekdrama de muziek niet overheerst, en het woord zijn rechten hernomen heeft, o.a. blijkend uit de duidelijke verstaanbaarheid van de tekst (libretto).

LIT: Gorp; Metzler; Preminger; Wilpert; E. Staiger. *Musik und Dichtung* (1959); K.Ph. Bernet Kempers. *Muziekgeschiedenis* (19656), p. 153 e.v. [G.J. Vis]

muzikaal accent zie melodisch accent

mysteriespel

Middeleeuws geestelijk toneelstuk (geestelijk drama). Meestal wordt de term gereserveerd voor een spel dat gebaseerd is op een geloofsgeheim (mysterie) uit het Oude of Nieuwe Testament. De termen mysteriespel en mirakelspel worden ook wel zonder duidelijk onderscheid gebruikt voor alle toneel waarin heiligen of bijbelse onderwerpen een rol spelen. Bij een mirakelspel echter staat niet het geloofsgeheim, maar het wonder centraal, bijvoorbeeld het wonderbaarlijke leven van een heilige of de miraculeuze redding van een zondaar.

Het mysteriespel wordt beschouwd als de oudste vertegenwoordiger van het middeleeuws geestelijk toneel. Vaak treden er duivels in op, als verleiders tot het kwaad. Volgens een inmiddels achterhaalde, maar hardnekkige theorie zou dit

geestelijk drama zich ontwikkeld hebben uit in de kerk gezongen tropen-2, nadat er eeuwen geen toneel gespeeld was. Waarschijnlijker is echter dat er altijd toneel gespeeld is, zij het dat daar voor de periode van de 5e tot de 10e eeuw weinig bewijzen van zijn overgeleverd. Dit toneel is uiteindelijk ook weer een rol in de kerk gaan spelen om het vertelde te veraanschouwelijken. De volgorde van opvoering van de mysteriespelen werd daarbij aanvankelijk voor een groot deel bepaald door de indeling van het kerkelijk jaar.

Bij de rederijkers vallen de verschillende genres, mysteriespel en mirakelspel, evenals de moraliteit, min of meer samen met het spel van zinne. Een bekend voorbeeld van (een cyclus van) mysteriespelen vormen de zeven *Bliscappen van Maria* (15e eeuw), waarvan alleen de eerste en de zevende bewaard zijn (ed. Beuken, 1973). Ook Vondels *Lucifer* wordt wel een mysteriespel genoemd.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 45-78; W. Jonckheere. 'Voor een herwaardering van de mysteriespelen', in: *Dietsche Warande en Belfort* 123 (1978) 2, p. 105-119. [H. Struik]

mystiek

Term ter aanduiding van een aantal uiteenlopende verschijnselen op religieus gebied dat tot doel heeft het onderscheid tussen de mens en God (of de als goddelijk opgevatte wereld) op te heffen.

In het neoplatonisme, de overheersende filosofie van de 3e tot de 6e eeuw, is het streven naar de vereniging van de menselijke, onsterfelijke geest met het goddelijke wezen van groot belang. Door een ascetisch leven en door de geest steeds meer op de eeuwigheid te richten, tracht men die eenheid te verwezenlijken. Dit is alleen in een toestand van extase mogelijk, wanneer voor korte tijd alle beperkingen van het bewustzijn zijn opgeheven. Het goddelijke is echter niet te kennen, vandaar dat men vaak door negaties het mysterieuze wezen ervan probeert te bepalen.

Het neoplatonisme heeft grote invloed gehad op de middeleeuwse mystiek: de drang tot verinnerlijking beantwoordde aan het laatantieke, in het monachale leven wakker gebleven besef dat de wereld vergankelijk was en dat men de eeuwigheid moest zoeken. In het christendom heeft men echter de identificatie van de menselijke geest met het goddelijke wezen verworpen: de grens tussen het schepsel en de Schepper valt niet te overschrijden; God is alleen in relatie te kennen, namelijk in Jezus Christus. De moeilijkheid dat een laatste identificatie van God en mens onaanvaardbaar was, heeft men wel door het analogiebegrip trachten te overwinnen: ons zijn is niet identiek, maar wel in zekere mate analoog aan het zijn van God. Reeds bij Augustinus treffen we het denkbeeld aan dat de mens het geheim van Gods drieëlvuldig wezen niet kan kennen, maar dat daarvan in onze ziel sporen en gelijkenissen aanwijsbaar zijn. Uit deze idee ontwikkelde zich de drieëenheidsmystiek: de ervaring van de inwoning van de goddelijke personen in de ziel. Deze gedachte vinden we onder andere in het werk van Jan van Ruusbroec (ed. L. Moereels. *Ruusbroec hertaald*. 10 dln., 1975-1983).

Sinds de 12e eeuw heeft de mystiek in het Westen zich geuit in de opbouw van een strenge systematiek, die met de toenmalige wetenschappelijke middelen, die der scholastiek, werd opgezet. Hoogtepunt in dit opzicht is de systematische mystiek van Bonaventura (ca. 1217-1274), maar ook bij Jan van Ruusbroec (1293-1381) komen we deze strenge systematiek tegen.

De mystieke teksten van Hadewijch (rond 1240) en Beatrijs van Nazareth (1200-1268) zijn de oudste prozateksten die in het Middelnederlands zijn bewaard. In hun werk staat de 'minne' (de liefde van de mens tot God) centraal. Van Beatrijs van Nazareth is het traktaat *Van seven manieren van heileger minnen* (ed. Vekeman en Tersteeg, 1971) overgeleverd, waarin deze 'minne' nauwgezet gedefinieerd wordt: de liefde van de mens tot God is een geschenk van God. Deze liefde heeft zeven aspecten en heeft alleen God als einddoel.

In het werk van Hadewijch (*Het visioenenboek van Hadewijch*, ed. Vekeman, 1980; *De brieven van Hadewijch*, ed. Mommaers, 1990) krijgt het systematische inzicht van de onbereikbaarheid van de identificatie met het goddelijke de lyrische trekken van de smart van een minnares, wier 'orewoet' (extase, vervoering, letterlijk 'drift', 'vurigheid') uiteindelijk vastloopt op de afwezigheid van haar bruidegom Jezus Christus. Dit geeft haar werk een emotionaliteit die bij de systematici veel minder duidelijk is. Hadewijchs strofische gedichten (ed. De Paepe, 1983) vormen de oudste mystieke lyriek in de volkstaal.

Ook in het protestantisme heeft de mystiek geleefd, bijv. in het piëtisme (piëtistische literatuur).

In reactie op het opkomende materialisme, in de kunst tot uiting komend in het naturalisme en in de politiek in socialisme en marxisme, ontstaat aan het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw een hernieuwde belangstelling voor de mystiek. Zo is bij Lodewijk van Deysel een relatie te leggen tussen het laatste deel van zijn opklimmende reeks 'impressie - sensatie - extase' met de mystiek: de fase waarin het 'ik' in aanraking komt met het allerhoogste of het sublieme.

Ook bij Paul van Ostaijen zijn mystieke elementen aan te wijzen in zijn literaturopvatting: in zijn manifest *Et Voilà* vergelijkt hij het bereiken van de hoogste kunstvorm met de unio mystica. Bij poëzie gaat het volgens hem net als bij de mystiek om het uitspreken van het 'onzegbare'. Daarbij beroept hij zich op mystici als Hadewijch, Meester Eckhardt en Katharina Emmerich. Frans Kellendonk toont zijn fascinatie voor religie en mystiek in zijn Verwey-lezing over Vondels *Altaergeheimenissen*, opgenomen in *Geschilderd eten* (1988). Tegenwoordig oefent ook de oosterse mystiek (boeddhisme, zenboeddhisme) veel invloed uit op de westerse cultuur.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Krywalski; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; H. Vekeman. 'Van seven manieren van heiliger minnen'. Extase en traditie in een cultus van de minne', in: *TNTL* 88 (1972), p. 178-199; P. Mommaers. *Wat is mystiek?* (1977); P. Verdeyen. *Ruusbroec en zijn mystiek* (1981); J. Reynaert. *De beeldspraak van Hadewijch* (1981); P. Mommaers. *Hadewijch, schrijfster, begijn, mystica* (1989); B. Borchert. *Mystiek. Geschiedenis en uitdaging* (1989); G.J.M. Bartelink. *De bloeiende woestijn. De wereld van het vroege monachisme* (1993); Th. Mertens [e.a.]. *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (1993); W.J.H. Vekeman. *Hoezeer heeft God mij bemind. Beatrijs van Nazareth (1200-1268)* (1993); J. Bel. *Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (1993), m.n. p. 97-118. [H. Struik/G.J. van Bork]

mystificatie

Publicatie waarvan de auteur de opzet heeft om het publiek omtrent de herkomst ervan om de tuin te leiden. Soms doet hij dat door voor te wenden dat het geschrift door een ander is geschreven. Soms ook doet hij het voorkomen alsof het geschrift uit het verleden stamt en nu voor het eerst wordt gepubliceerd. Voorbeelden van

de eerste soort zijn de *Julia* (1885), geschreven onder het pseudoniem Guido, maar in werkelijkheid door Willem Kloos en Albert Verwey, en de Lieven Nijland-publicatie in *De Nieuwe Gids* (1892) door Frederik van Eeden. Voorbeelden van de tweede soort zijn de liederen van *Ossian* (1762) van MacPherson en het anoniem verschenen *Oera-Linda-Boek* (1867) waarvan Eelco Verwijs de auteur geweest zou zijn. Een recentere voorbeeld is Willems *Maddock*, uitgegeven en vertaald door H.W.J. Vekeman (1977).

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Laan; Metzler; MEW; J. Grootaers. *Maskerade der muze* (1954); W. Zaal. *De verlakkers. Literaire vervalsingen en mystificaties* (1991); D. Hogenelst & F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995), p. 61. [G.J. van Bork]

mythe

Term uit de genreleer voor een verhaal waarin (niet-christelijke) godsdienstige elementen een rol spelen. Vaak behandelen mythen de invloed die goden en demonen op de mens hebben. Er wordt een onderscheid naar inhoud gemaakt tussen: 1) mythen die het ontstaan van goden, mensen, de wereld of het hiernamaals beschrijven; 2) symbolische mythen, die een levensles of een algemene waarheid illustreren; 3) aetiologische of verklarende mythen, die natuurverschijnselen, of rituelen en tradities waarvan de betekenis niet (langer) duidelijk is, verklaren. Vaak is niet meer vast te stellen of de rite aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van een mythe, of dat de mythe de grondslag voor een rite is geworden.

Soms onderscheidt men als een vierde soort de heldenmythe. Deze vorm bevat een historische kern en handelt vaak over oorlogen en helden uit een ver verleden. In de heldenmythe bemoeien de goden zich met het verloop van de strijd en grijpen in het leven van de held in. Dergelijke heldenverhalen worden vaak als sage aangeduid, hoewel sagen niet noodzakelijk godsdienstige elementen bevatten. Een heldenmythe kan schriftelijk aan ons overgeleverd zijn in de vorm van een epos (bijv. de *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus).

De mondeling overgeleverde verhalen vinden later hun neerslag in geschreven bronnen. Ze worden dan vaak opgevat als symbolische verhandelingen over morele vraagstukken. Dat is bijv. het geval wanneer Griekse mythen uitgelegd worden volgens de christelijke traditie, of verklaard worden als betrekking hebbend op het collectieve onderbewustzijn van de mens, volgens de ideeën die de psycholoog C.G. Jung introduceerde.

Een mythologie kan men beschrijven als een systematisch geheel van gegevens over bovennatuurlijke figuren. De twee mythologieën met de belangrijkste invloed op de Nederlandse letterkunde zijn de klassieke en de Germaans-Keltische. De klassieke mythologie is vooral veel gebruikt door de dichters van de renaissance en het Frans-classicisme. In moderne poëzie treft men vaak gegevens uit de Germaans-Keltische mythologie aan, evenals in lyrisch proza, bijv. in *Deirdre en de zonen van Usnach* (1920) van A. Roland Holst.

In de moderne literatuurkritiek wordt de term mythe gebruikt om een samenhang in beeldspraak en symboliek in het werk van één auteur aan te duiden.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; Oosthoek; A. Jolles. *Einfache Formen* (1968⁴); C.G. Jung. *De mens en zijn symbolen* (1977⁷); C.M. Bowra. *Heroic poetry* (1978²); E.M. Moormann en W. Uitterhoeve. *Van Achilleus tot Zeus*;

thema's uit de klassieke mythologie in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater (1988²); S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus. Klassieke en christelijke denkbeelden in de Nederlandse renaissance-literatuur* (1989), p. 25-39; R. van der Paardt. *Mythe en metamorfose; antieke motieven in de moderne literatuur* (1991); F. Comte. *De grote mythologische figuren* (1994). [H. Struik]

mythografie

Een beschrijvende inventarisatie van de mythologische godenwereld van de klassieken (mythe) zoals die in meer of minder corrupte vorm via de Middeleeuwen aan de renaissance is overgeleverd en vastgelegd in de mythografische werken van Boccaccio (14e eeuw), Giraldi, Conti en Cartari (allen 16e eeuw). Nederlandse mythografieën die in verband met de bij de diverse goden behorende symbolen geraadpleegd werden door zowel beeldende kunstenaars als door auteurs, o.a. ten behoeve van de emblematiek (emblema), zijn de *Wtlegghinghe op den Metamorphoseon Pub. Ouidij Nasonis* en de *Wtbeeldinghe der figueren* als onderdeel van het *Schilder-boeck* (1604) van Van Mander, de *Heydensche afgoden, beelden, tempels en offerhanden* (1646; ed. Grootes 1987) van waarschijnlijk Pieter Casteleyn, de *Geslacht-boom der goden en godinnen* (1661) van Joan Blasius en *Het ryck der goden* (1686) van Johannes Aysma.

LIT: Scott; E. Panofsky. *Studies in iconology. Humanistic themes in the art of the renaissance* (1962); J. Seznec. *The survival of the pagan gods. The mythological tradition and its place in renaissance humanism and art* (1972); E.K. Grootes. 'Heydensche afgoden, een Haarlems godencompendium uit 1646', in: *Oud-Holland* 102 (1988), p. 277-289; E.M. Moormann en Wilfried Uitterhoeve. *Van Achilles tot Zeus; thema's uit de klassieke mythologie in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater* (1988²). [P.J. Verkruijsse]

mythopoesis of mythopoëzie

Aanduiding voor het scheppen van een mythische (mythe) wereld, bevolkt met figuren die een symbolische functie hebben. Men vindt mythopoëzie in het werk van A. Roland Holst. Ook Lucebert kan worden genoemd; men denke aan het gedicht 'Psychomachia' uit zijn bundel *Amulet* (1957), beginnend met de regels:

de vleeslijke denkers de spijsgeren belust op
de lokkende bellefleuren der spijsbegeerte
het principium identitatis der tanden
of het zwart of zoet gesmaakte genus proximum
[...]
allen hebben zich doodgegeten [enz.]
(*Gedichten 1948-1963*, ed. Vinkenoog, 1965, p. 243-244).

LIT: Baldick; Buddingh'; Myers/Simms; Preminger; Scott. [G.J. Vis]

mythopoëzie zie mythopoesis

N

NUGI

Letterwoord uit de bibliotheekwereld voor **N**ederlandse **U**niforme **G**enre **I**ndeling, eerder UGI genaamd, een decimaal systeem voor de indeling van publikaties naar hun 'genre', ontworpen door het Documentatiecentrum van de Stichting Speurwerk betreffende het Boek. In 1985 werd een voorstel gedaan voor een codering met vier cijfers, maar dit voorstel werd kort daarop teruggedraaid ten gunste van een driecijferige code. Vanaf 1987 moeten alle produkten die via het Centraal Boekhuis verspreid worden of bij het wettelijk depot worden aangemeld van een NUGI-codering worden voorzien. Dit gebeurt op voorstel van de uitgever bij de bibliografische gegevens als ISBN en CIP op de verso-zijde van het titelblad en/of op het achterplat van het boek, opdat op grond daarvan de boekhandelaar het boek snel kan plaatsen bij andere boeken van dezelfde rubriek. De NUGI-code heeft dus een ander doel dan de UDC en de SISO.

De NUGI telt ruim 350 rubrieken en is onderverdeeld in een hoofdschema voor de algemene, professionele en wetenschappelijke uitgaven, en drie subschema's voor non-books, videoprudukties en educatieve uitgaven. De 200-rubriek betreft kinderboeken; 300 is Nederlandse literaire romans, 310 is poëzie, 320 literaire essays, 340 streek- en familieromans, enz.; de 900-rubriek bevat de kunst, waaronder bijv. 951 literatuurwetenschap, 952 Nederlandse literatuurgeschiedenis.

Publikaties kunnen meer dan één NUGI-code krijgen wanneer ze bij verschillende rubrieken aansluiten.

LIT: Brongers; Stichting Speurwerk. *Handleiding NUGI* (1990). [P.J. Verkruijsse]

naamdicht zie acrostichon

naamvers zie acrostichon

nadrukformule

Term uit de retorica voor een uitspraak dat iets waar is (veritas topos), belangrijk is of dadelijk gebeurt, meestal gebruikt als versvulling of bij rijmdwang, bijv.

Telker poorten zijn ghestaen
Vierwarf twintich man sonder waen

(Penninc en Pieter Vostaert. *Roman van Walewein*. Ed.- Van Es, 1976², p. 103, vss. 3469-3470).

De nadrukformule is een vast bestanddeel van alle Middelnederlandse epiek. Het is mogelijk dat zij functioneerde als zwaartepunt bij de voordracht.

LIT: A.A.M. Besamusca. *Het 'Boec van Lancelote'. De Middelnederlandse vertaling in verzen van de Lancelot en Prose en het aandeel van Lodewijk van Velthem in de totstandkoming van de Lancelotcompilatie* (1988), p. 93-96; W. Kuiper. *Die riddere metten witten scilde. Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse Ferguut, gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium* (1989), p. 278-283; E. van den Berg. 'Nadrukformules in Middelnederlandse ridderepiek', in: *Ntg* 85 (1992), p. 205-214. [H. Struik]

nar of zot

Satirisch persoon die de menselijke dwaasheid belichaamt en met behulp van het ongerijmde de ware wijsheid aantoonde. De nar treedt op in literatuur met een moreel-didactische inslag, welke in de late Middeleeuwen en tijdens het humanisme een grote bloei beleefde. Door middel van karikatuur en polemieken wordt de belering nagestreefd. Belangrijke vertegenwoordigers van dit genre zijn Sebastiaan Brants *Narrenschiff* (1494), dat in het Middelnederlands is overgeleverd als *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500), en Erasmus' *Moriae Encomium (Lof der Zotheid, 1511)*.

In de vastelavondliteratuur (vastelavondviering) is het narrenschip het vervoermiddel bij uitstek van allerlei buitenmaatschappelijken; dronkelappen, overspelige vrouwen, hoerenlopers en ander maatschappelijk wrakhout worden uitgenodigd aan boord te komen. Door omkering van de moraal en door middel van felle satire benadrukt men dat allen die niet aan de eisen van de geordende samenleving voldoen, zich moeten aanpassen of verdwijnen.

De nar is een traditioneel type in het rederijkerstoneel, waar hij meestal de zot of zot genoemd wordt. Tot de vorming en instandhouding van de traditie heeft waarschijnlijk bijgedragen dat de zot ook buiten het toneel, als functionaris aan het hof of van een rederijderskamer voorkwam.

In kleinere spelen zoals het tafelspel, waarin de zot bijna altijd tot de hoofdpersonen behoort, is hij louter een komische figuur.

Een enkele keer komt hij voor in een serieus stuk, waarbij hij niet uitsluitend komisch maar tevens dienstbaar is aan de didactische bedoelingen van de auteur en niet meer tot de hoofdpersonen wordt gerekend; de hoofdhandeling in het spel wordt op een satirische wijze door hem geheld. Speciaal in deze vorm lijkt de zot veel op het zinneken. Beiden spreken de waarheid of onthullen deze: de zot omdat hij te naïef is om misleid te worden, de zinneken omdat zij als transcendenten wezens over superieure kennis en superieur inzicht beschikken en een hogere waarheid tonen. De zot is echter een aardse zedenmeester en wendt zijn naïviteit en het spreken via zijn marot of zotskolf slechts voor om zijn spot te verscherpen en zichzelf te beveiligen.

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; W.M.H. Hummelen. *De sinnekens in het rederijdersdrama* (1958), p. 383-396; H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit.*

Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen (1983²); H. Pleij. 'De zot als maatschappelijk houvast in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd', in: *Waaizin. Groniek* 23 (1990) 109, p. 19-39. [H. Struik]

narratief systeem

Term uit de narratologie of verteltheorie voor de manier waarop een verhalende tekst blijkt te zijn opgebouwd. In feite bestaat het narratieve systeem uit de retorische middelen die een verhalende tekst structureren, zoals bijv. de focalisatie of het perspectief (point of view), de tijdsaspecten, de ruimtelijke aspecten (ruimte) van het verhaal e.d. Het totaal van deze structurerende kenmerken die de verhalende tekst bepalen noemt men het narratieve systeem.

LIT: Bal; Dupriez-2; Herman/Vervaeck; Prince; Shipley; M. Bal. *Narratologie* (1977); G. Genette. *Narrative discourse* (1980). [G.J. van Bork]

narratieve cyclus

Term uit de narratologie voor de specifieke ordening van de gebeurtenissen of groepen gebeurtenissen in een verhaal die men globaal zou kunnen omschrijven als een meegedeelde mogelijkheid (1), de gebeurtenis(sen) die daarmee is (zijn) verbonden (2) en de afsluiting (gevolgen) daarvan in positieve of negatieve zin (3). Deze drie fasen vinden we bijv. terug in:

(1) Iemand wil een grote reis maken;

(2) Hij neemt een aantal weken vakantie, pakt zijn koffers en monstert aan op een schip;

(3) Hij slaagt er wel/niet in zijn voorgenomen reis te voltooien.

Binnen de reeksen gebeurtenissen kunnen weer nieuwe, ingebedde reeksen gebeurtenissen optreden die niet noodzakelijk ondergeschikt hoeven te zijn aan de hoofdreeks. Combinaties van een beginsituatie waarin de acteurs verandering (meestal verbetering) willen brengen, het proces van die verandering en de nieuwe eindsituatie waarin al dan niet een verbetering is ingetreden vormen samen de narratieve cyclus.

LIT: Bal; Herman/Vervaeck; Cl. Bremond. 'De logica van de narratieve mogelijkheden', in: W.J.M. Bronzwaer e.a. *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 186-189. [G.J. van Bork]

narratieve tekst zie verhalende tekst

narratio

Term uit de retorica voor dat onderdeel van de opzet van een betoog (dispositio) dat na de inleiding (exordium) de feiten moet leveren voor het volgende onderdeel, de argumentatio. Dit feitenoverzicht moet beknopt, duidelijk en geloofwaardig zijn. Als afsluiting kan het best een voorstel (propositio) gedaan worden. Voor de narratio kan de redenaar putten uit tal van topoi (topos); met name de tijdsbepaling (locus a tempore, in het bijzonder de Natureingang) en plaatsbepaling (locus a loco) zijn voor het begin van een narratio erg geschikt, bijv.

Die coninc Aertuer hadde hof
Gehouden, daer hi groten lof
Eens sinxendages, hadde ontfanen

Ter borch die hiet Caradigaen.

(*Ferguut*, ed.- Rombauts e.a., 1982², p. 45).

Ick kreegh lestant een buydt op de Reden-rijckers Camer

(G.A. Bredero, *Klucht van de koe*, vs. 13, in: *Kluchten*, ed.- Daan, 1971, p. 62).

Er was des morgens te tien ure eene ongewone beweging op den grooten weg die de afdeeling Pandeglang verbindt met Lebak.

(Multatuli. *Max Havelaar*, begin van het Havelaar-verhaal in hoofdstuk 5).

De narratio is uitgegroeid tot het belangrijkste of zelfs enige onderdeel van een literair werk (vgl. de roman).

LIT: Best; Gorp; Lausberg; LdMA; Lodewick; Marouzeau. [P.J. Verkruijsse]

narrativiteit

Term uit de narratologie of verteltheorie voor de manier waarop een tekst als vertelde tekst kan worden beschreven. De narrativiteit wordt daarbij bepaald door de onderlinge relaties binnen de tekst zelf, de betekenis van die tekst en de geschiedenis of reeks gebeurtenissen die er de grondslag van vormen.

LIT: Abrams; Baldick; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; Metzler; Shipley; M. Bal. 'Over narratologie, narrativiteit en narratieve tekens', in: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 528-548; A. Rigney. 'Narrativiteit', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 112-119. [G.J. van Bork]

narratologie zie verteltheorie

nationale bibliografie

Bibliografie die tot doel heeft om per land of taalgebied een compleet overzicht te geven van de boekproductie. In landen waar een wettelijk depot is ingesteld, kan de nationale bibliografie vrij gemakkelijk bijgehouden worden op de depotbibliotheek (D-nummer). In Nederland vindt vanaf 1982 de samenstelling plaats op basis van vrijwillig depot door de afdeling Depot van Nederlandse Publikaties & Nederlandse Bibliografie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en is on-line beschikbaar via Pica en op cd-rom. Ook CIP-beschrijvingen maken deel uit van de bibliografie. De nationale bibliografie wordt nog steeds aangeduid als de 'Brinkman' naar de vervaardiger - C.L. Brinkman - van *Brinkman's catalogus van boeken en tijdschriften, verschenen in Nederland en Vlaanderen en in de Nederlandse taal elders* (1846-1872). Zijn werk is voortgezet door R. van der Meulen (1873-1924), D. Smit (1925-1928), G.J. van der Lek (1929-1945), D. de Jong (1946-1973) en anoniem sinds 1974.

Minder complete voorlopers van de 'Brinkman' zijn de *Naamregisters* van Van Abkoude en Arrenberg over de periode 1600-1787, de *Alphabetische naamlijst* van J. de Jong over de jaren 1790-1832 (aangevuld door Brinkman voor de periode

1833-1875) en de *Naamlijst* van uitgever Saakes over 1790-1848. De periode 1801-1832 is ingevuld met de *Nederlandse bibliografie* van L.G. Saalmink (1993).

Als grondslag voor de retrospectieve (nationale) bibliografie is in 1982 het STCN-project begonnen, dat in de vorm van een Short Title Catalogue alle publikaties vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst tot 1800 beschrijft en evenals 'Brinkman' gebruik maakt van Pica. De periode vóór 1540 wordt al bestreken door de bibliografie van incunabelen van Campbell en die van postincunabelen van Nijhoff/ Kronenberg. De *Noord-Nederlandse bibliografie 1541-1600* is bewerkt door B. en M.E. de Graaf en P. Valkema Blouw; voor Zuid-Nederland is er over dezelfde periode de *Belgica typographica* van E. Cockx-Indestege en G. Glorieux. Een ander project, de *Bibliotheca Belgica* van F. Vanderhaeghen, dat alle publikaties van vóór 1600 en de belangrijkste van daarna uitvoerig wilde beschrijven, bleef onvoltooid.

LIT: BDI; Hiller; Mathijssen; J.A. Gruys, P.C.A. Vriesema en C. de Wolf. 'De Nederlandse nationale bibliografie van 1540-1800: de STCN', in *Dokumentaal* 12 (1983), p. 107-116; A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman. *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord* (1983⁵), p. 79-85; M. Feijen. 'Brinkman's catalogus 1982-1986', in *Pica-mededelingen* 9 (1986), nr. 3 (okt.), p. 3; A.O. Kouwenhoven. *Handboek bibliografie* (1995), p. 164-183. [P.J. Verkruisje]

naturalisme

Internationale stroming in de literatuur die ontstaan is in de tweede helft van de 19e eeuw in Frankrijk op basis van de positivistische theorieën van Hippolyte Taine (*Histoire de la littérature anglaise*, 1863-1864) en de medicus Claude Bernard (*Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*, 1865). Uitgangspunt is dat de mens gedetermineerd (determinisme) is door erfelijkheid en milieu. Het is de taak van de schrijver om de mens te tonen in zijn ontwikkeling op grond van empirische waarneming en tegen de achtergrond van diens determinerende factoren. Men sprak in dit verband wel van 'proefondervindelijke romans'.

De belangrijkste Franse naturalistische auteurs (de gebroeders De Goncourt, Gustave Flaubert, Emile Zola e.a.) stelden zich ten doel zich voor hun romans door nauwkeurige studie te documenteren om tot een zo objectief mogelijke beschrijving van hun personages te komen. Het 'proefondervindelijke' komt tot uiting in de werkwijze: gegeven een personage X voorzien van bepaalde erfelijke eigenschappen en geplaatst in situatie of omstandigheden Y, dan zal de ontwikkeling zich volgens patroon Z ontplooiën.

Opvallend is de voorkeur voor personages uit de lagere standen, die voor een deel verklaard kan worden uit sociale motieven (Zola) en voor een deel uit esthetische (exotische) motieven (De Goncourts). Terwille van de genoemde objectiviteit verdwijnt de vertellende en oordelende instantie van de auctoriale vertelwijze ten gunste van de objectievere personale vertelwijze.

De Nederlandse naturalistische literatuur, die in navolging van de Franse rond 1880 opkomt, vertoont een aantal bijzondere kenmerken die niet steeds aan de stroming zelf inherent zijn. Eén daarvan is de voorkeur voor personages met een zwak, nerveus of sensibel gestel (vgl. Eline Vere uit de gelijknamige roman van Couperus, Mathilde uit *Een liefde* (1888) van Lodewijk van Deyssel en Hedwig uit *Van de koele meren des doods* (1900) van Frederik van Eeden). Aanvankelijk blijken de naturalisten ook duidelijk een pessimistische, soms fatalistische levensvisie te hebben die voor een belangrijk deel voortkomt uit de fatalistische trekken van het determinisme, maar in de romans zelf ontstaat uit een botsing tussen ideaal en werkelijkheid (T. Anbeek spreekt van 'de geschiedenis van een ontzuivering').

Later (na 1900) blijkt dit pessimisme soms plaats te maken voor optimistischer geluiden, gevoed bijv. door socialistische of godsdienstige heilsverwachtingen.

De Nederlandse naturalistische literatuur vertoont bovendien onder invloed van Van Deysse's estheticisme (in het bijzonder in diens dertiende hoofdstuk van *Een liefde*, 1888) een sterke neiging tot impressionistische beschrijvingskunst (Van Deysse's sensitivisme), de zgn. 'woordkunst' van de Tachtigers, die parallel loopt met de gedetailleerde beschrijvingen van de naturalisten.

Men kan een merkwaardige tweesporigheid constateren binnen het naturalisme. Enerzijds is er de neiging de werkelijkheid te beschrijven met het doel de samenleving te ontleden en zo te laten zien welke wetten haar beheersen. Anderzijds is er de behoefte aan esthetisering van het lelijke en onaangename: de 'schoonheid van de ellende'. Soms lopen deze twee aspecten dwars door het werk van één auteur (Heijermans, Coenen), soms kenmerkt één van beide het werk van een auteur (Zola versus De Goncourt).

Opvallend is voorts dat het naturalisme zich voornamelijk geuit heeft in narratief proza en drama. Dat heeft veel te maken met het feit dat dit genres zijn waarin de auteurs meenden een zo groot mogelijk objectiviteit te kunnen betrachten, terwijl het ze tevens in staat stelde een grote gedetailleerdheid na te streven.

De belangrijkste Nederlandse auteurs van naturalistisch werk zijn Lodewijk van Deysse (1864-1952), Louis Couperus (1863-1923), Marcellus Emants (1848-1923), Frederik van Eeden (1860-1932), Jan ten Brink (1834-1901), Frans Netscher (1864-1923), Frans Coenen (1866-1936), P.A. Daum (1850-1898), Herman Heijermans (1864-1924), Johan de Meester (1860-1931), August P. van Groeningen (1866-1894) en J. van Oudshoorn (1876-1951). Belangrijke Vlaamse auteurs zijn Em. de Bom (1868-1953), Reimond Stijns (1850-1905), Gustaaf Vermeersch (1877-1924) en Cyriel Buysse (1859-1932).

Hoewel Lodewijk van Deysse het naturalisme reeds in 1891 dood verklaarde, heeft het tot ver in de 20e eeuw nog aanhangers en navolgers gekend, vooral onder vrouwelijke auteurs als Ina Boudier-Bakker (1875-1966), Jo van Ammers-Küller (1884-1966) en Elisabeth Zernike (1891-1982), maar het hoogtepunt is rond 1910 toch wel voorbij, mede onder invloed van het opkomend modernisme.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. de Graaf. *Le réveil littéraire en Hollande et le naturalisme français (1880-1900)* (1937); E. Auerbach. 'Germinie Lacerteux', in: *Mimesis* (1971), p. 434-463; L.R. Furst en P.N. Skrine. *Naturalism* (1971); T. Anbeek. *De naturalistische roman in Nederland* (1982); M.G. Kemperink, 'Wat wil het naturalisme? Een invulling van het Nederlandse naturalistische concept op basis van poëtische teksten', in: F.A.H. Berndsen en J.J.A. Mooij (red.). *Dit is vreugd die langer duurt ... Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. W. Blok* (1984), p. 41-60; G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 117-142; R. Debbaut. *Het naturalisme in de Nederlandse letteren* (1989). [G.J. van Bork]

Natureingang

Gedurende de Middeleeuwen veelvuldig gehanteerd topos om een gedicht of roman (narratio) te beginnen met een stereotype beschrijving van de ontluikende (lente)natuur, bijv.:

Men mach den nuwen tijt
Wel bekinnen overal:

Die voghele hebben delijt;
Die bloemen ontspringhen in berch in dal;
Waer so si staen,
Si sijn ontgaen
Den wreden wintre diese qual.

(Hadewijch. *Strofische gedichten*. Ed.- De Paepe, 1983, nr. XVI, vss. 1-7, p. 156).

Vaak is de Natureingang een standaardbeschrijving van een locus amoenus, een lieflijke plaats waar de mens de zwaarte van het bestaan volledig kan vergeten. De Natureingang is een consequente toepassing van de ab ovo-structuur, maar wordt ook gebruikt als allegorie voor de ontluikende liefde, waarbij de meevoelende natuur zich soms aansluit bij de stemming van de personages, bijv. H. Poot: *Akkerleven*, Rhijnvis Feith: *Julia* (1783) en A. den Doolaard: *Het verjaagde water* (1947). De korte Natureingang in *Van den Vos Reynaerde* (ed.- Lulofs, 1985², vss. 41-43) zet het publiek op het verkeerde been: in plaats van vrolijkheid en liefde volgen onrecht, verkrachting en moord.

LIT: Alphen; Gorp; Lausberg; Lodewick; MEW; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (1973⁸); W.P. Gerritsen. *Rhetorica en literatuur in de middeleeuwen* (1974); F. Willaert. *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten* (1984), p. 17-79. [H. Struik]

natuurlyriek

Vorm van lyriek waarin flora en fauna centraal staan.

De middeleeuwse literatuur kent geen natuurlyriek in strikte zin, wèl topische (topos) natuurbeschrijvingen, met name in de hoofse poëzie, bijv. de locus amoenus, de locus terribilis en de Natureingang.

In de Renaissance gaat de natuurbeschrijving in poëzie een zelfstandiger rol spelen, blijkend uit bijv. de cultivering van een genre als het hofdicht. Terwijl de natuurlyriek in Renaissance en Classicisme veelal generaliserend van aard is (vgl. arcadia en idylle) gecombineerd met een nauwkeurige verzorging van de uiterlijke vorm (strofenbouw, rijm en metriek), gaat men in de Romantiek individualiserend te werk, naar inhoud en vorm. De dichter legt een verband tussen zijn innerlijke stemming en de gevoelens die door de natuur worden opgeroepen, dan wel op de natuur worden geprojecteerd (het z.g. 'paysage de l'âme'). Men denke aan A. de Lamartine met zijn beroemde gedicht 'Le lac', en in de Nederlandse letterkunde aan poëzie van Guido Gezelle en Herman Gorter. Bij veel symbolisten (Symbolisme) neemt de aandacht voor de natuur af. Dat de natuur ook in de 20e eeuw bij sommige dichters een belangrijke rol blijft spelen, blijkt uit het werk van dichters als Hans Warren, M. Vasalis en Habakuk II de Balcker.

LIT: Laan; Metzler; Preminger; Shipley; Wilpert; M.M. Prinsen. *De idylle in de 18e eeuw* (1934); Th.J. Beening. *Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance* (1963); A.N. Paasman. 'Loopt, geitevoeten', in: *Studia neerlandica* 1 (1971), 5, p. 1-41; W.B. de Vries. 'Toetsing van een genre; vier onbekende achttiende-eeuwse hofdichten', in: *NTg* 78 (1985), p. 110-126. [W. Kuiper]

navolging zie imitatio

nawerk

Term uit de drukkerswereld voor die onderdelen van een boek die zich bevinden na de hoofdtekst, zoals bijlagen of appendices, notenapparaat, lijst van gebruikte literatuur, indices, inhoudsopgave, nawoord, colofon, addenda, corrigenda en errata. Anders dan bij het voorwerk komt het zelden voor dat het nawerk apart gepagineerd of gefolieerd is. Wel komt het vaak voor in boeken uit de periode van de handpers dat de paginering vóór het nawerk ophoudt terwijl de signering doorgaat.

LIT: Best; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 178-182. [P.J. Verkruijsse]

necrologie zie levensbericht

Nederduits

In de 20e eeuw in onbruik geraakte benaming voor de eenheidstaal die omstreeks 1500 uit het Middelnederlands ontstond: het Nieuwnederlands. De term werd in de 16e en 17e eeuw algemeen gebruikt, bijv. in de titel van de eerste spraakkunst van het Nederlands: de *Twe-spraack van de Nederduytsche Letterkunst* (1584) van (waarschijnlijk) Hendrick Laurensz Spiegel.

Het begrip 'Nederduits' voor het Nederlands moet overigens niet verward worden met de gelijknamige 'Duitse' tegenhanger van het Hoogduits, de taal van Noord- en West-Duitsland die ook wel Platduits of Nedersaksisch genoemd wordt.

LIT: Laan; WNT; C.G.N. de Vooy. *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1952⁵); M.J van der Wal en C. van Bree. *De geschiedenis van het Nederlands* (1992); J.W. de Vries, R. Willemijns en P. Burger. *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993). [H. Struik]

neefken zie zinneken

Negen Besten

De 'Neuf Preux' zijn volgens middeleeuwse maatstaven de grootste helden die de geschiedenis ooit heeft voortgebracht. Zij belichamen van de 14e tot in de 16e eeuw het aristocratische ridderideaal en vertegenwoordigen rechtvaardigheid en ridderschap (provesse). Verder verbeeldten ze de vanitas, de vergankelijkheid van al het aardse. De Negen Besten zijn onder te verdelen in drie groepen: 1) de drie

antieke helden Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar; 2) de drie bijbelse helden Josua, Judas Maccabeus en koning David; 3) de drie christelijke helden koning Artur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon.

Het thema van de Negen Besten wordt voor het eerst gebruikt in *Les Voeux du Paon* (ca. 1312) van Jacques de Longuyon. In de literatuur wordt het al gauw populair, waarbij de Negen gezelschap krijgen van de 'Neuf Preuses'. Uit ca. 1325 dateert het Middelnederlandse *Van den Neghen Besten*.

De populariteit van de Negen heeft bijgedragen tot het voortleven van koning Artur in allerlei teksten die zich kritisch opstellen ten opzicht van de verhalen in de Arturromans, zoals Jan van Boendale's *Der Leken Spieghel* (ca. 1330) en *Van den .ix. besten* van heraut Beyeren in zijn kroniek (ca. 1404-1410). Verder komt het thema voor in *Een exempel van Heren* van Willem van Hildegasberch, waar de Negen Besten nadrukkelijk gecombineerd worden met de vanitas-gedachte:

Mercket, waer sijn sy bevaren,
Die hier voer u heren waren,
Als Hector ende Alexander,
Julius ende menich ander;
Josue, David ende Judas
Machabeus, die coene was,
Artur, Kaerl ende Godevaert?
Dese heren mosten onghespaert
Sterven, ende ghi sult oeck den ganc
Volghen mede, ist cort, ist lanc.

(ed.- Bisschop en Verwijs, 1981², nr. LXXV, p. 149, vss. 9-18).

LIT: Cuddon; Scott; W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (1993); H. Schroeder. 'The Nine Worthies. A supplement', in: *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen* 218 (1981), p. 330-340; H. Schroeder. *Der Topos der Nine Worthies in Literatur und bildener Kunst* (1971); W. van Anrooij. *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (1997). [H. Struik]

nenia zie graf dicht

neo-avantgarde

Literair-historische aanduiding voor de na de Tweede Wereldoorlog ontstane avant-gardebewegingen (Vijftigers, experimenteel proza en experimentele poëzie, nouveau roman e.d.), ter onderscheiding van de historische avantgarde van voor 1940.

LIT: F.F.J. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982). [G.J. van Bork]

neoclassicisme-1 zie classicisme

neoclassicisme-2

Literairhistorische term met wisselende inhoud waarvan de constante echter is dat er steeds een terugkeer mee wordt aangeduid naar een vroegere stroming die als 'klassiek' wordt ervaren. Zo duiden de Engelsen (neoclassicisme-1) er die stroming mee aan ('neoclassicism') die op het vasteland van Europa te boek staat als classicisme. Een ander voorbeeld is het neoclassicisme van de 'école romane' in Frankrijk (Jean Moréas 1891) ingaande tegen de uitwassen van het symbolisme en een 'klassieke' vormelijke schoonheid propagerend. Een vergelijkbare stroming is het 'nieuwe classicisme' van de latere Albert Verwey.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Lodewick; Myers/Simms; Scott; J. Kamerbeek Jr. *Albert Verwey en het nieuwe Classicisme* (1966); G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1990²), p. 171 v. [G.J. Vis]

neofilologie

Onderdeel van de filologie dat zich bezighoudt met de studie van teksten, meestal literair van aard, die in het niet-klassieke Latijn of in de moderne talen geschreven zijn. Doel is enerzijds het vaststellen van de juiste vorm van de tekst, anderzijds het interpreteren van de tekst in het licht van de culturele context waarbinnen deze is ontstaan. Wat dat betreft, wijkt de neofilologie niet af van de klassieke en de bijbel filologie. De neofiloloog heeft te maken met andersoortige - namelijk voor een groot deel gedrukte - bronnen, die een andere benadering eisen via hulpwetenschappen als de analytische bibliografie en de manuscriptologie dan die van de klassiek-filoloog. In Nederland is de neofilologie met betrekking tot Nederlandse teksten (P.C. Hooft) toegepast door W.Gs Hellinga in het door hem in het leven geroepen Instituut voor Neofilologie en Neolatijn (in de jaren 1970 en 1980) van de Universiteit van Amsterdam.

LIT: MEW; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

neologisme

Nieuw gevormd woord dan wel een bestaand woord gebruikt in een nieuwe betekenis. Een neologisme is vaak ontstaan naar het voorbeeld van een gangbaar woord.

Men onderscheidt twee typen. Allereerst is daar de groep woorden ontstaan naar aanleiding van nieuwe zaken. Zo is het woord 'vliegenier', destijds een neologisme, gevormd op basis van bestaande woorden als 'kruidenier', 'glazenier' e.d. Veel van dit soort woorden zijn in gebruik gekomen op grond van het streven naar taalzuivering (purisme, puritas), zoals 'wentelwiek' voor helikopter. In de periode van de taalbouw (16e-17e eeuw) werd er bewust naar gestreefd neologismen in te voeren op bijv. het gebied van de wiskunde (Stevin) en het recht. Het recente gebruik van het

woord 'richting' als voorzetsel ('richting het parlement') is een voorbeeld van een bestaand woord dat een nieuwe betekenis krijgt.

Daarnaast onderscheidt men die groep neologismen die in het literaire taalgebruik als expressieve neologismen hun intrede doen. Men vindt ze bijv. in het impressionisme. Zo probeerden sommige Tachtigers, strevend naar individuele expressie, hun poëtische opvatting terzake te realiseren met zelf gevonden woorden, woordcombinaties en zegswijzen. Zij gebruikten woorden als 'sneeuwsel' (Gorter), samenstellingen als 'blanktande' (Gorter), 'sneeuwgeontblader' (Van Looy) e.d. Ook bij vertegenwoordigers van het naturalisme vindt men expressieve neologismen.

Sommige neologismen zijn contaminaties (portmanteau, calembourg). Veel materiaal vindt men in het tijdschrift *Onze taal* (1932-....).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; L. van den Branden. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956); R. Reinsma. *Signalement van nieuwe woorden* (1975), met aanvullingen daarop in *Woordenboek van het nieuw Nederlands* (1986). [G.J. Vis/P.J. Verkruijse]

neoplatonisme

Een verchristelijkt platonisme, waarvoor de grondslagen zijn gelegd door Plotinus (3e eeuw n.Chr.). Via hem, Boëthius en Dionysius de Areopagiet heeft het platonisme (Plato in Latijnse vertaling) de Middeleeuwen 'overleefd'. Vanaf de 15e eeuw in Florence heeft door humanisten als Ficino en Pico della Mirandola dit neoplatonisme, nu weer gebaseerd op bestudering van de Griekse teksten, met zijn schoonheidsideeën (vooral de ideeën over de geestelijke liefde, de 'platonische liefde') grote invloed gehad op de kunsten en dus ook op de literatuur van humanisme en renaissance, later ook op die van romantiek en symbolisme. De hooggestemde goddelijke liefdesidealen van Ficino werden al snel verbonden met die van de hoofse liefde waarna ze tot literair spel in de liefdespoëzie degradeerden. De ideeën over de lichamelijke aspecten van de liefde zijn verbreid via het petrarkisme.

De dichter neemt een bijzondere plaats in in het neoplatonisme: hij is de geïnspireerde figuur (inspiratie) die een taak heeft als volksoepvoeder, filosoof en profeet. De neoplatoonse dichter van de renaissance is vooral te vinden aan het hof, eerst aan dat van De Medici te Florence, vervolgens aan het Franse (de Pléiade-dichters) en het Engelse hof. De literatuur geeft uitdrukking aan de eeuwige schoonheid door imitatio van de perfect geachte klassieken en door na-bootsen van de natuur en de realiteit (mimesis), de daarin verborgen harmonie onthullend.

De neoplatoonse stroming krijgt nieuwe impulsen met de herontdekking van Plotinus door Shaftesbury (1672-1713). Wellekbeschouwt deze Engelse filosoof als de voornaamste bron van het neoplatonisme in de 18e-eeuwse esthetica. In de periode van de romantiek kan men neoplatoonse elementen vinden in het wijsgerig idealisme en in de metafysica van Bilderdijk en zijn kring. Het neoplatonisme werkt door tot in het idealisme van het symbolisme.

LIT: Baldick; Cuddon; Fowler; Lodewick; MEW; Preminger; Scott; F. Veenstra. 'Hoof: enkele aspecten van de levens- en wereldbeschouwing der Renaissance', in: J.C. Opstelten e.a. *Geestelijke achtergronden bij enkele grote schrijvers* (1958); A.O. Lovejoy. *The great chain of being* (1960), p. 32-37; G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967), p. 227-229; R.B. Harris (red.). *The significance of neoplatonism* (1976); I. Rivers. *Classical and Christian ideas in English Renaissance poetry* (1979); R. Wellek. *A history of modern criticism* (dl. 1, 1981), p. 106-107;

G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 50-51, 59, 145-146; S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus. Klassieke en christelijke denkbeelden in de Nederlandse renaissance-literatuur* (1989), p. 40-51. [P.J. Verkruijsse/G.J. Vis]

neo-realisme of nieuw realisme

Stroming behorend tot de avant-garde in de Nederlandstalige literatuur die zich aan het einde van de jaren-'50 met een op het modernisme gebaseerde realisme-opvatting presenteerde in de tijdschriften *Barbarber*, *Gard Sivik* en *De nieuwe stijl*.

De neo-realisten verzetten zich tegen de poëzie-opvattingen van de Vijftigers van wie ze vonden dat zij de werkelijkheid te poëtisch, te metaforisch-suggesterend benaderden. Daartegenover stelden ze een onmiddellijke presentatie van de werkelijkheid door het aan de realiteit ontleende materiaal onbewerkt en geïsoleerd te presenteren. Daarbij dient mooi of lelijk geen enkele rol te spelen, maar wel intensivering van het waargenomene. Alles kan aanleiding zijn voor literatuur, of liever: voor een tekst, want ze vermeden de term literatuur. De kunstenaar maakt zijn kunstwerk niet, maar hij ziet of vindt het (vaak bij toeval), en hij presenteert het vervolgens zo objectief mogelijk in een nieuwe context, zonder interpretatie of commentaar.

Tot de genres van de neo-realisten behoren de ready-made en de reportage, genres die ook bij de eerste generatie van de modernisten een belangrijke rol speelden (bijv. bij Marcel Duchamp). Men spreekt daarom ook wel van neo-avantgarde. Folderteksten, reclameteksten, flarden van opgevangen gesprekken, technische handleidingen, circulaires etc. kunnen als materiaal geannexeerd worden en in het wit van de pagina worden geïsoleerd en zo gepresenteerd als gedicht. De authenticiteit van het materiaal is een eerste vereiste daarbij. De auteur treedt als maker van de tekst zo volledig mogelijk terug.

De beweging kende een betrekkelijk kort bestaan. *Gard Sivik* werd al in 1964 opgeheven en *Barbarber* in 1971. *De nieuwe stijl* kende zelfs maar twee jaargangen (1965-66). Tot de belangrijkste auteurs behoorden Armando, J. Bernlef, G. Brands, H. Sleutelaar, K. Schippers, C. Buddingh' en E. Develing.

In Vlaanderen voltrok zich enkele jaren later een soortgelijke, maar enigszins subjectiever gekleurde ontwikkeling rond tijdschriften als *Kreatief*, *Revolver* en *Yang*. *Gard Sivik* was zelfs oorspronkelijk een Vlaams tijdschrift, maar het werd al vrij vroeg door Nederlandse redacteurs overgenomen. De belangrijkste Vlaamse neo-realisten zijn Herman de Coninck, Stefaan van Brecht, Patricia Lasoen en Daniël van Ryssel.

LIT: Baldick; Best; Gorp; Metzler; J. Bernlef. *Een cheque voor de tandarts* (1967); J. Bernlef. *Wie a zegt* (1970); L. Deflo (red.). *Nieuw-realistische poëzie in Vlaanderen* (1972); H. Brems. 'Als een weerbarstig anachronisme', in: *Al wie omziet* (1981), p. 9-57; K.D. Beekman. 'Ready-mades, reportages en concrete poëzie', in: G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 263-274. [G.J. van Bork]

neo-romantiek

Begrip uit de literatuurgeschiedenis voor een stroming die door sommigen gezien wordt als reactie op het realisme en naturalisme van de 19e eeuw en die gekenmerkt wordt door subjectiviteit en idealisme. Als periodebegrip echter is neo-romantiek eigenlijk niet goed bruikbaar, omdat niet duidelijk is wat de precieze grenzen zijn met romantiek en symbolisme. Bovendien worden in dit verband ook vaak de termen impressionisme, estheticisme en decadentie genoemd, waardoor de omschrijving van neo-romantiek er niet duidelijker op wordt. Daarenboven wordt in de Duitse literatuurgeschiedschrijving de term 'Neuromantik' gebruikt voor de tweede generatie romantici (1800-1840) en later nog eens voor de navolgers van de grote Duitse romantici tussen 1840 en 1850.

Op grond van de werken die men gewoonlijk neo-romantisch noemt, kunnen misschien een aantal kenmerken worden opgesomd die bepalend zijn voor wat men in de praktijk neo-romantiek noemt. Dan blijkt dat men de term bij voorkeur toepast op proza waarin een historische periode behandeld wordt, maar dan zo dat niet een reconstructie van een historische gebeurtenis wordt nagestreefd, maar vooral de sfeertekening aan het verleden wordt ontleend. Het historische blijkt in de neo-romantiek sterk subjectief en idyllisch gekleurd. In die zin is er een opvallend verschil met de 19e-eeuwse historische roman. Soms is het bijna onmogelijk de precieze tijd en plaats van handeling vast te stellen. Ook de figuren zijn vaag, schetsmatig getekend. De personages zijn, evenals de handeling, fictief, maar geplaatst in een sfeervol, dichtelijk beeld van een historische periode, meestal de middeleeuwen. Er bestaat blijkbaar een grote voorliefde voor thema's als onvervulde liefde, de natuur en het zwerversleven. Bij minder grote schrijvers kan dit soms ontsporen en kitsch opleveren, of, waar het streekgebundene bovendien nog een rol speelt, Blut-und-Boden-romantiek.

Tot de neo-romantiek worden o.m. Arthur van Schendels noodlotsverhaal *Drogon* (1896) en zijn romans *Een zwerver verliefd* (1904) en *Een zwerver verdwaald* (1907) gerekend. Andere auteurs van werk dat neo-romantisch genoemd wordt zijn Adriaan van Oordt (*Irmenlo*, 1896), Alfred Hegenscheidt (*Starkadd*, 1897), Aart van der Leeuw (*Ik en mijn speelman*, 1927), Filip de Pillecyn (*De soldaat Johan*, 1939) e.a.

Nog problematischer wordt het gebruik van de term neo-romantiek als periodebegrip, wanneer er in de praktijk ook nog de generatie dichters mee wordt aangeduid die aan het einde van de jaren-'60 teruggrijpt naar motieven en procédés van romantische auteurs uit de 19e eeuw, zoals De Genestet, De Schoolmeester, Piet Paaltjens e.a. Het gaat bij deze dichters om een intellectueel en ironisch spel met oudere poëtische vormen. Typisch romantische motieven als het onvervulbare verlangen, het pathos, de zelfspot, het contrast tussen werkelijkheid en ideaal worden in bewust dichtelijke taal en in archaische vorm licht ironisch verwoord. Ter onderscheiding van de neo-romantici van voor de Tweede Wereldoorlog spreekt men bij deze dichters ook wel van de 'nieuwe romantiek'. Tot deze laatste groep neo-romantici worden gerekend Anton Korteweg, Gerrit Komrij, Willem Wilmink, Lévi Weemoedt e.a. in Nederland, en Jotie 't Hooft, H.F. Jaspers, Nic van Bruggen, Eddy van Vliet, L. Gruwez e.a. in Vlaanderen.

LIT: Bantel; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; MEW; Wilpert; T. van Deel. 'De ironie van de nieuwe romantiek', in: *De Klopgeest* 10 (1975), p. 36-43; H. Brems. 'Neo-romantische poëzie in Nederland en Vlaanderen', in: *Ons Erfdeel* 23 (1980) 5, p. 655-666; 'Kunst in de jaren 70'. Spec. nr. *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 35 (1982) 3. [G.J. van Bork]

net

Term uit de editietechniek voor een versie van een tekst die gebaseerd is op een klad. Een netversie kan vervolgens als kopij dienen.

LIT: Mathijsen. [P.J. Verkruijsse]

nevenrechten

Vorm van het auteursrecht waarbij de rechten van de auteur indirect voortvloeien uit het werk zelf. Voorbeelden van nevenrechten zijn die uit vertalingen, filmbewerkingen, bewerkingen voor radio, TV of toneel, uit feuilletonpublicatie of uit het fotokopiëren van de tekst. De uitgever van een werk is slechts bevoegd de nevenrechten van een werk op een van de genoemde wijzen te exploiteren voor zover dit uitdrukkelijk met de auteur is overeengekomen. De kwestie van de nevenrechten is pas in 1961 geregeld door de Conventie van Rome; de regeling is sedert 1964 van kracht.

LIT: Hiller; MEW; N. van Lingen. *Auteursrecht in hoofdlijnen* (1975), p. 106-107. [G.J. van Bork]

neventekst of subtekst

Term uit de dramatheorie om de door de toneelschrijver gegeven toneelaanwijzingen die niet tot de hoofdtekst behoren aan te duiden. Meestal zijn deze toneelaanwijzingen typografisch van de hoofdtekst onderscheiden door het gebruik van cursief, vet, haakjes e.d. Men spreekt in dit geval van directe toneelaanwijzingen, in tegenstelling tot de indirecte toneelaanwijzingen die uit de hoofdtekst kunnen worden opgemaakt.

In Herman Heijermans' *Dora Kremer* staat:

Dora, *gaat naar de whisttafel*: Een van de heren nog thee?...
(1893; *Toneelwerken* I, 1961, p. 15).

Hiervan is het gedeelte voor de dubbele punt neventekst en dat erna behoort tot de hoofdtekst.

LIT: Baldick; Bergh; Gorp; Lodewick. [G.J. van Bork]

new criticism

Anglo-amerikaanse autonomiebeweging uit de jaren '20 van deze eeuw met J.C. Ransom en I.A. Richards als pioniers. In reactie op het verleden - biografisme en levensbeschouwelijke interpretatie - wilde men de aandacht vestigen op het zelfstandige werk als doel in zichzelf (autotelisch, ergocentrisch). Door een nauwgezette manier van lezen (close reading) wilde men de individuele karakteristieken en de vormgevingsprincipes van een tekst op het spoor komen, met bijzondere aandacht voor ironie, paradox en ambiguïteit. Belangrijke studies in dit verband zijn die van I.A. Richards (*Principles of literary criticism*, 1924; *Practical criticism*, 1929), W. Empson (*Seven types of ambiguity*, 1930), J.C. Ransom (*The*

New Criticism, 1941), C. Brooks (*The well wrought urn*, 1942, 1947²). Belangrijke namen zijn verder die van Allen Tate, R.P. Blackmur, Kenneth Burke, T.S. Eliot en Yvor Winters.

De stroming is verwant aan formalistische bewegingen (formalisme) als die van het Russisch formalisme en het Praags structuralisme, en in Nederland aan de Amsterdamse school (W.Gs Hellinga) en de beweging in en om het tijdschrift *Merlyn* (1962-1966).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; S.E. Hyman. *The armed vision* (1947; 1955⁴); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 40-46; R. Wellek en A. Warren. *Theorie van de literatuur* (1974); J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 46-50; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 67-70. [G.J. Vis]

Nibelungensagen

Germaans complex van sagen waarvan het middeleeuwse Duitse epos *Nibelungenlied* bekendste vertegenwoordiger is. Een van de hoofdpersonen is Siegfried of Sigurd, een held die de Nibelungenschat verwerft, een draak doodt en op jonge leeftijd door verraad om het leven komt.

Over het ontstaan van het *Nibelungenlied* is men het nog altijd niet eens. De meest waarschijnlijke hypothese is dat het epos eeuwenlang mondeling werd overgeleverd en rond 1200 in Beieren is opgetekend door een ons onbekende dichter. De circa 35 bewaard gebleven handschriften gaan waarschijnlijk alle terug op die ene basistekst. Uit diezelfde mondelinge overlevering zijn ook de andere versies van het verhaal voortgekomen: verschillende Oudnoorse bronnen, waaronder een aantal *Edda*-liederen (*Edda: goden en heldenliederen uit de germaanse oudheid*. Vert. De Vries, 1988⁸) en het laatmiddeleeuwse *Lied vom Hürnen Seyfrid*, over de jeugdavonturen van Siegfried, waarvan tot diep in de 18e eeuw een zogenaamd volksboek op de markt was.

De belangrijkste gebeurtenis van het epos en een aantal namen van personen en locaties berusten op historische feiten. De historische gebeurtenis die aan het *Nibelungenlied* ten grondslag ligt, is de vernietigende nederlaag die de Hunnen de Bourgondiërs toebrachten in 436 of 437 in de omgeving van Worms. In bijna alle handschriften volgt *Die Klage*, die de gebeurtenissen na die catastrofale slag beschrijft en dat eveneens rond 1200 is ontstaan.

Het *Nibelungenlied* is in de 13e eeuw in het Middelnederlands vertaald; van dit *Nevelingenlied* zijn twee fragmenten overgeleverd (ed.- Gysseling & Peijnenburg. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, 1980, reeks II, dl. 1, p. 375-379). Deze vertaling is evenals zijn Middelhoogduitse voorbeeld geschreven in zogenaamde 'endgereimte Langzeile', een lang vers dat in twee halfverzen uiteenvalt en waarbij steeds twee halfverzen door eindrijm verbonden worden:

[daer] was gereet die spise. uele ende diere genoech
[ay] wat men al wiltbraets. ter cokenen wert droech
(*Nevelingenlied*, ed.-Gysseling, 1980, p. 375, vss. 1-2).

Het *Nibelungenlied* is na 1500 volledig in vergetelheid geraakt. In de 19e eeuw wordt het epos herontdekt en beleeft het opnieuw grote bloei, waarvan de belangrijkste exponent de opera-tetralogie *Der Ring des Nibelungen* (1876) van Richard Wagner is.

LIT: Laan; LdMA; N.Th.J. Voorwinden. 'Siegfried'. In: W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot Zwaanridder, Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (1993), p. 303-317. [H. Struik]

Nibelungenstrofe

Middel Nederlands verstype dat genoemd is naar de toepassing ervan in het *Nibelungenlied* en dat bestaat uit vier lange regels (Langzeile) met zes heffingen en twee kortere regels die in één regel gepresenteerd worden, maar wel met een korte rust ertussen.

Deze dichtvorm komt in het Nederlandse taalgebied vrijwel uitsluitend voor in de 13e-eeuwse vertaling van het *Nibelungen-epos* (ed.- Gysseling, 1980).

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

nichtken zie zinneken

niet-chronologische vertelwijze

Vertelwijze waarbij de verteller wat de tijd (tijdsaspecten) betreft zelfstandige onderdelen van het verhaal invoegt die niet tot de chronologische opeenvolging van de gebeurtenissen gerekend kunnen worden. Soms kan dat gedaan worden door het verhaal midden in de gebeurtenissen te laten beginnen (in medias res) en pas daarna de voorgeschiedenis te onthullen. Soms ook worden heden en verleden zo met elkaar vermengd dat ze onontwarbaar lijken.

Ook binnen niet-chronologisch vertelde verhalen kan anticipatie (vooruitwijzing) of retroversie (terugverwijzing), dus achronie voorkomen, die als zodanig de chronologie van de afzonderlijke delen niet hoeven te verstoren.

Een goed voorbeeld van een niet-chronologisch vertelde roman is *De Paradijsvogel* (1958) van Louis Paul Boon. Daarin zijn heden en verleden met elkaar vervlochten en pas aan het eind vallen ze symbolisch samen.

LIT: Bal; Drop; Herman/Vervaeck; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1975⁶); G. Genette. *Tijdsaspecten in de roman* (1979). [G.J. van Bork]

niet-continue vertelwijze zie discontinue vertelwijze

Nieuwnederlands

Benaming voor de taalfase van het Nederlands die rond 1500 is ontstaan vanuit het Middelnederlands en tot op heden voortduurt. De overgang van Middelnederlands naar Nieuwnederlands is niet duidelijk te markeren. Uit de Nieuwnederlandse dialecten (Brabants, Hollands, Vlaams, e.d.) ontwikkelt zich als cultuurtaal het zogenaamde Algemeen Beschaafd Nederlands (ABN), hoewel de term Algemeen Aanvaard Nederlands, waarin ook ruimte is voor regionale varianten, in opkomst is.

Aan de vorming van het ABN is vanaf de 16e eeuw bewust gewerkt door grammatici en schoolmeesters (taalbouw). Belangrijk als bron zijn het Vlaams en het Brabants geweest, omdat veel Middelnederlandse literatuur in die dialecten geschreven is. Hieruit resulteerde een Zuidnederlandse schrijf- en spellingstraditie die veel invloed op de spreektaal had, en die na de val van Antwerpen (1585), toen veel Brabanders en Vlamingen naar het Noorden uitweken, ook in de Noordelijke Nederlanden doorgewerkt heeft. De belangrijkste bron werd het Hollands, het dialect van het economisch en politiek machtigste gewest. De patricische kringen van steden als Amsterdam, Haarlem en Leiden stelden de norm voor een zich ontwikkelend ABN. Van groot belang bij de verspreiding van het Nieuwnederlands als eenheidstaal is de Statenbijbel van 1637 geweest.

LIT: M.J van der Wal en C. van Bree. *De geschiedenis van het Nederlands* (1992); J.W. de Vries, R. Willemjns en P. Burger. *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993). [H. Struik/P.J. Verkruisje]

nieuwe zakelijkheid

Term ontleend aan de bouwkunst en beeldende kunst voor een literair verschijnsel dat zich na Eerste Wereldoorlog manifesteerde als reactie op de als overspannen ervaren gevoelslyriek van het symbolisme en de impressionistische beschrijvingskunst van het naturalisme. De term 'nieuwe zakelijkheid' is in de literatuur vooral van toepassing op het proza waarin de nadruk ligt op strakke vormgeving, zakelijke weergave van feiten en handelingen, met weglating van veel omschrijvende formuleringen (o.m. bijvoegelijke naamwoorden) die voor de sfeertekening gebruikt worden. Over het algemeen ontstaat daardoor versnelling. Wat de inhoud betreft bestaat een voorkeur voor moderne technische, commerciële, politieke of sociale stof. De stijl wordt gekenmerkt door korte zinsbouw, filmische overgangen, een strak prozaritme en wisselende, direct naast elkaar geplaatste, beelden. Men spreekt in dit verband vaak van de reportagestijl (reportage, reportageroman).

Net als in de bouwkunst (Oud, Brinkman, Van der Vlugt, Duiker e.a.) wordt gestreefd naar functionaliteit, d.w.z. het weren van elke overtoolligheid zoals die bijv. tot uiting komt in decoratieve versieringen bij de architectuur, in stemmingsbeschrijving of mooischrijverij in de literatuur. Deze elementen werden gezien als subjectief, terwijl de nieuw-zakelijke kunstenaars trachtten een zo groot mogelijke objectiviteit te bereiken. Voor sommige auteurs over dit onderwerp vallen magisch realisme of surrealisme en nieuwe zakelijkheid samen vanwege de koel-realistische weergave die beide stromingen gemeen hebben. Anderen zijn echter van mening dat juist in de hyperrealistische kunst van iemand als A.C. Willink, waarmee bijv. Bordewijk wel op één lijn gesteld wordt, een gevoelslading aantoonbaar is die de nieuwe zakelijkheid onverenigbaar maakt met het surrealisme. De term kan dan ook beter gereserveerd worden voor een stroming waarin een zo

sober en functioneel mogelijk gebruik wordt gemaakt van de taal. In die zin behoort de nieuwe zakelijkheid tot het gematigd-modernisme.

In het Nederlandse taalgebied had het werk van Ilja Ehrenburg (bijv. *Das Leben der Autos*, 1930) invloed op het proza van o.m. M. Revis (*8.100.000 m³ zand*, 1932), B. Stroman (*Stad*, 1932), M. Dekker (*Brood*, 1932) en Jef Last (*Zuiderzee*, 1934). De modernistische versobering van het taalgebruik is niet zonder invloed gebleven op het werk van Willem Elsschot, Gerard Walschap, Martinus Nijhoff e.v.a.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; R. Houwink. 'Naar nieuwe zakelijkheid', in: *Den Gulden Winckel* 31 (1932), p. 168-170; B. Stroman. 'De Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur', in: *Rondom het boek* (1935), p. 77-84; C. Tazelaar. *Het proza der nieuwe-zakelijkheid* (1935); H. Anten. *Van realisme naar zakelijkheid* (1982); J. Goedegebuure. *Nieuwe zakelijkheid* (1992). [G.J. van Bork]

nieuwjaarslied

Liederen - gewoonlijk van religieus-moralistische aard - bij de jaarwisseling ter begroeting van het nieuwe jaar komen voor vanaf de Middeleeuwen: reeds Hadewych dichtte nieuwjaarsliederen. Bij de rederijkers en tijdens de Renaissance werd het genre druk beoefend, o.a. door de Kamer In Liefde Bloeyende (een aantal *Nieuw jaers lieder* van H.L. Spiegel verscheen in 1608) en Costers Academie (een reeks van 1618 tot en met 1622). Nieuwjaarswensen op rijm, veelal als plano-druk, hebben het tot in de 20e eeuw volgehouden.

Een bloemlezing van nieuwjaarspoëzie vanaf de Middeleeuwen tot Albert Verweyis samengesteld door K. Goossens, *Al in dit soete nieuwe-jaar* (1941).

LIT: Laan; J.A.L. de Meyere. *Met de beste wensen voor het nieuwe jaar* (1981); *Veel heil en zegen: nieuwjaarswensen uit eigen bezit; tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief* (1982); H. Demarest. 'Dit soete nieuwe-jaar; gecatalogeerde Brugse nieuwjaarswensen', in: *Volkskunde* 85 (1984), p. 1-15. [P.J. Verkruijsse]

nieuw realisme zie neo-realisme

nigromantie of zwarte kunst

Hekserij, duivels- en geestenbezwinging waren de belangrijkste en gevaarlijkste van de verboden kunsten, de *artes incertae*. Anders dan de vrije kunsten (*artes liberales*) was de beoefening van nigromantie verboden door kerk en staat, die overigens witte en zwarte magie over een kam schoren en vanaf de 14e eeuw deze relicten uit een heidens verleden gelijkstelden met ketterij.

Berucht is de *Malleus Maleficarum* of *Heksenhamer* (1486) van de dominicaanse inquisiteurs Henrich Institoris Krämer en Jakob Sprenger. Dit handboek voor heksenjagers beleefde nog in 1669 zijn waarschijnlijk 31ste druk.

Heksenprocessen hebben van de 16e tot in de 18e eeuw in heel Europa naar schatting een miljoen mensenlevens gekost, waarbij tienmaal meer vrouwen dan mannen gedood werden. Heel wat van hekserij verdachte oude vrouwtjes zijn

verdrongen, nadat zij bij wijze van heksenproef vastgebonden in het water waren gegooid: zij bleken onschuldig, een heks was blijven drijven. Een verdachte werd door martelingen tot bekentenissen gedwongen, welke varieerden van het betoveren van vee tot en met geslachtsgemeenschap met de duivel. Daarna wachtte meestal de brandstapel.

Mariken van Nieumeghen speelt dus letterlijk met vuur als zij Moenen vraagt, hoewel ze in hem al de duivel vermoedt, haar te bekwamen in de zeven vrije kunsten en in de necromantie:

Nigremansie, dats een const, die ghenoechelijck is,
Mijn oom es daer af fraey ende cloeck;
Hy maect wonder somtijts: hij heeft er af eenen boeck,
Ick wane hi hem in node noyt en faelde.
Hi soude door die ooghe van eender naelde
Den viant wel doen cruypen teghen sinen danck.
Die consti moetti mi oock leeren.

(*Mariken van Nieumeghen*, ed.- Beuken, 1972³)

Het is overigens opmerkelijk dat de oom van Mariken, die priester is, de zwarte kunst beoefent.

In de Republiek der Nederlanden is in de 17e eeuw een eind aan de vervolgingen gemaakt en was het beleid ongewoon humaan in vergelijking met de omringende landen: in Oudewaterwas (en is, nu als toeristische attractie) een heksenwaag: van hekserij verdachte personen werden daar gewogen en nooit te licht bevonden: bij voldoende gewicht kon de verdachte geen heks zijn en kreeg een bewijs van onschuld mee naar huis. Vooral Baltasar Bekker heeft met zijn *De betoverde wereld* (4 dln., 1691-1694) een omslag in het denken over hekserij teweeg gebracht.

LIT: Brongers; W.P.C. Knuttel. *Baltasar Bekker de bestrijder van het bijgeloof* (1906); L. Dresen-Coenders. *Het verbond van heks en duivel* (1983); M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff (red.). *Nederland betoverd; toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (1984); L. Dresen-Coenders. *Helse en hemelse vrouwenmacht omstreeks 1500* (1988); D. Vanysacker. *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16e-17e eeuw* (1988); P. Bange en E. Muller. *Tussen heks en heilige: het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15e/16e eeuw* (1989); C. van der Wurf-Bodt, 'Demonen en "quatwyfs"; magie rond het middeleeuwse kraambed', in: *Spiegel Historiae* 31 (1996), p. 18-23. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

nihil obstat zie imprimatur

Nil volentibus arduum

Letterlijk: 'Niets is moeilijk voor hen die willen'. Nil volentibus arduum, kortweg Nil, is het eerste Nederlandse dichtgenootschap, opgericht te Amsterdam in 1669, 'na het voorbeeld van de Italiaansche en Fransche Akademien [...] tot voortzettinge van onse Taal en Dichtkunst', zoals in het privilege voorin alle uitgaven van Nil na 1677 vermeld staat. De kunstopvattingen van de leden van Nil zijn van grote invloed

geweest op het toneel (classicistisch drama) en de literatuur van eind-17e en van de 18e eeuw.

De aanleiding tot de oprichting moet gezocht worden in onenigheid over toneelopvattingen tussen Jan Vos en Lodewijk Meijer, welke laatste in 1669 uit het bestuur van de Schouwburg werd verwijderd. Samen met o.a. Andries Pels en Johannes Bouwmeester richtte Meijer toen Nil op. De theorie van Pels richtte zich vooral op het toneel waarvoor hij het Frans-classicisme ten voorbeeld stelde in *Q. Horatius Flaccus dichtkunst, op onze tijden en zeden gepast* (1677; ed.- Schenkeveld-Van der Dussen 1973) en *Gebruik én misbruik des tooneels* (1681). Het *Naauwkeurig onderwys in de tooneel-poëzy* (pas in 1765 gedrukt) was een gezamenlijk project van de leden van het genootschap, waarin vooral Vondels tragedies als voorbeeld dienden en van commentaar werden voorzien. Tal van stukken werden vooral uit het Frans vertaald en soms grondig bewerkt volgens de inzichten van Nil, o.a. *De gelyke twelingen* (ed.- Beenen en Harmsen, 1985).

Door toedoen van Nil heeft zich enerzijds de literaire kritiek ontwikkeld (er moest voortdurend geschaafd en betutteld worden), maar anderzijds heeft de streng-normatieve en mechanische opvatting van poëzie (niets was immers moeilijk voor hen die wilden!), die door alle andere dichtgenootschappen werd overgenomen, tot ver in de 18e eeuw als een keurslijf gewerkt.

De directe invloed van Nil werd al na de dood van Meijer en Pels in 1681 minder, hoewel het genootschap in 1713 nog bestond. Daarvoor hadden zich felle polemieken afgespeeld tussen voor- en tegenstanders, de zogenaamde Poëtenoorlog, een strijd die deels te maken heeft met de voorkeur voor de leer van Spinoza van de leiders van Nil. J. Antonides van der Goes, eerst een medestander, leverde een felle satire op Nil: *Marsyas* (1677-78), evenals Govert Bidloo in zijn *De muitery en nederlaag van Midas* (1685).

LIT: Cuddon; Laan; MEW; Preminger; A. Bossers. 'Nil volentibus arduum en Vondel', in: *Spektator* 8 (1978-1979), 95-103; B.P.M. Dongelmans. *Nil Volentibus Arduum: documenten en bronnen; een uitgave van Balthazar Huydecopers aantekeningen uit de originele notulen van het genootschap* (1982); T. Harmsen. *Onderwys in de tooneel-poëzy; de opvattingen over toneel van het Kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum* (1989). [P.J. Verkruijsse]

nom de plume zie pseudoniem

nomenclatuur

Vaste regel volgens welke de namen in een bepaalde wetenschap worden vastgelegd. Voor de codicologie en middeleeuwse paleografie heeft men behoefte aan een duidelijke nomenclatuur voor de diverse schriftsoorten. Vooral bij de bestudering van de Gotische schriften is zo'n ordening erg belangrijk.

Ook middeleeuwse schrijvers besteedden al aandacht aan de benoeming van hun verschillende schriften. Naar aanleiding van een schrijfblad uit 1447 van de Münsterse schrijfmeester Herman Strepel heeft Kruitwagen onderzocht welke benamingen in de kring van de Moderne Devotie (waar een groot deel van het 15e-eeuwse boekenbestand geproduceerd is) gebruikt werden voor de verschillende boekschriften. Het aantal gehanteerde termen bleek echter veel te groot en te

verwarrend om geschikt te zijn voor hernieuwd gebruik. Bovendien konden de meeste namen niet strikt gedefinieerd worden. Pogingen om een nomenclatuur voor de gotische schriftsoorten op te stellen op grond van middeleeuwse namen, moesten daarom opgegeven worden. De nomenclatuur van Kruitwagen (fraterschrift, fractura, bastarda, rotunda) wordt tegenwoordig niet veel meer gebruikt.

Uit deze pogingen is echter wel de nomenclatuur van Lieftinck voortgekomen. Lieftincks nomenclatuur is een historische: het doel is de schriftsoorten te onderscheiden, die in de behandelde periode ook werkelijk als afzonderlijke, door de tijdgenoten onderkende, groepen bestonden. Lieftinck heeft daartoe een internationaal aanvaarde indeling in drie lettersoorten ontworpen naar objectief bepaalde kenmerken: littera textualis, littera cursiva en littera hybrida; en daarnaast een indeling naar schrijfniveau van currens (laag), via libraria (midden) naar formata (hoog). In Lieftincks nomenclatuur is er nog een vierde categorie voor alles wat niet in de eerste drie groepen past: mengvormen en schriften die verschillende vormen voor dezelfde letter(s) gebruiken. Deze groep is voor de Nederlanden maar heel klein, voor Duitsland en Frankrijk, maar zeker voor Engeland en Italië is deze vierde categorie veel groter.

Een indeling op louter formele criteria is voorgesteld door Gumbert. Aan de hand van acht mogelijke, zuivere combinaties van drie letters die elk twee varianten kennen (nl. de 'a' met één of twee verdiepingen, de 'l' met of zonder lussen en de lange 's' met of zonder voetje), is een kubusmodel geconstrueerd, waarbij per letter de twee varianten op de drie assen van de kubus uitgezet worden. Op de kubus vertegenwoordigen de acht hoekpunten de zuivere combinaties van de drie criteria. Schriften die in het gebruik van hun lettervormen niet consequent zijn, worden vertegenwoordigd op een punt op het lijnstuk tussen twee punten (als ze in één kenmerk variëren), door een punt op een vlak (als ze in twee kenmerken variëren) en (theoretisch) door een punt in de kubus (wanneer alle drie de kenmerken variëren). In tegenstelling tot de nomenclatuur van Lieftinck is er geen enkel verband met de historische realiteit: een bepaald punt in het model kan zowel een Karolingische minuskel als een 15e-eeuws handschrift voorstellen, omdat beide schriftsoorten aan de, door Gumbert bepaalde, criteria voldoen.

Een ander groot verschil is dat Lieftinck de schriftsoorten bekeek, ze indeelde in groepen en die groepen namen gaf, terwijl Gumbert eerst 'namen' en hun inhoud vaststelde en vervolgens keek welke schriften bij welke 'naam' hoorden. Zo kan de kubus dienen als een landkaart van de paleografie: men kan bijvoorbeeld de in de 15e eeuw in de Nederlanden voorkomende schriftsoorten op de kubus aangeven en deze vergelijken met de schriftsoorten in de 14e eeuw of met die van dezelfde periode in een ander gebied, waardoor het al of niet voorkomen van bepaalde schriftsoorten in bepaalde gebieden en perioden duidelijk wordt.

Bij het benoemen van schriftsoorten als onderdeel van een handschriftenbeschrijving is de terminologie van Lieftinck meestal voldoende; voor de moeilijke gevallen is de kubus van Gumbert heel nuttig.

LIT: BDI; Best; Brongers; Metzler; Wilpert; B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942), p. VI-IX, p. 23-116; G.I. Lieftinck. 'Pour une nomenclature des écritures livresques de la période dite gothique, essay s'appliquant spécialement aux manuscrits originaires des Pays-Bas médiévaux', in: *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle* (1954), p. 15-34; G.I. Lieftinck. *Manuscrits datés conservés dans les Pays Bas*. Dl. 1 (1964), p. IX-XXX; J.P. Gumbert. 'Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen', in: *Archief- en bibliotheekwezen in België* 46 (1975), p. 273-282; J.P. Gumbert. 'A proposal for Cartesian nomenclature', in: *Miniatures, scripts, collections. Essays presented to G.I. Lieftinck 4* (1976), p. 45-52. [H. Struik]

nonsenspoëzie

Vorm van veelal humoristische (humor) poëzie die inhoudelijk wordt gekenmerkt door het feit dat er een gekke of onzinnige ideeënwereld in wordt opgeroepen. In de vormgeving valt een herkenbaar metrum op, terwijl soms niet bestaande woorden (neologisme) worden gebruikt.

Nonsenspoëzie neemt een loopje met de werkelijkheid, maar ook met de poëzie, de taal, het rijm, maar vooral ook met zichzelf en de beoefenaars ervan. Hoewel de nonsenspoëet allereerst streeft naar absurde of kolderieke effecten, is het niet onmogelijk dat hij diep in zijn hart ernstige bedoelingen heeft. Volgens V. van de Reijt is hij nooit moralistisch. Een bekend dichter in dit genre is Cees Buddingh' (*Gorgelrijmen* 1953). Een voorbeeld van een nonsensgedicht is:

In het land der grijze dalen
is een vogel groot en klein
die daar alles moet betalen
omdat daar geen mensen zijn.
(J.M.A. Biesheuvel in: *NRC*, 2.6.1987).

Het genre is verwant aan burleske literatuur. Voorbeelden vindt men in menige limerick. Soms heeft het de vorm van een parodie of pastiche. Nonsenspoëzie werd veel beoefend door vertegenwoordigers van dadaïsme, surrealisme en absurdisme. Het genre behoort tot het light verse.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; V. van de Reijt. *Ik wou dat ik twee hondjes was* (1982); R.H. Zuidinga. *Drogen zijn bedroom: Nederlandse nonsenspoëzie uit de 19de en 20ste eeuw* (1984); W. Tigges. *An anatomy of literary nonsense* (1988). [G.J. Vis/W. Kuiper]

noodlotsdrama

Drama waarin de held ten onder gaat aan een van te voren vaststaande ontwikkeling die door een goddelijke macht of een fatum wordt bepaald. In feite is het noodlotsdrama een andere benaming voor tragedie, met dien verstande dat in het noodlotsdrama de onafwendbaarheid van het tragische einde sterk benadrukt wordt. In die zin kan de klassieke tragedie noodlotsdrama genoemd worden, maar ook een romantisch treurspel als A. van der Hoops *De horoskoop* (1838) valt er onder.

LIT: Laan; Metzler. [G.J. van Bork]

noot

Toelichting in de vorm van een eindnoot, voetnoot of marginalia in een boek- of tijdschriftpublicatie. Noten in de vorm van woordverklaringen in tekstedities noemt men annotaties.

LIT: BDI; Best; Hiller; Scott; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 160-162. [P.J. Verkruijsse]

nota-1 of Tiroonse nota

Gereduceerde lettervorm die onderdeel uitmaakt van een in de klassieke oudheid ontstaan soort steno. Vaak wordt gesproken van Tiroonse notae, naar de vrijgelaten Romeinse slaaf Tiro, die het systeem ontwikkelde om de redevoeringen van zijn meester Cicero op te schrijven.

Het principe van de Tiroonse notae is als volgt: de beginletter van een woord, eventueel gevolgd door enkele andere letters, wordt in gereduceerde vorm neergeschreven, waarbij, door middel van bepaalde tekens, verbuigingen van zelfstandig naamwoorden, vervoegingen van werkwoorden en woordafleidingen weergegeven worden.

Het Tiroonse notenschrift raakte in de loop der eeuwen wijd verspreid en werd uitgebreid tot zo'n 13.000 tekens. Na de klassieke oudheid raakte het systeem in onbruik, uitgezonderd een korte opleving in de 9e eeuw als gevolg van de ontdekking van een aantal handboeken. De Middeleeuwen kenden een eigen stelsel van afkortingen, de abbreviaturen, hoewel ook de nota in marginalia voorkomt. In de 14e eeuw is het notenstelsel praktisch uitgestorven, alleen de tekens voor *con* (9) en *et* (7) bleven. De nota *et* werd in alle Westeuropese talen gebruikt voor *en*. In de 17e eeuw wordt een aantal Tiroonse noten weer opgepikt om gebruikt te worden in de wiskunde: '7' (*et*) wordt '+' en '=' (*esse*) wordt het is-gelijk-teken.

LIT: J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973), p. 129-132; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift. Een inleiding tot de geschiedenis van het schrift* (1988²), p. 125. [H. Struik]

nota-2

Begrip uit de codicologie en de paleografie voor de marginalia die sommige lezers in de marge van handschriften en gedrukte boeken aanbrachten (gebruikssporen) om passages die ze herkenden vanuit de literaire traditie en die ze belangrijk vonden of die ze om andere redenen aanspraken, te markeren. Deze notae konden allerlei vormen aannemen: het al dan niet afgekorte woordje nota, lijnen in de marge, handjes, een wijzend figuurtje, diertjes, enz.

Het is mogelijk dat al bij de productie van een handschrift door de rubricator (rubricatie) notatekens werden aangebracht bij belangrijke passages. In het Haagse *Die Rose*-handschrift kan dat het geval zijn geweest; hier staan namelijk nette, in rood en blauw uitgevoerde handjes en halffiguren, en slordige, kennelijk door gebruikers snel aangebrachte nota's, lijnen, bloemmotiefjes e.d. door elkaar.

LIT: D.E. van der Poel. 'Moderne en middeleeuwse lezers van de "Roman van de Roos"', in: J. Reynaert (e.a.). *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (1994), p. 101-115. [H. Struik]

notabel

Middel nederlandse 14e-eeuwse benaming voor een kort, moraliserend gedicht, in lengte variërend van 6 tot ca. 60 versregels. Het is niet duidelijk waarin het notabel zich als genre van de sproke onderscheidt. Met name van Willem van Hildegarsberch bleven notabelen bewaard, hoewel het niet helemaal zeker is of deze het genre zelf zo aanduidde of dat latere kopiïsten een aantal teksten deze titel meegaven. Bijv.:

XXVIII Een notabel

Die ter werlt is verheven, / Verdient hi dan in desen leven,

Dat hi machtich blijft hier boven, / Soe heeft hi Gode veel te loven;

Want tis al niet daermen off scrijft, / Dan die een vrient mit Gode blijft.

(*Gedichten van Willem van Hildegarsberch*, ed.- Bisschop en Verwijs, 1870, ongew. herdr. 1981, p. 65).

LIT: T. Meder. *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)* (1991), p. 169. [H. Struik]

notula zie rotunda

notulen, acta of handelingen

Term uit de archivaliek voor het officiële verslag van het verhandelde in een vergadering. Met name voor de verslaglegging van wetenschappelijke bijeenkomsten (congressen, symposia) gebruikt men de termen acta of handelingen, die vervolgens deel uitmaken van titels van tijdschriften, bijv. *Handelingen van het Nederlandse Filologencongres*, ook als er geen sprake meer is van notulen, bijv. de *Acta Historiae Neerlandicae; studies on the history of the Netherlands*.

De beschrijvingen van de handelingen van apostelen en heiligen worden eveneens aangeduid als acta: de apocriefe *Acta Apostolorum* dateren uit de 2e en 3e eeuw; de *Acta Sanctorum* zijn verschillende reeksen heiligenlevens, o.a. één van 70 delen van de Bollandisten die verschijnt vanaf 1643.

Voor de literair-historicus zijn de notulen van letterkundige verenigingen en organisaties van zodanig belang dat ze geëditeerd worden, bijv. de 'uitgave van Balthazar Huydecopers aantekeningen uit de originele notulen' van het genootschap *Nil Volentibus Arduum* door B.P.M. Dongelmans (1982).

LIT: BDI; Metzler; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

nouveau roman

Stroming in de Franse prozaliteratuur van na 1945 waarvan de auteurs breken met de prozatradië door het toepassen van nieuwe technieken en het doelbewust doorkruisen van bestaande literatuuropvattingen. In die zin behoren de auteurs van de nouveau roman dan ook duidelijk tot de avant-garde. Bij de schrijvers van de nouveau roman bestaat een sterke preoccupatie met de taal, die in haar (sociaal-politieke) verstarring, vooral onder invloed van de voorbije oorlog,

gewantrouwd wordt. Taal die vastlegt of logisch beschrijft, wordt afgewezen en er wordt de voorkeur gegeven aan proza dat voorlopig en voorzichtig formuleert en dat herroepen kan worden. Ook de vormgeving is daarop gericht. Personages in de traditionele zin worden vermeden en vervangen door wisselende gezichtspunten of door een bewustzijn (stem) van waaruit gebeurtenissen, gevoelens e.d. worden beleefd. Ook de logische verhaalopbouw met zijn gerichtheid op de intrige wordt losgelaten. De nouveau roman is in hoge mate experimenteel. In Nederland spreekt men dan ook bij voorkeur van experimenteel proza, al is deze term minder dan de Franse een stromingsaanduiding. Men kan in de nouveau roman één van de vele verschijningsvormen van het postmodernisme zien.

Bekende Franse auteurs van de nouveau roman zijn o.m. Marguerite Duras, Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Claude Simonen Nathalie Sarraute. Hun invloed op de na-oorlogse romanproductie is groot geweest. In het Nederlandse taalgebied is die invloed terug te vinden in het werk van Sybren Polet, Daniël Robberechts, Enno Develing, Lidy van Marissing e.v.a.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; J.A.G. Tans. *Romans lisibles et romans illisibles* (1963); A. Robbe-Grillet. *Pour un nouveau roman* (1963); J. Ricardou. *Problèmes du nouveau roman* (1967); F. van Rossum-Guyon. *Critique du roman. Essai sur la Modification de Michel Butor* (1970); A. Jefferson. *The nouveau roman and the poetics of fiction* (1980). [G.J. van Bork]

novelle

Fictionele prozatekst die wat de omvang betreft tussen de roman en het verhaal-1 geplaatst wordt. Meestal noemt men ook inhoudelijke en vormtechnische criteria om de novelle te definiëren. De novelle zou een enkelvoudige structuur bezitten en een klein aantal personages die nauwelijks of geen ontwikkeling doormaken. Bovendien zou de novelle geen brede milieuschildering geven en een kort tijdsbestek omvatten.

In de praktijk blijken geen van deze onderscheidingsmiddelen voorbehouden aan de novelle; ze komen zowel voor bij de roman als bij het verhaal. Zelfs de omvang blijkt niet altijd een afdoend criterium. Jacob van Lenneps novelle *Een schaking in de 17e eeuw* (1850) is langer dan Alberts' roman *De vergaderzaal* (1974). W.F. Hermans' novelle *Filip's sonatine* (1980) is korter dan zijn verhaal 'Een veelbelovende jongeman' in *Een landingspoging op New Foundland en andere verhalen* (1957). J.J. Cremers *Betuwsche novellen* (1856) hebben soms de omvang van een verhaal en Mensje van Keulens *Bleekers zomer* (1972) geeft op de titelpagina 'kleine roman' en is wat de lengte betreft vergelijkbaar met een novelle. Wel treft men de novelle vaker als een zelfstandige publikatie aan dan het verhaal, dat vooral gebundeld voorkomt. Waarschijnlijk spelen ook commerciële aspecten een rol om de uitgave van een novelle op de titelpagina als 'roman' aan te duiden.

Een ander genrebepalend element lijkt het onverwachte of nieuwe te zijn dat in de novelle een dominerende rol zou spelen. In overeenstemming met de oorsprong van de term (novella = nieuwtje) dient de novelle een verrassende wending te geven die door de lezer als een opvallend nieuw gezichtspunt kan worden ervaren. Maar ook dit aspect blijkt sterk bepaald door tijdgebonden poëtische opvattingen (Goethe e.a.).

De novellen van Boccaccio ingebed in de kadervertelling hebben langdurig de voornaamste wijze van presentatie bepaald. Het ging daarbij om het vertellen van 'nieuwigheden' (nouvelles: een soort anecdoten met nieuwswaarde), steeds in het kader van een aantal mensen dat door omstandigheden op elkaar aangewezen

was. De invloed van Boccaccio's novellen op de Nederlandse kluchtcultuur was velerlei. Een Frans voorbeeld verscheen in de 15e-eeuw: *Cent nouvelles nouvelles*, waarvan een Nederlandse bewerking uit de 16e eeuw onder de titel *Dat bedroch der vrouwen* onze vroegste novellenverzameling vormt. Ook de Italiaanse auteur Matteo Bandello (1485-1561) oefende grote invloed uit met zijn *Novelle* (1554) via Franse vertalingen, bijv. op het toneel van G.A. Bredero en Theodore Rodenburgh (stapelspel).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; A. Hirsch. *Der Gattungsbegriff Novelle* (1928); Th.J. van der Wal. 'Roman of novelle', in: *Critisch Bulletin* 13 (1946), p. 296-301; B. von Wiese. *Novelle* (1963); K.K. Polheim. *Novellentheorie und Novellenforschung* (1965); J. Kunz (red.). *Novelle* (1968); H. Pleij. 'Een fragment van de oudste Nederlandse novellenbundel te Cambridge', in: *Opstellen aangeboden aan C.H.A. Kruyskamp* (1977), p. 142-155; D. Krywalski (red.). *Handlexikon zur Literaturwissenschaft* (dl.2, 1978), p. 372-378; H. Pleij e.a. (ed.). *Een nyeuwe clucht boeck* (1983), p. 34-36; R. van Stipriaan. *Leugens en vermaak; Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (1996); W. Abrahamse. *Het toneel van Theodore Rodenburgh (1574-1644)* (1997). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

novet

Term uit de poëtica voor een strofe van negen versregels. Een voorbeeld van een gedicht waarin twee novetten voorkomen, is 'De avondstond' van W.E. de Perponcher (strofe 4 en 8, in: G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw*, 1986, p. 1109-1111). Een ander voorbeeld vindt men in Remco Camperts gedicht (strofe 2) 'Hoe hij mijn verjaardag vierde' (D. Kroon. *Dichters door dichters*, 1986, p. 42).

Een specifieke vorm van de novet vindt men in het nonarime, een met één regel vermeerderde stanza.

LIT: Alphen; Lodewick. [P.J. Verkruijsse/G.J. Vis]

O

objectieve anachronie

Vorm van anachronie in de vertelwijze die niet behoort tot de bewustzijnsinhoud van een van de personages in een verhaal, maar een feitelijke toekomst- of terugverwijzing betreft. Deze objectieve anachronie staat tegenover de onechte of subjectieve anachronie, waarbij het om een door een subject gedachte retroversie of anticipatie-1 gaat. Een voorbeeld van objectieve anachronie komt voor in de vorm van een toekomstverwijzing in Jan Wolkers' *Turks fruit* (1969): 'Al die kleine gewone dingen wist ze jaren later nog, toen alles tussen haar en mij al hopeloos voorbij en verloren was' (p. 107).

LIT: Bal. [G.J. van Bork]

objectieve bibliografie

Bibliografie die de literatuur beschrijft die over een bepaalde persoon of een bepaalde zaak verschenen is (secundaire literatuur), dit in tegenstelling tot een bibliografie van primaire literatuur die subjectieve bibliografie heet.

Een voorbeeld van een objectieve persoons- of auteursbibliografie is de *Objectieve persoonsbibliografie van G.A. Bredero 1618-1969* (1986) door E.K. Grootes, P.C. Punt en P.J. Verkruijsse.

LIT: A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

oblong of breed formaat

Term uit de bibliografie voor een formaat waarbij de breedte van een boek groter is dan de hoogte. Dit formaat wordt verkregen door de vellen bij het vouwen één- of tweemaal over de lange kant te vouwen in plaats van consequent over de korte kant, zoals gebruikelijk is. Boeken gedrukt in oblong-formaat zijn zakboeken, meestal liedboek(en). De oudste oblong-boeken zijn *Een schoon liedekens-boeck* (1543) en de refreinenbundel van Jan van Doesborch (1531). Bekende 17e-eeuwse oblong-boeken zijn het *Groot lied-boeck* (1622) van Bredero en Valerius' *Gedenck-clanck* (1626).

LIT: BDI; Brongers; C. Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981); J.C. Zweijgardt. *De boekdrukkerij*, ed. F.A. Janssen en J. Bouman (1986). [P.J. Verkruijsse]

obscenitas

Term uit de retorica voor alles wat het schaamte- en zedelijkheidsgevoel van het gemiddelde publiek kwetst. De obsceniteit van een literair werk is dus afhankelijk van de receptie van de gemiddelde lezer, die de contemporaine maatstaven aanlegt van de gemeenschap waartoe hij behoort.

De discussie over obsceniteit hangt nauw samen met die over pornografie, maar obscene is een ruimer begrip dat niet alleen samenhangt met de beschrijving of afbeelding van seksuele handelingen, maar ook met godsdienstige en maatschappelijke taboes. Opmerkelijk is dat gedetailleerde beschrijvingen van moorden en oorlogsmisdaden zelden of nooit tot de obsceniteiten gerekend worden. Over het algemeen is men van mening dat de obsceniteit van een boek afgemeten dient te worden aan de bedoeling, het hoofdthema, en niet aan obscene taalgebruik in een enkele passage.

Dat de censuur het moeilijk heeft met het definiëren van wat obscene is, is gebleken bij het geruchtmakende proces in 1960 over *Lady Chatterley's lover* (1928) van D.H. Lawrence, dat voor die tijd alleen in gekuiste versie mocht verschijnen. Ook het slepende proces wegens godslastering tegen Gerard Reve naar aanleiding van *Nader tot U* (1966), dat zijn ontknoping vond in Reves zelfverdediging en

vrijspraak voor de Hoge Raad in 1968, heeft te maken met een van de kenmerken van obscenitas, het vermengen van gewijd en profaan.

LIT: Best; Lausberg; E. en Ph. Kronhausen. *Wat is pornografie? Eros en de vrijheid van drukpers* (1963³); J. Fekkes. *De God van je tante. Ofwel het ezelpoces van G.K. van het Reve* (1968); B. Maso. 'Vilain moz en Corteis parole. Het gevoel voor obsceniteit in de middeleeuwen', in: *Sociologisch Tijdschrift* 10 (1983), p. 411-454; H. Montgomery Hyde. *The Lady Chatterley's lover trial* (1990); C.H. Rolphe. *The trial of Lady Chatterley* (1990). [W. Kuiper]

obscuritas

Term uit de retorica voor een tegen de helderheid (perspicuitas) indruisende fout, de duisterheid. Deze kan door verschillende oorzaken ontstaan. De meest voorkomende zijn een te ver doorgevoerde brevititas, teveel geaffecteerdheid en te weinig taalzuiverheid (puritas). Wat betreft dit laatste kan het gebruik van neologismen, archaïsmen en barbarismen tot onduidelijk en daarmee onbegrepen en duister taalgebruik leiden. Ook een ingewikkelde zinsbouw kan obscuritas veroorzaken.

In de renaissance wordt het verwijt van obscuritas niet zelden gepareerd door naar de eruditie van de beoogde doelgroep (lezers) te verwijzen. In de Nederlandse vertaling (1696) door Mattheus Smallegange van Baltasar Gracián's *El Oráculo Manual* (1647) is deze visie duidelijk vertegenwoordigd. Gracián heeft getracht:

duister te wesen, om met het geringe volk niet gemeensaem te zijn; of liever, om Groote lieden plaisier te doen (...) somtijts past de duisterheit wel, om sich van 't gemeen te doen onderscheiden.

(B. Gracián, *De konst der wijsheit* (1696), fol. A6^r-A7^r.)

Uit deze zinsnede mogen we concluderen dat duisterheid en obscuritas aan het hof gewaardeerde, in ieder geval niet onnut geachte stijlqualiteiten waren.

In korte, puntige gedichten als het epigram-1 dient de obscuritas, als gevolg van scherpzinnigheid en beknoptheid, vaak een delectatief (delectare) doel. In Nederland is Constantijn Huygens wel eens een duister dichter genoemd (Hellinga: 'poésie obscure').

LIT: Cuddon; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Myers/Simms; Preminger; Shipley; W.Gs Hellinga. 'Document en anecdote', in: *Maatstaf* 4 (1956), p. 272-295, m.n. p. 290; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. *Duistere luister. Aspecten van obscuritas* (1988); J. Jansen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (1995), m.n. p. 423. [P.J. Verkruisje]

o.c., a.w., l.c. of t.a.p.

De afgekorte vormen 'o.c.' en 'l.c.' van de Latijnse woorden 'opere citato' ('in het aangehaalde werk'), resp. 'loco citato' ('ter aangehaalde plaatse') worden gebruikt in voet- en eindnoten om te verwijzen naar eerder met vollediger gegevens aangeduide literatuur. Ook de Nederlandse afkortingen 'a.w.' ('aangehaald werk') en 't.a.p.' ('ter aangehaalde plaatse') worden als zodanig gebruikt.

Een auteur dient ervoor te zorgen dat voor de lezer duidelijk blijft op welke auteur en titel de verwijzing betrekking heeft. Zo noemt Knuvelder in deel 1 van zijn *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1970⁵) in noot 1 op p. 30 'E.R. Curtius, a.w., 63'; via p. 26 noot 1, p. 23 noot 2, 4 en 6, p. 22 noot 2, p. 20 noot 1, p. 19 noot 2, p. 7 noot 1 en 3 en p. 4 noot 1 komt men uiteindelijk op p. 3 in noot 2 bij Curtius' *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* terecht. De eerstvolgende vermelding na p. 30 is pas op p. 56 in noot 2 waar Curtius wegens de wat al te grote afstand als volgt geciteerd wordt: 'E.R. Curtius, Europ. Lit., ⁴¹⁹⁶³, 62'.

LIT: Brongers; Cuddon; Scott; H.J. Boef (red.). *Afkortingenlijst van de Nederlandse taal* (1989). [W. Kuiper]

occupatio

Term uit de poëtica voor een stijlfiguur die de aandacht op iets of iemand vestigt door middel van de bewering er niet over te willen spreken (vgl. praeteritio), zoals bijv. in de *Beatrijs*:

Dat ic prisede hare lede,
Sonderlinghe haer scoenhede,
Dats een dinc dat niet en dochte.
(ed. Meder & Wilmink, 1995, vs. 23-25).

LIT: Gorp; Metzler; W.P. Gerritsen. *Rhetorica en litteratuur in de middeleeuwen. Drie inleidende colleges* (1974), p. III, 3-III, 4. [W. Kuiper]

octaaf of octet

Term uit de genreleer ter aanduiding van een onderdeel van het 'klassieke' sonnet, d.w.z. de eerste acht verzen, opgebouwd uit twee kwatrijnen.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

octavo

Term uit de bibliografie voor een formaat dat verkregen wordt door een vel driemaal te vouwen. De bibliografische aanduiding is gewoonlijk '8°'. Een octavo-katern bestaat dus uit acht bladen of zestien bladzijden. De kettingslijnen bij octavo-formaat lopen horizontaal en het watermerk zit - verdeeld in vier stukken op vier bladen - in de linkerbovenhoek.

Het is mogelijk om een octavo-vel te maken met gebruik van twee katernsignaturen, zó dat het lijkt of er twee kwarto-katernen zijn: de vier middelste bladen van het katern worden na vouwen en snijden verwijderd. Men spreekt dan

van octavo-in-vieren (8°-in-4). Ook is de opmaak mogelijk in halve vellen met dezelfde tekst tweemaal gezet. Ook dat is 8°-in-4, maar dan met tweemaal dezelfde signatuur.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Scott; Wilpert; M.J. Pearce. *A workbook of analytical and descriptive bibliography* (1970), p. 65-67, 70; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 88-89; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 84-107. [P.J. Verkruijsse]

octet zie octaaf

octrooi zie privilege

ode

Aanduiding voor een lierdicht dat, in tegenstelling tot de hymne, een profaan onderwerp bezingt. Het heeft meestal een complexe structuur en een aanzienlijke lengte. Sinds de Oudheid onderscheidt men de Pindarische ode, met een drieledige opbouw (zang, tegenzang, toezang), en de Horatiaanse ode, met een strofische (strofe) opbouw. Beide typen werden in de renaissance veelvuldig beoefend, o.a. door Vondel. Vanaf de romantiek kreeg de ode een meer persoonlijk karakter, zoals bijv. blijkt uit de 'Ode aan de vryheyd' (1790) van P.J. de Borchgrave en J. van Looy's 'Ode aan Rembrandt' (1906). Men dient er rekening mee te houden dat niet alle oden als zodanig worden aangeduid. Zo zou men menige rei van Vondel kunnen zien als een ode verwant aan het Pindarische type, terwijl omgekeerd een aanduiding als 'Ode aan Den Haag' (1953) van G. Achterberg betrekking heeft op een tekst die geen ode is, maar een sonnettencyclus.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; John J. Jump. *The ode* (1974). [G.J. Vis]

officia oratoris

De vijf taken van de redenaar in de ars retorica. Eerst moet hij vaststellen waarover hij het wil hebben en hoe hij dat wil aanpakken, de inventio. Daarna moet hij ordening aanbrengen in de stof (materia), de dispositio. Dan komt het uitschrijven en de verdere stilering van de rede, de elocutio. In de laatste fase komt het uit het hoofd leren en het uitspreken van de rede, memoria en pronuntiatio.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

offset

Drukkersterm voor een begin 20e eeuw ontwikkeld procédé voor vlakdruk, gebaseerd op de eind 18e eeuw uitgevonden steendruk. In tegenstelling tot de steendruk is de offset een indirecte drukmethode, een 'overzetsysteem' (offset), dat gebruik maakt van dunne metalen platen in plaats van steen. Deze platen worden gebogen om een cilinder; al roterend nemen ze op de juiste plaatsen respectievelijk water en inkt aan. Het beïnkte deel van de plaat wordt in spiegelbeeld op een rubberdoek op een andere cilinder overgebracht die vervolgens het beeld aanbrengt op het papier. Voordelen van offset zijn de zeer hoge druksnelheid, mogelijk gemaakt door de rotatiepers, en de mogelijkheid om in één drukgang meer kleuren aan te brengen.

De uitvinding van de fotografische technieken is voor de verdere ontwikkeling van de offset van groot belang geweest, evenals het fotografisch zetten. Alles wat op de plaat moet komen, kan gefotografeerd worden. Van het negatief kan een positiefkopie vervaardigd worden die weer spiegelbeeldig op film wordt gekopieerd en vervolgens leesbaar op de plaat overgebracht. Tot de uitvinding van het fotografisch zetten, moesten boeken eerst nog in hoogdruk gezet worden waarna van een zo scherp mogelijke afdruk een foto gemaakt werd. Ondanks kwaliteitsverlies wordt veelvuldig van de fotografie gebruik gemaakt om goedkoop 'herdrukken' van oudere werken op de markt te brengen, de zgn. reprints.

Anders dan met boekdruk, waar ongerechtigheden in het zetsel vrij eenvoudig te corrigeren zijn, moet bij offset bij de montage van de films op een lichtbak uiterst nauwkeurig te werk gegaan worden omdat correcties op de pers niet meer mogelijk zijn; er moet dan een nieuwe plaat vervaardigd worden (de laatste proef waarop correctie mogelijk is, is de ozalidproef). Dat geldt ook bijv. voor het vervaardigen van twee uitgaven van een boek waartoe bij hoogdruk alleen het impressum op de titelpagina aangepast hoefde te worden; bij offset is daarvoor een tweede plaat nodig.

LIT. BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 79-84, 188-191. [W. Kuiper]

olim-signatuur

Term uit de bibliografie voor een oude bibliotheeksignatuur. Voor het wetenschappelijk onderzoek is het van belang dat bij het omsigneren van boeken de oude signaturen op het schutblad niet verwijderd worden opdat verwijzingen naar exemplaren in oudere publicaties nagehouden kunnen worden. Oude bibliotheeksignaturen zijn ook interessant voor de provenance van een boek.

Een voorbeeld van een gewijzigde signatuur die voor misverstanden zou kunnen zorgen, is de vermelding op de titelpagina van de facsimile-editie van de *Zeevsche nachtegael* (ed. Meertens/ Verkruisje, 1982): 'facsimile-editie van exemplaar PB Zeeland 3 K 1'. Niet alleen de signatuur is sinds 1982 gewijzigd in 1103 K 1, maar ook de naam van de bibliotheek is veranderd in Zeeuwse Bibliotheek (ZB). [P.J. Verkruisje]

ollekebolleke

Vorm van plezier- of knutseldicht; de Nederlandse versie van de Amerikaanse *double dactyl* of *higgledy-piggledy*. Het gedicht omvat twee vierregelige strofen die elk een afgerond geheel moeten zijn. Regel 1 moet thematisch afgerond zijn en bestaat vaak uit één, doorgaans samengesteld, woord dat eveneens een dubbele dactylus omvat, zoals bijv. 'anticonceptiepil' of 'onoverwinnelijk'. De regels 1-3 en 5-7 bestaan elk uit een dubbele dactylus en de regels 4 en 8 uit één dactylus plus een beklemtoonde lettergreep, bijv. 'vadertje Cats'; regel 8 rijmt op regel 4. Dikwijls streeft men ernaar in de laatste regel een pun (paronomasia) te geven, maar dat hoeft niet; wel moet het hele gedicht puntig zijn:

Zeldzaam ontnuchterend
Vlak voor het minnespel
Glorde de uchtend
En wou zij niet meer

Het werd de aloude
Sheherazadetruc
'Komende nacht
Ga ik verder, meneer'
(I. de Wijs, H. Polzer en P. Nieuwint. *Ollekebollekes. Nieuwe verzameling*, 1976, p. 29).

Het genre, waarvan de eerste voortbrengselen in het Nederlands in 1974 verschenen, is bij uitstek geschikt voor het beoefenen van gelegenheidspoëzie.

LIT: Boven/Dorleijn; Shipley; Drs. P. en I. de Wijs. *Het rijmschap compleet* (1984), p. 22-23, 104-118. [H. Struik]

omarmend rijm

Term uit de prosodie waarmee die vorm van eindrijm wordt aangeduid die als rijmschema heeft a b b a, zoals bijv.:

Albert Verwey, ik had u mij gedacht,
Met ernstige oogen en te groote handen
Knutselend in uw kamer allerhande
Maskers en speelgoed waar ge zelf om lacht.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 517).

LIT: Alphen; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

omgekeerde retoriek

Term uit de stijltheorie ter aanduiding van een vorm van figuurlijk taalgebruik (beeldspraak), veelal een cliché-1, die in zijn oorspronkelijke, letterlijke betekenis wordt gehanteerd. De term is afkomstig van S. Vestdijk, die het volgende voorbeeld geeft:

Een geur van hoger honing
verbitterde de bloemen.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 200).

Vestdijk geeft als commentaar:

Deze honing, en de bloemen die de honing leveren, zijn als het ware 'bitter', d.i. ongenietbaar [...] geworden; [...] Nijhoff maakt hier een retorische uitdrukking aan zijn poëtische doeleinden ondergeschikt, door tot haar oorsprong af te dalen en haar zo een geheel nieuwe, persoonlijke belichting te verschaffen.
(S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel*, 1969, p. 185).

Aangezien in dit voorbeeldgeval de (al dan niet afgesloten) figuurlijke betekenis mee kan blijven spelen voor de lezer, is het te beschouwen als een voorbeeld van ambigüiteit.

LIT: S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel* (1969), p. 183-186. [G.J. Vis]

omnibusuitgave

Een van oorsprong Engelse aanduiding ('omnibus edition') voor een goedkope uitgave van alle of van een aantal werken van één of meer auteurs in één band. Het betreft altijd herdrukken van eerder verschenen, populair werk voor een groot publiek op goedkoop papier en in een eenvoudige band. In Engeland is op deze wijze op grote schaal het verzameld werk van bijv. Shakespeare en Oscar Wilde verspreid. In Nederland hebben o.a. de Arbeiderspers en Elsevier dergelijke uitgaven op de markt gebracht, bijv. van A.M. de Jong, *Omnibus* (1960, waarin *Het verraad*, *De rijkaard*, *Frank van Wezels roemruchte jaren*, *De schotel*) en van Piet Bakker, *Omnibus* (1961⁴, waarin *De Slag*, *Jeugd in de Pijp*, *Logboek van de Gratias*, *Deining in Zwinderen*).

LIT: BDI; Best; Cuddon; Scott. [W. Kuiper]

omniscient point of view zie alwetende vertelinstantie

omwerking of remaniement

Aanzienlijke inhoudelijke wijziging van een literair werk ten opzichte van zijn voorbeeldtekst, zonder dat hierbij sprake hoeft te zijn van vormverandering ten behoeve van een ander medium of publiek (adaptatie, prozaroman). Als de inhoud niet of nauwelijks gewijzigd is, spreekt men van een redactie-2 of vertaling, indien de afwijkingen matig zijn van een bewerking of versie. Bij een bewerking berusten de inhoudelijke verschillen met de voorbeeldtekst op details die bij een samenvatting van beide teksten zouden verdwijnen, bij een omwerking is dit niet het geval: het verhaal in de samengevatte omwerking verloopt op bepaalde punten duidelijk anders dan in de samengevatte voorbeeldtekst. Voorbeelden van een getrouwe vertaling

zijn de zgn. Limburgse *Aiol* en het eerste stuk van de *Ferguut* (vs. 1-2592), voorbeelden van een bewerking vormen de zgn. Vlaamse *Ayoel* en het tweede stuk van de *Ferguut* (vs. 2593-slot), een voorbeeld van een omwerking biedt de *Reinaert*.

De driedeling vertaling, bewerking en omwerking is wellicht te grof en de grenzen tussen de verschillende begrippen zijn diffuus; een tekst die begint als een vertaling, kan gaandeweg veranderen in een bewerking (de *Ferguut*) of zelfs een omwerking (de *Reinaert*). Wie vervolgens een tekst helemaal op microniveau onderzoekt, ontdekt afwisselend passages die een vertaling zijn, dan een bewerking, dan een omwerking, dan weer een bewerking, een vertaling enz.

LIT: W.P. Gerritsen. 'Les relations littéraires entre la France et Les Pays-Bas au Moyen Age. Quelques observations sur la technique des traducteurs', in: *Actes du septième congrès national de la Société Française de Littérature Comparée, Poitiers 1965* (1967), p. 28-46; F.P. van Oostrom. 'Origineel, vertaling, bewerking: een gevecht in *Lancelot en prose*, *Lancelotcompilatie* en *Lantsloot van de Haghedochte*', in: *NTg* 72 (1979), p. 322-334; W.P. Gerritsen. 'Vertalingen van Oudfranse literaire werken in het Middelnederlands', in: *Fransse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 184-207; A.Th. Bouwman. *Reinaert en Renart, het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart* (1991). [H. Struik]

onbetrouwbaar perspectief

Vertelwijze waarbij het perspectief zo overheersend bij één van de personages van een tekst ligt, dat de lezer gevangen blijft in diens visie op de gebeurtenissen en pas achteraf of geleidelijk tijdens het lezen tot de conclusie komt dat hij daardoor misleid wordt. Het onbetrouwbaar perspectief doet zich vooral voor bij de personale of ik-vertelwijze, omdat die verteltypen de lezer het meest dwingend tot identificatie met één der personages brengen. De lezer komt daardoor voor het dilemma te staan of de vertelde gebeurtenissen zich werkelijk zo hebben voorgedaan en of de interpretatie ervan juist is, óf dat hij een (totaal) vertekend beeld krijgt voorgeschoteld. Bij het meervoudig perspectief wordt de objectiviteit, zowel bij de personale als bij de ik-vertelvorm, sterker door het wisselend point of view.

Er zijn tal van voorbeelden van romans waarin een personage binnen de verhaalwerkelijkheid liegt, de zaken mooier voorstelt dan ze zijn of een vertekend beeld van die werkelijkheid ophangt. Beroemde voorbeelden daarvan zijn *Het dagboek van een gek* (1835) van Gogol en *Wanhoop* (1937) van Nabokov. Vaak ook is een kind hoofdpersoon en dient de lezer diens observaties van een eigen interpretatie te voorzien. Een goed voorbeeld van een ik-roman met een onbetrouwbaar perspectief is *De keisnijder van Fichtenwald* (1976) van Louis Ferron. Hierin ligt het perspectief bij de gebochelde Friedolien, die op een zeer speciale wijze aankijkt tegen het 'sanatorium' Fichtenwald, dat een concentratiekamp blijkt te zijn.

LIT: Anbeek/Fontijn; Abrams; Baldick; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; Prince; W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1961). [G.J. van Bork]

onderbetoning, onderbetoonde heffing of stille heffing

Term uit de prosodie voor een syllabe die, voorkomend in een metrische (metrum) regel en staande op de plaats van een heffing, ervaren wordt als een daling.

Stuiveling, van wie de term afkomstig is, gebruikt als notatieteken ' / ' boven de syllabe en geeft als voorbeeld de zesde syllabe ('op') uit de jambische regel 'Nauw zichtbaar wiegen op een lichte zucht' van Kloos (Stuiveling 1934, p. 17). Het verschijnsel veroorzaakt antimetrie, maar deze vorm van antimetrie wordt in de voordracht veel minder duidelijk als zodanig ervaren dan die vorm van antimetrie waarbij een heffing staat op een dalingsplaats. Vaak treedt onderbetoning op bij accentverschuiving.

LIT: Bronzwaer; G. Stuiveling. *Versbouw en ritme in den tijd van '80* (1934) p. 13. [G.J. Vis]

onderbetoonde heffing zie onderbetoning

onderbroken rijm zie gebroken rijm-1

onderkast

Term uit de drukkerswereld, waarmee aanvankelijk het onderste gedeelte van een letterkast werd aangeduid waarin de kleine letters waren ondergebracht. Later is de term gebruikt voor de letters zelf, zodat met onderkast niet-kapitalen bedoeld worden. De kapitalen waren ondergebracht in de bovenkast. De onderkast in de typografie is vergelijkbaar met de minuskel (minuskelschrift) in de paleografie.

LIT: BDI; Brongers; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 33-39; Cornelis Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors, 1854 & 1860*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 61-80; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1982), p. 234-239; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 75-77. [P.J. Verkruijsse]

ondicht zie proza

onirische taal

Begrip uit de literatuurkritiek en de genreleer, vooral bekend geworden door het werk van de Franse filosoof en criticus Gaston Bachelard (1884-1962). Enerzijds heeft de aanduiding betrekking op die tekstuele gegevens of tekstgehelen die op inhoudelijke of thematische gronden kunnen worden samengevat met de term droomliteratuur. Anderzijds wordt er die taal mee bedoeld die onder invloed staat van de literaire verbeelding als werkzaam principe in een tekst; in deze zin is

onirische taal nauw verwant aan datgene wat in de romantiek de taal van het genie wordt genoemd.

In beide betekenissen is onirische taal een veel voorkomend verschijnsel in de literaire en poëtische geschriften van de surrealisten (surrealisme), met hun voorliefde voor het onbewuste dat vooral in de droom tot uitdrukking komt.

LIT: M.N.J. Poulssen. *Onirische taal. Gaston Bachelard's theorieën over de 'dromende' literaire verbeelding, getoetst aan het oeuvre van William Faulkner* (1959); A.P. Braakhuis. 'Onirische taal', in: *NTg* 60(1967), p. 401-405. [G.J. Vis]

onomasticon

Een onomasticon is een woordenboek dat (etymologische) beschrijvingen bevat van eigennamen (plaats- en persoonsnamen). Tot de toponymische onomastica behoren bijv. het *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* (1960) van M. Gysseling en het daarop gebaseerde *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen* (1962) van J. de Vries. Een bekend antroponymisch woordenboek is het *Woordenboek van voornamen* (1979) van J. van der Schaar.

LIT: Best; Cuddon; LdMA; Metzler; Wilpert; D. Geeraerts en G. Janssens. *Wegwijs in woordenboeken* (1982), p. 88-93; H. Kost. *Prisma van de taal* (1990). [P.J. Verkruijsse]

onomatopée zie klanknabootsing

ontknoping

Neutrale term voor dat deel van een verhaal of toneelstuk waarin de verwickelingen worden opgelost en de handeling voor de hoofdpersoon met mislukking of succes eindigt, de misverstanden de wereld uit worden geholpen e.d. De term ontknoping is neutraler dan de voor de tragedie veel gebruikte term catastrofe. Vaak bestaat de ontknoping uit het vinden van feiten die tot dan toe aan de hoofdpersoon onbekend waren.

Tekstgenres die sterk van een ontknoping afhankelijk zijn, zijn de detectiveroman en de gothic novel. De ontknoping maakt deel uit van de plot; men zou kunnen zeggen dat de plot de voorwaarden schept voor de ontknoping. Niet altijd vormt de ontknoping tevens het slot van het verhaal of het toneelstuk. Soms volgen nog andere delen, zoals de epiloog.

LIT: Abrams; Baldick; Fowler; Prince. [G.J. van Bork]

ontlening

Proces waarbij een auteur thema's, motieven, tekstgedeelten of zelfs gehele teksten 'leent' van andere auteurs en ze in zijn werk, al dan niet in aangepaste vorm, opneemt.

In de Middeleeuwen was dit een gebruikelijke werkwijze: het was niet belangrijk om oorspronkelijk te zijn; het was voor een auteur zelfs eervol om een groot voorbeeld na te streven (in de renaissance spreekt men van *imitatio*): het denkbeeld dat de contemporaine mensen dwergen waren, gezeten op de schouders van reuzen (waardoor zij iets verder konden kijken dan die reuzen), was erg populair.

Het opsporen van ontleningen aan andere werken vergt een grote belezenheid. De auteurs van Arturromans konden bij de ontlening van thema's en motieven putten uit een gigantisch stofcomplex (stof) en zij hebben dit ook veelvuldig gedaan. De *Roman van Walewein* (ed. Van Es, 1976²) bijvoorbeeld, een waarschijnlijk oorspronkelijke Middelnederlandse Arturroman uit de tweede helft van de 13e eeuw, bevat ontleningen aan andere romans die wat ouder zijn: de *Lantsloot van der Haghedochte* (een bewerking van de Oudfranse *Lancelot en prose*) en de Oudfranse *Perceval*-continuatie van Gerbert de Montreuil. Op zijn beurt heeft de auteur van de *Moriaen* weer aan de *Walewein* ontleend en bevat de *Ridder metter Mouwen* motieven die uit de *Moriaena*-afkomstig lijken te zijn.

Ontlening hoeft overigens geen proces te zijn waarbij effectbejag bij het publiek nagestreefd wordt. Wanneer een auteur echter bewust delen van andere teksten in zijn werk toepast (vgl. citaat) en daarnaast van zijn publiek verwacht dat het de verbanden tussen zijn tekst en die andere teksten als ingrepen van hem identificeert en als belangrijk herkent voor het begrip van de tekst, is er sprake van intertekstualiteit. Wanneer daarentegen een auteur ontleningen opzettelijk maskeert en het ongewenst acht dat ze herkend worden, kan er sprake zijn van plagiaat.

LIT: J.D. Janssens. 'De Arturistiek: een "woud sonder genade"', in: *SpL* 21 (1979), dl. 1, p. 296-318; J.D. Janssens. 'Oude en nieuwe wegen in "het woud zonder genade"', in: *NTg* 75 (1982), 291-312; B. Besamusca. *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans* (1993). [H. Struik]

ontologie

Term uit de filosofie voor de 'zijnsleer', overgenomen in de literatuurwetenschap door Roman Ingarden ter typering van zijn eigen theorie over de vraag 'hoe bestaat het literaire werk en hoe kunnen wij het kennen?' Behalve aan de ontologie raakte Ingardens probleemstelling ook aan de epistemologie (kenleer).

LIT: Cuddon; Scott; R. Ingarden. *Das literarische Kunstwerk* (1931; 1960²); G. Müller. *Über die Seinsweise von Dichtung* (1939; 1968²); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 42, 65; J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 109. [G.J. Vis]

ontologisering

Term uit de literatuurwetenschap voor een wijze van interpreteren (interpretatie) die eruit bestaat dat men een materiële (empirisch aantoonbare) basis aanneemt voor abstracte kwaliteiten (bijv. eigenschappen van een literair werk). Deze handelwijze

- o.m. te vinden bij sommige vertegenwoordigers van de Geistesgeschichte - is later sterk bekritiseerd. Bezwaar werd gemaakt tegen een manier van interpreteren die een bepaalde (subjectieve) zienswijze liet doorgaan voor (objectief) feit. Ook vond men het ontoelaatbaar (Arnold/Sinemus) dat sommige theoretische begrippen (bijv. hypothetische constructies) werden gehanteerd als hadden ze deugdelijk (empirisch) fundament; ten onrechte zou op deze begrippen ontologisering worden 'toegepast'.

LIT: H.L. Arnold en V. Sinemus. *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* (1975³), p. 482; J.J. Oversteegen. *Anastasio en de schaal van Richter* (1985), p. 198-218. [G.J. Vis]

onrijming of dérimage

Proces waarbij verzen van een bestaande rijmende tekst in proza worden omgezet. Het gebruik van proza voor fictionele teksten wordt in de Nederlanden pas min of meer standaard na de introductie van de drukpers. Bestaande rijmteksten die in druk worden uitgegeven, worden daarvoor omgewerkt (omwerking) tot proza. De gedrukte versies van de middeleeuwse ridderepiek hebben er - samen met een nogal heterogene groep andere teksten uit de 15e en 16e eeuw - de naam prozaroman aan te danken. Ironisch genoeg wordt aan het begin van de 16e eeuw een groot aantal van deze prozaromans weer verrijkt met refreinen en andere verzen om ze te laten doorgaan voor rederijkersliteratuur.

Onrijming is overigens niet zo'n ingrijpend proces: de rijmwoorden schemeren vaak door het proza heen (rijmresten), zoals blijkt als de verzen 1276-1295 van *Reynaerts Historie* (ed. Martin, 1874, p. 140 of ed. Lulofs, 1985², vs. 1258-1275) worden vergeleken met de hieronder afgedrukte prozatekst van *Die Hystorie van Reynaert die Vos* uit 1479:

Die naecte paep hief op ende soude enen groten slach slaen. ende Tybert sach en wel dat hi ymmer sterven moeste Daer vermande hi hem. ende voer den pape tusschen sine beenen mitten claeuwen ende mitten tanden Also dat hi hem sinen rechteren cul of haelde Desen spronck bequam den paep so qualiken ende tot groten scanden Dit dinc viel neder op die vloer Vrouwe iulocke dit vernam ende swoer groflick bi hoer vaders siele. si woude dattet hoer ghecost waer die offerhande van enen heelen iaer dat den paep die scade die scande ende die leemte niet ghesciet en waer.

(Ed. Muller & Logeman, 1892, p. 29, rr. 14-25).

Het gebruik van proza voor fictionele teksten hangt niet alleen samen met een geleidelijke overgang van een luister- naar een leescultuur, waarbinnen de functionele waarde van het rijm vermindert, maar lijkt ook aan te sluiten bij een mentaliteitsverandering die zich vanaf de 14e eeuw voltrekt. Ten opzichte van rijm claimt het gebruik van proza namelijk op twee specifieke punten een meerwaarde: korthed en waarheid. De rijm dwang kan het gebruik van het juiste woord op een rijmpositie onmogelijk maken. De schrijver kan dus omwille van het rijm gebonden zijn aan omslachtige en minder correcte of zelfs leugenachtige formuleringen. In de 15e eeuw wordt het proza de overheersende vorm voor literatuur in de volkstaal.

Toch blijft een aantal teksten in ongewijzigde vorm als rijmtekst populair: van de *Historie van coninck Karel ende van Elegast* zijn tot 1600 van zeven verschillende edities exemplaren bewaard gebleven.

LIT: O.S.H. Lie. 'What is truth? The verse-prose debate in Medieval Dutch literature', in: *Queeste* 1 (1994), p. 34-65. [H. Struik]

ontsluiten zie loskooien

ontwikkelingsroman

Roman waarin het proces van geestelijke en lichamelijke groei van de hoofdpersoon tot zijn volwassenheid centraal staat. Het verschil met de Bildungsroman is niet altijd precies aan te geven; sommigen maken dan ook geen verschil. Niettemin wordt de nadruk bij de Bildungsroman doorgaans gelegd op het opvoedingselement als kenmerk. Een goed voorbeeld van een ontwikkelingsroman is James Joyce's *A portrait of the artist as a young man* (1916). Nederlandse voorbeelden zijn Multatuli's *Woutertje Pieterse* (1870-1875) en S. Vestdijks Anton Wachter-romans.

LIT: Best; Gorp; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

onzuivere poëzie of impure poëzie

Poëtische term door A.L. Sötemann geplaatst tegenover de term zuivere poëzie, een door hem gebruikt begrippenpaar om de twee modernistische tradities in de West-Europese poëzie te karakteriseren. Onder onzuivere poëzie wordt in dat verband poëzie verstaan die geen doel in zichzelf kent (autonomiebewegingen), maar middel is om andere doelstellingen te verwezenlijken. Voor de dichters van de onzuivere-poëzietraditie staat een sociale of maatschappelijke functie van het kunstwerk op de voorgrond. Sötemann geeft als voorbeeld van een 'impure' dichter Sybren Polet, die hij met zijn poëzieopvattingen plaatst tegenover de 'pure' dichter Gerrit Kouwenaar.

De term 'onzuivere poëzie' vertoont uiteraard verwantschap of overlapping met termen als pragmatische literatuur en tendensliteratuur.

LIT: A.L. Sötemann. 'Twee modernistische tradities in de Europese poëzie', in: *Over poëtica en poëzie* (1985), p. 77-94. [G.J. van Bork]

oogrijm, eye-rhyme of visueel rijm

Term uit de versleer ter aanduiding van een typografisch verschijnsel waarvan de naam ten onrechte de indruk wekt dat het noodzakelijk iets met klank of rijm te maken heeft. Het ontleent zijn naam aan de omstandigheid dat het in dezelfde situaties optreedt als eindrijm. Wat herhaald wordt, is niet de klank, maar zijn de lettertekens. Het komt voornamelijk voor in de Engelstalige literatuur. Vandaar de ook in Nederland veel gebruikte term 'eye-rhyme'. Kees Stip maakt van dit fenomeen gebruik in zijn gedicht 'Op een grasmus':

Te Rotterdam begon een grasmus
zijn nest te bouwen in Erasmus.
'Hij nestelt goed', zo sprak het beest,
'hoewel het meeste dat men leest
van deze Desider *ius*
gelijkt op rijst met pere *jus*.'
(K. Stip. *Lachen in een leeuw*, 1993, p. 106).

Er zijn oudere teksten met vormen van oogrijm die destijds vormen van eindrijm zijn geweest, in het Duits ook wel 'historischer Reim' genoemd (historisch rijm), zoals bijv. in:

Wilhelmus van Nassouwe
Ben ick van Duytschen *bloet*,
Den Vaderlant ghetrouwe
Blijf ick tot inden *doet*.
(*Het geuzenliedboek*, ed. P. Leendertz Jr., dl. 1, 1924, p. 97).

De combinatie 'o+e' kon in de 16e eeuw de oe-klink vertegenwoordigen, maar de 'e' kon ook als verlengklinker fungeren voor de eraan voorafgaande klinker; in dit geval kon men dus 'doet' schrijven en 'doot' uitspreken.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

oordeel

Geformuleerde mening van de criticus (kritiek) of de beoefenaar van de literatuurwetenschap over het literaire werk, mede op basis van smaak en conventie. In het oordeel worden kwesties van smaak vaak op een rationele manier verwoord.

In de geschiedenis van de literatuurbeschuiving van renaissance tot romantiek is het oordeel vaak meer gericht op de vormgevingsverschijnselen van de tekst dan op de achterliggende gevoelens of gedachten. Vandaar een nauwe verwantschap in die periode tussen het oordeel en de stijlleer. In de 20e eeuw wordt dit verband veel losser en krijgt de term een wisselend scala aan betekenissen (gevoelen, opinie, evaluatie e.a.). Richtinggevend voor een fundering van het begrip 'oordeel' in de literaire kritiek werd de artikelenreeks 'Analyse en oordeel' van J.J. Oversteegen in het tijdschrift *Merlyn* (1964). Wat betreft de literatuurgeschiedenis, zowel in heden als verleden, is het van belang te constateren dat het oordeel in hoge mate bepalend is voor de vorming van de canon en afhankelijk van de per periode veranderende literatuuropvattingen.

LIT: Shipley; J.J.A. Mooij. 'Problemen rondom literaire waardeoordelen', in: *De Gids* 136 (1973), p. 461-473; H.T. Boonstra. 'Van waardeoordeel tot literaturopvatting', in: *De Gids* 142 (1979), p. 243-253; P.F. Schmitz. *Kritiek en criteria* (1979); J.J. Oversteegen. *Anastasio en de schaal van Richter* (1986), p. 189-199. [G.J. Vis]

oorkonde

Term uit de oorkondeleer en archivaliek voor een in plechtige vorm opgestelde akte-1. De opbouw van een oorkonde verloopt via het zgn. protocol met de namen

van de oorkonder en die van degeen voor wie het stuk bestemd is en een groetformule, via de dispositio (de uiteenzetting van de motieven voor de juridische beslissing) naar het zgn. eschatocol, de eindformule met de getuigen en de datering. De uiterlijke kenmerken (oorkondeschrift, zegel e.d.) worden bepaald door de kanselarij waar de oorkonde vervaardigd wordt.

LIT: BDI; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

oorkondeleer of diplomatiek

Wetenschap die oorkonden en akten-1 typeert en beschrijft naar hun vorm. Aanvankelijk is de diplomatiek vooral onderzoek naar de echtheid van oorkonden (verificatio), waarbij het oorkondeschrift mede bepalend kon zijn (paleografie). Ruzie tussen jezuïeten en benedictijnen heeft geleid tot de eerste wetenschappelijke publicaties op dit gebied, nl. van Daniël van Papenbroeck S.J. (1675) en Jean Mabillon (1681). Het werk van Mabillon werd voortgezet door de benedictijnen Toustain en Tassin (1750-65), later door de Ecole des Chartes, in 1821 opgericht in Parijs.

O. Oppermann en H. Pirenne hebben de diplomatiek in Nederland, respectievelijk België geïntroduceerd.

LIT: BDI. [P.J. Verkruijsse]

oorkondeschrift

Term uit de paleografie voor de pre-Karolingische schriftvormen die tot de 11e eeuw op keizerlijke en koninklijke kanselarijen gebruikt werden voor het schrijven van oorkonden. Deze bijzonder smal gevormde letters staan bekend als Merovingische cursief of diplomatische minuskel en ze worden verder gekenmerkt door buitensporig verlengde stokken en schachten. De diverse varianten van het oorkondeschrift worden in de loop van de 10e eeuw verdrongen door de Karolingische minuskel.

LIT: B. Engelhart & J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [P.J. Verkruijsse]

oorlogsliteratuur

In feite kan hieronder worden verstaan alle literatuur die de oorlog als voornaamste onderwerp heeft, maar de term is eigenlijk van toepassing op de literatuur van en over de beide laatste wereldoorlogen.

Het verschil met oudere literatuur over oorlogen, zoals de ridderepiek met zijn krijgshandelingen, of het oorlogsepos bij uitstek, Homerus' *Ilias*, zit vooral in de beschrijving van de held of de heroïek van de veldslagen, waarin dapperheid, kameraadschap, trouw en zelfopoffering de centrale thema's waren. Helden hebben doorgaans plaatsgemaakt voor antihelden, of liever voor de zinloosheid van de oorlog en haar slachtoffers, en waar dat niet het geval was, kon dat ontmaskerd worden als 'mannenfantasie' (Theweleit).

Beroemde oorlogsliteratuur van in of na de Eerste Wereldoorlog is o.m. Ernest Hemingway's *A farewell to arms* (1929), E.M. Remarque's *Im Westen nichts Neues*

(1929) en de poëzie van de 'war poets' in *1914 and other poems*. België, dat in tegenstelling tot Nederland wel bij de Eerste Wereldoorlog betrokken was, heeft veel oorlogsliteratuur als gevolg daarvan: Daan Boens' *Van glorie en lijden* (1917), Aug. van Cauwelaerts *Liederen van droom en daad* (1918), Ernest Claes' *Oorlogsnovellen* (1919) en F. de Pillecijns *De rit* (1927).

Na de Tweede Wereldoorlog beleefde de oorlogsliteratuur een nieuwe hausse. Er dient in dit verband onderscheid gemaakt te worden tussen clandestiene literatuur, verzetsliteratuur of illegale literatuur en oorlogsliteratuur. Clandestiene of illegale literatuur hoeft niet per se de oorlog tot onderwerp te hebben, terwijl verzetsliteratuur steeds tegen de onderdrukker gericht is. De meeste oorlogsliteratuur verscheen na de oorlog. Bekende voorbeelden van na 1945 zijn L.P. Boons *Mijn kleine oorlog* (1946), P. van Akens *Alleen de doden ontkomen* (1947), Marga Minco's *Het bittere kruid* (1957), S. Vestdijks *Bevrijdingsfeest* (1958) en W.F. Hermans' *De donkere kamer van Damocles* (1958). Er werd tijdens en na de oorlog ook oorlogspoëzie gepubliceerd, o.m. van Maurits Mok, Ed Hoornik en J.C. Bloem.

LIT: Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; J. Vic. *La littérature de guerre* (2 dln., 1923-1924); C.B. Falls. *War books* (1930); 'Nationale snipperdag', bijz. nr. van *Critisch Bulletin* 21 (1954); B. Bergonzi. *Heroes twilight: a study of the literature of the great war* (1965); P.A. Veldheer. 'De oorlogsroman', in: *Lezerskrant* 6 (1979) 2; K. Theweleit. *Männerphantasien* (2 dln., 1980²). [G.J. van Bork]

oosters kwatrijn zie Perzisch kwatrijn

oosterse roman of byzantijnse roman

Verzamelnaam voor die middeleeuwse (hoofse) romans die ofwel hun stof (materie) voor een deel ontleen aan de Arabische literatuur dan wel zich (grotendeels) in de Oriënt afspelen.

Als belangrijkste representant van de oosterse roman noemt men de rond 1275 door Diederik van Assenede uit het Oudfrans vertaalde *Floris ende Blancefloer* (ed. Mak, 1980⁴). Tegenwoordig neigt men ertoe dit werk te classificeren als een (hoofse) Karelroman: Floris en Blancefloer zijn immers de grootouders van Karel de Grote, zoals vermeld wordt in de epiloog (vs. 3959-3967). In de Oudfranse *Floire et Blancheflor* (ca. 1160) wordt dit feit echter nadrukkelijk in de proloog meegedeeld. Van de oosterse roman als aparte groep blijft dan verder weinig over, omdat de overige romans gemakkelijk ondergebracht kunnen worden in andere groepen: de kruisvaartroman (bijv. Hughe van Bordeus, *Seghelijn van Jherusalem*, ed. Claassens, 1993) en de Alexanderroman (Jacob van Maerlants *Alexanders Geesten*, ed. Franck, 1882).

LIT: Buddingh'; Gorp; Knuvelder; Laan; MEW; G.M.H. Claassens. *De Middelnederlandse kruisvaartromans* (1993); L.J. Engels. 'Alexander de Grote', in: W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot Zwaanridder, Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (1993), p. 19-30. [H. Struik]

opbouwformule of katernformule

Term uit de codicologie en de analytische bibliografie voor de formule waarmee de opbouw van een codex of van een exemplaar van een druk of oplage wordt weergegeven, m.a.w. hoeveel bladen er in dat bepaalde exemplaar aanwezig zijn. De opbouwformule wordt ook wel collatieformule genoemd, maar - zeker in de analytische bibliografie - kan men deze laatste term beter reserveren voor de opbouw van de ideal copy. Codicologie en analytische bibliografie hanteren verschillende formules.

Binnen de codicologie wordt meestal de zgn. katernformule van Löffler gebruikt, waarin het aantal dubbelbladen per katern wordt aangeduid met een romeins cijfer en het aantal katernen met een arabisch cijfer. Doorgaans voegt men tussen ronde haken het subtotaal der bladen-2 toe. Toegevoegde of ontbrekende bladen worden weergegeven met een plus- of min-teken, bijv. 3V (30) + I (32) geeft de opbouwformule van de *Ferguut*-codex (Leiden, UB, Ltk. 191), nl. 3 quinio's die tezamen 30 folia bevatten plus één bifolium, wat het totale aantal bladen op 32 brengt. Zou in het bovengenoemde voorbeeld één blad uit het derde katern verwijderd zijn, dan zou de formule luiden: 2V (20) + V-1 (29) + I (31).

De opbouwformule in de analytische bibliografie wordt voorafgegaan door de aanduiding van het bibliografische formaat van het desbetreffende boek. Ze bestaat uit een opgave van het aantal katernen en d.m.v. een bovengeschreven cijfer het aantal bladen per katern. Tussen haakjes worden toegevoegde, vervangende (cancels) of ontbrekende bladen aangegeven met resp. +, ± en -, en na een '\$'-teken het aantal bladen dat per katern gesigneerd is. Toegevoegde bladen in het voorwerk worden aangeduid met 'π'; in het hoofdwerk met 'χ', bijv. 8°: *⁸(±*2) π⁴ A-E⁸ F⁸(-F⁸) G-K⁸ L⁸(L⁶+χ) M-Y⁸ Z⁴ [\$5 (- *1, *2, A1; + B6); Z⁴ \$3]. Dit betekent: dit exemplaar van de desbetreffende octavo-druk telt 192 bladen, nl. een katern van acht gesigneerde en een katern van vier ongesigneerde bladen in het voorwerk + 22 katernen van acht bladen (de letters J, U en W worden in het bibliografische alfabet niet gebruikt) en een katern van vier bladen in het hoofdwerk; in het voorwerk is het tweede blad van het asterisk-katern een cancel; in het F-katern ontbreekt het laatste blad; in het L-katern is tussen het zesde en zevende blad een extra niet-gesigneerd blad toegevoegd; alle katernen zijn tot en met het vijfde blad gesigneerd, behalve het Z-katern dat slechts drie gesigneerde bladen heeft; op de eerste twee bladen van het asterisk-katern is geen katernsignatuur geplaatst evenals op het eerste blad van het A-katern; een extra signatuur daarentegen bevindt zich op blad 6 van het B-katern.

LIT: betreffende codicologie: W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 6 (1962), p. 312-316; J.M.M. Hermans & G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 25-28; betreffende analytische bibliografie: W.W. Greg. 'A formulary of collation', in: *The Library*, 4th series, 14 (1934), p. 365-382; F. Bowers. *Principles of bibliographical description* (1949), p. 196-254; W.W. Greg. *A bibliography of the English printed drama to the Restoration*, vol. 4 (1959), p. I-CLXXIV; M.J. Pearce. *A workbook of analytical & descriptive bibliography* (1970), p. 73-95; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 328-332; P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 43-44. [P.J. Verkruijsse]

opdracht of dedicatie

Geschreven of gedrukte mededeling van een auteur of drukker/uitgever voor in een boek of in een exemplaar daarvan, dat hij het desbetreffende werk opdraagt aan een bepaalde persoon of instantie.

In de Middeleeuwen was de opdracht doorgaans in de proloog verwerkt en gericht aan de opdrachtgever of mecenas (mecenaat), zoals bijv. in Jan van Boendales *Der leken spiegel*:

Ic hope het sal ghenoeghen wale
Minen heer van Levedale ¹,
Minen heer Rogier ende mijnre vrouwen ²,
Die goede dinghe gherne scouwen,
Ende in die scrifture hebben jolijt.
(ed. De Vries, dl.1, 1844, vs. 47-51).

De bedoeling van de auteur was het boek aanzien te geven en mogelijkwerwijs de voorwaarden te scheppen voor de continuering van de begunstiging: aan het boek zelf verdiende hij namelijk niets. Anderzijds was de opdracht vleidend voor de in de opdracht genoemde persoon (destinataris).

Middeleeuwse handschriften die ook werkelijk bedoeld geweest zijn voor de opdrachtgever (het dedicatiehandschrift) zijn zeldzaam; meestal zijn alleen één of meer kopieën van dat handschrift overgeleverd. Van Dirc van Delfts *Tafel vander kersten ghelove* is het dedicatiehandschrift voor graaf Albrecht van Beieren wel bewaard gebleven.

In zeer veel gevallen is het voorkomen van een gedrukte opdracht aan wereldlijke en kerkelijke overheden en aan rijke particulieren een aanwijzing voor mecenaat. In een aantal gevallen is met een opdracht geen financieel belang gemoeid, zoals bij Vondels 'Dedicatie aende jonck-vrouwen vant Nederlandt' in de waarschijnlijk door hem geredigeerde bundel *Den nieuwen verbeterden lust-hof* (1607).

Het aantal boeken met opdracht gericht aan de Staten van Holland liep in financieel opzicht dusdanig uit de hand dat daaraan bij resoluties uit 1632 en 1657 paal en perk werd gesteld.

Een auteur kon zich in een opdracht tot meer instanties tegelijk wenden. Zo richt E. Poppius zich in de opdracht van *De enge poorte* (1630) tot zowel de Staten van Holland, als de bestuurders van Amsterdam én die van Gouda. Soms ook werd het voorwerk aangepast aan een andere instantie via een cancel, zodat hetzelfde boek met verschillende opdrachten verscheen.

Handgeschreven opdrachten van auteurs aan vrienden en bekenden in een exemplaar van hun werk verschaffen zo'n exemplaar antiquarische meerwaarde en kunnen een bijdrage leveren aan de biografie van de auteur.

Opdrachten in moderne boeken zijn vaak bestemd voor 'hen die wij liefhebben': ouders, kinderen of partners, die de auteur hebben gesteund en die soms hebben geleden onder diens arbeid. Wetenschappelijke studies worden nog wel eens opgedragen aan leermeesters of beroemde voorgangers.

LIT: Alphen; BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; Metzler; MEW; Myers/Simms; Wilpert; J. Bumke. *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300* (1979); J.J.V.M. de Vet. 'Mecenaat in de pruijken tijd', in: *Handelingen van het 38e Nederlands Filologencongres 1984* (1985), p. 149-175; F.P. van Oostrom. *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (1987); P.J. Verkruisje. 'Het boekenmecenaat in de zeventiende eeuw', in: *Cultuur en economie*, thema-nr. *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990), p. 137-143; M. Spies. 'Betaald werk? Poëzie als ambacht in de 17e eeuw', in: *Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw*, thema-nr. van *Holland23* (1991), p. 210-224; P.J. Verkruisje. 'Holland "gededicteerd"; boekopdrachten in Holland in de 17e eeuw',

1 Rogier van Leefdale

2 Agnes van Cleve

in: *Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw*, thema-nr. van *Holland*23 (1991), p. 225-242; A. Korteweg. *Voor Mies, van Maarten. Exemplaren met opdracht, een verkenning* (1992); F. van Oostrom. *Maerlants wereld* (1996). [P.J. Verkruijsse/H. Struik]

open couplet

Aan de Engelse letterkunde ontleende term voor een tweeregelige eenheid met gepaard rijm waarin een gedachte nog niet geheel is uitgeschreven, zodat de mededeling doorloopt in één of meer volgende regels. Als voorbeeld kan het gedicht 'Reflex' van G. Achterberg gelden:

De nacht liet het verlies in droom genezen
en van uw lichaam de vertederingen lezen.

Maar 's morgens heeft het licht zich weer verzet
tegen een liefde, die zo nauwgezet
omhelzingen herhaalde, of geen graf
u enkel maar voor deze stonde gaf.

(G. Achterberg. *VG*, 1974⁵, p. 151).

LIT: Cuddon; Myers/Simms; Scott. [G.J. Vis]

open plek

Term uit de receptie-esthetica afkomstig van W. Iser. Hij bedoelde hiermee het effect in een tekst, dat bepaalde voor de structuur van het verhaal relevante informatie niet of nauwelijks wordt meegedeeld. Het is aan de lezer om die informatie zelf in te vullen, waarmee de lezer dan zijn esthetische respons geeft waarvoor de onbepaaldheid, voortkomend uit de open plek, de fundamentele voorwaarde is. Aldus wordt de verbeelding van de lezer geactiveerd. Vandaar dat de 'open plek' geen manco in de tekst is, maar volgens Iser juist een belangrijk positief gegeven als schakel tussen tekst en lezer.

LIT: H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980); E. Andringa. 'Open plekken', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 120-126. [G.J. Vis]

open variant

Term uit de editietechniek voor een variant in een manuscript die als equivalent naast een eerdere versie gegeven wordt zonder die te vervangen. De auteur heeft in het geval van open varianten nog geen keuze bepaald; dat gebeurt eventueel pas in een later stadium, hetzij in het manuscript waarin een van de mogelijkheden uiteindelijk geschrapt wordt, hetzij in de kopij voor een geplande druk.

Veel open varianten kan men aantreffen in de Rijmkladboeken van P.C. Hooft, bijv. in het gedicht 'Dartelavondt', waarin telkens de tweede helft van iedere strofe

een equivalent met het opschrift 'anders' dwars in de marge heeft gekregen. Uiteindelijk heeft Hooft alle regels van de tweede helft van de strofen doorgehaald, evenals 'anders' boven de regels in de marge, waardoor de open variant ongedaan werd gemaakt (vgl. Hs. II C 14 UB Amsterdam, p. 397-399 en P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/ Stoett, dl. 1, 1899, p. 176-177; dl. 2, 1900, p. 466-467).

LIT: Mathijsen. [P.J. Verkruijsse]

opening

Term uit de bibliografie voor de twee naast elkaar liggende pagina's die men ziet wanneer men een boek op een willekeurige plaats openslaat. In een opening bevindt zich links altijd een verso-zijde van een blad (met een even paginanummer) en rechts altijd een recto-zijde (met een oneven paginanummer). In een codex treft men normaliter in een opening altijd óf twee haarzijden óf twee vleeszijden van het perkament aan (regel van Gregory).

LIT: BDI; Brongers; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 18-19. [P.J. Verkruijsse]

opera

Term uit de muzikale en literaire genreleer voor een (hoofdzakelijk) gezongen toneelstuk met muzikale begeleiding, gebaseerd op een bestaand of een speciaal daarvoor geschreven libretto. De inhoud is gewoonlijk van ernstige aard (opera seria), maar soms ook luchtig en kluchtig (opera buffa; operette).

De eerste opera-uitvoering in Nederland, die van *Isis* van Jean-Baptiste Lully, vond plaats in 1677 bij de heropening van de Schouwburg. Vondels *Faëton* werd in een bewerking van Govert Bidloo 'met balletten en musijck' opgevoerd in 1685, maar op enkele incidentele opvoeringen van dit stuk in de 18e eeuw na kwamen er geen opera's op de planken. Bidloo is ook de auteur van de *Opera op de zinspreuk 'Zonder spys en wyn kan geen liefde zyn'* (1686).

Belangrijk is de oprichting van de Wagnervereniging (1883) en de sinds 1886 ondernomen actie van de Hollandsche Opera ten gunste van de Nederlandstalige opera onder de stimulerende leiding van J.G. de Groot. Van de oorspronkelijke Nederlandse opera's uit de 20e eeuw verdienen o.a. vermelding Willem Pijpers *Halewijn* (1933) op tekst van M. Nijhoff, *Philomela* (1934) van H. Andriessen op tekst van J. Engelman, *Reconstructie* (1969) van H. Claus, H. Mulisch en P. Schat, *Naiima* (1985) van Th. Loevendie en *Ithaka* (1986) van K. Hin en O. Ketting.

In tegenstelling tot het oratorium wordt de opera altijd scenisch opgevoerd. In dat opzicht is de opera verwant aan het zangspel.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; S.A.M. Bottenheim. *De opera in Nederland* (1946); E. Reeser. *Een eeuw Nederlandse muziek* (1950); K.Ph. Bernet Kempers. *Muziekgeschiedenis* (1965⁶); L. Riemens. *Groot operaboek* (1974⁴); J.W. Hofstra (red.). *Prisma van de opera* (1990); R.A. Rasch, '19 februari 1685: Onder regie van Govard Bidloo wordt Vondels Faëton opgevoerd als een muziekdramatische show; toneel en muziek aan het eind van de zeventiende eeuw', in: R.L. Erenstein (hoofred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p.272-277. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

opera omnia zie verzameld werk

opere citato zie o.c.

operette

Zangspel dat in tegenstelling tot de meeste opera's een lichte inhoud heeft en doorgaans dan ook een goede afloop kent. De operette bestaat uit een luchtig verhaal (het libretto), dat deels gesproken en deels gezongen wordt in solo's, duetten, koorzang etc., met begeleiding van orkestmuziek. De operette heeft zich ontwikkeld uit de opera buffa, de opéra comique en de vaudeville.

J. Offenbach wordt gezien als de eerste belangrijke operettecomponist met *Pépito* (1853), *Orphée aux enfers* (1854) en *La belle Hélène* (1864) waarin hij de wals, de galop en de cancan verwerkte en tevens de opera parodieerde. Met name de Weense operette heeft een grote faam met componisten als Frans von Suppé (*Boccaccio*, 1879), Johan Strauss (*Die Fledermaus*, 1874) en Oscar Strauss (*Ein Walzertraum*, 1907). Beroemde andere operettecomponisten zijn Emmerich Kálman (*Die Czardasfürstin*, 1915) en Frans Lehar (*Das Land des Lächelns*, 1930). In Amerika ontwikkelde zich uit de operette de musical met als overgangsfiguur S. Romberg met *The desert song* (1926).

In Nederland ontstond aan het begin van deze eeuw een opvoeringstraditie (o.m. onder leiding van de Bouwmeesters), maar een belangrijke operetteproductie hebben wij niet gekend, terwijl er na de Tweede Wereldoorlog wel een musicaltraditie ontstond. Toch werden er wel enkele Nederlandstalige operettes geschreven, zoals *Sepp'l* (1926) van Emiel Hullebroeck en *Marijke* (1942) van Jan Vogel (muziek) en Anton Beuving (tekst).

Evenals de musical is de operette een directe opvolger van het zangspel. Sommigen (K. ter Laan) noemen de 'singhende klucht' *Melis Tyssen* van J.Jz. Starter een operette. Het genre heeft in de Nederlandstalige situatie ook producties opgeleverd die bedoeld zijn voor opvoering voor kinderen, zoals het in de jaren '30 geschreven 'kinderzangspel' *Zigeunerleven* van A.J. van der Knaap met muziek van Anton Th. Vis, dat veel op scholen werd uitgevoerd.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Laan; MEW; Shipley; Wilpert; B. Grun. *Kulturgeschiede der Operette* (1967²); F. Bredschneyder. *Nieuw operette en musical boek* (1988). [G.J. van Bork/G.J. Vis]

opkooien zie formaatmaken

oplage

Druktechnische en bibliografische term voor alle exemplaren van een druk die tot dezelfde aanmaakeenheid behoren. In de periode van de handpers valt de oplaag meestal samen met de druk omdat het zetsel van een drukvorm na het voltooiën van de beoogde oplage gedistribueerd werd om weer voor de volgende drukvorm gebruikt te kunnen worden. Wanneer het zetsel blijft staan, kan men steeds opnieuw naar behoefte nieuwe oplagen (bijdruk) maken, die al of niet herzien worden. Strikt genomen is het met de fotografische facsimilemethode mogelijk om nu een 2e oplage te vervaardigen van een boek waarvan het zetsel al eeuwen geleden gedistribueerd is. Een zo verkregen oplage wordt echter gewoonlijk aangeduid als reprint of facsimile-uitgave.

In de praktijk wordt oplage ook in andere, meer kwantitatieve betekenissen gebruikt, nl. als 'drukoplage' (het totaal aantal exemplaren dat van één druk van een werk is gemaakt, dus alle oplagen samen) en als 'titeloplage' (het aantal exemplaren dat in de loop van de tijd in totaal van een werk is verschenen, dus alle oplagen en drukken samen). De druktechnische term voor oplage zou ter onderscheiding van de beide andere termen dan 'deeloplage' kunnen luiden.

De aanduiding van oplagen in moderne boeken gebeurt wel met duizendtallen, bijv. '1e dr., 10e-12e duizendtallen', maar meestal met alleen de vermelding '2e, enz. oplage'.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Hiller; Mathijssen; Metzler; Scott; Wilpert; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 313-316; F.A. Janssen. 'Notities bij de aanduiding van herdrukken', in: *Spektator* 4 (1974-1975), p. 275-283; B.P.M. Dongelmans. 'De betekenis van oplage', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 181-201. [P.J. Verkruijsse]

opmaak of mise-en-page

Term uit de typografie voor het op de juiste wijze samenstellen van bladzijden uit in de galei gezette regels of - bij de moderne zettechnieken - het op juiste lengte brengen van de pagina's vanaf stroken (al dan niet met behulp van een zgn. plakproef). Tijdens de opmaak worden de kopregels aangebracht, de katernsignatures, de paginering of foliëring, voetnoten of marginale noten en illustraties. Er dient op gelet te worden dat er bijv. geen hoerenjong ontstaat en dat nog een aantal andere opmaakregels in acht genomen wordt. Na de opmaak kan het formaatmaken, het rangschikken van de bladzijden zetsel in de vorm, plaatsvinden.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 66-67; C. Schook. *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 36-48; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 227-233; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 387-392; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1986²), p. 296-301. [P.J. Verkruijsse]

opmaat zie anacrusis

opschrift of epigram-2

Uit het Griekse epigram, dat oorspronkelijk opschrift betekende, ontwikkelde zich de betekenis van epigram-1 als puntdicht, hetgeen ook niet zo verwonderlijk is omdat veel opschriften puntig geformuleerd zijn. Opschriften kunnen in principe overal op aangebracht worden (epigraaf), maar uithangborden van horecagelegenheden, reclamedrukwerk, winkelramen en gevelstenen liggen het meest voor de hand, zoals reeds blijkt uit het lijvige 17e-eeuwse werk van Jeroen Jeroense (= H. Sweerts), *Koddige en ernstige opschriften op luyffens, wagens, glazen, uythangborden, en andere tafereelen* (2 dln., 1682-1683) en het curieuze werk van Isaac vanden Berg, *Het gestoffeerde winkel en luyfen banquet, dienstig voor alle winkeliers die eenige rymen (haar koopmanschap betreffende) voor luyfens, deuren, of in pak-papieren willen zetten, wat waren yder te verhandelen heeft; koddig gerymt, voor de winkeliers en liefhebbers te grabbel gegooyt* (1693). Uithangtekens ontlene hun onderwerpen aan vrijwel alles: historische personen en overleveringen, de mythologie, de literatuur of de heraldiek, spreekwoorden, de bijbel, menselijke bezigheden en beroepen, of de natuur.

Een prachtig geschilderd uithangbord met een afbeelding van de drukkerij bevond zich in 1623 aan de winkel van de gebroeders Vande Venne te Middelburg en had als opschrift: 'Hier inde schilderywinckel drucktmen boecken in verscheiden tael: ende placcaeten van verkoopinghen van landen, huysen, schepen, en ander goederen'. Er waren tal van opschriften op rijm en ook raadselopschriften waren in trek, zoals: 'O Mensch U U U U U U U U Godt' (= O Mensch acht uwen Godt).

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; Wilpert; F. de Potter. *Het boek der vermaarde uithangborden* (1861); J. van Lennep en J. ter Gouw. *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd* (2 dln., 1867-1868; repr. z.j.). [P.J. Verkruijsse]

opsomming zie enumeratio

opstel

Ontwerp of schets van een geschrift in proza, dan wel het volledige geschrift zelf, hetzij in de vorm van een verhandeling, hetzij in die van een essay. Een bijzonder gebruik van de term is gangbaar binnen het vak Nederlands in het voortgezet onderwijs, waar het een stijl- en argumentatieoefening betreft; een opgegeven of zelf gekozen onderwerp wordt behandeld, essayerend, verhalend/vertellend (met of zonder fantasie) of anderszins.

LIT: BDI; Best. [G.J. Vis]

orale literatuur

Benaming voor literatuur die mondeling wordt voorgedragen (voordracht) én overgeleverd. Orale literatuur en schriftcultuur kunnen naast elkaar bestaan en ook nu nog bestaat er een orale traditie, hoewel die oorspronkelijke overleveringsvorm dreigt te verdwijnen omdat men, door de invloed van radio en televisie, in huiselijke kring geen verhalen meer vertelt. Niettemin valt er een herleving te constateren van de beoefening van de orale cultuur in de vorm van lezingen, voordrachten en openbare vertelprogramma's en de daarmee samenhangende opkomst en bloei van stichtingen voor literaire activiteiten (SLAA, SLAZ, e.d.), verhalenhuizen en -wedstrijden, poëzieavonden e.d.

Als gevolg van het maatschappelijke en culturele verval van Europa is in de 10e eeuw de schriftcultuur teruggedrongen tot in de kloosters. Daarbuiten wordt nauwelijks nog geschreven; literatuuroverdracht vindt mondeling plaats. Over het belang van deze orale literatuur, in het bijzonder in verband met het ontstaan van het *chanson de geste*, wordt al lang geredetwist. Volgens Gaston Paris zouden de *chansons de geste* teruggaan op liederen die direct na een belangrijke gebeurtenis als het ware vanzelf ontstonden bij het volk. Deze liederen zouden eeuwenlang mondeling zijn overgeleverd en pas in een laat stadium zijn opgeschreven. Tegenover deze traditionalistische theorie staat de individualistische theorie van Joseph Bédier, die meent dat de *chansons de geste* in de 12e eeuw op basis van historische overlevering door monniken en jongleurs zijn geschreven in de belangrijke religieuze centra langs de grote pelgrimsroutes. Hoewel deze richtingenstrijd nog niet voorbij is, nemen tegenwoordig veel onderzoekers aan dat de waarheid in het midden ligt; het lijkt in ieder geval niet erg waarschijnlijk dat de circa 100 *chansons de geste* die in de loop van drie eeuwen zijn opgetekend, op identieke wijze zijn ontstaan. Problematisch bij het onderzoek naar oraliteit is het feit dat wij alleen over geschreven bronnen beschikken, waarbij de teksten beïnvloed zijn door allerlei schriftelijke stijlconventies. Onderzoek van de orale tradities van hedendaagse 'analfabete' culturen kan daarom behulpzaam zijn bij de opsporing en interpretatie van restanten van orale stijlkenmerken in geschreven teksten.

De vorm van de oudste overgeleverde Middelnederlandse teksten, zoals *Het Roelantslied* en *Renout van Montalbaen* (Karelroman), vertoont nog sporen van mondelinge voordracht en wellicht ook van mondelinge overlevering: grenzen van zinnen en bijzinnen vallen meestal samen met versgrenzen, zodat de teksten vrij gemakkelijk uit het hoofd te leren en voor te dragen zijn, terwijl het voor de toehoorders vrij eenvoudig is om het verhaal te volgen. Ook de stijl sluit hierbij aan door de regelmatige herhaling van formuleringen, motieven en verhaalpatronen. Daarnaast vallen stereotype (persoons)aanduidingen (epitheton) en andere vaste formules op. Een ervaren voordrager beschikte over een heel arsenaal van deze formules, die als hij de draad kwijtraakte tijdens de voordracht - met of zonder handschrift als geheugensteun - een hulpmiddel konden zijn om het verhaal in rijmende verzen voort te zetten.

Ook voor hun verhaalstof (stof) lijken Middelnederlandse auteurs inspiratie te hebben opgedaan uit orale tradities. Een aanwijzing in die richting is de karaktertekening van Walewein, de neef van koning Artur, in de Middelnederlandse Arturroman. In de Franse Arturtraditie wordt zijn pendant Gauvain steeds negatiever afgeschilderd: hij zakt af van een perfecte, hoofse ridder in de romans van Chrétien de Troyes tot een tragische, falende dolende ridder bij de latere auteurs. In Middelnederlandse Arturromans komt Walewein er stukken beter vanaf: zijn falen wordt afgezwakt en zijn successen worden breed uitgemeten. J.D. Janssens vermoedt hier de invloed van een orale Waleweintraditie die zich apart van de Franse traditie ontwikkeld heeft en waarin Walewein een bij uitstek positieve held is. Dit

vermoeden wordt gesterkt door het al vroeg voorkomen van de naam Walewein in de Nederlanden.

In de 18e en 19e eeuw kende de literatuur tot de opkomst van de Tachtigers een sterk orale traditie. Bij veel gelegenheden werden teksten, zowel poëzie als proza, voorgedragen. Niet alleen bij belangrijke gebeurtenissen traden auteurs op als voordrager of voorlezer van eigen teksten, maar ook in tal van organisaties, zoals letterkundige genootschappen, culturele maatschappijen, rederijderskamers, leesgezelschappen en wat dies meer zij. Bovendien werden teksten voorgedragen in de huiselijke kring, getuige het avondje bij de familie Stastok, zoals dat beschreven werd door Beets (*Camera obscura*, 1839). In feite wordt deze traditie in de 20e eeuw voortgezet in manifestaties als Poëzie in Carré en Poetry International.

De overleveringskant van de orale traditie speelt een belangrijke rol in het radioprogramma van Ate Doornbosch. In dit programma werden tal van oude teksten ten gehore gebracht die gezongen werden door mensen die deze teksten uit overlevering kenden. Dit materiaal wordt onder de titel *Onder de groene linde: verhalende liederen uit de mondelinge overlevering* (7 dln., 1987-...) uitgegeven.

LIT: Abrams; Baldick; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; N. Voorwinden en M.J.M. de Haan (red.). *Oral poetry. Das Problem der Mündlichkeit mittelalterlicher epischer Dichtung* (1979); J.D. Janssens. 'De Arturistiek: Een "wout sonder genade"', in: *SpL* 21 (1979), dl. 1, p. 296-318; W.J. Ong. *Orality and literacy* (1982); W.P. Gerritsen. 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturlitteratuur', in: *Naamkunde* 16 (1984), p. 115-134; W. van den Berg. 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 151-170; E. van den Berg. 'De Karelepiek. Van voorgedragen naar individueel gelezen literatuur', in: *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (1985), p. 9-24; R. Finnegan. *Literacy and Orality. Studies in the Technology of Communication* (1988); R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Oraliteit en schriftcultuur* (1993); M. Mostert. *Oraliteit* (1998). [H. Struik/G.J. van Bork]

oratio zie rede

oratorisch

Kwalificatie van die teksten die primair beheerst worden door dat element van de retorica dat de ars persuadendi betreft: overreden, overtuigen. Vandaar dat oratorische teksten of tekstgedeelten gericht zijn op het geven van argumenten, bewijzen en condities ter adstructie van de hoofdgedachte. Oratorische teksten hoeven niet per se in proza te zijn geschreven, maar kunnen ook de vorm van poëzie hebben (bijv. als leerdicht), al zal men ze zelden zien samenvallen met lyrische (lyriek) poëzie.

In de traditie maakt men een onderscheid tussen de oratorische periode (periodus-1) of volzin en de historische; de laatste geeft feiten en omstandigheden.

LIT: Baldick; Lausberg. [G.J. Vis]

oratorium

Term uit de literaire en muzikale genreleer voor een zangstuk bestaande uit koorgedeelten, meestal dramatisch, meer lyrische sologedeelten (aria's, duetten), en recitatieven, veelal episch-verhalend. Het oratorium kwam tot ontwikkeling in de 17e eeuw, de bloeitijd van de cantate, waarmee het oratorium nauw verwant is. Het verschilt ervan doordat het oratorium van oorsprong een geestelijk (maar niet voor de kerkelijke eredienst bedoeld) karakter heeft, meer epiek en dramatiek bevat, en groter van omvang is. Er is nogal wat discussie over de terminologie. Zo is het niet ongebruikelijk om J.S. Bachs *Weihnachtsoratorium* een cyclus van cantates te noemen, evenals het oratorium *De Jaargetijden* (vertaling J. Kinker, 1803) van J. Haydn, omdat ze, in tegenstelling tot het oratorium, niet ononderbroken voortgaan.

Wat de Nederlandstalige oratoriumteksten betreft valt het op dat het genre vooral in Zuid-Nederland gebloeid heeft. Men denke aan *St. Franciscus* (1888), gecomponeerd door E. Tinel op tekst van L. de Koninck, of aan *De Rhijn* (1889) van J. de Geyter op muziek van P. Benoit. Maar geheel onbetuigd liet het Noorden zich nu ook weer niet, getuige het veel geroemde oratorium *Apocalyps* (1948), op bijbelteksten en met muziek van H. Badings. Het oratorium is verwant aan zangspel en opera, maar verschilt ervan doordat het niet scenisch wordt opgevoerd en dus geen muziekdrama is.

LIT: Best; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; Wilpert; E.W. Schallenberg. *Uit de geschiedenis van het oratorium* (1951). [G.J. Vis]

ordo artificialis

Term uit de poëtica voor een gekunstelde, van het natuurlijke chronologisch verloop van de tijd afwijkende, beschrijving van gebeurtenissen. Zo is het in literaire teksten niet ongebruikelijk met een spectaculaire gebeurtenis of dito traumatische ervaring te beginnen (in medias res), waarvan later de voorgeschiedenis verteld wordt.

LIT: Lausberg. [W. Kuiper]

ordo naturalis

Term uit de poëtica voor een natuurlijk chronologisch verloop van de tijd, dit in tegenstelling tot de ordo artificialis, de gekunstelde, de chronologie doorbrekende beschrijving van de gebeurtenissen, bijv. in medias res.

LIT: Lausberg. [W. Kuiper]

organisch expressionisme

Term uit de auteurspoëtica van Paul van Ostaijen, overgenomen door latere literatuurhistorici, voor een fase in zijn artistieke ontwikkeling. De wortels ervan zijn reeds aanwijsbaar in de poëtische opvattingen van Kinker. Deze zag het kunstwerk als een nieuwe schepping (originaliteit), niet onmiddellijk herleidbaar tot het gevoel of de gedachte die er de aanleiding van is geweest (inhoud) en evenmin

samenvallend met de stijl waarin de auteur zich uit (vorm). Nadat Kloos de eenheid van vorm en inhoud had uitgewerkt, was de weg vrijgemaakt voor opvattingen als die van Van Ostaijen over de autonomie van het kunstwerk (autonomiebewegingen). In de fase volgend op die van het humanitair expressionisme verandert zijn werk heel sterk, zoals blijkt uit de bundels *De feesten van angst en pijn* (1918-1921) en *Bezette stad* (1921). Zijn versexterne poëtica loopt hiermee parallel. Van Ostaijen bepleit een organisch expressionisme: zuivere lyriek is het doel, autonome poëzie, die los staat van de biografische persoon van de schepper. Het woord dient in ons onderbewustzijn de herinnering aan de platoonse idee te wekken. Van Ostaijen sluit met deze opvattingen aan bij de richting van de zogenaamde formalisten (Nijhoff, Binnendijk, Marsman) tegenover die van de 'ventisten' (Ter Braak, Du Perron), en situeerde zichzelf daarbinnen op geheel eigen wijze als iemand die een 'in het metafysische verankerd' spel met woorden speelt. Hij illustreert zijn literaire opvattingen vaak door parallellen te trekken met de beeldende kunst en voelt zich verwant met het constructivisme. Men zie hiervoor de beschouwingen in zijn 'tijdschriftbijdragen, lezingen en ongepubliceerde opstellen' (*VW, Proza*, dl. 2, 1979, p. 9-40).

LIT: J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1970), p. 125-184; F. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avant-garde* (1986²), p. 215-270; G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1987), p. 192-197. [G.J. van Bork]

organische metafoor zie impliciete metafoor

originaliteit

Term uit de literaire kritiek voor een kwaliteit die vooral sinds de romantiek hoog genoteerd staat en beschouwd wordt als belangrijke voorwaarde voor goede literatuur en kunst: oorspronkelijkheid.

Oorspronkelijkheid impliceert vrijheid en onafhankelijkheid van de kunstenaar inzake keuze en thematiek (inhoud) en/of literaire vormgeving (vorm); ten aanzien van het werk impliceert originaliteit in ieder geval uniciteit. Als zodanig is het begrip min of meer tegengesteld aan imitatio, hoewel ook in de renaissance regelmatig de nadruk gelegd werd op het belang van een individuele stijl. Hoe minder een auteur epigoon wil zijn en hoe verder hij zich verwijderd houdt van alles wat te maken heeft met conventies, des te groter zal de kans zijn dat hij vernieuwingen toepast die originaliteit verraden. Dat geldt bijvoorbeeld reeds in de renaissance voor anti-idealistische dichters als J. Six van Chandelier, M. van de Merwede en W.G. van Focquenbroch.

De aanhanger van de normatieve poëtica-1 zal minder gemakkelijk origineel werk scheppen dan degene die, in afwijking van een geldende wet, ondogmatisch te werk gaat. Sommige kunstenaars zochten hun oorspronkelijkheid te realiseren in verzet tegen de conventies van de burgerlijke maatschappij, zoals bijv. de bohémien, hetgeen niet altijd hoefde samen te gaan met het scheppen van originele kunst.

Typisch voor het begrip is het 'opvattelijk' karakter ervan. Menigeen - kunstenaar en criticus - spreekt erover en acht originaliteit een positief te waarderen zaak; weinigen zijn echter in staat exact aan te geven bij welke auteur en in welk werk

originaliteit concreet aanwijsbaar is. De originaliteitseis behoort tot het terrein van de literatuuropvattingen en is als zodanig een conventie geworden.

LIT: Cuddon; Fowler; Gorp; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; R. Wellek. *A history of modern criticism*, dl. 1 (1955), p. 109 e.v.; C. de Deugd. *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken* (1966), p. 24 e.v.; G.J. Vis. *Johannes Kinker en zijn literaire theorie* (1967), p. 28-32; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Najaar 1649: Jan Six van Chandelier overnacht in Toulouse; drie anti-idealistische dichters', in: id. (hoofdred.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 255-259; J. Jansen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (1995), p. 160-170. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

origineel

Onder een origineel verstaat men in de literatuurwetenschap een oorspronkelijk werk (originaliteit) dat niet geschreven is in navolging (imitatio) van een voorbeeld. In de reprografie is een origineel een document (een codex, een manuscript of een exemplaar van een boek) waarvan langs fotografische weg een kopie (facsimile) vervaardigd wordt.

LIT: BDI; Best; Metzler; MEW; Wilpert. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

ornatus

Term uit de retorica voor de meest omvangrijke van de vier stijldeugden binnen de elocutio: de stilistische verfraaiing. De stijlmiddelen die daartoe gebruikt kunnen worden zijn talrijk. Ze kunnen onderverdeeld worden in tropen-1 die betekenisverandering of -overdracht bij afzonderlijke woorden teweeg brengen (zoals metafoor, pars pro toto) en stijlfiguren (figurae) die weer te verdelen zijn in figurae verborum of woordfiguren (zoals inversie, enumeratie, annominatio) en figurae sententiarum of gedachtefiguren (zoals antithese, retorische vraag). Tenslotte is er de compositio of woordschikking met syntactische (periode, colon, comma), fonetische (homoeoprophoron) en metrische (versvoeten) implicaties.

LIT: Boven/Dorleijn; Gorp; Lausberg; LdMA; Metzler; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

ossegal

Gal van de os, vroeger gebruikt als reagens om onleesbaar geworden tekst op perkament weer leesbaar te maken. Het resultaat van zo'n behandeling is op korte termijn zeer goed, maar na verloop van tijd worden de behandelde gedeelten diepbruin en nog meer onleesbaar dan ooit. Men is er nog niet in geslaagd om met moderne middelen dit ossegal te verwijderen: veel charters en oorkonden vertonen de gevolgen van ossegalbehandeling.

LIT: *Catalogus Spiegel van behoudenis; restauratie van archivalia* (1973), p. 26. [P.J. Verkruijsse]

Ossianisme

Literair-historische aanduiding voor een rage uit de periode van de vroege romantiek, ontstaan naar aanleiding van de teksten die James Macpherson (1736-1796) maakte onder het mom van vertalingen van het poëtisch proza van de Gaëlsche dichter Ossian (3e eeuw). Deze mystificaties hebben grote invloed gehad op de Duitse Sturm und Drang-beweging, vooral op Herder en Goethe. De populariteit van het pseudo-Noordse primitieve hing samen met het opkomend verzet tegen gevestigde normen. In Nederland is Bilderdijk (*Zangen van Ossian*, 1803-1805) een van de belangrijkste bewerkers geweest van Macphersons Ossianteksten. Hij typeert ze als teksten gekenmerkt door eenvoud en natuur, verhevenheid van gevoelens, tederheid, vurige verbeelding en helderheid van structuur.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Knuvelder, dl. 3 (1975), p. 216; Metzler; Wilpert; Q.W.J. Daas. *De gezangen van Ossian in Nederland* (1961). [G.J. Vis]

ottava rima zie stanza

Oudnederlands

Benaming voor de taalfase van het Nederlands zoals die rond het jaar 1000 bestaat en die in de 12e eeuw overgaat in het Middelnederlands. Het Oudnederlands bestaat uit een verzameling Oudnederfrankische dialecten, te lokaliseren in het gebied vanaf de grote rivieren tot aan de Germaans-Romaanse taalgrens in het zuiden, en het Ingweoons kustdialect, te lokaliseren langs de kust van wat tegenwoordig Vlaanderen, Zeeland en Holland heet. Binnen het Oudnederlands kunnen het Oudvlaams, het Oudbrabants en het Oudhollands worden onderscheiden.

De bronnen voor het Oudnederlands zijn schaars: Oudnederlandse woorden in Latijnse teksten (glossen), bijv. *watriscap* (waterschap); een *probatio pennae* in een Oudwestvlaams dialect; en de fragmentarisch overgeleverde *Wachtendonckse psalmen* in een Oudoostnederlands dialect:

Blithent in mendint thiadi, uuanda thu irduomis folc an rehti, in thiadi an erthon gerihtis

(Psalm 66 of 67:5) Dat de natiën zich verheugen en jubelen, omdat Gij de volkeren in rechtmatigheid richt en de natiën op de aarde leidt. (*Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, ed. Gysseling & Pijnenburg, Reeks II: Literaire handschriften, dl. 1: Fragmenten, 1980, p. 73).

LIT: Laan; M.J van der Wal en C. van Bree. *De geschiedenis van het Nederlands* (1992); J.W. de Vries, R. Willems en P. Burger. *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands* (1993). [H. Struik]

overbetoning of overbetoonde daling

Term uit de prosodie waarmee G. Stuiveling een syllabe aanduidt die, voorkomend in een metrische (metrum) regel, staande op een dalingsplaats, ervaren wordt als een heffing. Hiervoor wordt het notatieteken # boven de syllabe gebruikt. Als voorbeeld geeft Stuiveling de eerste syllabe en de zevende van de regel van Perk 'Klinkt helder op, gebeeld *houwde sonnetten*' (G. Stuiveling 1934, p. 17). Het verschijnsel veroorzaakt antimetrie en treedt vaak op bij accentverschuiving.

LIT: Scott; G. Stuiveling. *Versbouw en ritme in den tijd van '80* (1934); A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963). [G.J. Vis]

overbetoonde daling zie overbetoning

overdrachtelijk taalgebruik zie beeldspraak

overdruk

Afzonderlijke uitgave van een artikel uit een tijdschrift, gewoonlijk voorzien van een omslag met als opdruk 'Overdruk uit ...' en soms ook van een extra nieuwe paginering naast de oorspronkelijke. Het is de gewoonte de auteur van een artikel een aantal overdrukken te bezorgen. Bij de titelbeschrijving dient aangegeven te worden dat gebruik gemaakt is van een overdruk van een artikel door vóór de tijdschrifttitel op te nemen: 'Overdr. uit: ...', bijv. W.G. Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', overdr. uit: *Lingua* 3 (1952-1953), p. 295-308.

LIT: BDI; Brongers; Hiller. [P.J. Verkruijsse]

overgliding

Stijlmiddel binnen de Middelnederlandse literatuur dat gekenmerkt wordt door de overgang van een indirecte rede in de directe rede, bijv.

Daerna teldi [Ferguut] hem [zijn gastheer] te waren
Hoe hi ter roken wilde varen
Den wimpel halen ende den horen:
'Comt mi die swerte ridder tevoren,
ic segt u wel alsonder faelgi,
Ic sal hem leveren battaelgie;'

(*Ferguut*, ed. Rombauts e.a., 1982², vs. 1297-1302).

Het gebruik hangt naar alle waarschijnlijkheid samen met de bedoeling van de dichter zijn verhaal door afwisseling levendig te houden.

LIT: K. Heeroma. *Moriaen, Lantsloot en Elegast* (1973), p. 92-98, 136-140; A.A.M. Besamusca. *Het 'Boec van lanceote'* (1988), p. 79-82; 223-225. [W. Kuiper]

overleveringsgeschiedenis zie tekstgenese

overloop zie enjambement

overlooprijm of kettingrijm

Term uit de prosodie ter aanduiding van die vorm van rijm waarbij de slotklanken van een regel fungeren als rijmvragers en de beginklanken van de direct daarop volgende regel als rijmgever, zoals in:

Heer Schimmelpenninck weet van sparen:
jaren at hij boter, vleesch noch visch!
(G. Gezelle. *Verzameld dichtwerk*, dl. 3, 1981, p. 281).

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

overloopteken

Door G.A. van Es in zijn *Walewein*-editie geïntroduceerde benaming voor de middeleeuwse 'coma': een leesteken (interpunctie) aan het eind van een versregel, bestaande uit een punt met daarboven een omgekeerde komma (punctus elevatus), (al of niet) in combinatie met een punctus (punt) in de daaropvolgende versregel.

Voor degene die de tekst voordraagt, is dit leesteken een signaal, dat de voordrachtstoon niet moet dalen, omdat de zin op de volgende versregel nog verder gaat (enjambement), en dat er doorgelezen moet worden tot aan de punt in de volgende versregel of tot aan het einde van de volgende versregel, waar overigens zelden een punt staat. Bijv.

Jouwe Ysabele die scone
Heeft ju bi [subtylen] engiene.
Verraden. ju staet te ghesciene
Groten ramp ende swaer verlies
(Pieter en Penninc Vostaert. *De jeeste van Walewein en het schaakbord*. Ed. G.A. van Es (1957), dl. 1, p. 234, vss. 8010-8014).

Een betere benaming zou wellicht 'doorleesteken' zijn.

LIT: Pieter en Penninc Vostaert. *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert. Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw*, uitg., verklaard en ingel. door G.A. van Es, 2 dln. (1957), p. 431-458; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²), p. 52-55. [H. Struik]

overslaan zie formaatmaken

oversprong zie enjambement

oxymoron

Term uit de stilistiek ter aanduiding van een bijzondere vorm van antithese, en wel een antithese per afzonderlijk woord. In deze contradictio in terminis, vaak in de vorm van een contradictio in adiectio, gaat tussen de twee leden van de antithese een intellectuele paradox schuil.

Bijv.: 'hoorbare stilte'; 'jeugdige grijsaard'. De notie van het toegevoegde adjectief (de adjectiva 'hoorbare' en 'jeugdige') is strijdig en vormt een contradictie met de notie van de andere term (de substantieven 'stilte' en 'grijsaard').

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

ozalidproef

Drukkersterm voor de laatste drukproef voordat de definitieve drukplaten voor de offsetpers (offset) gemaakt worden. De ozalid bestaat uit een lichtdruk- of diazotypie-kopie op papier van de gefotografeerde en op film gemonteerde pagina's: de te drukken delen zijn wit en het wit van de pagina is zwart. Vaak is deze laatste proef de eerste mogelijkheid voor de auteur van het desbetreffende boek om te controleren of alle illustraties op de juiste plaats zijn opgenomen.

LIT: BDI; Hiller. [P.J. Verkruisje]

P

paasspel

Vorm van liturgisch drama ontstaan uit de tijdens de liturgie gezongen quem queritis-troop. Dit kleine onderdeel van de paasviering wordt wel gezien als de bakermat van het geestelijk drama in de Middeleeuwen. In de loop der eeuwen werden daar steeds meer elementen aan toegevoegd. Wat oorspronkelijk een symbolische uitbeelding van één essentieel moment van het hele gebeuren was, groeide uit tot een volledige dramatisering van het hele paasverhaal.

Volgens deze inmiddels achterhaalde, maar hardnekkige theorie zou het geestelijk drama zich via het liturgisch drama ontwikkeld hebben uit de in de kerk gezongen tropen-2, nadat er eeuwen geen toneel gespeeld was. Waarschijnlijker is echter dat er altijd toneel gespeeld is, zij het dat daar voor de periode van de 5e tot de 10e eeuw weinig bewijzen van zijn overgeleverd. Dit toneel is uiteindelijk ook weer een rol in de kerk gaan spelen om het vertelde te veraanschouwelijken.

Van het (semi-)liturgische paasspel moeten wel 500 lezingen bekend zijn geweest in de 10e tot 12e eeuw. In de 14e en 15e eeuw wordt het Latijnse paasdrama nog veel gespeeld, na 1500 neemt het aantal opvoeringen af, maar het spel handhaaft zich tot in de 18e en 19e eeuw.

Een voorbeeld van een semi-liturgisch paasspel van Nederlandse bodem is het Latijnse *Maastrichts paasdrama* (ed. Smits van Waesberghe, [1953²]), p. 63-85) uit de 12e of 13e eeuw. Men moet dit stuk niet verwarren met het Nederduitse *Maastrichtse paasspel* (ca. 1350) dat in de buurt van Keulen is ontstaan, maar zijn naam dankt aan het feit dat het handschrift uit een klooster bij Maastricht afkomstig is.

De paasspelen gaven aanleiding tot het ontstaan van de kerstspelen, die soms woordelijk aan de eerste herinneren. In plaats van de bij het graf gezongen tekst: Quem queritis in sepulchro?, luidt de zang dan bijvoorbeeld 'Quem queritis in praesepe?' (praesepe = kribbe).

Vanwege de inhoud, waarin het lijden van Christus centraal staat, is er een duidelijk verband met het passiespel.

Ook later werden nog paasspelen geschreven. Zo publiceerde M. Nijhoff in *Het heilige hout* (1950) een paasspel onder de titel *De dag des heren*.

LIT: Best; Laan; LdMA; Metzler; Wilpert; J. Smits van Waesberghe. *Muziek en drama in de Middeleeuwen* [1953²]; B. Hunningher. *The origin of the theater* (1955); W.N.M. Hüsken. 'In Dendermonde wordt in de Paasdagen een Verrijzenisspel gespeeld; kerkelijk drama in de volkstaal', in: R. Erenstein (hoofred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 24-29. [H. Struik]

pagina zie bladzijde

paginering

De nummering van de bladzijden in een (gedrukt) boek. In het middeleeuwse handgeschreven boek (codex) was het de gewoonte de bladen-2 te nummeren (foliëring). Deze laatste methode werd in de beginperiode van de boekdrukkunst ook nog toegepast, maar verdwijnt geleidelijk in de 16e eeuw.

Bij het pagineren worden de recto-zijden van een blad oneven genummerd en de verso-zijden even, zodat in een opening een even pagina altijd links zit en een oneven pagina altijd rechts. De plaats van de paginering op de pagina vertoont grote

verschillen: de nummers kunnen in de kopregel worden opgenomen, zowel links als rechts als in het midden, of op dezelfde posities in het staartwit.

In de periode dat de katernen van katernsignaturen voorzien worden, besteedt men in de zetterij duidelijk minder aandacht aan een correcte paginering: in zeer veel boeken uit de handpersperiode wemelt het van onjuiste paginanummers. Deze afwijkingen dienen door de analytisch bibliograaf in een paginaformule gesignaleerd te worden, waarbij niet-gepagineerde bladzijden uit het voorwerk tussen rechte haken worden opgenomen en niet geplaatste cijfers uit de paginareeks cursief worden gezet. De formule: [8] 1-4 5-60, betekent dat er 8 ongenummerde pagina's voorafgaan aan de paginareeks van 60 bladzijden waarvan de eerste vier cijfers niet geplaatst zijn.

Vanaf de 18e eeuw wordt het de gewoonte het voorwerk te nummeren met romeinse cijfers.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 52, 332; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 166-167; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 361-362. [P.J. Verkruijsse]

paleografie

De wetenschap die zich bezighoudt met de bestudering van oud schrift en oude lettervormen (letter). Aan de hand van door oefening verworven kennis is de paleograaf in staat oud schrift te ontcijferen (transcriptie), de opeenvolgende stadia te herkennen en vervolgens dat schrift te dateren en localiseren. Binnen de neerlandistiek is de paleografie van belang voor de tekstgenese en als zodanig een onderdeel van de codicologie en de manuscriptologie.

De paleografie ontstond in de 17e eeuw als nevenproduct van de diplomatiek of oorkondeleer door de publicatie van Jean Mabillon, *De re diplomatica* (1681). B. de Montfaucon bouwde deze wetenschap verder uit in zijn *Palaeographica graeca* (1708). Vanaf 1821 vindt de paleografie tal van vooraanstaande beoefenaars aan de Parijse École des Chartes. Ludwig Traube bracht begin 20e eeuw de paleografie in een breder cultuur- en kunsthistorisch kader. Daardoor is binnen de codicologie het accent steeds meer komen te liggen op de studie van randversieringen en op grond daarvan te onderscheiden schrijfscholen en minder op het schrift. Niettemin is op dat laatste terrein het werk van Léon Gilissen, *L'expertise des écritures médiévales* (1973), van groot belang.

Voor de periode na de Middeleeuwen valt de aandacht meer op de kalligrafie van de 16e- tot 18e-eeuwse schrijfmeesters dan op het gewone gebruiksschrift. Alleen het handschrift van Constantijn Huygens is diepgaand bestudeerd door H.M. Hermkens: *Handleiding bij het lezen van Huygens' schrift* (gewijzigde uitgave (1984) als bijlage bij de uitgave van Constantijn Huygens' *Trijntje Cornelis*).

De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta (BNM) van Willem de Vreese is voor de middeleeuwse paleografie een onvoltooid maar een niet te overschatten apparaat. De zogenaamde paleografische a.l.s.en kan men zien als een poging het Nederlandse schrift in zijn ontwikkeling te tonen.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Hiller; MEW; Scott; W. Lampen. *De betekenis der palaeographie als wetenschap* (1932); J.L. van der Gouw. 'Enige problemen van de Nederlandse palaeografie', in: *Nederlands Archievenblad* 62 (1957-1958), p. 17-28; G.I. Lieftinck. *Paleografie en handschriftenkunde* (1963); A. Gruijs. *Codicologie of boek-archeologie? Een vals dilemma* (1971); J.P. Gumbert. *Schrift, codex en tekst. Een rondgang door paleografie en codicologie* (1974); J.L.

van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988); J.A.A.M. Biemans. 'Willem de Vreese en de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta', in: *Literatuur* 6 (1989), p. 93-101. [P.J. Verkruijsse]

paleotypie

Specialisme binnen de analytische bibliografie dat zich bezighoudt met de bestudering van de drukletter (letter) uit de periode vanaf de prototypografie, incunabel en postincunabel tot in de 18e eeuw. De inventarisatie en classificatie van het oude letter- en siermateriaal kan het mogelijk maken drukwerk uit die periode aan een bepaalde drukkerswerkplaats toe te schrijven. Voor de 15e en 16e eeuw is dit werk verricht door respectievelijk W. en L. Hellinga en H.D.L. Vervliet.

LIT: B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942); W. & L. Hellinga. *The fifteenth-century printing types of the Low Countries* (1966); H.D.L. Vervliet. *Sixteenth century printing types of the Low Countries* (1968); Ch. Enschedé. *Typefoundries in the Netherlands* (1978²); H. Borst, C. van der Kogel, P. Koopman e.a. 'Wonen in het Woord - Leven in de letter; analytische bibliografie en literatuurgeschiedenis', in: *Literatuur* 5 (1988), p. 332-341. [P.J. Verkruijsse]

palilogie

Vorm van repetitio waarbij een woord of een zinsdeel wordt herhaald om er de nadruk op te leggen. Woord- en zinsdeelherhaling vindt men respectievelijk in vers 1 en vers 3 van de volgende strofe van P. van Ostaijen:

Danseresje, danseresje,
Zoveel honderd in de maand,
Word prinsesje, word prinsesje
Tegen zoveel in de maand.
(*VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 11).

Soms heeft de palilogie de vorm van een anadiplosis.

LIT: Buddingh'; Cuddon; Lausb.; Preminger; Wilpert. [G.J. Vis]

palimpsest

Opnieuw beschreven perkament nadat de inkt verwijderd is door die af te wassen dan wel af te krabben (rasuur). Vaak ging het hierbij om toendertijd waardeloos geachte teksten, bijv. oude liturgische teksten na een hervorming, of rechtsteksten die verouderd waren. Men herhaalde bij deze behandeling een deel van het proces dat bij de productie van perkament gehanteerd werd. Men maakte het perkament wat vochtig, schuurde het met puimsteen en wreef het in met kalk. Hierna was het perkament weer geschikt om te beschrijven.

In de Middeleeuwen werd een palimpsest 'charta rasa' of 'charta deletica' genoemd. Dergelijke palimpsestbladen werden gedurende de hele Middeleeuwen

gebruikt en men heeft er belangrijke, verder geheel verloren gegane teksten op teruggevonden, omdat met behulp van infrarood- en ultraviolet licht de verwijderde tekst vaak nog leesbaar te maken is.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert; W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1958⁴), p. 299-317; J.M.M. Hermans & G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 18-20. [H. Struik]

palindroom

Woord of zin die ook van achteren naar voren gelezen kan worden zonder dat er iets aan de betekenis verandert. Woordvoorbeelden zijn: lepel, pop, parterretrap. Voorbeelden van zinnen: 'Taaï gal, plagiaat' of 'Koot, mannen, nam ei; Bie, mannen, nam 't ook'. Sommigen rekenen er ook omkeerbare woorden of zinnen onder waarbij wel betekenisverandering optreedt, zoals 'neger' en 'regen'.

Vergelijkbaar met het palindroom is het kreeftgedicht.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; Drs. P. *Ons knutselhoekje* (1975); Battus. 'Mooi dit idioom', in: *Hollands Maandblad* (1978-1979) 373, p. 15-17. [G.J. van Bork]

palinodie

Aanduiding voor een gedicht waarin een auteur herroept wat hij in een eerder gedicht heeft gezegd. Als vorm van zelfkritiek (poëtica-3) kan een dergelijk gedicht in allerlei gedaanten voorkomen, bijv. in die van de parodie, zoals het geval is met Kinkers werk *De menschheid in 't Lazarushuis* (1801) waarin hij zijn *Eeuwfeest* (1801) belachelijk maakt. Soms is het bedoelde verworpen gedicht gefingeerd of in ieder geval niet concreet aanwijsbaar, zoals in 'De schrijver':

Op deze plek heeft een gedicht gestaan.
't Beviel me niet. Toen ik het op wou knappen
toen bleef er, toen mijn pen begon te schrappen,
per slot van rekening geen woord van staan.
[...]
Het was vooral triest door de trieste grappen.
Neen, het was goed noch slecht, er was niets aan.
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 406).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

Palmerijnromans

Cyclus van Spaanse 16e-eeuwse ridderromans rondom de figuur van Palmerin, geschreven naar het voorbeeld van de Amadisromans. De eerste Palmerijnroman, *Palmerin de Oliva*, verscheen in 1511. Via de Franse navolging *Amadis de Gaule*

is de Palmerijnstof waarschijnlijk in de Nederlanden doorgedrongen: de oudst bekende druk verscheen in 1613 te Arnhem bij Jan Lanszen: *Een seer schoone ende ghenoechelicke historie vanden alder-vroomsten ende vermaertsten ridder Palmerijn van Olijve*. Bredero ontleende er zijn stof aan voor *Rodd'rick ende Alphonsus* (nl. caput 105), *Griane* (caput 1-11, 89-91, 94-96 en 98) en *Stommen Ridder* (caput 68-79).

LIT: MEW; J.J. O'Connor. *Amadis de Gaule and its influence on Elizabethan literature* (1970). [P.J. Verkruijsse]

pamflet-1, vliegende bladen of vlugschrift

Algemeen verspreid geschrift dat een concreet feit, dat tot op één jaar nauwkeurig bepaald kan worden, beschrijft of bespreekt of dat in nauw verband met een zodanig feit gedrukt of op een andere manier vermenigvuldigd en uitgegeven is in de tijd waarin genoemd feit voorviel.

Sinds de uitvinding van de boekdrukkunst was het mogelijk om snel en op grote schaal actuele berichten te verspreiden in beknopte vorm, dus voor een geringe prijs. Deze pamfletten, vlugschriften of vliegende bladen waren vaak op plano-vellen gedrukt, verschenen dikwijls anoniem (tenzij het een min of meer officiële overheidspublicatie betrof) en zonder drukkersadres en werden op straat uitgevent door marskramers. Het pamflet met actualiteitswaarde (bekendmakingen van de overheid, nieuwsberichten) is de voorloper van het dagblad. Al vrij snel krijgt het pamflet behalve een actuele ook een polemische (polemie) inhoud (pamflet-2).

Grote collecties pamfletten bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (catalogus door W.P.C. Knuttel, 1978²), de Universiteitsbibliotheek Gent (de collectie- Meulman, gecatalogiseerd door J.K. van der Wulp, 1866-1867), in de Thysiana en de Universiteitsbibliotheek Leiden (catalogus door L.D. Petit en H.J.A. Ruys, 1882-1934), in de boekerij van de Remonstrantse Kerk te Amsterdam (catalogus door H.C. Rogge, 1862-1866), in de Universiteitsbibliotheek Groningen (catalogus door G. van Alphen, 1944), in de Universiteitsbibliotheek Utrecht (catalogus door J.F. van Someren, 1915-1922), in de Provinciale Bibliotheek Middelburg (catalogus door W.C. Zijlstra, 1994) en in de Bibliotheek Arnhem (catalogus door M.W. Huiskamp, P.J. Boon en R.L.M.M. Camps, 1995). P.A. Tiele beschreef de verzameling van Frederik Muller in de *Bibliotheek van Nederlandse pamfletten* (1858-1861).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; P. Fredericq. *Het Nederlandsche proza in de 16e-eeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten* (1907); N.B. Tenhaeff. *Pamfletten. Engelsch-Hollandsche waardeering in de 17e eeuw. Een parallel tot moderne oorlogslitteratuur* (1917); O. Giraldo. 'Van pamflet en traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht', in *Handelingen van het 26e Vlaamse Filologencongres* (1967), p. 536-546; P.A.M. Geurts. *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584* (1983³); C.E. Harline. *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (1987). [P.J. Verkruijsse]

pamflet-2, libel, paskwil, schimpschrift, schotschrift of smaadschrift

De vernieuwingsbewegingen van na de uitvinding van de boekdrukkunst ontdekten al snel dat de drukpers ook voor propagandistische doeleinden gebruikt kon worden. Verspreiding op grote schaal van nieuwe ideeën was mogelijk door middel van goedkoop en weinig omvangrijk drukwerk, dus via pamfletten. Het pamflet (pamflet-1) ontwikkelde zich tot schotschrift, waarin vaak uiterst felle polemieken gevoerd werden over met name godsdienstige en politieke onderwerpen in de 16e tot en met 18e eeuw. In de 19e eeuw neemt de brochure (brochure-2) de plaats in van het pamflet; in de 20e eeuw leeft het weer op door politieke (wereldoorlogen) en maatschappelijke (Provo) gebeurtenissen.

Het pamflet kan nu eens lijken op een traktaat, dan weer op een hekeldicht of satire of een politieke prent. Ook de grens met de gelegenheidspoëzie is soms niet scherp te trekken. De dialoog leent zich bijzonder goed voor het leveren van kritiek; populair waren de zgn. schuitpraatjes. De omvang blijft vaak niet beperkt tot een plano, maar kan uitdijen tot één of meer katernen.

Veel pamfletten zijn - zoals meer gelegenheidsdrukwerk - niet of in slechts weinige exemplaren bewaard gebleven.

Grote collecties pamfletten bevinden zich in openbaar bezit (zie onder pamflet-1).
LIT: Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; P. Fredericq. *Het Nederlandsche proza in de 16e-eeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten* (1907); N.B. Tenhaeff. *Pamfletten. Engelsch-Hollandsche waardeering in de 17e eeuw. Een parallel tot moderne oorlogslitteratuur* (1917); O. Giraldo. 'Van pamflet en traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht', in *Handelingen van het 26e Vlaamse Filologencongres* (1967), p. 536-546; P.A.M. Geurts. *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584* (1983³); C.E. Harline. *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (1987). [P.J. Verkruijsse]

panegyriek zie lofrede

panoramische vertelwijze

Term uit de verteltheorie voor een tekstuele presentatie van een groot ruimtelijk overzicht van de materiële situatie waarin de lezer zich dient te verplaatsen. De panoramische presentatie is een vorm van het fysisch perspectief, evenals de scenische presentatie. Van deze laatste verschilt de panoramische vertelwijze doordat het niet om een eenmalige gebeurtenis gaat. Men zou ook kunnen zeggen: de panoramische vertelwijze is, door het ontbreken van de factor vertelde tijd, verwant aan de schets, terwijl de scenische vertelwijze dichter bij het verhaal-1 staat. De panoramische vertelwijze wordt bij voorkeur gebruikt bij de auctoriale vertelwijze, omdat de alwetende verteller bij uitstek in staat is om een totaalblik op de situatie te geven. Een goed voorbeeld ervan treft men aan in Hildebrands novelle *Teun de Jager* (1840), waarin een panorama van het Hollandse duinlandschap geschilderd wordt waarin de tragedie zich zal voltrekken.

LIT: Bergh; Boven/Dorleijn; Cuddon; Herman/Vervaeck; Lodewick; Scott. [G.J. Vis]

pantoen zie pantoum

pantomime

Dramatische voorstelling waarbij spelers zonder woorden hun rol door beweging van gelaat en lichaam tot uitdrukking brengen. In het 17e-eeuwse Frankrijk waren de pantomimen balletten, uitgevoerd door gemaskerde personages. Pantomimen werden soms gebruikt als basis voor zangspelen. In de 20e eeuw nemen ballet, revue en stomme film elementen van de pantomime over.

Sommigen beschouwen pantomime synoniem met mime. Anderen wijzen op het feit dat mime zich beperkt tot kluchtig gebarenspeel, weer anderen benadrukken in de moderne Franse mime (school van Decroux) het belang van het lichaam (handen en gezicht zijn bijzaak) en het feit dat de pantomime een nabootsing is, tegenover de mime als zelfstandige kunstvorm.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Gorp; De Leeuwe/Uitman; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

pantoum, pantoen of pantoun

Term uit de genreleer ter aanduiding van een van oorsprong Maleise dichtvorm bestaande uit kwatrijnen. Elke strofe wordt voor de helft in de volgende herhaald en wel zo dat vs. 2 en vs. 4 van de eerste strofe fungeren als vs. 1 en vs. 3 van de tweede strofe, enz. In het laatste kwatrijn is de tweede regel dezelfde als vs. 3 van strofe 1, en is de slotregel gelijk aan vs. 1 van strofe 1. Het is dus een cyclisch gedicht.

Het genre vertoont verwantschap met het ketendicht en enigermate ook met de sonnettenkrans. Wat de klank betreft heeft het twee kenmerken: het rijmschema is abab/bcbc etc., en binnen de regels vindt men vaak assonance. In de Nederlandse letterkunde is het genre o.a. beoefend door Pol de Mont, Hélène Swarth en Theodor Holman.

Als voorbeeld volgt hier het begin van het gedicht 'Pantoum voor Drs. P' van Holman (waarbij de assonanties overigens ontbreken):

Het is toch zo'n aardige man.
Graag maak ik voor hem een pantoum.
Ik weet wel dat ik het niet kan,
maar misschien verschaft het mij roem.

Graag maak ik voor hem een pantoum,
Al is het wel *erg veel* gezwoeg.
Maar misschien verschaft het mij roem
En houdt het mij ook uit de kroeg.
(*Een feestelijk cahier voor Drs. P.*, 1979, p. 8).

LIT: Buddingh; Cuddon; Gorp; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

pantoun zie pantoum

paper

Term uit de wereld van de wetenschappelijke congressen, waarmee gewoonlijk een vrij korte verhandeling wordt aangeduid die gehouden wordt, al dan niet in parallelsessies, tussen de meer belangrijke lezingen door. Vaak dient een paper (op papier!) tevoren aangemeld en opgestuurd te worden aan de congresorganisatie. [P.J. Verkruijsse]

paperback

Gebrocheerd (brochieren) of genaaid boek waarbij het omslag tegen de rug geplakt is (lumbecken), dat door die productiewijze en door zijn grote oplage goedkoop is, dat gewoonlijk deel uitmaakt van een serie en dat niet kleiner mag zijn dan ongeveer 20 x 12,5 cm. Is het formaat kleiner dan spreekt men van een pocketboek. Het terminologisch onderscheid is typisch Nederlands, maar wordt ook hier niet altijd strikt aangehouden: zo zijn de Literaire Reuzenpockets van de Bezige Bij eigenlijk paperbacks.

Bekende paperbackreeksen zijn verder de Grote ABC van de Arbeiderspers, de serie Meulenhoff Editie, de Grote Manteau Paperbacks, de Born Paperbacks en Nijgh & Van Ditmar's Paperbacks.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; MEW; P. Schreuders. *Paperbacks, U.S.A.* (1981); H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 204-205; S. Hubregtse. 'Nederlandse pockets verzamelen', in: *De Boekenwereld 3* (1986-1987), p. 79-90. [P.J. Verkruijsse]

papier

Door kunstmatige vervilting uit plantaardige vezels vervaardigde substantie. De uitvinding van het papier maken moet gesitueerd worden in de 1e eeuw in China en heeft zich in de 8e eeuw via de Arabieren verbreid tot in Spanje in de 12e eeuw. Er kwamen vervolgens papiermolens in Italië (vanaf 1270), Frankrijk (1348), Duitsland (1390) en de Nederlanden (Hoei 1405; Dordrecht pas in 1586). Door de uitvinding van de boekdrukkunst nam de vraag naar papier sterk toe. De Nederlandse papierindustrie concentreerde zich uiteindelijk in de Zaanstreek en op de Veluwe.

Papier werd gemaakt van in stukken gesneden lompen, die met toevoeging van water fijngestampt worden. De zo ontstane pulp komt in een grote kuip terecht waaruit de papiermaker met een schepvorm schept. Op de van metaal draadgaas vervaardigde bodem van de vorm (deze draden leveren de kettinglijnen in het papier), waarin ook het watermerk wordt gevlochten, blijven de vezels achter terwijl het water wegloopt. Door op de juiste manier de vorm te schudden ontstaat een hecht vel. Het vel wordt op een stuk vilt gelegd en zo wordt om en om met vellen vilt en papier een stapel gemaakt van ongeveer 120 vel die onder de papierpers van water ontdaan

wordt. Daarna worden de vellen te drogen gehangen en na het drogen in een lijmbad gedompeld en gesatineerd (gladgeklopt).

Midden 19e eeuw vond Friedrich Keller een oplossing voor het zo langzamerhand nijpende grondstoffentekort: het bleek mogelijk papier te maken uit lompen en houtslipsel. In 1866 ontdekte Benjamin Tilghman dat het gebruik van lompen niet meer nodig was: hout kon worden omgezet in cellulose door het te koken in een zwavelkalkoplossing. De laatste tijd blijkt dat het 19e-eeuwse houthoudende papier sterk aan verval onderhevig is waardoor gehele collecties verloren dreigen te gaan. Naast hout werden stro en espartogras belangrijke papiergrondstoffen. Het vervaardigen van papier in talrijke soorten, gewichten en formaten is na 1801 geheel gemechaniseerd via langzeefpapiermachines die tot 1000 meter papier per minuut produceren, opgerold op grote rollen. Voor de drukker is de loopricting van de papierbaan van grote betekenis; die moet evenwijdig zijn aan de rug van het boek i.v.m. uitzetten en krimpen bij vochtig worden.

In de analytische bibliografie is de papierbeschrijving het meest problematische onderdeel, omdat watermerken vaak slecht te herkennen zijn en de afmetingen van een vel slechts bij benadering te reconstrueren.

Belangrijke papiercollecties zijn de Labarre-collectie in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam en de collectie-Voorn in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag. In Nederland zijn nog papiermolens in bedrijf in het Openluchtmuseum te Arnhem en in molen De Schoolmeester te Zaandijk.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; A. Blum. *Les origines du papier, de l'imprimerie à la gravure* (1935); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 57-77, 214-230; C.F.J. Schriks. *Neem nou papier...; een kleine historie over de uitvinding van het papier* (1983); A.C. Schuytvlot. *Papier in de U.B.A.* (1984); H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 44-63. [P.J. Verkruisje]

parabel, gelijkenis of parabola

Vorm van epiek bestaande uit een verhaal-1 dat in de vorm van een vergelijking of allegorie een les (didactische literatuur) wil geven. De oudste en meest bekende voorbeelden van parabels vindt men in de bijbel (gelijkenis van de zaaier, gelijkenis van de barmhartige Samaritaan e.v.a.). Gedurende de Middeleeuwen werd de parabel nagevolgd in de vorm van het exempel. Erasmus (1466?-1536) publiceerde na zijn succusvolle spreekwoordenverzameling *Adagia* in 1514 een bundel vergelijkingen, de *Parabola*.

Een bekend voorbeeld uit de Nederlandse letterkunde is de parabel van de Japanse steenhouwer van Multatuli.

Als 'voorbeeldgeval' is de gelijkenis verwant aan het exemplum. Als vorm van wijsheidsliteratuur is de parabel vergelijkbaar met de gnome-2, de fabel-1 en de sententia.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Gorp; Laan; Lausberg; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

parabola zie parabel

paradox

Stijlfiguur, afkomstig uit de logica, behorend tot de gedachtefiguren, waar een tweeledigheid (vgl. contentio) als tegenstelling (antithese) is ingebouwd. De paradox heeft de vorm van een tegenstrijdigheid, maar deze is oplosbaar (vgl. oxymoron). Een voorbeeld van zo'n schijnbare tegenstrijdigheid is het bijbelse 'niets hebbende, alles bezittende' (2 Cor. 6:10). De paradox kan ook voorkomen als hoofdthema van een (deel van een) literair werk. Zo is Erasmus' *Lof der zotheid* (1509) gebaseerd op het principe dat de meest dwaze mens ook de meest wijze is. In de romantiek - met zijn voorkeur voor individuele vormgeving van individuele gevoelens en fantasieën - floreerde de paradox in allerlei genres en situaties, o.a. bij Multatuli:

Ieder ziet hier dat ik geen schrijver ben.
(*Ideën*, dl. II, 1880, 6, p. 85).

Bij Menno ter Braak is de paradox een geliefd stijlmiddel om aan de 'gefixeerde' of 'versteende' vormen die aan taal eigen zijn te ontkomen. In zijn werk zijn dan ook tal van paradoxen aan te wijzen. Zo legt hij zijn fictieve gesprekspartner in *Van oude en nieuwe christenen* de volgende paradox in de mond:

Gijsbertus. Ik kan mij dus veroorloven je met geklets te vervelen, want mijn geklets zal je beste inspiratie en de verveling zal je amusement zijn.
Wat denk je van déze paradox?
(*VW*, dl. 3, 1949, p. 197).

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.J. Oversteegen. *De redelijke natuur. Multatuli's literatuuropvatting* (1987), p. 38 e.v.; R. Landheer. 'Wat is het specifieke van lexicale paradoxen?', in: *Corpusgebaseerde woordanalyse* (1987), p. 125-135. [G.J. Vis/G.J. van Bork]

parafrase

Term uit de retorica voor een oefening in het met andere woorden weergeven van een voorbeeldtekst, ook in een ander genre, bijv. het overbrengen van poëzie naar proza of omgekeerd. De redenaar of auteur kon hiervan voordeel hebben bij de inventio en elocutio en de parafraseoefening kon bijdragen aan de beheersing van een vrijere vorm van imitatio.

In de renaissance zijn veel parafrases gemaakt op de Spreuken van Salomo en de Psalmen, bijv. door Johan de Brune de Oude: *Proverbia, of, de spreucken van Salomon: nu eerst uyt de Hebreusche in onse Neder-duytsche tale over-gheset, ende in alle duystere plaetsen uyt-gheleghet, ende verklaert* (1619).

Later heeft parafrase uitsluitend de betekenis gekregen van het in andere woorden weergeven van een moeilijke tekst om die te verduidelijken.

Reeds bij de Romeinen was er een discussie (Crassus versus Quintilianus) over de mogelijkheid, respectievelijk toelaatbaarheid van parafraseren, omdat het gebruik van synoniemen toch nooit de inhoud van de te parafraseren tekst kan dekken. In de beweging van de New Criticism uit de eerste helft van de 20e eeuw keert deze discussie terug: Cleanth Brooks heeft het in zijn *The well wrought urn* (1947²) over 'the heresy of paraphrase'.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

paragoge

Term uit de retorica voor een van de mogelijkheden van metaplasmus, nl. het toevoegen van letters of een lettergreep aan het eind van een woord ten behoeve van het juiste metrum in poëzie of een welluidender formulering in proza, bijv. de verbogen vorm 'zonne' in vs. 78 van Vondels *Lucifer* (1654, WB-ed., 1931, dl. 5, 601-696), die hij hier omwille van het metrum gebruikt in tegenstelling tot de normale vorm 'zon':

De dau ververschtze 's nachts. het ryzen en het dalen
Der *zonne* weet zijn maet, en matight zoo haer stralen

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

paragraaf

Een van de hiërarchische, organisatorische niveaus waarop een prozatekst onderverdeeld kan worden, van groot naar klein: volume, deel, hoofdstuk, paragraaf, alinea, zin enz. Een paragraaf wordt in de tekst meestal weergegeven door een regel wit, soms door een apart typografisch teken in de marge (paragraafteken). De alinea is gewoonlijk een deelstructuur van de paragraaf.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; LdMA; Metzler; Shipley; Wilpert; J. Renkema. *Schrijfwijzer* (1993⁶), p. 45. [H. Struik]

paragraafteken

Term uit de paleografie en codicologie. In middeleeuwse handschriften treft men regelmatig paragraaftekens aan, meestal in de gedaante van een hoofdletter C met een verticale streep er doorheen (¶). Hun oorspronkelijke functie is die van ondersteuning van de voordracht geweest, met name door het markeren van de directe rede op plaatsen waar een voorlezer gemakkelijk in de fout zou kunnen gaan. Toen men er meer en meer toe overging zelf te lezen, kreeg het paragraafteken een structurerende functie, vergelijkbaar met die van de lombarde. Waar het paragraafteken strikt structurerend gebruikt wordt, komt ook wel het semiparagraafteken voor. In eenvoudige handschriften zette de kopiist de rode paragraaftekens doorgaans zelf. In meer luxueuze codices was het de rubricator (rubricatie) die de rode of afwisselend rood-blauwe paragraaftekens zette aan de hand van door de kopiist geplaatste representanten. Tegenwoordig gebruikt men het paragraafteken (§) in combinatie met een doorlopende nummering vooral in handboeken en in juridische en wetenschappelijke teksten.

LIT: BDI; W. Kuiper. 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 50-85. [W. Kuiper]

paragram

Opzettelijke verschrijving - vaak met schertsende bedoeling - door verandering van een of meer letters in een woord. Zo omschreef de rechtse pers het duo Van Kooten en De Bie als 'Van Klooten en Debiel'. Maar er zijn ook nettere voorbeelden zoals 'modernisme' (modernisme).

Anders dan bij het anagram hoeven bij het paragram in de herschikking niet alle letters van het origineel terug te keren. Dit biedt mogelijkheden in de richting van contaminatie en portemanteau.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

paraleipsis zie praeteritio

paralipomena

Dat wat vergeten of weggelaten werd. Onder deze aanduiding publiceert men wel aanvullingen bij reeds eerder verschenen werk. De naam wordt bijv. gebruikt in de bijbel (Septuagint) voor de publicatie van de Kronieken die als aanvulling op het boek Koningen worden beschouwd. Harry Mulisch publiceerde een verhaal 'Paralipomena Orphica' in de bundel van die naam (1970).

In de editiewetenschap gebruikt men de term voor 'eenheden die in een zekere, hetzij tekstuele, hetzij productionele relatie staan tot de teksten die tot de ontwikkelingsgeschiedenis van een werk behoren, maar die geen stadium vormen binnen de tekstontwikkeling vanwege het ontbreken van "productionele" dan wel tekstuele verwantschap' (Dorleijn). Gewoonlijk betreft het werkaantekeningen (klad) van een auteur.

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; Mathijssen; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

parallellie

Term uit de literatuurwetenschap door sommigen gebruikt als synoniem van Jakobsons begrip equivalentie. Men verwarre dit begrip niet met het parallellisme, dat een mogelijke vorm is van equivalentie, en dus een onderdeel van parallellie.

LIT: Boven/Dorleijn; K. Beekman en F. de Rover. *Literatuur bij benadering* (1987), p. 35. [G.J. Vis]

paralellisme

Term uit de stilistiek voor die vorm van herhaling waarbij twee zinnen of zinsdelen in syntactisch opzicht gelijk lopen, vaak ondersteund door andersoortige herhalingsvormen, bijvoorbeeld de repetitio, of vormen van klankherhaling (in ritme of rijm):

Looft, alle volken, looft den Heer, / roemt, alle naties, roemt zijn eer
(*Liedboek voor de kerken*, 1973, p. 202).

Kern van het paralellisme is de herhaling van de grammaticale structuur (hier: persoonsvorm, aangesproken persoon, object). Ondersteuning op andere niveaus vindt men in dit geval door de semantische correspondentie tussen 'looft' en 'roemt' en tussen 'volken' en 'naties', door de repetitio van 'alle', door de ritmische herhaling (-, -.-, -.-) en door het rijm ('Heer'/'eer').

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

parenthese

Aanduiding voor een stilistisch verschijnsel behorend tot de woord- en zinfiguren, bestaande uit een tussenzin, in het bijzonder die welke buiten het syntactisch verband is geplaatst, vaak tussen streepjes of haakjes.

Bijv.:

Ik zorg - want het is stil en de straat nauw - gelijke tred met Awater te houden
(M. Nijhoff. *VG*, 1974⁴, p. 221).

Sommigen beschouwen de parenthese als een gedachtefiguur. In afgeleide zin wordt het woord parenthese ook wel gebruikt voor de streepjes of haakjes waartussen de ingevoegde zin geplaatst is.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

parlandopoëzie of praatvers

Type gedicht dat als genre opgang maakte in de eerste helft van de 20e eeuw. Prosodisch gezien heeft het praatvers trekken van de poësie parlante (vrij vers-2) en van het dynamisch vers. Als reactie op de klassieke dichtkunst is parlandopoëzie gekenmerkt door het ontbreken van traditionele vormen van beeldspraak en andere stijlfiguren. Als reactie op sommige taalexperimenten uit het modernisme streeft men in dit genre naar eenvoud en begrijpelijkheid, met een voorkeur voor de anekdote.

Parlandopoëzie is beoefend in de kring van het tijdschrift *Forum* (1932-1935). Bekend is de bundel *Parlando* (1930) van E. du Perron. Latere beoefenaars van deze dichtvorm zijn o.a. J. Bernlef en K. Schippers (vgl. neorealisme).

LIT: Bronzwaer; Gorp; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

parnastaal

Term ontleend aan de 17e-eeuwse literaire kritiek ter aanduiding van hoogdravende dichterlijke taal (de Parnassos is de berg waarop Apollo en de Muzen zetelden). Door toedoen van theorie en praktijk van het classicisme wordt parnastaal in de 19e eeuw de negatieve aanduiding voor een type literair taalgebruik dat de ware verhevenheid heeft ingeruild voor quasi-verhevenheid. De oorzaak ervan zou zijn dat men op een - in de tijd der romantiek als 'slaafs' ervaren - wijze de wet volgt. Daaruit zou resulteren dat de retorica plaats maakt voor retoriek en dat originaliteit verdwijnt.

Het begrip parnastaal leeft, al dan niet met handhaving van de term, voort tot in de 20e eeuw. Zo zou men - gelet op Ter Braaks afkeer van epigonisme - diens kritiek op Binnendijk in de vorm-of-vent-discussie als een late uiting van ongenoegen over de parnastaal kunnen beschouwen.

LIT: Laan; A. van Strien. *De schoonste paerel aen Apolloos lauwerkroon: Huygens in de ogen van tijdgenoten* (1997). [G.J. Vis]

parodie

Spottende nabootsing van een literair werk, veelal met de bedoeling het werk belachelijk te maken of te bekritisieren. Een veel toegepast procédé is dat waarbij het origineel op de voet wordt gevolgd terwijl de parodist hier en daar woorden of zinnen weglaat, toevoegt of vervangt. De parodie is te vergelijken met de karikatuur: de kop van een bepaalde persoon, bijv. een politicus, wordt tot uitgangspunt genomen en daarin gaat de karikaturist vervolgens veranderingen aanbrengen zodat vervorming optreedt. De parodie is verwant aan de pastiche; beide genres worden ook wel aangeduid met de term persiflage.

Als voorbeeld van parodiëring volgt hier de eerste strofe van J. Kinkers parodie op het gedicht 'Alrik en Aspasia' van R. Feith:

Feith:

In ouden tijd in Frankenland

Een goelijk Maagdske leefde,

Die al de maagdskens van het land

In schoonheid overstreefde.

Kinker:

In ouden tijd in Frankenland

Een goelyk Maagdske leefde,

Die al de Maagdskens van het land

In schoonheid over - (zegt de Kwant, Hy meent, te boven) streefde. Dat zei die kwant. (bis)

(J. Kinker. *De verlichte muze*, ed. Vis, 1982, p. 52-53).

Een geliefde vorm van de parodie is de travestie.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.G. Riewald. 'Parody as criticism', in: *Neophilologus* 50 (1966), p. 125-148; B. Müller (ed.). *Parody. Dimensions and perspectives* (1997). [G.J. Vis]

paroniem

Vergaande overeenkomst in klank en schrift van woorden die in betekenis van elkaar verschillen, zoals 'bestedbaar' en 'bekleedbaar' of 'onderwijs' en 'onderwijl'. Paronymie wordt vaak gebruikt als vorm van woordenspel (vgl. calembour), bv. in cabaretlied (cabaret) of puntdicht.

Huygens maakt er gebruik van in zijn puntdicht:

Jan eiste een *matras*, al was het bedde zochter:
Neel nam 't voor een *maitres* en zei: Heer, neem mijn dochter.
Nee, zei hij, goê waardin, gij neemt mijn mening mis,
ik eis een matras die onbeslapen is.
(*Dichten op de knie*, ed. Hellinga, 1956, p. 151).

LIT: Cuddon; Gorp; Marouzeau; Shipley. [G.J. van Bork]

paronomasia, annominatio of pun

Term uit de retorica voor een pseudo-etymologisch woordenspel dat een betekenis spanning teweegbrengt tussen twee woorden door klankverandering. Verwante woordspelingen zonder het element van klankverandering zijn polyptoton en figura etymologica. Paronomasia kan bereikt worden door het toevoegen, weglaten of wijzigen van een klank bij woorden die organisch samenhangen (bijv.: 'je moet niet tekenen, maar iets betekenen'), maar ook zonder zo'n samenhang is het spel mogelijk, bijv. door het omzetten van letters (bijv.: 'die dans is een half gare rage').

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

pars pro toto

Vorm van beeldspraak waarbij een deel in plaats van het geheel genoemd wordt (synecdoche, metonymie), bijv. 'kiel' voor 'schip' zoals in:

Hy wenckt ons toe alreede, en blyft verseker aer
Te vryen onsen kiel van schipbreuck, en gevaer.
(J. van den Vondel. *Het lof der zee-vaert*, 1623, WB-ed., dl. 2, 1929, p. 432).

Het tegenovergestelde van een pars pro toto is het totum pro parte.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Metzler; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

partie

Middel nederlandse benaming voor een deel, afdeling of hoofdstuk van een boek. De aanduiding 'partie' wordt doorgaans gevolgd door een opeenvolgende nummering. Zo schreef Jacob van Maerlant drie partieën van zijn magnum opus *Spiegel historiael*, waaraan Filip Utenbroeke de tweede berijmde partie toevoegde en later Lodewijk van Velthem de resterende boeken van de vierde partie en de volledige vijfde partie.

In zijn boek *Maerlants wereld* (1996) nam F. van Oostrom de term over voor de hoofdstukindeling van zijn biografie.

LIT: MNW. [G.J. van Bork]

partitio

Term uit de retorica voor een opsomming (enumeratio) van de in het betoog te behandelen punten. De partitio staat dan gewoonlijk in het exordium, maar ze kan ook als een soort tussenevaluatie aan het eind van de narratio geplaatst worden. Als de enumeratio als algemeen overzicht om het geheugen op te frissen aan het slot van een betoog (in de conclusio) staat, noemt men dat recapitulatio.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

partituureditie

Term uit de editietechniek (teksteditie) voor een editievorm waar de verschillende redacties (redactie-2) uit de geschreven en gedrukte bronnen per regel onder elkaar - hetzij chronologisch, hetzij contrachronologisch - afgedrukt worden om aldus een goed inzicht in de varianten mogelijk te maken. Een partituureditie is daarom ook vrijwel altijd een diplomatische editie. Wanneer in één manuscript veel wijzigingen en doorhalingen voorkomen, kan voor de weergave van de tekstgenese binnen een regel ook voor een partituurweergave gekozen worden.

In plaats van de term partituureditie wordt ook wel synoptische editie gebruikt, maar het is beter die te reserveren voor edities waar de verschillende redacties naast elkaar in kolommen gegeven worden.

Een voorbeeld van een partituureditie van een prozatekst is die door A. Kets-Vreevan Willem Elsschots *Een ontgoocheling*.

LIT: Mathijsen (i.v. synoptische editie); P. Gerbenzon. 'Teksteditie anders', in: *NTg* 56 (1963), p. 328-333; E. Höpker-Herberg. 'Überlegungen zum synoptischen Verfahren der Variantenverzeichnung', in: *Texte und Varianten* (1971), p. 219-232 (m.n. 219, nt. 1); A. Kets-Vree. *Woord voor woord; theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan Een ontgoocheling van Willem Elsschot* (1983), p. 40-42. [P.J. Verkruijsse]

paskwil zie pamflet-2

passie

Het lijdensverhaal van Christus of de marteldood van een heilige. Gedurende de Middeleeuwen werden de passies bijeengebracht in het *Passionaal*, een legendeverzameling, vergelijkbaar met het martyrologium (martelaarsboek).

LIT: LdMA; Lodewick; MEW; Scott; Wilpert. [W. Kuiper]

passiespel

Benaming voor een mysteriespel waarin het lijden van Christus het hoofdthema vormt. De passiespelen zijn een populariserend-dramatische voortzetting in de volkstaal van de (semi-)liturgische paasspelen (liturgisch drama) in het kerkgebouw. In 1394 moet een passiespel opgevoerd zijn op de Brink in Deventer; in 1443 is in Nieuwpoortsprake van een wedstrijd in het ten tonele voeren van passiespelen. In de 16e eeuw kwam als gevolg van de reformatie en de contrareformatie een einde aan de opvoering van deze passiespelen.

Het passiespel, zoals dat heden ten dage nog bekend is, herleefde in 1634 in het Beierse plaatsje Oberammergau. Dit heeft elders in Europa navolging gevonden, onder andere in het Nederlandse Tegelen en het Belgische Mariekerke.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; R. Bergmann. *Studien zur Entstehung und Geschichte der deutschen Passionsspiele des 13. und 14. Jahrhunderts* (1972); E. Roy. *Le mystère de la Passion en France du XIVe au XVIe siècle. Étude sur les sources et le classement des mystères de la Passion* (1974); H. Schillings. *Toneel en Theater in Limburg in de 19de en 20ste eeuw* (1976); W.N.M. Hüsken. 'In Dendermonde wordt in de Paasdagen een Verrijzenisspel gespeeld; kerkelijk drama in de volkstaal', in: R. Erenstein (hoofred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 24-29. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

passim

Latijns woord dat letterlijk 'verspreid' betekent en gebruikt wordt in literatuurverwijzingen en noten of in een index in die gevallen waarin het desbetreffende woord op zoveel plaatsen in een publicatie voorkomt dat het zinloos zou zijn om alle afzonderlijke pagina's te noteren. [P.J. Verkruijsse]

passionaal

Middeleeuwse verzameling lijdensverhalen (passie) en marteldoden (martelaarsboek) van heiligen. De bekendste is de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine (1298), dat door de auteur bescheiden *Legenda sanctorum* werd genoemd. De *Legenda aurea* bevat 182 hoofdstukken waarvan er ongeveer 20 niet aan heiligen, maar aan kerkelijke feestdagen zijn gewijd. In de 14e en 15e eeuw was het werk erg populair en is het in het Middelnederlands vertaald, waarbij een aantal levens van lokale heiligen is toegevoegd.

Het passionaal is vergelijkbaar met het legendarium (verzameling van heiligenlevens of hagiografieën).

LIT: Best; Cuddon; LdMA; Scott; Wilpert; J. Deschamps. 'De Middelnederlandse vertalingen van de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine', in: *Handelingen van het 22ste Nederlands Philologencongres* (1952), p. 21-22; J. Deschamps. *Catalogus van Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1976²), p. 197-201. [H. Struik]

pastei

Term uit de drukkerswereld voor zetsel dat in wanorde is geraakt. In pastei gevallen zetsel betekent een flinke schadepost omdat het lettermateriaal eigenlijk alleen nog geschikt is voor de smeltpot. Het kan niet opnieuw gedistribueerd worden over de letterkasten, want dat gebeurt immers op basis van het lezen van het zetsel en niet door ieder letterstaafje afzonderlijk te identificeren.

LIT: BDI; Brongers; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 241; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de 18e eeuw* (1986²), p. 292-293, 324; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 37. [P.J. Verkruisje]

pastiche

Persiflage van de stijl van een auteur of generatie, of van een literair genre, met de bedoeling deze belachelijk te maken of te bekritisieren. Zo persifleerde G. van de Linde het heldendicht (epos) in zijn onder 'epische poëzy' opgenomen 'Proeve van dichterlijke vlucht' (*De gedichten van den schoolmeester*, ed. Van Deel en Mathijsen, 1975, p. 3-14). De pastiche is vergelijkbaar met de cartoon waarin toestanden, gewoonten of menselijke eigenschappen door overdrijving belachelijk worden gemaakt. Tot in de 19e eeuw werd daarvoor meestal de term burleske literatuur gebruikt, zoals Te Winkel doet ten aanzien van sommige gedichten uit de bundel *Gedichten* (1851) van J. van Lennep. Het soort persiflages waarbij verhalen uit de mythologie belachelijk worden gemaakt, sterft in de 19e eeuw uit. Misschien is dit de reden waarom de daarna tot bloei komende nieuwe vorm van bespotting, die het vooral moet hebben van het persifleren van de stijl van een bepaalde auteur of groep auteurs - zoals *Grassprietjes* (1885) van C. Paradijs - niet meer met de term burleske wordt aangeduid, maar, vooral in latere studies, pastiche wordt genoemd.

Een ander terminologisch probleem schuilt in het feit dat tot in de 20e eeuw de term pastiche ook wel gebruikt wordt voor datgene wat wij nu meestal parodie noemen, en omgekeerd.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.G. Riewald. 'Parody as criticism', in: *Neophilologus* 50 (1966), p. 125-148. [G.J. Vis]

pastorale-1 of herdersdicht

In de Middeleeuwen is de pastorale een subgenre binnen de hoofse lyriek, waarin de liefde gethematiseerd wordt aan de hand van een ontmoeting ergens in het open veld tussen een hoofs ridder met een niet-hoofs herderinnetje (= pastorele). De ridder zet ogenblikkelijk zijn zinnen op het meisje en tracht met loze praatjes en beloften, desnoods met geweld, zijn wellust terstond en ter plekke te bevredigen.

De Oudfranse literatuur kent tal van pastorales, het Middelnederlands niet of nauwelijks. In de buurt komt het vijfde Gruuthuselied:

Het was een rudder wael ghedaen,
Voer spelen doer sijn lant.
Hi vant in zinen weghe staen
Een joncfrauwe achemant ¹.
Hi namse bi der witzer hant ².
Hi seide: 'vrouwe mijn, Nu wilwi trueren avelaen ³
Ene altoos vroilic sijn.'
(Gruuthuse-handschrift, ed. Heeroma en Lindenburg, 1966, p. 16, vss. 1-8).

In de renaissance is het herdersdicht de lyrische vorm van de bucolische literatuur waarin - in navolging van Vergilius' *Bucolica* - het eenvoudige landleven wordt geïdealiseerd als tegenhanger van het verdorven hofleven. Het gouden-eeuw-motief en de locus amoenus komen er regelmatig in voor, evenals muziek en dans. Uit de vaak in dialogen geschreven herderspoëzie ontwikkelde zich de dramatische vorm van de bucolische literatuur, de pastorale-2; de epische vorm is de arcadia. Er zijn ook relaties met de georgische poëzie.

Veel Nederlandse herdersdichten zijn vertaalde of bewerkte fragmenten uit Tasso's *Il pastor fido*. Gedichten waarin klassieke herdersnamen als Amaril, Chloris, Coridon, Myrtil, Philemon of Tytirus voorkomen, horen vaak tot dit genre, bijv. Simon van Beaumonts 'Liet' in de *Zeeusche nachtegael* (1623; ed. Meertens en Verkruijsse (1982), p. 46). De bekendste dichter van herdersdichten is J.B. Wellekens, die ook een *Verhandeling van het herdersdicht* (1715; ed. Warners, 1965) schreef. Zijn poëzie, bestaande uit 'herders-, hoef- en veldgezangen' is uitgegeven als *Dichtlievende uitspanningen* (1710).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; P.E.L. Verkuyl. *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur* (1971); J.L.P. Blommendaal. *De zachte toon der herdersfluit; de pastorale poetica van Jan Baptista Wellekens* (1987). [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

pastorale-2 of herdersspel

- 1 aantrekkelijk
- 2 witte
- 3 aflaten

De pastorale is de dramatische vorm van bucolische literatuur, een variant op de tragikomedie: een herdersspel, waarin het eenvoudige landleven wordt geïdealiseerd als tegenhanger van het verdorven hofleven. Het gouden-eeuw-motief en de locus amoenus komen er regelmatig in voor, evenals de travestie en muziek en dans. In dat laatste opzicht is de pastorale een voorloper van de opera. De grote voorbeelden voor alle latere navolgingen in dit genre zijn Tasso's *Aminta* (1573) en *Il pastor fido* (1589). Nederlandse pastorales - volgens sommigen niet in zuivere vorm - zijn P.C. Hoofts *Granida* (1605; ed. Zaalberg, [1975]), Cats' *Koningklyke herderin Aspasia* (1643/44?) en J. van den Vondels *Leeuwendalers* (1647; ed. Alphenaar e.a., 1987).

Naast de pastorale is er het herdersdicht (pastorale-1) en als epische vorm de arcadia. Er zijn ook relaties met de georgische poëzie.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; MEW; Preminger; J.B. Wellekens. *Verhandeling van het herdersdicht* (1715; ed. J.D.P. Warners 1965); M.I. Gerhardt. *La pastorale; essai d'analyse littéraire* (1950); P.E.L. Verkuyl. *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur* (1971); D.J.M. ten Berge. 'Het Nederlandse pastorale spel', in: *NTg* 69 (1976), p. 33-38; J.L.P. Blommendaal. *De zachte toon der herdersfluit; de pastorale poetica van Jan Baptista Wellekens* (1987); S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus* (1989), p. 13-14. [P.J. Verkruijsse]

pastorale literatuur zie bucolische literatuur

pathetic fallacy

Term uit de Engelse literaire kritiek, vooral bekend geworden door J. Ruskin (1856), voor die vormen van personificatie die meer zeggen over een bepaalde geestesgesteldheid van de schrijver dan over het 'objectieve' karakter van het beschrevene. Het verschijnsel gaat vaak gepaard met een soort animisme, d.w.z. het geloof in een actief universum gevuld met leven dat sterker is dan de mens.

Zinsneden als 'huilende bergen', 'zingende winden' en 'lachende velden' zijn voorbeelden van pathetic fallacy, maar dan steeds als uitvloeisels van een bepaalde geestesgesteldheid veroorzaakt door de subjectieve impressie die men bij deze natuurverschijnselen ondergaat.

LIT: Abrams; Baldick; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; R. Wellek. *A history of modern criticism*, dl. 3 (1965), p. 146 v. [G.J. Vis]

pathos

Term uit de retorica voor de emoties die bij publiek of lezer opgewekt worden. Bepaalde stijlmiddelen als exclamatio en hyperbool worden vaak gebruikt om pathos tweeweg te brengen. Vooral in het renaissance-drama komt het vaak tot spectaculaire uitbarstingen van emoties en hartstochten. Overdrijving kan leiden tot een negatieve

waardering van pathos, tot pathetiek, hetgeen vooral gebeurde in en ten aanzien van de literatuur van het sentimentalisme.

Aristoteles onderscheidde naast het pathos als overtuigingsmiddelen het ethos (het eigen karakter van de redenaar) en de logos (de eigenlijke argumenten).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.W.H. Konst. *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw* (1993). [P.J. Verkruijsse]

patristiek

De theologische wetenschap die zich bezighoudt met de bestudering van het geloofsgetuigenis, de geloofsbezinning en de geloofsverkondiging van de kerkvaders.

Anders dan bij de patrologie, de literatuurgeschiedenis van de christelijke oudheid, is de doelstelling van de patristiek niet descriptief maar prescriptief van aard. Bij het ontstaan van de patristiek als zelfstandige theologische wetenschap rond 1800 werd de methode sterk door een leerstellige vraagstelling bepaald; zeker in katholieke kring streefde men ernaar om de wording en ontwikkeling van de christelijke leerstellingen te tonen en de continuïteit in de dogmageschiedenis te bewijzen. Ter ondersteuning van de kerkelijke dogma's en traditionele theologische waarheden werd in de geschriften van de kerkvaders gezocht naar argumenten voor en aanzetten van die leerstukken die later meer expliciet waren geformuleerd in theologische geschriften en pauselijke uitspraken.

Tegenwoordig doet de patristiek onderzoek naar de oorspronkelijke zin en samenhang van levende en op de achtergrond geraakte christelijke geloofswaarheden, geestelijke stromingen, gebedsteksten, riten en praktijken.

LIT: LdMA; Wilpert; A.G. Hamman. *Études patristiques: méthodologie, liturgie, histoire, théologie* (1991); H. Kraft. *Einführung in die Patrologie* (1991). [H. Struik]

patrologie

De historische wetenschap die zich bezighoudt met het leven en de werken van de kerkvaders en de oudchristelijke auteurs in het algemeen. De patrologie is de literatuurgeschiedenis van de christelijke oudheid en heeft als voornaamste onderdelen de biografie van de auteurs, de kritische vaststelling van de authenticiteit van de teksten, de analyse en typering van de inhoud van de teksten en de bestudering van de taal en de stijl van de auteurs.

De patrologie verschilt van de patristiek door haar beschrijvende karakter en van de profane literatuurgeschiedenis door de benadering van haar object: de theologische en filosofische relevantie van de auteurs en de inhoudelijke waarde van hun werk is belangrijker dan hun literaire betekenis en kwaliteit.

LIT: MEW; Wilpert; A. Hamman. *Praktische gids voor de patrologie* (1971); A.M. Malingrey & J. Fontaine. *De oudchristelijke literatuur* (1972); H. Kraft. *Einführung in die Patrologie* (1991). [H. Struik]

patronage

Bescherming van kunsten en wetenschappen door gezag en autoriteit zonder financiële bijdragen zoals dat met het mecenaat het geval is. Een auteur die in zijn werk enigszins afwijkende opvattingen wil uitdragen, kan zich tevoren verzekeren van de steun van een erkende autoriteit op het desbetreffende terrein, hetgeen zijn publicatiemogelijkheden kan vergroten en hem kan beschermen tegen kritiek of zelfs censuur. Een dergelijk patronage zal de auteur in een voorwoord of opdracht niet onvermeld laten.

In 1604 bijvoorbeeld draagt Wallich Sywaertsz zijn *Roomsche mysterien* op aan Jacobus Arminius uit dankbaarheid voor 'U.E. goede affectie, hartelijk mede dooghen ende Pastorale sorghe' die hij had ervaren toen zijn vrouw kwam te overlijden:

Daerbenevens aen U.E. ootmoedelijc versoekende, dit mijn slecht onghestileert Opusculum, teghens alle Iniurien, Calumnien en quade opspraecken die het onderworpen sal zijn, te willen Patrocineren: aenghesien U.E. [...] bevinden sal, dat van mij daerinne niet voortgebracht en is, twelc teghens de ghesonde Leere, teghens de Historische waerheyt, ende Politique eerbaerheyt is strijdende.

Het patronage moet onderscheiden worden van het verwerven van privilege of approbatie (approbatur), een procedure die de aanvrager gewoonlijk geld kost.

LIT: Baldick; Cuddon; Scott; P.J. Verkruijsse. 'Het boekenmecenaat in de zeventiende eeuw', in: *Cultuur en economie*, thema-nr. *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990), p. 137-143; S. Stegeman. *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (1996). [P.J. Verkruijsse]

pauze zie rust

pennenproef zie probatio penna

pentameter

Term uit de prosodie voor een metrisch (metrum) patroon dat men zou kunnen beschouwen als een variant van de hexameter. De derde en de zesde versvoet zijn namelijk catalectisch, waardoor het volgende schema ontstaat:

-./-./-//-./-./-

In de Nederlandse letterkunde komt de pentameter zelden onvermengd voor. Zo zou men de laatste regel van het zesjambische (jambe) gedicht 'De zuiderling' van Gossaert als een pentameter kunnen lezen:

En mij be/zwijmt de / geur / van eene er/inne/ring
(G. Gossaert. *Experimenten*, 1949¹¹, p. 95).

Nederlandse dichters die Homerus en Vergilius hebben vertaald, bieden nog wel eens voorbeelden van deze versmaat, ter afwisseling van de hexameter. Boutens en Vosmaer behoren tot de bekendsten onder hen.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

pentapodie

Term uit de prosodie voor een vijfvoetige ritmische (ritme) eenheid in een metrisch (metrum) gedicht. Een veel voorkomende vorm is die van de vijfvoetige jambe, zoals in het volgende fragment:

Mijn moe/derken, / ik kan / het niet / verkrop/pen
dat gij gekromd, verdroogd zijt en versleten,
zoals een pop waarin een hart zou kloppen,
door 't volk bij 't heengaan in een huis vergeten.
(W. Elsschot. *VW*, 1960, p. 729).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

pentastichon

Dichtvorm bestaande uit een strofe of gedicht van vijf regels. Als strofe komt hij minder vaak voor dan het distichon, het tristichon en het tetrastichon. Een voorbeeld van een gedicht dat uit pentasticha is opgebouwd is 'Allerzielen' van G. Gossaert (*Experimenten*, 1949¹¹, p. 44). Als zelfstandig gedicht is het o.a. toegepast door Achterberg in 'Brons', luidend:

Sombere sparren, wij zijn gedood,
Uw kerkhof is over ons.
Langzaam worden wij brons
en beelden, reuzengroot.
Tombe van wind en bos.
(G. Achterberg. *VG*, 1974⁵, p. 431).

LIT: Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

penwerk

Term uit de codicologie voor een vorm van boekverluchting die bestaat uit met een pen getrokken lijnen in, om of aan een initiaal-1 of lombarde, soms abstract, soms

figuratief. In de (Noordelijke) Nederlanden kende deze vorm van randversiering zijn grootste bloeiperiode gedurende de 15e eeuw.

Penwerk wordt uitgevoerd met een harde pen, die overal een dunne lijn van gelijke breedte voortbrengt (dit in tegenstelling tot de geschreven tekst die door het gebruik van een brede pen afhankelijk van de schrijfrichting lijnen van verschillende dikte laat zien). De uitvoering ervan vindt vooral plaats in rode en blauwe inkt (soms in zwart), soms worden andere kleuren gebruikt ter verfraaiing of ter opvulling van de achtergrond (vaak met groen). De kleur van het penwerk contrasteert altijd met die van de initiaal: blauwe initialen krijgen rood penwerk, rode krijgen blauw penwerk. Bij een in twee kleuren uitgevoerde initiaal (een zgn. 'duplexletter') sluit blauw penwerk aan op de rode gedeelten en rood penwerk op de blauwe gedeelten.

De omvang van het penwerk hangt af van de grootte van de initiaal, zijn plaats in de hiërarchie en het decoratieprogramma van het handschrift; een kleine lombarde in het midden van een tekst krijgt hooguit een klein sierrandje en aan het begin van een regel vaak niet meer dan enkele eenvoudige lijnen. Bij grotere initialen is het penwerk gewoonlijk gecompliceerder van opbouw.

LIT: BD1; J.M.M. Hermans (red.). *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden 1988. Verslag van de Groningse Codicologendagen 28-29 april 1988* (1988), p. 13-122; S. Scott-Fleming. *Pen flourishing in thirteenth-century manuscripts* (1989); J.P. Gumbert. *The Dutch and their books in the manuscript age* (1990); A.S. Korteweg (red.). *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (1992). [H. Struik]

percursio

Term uit de retorica voor het vluchtig en zonder enige detaillering over een onderwerp heenlopen, hetgeen zich vaak uit in het gebruik van asyndetische hoofdzinnen en in de stijfheid van de enumeratio bijv. regel 4 van het 'Grafchrift' door P.G. Witsen Geysbeek (in: G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 1292):

Hier ligt Simplicius: men kan al zijn bedrijven,
En 't lot, dat hij in 't eind' verwierf,
Gemaklijk met vier woorden schrijven:
Hij sliep, hij at, hij dronk, en stierf.

Het tegenovergestelde van percursio is evidentia.

LIT: Gorp; Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

peregrinatio academica

In tijden dat er nog maar weinig universiteiten waren, gingen studenten op studiereis naar buitenlandse universiteiten. Vanaf de 16e eeuw hebben de universiteiten ook een religieuze kleur, waardoor men gedwongen werd soms ver van huis te gaan studeren, maar ook de faam van een bepaalde instelling kon ertoe leiden om juist daar te gaan studeren. Veel vorsten vaardigen vanaf de 16e eeuw verboden uit op de peregrinatie om de eigen instellingen van hoger onderwijs voor leegloop te beschermen. De studenten van elders aan buitenlandse universiteiten verenigden zich in de zogenaamde naties.

De Leidse universiteit oefende na de oprichting ervan in 1575 al spoedig grote aantrekkingskracht uit op niet-katholieke studenten uit Oost-Europa.

Behalve de inschrijfgeregisters, de matrikels, geven ook de alba amicorum (album amicorum) inzicht in waarheen de peregrinatio ging.

Vanaf de 17e eeuw, wanneer het netwerk aan universiteiten groter wordt, neemt de grand tour de plaats in van de peregrinatio.

LIT: A. Frank-Van Westrienen. *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (1983); H. Bots en W.Th.M. Frijhoff. 'Academiëreis of educatiereis? Noordbrabantse studenten in het huitenland, 1550-1750', in: *Batavia Academica* 1 (1983), p. 13-30; S. Kiedro. 'Poolse studenten in Leiden in de 16de en de 17de eeuw', in: S. Prdota (red.). *Studia Neerlandica et Germanica* (1992), p. 189-204; P. Vandermeersch en H. de Ridder-Symoens. 'Verbod op studiereizen in de Spaanse Nederlanden', in: *Spiegel Historiae* 31 (1996), p. 172-178. [P.J. Verkruijsse]

perifrase

Stijlfiguur waarbij men een woord vervangt door een omschrijving. Voorbeelden hiervan zijn het adynaton en de antonomasie-1, maar ook de antoniem wordt wel als een vorm van perifrase beschouwd. In ruimere zin vallen ook het pleonasme en de tautologie er onder.

Een voorbeeld is te vinden in J. van den Vondel, *Inwydinge van 't Stadthuis t'Amsterdam*, vss. 1-2 (ed. S. Albrecht, O. de Ruyter e.a., 1982, p. 21): in plaats van 'zoals de boer de gouden aren ploegt' schrijft Vondel:

'Gelijck nu d'ackerman de zeissen slaet in d'airen,
En heenstreeft, door een zee van gout en goude baren...'

LIT: Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

periode-1 of tijdvak

Term uit de literatuurgeschiedschrijving die betrekking heeft op een af te grenzen tijdsbestek. In feite is een periode vergelijkbaar met een stroming en op te vatten als een mentale constructie die de literatuurhistoricus gebruikt om tot een ordening en afbakening te komen op grond van literair-historisch feitenmateriaal. Het stelt hem in staat dat feitenmateriaal in een grotere samenhang te presenteren. Daarbij wordt in de praktijk gebruik gemaakt van periodeaanduidingen als renaissance, barok, verlichting, romantiek, naturalisme, modernisme e.d. voor de zgn. periodisering van de literatuurgeschiedenis. De aanduidingen van de perioden zijn van verschillende oorsprong, nl. ontleend aan een literaire, kunsthistorische, wijsgerige of levensbeschouwelijke stroming die in het ermee aangeduide tijdvak overheersend zou zijn geweest.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; MEW; Shipley; Wilpert; R. Wellek. 'Periods and movements in literary history', in: *English Institute Annual* (1940), p. 89 e.v.; H.P.H. Teesing. *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte* (1948); E. Kunne-Ibsch. 'Periodiseren: De historische ordening van literaire teksten', in: W.J.M.

Bronzwaer e.a. (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 284-297. [G.J. van Bork]

periode-2 zie periodus-1

periodebibliografie

Objectieve bibliografie van publicaties die betrekking hebben op een bepaalde periode. Voorbeelden zijn de *International medieval bibliography* en de *Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance*. Een bibliografie die de werken uit een bepaalde periode beschrijft, bijvoorbeeld de incunabelperiode, is een retrospectieve subjectieve bibliografie.

LIT: BDI; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

periodecode

De term 'code' in deze samenstelling is afkomstig uit de semiotiek en betekent zoveel als een systeem van symbolen dat door onderlinge overeenstemming (conventie) tussen zender (spreker, schrijver) en ontvanger (luisteraar, lezer) informatie kan overdragen. Onder een periodecode wordt dan een systeem van conventies verstaan die in een bepaalde periode-1 in (literaire) teksten een belangrijke rol spelen en door lezers als zodanig herkend worden. Zo zou men de periodecode van de romantiek of van het modernisme kunnen vaststellen door de dominante codes van teksten uit die perioden op te sporen. Een voorbeeld daarvan is te vinden bij D.W. Fokkema in diens artikel in *Forum der Letteren* (20, 1979, p. 1-10), waarin hij de periodecode van het modernisme tracht te achterhalen.

Een probleem bij het vaststellen van een periodecode is dat het begrip 'code' onvoldoende gedefinieerd is om een werkbaar criterium te zijn. Onduidelijk blijft bovendien of codes in de hier bedoelde zin niet afhankelijk zijn van de interpretatie van de onderzoeker en van verschil van inzicht in de dominantie van de verschillende codes.

LIT: U. Eco. *Einführung in die Semiotik* (1972); W.J.M. Bronzwaer, D.W. Fokkema en E. Kunne-Ibsch (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1980²); P.F. Schmitz, 'De codemode in de literatuurwetenschap', in: *Forum der Letteren* 21 (1980) 4, p. 283-295. [G.J. van Bork]

periodiek zie tijdschrift

periodisering

Indeling van de geschiedenis in tijdvakken om tot een ordening van het historisch materiaal te komen. Vooral in de kunst- en literatuurgeschiedenis is het gebruikelijk deze tijdvakken te benoemen met namen die nu eens een tijdsaanduiding betreffen, dan weer aan een bepaalde stijl zijn ontleend en in andere gevallen een wijsgerig of godsdienstig stelsel aanduiden. Zo spreken we van Middeleeuwen, humanisme en renaissance, barok, verlichting, romantiek, naturalisme, impressionisme, symbolisme, modernisme etc. zonder er ons om te bekommeren dat hier indelingscriteria in het geding zijn die een volstrekt verschillende oorsprong hebben. Een dergelijke indeling is dan ook vanuit een wetenschappelijk standpunt bezien tamelijk arbitrair. In de eerste plaats is er een merkwaardige discrepantie in de omvang van de verschillende perioden: de Middeleeuwen enige eeuwen, het naturalisme slechts enkele decennia. In de tweede plaats is het een indeling waarbij perioden benoemd worden met stijlbegrippen waarover vaak nauwelijks overeenstemming bestaat als het erom gaat wat er precies onder dient te worden verstaan (vgl. barok, rococo, art nouveau, neoromantiek e.d.). Om uit de problemen te komen zijn er verschillende voorstellen gedaan.

Sommige literatuurwetenschappers (Stuiveling, Sicking e.a.) gaan voor de periodisering uit van generaties van auteurs. Ze behandelen de literatuurgeschiedenis als een opeenvolging van groepen auteurs die van ongeveer dezelfde leeftijd zijn. Hoe exact een dergelijke ordening ook moge lijken, een bezwaar ertegen is dat auteurs van zeer verschillende werken in één groep worden ondergebracht. Bij deze werkwijze is de auteur het criterium en niet het werk zelf.

Een ander voorstel (Wellek, Teesing e.a.) gaat uit van de werken zelf. Hierbij gaat het erom de dominante factoren die een reeks werken kenmerken in een bepaalde tijd op te sporen en zo wat men noemt een 'periodecode' vast te stellen. De dominantie van zo'n periodecode zou dan bepalend zijn om van een bepaald tijdvak te spreken, terwijl de afsluiting ervan bepaald wordt door de afname van de tot die code behorende factoren. Schematisch zou men het als volgt kunnen voorstellen: werken met de eigenschappen a-b-c-d-e-f behoren tot de periode X, en werken met de eigenschappen d-e-f-g-h-i-j niet meer, maar wel tot periode Y. Uit het gegeven voorbeeld wordt dan tevens duidelijk dat er van een zekere overlapping in opeenvolgende perioden sprake kan zijn, dus van een zekere geleidelijkheid.

In andere publicaties over dit onderwerp (Tynjanov, Kunne-Ibsche.a.) worden deze periodecodes gezien als een periodiek systeem met een cyclisch karakter (opkomst-hoogtepunt-navolging-bestrijding-alternatief-opkomst-etc.), waarbij duidelijk sprake is van een dialectisch proces. Aflossing van het bestaande periodesysteem betekent niet noodzakelijk de uitschakeling van het gehele systeem, maar kan bijv. incorporatie inhouden van oudere dominante factoren, die dan vaak ondergeschikt gemaakt worden aan de nieuwe eigenschappen.

Sinds Jauss is hierin ook wel de verwachtingshorizon van de lezer betrokken. Lezers lezen een tekst met een bepaalde verwachting t.a.v. de literaire codes die zo'n tekst kunnen beheersen. Doorbreking van die verwachtingen kan op den duur leiden tot nieuwe verwachtingen, zodat een nieuw literair procédé, dat aanvankelijk perifeer begon, geleidelijk terrein kan winnen. Bovendien, schrijvers zijn zelf ook lezers van literaire teksten waarop zij in hun werken dan weer kunnen reageren door zich ertegen af te zetten of bepaalde procédés over te nemen (intertekstualiteit).

Ook op dit soort opvattingen over periodisering is inmiddels kritiek gekomen. Zo wordt bijv. gesteld dat het begrip 'code' in de genoemde theorieën nauwelijks gedefinieerd wordt. Hoe verhouden zich bijv. de verschillende factoren die tot een periodecode behoren; zijn ze van dezelfde importantie bij onderlinge vergelijking? Zijn dezelfde codes in verschillende perioden van gelijke importantie? Deze en

dergelijke vragen verhinderen intussen niet dat men gewoonlijk blijft werken met de eerder genoemde periodebegrippen, maar wel in het besef van het voorlopige en discutabele karakter ervan.

LIT: Gorp; MEW; H.P.H. Teesing. *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte* (1948); R. Wellek. *Concepts of criticism* (1963); E. Kunne-Ibsch. 'Periodiseren: de historische ordening van literaire teksten', in: W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 284-297; D.W. Fokkema. 'Het modernisme: overwegingen bij de beschrijving van een periodecode', in: *FdL* 20(1979), p. 1-10; P.F. Schmitz. 'De codemode in de literatuurwetenschap', in: *FdL* 21(1980), p. 283-295; J.M.J. Sicking. 'Periodiseren door middel van generaties', in: *FdL* 23(1982), p. 46-59. [G.J. van Bork]

periodus-1 of periode-2

Term uit de klassieke poëtica voor een zinsdeel dat bestaat uit een reeks van grammatisch met elkaar verbonden zinnen die samen een geheel vormen en dat wordt afgerond met een puntkomma (periodus-2). Tegenwoordig duidt periodus een volzin aan, die uit meer voor-, tussen-, en/of nazinnen bestaat, en wordt afgesloten met een punt.

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Scott; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 214-219; J. Greidanus. *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie in 't bijzonder in de Nederlanden* (1926), p. 51. [H. Struik]

periodus-2

Middeleeuws interpunctieteken in de vorm van een puntkomma (;) dat gebruikt werd om een lange rust aan te geven. De periodus dateert uit de Romeinse tijd en maakte deel uit van een interpunctiesysteem waarbinnen de volzin (periodus-1) werd afgesloten met een puntkomma (periodus-2), de bijzin (colon) met een punt (punctus) en de deelzin (comma) met een virgula (/). Na de Middeleeuwen is de periodus van naam en functie veranderd in de huidige puntkomma.

LIT: J. Greidanus. *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie in 't bijzonder in de Nederlanden* (1926). [H. Struik]

peripetie

In het klassieke drama onderscheidt men vijf fasen (achtereenvolgens expositie, intrige-2, climax-2, catastrofe en peripetie) die gewoonlijk samenvallen met de vaste opeenvolging van vijf bedrijven. De peripetie vormt in het drama de beslissende wending ten goede of ten kwade, veelal ten gevolge van een bodeverhaal, een ontmoeting of een herkenning (agnitio) die de protagonist tot inzicht brengen. De peripetie wordt gevolgd door de catharsis en is de inleiding tot de uiteindelijke ontknopning en de afwikkeling van het drama.

In Vondels *Gijsbreght van Aemstel* (1637) zorgt de aartsengel Rafaël in het vijfde bedrijf voor een beslissende wending. Gijsbreght buigt voor deze gezant van God en legt tenslotte het harnas af om met Badeloch te vertrekken (vss. 1823-1877).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²). [G.J. van Bork]

perkament

Verzamelnaam voor tot schrijfmateriaal verwerkte huid van kalveren (vellum) of van schapen of geiten (pergamenum). In het Middelnederlandse taalgebied worden de benamingen perkament, vellum of velijn en francijn door elkaar gebruikt.

Perkament ontstaat door de dierenhuid een aantal dagen te logen in kalk; er worden geen looistoffen gebruikt. Daarna spant men de huid op een raam en krabt men de haren en onregelmatigheden zoveel mogelijk weg. In deze opgespannen toestand laat men de huid vervolgens drogen. Voordat het aldus ontstane perkament beschreven kan worden, schraapt men het oppervlak nog eens af en maakt men het glad met puimsteen en krijt (pomsen).

Deze behandeling maakt niet dat perkament een volmaakt schrijfmateriaal is: gebreken in de huid blijven altijd zichtbaar. Omdat perkament een vrij kostbaar materiaal was, zorgde men er niet altijd voor dat scheurtjes, gaatjes (ontstaan door littekens van steken) en de dikkere stukken aan de rand van de huid buiten het te beschrijven blad bleven. Scheurtjes werden vaak dichtgenaaid: als de draad er niet meer is, zijn de gaatjes waardoor deze geregen was er nog. Om gaatjes schreef men meestal heen. Ook plakte men scheuren en gaatjes wel dicht met een strookje.

Het uiterlijk van perkament verschilt naar periode en streek en is bovendien afhankelijk van de wijze waarop het geprepareerd is. In de 13e eeuw werd het bereidingsprocédé verbeterd, waardoor het lukte om het perkament veel dunner en witter dan vroeger te maken.

De kwaliteit van het perkament bepaalde voor een belangrijk deel de kwaliteit van het te maken boek. Een goed blad moest aan de volgende eisen voldoen: het moest soepel, licht van kleur en vrij van scheuren, gaatjes en andere onregelmatigheden zijn.

De toestand van perkament kan door de inwerking van licht, temperatuur en vochtigheid verslechteren: het perkament kan vlekken krijgen, verkleuren en krimpen.

Bij tot perkament bewerkte huid blijven de haarzijde en de vleeszijde altijd zichtbaar. Het verschil tussen haar- en vleeszijde is een middel om inzicht te verkrijgen in de wijze waarop een codex is opgezet. In de 19e eeuw heeft Gregory ontdekt dat in een opening (dit zijn de twee bladzijden die men ziet als men een boek openslaat) vrijwel altijd twee haarzijden of twee vleeszijden naast elkaar liggen. Dit is altijd zo als het katern is ontstaan door een vel perkament een aantal malen te vouwen en vervolgens de bladen los te snijden.

Vanaf ca. 1400 wordt perkament als schrijfmateriaal verdrongen door papier. Het wordt dan alleen nog gebruikt voor luxueuze boeken en voor boeken die heel veel worden gebruikt.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1958⁴), p. 113-39; R. Reed. *The nature and making of parchment* (1975); J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 17; P. Rück. *Pergament. Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung* (1991). [H. Struik]

peroratio zie conclusio

perseveratie zie analogie-2

persiflage

Spottende nabootsing van een bestaande, meestal bekende en gewaardeerde, tekst, of van een bepaald teksttype of genre. In het eerste geval is de persiflage een parodie; in het tweede geval hebben we te maken met een burleske of pastiche. Een persiflage is vaak een aanwijzing voor het feit dat een bepaalde literatuuropvatting of stroming achterhaald is. Een voorbeeld van een persiflage is *Dieuwertje Diekema* (1943, illegaal) van Kees Stip, waarin J.W.F. Werumeus Buning's *Maria Lécina* (1932) wordt gepersifleerd.

LIT: Best; Buddingh'; Dupriez-2; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

persona poëtica zie impliciete auteur

personage of karakter

Persoon die een rol speelt in een literair werk en daarin door de dialoog, de actie of de beschrijving wordt gekarakteriseerd of getypeerd. Soms zijn de 'personages' dieren of zaken, die dan echter menselijke eigenschappen krijgen. Om die reden wordt door M. Bal bij voorkeur over acteur of actant gesproken, terwijl Drop de voorkeur geeft aan de term 'figuren'.

In E.M. Forsters *Aspects of the novel* (1927) wordt voor het eerst onderscheid gemaakt tussen een flat character en een round character, waarmee een aanduiding wordt gegeven van wat tot dan toe gewoonlijk werd aangeduid met de tegenstelling type en karakter. De personages zijn in feite de middelen die door hun handelingen en uitspraken de plot bewerkstelligen. Het aantal personages dat in een literair werk voorkomt, kan sterk uiteenlopen, maar men maakt onderscheid tussen hoofdfiguren, die minder talrijk zijn, en bij- of nevenfiguren. De karaktertekening van de hoofdfiguren is gewoonlijk uitvoeriger dan die van de bijfiguren. In het drama worden de dramatis personae vaak aangeduid met de termen protagonist, antagonist (deuteragonist) en tritagonist.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Baldick; Bergh; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; MEW; Prince; Scott; W.J. Harvey. *Character and*

the novel (1966²); K.D. Beekman en J. Fontijn. 'Romanfiguren', in: *Spektator* (1971-72) 7/8, p. 406-414; M. Bal (red.). *Mensen van papier* (1979); A. van Assche (red.). *Karakters en personages in de literatuur* (1989). [G.J. van Bork]

personale vertelwijze

Vertelvorm waarin het perspectief ligt bij één of meer personages van de tekst over wie in de derde persoon wordt verteld. Bij de personale vertelvorm lijkt de verteller volledig afwezig te zijn. De gebeurtenissen worden gezien vanuit het gezichtspunt van één (of meer) personage(s). Wanneer een roman consequent geschreven is vanuit de visie van één personage spreekt men wel van de 'verhulde ik-vorm', omdat in dat geval ik-vertelwijze en personale vertelwijze zeer dicht bij elkaar komen te liggen. De auctoriale vertelwijze en de personale zijn elkaars uitersten. Toch is het zelden zo dat een tekst uitsluitend personaal verteld wordt. Vrijwel steeds zullen ingrepen van de verteller herkenbaar zijn, bijv. in samenvatting van gebeurtenissen, typering van personages, verdichting van tijd e.d. Maar in een overwegend personale roman zal wel het rechtstreeks toespreken van de lezer ontbreken.

Evenals aan de ik-vertelwijze is aan de personale vertelvorm inherent dat er sprake kan zijn van een onbetrouwbaar perspectief. De lezer volgt immers het standpunt van vaak slechts één personage en is volledig van diens visie afhankelijk. Die combinatie van onbetrouwbaar perspectief en personale vertelwijze vormt onderdeel van de plot van bijv. *De donkere kamer van Damocles* (1958) van W.F. Hermans. Een ander voorbeeld van een personale roman is Oek de Jongs *Opwaaiende zomerjurken* (1979).

LIT: Anbeek/Fontijn; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; Prince; N. Friedman. 'Point of view in fiction', in: *PMLA* 70(1955), p. 1160-1184; F.K. Stanzel. *Typische Formen des Romans* (1967³); F. van Rossum-Guyon. 'Point de vue ou perspective narrative', in: *Poétique* 1(1970), p. 476-497; A.G.H. Anbeek v.d. Meijden. *De schrijver tussen de coulissen* (1978). [G.J. van Bork]

personificatie of persoonsverbeelding

Vorm van beeldspraak waarbij zaken menselijk worden voorgesteld. Aangezien dit altijd gebeurt op grond van overeenkomst is de personificatie een vorm van metaforisch taalgebruik (metafoor). Zo schrijft Jotie T'Hooft over de winter 'met vingers die mij vouwen', waarmee de winter wordt gepersonifieerd (J. T'Hooft. *Junkieverdriet*, 1976, p. 47).

Een goed voorbeeld van personificatie is te vinden in het gedicht 'Holland' van M. Nijhoff:

Het avondlicht zinkt door de vensters binnen.
De bruine meubels denken aan elkaar,
Een stervend woord wil overal beginnen -
(VG, 1963², p. 27).

Ook het Spreekende Houte Gebouw Op den Burgh in 't Bosch van Hofwyck in het voorwerk van Huygens' *Hofwyck* is een duidelijk geval van personificatie.

De personificatie is tegengesteld aan de materialisatie, waarbij mensen als dingen worden voorgesteld. Zo is in het gegeven citaat van T'Hooft de ik-figuur ('mij') gematerialiseerd doordat deze wordt voorgesteld als iets (bijv. een stuk papier) dat gevouwen kan worden.

Verwant aan de personificatie is de animalisatie (door sommigen eveneens personificatie genoemd), waarbij het gaat om dieren of levende wezens in het algemeen. Dezelfde T'Hooft schrijft over het woord 'Dat muis is knagend' enz. (a.w., p. 45).

Men vindt de personificatie in de pathetic fallacy en in menige invocatio. Ook in genres als de allegorie en het spel van zinne treedt personificatie op.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

persoonsbibliografie

Bibliografie waarin alle publicaties van (subjectieve bibliografie) en/of over (objectieve bibliografie) een bepaald persoon worden beschreven. Is de persoon een auteur, dan spreekt men ook wel van auteursbibliografie. Een voorbeeld van een subjectieve persoonsbibliografie is *G.Az. Brederoo. Eene bibliographie* (1884) van J.H.W.

Ungerer van een objectieve persoonsbibliografie *Objectieve persoonsbibliografie van G.A. Brederoo 1618-1969* (1986) door E.K. Grootes, P.C. Punten P.J. Verkruijsse.

LIT: BDI; Hiller; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 59. [P.J. Verkruijsse]

persoonsverbeelding zie personificatie

perspectief, point of view of vertelwijze

Term uit de romananalyse voor het punt van waarneming van waaruit een tekst of tekstgedeelte blijkt te worden verteld. Dit punt van waarneming is essentieel voor de wijze waarop de lezer van de tekst kan worden geïnformeerd over de gebeurtenissen of personages die erin worden gepresenteerd. Het perspectief bepaalt in feite de visie op die gebeurtenissen of personages en manipuleert op die wijze de lezer. Omdat de termen 'point of view' en 'perspectief' vaak zowel deze visie als de verteller zelf aanduiden, geeft Bal de voorkeur aan de van Genette afkomstige term focalisatie voor de relatie tussen de gepresenteerde elementen en de visie van waaruit deze worden gepresenteerd. De wijze van presentatie van de tekst wordt algemeen gezien als een element van de structuur van het literaire werk en men spreekt bij de romananalyse dan ook van structuuraspecten bij de vaststelling van het perspectief.

Men kan onderscheid maken tussen het fysisch perspectief en het psychisch perspectief. Het fysisch perspectief bepaalt de kijk van de lezer op de materiële en ruimtelijke voorstelling van de tekst, d.w.z. op dat wat concreet kan worden

waargenomen. Het psychisch perspectief bepaalt de wijze waarop de lezer de personages van een verhaal ziet in psychische zin; het geeft de lezer een blik op het karakter, de drijfveren e.d. van de personages. Het psychisch perspectief kan weer onderverdeeld worden in het 'perspectief van binnenuit' en het 'perspectief van buitenaf'. In het eerste geval presenteert een personage zichzelf met zijn gedachten, gevoelens, etc. In het tweede geval wordt het personage gepresenteerd door één of meer andere personages die zijn gedachten en gevoelens niet echt kennen en dus hun toevlucht moeten nemen in uiterlijke beschrijvingen als 'hij kreeg een kleur' of 'hij werd driftig', waaruit de lezer toch een indruk krijgt van de gevoelens van dat personage.

Drop vermeldt voorts nog een 'perspectief op de totale handeling', waarmee hij een dominerend perspectief bedoelt dat de lezer in staat stelt het gehele verhaal te structureren, bijv. door middel van een personage dat als centraal blikpunt fungeert en zo de samenhang van verschillende perspectieven of de dominantie van een bepaalde problematiek bewerkstelligt.

Uitgaande van de belangrijkste verteller(s) spreekt men in het point of view-onderzoek van verschillende verteltypen: de auctoriale vertelwijze, de personale vertelwijze, de ik-vertelwijze en het meervoudig perspectief. In het bijzonder de personale vertelwijze en de vertelvorm met een ik-verteller kunnen een onbetrouwbaar perspectief opleveren, omdat de lezer volledig afhankelijk kan zijn van de visie van één van de personages en het niet altijd duidelijk is of de waarheid gesproken wordt of dat er sprake is van dromen, hallucinaties, wensvoorstellingen, leugens e.d. Het onbetrouwbaar perspectief is een belangrijk middel tot ironie.

Vrij uitzonderlijk is het perspectief vanuit een tweede persoon enkelvoud. Een van de weinige voorbeelden hiervan vormt H. Teirlincks *Zelfportret of Het galgemaal* (1955), waarin overigens naast een gij-standpunt ook een hij-standpunt voorkomt.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Bal; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; N. Friedman. 'Point of view in fiction', in: *PMLA* 70(1955), p. 1160-1184; W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1961); F.K. Stanzel. *Typisch Formen des Romans* (1967³); E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1968³); H. van Gorp. *Het optreden van de verteller in de roman* (1970); F. van Rossum-Guyon. 'Point de vue ou perspective narrative', in: *Poétique* 1(1970), p. 476-497; T. Anbeek. 'De romantypologie van Franz Stanzel', in: *FdL* 11(1970), p. 170-181. [G.J. van Bork]

perspicuitas

Term uit de retorica voor één van de vier stijleugden binnen de elocutio, nl. de helderheid en begrijpelijkheid, het vermijden van ambiguïteit en duister taalgebruik.

LIT: Gorp; Lausberg; J. Jansen, "Helderheid" (perspicuitas) in enige renaissancistische drama-voorredes', in: *Spektator* 24 (1995), p. 202-215. [P.J. Verkruijsse]

persuasio

Term uit de retorica voor het overreden, het aanzetten tot handelen, van het publiek door de redenaar, waarna eventueel bij het publiek begrip gecreëerd kan worden,

het publiek van iets overtuigd kan worden. Het persuasieve doel kan bereikt worden door docere, delectare en movere.

LIT: Gorp; Lausberg; Shipley; F.H. van Eemeren, R. Grootendorst & T. Kruiger. *Argumentatietheorie* (1981²), p. 252-253. [W. Kuiper]

persvariant zie correctie op de pers

persvrijheid

Vrijheid van drukpers. Het grondrecht om zonder voorafgaande toestemming (preventieve censuur) of censurerende maatregelen achteraf (repressieve censuur) het geschreven of gedrukte woord in de openbaarheid te brengen. Dit grondrecht werd in België in 1831 en in Nederland in 1848 wettelijk vastgelegd. Daarvoor werden verschillende maatregelen gebruikt om de persvrijheid te beperken. De overheid kon bijv. bepalen dat uitgaven aan een bepaald privilege onderworpen dienden te zijn, het zgn. toelatingsoctrooi. De kerkelijke of wereldlijke overheden onderwierpen uitgaven aan een approbatur, een goedkeuring vooraf, vóór tot drukken kon worden overgegaan (evulgetur, imprimatur, nihil obstat). Bovendien kon censuur achteraf blijken uit het op de Index plaatsen van boeken die men niet verspreid wenste te zien. In de 19e eeuw werkte het dagbladzegel nog als een vorm van persbreidelings (in België afgeschaft in 1848, in Nederland in 1869). In oorlogstijden is steeds opnieuw sprake geweest van beperking van de persvrijheden, bijv. tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter d.m.v. de Kultuurkamer en de papierdistributie. In feite heeft de persvrijheid niet alleen betrekking op het geschreven of gedrukte woord, maar ook op andere media (radio, tv, film etc.).

LIT: BDI; Brongers; MEW; H.A. Enno van Gelder. *Vrijheid en onvrijheid in de republiek. Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798. I: van 1572 tot 1619* (1947); M.C. Burkens. *Beperkingen van grondrechten* (1971); H.A. Enno van Gelder. *Getemperde vrijheid* (1972). [G.J. van Bork]

Perzisch kwatrijn of oosters kwatrijn

Term uit de genreleer voor een type kwatrijn dat in de Nederlandse letterkunde beoefend is naar het voorbeeld van Perzische kwatrijnen, speciaal die welke zijn toegeschreven aan de (wellicht legendarische) figuur van Omar Khayyam (11e eeuw). Bekende Nederlandse bewerkers respectievelijk vertalers zijn Boutens, Leopold en J.I. de Haan.

Het Perzisch kwatrijn geeft een levenswijsheid, zoals het gedicht 'Dwaasheid' van De Haan:

Hij zegt: 'Omar Khayyam heeft niet geschreven,
Alle kwatrijnen, die op zijn naam staan'
Geleerde Dwaas: heeft het Lied minder leven,
Omdat de Naam des Dichters is vergaan?
(J.I. de Haan. *Kwatrijnen*, 1924, p. 174).

In het algemeen is de inhoudelijke opbouw van het gedicht zo, dat de twee eerste verzen de grondgedachte van het gedicht weergeven, het derde vers er een wending aan geeft, en het laatste een oplossing geeft. Hiermee corresponderend treft men vaak het rijmschema aaba erin aan, dat als gesloten vorm de inhoud ondersteunt. Nijhoff zei hierover:

De eerste twee regels, bij Khayyam, rijmen op elkaar, om terstond het thema in zo kort mogelijk bestek aan te geven, de derde regel houdt in zijn rijmloosheid de uitzwaai der gedachte nog even onbeslist, verhardt daarmee de kern van het eerste paar, maar verlengt tevens als aanloop de kracht van de vierde regel, die, het rijm verder opnemend, het kwatrijn tot een om zichzelf ster-snel wentelend, licht-spattend en kristal-hard geheel maakt
(M. Nijhoff, *VW*, dl. 2, 1982, p. 190).

Bijvoorbeeld:

Wij gaan en komen en de winst is waar?
en weven draden en het kleed is waar?
In 's hemels welving zijn tot stof verbrand
vele weldenkenden; hun rook is waar?
(J.H. Leopold. *Kwatrijnen van Omar Khayyam*, 1981, p. 27).

LIT: Boven/Dorleijn; Buddingh'; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; J.D.Ph. Warners. *Het vierregelig gedicht in de Nederlandse letterkunde sinds de Renaissance* (1947). [G.J. Vis]

petrarkisme

Onder petrarkisme wordt verstaan de navolging van de liefdespoëzie van Petrarca (1304-1374) vanaf de 14e eeuw, via de diverse maniëristische stromingen van de renaissance tot in de barok.

Het kenmerk van Petrarca's poëzie, meest liefdesonnetten, is de aanbidding van een geïdealiseerde maar onbereikbare vrouw. De liefde veroorzaakt dientengevolge zowel geluk als smart: de minnaar is een gespleten persoon met zelfmoordneigingen, hetgeen tot uiting komt in paradoxale beeldspraak: hij is vuur, zij is ijs; hij is vrij én gevangen. De lichamelijke schoonheid wordt standaard beschreven in het zgn. petrarkistisch vrouwenportret: blond haar, ogen als sterren, tanden als parels enz.

De petrarkistische kenmerken stammen voor een deel uit de troubadourslyriek. Door toedoen van Pietro Bembo (begin 16e eeuw) wordt het petrarkisme steeds rigider, strakker en maniëristischer. Dit leidt zelfs tot anti-petrarkisme, waarvan 'Aen Mejuffr. N.N.' van W.G. van Focquenbroch een goed voorbeeld is:

O schoone! siet ghy niet dat ick geheel op 't lest loop?
Sint ghy myn vryheyt hebt door uw gesicht ontroofd,
't Geen u met heldre glans soo glinstert in het hooft
Gelyck een doove-kool in een bescheete mest-hoop?
Ick stae gelyck vervoert, wanneer u aessems geur,
Die door twee lipjes vloeyt, die alle daegh vervellen,
My alsoo aengenaem de geesten komt ontstellen,
Als een benaude lucht, uyt Goossens achterdeur.
(...)

(G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in duizend en enige gedichten* (1986), p. 576.)

Belangrijke petrarkistische dichters zijn Guarini in Italië, Montemayor in Spanje, de Pléiade-dichters in Frankrijk en De Harduwijn en Hooft in Nederland.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; C. Ypes. *Petrarca in de Nederlandse letterkunde* (1934); L. Forster. *The icy fire; five studies in European Petrarchism* (1969). [P.J. Verkruijsse]

petrarkistisch sonnet zie Italiaans sonnet

petrarkistisch vrouwenportret

Literair-conventionele beschrijving van de geliefde c.q. de vrouw in de petrarkistische poëzie (petrarkisme). Het portret is geënt op dat van Laura zoals bezongen door Petrarca in de sonnetten van zijn *Canzoniere*. Ook in de Nederlandse literatuur komt men (elementen van) deze standaardbeschrijving tegen, o.a. bij Van der Noot en Hooft, maar ook de sonnettenkrans van Perk voor *Mathilde* is er duidelijk op geïnspireerd. Een zuiver voorbeeld is het volgende sonnet uit Justus de Harduwijns *De weerlicke liefden tot Roose-mond* (1613; ed. Dambre, 1978², p. 85):

Uw' ooghen, Roose-Mond, doen my vlamigh ontsteken
U blond-vergulden hair verwerrent mijn ghemoedt
U schoon-besneden hant vercruppen doet mijn bloedt
En u soet-wijse spraeck doet mijn sinnen door-leken.

Uw' ooghen sijn by t'licht der sterren wel gheleken
U blond-vergulden hair de Sonn' benijden moet
Uw' handt aen t'wit yvoor en t'marmer schande doet
En u soet-wijse spraeck can stael en yser breken.

Uw' ooghen zijn mijn vier u hair is mijnen bandt
Mijn leven en mijn doot staen t'saemen in u handt
En u soet-wijse spraeck is my een herte-braecke.

Siet hoe ick ben bestelt die noynt rust en beseef:
Sedert dat Cupido in mijn ionck herte schreef
Uw' ooghen u blond hair u handt u soete spraecke.

LIT: O. Dambre. 'Inleiding', in: Justus de Harduwijn. *De weerlicke liefden tot Roose-mond* (1978²), p. 9-60. [P.J. Verkruijsse]

petroglief

Term uit de schriftgeschiedenis voor een primitieve tekening (pictogram), gekerfd in een rots. Een tekening op een rots heet petrogram.

LIT: W.-G. Hellinga. *Pétroglyphes caraïbes: problème sémiologique* (1954); I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

petrogram

Term uit de schriftgeschiedenis voor een primitieve tekening (pictogram) op een rots. Een inkerving in een rots heet petrogliëf.

LIT: I.J. Gelb. *A study in writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

pi-verhaal

Verhaal over het getal π , zodanig geschreven dat het aantal letters van ieder woord achter elkaar gezet de cijfers van π vormen: 3,141592653589793238462... Het verhaal zelf dient ook de voorschriften te vermelden waaraan de auteur zich gehouden heeft (bijv. een leesteken = 0).

Pi-verhalen, die gebruik maken van de eerste 402 cijfers van het pi-getal zijn ontstaan naar aanleiding van een prijsvraag van *NRC/Handelsblad*, bijv.:

Wel, 't werd 'n fikse puzzelarij om evenzo fraai als Keith, cijferbrij formerend talrijke decimalen van pi, tot leesbaar stel zinnen te vormen, iets dat het geheugen een zo welkome ezelsbrug biedt. (T. Nijzink)

LIT: J. van de Craats. 'Cirkelcijfers', in: *NRC/Handelsblad* 2 oktober 1986; J. van de Craats en R. Biersma. 'De uitslag van de pi-prijsvraag', in: *NRC/Handelsblad* 18 december 1986. [P.J. Verkruijsse]

Pica

Het **P**roject ge**I**ntegreerde **C**atalogus **A**utomatisering (PICA) is een in 1969 ingesteld samenwerkingsverband tussen de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en de universiteitsbibliotheken met als doel onderzoek te doen naar toepassingsmogelijkheden van geautomatiseerde catalogussystemen en andere bibliotheekprocedures.

Inmiddels is PICA onder de naam Pica Centrum voor Bibliotheekautomatisering uitgegroeid tot een organisatie die diensten verleent op het gebied van centrale catalogisering, in bibliothecair leenverkeer en informatieverzorging. Pica-systemen zijn overgenomen in het grootste deel van de Duitse bibliotheken en er zijn samenwerkingsverbanden met het Engelse ALS (Automated Library Systems Ltd.) dat zich voornamelijk op openbare bibliotheken concentreert en de Amerikaanse Research Libraries Group.

Het Online Retrieval System (ORS) biedt toegang tot een groot aantal databases, zoals Online Contents met ontsluiting van artikelen uit duizenden tijdschriften; de Nederlandse Centrale Catalogus (NCC; catalogus-1) die ruim 400 bibliotheken

bestrijkt met zo'n tien miljoen boeken en 350.000 tijdschriften; AdamNet met de regionale catalogus van een aantal Amsterdamse bibliotheken; GLIN met titels van grijze literatuur; de BNTL; de STCN; de CEN als centrale catalogus van brieven (brief); de short-title-catalogus van incunabelen van de British Library (Istc); de bibliografie over de West-Europese geschiedenis HinT (Historie in Titels); WebCAT, een catalogus die toegang geeft tot WebDOC met de volledige tekst van tijdschriftartikelen.

Pica is bereikbaar op het Web via: <http://www.pica.nl>.

Mededelingen over nieuwe ontwikkelingen verschijnen vanaf 1977 in het tijdschrift *Pica-mededelingen*.

LIT: Brongers. [P.J. Verkruijsse]

picareske roman of schelmenroman

Doorgaans humoristische avonturenroman in de ik-vorm waarin de pícaro, de schelm, als antiheld zijn pseudo-autobiografie vertelt. Kenmerkend voor de schelmenroman is de schelm als sociale verschoppeling, die zich zonder veel maatschappijkritiek met list en bedrog, profiterend van de zwakheden van anderen, vaak ten koste van zijn meester, staande probeert te houden. Opvallend is de afwezigheid van liefdesavonturen.

Reeds in de klassieke literatuur (1e-2e eeuw n.Ch.) is het picareske thema aanwezig: Petronius' *Satyricon* en Apuleius' *Gouden ezel*. Wat betreft de Middeleeuwen kan gewezen worden op de verhalen rondom Tijn Uilenspiegel en de vagantenliteratuur.

De bloei van de 'novella picaresca' in het begin van de 17e eeuw in Spanje is echter het gevolg van het verschijnen van *Lazarillo de Tormes* (1554) waarop o.a. Alemáns *Dela vida del Pícaro Guzmán de Alfarache* (1599-1604) zich geïnspireerd heeft, evenals Quevedo's *Historia de la vida del Buscón* (1626), vertaald in het Nederlands door Salomon van Rusting in 1642. Vanuit Spanje verspreidde het genre zich over de West-Europese literatuur van de 17e en 18e eeuw waarbij enige variaties optraden, zoals het verdwijnen van de meester-knecht-verhouding, psychologische uitdieping van de schelm, toevoeging van moralisering of afzwakking tot een puur avonturenverhaal. Bekende picareske romans zijn *Gil Blas* (1715-1735) van Lesage en *Moll Flanders* (1722) van Defoe.

In Nederland is *Den vermakelyken avonturier* (1695) van Nicolaes Heinsius jr. een mooi voorbeeld van een schelmenroman die een tiental herdrukken beleefde tot het midden van de 18e eeuw. Minder bekend zijn de anonieme *Het kind van weelde of de Haagsche lichtmis* (1697) en *De wandelende en spreekende Dukaat* (1682).

Na het verschijnen van *The adventures of Huckleberry Finn* (1884) van Mark Twain volgt een opleving van het genre, dat dan als neopicareske roman aangeduid kan worden, waarin het conflict tussen schelm en gemeenschap meer geestelijk dan materieel is. Voorbeelden hiervan zijn Herman Teirlincks *De nieuwe Uilenspiegel* (1920), *Die Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull* (1954) van Thomas Mann, *Die Blechtrommel* van Günter Grass en Jan Cremers *Ik, Jan Cremer* (1964; dl. 2 1966).

LIT: Baldick; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; H. van Gorp. *Inleiding tot de picareske verhaalkunst* (1978). [P.J. Verkruijsse]

pictogram of beeldschrift

Term uit de schriftgeschiedenis voor een primitieve tekening die dienst doet als taalteken. De pictografie wordt beschouwd als het voorstadium voor het schrift dat gebruik maakt van logogram en syllabogram, vaak in de vorm van een petrogliet of petrogram.

In de moderne tijd hebben pictogrammen hun herintrede gedaan in situaties waarin internationaal verkeer om voor ieder direct herkenbare tekens vraagt: verkeersborden, bewegwijzering op vliegvelden, in stations en gebouwen.

LIT: BDI; Dupriez-1; I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

pictura

Het tweede onderdeel van een emblema (emblematiek): de prent. Samen met het motto (motto-2) en het onderschrift (subscriptio) vormt het de drie-eenheid van het embleem. De pictura illustreert het thema, nu eens via zinnebeeldige figuren uit de iconologie (zeer vaak komt bijv. Cupido voor in de liefdesemblemata) of via hiërogliefen, dan weer - veel geraffineerder - via achtergrondwerking waardoor de prent een dubbele werking krijgt. Op een pictura bij het motto 'Altijt ghequelt' van Otto Vaenius bijv. staat op de voorgrond een door de liefdespijl van Cupido gekweld man, terwijl op de achtergrond de zee voortdurend een rots beukt.

Op veel picturae komen menselijke figuren voor die nadrukkelijk op allerlei op de prent voorkomende emblematische attributen wijzen.

Bekende etsers en graveurs van prenten in emblematabundels zijn J.H. Wierix, Jac. de Gheyn, Claes Jansz. Visscher, Adriaen van de Venne (die vooral werk van Cats geïllustreerd heeft), Boëtius a Bolswert, Gerard de Jode, Marcus Gheeraerts, Otto Vaenius en Crispijn van de Passe. Jan Luyken heeft zijn talrijke bundels emblemata voorzien van eigen prenten.

LIT: Gorp; K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 50-54; *Wort und Bild; Buchkunst und Druckgraphik in den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert* (1981); *Nederlandse emblemata; bloemlezing uit de Noord- en Zuidnederlandse emblemata-literatuur van de 16de en 17de eeuw*, ed. P.J. Meertens/Hilary Sayles (1983); *Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*, ed. H. Vekeman en J. Müller Hofstede (1984); Roelof van Straten. *Een inleiding in de iconografie* (1985); H. Luijten. 'Gezien of gelezen? Realia en ontleningen in Jacob Cats' Sinne- en minnebeelden', in: L. Jansen, H. Luijten en J. de Man. *Drie edities, drie verhalen. Lezingen gehouden tijdens het symposium Teksteditie op 2 december 1994* (1995), p. 35-77; H. Luijten & M. Blankman. *Minne- en zinnebeelden; een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek* (1996). [P.J. Verkruijsse]

piëtistische literatuur

Literatuur geproduceerd door aanhangers van het piëtisme, de stroming binnen het gereformeerde protestantisme, die - zich tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend - met profetische bezieling zowel aandrong op de innerlijke beleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging, alsook ijverde voor de radicale heiliging van alle levensgebieden. Het piëtisme ontstond in de

tweede helft van de 16e eeuw in Engeland en kent bloeiperiodes in het 17e-eeuwse Engeland, Schotland en Nederland, waar de stroming van de Nadere Reformatie er grotendeels deel van uitmaakt, en het 17e- en 18e-eeuwse Duitsland en de Verenigde Staten.

Vroege uitingen van piëtisme kan men aantreffen in werk van o.a. Petrus Datheenen Philips van Marnix van St. Aldegonde. Vanaf 1598 volgt een serie vertalingen van Engelse piëtistische werken (het Engelse piëtisme wordt gewoonlijk aangeduid als puritanisme) van o.a. William Cowper, John Hayward, John Napier en William Perkins door o.a. J. Lamotius, V. Meusevoet en W. Teellinck. Van groot belang is ook John Bunyans *The pilgrim's progress* (1678), dat onder de titel *Eens Christens reyse na de eeuwigheyt* (1682) herhaaldelijk vertaald en herdrukt is, vooral bij de Amsterdamse boekverkoper/uitgever Johannes Boekholt die een belangrijk piëtistisch fonds had. Ook de in Amsterdam gevestigde Engelse boekverkopers Joseph Bruyning en Steven Swart hadden piëtistische titels in hun fonds.

Vanaf 1608 komen de originele Nederlandse geschriften van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, de groepering van Nederlandse piëtisten binnen de Nederduitse Gereformeerde Kerk. De belangrijkste auteurs zijn allen Zeeuwen: Willem en Eeuwout Teellinck met *Noodwendigh vertoogh* (1627), *Noord-sterre* (1621), respectievelijk *Christelicke clachte* (1618), *Mizpa* (1620), *Boheemsch geluyt* (1620), G. Udemans met o.a. *Corte verclaringe over het Hooge-liedt* (1616) en J. de Swaef. Zij hebben ook invloed gehad op het werk van o.a. Johan de Brune de Oude, Jacob Cats, Jodocus van Lodenstein, Willem Sluiter en Jan Luyken, van wie de laatste ook duidelijk Duitse piëtistische invloeden heeft ondergaan. De centrale figuur van de Nadere Reformatie in overig Nederland werd de theoloog Voetius aan de Utrechtse universiteit. Na 1666 wordt het piëtisme gestempeld door Jean de Labadie. Piëtistische geschriften omvatten voornamelijk stichtelijke werken, bijbeluitleggingen en categetische traktaten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de voortbrengselen van de doopsgezinde literatuur die meer 'literair' zijn.

Het Duitse piëtisme kwam in de 17e eeuw op onder invloed van o.a. Jakob Böhmedoor toedoen van Ph.J. Spener en A.H. Francke. De Duitse beweging wordt gezien als een wegbereider van het sentimentalisme en de preromantiek. Lavater, Klopstock, Herder en Goethe hebben er invloed van ondergaan.

In Nederland is een Stichting Studie der Nadere Reformatie actief met een *Documentatieblad Nadere Reformatie* (sinds 1976) en andere publicaties. Vanaf 1988 verschijnt een serie *Gedolven Schatten* uit het werk van oude schrijvers uit de Nadere Reformatie, waarin bloemlezingen uit werk van Joos van Laren, Franciscus Ridderus en Jacobus Fruytier.

LIT: Bantel; Best; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; J. Trimp. *Jodocus van Lodenstein als piëtistisch dichter* (1952); C. Blokland. *Willem Sluiter 1627-1673* (1965); P.L. Eggermont. 'Bibliografie van het Nederlandse piëtisme in de 17e en 18e eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw*, nr. 3 (1969), p. 67-81; K. Meeuwesse. *Jan Luyken als dichter van de Duytse Lier* (1977²); T. Brienens, K. Exalto, J. van Genderen e.a. *De Nadere Reformatie; beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* (1986); W.J. op 't Hof. *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (1987); J.B.H. Alblas. *Johannes Boekholt (1656-1693), the first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors* (1987); P.G. Hoftijzer. *Engelse boekverkopers bij de Beurs* (1987); L. Strengholt. 'Tekenen van de Nadere Reformatie in de poëzie van Revius, Cats en Huygens', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11 (1987), p. 109-125; A. Ros. 'De poëzie van de Nadere Reformatie - een verkenning', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 12 (1988), p. 1-28; W.J. op 't Hof, C.A. de Niet en H. Uil. *Eeuwout Teellinck in handschriften* (1989); T. Brienens, K. Exalto, J. van Genderen e.a. *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* (1989); W.J. op 't Hof. 'De godsdienstige ligging van De Brune', in: *Johan*

de Brune de Oude (1588-1658), een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw (1990). [P.J. Verkruijsse]

Pindarische ode

Aanduiding voor een ode geïnspireerd op het type zoals geschreven door Pindarus (520-445 v. Chr.), dat meestal een lofdicht is op zijn vorstelijke beschermers of op overwinnaars bij de olympische spelen. De zgn. triadische vorm van de Pindarische ode houdt in, dat het gedicht bestaat uit een veelvoud van een driedeling: strofe (zang) - antistrofe (tegenzang) - epode (toezang). De eerste en de tweede strofe hebben dezelfde vorm, de epode wijkt daarvan af. Een van de eerste Nederlandse dichters die zich hierop inspireerden, was Lucas de Heere. Hij schreef o.a. 'Aan de vrouwen van Brabant' (1565), de triade verdelend in een 'keer', 'tegenkeer' en 'toesanck'. Bekend is de Pindarische ode 'Triumph-lied' op de inneming van Den Bosch van J. Revius (1630). De Tachtiger H.J. Boeken vertaalde enkele zegezangen in proza (*De Nieuwe Gids* 9, 1894, p. 266-8, 412-7).

In tegenstelling tot de Horatiaanse ode heeft de Pindarische ode geen strofische opbouw. Tevens wordt het genre gekenmerkt door grotere felheid van gevoelens en gedurfter beeldspraak.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

piqûre zie prik

pittoresk

Term uit de geschiedenis van de literaire kritiek voor een begrip dat aan het eind van de 18e eeuw bij sommigen synoniem is met 'romantique' (romantiek). De term is ontleend aan de schilderkunst en heeft betrekking op een landschap dat niet alleen boeiend is voor het oog maar dat bovendien de verbeelding in werking zet. Het subjectieve van de term maakte dit woord bijzonder geschikt om de nieuwe soort literatuur te typeren die omstreeks 1800 actueel is en waarin suggestie en verlangen naar het andere en hogere zo'n grote rol spelen. Omdat op een bepaald moment het woord pittoresk als beperkter wordt ervaren dan datgene waar men bij 'romantisch' aan denkt, krijgt laatstgenoemde term weldra de overhand.

LIT: M. Praz. *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek* (1990), p. 30-31; W. van den Berg. *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (1973), p. 24-25. [G.J. Vis]

plagiaat of letterdieverij

Vorm van literair bedrog waarbij iemand het werk van een ander voor zijn eigen werk laat doorgaan. De grenzen tussen navolging (imitatio), epigonisme en plagiaat zijn vaak moeilijk aan te geven. Over het algemeen verstaat men onder plagiaat toch vooral het letterlijk overnemen van een tekst of tekstgedeelte (bijv. in vertaling) van een andere auteur of het overnemen van essentiële elementen uit diens werk zonder bronvermelding.

In Nederland werd Herman van den Bergh door Kees Helsloot in *Maatstaf* (jrg. 12, 1964-65, p. 645-659) beschuldigd van plagiaat. In 1996 deed zich een geval voor van plagiaat dat voor veel commotie zorgde. In het weekblad *Vrij Nederland* werd onthuld dat veel werk van de Leidse hoogleraar psychologie Diekstra op plagiaat berustte. In datzelfde jaar werd A.F.Th. van der Heijden door de journaliste Toni Boumans verdacht van plagiaat in de roman *Het hof van barmhartigheid* (1996), maar daarvan in een artikel van Klaus Beekman in *Literatuur* (jrg. 13, 1996, nr. 6, p. 337-341) vrijgepleit.

Onderzoek op het gebied van de intertekstualiteit veroorzaakte een discussie rond plagiaat, omdat veel (post)moderne auteurs werken met tekstcitaten of collagevormen, waarbij teksten van anderen vaak zonder bronvermelding worden verwerkt in een nieuwe tekst.

De auteur wordt tegen plagiaat beschermd door het auteursrecht. Een navolger of epigoon is echter niet strafbaar.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Fowler; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; J. Grootaers. *Maskerade der muze* (1954); H. Wagenvoort. *Navolging en plagiaat in de literatuur* (1958). [G.J. van Bork]

plakkaat

Archiefterm voor een voor algemene bekendmaking bestemde verordening, uitgevaardigd onder een opgedrukt zegel, eertijds een plakkert of plakkaat genoemd. Vanaf de 16e tot de 19e eeuw werd de term gereserveerd voor overheidsverordeningen. Verzamelingen van plakkatens zijn per gewest bijeengebracht in de zogenaamde plakkaatboeken. Bekend is het Plakkaat van Verlatinghe van 26 juli 1581 door de Staten-Generaal als antwoord op de apologie van Willem van Oranje waarbij Filips II van de heerschappij over zijn Nederlandse gewesten vervallen werd verklaard.

LIT: BDI; Brongers; Ned. Arch.-term.; H.W.J. Volmuller. *Nijhoffs geschiedenislexicon Nederland en België* (1981), p. 461. [P.J. Verkruijsse]

plano

Term uit de bibliografie voor een ongevouwen, meestal aan één zijde bedrukt, vel. Dit formaat, soms bibliografisch aangeduid als '1⁰', werd vaak gebruikt voor het pamflet-1. Op een plano-vel met de lange zijden verticaal lopen de kettinglijnen horizontaal; het watermerk zit in het midden op één kwart van de onder- of bovenkant.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; M.J. Pearce. *A workbook of analytical and descriptive bibliography* (1970), p. 61-62, 69; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 81, 106. [P.J. Verkruijsse]

plaquette

Gedenkplaat, vaak in de vorm van een gevelsteen of koperen plaat, aangebracht op woon- of geboortehuizen van roemruchte personen.

In Nederland beijvert de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde zich ervoor plaquettes voor letterkundigen aan te brengen. In Leiden zijn inmiddels plaquettes aangebracht ter nagedachtenis van Willem Bilderdijk (1983), Jacob Geel (1984), Johannes Kneppelhout (1985) en Albert Verwey (1987), in Amsterdam van G.A. Bredero (1985), in Parijs van Conrad Busken Huet (1986), in Alkmaar van A.L.G. Bosboom-Toussaint (1987) en in Den Haag van Carel Vosmaer (1988).

De tekst op plaquettes is meestal beknopt, bijv. 'Hier woonde en werkte Mr. Carel Vosmaer (1826-1888)'.

LIT: 'Herdenking Carel Vosmaer', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 6 (1988), p. 4-5. [W. Kuiper]

plastiek of aanschouwelijkheid

Aan de beeldende kunst ontleende term voor de suggestieve kracht die van een tekst uit kan gaan, d.w.z. de zintuiglijke voorstelling die men zich kan maken van het in de tekst beschrevene. In feite is de term een metafoor, omdat taal alleen langs indirecte weg de werkelijkheid kan weergeven. Men bedoelt er dan ook doorgaans evocatief, schilderachtig, levendig of iets dergelijks mee. Die zeggingskracht van de tekst wordt overigens niet alleen bepaald door het visueel voorstelbare, maar ook door de klank en het ritme.

LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Lodewick; MEW; Th. Meijer. *Das Stilgesetz der Poesie* (1901); J. Elema. *Poëtica* (1949). [G.J. van Bork]

platform

Term uit de dramaturgie voor het toneelplankier bij het rederijkerstoneel. Het toneel bestaat in de Nederlanden in de 16e eeuw uit een platform met daarop het speelhuis; een (meestal met gordijnen) afgesloten, kleinere ruimte. Op het platform wordt de hoofdhandeling opgevoerd.

Bij toneelwedstrijden was het lang de gewoonte dat de deelnemende kamers voor hun eigen toneelbenodigdheden zorgden: dat in 1486 voor de wedstrijden in Antwerpen de organiserende kamer twee platformen beschikbaar stelde, werd als een noviteit vermeld.

LIT: W.M.H. Hummelen. 'Typen van toneelinrichting bij de rederijkers', in: *Studia Neerlandica* 1 (1970-1971), p. 59-109; W.M.H. Hummelen. 'Het tableau vivant, de "toog", in de toneelspelen van de rederijkers', in: *TNTL* 108 (1992), p. 193-222. [H. Struik]

platitude

Platte of banale zinsnede die domheid of beperktheid van de gebruiker ervan verraad. Door het alledaagse karakter van de platitudo ligt dergelijk woordgebruik dicht bij het cliché-1. Men spreekt om die reden wel van 'dooddoener'. Literair gebruikt men de platitudo wel om een personage te karakteriseren of om een ironisch effect te bewerkstelligen, zoals bijv. Gerard Reve doet wanneer hij Bullie van der K. in *Veertien etsen van Frans Lodewijk Pannekoek* (1967) dubbelzinnig laat zeggen: 'Kunst is al erg genoeg.'

LIT: Best; Cuddon; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

platonisme

Onder platonisme wordt óf in strikte zin verstaan de filosofie van de Griekse wijsgeer Plato (428/427 - 348/347 v.Chr.), óf in ruimere betekenis de invloed van diens denken op latere filosofen. De kerngedachte van het platonisme is die van de twee werelden: de stoffelijke en de ideeënwereld, geadstrueerd met de vergelijking van de grot uit Plato's *Politeia*. De schoonheid van de stoffelijke wereld moet de ziel tot begrip van de Idee der Schoonheid brengen. Plotinus (3e eeuw n.Chr.) heeft de leer van het platonisme zodanig aangepast dat ze verenigbaar werd met het christendom. Via hem, Boëthiusen Dionysius de Areopagiet heeft het platonisme de Middeleeuwen 'overleefd'.

De verzoening van christendom en platonisme vond plaats in de 15e eeuw in Florence door humanisten als Ficino en Pico della Mirandola. Dit neoplatonisme heeft met zijn schoonheidsideeën (vooral de ideeën over de geestelijke liefde, de 'platonische liefde') grote invloed gehad op de kunsten en dus ook op de literatuur van humanisme en renaissance, later ook op die van romantiek en symbolisme. De ideeën over de lichamelijke liefde zijn verbreid via het petrarkisme.

Hoewel Plato voor de poëzie slechts een rol weggelegd zag in het kader van propagandadoeleinden ten behoeve van de goden en helden, en de kunsten beschouwde als een slechte imitatie (mimesis) van de stoffelijke wereld die op haar beurt al een imitatie is van de goddelijke wereld, heeft hij door zelf gebruik te maken van dialogen, symbolen en mythen de platonisten de kans geboden de dichter voor te stellen als geïnspireerde figuur die een bijzondere plaats bekleedt als volksoepvoeder, filosoof en profeet. In de romantiek valt, binnen het kader van het idealistisch denken, een opleving te constateren van het platonisme, doorgaans getypeerd met de term neoplatonisme. Hoofdkenmerk daarvan is de opvatting dat de stoffelijke wereld een afschaduw is van de wereld der ideeën. P.C. Boutens en Jan Prins hebben een aantal Plato-vertalingen vervaardigd.

LIT: Baldick; Cuddon; Fowler; LdMA; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; C.J. de Vogel. *Philosophia, II: Plato and platonism* (1983); S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus. Klassieke en christelijke denkbeelden in de Nederlandse renaissance-literatuur* (1989), p. 40-51. [P.J. Verkruijsse]

plat of bord

Van hout of karton gemaakte plaat die met leer, perkament of een andere stof overtrokken de voor- of achterkant van een boekband vormt. Tot in de 14e eeuw zijn de platten in het algemeen even groot als het boekblok, daarna worden ze ruimer gesneden en steken ze wat uit over het boekblok.

LIT: BDI; H. Helwig. *Einführung in die Einbandkunde* (1970); J.J.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 74-75. [H. Struik]

Pléiade

Pléiade ('zevengesternte') is de naam voor een groep van zeven Franse dichters uit de tweede helft van de 16e eeuw die de nationale renaissance in Frankrijk vorm gaven naar het voorbeeld van Italië door te streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van de Franse taal (taalbouw) en literatuur en die veel invloed gehad hebben op het ontstaan van de renaissancebeweging in Engeland en de Nederlanden. Aanvankelijk noemde de groep zich La Brigade; de term Pléiade ontstond in 1556. In de Pléiade-poëzie worden de ideeën van het neoplatonisme gecombineerd met die van het petrarkisme. Veel beoefende genres waren het sonnet en de ode, waarin gebruik gemaakt werd van de nieuwe 'Franse maat', de jambe.

De oudste Pléiade-dichter, de humanist Jean Dorat (1508-1588), doceerde aan het Parijse Collège Coqueret waar hij Pierre de Ronsard, Joachim du Bellay en Antoine de Baïf onder zijn leerlingen had. Tot de andere Pléiade-dichters worden gewoonlijk gerekend Remy Belleau, Etienne Jodelle en Pontus de Tyard. Het 'programma' van de Pléiade werd geschreven door Du Bellay: *Deffence et illustration de la langue françoysse* (1549) en Ronsard: *Abrégé de l'art poétique français* (1565).

De Nederlandse humanist Janus Doussa had ook bij Dorat gestudeerd. De vroegrenaissancistische Jan vander Noot staat duidelijk onder invloed van Ronsard en heeft contact gehad met waarschijnlijk de eerste navolger van de Pléiade in de zuidelijke Nederlanden, Guillaume de Poetou. Lucas de Heere en Carel van Mander kunnen tot de pléiadisten gerekend worden. Imitatio van Pléiade-dichters bij Nederlandse auteurs is tot ver in de 17e eeuw aan te treffen. Vooral Du Bartas' *La sepmaine ou création du monde* (1579) werd vertaald of bewerkt door Jan Moretus, Theodore van Liefvelt (1609), Zacharias Heyns (1616), Rutger Wessel van den Boetselaer (1622), Daniel Heinsius (1616), Joost van den Vondel en Jacobus Revius.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A. Beekman. *Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise* (1912); H. Chamard. *Histoire de la Pléiade* (4 dln. 1939-1940); G. Castor. *Pléiade poetics; a study in 16th-century thought and terminology* (1964); K.J.S. Bostoen. *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw; omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot* (1987). [P.J. Verkruijsse]

pleonasme

Stijlfout die bij opzettelijk gebruik tot stijlfiguur kan worden. De meest voorkomende vorm is die van een substantief met een daarbij ten overvloede toegevoegd adjectief: een 'ronde cirkel'. Logisch gezien is het pleonasme, evenals de tautologie, een vorm van woordovervloedigheid. Sommigen zien beide als voorbeelden van een perifrase.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

ploce

Term uit de stijl leer, soms ook wel distinctio genoemd, bestaande uit een gevarieerde herhaling (repetitio). Kenmerkend is het accentueren van het betekenisverschil tussen de leden van een woord- of zinsdeelherhaling. Men vindt het in menig gezegde, zoals in 'een man, een man - een woord, een woord'. In het volgende citaat heeft het woord 'muziek' de tweede keer een specifiekere betekenis dan de eerste keer:

een taal, die zelf muziek ging zijn
doordat er echo's in weerklonken
van een muziek, hem meegeschonken
als waterkruik in de woestijn.
(M. Nijhoff. *VW* dl. 1 (1982), p. 507).

Deze stijlfiguur kan de vorm hebben van een anadiplosis.

LIT: Buddingh'; Lausberg; Myers/Simms; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

plot, intrige-1 of sujet

Term uit de verteltheorie of dramatheorie waarmee de organisatie van de tekstgegevens, d.w.z. de bouw of structuur van de tekst wordt bedoeld. De wijze waarop deze gegevens worden aangeboden, zijn in hoge mate bepalend voor het effect ervan op de lezer of toeschouwer, bijv. voor de spanning. Om die reden worden bijv. in de detectiveroman de gegevens die successievelijk aan de lezer worden prijsgegeven, pas aan het slot tot een logische samenhang gebracht waardoor de dader ontmaskerd kan worden.

Bij het drama gebruikt men naast de termen 'plot' of 'intrige' ook wel de term 'verloopsplan', een term die duidelijker laat zien wat eronder verstaan wordt. De term 'plot' werd in de verteltheorie geïntroduceerd door E.M. Forster in diens *Aspects of the novel* (1927) voor de causale samenhang van de tekstgegevens, die hij plaatste tegenover de chronologische samenvatting van de gebeurtenissen of de 'story' (fabel-2).

Wat betreft de term 'intrige' maken sommige auteurs (Abrams bijv.) onderscheid tussen de structuur van de tekst (plot) en het plan van een der personages om al dan niet met hulp van anderen de tegenspeler in de val te laten lopen. De intrige is in dat geval een uitvloeisel van het conflict en onderdeel van de plot.

LIT: Abrams; Baldick; Bergh; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; E. Dipple. *Plot* (1970). [G.J. van Bork]

pluralis majestatis

Met het 'majesteitsmeervoud', oorspronkelijk bij vorsten gebruikelijk, noemt de ik-figuur zichzelf in het meervoud. Het komt voor in officiële regeringsstukken die een koninklijke bekrachtiging hebben gekregen, zoals de Koninklijke Besluiten (K.B.'s): 'Wij, Beatrix ... enz.'. Sprekers en schrijvers hanteren deze vorm vaak uit bescheidenheid (pluralis modestiae). Tot voor kort was het de gewoonte van veel publicisten om zichzelf in het meervoud te presenteren.

In hoeverre de wij-vorm in literaire teksten als pluralis majestatis dient te worden beschouwd, hangt in hoge mate van de interpretatie af, zoals bijv. in:

wij kennen van buiten / onze zak
(P. van Ostaijen. *VW, Poëzie*, dl. 2 (1979), p. 9).

LIT: MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

pluralis modestatis zie pluralis modestiae

pluralis modestiae of pluralis modestatis

Bescheidenheidsmeervoud als een van de hanteringsvormen van de pluralis majestatis.

LIT: Best; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

pluralis pro singulari

Vorm van synecdoche waarbij het meervoud wordt gebruikt in plaats van het enkelvoud. Zo gaat Nijhoff van het enkelvoudige 'mensch' over op het meervoudige 'ons' in de passage

de natuur is niet den mensch ter wille:
Slechts [...] staat zij ons toe [...]
(*VW*, dl. 1, 1982, p. 110).

Een specifieke vorm van de pluralis pro singulari is de pluralis majestatis.

LIT: Lausberg. [G.J. Vis]

pluri-interpretabiliteit zie ambiguïteit

pocketboek

Term ontleend aan de Amerikaanse reeks 'Pocket Books' voor boeken die in paperback-vorm worden uitgegeven in een klein formaat (ca. 18x11 cm), waardoor ze als het ware in de zak kunnen worden meegenomen. De belangrijkste doelstelling voor het uitgeven van pockets is de andere en grotere publieksgroep die ermee bereikt kan worden. Door goedkopere productiemethoden te gebruiken (lumbecken, brocheren, plastificeren, goedkopere druktechnieken, houthoudend papier e.d.) kan

het pocketboek goedkoop zijn, een effect dat nog versterkt wordt door de grotere oplagen die ervan gemaakt worden (vaak minimaal 10.000 exemplaren in het Nederlandse taalgebied). Een ander en groter publiek kwam zo in contact met literair werk dat vaak al eerder in gebonden vorm een ander deel van het publiek bereikt had. Opvallend is dat pocketboeken doorgaans in reeksen worden gepresenteerd.

Als voorlopers van de Nederlandse pocketboeken kunnen de deeltjes in de reeks Klassiek Letterkundig Panthéon beschouwd worden, waarvan het eerste in 1853 verscheen. Ook kan gewezen worden op de reeks van de Maatschappij tot verspreiding van Goede en Goedkope Lectuur (de latere Wereldbibliotheek) onder leiding van L. Simons, waarin vanaf 1905 oorspronkelijk werk, maar vooral vertalingen van werken uit de wereldliteratuur werden uitgegeven in goedkope kleine uitgaven. Deze uitgaven dienden een cultureel en sociaal doel, nl. de lagere klassen in contact brengen met de 'grote' literatuur.

In de jaren '30 verschenen talrijke nieuwe series, zoals de Engelstalige Albatross (vanaf 1932) en de Penguinbooks (vanaf 1935), en in Nederland de Salamanderreeks (vanaf 1934), de Schijnwerpers (vanaf 1936) en de ABC-romans (vanaf 1938).

Na de Tweede Wereldoorlog nam de productie van het pocketboek een hoge en commerciële vlucht. Vooral de Prisma- en Aula-pockets (Het Spectrum), de Zwarte Beertjes (Bruna), de Ooievaarreeks (Bert Bakker/Daamen) en de Vlaamse Pockets (Heideland) zijn literair belangrijk, maar vrijwel elke uitgeverij geeft zijn eigen pocketreeks uit. Als vergelijkbaar verschijnsel kan het goedkope bulkboek gezien worden dat er de oorspronkelijke doelstelling mee gemeen heeft.

De enige Nederlandse inventarisatie van een volledige pocketreeks is C.J. Aarts' *Het Salamanderboek 1934-1984* (1984). Van 1959 to 1968 verscheen de *Pocketgids*, maar daaraan werkte Het Spectrum met zijn Prisma-pockets niet mee.

LIT: BDI; Brongers; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; *Zojuist verschenen* (1955); W.E. Williams. *The Penguin story* (1956); P. Schreuders. *Paperbacks, U.S.A.* (1981); Th.L. Bonn. *Under cover* (1982); S. Hubregtse. 'Nederlandse pockets verzamelen', in: *De Boekenwereld* 3 (1986-1987), 3, p. 79-90. [G.J. van Bork]

poëet

Aanduiding voor de dichter, veelal in ironische zin. In de literatuurgeschiedenis leeft de term voort in de samenstelling 'Poëtenoorlog', een weinig verheffende reeks literaire twisten in de Nederlandse letterkunde van het eerste kwart der 18e eeuw, door Poot aan de kaak gesteld in zijn gedicht 'Pöëtenstrijt'. Pejoratief gebruik als dit (een poëet is een minder soort dichter) hoeft niet altijd geïmpliceerd te zijn in de term. Als Bilderdijk schrijft: 'De Dichtkunst des poëets, de Godsdienst van den christen, is één' (*De kunst der poëzy*, 1807, vs. 386-387), dan is het woord poëet synoniem met (goed) dichter. In het huidige spraakgebruik komt het woord zelden voor, en als het gebruikt wordt, dan is dat meestal - wellicht mede onder invloed van het woord poëetaster - in ongunstige of ironische zin.

LIT: Laan; G.J. Vis. 'Denken en doen', in: *Spektator* 17 (1987-88), p. 105-128 (p. 107). [G.J. Vis]

poësie parlante zie vrij vers-2

poésie pure

Vorm van poëzie-1 gekenmerkt door een opvallend hoge mate van exploitatie van de klank, veelal door de auteur bewust nagestreefd om zo veel mogelijk uitsluitend door de klank zelf gevoelens te uiten, vergelijkbaar met de wijze waarop dat in de muziek gebeurt. Vooral in de 19e eeuw ziet men een toename van dit type gedichten; in de Nederlandse letterkunde is het G. Gezelle die er als eerste voorbeelden van levert. De term dateert echter pas van 1883, geïntroduceerd door Ch. Baudelaire. De symbolisten (symbolisme) hebben een belangrijke impuls gegeven aan de poésie pure door de nadruk die zij vaak legden op het muzikale karakter van hun teksten als autonome (l'art pour l'art) expressievormen met beoogde magische en/of suggestieve effecten. Bekende voorbeelden zijn J. Engelmans cantilena 'Vera Jaconopoulos' en sommige sensitieve verzen van Gorter, zoals het volgende:

Gij zijt een stille witte blinkesneeuw,
gij zijt een blinke zeeë tintelzee.
Gij zijt een schemerwitte leliemeid,
gij zijt een wijde vlinderveluwheid.
Gij zijt het opene, het witte, 't willende,
het wachtend, straalvlammend, lichtlillende.
(H. Gorter. *Verzamelde lyriek tot 1905*, 1977, p. 86).

Andere voorbeelden leveren P. van Ostaijen, Lucebert, Jan Hanlo en Johnny van Doorn.

LIT: Best; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Wilpert; S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel* (1969⁴), p. 109-112; P. de Vree. 'Sound-poetry', in: *Tafelronde* 15 (1970), p. 7-9; C. de Deugd. 'Sonische poëzie', in: *FdL* 14 (1973), p. 1-29; A.M. Musschoot. 'Poésie pure: een confrontatie Karel van de Woestijne-Paul van Ostaijen', in: *NTg* 69 (1976), p. 191-204. [G.J. Vis]

poet laureate zie poeta laureatus

poeta doctus

Een poeta doctus is het type van de 'geleerde dichter', zoals dat ontstond in de Hellenistisch-Alexandrijnse periode. Het is een dichter die zich met veel vertoon van geleerdheid en via verfijnd taalgebruik richt tot een elitair publiek. Humanistische (humanisme), maniëristische (maniërisme) en barok-auteurs treden op als poetae docti. Vondel zou men een poeta doctus kunnen noemen.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

poeta faber

Een poeta faber is een dichter, bij wie als vakman de techniek overheerst, in tegenstelling tot bij de poeta vates bij wie de inspiratie op de voorgrond staat.

LIT: Gorp; MEW. [P.J. Verkruijsse]

poeta laureatus of poet laureate

Een poeta laureatus is sinds de Romeinse tijd een door de overheid of kunstbroeders met een lauwerkrans 'gekroond dichter'. De laurier is het symbool van de god van de kunsten, Apollo. Omdat de bekroning vaak door keizers of koningen werd verleend, werd de poeta laureatus dikwijls bezoldigd hofdichter, een gebruik dat in Engeland sinds 1668 toen J. Dryden poet laureate werd tot op heden in stand gebleven is.

In Nederland bestond het gebruik belangrijke auteurs met een lauwerkrans te begraven. Zo vermeldt W. van Gouthoeven in *D'oude chronijcke ende historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Wtrecht* (1620), dl. 1, fol. P1 verso, het volgende:

Gherbrant Adriaensz. Breero, gheboren t'Aemsteldam, alwaer hy An. 1618 ghestorven zijnde, als een Poeet met Laurieren seer treffelijck begraven is.

Hetzelfde was gebeurd met Carel van Mander in 1606 en Reinier Telle in 1618. Vondel werd op een feest van het Sint Lucasgilde in 1653 gekroond door zijn kunstbroeders.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

poeta vates

Een poeta vates is het type van de 'dichter-ziener', de door de muzen geïnspireerde dichter volgens de opvattingen van het neoplatonisme, in tegenstelling tot de poeta faber, de vakman bij wie de technische vaardigheid op de voorgrond staat. De poeta vates past geheel in de theorie van de Franse Pléiade, de andere nationale renaissancebewegingen zoals die in Engeland rond Sidney en in Nederland in het Leidse academiemilieu, en van de romantiek.

LIT: Gorp; MEW; Wilpert; J.A. van Dorsten. *Poets, patrons, and professors; Sir Philip Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden humanists* (1962), p. 33-47. [P.J. Verkruijsse]

poëtaster

Aanduiding voor de poëet in de ongunstige zin van het woord: pruldichter, rijmelaar. In de geschiedenis van de literaire kritiek zijn het vooral sommige 18e-eeuwse dichtgenootschappers (dichtgenootschap) die - sinds het begin van de 19e eeuw - het mikpunt zijn van spot en het object van afschuw vanwege hun onpersoonlijk gerijmel volgens regeltjes die iedereen kan toepassen; op grond hiervan werden ze als poëtaster veroordeeld. Ze staan diametraal tegenover het ideale type dichter

zoals Kloos dat zag: iemand die de dichtkunst beoefent als allerindividueelste expressie van een allerindividueelste emotie. In de versexterne poetica-1 van 20e-eeuwse dichters en critici kan men talloze voorbeelden vinden van recensies en andere beschouwingen waarin een slecht dichter als epigoon, onpersoonlijk schrijver, dichter zonder vormkracht, kortom als poëtaster wordt afgewezen.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

poètes maudits

Naam van een groep dichters ontleend aan een artikelenreeks uit de jaren 1884-1888 van Paul Verlaine getiteld 'Les poètes maudits' (de verdoemde dichters) in het tijdschrift *Lutèce*, waarin de destijds vrijwel nog onbekende dichters Corbière, Rimbaud en Mallarmé naar voren werden geschoven. Bij uitbreiding doelt de term op dichters die op maatschappelijke (bohémien) of psychologische gronden dan wel door lichamelijke aftakeling aan de rand van de samenleving terecht kwamen. In de Nederlandse letterkunde zou men kunnen wijzen op Willem Kloos en J.J. Slauerhoff.

Volgens Rodenko is de poète maudit herkenbaar aan zijn 'poésie maudite': dichtwerk waarin een belangrijke plaats is ingeruimd voor het kwaad (satanisme). In die zin vallen daar schrijvers onder als Baudelaire en Slauerhoff.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; P. Rodenko. *Gedoemde dichters* (1957); E. Endt. 'De spanning tussen kunst en leven', in: *Spektator* 1 (1971-72), p. 3-17. [G.J. Vis]

poëtica-1 of ars poetica

Onder poëtica wordt sinds Aristoteles' *Peri poiètikès* (rond 330 v.Chr.) de leer omtrent het wezen, de genres en de verschijningsvormen van de dichtkunst verstaan. Poëtica komt van het Griekse 'poiein', maken, wat men dus ook kan leren maken via een ars, een techniek. Voor Aristoteles is de dichtkunst een nabootsing (mimesis) van mogelijk menselijk handelen. Hij wijkt daarin af van het platonisme, dat leert dat kunst een onbelangrijke afschaduwing is van de aardse werkelijkheid, die op haar beurt al een afschaduwing was van de Idee. De poëzie onderscheidt zich volgens Aristoteles van de historiografie die weergeeft wat er feitelijk gebeurd is; juist door haar universele strekking is de kunst van groot filosofisch-wetenschappelijk belang. Het genre-onderscheid ontstaat doordat de ene dichter zich bezighoudt met edele menselijke handelingen (hetgeen leidt tot epos en tragedie) en de andere met minder edele handelingen (blijspel en satire). De poëzie wekt emoties op die zuiverend werken (catharsis).

Omdat de poëtica van Aristoteles pas in de 15e eeuw herontdekt werd (Latijnse vertaling van 1498), is de *Ars poetica* (laatste twee decennia v.Chr.) van Horatius van veel meer invloed geweest tijdens de renaissance. Het doel van de poëzie is volgens hem het *utile dulci*, nut én vermaak.

Quintilianus, een bewonderaar van Cicero, behandelt in zijn *Institutio oratoria* (ongeveer 90 n.Chr.) zowel de retorica als de poëtica, welke laatste ook voor de redenaar nuttig is: hij kan er zijn voorbeelden (*exempla*) uit halen. De poëtica maakte in de Middeleeuwen geen deel uit van de *artes liberales*.

Humanisten (humanisme) als J.C. Scaliger, D. Heinsius en G.J. Vossius trachten een synthese tot stand te brengen tussen de opvattingen van Aristoteles en Horatius. Scaliger ziet in zijn *Poetices libri septem* (1561) niet de mimesis als doel, maar als middel, en het doel van de dichtkunst is - net als bij Horatius - het op onderhoudende wijze verschaffen van morele instructie (*iucunda doctrina*). Door de sterk taalkundig-retorische gerichte schoolopleiding van de humanisten vermengen tal van elementen uit de *retorica* zich met de *poëtica*. In Nederland heeft de *poëtica* van Scaliger veel invloed gehad via diens zoon Josephus Justus Scaliger die hoogleraar was in Leiden.

Later dringen ook de invloeden van de Pléiade door, met name die van Ronsards *Abrégé de l'art poétique français* (1565). Nederlandstalige theoretische beschouwingen zijn van P.C. Hooft: *Reden vande waerdicheit der poësie* (1614) en van Th. Rodenburgh: *Eglentiers poëtens borstweringh* (1619).

In 1674 verschijnt de invloedrijke *Art poétique* van Boileau, waarin de opvattingen van het neoclassicisme (classicisme) zijn verwoord en vastgelegd.

Het normatieve in de *poëtica* maakt in de loop van de 18e eeuw plaats voor descriptie van technieken en vormelementen van de poëzie (de romantiek verwerpt de mimesis-opvatting!), waarmee de *poëtica* van karakter verandert (*poëtica-2*).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Wilpert; S. Brinkkemper en I. Soepnel. *Apollo en Christus* (1989), 172-184; B.F. Scholz. 'Poëtica', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 127-135; P. Verdonk. *Het bevrijde icoon. Van klassieke retorica naar een cognitieve stilistiek* (1997). [P.J. Verkruijsse]

poëtica-2 of poëतिक

Naast het algemene begrip *poëtica-1* uit de renaissance kreeg de term *poëtica* er in de loop der tijden een specifieke gebruiksmogelijkheid bij. Terwijl enerzijds de term gehandhaafd bleef voor de theorie van de literatuur in het algemeen, respectievelijk voor die van de genres en technieken (zoals in Boileau's bekende *Art poétique* van 1674), werd anderzijds de term langzamerhand in meer specifieke zin gebruikt voor de technieken en vormelementen van de dichtkunst. Een voorbeeld hiervan is de *Poëtica* (1949) van J. Elema, die achtereenvolgend hoofdstukken wijdt aan ritme, klank, woordkeus, beeldspraak en symbool. Het is daarbij opvallend dat stijlfiguren en genres een geringe plaats krijgen toebedeeld in verhouding tot onderwerpen uit de prosodie. Wellicht is deze beperking mede het gevolg van de verbouwexperimenten die vooral sinds symbolisme en modernisme de aandacht van (schrijvers,) lezers en onderzoekers hebben beziggehouden.

Naast en tegenover wat ressorteert onder *poëtica-1* en *poëtica-2* onderscheidt men de auteurs*poëtica* (*poëtica-3*), die overigens elementen van beide kan bevatten.

LIT: Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Wilpert; S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel* (1956²); M.A.P.C. Poelhekke en J.J. Gielen. *Woordkunst* (1961²⁴); G. Kazemier. *In de voorhof der poëzie* (1963); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963); F. Willaert. *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten* (1984); P. Verdonk. *Het bevrijde icoon. Van klassieke retorica naar een cognitieve stilistiek* (1997). [G.J. Vis]

poëtica-3 of auteurspoëtica

Term uit de literatuurwetenschap voor het geheel van literaire opvattingen van een schrijver. Men maakt, in navolging van Sötemann, onderscheid tussen tekstinterne uitspraken (in poëzie-1, proza, drama, kortom 'creatief werk') en tekstexterne (in essay, kritiek, correspondentie, interview e.a.). Voor beide genoemde soorten uitspraken maakt men veelal weer een onderscheid in impliciete en expliciete opvattingen. Er is daarbij discussie over de vraag in hoeverre een literaturopvatting een denkbeeld is van een auteur dan wel de *beschrijving* van zo'n denkbeeld.

LIT: Boven/Dorleijn; Metzler; MEW; J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982), p. 41-75; W.J. van den Akker. *Een dichter schreit niet* (1985), vooral p. 7-50. [G.J. Vis]

poëtisch proza zie prozagedicht

poëzie-1 of dicht

Aanduiding voor een tekst of tekstfragment opgebouwd uit versregels (vers-1). Tot in de 19e eeuw ook wel aangeduid met de term dicht of gebonden vorm - ter onderscheiding van on dicht of ongebonden vorm - heeft poëzie wisselend per periode bijkomende kenmerken gehad. Zo behoort in de Middeleeuwen elke gepaard rijmende tekst tot dit genre, maar wanneer de schrijver méér wil geven, d.w.z. poëzie-2 of -3 wil schrijven, dan krijgt men teksten met een surplus aan vormgevingsverschijnselen. De functie van bijvoorbeeld de strofische gedichten van Hadewych verschilt duidelijk van die van teksten welke in gepaard rijmende regels zijn geschreven zoals Jan van Boendale's *Der leken spiegel*. Beide typen vallen onder de term 'dicht', maar de eerste groep is poëzie-2 of -3. In de 17e eeuw was metrum een eis voor dichtwerk.

Poëzie staat tegenover proza door het visuele gegeven van de ongelijke dosering van het wit in de rechter marge, en soms ook in de linker marge. Het constante distinctieve kenmerk van poëzie is het geregelde.

LIT: Baldick; BDI; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1982²), p. 222 v. [G.J. Vis]

poëzie-2

Tekst, niet noodzakelijk in verzen (vers-1) geschreven, met kenmerken die ook vaak voorkomen in poëzie-1. Deze kunnen liggen op het terrein van de klank, de beeldspraak, de explicatie van gevoel en/of verbeelding, de woordvoerende instantie e.a. Men kan hier denken aan ritmisch proza (L. van Deyssel), of aan de poëtische teksten in de zin van 'monologische teksten, waarvan de inhoud niet een geschiedenis is'. Men vergelijkte in dit verband met het lyrisch subject.

LIT: Baldick; BDI; Boven/Dorleijn; Fowler; Gorp; MEW; Wilpert; J. van Luxemburg e.a. *Over literatuur*, 1996, p. 222 vv. [G.J. Vis]

poëzie-3

Tekst die door de gebruikssituatie wordt ervaren als een vorm van poëzie-2. Die situatie kan een herdenkingsbijeenkomst zijn, of de imponerende stem van een spreker, of de begeleidende muziek die men speelt e.d. Zo kan een tekst door een voordrachtskunstenaar op een herdenkingsbijeenkomst gezegd, ervaren worden als poëzie, terwijl diezelfde tekst afgedrukt in de krant op een ander tijdstip gelezen, over kan komen als een stukje informatief proza zonder meer. De gebruikssituatie lijkt hier voor een groot deel de oorzaak van de mate waarin de tekst als 'poëtisch' (bij voorkeur gebruikt men hier het adjectief!) wordt ervaren, of als 'lyrisch' (lyriek). Laatstgenoemde termen zijn dan voor de gebruiker vaak synoniem met 'verheven', 'indrukwekkend', 'gevoelig' en andere niet-alledaagse noties.

LIT: Lausberg; Shipley. [G.J. Vis]

point of attack

Wanneer een reeks gebeurtenissen die aan een drama ten grondslag ligt (de story of fabel-2) chronologisch zou worden geordend en vervolgens in die chronologie het punt zou worden aangewezen waarmee het drama in feite begint, noemt men dat beginpunt het 'point of attack'. Begint het drama tegen het slot van de geschiedenis of 'story' en wordt vervolgens de voorgeschiedenis geleidelijk onthuld, dan is er sprake van een 'late point of attack' (vgl. in medias res). Volgt het drama de gebeurtenissen vanaf het begin, dan spreekt men van een 'early point of attack' (vgl. ab ovo).

Een stuk met een 'late point of attack' is bijv. A. Verwey's leesdrama *Johan van Oldenbarnevelt* (1895).

LIT: Bergh; Cuddon; Scott; Shipley; P.M. Levitt. *A structural approach to the analysis of drama* (1971). [G.J. van Bork]

point of view zie perspectief

pointe

De ontknopning of eigenlijke gedachte of strekking van een tekst. Meestal gebruikt men de term voor de onverwachte wending van een mop, een woordspeling of een puntdicht die er de geestigheid van uitmaakt (vgl. ook paronomasia). In die gevallen spreekt men ook wel van de clou. In Huygens' 'Neel ontdekt' bijv. zit de pointe in de laatste regel:

Trijn trok een masker aan en meend' haar zo te dekken
dat z'onbekend kon gaan met vastenavondgekken.
Maar 't was verloren moeite; straks was het spel geschend:
zij was te veel gedekt en bij te veel bekend.
(C. Huygens. *Dichten op de knie*, ed. Hellinga, 1956, p. 53.)

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

polemiek

Schriftelijke bestrijding van standpunten door twee of meer auteurs die zulke duidelijke verschillen van opvatting huldigen, dat ze elkaar in een pennenstrijd fel aanvallen. De polemiek kan op elk gebied van de cultuur betrekking hebben, maar de beroemdste polemieken zijn toch gevoerd op het gebied van godsdienst en kunst. Vooral in de literaire polemiek blijkt de overtuigingskracht van de deelnemers vaak eerder uit de stijl, die spits en meeslepend kan zijn, dan uit de gebruikte argumenten. Polemieken kunnen gevoerd worden om de tegenstander(s) tot een ander standpunt over te halen, maar ze kunnen evenzeer tot doel hebben een getuigenis te zijn van een eigen, afwijkend inzicht. In dit laatste geval dient de polemiek om eigen opvattingen af te grenzen van die van anderen en zo duidelijkheid te scheppen over de eigen stellingname, zoals bijv. in veel literaire stromingen of bij literaire tijdschriften het geval is.

Een voorbeeld van de eerste soort polemiek is de pennenstrijd die aan het einde van de 17e eeuw ontbrandde door toedoen van het Frans-classicistische Nil Volentibus Arduum en die gericht was tegen het ongebonden toneel van Jan Vos en tegen de als onbeschaafd ervaren komedies van die tijd.

De Nederlandse literatuur is bijzonder rijk aan polemieken; er zijn auteurs die een belangrijk gedeelte van hun faam ontleen aan hun polemisch vernuft (Huet, Van Deysse, Van der Goes, Du Perron, Ter Braak, Hermans e.v.a.). Een belangrijke polemiek ontstond in *De Kroniek* (1903) rond de reisbrieven van M. Bauer n.a.v. de kroning van de Russische tsaar. In feite handelde deze polemiek tussen o.m. Van Deysse, Diepenbrock, Van Eeden, Van der Goes, Tak e.a. over de verhouding tussen kunst en politiek. Belangrijk voor de Nederlandse literatuurgeschiedenis was voorts de polemiek in *Forum* naar aanleiding van D.A.M. Binnendijks bloemlezing *Prisma* (1930), door J.C. Bloem benoemd als 'vorm of vent'-discussie. Een latere polemiek is die tussen J.J. Oversteegen en H.A. Gomperts over de autonomistische uitgangspunten van het tijdschrift *Merlyn* (1962-1966). In Vlaanderen was J. Weverbergh in het tijdschrift *Bok* (1963-1964) een gevreesd polemist.

Vormen waarin de polemiek zich kan manifesteren zijn het pamflet-1 en -2, de kritiek en het essay.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; MEW; Scott; Wilpert; H.A. Gomperts, in: *De geheime tuin* (1963), p. 185-195; S. Vestdijk. 'Onze polemisten', in: *De leugen is onze moeder* (1965), p. 205-207; H. Speliers. 'De gestencilde revolutie', in: *Die verrekte gelijkhebber* (1973), p. 83-92. [G.J. van Bork]

politieroman

Roman waarin de politie de feiten rond een misdrijf, meestal een moord, aan het licht brengt, zodat tot arrestatie van de dader kan worden overgegaan. Soms is aan

de lezer van het begin af aan duidelijk wie de dader van het misdrijf is en beperkt de roman zich tot de activiteiten van de politie om achter diens identiteit te komen. Vaker echter is de dader ook aan de lezer onbekend en werkt diens ontmaskering en arrestatie aan het slot als verrassende ontknoping. De politieroman behoort tot de misdaadromans, evenals de detectieveroman of speurdersroman, waarmee ze zoveel overeenkomsten vertoont dat men ook wel van detectieveroman spreekt.

De belangrijkste vertegenwoordigers van schrijvers van politieromans zijn George Simenon met zijn hoofdfiguur commissaris Maigret en het Zweedse schrijversechtpaar Sjöwall en Wahlöö over rechercheur Martin Beck. In Nederland schreef J.W. van de Wetering een reeks politieromans met de rechercheurs Grijpstra en De Gier als hoofdpersonen.

LIT: J. Symons. *Moord en doodslag. Een geschiedenis van het misdaadverhaal* (1976). [G.J. van Bork]

polyinterpretabiliteit zie ambiguïteit

polymetrie

Term uit de prosodie voor het feit dat in een vers-1, strofe of gedicht verschillende versvoeten of andere ritmische (ritme) eenheden naast elkaar voorkomen. Zo in:

Vorst der ver/schrikking!/ vol van be/kommernis
Ziet gij me / treuren; / daar ge mijn / ega rooft;
Haar weg/voert uit / mijn lief/des ar/men,
En ze laat / leven in / 't bevend / harte.
(H. van Alphen. *Bloemlezing*, ed, P.J. Buijnsters, 1967, p. 39).

De eerste, tweede en vierde regel hebben een dalend metrum, de tweede regel heeft een stijgend metrum.

LIT: Best; Gorp; Metzler; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

polyptoton

Term uit de retorica voor de herhaling van hetzelfde woord in een zin of versregel in verschillende (buigings)vormen of naamvallen. Onder polyptoton vallen alle vormen van repetitio zoals anafora, epifoor en complexio; het is verwant aan de paronomasia.

Een voorbeeld is de versregel 'Gelijk een looper loopt, soo loopen wegh ons tijden' uit het gedicht 'Des menschen tyt is kort' van Roelof Waningh (in: G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten* (1986), p. 417).

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Lausberg; Metzler; Scott; Shipley; Ueding; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

polysyllabisch rijm

Term uit de prosodie voor een vorm van eindrijm met meer syllaben dan het geval is bij glijdend rijm. Bijv.:

Het was avond, en de dingen
Zag hij met verzachte kleuren,
Liet het leed der stervelingen
Als een kinderdroom gebeuren.
(M. Nijhoff. VW, dl. 1, 1982², p. 95).

LIT: Cuddon; Morier; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

polysyndeton

Term uit de stijl­leer voor de herhaling van verbindings­woorden bij een enumeratio of opsomming. Bijv.: 'En de school­leiding, en de ouders, en de leerlingen zijn het erover eens'. Over het algemeen vindt men dat dit stilisticum gebruikt wordt om de geledingen van langere mededelingen te verduidelijken en om op elk afzonderlijk lid nadruk te leggen. Het tegenover­gestelde van het polysyndeton is het asyndeton-1.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.M. Acket en C.F.P. Stutterheim. *Stijl­studie en stijl­oefening* (1960¹¹), p. 98 v. [G.J. Vis]

pomsen of ponsen

Term uit de paleografie voor een fase in het productie­proces van perkament. Na het logen om de huid­den te ont­vlezen en ont­vetten, het scheren en drogen werden de huid­den gepom­sd, d.w.z. met puim­steen en krijt glad ge­maakt om ze (goed) be­schrijf­baar te maken. Deze ver­kla­ring van het woord pomsen is een andere dan die Verdam geeft (MNW VI, 551) waar - volgens Hellinga en Vermeeren ten on­rechte - als be­te­kenis ge­ge­ven wordt: 'met puim­steen van vlek­ken reinigen, schoon­ma­ken'.

LIT: W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie V', in: *SpL* 5 (1961), p. 305; J.M.M. Hermans & G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981), p. 16. [F. van Thijn]

ponsen zie pomsen

poppenspel zie marionettentheater

poptekst

Onder invloed van de popmuziek ontstond aandacht voor de teksten van veel popmusici, zoals die van Bob Dylan, Jim Morrison, John Lennon e.a. De erkenning van de waarde van die teksten had tot gevolg dat er niet alleen ook meer waardering en aandacht uitging naar Nederlandstalige teksten bij populaire muziek, maar dat er ook meer teksten van enig niveau werden geschreven. Zo schreven Lennaert Nijgh, Robert Long, Ernst van Altena, Boudewijn de Groot, Henny Vrienten en anderen popteksten.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Metzler; L.P. Grijp (red.). *Zingen in een kleine taal. De positie van het Nederlands in de muziek*, themanr. van *Volkskundig Bulletin* 21 (1995), nr. 2. [G.J. van Bork]

populaire literatuur zie triviaalliteratuur

pornografie

Tekstsoort waarin sexualiteit op een zo nadrukkelijke manier aan de orde wordt gesteld dat er een veronderstelde erotische prikkel of sexuele opwinding van uitgaat. Gewoonlijk richt pornografie zich op de lichamelijke aspecten van de erotiek en beschrijft die op een gedetailleerde en als schokkend ervaren wijze.

De term pornografie impliceert doorgaans een waardeoordeel, zoiets als kitsch of triviaalliteratuur op het gebied van de erotiek. De term is op een groter terrein toepasbaar dan dat van de literatuur; ook beeldende kunst en film kent pornografische producten.

Omdat de zedelijkheidsnormen aan sterke veranderingen onderhevig zijn, is de grens tussen pornografie en erotische literatuur of priapische literatuur nauwelijks aan te geven. Wat in de 19e eeuw als obscene zou worden omschreven, was dat in de 17e eeuw niet of nauwelijks. Een klucht als Huygens' *Trijntje Cornelis* (1653) werd nog in 1958 door Knuvelde in diens handboek omschreven als een 'plat geval' vol 'mestvaalt-tribulatiën', een kwalificatie die in modernere beschrijvingen niet meer voorkomt. Sommige werken werden onmiddellijk na verschijnen pornografisch genoemd, terwijl ze nu tot de (wereld)literatuur gerekend worden. Dat gold voor veel naturalistische romans, zoals voor L. van Deysse's *Een liefde* (1887), dat door sommige recensenten tot de 'kuf- of bordeelliteratuur' gerekend werd. Een soortgelijke ontvangst viel ten deel aan *Madame Bovary* (1857) van Flaubert, *Lady Chatterly's lover* (1928) van Lawrence en *Lolita* (1957) van Nabokov. In Nederland was dat het geval met Anna Blamans *Vrouw en vriend* (1941) en *Eenzaam avontuur* (1948) en Jan Wolkers' *Een roos van vlees* (1963).

Dat alles neemt niet weg dat sommige auteurs zich uitdrukkelijk met het schrijven van pornografie hebben beziggehouden en eigen werk ook als zodanig hebben benoemd. Een goed voorbeeld daarvan is L.P. Boon met zijn *Mieke Maaike's obscene jeugd* (1972), door hemzelf 'een pornografisch verhaal' genoemd. Hetzelfde geldt voor een enkele tekst van E. du Perron. In 1970 bezorgde P. Grashoff een

bloemlezing onder de titel *Foei! Nieuwe pornografische verhalen van Nederlandse auteurs*.

Het oordeel over pornografie komt ook tot uiting in de speciale kasten die sommige grotere openbare bibliotheken vroeger gebruikten om dit type literatuur in onder te brengen en die wel de 'gifkast' genoemd werden. Uiteraard waren deze verzamelingen slechts voor enkele 'uitverkorenen' toegankelijk.

Het vaststellen van wat onder pornografie verstaan moet worden, heeft herhaaldelijk tot problemen geleid op het gebied van de zedelijkheidswetgeving, laatstelijk nog bij kwesties als de filmkeuring en de openbare vertoning van bepaalde films.

LIT: Baldick; BDI; Best; Buddingh'; Cuddon; Feather; Fowler; Gorp; Hiller; Metzler; Shipley; G. Reve. 'Over pornografie', in: *Archief Reve* (dl. 2, 1982), p. 79-87; J. Goedebuure. 'Literaire erotiek na de dood van Eros', in: *Nederlandse literatuur 1960-1988* (1989), p. 154-169. [G.J. van Bork]

portefolio

Samentrekking van de woorden portefeuille en folio (porte-manteau), waarmee een afzonderlijk katern of deel van een tijdschrift wordt aangeduid dat aan een specifiek onderwerp is gewijd. Zo kende het literaire tijdschrift *Tirade* in de jaargangen van 1964 tot en met 1967 een portfolio waarin op afwijkend papier reproducties van beeldende kunst werden opgenomen, een onderdeel dat geredigeerd werd door Nicolaas Wijnberg. [G.J. van Bork]

porte-manteau

Bijzondere vorm van contaminatie waarbij uit twee woorden of onderdelen daarvan een nieuw woord ontstaat door klankverbinding. Dat nieuwe woord functioneert veelal als neologisme, maar het kan ook als woordenspel bedoeld zijn. Een goed voorbeeld van een ingeburgerd porte-manteau-woord is het Engelse 'smog', als neologisme samengesteld uit 'smoke' en 'fog'. Een ander bekend voorbeeld is 'brunch'. Ook in nonsensverzen vinden we dit soort samentrekkingen terug als vormen van woordenspel, vgl. Huizinga's gedicht 'De Oerbosbrand' met 'Urinoceros', 'Petrolifant', 'Pastoorlam' en 'Lichtekooievaar' (*Olivier en Adriaan*, z.j., p. 46-47).

LIT: Baldick; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Marouzeau; Scott; Shipley. [G.J. van Bork]

portretgedicht

Bijzondere vorm van het beeldgedicht-2. Het portretgedicht vergezelt gewoonlijk een tekening, schilderij of gravure en behandelt, meestal in de vorm van een epigram, de voorgestelde persoon als voorwerp van lofprijzing. Vondel was hierin zeer productief. Van hem is bijvoorbeeld het gedicht op het door Sandrart geschilderde portret van P.C. Hoofft:

Het brein, gespist op 't roer der Staaten te regeeren,

En 's weerdts Oceaan met kloekheid te braveeren,
Den geest, die Tacitus en d'oudste dichters tart,
Besloot natuur in 't Hooft, herbooren uit Sandrart,
Die hoofd-en-halscieraet des Ridders heeft vergeeten,
De Duitsche Lauwerkroon, en Fransche Koningsketen.
(Vondel, *Werken*, WB-ed., dl. 4, p. 535).

[P.J. Verkruijsse]

positivisme

Wetenschapsopvatting waarin op grond van objectief vaststelbare gegevens getracht wordt tot uitspraken te komen over de wetmatigheden die de ons omringende verschijnselen beheersen. Het positivisme gaat uit van empirie, d.w.z. van de ervaringswerkelijkheid, en tracht op grond van ervaringsfeiten verklaringen te vinden en de samenhang vast te stellen van de te onderzoeken verschijnselen. Als grondlegger van het positivisme geldt Auguste Comte (1798-1857) met zijn *Cours de philosophie positive* (1830-1842).

Comte maakt geen onderscheid tussen natuur- en menswetenschappen. In de praktijk van het positivistisch onderzoek betekent dit dat voor de menswetenschappen normatieve uitspraken worden afgewezen en dat ook uitspraken over het 'wezen' (essentialisme) of verbanden van metafysische aard als onwetenschappelijk worden gezien. Net als in de natuurwetenschappen zouden de onderzoeksresultaten een voorspellend karakter moeten hebben.

Het succes van het 19e-eeuwse natuurwetenschappelijk onderzoek heeft in de geschiedwetenschap en het literatuuronderzoek geleid tot pogingen het onderzoek op positivistische grondslag in te richten. Maar in zijn strikte vorm heeft het positivisme van Comte in de literatuurwetenschap nauwelijks een rol van betekenis gespeeld. Weliswaar zijn er in de 19e eeuw grote verzamelingen van feitelijk materiaal aangelegd (biografische woordenboeken, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, het *Middelnederlands Woordenboek*, literatuurgeschiedenissen als die van Te Winkel etc.), maar tot het leggen van verbanden in positivistische zin is het niet gekomen, laat staan tot het vinden van wetmatigheden. Wel ging er van het positivisme enige invloed uit op de literatuurhistoricus Jan ten Brink (1834-1901), maar die invloed verliep veeleer via het naturalisme. In de opvattingen van Taine en Zola zijn positivistische trekken herkenbaar, zoals hun pogingen om het menselijk gedrag, en dus ook literaire voortbrengselen, te verklaren uit de wetten van ras, milieu en moment. Maar in de praktijk had Taine weinig affiniteit met de opvattingen van Comte.

Al vrij spoedig werd het positivisme in de menswetenschappen overvleugeld door de Geistesgeschiede. De term positivisme kreeg daardoor een negatieve bijklank in de literatuurwetenschap. In de jaren '30 van de 20e eeuw herleefde het positivisme in de zgn. Wiener Kreis, waarover men sprak in termen van 'logisch positivisme' of 'neopositivisme'. In feite zijn in de loop van de 20e eeuw allerlei kwesties die in het positivisme een rol speelden zo gemeengoed geworden in de wetenschap dat het weinig zinvol is om die nog als positivistisch aan te blijven duiden. Het lijkt beter de term te reserveren voor de typisch 19e-eeuwse wetenschapsleer.

LIT: Gorp; Metzler; Wilpert; L. Kolakowski. *Die Philosophie des Positivismus* (1971); R. Kamitz. *Positivismus. Befreiung vom Dogma* (1973); G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 13-16. [G.J. van Bork]

postincunabel

Typisch Nederlandse en in onbruik rakende benaming voor een boek gedrukt in de periode tussen 1500 en 1540. In hun uiterlijke vorm volgen de postincunabelen in meerdere of mindere mate nog de conventies van de handgeschreven boeken (codex) en strikt genomen zouden zij ook tot de incunabelen gerekend kunnen worden, waarvoor echter het jaar 1500 als uiterste grens geldt.

Geleidelijk aan zijn er tekenen dat het gedrukte boek zich losmaakt van de regels die gelden voor handgeschreven teksten: abbreviaturen verdwijnen; men gaat de foliëring drukken; langzamerhand dringt het gebruik van een apart titelblad door; niet alleen voor illustraties, maar ook voor initialen-1 gaat men houtsnedes gebruiken en er komt eenheid in de lettervormen: de drukkers worden minder individualistisch en gaan elkaars materiaal gebruiken en er beginnen zich lokale en nationale karaktertrekken af te tekenen.

De belangrijkste wijziging in de drukkunst van de 16e eeuw is echter de opkomst van de humanistische drukletter: de romein. In de Nederlanden gebeurt dat heel geleidelijk en is de van de littera textualis afgeleide gotische drukletter nog lange tijd gebruikt voor publicaties voor een breed publiek: officiële stukken, populaire literatuur en de bijbel.

Een bibliografie van de Nederlandse postincunabelen is van W. Nijhoff en M.E. Kronenberg: *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* (1923-1971).

LIT: BDI; Brongers; Gorp; MEW; L. Debaene. *De Nederlandse Volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (1977²); M.E. Kronenberg. 'Bijdrage tot de geschiedenis van het woord post-incunabel', in: *Het Boek* 30 (1941-1951), p. 351-356; H. de la Fontaine Verwey. 'De geboorte van het moderne boek', in: id. *Uit de wereld van het boek I. Humanisten, dweepers en rebellen in de 16e eeuw* (1976²), p. 11-39; P.F.J. Obbema e.a. *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (1979); H.D.L. Vervliet. *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen. Een bloemlezing gebaseerd op Wouter Nijhoff's L'Art typographique* (1979); L. Febvre & H.J. Martin. *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800* (1984²); J.A. Gruys. 'Post-incunabula: a Dutch contribution to bibliographical vocabulary', in: *Accross the narrow seas. Studies in the history and bibliography of Britain and the Low Countries. Presented to Anna E.C. Simoni* (1991), p. 17-22. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

postmodernisme

De term postmodernisme heeft pas in de jaren '80 in Nederland ingang gevonden. In de Verenigde Staten was ze al vanaf de jaren '50 in omloop. Aanvankelijk werd ze gebruikt als aanduiding van een grote variëteit aan avant-garde-verschijnselen zoals pop art, happenings, Living Theatre, beatpoëzie. Deze fenomenen werden beschouwd als een aanval op het modernisme in kunst en literatuur, waarvan men het academische en cerebrale karakter hekelde. In latere jaren zou de term wisselende betekenissen gaan krijgen afhankelijk van de context waarin ze werd gebruikt. De belangrijkste toepassingen kreeg de term echter in de architectuurkritiek, de literatuurbeschouwing en in de filosofie.

In deze laatste context fungeert de term postmodernisme als verzamelnaam voor die filosofische stromingen waarin kritiek wordt geleverd op de metafysische ideeën in de klassieke filosofie: zo kunnen de opvattingen van Wittgenstein en van Derrida onder dezelfde paraplu worden samengebracht. In het algemeen geldt de term als een aanduiding voor de opvatting dat de rol van ideologieën is uitgespeeld. Aan de mogelijkheid van coherente wereldbeelden die richtsnoer zijn voor het handelen van grote maatschappelijke groepen wordt getwijfeld.

In de literatuurbeschouwing wordt de term opgevat als een kritiek op, dan wel radicalisering van modernistische principes zoals die bijv. in het werk van Thomas Mann, Virginia Woolf of Marcel Proust worden aangewezen. Daarin zou men pogingen vinden een coherent wereldbeeld te construeren, al wordt er al getwijfeld aan de mogelijkheid dat vanuit een centraal perspectief te doen (polyperspectivisme). De aandacht wordt daarin op het bewustzijn zelf gericht, waardoor ook getwijfeld wordt aan een chronologisch tijdsbesef en de zinvolheid van een fabelstructuur waarin de gebeurtenissen causaal of temporeel worden bepaald.

Het postmodernisme is in die zin een aanduiding voor hoofdzakelijk literair proza zoals dat gestalte krijgt in het werk van Beckett, Cortazar of Joyce (*Finnegans Wake*). Daarin gaat het niet meer om pogingen een wereldbeeld te ontwerpen, maar worden alle opbouwelementen van de verhaalwerkelijkheid ter discussie gesteld. Fundamenteel wordt getwijfeld aan de taal als middel om ideeën of gevoelens uit te drukken of de werkelijkheid te beschrijven. De status van de auteur, van het genre, überhaupt van de tekst, van een verhaalwerkelijkheid staan hier onder druk. Het literaire werk is niet in staat om een betekenisvolle samenhang als beeld van de 'wereld' te presenteren. Postmodernistische literatuur richt zich in het bijzonder op het talige karakter van de tekst om die voortdurend te toetsen aan haar werkelijkheidswaarde. Deze literatuuropvatting impliceert een aantal verschijnselen die men in postmodernistische teksten kan aantreffen.

Traditionele genre-indelingen worden verworpen of op een verrassende wijze juist benut om ze voor de lezer ter discussie te stellen. In het bijzonder populaire genres als de detective, de western, de sciencefictionroman, het sprookje e.d. met hun vaste vormgeving lenen zich voortreffelijk om de genreconventies onder druk te zetten. Onder meer op dit gebied is duidelijk sprake van intertekstualiteit.

Literaire conventies berusten op opvattingen, vooronderstellingen waarachter een levensopvatting schuil gaat. Postmodernisme is metafictioneel, d.w.z. gaat in discussie met literaire conventies zoals die in literaire werken zijn geïncorporeerd om de impliciete levensopvattingen als fictie te ontmaskeren.

Omdat postmodernisten ervan uitgaan dat taal en werkelijkheid niet kunnen samenvallen wordt het mimetisch karakter (mimesis) van literatuur ontkracht. Dat betekent dat literaire verschijnselen als plot, intrige, chronologie (chronologische vertelwijze) worden becommentarieerd omdat ze een logische ordening veronderstellen die samenhangt met de wereldbeschouwing van de auteur. Postmoderne schrijvers opteren voor een alogische ordening, bijv. de collage of de achronologische vertelwijze (achronie) om daarmee aan te geven dat de positie van de beschouwer een zuiver toevallige is. Het verloop van de postmoderne tekst wordt niet bepaald door een lineaire ontwikkeling of door causaliteit, maar in de eerste plaats door de taal zelf. De taal genereert het verloop van de intrige. Het ontstaan van de tekst wordt onderwerp van de tekst.

Het postmoderne personage is geen traditioneel romanpersonage, maar veeleer een veelvormige identiteit die zich uit als een stem waarin een veelheid aan mogelijke zienswijzen wordt uitgesproken. Ook bij het personage komt de nadruk te liggen op de taligheid, d.w.z. het bewustzijn dat zijn identiteit uitmaakt, bestaat bij de gratie van de gebruikte taal.

Uitgaande van de bovenstaande opvattingen over de term postmodernisme, kan men het werk van een aantal Nederlandse auteurs aanwijzen als postmodernistisch.

In een artikel 'Postmodern elements in postwar fiction' (opgenomen in: *Postmodern fiction in Europe and the Americas*, ed. D'haen en Bertens, 1989) noemt Anthony Mertens de auteur Gerrit Krol als de enige Nederlandstalige auteur die zichzelf (overigens niet zonder enige ironie) postmodernist genoemd heeft. Daarnaast bespreekt Mertens het werk van W.F. Hermans (*De god Denkbaar, Denkbaar de god*, 1956), H. Mulisch (*De verteller*, 1970), B. Schierbeek (*Het Boek Ik*, 1951), Louis Ferron, Sybren Polet en J.F. Vogelaar.

LIT: Abrams; Baldick; Gorp; Herman/Vervaeck; MEW; Myers/Simms; J.-F. Lyotard. *La condition postmoderne* (1979); D.W. Fokkema. *Literary history, modernism and postmodernism* (1983); W. Hudson en W. van Reijen (red.). *Modernen versus postmodernen* (1986); D. Fokkema and H. Bertens (ed.). *Approaching postmodernism* (1986); J.-F. Lyotard. *Het postmoderne uitgelegd aan onze kinderen* (1987); J. Hassan. *The postmodern turn. Essays in postmodern theory and culture* (1987); Carel Peeters. *Postmodern. Een polemisch essay* (1987); Dick Veerman en Christel van Boheemen. *Postmodernisme. Politiek zonder vuilnisvat* (1988); H. Bertens en Th. D'haen. *Het postmodernisme in de literatuur* (1988); Th. D'haen and H. Bertens (ed.). *Postmodern fiction in Europe and the Americas* (1989); Bart Vervaeck. *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman* (1999). [G.J. van Bork]

Praags structuralisme of Tsjechisch structuralisme

Evenals het Franse structuralisme baseert het Praagse structuralisme zich op De Saussure's taaltheorie, maar in tegenstelling tot het Franse structuralisme wordt de nadruk op historische ontwikkelingen en genreverschijnselen gelegd. Literatuur schept steeds nieuwe conventies waarin taaltekens op een steeds andere manier functioneren. De Praagse structuralisten gaan ervan uit dat het literaire werk zich onderscheidt van andere teksten door een verschil in relaties tussen taaltekens en hun functies. In die opvatting tonen ze zich schatplichtig aan het Russisch formalisme.

Belangrijke begrippen die door de Praagse structuralisten werden geïntroduceerd zijn de esthetische norm, de esthetische functie, de esthetische waarde en het esthetisch object. Hun opvattingen hierover vertegenwoordigen in hun aandacht voor de lezer de verbinding met de latere receptie-esthetica. Ze zijn vanwege hun gerichtheid op taaltekens de grondleggers van de semiotiek.

De lezer wordt op de 'literairheid' van de tekst gericht door het bijzondere taalaanbod, waardoor niet de mededeling maar de vormgeving de aandacht trekt. De veranderingen in vormgeving hangen samen met de variabiliteit van esthetische normen en functies, die er weer voor zorgen dat men ook de esthetische waarde anders zal invullen. Met de term esthetisch object introduceerden de Praagse structuralisten een van de basisprincipes van de receptie-esthetica door onderscheid te maken tussen het zogenaamde artefact (= het kunstwerk als materieel object) en het esthetisch object (= het kunstwerk als voorwerp van receptie). Zowel in hun opvattingen over de esthetische functie als over het esthetisch object betrekken de Praagse structuralisten de lezer in hun literatuurbenadering. Doorbreking van de normen wordt in hun redenering steeds geïmpliceerd. De lezersreactie moet mede bepaald worden door vervreemding (vervreemdingseffect).

De Praagse Linguïstische Kring, waarin de Tsjechische structuralisten zich in 1926 verenigden, was een trefpunt van de uitgeweken Russische formalisten R. Jakobson en N. Troebetskoj en Praagse structuralisten als B. Havránek, F. Vodicka en J. Mukarovsky. De Tsjechisch-structuralistische ideeën drongen pas enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog definitief door in West-Europa. Met name

het werk van René Wellek, ook lid van de kring, heeft voor de theorievorming en literatuurgeschiedschrijving in het westen een grote rol gespeeld.

LIT: Gorp; MEW; K. Chvatik. *Tschechoslowakisches Strukturalismus. Theorie und Geschichte* (1981); P. Steiner (red.). *The Prague School. Selected writings, 1929-1946* (1982); P.V. Zima. 'Tsjechoslowaaks structuralisme', in: R.T. Segers (red.). *Vormen van literatuurwetenschap* (1985), p. 35-60; N. Laan. *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis* (1997), p.151-209. [G.J. van Bork]

praatvers zie parlandopoëzie

praelectio

Het voorlezen door de leraar en het lezen van teksten met de leerlingen op de retoraschool, later de Latijnse school. Uit de praelectio konden leerlingen hun copia rerum en copia verborum aanleggen en tropen-1 en figurae of stijlfiguren verzamelen.

LIT: P.N.M. Bot. *Humanisme en onderwijs in Nederland* (1955). [P.J. Verkruijsse]

praeparatio

Term uit de retorica voor de voorbereiding van het publiek of lezer op een shockerende of ongeloofwaardige mededeling. De praeparatio maakt deel uit van de anticipatio-1 en maakt gebruik van amplificatio.

Een voorbeeld van amplificerende praeparatio is het begin van het gedicht 'De schipbreuk' van De Schoolmeester:

Onder de merkwaardigste tafreelen,
Waar in wy gewoon zijn de schepping te verdeelen,
Behooren vooral zekere natuurtooneelen,
Inzonderheid een vaartuig in den storm.
Wanneer iemand gerust kan zeggen: 'Ik ben maar een worm,
Die noch zijn eigen kan helpen, noch zijn natuurgenooten,
Al stond hy ook op zijn achterste pooten.
Zoo er daarom een schipbreuk voorhanden is op zee,
Ga ik liever voor mijn plezier niet meê. -
Leergierige jeugd! gy bespeurt gewis,
Dat wat ik thands op 't oog heb een schipbreuk is.
(*De gedichten van den Schoolmeester*, ed. Van Lennep, z.j., p. 17)

LIT: Best; Lausberg; Shipley. [P.J. Verkruijsse]

praeteritio of paraleipsis

Term uit de retorica voor de mededeling van een spreker of auteur dat hij het niet over een bepaald aspect van de zaak zal hebben, een aspect dat hij intussen wel expliciet noemt, maar over zal gaan tot iets belangrijkers. Het effect van praeteritio is dan vaak dat juist op het terloops genoemde extra aandacht valt. Vaak wordt praeteritio ironisch (ironie) gebruikt.

Een voorbeeld van praeteritio komt voor in de rede van P.J. Troelstra, gehouden in de Tweede Kamer op 12 november 1918:

Het is wel eigenaardig. Mijnheer de Voorzitter, en het doet mij leed, dat mijn nuchtere en kalme beschouwingen den heer Wijnkoop zoo irriteeren; ik zal maar niet ingaan op de psychologische beschouwing, waar die irritatie vandaan komt. Maar ik heb het nu op dit oogenblik te doen met een vertegenwoordiger van de bourgeoisie. Dat vind ik veel belangrijker dan dat kleine gekibbel, dat wij dezer dagen hebben gehad over enkele uitdrukkingen in parlementaire moties. Ik vind het veel belangrijker om straks te hooren wat een man als professor Visser van IJzendoorn over ons optreden te zeggen heeft.

(J.P. Guépin. *Schokkende redevoeringen*, 1990, p. 369-370).

De praeteritio is verwant aan de occupatio.

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Metzler; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

pragmatische literatuur

Term afkomstig van M.H. Abrams voor een van de vier mogelijke literatuurbenaderingen met betrekking tot de functie van literatuur. Pragmatische literatuur is de literatuur waarin de auteur zich een buiten de literatuur zelf gelegen doel stelt en de lezer zodanig wil beïnvloeden dat een adequate respons verwacht mag worden. Literatuur is in deze opvattingen dus een middel om te onderwijzen, op te voeden of een lezer tot sociale of politieke activiteit aan te zetten. De term pragmatische literatuur dekt dan ook overeenkomstige literatuurtypen als onzuivere literatuur en tendensliteratuur en vertoont overeenkomsten met de term engagement. Een heel scala van tekstsoorten kan men onder de pragmatische literatuur rangschikken, zoals didactische literatuur, religieuze literatuur, politieke en sociale literatuur, propagandaliteratuur e.d.

Eigenlijk spreekt Abrams niet over pragmatische literatuur, maar over pragmatische theorieën over literatuur. De term is in feite alleen in die zin bruikbaar, omdat er dan geen tekstsoort mee wordt aangeduid, maar een literatuuropvatting. Als tekstsoort zou pragmatische literatuur nauwelijks af te grenzen zijn van de andere categorieën die Abrams noemt: de mimetische (mimesis), de expressieve en de objectieve categorieën (autonomiebewegingen, l'art pour l'art, zuivere poëzie).

LIT: Scott; M.H. Abrams. *The mirror and the lamp* (1958), p. 14-21. [G.J. van Bork]

préciosité

Term voor de Franse maniëristische (maniërisme) stroming uit de eerste helft van de 17e eeuw waarop wellicht het Italiaanse marinisme, het Spaanse gongorisme en het Engelse euphuïsm van invloed zijn geweest. Zoals in al die stromingen gaat

het ook hier om het cultiveren van gekunstelde taalvormen en literaire genres, maar in Frankrijk speelt zich dit alles af in de salons van de adellijke dames ('les précieuses'), met name in die van Cathérine de Vivonne (het Hôtel de Rambouillet), Madame de Sablé en Mademoiselle de Scudéry, waar ook zeer verfijnde omgangsvormen ontwikkeld en beoefend werden. De préciosité werd al snel belachelijk gemaakt in bijv. de blijspelen van Molière.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; R. Lathuillère. *La préciosité; étude historique et linguistique* (1966). [P.J. Verkruijsse]

preek, collatie, homilie of sermoen

Op schrift gestelde redevoering met een religieus stichtende, vermanende of moraliserende inhoud; de literaire weergave van de prediking. In de middeleeuwse stichtelijke literatuur nam de preek of het sermoen een belangrijke plaats in, met name de volkspreek voor de simpele ziel, de zogenaamde 'sermo humilis'. Het sermoen heeft een thematisch karakter, dat vaak wordt opgehangen aan een bijbelvers of een deel daarvan.

De term wordt vaak in een adem gebruikt met collatie, de (religieuze) samenkomst en de tekst die daarbij uitgesproken werd, bijv. in het incipit 'Hier beghinnen Jhesus collacien of sermoenen beghinnende van vastelavond tot Paeschen'. Naast het sermoen en de collatie bestaat de homilie: een preek waarin een bepaald deel uit de bijbel wordt verklaard, zonder dat hierbij een bepaald thema wordt behandeld.

In de Middelnederlandse literatuur zijn o.a. de *Limburgsche Sermoenen* (ed. Kern, 1895) overgeleverd, een verzameling preken die in het begin van de 14e eeuw is opgetekend.

De preek kan beschouwd worden als de tegenhanger van het traktaat, dat al direct op schrift werd gesteld om gelezen te worden.

Een parodie op het sermoen is het spotsermoen, dat deel uitmaakt van het vastelavondrepertoire (vastelavondviering).

Sommige predikanten gaven hun preken uit, o.a. op grond van de eraan toegekende literaire waarde. In dat verband denke men aan de predikant-dichters als D.R. Camphuysen (1586-1627) en J. van Lodensteyn (1620-1677). Bekend zijn ook de *Breydel voor d'ongebondene Tonghe* (1623) van ds. D. Souterus, en verschillende prekenboeken van B. Smytegelt (1665-1735).

LIT: Baldick; Laan; Metzler; MEW; A.M. Baaij. *Jhesus collacien. Een laatmiddeleeuwse prekenbundel uit de kringen der Tertiarissen* (1962); G.R. Owst. *Literature and pulpit in medieval England* (1966); G.C. Zielemans. 'Preken als litteraire documenten', in: Th. Mertens (red.). *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (1993), p. 70-86; J. Bosma. *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & bibliografie* (1997). [H. Struik]

prent

Afdruk van een afbeelding via een van de grafische technieken (houtsnede, gravure, ets, lithografie (steendruk), offset enz.), al dan niet vergezeld van enige begeleidende tekst, op papier, gewoonlijk op plano-formaat. Naast de grafiek van de beeldende kunstenaars zijn er de voor de literatuurgeschiedenis interessante kinderprent, zoals

de centsprent en de rijmprent, de historieprent en het pamflet-1 en -2 dat ook het karakter van een prent kan hebben. Prenten (houtsnedes) in boeken komen vanaf het begin van de boekdrukkunst voor; de gravure als boekillustratie dateert van het midden van de 16e eeuw; de ets breekt pas goed door in de 17e eeuw. Veel boeken werden voorzien van een titelprent, een afzonderlijk titelblad dat voorafging aan de gedrukte titelpagina.

Veel bibliotheken-1, musea-2 en archieven-1 hebben een iconografische (iconografie) afdeling. Van belang is ook het Iconografisch Bureau in Den Haag. Grote collecties prenten van letterkundigen bevinden zich in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag en op het Documentatiecentrum Nederlandse Letterkunde van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Portretten van letterkundigen kan men eveneens aantreffen in o.a. de catalogi van F. Muller. *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders* (1853) en J.F. van Someren. *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders* (1888-1891).

Historieprenten zijn beschreven in de catalogus van de *Atlas van Stolk* (1895-1933) door G. van Rijn, waarin opgenomen alle door F. Muller in *De Nederlandse geschiedenis in platen* (1970²) beschreven prenten. M. de Meyer en C.F. van Veen inventariseerden de kinderprenten in respectievelijk *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (1962) en *Drie eeuwen Noord-Nederlandse kinderprenten* (1971). Van de collectie- Gerrit van Rijn bestaat een *Catalogus eener belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten* (1883) en van de centsprenten door C.F. van Veen: *Centsprenten* (1976).

LIT: BDI; Hiller; M.A. Becker-Moelands. *De juridische titelprent in de 17de eeuw* (1985); F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990⁵); E.O.G. Haitsma Mulier, 'Woord en beeld: titelprenten van enkele Nederlandse historische werken uit de 17e en 18e eeuw', in: *Holland*, thema-nr. *Gedrukt in Holland* 26 (1994), nr. 4/5, p. 274-291. [P.J. Verkruisje]

preromantiek

Periodiseringsterm (periode) uit de oudere vakliteratuur voor de tijd van de opkomst van de romantiek. Sommigen gebruiken de term als verzamelnaam voor reacties tegen het classicisme en/of de verlichting (piëtisme, Sturm und Drang e.a.); anderen duiden er in het algemeen de periode mee aan vóór Byron, Novalis, Chateaubriand en De Musset: Rousseau en Diderot in Frankrijk, de jonge Goethe en Schiller in Duitsland.

In de jaren '60 is de term gangbaar geworden in de neerlandistiek. Steunend op Brandt Corstius hanteerde Knuvelde de aanduiding voor figuren als Post, Bellamy, Feith, Van Alphen, Wolff en Deken. Omstreeks 1975 komt daar verandering in. Van den Berg stelt voor de term te vervangen door 'late Verlichting'. Hij is van mening dat de suggestie van 'romantische' voorlopers ten aanzien van de genoemde schrijvers minder adequaat is dan de typering (ten aanzien van Van Goens e.a.) die aangeeft hoe schrijvers een nieuwe wending gaven aan datgene wat reeds bestond: verlichting.

LIT: Gorp; Laan; Lausberg; MEW; Preminger; Wilpert; P. Viallaneix (ed.). *Le Preromantisme* (1975); W. van den Berg. 'Präromantik-Konzeption und die niederländische Literaturgeschichte', in: D.W. Fokkema e.a. (red.). *Comparative poetics* (1976), p. 169-197. [G.J. Vis]

presentspel zie tafelspel

priamel

Term uit de genreleer voor een oorspronkelijk improvisatorische dichtvorm (ex tempore) met trekken van een gnome-2. Kenmerken zijn de - soms wat chaotische - inleiding en een abrupt slot met een pointe. Het genre beleefde zijn bloei in het Duitse taalgebied tussen de 13e en 16e eeuw. In het Nederlands komen specimina ervan voor in de literatuur van de rederijkers en in de 17e eeuw bij auteurs van puntgedichten als Roemer Visscher, Cats en Huygens.

Vaak bestaat het gedicht uit enkele (meestal drie) parallel gebouwde (bij)zinnen uitmondend in een (hoofd)zin aan het slot. Zo Huygens' 'Dry uer-wercken':

Jan treckt sijn strength en swijght, en antwoordt maer gevraeght,
Joost kakelt schielick op, of doncker is, of daeght;
Jaep is noyt seggens satt, all had hy nacht en dagh werck;
Jan is een Wijser, Joost een Wecker, Jaep een Slagh-werck.
(F.L. Zwaan. *Voet-maet, rijm en reden*, 1963, p. 103).

De priamel is verwant aan het epigram-1.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; W. van Anrooij. 'Middel-eeuwse opschriften. Een rijmspreuk van papieren letters in Deventer', in: *Literatuur*14 (1997), p. 100-101. [G.J. Vis]

priapee

Aanduiding voor een schertsgedicht gewijd aan de Griekse vruchtbaarheidsgod Priapus, in de beeldende kunst voorgesteld met een opmerkelijk grote fallus. Schrijvers in de Nederlandse letterkunde die dit genre hebben beoefend, zijn o.a. J. van Someren en W. Bilderdijk.

Men zie de volgende priapee 'Op Priaap' van Van Someren uit diens *Uyt-spanning der vernuften, bestaende in geestelijcke ende wereltlijcke poësy* (1660):

Hoe baert ghy dus op myn dat ick stae sonder hemt,
Jupijn voert 't blixem-vuur, en niemandt dunckt het vreemt,
En Mars vertoont syn swaerd, Apoll' syn Sonne-stralen,
Diaen en schaemt haer niet het wildt uyt 'tbosch te halen,
Minerva deckte noyt haer langh-gevoerde lans,
Noch Hercules syn knods, voor Vrouwen of voor Mans.
Waerom verwyf men my de naecktheyt myner leden,
Verloor ick dit geweer, wie dee' my offer-beden.
(G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en de achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*, 1986, p. 449).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

priapische literatuur

Oorspronkelijk de onverbloemde erotische literatuur die genoemd is naar de vruchtbaarheidsgod Priapus aan wie een groot aantal Griekse en Latijnse gedichten (priapee) werd opgedragen. Deze gedichten hadden vaak de bedoeling om onvruchtbaarheid te bezweren. De priapische gedichten in het *Corpus Priapeorum* (1e eeuw n.Chr.) hebben echter een overwegend obscene inhoud. Bij uitbreiding gebruikt men daarom de term wel voor alle vormen van erotische literatuur of voor pornografie in het bijzonder.

LIT: Metzler; MEW; Preminger; Wilpert; M. Coulon. *La poésie priapique dans l'antiquité et au moyen age* (1932). [G.J. van Bork]

pricking zie prik

prik, lijngaasje, piqûre of pricking

Gaatje in de rand van een perkamenten blad van een codex, dat diende als richtpunt bij het liniëren. Voordat een kopiist kon beginnen met schrijven, moest hij ervoor zorgen dat de liniëring en de bladspiegels overal gelijk waren. Om aan te geven waar de verschillende lijnen getrokken moesten worden, werden met een priem gaatjes geprikt op de eindpunten van de lijnen: in de zijmarges voor de regellijnen, in de boven- en ondermarges voor kantlijnen en kolommen. Dit gebeurde op verschillende manieren: per blad-2, per dubbelblad of per uitgevouwen ongesneden vel. Het aanbrengen van prikken in een aantal op elkaar gelegde vellen was de snelste werkwijze. De plaats van de prikken kan ons vertellen hoe een katern tot stand is gekomen.

LIT: J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 30. [H. Struik]

prima manus

Term uit de editietechniek, ook wel aangeduid met de Duitse term 'erster Hand', voor de eerste door een auteur neergeschreven versie van een tekst in een manuscript, waarin later allerlei varianten aangebracht kunnen worden. Het is aan de teksteditor te beslissen of hij in een historisch-kritische editie als basistekst kiest voor de uitgave prima manus en de latere stadia van de tekstgenese in het variantenapparaat onderbrengt, of dat hij een uitgave ultima manus geeft en alle ontstaansvarianten naar het apparaat verwijst.

Een voorbeeld van een editie prima manus is die door P. Leendertz Wzn. (2 dln., 1871-1875) van de *Gedichten* van P.C. Hooft; de editie van F.A. Stoett (2 dln., 1899-1900) daarentegen gaat uit van de ultima manus.

LIT: S. Scheibe. 'Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe', in: *Texte und Varianten* (1971), p. 1-44, m.n. 33-35. [W. Kuiper]

primaire literatuur

Verzamelnaam voor die categorie bronnen (bron) die men tot het scheppend werk, tot de literaire kunst rekent. Publicaties over het literaire werk als object van onderzoek (monografieën, tijdschriftartikelen e.d.) noemt men secundaire literatuur.

Soms is het onderscheid tussen primaire en secundaire literatuur arbitrair. Dat kan bijv. het geval zijn met essays of memoires die door hun vormgeving of afkomst (van een bepaald auteur) - afhankelijk van het gebruik dat men ervan maakte - óf tot de primaire óf tot de secundaire literatuur gerekend worden. Men denke bijv. aan de essays van Ter Braak of de dagboeken van Hans Warren. In de *Mededelingen van de Documentatiedienst* van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum en het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, een kaartsysteem van subjectieve persoonsbibliografieën, worden dergelijke geschriften dan ook als primaire literatuur beschouwd.

In de exacte wetenschappen en vervolgens ook in de documentaire wetenschap hanteert men een andere indeling omdat men daar niet te maken heeft met primaire literatuur in de zin van literaire kunst (het onderzoeksobject wordt aangeduid als bron). Daar verstaat men onder primaire literatuur die publicatie(s) waarin een onderzoeker voor het eerst zijn onderzoeksresultaten mededeelt.

De neerlandicus zal bijv. Vondels *Gysbreght* primaire literatuur noemen; voor de documentalist is dit de bron. W.A.P. Smits verhandeling over de *Gysbreght* in zijn monografie *Van Pascha tot Noah* noemt de neerlandicus secundaire literatuur; de documentalist vindt dit primaire literatuur. De *Bibliographie van Vondels werken* door J.H.W. Unger hoort voor de neerlandicus tot het apparaat; de documentalist noemt dit werk secundaire literatuur. De documentalist onderscheidt ook nog tertiaire literatuur, waartoe hij het algemene gedeelte van het apparaat van de neerlandicus rekent.

LIT: BDI; Metzler; Wilpert; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 165; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijsse/G.J. van Bork]

prince

Benaming uit de 16e eeuw voor de aanhef van de slotstrofe van een rederijkersgedicht, met name de ballade-2 en het refrein-2, oorspronkelijk opgedragen aan de prins van de rederijderskamer. Doorgaans droeg deze strofe ook 'prince' als opschrift, zoals bijv. in het *Wilhelmus*. Een enkele keer is de laatste strofe van een refrein aan iemand anders opgedragen, bijv. de geliefde of de koningin, die dan met 'princesse' wordt aangesproken. De prince is hetzelfde als het envoi, maar dit Franse woord werd in de Nederlanden niet gebruikt.

Al gauw was de prince niet meer gericht aan de prins van de rederijderskamer, maar was het een formeel kenmerk van de ballade en het refrein, waarin een variatie

op het woord 'prince' volstond. Omwille van haar geslacht is het niet erg waarschijnlijk dat Anna Bijns ooit officieel lid is geweest van een rederijderskamer en daar regelmatig haar werk heeft voorgedragen. In veel gevallen zal zij zich dus ook niet tot de prins van de rederijderskamer gericht hebben in haar refreinen, die wel een prince bevatten. Ook de aanspreektitel 'princesse' lijkt niet gericht tot enige beschermvrouwe; zo is het louter een poëtisch spel als Anna Bijns de vieze non in haar ballade 't Is beter geveesten dan kwalijk gevaren' ironisch 'prinses' noemt (H. Pleij (samenst.). *'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, 1987, p. 30-32).

Een voorbeeld van een prince in de moderne literatuur is de laatste strofe van de *Ballade van den grooten dorst* van J.W.F. Werumeus Buning:

François Villon, mijn prins, bij Jezus' dorst,
Wij hebben nooit een druppel wijn vermorst.
Noch ooit bemind of God erkend als vorst.
Wist gij den weg in 's werelds prachtig woud?
Heet is het bloed, en dor de keel als zout,
En dorst is alles wat men overhoudt.
(Verzamelde gedichten (1947), p. 183).

LIT: Gorp; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijders', in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25. [H. Struik]

prins of keizer

Zestiende-eeuwse benaming voor het hoofd van een rederijderskamer. De prins was een kapitaalverstrekker; de artistieke leiding berustte bij de factor. Hij bepaalde o.a. de stokregel (stock) van de refreinen (refrein-2) en loofde prijzen uit. Aan hem is gewoonlijk de laatste strofe van een ballade-2 of refrein opgedragen, die dan ook prince genoemd wordt.

LIT: Laan; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijders.' in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25. [W. Kuiper]

private press

Particuliere drukkerij, meestal beschikkend over één enkele drukpers, waarvan de eigenaar zich ten doel stelt typografisch bijzonder drukwerk te vervaardigen, vooral drukwerk dat aan hoge esthetische normen voldoet. De private press-eigenaar drukt gewoonlijk niet in opdracht of met een commercieel doel, al verkoopt hij zijn uitgaven wel, bijv. aan bibliofielen (bibliofilie) om uit de kosten te raken of om nieuw materiaal aan te kunnen schaffen.

Als een vroege private press kan de Brugse *Officina Goltziana* van Marcus Laurinus en Hendrik Goltzius (16e eeuw) gelden, maar deze onderscheidt zich van de meer typerende private presses van de 19e eeuw door het feit dat het hier ging om uitgaven die weliswaar aan hoge esthetische eisen voldoen, maar niet gericht waren tegen het machinaal drukken.

De laat-19e-eeuwse private press richt zich vooral tegen de als onesthetisch ervaren industriële boekdruk die het vroegere handwerk verdrong. Bovendien speelt daarbij het sociale experiment soms een rol, in die zin dat er van een vroege vorm van 'kleinschaligheid' gesproken kan worden, die gesteld werd tegenover de

massaliteit en normloosheid van de industrialisatie. Dit type private press vindt zijn oorsprong in Engeland aan het eind van de 19e eeuw. De vroegste was de Kelmscott Press (1891-1898) van William Morris. Daarna volgden de Vale Press (1894) van Ch. Ricketts en de Doves Press (1900) van T.J. Cobden-Sanderson en E. Walker; in Duitsland de Cranach Presse (1913) van H. Kessler; in Italië de Officina Bodoni (1923) van G. Mandersteig.

In Nederland werd het Engelse voorbeeld van Morris e.a. al spoedig gevolgd door de Zilverdistel (1910), later de Kunerapers (1922) van J.F. van Royen, die een belangrijk aandeel had in de 'renaissance van de Nederlandse boekdrukkunst'.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond opnieuw een herleving van het ambachtelijk drukken. Voorbeelden daarvan zijn de Tuinwijkpers (1955) van S. Hartz en C. van Dijk, en de bibliothele uitgaven van Jaap Meijer, Ger Kleisen Gerard Post van der Molen. De meeste van deze drukkers zijn aangesloten bij de Stichting Drukwerk in de Marge die periodiek een *Bulletin* uitgeeft en een aantal bibliografieën van 'marginale' drukken heeft verzorgd (4 dln.: 1977; 1979; 1982; 1996).

LIT: Brongers; Cuddon; Feather; Fowler; Hiller; G.H. Pannekoek Jr. *De herleving van de Nederlandsche boekdrukkunst sedert 1910* (1925); W. Ransom. *Private presses and their books* (1929); M.R. Rademacher Schorer. *Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst* (1951); C. Roderick. *The private press* (1971); H. de la Fontaine Verwey. 'De eerste "private press" in de Nederlanden. Marcus Laurinus en de "Officina Goltziana"', in: id. *Uit de wereld van het boek* (dl. 1, 1975), p. 69-83; J.F. Anderson. *Private Press work* (1977); F.A. Janssen. 'Boeken maken in het klein', in: *Open10* (1978), p. 3-7. [G.J. van Bork]

privilege, octrooi of privilegie

Een privilege of octrooi is een in de periode vanaf de tweede helft van de 16e eeuw tot 1795 door de burgerlijke overheid (de Staten Generaal vanaf 1584; de Staten van de gewesten wellicht al vroeger) verleende bescherming tegen nadrukken (roofdruk), een soort voorloper van het auteursrecht. Meestal werd tegen betaling een octrooi verleend voor één bepaald werk voor een periode van 15 jaar aan een drukker-uitgever, maar ook wel aan een auteur. Een uitzondering is bijv. het octrooi dat de Staten van Holland op 24 juli 1679 verlenen aan de vertaler Mattheus Smallegange voor een aantal te publiceren vertalingen van Malvezzi, Tacitus, Charron, Quevedo, Gracian, Diogenes Laertius, Lucianus, Plutarchus en Plato voor een periode van 15 jaar, te rekenen vanaf het verschijnen van iedere vertaling (zie P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange*, 1983, p. 520). Het privilege voor de Statenbijbel leidde tot enorme problemen en jarenlange gerechtelijke procedures tussen enerzijds vooral Amsterdamse drukkers en anderzijds de geprivilegieerde weduwe Van Wouw en Paulus Aertsz van Ravesteyn en de Staten Generaal.

Een privilege bevatte ook een boetebeding: verbeurdverklaring van de nadruk en een geldbedrag, gesplitst in een deel voor de aanbrengrer, voor de plaatselijke armen en voor de Officier van Justitie of iets dergelijks. De privilegevermelding werd op de (gegraveerde) titelpagina afgedrukt (bijv. 'Met Privilegie voor 15. jaren' of 'Met speciaal Octroy vande Heeren Staten voor 15 laren') en de tekst van het octrooi op de verso-zijde van het titelblad. Omdat de octrooiverlening soms wat lang uitbleef, kan men boeken aantreffen waarvan een gedeelte van de oplage geen en een ander deel wel de privilegevermelding heeft, die dan als persvariant (correctie op de pers), cancel of op een tussengesloten blad is aangebracht. Een voorbeeld daarvan is de in 1661 bij Jacobus van Meurs verschenen *Afbeelding van 't Oude Romen* met

een titelgravure in twee staten (staat) en een toegevoegd blad met het privilege van 16 juli (zie P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange*, 1983, p. 103-125).

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; MEW; Wilpert; J.T. Bodel Nyenhuis. *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXde eeuw* (1892); A.C. Kruseman. *Aantekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw* (1893); H.L. de Beaufort. *Het auteursrecht in het Nederlandsche en internationale recht* (1909); H. de la Fontaine Verwey. 'De Nederlandse drukkers en de Bijbel', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 2 (1976), p. 77-102; I.H. van Eeghen. *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, dl. 5/1 (1978), p. 26-28, 193-236; Th. Clemens. *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840* (1988), p. 24-26. [P.J. Verkruijsse]

privilegie zie privilege

pro- en contrarefrein

Bijzondere vorm van het refrein waarin twee tegengestelde antwoorden op een vraag of twee tegengestelde visies op een bepaalde zaak worden gegeven. Een voorbeeld daarvan is het refrein van Anna Bijns dat begint met 'Was Noemi zeer droevich om haers mans doodt', waarin een weduwe haar overleden echtgenoot betreurt en waarvan de eerste strofe eindigt met de stock 'Totter doodt blijve ic u, lief, getrouwe'. In de tweede strofe wordt daarentegen gezegd 'Een verloren, twee vercooren'. Deze strofe kent dan ook een andere stokregel: 'En sijt niet te droeve om des men wel meer vindt'. Deze afwisseling per strofe wordt vervolgens het gehele refrein volgehouden (*Nieuwe refreinen van Anna Bijns*, ed. Jonckbloet en Van Helten, 1880, p. 83-85). Een goed voorbeeld is ook te vinden in *'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns* (ed. Pleij, 1987) waarvan de stockregels zijn:

Mijn trouwe werdt met ontrouwen geloond
Onttelt hij u een trapken, onttelt er viere. (p. 91-96) [G.J. van Bork]

probare

Term uit de retorica voor een van de middelen die de ars persuadendi ten dienste staan, nl. het door middel van het aandragen van bewijzen aannemelijk maken van een zaak. Dit kan het best gebeuren in een eenvoudige stijl, het genus humile, een van de drie genera elocutionis.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

probatio

Term uit de retorica voor de bewijsvoering, dat onderdeel van de argumentatio waarin argumenten worden aangedragen die de stelling ondersteunen. Deze kunnen gevolgd worden door de refutatio waarin de tegenargumenten van de andere partij weerlegd worden.

LIT: Gorp; Lausberg; LdMA. [W. Kuiper]

probatio pennae of pennenproef

Term uit de codicologie en paleografie voor een aantal woorden die zijn geschreven om de kwaliteit van de ganzenveren pen te testen. Een ganzenveer was niet zomaar geschikt om mee te schrijven, maar moest eerst bijgesneden worden. Door intensief gebruik verminderde de kwaliteit van de punt van de pen en moest deze opnieuw worden aangescherpt en getest. Dit testen gebeurde meestal op een (los) schutblad van het handschrift, maar soms ook in de marge van een tekst. Een heel bijzondere probatio pennae is een kort gedichtje uit het eerste kwart van de 12e eeuw:

hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda tu wat unbidan we nu
(Alle vogels zijn begonnen hun nesten te bouwen, behalve ik en jij. Waarop wachten we nu?)
(Ed. Gysseling & Peijnenburg. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, 1980, reeks II, dl. 1, p. 126-130).

Dit is de oudste, direct overgeleverde 'literaire' tekst in de Nederlandse volkstaal, een fase die het Oudnederlands genoemd wordt.

LIT: Brongers; Gorp; W.J. Caron. 'Het taalspel van de probatio pennae', in: *TNTL* 79 (1963), p. 253-70; G. Kettenis en J. Meijer. 'Veel trammelant om een klein zinnetje', in: *De letter doet de geest leven* (1980), p. 9-25; F.P. van Oostrom. 'Omstreeks 1100: Twee monniken voeren in het Oudnederlands de pen over de liefde', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 1-6. [H. Struik]

procope zie aphaeresis

Proctor-Haebler-nummering

Oorspronkelijk door de bibliograaf R. Proctor ontworpen nummering van lettertypen in de volgorde waarin ze in drukken van een bepaalde drukker uit de incunabelperiode voorkwamen mét vermelding van de corpsmaat van 20 regels druks in millimeters. Konrad Haebler heeft deze Proctornummering gewijzigd: hij gaat niet uit van een drukker, maar van de vorm van de gotische kapitaal 'M', waarvan hij 258 typen onderscheidde. Via de Proctor-Haebler-nummering kan men trachten niet van een drukkersadres voorziene uitgaven te localiseren. Bij bibliografische beschrijvingen van incunabelen betekent bijv. de aanduiding 'M75: 120': de als 75 genummerde gotische kapitaal 'M'; 20 regels van het desbetreffende

lettertype meten 120 millimeter. Voor drukwerk van na de incunabelperiode is een uitgebreider letterformule gewenst.

LIT: K. Haebler. *Typenrepertorium der Wiegendrucke* (5 dln., 1905-1924). [P.J. Verkruijsse]

proefdruk

Een proefdruk wordt gemaakt van een pas ingesloten vorm of van een zetsel in de galei op een proefpers om de ergste fouten, meestal drukfouten (zoals gebroken letter), op het spoor te komen. Voor correctie van de zetfouten werd daarna een drukproef getrokken. Een proefdruk is te herkennen aan het voorkomen van één of meer van de volgende kenmerken: de weerdruk ontbreekt of schoon- en weerdruk maken slecht register; het zetsel is nog niet goed gedresseerd; er komen veel druk- en zetfouten in voor; er komen vlekken op voor of afdrukken in spiegelbeeld of blinddruk omdat het frisket niet gebruikt wordt; er is slecht geïnk; er is gebruik gemaakt van maculatuur.

Een proefdruk van een prent is vaak een zogenaamde afdruk-voor-de-letter, d.w.z. voordat de teksten (titel, namen van de kunstenaars, onderschrift e.d.) op de plaat zijn aangebracht.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Mathijssen; Scott; W.Gs. Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 141-144. [P.J. Verkruijsse]

proefschrift zie dissertatie

prognosticatie

Boekje in almanakvorm (almanak) dat (bijna) uitsluitend voorspellingen bevat voor het komende jaar, waarbij de seizoenen, de maanden, de te verwachten oogsten, te verwachten ziektes, oorlogen enz. beschreven worden. Na een korte bloeiperiode in de 15e en 16e eeuw, zakt het genre langzaam af tot volksvermaak in de 18e en 19e eeuw. De titel van de prognosticatie van Isaak Bikkerstaf (1708) is bijna een definitie van het begrip: *Wonderlyke prognosticatie ofte voorsegginge, wat in dit jaar 1708 sal voorvallen. Waar in de maand, en den dag van de maand uitgedrukt, de personen genoemt, en de groote actiën en uitkomsten van 't selve bysonderlijk verhaalt worden, soo als deselve sullen komen te gebeuren. Zijnde geschreven om het volk van Engeland te waarschouwen, dat sy door de gemeene almanach maker niet worden bedrogen* (1989²).

Veel voorspeltechnieken hangen samen met de elementen uit de astrologie die een leek kan waarnemen (astrologia naturalis), maar in de praktijk woekeren talloze systemen en technieken door elkaar. Tot de ongeveer honderd prognosticatietechnieken die in de Middeleeuwen bekend zijn, behoren het lezen van de handlijnen (chiromantie), de interpretatie van in lood gegoten vormen, de uitlegging van dierengeluiden, het lezen van botten of ingewanden van dieren enz.

De voornaamste oorzaak van deze grote verscheidenheid is de professionalisering van de astrologie vanaf de 12e eeuw. De denkbeelden over de astrologie van Thomas van Aquino (1225-1274) werden - ten onrechte - opgevat als een positieve stellingname en universiteiten, adellijke en geestelijke hoven annexeerden deze heidense tovenarij als eerbiedwaardige wetenschap. In de late Middeleeuwen is astrologie een aangelegenheid voor de groten der aarde, bedreven door geleerden. Daarmee ontstaat een groot gat in de markt voor andere technieken om de toekomst te leren kennen. Dat gat zal pas door de astrologen zelf worden ingevuld, wanneer ze, na de uitvinding van de boekdrukkunst, de resultaten van hun berekeningen in handzame boekjes vol praktische adviezen voor een breed publiek verspreiden. Wereldfaam krijgen de profetieën in de *Centuries* (1555) van Nostradamus (1503-1566); ook nu nog meent men hierin allerlei voorspellingen aan te treffen met betrekking tot hedendaagse gebeurtenissen. Dit geldt ook voor de voorspellingen van Paracelsus (1493-1541).

In de tussentijd hadden zich talloze eenvoudige voorspeltechnieken ontwikkeld, uitvoerbaar voor ongeschoolden met eenvoudige hulpmiddelen. De simpelste vormen met de eenvoudigste hulpmiddelen krijgen succes via de drukpers, waarbij de volksboekjes de lekenastrologie tot een aantrekkelijk gezelschapsspel verheffen, met illustraties en teksten op rijm. Het eenvoudigst zijn de dag-jaarprognosen: de planeet die de eerste dag van het jaar regeert, is de jaarregent die de loop van het hele jaar bepaalt. De maan-jaarprognosen doen hetzelfde op grond van de maanstand, terwijl de metereognostische jaarprognosen allerlei weersverschijnselen op die eerste dag bepalend achten voor de toekomst van dat hele jaar. De voorspellingen in dit soort calendogia betreffen voornamelijk het weer, het vee en de oogst, en boeren vormen dan ook het belangrijkste publiek (en kennisbron?). Dit soort teksten is echter ook bij een stedelijk publiek enorm populair: een druk uit 1539 van *Der schaepherders Kalengier* wordt aangeprezen als 'profitelijc [voor] allen menschen, coopluyden ende anderen menschen, wat handelinghe si ooc hanterende sijn'. De inhoud ervan is verbreed met op allerlei astronomische informatie berustende wenken voor een lang en gezond leven. De adviezen worden nadrukkelijk gepresenteerd als berustend op de praktijkervaringen van schaapherders en niet op geleerdheid.

Een parodie op de prognosticatie is de spotprognosticatie.

LIT: Gorp; LdMA; MEW; Wilpert; R. Jansen-Sieben. 'Middel nederlandse jaarprognosen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1971), p. 210-266; H. Pleij. 'De oudste schaapherderskalender (1511) teruggevonden', in: W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie (red.). *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middel nederlandse artes-literatuur* (1991), p. 145-148. [H. Struik]

progymnasmata

Term uit de retorica voor de eerste schooloefeningen in retorische vaardigheden, die voorafgaan aan het uitgebreidere curriculum van de exercitatio. Bij de progymnasmata ging het nog niet om het leren samenstellen van gehele redevoeringen, maar om het uitwerken van stellingen, om anekdotes (chria) en kleine toespraakjes (sermocinatio).

LIT: MEW. [W. Kuiper]

prolegomena

Inleidende opmerkingen. 'Prolegomena' stond in de zeventiende-eeuwse *respublica litteraria* ongeveer gelijk aan voorwerk, voorwoord. Zo betitelt Hugo Grotius de uitvoerige inleiding op zijn *Phoenissae* (1630) als 'Prolegomena'.

Soms kunnen deze de omvang krijgen van een volledig geschrift, zoals in Immanuel Kants *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* (1783). S. Vestdijk gebruikte de term voor een hoofdstuk van zijn essaybundel *De Poolse ruiter* (1946), nl. 'Prolegomena eener aesthetiek'.

LIT: Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; E.K. Grootes. 'Het Berecht voor Jephta en de Prolegomena van Grotius' *Phoenissae*-vertaling', in: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.). *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 236-246. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

prolepsis-1

Term uit de stijltheorie voor een stijlverschijnsel, behorend tot de woord- en zinsfiguren, gekenmerkt door het grammaticale feit dat een persoon of zaak, genoemd in het begin van een zin, via een voornaamwoord in het vervolg van de zin herhaald wordt. De in het begin genoemde notie wordt vaak geïsoleerd voorop geplaatst.

Bijv.: 'Mijn vroegere klasgenoot - ik zou hem niet meer herkennen'.

Men zou de prolepsis in dit voorbeeldzinnetje een van plaats verwisselde bijstelling kunnen noemen. Een andere vorm is echter ook mogelijk, zoals in het zinnetje: 'Luister naar de bijen, hoe ze zoemen'.

Ten onrechte wordt de prolepsis-1 soms als synoniem beschouwd van inversie. Een van de verschillen tussen beide is het ontbreken van herhaling van noties bij de inversie.

LIT: Baldick; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; Morier; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

prolepsis-2

Term uit de stijltheorie voor een tot de gedachtefiguren behorende uitspraak waarin een woord of zinsdeel logisch te vroeg geplaatst is, zoals in de formulering 'heet water opzetten'. Deze stijlfiguur is verwant aan de hysteron proteron, waarvan men het een variant zou kunnen noemen.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Herman/Vervaeck; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

proletarische literatuur of arbeidersliteratuur

Onder de term proletarische literatuur worden twee verschillende typen literatuur verstaan, die men in grote lijnen kan onderscheiden naar herkomst en doel. In het eerste geval gaat het om literatuur die geschreven is door en voor arbeiders of, in

de marxistische terminologie, het proletariaat. In het tweede geval gaat het om literatuur die de werkelijkheid beschouwt en weergeeft vanuit het standpunt van het revolutionaire proletariaat om zo tot bewustwording van haar maatschappelijke positie bij te dragen. Tot de proletarische literatuur in de eerstgenoemde zin kan men het werk van S. Bonn en F. van Leeuwen rekenen. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er opnieuw belangstelling voor proletarische literatuur, zoals moge blijken uit *WAR, tijdschrift voor arbeidersliteratuur* (vanaf 1975) en de bundel *M'n woord een wapen tot verweer* (1972) van P. van Vollenhoven en W. de Vries.

Proletarische literatuur in de zin van marxistische literatuur, waarbij het veeleer gaat om een bewuste politieke keuze van beroepsauteurs, heeft vooral een rol gespeeld in Europese communistische groeperingen, zoals de schrijversbond in de USSR en de Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller in Berlijn (vanaf 1928). In Nederland speelde proletarische literatuur in deze zin een rol in de groep rond het tijdschrift *Links Richten* (1932-33), met name bij auteurs als Jef Last en A.M. de Jong.

LIT: Baldick; Cuddon; MEW; Wilpert; *Links Richten tussen partij en arbeidersstrijd. Materiaal voor een theorie over de verhouding tussen literatuur en arbeidersstrijd*, dl. 1 (1975), p. I-XXIII. [G.J. van Bork]

proloog

Voorwoord of voorrede bij een epische (epiek) of dramatische tekst.

In Middelnederlandse epische teksten is de proloog de plaats waar de auteur zich bekendmaakt (Willem die Madocke maecte, *Van den vos Reynaerde*, vs. 1), getuigt van zijn zware arbeid (Daer hi dicken omme waecte, *idem*, vs. 2) die toch zo weinig oplevert (Van dichten comt mi cleine bate, *Beatrijs*, vs. 1), zijn verhaal aanprijft (*Roman van Walewein*, vs. 1-8), de gunst van God afsmeekt (Die Heleghe Gheest moet mi leeren, *De reis van Sint Brandaan*, vs. 6), zijn opdrachtgever (opdracht) of het publiek gunstig tracht te stemmen (*Floris ende Blancefloer*, vs. 1-15) of gewoon zijn publiek aanspoort om te luisteren (Nu hoort, hoe ic u sel beghinnen (*idem*, vs. 88).

Tot het publiek gerichte prologen bij dramatische teksten, die soms uitgesproken werden door een proloogzegger, bevatten vaak een korte aanduiding van de inhoud van het spel en een introductie van de personages. Dit type proloog komt bijv. voor in de abele spelen (*Gloriant*, vs. 1-30, *Lanseloet van Denemerken*, vs. 1-36). Als afsluiting van het spel komt dan een epilooog voor.

In de 17e eeuw richt de prozaproloog, door Vondel vaak berecht-1 genoemd, zich tot de opdrachtgever en/of lezer.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Scott; Wilpert; G. Sonnemans. *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*, 2 dln. (1995). [H. Struik]

promythium

Zedenles die aan het begin van een verhaal, speciaal een fabel of een exempel, wordt gegeven. Wordt deze zedenles aan het slot gegeven dan spreekt men van een epimythium.

LIT: Gorp. [G.J. van Bork]

pronunciatio of actio

Term uit de retorica voor de voordracht van de rede als laatste taak van de redenaar (officia oratoris) na inventio, dispositio, elocutio en memoria. Handgebaren, gelaatsexpressie en declamatie waren zaken die uitgebreid geoefend moesten worden. In het renaissance-theater en in de emblematiek was de chiologie (kennis van de handgebaren) nog steeds van veel belang, getuige het werk van J. Bulwer: *Chiologia, or the naturall language of the hand* (1644), of het veel latere Nederlandse werk van J.J. Engel: *De kunst van nabootzing door gebaarden* (2 dln, 1790), waarin voorbeelden van gebarentaal.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

prooemium zie exordium

propagandaliteratuur

Term uit de literaire kritiek voor een type literatuur waarin een bepaalde politieke, sociale of religieuze zienswijze op een zodanige manier wordt gepresenteerd dat daarmee op de lezer of toeschouwer druk wordt uitgeoefend om die visie over te nemen.

Doorgaans gebruikt men de term in depreciërende zin. Men kan zich echter de vraag stellen of in feite niet alle literatuur een standpunt van de auteur vertegenwoordigt dat zo is verwoord dat het de lezer dient te overtuigen. Die depreciatie blijkt dan ook vaak ingegeven door de persoonlijke politieke of religieuze voorkeur van de gebruiker van de term. Werk van auteurs als Bernhard Shaw, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst of Jef Last zou men propagandaliteratuur kunnen noemen, maar men blijkt de term toch veeleer te gebruiken voor het werk van bijvoorbeeld socialistisch-realistische schrijvers of voor fascistisch werk. Bij minder duidelijk politiek of religieus getinte literatuur spreekt men eerder over tendensliteratuur of didactische literatuur, ook al zijn de verschillen lang niet altijd duidelijk aan te geven.

Hoewel men propagandaliteratuur in alle mogelijke vormen kan tegenkomen, zijn er tekstvormen die zich bij uitstek voor propagandadoeleinden lenen, zoals het vlugschrift of pamflet-1 en de brochure-2.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; H.L. Arnold und V. Sinemus (red.). *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft*, Bd. 1 (1973), p. 334-341. [G.J. van Bork]

propositio

Term uit de retorica voor het begin van een literair werk waarin de auteur zijn onderwerp of probleemstelling aangeeft. In het epos staat de propositio, waarin de hoofdhandeling wordt aangegeven, gewoonlijk vooraan, gevolgd door de invocatio. In de redevoering (rede) komt de propositio vaak na het exordium.

Een voorbeeld van een propositio aan het begin van een episch gedicht zijn vss. 1-4 van Vondels *Verovering van Grol* (1627, WB-ed., 1929, dl. 3, p. 128):

Ick sing den legertoght des Princen van Oranjen,
Die 't heyr van Spinola, en all' de maght van Spanjen
Met sijn' slaghordens tarte, in het bestoven velt,
En Dulcken de stadt Grol deed' ruymen met gewelt.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Metzler; Myers/Simms; Shipley; Wilpert; W.A.P. Smit. *Kalliope in de Nederlanden* (dl. 1, 1975), 138-207. [P.J. Verkruijsse]

prosimetrum

Benaming voor een (Latijnse) tekst deels in proza, deels in verzen geschreven. Het schoolvoorbeeld is *De consolatione philosophiae* van Boethius (480-524), welke tekst gedurende de Middeleeuwen een grote invloed op de literatuur in de volkstaal uitoefende. De Franse rhétoriciens namen deze mengeling van proza en verzen over en noemden het 'le grand genre' of 'stilus tripartitus'. Vertegenwoordigers van deze dichtvorm in de Nederlanden zijn *Van den drie blinden danssen* (1482) en *Doctrinael des tijts* (1486), vertaald uit het Frans naar *La dance des aveugles* en de *Doctrinal du temps* van Pierre Michault. Oorspronkelijk Middelnederlandse voorbeelden zijn *Mariken van Nieumeghen* (ca. 1515) en *Den droefliken strijt van Roncevale* (ca. 1520).

LIT: Best; LdMA; Wilpert; W.M.H. Hummelen. *Versdialogen in prozaromans* (1971); R.J. Resoort. *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi* (1988), p. 169; P.J.A. Franssen. *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (1990), p.104-108. [W. Kuiper]

prosodie of versleer

Verzamelnaam voor de theorie en de praktijk van de versleer (poëzie-1) voor zover deze de klank betreft, waarbij men een onderscheid maakt tussen ritme (op basis van accent en tempo) en rijm (op basis van timbre, klankkleur). Bij uitbreiding heeft de term ook betrekking op structurele verschijnselen in versregels (vers-1), strofen en gedichten.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Krywalski; Laan; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²); G.J. Vis. 'Van harmonie en toonval: Prosodiestudie in de negentiende eeuw', in: *Spektator* 21 (1992) 2, p. 101-115. [G.J. Vis]

prosodische symbolen

Aanduiding voor de tekens die gebruikt worden bij de materiële analyse van de klank, vooral in poëzie-1.

Op het gebied van het rijm hanteert men letters voor de verschillende rijmklanken, mede voor inzicht in een eventueel rijmschema. Voor de kwaliteiten van klinkers en medeklinkers kunnen de fonetische tekens worden gebruikt zoals gangbaar in de taalkunde.

Op het gebied van het ritme geeft men de heffing aan met een liggend streepje boven de syllabe (-), en de daling met een omgekeerd boogje (~). Grenzen tussen de ene versvoet en de andere worden veelal aangegeven met een schuine streep (/). Dit alles kan zijn nut hebben voor een eventuele verwerking van de beschrijving van de versregels (vers-1) in de statistische methode. Voor de leesmogelijkheden op het niveau van het ritme hanteert men soms tekens die gebruikt worden in de notatie van muziek. Dit geldt voor zaken als nootlengte, rust en maatverdeling, maar ook voor die als versnelling en vertraging, sterkte en toonhoogte.

Naast de boven geschetste mogelijkheden zijn er nog wel meer op het terrein van de prosodische symbolen, mede afhankelijk van het gekozen systeem van de onderzoeker.

LIT: Buddingh'; Krywalski; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922), p. 185 vv.; G. Stuiveling. *Versbouw en rhythmie in den tijd van '80* (1934), p. 1-23; R. Wellek & A. Warren. *Theory of literature* (1955²), ch. 13; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962), p. 14-17, 218-221; S.G. Nootboom & A. Cohen. *Spreken en verstaan. Een nieuwe inleiding in de experimentele fonetiek* (1984²). [G.J. Vis]

prosopopoeia

Term uit de retorica voor de oefening in het uitdrukken van de emoties van een verzonnen personage op een beslissend moment van zijn loopbaan of leven. Betreft het een persoon uit de geschiedenis of mythologie dan spreken we van ethopoeia.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991), p. 45. [wk/pv]

prospectief aspect

Term uit de drama-analyse voor één van de vijf te onderscheiden handelingsaspecten in het drama en wel voor het handelingsaspect dat gericht is op de toekomst. Het prospectieve aspect draagt bij tot de spanning van het stuk door zijn gerichtheid op wat nog komen moet en het daardoor verwekken van bepaalde verwachtingen en emoties: hoop, vrees, nieuwsgierigheid e.d. Wanneer bv. Barend uit *Op hoop van zegen* van Herman Heijermans zegt:

De 'Hoop van Zegen' deugt niet - de ribhoute zijn rot
(*Toneelwerken I*, 1965, p. 424)

dan is die mededeling als actiemoment prospectief t.a.v. het handelingsaspect van de ondergang van het schip.

Het prospectieve aspect is vergelijkbaar met de anticipatie-1 uit de verteltheorie.

LIT: J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork]

prospectieve bibliografie

Term uit de bibliografie voor de bibliografische gegevens die verspreid worden voordat de publicatie waarop ze betrekking hebben verschenen is. Dat kunnen folders zijn van uitgever en boekhandelaar, de meer officiële beschrijvingen van de door de Koninklijke Bibliotheek uitgegeven prospectieve catalogus CIP, maar ook bijv. overzichten van lopend wetenschappelijk onderzoek en proefschriften in voorbereiding, zoals die regelmatig gepubliceerd werden in het tijdschrift *Dokumentaal*, later in *Neder-L*. Achteraf blijkt vaak dat de aldus verstrekte informatie niet altijd juist is, omdat bepaalde publicaties toch niet verschijnen (ghosts) of onder een andere titel.

LIT: A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 41. [P.J. Verkruijsse]

protagonist

Held of hoofdpersoon in een literair werk (doorgaans het drama) die door een conflict met de antagonist de plot bewerkstelligt. Zo is in P.C. Hoofts *Geeraerd van Velsen* (1613) Geeraerd van Velsen de protagonist en Graaf Floris de antagonist.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²); G.B. Tennyson. *An introduction to drama* (1967). [G.J. van Bork]

protasis-1 zie expositie

protasis-2

Term uit de retorica voor het eerste, onderschikkende, deel van een volzin (periodus-1) of versregel waarin de voorwaarden staan waaraan de inhoud van het tweede deel, de erop volgende hoofdzin (apodosis), dient te voldoen. Vaak betreft het zinnen met een antithese van het type 'als ..., dan ...'.

Een voorbeeld van zinnen met protasis en apodosis zijn de twee laatste strofen van het anonieme 'Vermakelyk-lied' uit *Apollo's St. Nicolaasgift aan Minerva* (ca. 1730):

Zal dat Kind zyn gelyk de Vaar,

Tussen den Haag,
Dan zal het zyn een Sneukelaar,
Tussen den Haag en Leye, Leye, Leye,
Tussen den Haag en Leydzendam.

Zal dat Kind zyn gelyk de Moer,
Tussen den Haag,
Dan zal het zyn een mooje Hoer,
Tussen den Haag en Leye, Leye, Leye,
Tussen den Haag en Leydzendam.

(G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1986, p. 957-960).

LIT: Best; Cuddon; Lausberg; Marouzeau; Scott; Shipley; Wilpert. [W. Kuiper]

proteron hysteron zie hysteron proteron

prothesis

Term uit de retorica voor één van de mogelijkheden van metaplasmus, nl. het toevoegen van letters of een lettergreep aan het begin van een woord ten behoeve van het juiste metrum in poëzie of een welluidender formulering in proza, zonder dat betekenisverandering optreedt. Een voorbeeld van prothesis is het gebruik van 'geheel' in plaats van 'heel'.

LIT: Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Scott; Wilpert. [W. Kuiper]

prothysteron zie hysteron proteron

protocol

Term uit de archivistiek voor een boek waarin minuten van akten (akte-1) zijn ingeschreven. Zo spreekt men van notarisprotocollen waarin de minuutakten van bijvoorbeeld testamenten zijn opgetekend.

LIT: Best; Brongers; Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

prototypografie of costeriana

Tot de Nederlandse prototypografie rekent men een aantal ongedateerde en niet gelocaliseerde drukken waarvan men aanneemt dat dat de oudste drukken uit de Nederlanden zijn die met losse letter zijn gedrukt. Ze dateren wellicht uit de jaren 1466-1479. De Middelnederlandse *Spieghele der menscheleker behoude nesse* is met twee drukken in de overwegend Latijntalige prototypografie vertegenwoordigd. Ook een aantal schoolboekjes is in deze periode gedrukt. Het staat wel vast dat de incunabelen uit de periode van de prototypografie niet vervaardigd zijn door Laurens Janszoon Coster in Haarlem. De Costeriana - zoals de producten van de prototypografie tot voor kort werden genoemd - zijn ontsproten aan de fantasie van Hadrianus Junius die in de tweede helft van de 16e eeuw het verhaal over de uitvinding van de boekdrukkunst door Coster in Haarlem de wereld in gestuurd heeft.

De vroegst gedateerde drukken in de Nederlanden komen uit de werkplaatsen van Nicolaus Ketelaer en Gherardus de Leempt in Utrecht (1473), Dirk Martens en Johan van Westfalen in Aalst (1473), William Caxton in Brugge (1473), Colard Mansion eveneens in Brugge (1473?) en Johan Veldener in Leuven (1474).

LIT: BDI; Brongers; Laan; *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden* (1973), p. 67-78; L. Hellinga-Querido en C. de Wolf. *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (1988). [P.J. Verkruijsse]

provenance

Term uit de bibliografie voor een overzicht van de vroegere verblijfplaatsen van een handschrift of een exemplaar-1 van een boek aan de hand van eigendomsmerken en herkomstgegevens. Soms wordt de term ook gebruikt ter aanduiding van de plaats waar het handschrift geschreven is; het is echter beter om de term alleen te gebruiken voor de oudste gedocumenteerde bewaarplaats. Als de plaats van ontstaan bekend is, is deze identiek aan de provenance; als dit niet bekend is, is de provenance mogelijk gelijk aan de plaats van ontstaan, waarbij de mate van waarschijnlijkheid echter afneemt naarmate de verstreken tijd tussen de ontstaansdatum en de oudste eigendomskenmerken groter wordt.

Wanneer vorige bezitters bekend zijn doordat ze hun naam in handschrift of boek geplaatst hebben, hun familiewapen op de band hebben laten aanbrengen, hun ex-libris erin geplakt hebben of andere gebruikssporen erin hebben achtergelaten (bijv. olim-signaturen van bibliotheken), kunnen deze gegevens gebruikt worden voor de receptiegeschiedenis van de desbetreffende tekst.

Een voorbeeld van de 'reconstructie' van een lezerspubliek aan de hand van provenancegegevens wordt gegeven door R.J. Resoort in 'Over de betekenis van gebruikssporen in prozaromans en volksboeken', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 311-327.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; F.B. Adams jr. *The use of provenance* (1969); J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 79-80; J.A.A.M. Biemans. 'Torso van een handelaar of een verzamelaar?', in: *Van pen tot laser* (1996), p. 10-29. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

proverbium zie adagium

proza of ongedicht

Vorm van schriftelijk taalaanbod dat visueel gekenmerkt wordt door het feit dat de regels over de volle lijn geschreven zijn zodat - afgezien van incidenteel wit - een uitgevulde bladspiegel ontstaat. Proza onderscheidt zich van poëzie-1 doordat het niet gebonden is aan de versregel (vers-1) en evenmin aan bij dichtwerk vaak optredende verschijnselen als rijm en metrum. Een oudere benaming voor proza is 'ongebonden vorm' tegenover de 'gebonden vorm' van poëzie-1.

Vanaf de Oudheid schreef men niet-fictionele literaire werken in proza, doorgaans met een historiografische inhoud, omdat men het proza geschikter vond dan poëzie met het oog op het waarheidsgehalte dat men wilde geven. Deze notie van 'waar' proza tegenover 'leugenachtige' poëzie blijft gedurende de Middeleeuwen bestaan. Maar wanneer aan het eind van de Middeleeuwen het lezerspubliek sterk toeneemt, worden de berijmde ridderromans uit de voordrachts- en voorleescultuur ontrijmd tot prozaromans, welke zich - in tegenstelling tot berijmde teksten - wél zelfstandig laten lezen. In Middeleeuwse handschriften kan het voorkomen dat berijmde teksten niet in kolommen, maar, evenals proza, over de volle breedte van de bladspiegel uitgeschreven zijn (om perkament te sparen). In dat geval spreekt men van scriptura continua.

In de renaissance ontstaat - met name bij Hooft - een prozasoort die zich oriënteert op het klassieke proza, met name Tacitus, van een niveau dat voor en door de toenmalige elite aanvaardbaar werd geacht. Men beschouwde de Middeleeuwse prozaromans immers als minderwaardige 'jongensboeken'. In de 18e eeuw gaat men het proza ook voor fictionele teksten gebruiken, zowel narratief als dramatisch, met dien verstande dat de prozavorm de suggestie blijft geven van 'echt gebeurd'. Deze tendens werkt door tot in de 20e eeuw.

Omdat proza de gebruikelijke schrijfvorm is van de gesproken omgangstaal, kreeg de term vaak de implicatie van 'taal van alledag', en het adjectief 'prozaïsch' de betekenis van 'gewoon' of 'alledaags' tegenover 'poëtisch' (poëzie-2, -3). Wellicht is dit mede de oorzaak van het ontstaan van begrippen als poëtisch proza of prozagedicht en prozaritme-1 en -2.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; L. Debaene. *De Nederlandse volksboeken* (1951). [G.J. Vis/W. Kuiper]

prozagedicht of poëtisch proza

Term uit de genreleer voor een verschijnsel dat voortvloeit uit een poging van schrijvers uit de romantiek om conventies te doorbreken. Het betreft een korte op zichzelf staande tekst die de vorm heeft van proza maar blijkens de auteursaanwijzing en -intentie kenmerken zou vertonen van poëzie-1. De vaagheid van het begrip is gegeven met het feit dat het hoofdkenmerk van poëzie, de versregel (vers-1), ontbreekt. Eigenschappen die men vaak in poëzie aantreft, zoals geconcentreerde herhaling van tekstelementen op allerlei niveaus (bv. herhaling van klank), gebruik van stijlfiguren, beeldspraak e.a., kunnen aanleiding zijn om een stuk proza als het volgende ('In bed' uit de afdeling 'Wakker worden' van de reeks 'Kind-leven') tot prozagedicht te bestempelen:

Adriaan lag in bed, zijn hoofd, bleek-blank van vel, zonder wangenrood, en met een nietig snor-begin, met de bruine wenkbrauwen, oogharen en stijve hoofdharen, midden tusschen de lakens en het kussen, met hun witte opkruivingen en zwarte,

licht-zwart begrensde, schaduw-holletjes en schaduwgroeven, als een vogeltje in een open gebarsten ei.

(L. van Deyssel. *Proza-gedichten*, in *Verzamelde opstellen*, dl. 7, 1904, p. 131).

Naast Van Deyssel zijn het o.a. J.C. van Schagen en Bert Schierbeek die bekend werden door het schrijven van prozagedichten. Over Koos van Zomerens *Een vederlichte wanhoop* (1987) schreven zowel Kees Fens als Tom van Deel dat deze prozastukjes ook als poëzie opgevat zouden kunnen worden.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; *Raster* 29 (1984); J.-W. van der Weij. *Beweging en bewogenheid. Het prozagedicht in de Nederlandse literatuur aan het einde van de negentiende eeuw* (1997). [G.J. Vis]

prozaritme-1

Term uit het grensgebied van genreleer en prosodie voor het algemene verschijnsel van het ritme zoals dat voorkomt in het proza van de geschreven en gesproken omgangstaal. Het is dus geen specifiek literair begrip. Niettemin komt het in de vakliteratuur voor. Men onderscheidt het dan van het georganiseerde ritme (prozaritme-2) zoals dat gevonden kan worden in literair proza (ritmisch proza en metrisch proza). Dat betekent niet dat prozaritme-1 niet in letterkundige teksten kan voorkomen. Wanneer zoiets het geval is (zoals bijv. in de briefroman), dan hoeft dat echter niet als een distinctief literair kenmerk te worden gezien, hoogstens als een stilistisch kenmerk.

LIT: Cuddon; Lodewick; Metzler; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

prozaritme-2

Term uit het grensgebied van genreleer en prosodie voor een verschijnsel dat voortvloeit uit een poging van schrijvers uit de romantiek om conventies te doorbreken of uit te breiden. Het gaat dan om het ritme, door schrijver en/of lezer als een specifiek vormgevingsfeit ervaren, van bepaalde in proza geschreven literaire teksten (ritmisch proza en metrisch proza). Dat wil niet zeggen dat dit prozaritme altijd objectief aantoonbaar verschilt van prozaritme-1. Het is verwant aan het ritme van poëzie-1.

LIT: Cuddon; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

prozaroman

Benaming voor een (laat)midleeeuws ridderverhaal in proza, door middel van ontrijming gecreëerd uit een oudere ridderroman in paarsgewijs rijmende verzen. De term wordt echter ook gebruikt voor oorspronkelijke en vertaalde gedrukte teksten uit de 15e en de 16e eeuw, bijv. *De pastoor van Kalenberg* (ed. Van Kampen & Pleij, 1981) en *Mariken van Nieumeghen* (ed. Coigneau, 1982).

De ridderroman die deel uitmaakte van een voorleescultuur voor een aristocratisch publiek, werd ten behoeve van een stedelijk leespubliek aangepast, in hoofdstukken ingedeeld, van interpunctie voorzien en verlucht met houtsneden. Bij de transformatie van versroman naar prozaroman is er niet alleen sprake van vormverandering; omdat ook de doelgroep van de roman veranderde, was vaak ook een inhoudelijke aanpassing (bewerking, omwerking) noodzakelijk. De Middelnederlandse literatuur kent tal van deze adaptaties, bijv. die van de versroman *Heinric en Margriete van Limborch* in de prozaroman *Margriete van Limborch*.

Bij een prozaroman is sprake van 'gesunkenes Kulturgut': de inhoud van de prozaroman behoort door zijn afkomst tot de cultuur van een sociaal hogere stand (de adel), waar het door de wijziging van zowel de sociale als de geestelijke structuren in de 16e eeuw niet meer als cultuurgoed gewaardeerd wordt, terwijl de omhoogstrevende lagere stand (de stedelijke burgerij) het juist ziet als exponent van de cultuur van de hogere sociale laag waaraan men deel wil hebben, het overneemt en in zijn geest adapteert. Na de 16e eeuw herhaalt dit proces zich: de burgerij waardeert de prozaroman niet meer en zij verwordt tot vermaakslectuur voor de lagere sociale klassen.

Tot voor kort gebruikte men de term volksboek voor al het eenvoudige drukwerk uit de (zeer) late Middeleeuwen en voor de triviaalliteratuur uit de daaropvolgende tijd. De term prozaroman werd door literatuurhistorici alleen gebruikt om het verschil met de ridderroman, de gebruikelijke benaming voor de middeleeuwse ridderverhalen in verzen, te benadrukken. Tegenwoordig maakt men echter duidelijk onderscheid tussen prozaromans en volksboeken. Onder deze laatste verstaat men nu de contemporaine consumptieliteratuur die, in tegenstelling tot de prozaroman, niet beschouwd kan worden als 'gesunkenes Kulturgut': almanakken, toverboekjes, rijmpjes enz.

LIT: Gorp; Laan; MEW; C. Kruyskamp. *Nederlandsche Volksboeken* (1942); H. Pleij. 'Is de laatmiddeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?', in: *Populaire literatuur* (1974), p. 34-106; L. Debaene. *De Nederlandse Volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (1977²); R.J. Resoort. *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (1988); P.J.A. Franssen. *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (1990); H. Pleij. 'Literatuur en drukpers: de eerste vijftig jaar', in: id. *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen* (1990), p. 137-157. [H. Struik]

prijsband

Een prijsband is een bijzondere boekband uit de 17e en 18e eeuw die als geschenk diende voor goede leerlingen van de Latijnse school. In de 18e eeuw namen ook andere scholen dit gebruik over, evenals kerken die prijsbanden uitreikten voor godsdienstlessen. Het betreft veelal perkamenten banden met in gouddruk het wapen van de stad waar de school gevestigd was. Vaak is het gedrukte diploma in het boek geplakt of gebonden.

LIT: Brongers; BDI; Chr. Coppens. *De prijs is het bewijs* (1991); *Goud en velijn; Middelburgse boekbanden van de 17de tot de 19de eeuw* (1992). [P.J. Verkruijsse]

prijvers

Gedicht dat geschreven is om mee te dingen in een prijsvraag die is uitgeschreven door een genootschap of een andere letterkundige organisatie. Zo werd Karel Lodewijk Ledeganck (1805-1847) herhaaldelijk bekroond bij dichtprijskampen. In 1781 dong Bilderdijk met een prijsvers mee in een prijsvraag die was uitgeschreven door het Haagse genootschap Kunstliefde spaart geen vlijt over het onderwerp 'Kenschets van onze voorvaderen in de eerste tijden van dit gemeenebest'. Bilderdijk won de eerste prijs. In de 18e en 19e eeuw hebben tal van genootschappen dit type prijsvragen uitgeschreven en er zijn als gevolg daarvan tal van prijsverzen geschreven die lang niet allemaal in de prijzen gevallen zijn.

Ook bij rederijfeesten (rederijders) werden vaak prijskampen ingericht en dongen bijvoorbeeld refraindichters mee naar de uitgelofde prijzen. Ook bij dat type poëzie zou men kunnen spreken van prijsverzen.

LIT: Laan; Metzler; M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 377-382. [G.J. van Bork]

prijsvraag

Verhandeling geschreven naar aanleiding van een vraag, opgegeven door een dicht- of ander genootschap: de inzending van het antwoord hield mededinging in naar een uitgelofde prijs, meestal in de vorm van eremetaal. De jury die de inzending moest beoordelen, werd door het desbetreffende genootschap aangewezen. Bekroning leidde doorgaans tot uitgave van de studie op kosten van het genootschap, veelal door opname ervan in een reeks van dat genootschap. Zo verging het J. Kinkers *Proeve eener Hollandsche prosodia [...]* in 1808 bekroond door de Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, en in 1810 verschenen als deel 1 van de *Werken* van dit genootschap.

LIT: Laan; B. Thobokholt. *Het taal- en dichtlievend genootschap 'Kunst wordt door arbeid verkregen' te Leiden, 1766-1800* (1983); K. Singeling. 'De gezellige dichter; over literaire genootschappen in de achttiende eeuw', in: *Literatuur* 3 (1986), p. 93-100; A.J. Hanou. *Sluiers van Isis* (1988), dl. 2, p. 39-49. [G.J. Vis]

prijzen zie literaire prijzen

psalm

Benaming voor elk van de 150 gedichten uit het bijbelboek der Psalmen (Oude Testament). Vanaf de Middeleeuwen (souter) zijn de psalmen vele malen als psalmberijming of anderszins vertaald en bewerkt, en voor de zang op muziek gezet (zoals de souterliedekens).

In de nummering ervan is een klein verschil tussen de katholieke vertaling (de Latijnse Vulgaat) en de Statenvertaling. Laatstgenoemde, die de originele indeling

volgt, heeft vanaf psalm 9 een andere nummering dan de Vulgaat; vanaf psalm 147 lopen beide weer gelijk. In schema:

Statenvertaling	Vulgaat
psalm 9	psalm 9
psalm 10	
psalm 11	psalm 10 enz.
psalm 147	psalm 146 psalm 147
psalm 148	psalm 148 enz.

In de liturgie van de christelijke kerken kunnen psalmen op twee manieren functioneren. Enerzijds gebruikt men ze als schriftlezing, anderzijds als kerklied. In het laatste geval wordt meestal een psalmberijming gebruikt, d.i. een dichterlijke vertaling of bewerking in verzen (vers-1, -2). Bekende berijmers van psalmen zijn P. Datheen, M. Nijhoff en H. Oosterhuis.

Daarnaast hanteert men de term psalm ook wel als titel van een religieus gedicht dat, geïnspireerd op (een of meer van) de psalmen, geen psalmberijming is maar een oorspronkelijk gedicht in de volkstaal. De inhoud ervan betreft dikwijls een aanklacht tegen onrecht in de maatschappij. Zie bijv. het gedicht 'Psalm' van H. Oosterhuis in zijn boek *Zien soms even* (1972, p. 13).

Het is gebruikelijk om de psalm te laten vallen onder het ruimere begrip hymne.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; H. Heikens. 'Van Datheen tot Liedboek - vier eeuwen Nederlands kerklied in vogelvlucht', in: *Huismuziek* (1978), 5, p. 8-13, en 6, p. 6-14; D.J. van der Sluis e.a. *Elke morgen nieuw* (1978). [G.J. Vis]

psalmberijming

Term uit de wereld van de joods-christelijke literatuur voor een vertaling of bewerking van een psalm. Bekende berijmers van deze vorm van kerklied zijn P. Datheen, Marnix van St. Aldegonde, W. Barnard, M. Nijhoff en H. Oosterhuis. Een bekend voorbeeld van psalmberijmingen zijn de souterliedekens.

LIT: Best; Gorp; Laan; LdMA; MEW; Preminger; Wilpert; H. Heikens. 'Van Datheen tot liedboek - vier eeuwen Nederlands kerklied in vogelvlucht', in: *Huismuziek* (1978), 5, p. 8-13 en 6, p. 6-14. [G.J. Vis]

psalter zie souter

psalterium zie souter

pseudoniem, nom de plume of schuilnaam

Naam die een auteur gebruikt om zijn werkelijke naam verborgen te houden. Er kan een groot aantal redenen zijn waarom schrijvers hun eigen naam voor het publiek niet bekend willen maken. Pseudoniemen kunnen bijv. gebruikt worden om de autoriteiten te misleiden in geval van mogelijke censuur. Zo publiceerde M. Mok tijdens de Tweede Wereldoorlog onder het pseudoniem Victor Langeweg. In die gevallen maakt men ook wel gebruik van een alloniem. Ook kan er sprake zijn van een mystificatie, waarbij men een geschrift uitgeeft met de opzettelijke bedoeling om het publiek te misleiden omtrent de herkomst ervan, zoals bijv. het geval is geweest met de *Julia* (1885), zogenaamd geschreven door Guido, maar in feite door W. Kloos, A. Verwey e.a.

Privé-omstandigheden kunnen er eveneens een oorzaak van zijn dat auteurs onbekend wensen te blijven, bijv. uit mogelijke onverenigbaarheid van hun beroep met het schrijverschap in de ogen van personen uit de kring waarin men werkt (bijv. Nescio = J.H.F. Grönloh). Veel auteurs debuteren onder pseudoniem uit angst voor mislukking. Bij succes blijven ze dan onder dat inmiddels bekend geworden pseudoniem publiceren of ze onthullen bij volgend werk alsnog hun werkelijke naam.

Aan het begin van de 19e eeuw was het mode om gebruik te maken van een pseudoniem of van initialen. Een groot aantal bijdragen in *De Gids*, vooral in de eerste jaargangen, is anoniem of ondertekend met een pseudoniem of initialen, soms zelfs met de initialen van een pseudoniem. Zo schreef Jacob Geel onder het pseudoniem Xanthos, maar ondertekende ook bijdragen met X of Xth, terwijl vriend en vijand wist wie zich daarachter verborg.

Ook een reeds bekende auteursnaam kan voor een andere auteur aanleiding zijn een pseudoniem te kiezen: H.J. Marsman bijv. voorzag zich van het pseudoniem J. Bernlef vanwege de dichter H. Marsman.

Sommige auteurs reserveren hun pseudoniem voor een speciaal onderdeel van hun werk, zoals bijv. veel cursiefschrijvers doen: Boontje (= L.P. Boon), Kronkel (= S. Carmiggelt), Stoker (= H. Brandt Corstius).

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; V.A. dela Montagne. *Vlaamsche pseudoniemen* (1884); J.I. van Doorninck. *Vermomde naamlooze schrijvers, opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren* (2 dln., 1883-1885); A. de Kempnaer. *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers* (1928); C. Tuymelaer en J. van Lindonk. *Pseudoniemen uit Nederlandsche en vreemde literatuur* (1939); *Mededelingenblad Sociaal Historische Studiekring* (1966) 30 (nov.); W. Hazeu. *Het literair pseudoniemen boek* (1987). [G.J. van Bork]

psychisch perspectief

Term uit de romananalyse voor het perspectief dat de lezer in staat stelt zich te krijgen op het karakter, de drijfveren, de gemoedsgesteldheid etc. van de personages van een literaire tekst. Het psychisch perspectief kan onderscheiden worden in een 'perspectief van binnenuit' en een 'perspectief van buitenaf'. In het eerste geval wordt een personage zelf aan het woord gelaten over zijn gedachten en gevoelens. Het ligt voor de hand dat die mogelijkheid vooral aanwezig is bij de ik-vertelwijze. In het tweede geval geven andere personages of de verteller de lezer inzicht in de

gevoelens, gedachten e.d. van de romanfiguur. In dat laatste geval gebeurt dat door uiterlijke beschrijvingen van het type 'zij hilde', 'hij kleurde tot achter zijn oren' of 'hij sloeg met zijn vuist op tafel', die de innerlijke emoties van het personage tonen. Deze wijze van presenteren komt vooral voor bij de auctoriale en de personale vertelwijze. Naast het psychisch perspectief onderscheidt men het fysisch perspectief dat vooral op de materiële voorstelling in de tekst gericht is.

LIT: Drop; Herman/Vervaeck; Lodewick. [G.J. van Bork]

psychodrama

Drama waarin de handeling wordt bepaald door het psychisch conflict waarin een of meer personages zich bevinden. Een belangrijk dramatisch middel om deze innerlijke conflicten op het toneel te tonen is de monoloog. August Strindbergs eenakter *Den Starkare* (1890) wordt wel genoemd als voorbeeld van een psychodrama. In Nederland heeft Lodewijk de Boers *De pornograaf* (1978), waarin de hoofdpersoon zijn gespletenheid in lange monologen toont, duidelijke trekken van het psychodrama.

LIT: Best; MEW; S. Melchinger. *Drama & toneel van Shaw tot Brecht* (1959), p. 142-143; M. van Loggem. *De psychologie van het drama* (1960). [G.J. van Bork]

psychologische roman

Subgenre van de roman waarin de nadruk ligt op de beschrijving van het innerlijk van de personages, hun gedachten, gevoelens en drijfveren, en de handelingen en conflicten die daaruit voortvloeien. Strikt genomen kan van een bewuste vorm van psychologie nauwelijks sprake zijn vóór deze tak van wetenschap zich ontwikkelde. Niettemin is er ook daarvoor sprake van literaire werken waarin de karakterontwikkeling of de zielstoestand van de personages het hoofdbestanddeel vormt, zoals bijv. in de ontwikkelingsroman. De aanduiding 'psychologische roman' is in die gevallen dan ook niet contemporain. Als voorbeelden hiervan worden meestal genoemd Rousseau's *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761) en Goethe's *Wahlverwandtschaften* (1809). Vooral met de opkomst van het naturalisme treedt de aandacht voor de psychologie van de personages steeds sterker op de voorgrond in de roman. Een uitgesproken voorbeeld hiervan vormt Frederik van Eedens roman *Van de koele meren des doods* (1900), door H.C. Rümke de beschrijving van een psychose genoemd. Andere duidelijke voorbeelden vormen de tijdens het interbellum geschreven stream of consciousness-romans: Prousts *A la recherche du temps perdu* (1913-1927), Joyce's *Ulysses* (1922) en S. Vestdijks *Meneer Vissers hellevaart* (1936). Bepaalde verhaaltechnieken lenen zich door hun aard uitstekend voor het weergeven van half- of onderbewuste drijfveren van de personages. Daarom vindt men in de psychologische roman dan ook veelvuldig de toepassing van de monologue intérieur en de style indirect libre. Uiteraard is het voor een kundig romanschrijver altijd mogelijk het innerlijk van zijn personages te beschrijven via hun uiterlijk waarneembaar handelen.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; P. Rodenko. 'Het einde van de psychologische roman', in: *Columbus 2* (1946), p. 17-26; L. Edel. *The modern psychological novel* (1955); F.J.J. Buytendijk. *Psychologie des Romans* (1966); S. Vestdijk, in: *Zuiverende kroniek* (1976), p. 1-20. [G.J. van Bork]

publiek-1

De op een bepaalde plaats en/of tijd aanwezige luisteraars of toeschouwers bij een opvoering, uitvoering of voordracht, of bij de uitzending daarvan via radio of televisie. De toeschouwers bij een toneelstuk, de luisteraars bij een hoorspel of de kijkers bij een televisieprogramma vormen telkens per voorstelling of uitzending het wisselend samengestelde publiek.

De scheiding tussen publiek en opvoering bij het drama is niet altijd even strikt. Gelet op de mogelijk liturgische oorsprong van het drama zal het duidelijk zijn dat de aanwezigen in de kerk aanvankelijk tot op zekere hoogte deelnemers waren aan het dramatische gebeuren. Naarmate het drama uitgroeide tot een zelfstandige kunstvorm, verscherpte zich de scheiding tussen publiek en opvoering. De acteurs gedragen zich op het toneel gewoonlijk zo dat de illusie ontstaat dat wat zij opvoeren een zelfstandige werkelijkheid is: alsof er geen publiek bij aanwezig is, terwijl er publiek bij aanwezig is - de zgn. vierde-wandfictie.

In het moderne toneel zijn tal van experimenten uitgevoerd waarbij de scheiding tussen publiek en opvoering doorbroken werd, bijv. door met het publiek in discussie te gaan over het vertoonde of door het publiek te behandelen als collectief mede-acteur. Ook in het anti-illusionistische toneel van bijv. Brecht is die doelstelling aanwezig. In het bijzonder het vormingstoneel bedient zich van dit soort experimenten om het publiek te activeren en bij de handeling te betrekken. In het Engelse taalgebied experimenteerde men met het zgn. 'theatre-in-the-round' en in Nederland werkte het Publiektheater met de toeschouwers samen om het drama gestalte te geven.

LIT: Bergh; Metzler; MEW; J.L. Styan. *The elements of drama* (1969), p. 231-255; J.L. Styan. *Drama, stage and audience* (1975). [G.J. van Bork]

publiek-2

De lezers of potentiële lezers van een tekst. In de Middeleeuwen bestond het geletterde publiek uit geestelijken (clerken). Door hun opleiding nam het Latijn een belangrijke plaats in en kwam de literatuur in de volkstaal op de tweede plaats. Het publiek voor de literatuur in de volkstaal bestond overwegend uit luisteraars of toeschouwers bij de voordracht (publiek-1), bijv. door jongleurs of minstrelles. Door de boekdrukkunst werd de inmiddels in belang toegenomen burgerij eveneens publiek voor geschreven literatuur. Tal van oudere werken, ook orale literatuur, verschenen nu in druk, bijv. als prozaroman. Voor de geestelijken en geleerden bleef het Latijn echter het belangrijkste.

Door de toenemende graad van opleiding groeide ook het publiek voor literaire teksten. Daarbij is de aard van de opleiding in hoge mate bepalend geweest voor de vorming van een speciaal type publiek. Tot ver in de 20e eeuw hebben de klassieken in de vorming van het lezerspubliek een belangrijke rol gespeeld. In het verlengde daarvan ontstond een culturele elite, waarvan het smaakoordeel sterk classicistische trekken vertoonde. In de loop van de 20e eeuw raakte de klassieke vorming terrein kwijt aan de aandacht die besteed werd aan de moderne talen. De belangstelling van het publiek richtte zich daardoor meer en meer op de voortbrengselen van de Duitse, Franse en Engelse en later Amerikaanse literatuur.

Bovendien kon door de verbreding van het onderwijs en het daardoor vergrote lezerspubliek steeds meer rendabel in vertaling worden uitgegeven.

Ook de technische ontwikkelingen in het drukkersbedrijf droegen bij aan de grotere verspreiding van teksten. Literatuur of lectuur kon in allerlei vormen aan het publiek worden aangeboden (vgl. feuilleton, pocketboek, paperback, bulkboek). Niet alleen bereikten uitgaven grotere oplagen, maar uitgeverij begonnen zich ook meer en meer toe te leggen op publicaties voor een speciaal deel van het lezerspubliek (bijv. literatuur of lectuur, fictie of non-fictie, kinder- en jeugdliteratuur, literatuur voor vrouwen etc.).

De belangstelling van het publiek voor een bepaalde uitgave komt tot uitdrukking in de verkoopresultaten. De cijfers van deze verkoopresultaten liggen ten grondslag aan de zgn. 'toptien-lijsten', een overzicht van de best verkochte uitgaven over een bepaalde periode (bestseller, longseller).

De ontvangst van teksten bij het publiek, de lezersreacties, vormen het onderzoeksterrein van de receptie-esthetica en in toenemende mate van de boekgeschiedenis (bibliologie). De sociale functie van literatuur, de kanalen waarlangs literatuur het publiek bereikt, de instanties die ertoe bijdragen om literatuur tot literatuur te bestempelen en de samenstelling van het lezend publiek vormen het onderzoeksveld van de literatuursociologie, speciaal de empirische en smaaksociologie.

LIT: Metzler; MEW; G.W. Huygens. *De Nederlandsche auteur en zijn publiek* (1945); R. Escarpit. *Sociologie de la littérature* (1958); L.L. Schücking. *Soziologie der literarische Geschmacksbildung* (1961³); Q.D. Leavis. *Fiction and the reading public* (1965); H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); P. Bourdieu. *La distinction* (1979); W. van den Berg en J. Stouten (red.). *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (1987); F. van Oostrom. *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (1992); H. Brouwer. *Lezen en schrijven in de provincie* (1995); Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert e.a. (red.). *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (1996). [G.J. van Bork]

pun zie paronomasia

punctuatie

Begrip uit de paleografie voor alle tekens die in een handschrift kunnen worden aangetroffen met het doel de intentie van de tekst beter weer te geven. Punctuatie doet zich op verschillende niveaus voor: 1) de tekens die de auteur of kopiist aanbracht om zijn tekst te verduidelijken (interpunctie, paragraaftekens), 2) de tekens van een corrector om de tekst in overeenstemming te brengen met de (veronderstelde) bedoeling van de auteur of de kopiist (deletietekens, omissietekens, insertietekens, enz.) en 3) tekens die de reactie van de lezer uitdrukken op de tekst die hij las (gebruikssporen, attentietekens, aanwijzingen van instemming of afkeuring).

LIT: Dupriez-2; Myers/Simms; Shipley; J.J. John. 'Latin paleography', in: J.M. Powell. *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 39-41. [H. Struik]

punctuele anachronie

Vorm van anachronie in de vertelwijze, waarbij verwezen wordt naar één moment uit het verleden of de toekomst. De punctuele anachronie staat tegenover de duratieve anachronie, waarbij van een bepaalde tijdsduur sprake moet zijn. In Jan Wolkers' *Turks fruit* (1969) komt de volgende zin voor:

En ik keek naar het portiek aan de overkant van de straat waar ik jaren geleden gestaan had om een glimp van haar op te vangen (p. 145).

Het laatste deel van de zin verwijst naar één moment uit het verleden van de hoofdpersoon dat van beperkte duur is.

LIT: Bal. [G.J. van Bork]

punctus of punt-1

Interpunctieteken in de vorm van een punt (.) dat gebruikt wordt om een rust aan te geven. De punctus dateert uit de Romeinse tijd en maakt deel uit van het interpunctiesysteem (interpunctie) waarbinnen de volzin (periodus-1) werd afgesloten met een puntkomma (;) (periodus-2), de bijzin (colon) met een punctus en de deelzin (comma) met een slash (/) (virgula, Duitse komma).

LIT: Best; Brongers; J. Greidanus. *Beginnelen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926). [H. Struik]

punctus elevatus

Middeleeuws intonatieteken (een hoge punt) dat met name in liturgische handschriften te vinden is, maar dat ook af en toe in wereldlijke (teksten en) handschriften als interpunctieteken gebruikt werd, bijv. in de *Lanceloet*-compilatie en in het Leidse *Lorreinen*-fragment (UB Leiden, hs. 1022).

LIT: J.P. Gumbert. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (1974); W.P. Gerritsen. 'Corrections and indications for oral delivery in the Middle Dutch Lancelot manuscript', in: *Neerlandica manuscripta. Essays presented tot G.I. Lieftinck 3* (1976), p. 39-59; J.B. van der Have. *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel* (1990), p. 79. [W. Kuiper]

punt-1 zie punctus

punt-2

Typografisch maatsysteem voor de aanduiding van de grootte van letters. Wanneer de punt wordt afgeleid uit de vroeger gebruikelijke augustijn, dan meet één punt

1/12 van ruim 4,5 mm, dat is 0,3759398 mm. Er zijn echter verschillende typografische punten in gebruik. De 18e-eeuwse uit Frankrijk afkomstige Didot-punt (0,3759259 mm) werd in de 19e eeuw door de Duitser Berthold aangepast tot de hierboven genoemde norm. In Engeland en Amerika was het pica-systeem in gebruik, gebaseerd op ongeveer 6 pica's per inch. In de 19e eeuw werd de pica-punt bepaald op 0,3514056 mm. Tegenwoordig komt men ook wel een pica van 0,35146 mm tegen. Ondanks de door de Europese Gemeenschap verplicht gestelde metricatie, worden beide puntensystemen in de praktijk naast elkaar gebruikt en wint de gewoonte om typografische maten in millimeters uit te drukken nauwelijks terrein. In de analytische bibliografie daarentegen is het wel gebruikelijk om in de letterformules de vanuit oud drukwerk te reconstrueren afmetingen van letters in millimeters aan te geven.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 72-75; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 22-28. [P.J. Verkruijsse]

punt dicht, epigram-1, kniedicht of sneldicht

Term uit de genreleer voor een kort gedicht, bondig van formulering, dikwijls met een pointe. Zo schrijft Staring onder de titel 'Aan een' te zedigen schrijver' het volgende gedicht:

't Verschijnt gerust, al is 't niet groot:
Wordt Eikenschors bij 't pond gewogen,
Men weegt Kaneel bij 't lood.
(A.C.W. Staring. *Gedichten* ed. De Vries, 1940, p. 408).

Over het door Huygens als 'sneldicht' betitelde punt dicht schrijft deze:

Vraecht ghy wat Sneldicht voor een dicht is?
Het is een Dicht dat snell en dicht is.
(C. Huygens. *Koren-bloemen*, dl. 2, 1672, p. 52).

Daar de termen epigram en punt dicht door elkaar worden gebruikt, spreekt men wel van 'opschrift epigram' wanneer het punt dicht fungeert in de betekenis die het aanvankelijk in de Griekse Oudheid had, namelijk die van opschrift of bijschrift (bijv. op een grafmonument of op een wijgeschenk).

Witsen Geysbeek spreekt over het 'punt dicht, ook nypdicht, steekdicht, sneldicht, quick, zindicht en knipdicht geheten' (P.G. Witsen Geysbeek. *Punt dicht en knipdicht*, dl. 1, 1834², p. 9). Men kan daar nog de term kniedicht aan toevoegen, oorspronkelijk een aanduiding voor een bepaald rederijkersgedicht. Staring geeft onder de titel 'Kniedicht' het volgende punt dicht:

'k Ben oud, maar zal 't niet lang meer zijn!
'k Heb van de Bron der Jeugd gedronken:
Papa Jerooms Bourgonjewijn,
Mij door zijn Dochter ingeschonken.
(A.C.W. Staring, *Gedichten*, 1940, p. 408).

Punt dicht en kniedicht kunnen in allerlei dichtvormen voorkomen, bijv. als distichon, zoals dit gedichtje van Kinker met een expliciete versinterne poëtica:

Het beste punt dicht, in twee regels, is een echt,

Wiens rijmwoord Man en Vrouw eensluidend zamenhecht.
(G.J. Vis. *De verlichte muze*, 1982, p. 240).

Het puntdicht kan ook de vorm hebben van een triplet en kwatrijn. Diverse dichtgenres lenen zich voor het puntdicht, zoals copla, epitaaf of grafschrift, sententia, haiku, lekedichtje en limerick. Is het puntdicht satirisch (satire), dan heeft het soms de naam van steekdicht.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Brongers; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.D.Ph. Warners. *Het vierregelig gedicht in de Nederlandse letterkunde sinds de Renaissance* (1947); J. Jansen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (dl. 1, 1995), p. 93-97. [G.J. Vis]

purgatio

Term uit de retorica, speciaal het genus iudiciale, voor het vragen van vergiffenis omdat men uit onwetendheid gehandeld heeft. Een veel zwakkere verdediging dan de purgatio is de deprecatio waarbij vergiffenis gevraagd wordt zonder overigens schuld of opzet te ontkennen.

Een geval van purgatio treft men bijv. aan in de rei aan het begin van het derde bedrijf van J. van den Vondels *Leeuwendalers* (1647, WB-ed., dl. 5, 1931, p. 309) waar Hageroos eerst gekapitteld wordt omdat hij 'op het zoenfeest loopt uit jagen'. Nadat hij uitgelegd heeft dat hij niet op eigenbelang uit was, zegt de rei:

Vergeefme dan dat ick onwetende u bestraff':
O deeghlijckheit, ghy zijt wel waerdigh, datze u dancken.

LIT: Lausberg; Leeman/Braet. [P.J. Verkruijsse]

purisme of taalzuivering

Taalkundige term voor het streven naar (herstel van) zuiverheid van de moedertaal door het weren van barbarismen, een streven dat meer politiek-economisch (nationalistisch-chauvinistisch) dan taalkundig-wetenschappelijk bepaald wordt. Doordat purisme vaak tot overdreven zuiveringsacties heeft geleid, heeft de term een wat negatieve bijmaak gekregen.

In verschillende perioden van de taalgeschiedenis vallen puristische tendensen aan te wijzen, allereerst bij de humanisten die bij de reconstructie van de juiste tekst van de klassieke geschriften ook een zuiver Latijn trachtten te herstellen (puritas). Vervolgens probeerde men ook tijdens de renaissance de respectieve moedertalen op te bouwen naar het model van het Latijn (taalbouw), waarbij de zuivering een belangrijke plaats innam in het werk van de spraakkonstenaren, wetenschappers en literatoren. Tussen 1635 en 1694 deed de Académie Française een geslaagde poging om een zuiver Frans tot stand te brengen. Nog in 1994 werd in Frankrijk een poging gedaan om via wetgeving de invloed van het Engels-Amerikaans op de Franse taal te weren.

Centraal in de puristische beweging van de 16e en 17e eeuw stond de bewijsvoering voor de oorspronkelijkheid van het Nederlands ten opzichte van met name de Romaanse talen: Becanus meende bewijzen te hebben voor het Nederlands

als de taal van het paradijs, een gegeven dat vervolgens gebruikt kon worden in de strijd tegen de verfranste rederijkerstaal. Van Hout, Coornhert, Spiegel, Hooft, Vondel en vele anderen wezen er bij voortduring op dat het Nederlands in geen enkel opzicht de mindere was van de ons omringende talen. Dankzij Stevin is de wiskundeterminologie grotendeels vernederlandst, maar ondanks pogingen van o.a. Hugo de Groot is dat niet gelukt met de juridische termen.

In de tweede helft van de 18e eeuw komt er verzet tegen de al te rigide taalzuivering van de classicisten. Na de Franse tijd volgt een nieuwe puristische golf tegen de 'Fransche taalbastardij' (Staring, 1816; B.H. Lulofs, 1826), maar ook tegen de inmiddels binnengedrongen invloed uit het oosten, waartegen zich vooral eind 19e eeuw de samenstellers van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* keerden. De 19e-eeuwse Zuid-Nederlandse auteurs (Conscience, Gezelle) haalden echter liever germanismen binnen in de strijd tegen de gallicismen. De toenemende internationalisering in de 20e eeuw betekent koren op de molen van de puristen, maar tevens vechten tegen de bierkaai. Een gematigd purisme is vertegenwoordigd in het Genootschap Onze Taal (opgericht in 1931) dat zich ten doel stelt 'het verantwoorde gebruik van de Nederlandse taal te bevorderen en aan hen die haar gebruiken meer begrip en kennis daarvan bij te brengen'.

LIT: Best; Cuddon; Laan; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; C.G.N. de Vooyoys. *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1952⁵); L. van den Branden. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956); J. Jansen. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance* (dl. 1, 1995), p. 381-398; *Onze Taal* 1 (1931)-.... [W. Kuiper]

puritas of latinitas

De oorspronkelijk Griekse term 'hellënismos', juist Grieks taalgebruik, werd verlatijnd tot latinitas, juist Latijns taalgebruik, en betekent voor de latere volkstalen in de vorm van puritas een idiomatisch juist taalgebruik. De belangrijkste norm is het gangbare spraakgebruik, de consuetudo, die voor het schriftelijk taalgebruik, de literatuur, echter aangevuld wordt met een beroep op auctoritas en vetustas. Vergrijpen tegen de puritas zijn barbarisme en soloecismus, maar ook een te angstvallig purisme. Vooral de 16e- en 17e-eeuwse taalbouwers hebben met het probleem van de puritas van het Nederlands geworsteld. Vondel besteedt er ook de nodige aandacht aan in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunst* (WB-ed., dl. 5, 1931, p. 484-491, met name regel 10-43).

LIT: Gorp; Lausberg; L. van den Branden. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* (1956); J. Jansen. "Helderheid" (perspicuitas) in enige renaissancistische drama-voorredes', in: *Spektator* 24 (1995), p. 202-215. [P.J. Verkruijsse]

Q

quadrivium

Het quadrivium (de viersprong) maakt met het trivium (grammatica, dialectica en retorica) deel uit van de artes liberales, de zeven vrije kunsten, en bevat de volgende wetenschappen: arithmetica (rekenkunde), geometrica (landmeetkunde), astronomia (sterrenkunde) en musica (muziek).

LIT: Best; Cuddon; Laan; LdMA; Metzler; Scott; Wilpert; P. Abelson. *The seven liberal arts* (1906); J. Koch (red.). *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters* (1959). [P.J. Verkruijsse/H. Struik]

quaestio

Term uit de retorica voor de vraag waarom het gaat en die in het kader van de inventio, het dubium onder woorden brengt. Men kan zich daarbij op verschillende standpunten stellen, verschillende vragen stellen aan het object, de status causae.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; M. Spies. “Op de questye...”: over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen’, in: *NTg* 83 (1990), p. 139-50. [P.J. Verkruijsse]

quaestio finita

Term uit de retorica voor een praktisch vraagstuk van bijzondere aard waarin een redenaar een dubium onder woorden kan brengen in het kader van de inventio.

Bijv.:

Moeten Van Bork, Struik, Verkruijsse en Vis een letterkundig lexicon samenstellen?

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

quaestio infinita

Term uit de retorica voor een vraagstuk van algemeen-theoretische aard waarin een redenaar een dubium onder woorden kan brengen in het kader van de inventio.

Bijv.:

Moet er een letterkundig lexicon worden samengesteld?

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

quasi-facsimile-transcriptie

Methode in de bibliografie van het beschrijven van titelpagina's uit de periode dat de fotografie nog in de kinderschoenen stond en de bibliografen nog overdreven veel waarde hechtten aan een zo nauwkeurig mogelijke nabootsing van de tekst

en beschrijving van ander typografisch materiaal van de titelpagina. Met behulp van allerlei soorten onderstrepingen werden verschillende lettertypen aangegeven; geregeleindes werden met een verticale lijn aangeduid enz. Hoewel het maken van facsimile's tegenwoordig bijzonder eenvoudig is, blijkt de quasi-facsimile-methode hardnekkig. Voor het identificeren van drukken is ze echter vrijwel waardeloos; daartoe is het noteren van katernsignatuurposities veel efficiënter gebleken. In een bibliografische beschrijving kan men dan ook beter óf een echt facsimile afdrukken óf een sterk vereenvoudigde transcriptie, beide aangevuld met een aantal andere elementen, waaronder signatuurposities.

LIT: F. Bowers. *Principles of bibliographical description* (1949), p. 135-184; D.F. Foxon. *Thoughts on the history and future of bibliographical description* (1970); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 322-328; P.S. Dunkin. *Bibliography. Tiger or fat cat?* (1975), p. 18-22; P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 41-43. [P.J. Verkruijsse]

quatern zie quaternio

quaternarius zie dimeter

quaternio of quatern

Term uit de codicologie voor een katern van 4 dubbelbladen; dit is gelijk aan 8 bladen of 16 bladzijden.

De benaming quaternio werd in de Middeleeuwen voor meer begrippen gebruikt: voor het bovengenoemde katern van 4 dubbelbladen, maar ook voor katern in het algemeen; in dat geval is een katern met bijv. 3 dubbelbladen (ternio) tevens een quaternio. Tenslotte werd de term ook gebruikt voor een klein, later ook wel voor een groot, ongebonden boek.

Katernen van 4 of 5 dubbelbladen (quinio) komen het meeste voor in middeleeuwse handschriften. Het is overigens niet noodzakelijk dat alle katernen in een handschrift of boek een gelijk aantal bladen hebben.

LIT: Hiller; W.Gs. Hellinga & P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 5 (1961), p. 300-307; L. Gilissen. *Prolégomènes à la codicologie* (1977), p. 14-125. [H. Struik]

quator sensus scriptorum

Begrip uit de exegese en de hermeneutiek voor de vier manieren waarop een tekst te verklaren is. De theorie over de zin en betekenis van woorden is hecht gefundeerd in de meerledige interpretatie van de bijbel sinds de kerkvaders hiervoor de 'quator

sensus scriptorum' formuleerden. Naast de letterlijke betekenis - er staat wat er staat - onderscheidt men de figuurlijke of overdrachtelijke betekenis: er staat niet wat er staat. Het schoolvoorbeeld in deze is Jeruzalem: in de letterlijke zin van het woord (sensus litteralis) de stad Jeruzalem, in de morele zin (sensus moralis) de ziel van de mens, in de typologische zin (sensus allegoricus-1, waarbij een bepaalde gebeurtenis uit het Oude Testament gezien wordt als een voorafbeelding van een gebeurtenis in het Nieuwe Testament), de kerk, en in de anagogische zin (sensus anagogicus, waarbij alles beschouwd wordt vanuit de vier uiterste eindbestemmingen van de mens - hemel, God, hel, duivel) de hemel.

LIT: F. Ohly. 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: *Zeitschrift für deutschen Altertum und deutsche Literatur* 89 (1958), p. 1-23; F. Ohly. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (1977), p. 1-31; H. Pleij. 'Over de betekenis van Middelnederlandse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-81), p. 299-339; P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1980); U. Eco. *Kunst en schoonheid in de middeleeuwen* (1989). [H. Struik]

queeste of queeste

Langdurige en gevaarlijke zoektocht naar een persoon of een object, waarbij een vaak eenzame held een opdracht krijgt om een bepaalde zaak tegen allerlei hindernissen in tot een goed einde te brengen. Doorgaans hebben queestes een vast stramen: een bestaand evenwicht dreigt verstoord te worden door krachten van buitenaf (bijv. een wereld waarin chaos heerst of de zgn. Andere wereld). Vervolgens krijgt de held de opdracht om een bepaald object of een persoon van zijn zoektocht mee terug te nemen. De held wordt tijdens de uitvoering van zijn opdracht opgehouden, tegengewerkt en aan één of meer krachtproeven onderworpen. Tenslotte overwint hij de hem gestelde problemen, keert terug en krijgt erkenning voor zijn daden. Daardoor is een nieuw evenwicht ontstaan. Een queeste is dikwijls een vorm van initialisatie. De vaak jonge held dient tijdens zijn zoektocht een proeve van bekwaamheid af te leggen of tot een zeker inzicht te komen en zo aan te tonen dat hij zijn plaats als volwaardig lid van de gemeenschap heeft verdiend.

Queestes komen voor in sprookjes, zoals het sprookje van *De gouden vogel* en de zogenaamde 'drakendoder-sprookjes', en zijn karakteristiek voor de Arturroman. Bekend zijn Waleweins queeste naar het zwevende schaakspel in de *Roman van Walewein* en Ferguuts queeste naar Galiene in de *Ferguut*. Het tweede deel van de Haagse *Lancelot-compilatie*, de *Queeste van den Grale*, beschrijft de zoektocht van de ridders van koning Artur naar de graal (*Roman van Lancelot*, ed. W.J.A. Jonckbloet, 2 dln., 1846-1849). Een modern voorbeeld van een roman met een queeste is J.R.R. Tolkiens *In de ban van de ring* (3 dln., 1954-1955). Bij uitgebreider toepassing van de term kan men de zoektocht in W.F. Hermans' *Nooit meer slapen* (1966) een queeste noemen.

LIT: Laan; MEW; J.D. Janssens. 'Constanten en variaties in de Middelnederlandse "episodische" Arturroman', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (1981), p. 177-186; J. Kruijthof. 'Daarheen en weer terug', in: *Bzzlletin* 10 (1981-1982) 92, p. 100-104; F. Brandsma. 'Lancelot', in: W.P. Gerritsen en A.G. van Melle (red.). *Van Aiol tot zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (1993), p. 203-217; D. Hogenelst en F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995), p. 203-212; B. Besamusca en F. Brandsma

(red.). *De kunst van het zoeken. Studies over 'avontuur' en 'queeste' in de middeleeuwse literatuur* (1996). [G.J. van Bork/H. Struik]

quem quaeritis-troop

Ingevoegd muzikaal-dramatisch onderdeel (troop-1) in een bestaand liturgisch gezang dat op eerste paasdag tijdens de mis gezongen werd. De oorspronkelijke paastroop is waarschijnlijk geschreven door de monnik Tutilo van St. Gallen (+ 912): drie monniken beelden de vrouwen uit die, volgens het Evangelie, op de morgen van Pasen naar het graf van Christus zijn gegaan om Zijn lichaam te balsemen. Bij het Maria-altaar is een graf gemaakt, waarbij twee monniken staan die engelen verbeelden. De hele dialoog luidt, vertaald uit het Latijn, als volgt:

Wie zoekt gij in het graf, o vereersters van Christus?
Jezus van Nazareth die gekruisigd is, o hemelbewoners.
Hij is niet hier, Hij is opgestaan, zoals Hij had voorspeld.
Gaat heen, verkondigt dat hij is opgestaan, en zegt:
de Heer is opgestaan uit het graf.

Daarna wordt door het hele koor het *Te Deum* gezongen, terwijl de klokken luiden; de vastentijd van veertig dagen is voorbij.

Dit kleine onderdeel van de paasviering, dat slechts enkele minuten in beslag nam, wordt wel gezien als de bakermat van het geestelijk drama in de Middeleeuwen. In de loop der eeuwen werden daar steeds meer elementen aan toegevoegd. Wat oorspronkelijk een symbolische uitbeelding was van één essentieel moment, groeide uit tot een volledige dramatisering van het hele paasverhaal (paasspel).

Volgens deze inmiddels achterhaalde, maar hardnekkige theorie zou het geestelijk drama zich via het liturgisch drama ontwikkeld hebben uit deze in de kerk gezongen tropen, nadat er eeuwen geen toneel gespeeld was. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat er altijd toneel gespeeld is, hoewel daarvan voor de periode van de 5e tot de 10e eeuw weinig bewijzen zijn overgeleverd. Dit toneel is uiteindelijk ook weer een rol in de kerk gaan spelen om het vertelde aanschouwelijk te maken. De volgorde van opvoering van de mysteriespelen werd daarbij aanvankelijk voor een groot deel bepaald door de indeling van het liturgische jaar.

LIT: Cuddon; LdMA; B. Hunningher. *The origin of the theater* (1955); H. Pleij. 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen', dl. II, in: *De Revisor* 4 (1977) 1, p. 34-41; C. Vellekoop. 'Het paasspel van Egmond', in: *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (1979), p. 51-63; R.L. Erenstein. 'Het liturgisch drama *Ordo Stellae* wordt gekopieerd te Munsterbilzen', in: id. (red.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 2-9. [H. Struik/G.J. van Bork]

queste zie queeste

questie

Zestiende-eeuwse benaming voor het thema dat werd opgegeven aan de rederijkerskamers die deelnamen aan een wedstrijd toneelschrijven (landjuweel), bijv. 'Waardoor wordt de stervende mens het meest getroost?', de kwestie van het Gentse rederijkersfeest van 1539. Op het Antwerpse landjuweel van 1561, georganiseerd door De Violieren, mochten geen religieuze of politieke vraagstukken worden aangeroerd en daarom diende de kwestie 'Dwelck den mensch aldermeest verwect tot consten' beantwoord te worden.

LIT: J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 96. [H. Struik/G.J. van Bork]

queu zie staart

quick

Speciale aanduiding ('kwinkslagen') bij Pieter Roemer Visscher voor zijn puntdichten, uitgegeven in de bundel *Brabbeling* (1614). De ruim vierhonderd quicken zijn verdeeld in zeven door hem zo genoemde 'schocken' (zestigtallen).

LIT: Laan. [W. Kuiper]

quidproquo zie quiproquo

quinarius

Term uit de prosodie voor een vijfsyllabige versregel, gewoonlijk toegepast in combinatie met regels van andere lengte. Vanouds is de quinarius bekend als afsluitende vierde regel van de zgn. eerste sapphische strofe, in de vorm van dactylus plus trochee: -vv/-v.

Maar ook in de vrijere vormgeving van de dichtkunst tijdens het modernisme kan men de quinarius nog tegenkomen, al zullen sommigen deze nagalm van de quinarius niet meer als zodanig herkennen. Men denke aan de vijfsyllabige strofe-afsluitende regel in strofen van het gedicht 'Music-hall' van Paul van Ostaijen (*VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 8-10).

LIT: Buddingh'; Cuddon; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

quinio of quintern

Term uit de codicologie voor een katern van 5 dubbelbladen; dit is gelijk aan 10 bladen of 20 bladzijden. Katernen van 4 (quaternio) of 5 dubbelbladen komen het meeste voor in middeleeuwse handschriften. Papier katernen bestaan vaak uit

quinionen; papier is vaak dunner dan perkament en kan daardoor zonder schade meer dan acht bladen in een katern hebben. Het is overigens niet noodzakelijk dat alle katernen in een handschrift of boek een gelijk aantal bladen hebben.

LIT: W.Gs. Hellinga & P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 5 (1961), p. 300-307; L. Gilissen. *Prolégomènes à la codicologie* (1977), p. 14-125. [H. Struik]

quintern zie quinio

quiproquo of quidproquo

Geliefd toneelprocédé in klucht-1 of komedie (blijspel) dat erop gericht is om door middel van dubbelzinnigheid (ambigüiteit) misverstanden te veroorzaken tussen personages. Meestal gaat het erom dat personages eenzelfde woord op verschillende manieren interpreteren, maar het kan ook gaan om situaties die verschillend kunnen worden opgevat of om personages die zich voor een ander laten doorgaan (travestie).

Een goed voorbeeld van zo'n misverstand op het toneel is te vinden in het vierde toneel van de *Warenar* (1617) van P.C. Hooft. Ritsert verkeert in de veronderstelling dat Warenar staat te schelden en te klagen omdat hij erachter is gekomen dat zijn dochter ongehuwd zwanger is geworden, terwijl het Warenar gaat om zijn gestolen pot met goud. Ritsert zegt dan 'Ic hebt gedaen, ic kent' (vs. 1096). Hij bedoelt dat hij Claertje zwanger heeft gemaakt, maar Warenar vat dit op als de bekentenis van de diefstal.

Een voorbeeld in de vorm van travestie komt voor in Thomas Asselijns *Jan Klaasz of gewaande dienstmaagt* (1682).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; H. van den Bergh. *Konstanten in de komedie* (1972), p. 156-190. [G.J. van Bork]

quodlibet

Bijzondere vorm van de disputatio, een bijbelexegetische schooldiscussie, die tussen 1250 en 1320 haar bloeiperiode beleefde aan de theologische faculteit van Parijs, en die ook op teksten in de volkstaal een zekere invloed uitoefende, bijv. op de *Eerste Martijn* van Jacob van Maerlant.

LIT: Best; LdMA; Wilpert; P.L. van Veldhuijsen. 'Wat is het sterkste, de wijn, de vrouw, de koning of de waarheid? Een quodlibetale kwestie van Thomas van Aquino', in: *Millennium* 2 (1988), p. 144-149; P. Berendrecht. 'Maerlants Eerste Martijn: een "leer-rijk" quodlibet?', in: *Spektator* (1990), p. 369-385. [W. Kuiper]

R

raadsel of enigma

Met opzet duister geformuleerde vraagstelling, meestal bestaande uit de omschrijving (eventueel in de vorm van een vertelling) van een begrip, een voorwerp of een gebeurtenis, zodanig dat de luisteraar of lezer uit het meegedeelde het bedoelde zal kunnen opmaken.

De aankomst van een gast was bij de Germanen aanleiding tot het verzinnen en opgeven van raadsels; de gastheer zou zo de naam, de status en andere gegevens van zijn gast willen ontdekken, maar het is ongeleefd om dat rechtstreeks te vragen, dus probeerde hij zijn doel te bereiken door een reeks van raadsels en strikvragen op te geven. Van zijn kant probeerde de gast de gastheer in slimheid te overtreffen en de vragen te ontduiken of zo goed mogelijk te beantwoorden.

In de Oudnoorse *Edda* komen raadselwedstrijden voor tussen de reus Wafthrudnir en Odin en tussen de dwerg Alwis en Thor (*Edda: goden en heldenliederen uit de Germaanse oudheid*. Vert.- De Vries, 1988⁸, p. 56-63, 73-77).

Raadsels behoren tot de oudste vormen van de poëzie: bij de Grieken was het enigma of griphos buitengewoon populair en had het een nauwe relatie met de gnomische poëzie en de orakelspreuk. Raadsels werden dan ook meestal opgeschreven in hexameters. Veel Nederlandse raadsels zijn eveneens in versvorm overgeleverd (raadselvers). Een aantal ervan is te vinden, overigens zonder oplossingen, in J. van Vlotens *Nederlandsche baker- en kinderrijmen* (1894⁴, p. 163-169).

Tegenwoordig is het mythische karakter van het raadsel geheel verdwenen; wat rest aan het moderne raadsel is de recreatieve functie: hoewel het verstand wordt gescherpt, is de amusementswaarde primair.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; A. Aarne. *Vergleichende Rätselforschungen*, 3 dln. (1918-1920); A. Taylor. *A bibliography of riddles* (1939); A. Taylor. *The literary riddle before 1600* (1948); D.E. van der Poel. 'De minneraadsels uit Een niev Clucht Boecxken (ca. 1600) en enkele verwante teksten', in: *NTg* 84 (1991), p. 431-477. [H. Struik]

raadselvers

Op een raadsel gebaseerd gedichtje dat tot doel heeft om op recreatieve wijze het verstand te scherpen, zoals het volgende voorbeeld uit de 15e eeuw:

Mijn vader wan ¹ mi hier te voren
Eer hi ghewonnen ² was of gheboren.
So dede mijn moeder, sijt seker das:
Drouch mi eer soe gedreghen was ³
Ic ben oec de selve man
Die mier ouder moeder maeghdom nam ⁴.
Oec ben ic die niet en verdrouch ⁵
Die tvierendeel van der werelt verslouch.
Nu vraghic elken, die dit aensiet,
Of hi minen name mach weten yet.
(*Belgisch museum*, 5, 1841, p. 100).

1 verwekte

2 verwekt

3 zichzelf gedragen was

4 die de maagdelijkheid van mijn grootmoeder nam

5 die onverdraagzaam was

(Het antwoord is: Caïn. Zijn vader en moeder (Adam en Eva) zijn niet verwekt en geboren. Caïn was de eerste die als landbouwer de aarde ontgon (de grootmoeder) en hij vermoordde zijn broer Abel, één van de vier mensen die toen op aarde leefden).

Een bijzondere, middeleeuwse vorm van het raadselvers is de minnevraag. Discussiëren over minnevragen was een vorm van hoofds vermaak (hoofse liefde). Een samenhangende verzameling van deze vragen werd wel bijeengebracht in een koningsspel; een vraag- en antwoordspel waarin jonge mensen van verschillende sekse elkaar persoonlijke en soms pikante vragen over de liefde stellen die naar waarheid beantwoord moeten worden. Behalve het spelelement, hebben deze minnevragen ook een didactisch element in zich: de hoofse beginselen zijn in een vraag- en antwoordvorm gegoten met belering als doel.

Een dichter van raadselverzen uit de renaissance is Johan de Brune de Oude, die in de *Zeeusche nachtegael* (1623) een aantal 'Corte, scherp-sinnighe beschrijvinghen, die voor gheraedsels connen ghebruyckt werden' (p. 48-53) heeft opgenomen.

In de *Nederlandsche baker- en kinderrijmen* (1894⁴, p. 163-169), uitgegeven door J. van Vloten, wordt een aantal raadselverzen uit de jeugdliteratuur opgenomen, zoals:

Vijf harten, vijf starten,
En een prik in 't gat;
Râ, râ, wat is dat?

De antwoorden bij deze raadselverzen ontbreken echter.

LIT: Buddingh'; MEW; G. Kalff. *Het lied in de Middeleeuwen* (1883), p. 480-484; D.E. van der Poel. 'Minnevragen in de Middelnederlandse letterkunde', in: F. Willaert e.a. (red.). *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (1992), p. 207-218. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

raamvertelling zie kadervertelling

radiospel zie hoorspel

randversiering

Begrip uit de codicologie voor met pen en inkt of penseel en dekverf aangebrachte versieringen (boekverluchting) in de marges van middeleeuwse handschriften en incunabelen. Beide soorten zijn ontstaan in de 13e eeuw in Frankrijk.

Randversiering is nooit een losstaand verschijnsel, maar treedt in principe slechts op in combinatie met een initiaal-1 of miniatuur. Bij bestudering moeten rand en initiaal dan ook als een eenheid worden beschouwd.

De geschilderde verluchting, die gemaakt werd met kostbaardere materialen, vormt ten opzichte van de met pen aangebrachte (penwerk) het hogere niveau. Ze

is bestemd voor openingsbladen en belangrijke onderdelen, terwijl kleinere teksteenheden een penwerkdecoratie krijgen. Er zijn echter ook kostbare handschriften waarin de hele decoratie geschilderd is, zoals er ook zijn met alleen penwerkversiering. In alle gevallen echter wordt de hiërarchie binnen de tekst aangegeven door het verschil in grootte van de initialen en de omvang van de daarbij horende margedecoratie.

Penwerk heeft een uitzonderlijke bloei gekend in de noordelijke Nederlanden en was tot in de 16e eeuw een goedkoop middel om geleding en versiering in de tekst aan te brengen.

Zowel het penwerk als de geschilderde randversiering verschilt sterk per periode en per plaats van ontstaan, zodat het een goed hulpmiddel is bij het dateren en lokaliseren van handschriften. Bij incunabelen echter valt de plaats waar het boek gedrukt werd vaak niet te rijmen met de stijl van de versiering.

LIT: J.M.M. Hermans (red.). *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden 1988. Verslag van de Groningse Codicologendagen 28-29 april 1988* (1988), p. 13-122; S. Scott-Fleming. *Pen flourishing in thirteenth-century manuscripts* (1989); J.P. Gumbert. *The Dutch and their books in the manuscript age* (1990); A.S. Korteweg (red.). *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (1992). [H. Struik]

rapiarium

Verzameling vluchtig en puntsgewijs, door de schrijver voor eigen gebruik op schrift gezette aantekeningen (uit het Latijn 'rapere' = snel grijpen, snel opnemen), kenmerkend voor de spiritualiteit van de Moderne Devotie.

Naast het schrijven, als broodwinning of ter uitbreiding van de kloosterbibliotheek, hielden de leden van de Moderne Devotie zich ook bezig met meditatie. Behalve uit bidden, bestond deze meditatie uit het bestuderen en overdenken van geestelijke teksten. Men las tot een punt dat bijzonder veel indruk maakte en overdacht dat tot men hierover het volledige inzicht had verkregen. De punten die bij deze meditatie een belangrijke rol speelden, werden opgeschreven. Kenmerkend voor een rapiarium zijn dan ook de brokkelige, puntsgewijs opgestelde teksten, de indeling in korte hoofdstukken, de opeenvolging van verwante thema's en een eerder associatieve dan redenerende gedachtegang.

Een rapiarium kon bestaan uit een schriftje, maar ook uit losse snippers papier of perkament of uit leitjes of wastafeltjes. Meestal werd het rapiarium van een broeder na zijn dood vernietigd, een enkele maal werd het geordend en gepubliceerd, zoals het hoofdwerk van de mysticus Gerlach Pieters (1411). Thomas a Kempis (1471) heeft zelf zijn rapiaria omgewerkt tot de *Imitatio Christi*.

LIT: *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. [Catalogus van de] Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote (1384-1984)* (1984), p. 153-157; D. Hogenelst & F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995), p. 165-168. [H. Struik]

rarium

Term uit het veilingwezen voor een zeldzaam voorwerp. In (de veelal Engelstalige) auctie- en antiquariaatscatalogi worden boeken al snel als raria ('rare') aangemerkt

als ze niet in de geraadpleegde, maar vaak verouderde bibliografische standaardwerken voorkomen, of als ze daarin reeds als zelden voorkomend beschreven worden. Een dergelijke verkoopbevorderende aanduiding blijkt vaak onterecht als de recent beschikbare bibliotheekcatalogi geraadpleegd worden. Overigens hoeft de relatief frequente aanwezigheid van 'raria' in openbaar bezit niet in tegenspraak te zijn met de zeldzaamheid van het aanbod van hetzelfde werk op veilingen.

LIT: Brongers; P.J. Buijnsters. *Het verzamelen van boeken. Een handleiding* (1992²), p. 10-12. [P.J. Verkruijsse]

rasuur

Correctiewijze om op perkament een schrijffout te herstellen: de foute letters werden met een schrijfmes weggekrabd (uitraderen) en de correctie kon in de aldus ontstane ruimte 'op rasuur' aangebracht worden, als de tekst tenminste niet groter was dan de verwijderde fout. In tegenstelling tot een palimpsest, waarbij de inkt meestal van een heel blad werd afgewassen, is bij een rasuur de oorspronkelijke tekst meestal vernietigd. Door verschillende redacties-2 van dezelfde tekst te vergelijken, kan echter een oudere lezing achterhaald worden op de plaats waar de correctie of wijziging op rasuur is aangebracht. Een beroemd voorbeeld hiervan is de eerste versregel van *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs, 1985²) in het Comburgse handschrift: Willem die vele bouke maecte. 'Vele bouke' staat (dicht opeengeschreven) op rasuur. Net als in andere overgeleverde *Reynaert*-redacties stond hier oorspronkelijk 'Madocke', maar dit was rond 1400 al een onbegrepen of onbekende titel geworden.

LIT: LdMA; W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1958⁴), p. 113-139; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 23-24; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 57. [H. Struik]

ratiocinatio zie enthymema

rationalisme

Term uit de geschiedenis van de wijsbegeerte voor een stroming in de 17e en 18e eeuw met Descartes, Leibniz en Spinoza als belangrijkste vertegenwoordigers. Kern van het rationalisme is het geloof in de kenbaarheid en beheersbaarheid van de fysische en metafysische werkelijkheid door het verstand. Het 17e-eeuwse rationalisme is nieuw ten opzichte van voorafgaande rationalistische stromingen doordat het steunt op ontdekkingen in de wiskunde en toepassingen van de wiskunde op de empirische werkelijkheid, met name de natuurkunde (menig 'filosoof' had een fysisch laboratorium!). Dit kenniselement leidde tot de veelgenoemde activiteiten van de encyclopedisten. Het leidde tevens tot vormen van atheïsme alsook tot de

17e-/18e-eeuwse stroming van het deïsme. Laatstgenoemde richting, vooral in Engeland en Frankrijk te vinden, verwerpt het geloof in de openbaring en kent een natuurlijke religie; God is oergrond van de wereld maar grijpt niet in.

Voor de literatuurgeschiedenis is het rationalisme van belang als stroming die het classicisme heeft bevorderd. Voor de cultuurgeschiedenis is deze denkrichting onlosmakelijk verbonden met de verlichting, die er onmiddellijk uit is voortgevloeid.

Gevoelsfilosofen uit de romantiek (Shaftesbury, Jacobi, Hamann, Hegel en Nietzsche) en uit het reveil (Bilderdijk) verzetten zich vaak hevig tegen de kern van het rationalisme.

LIT: Best; Cuddon; Krywalski; Shipley; Wilpert; F. Sassen. *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* (1959), p. 217-268; R. Schmidt Degener e.a. *Het rationalisme* (1960); R. Wellek. *A History of modern criticism*, dl. 1 (1981), p. 12-30; W.W. Mijnhardt (red.). *Kantelend geschiedbeeld* (1983), p. 162-205; J. Stouten. *Verlichting in de letteren* (1984), p. 5-6; B. Paasman. *Het boek der verlichting* (1986), p. 3-7; A.J. Hanou. *Sluiers van Isis*, dl. 1 (1988), p. 234. [G.J. Vis]

readymade

Term die afkomstig is uit de plastische kunsten ten tijde van de historische avant-garde, geïnitieerd door Marcel Duchamp (1915). Hij hechtte grote waarde aan het toeval als stimulans voor artistieke creatie (objet trouvé). Binnen de literatuur echter kreeg het genre pas bekendheid met de *Barbarber*-groep, die Duchamp als 'peetvader' beschouwde.

Kenmerkend voor de ideeën achter het genre is de opvatting dat men kunst uit de verheven sfeer wil halen naar de wereld van alledag met een tweeledig doel: psychologisch (leren waarnemen) en literair (een nieuw type tekst). Door isolering van gevonden teksten wil men een andere realiteitsgewaarwording opwekken.

Achterliggende gedachte was ook dat persoonlijke smaak geen rol speelt ('doe maar gewoon dan doe je gek genoeg') en dat men gewone woorden voor gewone dingen wil gebruiken. De cultus rond het kunstwerk moest worden doorbroken met massaproducten; het materiaal is herhaalbaar, het vinden niet.

Voorbeelden vindt men o.a. bij K. Schippers in zijn bundel *Een klok en profil* (1965) en in *Bermtoerisme* (1968) van J. Bernlef. Folder- en reclameteksten (etiketliteratuur), flarden radiogesprekken en allerlei andere bestaande teksten dienen deze dichters als materiaal. Zo geeft Armando aan zijn 'agrarische cyclus' in *De nieuwe stijl* (1965) een technische handleiding annex reclamefolder als basis:

de machine is uitgerust met 4 harkborden
de machine heeft 3 luchtbandwielen
de machine werkt ook met 3 groepen van 2 borden
de machine vraagt weinig onderhoud
de machine werkt zeer schoon
(*De nieuwe stijl*, dl. 1, 1965, p. 97-109).

Men kan overigens nogal wat traditionele stijlfiguren in deze poëzie tegenkomen, zoals (in het geciteerde) anafora, repetitio en parallelisme.

LIT: Buddingh'; Gorp; MEW; Myers/Simms; J. Bernlef & K. Schippers. *Een cheque voor de tandarts* (1967); G. van Bork & N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1990²), p. 265-268. [G.J. van Bork]

realisme-1

Periodeaanduiding voor een stroming die doorgaans globaal gesitueerd wordt tussen romantiek en naturalisme, meer precies tussen 1830 en 1870. Het periodebegrip is omstreden omdat sommigen de term realisme willen reserveren voor een meer algemeen gebruik, namelijk voor het werkelijkheidsgehalte van de literatuur (realisme-2). Ook over de afbakening ten opzichte van de romantiek zijn de meningen verdeeld. Enerzijds ziet men in het realisme verzet tegen de verbeelding en het sterk doorgevoerde individualisme van de romantiek, anderzijds wijst men erop dat de aandacht voor het individu en voor het unieke dat de romantiek kenmerkt juist een grote aandacht voor het realistische impliceert.

Aanhangers van het stromingenbegrip 'realisme' karakteriseren het als een periode waarin in de literatuur gestreefd wordt naar een objectieve weergave van de sociale werkelijkheid. Daarbij bestaat een voorkeur voor een niet-selectieve uitbeelding van de toenmalige realiteit, in het bijzonder van de lagere sociale milieus die in eerdere literaire conventies niet of nauwelijks aan de orde gesteld werden. Het lelijke of 'zedeloze' werd daarbij niet geschuwd, hetgeen voor de kritiek uit deze periode vaak een steen des aanstoots was. Opvallend is voorts de voorkeur voor het proza: schetsen, novellen en romans.

Hoewel het de bedoeling was een zo objectief mogelijk beeld te geven van de sociale werkelijkheid, is het 19e-eeuwse realisme sterk ideëel gekleurd. De meeste auteurs zijn van oordeel dat de werkelijkheidsweergave middel is om begrip en sympathie te kweken voor de lagere klassen, vaak ook opdat er langs die weg verbetering van hun positie bereikt kan worden. Het streven naar realisme staat overwegend in het teken van ethische doelstellingen. Daarom heeft men het 19e-eeuwse realisme wel gekarakteriseerd als idealistisch-realisme. Het onderscheidt zich wat dat betreft ook van het erop volgende naturalisme dat veel duidelijker positivistische (positivisme), wetenschappelijke uitgangspunten aanvaardde zoals die tot uiting komen in de bekende trits 'race-milieu-moment', in het bijzonder in de erfelijkheidstheorieën van die tijd.

Hoewel er duidelijk nationale en individuele verschillen zijn, worden o.m. de volgende auteurs tot het realisme gerekend: Stendhal, Dickens, Thackeray, Fontane, Flaubert, Dostojewski en Tolstoi. Het Nederlandse realisme is sterk beïnvloed door Dickens. Van Balzac is de voorkeur afkomstig om typenbeschrijvingen of fysiologieën te geven. Belangrijke vertegenwoordigers van het realisme in het Nederlandse taalgebied zijn Nicolaas Beets (*Camera obscura*, 1839), Johannes Kneppelhout (*Studenten-typen*, 1841), C.E. van Koetsveld (*Schetsen uit de pastorij te Mastland*, 1843) en Tony (= Anton Bergmann, *Ernest Staas*, 1874). Een eigentijdse zedenroman schreef Jacob van Lennep (*De lotgevallen van Klaasje Zevenster*, 1865-66). Van sociaal belang is voorts het werk van J.J. Cremer geweest *Betuwsche novellen*, 1856). Cd. Busken Huet vormt met zijn roman *Lidewyde* (1868) min of meer de afsluiting van het Nederlandse realisme, maar misschien is het beter in hem een overgangsfiguur te zien tussen realisme en naturalisme.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Pellisier. *Le réalisme du romantisme* (1912); E. Auerbach. *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur* (1946); R. Wellek. 'The concept of realism in literary scholarship', in: *Concepts of criticism* (1963), p. 222-255; R. Brinkmann (red.). *Begriffsbestimmung des literarischen Realismus* (1969); D. Grant. *Realism* (1970); S. Kohl. *Realismus: Theorie und Geschichte* (1977); W. Preisendanz. *Wege des Realismus. Zur Poetik und Erzählkunst im 19. Jahrhundert* (1977); M. Schippers. *Realisme. De illusie van werkelijkheid in literatuur* (1979); R. Lauer (red.). *Europäischer Realismus*, in dl. 17 van *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft* (1980); U. Schöning. *Literatur als Spiegel. Zur Geschichte eines kunsttheoretischen*

Topos in Frankreich von 1800 bis 1860 (1984); T. Streng. 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875 (1995). [G.J. van Bork]

realisme-2

Met het niet-periodegebonden begrip realisme duidt men in de literatuurwetenschap het werkelijkheidsgehalte van literaire teksten aan. Hoe meer een literaire tekst naar de werkelijkheid verwijst, hoe meer men geneigd is die tekst realistisch te noemen. Onder werkelijkheid verstaat men dan doorgaans: waargenomen verschijnselen die onafhankelijk van onze wil of voorstelling bestaan. In die zin staat het begrip tegenover fictie, fantasie of verbeelding (gevoel en verbeelding).

Het problematische van werkelijkheid in teksten is dat het weergeven ervan geschiedt door middel van de tekens van de taal, een code die de plaats van de werkelijkheid inneemt en op zijn beurt door de lezer geïnterpreteerd dient te worden. Empirische werkelijkheid en werkelijkheid in taal vallen dan ook allerminst samen. Werkelijkheid in taal is altijd een subjectieve werkelijkheid: de schrijver kiest niet alleen wat hij beschrijft, maar ook hoe hij het beschrijft, en vervolgens interpreteert de lezer zijn tekst op basis van zijn kennis van de werkelijkheid.

In feite gebruikt de schrijver de werkelijkheidsweergave om een zo groot mogelijke waarschijnlijkheid op te bouwen die de lezer dient te overtuigen van de echtheid van het vertelde. Daarmee kan hij bereiken dat de optiek van waaruit hij de werkelijkheid beschrijft als waar wordt ervaren en om deze waarheid gaat het de schrijver doorgaans. Hieruit blijkt dat het werkelijkheidsgehalte van literatuur opgevat kan worden als een van de vele retorische procédés, bijvoorbeeld om de lezer tot acceptatie te brengen van bepaalde opvattingen of tot twijfel aan eigen uitgangspunten. Het gebruik van de werkelijkheid is dus blijkbaar een literaire conventie waarbij auteurs via een code de 'illusie van werkelijkheid' scheppen. Hoezeer realisme op te vatten is als conventie valt op te maken uit de vergelijking van het idealistische realisme-1 van de 19e eeuw met het als wetenschappelijk en objectief bedoelde realisme van het naturalisme of met het realisme van de reportageroman.

Het pragmatische karakter van realismeopvattingen komt tot uiting in de mimesis-theorieën: bij het scheppen van de illusie van werkelijkheid kan de doelstelling zijn het ophouden van een spiegel waarin de mens zijn bestaan en de condities ervan weerspiegeld ziet opdat hij er lering uit kan trekken. Een soortgelijke doelstelling vindt men terug in de opvattingen over het sociaal-realisme en het socialistisch realisme.

Bij de eerder gegeven definitie van werkelijkheid wordt gesproken over 'waargenomen verschijnselen die onafhankelijk van onze wil of voorstelling bestaan'. Men zou de vraag kunnen stellen of andere verschijnselen, bijv. verschijnselen die meer aan het innerlijk van de mens ontspruiten, zoals ideeën, dromen, gedachten, associaties e.d., niet of minder reëel zijn dan gegevens uit de 'buitenwereld'. Dat die vraag gerechtvaardigd is, blijkt uit samenstellingen als magisch realisme of surrealisme, waarin deze innerlijke menselijke processen een niet onaanzienlijke rol spelen. Vooral in de 20e eeuw nam het besef toe dat de werkelijkheid in de literatuur geen objectieve weergave van de 'feiten' kan zijn (objectief realisme), maar een door een individu waargenomen en geïnterpreteerde werkelijkheid (subjectief realisme) betreft.

Deze en soortgelijke opvattingen maken dat steeds weer nieuwe groepen schrijvers hun verhouding tot de werkelijkheid in steeds weer nieuwe realismeconcepten

formuleren, zoals dat bijv. bij het neorealisme en bij het postmodernisme gebeurd is.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; M.H. Abrams. *The mirror and the lamp* (1953); E. Auerbach. *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur* (1946); P. Demetz. 'Zur Definition des Realismus', in: *Literatur und Kritik* 16/17 (1967), p. 333-345; D. Grant. *Realism* (1970); J.P. Stern. *On realism* (1973); S. Kohl. *Realismus. Theorie und Geschichte* (1977); M. Schipper. *Realisme. De illusie van werkelijkheid in literatuur* (1979); T. Streng. 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875 (1995). [G.J. van Bork]

rebus

Vorm van beeld- en raadselliteratuur (raadsel) waarbij de namen van de afgebeelde voorwerpen, al dan niet gewijzigd door het weglaten of toevoegen van aangegeven letters of lettergrepen, tot een vers of een zin (niet zelden een spreekwoord) leiden. De term is ontleend aan het Latijnse 'rebus' (= door dingen [uitgedrukt]). De rebus is verwant met de hiërogliefen uit de emblematiek, maar onderscheidt zich daarvan doordat hij toegankelijk is voor alle deelhebbers aan dezelfde taalgemeenschap, terwijl de hiërogliefen alleen aan ingewijden bekend zijn. De rebus was vooral populair bij de rederijkers die hem vaak opnamen als bijschrift op hun blazoenen. Sinds het Antwerpse landjuweel van 1561 bestond er een speciale prijs voor rebusblazoenen. Bekende vervaardigers van rederijkersrebussen zijn Peeter en Zacharias Heyns en Willem van Haecht. In de 18e eeuw heeft Willem Bilderdijk nog brieven in rebusvorm geschreven: *Speels vernuft: rebusbrieven en bedriegers* (ed. Bosch, 1981). Ook in de kinderliteratuur komt de rebus voor, o.a. in *De kleine print-bybel, waar in door verscheide af-beeldingen een meenigte van Bybelsche spreuken verklaart worden* (1772). Tegenwoordig worden rebussen vrijwel uitsluitend gebruikt voor prijsvragen, bijv. 'Wie lost deze Brief in rijmspraak op?' (in: *Spektator* 1, 1971-1972, p. 202-203).

LIT: Best; Gorp; Metzler; C.P. Burger. 'De rebus van onze oude rederijkers', in: *Het Boek14* (1925), p. 145-192; K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 29; A. Keersmaekers. 'Rederijkers-rebusblazoenen in de zestiende-zeventiende eeuw', in: H. Vekeman & J. Müller Hofstede. *Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts* (1984), p. 217-219. [P.J. Verkruijsse]

recapitulatio

Term uit de retorica voor een enumeratio een opsomming bij wijze van algemeen overzicht om het geheugen op te frissen aan het slot van een betoog (in de conclusio). Als de opsomming van te behandelen punten aan het begin van een betoog gegeven wordt of ter afsluiting van de narratio, heet dat partitio.

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet. [P.J. Verkruijsse]

recensie of boekbespreking

Term uit de wereld van de kritiek voor een voornamelijk kritische beoordeling van een (literair) werk in een dag- of weekblad, in een tijdschrift, of ook wel voor radio en tv. Het zwaartepunt ligt hierbij niet op de wetenschappelijke aanpak, maar op de subjectieve mening van de recensent. Dit sluit niet uit dat menige recensie tevens informatief van aard is, hetgeen samenhangt met de actualiteit, die zelfs het hoofdkenmerk van de recensie genoemd kan worden. De dag- en weekbladpers heeft veelal zijn vaste rubrieken voor recensies. De dagbladen hebben er vaak vaste dagen voor, waarop specifieke bijlagen met o.a. boekbesprekingen uitkomen (zoals de bijlagen van *NRC/Handelsblad* en *De Volkskrant*).

De term recensie beperkt zich niet tot het terrein van de letterkunde, maar strekt zich ook uit tot andere kunsten, alsook tot manifestaties daarvan in de ruimste zin, zoals toneelvoorstellingen, concerten e.a.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; J.J.A. Mooij. 'Problemen rondom literaire waardeoordelen', in: *De Gids* 136 (1973), p. 461-473; H.T. Boonstra. 'Van waardeoordeel tot literatuuropvatting', in: *De Gids* 142 (1979), p. 242-253; J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 54-58. P.F. Schmitz. *Kritiek en criteria* (1979). [G.J. Vis]

recensio

Term uit de tekstkritiek voor de eerste fase die voorafgaat aan de (re)constructie van het archetype: 1) het opbouwen van de keten van onderlinge verwantschappen, 2) het genereren van een stemma uit deze keten, 3) het (re)construeren van de tekst van het archetype. De recensio gaat vooraf aan de emendatio.

LIT: Mathijsen; B.J.P. Salemans. 'Text genealogical remarks on Lachmann, Bédier, Greg and Dearing', in: *LB* 79 (1990), p. 427-468. [H. Struik]

receptie-esthetica

Met deze term duidt men een verzameling disciplines aan die gedeeltelijk liggen op het terrein van het onderzoek van kunst en literatuur, gedeeltelijk op dat van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. De literatuurwetenschappelijke tak is vooral sterk ontwikkeld in de jaren zestig van deze eeuw in de toenmalige Bondsrepubliek Duitsland. Daar waren het H.R. Jauss (*Literaturgeschichte als Provokation*, 1970) en W. Iser (*Die Appelstruktur der Texte*, 1970) die een nieuwe, op de lezer gerichte literatuurwetenschappelijke onderzoeksmethode introduceerden ('Konstanzer Schule').

De beoefenaar van de receptie-esthetica onderzoekt de literaire tekst vanuit het standpunt van de lezer, daarbij onderscheid makend tussen ideale lezer, reële lezer, impliciete lezer en expliciete lezer. Deze stroming is gedeeltelijk een reactie op de ergocentrische literatuurbenadering, waarbij analyse en interpretatie centraal staan, en richt zich niet primair op het artefact maar op het esthetisch object.

Binnen de receptie-esthetica zijn er diverse richtingen. Zo is er een stroming die meer tekstgericht is (met aandacht voor open plek), en een stroming die meer gericht is op de lezer als individuele persoon en/of als sociaal of cultureel bepaald wezen (met aandacht voor verwachtingshorizon). In het eerste geval zal de aandacht o.a.

gericht zijn op het effect van tekstuele (bv. stilistische) gegevens op de lezer (denk aan W.C. Booth en diens *The rhetoric of fiction*, 1961). In het laatste geval zal het onderzoek meer van sociaal-wetenschappelijke aard zijn, en gericht op de vraag naar de achtergronden die verantwoordelijk zijn voor het soort uitspraken dat de recipiënt doet naar aanleiding van het lezen (en door onderzoekers gestelde vragen daarover) van een tekst. Scheiding van lezer en onderzoeker is bij dit type onderzoek essentieel en de opvatting lijkt veld te winnen dat empirisch receptie-onderzoek als wetenschappelijke activiteit op solider uitgangspunten is gebaseerd dan de traditionele interpretatie. Daar staat echter tegenover dat sommige onderzoekers binnen de empirische richting, bijv. A. van Assche, van mening zijn dat het vooralsnog niet mogelijk is op empirische wijze houdbare uitspraken te doen over de literaire tekst zelf.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Brongers; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Krywalski; Metzler; MEW; H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); N. Groeben. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft* (1977); R.T. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980); R.T. Segers (red.). *Lezen en laten lezen* (1981); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1982²), p. 110, 117; D.H. Schram. *Norm en normdoorbreking* (1985), p. 96; E. Andringa & D. Schram (red.). *Literatuur in functie. Empirische literatuurwetenschap in didactisch perspectief* (1990); J.J. Kloek. 'Receptie', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 144-150. [G.J. Vis]

recipiënt

Term uit de receptie-esthetica voor degene die het kunstwerk ondergaat als esthetisch object, al dan niet met weergave van zijn schriftelijke of mondelinge reacties. In de literaire receptie-esthetica is dit de reële lezer (tekstextern), onderscheiden van de (tekstinterne) impliciete lezer en expliciete lezer.

LIT: H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); R. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

reclamant zie custode

reclame zie custode

recto-zijde

Bibliografische term voor de voorzijde van een blad of vel; de keerzijde heet verso-zijde. Bij boeken uit de handschriften- en handpersperiode verwijst men in plaats van naar pagina's naar de recto- en verso-zijde van een door middel van de

katernsignatuur aangeduid blad. Als pagina 1 en 2 zich op het eerste blad van het A-katern bevinden, worden die aangeduid als respectievelijk folio A 1 recto en A 1 verso, gewoonlijk afgekort tot A1r, A1v. In sommige bibliografische literatuur worden recto en verso ook aangeduid met een superieur geschreven a en b.

In een opening van een boek bevindt zich links altijd een verso-pagina met een even paginanummer en rechts altijd een recto-pagina met een oneven paginanummer.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Hiller; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 329-330. [P.J. Verkruijsse]

redactie-1

Een of meer personen die verantwoordelijk zijn voor de inhoud en samenstelling van een bundel, naslagwerk, een tijdschrift, een krant e.d. De redacteur of de leden van de redactie kiezen uit het voorhanden zijnde materiaal dat wat het meest in overeenstemming is met hun doelstelling of ze nodigen bepaalde auteurs uit om bijdragen te leveren voor de uitgave(n) waarvan zij de redactie voeren. In feite bepaalt de redactie dus het beleid van een uitgave voor zover het de inhoud betreft. Dat beleid wordt vaak verwoord in een redactionele bijdrage die, wanneer het bijv. periodieken betreft, het karakter heeft van een (literair) programma. Een goed voorbeeld daarvan vormt het 'Ter inleiding' van het tijdschrift *Forum* (jrg. 1, 1932, nr. 1) van de redacteurs Ter Braak, Du Perron en Roelants.

Soms is er sprake van een redactieraad naast of boven de redactie die al dan niet bindende adviezen kan geven over het te voeren beleid, over afzonderlijke bijdragen, over de samenstelling van de redactie etc. Voorts kent men rubrieksredacteurs en gastredacteurs, die uiteraard een beperkte bevoegdheid hebben. Voor omvangrijke ondernemingen als encyclopedieën e.d. bestaat vaak een bureauredactie die meestal betaald wordt door en in opdracht werkt van een uitgever en dan ook bij de uitgeverij is ondergebracht.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Hiller; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

redactie-2

Term uit de editietechniek voor een variëteit (variant) lezing van een tekst die een andere tekstinterpretatie toelaat. In de opeenvolgende stadia van de tekstgenese kunnen verschillende redacties ontstaan, hetzij door het aanbrengen van varianten in een codex of manuscript, hetzij in de verschillende fasen van het productieproces van een boek (kopij, drukproef, uitgave, herdruk). Niet alle varianten leiden noodzakelijkerwijs tot een nieuwe redactie, bijv. het wijzigen van de 'ae'- in de 'aa'-spelling in een tekst.

Bij middeleeuwse teksten noemt men een tekst een bewerking of een versie als hij ten opzichte van de voorbeeldtekst matig afwijkt; als de afwijkingen ingrijpend zijn, spreekt men van een omwerking of remaniement.

Als een tekst in meer dan één redactie of versie bewaard is gebleven, kan de onderlinge verwantschap (recensio, filiatie) worden onderzocht en kan aan de hand van een stemma de tekst worden ge(re)construeerd die het dichtst bij het archetype of het origineel staat.

Een voorbeeld van een gedicht waarvan door het aanbrengen van enkele open varianten en het toevoegen van een slotstrofe in het manuscript twee redacties ontstaan, is P.C. Hoofts 'Chanson a Madame' (UB Amsterdam, hs. II C 14, p. 249-250; zie P.C. Hooft. *Uit Hoofts lyriek*, ed. Zaalberg, 1981⁵, p. 22-24). Vs. 29-31 en vs. 33 hebben de volgende varianten:

- 29 Ver wt de straten eng, en woelige canalen,
Ver wt de straten drang, op berch, in woeste dalen
- 30 Als snachts slaeprige wint de zee sacht overweijt,
Als snachts slaeprige wint het bosch sacht overweijt,
- 31 Ick op de stille vloedt mijn clachten sal verhalen,
Aen Echo ick alleen mijn clachten sal verhalen,
- 33 Een visscher die t verstaet, dewijl hij leijt sijn lagen,
Een jager die t verstaet, dewijl hij leijt sijn lagen,

Samen met de toevoeging van de 'Diego'-slotstrofe verplaatsen de varianten het gedicht vanuit de autobiografische Venetië-entourage naar de Pyreneeën.

LIT: Baldick; Gorp; Metzler; MEW; A. Dees. 'Over stambomen van handschriften', in: *FdL*18 (1977), p. 63-78; M. Dekker en M. Mulder. 'Een voorbeeld van stamboomreconstructie: Karel ende Elegast', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 96-118; A.M. Duinhoven. 'Stamboomreconstructie: rekenkunde of tekststudie?', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 119-123; B. Salemans. 'Varianten als bouwstenen van stemma's: een pleidooi voor eenvoud en openheid bij het opstellen van tekststambomen', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen* (1989), p. 319-343. [P.J. Verkruijsse]

redactiereeks

Een in principe oneindige reeks werken van verschillende auteurs die onder redactie van een commissie en onder een reekstitel bij een bepaalde uitgever worden uitgegeven. In veel gevallen betreft het secundaire literatuur of tekstedities, in tegenstelling tot werken in een uitgeversreeks, waarin veelal primaire literatuur zonder redactiebegeleiding wordt uitgegeven. In de neerlandistiek komt in de reekstitel vaak het woord 'bibliotheek' voor (bibliotheek-2), bijv. de *Bibliotheek voor Middelnederlandsche Letterkunde* bij uitgeverij Wolters in 1869 opgezet onder leiding van H.E. Moltzer, later ook met o.a. Jan te Winkel, W.J.A. Jonckbloet, J. Verdam en M. de Vries in de redactie. Enkele andere redactiereeksen op het gebied van de neerlandistiek waren, respectievelijk zijn: *Klassieken uit de Nederlandse letterkunde*, uitgegeven in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (uitgeverij Tjeenk Willink); *Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Tjeenk Willink); *Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies* (Tjeenk Willink); *Klassiek Letterkundig Pantheon* (KLP; Roelants en Thieme); *Synthese* (Wetenschappelijke Uitgeverij); *Facsimile-edities der Lage Landen* (FELL; Sub Rosa); *Nijhoffs Nederlandse Klassieken* (Nijhoff).

LIT: *Regels voor de titelbeschrijving* (1968¹¹), p. 31; M.B. Geers-Meulenbroek en H. Labots. 'Klassiek letterkundig pantheon: een check-list', in: *Dokumentaal* 9 (1980), p. 111-124; L. Kuitert. *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland, 1850-1900* (1993). [P.J. Verkruijsse]

redditio

Term uit de retorica voor een vorm van repetitio, nl. de herhaling van gelijke woorden aan het begin en het eind van een zin of versregel, hetzij in dezelfde, hetzij in tegengestelde volgorde, bijv. 'Wit is de vrouw, en haar knecht is wit' in het gedicht 'Buurvrouw kwam thuis, en de knecht was daar' van Hendrik de Vries (in: G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*, 1979, p. 605).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

rede, oratio of redevoering

Mondelinge voordracht van een tekst door één persoon, gericht tot een bepaald publiek. In het huidige medialand hoeft dat publiek niet meer lijfelijk aanwezig te zijn, maar dat was anders in de tijd van ontstaan van het literaire genre van de redevoering, de Klassieke Oudheid. Op basis van de theorieën uit de Griekse Oudheid en van de ideeën in Cicero's *De oratore* onderscheidt men de pleitrede (genus iudiciale), de politieke rede (genus deliberativum) en de gelegenheidstoespraak (genus demonstrativum), waarnaast in later tijd de gewijde rede (preek; sermoen) als apart genre werd toegevoegd.

In het retoricaonderwijs richtte men zich in het bijzonder op de pleitrede, omdat men vond dat ieder die zich op dit uiterst belangrijke terrein van de rechtspraak retorisch goed ontwikkeld had, zich ook op andere gebieden en in andere situaties als terzake kundig zou kunnen manifesteren, wanneer hij daar het woord zou moeten voeren.

Bij de voorschriften onderscheidt men een leer van de stof (materia) en een leer van de verwerking (tractatio) van de stof. Tot de materia behoort de vraag naar de feitelijke situatie (quaestio) alsmede het punt van de geloofwaardigheid of waarschijnlijkheid, kortom: het geheel van feiten en meningen. Tot de tractatio behoren de inventio, dispositio, elocutio, memoria en pronuntiatio; er is vooral tussen de eerste drie een nauwe samenhang: ze gelden voor geschreven en gesproken teksten.

Vanaf de romantiek worden de voorschriften minder streng. De in zijn tijd invloedrijkste redenaar en theoreticus van de welsprekendheid, J.H. van der Palm (1763-1840), legde zich vooral toe op het goed verzorgde taalgebruik (puritas) en hij paste alle hem ten dienste staande stijlfiguren toe (ornatus). Hij streefde naar helderheid (perspicuitas), eenvoud en levendigheid, maar bezat nog niet het karakteristieke woord, de bondigheid en bewogenheid die na hem bij velen in zwang kwamen. Bezie men op dit punt de 19e eeuw dan valt er voor 1850 nog weinig verandering te bespeuren in de normatieve opstelling terzake. Men ziet dat vooral in de academische welsprekendheidsleer; de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs (1787-1849) wordt terecht de Vossius (1577-1649) van de 19e eeuw genoemd.

Volgt men de praktijk van de vorige eeuw in haar verdere ontwikkeling dan kan men zien dat er in een stuk als de rede tot de hoofden van Lebak (in Multatuli's *Max Havelaar*, hoofdstuk 8) een zekere tweesporigheid valt waar te nemen. Enerzijds is er nog iets van de oude retorische plechtstatigheid (vgl. 'luisterend naar de woorden van mijn mond' e.d.) gecombineerd met een grote hoeveelheid traditionele stijlfiguren, anderzijds doet de toespraak tamelijk modern aan door de directheid,

de emotionele inslag en de inbedding in de vertelsituatie die het betoog van onderbrekingen voorziet. Men ziet hier een verschil tussen deze (geschreven) literaire vorm van iemand als Multatuli en de oorspronkelijke orale vorm van de pleitrede e.a. uit Oudheid en renaissance. Het is symptomatisch voor de romantiek dat er enerzijds een terugdringing valt waar te nemen van de invloed der retorica en dat er anderzijds een diversiteit van traditionele stijlmiddelen gehandhaafd wordt. Dit laatste blijft kenmerkend voor de rede tot in de tweede helft der 20e eeuw: zo heeft de kerkelijke preek in de laatste decennien eigenschappen die men een combinatie zou kunnen noemen van de Van der Palm-stijl met die van Multatuli. Hetzelfde geldt voor politieke toespraken, populair-wetenschappelijke causerieën e.a., waarin men het 19e-eeuwse erfgoed variërend, uitbreidend en combinerend voortzet. In dit verband denke men ook aan een revival van de oude 'voorlezing' in culturele centra e.d.

Varianten van de oratio zijn te vinden in de causerie, de lezing-1, de voordracht, de speech, de tafelrede en de lijkrede; soms is dat ook het geval bij de apologie en de oratio pro domo.

LIT: Gorp; Knuvelder, dl. 3 (1973), p. 229-230; Lausberg; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G.J. Vis. 'Van Groningen tot Luik: de beginjaren van het academisch handboek voor Nederlandse letterkunde en welsprekendheid', in: *De Negentiende Eeuw* 12 (1988), p. 180-204. [G.J. Vis]

redekunst zie retorica

rederijkers

Verzamelnaam voor zowel de actieve als de passieve leden van een rederijderskamer, een stedelijk literair gilde dat zijn grootste bloei bereikte tussen ca. 1450 en 1570, maar tot op de dag van vandaag nog niet helemaal verdwenen is, zij het in de vorm van zich rederijders noemende lokale toneelverenigingen.

In het algemeen waren de rederijders afkomstig uit de burgerij. Ze traden aanvankelijk vooral op om godsdienstige en andere plechtigheden meer luister bij te zetten: ze gaven vertoningen en droegen speciaal voor de gelegenheid vervaardigd werk voor en leverden de personen voor de tableaux vivants (toog). Daarvoor kregen ze van de stedelijke overheid een vergoeding, een enkele keer zelfs een jaarlijkse vaste toelage. Soms was een rederijker bij de overheid in dienst, zoals bijv. Anthonis de Roovere vanaf 1465 in Brugge.

Aanvankelijk werkten de rederijderskamers samen met kerk en geestelijkheid, later bleken veel rederijders openlijk belangstelling en sympathie voor de hervorming te hebben. In het geval van het spel van zinne *Welc den mensche stervende meesten troost es* leidde dat ertoe dat de uitgave ervan in de *Spelen van Gent* (1539) op de lijst van verboden boeken (Index librorum prohibitorum) terechtkwam. Een rederijker die zich echter fel verzette tegen de hervorming was Anna Bijns (1493-1575), van wie veel anti-lutherse poëzie bewaard is.

De genres die door de rederijders het meest beoefend werden, zijn het toneel (rederijkerstoneel) en de poëzie (ballade-2, refrein-2, rondeel). De literatuur van de rederijders is formeel laatmiddeleeuws met vormen en motieven die grotendeels ontleend zijn aan de ridderlijk-hoofse traditie. Matthijs de Casteleins *Const van*

rhetoriken (1555) wordt beschouwd als de ars poëtica (poetica-1) van de rederijkers. Met name door enkele gekunstelde dichtvormen, bijv. de retrograde of kreeftdicht, heeft de dichtkunst van de rederijkers de denigrerende betiteling rederijkerij gekregen.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Wilpert; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944); M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Bestudering en waardering van de rederijkers in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw', in: *NTg* 65 (1972), p. 460-470; E. Freyne-De Moor en A. Frits-Gelaude. 'Lijst van verhandelingen op het gebied van de rederijkersstudie', in: *Opstellen voor A. van Elslander*, spec. nr. van *Jaarboek 'De Fontaine'* 32 (1980-81), dl. 2, p. 7-28; D. Coigneau. 'Rederijkersliteratuur', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 35-57; W.M.H. Hummelen. 'The dramatic structure of the Dutch morality', in: *The medieval drama of the Low Countries*, spec. nr. van *Dutch Crossing* (1984) 22 (april), p. 17-26; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25; H. Pleij. 'De laatmiddeleeuwse literatuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', in: *De Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen* (1990), p. 158-191; B.A.M. Rademakers. *Spelen en figuren* (1996). [H. Struik]

rederijkersballade zie ballade-2

rederijkerskamer of kamer van retorike

Benaming voor een dichtgenootschap van burgers (rederijkers) in de 15e en 16e eeuw. Deze rederijkerskamers zijn ontstaan uit de kamers van retorike, verenigingen die de feesten van schuttersgilden verzorgden en die de kerk bijstonden in het organiseren van kerkelijk toneel, vastenavondspelen, ommegangen etc. Deze verenigingen waren al in de 14e eeuw ontstaan, maar pas in de 15e eeuw gaat men zich erop toeleggen poëzie en toneelwerk te vervaardigen.

Men neemt aan dat rederijkerskamers oorspronkelijk een soort kerkelijke verenigingen waren, die geestelijken assisteerden bij processies en toneelvoorstellingen. Het is echter goed mogelijk dat meer wereldlijk ingestelde verenigingen die zich met toneel of literatuur bezighielden, hiervan de harde kern hebben gevormd. Dergelijke wereldlijke genootschappen bestonden al in de 12e eeuw in Noord-Frankrijk. En daar vinden we ook de eerste 'chambres de rhétorique'.

De term 'kamer van retorike' wordt meestal alleen gebruikt voor de voorlopers van de rederijkerskamers zoals die zich in de 15e eeuw ontwikkelden. Het onderscheid tussen deze kamers van retorike, die een nauwe band met de kerk hadden, en de rederijkerskamers, die soms nog lang een godsdienstige inslag behielden, is echter niet precies aan te geven.

De inrichting van de rederijkerskamers doet denken aan die van een gilde. De leiding berustte bij dekens of overlieden. Er was ook een prins of keizer, wiens functie vergelijkbaar is met die van beschermheer tegenwoordig. De prins was het hoofd van de kamer. Hij bepaalde de stock (het refrein-2) waar de refreinen over moesten gaan en hij loofde de prijzen uit. Aan hem werd vaak de laatste strofe (prince, envoi) van een refrein opgedragen. De vaandrig en de nar waren spectaculaire figuren bij de intochten van de groots opgezette rederijkersfeesten, de zogenaamde landjuwelen, waarop kamers uit verschillende delen van de

Nederlanden met elkaar wedijverden in het leveren van de beste literaire en dramatische prestaties. De factor (= maker) was als dichter-regisseur vaak niets minder dan de geestelijk leider van de vereniging.

Alle rederijderskamers hebben een wapenschild (blazoën) met een zinspreuk-2, vaak godsdienstig van karakter, bijv. de Amsterdamse kamer 'De Eglentier': 'In Liefde Bloeyende' (verwijzend naar het lijden van Christus én naar de bloei van de eglantier).

De rederijderskamers waren zeker tot het midden van de 16e eeuw elitaire gezelschappen waarvan handwerkslieden vrijwel uitgesloten waren. Er bestond in de regel een zware ballotage, terwijl aan het lidmaatschap hoge financiële verplichtingen van zowel periodieke alsook incidentele aard verbonden waren. De rederijders onderhielden nauwe banden met de stedelijke, maar vaak ook met de landelijke overheid. De kamers werden voor hun activiteiten - het opluisteren van plechtigheden en feesten - rijkelijk gesubsidieerd door de overheid.

Vanaf het begin van de 15e eeuw gaan de rederijderskamers wedstrijden in het schrijven en spelen van toneel met elkaar aan, waaraan men op uitnodiging deelnam (haagspel, landjuweel). In 1496 organiseerde Antwerpen een rederijdersfeest, waarbij liefst 28 kamers vertegenwoordigd waren, terwijl ook het laatste, meest prachtige landjuweel in 1561 te Antwerpen plaatsvond.

De bloei van rederijderskamers ligt in de 15e en 16e eeuw, wanneer ze nog voornamelijk in de zuidelijke Nederlanden voorkomen. In de tweede helft van de 16e eeuw raakt de vrijheid van de kamers meer beperkt als gevolg van de godsdiensttwisten en de daaruit voortvloeiende Tachtigjarige Oorlog. Uit de zuidelijke Nederlanden gevluchte dichters richtten nieuwe rederijderskamers op in het Noorden, die hebben bestaan tot ver in de 18e, sommige tot in 19e eeuw.

De bloei van de rederijderskamers is echter voorbij, hoewel de grotere kamers zich weten te handhaven. De Amsterdamse kamer 'De Eglentier' beleeft pas aan het einde van de 16e en begin 17e eeuw zijn grootste bloei; deze kamer wordt met leden als P.C. Hooft, G.A. Bredero en S. Coster het centrum van de opkomende renaissance-idealen.

De dichtgenootschappen die in de 17e en 18e eeuw worden opgericht, zoals Nil Volentibus Arduum (1669), nemen voor een deel de rol van de rederijderskamers over. Tussen 1860 en 1870 komen de zogenaamde 'rederijderskamers voor uiterlijke welsprekendheid' tot grote bloei; de mondelinge voordracht van poëzie was de voornaamste doelstelling van deze genootschappen.

Een enkele rederijderskamer bestaat ook nu nog, hoewel de doelstelling en functie totaal veranderd is; een voorbeeld hiervan is de Gentse kamer De Fonteine, die zich concentreert op het onderzoek naar de rederijdersliteratuur en de resultaten daarvan jaarlijks in het *Jaarboek 'De Fonteine'* laat verschijnen.

LIT.: Buddingh'; Laan; MEW; P. van Duyse. *De rederijderskamers in Nederland*, dl. 1 (1900); J.J. Mak. *De rederijders* (1944), p. 9-11; A. van Elslander. 'Lijst van Nederlandse rederijderskamers uit de XVe en XVIe eeuw', in: *Jaarboek 'De Fonteine'* 18 (1968), p. 29-60; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijders', in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25; E.K. Grootes. 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Noordnederland', in: *De Zeventiende Eeuw* 8 (1992), p. 53-65; D. Coigneau. '9 December 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijderskamer De Fonteine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.). *Nederlandse literatuur; een geschiedenis* (1993), p. 102-108; B.A.M. Rademakers. *Spelen en figuren* (1996). [H. Struik]

rederijkerstoneel

Aanduiding voor de verschillende typen toneel die door de rederijkers, dichters uit burgerlijke kring (ca. 1450-1570), zijn vervaardigd. Toneel is het door de rederijkers meest beoefende literaire genre. Al in de 15e eeuw vervaardigden ze mysterie- en mirakelspelen en moraliteiten, die ze ook zelf opvoerden. Uit het mirakelspel ontwikkelde zich het spel van zinne, het rederijkersgenre bij uitstek, dat vooral bloeide in de 16e eeuw. Er zijn ruim 200 spelen van zinne bewaard gebleven. Daarnaast behoren tot het rederijkerstoneel: het esbatement, een meestal komisch toneelstuk, dat zich heeft ontwikkeld uit de middeleeuwse klucht (klucht-1), en het tafelspel, gelegenheidstoneel dat voor een tafelend gezelschap werd opgevoerd. In tegenstelling tot de andere genres was het tafelspel niet bedoeld om in het openbaar vertoond te worden.

Beroemde rederijkersstukken uit de 15e eeuw zijn de moraliteit *Spiegel der salicheyt van Elckerlijc* (eind 15e eeuw) en de mysteriespelen *Die Eerste Bliscap van Maria* en *Die Sevenste Bliscap van Onser Vrouwen* (ed. Beuken, 1973).

LIT: Laan; MEW; W.M.H. Hummelen. *Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620* (1968), p. 2-13; H. Pleij. 'De sociale functie van humor en trivialiteit op het rederijkerstoneel', in: *Spektator* 5 (1975-1976), p. 108-127; W.M.H. Hummelen. 'Sporen van gebruik in handschriften van rederijkersspelen', in: H. Heestermans (red.). *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr. C.H.A. Kruyskamp* (1977), p. 108-123; W.M.H. Hummelen. 'Types and methods of the Dutch "Rhetoricians" theater', in: *The T'harde Globe* (1981), p. 164-189, 233-235, 252, 253; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25; R.L. Erenstein (hoofdred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996); B.A.M. Rademakers. *Spelen en figuren* (1996). [H. Struik]

rederijkerij

Denigrerende kwalificatie van rederijkersliteratuur, waarmee men wil uitdrukken dat alle aandacht naar de gekunstelde vorm is uitgegaan in plaats van naar vorm én inhoud. Latere generaties dichters, geleerden en critici hebben zich vaak geërgerd aan de verstechnische capriolen zoals die bijv. voorkomen in acrostichon, aldicht, dobbelsteert, kreeft(ge)dicht, refrein-2 en schaakberd. Ook het veelvuldig gebruik van Bourgondische bastaardwoorden en de ongebonden lengte van de versregels wekte ergernis op. De term werd ook gebruikt voor tekstvormen uit andere perioden die een gekunstelde indruk maken.

Tegenwoordig wordt het begrip rederijkerij weer in algemene, niet-negatieve zin gebruikt ter aanduiding van rederijkersliteratuur.

LIT: Buddingh'; P. van Duyse. *De rederijkkamers in Nederland*, dl. 1 (1900); J.J. Mak. *De rederijkers* (1944); M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Bestudering en waardering van de rederijkers in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw', in: *NTg* 65 (1972) 6, p. 460-470; B.A.M. Ramakers. 'Het eeuwige leven van de rederijkerij', in: *Madoc* 10 (1996), p. 277-285. [H. Struik]

redevoering zie rede

redundantie

Term uit de stijltheorie voor een vorm van herhaling bestaande uit het geven van niet strikt noodzakelijke uitweidingen. Redundant taalgebruik dient veelal als hulpmiddel voor de begrijpelijkheid in mondelinge en schriftelijke exposés. Redundantie kan de vorm hebben van een perifrasis of amplificatio.

LIT: Bergh; Best; Bronzwaer; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Lausberg; Morier; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

reduplicatio zie anadiplosis

reële lezer of werkelijke lezer

Term uit de receptie-esthetica voor de persoon (of groep van personen) die zich interpreterend en evaluerend uitsprekt over een literaire tekst. De reële lezer is dus per definitie een andere persoon dan de onderzoeker, dit in tegenstelling tot het geval van de ideale lezer, waarbij de onderzoeker zelf ook lezer is. Het onderzoek naar de lezersreacties van de werkelijke lezer kan in tweeën worden verdeeld. Enerzijds is er het empirisch onderzoek naar leesreacties van levende personen die via bevraging (door enquêteringstechnieken) verkregen zijn, anderzijds het onderzoek naar onafhankelijk van de onderzoeker tot stand gekomen schriftelijke reacties van lezers uit heden en verleden op literatuur (recensies, dagboeknotities e.a.).

LIT: H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976); R.T. Segers. *Het lezen van literatuur* (1980). [G.J. Vis]

referein zie refrein-2

reflexio

Term uit de retorica voor een in een dialoog gebruikte distinctio, nl. een semantisch verschil tussen het normale gebruik van een woord en een door de andere spreker herhaald nadrukkelijk en bijzonder gebruik van hetzelfde woord. De reflexio is verwant aan paronomasia, anadiplosis en polyptoton.

Een geval van reflexio kan men aantreffen in G.A. Bredero's *Spaenschen Brabander* (1618, ed. Stutterheim, 1974, p. 158), waar het woord 'Heer' in een dialoog tussen Jerolimo en Robbeknol een geheel andere inhoud heeft:

J: Want ons Heer heet ou verleent een goey mester an mijn.
R: En ick sal jou, mijn Heer, een goede dienaar zijn.
LIT: Lausberg; Scott; Ueding; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

reformatie of hervorming

Onder reformatie wordt gewoonlijk verstaan de hervormingsbeweging van Maarten Luther, in gang gezet door het aanslaan van zijn 95 stellingen aan de kerk van Wittenberg tegen de aflaathandel van de rooms-katholieke kerk op 31 oktober 1517. Eerdere hervormingsbewegingen binnen de kerk hebben minder gevolgen gehad dan die van Luther, die gesteund werd door andere factoren als staatkundige veranderingen, opkomst van de steden en de burgerij, de uitvinding van de boekdrukkunst en de vernieuwingen van renaissance en humanisme. Latere 16e-eeuwse hervormers als Zwingli en Calvijn en de dopers verzoorzaakten verdere afsplitsingen binnen de reformatie. De rooms-katholieke tegenbeweging van de Contrareformatie werd in gang gezet door het Concilie van Trente (vanaf 1545).

De reformatorische ideeën drongen al snel door in de literatuur: zo ontstaat er enige consternatie rondom de rederijkersspelen te Gent in 1540 en op het landjuweel te Antwerpen van 1561. Een fel antikatholiek geschrift dat veel stof deed opwaaien, was Marnix van St. Aldegondes *Byencorff der heilige Roomsche kercke* (1569). Daarna wordt de literatuur tijdens de Opstand en het hervormingsproces in de Nederlanden het middel bij uitstek om over theologische onderwerpen te discussiëren. De verschillende stromingen, richtingen en sekten binnen de hervorming (zie doopsgezinde en piëtistische literatuur) getuigen van hun geloof of bestrijden elkaar in later eeuwen via poëzie (religieuze poëzie; strijdlied), proza en toneel.

LIT: H.A. Enno van Gelder. *The two reformations in the 16th century; a study of the religious aspects and consequences of renaissance and humanism* (1964²); S.B.J. Zilverberg. *Geloof en geweten in de zeventiende eeuw* (1971); S. Brinkkemper & I. Soepnel. *Apollo en Christus* (1989); M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt* (1994), p. 50-70. [P.J. Verkruijsse]

refrein-1 of keerrijm

Term uit het grensgebied van prosodie en genreleer voor een of meer woorden of versregels (in het laatste geval een strofe vormend) die geregeld terugkeren in een gedicht. Bijv.:

Ik zit met mijn rug tegen het zonnige muurtje,
Boven mij zijn de blaadjes groen.
Ik zit op het strooien stoeltje -

Lievelingetje, lievelingetje,
Je kindje zit en zingt -

De deur van de schutting is open.
Ik hoor haar wandelen in den tuin.
Ze geeft me dikwijls bloemen.

Lievelingetje, lievelingetje,
Je kindje zit en zingt.
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982, p. 47).

Een speciale vorm van het refrein is de stock, als onderdeel van het refrein-2.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

refrein-2 of referein

Lyrisch gedicht uit de tijd van de rederijkers, niet bedoeld om gezongen te worden, vaak met een sterk didactische inslag. Het refrein lijkt in veel opzichten op de rederijkersballade (ballade-2); het gedicht heeft eveneens een repeterende sluitregel (stock) en een slotstrofe met aanhef (prince).

Sterker dan de ballade is het refrein echter gebonden aan dezelfde hoeveelheid versregels per strofe, terwijl het aantal strofen gewoonlijk meer dan drie bedraagt. Het rijmschema van de strofen is doorgaans identiek. Iedere strofe wordt afgesloten door een meestal één- of tweeregelig refrein-1, dat het thema van het gedicht aangeeft: de stock. Gewoonlijk is de slotstrofe opgedragen aan het hoofd van een rederijderskamer, de prins, en wordt dan ook prince genoemd. Soms is deze regel aan iemand anders opgedragen, bijv. de geliefde of de koningin, die dan met 'prinsesse' wordt aangesproken.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen refreinen 'int vroede' (religieuze en didactische stukken), 'int zotte' (komische stukken) en 'int amoureuze'. Die laatste zetten nog enigszins de traditie van de hoofse minnelied (minnelied-1) voort.

Refreinen werden vaak speciaal vervaardigd voor wedstrijden tussen rederijderskamers (landjuweel), waarbij de stock, het rijmschema en het aantal versregels van te voren werden opgegeven. De resultaten van zulke refreinfesten werden vaak vastgelegd in refreinbundels. Verder zijn er refreinbundels overgeleverd van Anna Bijns (ed. Pleij. *'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, 1987), Anthonis de Roovere en Jan van Styevoort.

De bloeitijd van het refrein, dat als het rederijkersgenre bij uitstek wordt beschouwd, valt samen met de bloeitijd van de rederijderskamers: de tweede helft van de 15e en de 16e eeuw. Tegen het eind van de 16e eeuw begint de belangstelling ervoor af te nemen en in de 17e eeuw wordt het refrein als veel te streng verworpen. Sinds de 19e eeuw wordt het genre weer beoefend, o.m. door Prudens van Duyse, Karel van de Woestijne en Bert Decorte. Die laatste stelde ook een bloemlezing samen van balladen en refreinen onder de titel *In 't zot, in 't vroed, in 't amoureuze* (1970).

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Preminger; A. van Elslander. *Het refrein in de Nederlanden tot 1600* (1953); D. Coigneau. *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*, 3 dln. (1980-1983); A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: id. *Terugblik* (1986), p. 9-25; A. van Elslander. 'Refreinen "Int Amoureuze"', in: id. *Terugblik* (1986), p. 27-53. [H. Struik]

refutatio

Term uit de retorica voor dat gedeelte van de argumentatio waarin de argumenten van de opponent weerlegd worden.

LIT: Dupriez-2; Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

regeleinde

Anders dan bij proza het geval is, wordt bij poëzie het regeleinde niet bepaald door technisch-materiële factoren zoals de beschikbare schrijf- of drukruimte op de bladzijde, maar door de lengte van het vers-1. Een eerste - visueel onmiddellijk herkenbaar - gevolg hiervan is het feit dat de lengte van de versregels aan de rechterzijde meestal ongelijk is, en dat men er dus geen rechte neerwaartse lijn in kan zien. Door een regel op een andere plaats te laten beginnen of eindigen dan bij de kantlijn (zoals bij proza gebruikelijk is) heeft de auteur een middel in handen om elementen van een tekst of tekstgedeelte te releveren. In de periode van renaissance en classicisme viel het gereleveerde tekstgedeelte van de regel als een eenheid samen met een eenheid op het niveau van de klank, geconstitueerd door metrum en rijm. Uiteraard is het eindrijm een zeer markante en opvallende vorm van relevering van vers en verseinde, zo markant dat sommige knittelverzen daaraan hun direct hoorbare eenheid ontlenen. Men denke bij voorbeeld aan regels als

Onder de merkwaardigste tafreelen
Waarin wy gewoon zijn de schepping te verdeelen,
Behooren vooral zekere natuurtooneelen
(De Schoolmeester. *Gedichten*, ed. Van Deel & Mathijssen, 1975, p. 14).

Naast de mogelijkheid in het algemeen om de regel als eenheid te releveren, heeft het regeleinde een specifieke functie bij het verschijnsel van het enjambement. Deze heeft twee kanten. Daar is enerzijds het formele aspect van de doorbreking van de cadans bij geteld-metrische poëzie met eindrijm. Anderzijds valt een meer inhoudelijke kant te onderkennen, namelijk het betrekken van noties op elkaar (i.c. het laatste woord van de ene regel en het eerste woord van de direct daarop volgende regel).

In de praktijk van het editeren wordt het regeleinde vaak aangegeven door middel van de Duitse komma (/) dan wel de verticale streep.

LIT: Cuddon; Myers/Simms; Preminger. [G.J. Vis]

regest

Term uit de archivaliek en editietechniek voor de beknopte weergave van de inhoud van een akte-1 of brief. Een regestenlijst geeft in chronologische volgorde regesten, waarin minimaal opgenomen zijn de datum, de naam van degene van wie de akte is uitgegaan, de naam van de handelende partij en een korte beschrijving van de rechtshandeling. In brievenedities, met name die van omvangrijke correspondenties, treft men vaak van de minder interessante brieven een regest aan met datum, namen van afzender en geadresseerde en korte samenvatting van de inhoud.

Oorkonden in regestvorm zijn uitgegeven door G. Brom: *Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht* (2 dln., 1908). Een brieveneditie waarin sommige

brieven in regestvorm weergegeven zijn, is die van G.J. Hooykaas: *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*.

LIT: Best; Hiller; Ned. Arch.-term.; M. Mathijssen-Verkooijen. *De brieven van De Schoolmeester; documentair-kritische uitgave. Dl. 3: Verantwoording* (1987), p. 31-32; G.J. Hooykaas. 'Epistolaria', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 365-367; M. Mathijssen. 'Het blozen van brieveneditors; een reactie op G.J. Hooykaas' 'epistolaria', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 375-379. [P.J. Verkruisje]

regie

De spelleiding bij het instuderen van een dramatisch werk om de vertoning of verklanking (hoorspel) daarvan mogelijk te maken. De regisseur geeft op grond van de toneelaanwijzingen van de auteur in hoofd- en neventekst een eigen interpretatie van de bedoelingen van het stuk door middel van de toneeltechnische vormgeving: enscenering, decor, speelwijze, kostuums, belichting, geluidseffecten e.d. Sommige auteurs speelden een rol bij de regie van hun eigen stukken. In Nederland regisseerden bijv. Herman Heijermans, Ary den Hertog en Lodewijk de Boer eigen toneelwerk.

LIT: Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; A. Winds. *Geschiede der Regie* (1925); H. Schwarz. *Regie* (1965). [G.J. van Bork]

regieaanwijzing zie toneelaanwijzing

regionale literatuur zie streekliteratuur

register zie index-1

register maken

Drukkersterm voor het op de juiste wijze tegenover en op elkaar staan van de drukregels op recto- en verso-zijde van een blad. Om de schoon- en weerdruk goed register te laten maken, dient het formaatmaken van binnen- en buitenvorm nauwkeurig te hebben plaatsgevonden. Vervolgens is het nodig dat het vel voor de weerdruk precies op dezelfde plek wordt vastgeprikt.

LIT: BDI; Feather; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 152; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 128-129; P.M.

van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 140-141; C. Schook. *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 114-115; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 351-352. [P.J. Verkruijsse]

registratuurplan

Term uit de archivaliek voor een ordeningsplan voor de indeling van een te vormen archief en de rangschikking van de bestanddelen daarvan. In Nederland is het in het begin van de 20e eeuw door de Zaandamse gemeentesecretaris J.A. Zaalberg ontworpen registratuurplan overgenomen door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Het op basis van de UDC vervaardigde systeem rangschikt de dossiers zaaksgewijs, niet onderwerpsgewijs, dus niet alle stukken over cultuur bij elkaar, maar bijv. alleen over de poëzieprijs van de desbetreffende gemeente.

LIT: BDI; Ned. Arch.-term.; W.J. Formsma en F.C.J. Ketelaar. *Gids voor de Nederlandse archieven* (1981³), p. 61-63. [P.J. Verkruijsse]

regressio

Term uit de retorica voor een verduidelijkende repetitio van elementen van een eerder genoemd geheel. Een voorbeeld vindt men in Jan van Houts rede 'Tot het gezelschap' aan de Leidse universiteit van 1575, waarin hij - ter verduidelijking van de stelling dat de massa onkundig is op het terrein van de kunstkritiek - repeterend een aantal voorbeelden aanhaalt: een redenaar, een musicus, een beeldhouwer en een dichter over wie het publiek totaal verkeerd oordeelt (Jan van Hout. *Voorrede tot het gezelschap*, ed. K.J.S. Bostoen, S. Gabriëls en J. Koppenol, 1993, p. 9).

LIT: Best; Dupriez-1; Lausberg; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

rei-1

Rei is de renaissancistische term voor koor uit de Griekse tragedie. P.C. Hooft is wellicht de eerste die in *Granida* (1605) de term 'rey' gebruikte. De rei is een groep dansende toneelspelers die gezamenlijk een onderdeel van een toneelstuk zingen of reciteren. Dat gedeelte van de tekst dat door de rei wordt gezongen (het betreft altijd lyrische gedeelten) heet vervolgens ook rei. De rei onderscheidt zich van het in de handeling betrokken koor doordat ze tussen de bedrijven door de moraliserende commentaar van de ideale toeschouwer verwoordt. In de Griekse tragedie is het koor altijd in de gebeurtenissen betrokken met óf handelingsgebonden functies (samenvatten, verslag doen, voorspellen e.d.) óf niet-handelingsgebonden functies (moralisatie, meditatie).

In de klassieke tragedie van de Nederlandse renaissance valt een ontwikkeling waar te nemen van koor naar rei bij drama-auteurs als Abraham de Koning, P.C. Hooft, Samuel Coster en Joost van den Vondel. In Hoofts vroegste drama's *Achilles en Polyxena* en *Theseus en Ariadne* worden de reien koren genoemd; in het iets jongere *Granida* reien. In Vondels eerste tragedie *Het Pascha* (1610) komen zowel

koren als reien voor, de eerste als anoniem 'choor' en moraliserend na ieder bedrijf, de tweede binnen het vierde en vijfde bedrijf als 'Reye der Egyptenaren' en 'Reye der Israeliten'. Een enkele auteur gebruikt ook de term 'zang' of 'tussenspraak' in plaats van rei.

In het classicistisch drama is geen plaats voor de rei omdat die zondigt tegen de regel van de waarschijnlijkheid. In later tijd zijn er nog incidenteel reien te vinden bij Bilderdijk, Boutens en Henriëtte Roland Holst.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; L. van Gemert. *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556-1625* (1990). [P.J. Verkruijsse]

rei-2 of hovedans

Term voor een vorm van dansmuziek (vaak met blaasinstrumenten: 'pipers') die in de tweede helft van de 14e eeuw aan het Franse en Engelse hof in zwang kwam, maar van oorsprong uit het Maas- en Rijnland afkomstig is. Deze muziek werd ook gebruikt voor teksten die gezongen werden, meer speciaal voor balladen met refrein (virelai-balladen) die tot de minnellyriek (liefdeslied) gerekend kunnen worden.

Veel van deze teksten zijn verloren gegaan omdat ze vaak snel en voor de gelegenheid vervaardigd werden en nauwelijks opgetekend zijn. Een voorbeeld van een hovedans is de virelai-ballade 'Eyn lyedekin' in het Haagse liederenhandschrift (*Die Haager Liederhandschrift*, ed. Kossmann, 1940, nr. 48, p. 64-65).

LIT: Best; F. Willaert. 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een balladeachtige dichtvorm in de late middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom e.a. (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst* (1989), p. 71-91; F. Willaert. 'Minnelieder en hofdansen in de veertiende eeuw', in: *Literatuur* 9 (1992), p. 8-14; F. Willaert. 'Het zingende hof', in: F. Willaert e.a. *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen* (1992), p. 109-123. [H. Struik]

reisbeschrijving zie reisverslag

reisgids zie itinerarium

reisverhaal

Literair subgenre dat inhoudelijk bepaald wordt door het feit dat reiservaringen en de entourage van vreemde landen en volkeren er de belangrijkste elementen van vormen. Ook wanneer het reizen gebeurt in symbolische zin, bijv. als een levensfase of als een menselijke pelgrimstocht of queeste, blijft men spreken van reisliteratuur

of een reisverhaal (vgl. de *Reis van Sinte Brandaen*). Berust het reisverhaal op fictieve gebeurtenissen en wekt het alleen de schijn van een werkelijk ondernomen reis dan spreekt men van een imaginair reisverhaal. Betreft het een verslag van een werkelijke reis dan spreekt men van een (scheeps-)journaal of reisverslag. Tot de beroemde reisverhalen behoren o.m. Homerus' *Odyssee*, Vergilius' *Aeneis*, *The pilgrim's progress* (1678) van John Bunyan, L. Sterne's *A sentimental journey through France and Italy* (1768), Heinrich Heine's *Harzreise* (1826) en E.M. Forsters *A passage to India* (1924). Uit deze voorbeelden blijkt al min of meer dat er een grote variëteit bestaat aan reisverhalen. Die diversiteit beweegt zich tussen twee uitersten. Enerzijds de fictieve reisverhalen waarin het uiteindelijk niet gaat om het reizen zelf, maar om symbolische, educatieve, satirische of moralistische doeleinden. Anderzijds reisverhalen waarin een werkelijk door de auteur of het opgevoerde personage ondernomen reis uitgangspunt is en waarin soms gestreefd wordt naar een literaire vormgeving van het verslag van die reis, en soms het reisverslag als zodanig vanwege de taal of vormgeving tot de literatuur gerekend wordt. Voorbeelden van het eerste type zijn Swifts *Gulliver's travels* (1726) of *Reize door het Aapenland* (1788) van J.A. Schasz. Een voorbeeld van het laatste type is Bontekoes *Journaal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse* (1646). Moderne voorbeelden van Nederlandse reisverhalen zijn *Een voetreis naar Rome* (1946) van Bertus Aafjes en *Vorbije passages* (1981) van Cees Nooteboom.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; M. Link. *Das Reisebericht als literarische Kunstform von Goethe bis Heine* (1963); K. Jonckheere. 'Auteurs op reis', in: *Snoecks* 72 48 (1971), p. 259-279; K. Snoek. 'Lijst van reisverhalen 1834-1844', in: *Documentatieblad Werkgroep 19e Eeuw* 2 (1978), p. 105-117; P.H. Pott. 'De Nederlander en de vreemde medemens in de 18e eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* (1979-1980), p. 17-32. [G.J. van Bork]

reisverslag of reisbeschrijving

Verslag (egodocument) van een al dan niet werkelijk ondernomen reis waarin op een zo natuurgetrouw mogelijke manier een beschrijving wordt gegeven van de wederwaardigheden van de reiziger, de bezochte landen, plaatsen en volkeren. Het reisverslag kan de vorm hebben van een itinerary of een journaal, maar ook van een reportage, roman of gedicht. Het reisverslag is niet altijd duidelijk te onderscheiden van het reisverhaal of van het imaginaire reisverhaal, omdat sommige reisverslagen de indruk wekken gebaseerd te zijn op een werkelijk gemaakte reis, terwijl ze in feite niet bestaande landen en volkeren beschrijven. Soms ook worden werkelijkheid en fantasie met elkaar vermengd (vgl. *De reis van Jan van Mandeville*, 1357).

De oudste reisverslagen zijn reisbeschrijvingen van pelgrimstochten, vooral die naar bijv. Jeruzalem. Beroemde reisbeschrijvingen zijn die van Marco Polo en Columbus. Nederlandse voorbeelden zijn de reisjournalen van Jan Huygen van Linschoten, de zgn. *Itinerario* (1579-1592) en Olivier van Noorts *De reis om de wereld* (1598-1601). Veel reisverslagen uit de 16e tot 18e eeuw betreffen educatiereizen (grand tour). Latere voorbeelden van reisverslagen zijn Goethes *Italienische Reise* (1816-1817), Byrons *Childe Harolds Pilgrimage* (1812-1818) en Heines *Reisebilder* (1826-1831). In Nederland o.m. Louis Couperus in *Reisimpressies* (1894), de brieven van G.K. van het Reve in *Op weg naar het einde* (1963) en *Nader tot U* (1966), en A. Kossmann in *Reislust* (1963).

LIT: Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Ned. Arch.-term.; Wilpert; J.N. Jacobsen Jensen. *Reizigers te Amsterdam* (1919); R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker.

Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw; een chronologische lijst (1994); thema-nr. *Reizen van Opossum, tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen* 4 (1994), nr. 13/14. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

rekest, request of requisitie

Term uit de archivaliek voor een verzoekschrift aan een met gezag bekleed persoon of instelling. Rekesten werden gewoonlijk via een notaris in de juiste vorm gegoten. Zo kan men in de notariële archieven tal van verzoekschriften van boekverkopers aantreffen die privilege aanvragen voor door hen uit te geven boeken.

Bijv.: Op 13 juli 1661 vraagt de Amsterdamse graveur Jacobus van Meurs via de notaris octrooi voor zijn uitgave *Afbeelding van 't oude Romen* en *Afbeelding van 't nieu Romen* aan de Staten van Holland:

Geeft met aller behoorlijcker eerbiedinge te kennen, Iacobus van Meurs plaetsnijder binnen Amsterdam, U Edele Grootmogende ootmoedige Suppliant, hoe dat hij heeft bij den anderen compleet gesoght ende verkregen, oock doen drucken de beschrijvinge ende verhandeling van out ende nieu Romen [...]
(Amsterdam GA, Not. Arch. 2832, p. 484).

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

relatio zie anafora

religieuze poëzie

Verzamelnaam voor alle poëzie die een religieus, godsdienstig karakter heeft, veelal kerkelijk gebonden. Voor de Middeleeuwen spreekt men doorgaans van geestelijke lyriek. Daaronder valt in die periode een aantal subgenres, zoals het Marialied, het kerstlied, het devotielied, de schriftuurlijke liedekens en de souterliedekens. Ook de mystieke poëzie, zoals veel strofische gedichten van Hadewijch, valt onder deze noemer.

De renaissance heeft veel protestants-christelijke poëzie opgeleverd en ook in de 19e eeuw werd veel religieuze poëzie geschreven. Op muziek gezet fungeert menig religieus gedicht als kerklied. In 1819 schreef bijv. A.C.W. Staring een reeks *Kerkgezangen* bij het feest van Jezus' geboorte, Jezus' opstanding en Jezus' hemelvaart (*Gedichten*, ed. Beets, 1861, p. 303-317). Veel 19e-eeuwse teksten worden ook nu nog gebruikt blijkens het *Liedboek voor de kerken* (1973), zoals bijv. 'Daar is uit 's werelds duistere wolken' van N. Beets, op muziek gezet door J.G. Bastiaans. Ook teksten van J.P. Heije en J.J.L. ten Kate komen in deze gezangbundel voor. In de 20e eeuw schreef H. Oosterhuis *Dertig liederen voor een Nederlandse liturgie* (1964) die door Bernhard Huijbers getoonzet werden.

Religieuze poëzie komt voor in het oratorium en in de passie. Afhankelijk van de inhoud kan men deze poëzie ook aantreffen in genres als de cantate, de hymne, de ode, het kerstlied, de spiritual en de spreuk-3.

LIT: Bantel; Laan; Preminger; Wilpert; M. van der Plas (red.). *Religieuze poëzie der Nederlanden* (1959); G. Puchinger. *Christen en kunst* (1971); A. van Wilderode (red.). *En het woord was bij God - Vijfhonderd religieuze gedichten uit de Nederlandse letterkunde* (1979); H. Oosterhuis. 'Wat is religieuze poëzie?', in: *Werkschrift: uitgave van de Stichting Leerhuis en Liturgie*5 (1984-85), 2-3, p. 61-64; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt* (1994), p. 50-70. [G.J. Vis/G.J. van Bork]

remaniement zie omwerking

renaissance

Renaissance wordt als algemene term gehanteerd voor een opbloei, een 'wedergeboorte' of 'Gouden Eeuw', van verschijnselen of ideeën op enigerlei terrein na een periode van (vermeend) verval. Zo spreekt men van de renaissance der natuurwetenschappen, de renaissance der beeldhouwkunst, de Karolingische renaissance enz. Het wederopbloei-idee in het 15e-eeuwse Italië was gebaseerd op de toenmalige overtuiging dat er in de oertijd ook zo'n Gouden Eeuw bestaan had. Meer specifiek gebruikt, is renaissance de aanduiding voor een stroming in de West-Europese cultuurgeschiedenis die ook als periodebegrip (periode-1) is gaan fungeren en die - met allerlei nationale varianten sinds het ontstaan in Italië tot de laatste bloei in de Nederlanden - begrensd wordt tussen de 13e en 18e eeuw. Het periodebegrip is als vakterm in gebruik na publicatie van het standaardwerk van Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860), waarin hij sterk de nadruk legde op de door de Italiaanse renaissancisten zelf geponeerde interne samenhang van de renaissance. Dit stringente periodebegrip is in de 20e eeuw afgezwakt: diverse 'typisch renaissancistische' kenmerken worden nu meer gezien als afzonderlijke ontwikkelingen die vanuit de Middeleeuwen doorlopen.

In zijn algemeenheid is de renaissance dan de periode waarin een nieuwe tijd zich profileert ten opzichte van de eraan voorafgaande Middeleeuwen door diepgaande structurele veranderingen op politiek (vorming van nieuwe staten, val van Constantinopel in 1453), economisch (ontdekkingsreizen, opkomst van de handel en het geldwezen) en sociaal (opkomst van de steden en de burgerij) terrein en op het gebied van kunsten en wetenschappen waar aanvankelijk de vernieuwing aangeduid wordt met de term humanisme. Het eerst ontstaat dit nieuwe concept (universeler, rationeler, individueler, anthropocentrischer dan dat van 'de' Middeleeuwen) in Italië in de 13e eeuw waar Dante in taalkundig opzicht de literaire renaissance inluidt met zijn ideeën over een beschaafde nationale taal als tegenhanger van het klassiek Latijn op het moment dat in de Nederlanden Jacob van Maerlant zijn ideeën op middeleeuwse wijze vormgeeft.

De renaissancistische opvattingen verbreiden zich vooral na de uitvinding van de boekdrukkunst in snel tempo naar Spanje, dat nauwe politieke relaties had met Noord-Italië, naar Portugal, Frankrijk, de Nederlanden en Engeland. De literaire nationale varianten hebben in de literatuurgeschiedenis ook aparte benamingen

gekregen. In Italië onderscheidt men de stroming van het petrarkisme die vanaf midden 14e eeuw een grote invloed gaat uitoefenen op de literatuur in West-Europa. In de 15e eeuw ontstaan in Italië twee stromingen, een filosofische, aangeduid als neoplatonisme, die christendom en platonisme tracht te verenigen, en een maniëristische (maniërisme) stroming waaronder later in Italië het marinisme gerangschikt kan worden en die in Spanje aangeduid wordt met gongorisme, in Frankrijk met *préciosité*, in Engeland met euphuïsm en in Duitsland met Schwulst.

De situatie wordt extra gecompliceerd doordat vanaf ongeveer 1520 de reformatie in bepaalde gebieden van Europa invloed gaat uitoefenen tegelijk met het doordringen van de renaissance én doordat vanaf de tweede zitting (1551-1552) van het Concilie van Trente (1545-1563) de Contrareformatie op gang komt, welke laatste beweging in verband gebracht wordt met de barok. Deze factoren hebben wellicht tot gevolg gehad dat Duitsland de renaissance als het ware heeft 'overgeslagen'.

In de noordelijke Nederlanden vindt het humanisme een goede voedingsbodem in de beweging van de Moderne Devotie: eind 15e eeuw vallen de filologische, Latijntalige activiteiten van o.a. Erasmus. In het Zuiden is omstreeks 1500 een typografische renaissance te onderscheiden door toedoen van Dirk Martens en Joannes Gnapheus die daar de romeinse en cursieve drukletter introduceren ter vervanging van de 'middeleeuwse' gotische letter. De renaissance in de schilderen en tekenkunst kan gesitueerd worden vanaf 1520 (Quinten Matsijs, Pieter Coecke van Aalst; Jan van Scorel, Maarten van Heemskerck) en die in de architectuur en wetenschap vanaf ongeveer 1540 (de eerste Nederlandse Vitruvius-editie verscheen in 1539; Gemma Frisius; Mercator). In literair opzicht laat men de Nederlandse renaissance vaak beginnen in 1567, het jaar waarin de eerste echt-renaissancistische poëziebundel ontstond: Jan vander Noots *Het Bosken*.

De Nederlandse renaissanceliteratuur staat door de aanwezigheid van het Franstalige Bourgondische hof te Brussel sterk onder invloed van de Franse Pléiade-beweging die de moraalfilosofie van het humanisme gecombineerd had met de schoonheidsidealen van het neoplatonisme en de vormen van het petrarkisme. Kenmerkend voor de renaissanceliteratuur is het teruggrijpen op klassieke teksten: in formeel opzicht het hernieuwde gebruik van de klassieke genres als tragedie, blijspel, epos, ode en epigram, bepaalde stijlfiguren (woord- en zinsfiguren) en van de klassieke versmaten als de jambe. Inhoudelijke kenmerken zijn vormen van beeldspraak (gedachtefiguren) en motieven uit de Klassieke Oudheid (mythologie en geschiedenis). Naarmate de renaissance zich verbreidt, worden ook elementen en genres van de voorgaande nationale renaissancistische bewegingen overgenomen, zoals het petrarkisme in de Pléiade en vervolgens Pléiade-elementen in de Nederlandse en Engelse renaissance, of zoals de emblematiek, die met name in de Nederlanden tot grote bloei komt.

Zestiende-eeuwse Zuid-Nederlandse rederijders die klassieke elementen verwerken, zijn o.a. Jan Baptist Houwaert en Lucas de Heere. Met de reeds genoemde Jan vander Noot breekt de renaissance echt door, echter niet in het Zuiden dat door de politieke ontwikkelingen van de Tachtigjarige Oorlog onder Spaanse invloed blijft. De nieuwe ontwikkelingen zetten door in humanistisch-universitaire kring in Leiden waar Jan van der Does en Jan van Hout actief zijn, in Haarlem waar zich een schilders-dichterskring rond Karel van Mander heeft geformeerd en vooral in Amsterdam waar zich vanuit Haarlem ook Van Mander en Coornhert vestigen. Binnen de Amsterdamse rederijderskamers De Eglantier en de Brabantse kamer Het Wit Lavendel voltrekt zich de literaire vernieuwing die leidt tot de productie van bijvoorbeeld de komedies van G.A. Bredero, de tragedies van Samuel Coster, P.C. Hooft en J. van den Vondel, de petrarkistische liefdespoëzie van Hooft, de emblemata van J. Cats, het geschiedkundig proza van P.C. Hooft.

In de tweede helft van de 17e eeuw krijgen ook hier de strakke opvattingen van het Frans-classicisme de overhand. De oprichting van het Kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum in 1669 wordt beschouwd als het einde van de Nederlandse renaissance.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Knuvelde, dl. 1 (1970), p. 313-351, 514-519; dl. 2, (1971), p. 1-76; Krywalski; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. Burckhardt. *De cultuur der Renaissance in Italië* (1860; Nederl. vert. 2 dln. Prisma, 1960); A.G. van Hamel. *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland* (1918); H. Baeyens. *Begrip en probleem van de Renaissance* (1952); P.O. Kristeller. *Renaissance thought* (2 dln., 1955-1965); J. Huizinga. *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (1963³); J.A. Mazzeo. *Renaissance and revolution; the remaking of European thought* (1965); H. Levin. *The myth of the Golden Age in the Renaissance* (1969); L.W. Spitz. *The Renaissance and Reformation movements* (1971); J.L. Price. *Nederlandse cultuur in de gouden eeuw* (1976); M. Spies. *Des mensen op- en nedergang; literatuur en leven in de noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw* (1985); H.D.L. Vervliet. 'Humanisme en typografie: de introductie van de romein en cursief in de Nederlanden (1483-ca. 1540)', in: *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen; opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven t.g.v. zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* (1986), p. 316-330; *De smaak van de elite; Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, [tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum] o.r.v. R. Kistemaker en M. Jonker (1986); E.K. Grootes. *Het literaire leven in de zeventiende eeuw* (1988²); P. Burke. *De Renaissance* (1990²); M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt* (1994); H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.). *Gestalten van de Gouden Eeuw; een Hollands groepsportret* (1995). [P.J. Verkruisje]

repertoire

Opgave van de stukken of nummers die door een uitvoerend kunstenaar of door een (toneel)gezelschap voor het publiek kunnen worden uitgevoerd. Meestal beperkt men het repertoire tot de reeks uitvoeringen of opvoeringen die voor één seizoen op het programma staan bij een bepaald (toneel)gezelschap of bij een bepaald theater. Van sommige stukken zegt men dat ze 'repertoire houden', waarmee men bedoelt dat ze regelmatig worden opgevoerd omdat er steeds weer belangstelling voor blijkt te bestaan.

LIT: Gorp; J.R. Taylor. *A dictionary of the theatre* (1975⁵). [G.J. van Bork]

repertorium

Term uit de bibliografie voor een bibliografisch naslagwerk voor een bepaald wetenschapsgebied of met betrekking tot een bepaald onderwerp, bijv. B. Besamusca. *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek* (1983), id. *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek* (1985), en uit de archivaliek voor een index met analyses van de teksten waarnaar wordt verwezen. Toch wordt in de archiefwereld de term repertorium ook wel in de eerste betekenis gebruikt,

bijv. voor W.J. Formsma en B. van 't Hoff, *Repertorium van inventarissen van Nederlandse archieven* (19652) en E.A. van Beresteyn, *Genealogisch repertorium* (nieuwe uitg. 1972).

Van belang voor de neerlandistiek zijn o.a. het *Repertorium van het rederijersdrama* (1968) van W.M.H. Hummelen, het *Repertorium van het ernstige drama in de Nederlanden 1600-1650* (1983) van H. Meeus, het *Repertorium doctoraalscripties 1981-1985: neerlandistiek en kunstgeschiedenis* (1988), het *Repertorium van het oude boekenbezit in België* (1989) en het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van R. Jansen-Sieben (1989).

LIT.: BDI; Best; Brongers; Hiller; Laan; Metzler; Ned. Arch.-term; Wilpert. [P.J. Verkruisje]

repetitio

Stijlfiguur die berust op het principe van de herhaling en die, evenals het parallelisme, een van de meest voorkomende herhalingsfiguren in onze letterkunde is. De repetitio berust op herhaling van de woordvorm en is daarmee in feite meestal identiek met rime riche of gelijk rijm. Bijv.:

Ik ben een architect en bouw een huis.
De stenen uit het vuur. De stenen uit het water.
(G. Komrij. *Alles onecht*, 1984, p. 24).

Dit voorbeeld bevat zelfs een meerledige repetitio, en tevens laat het zien hoe een repetitio kan zijn ingebed in een parallelisme door de syntactische herhaling van het subject ('De stenen') en de bepaling ('uit').

De repetitio kent allerlei verschijningsvormen: anafora, iteratio, ploce, epanalepsis. Ook battologie en dittografie kunnen hierbij genoemd worden. Het cyclisch gedicht bestaat bij de gratie van de repetitio. De stijlfiguur kan de vorm hebben van een chiasme. Zij speelt een specifieke rol in de climax-1.

LIT: Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Herman/Vervaeck; Lausberg; LdMA; Lodewick; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

reportage

Mondeling, schriftelijk of beeldverslag door een verslaggever, auteur of filmer van een bepaalde gebeurtenis of situatie waarbij hij in persoon aanwezig is of is geweest. Terwille van de waarheid zal de verslaggever de indruk willen wekken het waargenomene zo feitelijk mogelijk weer te geven, wat niet wegneemt dat het hem vrij staat zijn subjectieve commentaar daaraan toe te voegen. Geen verslaggever ontkomt bij een voetbalwedstrijd aan het vermelden van de doelpunten, maar de wijze waarop ze gemaakt zijn en zijn commentaar erop zal o.m. bepaald worden door de kant waar ze vallen. In feite berust de reportage dan ook op waarneming, interpretatie daarvan, kritische reactie en verwoording van die drie elementen.

Een literaire vorm van de reportage is de reportageroman, maar ook in experimenteel proza wordt wel gebruik gemaakt van de reportage. Een speciale vorm van de reportage vormt het reisverslag. Veel literatoren hebben reportages geschreven. Het maandblad *Avenue* heeft bijv. verschillende auteurs ingeschakeld

voor het schrijven van reportages over landen of gebeurtenissen die zij bezocht, respectievelijk bijgewoond hebben (C. Nootboom, H. Mulisch, R. Rubinstein e.a.). Bekend zijn ook de reportages van Godfried Bomans en Jan Wolkers van hun verblijf op Rottumerplaat.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

reportageroman

Roman waarin op een zo feitelijk en zakelijk mogelijke manier gebeurtenissen, situaties of ontwikkelingen worden beschreven door een auteur die zich daarbij opstelt alsof hij een verslaggever is. De realistische weergave, de vaak vergaande vermelding van feitelijke gegevens (maten, getallen, tijden etc.), het gebruik van journalistiek proza en soms ook telegramstijl wekken de indruk van een hoge mate van objectiviteit. Daarnaast worden procédés toegepast die aan de film ontleend zijn, zoals simultaneïteit en scenische presentatie.

De meeste reportageromans werden in Nederland geschreven tussen 1930 en 1940. Daarbij blijkt vooral Ilja Ehrenburgs roman *10PK. Das Leben der Autos* (1930) van grote invloed geweest te zijn. Nederlandse voorbeelden zijn *8.100.000 M³ zand* (1932) en *Gelakte hersens* (1934) van M. Revis, *Stad* (1932) van B. Stroman, *Zuiderzee* (1934) van Jef Last. Deze reportageromans worden tot de nieuwe zakelijkheid gerekend.

LIT: H. Marsman. 'De esthetiek der reporters', in: *Verzameld Werk* (1960), p. 403-410; H. Anten. *Van realisme naar zakelijkheid* (1982), p. 88-121. [G.J. van Bork]

representant of lettre d'attente

Begrip uit de codicologie voor een klein loodslettertje in de marge van een tekst, waarmee de kopiïst aangaf dat er op de opengelaten plaats door de rubricator nog paragraaftekens of andere tekststructurende elementen moesten worden aangebracht. In luxueuze middeleeuwse handschriften behoorde het niet tot de taak van de kopiïst de gekleurde initialen, lombarden en paragraaftekens neer te zetten, maar werd dat door de rubricator gedaan. Om deze in staat te stellen de juiste letter in te vullen, zette de kopiïst bij wijze van representant een klein lettertje in de marge vóór de plaats (of op de plaats zelf) waar de uiteindelijke letter moest komen. Ook rubrieken (rubricatie) werden op deze manier aangegeven.

Vaak gebruikte men voor representanten een ander schrift (bijv. littera cursiva) en veel afkortingen (abbreviaturen). Een paragraafteken werd gerepresenteerd door twee puntjes of twee schuine evenwijdige streepjes.

Representanten waren bedoeld om later te worden verwijderd, hetzij door middel van rasuur, hetzij door wegsnijden bij het binden. Als een representant in de vouw van een blad wordt aangetroffen, is het een aanwijzing dat de codex op ongevouwen bladen is geschreven. Juist deze kleine aantekeningen die weggehaald hadden moeten worden, kunnen ons veel leren over de manier van werken in een scriptorium.

De gewoonte om initialen en lombarden te representeren werd overgenomen door de eerste boekdrukkers (incunabel).

LIT.: W. Kuiper. 'Lombarden, pragraaf- en semiparagraaftekens in Middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 50-85; J.M.M.

Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 39; D. Hogenelst & F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995), p. 32-34. [H. Struik]

reprint of anasta(l)tische uitgave

Term uit de editietechniek (teksteditie) voor het door een uitgever fotografisch reproduceren van een eerder verschenen druk, gewoonlijk zonder (nieuwe) inleiding of verantwoording door een editeur. Reprint moet dus duidelijk onderscheiden worden van herdruk, waarvoor nieuw zetsel vervaardigd moet worden; een reprint is in principe een nieuwe oplage.

Deze vorm van de facsimile-editie is snel en goedkoop en wordt toegepast op zowel primaire als secundaire literatuur. De grote hoeveelheid reprints, met name in de decennia 1960 en 1970, van vooral complete tijdschriften, naslagwerken en zeldzame primaire teksten valt toe te schrijven aan het oprichten van tal van nieuwe bibliotheken en de indertijd toenemende studentenaantallen.

Reeds in het midden van de 19e eeuw bestond een geheel ander anastatisch procédé waarbij de gedrukte tekst van zijn oorspronkelijke drager via een chemisch proces overgebracht werd op een metalen plaat, hetgeen meestal beschadiging van het origineel tot gevolg had.

Ten behoeve van de neerlandistiek zijn tal van reprints op de markt gebracht, zoals alle embleembundels van Jan Luyken in 1977, de *Kleine gedichten voor kinderen* van Van Alphen (1973) of de 2e druk van het zeventalige handboek *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1922-1927) van J. te Winkel in 1973. De serie met de dus in principe onjuiste naam Utrechtse Herdrukken van HES Publishers bracht reprints van o.a. R. Jacobsens studie over Karel van Mander, van W. Drops *Verbeelding en historie* en van A.G. van Hamels *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; MEW; E. Cockx-Indestege en C. Lemaire. *Handschriften en oude drukken in facsimile van 1600 tot 1984* (catalogus KB Brussel 1984), p. 17-18. [P.J. Verkruijsse]

reproductietechnieken

Druktechnische term voor het kopiëren, het 'opnieuw voortbrengen', van een bestaande afbeelding (prent, schilderij enz.) door middel van technische hulpmiddelen. Het reproduceren kan zowel via hoogdruk, als via diepdruk en vlakdruk. Tot de hoogdrukprocedures horen de houtsnede en het cliché-2, tot de diepdrukprocedures horen gravure en ets en tot de vlakdrukprocedures de steendruk en de offset.

LIT: BDI; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 111-130. [P.J. Verkruijsse]

Republiek der Letteren of republica litteraria

Onder de Republiek der Letteren verstaat men de in de tweede helft van de 17e eeuw in Frankrijk ontstane idee van een internationale gemeenschap van geleerden en filosofen die door middel van correspondentie en - later - tijdschriften en geleerde genootschappen vrij hun denkbeelden uitwisselden en verspreidden onder een groter publiek. Men kan de Republiek der Letteren zien als een wegbereider van de verlichting.

Het eerste tijdschrift met die doelstelling was het *Journal des Savans* (1665); het bekendste geleerdentijdschrift werd Pierre Bayles *Nouvelles de la République des Lettres* (1684-1687), uitgegeven in Rotterdam bij Reinier Leers, die als uitgever een belangrijke rol gespeeld heeft in de Republiek der Letteren. Het eerste Nederlandse geleerdentijdschrift was Pieter Rabus' *Boekzaal van Europe* (1692-1702). Binnen de Republiek der Letteren nam de Leidse universiteit met geleerden als Heinsius en Salmasius, Lipsius en Scaliger een belangrijke plaats in.

Vóór de 17e eeuw was er ook wel het gevoel van een *respublica litteraria* (et *christiana*), maar de nieuwe Republiek der Letteren staat veel meer dan voorheen open voor wetenschappelijke observatie, discussie en confrontatie van ideeën van diverse herkomst, niet (alleen) meer in het Latijn, maar ook in de diverse moedertalen. De burgers uit de Republiek der Letteren weten volgens Bayle in zijn voorwoord van de *Nouvelles de la République des Lettres*: 'nous sommes tous égaux, nous sommes tous parents, comme enfants d'Apollon'.

LIT: C.L. Thijssen-Schoute. *Uit de Republiek der Letteren; elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw* (1967); H. Bots. *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe 1692-1702; verkenningen binnen de Republiek der Letteren in het laatste kwart van de 17e eeuw* (1974); P. Dibon. 'L'Université de Leyde et la République des Lettres au 17e siècle', in: *Quaerendo* 5 (1975), p. 4-38; H. Bots (red.). *Henri Basnage de Beauval en de 'Histoire des Ouvrages des Savans', 1687-1709; verkenningen binnen de Republiek der Letteren aan de vooravond van de Verlichting* (1976); J.J.V.M. de Vet. *Pieter Rabus. Een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting* (1980); O.S. Lankhorst. *Reinier Leers (1654-1714)* (1983); Saskia Stegeman. *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (1996). [P.J. Verkruijsse]

request zie rekest

requisitie zie rekest

res

Term uit de retorica voor de zaken of onderwerpen die aan de orde komen bij de *inventio* en *dispositio*. In de *elocutio* worden de *res* verwoord met behulp van *verba*. De voorraad *res* waarover een redenaar of auteur beschikt, is de *copia rerum*.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

res certa zie certum

res dubia zie dubium

respublica litteraria zie Republiek der Letteren

retardering zie vertraging

reticentia of aposiopese

Retorische stijlfiguur in de vorm van een bewuste anakoloet, het afbreken van een gedachtegang, omdat men te opgewonden is om een zin verder af te maken, of omdat men indruk wil maken door het idee te geven dat de niet afgemaakte gedachte iets heel bijzonders bevat. Bijv.:

En Wanna akert. Zij benut veel water, zij is proper, zij ... Met een ruk schoot Warden uit den halfslaap.
(Jan H. Eekhout. *Warden een koning*, 1937, p. 134).

LIT: Baldick; Best; Buddingh¹; Gorp; Lausberg; Metzler; Morier; Preminger. [P.J. Verkruijsse]

retorica of ars rhetorica

Leer van de welsprekendheid. Eén van de artes liberales uit het trivium, nl. de op de praktijk gebaseerde theorie omtrent de techniek van een goede mondelinge taalbeheersing (ars bene dicendi; later ook van de schriftelijke taalbeheersing), en van overreden en overtuigen (ars persuadendi). Die techniek was met name nodig op drie terreinen - de juridische, politieke en gelegenheidstoespraak - waarvoor men de drie genera causarum onderscheidde, respectievelijk het genus iudiciale, het genus deliberativum en het genus demonstrativum. Het overtuigen kon gebeuren door middel van onderrichten (docere) of bewijzen (probare), door emotioneren

(movere) of voor zich innemen (delectare of conciliare). Bij ieder middel hoort een bepaald stijlniveau, nl. een verheven (genus grave), midden- (genus medium) en gewone stijl (genus humile): de genera elocutionis.

De taken van de redenaar, respectievelijk auteur (officia oratoris), bestaan uit het vinden van de stof (inventio), het ordenen (dispositio) en formuleren (elocutio) daarvan, voordat hij toe is aan het uit het hoofd leren (memoria) en uitspreken (pronunciatio of actio) van de rede.

Het systeem van de klassieke retorica ontwikkelde zich vanaf de 5e eeuw v.Chr. in Griekenland en is overgeleverd via met name de *Rhetorica ad Herennium* en Cicero's *De inventione* en *De oratore* (vandaar de in deze discipline gehanteerde Romeinse terminologie voor van oorsprong Griekse begrippen). In de Romeinse keizertijd beleefde het retoricaonderwijs een dieptepunt, hoewel in de poëzie uit die periode (Vergilius, Horatius, Ovidius) duidelijke retorische trekken zitten.

Dankzij Quintilianus' *De institutione oratoria* ontstaat er een tijdelijke opleving in de 1e eeuw n.Chr. en nogmaals in de 4e eeuw, welke laatste van invloed is geweest op de middeleeuwse leer der artes liberales. Cicero en Quintilianus werden in de renaissance opnieuw ontdekt en door de onderwijspraktijk van de humanisten kreeg de retorica veel aandacht op de Latijnse school. De leraar las veel teksten met de leerlingen (praelectio), die zelf ook materiaal verzamelden (copia rerum, copia verborum) en uit het hoofd leerden (memoria) door herhaalde repetitio, exercitatio en imitatio. Deze schoolpraktijk verklaart de sterke invloed van de retorica op de humanistische en renaissancistische literatuur, bijv. ook op verschillende onderdelen van het renaissancedrama. In de loop van de 17e eeuw begint die invloed echter af te nemen, deels door een steeds geringer worden van de invloed van de klassieke opvoeding, deels door het verouderen van de klassieke argumentatieleer.

Eind 18e eeuw komt er echter een leerstoel voor Nederlandse taal en welsprekendheid, bezet door Matthijs Siegenbeek. Via de hoogleraren B.H. Lulofs en Matthias de Vries en via de praktijk van de literaire maatschappijen en genootschappen zet de welsprekendheid - meestal verengd tot stijl- en spellingleer - zich voort. Een nieuwe impuls krijgt de taalbeheersing door de leerstoel van Garnt Stuiveling in Amsterdam in 1952. Vanaf 1970 wordt de 'nieuwe retorica', nu als subdiscipline van de neerlandistiek onder de aanduiding 'Taalbeheersing', weer overal praktisch en theoretisch beoefend.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Lausberg; LdMA; Leeman/Braet; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; P.N.M. Bot. *Humanisme en onderwijs in Nederland* (1955); M. Weller en G. Stuiveling. *Moderne welsprekendheid; handboek voor mondelinge taalbeheersing* (1961); P. Dixan. *Rhetoric* (1971); A. Braet (red.). *Taalbeheersing als nieuwe retorica; een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht* (1980), p. 7-45; F.H. van Eemeren, R. Grootendorst en T. Kruiger. *Argumentatietheorie* (1981²); F.H. van Eemeren, R. Grootendorst en T. Kruiger. *Argumenteren* (1984); P. Verdonk. *Het bevrijde icoon. Van klassieke retorica naar cognitieve stilistiek* (1997); E. Sjoer en A. Braet. 'Van welsprekendheidsleer tot communicatiekunde; twee eeuwen universitaire taalbeheersing', in: *Onze Taal* 66 (1997), p. 204-206. [P.J. Verkruisje]

retoriek

Term uit de stijlleer, niet te verwarren met retorica, ter aanduiding van die vorm van beeldspraak waarin cliché-1 en bombast samengaan, en die door de lezer of criticus wordt ervaren als ongebeeld gebruik van overspannen taal. Politici leveren er in hun

toespraken veel voorbeelden van, zoals de formule 'wij met z'n allen'. Dankbaar stort de humorist zich op deze gevallen van suggestief bedoeld maar nietszeggend, veelal 'wollig' taalgebruik, zoals K. van Kooten in de volgende passage:

Maar nu [...] zou ik me willen afvragen welk antwoord we moeten geven op deze Oosteuropese problematiek
(*De ergste treiterrends*, 1976, p. 45).

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Scott; J.M. Acket en C.F.P. Stutterheim.
Stijlstudie en stijl oefening (1960¹¹), p. 90, 101. [G.J. Vis]

retorische vraag

Term uit de stijl leer voor een nadrukkelijke mededeling in de vorm van een vraag, veelal met negatie, met de bedoeling de lezer of luisteraar te prikkelen tot nadenken. Vandaar dat het vraagteken soms vervangen wordt door het uitroepteken, zoals in het gedicht 'Kerstnacht' van M. Nijhoff:

Is de wereld soms niet een paradijs!
(*VW*, dl. 1, 1982, p. 139).

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Lodewick; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

retroactum

Term uit de archivaliek voor een bijlage die oorspronkelijk - al dan niet binnen hetzelfde archief - in een ander verband, gewoonlijk als zelfstandig bewijsstuk, is opgemaakt. Het meest bekend zijn de retroacta van de burgerlijke stand, bestaande uit de kerkelijke doop- en trouwboeken van vóór 1811 die voor een goed functioneren van deze nieuwe dienst gevorderd werden en op de gemeentehuizen werden geplaatst.

LIT: Ned. Arch.-term.; W.J. Formsma en F.C.J. Ketelaar. *Gids voor de Nederlandse archieven* (1981³), p. 75. [P.J. Verkruijsse]

retrograde zie kreeft(ge)dicht

retrograde woordenboek

Retrograde woordenboeken zijn woordenlijsten waarin de trefwoorden gealfabetiseerd worden vanaf hun laatste letter: de lijst begint dus met woorden die eindigen op '-a' en eindigt met woorden die als laatste letter een '-z' hebben. Dit

soort overzichten, waarvan de samenstelling door gebruik van de computer vereenvoudigd is, kan dienen voor woordvormings- en rijmonderzoek. Ook frequentielijsten zijn wel retrograad ingericht: daaruit wordt direct duidelijk welke achtervoegsels bijvoorbeeld het meest frequent gebruikt worden.

Voor het nieuwere Nederlands is er het *Retrograde woordenboek van de Nederlandse taal* (1969) van E.R. Nieuwborg, gebaseerd op de 8e druk van Van Dale en voorzien van een retrograad supplement op Van Dale door W. Smedts. B. van den Berg vervaardigde een *Retrograad woordenboek van het Middelnederlands* (1972) gebaseerd op het *Middelnederlandsch handwoordenboek*.

LIT: D. Geeraerts en G. Janssens. *Wegwijs in woordenboeken* (1982), p. 135-139. [P.J. Verkruijsse]

retrospectief aspect

Term uit de drama-analyse voor één van de vijf te onderscheiden handelingsaspecten in het drama en wel dat aspect dat verwijst naar een uitspraak of handeling uit het verleden. Het retrospectief aspect heeft een emotioneel effect (verbazing, ontroering, verrassing, humor e.d.) doordat de toeschouwer geconfronteerd wordt met een speelhandeling die verband houdt met iets wat eerder getoond is en doordat dat verband ook gelegd wordt. Wanneer bijv. Robbeknol in Bredero's *Spaanschen Brabander* (1618) in dienst treedt bij Jerolimo en deze laatste zich gedraagt als een 'grand seigneur', legt de toeschouwer ongetwijfeld verband met de proloog waarin Jerolimo verteld heeft van zijn berooide staat.

Het retrospectief aspect is vergelijkbaar met de retroversie van de verteltheorie.

LIT: J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork]

retrospectieve bibliografie

Een subjectieve of objectieve bibliografie die publicaties uit een afgesloten periode registreert, bijv. incunabelen, postincunabelen, narratief-fictioneel proza uit de 18e eeuw, of alle secundaire literatuur uit het verleden met betrekking tot een auteur. Een retrospectieve bibliografie is dus duidelijk iets anders dan een afgesloten bibliografie, die niet bedoeld is om na verschijnen vervolgd te worden. Een retrospectieve bibliografie kan dan ook heel wel een lopende bibliografie zijn.

LIT: BDI; Hiller; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

retroversie, flashback, terugblik of terugverwijzing

Afwijking van de chronologie in de vertelwijze (anachronie) door terug te gaan in de tijd en de lezer iets mee te delen wat reeds eerder heeft plaatsgevonden. Retroversie kan gebruikt worden om de lezer inzicht te verschaffen in het *nu* van het vertelde. In het laatste hoofdstuk van *Opwaaiende zomerjurken* (1979) van Oek de Jong wordt bij herhaling verwezen naar het eerste hoofdstuk waarin de kinderjaren van de hoofdpersoon beschreven worden. Deze terugverwijzingen dienen mede

als verklaring voor de reacties van de hoofdpersoon in dat laatste hoofdstuk. Bovendien kan het ontbreken van elementen uit het verleden, die dan later als terugblik gegeven worden, bijdragen aan de spanning van het verhaal. Op deze wijze onthult Couperus in *Van de oude menschen de dingen die voorbij gaan* (1906) bij stukjes en beetjes in retroversie de toedracht van de moord van Takma en Ottilie, zestig jaar geleden in Indië.

De term flashback is ontleend aan de filmkunde: herinneringsbeelden (subjectieve anachronie) of gewoon beelden uit het verleden (objectieve anachronie) worden opgenomen als onderbrekingen van de gevolgde chronologie. In de dramatheorie spreekt men bij handelingsaspecten met een terugverwijzend karakter van retrospectief aspect.

LIT: Bal; Bergh; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; Scott. [G.J. van Bork]

retrozijn

Benaming uit de 16e en 17e eeuw voor een lid van een rederijderskamer. Het woord is een verbastering van het Franse 'rhétoricien':

Baste, al stillekens, ick hees ghenoech van die mufte miskienen
Retrosynen
(G.A. Bredero. *Spaanschen Brabander*. Ed. Stutterheim, 1974, p. 168, r. 221).

Hiervan afgeleid is het werkwoord 'retrozijsen': op de wijze van een rederijker voordragen.

LIT: *WNT*. [H. Struik]

reveil

Aanduiding voor een drietal bewegingen van protestants-christelijke schrijvers in Nederland sinds de eerste helft van de 19e eeuw. De eerste, door A. Pierson getypeerd als 'de romantische school van Duitsland in het Nederlands Protestantische overgezet', begint bij de theoloog A. Schotsman (1754-1822) die in zijn *Eerezuil ter gedachtenis van de vóór tweehonderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode* (1819; herdrukt met voorrede van Bilderdijk) de hoop uitsprak dat het geloofsbeginnsel van het calvinisme weer tot levensbeginnsel van het Nederlandse volk zou worden. Bilderdijk wordt wel de vader van het reveil genoemd. Hij benadrukte handhaving van de orthodoxie gecombineerd met persoonlijke geloofsbeleving; 'gevoelig calvinisme' zou men deze stroming kunnen noemen. Tot die kring rekent men J. van Lennep, I. da Costa, W. de Clercq, A. Drost en A.L.G. Bosboom-Toussaint. Een belangrijk document is Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823), met afwijzing van constitutioneel koningschap en vrijheid van drukpers, en verdediging van vorstelijk absolutisme en slavernij. Hoewel men vanwege de maatschappelijke gerichtheid van sommigen (zoals De Clercq) een verwantschap kan zien tussen dit reveil en de grote stroming van de verlichting, moet men toch, gezien de ideologie van mensen als Bilderdijk en Da Costa,

constateren dat het reveil, als reactie op het verlichtingsdenken van schrijvers als Kinker, zich in vele opzichten lijnrecht tegenover de verlichting opstelt.

Het zogenaamde 'tweede reveil' is nauw verbonden met de schrijver G. Gossaert (1884-1958), medewerker aan het protestants-christelijke *Ons Tijdschrift* (1896-1914). Hij inspireerde zich op Bilderdijk en stelde dat de daad en het daaruit voortspruitend geloof niet aan de rede ontspringen, maar aan het 'gemoed'. De beweging van 'het derde reveil' valt voor een groot deel samen met de inhoud van de gelijknamige bloemlezing van 'jong-protestantse dichters' uit 1934, ingeleid door K. Heeroma, waarin, naast de 'Inleiding' (p. 5-55) bijdragen staan van W. de Mérode, R. Houwink, W.A.P. Smit, Muus Jacobse (pseud. van K. Heeroma) en H.M. van Randwijk.

LIT: Knuvelde, dl. 3 (1973), p. 331-333; Laan; MEW; M.E. Kluit. *Het protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten* (1970); D. Zwart. "Een programma lijkt mij onmisbaar". K. Heeroma en "Het derde réveil", in: D. Zwart (red.). *'Ik heb mijzelf in woorden weggegeven'; K. Heeroma als literator*, thema-nr. *Bloknoet* 3 (1994 [=1996]), nr. 4, p. 48-119. [G.J. Vis]

revisie

Term uit de drukkerswereld voor een tweede of latere drukproef. De eerste proef wordt gewoonlijk in niet-opgemaakte vorm, dus op stroken, ter drukkerij gecorrigeerd. De auteur wordt vervolgens voor het eerst met een drukproef in eerste revisie geconfronteerd. Wanneer daarin maar weinig zetfouten aangewezen kunnen worden, kan de auteur op deze tweede proef of eerste revisie zijn fiat voor drukken geven. Als er veel correcties nodig zijn, dienen meer revisies te volgen. Veel zetterijen werken voor de opeenvolgende proeven met verschillende kleuren papier zodat onmiddellijk duidelijk is welke fase een bepaalde proef vertegenwoordigt: eerste proef op witte stroken, revisie op groene stroken, tweede revisie op geel, en opgemaakte proef op grijs enz.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Mathijssen; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986³), p. 392-395. [P.J. Verkruijsse]

revue

Vorm van onderhoudend theater, bestaande uit een snelle opeenvolging van korte onderdelen van verschillende aard, zoals zang, dans, sketches, conférences e.d. die geen onderlinge samenhang hoeven te hebben, maar doorgaans van een vrolijke of komische aard zijn. Een belangrijk aspect is de aankleding van de revue met veel schitter en glitter (show), in het bijzonder in de balletten.

De eerste Nederlandse revue was *De doofpot* (1891) van August Reyding. Een groot aantal Nederlandse cabaretiërs (cabaret) en humoristen heeft een rol gespeeld in de revue: Buziau, Louis Davids, Lou Bandy, Toon Hermans. Veel auteurs schreven er teksten voor: J.H. Speenhoff, J.P.J.H. Clinge Doorenbos, J. van Tol, Willem van Iependaal, Martie Verdenius e.v.a. Beroemd werden vooral de revues van René Sleeswijk met Snip en Snap (Willy Walden en Piet Muyselaer) en later met Frans van Dusschoten en André van Duin.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; H.H.J. de Leeuwe en J.E. Uitman. *Toneel en dans* (1966); Wim Ibo. *En nu de moraal van dit lied* (1970); J.R. Taylor. *A dictionary of the theatre* (1975⁵). [G.J. van Bork]

rhombos zie ruitdicht

ridderpoëzie

In onbruik rakende term voor ridderromans in gepaard rijmende verzen, meestal gehanteerd voor werken die dateren uit de 14e en 15e eeuw ter onderscheiding van de (hoofse) epiek uit de 12e en de 13e eeuw.

Deze romans, waarin het onderscheid tussen de heldenepiek (chanson de geste, Karelroman) en de hoofse epiek (hoofse literatuur, Arturroman) is vervaagd, hebben vaak het karakter van alleen een avonturen- of liefdesverhaal. Zij werden algemeen gezien als producten van naboei en verval, waarin de thema's, motieven en procédés uit de bloeitijd van de ridderroman werden herhaald, zonder echter het niveau van hun grote voorgangers te halen. Sommige wetenschappers waren geneigd deze romans met een negatief 20e-eeuws waardeoordeel af te doen als epigonkunst: 'De slechtste zijn die, waarin het begrip van het ridderlijke vrijwel geheel ontbreekt en een ridderlijke stof wordt behandeld met dorperlijke opvattingen, die het ridderwezen ontoren en neerhalen' (Knuveler, dl. 1, p. 218-219).

Enkele ridderromans uit die periode zijn *Die Borchgrave van Coechi*, *Die Borchgravinne van Vergi*, *Seghelijn van Jherusalem* en *Valentijn ende Nameloës*.

LIT: Buddingh'; Knuveler; Laan; Wilpert; L. Debaene. *De Nederlandse Volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (1977²), p. 282-283. [H. Struik]

ridderroman

Algemene genrebenaming voor de middeleeuwse, meestal berijmde verhalen over een geïdealiseerde ridderwereld uit het verleden (hoofse literatuur, epiek). De ridderroman kwam in de 12e eeuw tot ontwikkeling in Frankrijk. Het woord 'roman' wil zeggen dat de tekst in het 'romaans' (d.w.z. in de volkstaal in Frankrijk) geschreven is. De eerste romans zijn bewerkingen van klassieke heldendichten (epos): de *Roman de Thèbes*, de *Roman d'Eneas* en de *Roman de Troie*. Pas daarna ontwikkelt zich de Arturroman en nog weer later sluiten de oorspronkelijke Franse, orale verhalen over Karel de Grote (chanson de geste) zich hierbij aan.

Aanvankelijk bestaat het geïntendeerde publiek uit de adel, in de late Middeleeuwen heeft ook het niet-adellijke, burgerlijke patriciaat in de steden belangstelling.

De sterk educatief-agogische inslag van de ridderroman (overeenkomst met de rijmkroniek) - de geïdealiseerde weergave van het verleden - leert het hofpubliek welk maatschappelijk optreden in allerlei situaties van aristocratische kringen wordt verwacht. Het verleden bevat concrete voorbeelden om aan te geven waaruit de ridderlijke gedragscode bestaat. De agogische inslag leidt er ook toe dat het verleden in de ridderroman in overeenstemming wordt gebracht met de normen en waarden

die bij het publiek leven en in die kring worden gepropageerd. Dit waardesysteem manifesteert zich nadrukkelijk in de ridderroman.

Een andere benaming voor ridderroman is hoofse roman, maar vanwege de diffuse betekenis van het begrip 'hoofs' (hoofse liefde) is het wellicht beter alleen over ridderroman te spreken: in de 19e en 20e eeuw werden aan het begrip 'hoofs' connotaties toegevoegd die voor de middeleeuwse mens onbegrijpelijk zouden zijn.

Subgenres van de ridderroman zijn de Arturroman of de Brits-Keltische roman, de Alexanderroman, de Karelroman, de kruisvaartroman en de oosterse roman.

Veel ridderromans zijn in de tweede helft van de 15e eeuw omgewerkt (omwerking, ontrijming) tot prozaromans en uiteindelijk, in de 17e en 18e eeuw, 'verworden' tot volksboeken.

LIT: Best; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; W.P. Gerritsen. 'Wat is hoofsheid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Hoofse Cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur* (1983), p. 25-40; F.P. van Oostrom. 'Hoofse cultuur en litteratuur', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Hoofse Cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur* (1983), p. 119-138; R.E.V. Stuip. 'Rondom Karel de Grote', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 39-56; M. Gosman. 'De receptie van het klassieke erfgoed in de Franse middeleeuwen. De Alexanderlegende als voorbeeld', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 85-1-1; K. Busby. 'Arthur en Tristan', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 102-120; J.D. Janssens. *Dichter en publiek in creatief samenspel: Over interpretatie van middelnederlandse ridderromans* (1988); H. Kienhorst. *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiiek. Een codicologische beschrijving*, 2 dln. (1988); E. van den Berg en B. Besamusca (red.). *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief* (1992). [H. Struik]

rime couée zie staatrijm

rime riche zie gelijk rijm

ritornel of ritornel

Oorspronkelijk de benaming voor een muzikaal intermezzo dat bijvoorbeeld in de 17e-eeuwse opera als herhalingselement voorkomt. In de literatuur duidt men er een twee- of drieregelig refrein of een strofevorm mee aan waarvan de eerste en derde regel op elkaar rijmen. Voorbeelden ervan komen voor in het werk van de 19e-eeuwse auteurs Van Droogenbroeck en De Mont, maar de ritornel is al ouder, zoals blijkt uit een anoniem lied uit de 15e eeuw waarin de volgende drieregelige strofe als refrein functioneert:

Adieu, mijn troost, mijn liefste reine,
van u te sceiden es mi leit;

mijn herte blijft met u ghemeine.

(V.E. van Vriesland. *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen, 1100-1900*, 1955, p. 35).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Wilpert. [G.J. van Bork]

ritme

Term uit de prosodie voor een van de twee onderdelen (het andere is timbre, zich manifesterend in rijm) van het verschijnsel klank. Ritme is een golvende beweging in de tijd gevormd door twee factoren: accentverloop en tempo. Accentverloop kan men omschrijven als de afwisseling van prominente syllaben (accent) en niet-prominente syllaben. Met 'tempo' duidt men de tijdsindeling aan - mede gevormd door leespauses bij syntactische grenzen - zoals die ontstaat binnen de distributie van de achter elkaar gelezen woorden.

Bij klankperceptie in het algemeen en bij die van het ritme in het bijzonder dient men een onderscheid te maken tussen het fysisch gebeuren van de klankrealisatie (bijv. bij proeven in het fonetisch laboratorium), en de psychologische ervaring van het ritme bij de individuele taalgebruiker of lezer. Dit onderscheid is van belang omdat men ziet dat het niet altijd identiek is wat twee of meer verschillende taalgebruikers ervaren bij het spreken of horen van eenzelfde groep woorden of zinnen.

De genoemde golvende beweging die kenmerkend is voor ritme kan tweeërlei zijn. Allereerst is er het ongeorganiseerde ritme zoals dat van de gesproken omgangstaal (prozaritme-1), ook wel vrij ritme genoemd (dat ook voorkomt in het vrij vers-1). Vervolgens onderscheidt men het georganiseerde ritme, gekenmerkt door de versmaat; in dit geval spreekt men van metrisch (metrum) ritme. Deze vorm overheerst in de West-Europese poëzie vanaf de renaissance, altijd gecombineerd met eindrijm, dat een metrische functie heeft. Bij dit type kan een cadans ontstaan. Wanneer woorden zich niet gemakkelijk in een metrisch schema laten passen, wordt soms syncope, apocope, elisie, aphaeresis en contractie-1 toegepast. De betere dichter laat graag opzettelijk woorden uit het metrisch schema vallen (antimetrie); in dit geval kan contrapunt ontstaan.

Overgangsvormen tussen georganiseerd en ongeorganiseerd ritme kan men vinden in het prozagedicht en in het heffingsvers. Hierin is vaak polymetrie aanwijsbaar.

Het metrisch ritme van een gedicht biedt specifieke mogelijkheden voor componisten om de woorden op muziek te zetten (lied). Maar ook het vrije ritme van een tekst is vaak heel geschikt voor toonzetting; in dat geval zal de componist door het aanbrengen van rusten, verlengingen en verkortingen van noten e.d. het geheel in een muzikale maat- en melodiestructuur kunnen inpassen (vgl. isochronie).

In de Nederlandstalige vakgeschiedenis hebben Stuiveling (1934), Braakhuis (1962), Stutterheim (1963) en Boets (1965) op dit gebied belangrijk werk gedaan. Nieuwe ontwikkelingen vindt men momenteel in het tijdschrift *Poetics* (1971-....).

LIT: Alphen; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Hobsbaum; Krywalski; Laan; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; G. Stuiveling. *Ritme en metrum in den tijd van '80* (1934); R. Wellek & A. Warren. *Theory of literature* (1949), hoofdstuk 13; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963); J. Boets.

Moderne theorieën in verband met klankeffressie (1965); G.J. Vis. 'Iconiciteit en ritme: klankeffressie bij Nijhoff', in: *FdL* 32, 1 (1991), p. 46-60. [G.J. Vis]

ritmisch proza

Term uit de stijlleur voor een verschijnsel dat voortkomt uit een poging van romantische schrijvers om conventies te doorbreken. Het gaat om teksten in proza die zich volgens de betrokken literaire schrijvers onderscheiden van teksten die in gewoon prozaritme-1 zijn geschreven door hun bijzondere prozaritme-2. Hierdoor zouden deze teksten dichter staan bij poëzie-1. Zo probeerde Van Deyssel menig prozagedicht in ritmisch proza te schrijven, soms in de vorm van metrisch proza:

Als ik in een klare en koele zekerheid van gevoelen ben, als ik zoo hoog in de Waarheid ben, dat haar eigenschap van eeuwigheid er bij betrokken is, ben ik recht op gezeten, hoog boven het schrift en schrijf met vaste langzaamheid, als een wet voor een volk.

(L. van Deyssel. *Verzamelde opstellen*, dl. 6, 1901, p. 82).

LIT: Bronzwaer; Lodewick; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis]

ritmische analyse

Term uit de prosodie voor de discipline die zich bezighoudt met het onderzoek naar het ritme in een tekst. Is de tekst metrisch (metrum), zoals bij traditionele poëzie meestal het geval is, dan kan men de statistische methode toepassen zoals ontwikkeld door Stuiveling in zijn studie *Versbouw en ritme in den tijd van '80* (1934). Aangezien het gehoor van de individuele lezer bepalend is voor de interpretatie, is subjectiviteit bij voorbaat gegeven. Toch biedt de taalkunde enig houvast. Van meersyllabige woorden (lopen, gereed e.a.) ligt het accent doorgaans vast (men zie daarvoor het woordenboek). Van de eensyllabige woorden is er een aantal onbeklemtoond (bijv. lidwoorden). Voor het overige is het zinsaccent bepalend voor de notatie.

Zo geeft Braakhuis (1962) de volgende analyse van de eerste strofe van een gedicht van H. Roland Holst:

Sombre gedachten schiep een sombre tijd,
het leven lag, gelijk een schip in trage
wateren, en een stem sprak dat de lage
luchten alles omsloten voor altijd.

In dit isosyllabische vers telt men de corresponderende syllaben (de eerste van elke regel, de tweede enz.) van boven naar beneden, zodat een overzicht van de prominentieverhoudingen (aantal accenten per lettergreep) van het geheel van vier verzen het volgende beeld oplevert:

3 1 1 2 0 4 1 2 1 4 (0).

Hieruit is af te lezen dat de oneven syllaben overwegend onbeklemtoond zijn en de even syllaben beklemtoond: een vijfjambisch patroon met antimetrie in de eerste syllabe.

Aangezien ritme niet alleen bepaald wordt door prominentieverhoudingen tussen syllaben en woorden, maar ook door syntactische grenzen (rust), heeft de analyse ook hiervan rekenschap af te leggen. Als voorbeeld diene de eerste strofe van W. Kloos' gedicht 'Avond':

Nauw zichtbaar wiegen op een lichten zucht
De witte bloesems in de scheemring - ziet,
Hoe langs mijn venster nog, met ras gerucht,
Een enkele, al te late vogel vliedt.
(*De nieuwe gids*, 1885, II, p. 292).

Braakhuis (1934) concludeert tot een membrum (geleding binnen het vers) aan het begin van de regel met de vorm: u-ú-ú (-: heffing; u: daling; ú: syllabe met relatief hoge toon).

Het verdient aanbeveling een ritmische analyse van een gedicht te laten voorafgaan door een grammaticale analyse. Op grond daarvan (materiële analyse) kan men de subjectiviteit terugdringen en met enige zekerheid iets zeggen over het ritme en over de mogelijke interpretatie ervan. De receptie-esthetica kan hierbij een geheel eigen inbreng hebben.

LIT: Bronzwaer; Gorp; Hobsbaum; Lodewick; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962); G.J. Vis. 'Iconiciteit en ritme': klankeffing bij Nijhoff', in: *FdL* 32 1991), p. 46-60. [G.J. Vis]

ritornel zie ritornel

robinsonade

Avonturenroman genoemd naar de titelheld van de roman *Robinson Crusoe* (1719) van D. Defoe. Kenmerkend voor de robinsonade zijn de wederwaardigheden die een personage (of een groep personen) ondervindt na een schipbreuk op zijn reis naar een vreemd oord, veelal een eiland, op grote afstand van de bewoonde, geciviliseerde wereld. Typisch is ook het motief van de afzondering: het besloten, primitieve karakter van de plaats van handeling, zowel positief (als toevluchtsoord) als negatief (als verbanningsoord) voorgesteld.

Men brengt de opgang van het genre - in de 18e eeuw beleefde het zijn grootste bloei - wel in verband met het kosmopolitisme en economisch individualisme van de verlichting. De idealisering van het verlaten oord - verwant aan die van de goede wilde ('le bon sauvage') - waarin de schipbreukeling economische, maatschappelijke en culturele vrijheid geniet, leidt ertoe dat de robinsonade vaak verwantschap vertoont met de didactische literatuur. Veel voorbeelden van het genre vindt men in de Duitse, Franse en Engelse literatuur. In het Nederlandse taalgebied zijn daar o.a. *De Walchersche Robinson* (1752) en L. Paters toneelstuk *Het onbewoonde eiland* (1774) goede voorbeelden van. De robinsonade is verwant aan het imaginair reisverhaal.

LIT: Best; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; W.H. Staverman. *Robinson Crusoe in Nederland* (1907); P.J. Buijnsters. *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18de eeuw* (1969); E. Reckwitz. *Die Robinsonade. Themen und Formen einer*

literarischen Gattung (1976); J. Fohrmann. *Abenteuer und Bürgertum. Zur Geschichte der deutschen Robinsonade im 18. Jahrhundert* (1981). [G.J. Vis]

ROCOCO

Van oorsprong kunsthistorische term (afgeleid van het Franse *rocaille*, 'schelp', omdat de schelpvormige versiering kenmerkend is voor het rococo), die rond het midden van de 19e eeuw ingang vond voor een stijlverschijnsel of ook wel een periode uit de 18e eeuw. Literair-historici laten het rococo soms al beginnen kort na het midden van de 17e eeuw, maar nergens is in literair opzicht het rococo overheersend aanwezig; het gaat om een aantal stijkenmerken en literaire thema's die gecombineerd worden met die van de barok, het maniërisme, het classicisme en de romantiek. Het rococo borduurt voort op maniërisme en barok, maar zet zich er ook tegen af door barokke contrasten af te zwakken en door een grotere sierlijkheid en speelsheid.

In literair opzicht kenmerkt het rococo zich door het beoefenen van de kleinere genres als het epigram of puntdicht en de idylle, andere arcadische literatuur (*arcadia*), de komedie (blijspel) en de mock heroic, door het vermengen van genres en metra (poëzie gecombineerd met proza, fictie gemengd met non-fictie, een regelmatig metrum afgewisseld met vrije verzen), door niet afgemaakte zinnen, door de lezer direct aan te spreken, door perspectiefwisseling, door veel erotiek die echter nooit scabreus wordt.

Evenmin als er in Nederland veel barok is aan te wijzen, is er ook nauwelijks sprake van rococo. H.K. Poot, L. Schermer en J.B. Wellekens worden genoemd als auteurs bij wie rococo-elementen zouden voorkomen, maar ook bij Bellamy en Bilderdijk zouden invloeden te bespeuren zijn.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; C.M. Geerars. 'Rococo in de Nederlandse letterkunde?', in: *NTg* 55 (1962), p. 193-199. [P.J. Verkruijsse]

roman

Met de term roman wordt een grote verscheidenheid aan (proza)teksten aangeduid die overwegend van fictionele aard (fictie) zijn en in omvang doorgaans het verhaal-1 en de novelle overtreffen. Het onderscheid tussen novelle en roman is echter niet altijd goed aan te geven. Harry Mulisch' 'kleine roman' *Het zwarte licht* (1956) is wat betreft omvang niet groter dan Jacob van Lenneps novelle *Een schaking in de 17e eeuw* (1850) en G.K. van het Reve's roman *De avonden* (1947) heeft als ondertitel 'een winterverhaal'. Om zijn omvang zou men Ward Ruyslincks *De ontaarde slapers* (1957) een novelle kunnen noemen, maar dan wel een novelle die in 1957 de 'romanprijs' van de stad Antwerpen kreeg. In het Engelse taalgebied kent men dan ook alleen een tweedeling: 'short story' en 'novel'.

Naast de lengte als criterium worden meestal ook inhoudelijke argumenten genoemd om tot een onderscheid te komen. Zo zou de roman breder van opzet zijn en de personages in een bepaalde ontwikkeling tonen, terwijl de novelle slechts één (beperkt) conflict uitwerkt. In de roman zou de intrige (plot) als gevolg daarvan gecompliceerder zijn, d.w.z. samengesteld uit hoofd- en nevenintriges. De novelle zou daarentegen een enkelvoudige structuur kennen. Voorts zou de roman een

groter aantal personages, een bredere milieuschildering en een groter tijdsbestek omvatten dan de novelle. Bovendien zou de karaktertekening in de roman uitvoeriger zijn dan in de novelle (bijv. round characters). In de praktijk blijkt dat al deze eigenschappen noch alleen voorbehouden zijn aan de roman, noch aan de novelle of het verhaal. James Joyce's roman *Ulysses* (1922) omvat bijv. slechts een tijdspanne van 24 uur en in Jeroen Brouwers' *Zonsopgangen boven zee* (1977) is niet alleen de tijd zeer beperkt, maar ook het aantal personages. Soortgelijke tegenvoorbeelden zijn te geven voor de karaktertekening, de milieuschildering en de intrige.

De prozavorm is al evenmin een eigenschap die altijd aan het genre verbonden is geweest. De term 'roman' is oorspronkelijk afkomstig van het Romaanse 'romanice' (verhaal in de volkstaal), dat in het middeleeuwse romance is overgenomen. De middeleeuwse romancen geven berijmde verhalen in de volkstaal en dat geldt ook voor de middeleeuwse ridderroman (Karelroman, hoofse roman, Brits-Keltische roman etc.) en de dierenfabel (bijv. *Le roman de Renart*) die behoren tot de berijmde epiek.

Een al wat moderner type roman ontstaat in de 16e eeuw wanneer de middeleeuwse epiek verschijnt in prozaromans en volksboeken. Maar ook worden nu grotere originele prozawerken geschreven: Rabelais' *Gargantua et Pantagruel* is van 1537 en in 1605 verschijnt Cervantes' *Don Quijote*. De 17e eeuw bracht in navolging van de Spaanse picareske roman de schelmenroman (bijv. Daniël Heinsius' *Den vermakelyken avonturier*, 1695), een genre dat ook lang daarna nog voorbeelden opleverde (Mark Twains *Huckleberry Finn*, 1884; Jan Cremers *Ik Jan Cremer*, 1964).

In de loop van de 18e eeuw begint een romanproductie op gang te komen die nog duidelijker aansluiting vertoont bij de thans gebruikelijke omschrijvingen van het genre (Voltaire, Diderot, Defoe, Richardson e.v.a.). Bovendien breidt het genre zich uit, zodat behoefte ontstaat aan een nadere precisering in subgenres. Een onderverdeling van het genre roman geschiedt in de praktijk op twee gronden: differentiatie op inhoudelijke eigenschappen en op de vormgeving. Een betrekkelijk nieuw genre vormt in die tijd de briefroman, die in navolging van Richardsons *Pamela or virtue rewarded* (1740) een grote populariteit verwerft. In feite gaat het bij dit type om de vormgeving. De briefroman kan gezien worden vanuit het perspectief als een ik-roman met soms meer dan één ik-verteller wanneer er meer dan één briefschrijver is. Ook de dagboekroman is door de ik-vorm bepaald. Inhoudelijk bepaald daarentegen zijn de gothic novel en de historische roman. Beide subgenres kunnen in verschillende vertelvormen gepresenteerd worden en zijn dat in de praktijk ook, al overheerst het auctoriaal vertellen. Andere inhoudelijk bepaalde subgenres zijn o.m. de Bildungsroman, de avonturenroman, de detectiveroman, de familieroman, de streekroman (streekliteratuur), de sociale roman (sociale literatuur), de zedenroman, de reportageroman en de roman fleuve.

Niet alleen de romanstructuur is bepalend voor de vormgeving, soms is dat ook de publicatiewijze, zoals bij de feuilletonroman.

In de loop van de 19e eeuw is een duidelijke verschuiving te constateren van de auctoriale vertelwijze, karakteristiek voor de historische roman (men denke aan A.L.G. Bosboom-Toussaint) en voor het realistisch proza (zoals dat van Hildebrand), naar de personale vertelwijze zoals toegepast in het naturalistisch proza.

In de 20e eeuw wordt in toenemende mate met de vertelvorm geëxperimenteerd, bijv. door het bewust loslaten van de chronologie of door verschillende perspectieven naast of door elkaar te gebruiken. In het experimenteel proza (nouveau roman) worden bijv. collagetechnieken en verspringing van het perspectief toegepast, o.m. om een vervreemdingseffect te bewerkstelligen. Men spreekt in dit verband daarom wel van antiroman.

Het onderzoek naar de vertelwijze in romans wordt romananalyse genoemd, maar omdat de vertelprocédés niet uitsluitend van toepassing zijn op de roman, is het beter om te spreken van verteltheorie of narratologie.

LIT: Abrams; Bal; Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; E.M. Forster. *Aspects of the novel* (1927); R. Petsch. *Wesen und Formen der Erzählkunst* (1934); G. Lukács. *Die Theorie des Romans* (1963²); W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1967⁷); F.K. Stanzel. *Typische Formen des Romans* (1967³); Ph. Stevick (red.). *The theory of the novel* (1967); E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1968³); B.F. van Vlierden. *Van In 't wonderjaar tot De Verwondering. Een poëtica van de Vlaamse roman* (1969); M. Janssens. *Tachtig jaar na Tachtig* (1969); W.J.M. Bronzwaer. *Tense in the novel* (1970); H. van Gorp. *Het optreden van de verteller in de roman* (1970); J. Weisgerber. *Aspecten van de Vlaamse roman 1927-1960* (1973³); J. Weisgerber. *Proefvlucht in de romanruimte* (1974²); B.F. van Vlierden. *Moderne Nederlandse letterkunde. De roman* (1975); T. Anbeek. *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960* (1986). [G.J. van Bork]

roman à clef zie sleutelroman

roman fleuve

Literair-kritische term voor een omvangrijke roman, vaak in meer delen, waarin de ontwikkeling van één of meer personages wordt beschreven. Doorgaans is er sprake van een groot tijdsverloop en wordt er een brede schildering gegeven van de historisch-maatschappelijke omstandigheden waarin de personages leven. Vaak ook worden verschillende intriges met elkaar vervlochten in deze romans. Soms zijn de romans opgezet rond één hoofdpersoon, maar meestal gaat het om meer personages behorend tot verschillende generaties van een familie.

Als voorbeelden van de roman fleuve worden doorgaans genoemd *La comédie humaine* (1829-1854) van H. de Balzac (in feite een romancyclus), *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) van L. Couperus, *Buddenbrooks* (1922) van Th. Mann of I. Querido's *Jordaan cyclus* (1912-1925). Uit de gegeven voorbeelden is duidelijk dat het genre niet goed valt af te grenzen van andere romantypen, zoals de tijdroman, de zedenroman, de familieroman of de ontwikkelingsroman.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Lodewick; MEW; Scott. [G.J. van Bork]

roman in brieven zie briefroman

romananalyse

Onderzoek naar en interpretatie van de verschijnselen in de roman die de structuur van het genre bepalen, m.a.w. er de innerlijke samenhang van bewerkstelligen. De romananalyse is zowel gericht op semantische als op formele aspecten van het vertelde. Ze omvat naast het vaststellen van fabel-2 en sujet (plot), thema's en motieven, ook het achterhalen van de bouwprincipes die de lezer tot een bepaald leesgedrag manipuleren, zoals het perspectief of point of view, de tijdsaspecten (bijv. verteltijd, vertelde tijd) en de ruimtelijke aspecten (ruimte).

Een bezwaar tegen de bestaande romananalyse vormt het feit dat uitgegaan wordt van een veronderstelde inhoudelijke en structurele eenheid, terwijl dit voor sommigen een normatief concept is dat opgevat kan worden als een poëticaal concept. In de experimentele roman (experimenteel proza, nouveau roman) ontbreekt die eenheid bijv. doelbewust. Omdat de resultaten van de romananalyse niet uitsluitend van toepassing zijn op de roman, maar voor alle vertelvormen gelden, is de nadruk meer en meer komen te liggen op de verteltheorie of narratologie. Men maakt in dat verband wel het onderscheid tussen proza-analyse, poëzieanalyse en drama-analyse, waarbij het accent gelegd wordt op het onderscheid dat de verschillende genres ten opzichte van elkaar vertonen.

Intussen heeft de romananalyse een aantal eigenschappen van het vertellen aan het licht gebracht waarop in de verteltheorie wordt voortgebouwd, bijv. die op het gebied van het perspectief en de tijd. Goede voorbeelden van analyses van afzonderlijke romans vormen A.L. Sötemanns *De structuur van de Max Havelaar* (2 dln., 1966) en W. Bloks *Verhaal en lezer* (1960) over Couperus' *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* (1906).

LIT: Anbeek/Fontijn; Boven/Dorleijn; Drop; Herman/Vervaeck; E.M. Forster. *Aspects of the novel* (1927); E. Muir. *The structure of the novel* (1928); N. Friedman. 'Point of view in fiction', in: *PMLA* 70 (1955), p. 1160-1184; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1955); F.K. Stanzel. *Die typischen Erzählsituationen im Roman* (1955); W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1961); H. van Gorp. *Het optreden van de verteller in de roman* (1970); J. Weisgerber. *Proefvlucht in de romanruimte* (1972); J. Halporin (red.). *The theory of the novel* (1974); A.G.H. Anbeek van der Meijden. *De schrijver tussen de coulissen* (1978). [G.J. van Bork]

romance of ballade-2

Eenvoudige vertelling op rijm in de Nederlandse literatuur opnieuw opgekomen in het laatste kwart van de 18e eeuw. De inhoud behelst vaak een liefdesgeschiedenis, soms gesitueerd in het heden (Bellamy's 'Roosje'), soms, mede geïnspireerd op de middeleeuwse ballade-1, in het verleden ('Alrik en Aspasia' van Rh. Feith). De blij eindigende vertelling krijgt meestal de naam romance; de term ballade is gebruikelijk voor het droevig eindigende gedicht.

Bekende dichters in dit genre, behalve Feith (die de primeur had, 1782) en Bellamy, zijn Staring ('Emma en Adolph', 'Ada en Reynoud' e.a.), Bilderdijk ('Elius', 'Urzijn en Valentijn' e.a.), Tollens (bijv. 'De blinde keizer Theodosius') en Hofdijk (de bundel *Kennemerland*, 1850).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Knuvelde, dl. 3 (1973), p. 173; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; A. Zijdeveld. *Nederlandse balladen uit verschillende eeuwen*, 2 dln. (z.j.). [G.J. Vis]

romancyclus

Reeks zelfstandige romans van één auteur die duidelijk een inhoudelijke samenhang vertonen en door de auteur dan ook als samenhangend worden gepresenteerd, bijv. door er een speciale cyclustitel voor aan te geven. Meestal wordt die inhoudelijke samenhang bewerkstelligd doordat dezelfde personages, of enkele daarvan, in alle afzonderlijke delen optreden.

Beroemd zijn de romancycli van Emile Zola *Les Rougons-Macquart* (20 dln., 1871-1893) en Honoré de Balzac *La comédie humaine* (91 dln., 1829-1848). Nederlandse voorbeelden zijn Louis Couperus' *Boeken der kleine zielen* (4 dln., 1901-1903), Simon Vestdijks *Anton Wachter-romans* (8 dln., 1934-1960) en A.F.Th. van der Heijdens *De tandeloze tijd* (6 dln., 1983-1996). Omdat veel van deze romancycli een grote tijdsspanne omvatten waarin van een bepaalde ontwikkeling sprake is, spreekt men ook wel van roman fleuve. Bij drie- of vierdelige cycli spreekt men respectievelijk van een trilogie of tetralogie.

LIT: Cuddon; Gorp; Lodewick; Wilpert. [G.J. van Bork]

romantic agony

Term ontleend aan de titel van de Engelse vertaling (*The romantic agony*) uit 1933 van Mario Praz' studie *La carne, la morte e il diavolo nelle letteratura romantica* (1e dr. 1930). Liefde, dood en duivel (en de onderlinge relatie daartussen) zijn de hoofdelementen van dat deel van de door Praz bestudeerde literatuur uit de romantiek dat ook wel 'zwarte romantiek' (Byronisme) of 'romaneske' kunst wordt genoemd (satanisme, sadisme, femme fatale, decadentie, byzantinisme). Belangstelling voor de nachtzijde van het leven en de negatieve kanten van het bestaan, dikwijls voorgesteld als exotisch en positief (vgl. Baudelaires bundel *Les fleurs du mal*, 1857) domineert hier. De schoonheid van het lijden wordt, o.a. bij Kloos en sommige symbolisten, een geliefd thema, doorwerkend bij Nijhoff, Reve, G. Meijning e.v.a.

LIT: Knuvelde, dl. 3 (1973), p. 18-60; W. van den Berg. *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (1973), p. 429; G.J. Vis. *Tussen vloek en zegen* (1987), p. 10-21; M. Praz. *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek* (Nederlandse vertaling, 1990). [G.J. Vis]

romantiek

Periodebegrip voor een stroming in de literatuur die gewoonlijk in de tijd gesitueerd wordt tussen ongeveer 1790 en 1830. In feite kent de term een veel bredere toepassing en duidt men er de culturele beweging mee aan die het gehele westerse leven en denken in de eerste helft van de 19e eeuw heeft gedomineerd. Het gebruik van de term is complex en men is het dan ook niet eens over de definiëring en het gebruik ervan. Sommigen achten de term volledig onbruikbaar omdat er geen overeenstemming over de inhoud bestaat (Lovejoy); anderen zijn van mening dat de West-Europese cultuur in de genoemde periode voldoende punten van overeenkomst vertoont om toch van romantiek te blijven spreken. Binnen die laatste categorie cultuur- en literatuurhistorici worden twee duidelijk te onderscheiden pogingen ondernomen om de romantiek te omschrijven. De eerste soort

omschrijvingen tracht de verschijnselen die kenmerkend geacht worden voor deze periode terug te voeren op één of meer centrale begrippen ('wezenskenmerken') die als bepalend worden gezien voor de stroming in zijn geheel. De belangrijkste kenmerken die in dit verband genoemd worden zijn de individualisering van gevoel en verbeelding, subjectiviteit of individualisme als zodanig en vrijheid of liberalisme (Wellek, De Deugd e.a.). Ook het dualisme van de kunstenaar, o.m. blijkend uit enerzijds zijn verlangen naar het hogere en tegelijkertijd zijn aanvaarding van het aardse, wordt als belangrijk kenmerk aangewezen.

Anderen geven een meer uitputtende opsomming van kenmerkende verschijnselen en trachten daaraan een beschrijving te verbinden van de nationale verschillen en overeenkomsten die de romantische beweging vertoont (Remak e.a.).

Wat men onder romantiek verstaat, blijkt in hoge mate bepaald door het door de beschouwer gekozen ordeningsprincipe. Wanneer hier gekozen wordt voor het uitgangspunt van het individualisme en de subjectiviteit van de kunstenaar dan geeft dat de gelegenheid om daaraan een aantal verschijnselen te relateren.

De romantische kunstenaar zag zichzelf bij voorkeur als een uitverkoren ziener, de middelaar tussen het aardse en het metafysische. Gevoel en verbeelding - vaak als kenbron bij uitstek gezien - waren middelen om deze metafysische verbondenheid van het individu te beleven en verwoorden. Die houding leidde niet alleen tot de genie-cultus, maar ook tot de in de romantiek zo veelvuldig geconstateerde 'Sehnsucht' en 'Weltschmerz' waar ideaal en werkelijkheid onverzoenbaar bleken. De volledige ontplooiing van de individuele kunstenaar kon alleen gestalte krijgen in volledige vrijheid. Veel romantici zijn dan ook progressief-liberaal en revolutionair, althans aanvankelijk. Er is vooral aandacht voor het bijzondere, het onderscheidende, en daarmee tevens voor het irrationele in de mens (de nachtzijde van het bestaan, de droom, het onvervulde verlangen etc.) of voor de wortels van het eigen ik (de kindertijd). In de thematiek van de literatuur komen deze verschijnselen tot uiting in de aandacht voor het exotische en het fantastische, voor de outsider of de banneling, voor sprookjes, voor het nationale (eigen) verleden en voor de overlevering. Een genre dat zich bij uitstek leende voor de individualistische ontboezeming is de lyriek. Maar in feite leidde de individualisering van de kunst tot het loslaten van het normatieve hiërarchische systeem der genres, zoals dat tot in de verlichting had bestaan. Er ontstaat vermenging van genres en er komen nieuwe genres op de voorgrond te staan, zoals de roman, in het bijzonder de historische roman en de gothic novel.

Men kan de romantiek ook negatief definiëren vanuit de tegenstelling tot de erfenis van het classicisme zoals die in de verlichting tot uiting komt. Romantiek is dan alles wat *niet* classicistisch is. Niet het uniforme en universele, maar het veelvormige en unieke staat centraal voor de romanticus. Hij verzet zich tegen het mimetische (mimesis) karakter van de kunst en haar pragmatische, opvoedende taak en stelt daar een zuiver esthetische taak tegenover. Schoonheid is het Godgelijke en de kunstenaar is haar priester.

Is men het over de definitie van de romantiek al niet eens, over de begrenzing in de tijd verschillen de opvattingen zo mogelijk nog sterker. Gewoonlijk wordt de romantiek in handboeken gesitueerd tussen 1790 en 1830. Een probleem daarbij is echter dat veel van de beschreven verschijnselen al voorkomen voor 1790. Dat is dan ook de reden dat men er wel een periode aan vooraf laat gaan die men preromantiek noemt, terwijl men in Duitsland de Sturm und Drang-periode eraan laat voorafgaan. Anderen neigen ertoe om de periode te begrenzen door specifieke historische gebeurtenissen, zoals de oprichting van het Duitse romantische tijdschrift *Atheneum* in 1798 als beginpunt, of het overlijden van Walter Scott in 1832 als eindpunt. Daarnaast bestaat de opvatting dat de romantiek doorwerkt tot op de dag van vandaag en dat er periodiek steeds andere aspecten van de romantiek worden opgepakt en uitgewerkt. In die laatste versie wordt romantiek opgevat als een brede

culturele beweging waaronder stromingen als bijvoorbeeld de Tachtigers of het symbolisme kunnen worden begrepen. Uiteraard hangen dergelijke periodeafbakeningen ten nauwste samen met de invulling die men aan het begrip romantiek geeft.

Ook in Nederland laat men de romantiek gewoonlijk vooraf gaan door een periode die men preromantiek genoemd heeft en waaronder men auteurs als Hieronymus van Alphen en Rhijnvis Feith rangschikt. Het begrip preromantiek is echter zeer omstreden omdat het te weinig laat zien hoezeer er van een geleidelijke en in Nederland van een zeer voorzichtige ontwikkeling sprake is. Van die voorzichtigheid getuigt bijv. Jacob Geels dialoog *Gesprek op den Drachenfels* (1835) waarin een sterke waarschuwing voor de vrijheden van de romantiek wordt verwoord. Hoezeer onze nationale romantiek slechts een zwakke weerklank geeft van de internationale, kan men aflezen aan Beets' werk uit zijn zgn. 'zwarte tijd' en de discussie tussen Beets en Geel n.a.v. Beets' *Gids*-bijdrage 'Vooruitgang'.

Behalve in het werk van Kinker, Bilderdijk, Da Costa en Conscience zijn er romantische tendensen aan te wijzen in dat van Drost, Potgieter, Van Lennep, Paaltjens en Bosboom-Toussaint. Vooral de historische roman speelde bij ons een belangrijke rol. Sommige literatuurhistorici beschouwen het werk van Multatuli als het hoogtepunt van de Nederlandse romantiek en daar is veel reden toe. In België worden o.m. auteurs als Jan Frans Willems, Alfred Hegenscheidt en Prudens van Duyse als romantici genoemd met als hoogtepunt het werk van Guido Gezelle. Maar met het noemen van de namen van Multatuli en Gezelle is de grens van 1830 voor het einde van de romantiek ruimschoots overschreden.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A.O. Lovejoy. 'On the discrimination of Romanticism', in: *Essays in the history of ideas* (1948); P. van Tieghem. *Le romantisme dans la littérature européenne* (1948); M.H. Abrams. *The mirror and the lamp* (1953); C.M. Bowra. *The Romantic imagination* (1961); H.H. Remak. 'West European Romanticism. Definition and scope', in: *Comparative literature. Method and perspective* (1961); R. Wellek. 'The concept of Romanticism in literary history', in: *Concepts of criticism* (1963); C. de Deugd. *Het metafysisch grondpatroon van het romantische literaire denken* (1971²); W. van den Berg. *De ontwikkeling van de term 'Romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (1973); G. Knuvelde. *De romantiek en haar aspecten* (1974); L.R. Furst. *European Romanticism. Self definition* (1980); M. Praz. *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek* (1990). [G.J. van Bork]

romantisch drama

Term waarmee het vrijere drama wordt afgezet tegen het klassieke drama. Meestal formuleert men de verhouding van het romantische drama ten opzichte van het klassieke drama dan ook in negatieve termen: het kent geen vaste opbouw in vijf bedrijven en men houdt zich niet aan de Aristotelische eenheden van tijd, plaats en handeling. Bovendien kan in het romantische drama de verheven ernst doorbroken worden door komische intermezzi. Belangrijke vertegenwoordigers van het romantische drama in deze zin zijn Shakespeare en Bredero.

De term 'romantisch drama' wordt ook gebruikt voor het drama zoals dat in de romantiek werd geschreven en opgevoerd. Daarvoor gelden overigens dezelfde hierboven genoemde 'negatieve' kenmerken, maar duidelijk prevaleert hier de binding met de stroming romantiek. Opvallend is de hernieuwde belangstelling voor het drama van Shakespeare in deze periode. Romantisch drama in deze tweede

zin werd geschreven door o.m. Heinrich von Kleist. In Nederland kan Adriaan van der Hoopsnoodlotsdrama *De horoskoop* (1838) als voorbeeld van romantisch drama genoemd worden.

LIT: Cuddon; Knuvelder, dl. 3 (1973), p. 409-413; Laan; Scott. [G.J. van Bork]

romantisch expressionisme zie humanitair expressionisme

romein

Benaming uit de drukkerswereld voor alle staande drukletters (letter), die oorspronkelijk gebaseerd waren op de schrijffletter humanistische minuskel of littera antiqua. De benaming staat in oppositie tot de cursief, de schuine letter, die afgeleid is van de geschreven cancelleresca's. Omdat het gedrukte boek een groter verspreidingsgebied had dan de codex en het ontwerpen van een letterpolis een langdurige artistieke prestatie is, was standaardisering en stilering van de drukletter geboden. Dit is vooral het werk geweest van de in de 15e eeuw in Venetiëwerkzame Nicolaus Jenson en Francesco Griffo (de laatste in de drukkerij van Aldus).

In de 16e eeuw ontstonden nationale varianten van de Italiaanse renaissance-antiqua: in Frankrijk van de beroemde ontwerpers Claude Garamond en Robert Granjon, in Nederland door Christoffel van Dyck, in Engeland van William Caxton. Eind 17e eeuw werd voor de Franse koninklijke drukkerij een nieuwe romein ontworpen die als 'romain du roi' veel invloed op latere ontwerpers als Philippe Grandjean gehad heeft. Achttiende-eeuwse lettergraveurs legden zich toe op verbetering van het letterbeeld en in relatie daarmee van de druktechniek; bekend zijn John Baskerville, Firmin Didot, Giambattista Bodoni en Justus Erich Walbaum. Deze letters worden moderne of classicistische antiqua's genoemd, modern face of didone (*Didot-Bo doni*) in tegenstelling tot de renaissance-antiqua, old face, galalde (*Garamond- Aldus*) of zelfs mediaeval. In de 19e eeuw werd er druk geëxperimenteerd met vette letters (égyptienne) en schreeflozen. Bekende ontwerpers uit de 20e eeuw zijn Jan van Krimpen en S.H. de Roos, Eric Gill en Stanley Morison, Herman Zapf en Max Miedinger.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; D.B. Updike. *Printing types, their history, form and use* (1980); F. van der Linden. *Over letters & schrift en de beginselen van het schrijven* (1983), p. 152-161; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 190-220. [P.J. Verkruijsse]

rondeau simple zie triolet

rondboogverbinding

Term uit de paleografie voor een speciaal soort verbinding tussen twee letters (ligatuur) die geldt als een formeel kenmerk van de littera textualis. Daar waar de ronde letterdelen van twee elkaar opvolgende letters elkaar raken, is een speciale oplossing gevonden om de schrijfsnelheid te vergroten. Het afsluitende ronde letterdeel van de eerste letter (b, ronde d, h, o, p, v) is gecombineerd uitgevoerd met het beginnende ronde letterdeel van de tweede letter (c, d, e, g, o). Voorlopers van de rondboogverbinding zijn pp en bb, die al in de 12e eeuw werden gebruikt. Deze combinaties zijn eigenlijk geen echte rondboogverbindingen omdat een recht en een rond letterdeel met elkaar verbonden zijn.

LIT: B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 166-167; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 161-162. [H. Struik]

rondeel

Van oorsprong een zes- of achtregelig anoniem danslied (volkslied-1), opgebouwd volgens het principe van de drieledigheid (tripartition), met twee rijmklanken en een refrein-1, vanaf de 13e eeuw door troubadour(s) en trouvère(s) als kunstlied (cultuurlied) beoefend en in de loop der jaren uitgegroeid tot een grotere omvang.

De oudste Middelnederlandse rondelen vindt men in het laat-14e-eeuwse Brugse *Gruuthuse*-handschrift (ed. K. Heeroma & C.W.H. Lindenburg, 1966): 'Aloette voghel klein', 'Egidius waer bestu bleven'. Bij de rederijkers genoot het rondeel een grote populariteit als dichtvorm.

Het meest gebruikelijk zijn rondelen van acht, twaalf, dertien, negentien en eenentwintig regels. Gewoonlijk worden de beginregels aan het eind herhaald. In een achtregelig rondeel (triolet) zijn de verzen 1, 4 en 7 en de verzen 2 en 8 gelijk:

Die door de wereltd sal gheraken,
Die moet cunnen huylen metten honden
Ende moet oock connen diverssche spraken,
Die door de wereltd sal gheraken,
Hier waerheit segghen en ghinder missaecken,
Vooren salven ende achter wonden!
Die door de wereltd sal gheraken,
Die moet cunnen huylen metten honden
(De gedichten van Anthonis de Roovere, ed. Mak, 1955, p. 319).

Bij het twaalf- of dertienregelig rondeel zijn de verzen 1, 7 en 12 (13) en soms de verzen 2 en 8 gelijk aan elkaar. Deze vorm komt vooral voor bij de Franse middeleeuwse dichters, zoals Charles d'Orléans en bij dichters in de 20ste eeuw, zoals H.W.J.M. Keuls (1883-1968) in *Rondeelen en kwatrijnen* (*Verzamelde gedichten*, dl. 3, 1947).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A.T.A. Heyting. *Het rondeel; de roos der lyriek* (1929); J. Reynaert. 'Aspecten van de dichtvorm in het Gruuthuse-liedboek', in: *SpL* 29 (1987), p. 165-195. [H. Struik]

rondelet zie triolet

roofdruk

Term uit de drukkerswereld voor een onrechtmatige nadruk van een boek. Een roofdruk betekent financieel nadeel voor de oorspronkelijke uitgever en levert vaak een corrupte, want niet geautoriseerde, tekst. Hoewel er heel lang geen officieel geregeld auteursrecht was, bestonden er toch impliciet en ook wel expliciet afspraken tussen uitgevers onderling (compagnie) en van uitgevers met overheden (privilege) over een soort kopijrecht. In de loop van de 17e eeuw ontstond in Nederland de gewoonte om in een krantenadvertentie melding te maken van een voorgenomen druk, welke claim gold als een bescherming tegen roofdrukken.

Desondanks werd er zeer veel nagedrukt, soms inclusief de in het voorwerk opgenomen waarschuwing van de oorspronkelijke drukker tegen gesignaleerde roofdrukken. Soms is heel moeilijk uit te maken welke druk de originele en welke de roofdruk is, bijv. in het geval van *Den spiegel der Spaensche tijrannije gheschiet in West-Indien* van Bartolomeus de las Casas, in 1620 uitgegeven door zowel C.L. vander Plasse als door E.J. Cloppenburgh.

Zelfs na invoering van het internationale auteursrecht blijven er roofdrukken verschijnen, bijv. van werk van Gerard Reve of zelfs van onder zijn naam gedrukt werk van anderen: *Een vieze oude kale man* (1982) bevat drie artikelen van Reve die zonder zijn toestemming uit *Hollands Diep* van 1975-1977 zijn nagedrukt, en een dichtbundel *Zinkend schip* (1984) bevat verzen die helemaal niet van hem zijn. Via foto-offset kunnen ook gemakkelijk roofdrukken tot stand komen, met name in landen in Oost-Azië die het niet zo nauw namen en nemen met internationale verdragen.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; Metzler; Scott; I.H. van Eeghen. *De Amsterdamse boekhandel*, dl. 5 (1978), p. 28-34; P.G. Hoftijzer. *De zeis in andermans koren. Over nadruk in Nederland tijdens de Republiek* (1993). [P.J. Verkruijsse]

rotatiedruk

Drukprocédé waarbij de drukvorm als een kwart- of halve cylinder op een zogenaamde rotatiepers is gemonteerd. In tegenstelling tot de stopcylinderpers draait de rotatiepers voortdurend in dezelfde richting door, waardoor veel energie wordt bespaard en waardoor kilometers lange rollen papier bedrukt kunnen worden. Rotatiedruk wordt vooral toegepast voor het drukken van kranten, maar ook pocketboeken worden wel op die manier gedrukt.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Scott; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 70. [P.J. Verkruijsse]

rotunda of notula

Van oorsprong laatmiddeleeuwse, door B. Kruitwagen opnieuw geïntroduceerde, benaming voor de middelste van de drie schriftsoorten (fraterschrift) die door de

Moderne Devoten (Moderne Devotie) gebruikt werden voor het schrijven van boeken. De rotunda is een variatie op de gotische littera textualis en werd toegepast als standaard boekletter (boekschrift). De beide andere schriftsoorten heten bastarda en fractura.

Pogingen om een nomenclatuur op te stellen die gebaseerd is op de middeleeuwse benamingen, moesten worden gestaakt: het aantal gebruikte termen was veel te groot en te verwarrend en strikte definities konden nauwelijks gegeven worden. Tegenwoordig gebruikt men de door G.I. Lieftinck ontwikkelde nomenclatuur, die overigens ontstaan is uit pogingen om op basis van Kruitwagens studie de nomenclatuur van de Broeders van het gemene leven te reconstrueren.

LIT: Feather; Hiller; B. Kruitwagen. *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia* (1942), p. VI-IX, 25-78. [H. Struik]

round character

Figuur of personage in een literair werk dat in tegenstelling tot een type of flat character min of meer uitvoerig gekarakteriseerd wordt. Het gaat daarbij vooral om de psychologische karaktertekening en de karakterontwikkeling in de loop van de beschreven geschiedenis. De beschrijving van het personage geschiedt dan ook vaak van binnenuit. Meestal worden alleen hoofdpersonen op deze wijze beschreven, terwijl bijfiguren flat characters blijven. Niet alle hoofdfiguren zijn round characters, omdat het gebruik daarvan tijd- en vaak ook genregebonden is, vgl. bijv. de personages in de 17e- en 18e-eeuwse klucht met die uit de tragedie uit dezelfde tijd of met personages uit een modern blijspel. Bovendien zijn de grenzen tussen 'round' en 'flat' niet scherp, maar vloeiend. Met de opkomst van de psychologie neemt het round character in de literatuur een grotere plaats in. Voorbeelden van round characters zijn Mathilde in *Een liefde* (1887) van L. van Deysse en Frits van Egters in *De avonden* (1947) van S. van het Reve.

LIT: Abrams; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Herman/Vervaeck; Myers/Simms; Prince; Scott; E. Muir. *The structure of the novel* (1967²); K.D. Beekman en J. Fontijn. 'Romanfiguren', in: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 406-414. [G.J. van Bork]

royalty

Term uit de uitgeverwereld voor het contractueel vastgelegde percentage van de verkoopprijs van een boek (doorgaans zonder de kosten van de band) dat aan een auteur wordt uitbetaald als honorarium en dat jaarlijks wordt uitgekeerd aan de hand van het aantal verkochte exemplaren van dat boek. Dat percentage varieert gewoonlijk van 7,5% tot maximaal 20%, afhankelijk van het succes van een auteur en de door de uitgever begrootte oplage. Doorgaans vermeldt een uitgeverscontract een oplopende percentagereeks, bijvoorbeeld 7,5% tot 10.000 verkochte exemplaren en daarboven 10% of meer.

Vaak wordt bij het inleveren van de kopij of het afsluiten van het contract een niet terugvorderbaar voorschot op deze royalties aan de auteur verstrekt, opdat deze bij tegenvallende verkopen toch een redelijk basisbedrag voor zijn inspanningenn krijgt.

Royalties worden ook wel auteursrechten genoemd, maar dat laatste begrip is ruimer en heeft onder meer betrekking op het geestelijk eigendom van een tekst.

[G.J. van Bork]

rubricatie of rubriek-2

Term uit de codicologie voor de meest eenvoudige manier van versiering van handschriften door het gebruik van rode inkt, rubrum of minium (vandaar ook miniatuur) genaamd. Voor uitvoering in rood kwamen in aanmerking: kapittelopschriften, lombarden, paragraaftekens; vaak ook werd de eerste letter van een versregel doorgehaald ('opgehoogd'). Als er sprake is van versiering op niveau, dan spreekt men van illuminatie of historiëring (initiaal-1). Het was niet ongebruikelijk dat degene die rubriceerde (de rubricator) een ander was dan de kopiist, zoals ook blijkt uit het colofon van een handschrift met werken van Jan van Ruusbroec: de kopiist besluit met 'Biddet trouwelic voer den scryver om God', waaraan door de rubricator in rood is toegevoegd: 'Ende voer den genen diet geroet heeft'. Wanneer het afschrijven en rubriceren gescheiden plaatsvond, zette de kopiist op plaatsen waar er gerubriceerd moest worden, een representant of schreef hij de in het rood uit te voeren tekst zo ver in de binnen- of buitenmarge, dat hij na het inbinden en afsnijden niet meer zichtbaar zou zijn.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; W.Gs. Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie XI', in: *SpL* 7 (1963-1964), p. 204-207; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 38-39; A.S. Korteweg (red.). *Kriezels, aubergines en takkebossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (1992); D. Hogenelst & F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995), p. 32-34. [H. Struik]

rubriek-1

Gemarkeerde afdeling in een dagblad of tijdschrift waarin één of meer specifieke onderwerpen aan de orde worden gesteld. Doorgaans hebben rubrieken een vaste plaats in een tijdschrift en vaak worden ze geredigeerd door speciale rubrieksredacteurs.

Zo heeft *Ons Erfdeel* als vaste rubriek de 'Culturele kroniek' en het tijdschrift *Literatuur* de rubrieken 'Nieuws' en 'Signalementen'. De meeste literaire tijdschriften hebben rubrieken van het type 'Recensies' en 'Aankondigingen en mededelingen'. Beroemd en berucht werd de rubriek 'Panopticum' in *Forum* (1932-1935), waarin in de beginjaren vooral E. du Perron zijn fel polemische bijdragen publiceerde.

LIT: BDI; Best; Scott. [G.J. van Bork]

rubriek-2 zie rubricatie

rugtitel

Term uit de bibliografie voor de titel, zoals die - vaak in ingekorte vorm - op de rug van een boek wordt afgedrukt. De bestanddelen van een rugtitel zijn gewoonlijk de auteursnaam, de (ingekorte) titel en de uitgeversnaam. Vooral bij wat minder dikke boeken, waar men moet woekeren met de ruimte, wordt de titel in verkorte vorm gegeven, soms gelijklopend aan de Franse titel. De rugtitel bijv. van Betje Wolff en Aagje Deken: *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* wordt meestal *Sara Burgerhart*. Multatuli's *Max Havelaar* is vrijwel alleen bekend bij deze rug- en Franse titel en niet bij de volledige titel *Max Havelaar of De koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Er zijn ook boeken waarbij de rugtitel afwijkt van zowel Franse titel als van de volledige titel, bijv. Jacob Smits biografie van Huygens heeft als volledige titel *De grootmeester van woord- en snarenspeel. Het leven van Constantijn Huygens 1596-1687*, als Franse titel *De grootmeester van woord- en snarenspeel Constantijn Huygens* en als rugtitel *Het leven van Constantijn Huygens*.

Wanneer de rugtitel niet in horizontale regels aangebracht kan worden omdat het boek daarvoor niet dik genoeg is, wordt bij verticale betiteling van boven naar beneden gedrukt opdat de rugtitel leesbaar blijft als het boek op tafel ligt. In Duitsland wordt vrij consequent van beneden naar boven gewerkt en ook in Frankrijk volgt men nog wel die methode.

In de periode dat de boekband nog niet door de drukker-uitgever geleverd werd, kan de door diverse binders of eigenaars met de hand aangebrachte rugtitel van exemplaar tot exemplaar verschillen. Voorts moet men erop bedacht zijn dat bij een convoluut een rugtitel niet de gehele inhoud dekt. In plaats van een rugtitel treft men ook wel een met de hand geschreven titel aan op de snede van een boek wanneer dat met de rug naar achter in de kast geplaatst werd, zoals vaak gebeurde tot in de 16e eeuw.

LIT: BDI; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 186. [P.J. Verkruijsse]

rugwit

Term uit de typografie voor de binnenmarge, het gedeelte van de pagina (bladzijde) dat zich op een rechter pagina in een opening links van de zetspiegel en op een linker pagina in een opening rechts van de zetspiegel bevindt. De andere marges heten kop-, snij- en staartwit.

LIT: BDI; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 149-150. [P.J. Verkruijsse]

ruimte

Begrip uit de verteltheorie ter aanduiding van de locatie, de plaats waar of de omgeving waarin de handeling of geschiedenis van een literair werk zich afspeelt. F.C. Maatje onderscheidt de dramatische ruimte van de lyrische en epische ruimte, omdat in de eerste de tekst gerealiseerd wordt in een handeling die ruimtelijk bepaald is (op het toneel), maar tegelijk kan in de uitgesproken toneeltekst ruimte worden gesuggereerd op de wijze van een lyrische of epische tekst. Een groot deel van de typisch ruimtelijk bepaalde handelingen van het toneel vindt men in de regieaanwijzingen (neventekst), die afhankelijk van het type drama uitvoerig (naturalistisch drama) tot summier (modern toneel) kunnen zijn.

De lyrische ruimte vertegenwoordigt gewoonlijk een 'beeld', de evocatie van de op een bepaald moment aanwezige ruimtelijke omstandigheden. Ze kan functioneren

ter bepaling van de stemming, maar ook een thematische functie hebben. De epische ruimte wordt geleidelijk opgebouwd in het verloop van het verhaal. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden tussen de locatie waar de geschiedenis zich afspeelt, de precieze plaats van handeling, en de door een verteller of de personages geziene of beleefde ruimte. In dat laatste geval is de focalisatie ten aanzien van de ruimte bepalend.

De functie van ruimte kan per geval sterk verschillen. Tussen concrete plaatsbepaling, zoals op het toneel, en stemmingscheppend beeld, zoals in de lyrische ruimte, liggen tal van mogelijkheden. In Jeroen Brouwers' *Zonsopgangen boven zee* (1977) speelt ruimte zowel de rol van concrete plaatsbepaling als die van thematische ruimte. In sommige teksten is de ruimte bepalend voor het handelingsverloop; men denke daarbij bijv. aan verhalen die op zee spelen of op een onbewoond eiland.

Ruimte kan in bepaalde gevallen ook een symbolische werking hebben, vgl. het station in S. Vestdijks *De kelner en de levenden* (1949) of het huis in Hermans' *Het behouden huis* (1952). Sommige ruimtelijke beschrijvingen zijn in de literatuur uitgegroeid tot topos (vgl. het herderstafereel, het idyllische landschap of de hofzitting).

Ruimte kan op verschillende manieren worden opgeroepen. Het meest algemeen geschiedt dat visueel, maar ook door middel van het gehoor, het gevoel of de geur kan ruimte worden gesuggereerd. Ruimtebeschrijvingen doen veelal een beroep op voorkennis van de lezer. Wanneer een schrijver bijv. de Kalverstraat in Amsterdam als locatie kiest, hoeft hij nauwelijks aan die straatnaam iets toe te voegen over mensenmassa's, winkels, straatactiviteiten etc. Hetzelfde geldt voor bepaalde geluiden (bijv. het geluid van treinen) of de combinatie daarvan met geuren (zilte geur van zee en het gekrijs van meeuwen). Dergelijke aanduidingen roepen bij de lezer een reeks van associaties op met ruimtelijke werking die voor de schrijver het gewenste effect bewerkstelligen.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Drop; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 149-165; D. Lodge. *The modes of modern writing* (1979); M. Bal. 'Huisje, boompje, beestje', in: *Spektator* 9 (1979-1980) 4, p. 304-334. [G.J. van Bork]

ruiddicht of rhombos

Figuurgedicht in de vorm van een ruit met korte begin- en eindregels en naar het midden toe langere regels. De eerste én laatste letter van iedere regel dienen voor het vormen van een spreuk die rondom - tegen de wijzers van de klok in - gelezen kan worden.

LIT: R. Breugelmans. 'Een rhombos voor Romboldus door de schrijver P.S.', in: *De letter doet de geest leven. Bundel opstellen aangeboden aan Max de Haan* (1980), p. 98-101. [P.J. Verkruijsse]

ruiterlied

Laatmiddeleeuws lied dat in de epiloogstrofen wordt toegeschreven aan een ruiter. Er komen zeven ruiterliederen voor in *Het Antwerps liedboek* van 1544. Een

voorbeeld daaruit is 'Het quam een ruyterken uut Bosscayen', waarvan de volgende strofe een beeld geeft van de inhoud van deze liederen:

Het quam een ruyterken uut Bosscayen
Ghister avont in de wijn.
Ou, segt ou, en salmen hier niet naien?
Ick hebbe geschuert mijn hemdekijn.
Noch hebbe ick eenen gulden fijn,
Die sal ic u, meysken, gaerne gheven.
Wildy tavont mijn boelschap zijn,
So sal ick met u vrolijck zijn.

(*Het Antwerps Liedboek*, ed. Vellekoop en Wagenaar-Nolthenius, dl. I, 1975, p. 68).

Vaak wordt in deze liederen een ruiter opgevoerd die dit lied gezongen zou hebben, maar het feit dat een ruiter deze liederen gezongen zou hebben is hoogst twijfelachtig omdat paardenvolk in die tijd ongeletterd was. Waarschijnlijk behoort de ruiter tot de standaardfictie van dit soort liederen.

LIT: Buddingh'; Laan. [G.J. van Bork]

running title zie kopregel

Russisch formalisme

De Russische formalisten zijn een groep literatuurbeschouwers en taalkundigen die zich manifesteerden tussen 1915 en 1928 in hun verzet tegen de toen vigerende literatuurbenadering van Geistesgeschiede, positivisme en marxisme. De groep stelde daar een autonomistische (autonomiebewegingen) benadering van literatuur tegenover. De formalisten onderhielden nauwe betrekkingen met de Russische futuristen (futurisme), met name met Chlebnikoven Majakovsky, en distantieerden zich van het metafysisch gerichte symbolisme. Literatuur was voor hen een tijdgebonden taalkundig fenomeen. Taal is voor de literatuur de grondstof die door middel van een aantal kunstgrepen kan worden getransformeerd in literaire teksten. De aandacht van de formalisten gaat dan ook uit naar deze procédés om langs die weg de zogenaamde 'literariteit' of 'poëtischeit' van (literaire) taal vast te stellen. De formalisten richtten hun aandacht vooral op ritme en klank als vormgevende principes. Essentieel is dat poëtische taal een organisch samenhangend verschijnsel is met eigen wetten en normen. De splitsing tussen inhoud en vorm wordt dan ook afgewezen: de poëtische vorm bepaalt de betekenis.

De keuze voor een verbijzonderde vormgeving die volgens de Russische formalisten aan literaire taal eigen is, heeft tot doel de waarneming bij de lezer te ontregelen, te dé-automatiseren en zo vervreemding (vervreemdingseffect) van de waarneming tot stand te brengen. De literatuurgeschiedenis is in hun ogen een voortgaand proces van doorbreking van normen en conventies om zo steeds een nieuwe werkelijkheid te creëren wanneer de oude voorstelling daarvan in de literatuur tot cliché geworden is. Later is erop gewezen dat daarin het normatieve van deze literatuurbenadering kan worden aangewezen.

Van de formalisten is onder meer het onderscheid afkomstig tussen 'fabula' (fabel-2) en sujet (plot) in het literaire werk. Onder 'fabula' wordt verstaan de volgorde van de vermelde gegevens in hun causale samenhang. Het sujet is de artistieke presentatie daarvan en het ligt voor de hand dat de formalisten vooral op deze presentatie hun aandacht richtten, omdat die bij uitstek de literairheid van teksten zou bepalen.

De Russisch formalisten organiseerden zich in twee kringen: een Moskouse linguïstische kring en een genootschap in St. Petersburg dat zich vooral op poëtische taal concentreerde. De belangrijkste vertegenwoordigers zijn Roman Jakobson, Viktor Sklovsky, Boris Eichenbaum, Boris Tomasevsky en Jury Tynjanov. Hun literatuurwetenschappelijke opvattingen kwamen in strijd met de door het socialistische partijkader vastgestelde richtlijnen. De leden van de groep werd het werken onmogelijk gemaakt en onder partijpolitieke druk bekeerden enkelen zich tot het socialistisch realisme, terwijl anderen naar het westen uitweken (o.m. Jakobson). Voor een deel werd hun werk voortgezet in de Praagse linguïstische kring (Praags structuralisme), opgericht in 1926.

De invloed van het Russisch formalisme is zo groot geweest dat het gebruikelijk is geworden de beoefening van de moderne literatuurwetenschap met deze beweging te laten beginnen. Er is ook vaak verband gelegd tussen een aantal opvattingen van de formalisten en die van de New Criticism, vooral wat betreft de autonomistische benadering.

Teksten van Russisch formalisten zijn in Nederlandse vertaling verschenen in *Russisch formalisme, Sjkolskij, Jakobson, Eichenbaum, Tynjanov* (Sunschrift 182, 1982), in *Raster* (4, 1977, p. 43-77) en in W.J.M. Bronzwaer (red.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Preminger; Shipley; Wilpert; Victor Erlich. *Russian formalism* (1955;herz.dr. 1981); K. Pomorska. *Russian formalist theory and its poetic ambiance* (1968); E.M. Thompson. *Russian formalism and Anglo-American New Criticism. A comparative study* (1971); A.A. Hansen-Löve. *Der russische Formalismus* (1978); W.G. Wetsteijn. 'Het Russisch futurisme en de vernieuwing van de poëtische taal', in: *FdL* 21 (1980), p. 79-101; V. Sjklovski. *De paardensprong. Opstellen over literatuur* (1982); P. Steiner. *Russian formalism. A metapoetics* (1984); J.J. van Baak. 'Russisch formalisme', in: R.T. Segers (red.). *Vormen van literatuurwetenschap* (1985), p. 13-34; R.L. Jackson and S. Rudy (red.). *Russian formalism: a retrospective glance* (1985); M. van Buuren. 'Russisch formalisme', in: *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap* (1988), p. 70-80. [G.J. van Bork]

rust of pauze

Term uit de prosodie voor een syntactische grens zoals die bijvoorbeeld visueel kan worden weergegeven door een punt (zware grens), komma (lichte grens) e.d. Naast deze algemene betekenis heeft de term soms ook een meer specifieke inhoud. Het gaat dan om een pauze die ontstaat doordat voor het gevoel van de lezer een of meer syllaben (soms ter waarde van een versvoet) in een versregel van een metrisch (metrum) gedicht zijn weggelaten. De polymetrie wordt in dat geval door de lezer, die isochronie wil ervaren, hersteld tot een uniform metrisch patroon doordat de lezer de opgevallen syllabeplekken opvult met rusten (hier aangegeven door x):

Erns- tig en een- zaam x staat
Tus- schen de hol- ten x van

He- mel en/ aar de de / man
Die x Gods woor- den ver- staat
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 88).

Veel kinderliedjes en aftelrijmpjes zijn op dit principe gebouwd (bijv. 'In, spin, de bocht gaat in').

LIT: Best; Bronzwaer; Cuddon; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Wilpert; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962), p. 16-18; G.J. Vis. 'Iconiciteit en ritme: klankexpressie bij Nijhoff', in: *FdL* 32 (1991), p. 46-60 (speciaal 47 v.). [G.J. Vis]

rijk rijm zie gelijk rijm

rijm

Term uit de prosodie voor de herhaling van de klank van verwante klinkers of medeklinkers. Het verschijnsel behoort (in tegenstelling tot dat andere deel van het terrein van de klank, het ritme) tot dat segment ervan dat gebaseerd is op de zogeheten 'inherent elements of sound' (Wellek & Warren): klankkleur, timbre. Bij rijm worden (combinaties van) klanken op zo korte afstand herhaald dat de terugkeer als signaal werkt. Dit signaal kan louter formeel of functioneel zijn.

Bij de formele klankherhaling gaat het alleen om het klankspel als zodanig, zoals in het aftelrijmpje 'lene miene mutte, tien pond grutte, tien pond kaas, iene miene mutte is de baas'. Bij de functionele klankherhaling versterkt het rijm op een of andere wijze de noties die op syntactisch en/of semantisch niveau worden aangeboden in de tekst, of het legt er verbanden tussen. Daarbij kunnen (al dan niet verborgen) noties, of tegenstellingen daartussen, worden gereleveerd, zoals in de volgende passage uit 'Koning Cophetua en het bedelmeisje':

Mijn wangen gloeiden warmer,
Toen ik het vorstlijk marmer
Betrad en wist mij armer
Dan ooit, op 't weidsche plein.
(J.C. Bloem. *VG*, p. 50).

In de forma formans releveert de rijmvrager 'warmer' de notie 'koud' in de rijmgever 'marmer'. In de forma formata releveert rijmgever 'armer' de notie 'rijk' in de rijmvrager 'marmer'.

Gelet op de aard van de rijmklanken onderscheidt men gelijk rijm, volrijm en halfrijm; het laatste is weer te onderscheiden in klinkerrijm (assonance) en medeklinkerrijm.

Gelet op de hoeveelheid syllaben die bij het rijm betrokken zijn, is er een verdeling te maken in staand rijm (mannelijk rijm), slepend rijm (vrouwelijk rijm), glijdend rijm en dubbelrijm.

Gelet op de plaats van de rijmklank in het gedicht is er een verdeling te maken in eindrijm, middenrijm, binnenrijm, voorrijm en overlooprijm. Een en ander kan leiden tot het maken van rijmschema's.

Als er rijm optreedt, is dat meestal in poëzie-1 of in hierop geëente toepassingen in ander verband (zoals reclameteksten). Poëzie kan overigens ook rijmloos (blank vers) voorkomen. Een oneigenlijk gebruik van de term vindt men in oogrijm.

Een directe samenhang met ritme vindt men bij eindrijm, omdat dit altijd gepaard gaat met accentuering (accent). Vandaar dat men hierbij soms rijmverdoezeling toepast.

In de 18e eeuw ontstaat het rijmwoordenboek, speciaal voor eindrijmen.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; ENSIE (dl. 2, p. 49-53); Fowler; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J. Geurts. *Bijdrage tot de geschiedenis van het rijm in de Nederlandsche poëzie* (1904-1906); R. Wellek & A. Warren. *Theory of literature* (1948), hfdst. 13; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1982²), p. 257-259; J. Bakker. *Rijmwijzer* (1990). [G.J. Vis]

rijmbreking of rijmbreuk

Eigenschap van de verstechniek die zich kenmerkt door het verschijnsel dat het einde van een mededeling niet samenvalt met het einde van een verspaar, zonder dat hierbij (zoals bij het enjambement) bewust naar een zeker effect wordt gestreefd. Bij rijmbreking is het niet noodzakelijk dat een eenheid van mededeling twee niet-rijmende verzen vult; het is mogelijk dat die eerder begint. Het is echter essentieel, dat het einde van de mededeling niet samenvalt met het einde van het rijmpaar:

Dit soe herdi alden dach
Onthier ende hi die borch sach
Daer Artur sijn hof hilt
Doe liet hi in sinen scilt
Sijn hoeft jamberlike hangen.
Her Walewein quam daer gegangen
Grotelike houdende sijn spot.

(*Lanceloet en het hert met de witte voet*, ed. Draak, 1979⁶, vss. 124-127).

Rijmbreking komt in principe weinig voor in gedichten met het lange vers met binnenrijm (Langzeile) als basiseenheid van de versificatie, omdat het lange vers doorgaans een eenheid van mededeling vormt. In werken die gedicht zijn in paren van korte verzen daarentegen kan het een frequent voorkomend verschijnsel zijn.

Een algemeen gangbare opvatting is, dat rijmbreking kenmerkend zou zijn voor oudere middeleeuwse werken. Het gaat hier echter eerder om een laat dan om een vroeg verschijnsel. In de Middelhoogduitse literatuur komt, naast de Langzeile, rijmbreking in de 12e eeuw meer en meer voor, waarbij na het midden van die eeuw het rijmpaar van korte verzen de overhand krijgt. In het Middelnederlandse taalgebied lijkt deze ontwikkeling zich in de 13e eeuw te voltrekken. Deze ontwikkeling hangt waarschijnlijk samen met het loslaten van de orale traditie (orale literatuur) waarin literatuur werd voorgedragen, ten gunste van een schriftelijke traditie waarin (voor)gelezen werd.

LIT: Best; Metzler; E. van den Berg. *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400* (1983), p. 155-97. [H. Struik]

rijmbreuk zie rijmbreking

rijmbrief zie briefgedicht

rijmdwang of rijmnood

Term uit de prosodie ter aanduiding van een vorm van rijm die door de lezer als ongewenst wordt beschouwd, maar door de dichter toegepast is omdat de omstandigheden hem ertoe dwongen. In de praktijk gaat het meestal om een rijmgever die niet past in het kader waarbinnen de rijmvrager functioneert.

In de middeleeuwse gepaard rijmende epiek is rijmdwang geen onbekend verschijnsel. Soms redt de dichter zich met een hysteron proteron of een nadrukformule, doorgaans echter met een stoplap.

De sneldichter Willy Alfredo werd nog wel eens getreiterd met de woorden 'twaalf' en 'herfst' waarvoor geen rijmwoord te vinden is.

Vestdijk geeft als voorbeeld de woorden 'elf' (sprookjeswezen), 'delf', 'gewelf' en 'hooischelf' die alle vier als rijmwoord kunnen functioneren in een landelijke, pastorale sfeer, maar waarvan het gebruik in een sonnet over een kolenmijn de laatste de grootste kans maakt de indruk te wekken er met de haren bijgesleept te zijn en dus uit rijmnood gebruikt te zijn.

LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Wilpert; S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel* (1991⁷), p. 74-79; J.J. Gielen. *Taalkunst* (1968), p. 91; V. van de Reijt. *Ik wou dat ik twee hondjes was* (1982), p. 124-125. [G.J. Vis/W. Kuiper]

rijmgever

Term op het gebied van het rijm voor het tweede van een tweetal syllaben, syllabegroepen of woorden dat bij een situatie is betrokken waarin herhaling van verwante klinkers of medeklinkers optreedt. De rijmgever weerkaatst als een echo de klank van de rijmvrager.

Zo is het woord 'bleek' rijmgever van 'steek' (rijmvrager) in:

Die kerel met zijn kegelsteek
Ziet als een levend lijk zo bleek
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 65).

LIT: Morier. [G.J. Vis]

rijmkroniek

Benaming uit de 19e eeuw voor de Middelnederlandse historische werken in paarsgewijs rijmende verzen, die in de 13e en 14e eeuw ontstonden. De contemporaine benaming is jeeste of, minder vaak, historie.

Het genre is door literatuurhistorici lang beschouwd als een kwaliteitsarme variant van de ridderroman. Voor zover historici wel gebruik maakten van deze bronnen, hielden zij weinig rekening met de mogelijke gevolgen van de literaire vormgeving voor de weergave van het verleden.

Volgens middeleeuwse maatstaven is er een vergaande verwantschap tussen rijmkroniek en ridderroman; geschiedschrijving was geen zelfstandige wetenschap, maar vormde een onderdeel van de 'literatuur'. Auteurs van ridderromans en rijmkronieken beschrijven het verleden door toepassing van dezelfde stereotiepe vormgevingsprincipes en literaire conventies. Waarheidspretenties komen in beide genres voor, hoewel rijmchroniqueurs deze serieus trachten te onderbouwen door controleerbare bronnenreferenties. De behoefte de historie te beschrijven overeenkomstig het patroon van hoofse idealen en maatschappelijke of politieke ambities, weegt echter zwaarder dan de eis tot een nauwkeurige en betrouwbare weergave. Door een dergelijke opstelling tegenover het verleden bieden de rijmkronieken mogelijkheden inzicht te krijgen in de collectieve geestesgesteldheid van de samenleving of de sociale groepering waarin zij ontstonden en functioneerden.

Het genre komt tot bloei in de tweede helft van de 13e eeuw, gelijktijdig met de opkomst van territoriale mogendheden als het graafschap Holland en het hertogdom Brabant. Het stelselmatig streven van de territoriale vorsten om hun gezag over hun onderdanen te vergroten, had regelmatig het ontstaan van oppositionele bewegingen tot gevolg. Dit verklaart de centrale plaats die de auteurs aan de dynastie toekennen. Hun doel is onder meer het maatschappelijk draagvlak van de dynastie te verstevigen. Vooral met het oog daarop wordt het verleden van de dynastie verheerlijkt en de gevoerde politiek verdedigd. De rijmkronieken stimuleren het ontwakend besef dat men onderdaan is van een staatkundig geheel, samengehouden door de vorst. Dit streven heeft alleen effect als het publiek zich aangesproken voelt en zich met het vorstendom en de dynastie kan vereenzelvigen. Daarom wordt de dynastie voorgesteld als de belichaming van het vorstendom, verheven van oorsprong en indrukwekkend in haar optreden; de vorst kan zich meten met de helden uit het verleden: Alexander de Grote, koning Artur en Karel de Grote. Het excellente verleden van de dynastie legitimeert haar positie en haar eis tot algemene erkenning. Door haar te beschrijven binnen het raam van een hoofd-ridderlijke levensstijl en ideologie, overeenkomstig de voorstellingswereld van de ridderroman, beantwoordt de dynastie in de rijmkroniek aan het verwachtingspatroon van het hofpubliek. Het solidariteitsgevoel tussen dynastie en doelgroep wordt verder bevorderd door de geschiedenis van het vorstendom te beschrijven als een proces waarbij vorst en onderdaan zich samen hebben ingezet voor gemeenschappelijke belangen, vooral in tijden van oorlog. In *De Brabantsche Yeesten* (ed. Willems, 1839) beschrijft Jan van Boendale de geschiedenis van het hertogdom Brabant tot 1347. De *Rijmkroniek van Holland* van Melis Stoke (ed. Brill, 1885, ongew. herdr. 1983) bevat de geschiedenis van het Hollandse gravenhuis tot 1305. Beprekter van opzet zijn de anonieme *Grimbergsche Oorlog* (ed. Serrure en Blommaert, 1852-1854) en Jan van Heelu's *Yeeste van den slag van Woeringen* (ed. Willems, 1836).

LIT: Best; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; A.L.H. Hage. *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre* (1989). [H. Struik]

rijmnood zie rijmdwang

rijmpaar

Term uit de prosodie voor twee op elkaar rijmende woorden of woordgroepen (rijmvragers en rijmgevers), of van twee op elkaar rijmende versregels.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

rijmprent

Prent met een bijbehorende berijmde tekst, doorgaans geproduceerd als planodruk. De traditie van de rijmprent kwam in heel West-Europa tot ontwikkeling na de uitvinding van de boekdrukkunst. Men mag het genre niet verwarren met het emblema. De rijmprent is doorgaans minder moralistisch en verschilt vooral in de productiewijze: een houtsnede of gravure (later ook andere technieken) wordt afgedrukt in combinatie met een berijmde tekst op een planovel. Vaak fungeerden rijmprenten als strijdschrift of vlugschrift, bijv. bij kerkelijke of politieke twistpunten, maar ook populaire onderwerpen gaven aanleiding tot de productie van rijmprenten; 16e-eeuwse voorbeelden hiervan zijn *Sinte Aelwaer*, *De weduwe en de jonge minnaar*, *De hennetaster* e.v.a. Tot in de 18e eeuw werden deze populaire rijmprenten herdrukt, soms zelfs met de oude 16e-eeuwse houtsnedeblokken. Een voorbeeld van een politieke rijmprent is de 17e-eeuwse *Op de Jonghste Hollantsche transformatie*, met een hekeldicht op het ingrijpen van Prins Maurits (1618) dat aan Vondel wordt toegeschreven. Bijzondere vormen van de rijmprent zijn de centsprent, de kinderprent en de volksprent, die vooral in de 17e en 18e eeuw populair waren: *Jan de Wasser*, *Genoveva van Brabant* e.a.

Moderne, vooral op de esthetische vormgeving gerichte rijmprenten werden o.a. geproduceerd door A.A.M. Stols in de reeks 'Rijmprenten en planodrukken', waaraan bekende kunstenaars als John Buckland Wright, A.C. Willink, C.A.B. Bantzinger en schrijvers als E. du Perron en V.E. van Vriesland meegewerkt hebben. Maar ook de politieke of de gelegenheidsrijmprent bleef in de 20e eeuw bestaan: P.C. Boutens' *Een nieuwe lente op Hollands erf* (1937) ontstond bijv. ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard. Het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding van mei 1945 hebben eveneens bekende rijmprenten opgeleverd: *De achttien doden* (1941) van Jan Campert door de Bezige Bij illegaal ten bate van het verzet gedrukt en verschillende teksten uit Valerius' *Nederlandtsche Gedenck-Clanck* die op 5 mei 1945 in omloop werden gebracht.

LIT: Gorp; MEW; Laan; M. de Meijer. *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (1962); P.J. de Jong. 'Laatmiddeleeuwse rijmprenten', in: *Spektator* 4 (1974/75) 5, p. 269-274; C.F. van Veen. *Centsprenten. Nederlandse volks- en kinderprenten. Inleiding en catalogus* (1976). [G.J. van Bork]

rijmproza

Aanduiding voor een prozatekst of gedeelte daarvan waarin herhaling zich vooral voordoet in de vorm van rijm. Middellatijnse proza-auteurs vlochten bij wijze van versiering rijmen in hun prozaregels. Klassiek geschoolde filologen vielen hierover, omdat dit vermenging van genres betekende, en daarom afkeurenswaardig was. Onder invloed van de Beweging van Tachtig (Tachtigers) kwam rijmproza tot bloei. Bijv.

't Vroor dat het *kraakte*. Van b uiten uit de laagte van het pad kwam het voorbij *gaand gepraat* van een paar late mannen. [...]
(J. van Looy. *De dood van mijn poes*, ed. Huygens, 1962, p. 7).

Rijmproza is verwant aan het prozagedicht.

LIT: Best; Gorp; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis/W. Kuiper]

rijmresten

Sporen van rijm in een prozatekst die ontstaan is door omwerking van een tekst in gepaard rijmende verzen tot proza (ontrijming). Rijmresten kunnen onder meer aangetroffen worden in de gedrukte versies van de middeleeuwse ridderepiek. Deze teksten hebben - samen met een nogal heterogene groep andere teksten uit de 15e en 16e eeuw - aan het proces van ontrijming de benaming prozaroman te danken.

Ontrijming is niet zo'n ingrijpend proces; de rijmwoorden schemeren vaak letterlijk door het proza heen:

hi wilde hem laten passeren met sinen volcke hi wilde hem besweren
(M.E. Kronenberg. 'Een onbekend volksboek van Merlijn (c. 1540), in: *TNTL XLVIII* (1929), p. 24));

ic wandele bat in dit water sonder pine dan yemant anders op dat land
inder sonnen schine.
(F. Wolf. *Huyge van Bordeus. Ein niederländisches Volksbuch* (1860), p. 33).

LIT: L. Debaene. *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (1977²), p. 334-335. [H. Struik]

rijmschema

Term op het gebied van het rijm voor een bepaalde volgorde en groepering van rijmvrager(s) en rijmgever(s) die betrokken zijn bij eindrijm. Men onderscheidt de volgende typen.

1. Gepaard rijm: aabbcc etc. Bijv.:

Van dichten comt mi cleine bate.
Die liede raden mi dat ict late
(*Beatrijs*, ed. Verhofstede, 1947, p. 67).

2. Gekruist rijm: ababcdcd etc. Bijv.:

Moeder, mij heugen de dagen maar nauw
toen ik 's avonds in slaap mij gebaarde
om te rusten in uw schoot, en ik soezend, toch flauw
voeld'uw adem die steeds mij bedaarde.
(W. Elsschot. *VW*, 1960, p. 726).

3. Omarmend rijm: abbaacddc etc. Bijv.:

Wanneer je ontwaakt, zie je den morgen bleeken,
De klokken luiden dat de dag begint.
De tuin geurt zoel van gras en vochtig grint,
Ruischend omhoog de hoge boomen steken.
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 53).

4. Gebroken rijm: abcb of abac. Bijv.:

En schiep uit zijn witten schoot
Dit onuitputt'lijk geluk
Tusschen licht en licht, en den dood
Als een tintelend oogenblik!
(M. Nijhoff. *VG*, 1995, p. 189).

5. Verspringend rijm: abc abc. Bijv.:

Gij zegt mij, liefste, om deugdzaam te zijn,
en dat ik anders nooit uw groote oogen,
van heel dichtbij, hoe schoon zij zijn, zal zien.
En dat is 't ook, wat, indien iets, wel mijn,
kracht om u waard te worden, zal verhoogen,
mij, die u needrig, ver van u af, dien.
(H. Gorter. *Verzamelde lyriek tot 1905*, 1977, p. 331).

6. Slagrijm: aaaa. Bijv:

Champagne, in 't overvloeiend glas,
Gegoten of het spoeling was,
Komt in uw woning niet te pas,
Noch bruijomstreeleend hypocras [...].
(De Schoolmeester. *Gedichten*, ed. Van Deel & Mathijssen (1975), p. 171).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Hobsbaum;
Laan; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert.
[G.J. Vis]

rijmspreuk

Op rijm gestelde spreuk (adagium) of spreekwoord (adagium). Al gedurende de
Middeleeuwen werden er rijmspreuken verzameld, bijv. in het handschrift-Van
Hulthem (ca. 1410):

Niemen zijn vriende en weet
Else zijn dinc ten besten steet:
Maer de vriende worden becant
Alst hem ten quaetsten gheet in hant.
(*Middelnederlandsche rijmspreuken*, ed. Suringar, 1886, p. 30).

Veel rijmspreuken zijn bewerkingen van de *Disticha Catonis* en de *Facetus* maar ook spreuken uit de bijbel, bijv. uit *Spreuken*, kwamen in verzamelingen met rijmspreuken terecht en werden dan zonder onderscheid aan de spreekwoordelijk wijze Salomo toegeschreven.

LIT: Best; Metzler; Wilpert; L. Indesteege. *Middel nederlandse gedichten, liederen, rijmspreuken en exempelen* (1951), p. 85-101; W.L. Braekman. 'Middel nederlandse didactische gedichten en rijmspreuken', in: *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1969), p. 79-111; J. Reynaert. 'Alderhande proverbien vanden wisen Salomone', in: H. van Dijk, W.P. Gerritsen, O.S.H. Lie e.a. (red.). *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem* (1992), p. 153-163; W. van Anrooy en Th. Mertens. "'Een cort jolijt". Middel nederlandse spreukstrofen met het rijmschema aabccb', in: F. Willaert e.a. (red.). *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen* (1992), p. 219-233; H. Brinkman. "'Alder wysheit fundament." Profane ethiek in enige verzamelingen Middel nederlandse rijmspreuken', in: J. Reynaert e.a. (red.). *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middel nederlandse letterkunde* (1994), p. 230-245. [H. Struik]

rijmverdoezeling

Term op het gebied van de klank, door Vestdijk als 'het interessantste onderwerp' uit de theorie van het rijm genoemd. Doordat de dichter het herhaald optreden van eindrijm als hinderlijk gaat ervaren (te nadrukkelijk, eentonig, schools, dreunerig), zoekt hij wegen om dit nadeel op te heffen. Tot dit doel zijn twee methoden in zwang. De eerste is die van toepassing van het enjambement, de tweede die van de accentverschuiving. Wat betreft het enjambement, kan men opmerken dat dit de aandacht van het eindrijm afleidt.

Als voorbeeld dienen de volgende regels van M. Nijhoff:

Mijn meester wil de wereld vrolijk maken,
- 'Satans Apostel' noemt mij 't aanplakbord -
En 't volk, een optocht gekke pelgrims, *wordt*
Hierheen gestuurd, en ik moet het vermaken.
(VG, dl. 1, 1982², p. 31).

De accentverschuiving geschiedt zo, dat de rijmgever de klemtoon van de rijmvragers niet herhaalt, zoals blijkt uit vergelijking van de vijfde regel met de tweede uit onderstaand fragment:

Zie naar mijn armen! Zie de wereld zijn
Doellooze vaart door donkre ruimten w *enden*.
- Een danser ziet de dingen van ver-af -

Latwerk is om mij heen en porcelein,
De nacht is boven mij een geel gat *en de*
Vloer is het steenen deksel van een graf.
(Id., p. 32).

LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Lodewick; Morier; J.J. Gielen. *Taalkunst* 4 (1968), p. 91; S. Vestdijk. *De glanzende kiemcel* (1991⁷), p. 90 e.v.). [G.J. Vis]

rijmvrager

Term op het gebied van het rijm voor het eerste van een tweetal syllaben, syllabegroepen of woorden, dat bij een situatie is betrokken waarin eindrijm optreedt, en waarvan de rijmgever de echo is. Bijv.:

Die kerel met zijn kegelst *eek*
Ziet als een levend lijk zo bl *eek*
(M. Nijhoff. *VG*, dl. 1, 1982², p. 65.)

LIT: Morier. [G.J. Vis]

rijmvrijheden

Term op het gebied van het rijm voor die verschijnselen die afwijken van wat men op een gegeven moment als norm en conventie beschouwt. Zo zou men een rijmschema zoals gehanteerd door Gezelle in zijn gedicht 'Ego flos' (abcdebfd) als rijmvrijheid kunnen beschouwen omdat het afwijkt van de destijds gangbare schema's (G. Gezelle. *Volledige werken*, dl. 11, 1936, p. 143). Hetzelfde kan gelden voor een geval waar bijv. een volrijm en een halfrijm op elkaar rijmen, of waar accentverschuiving leidt tot rijmverdoezeling. Zo beschouwd hoeft een rijmvrijheid geen onderdeel te zijn van een dichterlijke vrijheid.

LIT: Shipley. [G.J. Vis]

rijmwoordenboek

Verzameling van woorden, ten dienste van rijm gekozen op hun eindklank, voor aankomende dichters of dilettanten. Zo schreef W. Kroon een *Verzameling van Rijmklanken* (1754), daarmee uiteraard doelend op 'rijmwoorden'. Dit werk vormde de basis voor P.G. Witsen Geysbeeks bekende *Nederduitsch rijmwoorden-boek, waarin de bruikbare rijmwoorden uit de beste Noord- en Zuid-Nederlandsche dichters bijeenverzameld en, naar vokaalorde, onder derzelve natuurlijke klanken gerangschikt zijn, tot gemak bij de praktische beoefening der dichtkunst* (1829), diverse malen (1849²; 1865³) herdrukt. Binnen elk cluster werkt Geysbeek alfabetisch. Hoofdgroepen zijn staande rijmwoorden en slepende rijmwoorden. Andere rijmwoordenboeken zijn die van L. Delgeur (1846), H. Frijlink (1884), J. van Droogenbroeck alias Jan Ferguut (1884), en E.H. Weyl (1935). Het werk van laatstgenoemde werd weer opgenomen in dat van B. Bakema: *Het grote rijmwoordenboek; met talrijke wenken, praktische aanwijzingen en sleutel- en rijmwoorden, systematisch gerangschikt qua klank, klemtoon en aantal lettergrepen* (1959). Vermelding verdient verder het *Prisma rijmwoordenboek* (1980⁶) van A.M.C. Ballot-Schim van der Loeff.

Ook retrograde (kreeftgedicht) woordenboeken kunnen als rijmwoordenboek fungeren.

LIT: Brongers; Gorp; Laan; Metzler; Wilpert; J. Boets. *Moderne theorieën in verband met klankexpressie* (1965), p. 250. [G.J. Vis]

S

saffische ode zie sapfische ode

saffische strofe zie sapfische strofe

saga

Oorspronkelijk Oudijlands prozaverhaal, meestal anoniem, en te beschouwen als historie én fictie. De saga ontstond op instigatie van de kerk, die het volk van ijdele vermaken als dansen en sterke verhalen vertellen wilde afhouden, en in plaats daarvan meer verantwoord materiaal aanbood. De oudste saga's gaan over de kolonisatie van IJsland (*Landnámabok*), de lotgevallen van de oudste bewoners en hun onderlinge familierelaties. Maar al snel breidde het genre zich uit tot de biografieën van vorsten (*Heimskringla*), reisverhalen (*Vinland saga*), fictie en vermaak. De bloeitijd van de saga ligt tussen 1230 en 1280. Hoogtepunten uit die tijd zijn de *Egils saga*, *Laxdaela saga* en *Njals saga*, in welke teksten de bloedwraak een belangrijk thema is. Wat dichter bij het Middelnederlands liggen de Oudnoorse saga's, vertalingen van epische stof, zoals *Alexanders saga* en *Karelmagnus saga*.

Tegenwoordig wordt saga gebruikt om daarmee de familieroman die zich uitstrekt over meer generaties te kenschetsen, zoals bijv. John Galsworthy's *Forsythe Saga*.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; J. de Vries. 'Oudgermaanse letterkunde', in: *Algemene literatuurgeschiedenis*, dl. 2 (z.j.), p. 3-42; H. Borelius. *Die nordische Literatur* (1961); P. Vermeyden (vert.). *De Saga van Erik de Rode en andere IJslandse saga's over reizen naar Groenland en Vinland* (1980); J. Tucker (red.). *Sagas of the Icelanders: a book of essays* (1989). [H. Struik]

sage

Overgeleverd (volks)verhaal, gebaseerd op een historische gebeurtenis. In tegenstelling tot de mythe heeft de sage geen religieuze achtergrond.

Veel sagen zijn gegroepeerd rond koningen en helden als Alexander de Grote, Karel de Grote en Barbarossa, of houden zich bezig met afwijkende typen als Blauwbaard en Faust. Aan de helden worden meestal bovenmenselijke eigenschappen toegedicht. Bekend zijn de Nibelungensagen en de verhalen rond de Zwaanridder.

Sagen zijn zowel voor het godsdiensthistorisch als voor het psychoanalytisch onderzoek interessant materiaal: vergelijkende studie kan steeds terugkerende motieven aan het licht brengen. Psychoanalytici menen in de sagen verholde wensvervullingen van menselijke driften te zien.

Een uitvoerige inventarisatie van de Nederlandse sagen, legenden, sprookjes, mythen enz. is gemaakt door J.W.R. Sinninghe; deze is ondergebracht bij het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in 's-Hertogenbosch. De kennelijke neerslag van deze inventarisatie wordt door volkskundigen overigens als achterhaald beschouwd.

LIT: Bantel; Best; Brongers; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; K. Wehrhan. *Die Sage* (1908); J.W.R. Sinninghe. *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten* (1943); L. Schmidt. *Die Volkserzählung* (1963); W. Peuckert (red.). *Sagen und ihre Deutung* (1965); L. Röhrich. *Sagen* (1966); A. Jolles. *Einfache Formen* (1968⁴); T. Dekker, J. van der Kooi en Th. Meder (red.). *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan. Lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties* (1997). [H. Struik]

salon

Verschijningsvorm van het sociaal-literaire leven in Frankrijk in de 17e en 18e eeuw. Vanuit een behoefte aan verzet van de 'stad' tegen het 'hof' hebben de initiatiefneemsters - het waren bijna altijd gastvrouwen en zelden gastheren - de Italiaanse hofvoorbeelden voor ogen gehad. Kenmerkend voor de literaire salon is de regelmatige bijeenkomst, vaak op een vaste dag in de week, met conversatie over literatuur, kunst en filosofie. Er heerst gelijkheid der seksen. Ook is er in principe gelijkheid van standen, al leidt dit niet tot democratie. Vriendschap onder de deelnemers is voorwaarde. De gastvrouw staat boven de deelnemers en is dikwijls het voorwerp van hun lofprijzingen. Een belangrijke attractie is de beoefening van kunst en spel - woordspel, kaartspel, muziek, amateurtoneel, improvisatie, voorlezen uit eigen werk - waarbij men in de loop van de 18e eeuw wetenschappelijke, filosofische en godsdienstige onderwerpen steeds minder uit de weg gaat.

Bekende salons in Frankrijk zijn die van Mme de Scudéry, Mme de Sévigné en Mme de Staël. In Nederland zou de Muiderkring genoemd kunnen worden als voorbeeld van een salon. Aangezien op dergelijke bijeenkomsten in de 18e eeuw in Nederland het vrouwelijk element ontbrak, kan men hooguit spreken van salonachtige clubs in die periode, met name in enkele regentenhuishoudens, zoals dat van het Heemsteedse buiten van Cornelis van Lennep.

Naast de rederijerskamers zijn de salons van invloed geweest op het ontstaan van de dichtgenootschappen en andere sociaal-culturele gezelschappen in de 18e en 19e eeuw.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Metzler; MEW; Wilpert; M. Magendie. *La politesse mondaine et les théories de l'honnêteté, en France, au XVIIe siècle, de 1600 à 1660* (2 dln., 1925); H. Zwager. *Waarover spraken zij* (1968); W. van den Berg. 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultuur', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde* (1984), p. 151-170. [G.J. Vis]

samengestelde structuur

Aanduiding voor een vertelstructuur van een tekst die gericht blijkt te zijn op meer dan één thema, of verschillende 'verhaaldraden' (Drop) blijkt te bezitten die met elkaar verstrengeld worden. Ook bij verschil in belang van deze verhaaldraden ('hoofd-' en 'nevendraden') blijft men van een samengestelde structuur spreken, maar lang niet altijd valt goed uit te maken of men met een enkelvoudige of een samengestelde structuur van doen heeft. Een duidelijk voorbeeld van een roman met een samengestelde structuur is Multatuli's *Max Havelaar* (1860).

LIT: Bergh; Drop. [G.J. van Bork]

samenspraak zie dialoog

samenvattende presentatie zie tijdverdichting

sapfische ode of saffische ode

Aanduiding voor een ode van het type zoals oorspronkelijk geschreven door de Griekse dichteres Sappho (7e-6e eeuw v.Chr.). Deze ode is opgebouwd uit vierregelige strofen. Men onderscheidt twee hoofdvormen, de zogenaamde eerste sapfische strofe en de tweede sapfische strofe. Reeds in de Oudheid volgde menig dichter dit model, o.a. Horatius (Horatiaanse ode). Nederlandse vertalingen zijn van Jan van der Noot, D.J. van Lennep, M. Siegenbeek en W. Bilderdijken van later tijd o.a. van J.D. Meerwaldt (in het tijdschrift *Centaur* 1, 1946, aug.-sept.) en W.E.J. Kuiper (in het tijdschrift *Hermeneus* 22, 1950-1951, p. 123-137). Dichterlijke bewerkingen van sapfische oden zijn o.a. geschreven door Kloos, Boutens en Bloem.

LIT: Boven/Dorleijn; Cuddon; MEW; Preminger; Shipley; S. Kolsteren. 'Sappho in de negentiende eeuw', in: *Hermeneus* 53 (1981), p. 249-269; M. Giebel. *Sappho* (1993), p. 78-81, 155-165; M. Peereboom (red.). *Fragment 31. Vertalingen van fragment 31 van Sappho* (1995). [G.J. Vis]

sapfische strofe of saffische strofe

Vierregelige strofe in een vorm zoals die oorspronkelijk voorkwam in de sapfische ode uit de Griekse Oudheid. De strofe kende twee typen. Het meest voorkomende is dat van de z.g. eerste sapfische strofe. De verzen 1 tot en met 3 volgen het patroon van de elfsyllabige sapphicus minor (-v/--/--//vv/-v/-v). De vierde regel is een adonius versus in de vorm van dactylus plus trochee (-vv/-v). De tweede sapfische strofe

heeft een ingewikkelder patroon, globaal gekenmerkt door een eerste en derde regel van zeven syllaben, en een vierde regel van vijftien syllaben.

Enkele Nederlandse dichters hebben zich op de sapphische strofe geïnspireerd. Zo eindigt Kloos zijn gedicht 'Sappho' met een vierregelige strofe, waarvan de eerste en de derde regel een verlengde sapphicus minor te zien geven, terwijl vs. 2 en vs. 4 een variatie vormen op de korte regels uit de tweede sapphische strofe:

Mij ook is het licht in de lome ziel gevallen,
Waar 'k in omhelzing zoet
Zag den eersten straal, hoe hij schuivend door de hallen
Zuilvoet bevloede na voet.
(W. Kloos. *Verzen*, 1932⁴, p. 192).

Boutens hield zich wat strenger aan de regels, zoals blijkt uit de eerste strofe van zijn 'Gebed aan Afrodita' (*Oden en fragmenten van Sappho*), waarin hij nauwkeurig het schema volgt van de eerste sapphische strofe:

Flonkertoonge onsterfelijke Afrodita,
Listenvlechtster, dochter van Zeus, u smee ik:
Laat mijn hart, ontzagbre, door angst en pijnen
Niet overweldigen!
(P.C. Boutens. *VW*, dl. 3, 1951, p. 323).

Ook Nijhoff doet dit in zijn 'Morgengebed', met de ondertitel 'Sapphische strophen', waarvan de eerste strofe luidt:

Zon, die met uw stralenden wagen opwaarts
Rijdt de steile daag'lijksche baan, uw rondas
Blinkt van blindend licht, in de handen houdt ge
Purperen teugels;
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 394).

J.C. Bloem paste het procédé toe in het gedicht 'Na de bevrijding' uit de bundel *Sintels* (1945).

In het buitenland is de sapphische strofe o.a. gebruikt door Klopstock, Hölderlin en Ezra Pound.

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

sarcasme

Vorm van bijtende spot, veelal met de bedoeling om te kwetsen, soms indirect, als verhevigde ironie, soms direct. Het verschijnsel kan in allerlei genres optreden: satire, scheldsonnet, of bepaalde vormen van kritiek zoals parodie en pastiche.

Multatuli, door Huet de 'virtuoos van het sarcasme' genoemd, zegt over dit verschijnsel in Idee 324: 'De hevigste uitdrukking van smart is sarcasme'.

Een voorbeeld van indirect, relativerend sarcasme vindt men in Elsschots gedicht 'Moeder', waarin de verlepte titelheldin als volgt wordt toegesproken:

Er is niets aan te doen, zoals gij ziet.
Drink dus een borrel bij een passend lied,
daar schele Piet reeds met uw teenen trekt.
(*VW*, 1960, p. 732).

Ter vergelijking van dezelfde dichter een voorbeeld van direct sarcasme, uit 'Het huwelijk':

Hij vloekte en ging te keer en trok zich bij den baard
en mat haar met den blik, maar kon niet meer begeeren,
hij zag de grootsche zonde in duivelsplicht verkeeren
en hoe zij tot hem opkeek als een stervend paard. [...]

Hij dacht: ik sla haar dood en steek het huis in brand.
Ik moet de schimmel van mijn stramme voeten wasschen
en rennen door het vuur en door het water plassen
tot bij een ander lief in eenig ander land.
(*VW*, 1960, p. 739).

Andere bekende sarcasten zijn Van Deyssel, Ter Braak, W.F. Hermans en G. Komrij.
LIT: Abrams; Best; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Laan; Lodewick; MEW;
Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

satanisme

Cultivering van opzettelijke goddeloosheid (in het Engels 'diabolism' genaamd). Als motief of thema manifesteert het zich sinds de romantiek als het vaak met bewondering of verering presenteren van het moreel en/of fysiek slechte, het kwaad (sadisme, gothic novel). Soms treedt dat op in de gedaante van de duivel, zoals Mephistopheles uit Goethes *Faust*. In sommige werken van Poe en bij Baudelaire (*Les fleurs du mal*) ziet men de accentuering van het kwade als algemeen verschijnsel, vooral in zijn contrast met de burgerlijke moraal: 'de haat tegen het middelmatige' (J.K. Huysmans). Het satanische als onderdeel van het (vrouwelijk) schone vindt men bij de beeldend kunstenaar G. Moreau, die veel invloed had op letterkundigen. Het diabolische is een geliefd thema bij menig vertegenwoordiger van symbolisme en decadentie.

In de Nederlandse letterkunde kan men wijzen op Slauerhoff als iemand in wiens werk het kwaad (in de vorm van vergankelijkheid, zinloosheid van het bestaan en vernietiging) een belangrijke rol speelt. Voor naoorlogse literatuur kan men G. Reve noemen; zijn creatie van Satan als tweelingbroer van Christus plaatst hem in de 'zwarte' romantiek en de decadentie.

LIT: LdMA; Metzler; Preminger; Shipley; M. Praz. *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek* (1990). [G.J. Vis]

satire of hekeldicht

Aanduiding voor een type literatuur dat gewoonlijk naar zijn vorm, inhoud of intentie wordt gedefinieerd als een teksttype waarin de auteur door humor, komische werking of door overdrijving van bepaalde karakteristieke trekken (vgl. parodie en pastiche) een bepaalde zaak, toestand of menselijke fouten en tekortkomingen belachelijk maakt. Een belangrijke formele eigenschap van satire is ironie, meestal van een militante soort. Satire doet een sterk beroep op de lezer of toehoorder om het groteske, parodistische of ironische te onderkennen, vooral omdat de auteur werkt met subtiele dubbelzinnigheden of bekend veronderstelde omstandigheden of teksten die een soort 'sous entendu' inhouden. Satire verschilt van het komische

doordat het laatste uitsluitend de lachlust nastreeft, terwijl satire tevens een moralistische, een op verbetering van de menselijke zwakheden of fouten of een op verandering van normen gerichte doelstelling heeft. Scherp zijn deze grenzen echter niet te trekken, temeer daar de term een ontwikkeling blijkt te hebben doorgemaakt die hem ruimer doet zijn dan die van genreaanduiding alleen. Satire kan zich verbinden met alle formele genres: roman, schets, gedicht, drama, cabaretttekst e.d. Men heeft daarom wel geprobeerd haar als grondhouding of zijnstoestand te definiëren, maar tegenwoordig prevaleert een beschrijving naar inhoud, intentie en vorm.

In de klassieke literatuur fungeerde satire nog ten volle als genrebegrip. Archilocus, Aristophanes, Lucilius, Juvenalis, Horatius e.a. schreven satiren en definieerden satire ook als genre. Men maakte zelfs onderscheid in Juveniaalse en Horatiaanse satiren. Steeds meer echter ontstaat vermenging van genres. In de Middeleeuwen blijkt die vermenging bijvoorbeeld uit een tekst als *Van den vos Reinaerde* (13e eeuw), een dierenepos met trekken van de satire. Ook een standensatire als de *Blauwe Schuit* (15e eeuw) is daar een voorbeeld van.

Satire en hekeldicht liggen dicht bij elkaar vanwege de intentie, namelijk het belachelijk maken van als onwenselijk beschouwde omstandigheden, ontwikkelingen, normen e.d. Veelal is het hekeldicht minder verhuld spottend dan de satire, waarin de schijn van ernst langer wordt opgehouden. Men vergelijkte daartoe de hekeldichten van Vondel (*Rommelpot van 't Hanekot*, 1627 of *Roskam*, 1630) met Marnix van St. Aldegondes *De Byenkorf der H. Roomsche Kercke* (1569). Een voorbeeld van een satirische versvertelling uit de 18e eeuw is *De menuet en de domineespraak* (1772) van Betje Wolff. In de 18e eeuw was de satire zeer geliefd, zoals blijkt uit de talloze satirische tijdschriften (vgl. P.J. Buijnsters en C.M. Geerars, 'Bibliografie van de 18e-eeuwse satirische tijdschriften', in *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw*, nr. 1-10, 1975, p. 126-139). Maar ook in de 19e eeuw ontbreken satirische elementen niet in de prozaschetsen van Beets en Kneppelhout, in de poëzie van De Schoolmeester en in een tijdschrift als *Braga* (1842-1844).

Waar satire een bestaande literaire tekst tot uitgangspunt neemt om die belachelijk te maken, ontstaat parodie. Ook pastiche of burleske literatuur, vgl. Cornelis Paradijs' *Grassprietjes* (1885), kunnen satirische trekken hebben.

Het ziet ernaar uit dat het begrip satire een steeds ruimere betekenis heeft gekregen en andere teksttypen als parodie, burleske, pastiche, humoristische schets, cabaretttekst e.d. in zich heeft verenigd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit satirisch genoemde tv-programma's als *Zo is het toevallig ook nog 'ns een keer* en *Hadimassa* waarin allerlei tekstsoorten naast elkaar als satirisch voorkomen.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; LdMA; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; G. Highet. *The anatomy of satire* (1962); C.A. van Rooy. *Studies in classical satire and related literary theory* (1965); H.A. Gomperts. 'Onder mijn mantel dood ik de koning', in: *Tirade* 13 (1969) 143, p. 14-24; A. Pollard. *Satire* (1970); W. Drop e.a. *Boos-aardig. Satiren in de Nederlandse literatuur* (1970²); C.M. Geerars. 'De theorie van de satire', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e Eeuw* (1972), 15-16, p. 1-41; L. Hutcheon. *A theory of parody* (1985), p. 43-63; K.D. Beekman. 'De literaire parodie bij benadering', in: A. Mertens en K.D. Beekman (red.). *Intertekstualiteit in theorie en praktijk* (1990), p. 79-97. [G.J. van Bork]

saudade

Portugees voor het bitterzoete liefdesgevoel dat ontstaat door verwijdering van de (of het) geliefde in ruimte of tijd en waarvan weemoedige, maar zoete en fijngevoelige overdenkingen het gevolg zijn. Het woord is eigenlijk onvertaalbaar, maar is kenmerkend voor een genre poëzie dat - vaak in navolging van de Portugese dichter Camões - in de literatuur sterk opgeld heeft gedaan. In de Nederlandse poëzie werd het genre beoefend door J.J. Slauerhoff, die een afdeling van zijn bundel *Soleares* (1932) de titel 'Saudades' gaf en zelfs de hele bundel aanvankelijk zo genoemd wilde zien.

LIT: MEW; Wilpert; J. van Besselaar. 'Saudade e jeito', in: *Lustrumboek van Centro Cultural* (1970). [G.J. van Bork]

saut du même au même of Augensprung

Term uit de tekstkritiek voor een continueringsfout die eruit bestaat dat de kopiist, na het afschrijven-1 van een aantal zinnen, bij het hervatten van het lezen van zijn voorbeeldtekst op een andere plaats in de legger terugkeert, omdat deze ogenschijnlijk dezelfde is. Twee dezelfde woorden dicht bij elkaar in de voorbeeldtekst kunnen dan een verspringing veroorzaken, waardoor een deel van de tekst verloren gaat of juist verdubbeld wordt. Wanneer de kopiist per ongeluk in de verkeerde kolom zoekt, kunnen zo flinke stukken tekst wegvallen. Als de kopiist zijn fout niet opmerkt, is de ontbrekende passage voorgoed verloren; een volgende kopiist heeft immers een tweede, complete tekst nodig om de oorspronkelijke lezing te kunnen herstellen. In geval van een verdubbeld tekstgedeelte is herstel van de oorspronkelijke lezing natuurlijk een stuk eenvoudiger.

LIT: A. Dain. *Les manuscrits* (1975³), p. 48-49; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot de reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 152. [H. Struik]

scanderen

Term uit de prosodie voor dat onderdeel van de klankanalyse (klank) dat erop gericht is op grond van woord- en zinsaccent het verloop van heffingen en dalingen vast te stellen en aldus het ritme te beschrijven. In de praktijk komt het erop neer dat men probeert de prominentieverhoudingen (klemtonen) binnen de versregel(s) te vertalen in metrische (metrum) termen (versvoeten).

Een voorbeeld:

Als Pan het eerste vyer sach opter aerden spelen,
Hy was terstont verliefte, en gingh een kusjen stelen.
(J. Cats. *Sinne- en minnebeelden*, ed. Bosch, 1960, p. 27).

Gescandeerd wordt dat, op grond van woordaccent:

Als Pan het eerste vyer sach opter aerden spelen,
Hy was terstont verliefte, en gingh een kusjen stelen.

Gecombineerd met het zinsaccent levert dat de volgende scansie op:

Als Pan het eertse vyer sach opter aerden spelen,
Hy was terstont verliefte, en gingh een kusjen stelen.

De regels bestaan elk uit zes jamben.

Of men kieze het volgende fragment:

Danseresje, danseresje,
Zoveel honderd in de maand
(P. van Ostaijen. *VW, Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 11).

Gescandeerd wordt dat, op grond van woordaccent:

Danseresje, danseresje,
Zoveel honderd in de maand

en op grond van woord- en zinsaccent tezamen:

Danseresje, danseresje.
Zoveel honderd in de maand.

Men kan concluderen tot een viertrocheïsch (trochee) thema per vers, opgebouwd uit twee tweetrocheïsche membra (geledingen) per regel. De term trocheïsch verdient de voorkeur boven 'in trocheeën geschreven', omdat dit laatste suggereert dat Van Ostaijenzoals Cats versvoeten hanteert, hetgeen in strijd is met zijn auteurspoëtica (poetica-3).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Marouzeau; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

scatologie

Strontfolklore of de neiging om de menselijke uitwerpselen tot komisch onderwerp te maken. Voorbeelden uit de laatmiddeleeuwse literatuur zijn (*Het volksboek van Ulenspiegel* (ed. Debaene en Heyns, 1948), het quasi-vertoon 'Dit es van den scijstool', dat handelt over het vegen van het achterste, en het refrein in het sot 'Nu segt wie heeft den prijs gewonnen' (*De refreinenbundel van Jan van Doesborch*, ed. Kruyskamp, 1940, dl. 2, p. 247-249), dat een wedstrijd winden laten beschrijft die door drie begijnen wordt gehouden. Een fraai voorbeeld van een scatologische ballade (ballade-2) over een winden latende non is Anna Bijns' 't Is beter geveesten dan kwalijk gevaren' (*'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, ed. Pleij, 1987, p. 30-32).

In de 17e en 18e eeuw vinden we nog volop scatologische elementen in de kluchten, zoals Jan Vos' *De klucht van Oene* (*Toneelwerken*, ed. Buitendijk, 1975), en in de poëzie van 'drekpoëten' als Mattheus Gansneb Tengnagel (*Alle werken*, ed. Oversteegen, 1969) en Willem Godschalk van Focquenbroch (*Bloemlezing uit de gedichten en brieven*, ed. Kuik, z.j.).

Hedendaagse scatologie vindt men in het werk van Gerrit Komrij, Wim T. Schippers en G.K. van het Reve.

LIT: Baldick; Cuddon; Scott; H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 56-62. [W. Kuiper]

scenario

Tekst met een uitgewerkt schema voor de handeling van een film, toneelstuk, opera of ballet. Voor film wordt meestal op basis van een scenario een draaiboek samengesteld. Soms ontleent men het scenario aan een bestaand literair werk, zoals bijv. voor de films *Max Havelaar* en *Als twee druppels water* (naar W.F. Hermans' *De donkere kamer van Damocles*) gebeurde. Sommige auteurs schrijven onmiddellijk voor film een scenario. Hugo Claus schreef bijv. het scenario voor de film *Het mes* (1960). Ook de auteur-cineast A. Koolhaas schreef verschillende filmscenario's. In Amerika worden bekende auteurs vaak door filmmaatschappijen aangetrokken als vaste scenarioschrijver (W. Faulkner, F. Scott Fitzgerald e.a.).

LIT: Baldick; BDI; Cuddon; Gorp; MEW; Scott; D.V. Swain. *Film-scriptwriting* (1976); S. Field. *Screenplay* (1979). [G.J. van Bork]

scène, taf(e)reel of toneel-2

Kleinste situationele eenheid binnen het drama die gemarkeerd wordt door de opkomst en het vertrek van de dramatis personae. De scène wordt dus bepaald door de gelijke groep spelers op het toneel die verantwoordelijk is voor een zekere eenheid binnen de handeling. Daarnaast kan decorwisseling bepalend zijn voor de grenzen van de scène, maar vaak gaat dat ook gepaard met een wisseling van de bezetting op het toneel.

De scène is in feite een onderdeel van het bedrijf, maar in het moderne drama kunnen bedrijven soms plaats maken voor een scenische opbouw van het stuk. Het vaststellen van wat een scène in een toneelstuk is, kan bemoeilijkt worden door het ontbreken van toneelaanwijzingen m.b.t. opkomst en vertrek van personages, of door de opkomst en 'afgang' van bijfiguren die slechts in geringe mate aan de handeling bijdragen. Dat maakt het vaststellen van de scènes in een stuk een kwestie van interpretatie en dus vaak subjectief. Sommige toneelschrijvers geven zelf precies aan wat zij tot een scène rekenen. Herman Heijermans bijv. spreekt in dit verband van 'toneel', waarbij hij telkens de dramatis personae precies vermeldt (*Toneelwerken*, 1961-65). Hugo Claus gebruikt in zijn stukken in plaats van 'scène' de term 'tafreel'.

LIT: Baldick; Bantel; Bergh; Gorp; Herman/Vervaeck; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; Steen Jansen. 'Esquisse d'une théorie de la forme dramatique', in: *Langages* 12(1968), p. 71-93; E.K. Grootes. *Dramatische structuur in tweevoud* (1973), p. 106-108. [G.J. van Bork]

scenische presentatie

Vertelwijze waarbij een verhaal wordt gepresenteerd als een opeenvolging van afzonderlijke gebeurtenissen die zich per scène op één plaats afspelen. De scenische presentatie is een discontinue vertelwijze die zich het best laat vergelijken met de opbouw van het filmverhaal. Het tijdsverloop per scène loopt parallel met de tijd die in werkelijkheid nodig zou zijn voor de gebeurtenis die zo'n scène omvat. Het drama vertoont dan ook vrijwel steeds een scenische opbouw. Een voorbeeld van een roman die overwegend scenisch verteld wordt is L.P. Boons *Vergeten straat* (1944).

LIT: Bergh; Boven/Dorleijn; Drop; Gorp; Lodewick. [G.J. van Bork]

schaakberd of schaakspel

Kunstige, door de rederijkers beoefende dichtvorm die overeenkomt met het 'échiquier' van de Frans-Bourgondische rhétoriciens. Hierbij werd in elk van de 64 velden van een schaakbordfiguur een versregel geplaatst. Door een aantal systematische leesbewegingen uit te voeren van de ene kant van het bord naar de tegenoverliggende zijde ervan (rechte horizontalen en verticalen, schuine elkaar kruisende bewegingen en de retrograden hiervan) vindt men een groot aantal balladen (ballade-2) met één bepaald rijmschema (*ababcdcd* of *ababbcbc*). Het eerste voorbeeld is dat van de vijftiende-eeuwse rederijker Anthonis de Roovere, het bekendste dat van Matthijs de Castelein (*Const van Rhetoriken*, verschenen in 1555). Beiden werkten in hun gedicht een vernuftig raadsel (raadselvers) in, waarbij onder meer het aantal lettergrepen van de verzen van belang is. De (o.a. door Garnt Stuiveling) voor die raadsels voorgestelde oplossingen die ervan uitgaan dat er gelezen zou moeten worden volgens de bewegingen van de stukken op een schaakbord, kunnen thans onjuist worden genoemd. Het schaakbord lijkt verwant met het Latijnse 'carmen figuratum' (eerst bekende schaakbordfiguur: Iacobus Nicolai de Dacia, *Liber de distinctione metrorum*, 1363). Veel overeenkomst vertoont ook de raadselcanon van de 16de-eeuwse uit Tholen afkomstige en in Napels werkende componist Ghiselin Danckerts.

LIT: G. Stuiveling, 'Schaken met De Castelein'. In: *Spiegel der Letteren* 7 (1963-4), p. 161-184. id., 'Met De Roovere is het moeizaam spelen'. In: id., *Vakwerk* (1967), p. 102-127. J.P. Westgeest, 'Casteleins code gekraakt'. In: *De Nieuwe Taalgids* 80 (1987), p. 111-124. H. Westgeest, 'Dichterlijk spel op het schaakbord. Over de schaakbordgedichten uit de 15de tot en met de 17de eeuw'. In: *Bzzletin* 233 (1996), p. 10-19. J.P. Westgeest, 'Zeven verborgen Marialoven van Anthonis de Roovere'. In: *Jaarboek De Fonteyne* (1996), p. 11-28. H. Westgeest, 'Ghiselin Danckerts' *Ave maris stella: The Riddle Canon Solved*'. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 36 (1986), p. 66-79. D. Geirnaert, 'Tellende rederijkers? Aanvulling bij de oplossing van Anthonis de Rooveres schaakbordgedicht.' In: *Biekorf* 106 (2006), p.226-233. [Hans Westgeest]

schaakspel zie schaakberd

scharminkelliedje

Een straatlied, meestal gemaakt op een bekende wijs, speciaal vervaardigd ter gelegenheid van het scharminkelen, een soort volksgericht van jongeren begeleid door ketelmuziek, ook charivari genoemd. Charivari, meestal georganiseerd naar aanleiding van overspel of ongewenste zwangerschap, kan men aantreffen vanaf de Middeleeuwen tot heden in besloten plattelandsgemeenschappen. De liedjes werden soms als vliegende bladen (pamflet-1) verkocht.

LIT: P.J. Meertens. 'Die Katzenmusik in den Niederlanden', in: *Die Nachbarn* 3 (1962), p. 126-139; H. Rey-Flaud. *Le charivari. Les rituels fondamentaux de la sexualité* (1985); Marc Jacobs. 'Charivari in Vlaanderen (18de - 20ste eeuw)', in: *Spiegel Historiael* 21 (1986), p. 292-298. [P.J. Verkruijsse]

scheldsonnet

Term voor een sonnet waarin een of meer personen, al dan niet met name genoemd, worden uitgescholden. Een bekend schrijver van dit genre was W. Kloos in de periode van de achteruitgang (1893-1894) van *De Nieuwe Gids*. Men denke bijv. aan het sonnet 'Ik zal u allen rechten, huich'lend vee' (*De Nieuwe Gids*, 1894, dl. 1, p. 294).

LIT: Laan; MEW. [G.J. Vis]

schelmenroman zie picareske roman

schets

Term ontleend aan de beeldende kunst voor een prozatekst met een voorlopige opzet (een soort vooroefening), waarbij de uitwerking in details in het vage is gelaten of waarin alleen hoofdzaken worden gegeven. De schets is doorgaans van beperkte omvang en onderscheidt zich van het verhaal-1 doordat er nauwelijks sprake is van enige handeling of van een afgerond geheel. Bij de schets ligt de nadruk op de beschrijving.

Het genre was bijzonder geliefd bij het naturalisme en impressionisme. Typerend voor het naturalisme is dat veel schetsen 'studies' genoemd worden (vgl. Netschers *Studies naar het naakt model*, 1886). Andere voorbeelden van schetsen zijn C.E. van Koetsvelds *Schetsen uit de pastorij te Mastland* (1843) en Ary Prins' *Uit het leven* (1885).

LIT: BDI; Best; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

schimpschrift zie pamflet-2

schoncken-sonnetten

De zogenaamde schoncken-sonnetten vormen een literair spel tussen een aantal 17e-eeuwers. Het begon met een sonnet van P.C. Hooft aan Constantijn Huygens uit 1620 met de beginregel 'Men voedde Achilles op met merg uit leeuweschoncken'. Het antwoord van Huygens is een sonnet met dezelfde rijmwoorden aan het eind van de regels. Daarna volgden sonnetten op dezelfde wijze van Hooft, Maria Tesselschade, Anna Roemers, J. van Brosterhuisen, G.R. Doublet, Huygens, J. van Someren, J. van Michiels, nogmaals Van Someren, Johannes Beuken (1651) en van Anna Roemers aan drukker Moretus die haar gevraagd had om de

schoncken-sonnetten van Hooft en Huygens kopijklaar te maken. Veel later werd de cyclus afgesloten met een schoncken-sonnet door Nicolaas Beets, de editeur van het werk van Anna Roemers.

In 1619 hadden Anna Roemers en Constantijn Huygens al twee sonnetten met gelijke rijmwoorden uitgewisseld, de zogenaamde Helicon-sonnetten (ed. M.C.A. van der Heyden. *t' Hoge Huis te Muiden* (1972) P. 18-19). Hooft en Huygens wisselden nog twee dergelijke sonnetten in 1621, de zogenaamde Arion-sonnetten, en ook zijn er nog drie gedichten van Huygens en Sibylle van Griethuysen uit 1648 en van Catharina Questiers en Cornelia van der Veer uit 1662-1663 die gebouwd zijn op gelijke eindrijmen.

LIT: A.T.A. Heyting. *Het boek der sonnetten* (z.j.), p. 114-121; R. Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (red.). *Met en zonder lauwerkrans* (1997), p. 256-258, 320, 356-357. [P.J. Verkruijsse]

schooldrama

Benaming voor de (aanvankelijk: Neolatijnse) toneelstukken die door rectoren van Latijnse en schoolmeesters van Franse scholen werden geschreven, speciaal om door hun leerlingen opgevoerd te worden. Deze stukken moesten een belangrijke didactische component bevatten (exemplum), met name in de proloog en epiloog, waartoe vooral bijbelse geschiedenissen geschikt waren. De bijbelse of historische stof, die eigenlijk alleen in een tragedie gebruikt kon worden, werd bewerkt tot een tragikomedie waarin vaak ook zogenaamde minderemanstonelen werden verwerkt. Een auteur van Neolatijnse schooldrama's is de Haarlemse rector Cornelius Schonaeus; Peeter en Zacharias Heyns schreven Franse en Nederlandse stukken.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; Wilpert; M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

schooleditie

Een door een editeur bezorgde editie van één of meer teksten speciaal vervaardigd voor het gebruik in het onderwijs. Doorgaans betreft het een editie van een wat oudere tekst, waarvan men weet dat die een rol speelt in het literatuuronderwijs en waarbij een commentaar de leesbaarheid voor leerlingen kan bevorderen. Om die reden kan ook herspelling en normalisatie van de tekst wenselijk zijn. De ideale schooleditie is gebaseerd op het voorwerk van een historisch-kritische editie, maar dat is maar zelden het geval.

Voorbeelden van schooledities zijn de uitgaven van J.M. Acket van Hildebrands *Camera obscura* (1923) en Louis Paul Boons *Uitleenbibliotheek* (1966) in de Cahiers voor Letterkunde. Veel van deze edities verschenen in reeksen die lang niet altijd alleen op scholieren gericht zijn, maar ook op studerende en geïnteresseerde lezers. Bekende reeksen zijn in dit verband o.m. De Zwolse herdrukken, De Klassieke Galerij, de Klassieken uit de Nederlandse letterkunde, de Cahiers voor Letterkunde en de Griffioen-reeks. Een moderne reeks, speciaal voor het middelbaar onderwijs, is Tekst in Context.

LIT: BDI; Hiller; Mathijssen. [G.J. van Bork]

schoondruk

Druktechnische term voor de druk die op één zijde van een blanco vel wordt aangebracht. Later - nadat de inkt van de schoondruk gedroogd is - wordt op de verso-zijde de weerdruk aangebracht. Het vel is dan compleet met de binnen- en buitenvorm waarna het tot een katern gevouwen kan worden.

Gewoonlijk zal men voor de schoondruk de binnenvorm op de pers leggen, omdat die eerder klaar is dan de buitenvorm, maar strikt noodzakelijk is dat niet. Wanneer men een vel aantreft waarop de weerdruk ontbreekt of waar de weerdruk slecht register maakt met de schoondruk, zou men te maken kunnen hebben met een proefdruk.

LIT: W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 141; P.M. van Cleef Jzn. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 84 vlgg.; C. Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 49 vlgg. [P.J. Verkruisje]

schoonheid

Term uit de kunstbeleving en kunstbeschouwing (esthetica), waarmee globaal wordt aangeduid dat voorwerpen uit de materiële werkelijkheid zodanige eigenschappen hebben (vorm, kleur, verhoudingen, structuur) dat ze de zintuigen (vooral oog en oor) aangenaam aandoen. Men maakt vaak nadrukkelijk onderscheid tussen schoonheid in de natuur en die in de kunst. Binnen de kunst pleegt men een onderscheid te maken tussen de schone en de werktuiglijke (technische) aspecten van een object. Sinds I. Kant wordt het specifieke karakter van de schoonheidservaring omschreven als 'interesseloses Wohlgefallen'. De schoonheidsontroering wordt veelal een speciaal soort ontroering genoemd.

Mede onder invloed van de romantiek en de toenemende vrijheid in het scheppen en beschouwen van kunst is het 'aangenaam aandoen' (het delectare uit de traditionele retorica) niet meer het enige criterium voor schoonheid. Men ziet verschillende tendensen in de schoonheidsopvatting opkomen. Een ervan is de benadering en beoefening van de kunst omwille van zichzelf (tegenover het utile dulci), als esthetisch schone kunst, los van zaken als inhoud, menselijke ontroering e.a. In dit verband kan men wijzen op het l'art pour l'art, op de Beweging van Tachtig (Tachtigers) (schoonheid als nieuwe religie), en op de esoterische ambities van sommige symbolisten (symbolisme), waarin het estheticisme een grote rol speelde (decadentie). Verder kan men denken aan veel schrijvers uit het existentialisme, bij wie dikwijls de traditionele schoonheid als waarde op zichzelf op de achtergrond komt te staan ten gunste van de gedachte dat kunst primair een manier van handelen is in de vorm van engagement met de wereld die men wil ontsluiten (Sartre) of die men, zonder koele distantie en met waardering voor het irrationele, in al zijn positieve en negatieve aspecten wil ondergaan. Gedeeltelijk op deze lijn zitten Vijftigers als Lucebert, voor wie 'schoonheid haar gezicht verbrand' heeft.

LIT: Krywalski; Shipley; Wilpert; J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 66-72 en passim; P. Wakkers. *Met ogen van toen* (1982); M. van Nierop e.a. (red.). *Mooie dingen. Over de esthetica van het object* (1993). [G.J. Vis]

schotschrift zie pamflet-2

schrift

Het ontstaan en de ontwikkeling van het schrift gaat gelijk op met de toenemende specialisatie in de menselijke samenleving. Op verschillende plaatsen ter wereld zijn op verschillende tijdstippen verschillende soorten schrift ontstaan en gebruikt voor ruwweg twee doeleinden: voor administratie en voor religieuze formules en bezweringen. De oorsprong van het schrift ligt in de semasiografie (semasiogram), het vastleggen door middel van tekens van een betekenis. De meest eenvoudige vorm daarvan registreert niet wat, maar dát er onthouden moet worden, bijv. een knoop in de zakdoek. Mnemonisch schrift legt vast hoeveel er onthouden moet worden, bijv. via een kerfstok.

Een ingewikkelder vorm van schrift is de pictografie (pictogram): in een beeld wordt vastgelegd wat men wil mededelen en onthouden. Tot het pictografisch schrift worden o.a. de rotstekeningen (petroglief; petrogram) gerekend. Dit is overigens niet de enige relatie tussen schriftgeschiedenis en kunstgeschiedenis. Met de hiërogliefen (die een niet onbelangrijke rol gespeeld hebben bij het ontstaan van de emblematiek) en het spijkerschrift voltrekt zich de overgang van concreet pictografisch naar abstract ideografisch beeldschrift (ideogram). Het ideografische schrift verfijnde zich - echter niet in alle schriftsystemen! - van logografisch of woordschrift (logogram) tot syllabisch of lettergreepschrift (syllabogram) en consonantisch of medeklinkerschrift in het Fenicisch rond 1000 v.Chr. tot het door de Grieken omstreeks 900 v.Chr. uitgevonden fonografische of alfabetische schrift. Waarschijnlijk via de Etrusken bereikte het alfabetische schrift de Romeinen.

Omdat de Nederlanden gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling onder de invloedssfeer van het West-Romeinse rijk verkeerden, heeft het Latijnse alfabet het runenschrift verdrongen. Rond 800 werd in de middeleeuwse kloostergemeenschappen een schrifthervorming doorgevoerd die een uniform boekschrift tot gevolg had, de Karolingische minuskel, welke letter aan de basis staat van onze moderne drukletter, de romein, en aan het schrift dat momenteel op school wordt aangeleerd. Vanaf ca. 1200 ondergaat deze letter een verandering, die neerkomt op ontronding en breking. De humanisten hebben deze letter pejoratief gotisch schrift genoemd, en in hun ad fontes-streven, maar ook om zich te distantiëren van de duistere Middeleeuwen grepen zij terug op de littera antiqua (zoals zij de Karolingische minuskel abusievelijk noemden) om daarmee hun brieven te schrijven en hun (klassieke) tekstedities mee af te drukken. De gotische of Oudhollandse drukletter bleef voor teksten in de volkstaal, met name voor religieuze teksten, tot de Franse tijd in zwang.

Schrift is kunst of vliegwerk: wie duidelijk of mooi (kalligrafie) wil schrijven, schiet niet op; wie snel schrijft, is gauw onleesbaar. Voor boekdruk (drukunst) geldt iets overeenkomstigs: hoe groter de letter, hoe sneller men kan lezen, maar des te dikker het boek. Vandaar de voortdurende wisselwerking tussen sierschrift (kalligrafie) en gebruiksschrift (currens, cursief).

Men onderscheidt majuskelschrift (hoofdletters) en minuskelschrift (kleine letters). In de typografie spreekt men van kapitaal en onderkast. Minuskelschrift ontstaat als men met enige snelheid majuskels aan elkaar vast gaat schrijven zonder het schrijfinstrument op te tillen. Omdat men majuskels tussen twee lijnen kan schrijven, noemt men het tweelijnig schrift. Om dezelfde reden heet minuskelschrift vierlijnig; de stokken van de letters steken immers uit naar boven en naar beneden.

Gedurende de vroege Middeleeuwen was schrijven (en lezen) het monopolie van de geestelijkheid. Vooral de middeleeuwse kloosters waren schrijfcentra. Elk zichzelf

respecterend klooster had een scriptorium, een schrijfzaal, waar handschriften ten behoeve van de liturgie of de bijbelstudie werden afgeschreven. Met de renaissance van de 12e eeuw komt het schrift in lekenhanden door toedoen van mondaine clerici.

In de late Middeleeuwen is het persoonlijk handschrift ontstaan. Voor die tijd was het schrift betrekkelijk uniform. Men kende een boekletter, de littera textualis; een kanselarijschrift (cancelleresca) dat in de 15e eeuw doordrong in het boekschrift met als resultaat de littera cursiva en de littera hybrida; en een gebruiksschrift, de littera currens. Hoewel deze schriften op het oog aanzienlijk van elkaar verschillen, gaat onder het andere uiterlijk eenzelfde schrijfbeweging (ductus) schuil. Wanneer in de 15e eeuw het papier als schrijfstof populair wordt, ligt het schrijven binnen het bereik van velen. Voor die tijd werd er op perkament geschreven, wat een grote vakbekwaamheid vereiste, zodat het schrijven van boeken haast uitsluitend gebeurde door beroepskopiisten.

Vanaf de 17e eeuw is er georganiseerd en later ook uniform schrijfonderwijs. Het hedendaagse gebruik van viltstift en balpennen alsook schrijfmachine en tekstverwerker heeft de aandacht voor de leesbaarheid van het schrift nadelig beïnvloed. Ook het gebruik van de telefoon als communicatiemiddel in plaats van de brief heeft niet ten gunste van het handschrift gewerkt.

De wetenschap die zich met de ontwikkeling van het schrift, de schriftbenamingen, het schrijfmateriaal, de gebruikte afkortingen, de ontcijfering enz. bezighoudt, is de paleografie. De wetenschap die het handgeschreven boek als materieel object bestudeert, is de codicologie. Onder grafistiek verstaat men een overkoepelende wetenschap die zich richt op de taalcodering door middel van schrift. Grafologie tenslotte is een subdiscipline van de toegepaste psychologie die karaktereigenschappen uit handschrift tracht te destilleren en interpreteren.

Volgens een recente theorie van Gerrit Noordzij berust de essentie van het schrift op de verhouding tussen de door de zwarte streken omsloten witte vlakken in het woordbeeld, niet uitsluitend op het zwart van de letter. Het verschil tussen het dik en dun van de streken van een schrift is het contrast. Er zijn drie contrastsoorten te onderscheiden: translatie, rotatie en expansie, die overheersen in respectievelijk de periode van Oudheid en Middeleeuwen (inclusief renaissance), van het maniërisme, en van de romantiek (waarbij inbegrepen barok en classicisme).

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; Marouzeau; Metzler; MEW; M. Cohen. *La grande invention de l'écriture et son évolution* (3 dln., 1958); I.J. Gelb. *A study of writing* (1963³); 'Schrift en communicatie', spec. nr. van *Spiegel Historiae* 7 (1972), nr. 3; J.P. Gumbert. *Schrift, codex en tekst* (1974); G.E. Booij e.a. *Spelling* (1979), p. 21-32; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in de Nederlanden* (1980²); D. Jackson. *Van beitel tot vulpen* (1981); F. van der Linden. *Over letters & schrift en de beginselen van het schrijven* (1983); P. Schneiders. *Papieren geheugen. Boek en schrift in de Westerse wereld* (1985); G. Noordzij. *De streek. Theorie van het schrift* (1985); B. Engelhart & J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

schriftuurlijk liedeken of suverlijk lied

Geestelijke liederen uit het begin van de reformatie die als de oudste protestants-christelijke letterkunde kunnen worden beschouwd. De schriftuurlijke liedekens verwoorden vaak gemoedsbewegingen die in het verborgene werden beleefd.

Vanaf ca. 1520 werden de zgn. conventikels gehouden: kleine bijeenkomsten bij particulieren, waarbij de bijbel door geestelijken en leken werd gelezen en verklaard,

en waar nieuwe liederen werden gezongen. De bezoekers bezochten op zondag gewoon de mis.

De schriftuurlijke liedekens waren de hele 16e eeuw erg populair. De oudst bekende druk is *Veelderhande liedekens* uit 1556. De liederen dienden als uiting van protest, als medium ter verspreiding van bijbelkennis en de ideeën van de hervorming, en ze versterkten de onderlinge band tussen de gelovigen. Het zingen of bezitten van deze teksten was streng verboden en in strijd met de dogma's van de katholieke kerk. Boekverbranding, geseling, gevangenis- en doodstraf wegens ketterij waren de gevolgen. Het is bekend dat doopsgezinden (doopsgezinde literatuur) hun liederen, behalve bij hun samenkomsten, ook op straat, in de gevangenis en tijdens terechtstellingen zongen.

De schriftuurlijke liedekens richtten zich inhoudelijk naar de Schrift; in hun naam wordt hun belangrijkste kenmerk uitgedrukt. De inhoud bestaat echter niet alleen uit bijbelstof, maar bevat ook oproepen te leven naar Gods geboden, gebeden, wenken tot praktische vroomheid en het betrachten van naastenliefde, leer- en vermaanliederen en dank- en lofliederen: in engere zin zijn zij uitingen waarin de ervaringen van de 16e-eeuwse gelovigen versmelten met bijbelse elementen. Teksten uit het oude en het nieuwe testament worden betrokken op eigentijdse gebeurtenissen, het wereldse contemporaine element wordt ingepast in een bijbels kader. De verschillende bestanddelen worden in het lied tot een nieuwe eenheid samengesmeed. De schriftuurlijke liedekens hebben daardoor een vrijere relatie met de bijbel dan de souterliedekens, die zo getrouw mogelijke berijmingen van bijbelteksten zijn. Ook deze bevatten wel toespelingen op eigentijdse gebeurtenissen, maar ze werden slechts tot uiting gebracht voor zover de bijbelwoorden dat toelieten.

De term 'suverlijc' voor 'mooi' of 'schoon' dient in dit verband opgevat te worden als fraai in zedelijke zin, zoals in de titel *Een suyverlijck ende schriftuerlijck boecxken*.

LIT: Buddingh'; Laan; W.A.P. Smit. *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw* (1939); W.J.C. Buitendijk. *Nederlandse strijdzangen* (1977²); F.C. Wieder. *De Schriftuurlijke Liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566* (1977²); J. de Gier. *Van de souterliedekens tot Marnix. Stromingen en genres binnen de letterkunde der hervorming in de zestiende eeuw* (1987); B. Hofman. *Liedekens vol gheestich confoort. Een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek* (1993). [H. Struik]

schrijfboek

Door 16e- en 17e-eeuwse schrijfmeesters (schrijver) geproduceerde boeken met lettervoorbeelden ('exemplaer boecken'), vergelijkbaar met de letterproeven van drukkers. Vooral na de uitvinding van de kopergravure was het mogelijk de lettervoorbeelden te voorzien van veel en ingewikkeld krulwerk. Het eerste gedrukte schrijfboek (typografisch schrijfboek) was van de Italiaan Ludovico Arrighi (1522). In de Nederlanden waren het vooral cartografen en Franse schoolmeesters die zich op de kalligrafie wierpen, de eersten (Jodocus Hondius en Gerard Mercator) om duidelijke letters te vinden voor gebruik op hun kaarten, de laatsten (Felix van Sambix, Jan van den Velde, Maria Strick, Abraham van Overbeke) ten behoeve van het onderwijs.

De schrijfkunst werd in de 17e eeuw tot een rage; de 'ars pennaë' werd beschouwd als de tiende muze. Er werden ook wedstrijden in georganiseerd om de 'prix de la plume couronnée'. Schrijfmeesters werden door dichters bezongen (Van den Velde, Hendrik Meurs en Lieven Coppens door o.a. Vondel) en door schilders geportretteerd

(Maria Strick door Mierevelt, Coppenol door Rembrandt), terwijl ook sommige auteurs zich met kalligrafie bezighielden (bijv. Anna Roemers Visscher in haar *Letter-Juweel* (ed. De Kruyter, 1971).

Een achttal Nederlandse schrijfboeken is in de serie *Penman's Paradise* in facsimile uitgegeven in de jaren 1968-1971, nl. van Clément Perret, Jodocus Hondius, Jan van den Velde (twee schrijfboeken), Gerardus Mercator, Maria Strick, David Roelands en Simon de Vries.

LIT: Hiller; P.H. van Gestel en G.C.F. van der Laan. *Schrijven en schrijfonderwijs* (1919³), p. 147-169; A.R.A. Croiset van Uchelen. ['Recensie facsimile-uitgaven schrijfboeken'], in: *Quaerendo* 1 (1971), p. 223-226; A.R.A. Croiset van Uchelen. 'Dutch writing-masters and the Prix de la Plume Couronnée', in: *Quaerendo* 6 (1976), p. 319-346; D. Jackson. *Van beitel tot vulpen* (1981), p. 118-129. [P.J. Verkruijsse]

schrijver of scriver

Tegenwoordig synoniem met auteur. Gedurende de Middeleeuwen echter was de schrijver niet de auteur van een werk, maar de kopiist, degene die de vervaardiging van het handschrift als materieel object voor zijn rekening nam. Dat heeft wel eens problemen opgeleverd bij de identificatie van een werk, maar in de recente literatuurgeschiedenissen zijn deze fouten hersteld. Van de Karelroman *Willem van Oringen* (13e eeuw) weten we via Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* dat Klaas van Haarlem (Van Haarlem Clays) de schrijver en in dit geval de auteur is geweest.

Een bijzonder soort schrijver was de schrijfmeester, een beroepsschrijver die niet verward moet worden met de magister scriptorum die aan het hoofd stond van een scriptorium. De schrijfmeester werkte op bestelling en hing zelfs reclamebladen met schrijvoorbeelden voor zijn raam om zo zijn waar aan te prijzen. Van de schrijfmeester Herman Strepel uit Münster is zo'n schrijfmeesterblad bewaard gebleven. De 17e-eeuwse schrijfmeesters produceerden schrijfboeken met lettervoorbeelden.

Soms vermeldt de proloog of epiloog de schrijversnaam, al dan niet verstoep in een acrostichon of ander letterraadsel.

LIT: BDI; Best; Hiller; Metzler; B. Kruitwagen. 'De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel (1447) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leeven en de Windesheimers', in: *Laat-Middeleeuwsche Paleografica, Paleotypica, Liturgica, Kalendalia, Grammaticalia* (1942), p. 1-116; D. Hogenelst & F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995), p. 61-117; J.W. Klein. '(Middelnederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste* 2 (1995), p. 1-30. [H. Struik]

schuilnaam zie pseudoniem

schuine-lijntest

Methode uit de analytische bibliografie om te controleren of exemplaren van een boek van hetzelfde zetsel gedrukt zijn. Schuin over een pagina wordt een liniaal gelegd van een bepaald, willekeurig te kiezen, punt bovenaan naar een dito punt ergens onderaan. Een aantal letters en/of tekens die door de (denkbeeldige) lijn gesneden worden, wordt genoteerd. Vervolgens wordt in de te collationeren exemplaren een liniaal gelegd tussen dezelfde punten als in het uitgangsexemplaar. Snijdt de lijn dezelfde letters en tekens, dan kan geconcludeerd worden dat alle gecontroleerde exemplaren van hetzelfde zetsel gedrukt zijn, dus tot dezelfde druk behoren. Het spreekt vanzelf dat de schuine-lijntest op een aantal plaatsen in een boek uitgevoerd moet worden, bij voorkeur in iedere drukvorm.

Deze methode wordt nauwelijks (meer) toegepast omdat ze erg omslachtig is. Veel eenvoudiger en minstens even doeltreffend is de controle van de posities van katernsignaturen. [P.J. Verkruijsse]

schuitpraatje

Subgenre van de pamflet-literatuur (pamflet-2). Geschriften over actuele politieke en alledaagse onderwerpen uit de periode vanaf begin 17e tot midden 19e eeuw. De naam is geïnspireerd op de gesprekken zoals die in de trekschuit tussen passagiers gevoerd werden om de tijd te doden.

Een voorbeeld is het *Schuyt-praetje gehouden tusschen een Haagenaar, een Middelburger, een Haarlemmer, ende een Utrechts-man [...] vertoonende alle den handel en wandel van D. Jean de Labadie*. Er verschenen verzamelingen *Schuiten en jagt-praetjes* (1737) van E.S. van Burmania en W. van Itzma en *Groninger schuitpraetjes* (1827) en *Nieuwe schuitpraetjes* (1836) van G.J. Cool.

LIT: Laan. [P.J. Verkruijsse]

schutblad

Term uit de codicologie en drukkerswereld voor de dubbelbladen die aan de voor- en achterzijde het boekblok met de boekband verbinden om het gaas en de linten in de rug en de binnenzijde van de platten aan het oog te onttrekken. Het ene blad van het dubbelblad wordt vastgelijmd op het voor- resp. achterplat en het andere wordt met een randje vastgeplakt aan het eerste blad van het eerste katern, respectievelijk het laatste blad van het laatste katern van het boekblok. Er kan ook meer dan één schutblad voor- en achterin een boek aangebracht worden.

Normaliter horen schutbladen niet beschreven of bedrukt te worden en - omdat ze geen onderdeel van het boek als bibliografische eenheid vormen - ook niet bibliografisch beschreven te worden. Toch kunnen schutbladen voor de bibliograaf interessante informatie bevatten in de vorm van ex-libris of andere bezitterskenmerken, zoals bibliotheeksignaturen en olim-signaturen. Ook is het schutblad een uitgelezen plaats voor een probatio pennae: de oudste Nederlandse tekst, *Hebban olla vogala*, is op die wijze overgeleverd.

LIT: BDI; Feather; Hiller; Scott; Hendrik de Haas. *De boekbinder*, ed. J. Storm van Leeuwen (1984), p. 33. [P.J. Verkruijsse]

Schwabacher

De Schwabacher is een tot de gotische letterfamilie behorende Duitse bastarda schrijffletter. Als drukletter was ze voornamelijk in gebruik in Duitsland in de periode 1483 (voor het eerst in Neurenberg) tot ongeveer 1540.

LIT: Brongers; Hiller; H. Clausz. *Die Schwabacher Schrift in Vergangenheit und Gegenwart* (1916); P. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1972), p. 18; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1985²), p. 464; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 197. [P.J. Verkruijsse]

Schwulst

Term voor de Duits-nationale variant tijdens de laat-barok (eind 17e eeuw) van het maniërisme, vergelijkbaar met het marinisme in Italië, het gongorisme in Spanje, de préciosité in Frankrijk en het euphuïsm in Engeland.

LIT; Best; Gorp; Metzler; Wilpert; P. Schwind. *Schwulst-Stil. Historische Grundlagen von Produktion und Rezeption manieristischer Sprachformen in Deutschland 1624-1738* (1977). [P.J. Verkruijsse]

sciencefiction of SF

Subgenre van de fantastische literatuur dat zich van soortgelijke subgenres onderscheidt door de ogenschijnlijke rationaliteit ervan, waarbij gebruik gemaakt wordt van (natuur)wetenschappelijke kennis, veelal in zijn gevolgen geëxtrapoleerd in een toekomstige maatschappij ergens op aarde of ergens in het heelal. In sciencefiction is een tweetal hoofdtypen te onderscheiden, een groep waarin het heelal als plaats van handeling wordt gekozen en een groep waarin het verhaal in de toekomst speelt. Bij beide typen kan het gaan om de gevolgen van nieuwe technologische ontwikkelingen voor de mensheid die afhankelijk van de toekomstverwachtingen van de auteur tot een eschatologisch type SF kan leiden: de gehele of gedeeltelijke ondergang van de beschaving veroorzaakt door de ver doorgevoerde technologie of een uit de hand gelopen wetenschappelijk experiment. In dat soort gevallen valt sciencefiction samen met de pessimistische variant van de utopische literatuur en de toekomstliteratuur.

De rationaliteit van sciencefiction is in veel gevallen maar schijn, omdat het genre weliswaar gebruik maakt van natuurwetenschappelijke of technologische gegevens en begrippen, maar evenzeer van pseudowetenschap en occultisme. De lezer wordt gesuggereerd dat de beschreven gebeurtenissen in principe mogelijk zijn, zoals bijvoorbeeld gebeurt met het geliefde thema van de tijdreiziger waarvoor de auteur gebruik maakt van de relativiteitstheorie en het zogenaamde zwarte gat.

Hoewel er beschrijvingen van het genre bestaan die sciencefiction terugvoeren op voorbeelden uit de Griekse Oudheid, lijkt het beter pas van sciencefiction te spreken op grond van technologische ontwikkelingen die sinds het midden van de 19e eeuw op gang kwamen. Jules Verne wordt door veel auteurs over het genre gezien als de grondlegger van het hier bedoelde type. Diens roman *Voyage au centre de la terre* (1864) kan echter tevens worden opgevat als een imaginair reisverhaal. Anderen daarentegen zien in Mary Shelley's roman *Frankenstein* (1818)

de eerste SF-roman, waarmee dan tevens de relatie gelegd kan worden met andere subgenres van de fantastische literatuur, de gothic novel en het griezelverhaal.

De term sciencefiction is vrij jong, namelijk in 1929 voor het eerst gebruikt door Hugo Gernsback in diens tijdschrift *Science wonder stories*. Lange tijd is sciencefiction behandeld als pulp- of triviaalliteratuur en werden slechts enkele werken tot de literatuur gerekend, o.m. *The time machine* (1895) van H.G. Wells, *The Sirens of Titan* (1959) van George Orwell, *Out of a silent planet* (1938) van Aldous Huxley en *A clockwork orange* (1962) van Anthony Burgess. Er is echter geen enkele aanleiding om dit type literatuur anders te behandelen dan bijv. andere fantastische literatuur.

Sinds 1960 is de bestudering ervan sterk toegenomen, mede onder invloed van een groot aantal SF-fans. Er werden tal van tijdschriften in omloop gebracht over het genre, in Nederland bijvoorbeeld *Holland-SF*, *Essef* en *SF-Magazine*. Een aantal Nederlandstalige auteurs heeft sciencefictionromans of -verhalen geschreven, o.m. Ward Ruyslinck (*Het reservaat*, 1964), Jacques Hamelink ('De volkomen verkillung', in: *De rudimentaire mens*, 1968), Leo Vroman (*Het carnarium*, 1973) en Hugo Raes (*Reiziger in de antitijd*, 1970 en *De verwoesting van Hyperion*, 1978). Een Vlaams auteur die zich op sciencefiction heeft toegelegd is Eddy C. Bertin. Een bibliografie van Nederlandse sciencefiction werd samengesteld door A. Spaink, G. Gorremansen R. Gaasbeek onder de titel *Fantasfeer* (1979).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; S. Lundwall. *Science fiction: an illustrated history* (1978); F. Margill (red.). *Survey of science fiction literature* (5 dln., 1979); J.A. Dautzenberg. 'Science fiction en literatuurwetenschap: geschiedenis, problemen, bibliografie', in: *FdL* 21 (1980) 1, p. 1-27; P. Nicholls (red.). *The science in SF* (1982). [G.J. van Bork]

scriptorium

Middeleeuws schrijfatelier waar handschriften vervaardigd werden door beroepskopiisten (zie ook schrijver). Het scriptorium was de wereldlijke verzelfstandiging van het vroegmiddeleeuwse kloostervertrek, waar door monniken handschriften werden afgeschreven. Over de scriptoria die in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen hebben bestaan, is weinig bekend. In Noord-Nederland waren belangrijk de schrijfateliers van de Broeders des Gemeenen Levens (Moderne Devotie) en die van de kartuizers. In de zuidelijke Nederlanden moeten verschillende wereldlijke scriptoria geweest zijn waar luxe handschriften, met name voor het Bourgondische hof werden vervaardigd.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; MEW; Scott; *De Vlaamse miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede, 1445-1475* (tentoonstellingscat., 1959); J.P. Gumbert. *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (1974); *Het geïllustreerde boek in het westen van de vroege Middeleeuwen tot heden* (tentoonstellingscat., 1977); A. Derolez. *The library of Raphael de Mercatellis* (1979); D. Hogenelst & F. van Oostrom. *Handgeschreven wereld* (1995); J.W. Klein. '(Middel nederlandse) handschriften: productieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste* 2 (1995), p. 1-30. [W. Kuiper]

scriver zie schrijver

secentismo zie marinisme

secundaire literatuur

In de neerlandistiek is het de gewoonte om onderscheid te maken tussen primaire en secundaire literatuur. Onder primaire literatuur wordt het scheppend werk verstaan, dat het object van onderzoek van de neerlandicus is. Alles wat over de primaire literatuur geschreven wordt, is secundaire literatuur. Daaronder vallen dan monografieën, tijdschriftartikelen e.d. De hulpmiddelen die men bij het onderzoek van de primaire literatuur nodig heeft, noemt men het apparaat van de neerlandicus (biografische naslagwerken, bibliografieën e.d.).

Soms is het onderscheid tussen primaire en secundaire literatuur arbitrair. Dat kan bijv. het geval zijn met essays of memoires die door hun vormgeving of afkomst (van een bepaald auteur) - afhankelijk van het gebruik dat men ervan maakte - óf tot de primaire óf tot de secundaire literatuur gerekend worden. Men denke bijv. aan de essays van Ter Braak of de dagboeken van Hans Warren. In de objectieve *Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (BNTL)* worden dergelijke geschriften soms als secundaire literatuur beschouwd.

In de exacte wetenschappen en vervolgens ook in de documentaire wetenschap hanteert men een andere indeling omdat men daar niet te maken heeft met primaire literatuur in de zin van literaire kunst (het onderzoeksobject wordt aangeduid als bron). Daar verstaat men onder secundaire literatuur die publicaties die een overzicht geven van primaire literatuur in de zin van eerste publicatie(s) van onderzoeksresultaten. Tot de secundaire literatuur horen dan bijv. bibliografieën, recensies en overzichtsartikelen. Wat in de neerlandistiek apparaat heet, noemt men daar tertiaire literatuur.

LIT: BDI; Best; Metzler; Wilpert; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 167. [P.J. Verkruijsse/G.J. van Bork]

sedecimo, decimo-sexto of sextodecimo

Term uit de bibliografie voor een formaat dat verkregen wordt door op een vel 32 pagina's te drukken, op een zodanige wijze dat er twee octavo-katernen met twee katernsignaturen van ieder 16 pagina's ontstaan. De bibliografische aanduiding voor dit kleine formaat is 16⁰.

De kettinglijnen lopen horizontaal.

LIT: BDI; Feather; Hiller; P. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1972), p. 85-86; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1985²), p. 308. [P.J. Verkruijsse]

selectieve bibliografie of keuzebibliografie

Hoewel in principe iedere bibliografie (behalve een universele bibliografie) selectief is (er wordt altijd gekozen op grond van bepaalde criteria uit het totaalaanbod aan literatuur), noemt men bibliografieën met extra keuzecriteria, die dan ook heel expliciet vermeld dienen te worden, een selectieve bibliografie.

Al beoogt de *BNTL (Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap)* een zo compleet mogelijke bibliografie te zijn op het in de titel aangegeven terrein, toch zijn er beperkingen naar de inhoud (geen publicaties over specifieke populaire literatuur; sommige bloemlezingen wel, andere niet; sommige schoolboeken niet, andere wel) en de vorm (geen dag- en weekbladen; minimumgrens van 150 woorden); op die gronden zou deze bibliografie ook selectief genoemd kunnen worden.

LIT: BDI; Hiller; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

semasiogram

Term uit de schriftgeschiedenis voor de voorlopers van het schrift (tekeningen) die wel de bedoeling hebben om voor communicatie te dienen, maar (nog) niet als taaltekens beschouwd kunnen worden.

LIT: I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

semi-unciaal zie halfunciaal

semiotiek

Wetenschappelijke benadering die zich richt op de bestudering van tekens, hun onderlinge relatie en de processen die zich bij het gebruik van tekens voordoen. Er zijn (globaal) twee hoofdstromingen te onderscheiden die zich onafhankelijk van elkaar ontwikkeld hebben. De eerste sluit aan op de taalkundige opvattingen van Ferdinand de Saussure die de basisprincipes formuleerde voor een tekenleer die binnen de taalwetenschap met de term semiologie wordt aangeduid. Deze richting manifesteerde zich vooral in de structuralistische benadering (Praags structuralisme) en werd ondermeer uitgewerkt in de studies van Jury M. Lotman die de codes die literaire teksten beheersen trachtte vast te stellen.

De tweede richting werd bepaald door de opvattingen van de Amerikaanse logicus-filosoof Charles S. Peirce. Zijn uitgangspunten werden in Nederland overgenomen en uitgewerkt door bijv. Aart van Zoest.

In deze semiotiek acht men het begrip 'teken' bepaald door drie factoren: 1) de waarneembaarheid ervan, 2) het verwijzend karakter of de representativiteit en 3) de interpreteerbaarheid tot een nieuw teken door een interpretant. Er wordt onderscheid gemaakt in drie typen of klassen van tekens:

a. Symbolische tekens, d.w.z. tekens die op een afspraak of conventie berusten. De meeste woorden behoren daartoe, maar ook een gebaar als jaknikken of wuiven.

b. Iconische tekens (pictogram): tekens die op een beeld berusten, zoals de aanduidingen die door de NS gebruikt worden om de uitgang van een station aan te geven of de tekens die op verkeersborden worden gebruikt.

c. Indexicale tekens. Dit zijn verwijzende tekens die berusten op wat 'aangrenzendheid' of contiguiteit (contigu verband) genoemd wordt, zoals die ook de basis vormt van metonymie. Voorbeelden daarvan zijn een aai voor genegenheid of een voetafdruk voor aanwezigheid.

Aan deze driedeling koppelt Pierce vervolgens subcategorieën die leiden tot een indeling in tien soorten tekens die samen een beschrijvingsinstrumentarium bieden. Van Zoest laat d.m.v. een verschijnsel als 'verlegenheid' zien hoe een groot aantal verschillende tekencategorieën samenwerkt tot één interpretatie van gedrag (bijv. hakkelen spreken, transpireren, frummelen met de handen, een kleur krijgen etc.).

Ook ideologieën worden gedragen door een specifiek soort tekengebruik en de semioticus kan zich ten doel stellen de samenstellende delen van dat tekengebruik bloot te leggen en daarmee de vooronderstellingen die aan een ideologie ten grondslag liggen. Daarmee wordt ook iets duidelijk over de ambitie en de veelomvattendheid van de semiotiek, een ambitie die samenhangt met het algemene karakter van het tekengebruik in de totale communicatie.

Wat betreft de literatuur kan men de literaire tekst als geheel opvatten als een teken dat op zijn beurt opgebouwd is uit voornamelijk talige tekens. Voornamelijk, omdat ook niet-talige tekens in het geding zijn, zoals lay-out, omslag, plaats in de boekwinkel, illustraties, vignetten e.d. Tot de tekensystemen van literaire teksten behoren zowel de tekens die herleid kunnen worden tot een periodecode, de code die het afzonderlijke werk, maar ook het oeuvre van een auteur typeert, de fictionaliteitsindicatoren (fictie), de genrecodes, de symboolwerking, de narratologische structuren etc. Ook wat betreft de literatuur lijkt de semiotiek vrijwel elk type onderzoek te omvatten. Dat blijkt ook uit de toepassing van de eerder gegeven drie categorieën tekens. Als voorbeeld kan gelden dat er drie typen indexicale tekens te onderscheiden zijn. Er zijn indices die verwijzen naar de buitentekstuele werkelijkheid, naar andere teksten (intertekstualiteit), en naar elementen binnen de tekst zelf (autonomiebewegingen). Tot de iconische tekens behoort zowel het gebruik van de typografische vormgeving (zoals in het gedicht 'Val' van H. Marsman, *VW*, 1960, p. 28, of in de concrete poëzie), als de metaforische iconiciteit (metafoer, parabel, allegorie). Symbolische tekens zijn niet alleen de taaltekens van de tekst zelf, maar ook de gebruikte retorische middelen of de narratologische structuren. En tenslotte komt ook het gebied van de receptie-esthetica, de receptiegeschiedenis en de tekstinterpretatie binnen het domein van de semiotiek, omdat elke interpretatie wordt opgevat als een nieuw teken (interpretant), waaruit een reeks ontstaat die in principe oneindig is. Semiotici menen echter dat de nadruk dient te liggen op de betekenisgeving en niet, zoals bij de tekstinterpretatie, op de betekenis van de tekst als zodanig.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; BDI; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; A.J.A. van Zoest. 'De bruikbaarheid van Peirce's begrip "icon" bij het benoemen van bepaalde verschijnselen in (bijv.) Franse poëzie', in: *Handelingen van het 23e Ned. Filologencongres* (1974), p. 187-193; U. Eco. *A theory of semiotics* (1976); G. Bentele und J. Bystrina. *Semiotik* (1978); A. van Zoest. *Semiotiek, over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen* (1978); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 58-64; J. Culler. *The pursuit of signs. Semiotics, literature, deconstruction* (1981); L.H. Hoek. 'Literatuursemiotiek', in: R.T. Segers (red.). *Vormen van literatuurwetenschap* (1985), p. 137-170; A.J. Greimas. *Analytisch woordenboek van de semiotiek* (dl. 1, 1987);

A. Rigney. 'Semiotiek', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 151-157. [G.J. van Bork]

semi-paragraafteken

Term uit de paleografie en codicologie voor een speciaal teken, doorgaans ter structurering van de tekst. In middeleeuwse handschriften komen twee soorten semi-paragraaftekens voor. De eerste treft men aan in de epische teksten *Ferguut*, *Walewein* en de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Ze zijn niet geplaatst door de kopiist en ook niet door een rubricator (rubricatie), maar door een (voor)lezer-gebruiker. Er is derhalve geen representant. Bovendien zijn ze met zwarte inkt gezet. De tweede soort is wel gerubriceerd. Deze treft men vooral aan in devote traktaten, waar ze een structurerende functie hebben vergelijkbaar met die van een gewoon paragraafteken, zij het dat ze 'onder'structureren.

LIT: W. Kuiper. 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in Middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 50-85. [W. Kuiper]

senarius zie trimeter

senio of sextern

Term uit de codicologie voor een katern dat samengesteld is uit zes dubbelbladen (dubbelblad). Senio's treft men vooral aan in laatmiddeleeuwse papieren en encarté-handschriften. Een verouderde benaming is sextern. [W. Kuiper]

sensitivisme

Kortstondig verschijnsel in de Nederlandse literatuur, begonnen in het laatste decennium van de 19e eeuw waarbij getracht wordt zintuiglijke indrukken, met uitschakeling van het analyserend verstand, louter door middel van een verhevigd gevoel te vertalen in woorden (klanken). Het verschijnsel vindt zijn oorsprong in het impressionisme en in de doctrine van de Tachtigers: 'kunst is hartstocht'. Naar aanleiding van het verschijnen van H. Gorters *Verzen* (1890) schrijft Van Deyssel in een bespreking: 'de Sensatie (het Sensitivisme) is het zijn vader overtreffende kind van de Impressie'. Van Deyssel bespreekt in dit stuk de trits 'observatie-impressie-sensatie' en acht de sensatie van die drie de hoogste vorm omdat ze boven de eerste indruk der dingen uitstijgt. Er is in het sensitivisme een duidelijke voorkeur voor het zintuiglijke, speciaal voor licht en beweging. In het proza vormt Van Deyssel zelf de duidelijkste vertegenwoordiger van het sensitivisme. In het dertiende hoofdstuk van *Een liefde* (1898) bepalen de speling van licht en kleuren

in de Gooise natuur de sensaties van de hoofdfiguur Mathilde. Ook de eerder genoemde *Verzen* van Gorter en Gerrit Jan Hofkers *Gedachten en verbeeldingen* (1906) zijn sensitivistisch. Kenmerkend voor het sensitivisme zijn verschijnselen als vervreemding en raadselachtigheid, onzegbaarheid van de ondervonden emotie en ruimtelijke sensaties als beweging van dode zaken en ruimtelijke uitvergroting. Dergelijke geëxalteerde waarnemingen spreken bijv. uit het volgende strofe van een gedicht van Gorter:

Ik voel den wind vergaan
om mijne ooren,
ik wilde wel vergaan
in 't licht te loore.

(H. Gorter, *Verzen*, ed. Endt, 1977, p. 29).

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; L. van Deyssel. 'Herman Gorter', in: *Beschouwingen en kritieken. Verzamelde werken*, dl. 5 (1920), p. 53-63; E. Endt. 'Van droom naar werkelijkheid', in: *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor dr. G. Stuiveling* (1973), p. 213-226; E. Endt. 'De sensitieve verzen: liederen van vervulling en tekort', in: H. Gorter. *Verzen* (1977), p. 129-165; M.G. Kemperink. *Van observatie tot extase* (1988). [G.J. van Bork]

sensus zie zin

sensus allegoricus-1 of sensus typologicus

Begrip uit de bijbel-exegese en hermeneutiek. De derde van de quator sensus scriptorum, de interpretatie waarbij een bepaalde gebeurtenis uit (meestal) het Oude Testament gezien wordt als een voorafbeelding van een gebeurtenis in het Nieuwe Testament: Jona die door God uit de walvis gered wordt (*Jona* 1, 17 en 2, 1-10), is een voorafbeelding van Christus' herrijzenis.

LIT: F. Ohly. 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: *Zeitschrift für deutschen Altertum und deutsche Literatur* 89 (1958), p. 1-23; H. de Lubac. *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, 4 dln. (1959-1964); F. Ohly. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (1977), p. 1-31; P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1980), p. 12. [H. Struik]

sensus allegoricus-2 zie sensus spiritualis

sensus anagogicus

Begrip uit de bijbel-exegese en hermeneutiek. De laatste van de quator sensus scriptorum, de interpretatie in het licht van de uitersten: God vs. duivel, hemel vs. hel, dood vs. leven.

LIT: H. de Lubac. *Exégèse médiévale. Les quatres sens de l'Écriture*, 4 dln. (1959-1964); P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1980), p. 12. [H. Struik]

sensus litteralis

Begrip uit de bijbel-exegese en de hermeneutiek. De eerste van de quator sensus scriptorum, de letterlijke betekenis. Jacob van Maerlant vertaalde in zijn *Scholastica*, die in de literatuurgeschiedenis is terechtgekomen als de *Rijmbijbel*, alleen die boeken die voor letterlijke interpretatie geschikt waren, nl. de historische boeken.

LIT: Gorp; F. Ohly. 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: *Zeitschrift für deutschen Altertum und deutsche Literatur* 89 (1958), p. 1-23; H. de Lubac. *Exégèse médiévale. Les quatres sens de l'Écriture*, 4 dln. (1959-1964); F. Ohly. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (1977), p. 1-31; P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1980), p. 12. [H. Struik]

sensus moralis of sensus tropologicus

Begrip uit de bijbel-exegese en de hermeneutiek. De tweede van de quator sensus scriptorum, de morele betekenis van de tekst. De sensus moralis is vergelijkbaar met het begrip zin, zoals dat in de Middeleeuwen wordt gebruikt om de strekking van een tekst aan te duiden.

LIT: F. Ohly. 'Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter', in: *Zeitschrift für deutschen Altertum und deutsche Literatur* 89 (1958), p. 1-23; H. de Lubac. *Exégèse médiévale. Les quatres sens de l'Écriture*, 4 dln. (1959-1964); F. Ohly. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (1977), p. 1-31; P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1980), p. 12. [H. Struik]

sensus spiritualis of sensus allegoricus-2

Begrip uit de bijbel-exegese en de hermeneutiek voor drie van de vier betekenissen die aan een tekst kunnen worden toegeschreven: de sensus anagogicus, de sensus litteralis en de sensus moralis. Daarnaast is er nog de sensus typologicus die ook vaak sensus allegoricus wordt genoemd (sensus allegoricus-1).

LIT: H. de Lubac. *Exégèse médiévale. Les quatres sens de l'Écriture*, 4 dln. (1959-1964); P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1980), p. 12. [H. Struik]

sensus tropologicus zie sensus moralis

sensus typologicus zie sensus allegoricus-1

sententia, sententie of gnome-1

(Neo)latijn voor een tekst met een ethische of stichtende inhoud. De sententia is, in tegenstelling tot het adagium of proverbium, van literaire oorsprong. Het genre kwam tot grote bloei in de Romeinse Oudheid (bijv. Juvenalis, Martialis, Ovidius en Tacitus).

Sententiae konden als afzonderlijke tekst verschijnen, maar waren vaak opgenomen in een groter literair werk. Er werden zelfs verzamelwerken aangelegd, zoals de *Disticha Catonis*, zo genoemd omdat het lessen van de Romeinse wijsgeer Cato aan zijn zoon zouden zijn. Dit werk werd in de Middeleeuwen als schoolboek gebruikt en werd vertaald in het Middelnederlands als de *Dietsche Catoen* (ed. Jonckbloet, 1845; Beets, 1885).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruisje]

sententie zie sententia

sentimentalisme, sentimentaliteit of sentimentele literatuur

Verschijsel uit de praktijk - en de reflectie daarop - van de letterkunde uit de tweede helft van de 18e eeuw, de periode van de 'gevoelige verlichting'. Kenmerkend is de overgave aan de zogeheten 'dierbare droefgeestigheid'.

De term komt al voor bij L. Sterne (*A sentimental journey*, 1768), maar nog eerder vindt men het begrip 'sentimentaliteit', namelijk bij E. Young (*Night thoughts*, 1742-1745). Later volgde Rousseau (*Julie ou la nouvelle Heloise*, 1761) en Goethe (*Die Leiden des jungen Werthers*, 1774). Feith zegt in verband met zijn roman *Julia* (vgl. *Julie*) van 1783 dat het sentimentele begeleid wordt door 'verkwikkelijke, zilte en stille tranen'. Vooral in zijn romances domineert het sentimentele volledig. Beroemd werd zijn 'Alrik en Aspasia' (1784), enkele jaren later geparodieerd door Kinker. In de discussie over het verschijnsel mengden zich de tijdgenoten De Perponcher, Nieuwland en Kantelaar. Wolff en Deken noemden het een modeziekte. Bellamy typeerde het als gevoeligheid die niet tot grote daden leidt. Feith zelf maakte weliswaar een onderscheid tussen 'ware' en 'valse' sentimentaliteit, maar hij trok de grens op een andere plaats dan sommige tijdgenoten en lateren.

Afwijzingen van het sentimentalisme in de literatuur blijven nog tientallen jaren lang opduiken (De Wacker van Zon, HaverSchmidt e.a.), terwijl Huet zich afvraagt wie het 'fijne en toch wezenlijke' onderscheid onder woorden kan brengen tussen sentiment en sentimentaliteit:

Indien het waar is, hetgeen iemand gezegd heeft, dat de echte sentimentaliteit gelegen is in de bewustheid der zamenstemming van hetgeen omgaat in het gemoed met den aanblik der natuur rondom ons, dan is Bellamy een groot sentimentalist geweest.
(Cd. Busken Huet. *Litterarische fantasien en kritieken*, dl. 24, 1887, p. 46-47).

Maar sentimenteel 'in den smadelijken zin des woords' - zoals Tollens' debuut *Sentimenteele gedichten en geschriften* (1799) - zijn Bellamy's gedichten niet; legt men Tollens 'laffe prullen' daarnaast, dan moet men volgens Huet concluderen: 'Bellamy is niet sentimenteel, hij is pathetisch'.

Intussen is de vraag van Huet naar het onderscheid tussen sentiment en sentimentaliteit in de 20e-eeuwse Van Dale vrij eenvoudig beantwoord: sentiment is gevoel, sentimentaliteit is overdreven gevoeligheid, maar voorbeelden worden daar niet bij gegeven en het blijft dan ook een subjectieve kwestie.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Gorp; Knuvelde, dl. 3 (1973), p. 177-179; Laan; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; P.J.A.M. Buijnsters. *Tussen twee werelden* (1963), p. 31-32; P. Krüger. *Das Zeitalter der Empfindsamkeit* (1972); G. Sauder. *Empfindsamkeit*, 3 dln. (1974-1980); G.J. Vis. *De verlichte muze* (1982), p. 43-81; J. Stouten. *Verlichting in de letteren* (1984), p. 43-47; B. Paasman. *Het boek der verlichting* (1986), p. 54. [G.J. Vis]

sentimentaliteit zie sentimentalisme

sentimentele literatuur zie sentimentalisme

septenarius zie heptameter

septet

Algemene benaming voor een zevenregelige strofe of zevenregelig gedicht. Het septet is bekend uit de Engelse literatuur (Chaucer, Shakespeare) in de vorm van het zgn. 'rhyme royal': een eenheid van zeven regels, geschreven in de jambische (jambe) pentameter, met het rijmschema ababbcc. In de Nederlandse literatuur vindt

men een variant ervan in de zevenregelige strofen van het gedicht 'Natuurloop' (1788) van W. Bilderdijk.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Lodewick; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

serenade

Lied op het vallen van de avond en ook wel een avondgroet aan de teerbeminde. De serenade is vergelijkbaar met de aubade in de ochtend. Als voorbeeld kan Hoofds 'Avontsang' gelden:

O Phebus fiere proncker
Geen rust jck u misjon.
Vaert vrij met uw gefloncker
In zee der vloeden bron.
Den avont met sijn doncker
Is voorboô van mijn son.
(P.C. Hoof. *Gedichten*, ed. Leendertz-Stoett, dl. 1, 1899, p. 175).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; MEW; Scott; Wilpert. [W. Kuiper]

seriatim zetten

Term uit de analytische bibliografie voor het zetten van bladzijden in hun numerieke volgorde, in tegenstelling tot het zetten van pagina's per drukvorm (binnen-, buitenvorm). De vraag of een boek seriatim of per vorm gezet is, is interessant voor de analytische bibliografie omdat er consequenties kunnen zijn voor de tekst. Voor seriatim zetten van bepaalde bibliografische formaten moet een werkplaats over meer letter beschikken dan voor het zetten per vorm. Bij een boek in folio-in-zessen bijv. kan er bij seriatim zetten pas gedrukt worden als er zeven pagina's gezet zijn: dan is nl. pas de binnenvorm van het derde vel waarin pagina 6 en 7 zitten compleet. Doordat er meer pagina's in lood staan, zou er een tekort aan bepaalde letters kunnen optreden, waarvoor men dan zijn toevlucht neemt tot het gebruik van een ander lettertype of in plaats van de 'w' een dubbele 'vv' zet, of zelfs met de spelling kan gaan marchanderen ('z' in plaats van 's' e.d.). Het tekort zal zich echter allereerst wreken bij de initialen-1; men treft dan soms een gekantelde 'Z' aan in plaats van een 'N' of omgekeerd.

Als er per vorm gezet zou worden, zou men meteen na voltooiing van een willekeurige binnen- of buitenvorm de pers aan het werk kunnen zetten. In het laatste geval is het echter nodig de kopij voor te berekenen, iets wat niet zonder risico's is (zeker bij proza, minder bij poëzie en toneelteksten) omdat bij een verkeerde berekening de kunstgrepen van uitdrijven of inwinnen toegepast moeten worden. Voorberekening van kopij had meer tot doel te bepalen hoeveel papier er bij gebruik van een bepaalde letter nodig was voor de productie van een boek. Wanneer in overgeleverde kopij gegevens van voorberekening aangetroffen worden, hoeft dat nog niet te betekenen dat er ook inderdaad per vorm gezet is. Een bewijs voor zetten per vorm kan wel zijn het voorkomen van dezelfde initiaal of beschadigde letter in zowel de binnen- als buitenvorm van een katern.

De normale gang van zaken lijkt het seriatim zetten geweest te zijn. Drukken per vorm zou toegepast kunnen zijn bij bepaalde, veel letter vergende, formaten, in het geval van gelijktijdige productie van meer boeken in één werkplaats en - het meest voor de hand liggend - bij een pagina-voor-pagina-herdruk van een boek in hetzelfde formaat en met dezelfde letter. Er zijn aanwijzingen dat in de incunabelperiode per vorm gezet is en ook in de drukkerij van Plantijn schijnt het zetten per vorm toegepast te zijn, echter niet meer na 1565.

LIT: D.F. McKenzie. 'Printers of the mind: some notes on bibliographical theories and printing-house practices', in: *Studies in Bibliography* 22 (1969), p. 1-75, m.n. p. 37-41; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 40-42; L. Hellings-Querido. *Methode en praktijk bij het zetten van boeken in de vijftiende eeuw* (1974); F.A. Janssen. 'Some notes on setting by formes', in: *Quaerendo* 16 (1986), p. 191-197. [P.J. Verkruijsse]

sermocinatio

Stijlfiguur uit de retorica, nl. één van de mogelijkheden binnen de aversio: het zich afwenden door de verteller van zichzelf (aversio ab oratore) door het inlassen in het verhaal van een aan een ander in de mond gelegde monoloog of dialoog in de directe rede.

Als voorbeeld kunnen een paar regels uit het gedicht 'De olifant' van De Schoolmeester dienen:

Zoo men aan den schijn het oor woû leenen,
Vroeg men licht: 'Heeft menheer het water ook in de beenen?
Want wáár is eigenlijk 't onderscheid tusschen zijn kuit en zijn scheenen?'
(*De gedichten van den Schoolmeester*, ed. Van Deel/ Mathijsen, 1979³, p. 96-97).

LIT: Buddingh'; Gorp; Lausberg; Metzler; Morier. [P.J. Verkruijsse]

sermoen zie preek

sextern zie senio

sextet

Groepje van zes versregels, vooral bekend als onderdeel van het klassieke sonnet. Het is het gedeelte volgend op het octaaf en omvat de verzen 9-14. Soms is het opgebouwd uit twee terzinen, soms uit drie disticha, soms uit een kwatrijn en een distichon.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

sextodecimo zie sedecimo

SF zie sciencefiction

sfeer zie atmosfeer

Shakespeareaans sonnet of Engels sonnet

Term uit de genreleer ter aanduiding van een vijfjambisch sonnet met als rijmschema ababcbdefefgg. Het bestaat uit drie kwatrijnen en een distichon. De twee laatste verzen, veelal ook typografisch van de rest gescheiden, geven vaak een conclusie of toepassing van het voorafgaande. De wending of volta valt dan niet, zoals meestal bij het sonnet, na het tweede kwatrijn, maar na het derde.

Als voorbeeld kan verwezen worden naar de 'Sonnetten van Shakespeare' van Boutens (P.C. Boutens. *Verzamelde lyriek*, dl. 2, 1968, p. 1138-1175).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

short story zie verhaal-1

short title

Term uit de bibliografie voor een in verkorte vorm geciteerde boektitel (titel) in een catalogus-1 of bibliografie. Sinds door de analytische bibliografie het besef is doorgedrongen dat drukken niet goed onderscheiden kunnen worden door de tekst op de titelpagina (een fingerprint is betrouwbaarder), verschijnen er steeds meer bibliografische naslagwerken met short titles in gestandaardiseerde vorm, i.p.v. met de volledige transcriptie van de titelpagina. Voor de STCN (Short-Title Catalogue, Netherlands) wordt 'de kortst mogelijke zin (consistente syntactische structuur) die

uit de boektitel, (...), de aanhef van de titel en de benaming van het werk bevat', als short title gehanteerd.

Catalogi met short titles zijn bijv.: *Short-title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium and of Dutch and Flemish books printed in other countries from 1470 to 1600 now in the British Museum* (1965) en *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701* (1979).

LIT: BDI; *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN* (1988²), p. 26-31. [P.J. Verkruijsse]

short-title catalogue of stc

Bibliografische aanduiding van een lijst van boeken die in relatief korte tijd samengesteld kan worden omdat alleen de allernoodzakelijkste gegevens van de beschreven objecten genoteerd worden. De volgende elementen dienen minimaal in een stc aanwezig te zijn: auteur, (verkorte) titel, plaats van uitgave, naam van drukker-uitgever-boekverkoper, jaar van uitgave, opbouwformule en bewaarplaats van het beschreven exemplaar (bibliotheeksignatuur).

Voor Nederland is een begin gemaakt met het samenstellen van een catalogus-1 van de Nederlandse boekproductie uit het verleden, de STCN (Short-Title Catalogue, Netherlands). Als eerste vrucht daarvan is verschenen de STC Hoorn: *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701* (1979). In 1965 verscheen reeds de *Short-title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium and of Dutch and Flemish books printed in other countries from 1470 to 1600 now in the British Museum*.

Als snelle methode voor het onderscheiden van drukken kan een stc een aantal katernsignatuurposities noteren (zoals de STCN) of een zgn. fingerprint samenstellen (zoals in het Engelse LOC-project, de stc van Londen, Oxford en Cambridge).

LIT: Brongers; Cuddon; Feather; J.A. Gruys en C. de Wolf. 'Inleiding', in: *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701* (1979); Michael A. Pegg. 'Short Title Catalogues. Notes on identity of texts', in: *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit* (1981), p. 29-41. [P.J. Verkruijsse]

showing

Term uit de verteltheorie of romananalyse voor één van de beide grondvormen van het vertellen; de andere is telling. Onder showing verstaat men de presenterende vertelvorm waarbij de verteller uit het verhaal terugtreedt en zelf geen commentaar of visie op de weergegeven geschiedenis geeft. Vooral bij de personale vertelwijze of bij de ik-vertelwijze is sprake van showing. De vaak veronderstelde objectiviteit van deze vertelvorm is zeer dubieus, omdat juist deze vertelvormen zeer veel mogelijkheden bieden tot een onbetrouwbaar perspectief op het vertelde.

LIT: Abrams; Boven/Dorleijn; Prince; W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1961); F.C. de Rover. 'De boodschap van de vent achter de vorm', in: *Spektator* 4 (1974-1975), p. 249-268. [G.J. van Bork]

sic

Betekent zoveel als: 'zo staat het er echt!' Sic wordt gebruikt om de lezer te attenderen op een bijzonderheid of fout in een citaat of in een teksteditie. Meestal staat het tussen ronde haken: (sic). Hoewel het gebruik sterk afneemt, treft men sic tegenwoordig terecht vaker aan tussen rechte haken [sic], omdat het een ingreep is door degene die citeert of editeert.

LIT: Best; Cuddon; Scott. [H. Struik]

sick verse

Vorm van poëzie gekenmerkt door de 'sick joke': de lugubere grap. De teksten in dit genre zijn veelal een product van melancholie en wanhoop. Thema's zijn ongeluk, dood, ziekte en wreedheid. De spot is bijtend, sardonisch en sarcastisch (sarcasme): galgenhumor. Men vindt het verschijnsel al bij Fr. Villon in zijn 'Ballade des pendus'. De moderne letterkunde biedt allerlei voorbeelden, variërend van E.A. Poe's 'The Raven' tot *Les fleurs du mal* (vol 'spleen') van Ch. Baudelaire. In de Nederlandse literatuur kan men terecht bij P. Paaltjens' *Snikken en grimlachjes* (1867), met als voorbeeld het gedicht 'De zelfmoordenaar'.

Sick verse is verwant aan de zwarte humor zoals die voorkomt in het absurdisme en de black comedy van J. Anouilh en H. Pinter. Verwantschap is er ook met sommige werken van Joseph Keller, Günter Grass en Kurt Vonnegut Jr. op het punt van de mengeling van het komische met het afschrikwekkende of absurde.

LIT: Cuddon. [G.J. Vis]

sigle-1, initiaal-2 of littera singularis

Term uit de paleografie voor een abbreviatuur van één letter. Door middel van suspensie (afkapping) wordt een woord afgekort tot slechts de eerste letter overblijft, bijv. d' = daer. Zelf is sigle een afkorting van 'littera singularis'.

Een hedendaags voorbeeld van een sigle is ons guldenteken [florijnteken] (florijn).

LIT: Metzler; Wilpert; A. Cappelli. *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* (1973); B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 192-213; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²), p. 61-67; P.J. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond. *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13e tot de 18e eeuw* (1984); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), m.n. p. 102-129. [H. Struik]

sigle-2

Term uit de editiewetenschap voor de letters waarmee documentaire bronnen worden aangeduid. Er wordt onderscheid gemaakt tussen diverse siglen. Zo zijn er basissiglen voor de bronnen: M voor manuscript, T voor tijdschriftpublicatie, P voor drukproef, D voor druk, G voor geluidsregistratie en B voor beeldregistratie.

Volgordesiglen geven de ontstaansvolgorde per soort bron aan: D¹ en D² bijvoorbeeld voor 1e en 2e druk. Men kan schrijverssiglen gebruiken om diverse handen in een manuscript te benoemen: zo kan M¹Bi bijvoorbeeld de correctielaag van Binnendijk in een manuscript van Marsman aangeven. Ook het voorkomen van diverse inktsoorten e.d. in een manuscript kan door middel van schrijfstofsiglen aangeduid worden: p = potlood, i = inktpen, b = ballpoint enz.

LIT: Mathijsen. [P.J. Verkruijsse]

signatuur

Term waarmee twee verschillende zaken worden aangeduid: de bibliotheeksignatuur en de katernsignatuur.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Feather; Hiller; MEW; Scott. [P.J. Verkruijsse]

significa

Aanduiding voor de (deels verouderde) wetenschap der menselijke verstandhouding zoals die zich heeft ontwikkeld sinds de Engelse Victoria Welby ± 1900 het initiatief nam voor een onderzoek dat moest leiden tot helderheid en ondubbelzinnigheid in communicatiemiddelen teneinde misverstand en wantrouwen tussen mensen en groepen uit te bannen. In Nederland werd haar werk voortgezet door de in 1922 opgerichte Signifische Kring waartoe o.a. de letterkundige F. van Eeden en de taalkundige J. van Ginneken behoorden.

Belangrijk voor de letterkunde is de opvatting in genoemde kring dat de taaldaad meer kan omvatten dan alleen de aanwijzing van een verifieerbare werkelijkheid. Dit 'meer' hangt o.a. samen met de houding van de spreker-schrijver (auteursintentie), de meerduidigheid van de tekst (ambigüiteit) en de gesteldheid van de recipiënt (receptie-esthetica). De taaldaad heeft naast een indicatieve ook een emotionele en 'volitionele' (wils-)kant, zoals met name in literaire, expressieve (expressie) of persuasieve teksten het geval kan zijn.

Onder invloed van het streven van de Signifische Kring naar duidelijkheid in de onderlinge verstandhouding heeft men (Vestdijk, Lodewick) wel gesproken van significatieve kunst ter aanduiding van teksten met een scherp omlijnde betekenis (tegenover musische kunst).

LIT: Knuvelde, dl. 4 (1977), p. 193-194; Lodewick; MEW; Shipley;

Encyclopaedisch handboek van het moderne denken (1950³), p. 659-662; *Elseviers kleine filosofische en psychologische encyclopedie* (1960), p. 204. [G.J. Vis]

significatio

Letterlijk: zingeving. Term uit de middeleeuwse poëtica-1 voor die wijze van interpreteren van Gods schepping die ervan uit gaat dat iets niet alleen is wat het lijkt te zijn, maar daarnaast ook een hogere betekenis in zich heeft en op analogische wijze (analogie-1) refereert aan de heilsgeschiedenis. Deze significatio wordt gevoed

door de middeleeuwse bijbelexegese (hermeneutiek), de quator sensus scriptorum, die uiteenvalt in een letterlijke betekenis (sensus litteralis) en een figuurlijke betekenis (sensus allegoricus). Met name in de middeleeuwse dierenencyclopedieën (bestiarium) treft men significatio aan, zowel profaan - Jacob van Maerlant vergelijkt in *Der naturen bloeme* (ca. 1270, ed. Verwijs, 1878, boek III, vs. 2111-2150) de Vlaamse gaai met de rondtrekkende verhalenverteller (jongleur, minstrel) - als theologisch.

In de retorica gebruikt men significatio ook in de betekenis van emfase: het leggen van nadruk door een pregnante vertelwijze.

LIT: Lausberg; W.P. Gerritsen. 'De dichter en de leugenaars. De oudste poëtica in het Nederlands', in: *NTg* 85 (1992), p. 2-13. [W. Kuiper]

signum

Term uit de paleografie voor de taalkundige betekenis dragende elementen (de lettertekens) in een bron. Bij de transcriptie dienen de signa onderscheiden te worden van de figurae (figura-2) zoals illustraties of lijnen en krullen die tekstgeleding aanbrengen.

LIT: W.Gs Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', in: *Lingua* 3 (1953), p. 295-308; P.J. Verkruijsse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346. [P.J. Verkruijsse]

silbetellend vers zie isosyllabisch vers

simile

Term uit de retorica (met name de elocutio) voor dat deel van de metaforische (metaforiek) beeldspraak dat het punt van vergelijking (tertium comparationis) genoemd wordt: het element waarin beeld en verbeelde overeenstemmen. In de zin 'hij loopt als een haas' is dat de snelheid.

Sommigen gebruiken de term simile eveneens voor het tegendeel van wat gezegd wordt (dus voor datgene wat feitelijk bedoeld wordt) bij de ironie. In de - tijdens strenge vorst uitgesproken - zin 'het is lekker warm vandaag' is het simile de lage temperatuur, de kou.

LIT: Abrams; Baldick; Bronzwaer; Cuddon; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

similitudo

Similitudines zijn voor de bewijsvoering (argumentatio), in het kader van de inventio, voor de redenaar van groot belang. De betrokken zaak wordt vergeleken met zaken uit de natuur. Met name in de emblematiek wordt veel gebruik gemaakt van de similitudo. Een breed uitgewerkte similitudo wordt tot allegorie; een kort geformuleerde wordt een metafoor.

Vondel bijv. begint zijn *Inwydinge van het stadthuis t'Amsterdam* met een similitudo. Hij vergelijkt de rijkdom van zijn onderwerp, Amsterdam, met een rijke graanoogst:

Gelijck nu d'ackerman de zeisen slaet in d'airen,
En heenstreeft, door een zee van gout en goude baren,
Zoo weckt ons Amsterdam, door overfloet van stof,
Om in den vruchtbren oeghst van zijnen rycken lof
Te weiden met de penne, [...].
(WB-ed., dl. 5, p. 857-904, vs. 1-5).

LIT: Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Scott. [P.J. Verkruijsse]

simulatio

Term uit de retorica voor een vorm van ironie waarbij voorgewend wordt dat de eigen mening niet of nauwelijks afwijkt van die van de tegenpartij. Hetzelfde effect kan verkregen worden door de dissimulatio: het verbergen van de eigen mening door zich bijv. tegenover een pocher onwetend voor te doen. Daartoe geëigende stijlmiddelen zijn de retorische vraag, litotes, emfase en synecdoche.

Vooraf in het blijspel wordt druk gebruik gemaakt - vaak in de vorm van terzijdes - van simulatio, bijv. in G.A. Bredero's *Spaenschen Brabander* in de dialogen tussen Jerolimo en Robbeknol:

J: Wa saydy een drol een: hoe staan nu mayn locken?
R: Sy krullen as een wijngert, seecker sonder jocken.
J: Wat dunckt u van mijn hayr, en ist niet schoon en blond?
R: Ghelijck een Engels Knijn, het wert al moytiens bont.
J: Hoe staet mayn de Bonet, en dese jente vaertjens?
R: Joncker jou hoetjen staet wel netjens op drie haertjens,
'Tis dubbelt ondieft.
J: Hoe past my dese kraach?
En staetse my al wel?
R: Joncker is dat een vraegh,
En sou jou goet niet fray, niet wel en aerdich passen,
Jou Moer hetter jou lijf, van joncx na laten wassen.
(1618, ed. Stutterheim, 1974, p. 194-195).

LIT: Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Leeman/Braet; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

simultaanaspect

Term uit de drama-analyse voor twee van de vijf te onderscheiden handelingsaspecten in het drama. Het simultaanaspect ontleent zijn betekenis aan de verhouding tussen een speelhandeling en een gelijktijdig gebeuren op het toneel of die van de verhouding tussen speelhandeling en een gelijktijdig gebeuren achter het toneel.

Een voorbeeld van het eerste is de toneelhandeling in *Eva Bonheur* van Herman Heijermans, waar de benedenkamer van Jasper voor het publiek tegelijk zichtbaar is met de bovenkamer van Eef, terwijl Jasper - in tegenstelling tot het publiek - niet ziet wat Eef doet. Door deze verhouding krijgen sommige handelingsmomenten beneden voor het publiek een bepaalde spanning, bijv. in toneel 9 van bedrijf 2 (Heijermans 1965: 2054 e.v.). Een voorbeeld van het tweede is de speelhandeling uit Heijermans' *Op hoop van zegen* waarin Marietje vertelt van haar angstdroom over Mees, waarin driemaal wordt geklopt en ze bij de derde keer het bleke gezicht van Mees te zien krijgt. Midden in haar verhaal wordt er geklopt (simultaan actiemoment) (Heijermans 1965: 433).

Sommige toneelstukken zijn bij uitstek op deze simultaneïteit gebouwd; men spreekt dan van simultaantoneel.

LIT: Wilpert; J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork]

simultaantoneel

Dramavorm waarin zonder verandering van het decor én in verschillende locaties én twee handelingen tegelijkertijd kunnen worden gespeeld. Het simultaantoneel werd in de Middeleeuwen veelvuldig toegepast, bijv. in de *Esmoreit*. Men maakte daartoe gebruik van een lang en ondiep toneel, waarop snelle verplaatsing van de handeling mogelijk was zonder decorwisseling. In de 20e eeuw maakt men van deze mogelijkheid opnieuw gebruik. In Herman Heijermans' *Eva Bonheur* (1917) bijv. speelt de handeling zich zichtbaar gelijktijdig af op twee verdiepingen van een huis. Door sterkere belichting van een der handelingen kan de regisseur aan het publiek duidelijk maken wat als hoofdhandeling beschouwd moet worden.

LIT: Bantel; Bergh; Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; W. Tydeman. *The theatre in the middle ages* (1978). [G.J. van Bork]

simultaneïteit

Specifieke eigenschap van het drama, waarmee wordt aangegeven dat de handeling en dialoog gelijktijdig of parallel zijn. Voorwaarde is wel dat handeling en dialoog elkaar aanvullen of ondersteunen. Omdat de handeling mede bepaald wordt door de regieaanwijzingen, is het niet goed mogelijk simultaneïteit bij het drama als een tekstgegeven op te vatten. Wel zal men gewoonlijk door interpretatie van de tekst trachten vast te stellen waar simultaneïteit in de vertolking noodzakelijk zal zijn. Geeft de dialoog bijv.: 'Waarom loop je zo zenuwachtig heen en weer?', dan zal de handeling door die vraag mede bepaald worden.

Ook in andere genres wordt gebruik gemaakt van simultaneïteit. Onder invloed van de film ontstond in de periode tussen 1920 en 1940 een groot aantal romans waarin de gelijktijdigheid van verschillende gebeurtenissen getracht wordt weer te geven. Ter Braak sprak in dit verband dan ook van 'simultaanromans' (Ter Braak 1949: 80-81). Simultaneïteit is een van de verschijnselen die een rol spelen in het modernisme en het postmodernisme.

Een goed voorbeeld van een dergelijke simultaanroman is John Dos Passos' *Manhattan transfer* (1925).

LIT: Bantel; Bergh; Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Lodewick; Metzler; Myers/Simms; Prince; W. Hogendoorn. *Lezen en zien spelen. Een studie over simultaneïteit in het drama* (1976). [G.J. van Bork]

singularis pro plurali

Term op het gebied van de metonymische (metonymie) beeldspraak voor die vorm van synecdoche waarbij het enkelvoud wordt gebruikt in plaats van het meervoud. Dit gebeurt bijv. in situaties waarin het collectieve, het geheel, domineert boven de individuele delen, zoals in 'bij en bloem' (de bijtjes en de bloemetjes). M. Nijhoff schrijft 'vreemd pizzicato' [i.p.v. pizzicato's] van verre gitaren' (*VW*, dl. 1, 1982², p. 21). In het tegenovergestelde geval spreekt men van pluralis pro singulare.

LIT: Lausberg. [G.J. Vis]

singulier vertellen zie enkelvoudige structuur

sinnebeeld zie emblema

sinneken zie zinneken

sinnespel zie spel van zinne

SISO

Afkorting uit de bibliotheekwereld voor het Schema voor de Indeling van de Systematische catalogus in Openbare bibliotheken. Dit speciaal voor de Nederlandse openbare bibliotheken ontworpen decimale systeem is gebaseerd op en een vereenvoudiging van de UDC. De indeling van een publicatie gebeurde op basis van door de uitgever tevoren geleverde gegevens (CIP), zodat het mogelijk was de SISO-codering bij de CIP-gegevens in het boek af te drukken, hetgeen meestal gebeurde op de verso-zijde van het titelblad.

LIT: Brongers; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 52. [P.J. Verkruisje]

skald of skop

Germaanse hofzanger, wiens functie zich het beste laat vergelijken met de Keltische bard. De Noord-Germaanse (IJsland, Skandinavië) benaming is *skald*, de Zuid-Germaanse *skop*.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; J. de Vries. 'Oudgermaanse letterkunde', in: *Algemene literatuurgeschiedenis*, dl. 2 (z.j.), p. 3-42. [H. Struik]

sketch

Kort, schetsmatig toneelstukje van vaak niet meer dan één bedrijf of scène, dat eindigt met een verrassende, meestal komisch pointe. De sketch komt het meest voor als onderdeel van een revue of het cabaret. Bekende auteurs van cabaretsketches zijn o.a. Simon Carmiggelt, Annie M.G. Schmidt en Guus Vleugel.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

skop zie skald

slaapliedje

Aanduiding voor een bepaald type kinderlied gezongen bij het slapen gaan. Een bekend slaapliedje is:

Slaap, kindje slaap!
Daarbuiten loopt een schaap;
Een schaap met witte voetjes,
Drinkt zijn melk zo zoetjes;
Schaapje met zijn witte wol,
Kindje drinkt zijn buikje vol'.

(M. Veldhuyzen. *Prisma liederenboek*, 1971⁸, p. 188).

Andere slaapliedjes zijn 'Do, do, kindje' en 'Suze Naanje' (D. Kese.a., *Kinderzang en kinderspel*, dl. 1, p. 51, 127).

Het slaapliedje is nauw verwant aan het wiegelied, maar het verschilt ervan doordat het alleen als volkslied-1 bekend is, terwijl het wiegelied ook als cultuurlied voorkomt.

LIT: Cuddon; Scott; J. van Vloten. *Baker- en kinderrijmen* (1874³); D. Kes, J. Pollmann en P. Tigges. *Kinderzang en kinderspel*, 2 dln. (1961⁹); J. de Vuyst. *Bibliografie van het volkslied van 1800 tot 1965*, 2 dln. (1967). [G.J. Vis]

slagrijm

Term uit de prosodie voor die vorm van eindrijm die het schema aaa heeft. Bijv.:

Een mooie vrouw is langs me heen gegaan;
Heel even bleef zij staan;
Toen is zij weer haar gang gegaan.
(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 78).

LIT: Alphen; Best; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Wilpert.
[G.J. Vis]

slepend rijm zie vrouwelijk rijm

sleutelroman of roman à clef

Roman waarin de auteur onder verzonden namen en situaties een beschrijving geeft van bestaande personen en gebeurtenissen, maar dat op zodanige wijze doet dat een goed op de hoogte zijnde lezer deze maskering doorziet. Bepaalde aanwijzingen werken in een dergelijke roman als 'sleutel' voor de ontraadseling van het fictieve. Soms wordt deze 'sleutel' zelfs afzonderlijk gegeven. De charme van de sleutelroman bestaat bij de gratie van de door de auteur bedoelde relatie tussen fictieve personages en bestaande figuren. In een roman als *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron kan men tal van personages terugvoeren op mensen uit Du Perrons vriendenkring (bijv. Wijdenes = Ter Braak), maar het is zeer de vraag of hier niet eerder sprake is van de gebruikelijke fictionalisering van de werkelijkheid dan van een door de auteur als zodanig bedoelde sleutelroman. Niemand zal *De Kapellekensbaan* (1953) van L.P. Boon een sleutelroman noemen, ook al weten we bijv. dat achter prof. spothuizen Prof. Dr. Herman Uyttersprot schuil gaat. De auteursintentie speelt blijkbaar een doorslaggevende rol in de benoeming tot sleutelroman.

Goede voorbeelden van sleutelromans zijn *Vincent Haman* (1898) van W.A. Paap, waarin achter verzonden namen veel Tachtigers schuilgaan, *De koekoek in de klok* (1969) van Judicus Verstegen over het toenmalige universitaire milieu, en J.J. Voskuils *Het Bureau* (1996-...) dat speelt op het P.J. Meertens-Instituut.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; J. Grootaers. *Maskerade der muze* (1954).
[G.J. van Bork]

slinkrijm

Een term die historisch onjuist is, maar bij sommigen gebruikt wordt voor die vorm van rijm waarbij een beperkende herhaling van klanken optreedt, zoals in 'Blijf bij me, bij me' (M. Nijhoff. *VG*, 1995, p. 142). Slinkrijm is in die zin de tegenhanger van groeirijm.

smaadschrift zie pamflet-2

smaak

Onderscheidingsvermogen ten aanzien van kunst en literatuur speciaal met betrekking tot het waarderen en scheppen ervan. In de retorica speelt de smaak een belangrijke rol, vooral in het onderdeel van de elocutio. In de 18e en 19e eeuw is smaak een eigenschap die vooral de esthetische (aesthetica) vormgeving betreft, gezien naast en tegenover het talent of de genie; bij dit laatste ligt het accent meer op de innerlijke gesteldheid van de kunstenaar en diens gevoel voor wat men verheven noemt. De smaak is basis van het oordeel, waarmee het vaak in één adem wordt genoemd (canon-1).

Een belangrijke impuls tot het onderzoek van de smaak ging uit van L.L. Schücking (1878-1964). Hij wees op het subjectieve karakter van alle oordelen: literatuurgeschiedenis moet derhalve een smaakgeschiedenis worden (smaaksociologie als onderdeel van de literatuursociologie). Met zijn vraag 'Wie las wat en waarom' liep Schücking vooruit op het latere onderzoek van G.W. Huygens (1946) en B. Luger (1986), waarin ook veel aandacht gegeven wordt aan de rol van de conventie in het literaire verkeer. Recent onderzoek van P. Bourdieu sluit in zoverre aan bij dat van Schücking dat ook Bourdieu beweert dat smaak niet is aangeboren maar wordt gevormd in het sociale verkeer. Hij richt zich vooral op het onderwijs en de uitgeverij als smaakbepalende instituties.

Voor zover het smaakonderzoek gebruik maakt van enquêteringstechnieken, is het verwant aan de empirische receptie-aesthetica.

LIT: Fowler; Gorp; Lodewick; Preminger; Shipley; Wilpert; L.L. Schücking. *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung* (1923; 1961³); G.W. Huygens. *De Nederlandse auteur en zijn publiek* (1946); P. Bourdieu. *La distinction* (1979); G. van Bork & N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986), p. 33-35; B. Luger. 'Wie las wat in de negentiende eeuw?', in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.). *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (1986), p. 46-68; N.Laan. 'De sociologie van de literaire smaak', in: *Literatuur* 8 (1991), 1, p. 21-29; J. Oosterholt. 'De smaak voor het "reële"; opvattingen over de nationale smaak in een aantal poëtische verhandelingen uit de laatste decennia van de achttiende eeuw', in: *Nederlandse Letterkunde* 2 (1997), p. 338-349; N. Laan. *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis* (1997). [G.J. Vis]

smartlap

Een rijkelijk met sentiment geladen levenslied. De wat ironische term smartlap stamt uit de jaren '60 en wordt gebruikt voor elk sentimenteel volks- of cabaretlied (cabaret). De bekendste Nederlandse zangers van smartlappen zijn de Zangeres zonder Naam, Tante Leen, André Hazes, Gert en Hermien, en in België Zwarte Lola.

De smartlap, met thema's als verloren onschuld, de gestorven moeder, de dronken vader e.d., is veelvuldig gepersifleerd in cabarettteksten van o.m. Drs. P., Hans Verhage en Paul van Vliet. Lucebert schreef speciaal voor de Zangeres zonder Naam een smartlap.

LIT: Hermine Heijermans. *Snikken en smartlapjes* (1976). [G.J. van Bork]

sne

Begrip uit de hoofse lyriek voor de scheiding tussen kop en staart in de strofe van een 13e-eeuws hoofs minnelied-1. De sne maakt evenals de stol deel uit van het tripartition, zoals dat in de Middelnederlandse lyriek werd toegepast door Hadewijch (zie voor een voorbeeld: tripartition).

LIT: N. de Paepe. *Grondige studie van een Middelnederlandse auteur. Hadewijch. Strofische gedichten*, 2 dln. (1972²), deel Studie, p. 39-43. [H. Struik]

sneldicht zie punt dicht

snijwit

Term uit de typografie voor de buitenmarge, dus het gedeelte van de pagina dat zich op een rechter pagina van een opening rechts van de zetspiegel bevindt en op een linker pagina links van de zetspiegel. Het snijwit blijft over nadat de binder het boekblok heeft afgesneden. De andere marges heten kop-, rug- en staartwit.

LIT: BDI; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 149-151. [P.J. Verkruijsse]

sociaal lied

Lied of gedicht waarin sprake is van sociale betrokkenheid. Als zodanig is sociaal lied een benaming voor verschillende soorten teksten variërend van kerklied tot protestsong, maar doorgaans reserveert men de term voor die soort van poëzie waarin mensonwaardige toestanden bekritiseerd worden. Grote bloei kende dit sociale lied sinds het laatste kwart van de 19e eeuw, allereerst bij socialistische auteurs als H. Gorter en H. Roland Holst-Van der Schalk, later bij dichters als K. Speenhoff (levenslied), J. van der Merwe, J. Boerstoel, Freek de Jonge (cabaret) e.a. Een specifieke vorm van het genre is de arbeiderspoëzie.

Door de maatschappijkritische inhoud is het sociale lied verwant aan de sociale roman, maar deze verschilt onder andere doordat hij al eerder in de 19e eeuw (V. Hugo e.a.) tot bloei kwam, voordat de socialistische beweging in georganiseerde vorm gestalte kreeg.

LIT: Best; Lodewick; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis]

sociale literatuur

Literatuur die inhoudelijk bepaald wordt door het feit dat er een beschrijving in wordt gegeven van de levensomstandigheden en problemen van de minder bedeelde klassen van de samenleving met de bedoeling aandacht te vragen voor die bevolkingsgroepen om verbetering van hun positie te bewerkstelligen.

Doorgaans spreekt men van sociale literatuur wanneer er geen duidelijk politiek (socialistisch of communistisch) standpunt in wordt ingenomen. Dat maakt het begrip sociale literatuur minder tijdgebonden waardoor men van dit soort literatuur dan ook in de gehele literatuurgeschiedenis voorbeelden kan aanwijzen. Bovendien komt sociale literatuur in allerlei vormen voor, zowel in poëzie (sociaal lied) en proza als in drama.

Niettemin kan men in de 19e eeuw, met de opkomst van het fabrieksproletariaat en de verpaupering in de grote steden, een sterke toename van dit type literatuur constateren. Zo wordt het werk van Charles Dickens tot de sociale literatuur gerekend en bij ons het werk van J.J. Cremer, o.a. diens *Anna Rooze* (3 dln., 1868) en *Betuwsche novellen* (2 dln., 1856), maar vooral zijn voordracht *Fabriekskinderen* (1863). Ook een novelle als *Blaauwbes, Blaauwbes!* (1845) van E.J. Potgieter kan als een voorbeeld gelden. Voor deze 19e-eeuwse literatuur is echter de aanduiding idealistisch of sociaal-realisme als periodebegrip te preferen.

Met de opkomst van het marxisme en socialisme ontstaat steeds nadrukkelijker een situatie waarin auteurs politiek stelling nemen. Dat leidt ertoe dat men het werk van veel marxistische auteurs eerder zal aanduiden met de term socialistisch realisme, terwijl het werk van arbeiders zelf proletarische literatuur genoemd wordt.

LIT: Best; Laan; Metzler; Wilpert; K. Grafert. *Die soziale Frage in Literatur und Kunst des 19. Jahrhunderts* (2 dln., 1973). [G.J. van Bork]

socialistisch realisme

Literatuuropvatting die gebaseerd is op uittalingen van Marx, Engels en Lenin over literatuur en realisme-2 en die uiteindelijk werd vastgelegd op het Russische schrijverscongres van 1934 in een door de Communistische Partij algemeen gedragen standpunt.

Opvattingen over literatuur zijn door Marx en Engels maar terloops en summier geformuleerd. Het duidelijkst op dit punt is wellicht nog Engels geweest in zijn brief aan Margaret Harkness: 'Realisme betekent, mijns inziens, behalve waarheidsgetrouwheid van de details, ook de getrouwe weergave van typerende (typische) karakters onder typerende (typische) omstandigheden' (april 1888). De nadruk ligt in dit citaat op het typerende dat uit de werkelijkheid zal moeten worden afgeleid en dat door latere interpretatoren steeds opnieuw zal worden aangewezen als het meest elementaire beginsel van het socialistisch realisme. Personages moeten bijvoorbeeld typerend (= representatief) zijn voor de klasse waartoe zij behoren en hun handelingen dienen plaats te vinden in de typerende omstandigheden van een bepaald historisch moment in de ontwikkeling van de maatschappij.

Voor Marx en Engels, en later voor Lukàcs, is kunst in principe nog vrij. Door hen wordt aan de kunst nog geen richtinggevende functie toegekend, maar veeleer een bewustmakende. Dat verklaart ook waarom Lukàcs een auteur als Balzac zo hoog

aanslaat. Ondanks zijn afkomst schreef Balzac op niet-marxistische, maar waarheidsgetrouwe wijze over klassen van personages, waarbij veel van de maatschappelijke verhoudingen inzichtelijk wordt voor de lezer.

Bij Lenin komt de literatuur steeds meer terecht in een partij-ideologisch kader: 'De literaire werkzaamheid moet een bestanddeel worden van het georganiseerde en planmatige, verenigde sociaal-democratische partijwerk'. Ook bij hem blijkt de partij het meest gediend met beschrijving van typerende verschijnselen die iets laten zien van de wetmatigheid van sociale ontwikkelingen.

In de praktijk hebben deze opvattingen geleid tot het uitsluiten en onderdrukken van tal van literaire ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld die van het modernisme (Chlebnikov, Majakowski) en van het Russisch formalisme. Alleen propagandistische literatuur, met een positieve held, functionerend in de strijd voor socialistische vooruitgang, kon als socialistisch-realistisch worden gewaarmerkt.

Pas nadat de communistische partij in de Sovjet Unie haar totalitaire structuur had gekregen (rond 1927) en daarmee vrijwel alle levensgebieden in haar greep kreeg, werd ook de literatuur onderworpen aan de eisen die de partij eraan stelde. Op enkele schrijverscongressen kreeg het socialistisch realisme steeds meer een voorgeschreven functie. Het begrip socialistisch realisme werd pas in 1932 door I. Gromski op het schrijverscongres van 1932 ingevoerd, ongeveer gelijktijdig met Stalins formulering over de schrijver als 'ingenieur van de menselijke ziel'. Op het schrijverscongres van 1934 in Moskou werd het socialistisch realisme als volgt gedefinieerd: 'Het socialistisch realisme, dat de essentiële methode is van de Russische literatuur en literaire kritiek, verlangt van de kunstenaar waarheidsgetrouwe, historisch concrete weergave van de werkelijkheid in haar revolutionaire ontwikkeling. Waarheidsgetrouwheid en historische concreetheid in de weergave door de kunstenaar moet verbonden worden met de ideologische levenshouding en opvoeding van de werkenden in de geest van het socialisme'. Aanpassing aan deze normen - en soms zelfs de adaptatie van vroeger werk - kenmerkt de ontwikkeling van de literatuur in de hierop volgende jaren in de Sovjet Unie. In feite werd de literatuur hiermee in dienst gesteld van de partij. Waarheidsgetrouwe voorstelling moet leiden tot een verklaring van en een oordeel over de beschreven werkelijkheid vanuit een marxistisch-leninistische beschouwingwijze en moet tevens de onontkoombaarheid van de toekomstige sociale ontwikkelingen in positieve zin beschrijven. Men spreekt in het Westen dan ook van 'vulgair-marxisme' vanwege het propagandistische van deze literatuur. Niettemin werd dit Sovjetrussische standpunt over literatuur ook door de communistische partijen in het Westen lange tijd gehuldigd. Toch mag men dit standpunt niet identificeren met het communisme als zodanig. Er zijn tal van communisten geweest die zich tegen deze literatuuropvatting hebben afgezet en die gezocht hebben naar socialistische alternatieven. In dit verband moet de methodediscussie genoemd worden tussen Lukàcs, Brecht en Adorno. Brecht huldigde de opvatting dat men niet naar het verleden moest kijken, maar vooruit. Hij was een voorstander van een modernistische reactie op de bestaande werkelijkheid. Ook Adorno was een voorstander van moderne technieken in de literatuur, omdat die beter dan de bestaande literaire technieken de tekortkomingen van de samenleving konden blootleggen. Ook binnen de Sovjet Unie bestond kritiek op het voorgeschreven socialistisch realisme. De schrijver Andrej Sinjavski (pseud. Abraham Terts) wees op de impliciete strijdigheid van een realismeopvatting die zowel de werkelijkheid als uitgangspunt heeft als de toekomstige heilstaat moet beschrijven. Na het 20e Communistische Partijcongres schreef hij het essay *Wat is socialistisch realisme?* (Nederlandse vertaling 1971), waarin hij de parallellie met het classicisme aanwees en waarin hij een pleidooi hield voor het groteske en fantastische. Het kwam hem met zijn andere geschriften op zeven jaar dwangarbeid te staan wegens anti-Sovjetpropaganda.

In Nederland heeft het socialistisch realisme nauwelijks een rol van betekenis gespeeld in de literatuur zelf. Wel in de literaire discussie. In tijdschriften als *Nu* en *Links Richten* kan men iets van de opvattingen over het socialistisch realisme terugvinden, maar in zijn extreme vorm is het ook daar nooit toegepast. Tijdens de democratiseringsperiode van de Nederlandse universiteiten (in de jaren '70) speelde het begrip een rol in de theoretische debatten over de literatuursociologie als methode.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; G. Lukács. *Wider den missverstandenen Realismus* (1958); P. Demetz. *Marx, Engels und die Dichter* (1959); W. Iwanow. *Der sozialistischer Realismus* (1965); E. Pracht und W. Neubert (red.). *Sozialistischer Realismus: Positionen. Probleme, Perspektiven. Eine Einführung* (1970); S. Kohl. 'Der sozialistischer Realismus', in: *Realismus. Theorie und Geschichte* (1977), p. 146-172; M. Schipper. 'Socialistisch realisme', in: *Realisme, de illusie van werkelijkheid in literatuur* (1979), p. 53-73. [G.J. van Bork]

Sofortcorrectur

Term uit de editiewetenschap voor een onmiddellijke verbetering in een codex door een middeleeuwse kopiist tijdens het afschrijven of door een auteur in een manuscript. In een codex kon de correctie - als de inkt nog niet opgedroogd was - zonder veel problemen uitgevoerd worden. Zodra de inkt opgedroogd was, moesten andere correctietechnieken (expungeren, rasuur) toegepast worden. In een manuscript is een Sofortcorrectur te herkennen aan het feit dat die direct na het geschrapte gedeelte óp de regel is toegevoegd en niet als interlineaire of marginale correctie. [wk/pv]

soldatenlied

Lied door soldaten (vaak tijdens de mars) gezongen. Een van de onderwerpen is uiteraard het vaderland (vaderlandslied). De toon is soms vrolijk, maar ook vaak sentimenteel. Een van de oudste voorbeelden is het volkslied-1 'De vier Aymondskinderen', beginnend met de regels:

Wat voor vijand durft ons naken,
Vier gebroeders op een peerd!
Iedser moet het vechten staken,
Als wij spelen met ons sweerd.
(*Nederlands volkslied*, z.j., p. 26 v.).

Een bekend soldatenlied uit de 20e eeuw is 'Rats, kuch en bonen; dat is het soldatendiner'.

LIT: Best; Wilpert. [G.J. Vis]

soliloquium zie monoloog

soloecismus

Term uit de retorica voor een verkeerde volgorde van elementen in een zin, een wanordelijke zinsstructuur. Deze kan bijvoorbeeld het gevolg zijn van barbarisme, zoals het anglicisme: 'ik denk ik ga weg'. Het resultaat is veelal obscuritas. Soloecismen in bijzonder taalgebruik kunnen de vorm hebben van detractio, adiectio, gradatio of transmutatio.

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Scott; Shipley; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

somnarium

Contemporaine term voor een middeleeuws boek waarin dromen worden verklaard. Dromen worden in de Middeleeuwen beschouwd als gevaarlijk en geassocieerd met heidense riten en demonische verleiding; anderzijds kan een droom goddelijk geïnspireerd zijn en de toekomst voorspellen. Deze tweeslachtigheid vinden we terug bij middeleeuwse theologen. Een oorzaak hiervan is dat de bijbel op een aantal plaatsen de (voorspellende) droom positief waardeert (bijv. Genesis 37, 40, 41 en Daniel 2, 4, 7-8, 10-12), maar zich elders negatief over dromen uitspreekt (Deuteronomium 18: 9-12).

Op basis van hun inhoud en wijze van verklaring zijn drie typen somnaria te onderscheiden: 1) het eigenlijke somnarium waarbij de voorspellingen gebaseerd zijn op de inhoud van de droom zelf: een bepaalde droom voorspelt, onder alle omstandigheden en voor iedereen, dezelfde gebeurtenis, bijv. als in een droom je tanden uitvallen, betekent dat de dood van een verwant; 2) het *droomalfabet*, waarbij de mogelijke betekenissen gekoppeld zijn aan de letters van het alfabet. De interpretatie van de droom wordt bepaald door een willekeurig proces, ongeacht de inhoud van de droom: vaak wordt de lezer gevraagd om de Vader, de Zoon en de Heilige Geest aan te roepen en vervolgens het boek op een willekeurige bladzijde te openen. De verklaring bij de letter op die bladzijde geldt voor alle dromen; 3) het *droomlunarium*, waarbij de inhoud van de droom eveneens totaal onbelangrijk is. De enige sleutel tot de betekenis van de droom is de maanstand in de nacht van de droom: in die nacht betekenen alle dromen hetzelfde.

De oudste somnaria in het Latijn dateren uit de 9e eeuw; in de 11e eeuw verschijnen de eerste in de volkstaal. Een van de populairste droomboeken in Europa was de *Somniale Danielis*. Een Middelnederlands droomboek is het *Sompniarys* van Jacob van Maerlant, waarvan we het bestaan alleen kennen omdat Van Maerlant het in de *Historie van Troyen* als zijn werk vermeldt.

Somnaria zijn in handschriften en oude drukken vaak gecombineerd met andere voorspellende teksten (prognosticatie), zoals horoscopen, lijsten van gelukkige en ongelukkige dagen en voorspellingen die gebaseerd zijn op de dag van de week waarop Nieuwjaar valt. Tegenwoordig wordt het genre gerekend tot de artes-literatuur.

LIT: S.F. Kruger. *Dreaming in the Middle Ages* (1992); F.P. van Oostrom. 'Sompniarys: Maerlants dromen geduid?', in: H. van Dijk e.a. (red.). *In de zevende hemel. Opstellen voor P.E.L. Verkuyl over literatuur en kosmos* (1993), p. 63-67; F. van Oostrom. *Maerlants wereld* (1996), p. 162-170. [H. Struik]

sonnet, klinkdicht, klinker(d)(t) of tuyter(t)

Term uit de leer van de dichtvormen voor een gedicht van veertien verzen opgebouwd uit een octaaf (vs. 1-8) en een sextet (vs. 9-14). In de Italiaanse renaissance ontstaat het 'klassieke sonnet', waarbij het octaaf is opgebouwd uit twee kwatrijnen en het sextet uit twee terzinen. Tussen octaaf en sextet ligt de volta, een overgangspunt tussen twee tegengestelde delen. Zo kan het octaaf een beeld geven (figuurlijk) van datgene wat in het sextet verbeeld wordt (letterlijk). Ook kan het sextet de uitwerking geven van datgene wat in het octaaf geponeerd wordt.

Het Italiaanse sonnet is geschreven in elflettergrepige verzen en het heeft twee rijmklanken (a en b), het sextet twee (c en d) of drie (c,d,e) andere. Het oorspronkelijke rijmschema is abba abba cdc dcd. Later ging men op allerlei wijzen variëren, vooral in het sextet.

In Frankrijk ontstond het Ronsard-type, dat onder meer verschilde van het Italiaanse sonnet (Petrarca-type) doordat de regel twaalfsyllabisch was (alexandrijn).

Een speciale vorm heeft het Shakespeareaans sonnet. Daarnaast onderscheidt men het Miltoniaans sonnet en het Spenseriaans sonnet.

De oudste Nederlandstalige sonnetten vindt men in de 16e eeuw (o.a. Van der Noot en Van Mander). In de 17e eeuw bouwt men voort op de Franse traditie: Vondel (hij spreekt van 'klinkert'), Hooft en Roemer Visscher (die de term tuyter of tuytert gebruikt) hanteren de alexandrijn. In de 18e eeuw raakt het genre in onbruik, maar tijdens de romantiek bloeit het weer op. De Tachtigers maken er een ware cultus van. Ze grijpen terug naar het Italiaanse type en vervangen de alexandrijn door de vijfvoetige jambe. Kloos werd bekend door zijn scheldsonnetten.

Sommige reeksen van sonnetten vormen een sonnettencyclus of een sonnettenkrans.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; W. Mönch. *Das Sonett* (1955); J. Fuller. *The Sonnet* (1972). [G.J. Vis]

sonnettencyclus

Reeks van samenhangende sonnetten, soms in de vorm van een sonnettenkrans.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Laan; Lodewick; MEW; Wilpert. [G.J. Vis]

sonnettenkrans

Aanduiding voor een bepaald soort sonnettencyclus. Deze wordt gevormd door een vijftiental sonnetten. De beginregel van het tweede sonnet is gelijk aan de slotregel van de eerste, de slotregel van het tweede is gelijk aan de beginregel van het derde sonnet enz. Het vijftiende sonnet bestaat uit de beginregels van de veertien eraan voorafgaande sonnetten.

Sommige dichters gebruiken de term sonnettenkrans in ruimere betekenis voor elke sonnettencyclus, zoals J. Perk voor *Een Helle-en Hemelvaart* (1881), bestaande uit tien sonnetten.

De sonnettenkrans in strikte zin is zeldzaam. Een sonnettencyclus van Fiore del Campo kreeg de titel *Een echte sonnettenkrans* (1980), maar die titel was niet terecht. Een echte sonnettenkrans is bijv. *Koning van Rome* van F.L. Bastet (*Catacomben*, 1980, p. 8-22).

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; A.T.A. Heijting. *Het boek der sonnetten* (1911). [G.J. Vis]

sotheit zie sotternie

sotternie of sotheit

Contemporaine benaming voor een kort, kluchtig middeleeuws toneelstuk. De gemiddelde lengte bedraagt ca. 200 versregels. Het is de vraag of we sotheit en sotternie als een genreaanduiding moeten opvatten. Het ligt meer voor de hand om er een aanduiding van de aard van de stof in te zien (vgl. het genus humile of de sermo humilis, volkspreek, sermoen of preek), zoals dat ook het geval lijkt te zijn met abel en met boerde. De term sotternie (sotheit) kennen we alleen uit het handschrift-Van Hulthem, waarin de sotternieën, als komische uitsmijter, volgen op de zgn. abele spelen: *Esmoreit* en *Lippijn*, *Gloriant* en *Die buskenblazer*, *Lanseloet* en *Die hexe*, *Winter ende someren Rubben*. Deze verbinding moet, in ieder geval sinds de opname in het handschrift-Van Hulthem, ook in de uitvoeringspraktijk bestaan hebben, getuige het slot van de *Gloriant*.

1140 Nu swicht ende maect een ghestille
Dit voer spel es ghedaen
Men sal u ene sotternie spelen gaen.

en van de *Lanseloet van Denemerken*:

950 Nu biddic u allen dat gi wilt swigen
Ons voerspel dat es ghedaen
Men sal u ene sotheit spelen gaen.

Qua thematiek (huwelijk, ontrouw, overspel, geweld, rolpatronen, sexualiteit e.d.) vertonen sotternieën grote overeenkomst met de boerden. Zoals de boerde beschouwd kan worden als de 'dorperse' spiegel ten opzichte van de ridderroman, zo kan de sotternie gelden als de niet-aristocratische tegenhanger van het hoofse, aristocratische abele spel. Een jongere benaming, wél een genre-aanduiding, is clute, cluyt of klucht (klucht-1).

LIT: Gorp; Laan; Metzler; MEW; C. Kruyskamp. *De middelnederlandse boerden* (1957); *De abele spelen*, ed. L. van Kammen (1969²); F. van Meurs. 'De abele spelen en de navolgende sotternieën als thematisch tweeluik', in: *Literatuur* 5 (1988), p. 149-156. [W. Kuiper/H. Struik]

souter, psalter, psalterium of zouter

Gedurende de Middeleeuwen was het boek der Psalmen (psalm; Middelnederlands: souter of zouter; middeleeuws Latijn: psalterium) het meest gelezen boek totdat het in de loop van de 14e eeuw door het getijdenboek verdrongen werd. Tot die tijd was het psalter niet alleen voor geestelijken het belangrijkste gebedenboek - wekelijks werden alle 150 psalmen op de vaste liturgische uren (de getijden) gelezen of gezongen - ook voor leken was dit het geval, vandaar dat de psalmen als een der eerste bijbelboeken in de volkstaal werden overgezet. De oudste (Oudnederlandse) vertaling is die van de zgn. Wachtendonckse psalmen (ed. Gysseling, in: *Corpus van Middelnederlandse teksten tot en met het jaar 1300*, reeks II, dl. I, 1980, p. 43-111). Andere vertalingen worden wel vermeld, maar zijn niet bewaard gebleven. De oudste overgeleverde Middelnederlandse vertaling dateert van ca. 1250-1300. Rond 1360 werden de psalmen voor een tweede keer integraal in het Middelnederlands vertaald door de 'vertaler van 1360'. Onder invloed van de Moderne Devotie vertaalde Johannes Scutken omstreeks 1390 de psalmen voor een derde maal.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Hiller; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; *Het psalter van Leningrad*, ed. J.G. Heymans (1973); A.S. Korteweg. *Liturgische handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek* (1983). [W. Kuiper]

souterliedekens

Psalmberijmingen op bekende wereldlijke melodieën uit de 16e eeuw, vooral bedoeld als kerklied. Samensteller-vertaler was jonkheer Willem van Zuylen van Nyevelt. De liederen zijn zo getrouw mogelijke berijmingen van bijbelteksten en bevatten slechts toespelingen op eigentijdse gebeurtenissen voor zover de bijbelwoorden dat toelieten. Zij zijn een mengeling van oud en nieuw, met de nadruk op het laatste. In 1540 werden de souterliedekens kerkelijk goedgekeurd en in 1556-1557 werden ze opgenomen in de *Musyk-boecxkens* van Tielmann Susato.

De liederen werden in toenemende mate door de katholieke kerk gewantwoord vanwege het algemene gebruik door hervormingsgezinden, maar nooit op de lijst van verboden boeken (*index librorum prohibitorum*) geplaatst.

Van calvinistische zijde had men bezwaren tegen de souterliedekens omdat de corresponderende bijbeltekst uit de Vulgaat-vertaling naast de liederen werd afgedrukt en omdat men de binding met de bijbelteksten te zwak vond. Bij hen verschenen dan ook nieuwe psalmberijmingen voor gemeentezang. De eerste waren die van Utenhove en Datheen (1566), later gevolgd door de vertaling van Marnix (1580). De berijming van Datheen werd door de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) tot officiële versie benoemd en was dit tot 1773. De meest behoudende stromingen binnen de gereformeerde kerk (en dan vooral in Zeeland) gebruiken de berijming van Datheen nog steeds.

Naast de souterliedekens circuleerden de zogenaamde schriftuurlijke liedekens, die een uitgesproken hervormd karakter hadden.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; F. Scheurleer. *De souterliedekens. Bijdrage tot de geschiedenis der oudste Nederlandsche psalmberijming* (1898); E.

Mincoff-Marriage (ed.). *Zestiende-eeuwsche Dietsche volksliedjes* (1939²); J. de Gier. *Van de souterliedekens tot Marnix. Stromingen en genres binnen de letterkunde der hervorming in de zestiende eeuw* (1987), p. 25-28, p. 103-132. [H. Struik]

spanning

Psychisch effect veroorzaakt door een reeks van aspecten die een lezer of toeschouwer op zodanige wijze manipuleren dat er een sterke betrokkenheid bij het vertelde of getoonde ontstaat en de lezer of toeschouwer zo geboeid raakt in het verloop van de handeling dat hij of zij per se de afloop ervan wil kennen. Spanning kan vaak worden toegeschreven aan tegengestelde belangen of aan conflicten die in een tekst worden beschreven.

Een van de manipulatietechnieken is het oproepen van vragen die pas geleidelijk, soms pas aan het slot, beantwoord worden. In het bijzonder in de detectiveroman of de thriller wordt de lezer in spanning gehouden over de vraag wie de dader van een misdrijf is en wat de motieven en omstandigheden van die daad geweest zijn. Maar ook het onder moeilijke omstandigheden voldoen aan een opdracht kan spanning bij een lezer veroorzaken. Hetzelfde geldt voor de vraag of twee gelieven elkaar uiteindelijk zullen krijgen, of het goede zal worden beloond, of een vondeling zijn ouders terugvindt e.d.

Spanning ontstaat vooral onder invloed van vermoedens van de lezer over de mogelijke afloop. De onzekerheid over een verhoopte of gevreesde afloop dragen tot de spanning bij en de auteur kan daartoe allerlei middelen aanwenden. Hij kan informatie voorlopig achterhouden of vertraagd en gedoseerd verstrekken (suspense), maar hij kan ook spanning opbouwen door juist op bepaalde feiten vooruit te lopen met suggestieve mededelingen van het type: 'pas na enkele weken zou hij begrijpen wat haar vertrek voor hem betekende'.

Ook door middel van het vertelperspectief kan spanning worden veroorzaakt. Wanneer de lezer via het perspectief van één van de personages meer over een gegeven situatie weet dan bijv. de hoofdpersoon, ontstaat dramatische ironie. Dat gebeurt bijv. in de situatie waarin de inspecteur de lezer over de stand van zijn onderzoek heeft geïnformeerd, maar de dader-hoofdpersoon nog niet weet wat de politie inmiddels heeft achterhaald. Het perspectief roept ook in andere zin spanning op. Het perspectief kan immers bepalend zijn voor het personage waarmee de lezer zich het sterkst identificeert. De angstige onzekerheid over het lot van dat personage wordt de angstige onzekerheid van de lezer, die dus in spanning raakt.

Ook tijd en ruimte kunnen aan de spanning bijdragen. Vertraging of retardering en vooruitwijzing (anticipatie-1) zijn al ter sprake gekomen. Maar ook de bekende race tegen de klok kan spanning opleveren, evenals het middernachtelijk uur in spookverhalen. Dat geldt ook voor ruimtelijke verschijnselen als een verlaten landhuis of het verscholen liggende klooster in de gothic novel of de te overbruggen afstand naar een reddingbrengend ontsnappingspunt in de spionageroman.

Uiteraard spelen ook de taal en de stijl een rol in het veroorzaken van spanning. Men hoeft daarbij maar te denken aan suggestief taalgebruik of een gejaagde stijl in bepaalde tekstfragmenten. Het is niet goed mogelijk een uitputtende opsomming te geven van spanningverwekkende elementen in de literatuur, omdat ze daarvoor te talrijk zijn. Bovendien is spanning een subjectief gegeven.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat spanning zich vooral voordoet in epiek en drama, terwijl lyriek zich door gebrek aan tijdsverloop en een eenzijdig perspectief minder leent voor het verwekken van spanning.

LIT: Abrams; Anbeek/Fontijn; Bergh; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; W.J.M. Bronzwaer. *Tense in the novel* (1970). [G.J. van Bork]

spectator

Tijdschrift, meestal een weekblad, uit de 18e eeuw met - in het kader van de verlichting - een burgerlijk-didactisch-moraliserend karakter. Anders dan de daarvoor reeds bestaande geleerdentijdschriften uit de Republiek der Letteren en de nieuwsbladen en satirische tijdschriften richten de spectatoriale geschriften zich op de volksoopvoeding. Dat gebeurt door middel van de fictieve figuur van de Spectator, de beschouwende, filosofisch ingestelde, relativierende en amuserende bedaagde vrijgezel die via (meestal fictieve) ingezonden brieven en zedenschilderingen zijn publiek onderhoudt.

De spectator als genre ontstaat naar het voorbeeld van de Engelse *Tatler* (1709-1711), *Spectator* (1711-1712) en *Guardian* (1712-1713) van Richard Steele en Joseph Addison. In Duitsland - waar de eerste spectator reeds in 1713-1714 verschijnt, nl. Matthesons *Vernünftler* - worden de spectatoriale geschriften 'Moralische Wochenschriften' genoemd. In Frankrijk heten ze 'spectateur', bijv. *Le Spectateur Français* (1722). De eerste Nederlandse spectator is wellicht de *Examinator* (1719-1721); de meest bekende is *De Hollandsche Spectator* van Justus van Effen die in 360 nummers verscheen in de jaren 1731-1735 en herdrukt werd in 6 delen in 1756 (bloemlezing: *Ernst en boert uit den Hollandschen Spectator van Justus van Effen*, z.j.; reprint dl. 1, ed. Buijnsters, 1984).

In Nederland verschenen in de 18e eeuw meer dan honderd originele, vertaalde en vreemdtalige spectatoriale geschriften, bijv. *De Filosooph* van Cornelis van Engelen, *De Denker*, de *Examinator* van Willem van Ranouw, *De Philanthrope*, *De Algemeene Spectator*, *De Babbelaar*, *De Koopman*, *De Vrouwelijke Spectator*. Een aantal daarvan fungeert als een soort verenigingsblad van in die tijd opgerichte genootschappen van gegoede burgers waarin de koffiehuisdiscussies over actuele (echter geen politieke, maar wel ethisch-religieuze) onderwerpen aan de orde komen. De spectators hebben een maatschappijbevestigende functie; het lezerspubliek moet dan ook onder de bourgeoisie gezocht worden. Omstreeks 1780 wordt de rol van de spectator overgenomen door enerzijds de moraliserende roman en anderzijds door meer politiek geïnteresseerde patriottische bladen.

LIT: Gorp; Laan; MEW; Scott; J. Hartog. *De spectatoriale geschriften van 1741-1800* (1890²); P.J. Buijnsters. *Spectatoriale geschriften* (1991). [P.J. Verkruijse]

speculum zie spiegel

speelhandeling

Term uit de dramaturgie, waarmee men één van de twee aspecten van de handeling aanduidt, nl. de afzonderlijke gebeurtenissen op het toneel zoals die door de acteurs worden voltrokken, dus het spreken, de mimische handelingen, het verplaatsen van attributen etc. Tot de speelhandeling behoren niet de typisch materiële gebeurtenissen op het toneel, zoals het rinkelen van de bel of het voorbijrijden van een trein. Speelhandelingen vormen de delen van het zich concreet voltrekkende verloop van het drama. De speelhandeling is afgesloten als de handeling haar resultaat heeft bereikt of wanneer ze door een andersgerichte handeling wordt gevolgd.

LIT: J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork]

speelhuis

Begrip uit de dramaturgie voor een aan alle vier de zijden (meestal met gordijnen) afgesloten ruimte op het toneel van de rederijkers. Het speelhuis is kleiner dan het platform en er zodanig op geplaatst dat ervóór, en vaak ook ernaast, ruimte overblijft. Als het toneelstuk dat vereiste, was het speelhuis voorzien van een bovenverdieping.

Het speelhuis had verschillende functies: als een allegorisch spel van zinne een toog (tableau vivant) bevatte, werd deze in het speelhuis opgesteld. Daarnaast werd het speelhuis gebruikt om 1) aan de handeling op het voortoneel een tweede toe te voegen die zich tegelijkertijd, maar op een andere plaats afspeelde; 2) om het spel te laten verspringen naar een andere plaats van handeling en daar voort te zetten met (grotendeels) andere personages, of 3) om het voortoneel te vergroten door er een compartiment aan toe te voegen dat er aanvankelijk geen deel van uitmaakt; tussen beide ruimtes bestaat dan continuïteit, zodat de personages de grens in woord en daad kunnen overschrijden.

LIT: W.M.H. Hummelen. 'Typen van toneelinrichting bij de rederijkers', in: *Studia Neerlandica* 1 (1970-1971), p. 59-109; W.M.H. Hummelen. 'Het tableau vivant, de "toog", in de toneelspelen van de rederijkers', in: *TNTL* 108 (1992), p. 193-222; B.A.M. Ramakers. *Spelen en figuren* (1996). [H. Struik]

speelmanspoëzie

Verzamelnaam voor een groep Duitse epische gedichten uit de 12e en 13e eeuw. Het genre neemt een eigen plaats in tussen de geestelijke literatuur en hoofse romans door de aanwezigheid van bepaalde stofelementen, motieven en stilistische kenmerken en een lossere structuur. Kenmerkend zijn bovendien een wereldse houding, de aanwezigheid van humor en een nauwere band tussen dichter en publiek. Als men zich bij de definiëring niet beperkt tot de 12e en 13e eeuw, valt ook de poëzie van Aernoutsbroeders en vaganten onder de speelmanspoëzie.

LIT: Best; Buddingh'; Laan; Metzler; MEW; W.J. Schröder (red.). *Spielmannsepik* (1977). [H. Struik]

spektakelstuk

Dramavorm waarin het accent sterk op het spectaculaire van de handeling ligt. Door technische hulpmiddelen kan een snelle decorwisseling bereikt worden en met kunst en vliegwerk kunnen de meest ingewikkelde vertoningen gerealiseerd worden. Ook inhoudelijk worden deze stukken bepaald door het spectaculaire: gruwelijkheden, rampen, sterke tegenstellingen e.d. bepalen de hoofdinhoud. De term wordt vanwege het effectbejag van dit soort drama vaak in pejoratieve zin gebruikt. In feite is het een literair-kritische term.

Een van de bekendste Nederlandse auteurs van spektakelstukken is Jan Vos. Diens *Medea* (1667), treurspel met 'Konst- en Vliegh-werken' zoals de uitgever postuum aan de titel toevoegde, kon pas gespeeld worden nadat de Amsterdamse

schouwburg in 1665 verbouwd was en geschikt gemaakt was voor toneel 'à grande spectacle' in Italiaanse stijl.

LIT: Best; Wilpert; W.J.C. Buitendijk. *Jan Vos toneelwerken* (1975), p. 343-347. [G.J. van Bork]

spel-1 zie toneelspel-1

spel-2 zie toneelspel-2

spel van zinne, sinnenpel of zinnospel

Overkoepelende benaming voor de drie typen belerende spelen uit de 15e en 16e eeuw die de rederijkers beoefenden: moraliteit, mirakelspel en mysteriespel. Het spel van zinne heeft zijn naam te danken aan de zinspreuk-1 waarin de boodschap (zin) die in het stuk besloten lag, was samengevat.

De rederijkers zelf duiden met spel van zinne alleen die stukken aan, waarin geen bijbelse figuren of heiligen optraden zoals in het mysteriespel of het mirakelspel, en die ook wat minder religieus getint waren. Deze stukken worden meestal aangeduid als moraliteit. De term moraliteit komt echter niet voor in manuscripten of drukken van de spelen, wel in andere bronnen.

Kenmerkend voor het spel van zinne is een allegorie waarin eigenschappen gepersonifieerd worden. Aanvankelijk betreft de allegorie vaak concrete zaken, maar in de 16e eeuw treden abstracte begrippen, zoals 'Ghelove', 'Duecht', 'Waerheijt' en 'Licht', steeds vaker gepersonifieerd op de voorgrond. Vaak zijn de personificaties zinnelijken: zinnebeeldige figuren met een negatief karakter, die handelend optreden en die de hoofdpersoon beproeven.

Het spel van zinne krijgt in de loop van de 16e eeuw een min of meer vaste vorm: een oneven aantal taferelen of bedrijven, in de regel voorafgegaan door een proloog. Meestal bevat een zinnospel ook een tableau vivant (toog), soms meer.

LIT: Gorp; Laan; Metzler; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 45-78; J.B. Drewes. 'Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne', in: *Jaarboek 'De Fonteyne'* 29 (1978-1979), dl. 1, p. 5-124; W.M.H. Hummelen. 'The dramatic structure of the Dutch morality', in: *The medieval drama of the Low Countries*, spec. nr. van *Dutch Crossing* (1984) 22 (april), p. 17-26; D. Coigneau. 'Rederijkersliteratuur', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 35-57; M. Spies. "'Op de questye ...": Over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen', in: *NTg* 83 (1990), p. 139-150; A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: *Terugblik* (1986), p. 9-25; B.A.M. Ramakers. *Spelen en figuren* (1996). [H. Struik]

speldeboek zie abc-boek

Spenseriaans sonnet

Sonnet geschreven in de vijfvoetige jambe met het rijmschema ababbcbccdcdee, voor het eerst toegepast door Edmund Spenser in *The faerie queene* (1590). Octaaf en sextet, niet door een witregel gescheiden, worden dus door een rijmklank (c) verbonden.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott. [G.J. Vis]

Spenseriaanse stanza

Dichtvorm verwant aan de stanza voor het eerst toegepast door Edmund Spenser in *The faerie queene* (1590). De strofe bestaat uit negen regels: de eerste acht vijfjambisch (jambe), de laatste regel zesjambisch. Het rijmschema is ababbcbcc. Een van de zeldzame voorbeelden in de Nederlandse letterkunde is de Spenseriaanse stanza van W. Kloos toegepast in zijn, uit twintig strofen bestaande, gedicht 'Dieper levensinkijk', waarvan de slotstrofe luidt:

Alles scheen weg te zullen vagen, wat
Ons leven was naast Liefde en Kunst. O, Ware,
Ja, kalm-waar-Groote, Leven-mijn, Gij Schat,
Om 't diep-in-Schoone van Uw Zielzijn, Klare,
Die voelend zaagt àl dingen als zij waren....
Laat mij U wijden - 'k heb niet veel - dit klein
Geschenk - het is mijns levens beste - en varen
We dan weer verder, zooals steeds, getwêen
Naar 't blijde scheemren, hoop ik, verrer Toekomst heen.
(K.H. de Raaf. *Willem Kloos*, 1934, p. 268).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

speurdersroman zie detectiveroman

spiegel of speculum

Contemporaine benaming voor de didactisch-moraliserende (laat)middeleeuwse literaire tekst die tot doel heeft de (zelf)kennis van de mens te vergroten (didactische literatuur).

In de 13e en 14e eeuw is een spiegel een didactisch werk waarin op begrijpelijke wijze behandeld wordt wat leken over onderwerpen als geschiedenis, theologie en

zedenleer moeten weten, bijv. Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* (ed. De Vries en Verwijs, 1861-1879) en Jan van Boendales *Der Leken Spieghel* (ed. De Vries, 1844-1848).

Vanaf de 15e eeuw wordt het begrip vooral gehanteerd ter aanduiding van werken die het zelfinzicht van de mens moeten vergroten. In theorie kan deze 'ken u zelf'-gedachte leiden tot zelfverachting en zelfs wereldverachting, maar in de praktijk fungeert dit denkbeeld voornamelijk als tegenwicht tegen de hoogmoed, die vaak als de grootste van de zeven doodzonden wordt gezien. De mens wordt in de spiegel-teksten niet opgeroepen tot zelfverachting of wereldverachting, maar tot het relativeren van het eigen handelen; met andere woorden om te leven en te werken binnen de grenzen van het redelijke en rechtvaardige. Het einddoel hierbij is het bereiken van het hemelse geluk.

Geschriften met het woord 'spiegel' in de titel werden in de 15e en 16e eeuw zo populair, dat bijna elk belerend of stichtelijk werk zo kwam te heten, bijv. de *Spiegel der minnen* van Colijn van Rijsssele (ed. Immink, 1913) en *Den spieghel der salicheit van Elckerlijc* (ed. Vos, 1967). Enkele 14e-eeuwse werken die tegenwoordig bekend zijn onder een dergelijke titel, zoals Jan Praets *Spieghel der wijsheit* (ed. Bormans, 1872) of de anonieme *Spieghel der sonden* (ed. Verdam, 1900-1901) danken hun naam vaak aan latere uitgevers.

De term spiegel wordt tot aan het einde van de 17e eeuw gebruikt, bijv. de *Spiegel van 't menschelyc bedryf* (1694) van Jan Luyken.

LIT: Best; Brongers; Laan; Metzler; Wilpert; P. Bange. *Spiegels der christenen. Zelfreflectie en ideaalbeeld in laat-middeleeuwse moralistisch-didactische tractaten* (1986). [H. Struik]

spiegeltekst zie mise-en-abyme

spierinkje zie squib

spionageroman

Roman gewijd aan een al dan niet fictief geval van spionage, meestal gesitueerd in een land waarmee op het moment van ontstaan werkelijk vijandelijkheden bestaan of bestaan hebben. De spanning van deze romans berust op het feit dat de spion zijn missie - meestal het verkrijgen van inlichtingen - op vijandelijk grondgebied dient uit te voeren en dus aan voortdurend gevaar onderhevig is. Vanwege de aldus opgeroepen spanning rekent men de spionageroman wel tot de thrillers. In feite zijn het tevens avonturenromans, waarvoor voorbeelden gevonden kunnen worden in Anthony Hope's *The prisoner of Zenda* (1894) en Baroness Orczy's *The scarlet Pimpernel* (1905). Bekende schrijvers van spionageromans en verhalen zijn Len Deighton en John le Carré. In Nederland schreef H.J. Oolbekkink spionageromans met een ironisch accent: *Gifbeker voor een wereldstad* (1966) en *Afrekening voor een tiran* (1966).

LIT: BDI; Cuddon; Gorp; J. Symons. *Moord en doodslag. Een geschiedenis van het misdadaverhaal* (1976). [G.J. van Bork]

spondee of spondeus

Term uit de prosodie voor een tweelettergrepige versvoet die in de hexameter of pentameter op sommige plaatsen kan voorkomen ter vervanging van de dactylus. In principe zijn beide syllaben van de spondee even prominent (accent). Het is de vraag of er een tweesyllabig Nederlands woord bestaat dat aan deze klankverhouding beantwoordt, maar men zou wellicht kunnen denken aan het woord 'tweeklank'.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Wilpert. [G.J. Vis]

spondeus zie spondee

spookverhaal

Bijzondere vorm van de fantastische literatuur waarin bovennatuurlijke verschijningen, meestal geesten van overledenen, een belangrijke rol spelen. Soms worden dergelijke verschijningen uiteindelijk binnen de tekst rationeel verklaard, maar meestal gebeurt dat niet.

Er zijn twee typen spookverhalen, de (mondeling) overgeleverde of folkloristische verhalen en de creatieve spookverhalen (vgl. in dit verband de tegenstelling tussen volkssprookje en cultuursprookje). Het folkloristische spookverhaal kent een lange traditie die berust op het geloof aan bovennatuurlijke verschijningsvormen, zoals monsters, duivels, heksen, spookdieren (vampiers, weerwolven e.d.), vuurmannen etc. Deze verhalen zijn doorgaans anoniem en berusten op onverklaarbare of onverklaarde historische gebeurtenissen. Een beroemd en veel bewerkt folkloristisch spookverhaal is dat over de Vliegende Hollander, door talloze kunstenaars bewerkt of verwerkt tot creatief spookverhaal (Coleridge, Captain Mareyat, Longfellow, Hauff, Heine, Wagner e.a.). In Nederland maakten o.m. Marsman, Vestdijk, Last en Biesheuvel gebruik van het gegeven.

Cultuur- of creatieve spookverhalen spelen een rol in het werk van Shakespeare (*Hamlet*, *MacBeth*, *Richard III*) en Hooft (*Geraerd van Velsen*, 1613). Met de opkomst van de romantiek ontstond het literaire klimaat waarin het spookverhaal een nieuwe impuls kreeg. Niet alleen werden tal van folkloristische spookverhalen verzameld en opgetekend, maar bovendien legden veel auteurs zich op het genre toe: Hoffmann, Hauff, Dickens e.v.a. Er is bovendien een duidelijke relatie met de opkomst van de gothic novel. Het decor voor deze verhalen wordt evenals in het spookverhaal gevormd door de oorspronkelijke verblijfplaats van een vermoorde, een galgenveld of andere angst of huiver oproepende omgevingen. Bovendien is het middernachtelijk uur dikwijls het geijkte moment voor de verschijning van geesten (vgl. K.H. Spiesz. *Het spook, of de klok om middernacht*, 1819).

In het begin van de 19e eeuw werden veel oorspronkelijke of vertaalde spookverhalen uitgegeven. Van S.C. Wagener verscheen *Spookerijen. Korte vertellingen uit het rijk der waarheid* (vertaald uit het Duits, 6 dln., 1798-1803, herdrukt in 1810). Van Alexander Dumas werd in 1849 in vertaling *Duizend en een spookverschijningen* in 2 delen uitgegeven. Oorspronkelijk Nederlands is van A. Cramer *Het Rijnspeek* (1832). Een zekere populariteit kregen de bloemlezingen van B. Jessurun Lobo: *Voor en na middernacht* (1949) en *Nacht en ontij* (1956).

LIT: Best; Metzler; MEW; 'Fantastische literatuur', spec. nr. van *De Revisor* 8 (1981) 5, met bibl. [G.J. van Bork]

spotlied

Lied met satirische inhoud waarin afwijkend menselijk gedrag wordt geridiculiseerd en bekritiseerd. Het spotlied maakt in de Middeleeuwen deel uit van het repertoire voor de vastelavondviering (spotmandement, spotsermoen) en is een uiting van de zich sinds de 14e eeuw ontwikkelende burgermoraal, die alles wat daarmee niet in overeenstemming is, onderbrengt in een omgekeerde, zotte wereld. Een van de middelen daartoe is de standensatire, waarin als standen verbeelde onmaatschappelijke groeperingen worden afgekeurd of op ironische wijze geprezen. Ook spotliederen gaan vaak over als groep of als individu gepersonifieerde ondeugden, waarbij bijv. geile monniken of meisjes van lichte zeden het moeten ontgelden. Een bekend spotlied is *Het Kerelslied*, waarin de boeren belachelijk worden gemaakt (in: *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden*, ed. Komrij, 1994, p. 222-224).

Het middeleeuwse spotlied heeft dikwijls de vorm van een refrein-2.

De rederijkers plaatsen refreinen in het zotte tegenover refreinen in het vroede; scherts tegenover ernst. Bij refreinen in het zotte zijn de geestelijk belastende, maar regulerende religieuze en morele conventies die in het dagelijks leven noodzakelijk zijn, uitgeschakeld. Ook zijn er liedteksten die het zotte zelf als onderwerp hebben en expliciet de werkelijkheid als zotheid beoordelen, waardoor het zotte een ernstige ondertoon krijgt.

Na de Middeleeuwen krijgen door marskramers en liedjeszangers als pamflet-2 verspreide spotliederen een meer persoonlijk karakter. Het blijkt altijd weer te gaan om smaad en belediging binnen het vigerende systeem van eer en schande, zoals in het waarschijnlijk in 1633 te Dordrecht werkelijk gebeurde geval dat Jacob Cats behandelt in *Liefdes vossevel*, of de affaire in 1661 in Amsterdam tussen Gabriel de Lalande en de haar trouwbelofte brekende Elisabeth l'Estevenon, of de ruzie tussen de twee medici Boekelman en Dortmund die vanaf 1656 tot 1678 in Amsterdam wordt uitgevochten.

LIT: Hiller; Laan; MEW; D. Coigneau. *Refreinen in het zotte bij de Rederijkers*. 3 dln. (1980-1983); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²); J.W. Bonda. 'Zotheid in muziek. Composities met zotte tekst in de zestiende eeuw', in: F. Willaert e.a. (red.). *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de lage landen* (1992), p. 268-286; L.P. Grijp. 'Spotliederen in de Gouden Eeuw', in: A. Keunen en H. Roodenburg (red.). *Schimpen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850*, thema-nr. van *Volkskundig Bulletin* 18 (1992), nr. 3. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

spotmandement

Laatmiddeleeuwse parodie op een oorkonde, edict, statuut, mandement enz.: alle kerkelijke en wereldlijke rechtshandelingen kunnen geparodieerd worden. Het genre is een vast onderdeel van de vastelavondviering: met een spotmandement wordt de tijdelijke omverwerping van de gevestigde orde door de vorming van een zottenrijk tijdens de vastelavondfeesten bekrachtigd. De zottenvorst begroet zijn onderdanen, maakt zijn hofhouding bekend en kondigt wetten en verordeningen af die een gedrag vereisen dat het tegenovergestelde is van het gewenste gedrag in de normale, geordende samenleving. *De Eedt van Meester Oom* (1551) is een goed voorbeeld van de spelvormen die deze teksten vertegenwoordigen: alle betrokkenen krijgen in het spotrijk een nieuwe functie.

Het spotmandement wordt ook gebruikt om de statuten vast te leggen van quasi-orde als het gilde van de Blauwe Schuit. In het mandement worden nieuwe leden uitgenodigd om toe te treden tot het gilde. Die leden moeten wel alles doen wat in het normale leven liederlijk en onproductief en daarom bedreigend voor de geordende samenleving is: zuipen, vreten, nachtbraken, gokken, vreemdgaan, luieren etc. Degenen die echt ernstige misdaden begaan (bijv. dieven en moordenaars), worden echter uitgesloten. In deze spelvorm is het spotgilde tijdens de vastelavondviering tijdelijk aan het bewind om spanningen te ontladen, angsten uit te bannen, nieuwe regels te testen en kritiek uit te oefenen door middel van de omkering van de bestaande normen en waarden. De burgerij speelt de verbanning van alles wat haar bestaan bedreigt door deze te personificeren als dwazen die vertrekken per schip, zoals: verpauperde adel, corrupte geestelijken, brassende rijkeluijszootjes, geile nonnen en oude vrijsters.

LIT: H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²); *De Blauwe Schuit*, ed. H. Pleij (1981²). [H. Struik]

spotprognosticatie

Parodie op de prognosticatie, de gedrukte jaarvoorspelling die in de 15e en 16e eeuw enorm populair is. Vanaf 1480 zijn er spotprognosticaties in het buitenland bekend; de oudste overgeleverde Nederlandse versie dateert uit ca. 1528.

Het genre heeft zijn wortels in de vastelavondviering, de volksfeesten waarbij de tijdelijke omkering van de geordende maatschappij centraal staat. Het doel van deze omkering is de bevestiging van de traditionele normen en waarden en de versterking van de geordende maatschappij.

De opbouw van de spotprognosticatie komt in hoge mate overeen met de serieuze jaarprognosticaties, zij het dat de inhoud daarvan geparodieerd en belachelijk gemaakt wordt door bijvoorbeeld het profeteren van alledaagse dingen die te allen tijde zullen gelden, zoals in de voorspelling *Van die regerende heeren des jaers* uit de prognosticatie van *Ulenspieghel*:

Venus en Mars sullen dit jaer meest regneren ¹:
Mars in 't oorloghen en Venus in 't boeleren ².
Ende in de winter comender noch drie in 't lant:
Monsieur Blaeubeck, Druypnuese en Clippertant.
Die niet en wil betalen, schabbeken is goet pant ³.

1 heersen

2 de liefde bedrijven

3 is er altijd wel iets te verpanden

(ed. Van Kampen, Pleij, Stumpel, 1980, p. 63).

De teksten bevatten vaak sterk tijds- en plaatsgebonden grappen en grollen, waardoor ze enigszins doen denken aan het maatschappijkritische cabaret in onze tijd: wat twintig jaar geleden het publiek deed gillen van het lachen wordt door ons vaak nauwelijks nog begrepen of leuk gevonden.

In de 17e en 18e eeuw handhaaft het genre zich, maar verliezen de spotprognosticaties geleidelijk aan hun functie als parodie op hun serieuze voorbeeld en groeien ze uit tot moppen- en anekdotenbundels waarin informatie en flauwekul naast elkaar gepresenteerd worden.

LIT: *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen*, ed. H. van Kampen, H. Pleij, B. Stumpel [e.a.] (1980); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²). [H. Struik]

spotsermoen

Laatmiddeleeuwse parodie op de officiële preek. Het genre is een vast onderdeel van de vastelavondviering: in een spotsermoen roept een quasi-prediker zijn toehoorders op ironische wijze op zich immoreel te gedragen en precies het omgekeerde te doen van wat in het dagelijks leven van hen verwacht wordt. Het doel van deze omkering is de bevestiging van de traditionele normen en waarden en de versterking van de geordende maatschappij. Hierbij worden alle aspecten van de serieuze preek geparodieerd, waarbij men bij voorkeur een levensbeschrijving geeft van een zogenaamde heilige, wiens naam verschijnselen uitdrukt die de laatmiddeleeuwse maatschappij bedreigden en daarom bezworen moesten worden, bijv. Sint Reynuyt (Sint Alles-op, ter bezwering van de altijd dreigende hongersnood en armoede) en Sanctus Drincatibus (Sint Drankorgel, drankmisbruik als bedreiging van de geordende maatschappij).

In het spotsermoen wordt veelvuldig gebruik gemaakt van stront- en sexgrappen, waarmee angsten voor het lijfelijke en de sexualiteit op een zeer aardse manier worden aangepakt. Een voorbeeld hiervan is *Dit es van den scijtstoel*, waarin de heilige Snottoef (Druipneus) ten tonele wordt gevoerd. Deze heilige heeft zich gespecialiseerd in het reinigen van de anus na de stoelgang, en allerlei voorwerpen waarmee die handeling verricht kan worden, worden besproken.

LIT: H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²); D. Kaiser. 'Het laatmiddeleeuwse spotsermoen', in: *Spektator* 13 (1983-1984), p. 105-127. [H. Struik]

spraakkonstenaren

Onder spraakkonstenaren verstaat men de grammatici vanaf de tweede helft van de 16e tot in de 18e eeuw die onder invloed van renaissance, hervorming en opkomend nationalisme de verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in hun spraakkonst of grammatica ter hand namen (taalbouw). De bekendste spraakkonstenaren zijn Joos Lambrecht (*Nederlandsche spellinghe*, 1550), Pontus de Heuiter (*Nederduitse orthographie*, 1581), Christiaan van Heule, Jacob van der Schuere, Petrus Leupenius, Petrus Montanus, A. de Hubert, S. Ampzing, en D.V.

Coornhert en H.L. Spiegel, welke twee laatsten betrokken waren bij de totstandkoming van het Nederlandse trivium: de *Twee-spraack* (1584), het *Ruygh-bewerp* (1585) en de *Rederijck-kunst* (1587). In de 18e eeuw beijverden de dichtgenootschappen zich voor het uitgeven van zeer sterk gereguleerde spraakkonsten.

LIT: Laan; Metzler; C.G.N. de Vooyoys. *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1952⁵), hoofdstuk III-V; L. van den Branden. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956); W. Hellinga. *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*, ed. P. Tuynman (1968), m.n. p. 621-630; D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets (red.). *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (1977), hoofdstuk 2-4; L. Peeters. *Taalopbouw als renaissance-ideaal* (1990). [P.J. Verkruijsse]

spreekkoor

Lyrisch onderdeel van een drama bestaande uit een tekst die veelal in versregels is geschreven. De tekst wordt voorgedragen (declamatie) door een groep, dikwijls onder leiding van een 'dirigent'. De term spreekkoor duidt soms ook deze groep aan. Een specifieke vorm is de rei-1 in de tragedie. In de 20e eeuw is het B. Brecht die spreekkoren in zijn theaterwerk opnam. In de Nederlandse letterkunde is het spreekkoor (soms tot twee personen beperkt) gebruikt in het leken spel.

LIT: Dale; MEW. [G.J. Vis]

spreekwoord

Formulering van een erkende of op ervaring berustende waarheid of wijsheid in de vorm van een gezegde of spreuk-1.

LIT: Baldick; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; A. Huizinga. *Nederlandse zegswijzen* (1965); F.A. Stoett & C. Kruyskamp. *Nederlandse spreekwoorden en gezegden* (1974⁹); K. ter Laan. *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen* (1976⁸). [G.J. Vis]

spreekwoordelijk gezegde zie gezegde

spreekwijze zie gezegde

sprekende naam

Aanduiding voor een bijzondere vorm van naamgeving aan personages in de literatuur, waarbij de auteur ernaar gestreefd heeft de naam zo te kiezen dat hij typerend is voor het uiterlijk, de afkomst en/of bepaalde karaktertrekken van het personage. Goede voorbeelden van sprekende namen zijn te vinden bij Wolff en Deken, Beets, Multatuli en Boon: Sara Burgerhart, Pieter Stastok, Slijmering, meester Pennewip, Kramiek. Reeds in de Middeleeuwen werd gebruik gemaakt van sprekende namen, vgl. koning Nobel en Cuwaert uit *Van den vos Reinaerde*. Sommige sprekende namen blijken zo gelukkig gekozen dat ze gemeengoed zijn geworden in het spraakgebruik ter typering van bepaalde mensen: Jan Salie (Potgieter), Nurks (Beets), Droogstoppel (Multatuli), Flierefluiter (A.M. de Jong).
LIT: Boven/Dorleijn; MEW. [G.J. van Bork]

spreker zie sprookspreker

spreuk-1 zie gezegde

spreuk-2 zie zinspreuk-1

spreuk-3

Aanduiding voor een gnome-2 die ontleend is aan de bijbel. Bekend zijn de spreuken uit het Boek der Spreuken uit het Oude Testament. Bijv.:

Ga tot de mier, gij luiaard! Zie haar wegen, en word wijs.
(*Spreuken* 6:6).

De spreuk komt vaak voor als rijmspreuk.

LIT: Gorp; MEW. [G.J. Vis]

sproke

Middel nederlandse benaming voor kort, rijmend verhaal van 180 tot 200 versregels, met een benedengrens van ca. 10 verzen en een bovengrens van ca. 700 verzen. Het genre is nauw verwant aan exempel, parabel en preek en was vooral in de 14e eeuw populair.

Sproken werden door rondreizende sprooksprekers voorgedragen en waren voor het publiek op het gehoor te volgen.

De inhoud is zowel verhalend als betogend van karakter en mist vaak een lyrische inslag. Meestal dient de sproke impliciet of expliciet een moraalfilosofisch of didactisch doel: de nadruk ligt hierbij op morele waarheden en christelijke of wereldlijke ethiek.

De meeste bewaard gebleven sproken stammen uit de literaire wereld rondom het Hollands-Beierse hof (ca. 1350 - ca. 1400) en zijn van Willem van Hildegarsberch (ed. Bisschop en Verwijs, 1870, ongew. herdr. 1981).

Sommige sproken worden ook wel notabel genoemd, hoewel het niet duidelijk is of er verschillen tussen beide zijn.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; F.P. van Oostrom. 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch', in: *Vorm en functie in tekst en taal* (1984), p. 48-72; F.P. van Oostrom: *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*, p. 46-85; T. Meder. *Sprookspreker in Holland. Leven en werken van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)* (1991); Dini Hogenelst. *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke* (2 dln., 1997). [H. Struik]

sprookje

Prozavertelling die gewoonlijk door mondelinge overlevering is blijven bestaan en waarin fantastische, wonderbaarlijke of metafysische feiten en gebeurtenissen het genre bestemmen tot een overwegend fictionele tekst (fictie). Heksen, sprekende dieren (dierensprookje) of dingen, kabouters, feeën, draken, trollen, tovenarij etc. vormen de elkaar afwisselende bestanddelen van het sprookje. Daarom wordt het genre ook tot de fantastische literatuur gerekend. Sprookjes laten tal van oude cultuurresten zien op het gebied van rechtspraak, geloof, bruidwerving, huwelijksceremonieel e.d. die uit verschillende cultuurperioden stammen, maar in de overlevering zijn samengesmolten. Er zijn relaties met de sage, de fabel-1 en de legende (vgl. respectievelijk *De ridder met de zwaan*, *Roodkapje en de wolf* en *St. Joris en de draak*). Vroeger werden sprookjes dan ook beschouwd als verbleekte heidense mythen, tegenwoordig rekent men het sprookje tot een oudere fase in de geestelijke ontwikkeling van de mens. In tegenstelling tot de mythe is het sprookje niet religieus, in tegenstelling tot de legende en de sage mist het een historische achtergrond. Al is over de oorsprong en de betekenis van het sprookje nog onvoldoende bekend, duidelijk is wel dat het veelal een symbolische of allegorische rol heeft gespeeld. Er zijn ook theorieën over de psychologische rol van het sprookje.

Kenmerkend voor het sprookje lijken de stereotiepe structuur, zinsbouw en karaktertekening te zijn. Begin en einde kennen dikwijls vaste formuleringen ('Er was eens ...'; 'En ze leefden nog lang en gelukkig'). Deugd wordt beloond en kwaad wordt gestraft, d.w.z. dat deugd en kwaad in een duidelijke zwart-wit-verhouding staan en dus goed herkenbaar zijn. In de structuur van de vertelling komt dit tot uitdrukking in het patroon: opdracht - tegenstand (van het kwaad) - overwinning op het kwade - happy end (overwinning van het goede). Ook de zinsbouw is over het algemeen eenvoudig. Die eenvoud van structuur en zinsbouw maakt het sprookje zo geschikt als kinderliteratuur, hoewel het daar oorspronkelijk niet voor bedoeld was en de inhoud vaak een gruwelijk karakter heeft.

Uit de 9e eeuw stamt de Arabische sprookjesverzameling *Duizend-en-een-nacht*, waarin de verhalen in een kadervertelling tot één geheel zijn verenigd.

Al in de 17e eeuw werd door Perrault een verzameling van sprookjes aangelegd in *Contes de ma mère l'oye* (1697). Maar pas in de romantiek ontstond er belangstelling op groter schaal, vooral onder invloed van de idee dat op die manier

een bijdrage geleverd zou kunnen worden aan de reconstructie van de 'volksgeest'. Onderzoekers legden toen de sprookjes vast die eeuwenlang mondeling (orale literatuur) overgeleverd waren. Beroemd zijn de *Kinder- und Hausmärchen* (1812-1814), verzameld door Jacob en Wilhelm Grimm. In België werden verzamelingen aangelegd door Amaat Joos (*Vertelsels van het Vlaamsche volk*, 4 dln., 1889-1892) en door Victor de Meyere (*Vlaamsche vertelschat*, 4 dln., 1925-1933). Nederlandse sprookjesverzamelingen werden onder meer aangelegd door Cornelis Bakker (Noord-Holland), Dam Jaarsma en Ype Poortinga (Friesland). Een onmisbaar hulpmiddel bij het onderzoek naar sprookjes is de zgn. Aarne-Thompson-typenindex.

Het onderscheid in literaire genres dat de literatuurwetenschap maakt op grond van kenmerkende eigenschappen is voor de middeleeuwse situatie enigszins problematisch: in de Middeleeuwen maakte men zo'n onderscheid in genres niet. Men kan hetzelfde thema of motief tegenkomen in een verhaal dat we nu een sprookje noemen, in een fabel, een legende, een sage, een dierenverhaal of een ridderroman; vaak worden die dan veralgemeniserend sprookjesmotieven genoemd. In veel Middelnederlandse teksten komen sprookjes in geadapteerde vorm voor (bijv. *Roman van Walewein*, *Torec*, *Parthonopeus van Bloys*, *Lanceloet en het hert met de witte voet* en *Karel ende Elegast*). Wij stellen dan dat sprookjesmotieven zijn verwerkt in de toen populaire vorm van de ridderroman, maar dreigen te vergeten dat men in de Middeleeuwen dit onderscheid in genres niet maakte en dat wij deze motieven meestal alleen maar kennen in de vorm waarin zij de laatste paar honderd jaar zijn verzameld, opgetekend en ingedeeld.

Naast het volkssprookje onderscheiden we het kunst- of cultuursprookje. Het gaat dan om sprookjes die niet uit de overlevering zijn opgetekend, maar naar het voorbeeld van volkssprookjes zijn geschreven en deze soms in hun verhaaltrant dicht benaderen, zoals bij de sprookjes van Hans Christian Andersen (1805-1875) en Godfried Bomans (*Sprookjes*, 1946), maar hierin ook vaak erg verschillen (Louis Couperus, *Psyche*, 1898 en *Fidessa*, 1899).

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; J. de Vries. *Het sprookje* (1929); J.W.R. Sinninghe. *Katalog der Niederländische Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten* (1943); S. Thompson. *The folktale* (1946); M. Ramondt. *Sprookjesvertellers en hun wereld. Van Primitivisme tot Symbolisme. Vier sprookjesstudien* (1948); S. Thompson. *Motif-index of folk literature* (6 dln., 1955-1958); W. Hasselblatt. *Das Wesen des Volksmärchens und des modernen Kunstmärchens* (1956); A.A. Aarne. *The types of the folktale* (1961²); V. Propp (red.). *Morphologie du conte* (1970); A.M.E. Draak. *Onderzoekingen over de roman van Walewein* (1975²); T.W.R. de Haan. *Nederlandse volkssprookjes* (1977); Sprookjesnummer van *Bzzlletin* 92 (1982); T. Dekker, J. van der Kooi en Th. Meder. *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan; lexicon van sprookjes: ontstaan, ontwikkeling, variaties* (1997). [G.J. van Bork/H. Struik]

sprookspreker of spreker

Contemporaine Middelnederlandse benaming voor een rondreizend voordrager van relatief korte teksten (sproken). De bekendste sprookspreker uit de Middelnederlandse literatuur is meester Willem van Hildegarsberch, wiens carrière tussen 1383 en 1408 gedateerd kan worden.

LIT: Laan; T. Meder. *Sprookspreker in Holland. Leven en werken van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)* (1991); Dini Hogenelst. *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke* (2 dln., 1997). [W. Kuiper]

squib of spierinkje

Term (letterlijke betekenis 'voetzoeker' of 'schotschrift') uit de Amerikaanse linguïstiek voor een korte beschouwing over taalkundige feiten die een probleem vormen voor de bestaande theorieën of die nog niet bestudeerd zijn. De redactie van het tijdschrift *Spektator* heeft de term 'squib' ook van toepassing verklaard op de letterkunde en de literatuurwetenschap en heeft na een taalkundig squib-nummer (jrg. 6, nr. 7/8) twee afleveringen met letterkundige squibs gevuld (jrg. 10, nr. 6 en jrg. 18, nr. 5). Het voorstel van A. Sassen om in het Nederlands de term 'spierinkje' te gebruiken, vond navolging in: W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie (red.). *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* (1991).

LIT: Baldick; Redactie *Spektator*. 'Voorwoord', in: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 377; F.C. de Rover. 'Voorwoord', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 489. [P.J. Verkruijsse]

staand rijm zie mannelijk rijm

staand schrift

Term uit de paleografie voor een schrifttype dat gekenmerkt wordt door losse, niet aaneengeschreven letters, een enkele ligatuur daargelaten. Staand schrift is sierschrift; gebruiksschrift noemt men lopend schrift of cursief. De Middelnederlandse boekletter bij uitstek, de littera textualis, is een staand schrift.

LIT: B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²). [P.J. Verkruijsse]

staande uitdrukking zie gezegde

staart, Abgesang of queu

Begrip uit de hoofse lyriek voor het slot van een strofe van een hoofs minnelied-1, door een snede gescheiden van de kop. De staart is een vast onderdeel van het tripartition. Het dichten met kop en staart werd overgenomen in de Middelnederlandse lyriek, bijv. door Hadewijch (zie tripartition voor een voorbeeld).

LIT: Bantel; Best; Metzler; MEW; Wilpert; N. de Paepe. *Grondige studie van een Middelnederlandse auteur. Hadewijch. Strofische gedichten*, 2 dln. (1972²), deel Studie, p. 39-43. [H. Struik]

staatrijm, cauda of rime couée

Term uit de prosodie voor die vorm van eindrijm die, optredend in een groepje van drie of meer regels, telkens de laatste, kleinere regel van het groepje afsluit en zo het eind van elk groepje releveert. Bijv.:

God van de liefde, hoor mij aan:
De dood - ach - moge tot mij gaan
Haastig *lijk* -

Mijn dagen heb ik slecht verdaan.
Maar liefde doet mij ondergaan
Zeker *lijk*.

(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 22).

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Scott; Shipley. [G.J. Vis]

staartwit of voetwit

Term uit de typografie voor de benedenmarge, dus het gedeelte van de pagina dat zich onder de zetspiegel bevindt. In het staartwit kan de paginanummering geplaatst worden en bij boeken uit de periode van de handpers treft men er de katernsignatuur en de custode aan. De andere marges heten kop-, rug- en snijwit.

LIT: BDI; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 149-150. [P.J. Verkruijsse]

staat

Bibliografische term voor de varianten die kunnen ontstaan tussen exemplaren van een druk, oplage of uitgave tijdens het drukproces, met name in de periode van de handpers. Het corrigeren in een drukvorm werd ook tijdens het drukken voortgezet, zodat exemplaren kunnen voorkomen, bestaande uit katernen met meer of minder gecorrigeerde drukvormen. Drukvormen met de correctie op de pers vertegenwoordigen een andere, latere staat dan exemplaren daarvan zonder de correctie. De variant hoeft niet altijd de correctie van een zelffout te betreffen; het kan ook om een wijziging door de auteur gaan of om een persvariant door ingrijpen van de censuur, soms in de vorm van een cancel.

Een voorbeeld van een druk met vier staten in de binnenvorm van het **-katern is Vondels *Herschepinghe* van 1671. Op fol. **1verso hoort 'luisters' te staan en op fol. **3verso 'van'. Deze combinatie komt in 7 van de 22 gecollationeerde exemplaren voor; in 11 andere exemplaren staan de zelffouten 'lusters' respectievelijk 'dan', in 1 exemplaar staat 'luisters' en 'dan' en in 3 exemplaren 'luisters' in combinatie met de Verschlimmbesserung 'den' (*Kopij en druk in de Nederlanden*, 1962, p. 149-150).

LIT: BDI; Feather; MEW; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 313-316; F.A. Janssen. 'Notities bij de aanduiding van herdrukken', in: *Spektator* 4 (1974-1975) 5, p. 275-283. [P.J. Verkruijsse]

stafrijm, Germaans rijm of letterrijm

Vorm van alliteratie zoals die als beginrijm voorkomt in het Oudgermaanse vers. Kenmerkend is de medeklinkerherhaling (medeklinkerrijm) in de eerste en tweede heffing van de eerste regel en in de eerste heffing van de derde regel (volgens het schema a a / a x). Op deze manier worden beide regels met elkaar verbonden. Een zuiver voorbeeld hiervan vindt men nog in Gezelle's *Sint Jans vier*:

Vliegende vlamme,
Vlerke van 't zonnewel,
Vliegende vlamme,
Vlucht in den hoop!
(G. Gezelle. *Volledige werken*, dl. 6, ed. Baur, 1936, p. 17).

LIT: Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis]

standcatalogus

Bibliotheekterm voor een registratievorm van het bezit van een bibliotheek waarbij de catalogus de volgorde aanhoudt van de plaats die de verschillende publicaties in de bibliotheek innemen. De standcatalogus bestaat gewoonlijk uit een eenvoudig kaartsysteem, een systeem van microfiches of een computerbestand met titelbeschrijvingen waarbij de bibliotheeksignaturen uit een cijfer en/of lettercombinatie bestaan. De ordening van de catalogus volgt deze bibliotheeksignaturen die naar een plaats ('stand') in de bibliotheek verwijzen.

De standcatalogus heeft tot doel om een snelle controle op het aanwezige bezit mogelijk te maken. Een nevenfunctie van dit type catalogus kan zijn dat bij een onderwerpsgewijze rangschikking in een bibliotheek de standcatalogus voor de gebruiker functioneert als onderwerpscatalogus.

LIT: BDI; *Bibliotheek en documentatie. Handboek ten dienste van de opleidingen* (1979²). [G.J. van Bork]

standenleer

Stichtend traktaat uit de Middeleeuwen, waarin de opbouw van de maatschappij in de standen (adel, geestelijkheid, burgers en boeren) en de geledingen binnen die standen behandeld worden. Een standenleer bevat, evenals een spiegel, leefregels en schrijft ideaal gedrag voor. Naast teksten die het gewenste gedrag van de standen afzonderlijk uiteenzetten, zoals de vorstenspiegel, bestaat de alles omvattende standenleer. Een voorbeeld hiervan is *Dat scaecspel ghemoraliseert* (ed. Van Schaick Avelingh, 1912), in de 14e eeuw bewerkt naar de *Ludus scaccorum* van

Jacobus de Cessolis (eind 13e eeuw). In dit werk worden de standen vergeleken met schaakstukken: hun rechten en plichten worden afgeleid uit de mogelijkheden die de stukken op het bord hebben.

LIT: LdMA; H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 127-186; J. van Herwaarden. 'Dat scaecspel. Een profaan-ethische verkenning', in: J. Reynaert [e.a.]. *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (1994), p. 304-321. [H. Struik]

standenpoëzie

Verzamelnaam voor (laat)middeleeuwse teksten die als distinctief kenmerk hebben de opbouw van de maatschappij in standen en de geledingen van die standen. Deze teksten vallen grofweg uiteen in standenleer, de oudste en een ideaal gedrag voorschrijvende tekst, en de standensatire, die veeleer beschuldigend en hekelend is.

LIT: Laan; Metzler; MEW; Wilpert; H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 127-186. [W. Kuiper]

standenrevue zie standensatire

standensatire of standenrevue

(Laat)middeleeuwse hekeldicht waarin de specifieke zonden van de verschillende standen op de korrel worden genomen. De standensatire hekelt de gebreken der standen bij het uitoefenen van de hun opgelegde taak en de wijze waarop ze hun specifieke positie in de maatschappij misbruiken ten koste van de andere standen, bijv. machtsmisbruik door de adel of simonie door de geestelijkheid. Meestal is de standensatire een klacht tegen de tijdgeest; als de standen zich zo blijven gedragen zal de wereld ten onder gaan.

De kritiek kon op verschillende manieren worden verpakt: hekelend zoals Willem van Hildegasberchs *Van mer* (ed. Bisschop en Verwijs. *Gedichten van Willem van Hildegasberch*, 1981², p. 40-42), ironisch zoals in het *Doctrinael des tijts* (ed. Schuyt, 1946), via schijnpelgrimages zoals in *Van dat Luye leckerlant* en soortgelijke gedichten uit de 16e-eeuwse bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen* (ed. Mij. van Ned. Letterk., 1971), in het kader van de vanitas zoals in Anthonis de Rooveres *Vander mollenfeeste* (ed. Mak, 1955, p. 294-299), of binnen de vastelavondviering, zoals in *De Blauwe Schuit*.

LIT: Wilpert; H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 127-186. [H. Struik]

stanza, ottava rima of stanze

Octaafstrophe als onderdeel van een gedicht dat is opgebouwd uit een veelvoud van octaafstrofen. In de oorspronkelijke klassieke Italiaanse vorm telde elke regel elf syllaben, later werd deze vijfjambisch (jambe). De stanza had drie vrouwelijke rijmen; het rijmschema was abababcc. De Nederlandse stanzas hebben zelden deze vorm. Zo bevat N. Beets' *De maskerade* (1835) mannelijk en vrouwelijk rijm door elkaar. De Genestets *De Sint-Nikolaasavond* heeft hetzelfde kenmerk en is bovendien geschreven in zesvoetige jamben met het rijmschema aabbccdd.

Verwant aan deze stanza is de Spenseriaanse stanza, terwijl de elegische stanza (een kwatrijn) alleen de naam ermee gemeen heeft.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; E. Häublein. *The stanza* (1978). [G.J. Vis]

stanze zie stanza

stapelspel

Stapelspelen horen tot het niet-klassieke drama van de renaissance. Een stapelspel is een op een novelle gebaseerd meerdelig toneelstuk, een dramatische cyclus van verscheidene delen onder één titel, waarbij elk deel een eigen titelpagina, een eigen lijst van personages en soms een eigen genre aanduiding heeft. De eerste delen hebben altijd een open eind; pas in het slotdeel worden de verhaaldraden afgehecht. In Nederland is dit genre beoefend door Theodore Rodenburgh met zijn *Keyser Otto den derden, en Galdrada* (1616), *Melibeia* (1618), *Hertoginne van Savoye, en Don Juan de Mendossa* (1619), *Hoecx en Cabeliauws* (1628), *Sigismund en Manuella* (1635).

LIT: W. Abrahamse. *Het toneel van Theodore Rodenburgh (1574-1644)* (1997). [P.J. Verkruijsse]

statische bouw

Term uit de dramatheorie voor een dramaopbouw waarbij de handeling weinig of geen ontwikkeling vertoont omdat het gegeven conflict niet tot een bepaalde oplossing wordt gebracht. Het slot van de handeling verschilt nauwelijks of niet van de beginsituatie. Een dergelijke bouw kan bij uitstek in het absurdistisch drama (absurdisme) van Ionesco of Becket worden aangetroffen. In Nederland komt het voor in stukken van Lodewijk de Boer. In die gevallen draagt de bouw bij aan het gegeven van de onmogelijkheid tot communicatie en de zinloosheid van het bestaan.

LIT: Van den Bergh; R. Schechner. 'Twee vormen van toneelconstructie', in: *Euros Theater* (1966), p. 29-48. [G.J. van Bork]

status causae

Term uit de retorica voor het vaststellen van de zaak waarom het gaat. Het begrip stamt oorspronkelijk uit het genus iudiciale. Het hoort bij de inventio, de eerste taak van de redenaar (officia oratoris). Bijv.: een spreker of auteur kondigt aan dat hij het zal hebben 'over de Nederlandse letterkunde'.

LIT; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

status coniecturalis

Term uit de retorica voor de vraag naar het al of niet problematische van een zaak, die men wil behandelen (status causae). Ingeval van een quaestio infinita moet het antwoord gegeven worden op de vraag 'an sit?' (is het er wel?). Een voorbeeld van een status coniecturalis na de status causae 'Over Nederlandse letterkunde' vormt de vraag 'Is er wel Nederlandse letterkunde?'.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

status definitionis zie status finitionis

status finitionis of status definitionis

Term uit de retorica voor een nadere definiëring van de zaak die men wil behandelen (status causae). In geval van een quaestio infinita moet er antwoord gegeven worden op de vraag 'quid sit?' (wat is het dan wel?). Een voorbeeld van een status finitionis na de status causae 'Over Nederlandse letterkunde' vormt de vraag 'Hoe ziet de Nederlandse letterkunde er dan wel uit; hoort de zgn. Vlaamse letterkunde er bijvoorbeeld ook bij?'.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

status qualitatis

Term uit de retorica voor een nadere qualificatie van een zaak die men wil behandelen (status causae). Bij een quaestio infinita moet antwoord gegeven worden op de vraag 'quale sit?' (hoedanig is het dan wel?). Een voorbeeld van een status qualitatis na de status causae 'over Nederlandse letterkunde' en de status finitionis 'Hoort de zgn. Vlaamse letterkunde er bijvoorbeeld ook bij?' vormt de vraag 'Is het spreken over de Vlaamse letterkunde wel terecht?'.

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

stc zie short-title catalogue

STCN

De Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN) is een project dat als doel heeft het vervaardigen van de retrospectieve Nederlandse nationale bibliografie. Aanvankelijk was het de bedoeling de productie uit de periode 1540-1800 te beschrijven, maar inmiddels is besloten ook de in ander verband beschreven incunabelen en postincunabelen aan het bestand toe te voegen en de 18e eeuw erbij te betrekken. Het project, dat in 1982 onder de vleugelen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen van start ging en in 1988 door de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag is overgenomen, wil in een periode van dertig jaar de geraamde productie van ongeveer 300.000 titels uit alle Nederlandse en een aantal buitenlandse openbare collecties beschrijven in de vorm van een short-title catalogue.

De gegevens van de STCN worden automatisch verwerkt via het Pica-catalogiseersysteem, zodat het mogelijk is om antwoorden te krijgen op de meest diverse vraagstellingen (uitgaande van auteursnaam, titel, drukker-uitgever, plaats van drukken, bibliografisch formaat, lettertype, chronologie, fingerprint of combinaties daarvan). Er worden alleen boeken beschreven, dus geen plano's, kaarten en prenten, en wel: boeken gedrukt binnen de huidige grenzen van Nederland, ongeacht de taal, en boeken in de Nederlandse taal, gedrukt buiten Nederland.

Als eerste proeve van het STCN-project verscheen van J.A. Gruys en C. de Wolf *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701* (1979), waarin ook de werkwijze uiteengezet wordt. In 1995 verscheen onder redactie van J.A. Gruys en J. Bos *t'Gvlde iaer 1650 in de Short-title Catalogue, Netherlands*.

LIT: B. van Selm. 'Boeken gedrukt in Hoorn vóór 1701', in: *TNTL* 98 (1982), p. 150-179; J.A. Gruys, P.C.A. Vriesema en C. de Wolf. 'Dutch National Bibliography 1540-1800: the STCN', in: *Quaerendo* 13 (1983), p. 149-160, ook in: *Dokumentaal* 12 (1983), p. 107-116; P.C.A. Vriesema. 'De STCN-vingerafdruk', in: *Dokumentaal* 15 (1986), p. 55-61; J. Bos en J.A. Gruys (eindred.). *Vingerafdrucken. Mengelwerk van medewerkers bij tien jaar Short-title Catalogue, Netherlands* (1993). [P.J. Verkruijsse]

stedendicht

Het stedendicht, als genre vooral populair in de renaissance, is een lofdicht op een stad of dorp waarin de desbetreffende plaats meestal gepersonifiëerd als maagd optreedt. Regelmatig terugkerende onderdelen (topos) die in stedendichten aandacht krijgen, zijn de gunstige ligging van de plaats (vaak aan een rivier), de etymologie van de naam, de stichting en historie, de vergelijking met machtige steden uit het verleden (Rome), de grote daden en deugden van de inwoners. De personificatie tot maagd leidt met name in het subgenre van het emporicum (lofdicht op handelsstad) tot seksuele metaforen.

Stedendichten treft men veelvuldig aan in het voorwerk van atlanten en topografische literatuur. Een hele reeks van stedendichten is vervaardigd door Constantijn Huygens: *Stede-stemmen en dorpen* (ed. De Kruyter, 1981).

LIT: Wilpert; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), p. 166-167; C.W. de Kruyter. 'Inleiding', in: C. Huygens. *Stede-stemmen en dorpen* (1981), p. 3-29; A.J. Gelderblom. 'De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw', in: id. *Mannen en maagden in Hollands tuin* (1991), p. 79-93. [P.J. Verkruijsse]

steekdicht

Een door Jan Vos ter onderscheiding van het gewone puntdicht gehanteerde aanduiding voor een satirisch (satire) epigram. Hij schrijft over de 'Eigenschap van Punt- en Steekdicht':

Een Punt- en Steekdicht zyn van ongelyke kracht.
Dit kittelt ons het oor; dat weet in 't hart te steeken.
Het leeven van den mensch wordt na 't bedryf geacht.
Het Puntdicht roemt de deugd. het Steekdicht wraakt gebreeken.
(J. Vos. *Alle de gedichten*, dl. 1, 1726, p. 399).

LIT: J.D.P. Warners. *Het vierregelig gedicht in de Nederlandse letterkunde sinds de Renaissance* (1947), p. 52. [G.J. Vis]

steendruk of lithografie

Vlakdruktechniek waarbij op gepolijst kalksteen met krijt of inkt tekst of illustraties worden aangebracht. De steen wordt licht geëtsd met salpeterzuur en bedekt met een laagje Arabische gom die zowel het beeld vasthoudt als het wateropnemend vermogen van de kalksteen vergroot. Voordat de drukinkt aangebracht wordt, wordt de steen bevochtigd waarna alleen de be-tekende delen van de steen via een speciale lithografische pers een afdruk op het papier achterlaten. Steendruk is ook mogelijk met behulp van andere materialen: zink, aluminium of metaal.

De lithografie is in 1798 uitgevonden door Alois Senefelder, samen met het lithografisch kalkeerpapier dat het overbodig maakte om tekst in spiegelbeeld op de steen te tekenen. In de 19e eeuw is het steendrukprocédé vaak gebruikt voor het vervaardigen van facsimile-uitgaven.

Het was ook mogelijk meerkleurensteendrukken te vervaardigen, de zgn. chromolithografie. Daartoe moet de tekening gekalkeerd worden op een zgn. contourensteen en vervolgens moeten er evenveel zgn. toonstenen gemaakt worden als er kleuren zijn. Later komt ook de fotochromolithografie.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 75-81; J.A.A.M. Biemans. 'Lithografische facsimile's van twee Spiegel Historiae-fragmenten; enkele opmerkingen over de vervaardiging en betrouwbaarheid van vroege steendruk-reproducties van Middel nederlandse handschriften', in: *Miscellanea neerlandica; opstellen voor Dr. Jan Deschamps t.g.v. zijn 70e verjaardag* (1987), dl. 1, p. 145-165. [P.J. Verkruijsse]

stemma

Term uit de editiewetenschap en tekstkritiek voor de schematische weergave in de vorm van een boomdiagram van de onderlinge verwantschap van documentaire bronnen (handschrift, codex, druk), waarin een tekst bewaard is gebleven. Het opstellen van het stemma speelt een belangrijke rol bij het bezorgen van een editie.

Het vaststellen van de onderlinge verwantschap van middeleeuwse bronnen vindt plaats aan de hand van overeenkomstige fouten, de zogenaamde Lachmann-methode: twee verschillende kopiisten kunnen nooit onafhankelijk van elkaar op dezelfde plaats dezelfde fout maken. Men gaat er daarbij vanuit dat de oudste tekst de beste is, en dat alle handschriften uiteindelijk teruggaan op een oerhandschrift, het archetype. In de praktijk slaagt men er zelden of nooit in een stemma op te stellen dat uitmondt in het archetype; men blijft voortdurend steken in tweesprongen, de zogenaamde 'fatale vorken'. Tegenwoordig gaat men uit van het inzicht, dat het een van de wezenskenmerken van (middeleeuwse) literaire teksten is dat ze niet (altijd) slaafs gekopieerd werden, maar regelmatig werden aangepast aan hun nieuwe gebruikssituatie. Daarnaast weten we dat veel teksten een oraal verleden (orale literatuur) hebben gehad voordat ze op schrift gesteld werden.

Voor de periode na de Middeleeuwen, wanneer de editeur ook te maken heeft met geautoriseerde bronnen (autoriseren), dienen in een stemma zowel manuscripten als drukken een plaats te krijgen.

LIT: Best; Brongers; Gorp; Mathijssen; Metzler; MEW; A. Dees. 'Over stambomen van handschriften', in: *FdL* 18 (1977), p. 63-78; A. Dees, M. Dekker en M. Mulder. 'Een voorbeeld van stamboomreconstructie: Karel ende Elegast', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 96-118; A.M. Duinhoven. 'Stamboomreconstructie: rekenkunde of tekststudie?', in: *Spektator* 18 (1988-1989), p. 119-123; B. Salemans. 'Van Lachmann tot Hennig: Cladistische tekstkritiek', in: *Gramma* 11 (1987), p. 191-224; B. Salemans. 'Varianten als bouwstenen van stemma's: een pleidooi voor eenvoud en openheid bij het opstellen van tekststambomen', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen* (1989), p. 319-343; B. Salemans. 'Text genealogical remarks on Lachmann, Bédier, Greg and Dearing', in: *LB* 79 (1990), p. 427-468. [H. Struik]

stemming zie atmosfeer

stenografie

Schrijfmethode waarmee men sneller kan schrijven dan met gewoon schrift. Reeds in de klassieke Oudheid waren methodes voor tachygrafie ontwikkeld, waarvan de tironse notae (nota-1) de bekendste is. Vanaf de 17e eeuw werden nieuwe stenografische methoden ontwikkeld. Het bekendste Nederlandse systeem is dat van A.W. Groote dat dateert van eind 19e eeuw.

LIT: BDI; Brongers. [P.J. Verkruijsse]

stereotypie

Procédé waarbij in kartonachtig materiaal op een speciale pers een afdruk gemaakt wordt van loodzetsel. Van deze zogenaamde styps kon - als ze in een oven verhard waren - steeds weer opnieuw een gehele pagina zetsel gegoten worden. Deze wijze van zetten was vooral aantrekkelijk in geval van teksten die voortdurend in ongewijzigde oplagen op de markt gebracht konden worden, zoals edities van de klassieken of de bijbel.

Of reeds in 1673 in Nederland door Joseph Athias een bepaalde vorm van stereotypie uitgevonden werd voor bijbedruk is zeer de vraag; hij kan ook van stand zetsel gedrukt hebben. Begin 18e eeuw zijn er duidelijker aanwijzingen voor stereotypie door Johann Müller die samenwerkte met de Leidse drukker Luchtmans. In de 19e eeuw volgde een heruitvinding van de stereotypie in Engeland en Frankrijk, waarbij gebruik gemaakt werd van gips, later van karton.

De stereotypie bood het voordeel dat in nieuwe oplagen geen nieuwe zetselstukken zoals bij herdrukken konden optreden, dat zetsel niet meer in pastei kon vallen en dat de styps weinig opslagruimte vergden. Het was wel mogelijk correcties in de stereotypie-teksten aan te brengen door in de clichés nieuw gezette stukken in te lassen of gehele pagina's opnieuw in lood te zetten en daarvan een nieuwe styp te maken. Omdat er vaak twee styps gemaakt werden van zetsel, één om te gebruiken en één om te bewaren, kunnen bibliografisch gezien ondoorzichtige situaties optreden: een late oplage kan gemaakt worden van een niet-gecorrigeerde styp uit het magazijn en dus chronologisch gezien een oudere redactie-2 vertegenwoordigen dan een eerdere oplage.

In de 19e eeuw zijn tal van literaire werken via stereotypie tot stand gekomen, bijv. J.J. Cremer, I. da Costa, De Genestet en De Schoolmeester. De stereotypie is inmiddels geheel verdrongen door de offset.

LIT: BDI; Feather; Hiller; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 201-205; H. Carter & G. Buday. 'Stereotyping by Joseph Athias. The evidence of Nicholas Kis', in: *Quaerendo* 5 (1975), p. 312-320; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 386-387; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 108-109; K. Gnirrep. 'Staand zetsel of stereotypie in de zeventiende eeuw', in: *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches* (1996), p. 100-120. [P.J. Verkruijsse]

sterfboek zie ars moriendi

sterkteaccent zie dynamisch accent

stichische poëzie

Aanduiding voor een gedicht waarvan de opbouw gekenmerkt wordt door het ontbreken van strofen. Er worden geen groepen versregels (vers-1) onderscheiden door wit; ze vormen dus visueel een gesloten geheel. Schoolvoorbeelden zijn de

Ilias en de *Odyssee* van Homerus. Menige Nederlandse Homerusvertaling bestaat uit stichische verzen. De meeste studies geven het isosyllabische karakter van de verzen als specifiek kenmerk van dit type poëzie. Volgens die opvatting is het doorsnee Shakespeareaans sonnet een voorbeeld van stichische poëzie.

LIT: Baldick; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

stichomythie

Bijzondere vorm van de dialoog in het (klassieke) versdrama, waarbij de personages telkens afwisselend een versregel uitspreken. Stichomythie wordt vaak toegepast om een versnelling of een grotere levendigheid van de dialoog te bewerkstelligen in situaties die een zekere heftigheid moeten tonen. Dikwijls laten de personages elkaar in dergelijke dialogen niet uitspreken. Goede voorbeelden ervan kunnen worden aangetroffen in Vondels *Gebroeders* (ed. Porteman, 1975, vss. 867-920) en Bredero's *Spaanschen Brabander* (*Werken*, 1974, p. 277-278, vs. 1723-1726).

Soortgelijke vormen zijn de distichomythie (afwisselend twee regels) en de hemistichomythie (afwisselend een halve regel). Vergelijkbaar is ook de altercatio.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; J.L. Hancock. *Studies in stichomythia* (1917); J.L. Myres. *The structure of stichomythia in Greek tragedy* (1950). [G.J. van Bork]

stilistiek zie stijlleur

stilus

Metalen schrijfstift waarmee op wastafeltjes werd geschreven. Ze waren aan een kant puntig (om mee te schrijven) en aan de andere kant breed en plat (om de was weer glad te strijken). Ze konden klein zijn, maar ook groot genoeg om als (zelfmoord)wapen gebruikt te worden. Volgens Suetonius verdedigt Caesar zich met zijn stilus als hij in de senaat wordt aangevallen. Floris wil met de door Blanchefloer aan hem gegeven stilus bij haar graf zelfmoord plegen (*Floris ende Blancefloer*, ed. Mak, 1970³, vs. 1205-1226).

LIT: Scott; J. Deschamps. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972²); J. Stiennon. *Paléographie du moyen age* (1973). [W. Kuiper]

stock, keervers, stockregel of stok

Repeterende slotregel(s) die, als een refrein, iedere strofe van een strofisch gedicht afsluit(en). De stockregel is een kenmerkend verschijnsel in de ballade-2 of het

refrein-2 van de rederijkers. Refreinen met een stock van twee regels komen ook voor, maar ze zijn vrij zeldzaam. Een enkele keer komt ook een stock van een halve regel voor.

De stockregel bevat het thema van het gedicht, soms in de vorm van een zinspreuk of een motto-1, en is identiek aan de titel van het gedicht. Bij de zogenaamde refrainfeesten van de rederijkers werd de stock vaak van te voren als opdracht opgegeven, zoals gebeurde bij het refrainfeest van Gent (1539) voor een refrain 'int amoureuze': 'Och moghticze spreken, ic ware ghepaeyt'.

Een voorbeeld van een enkele stokregel is:

O dood, hoe bitter is uw gedinken
(*'t Is al vrouwenwerk. Refreinen van Anna Bijns*, ed. Pleij, 1994, p. 104-108).

Een voorbeeld van een dubbele stokregel bij Jan van Doesborch is:

Laet ons drincken laet ons storten,
Al mindert ons goet ons dagen die corten.
(ed. Kruyskamp, 1940, dl. 2, p. 212-213).

Een modern refrain werd geschreven door Drs. P., waarvan de stok luidt:

Nu ja, gezondheid is toch ook iets waard.
(Drs. P. en I. de Wijs. *Het rijmschap compleet*, 1984, p. 26-30).

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; MEW; Myers/Simms; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 29; A. Bourquet. 'De "stok" van het refrain', in: *Tijdschrift voor Levende Talen* (1946), p. 95-106; A. van Elslander. *Het refrain in de Nederlanden tot 1600* (1953); A. van Elslander. 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd. De Rederijkers', in: *Terugblik* (1986), p. 9-25. [H. Struik]

stockregel zie stock

stof, materia, materie of matière

De term materia is ontleend aan de antieke retorica waarmee de stof, het bouw materiaal, het feitenmateriaal voor een werk werd aangeduid, waarin de redenaar als taak heeft (officia oratoris) ordening aan te brengen (dispositio). Een vraagstuk uit de Oudheid was of de stof, de totale materia artis rhetoricae, begrensd of onbegrensd was. De minimalisten waren van mening dat de stof zich beperkte tot het terrein van politiek en ethiek; de maximalisten zagen geen enkele beperking.

Het begrip matière dankt zijn grootste bekendheid aan de Oudfranse auteur Chrétien de Troyes (tweede helft 12e eeuw), die het koppelde aan de 'sen' (zin), de betekenis van een literair werk en de 'conjointure', de (gekunstelde) structuur (Doppelweg-structuur).

In de Franse literatuurgeschiedenis onderscheidt men de matière de Bretagne (Brits-Keltische roman) van de matière de France (chanson de geste) en de matière de Rome (klassieke roman).

In de prologen van Middelnederlandse literaire teksten komt men het begrip 'materien' veelvuldig tegen, bijv.:

Ware vrouwe ocht here die vrien woude,
Hoemen dit boec heten soude:
Die Rose seggic dat heten sal,
Want daer es in besloten al
35 Die art van minnen geellike.
Die materie es scone ende rike.
(Heinric. *Die Rose*, ed. Verwijs, 1976², vs. 31-36).

Het onderzoek naar de stof of stofgeschiedenis ontleent zijn belang vooral aan het feit dat het gebruikte inhoudelijke materiaal in hoge mate conventioneel (conventie) bepaald blijkt te zijn. Zo kan voor de renaissance gewezen worden op het gebruik van klassieke of bijbelse stof (bijv. in het bijbels drama of de pastorale-2). Maar ook bij bepaalde literaire genres is de stof sterk conventioneel bepaald, zoals in het sprookje, de gothic novel, de mythe en de sage.

In de romantiek komt de nadruk te liggen op de 'stofvinding', waarvoor het dichterlijk genie verantwoordelijk wordt gesteld. Stof is dan de bekleding of het materiaal waarin de dichter zijn ideeën uitdrukt en dat stoffelijke omhulsel 'vindt' de dichter in de natuur (waarbij eerder aan 'Umwelt' gedacht moet worden, dan aan ons begrip 'natuur'). Daar ligt ook de relatie tussen stof en idee, omdat tot de stof behorende motieven en thema's (motief; thema) de idee helpen uitdrukken. Stof is dan het inhoudelijke feitenmateriaal dat de schrijver gebruikt om een bepaalde idee tot uitdrukking te brengen. De rangschikking of vormgeving van de stof bepaalt de betekenis of de idee ervan en deze zienswijze leidt uiteindelijk tot de bekende Tachtiger doctrine: vorm en inhoud zijn één.

In de literatuurwetenschap gebruikt men de termen fabel-2 en plot om het verband aan te geven tussen respectievelijk de feitelijke gegevens van het verhaal (de stof) en de samenhang die tot stand wordt gebracht door de vormgeving.

Er is veel onderzoek gedaan naar stofgeschiedenis, in het bijzonder vanuit de vergelijkende literatuurwetenschap. Dat onderzoek heeft geresulteerd in een aantal inventarisaties van motief- en stofgebruik door de eeuwen heen. Voorbeelden hiervan zijn: E. Frenzel. *Stoffe der Weltliteratur* (1970³); F.A. Schmitt. *Stoff- und Motivgeschichte der deutschen Literatur* (1965); H. Hunger. *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, mit Hinweisen auf Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildende Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart* (1969⁶).

LIT: Best; Gorp; Lausberg; Metzler; MEW; Wilpert; E. Frenzel. *Stoff- und Motivgeschichte* (1966); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 203-207; G.P. Knapp. 'Stoff-Motiv-Idee', in: *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* (Bd. 1, 1980⁶), p. 200-207. [G.J. van Bork]

stok zie stock

stol

Begrip uit de hoofse lyriek voor de benaming van de twee verstechnische eenheden, van elkaar gescheiden door een vore, die samen de kop van een 13e-eeuws hoofds minnelied vormen. De stollen maken deel uit van het tripartition. Een

Middel Nederlands voorbeeld van een dergelijk lied met kop en staart kan worden aangetroffen in de strofische gedichten van Hadewijch (zie tripartition).

LIT: Bets; Metzler; N. de Paepe. *Grondige studie van een Middelnederlandse auteur. Hadewijch. Strofische gedichten*, 2 dln. (1972²), deel Studie, p. 39-43. [H. Struik]

stomme vertoning zie tableau vivant

stoplap

Hedendaagse benaming voor een (correctie)techniek om door middel van versvulling een correct rijm of ritme te verkrijgen. Een auteur maakte gebruik van een stoplap om een goed lopend verspaar te verkrijgen. De ene dichter zal meer stoplappen gebruikt hebben dan de ander, maar de lezer/onderzoeker moet ervoor waken om - afgaand op een hedendaags esthetisch oordeel - overal stoplappen te zien: als een dichter een vers afsluit met de mededeling 'naer waerhede', is dat dan een stoplap om te kunnen rijmen op 'mede', of wil hij echt benadrukken dat het vertelde waar is?

Daarnaast hanteerden kopiïsten stoplappen om een, in hun legger aangetroffen, onvolledig rijm (weesrijm-1) te herstellen. Zij beschikten hiervoor over een uitgebreide verzameling pleonasmen, tautologieën, tussenwerpsels en niets- of weinigzeggende woorden en uitdrukkingen zoals *metter vaert*, *oec mede* en *saen*, maar ook over langere zinsneden die hun oorspronkelijke betekenis grotendeels verloren hebben en aan het verhaal niets toevoegen.

Ook in de spreektaal worden veel stoplappen gebruikt. Zij hebben dan het doel om de luisteraar niet teveel informatie ineens te geven en om de spreker tijd te geven om na te denken.

LIT: Buddingh'; Gorp; MEW; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot de reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 406-408. [H. Struik]

story zie fabel-2

straatlied

Een sinds de 16e eeuw voorkomend lied, bij allerlei openbare gelegenheden gezongen, zoals jaarmarkten. Het werd verkocht door marskramers of liedjeszangers op losse bladen (vgl. vliegende bladen), later ook in bundeltjes. Onderwerpen waren veelal actuele gebeurtenissen, zoals moorden, misgeboorten, ongelukkige liefdes, natuurrampen, en uiteraard ook politieke actualiteiten zoals de Tiendaagse Veldtocht, de Eerste Wereldoorlog e.a. Ook volksverhalen leverden stof voor het straatlied,

zoals het verhaal van de twee koningskinderen en de geschiedenis van de wandelende jood.

Een bekende straatzanger is Klein Jan (Pieter de Vos), van wie veel bewaard is gebleven, o.a. *Kleyn Jans Konkelpotje, of het Pleysierige en vermakelyke Vossenburgje, gerymt door Pieter de Vos of de zogenaamde Kleyn Jan* (1714), waarin men bijv. het bekende lied 'Altijd is Kortjakje ziek' aantreft.

Sinds de 19e eeuw ziet men een verandering optreden door ontleningen aan opera's en operettes, en later film en cabaret. Daaruit ontwikkelde zich de schlager. Omgekeerd werd het straatlied soms gebruikt door schrijvers van opera's en zangspelen, zoals blijkt uit de *Dreigroschenoper* (1928) van B. Brecht. Een typisch voorbeeld van het straatlied is het scharminkelliedje.

Gelet op de gemakkelijke toegankelijkheid van inhoud en vorm is er verwantschap met sommige voorbeelden van het volkslied-1 en het kinderlied. Kijkt men naar het triviale karakter van menig straatlied dan kan men verwantschap zien met de wereld van de kitsch.

Belangrijke verzamelingen van straatliederen vindt men o.a. in de Stadsbibliotheek van Antwerpen en in de KB's van Brussel en Den Haag.

LIT: Cuddon; Gorp; MEW; D. Wouters en J. Moorman. *Het straatlied*, 2 dln. (1933-1934); F.K.H. Kossmann. *De Nederlandsche straatzanger en zijn liederen in vroeger eeuwen* (1941); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 12-15; R. Dekker en L. van der Pol. "Wat hoort men niet al vreemde dingen...", in: *Spiegel Historiae* 17 (1982), p. 486-494; F. Martin. 'De liedjeszanger als massamedium: straatzangers in de achttiende en negentiende eeuw', in: *Tijdschr. voor Geschiedenis* 97 (1984), p. 422-446. [G.J. Vis]

stream of consciousness

Term uit de psychologie die van toepassing is op de weergave in de literatuur van de ononderbroken stroom van gedachten, herinneringen, bewuste en halfbewuste gevoelens, associaties e.d. die het kenmerk zijn van het mentale proces van de mens. De stream of consciousness is vergelijkbaar met de directe monologue intérieure, omdat ook daarin het innerlijk van een personage beschreven wordt zonder, of vrijwel zonder interventie van een verteller. Een kenmerk van de stream of consciousness is het ongeordende en fragmentarische ervan en vaak het ontbreken van grammaticaliteit.

Het beroemdste voorbeeld van stream of consciousness komt voor in James Joyce's *Ulysses* (1922), waarin zowel Molly als Leopold Bloom voortdurend weergegeven worden in bewustzijnsmonologen. Ook Proust in *A la recherche du temps perdu* (1913-27) maakt van dit procédé gebruik. Een goed Nederlands voorbeeld is te vinden in *Meneer Vissers hellevaart* (1936) van S. Vestdijk. In tal van moderne Nederlandse romans kan men stream of consciousness als element terugvinden in de weergave van wat een personage innerlijk beweegt, bijv. bij Maarten 't Hart, Oek de Jong en Hugo Raes.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; M. Friedman. *Stream of consciousness, a study in literary method* (1955); R. Humphrey. *Stream of consciousness in the modern novel* (1959). [G.J. van Bork]

streekliteratuur of regionale literatuur

Literatuur die wordt gekenmerkt door de beschrijving van een bepaalde landelijke streek en de bewoners daarvan. De nadruk ligt daarbij op het eigene van de beschreven regio, waarbij de sociale verhoudingen binnen een kleine gemeenschap de hoofdrol spelen, maar ook dialect en folklore die de eigen aard van de streek tot uitdrukking brengen, al is het maar vanwege de *couleur locale*. Ook de wisselwerking tussen mens en omgeving krijgt in de regionale literatuur een sterk accent.

Uiteraard zijn er allerlei grensgevallen in de literatuur aanwijsbaar die weliswaar de genoemde kenmerken bezitten, maar desondanks niet of niet uitsluitend tot de streekliteratuur gerekend worden. Vaak is er dan sprake van een problematiek die het typisch streekgebundene overstijgt (vgl. John Steinbecks *The grapes of wrath*, 1939 en Richard Llewellyns *How green was my valley*, 1939). Veel streekromans zijn tevens familieromans waarin het conflict van de generaties die elkaar opvolgen zich afspeelt in een milieu van boeren, landarbeiders of soortgelijke regionale beroepsgroepen.

De streekliteratuur bestaat voornamelijk uit streekromans, maar andere vormen van regionale literatuur komen evenzeer voor (novelle, verhaal, poëzie). Het type is evenmin aan een bepaalde tijd gebonden, al wordt de term vooral gebruikt voor de sinds de 19e eeuw tot bloei gekomen streekromans en -novellen. De dorpsnovellen van Hendrik Conscience en van J.J. Cremer gaven nog een romantisch en geïdealiseerd beeld van de samenleving op het platteland. Later wordt dat beeld realistischer, mede onder invloed van het naturalisme. Na 1900 ontstaat door de toenemende verstedelijking en het verzet tegen de als decadent ervaren grotestadsmentaliteit een nieuwe stroom regionale literatuur die een groot lezerspubliek trekt. Belangrijke auteurs van streekliteratuur zijn dan Stijn Streuvels (*De Vlaschaard*, 1907), Herman de Man (*Het wassende water*, 1926), Antoon Coolen (*Peelwerkers*, 1930), Anne de Vries (*Bartje*, 1935).

Onder invloed van het fascisme en de daarmee gepaard gaande Blut und Boden-literatuur kwam de regionale literatuur in een kwade reuk te staan. Maar ook wanneer deze literatuur daarmee weinig van doen had, zoals bij Coolen, De Man en De Vries ontegenzeggelijk het geval is, beschouwde de literaire kritiek streekliteratuur al vrij snel als tweederangs lectuur, vanwege de stereotiepe en clichématige thematiek ervan. Toch zijn tal van regionale romans doorgedrongen tot de canon van de Nederlandstalige literatuur, zoals Theun de Vries' *Stiefmoeder aarde* (1936) en Gerard Walschaps *Houtekiet* (1939).

Door het gebruik van streektaal is er verwantschap met de dialectliteratuur, maar dit laatste type literatuur wordt gewoonlijk gedefinieerd naar lokale herkomst en niet naar inhoud.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; P.J. Meertens. *De lof van de boer. De boer in de Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde van de middeleeuwen tot 1880* (1942); A. Feitsma, H. Entjes e.a. (red.). *Literatuur in sociaal perspectief* (1976). [G.J. van Bork]

strepologie

Achttiende-eeuwse misprijzende kwalificatie voor het overmatig gebruik maken van aandachtsstreepjes en beletseltkens, zoals in de *Julia* (1783) van Rhijnvis Feith (ed. Kloek en Paasman, 1982). [W. Kuiper]

stripverhaal of beeldverhaal

Verhaal waarbij tekst en afbeeldingenreeks elkaar zodanig aanvullen dat ze niet zonder elkaar kunnen of waarbij de beeldenreeksen (doorgaans tekeningen) zelf het verhaal vertellen. Er bestaan drie typen strips. Het eerste type geeft reeksen tekeningen met daaronder bijpassende reeksen teksten. Het bekendste voorbeeld daarvan is Marten Toonders *Tom Poes*-strip. Het tweede type geeft de tekst in de tekeningen zelf verwerkt als balonnen, alsof ze door de stripfiguren wordt uitgesproken als een toneeltekst. Deze vorm is het bekendst van de beeldverhalen van Willy van der Steens *Suske en Wiske*. In het derde type tenslotte ontbreekt de tekst geheel, zodat de beeldenreeks geheel voor zichzelf dient te spreken, zoals in de *Professor Pi*-strips van Bob van den Born. Dit laatste type ligt het dichtst bij de 'cartoon'.

De beide laatste typen stripverhalen zijn van recenter datum dan de strips met beeldenreeksen en ondergeschreven teksten. Oudere voorbeelden van Nederlandse stripverhalen zijn J.J.A. Goeverneurs 19e-eeuwse vertaling van de *Reizen en avonturen van mijnheer Prikkebeen* (1858) met de originele tekeningen van R. Töpffer, en A.M. de Jongs *Bulletje en Bonestaak* met tekeningen van G. van Raemdonck die van 1924 tot 1935 in *Het Volk* verscheen.

LIT: BDI; Best; Brongers; MEW; K. en E. Kousemaker. *Wordt vervolgd* (1979). [G.J. van Bork]

strofe

Onderdeel van een gedicht bestaande uit een groepje van een of meer versregels dat door wit gescheiden is van de overige (groepjes van) versregels. Stichische poëzie kent geen strofen.

Het volgende fragment uit het gedicht 'Voetbalmatch' bestaat uit vier strofen:

Hip Hip Hoe

Hoe
Hoé

Sienjaal!

Knallende voeten
Paarswitte lijnen en roodzwarte
(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 177).

De strofe in een lied noemt men couplet. Wanneer men spreekt van 'strofische opbouw' (bijv. in verband met de Horatiaanse ode) dan bedoelt men altijd dat het gaat om strofen met identieke structuur (regellengte en -aantal, metrum, rijmschema).

In sommige situaties gebruikt men voor strofe de term vers-3.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

stroming of beweging

Begrip uit de cultuurgeschiedenis ter aanduiding van een periode-1 of een in die periode overheersend stelsel van normen of opvattingen. Men gebruikt stromingenaanduidingen als periodebegrip bij de indeling van de cultuurgeschiedenis in tijdvakken: barok, verlichting, romantiek, modernisme e.d.

Het definiëren van stromingen of het beschrijven ervan is uitermate problematisch. Niet alleen zijn de gebruikte begrippen uit verschillende gebieden van de cultuur afkomstig en daardoor onderling volstrekt onvergelijkbaar (vgl. bijvoorbeeld het bredere begrip romantiek met een aanduiding als kubisme of de levensbeschouwelijke term humanisme met de aanduiding neorealisme), maar bovendien bestaat over de inhoud ervan nauwelijks of geen overeenstemming. Er zijn verschillende voorstellen gedaan om stromingen nader te definiëren of te omschrijven, bijvoorbeeld door middel van het vaststellen van een periodecode (periodisering). Tegenwoordig is men geneigd een stromingenconcept op te vatten als een mentale constructie, d.w.z. als een voorstel van onderzoekers om tot een ordening van het literair- of cultuurhistorisch materiaal te komen vanuit een bepaalde optiek. Een voorbeeld van een boek waarin de moderne Nederlandse literatuur wordt beschreven vanuit een poëticaal stromingenconcept is *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1987).

Stromingenbegrippen blijken in de praktijk ook veel te worden gebruikt op een wat oneigenlijke manier, namelijk om er bepaalde werken mee te karakteriseren. Dat gebeurt dan vaak geheel los van de ermee aangeduide periode, vgl. een 'romantisch boek' of een 'barokke voorstelling'.

LIT: Gorp; Scott; Shipley; Wilpert; R. Wellek. 'Periods and movements in literary history', in: *English Institute Annual* (1940), p. 89 e.v.; H.P.H. Teesing. *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte* (1948); E. Kunne-Ibsch. 'Periodiseren: De historische ordening van literaire teksten', in: W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 284-297. [G.J. van Bork]

stroomdicht

Lofdicht op een rivier, alsmede op de aan die rivier liggende steden, dorpen en buitenplaatsen. Temidden van allegorische passages en historische uitweidingen bevolken tal van mythologische stroomgoden en waternimfen het stroomdicht, dat vooral populair was in de 17e en 18e eeuw. De bekendste stroomdichten zijn *De Roemster van den Aemstel* (1627) van M. van Velden, *De Rynstroom* (1629 of 1630) van J. van den Vondel, *De Ystroom* (1671) van J. Antonides van der Goes, *IJselstroom, de roem der Overysseleeden* (1693) van Jan Norel, *De Rottestroom* (1750) van Dirk Smits, *De Amstelstroom* (1755) van N.S. van Winter en als laat specimen *De Maasstroom* (1842) van Abraham des Amorie van der Hoeven.

LIT: Buddingh'; Laan; MEW; J. Ruland. 'Vondels Rijnstroom. Elemente zu einer Topik des Rheinlobs', in: *TNTL* 74 (1956), p. 151-188. [P.J. Verkruijsse]

structuralisme

Het structuralisme is een wetenschapsopvatting die gebaseerd is op Ferdinand de Saussure's *Cours de linguistique générale* (1916). De Saussure gaat ervan uit dat individuele taaluitingen ('parole') onderworpen zijn aan een systeem van vastliggende regels ('langue') waarvan de gebruikers zich doorgaans niet bewust zijn. Het succes

van De Saussure's benadering in de taalkunde wekte de verwachting dat diens ideeën ook toepasbaar zouden zijn in de andere menswetenschappen. De cultureel-antropoloog Claude Lévi-Strauss paste De Saussure's structuurbeginsel toe op cultuurverschijnselen in het algemeen, ervan uitgaande dat wanneer bepaalde regels aan taalgebruik ten grondslag liggen ook andere teken- en betekenisssystemen door regels beheerst worden. Voor hem is het structuralisme een methode om sociale feiten uit onze ervaringswerkelijkheid te interpreteren binnen een theoretisch model, waarin niet alleen die afzonderlijke feiten maar ook hun onderlinge relaties bepalend zijn voor hun betekenis. Het is de opdracht van de structuralist het netwerk van die onderlinge relaties bloot te leggen.

Uitgangspunt voor de structuralistische literatuurbeschouwer is dat literatuur is op te vatten als een bijzondere vorm van taalgebruik waarin eigen wetten en regels heersen. Literatuur dient dan ook als zodanig te worden geanalyseerd. Het begrip structuur kan voor de literatuurwetenschap misschien het best worden gedefinieerd als een onbewuste constructie van talige elementen die de samenhang van de tekst bewerkstelligt en er de literairheid van uitmaakt. Structuuronderzoek richt zich in de praktijk onder meer op vertelstructuren (zoals die bijvoorbeeld door Gérard Genette zijn onderzocht), op tekstgrammatica (waarnaar o.m. Teun van Dijk onderzoek heeft gedaan) en op verschijnselen als klank, metrum en semantiek in teksten. In tegenstelling tot het Franse structuralisme heeft het Praags of Tsjechisch structuralisme meer aandacht voor de historische processen die van invloed zijn op structuurwijzigingen. De Praagse structuralist Mukarovsky was van mening dat, hoewel het afzonderlijke kunstwerk een gestructureerd geheel is, die structuur mede bepaald wordt door historische processen die ervoor zorgen dat esthetische normen telkens opnieuw worden doorbroken. Hij spreekt in dit verband over esthetische normen en esthetische waarden die van invloed zijn op het esthetisch object. De door Mukarovsky gebruikte terminologie is een belangrijke rol gaan spelen in de receptie-esthetica. In tal van opzichten zijn er aanwijsbare overeenkomsten met de uitgangspunten van het Russisch formalisme, waarvan enkele aanhangers terecht kwamen in de kring van de Praagse structuralisten.

Bij de op genre of op historische ontwikkelingen gerichte structuralistische benaderingen gaat het doorgaans om structuren die omschreven zouden kunnen worden als regelsystemen of procédés die een genre of een bepaalde periode uit de literatuurgeschiedenis hebben bepaald. Als voorbeeld van een genrebeschrijving in deze zin kan Vladimir Propps *Morfologie van het sprookje* (1928) genoemd worden. Een Nederlandstalig voorbeeld is dat van H. van Gorps *Inleiding tot de picareske verhaalkunst* (1978).

Een probleem dat zich bij een benadering als het structuralisme voordoet, is dat het structuurbegrip geënt is op De Saussure's opvattingen over de zinsstructuur en dat in zijn werk deze structuur nergens die van de grammaticale zin te boven gaat. Het is zeer de vraag of het structuurbegrip eenduidig te interpreteren valt bij het gebruik voor grotere tekstgehelen. Bovendien: is de samenhang binnen een tekst objectief vast te stellen?; is er inderdaad zoiets als een esthetisch object en hoe is dat eenduidig te onderscheiden van andere teksten?

Er zijn inmiddels wel tal van literatuurbenaderingen die schatplichtig zijn aan het structuralisme. Behalve de al eerder genoemde receptie-esthetica zijn ook de ideeën van de literatuursocioloog Lucien Goldmann (literatuursociologie), de opvattingen van J. Derrida met betrekking tot het deconstructivisme en de ontwikkelingen rond de intertekstualiteit zonder het structuralisme niet goed denkbaar.

Belangrijke structuralisten, behalve de reeds genoemden, zijn: Tzvetan Todorov, Jury M. Lotman, Roland Barthes, Pierre Macherey, A.J. Greimas en Julia Kristeva. De laatste heeft zich vooral gericht op de transformationeel-generatieve analyse van teksten. In Nederland gold Teun A. van Dijk enige tijd als vertegenwoordiger van de generatieve poëtica.

Een aantal teksten van structuralisten kan men in vertaling aantreffen in W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977).

LIT: Abrams; Baldick; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Metzler; MEW; Myers/Simms; Shipley; Günther Schiwy. *Der französische Strukturalismus* (1969); J.M. Broekman. *Structuralisme. Moskou-Praag-Parijs* (1973); Robert Scholes. *Structuralism in literature: an introduction* (1974); Philip Pettit. *The concept of structuralism: a critical analysis* (1975); E. Berns e.a. (red.). *Denken in Parijs. Taal en Lacan, Foucault, Althusser, Derrida* (1979); H. Gallas. 'Strukturalismus in der Literaturwissenschaft', in: H.L. Arnold und V. Sinemus (red.). *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* (1980); Kvetoslav Chvatik. *Tschechoslowakischer Strukturalismus. Theorie und Geschichte* (1981); M. Frank. *Was ist Neostrukturalismus?* (1984); M. van Buuren. 'Structuralisme', in: *Filosofie van de algemene literatuurwetenschap* (1988), p. 80-89. [G.J. van Bork]

structurele metafoor zie impliciete metafoor

structuur

Basisbegrip van het structuralisme waarmee de relaties tussen klassen van verschijnselen en hun functie in een tekst worden aangeduid. Aan de hand van een nauwkeurige analyse van een tekst kan de onderzoeker dergelijke vaste relaties als zich herhalende patronen beschrijven. Vaste relaties kunnen worden beschreven aan de hand van klassen van verschijnselen als typen personages, vertelaspecten, tijds- en ruimtelijke gegevens, maar ook de fonetische, syntactische of semantische elementen van een tekst.

Men maakt soms onderscheid tussen de micro- en macrostructuur van een tekst. Men kan aan de onderdelen van een tekst microstructurele betekenis toekennen die pas zinvol wordt wanneer deze ingepast kan worden in de structuur van de gehele tekst, de macrostructuur.

De term structuur is niet onomstreden, o.m. vanwege de subjectiviteit van de keuze voor bepaalde structurerende elementen. De onderzoeker zal bepaalde onderdelen van een tekst als belangrijker beschouwen voor de structuur dan andere. Bovendien gaat de onderzoeker uit van de vooronderstelling dat een tekst een structurele eenheid vertoont, een uitgangspunt dat nogal eens wordt gekritiseerd en dat kan leiden tot geforceerde interpretaties om bepaalde delen van de tekst in het geheel in te passen.

Structuurstudies werden geschreven door o.m. W. Blok over *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* van Louis Couperus (1960) en A.L. Sötemann over de *Max Havelaar* van Multatuli (1966). H. van Gorp beschreef de structuur van de picareske verhaalkunst (1978).

LIT: Abrams; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Prince; Shipley; Wilpert; G. Schiwy. *Der französischer Strukturalismus* (1969); J. Piaget. *Strukturalisme* (1969); H. Gallas (red.). *Strukturalismus als interpretatives Verfahren* (1972); J. Broekman. *Structuralisme* (1973); J. Culler. *Structuralist poetics* (1975); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 47-64; P.V. Zima. 'Tsjechoslowaaks

structuralisme', in: R.T. Segers (red.). *Vormen van literatuurwetenschap* (1985). [G.J. van Bork]

strijdlied of strijdzang

Aanvankelijk verzamelnaam voor die oorlogs- en martelaarspoëzie waarvan de oudste bewaard gebleven specimina uit de 16e eeuw stammen. Doordat ze overgenomen werden door een collectiviteit en daarmee als wapen in de strijd fungeerden, hadden ze vaak een agressief karakter. Een van de eerste voorbeelden is de anonieme 'Historie van een martelaar verbrand' uit 1525 (ed. Buitendijk, 1954, p. 31). Tot het genre behoren ook de geuzenliederen en veel spotliederen. Ook het Wilhelmus, later het volkslied-2 van Nederland geworden, rekt men wel tot de strijdliezen. Bekende dichters van dit soort poëzie zijn A. Bijns, D.V. Coornhert, J. Revius en A. Valerius.

Latere voorbeelden vindt men o.a. in de politiek getinte *Vaderlandsche gezangen* (1783) van Zelandus (J. Bellamy), in sommige liederen uit de socialistische beweging (bijv. 'Morgenrood'), maar ook in het cabaret (J. van de Merwe. *'t Oproer kraait. Geïllustreerd gezangboek voor rebellen* (1969) en soortgelijke bronnen). In de kerkelijke bundel *Evangelische gezangen* (1806) leest men: "t Is zijn strijd en zegelied: "Die in Hem blijft zondigt niet" (p. 195). Maar men vindt het strijdlid ook in de kaatsbond, en bij interlandvoetbalwedstrijden hoort men strijdliezen als 'Hup, Holland, hup!'

Men kan het strijdlid in verschillende gedaanten tegenkomen, bijvoorbeeld als vaderlandslid, als psalm, of in de vorm van verzetsliteratuur. Het strijdlid is verwant aan het levenslid. Het strijdgedicht verschilt van het strijdlid doordat het een twistgesprek is en voornamelijk voorkomt in de Middeleeuwen.

LIT: BDI; Best; Hiller; Metzler; MEW; W.J.C. Buitendijk. *Nederlandse strijdzangen uit de 16e en de eerste helft der 17e eeuw* (1954). [G.J. Vis]

strijdzang zie strijdlid

studentenlid

Lid dat vanouds door studenten gezongen werd (vgl. volkslid-1) dan wel speciaal voor hen werd geschreven, bedoeld om hun wereld te typeren en eventueel door hen gezongen te worden (vgl. cultuurlid). Voorbeelden van de eerste groep zijn het Latijnse 'Io vivat' en het Nederlandse 'De noga wordt apart gezet'. Tot de tweede categorie behoren teksten als 'Epikurisch feestgezing' van P.A. de Genestet (*Complete gedichten* ed. Oort, 1912², p. 63 v.). Enkele bundels zijn die van J. Vuylsteke, *Uit het studentenleven en andere gedichten* (1868); F.R. Coers, *Studenten-Liederboek van Groot-Nederland* (1896); *Lyra maior Alberti Magni: liederenbundel voor de R.K.S.V. 'Albertus Magnus'*, ed. Knol (1983).

LIT: Best; Laan; Metzler; Wilpert; J. Dyserinck. *Het studentenleven in de literatuur* (1908); A.C.J. de Vrankrijker. *Vier eeuwen Nederlands studentenleven* (1939); *Lyra*

maior Alberti Magni, ed. E. Knol (1983), p. 33-35 (bibl.) en 319-327 (dichters). [G.J. Vis]

studie-editie

Een door een editeur bezorgde editie van één of meer teksten die bestemd is voor studerende of voor beroepsmatig geïnteresseerde lezers. In de studie-editie wordt de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot de uitgegeven tekst of teksten aan de gebruiker ervan doorgegeven. Dat betekent dat deze editie altijd een verantwoorde leestekst biedt die gebaseerd is op een historisch-kritische editie. Bovendien wordt een verantwoording gegeven van de gekozen basistekst en tevens een uitgebreide commentaar. De editie wordt afgesloten met een bibliografie met betrekking tot de uitgegeven tekst(en).

In het Nederlandse taalgebied bestaat nauwelijks enige traditie met betrekking tot studie-edities. Pas sedert de oprichting van het Constantijn Huygens Instituut in Den Haag zijn echte studie-edities tot stand gekomen, zoals bijv. de editie van de poëzie van J. Six van Chandelier in *Gedichten* (ed. Jacobs, 2 dln., 1991). De grenzen tussen een studie-editie, een schooleditie en een leeseditie zijn in de praktijk niet altijd duidelijk aan te geven.

LIT: Mathijsen. [G.J. van Bork]

stuiversroman

Roman die tot de triviaalliteratuur gerekend wordt en die, vanwege het publiek waarop dit type lectuur zich vroeger richtte, voor slechts enkele stuivers te koop was. De materiële verzorging van deze uitgaven is zo eenvoudig mogelijk: goedkoop papier, goedkope druk en gebrocheerd of geniet. In het Engels wordt het inhoudelijke en materiële aspect ervan uitstekend gekenschetst in de aanduiding 'penny dreadful'.

LIT: BDI; Cuddon; Scott; Shipley. [G.J. van Bork]

Sturm und Drang

Oorspronkelijk aanduiding voor een periode in de Duitse cultuurgeschiedenis van 1770 tot ongeveer 1780 die voorafging aan de romantiek en in die zin vergelijkbaar is met de preromantiek. In Duitsland ontstond rond 1770 een groep jonge dichters die zich afzette tegen het naar hun idee te sterk benadrukken van de ratio in de literatuur van de verlichting. Zij wilden naast het verstandelijke meer aandacht voor het gevoel en vooral voor de mens als individu. Tot deze Sturm und Drang-beweging behoorde een groep Göttinger studenten (de dichters Hölty, Voss, Von Stollberg, Bürger en Leisewitz) en een groep rond de jonge Goethe, van wie Herder en Schiller de belangrijkste auteurs zijn.

Vooraf in toneel en lyriek hebben de standpunten van de auteurs van de Sturm und Drang gestalte gekregen; in de lyriek in het individueel-subjectieve van hun poëzie en in het toneel in het burgerlijk drama, met name in de sterk kritische houding ten opzichte van de vooroordelen over de bestaande standenmaatschappij.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; MEW; Shipley; Wilpert; R. Pascal. *Der Sturm und Drang* (1963); A. Sauer (red.). *Stürmer und Dränger* (3 dln, 1970²). [G.J. van Bork]

stijgend metrum of stijgend ritme

Term uit de prosodie waarmee dat ritmische (ritme) verloop van een versregel wordt aangeduid waarvan de constituerende versvoet begint met een daling, gevolgd door een of twee heffingen. Deze versvoeten zijn respectievelijk de jambe en de anapest. Regels met een stijgend metrum zijn de alexandrijn en de vijfvoetige jambe, bijv.:

De bl oemen st aan in 't d onker b ed
Als p orcel einen sch erven
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 14).

LIT: Baldick; Buddingh'; Hobsbaum; Morier; Preminger. [G.J. Vis]

stijgend ritme zie stijgend metrum

stijl

Algemene benaming voor uiterlijke kenmerken van een schrijf- of spreekwijze (elocutio), zoals stijlfiguren, structuurprincipes (structuur) en andere organisatievormen van een tekst.

Vanuit de klassieke retorica worden in de Middeleeuwen en renaissance de virtutes dicendi (stijldeugden) als belangrijkste eisen voor een correcte stijl beschouwd, te weten de zuiverheid (puritas), helderheid (perspicuitas), passendheid (aptum) en opgesierdheid (ornatus). De stijldeugden worden, in navolging van Cicero, verbonden met de stijlniveaus (genera elocutionis). Zo werd van teksten in de lage stijl (genus humile) verlangd - zoals bijvoorbeeld blijkt uit de 'Wel-Rymens Wet' in D. Camphuysens *Stichtelycke rymen* (1624) - dat zij weinig opgesierdheid en een grote mate van eenvoud en helderheid bevatten. Door deze vereisten was het goed mogelijk de stijlniveaus met de taken van de redenaar-dichter te verbinden: de lage stijlsoort met het beleren (docere), de middenstijl met het vermaken (delectare) en de hoge of verheven stijl met bewegen en ontroeren (movere). Het gebruikte stijlniveau werd echter vooral bepaald door de 'verhevenheid' van het behandelde onderwerp. Bij Johannes Garlandus (ca. 1180-1252) werden deze ideeën op de zgn. 'rota Virgilio' overgebracht. In dit 'wiel' werd het gebruik van de drie stijlhoogten in de *Aeneis*, *Georgica* en *Bucolica* niet alleen afgestemd op sociaal of maatschappelijk bepaalde bevolkingsgroepen, maar ook krijgen mythologische figuren, bomen en dieren, er een vaste plaats. Na de 15e eeuw correspondeert de gehanteerde stijl soms niet meer met het niveau van de stof, wanneer zij wordt afgestemd op de stijl van een (klassiek) voorbeeld dat al dan niet in hetzelfde genre had uitgeblonken. Ook is er in dat geval volop plaats voor meer individueel bepaalde

stijleigenschappen, hoewel auteurs die zich opvallend buiten de grenzen van de 'virtutes dicendi' begaven, veelvuldig aan kritiek onderhevig waren.

Al sinds de Oudheid heerst de opvatting dat er een zekere overeenstemming bestaat tussen de uitdrukkingwijze van de mens en zijn karakter. In de Romeinse tijd (Cicero, Quintilianus) wordt daar het *vir bonus dicendi peritus*-ideaal van afgeleid: een mens kan pas een goede redenaar zijn indien hij in moreel opzicht goed is. Ook in de late Middeleeuwen en vroege renaissance komen we veelvuldig het beeld tegen dat gesproken of geschreven taal een beeld of afspiegeling van de ziel is. Deze visie staat overigens geenszins het standpunt in de weg dat men zijn eigen stijl kan en dient te verbeteren en bij sommige auteurs zelfs dat men ernaar moet streven in verschillende stijlen (stijlniveaus) te kunnen schrijven, zodat men ook verschillende genres goed kon beoefenen.

In de Middeleeuwen koppelde men, via de 'rota Virgilio', bepaalde genres aan verschillende stijlniveaus. In de renaissance ontstond een ware hiërarchie van hoogstaande genres, verbonden met een hoge stijl, afdalend naar lage genres met een dito stijl. Tot de meest verheven genres rekende men in die tijd epos en tragedie, tot de laagste proza en klucht-1.

Het gebruik van de stijl als een van de middelen van een schrijver om zijn doel te bereiken, kan liggen op allerlei niveaus, zoals vertelfunctie (verteller in de roman), klank (in de poëzie), handelingsaspecten (in het drama), ars persuadendi (in de rede).

Stijl is soms een historisch ordeningsprincipe (stijlperiode). Vaak is bij kunstenaars en interpretatoren het begrip stijl sterk in verband gebracht met de begrippen vorm en inhoud en hun onderlinge relatie. Daarnaast nam, vooral in de 20e eeuw, de behoefte toe, bij schrijvers en onderzoekers, om stijl in verband te brengen met de werking en de functie van tekstsoorten (vgl. receptie-esthetica). Zo kunnen persuasieve teksten, bedoeld om gevoelens en handelingen van de lezer te beïnvloeden, een specifieke stijl vertonen die ontleend is aan het pragmatische doel. Bij reclameteksten is dat goed te zien: de stijl is sterk bepaald door de inhoud van het aan te prijzen product dan wel de strategie van de verkopende zakenman (vgl. stijlsoort).

Een veel verbreide opvatting is die van stijl als variatie, d.w.z. als een geheel van transformaties (zoals toevoeging of herhaling; omzetting; vervanging; weglating), die op alle niveaus van de tekst kunnen worden toegepast. Er bestaan allerlei indelingswijzen van de stilistische middelen. Zo rekenen sommigen alle stijlverschijnselen (syntactisch, semantisch, structureel) tot de stijlfiguren. Anderen doen dat niet en zien bijvoorbeeld de tropen-1 als een aparte groep. Dit alles is object van de stijlleer.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; W.G. Müller. *Topik des Stilbegriffs. Zur Geschichte des Stilverständnisses von der Antike bis zur Gegenwart* (1981); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 149-151; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Camphuysen en het genus humile', in: H. Duits e.a. (red.). *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (1986), p. 141-153. [G.J. Vis]

style indirect libre, erlebte Rede, verschleierte Rede of vrije indirecte rede

Tussenvorm van de directe rede en indirecte rede, waarbij de auteur de woorden of gedachten van een personage weergeeft in de woordvolgorde van de directe rede, maar in de derde persoon en vaak gevolgd door een imperfectum of een verleden-tijdsvorm. Bijv.: '(Hij dacht,) hij zou haar maar niet meer schrijven' of '(Hij dacht,) hij schreef haar maar niet'. Zoals uit de voorbeelden blijkt, leent de style indirect libre zich goed voor de monologue intérieure.

LIT: Anbeek/Fontijn; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Lodewick; Metzler; Prince; Wilpert. [G.J. van Bork]

stijlfiguren of figurae

Term uit de stijltheorie voor een groep retorische (retorica) kunstgrepen die dienen ter verfraaiing van de tekst en als zodanig behoren tot de ornatus, onderdeel van de elocutio. Ze worden niet alleen gebruikt in de rede, maar ook in andere tekstsoorten, zoals lyriek en drama. Gebruikelijk was vanouds de driedeling van woord- en zinfiguren, gedachtefiguren en klankfiguren. Men vindt echter ook andere indelingswijzen met een beperkter opvatting van het begrip stijlfiguur. Zo komt het voor dat men de tropen-1, onderdeel van de gedachtefiguren, van de stijlfiguren afzondert en als aparte categorie beschouwt.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

stijltheorie, stijlstudie of stilistiek

Aanduiding voor het onderdeel van de algemene literatuurwetenschap en de theoretische literatuurwetenschap dat zich bezighoudt met de stijl. De terreinen waarop men zijn stilistisch onderzoek kan richten, zijn nogal uiteenlopend: een bepaald werk (bijv. Couperus' *Van oude mensen* zoals in Blok, 1960), het oeuvre (of een deel ervan) van een auteur (bijv. Van de Woestijne zoals in Westerlinck, 1956), een genre (bijv. het sonnet zoals in Mönch, 1955), een periode-1 (bijv. het classicisme), of een combinatie van twee of meer van deze onderwerpen. Men kan zich bezighouden met stijlverschijnselen als zodanig, hetzij inventariserend (bijv. Lausberg, 1963, Stutterheim, 1947), hetzij theoretisch (bijv. Van Luxemburg, 1983), hetzij didactisch (bijv. Acket, 1960). Problematisch bij dit alles is de status van de terminologie. Deze is immers voor een deel ontleend aan auteursuitspraken, bijvoorbeeld in essays (vgl. poëtica-3), voor een deel aan de antieke retorica en de latere literatuurwetenschap.

LIT: Abrams; Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; L. Spitzer. *Stijlstudien* (1928); C.F.P. Stutterheim. *Stijltheorie* (1947); A. Westerlinck. *Stijlgeheimen van Karel van de Woestijne* (1956); J.M. Acket en C.F.P. Stutterheim. *Stijlstudie en stijlloefening* (1960¹¹); W. Blok. *Verhaal en lezer* (1960); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 149 v. [G.J. Vis]

stijlperiode

Begrip uit de cultuurgeschiedenis ter aanduiding van een bepaalde periode door middel van de stijl die in dat tijdvak overheersend wordt geacht. Zo spreekt men van de stijlperiode van de barok of van de art nouveau. In de literatuurgeschiedenis geeft men doorgaans de voorkeur aan de ruimere term stroming bij het periodiseren (periodisering).

LIT: G.S. Overdiep en G.A. van Es. *Stijl en literatuurgeschiedenis* (1945); L. Spitzer. *Stylistics and literary history* (1948); H. Wölfflin. *Stijlbegrippen in de kunstgeschiedenis* (1960). [G.J. van Bork]

stijlsoort

Aanduiding van een groep stijlverschijnselen (stijl) die kenmerkend is voor de code van een tekst, het oeuvre van een auteur, een genre of een periode-1. Het aantal onderscheidingen dat men hierbij maakt, is legio: Lausberg (p. 818) geeft een lijst van meer dan 150 stijlqualificerende adjectiva zoals die de eeuwen door gehanteerd zijn; Jacob Geeldrijft de spot met stijlaanduidingen in zijn *Nieuwe karakter-verdeeling van de stijl* (1838).

Voor een deel zijn stijlonderscheidingen moeilijk controleerbaar, zoals expressieve stijl, overtuigende stijl, Franse tegenover Duitse stijl e.d. Andere zijn, op grond van afspraken, wat eenduidiger van betekenis, zoals de classicistische stijl (classicisme), de impressionistische stijl (impressionisme), de redenaarsstijl (vgl. retorica).

In het algemeen kan men stellen dat de opvattingen over stijlsoorten vanaf de Oudheid tot en met de periode van het classicisme strakker en normatiever waren dan daarna, uitwaaiierend van de oorspronkelijke drie stijlniveaus (genera elocutionis) naar de individuele stijl van een auteur of tekst.

LIT: Best; Gorp; Krywalski; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

stijlstudie zie stijlleer

styp

Term uit de drukkerswereld voor een ten behoeve van de stereotypie vervaardigde afdruk van loodzetsel in kartonachtig materiaal. Deze styps werden gebruikt voor de vervaardiging van compact gegoten pagina's of drukvormen. Voor nieuwe oplagen kon zo steeds opnieuw identiek zetsel verkregen worden.

LIT: BDI; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 108-109. [P.J. Verkruijsse]

subiunctio of subnexio

Term uit de retorica voor het zonder verbindingswoorden toevoegen van één of meer verduidelijkende of versterkende zinnen aan een voorgaande zin, bijv.:

Ik heb u geschapen... ge zijt opgegroeid tot een monster onder mijn pen...
ik walg van mijn eigen maaksel: stik in koffie en verdwijnt!
(Multatuli. *Max Havelaar*, 1955, p. 300).

LIT: Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

subjectieve anachronie

Onechte of valse anachronie in de vertelwijze die een verwijzing naar de toekomst (anticipatie) of het verleden (retroversie) inhoudt, die in het bewustzijn van een der personages ligt. Met name de bewustzijnsinhoud zelf, zoals die bijv. in de stream of consciousness voorkomt, bevat voortdurend subjectieve anachronie. Wordt bijv. in een roman meegedeeld: 'Hij dacht dat hij daar vroeger niet toe in staat geweest zou zijn', dan ligt de denkactie in het heden en dus binnen de chronologie van het vertelde, maar de denkinhoud in het verleden en men spreekt daarom van valse of subjectieve anachronie. Tegenover subjectieve anachronie staat echte of objectieve anachronie.

LIT: Bal. [G.J. van Bork]

subjectieve bibliografie

Bibliografie die de beschrijvingen bevat van de door een bepaald persoon geproduceerde publicaties of van de primaire literatuur met betrekking tot een bepaald onderwerp, in tegenstelling tot een bibliografie van de secundaire literatuur die objectieve bibliografie heet.

Een voorbeeld van een subjectieve persoonsbibliografie is J.H.W. Unger, *G.Az. Brederoo. Eene bibliographie* (1884); een subjectieve onderwerpsbibliografie is P.P. Schmidt, *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (1986).

LIT: A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995³), p. 68. [P.J. Verkruijsse]

subliem zie verheven

subliteratuur zie triviaalliteratuur

subnexio zie subiunctio

subplot

Term uit de dramatheorie voor een in het drama verweven ondergeschikte plot die de eigenlijke intrige ondersteunt of ermee contrasteert. In het classicistisch drama met zijn streven naar eenheid van handeling werden dergelijke subplots zoveel mogelijk vermeden. Niettemin komen ze in het classicistisch blijspel veelvuldig voor, zoals bijvoorbeeld in Pieter Langendijks *Het wederzijds huwelijksbedrog* (1714), waarin de hoofdplot weerspiegeld wordt in de vrijage van de knecht en de meid van de hoofdrolspelers. In minder aan de Aristotelische eenheden gebonden toneelvormen, zoals in het Elizabethaanse drama of het moderne toneel is de subplot echter veel gebruikelijker.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon; Prince; Scott; Shipley. [G.J. van Bork]

subscriptio

Term uit de emblematiek voor het onderschrift onder de pictura. Subscriptio, pictura en motto (motto-2) vormen samen de drie-eenheid van het emblema. Het onderschrift kan gesteld worden in de vorm van een dialoog over het thema van de pictura, van een probleemstelling die vervolgens opgelost wordt, van de apostrofe die zich in de tweede persoon tot de pictura of tot de lezer richt, of als een prosopopoeia.

De meeste subscriptiones vertonen een tweeledigheid: beschrijving van de pictura en uitleg. Overigens kan de lengte van de subscriptio variëren van epigram (opschrift) tot uitgebreide uitleg in poëzie en proza. Zeer kunstig zijn de onderschriften in de driedelige bundel van Jacob Cats *Silenus Alcibiadis sive Proteus* (1618), waarin bij driemaal dezelfde prent drie subscriptiones staan met respectievelijk amoureuze, morele en religieuze uitleg en dan nog in drie talen: Nederlands, Frans en Latijn. In 1627 publiceerde Cats de bundel *Sinne- en minnebeelden* waarin de drie explicaties samen onder één prent geplaatst werden.

LIT: K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblematiliteratuur* (1977), p. 54-55, 91-92. [P.J. Verkruijsse]

substantives

Term uit de analytische bibliografie voor de door de auteur met opzet aangebrachte varianten, die voor de copy-text belangrijk zijn. De niet belangrijk geachte varianten noemt men accidentals. Het onderscheid tussen accidentals en substantives berust niet alleen op het al dan niet geautoriseerd (autoriseren) zijn van bepaalde varianten. Met name in de periode van de handpers vindt uniformering van spelling, interpunctie en hoofdlettergebruik plaats door de zetter, niet door de auteur.

LIT: Mathijsen; W.W. Greg. 'The rationale of copy-text', in: *Studies in Bibliography* 3 (1950-1951), p. 19-36; Fr. Bowers. 'Multiple authority: new problems and concepts of copy-text', in: *The Library* 5th series, 27 (1972), p. 81-115; V.E. Dearing. 'Concepts

of copy-text old and new', in: *The Library* 5th series, 28 (1973), p. 281-293; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 338-343; G.Th. Tanselle. 'Greg's theory of copy-text and the editing of american literature', in: *Studies in Bibliography* 28 (1975), p. 167-229; M. Spies. 'Verantwoording', in: J. van den Vondel. *Twee zeevaart-gedichten*, dl. 2 (1987), p. 1-10. [P.J. Verkruijsse]

substitutie

Term uit de prosodie voor het inlassen van een andere versvoet (antimetrie) dan die welke het metrum eigenlijk zou vereisen. Stuiveling (1934) gebruikte hiervoor de term 'omzetting'. Zo begint in vs. 10 van het vijfjambische gedicht van W. Kloos 'Ik droomde van een kalmen, blauwen nacht' (*De Nieuwe Gids*, 1885, 1, p. 138) niet met een jambe, maar met een trochee:

Ave Maria! ruiste 't door mijn ziele.

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Scott; G. Stuiveling. *Versbouw en rhythmie in den tijd van '80* (1934), p. 23. [G.J. Vis]

subtekst zie neventekst

sujet zie plot

summa facti

Opsomming van de belangrijkste gebeurtenissen van een verhaal die in de narratio uitgebreid aan de orde zullen komen. De summa facti was heel gebruikelijk in de middeleeuwse literatuur en maakte vaak deel uit van de proloog. Een voorbeeld van een Middelnederlandse literaire tekst met een uitvoerige summa facti is de *Historie van Troyen* van Jacob van Maerlant. Deze tekst heeft de vormgeving van een roman en is niet opgedeeld in hoofdstukken, boeken of partieën, zoals wel het geval is in *Alexanders Geesten*, de *Spiegel Historiael* of de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Om een gewenste passage te kunnen vinden, was een summa facti onontbeerlijk. Met de opkomst van de (inhouds-)tafel en de foliëring verloor de summa facti haar onmisbaarheid.

LIT: Best. [H. Struik]

supplement zie bijlage

surpluse

Verlenging van een woord. In de prosodie komt de surplus vaak voor in de vorm van een epenthesis:

Nu is van Kalifornies goud de tijd;
De sterr evende zon vergaart
Haar krachten [...]
(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 68).

Gelet op de vormverandering van het woord is de surplus verwant aan de enallage.
LIT: Buddingh'; Morier. [G.J. Vis]

surrealisme

Beweging in de kunst die na 1923 voortkwam uit het dadaïsme dat door Tristan Tzara in dat jaar dood werd verklaard. Evenals het dadaïsme heeft het surrealisme sterk antiburgerlijke trekken en hetzelfde revolutionaire elan. Het streefde naar een mentaliteitsverandering waarin ruimte zou zijn voor de irrationele kanten van de mens, het onder- of onbewuste, de intuïtie, de droom. Een centrale figuur in de beweging was André Breton die een steeds wisselende groep kunstenaars om zich heen verzamelde in Parijs. Breton was betrokken bij de surrealistische tijdschriften *La Révolution Surréaliste* (1924-1929), *Le Surréalisme au Service de la Révolution* (1929-1933) en *Minotaure* (1933-1939). Belangrijke leden van deze groep waren o.m. Aragon, Artaud, Mirò, Dali, Soupault en Vitrac.

Een belangrijk facet van het revolutionaire denken van de surrealisten was de esthetiek van het menselijk handelen. Tegenover de als burgerlijk beschouwde trits 'kerk, gezin en vaderland' werd 'liefde, poëzie en vrijheid' gesteld. In het surrealistisch manifest van Breton (1924) worden o.m. de volgende punten aan de orde gesteld:

- Terugkeer naar de jeugd als periode waarin de mens nog niet door nut, rede en conventie is bedorven.
- Een zo groot mogelijke vrijheid van de verbeelding waarbij elk maatschappelijk nut wordt afgewezen.
- Freuds ontdekking van de onbekende kracht van het onbewuste en de droom.
- De voorkeur voor het wonderlijke en magistrale.
- Het automatisch schrijven, omdat taalvormen zich aan de schrijver spontaan aanbieden, evenals beelden, zonder inmenging van de ratio.
- Ruimte voor het absurde (absurdisme).

Breton definieert het surrealisme in dit manifest als volgt: 'Puur psychisch automatisme waarmee men zich voorneemt in woord en geschrift of op welke andere manier dan ook, de werkelijke wijze van functioneren van het denken tot uitdrukking te brengen. Dictee van het denken, zonder controle van de rede, in welke vorm dan ook, vrij van esthetische of ethische vooringenomenheid.' Vanuit hun voorliefde voor het onbewuste, dat vooral in de droom tot uitdrukking komt, komen de surrealisten tot andere procédés in hun taalscheppingen. Ze hadden grote belangstelling voor het automatisch schrift (*écriture automatique*) dat gebaseerd was op het dictaat van

het onbewuste denken. Breton stelde ook veel belang in de voortbrengselen van mensen die aan enigerlei vorm van hersenbeschadiging leden. Een belangrijk middel was de vrije associatie die tot ketens van woorden leidde die als een stroom uit het onderbewuste opwelden. De vermenging van droom en werkelijkheid, intuïtie en logica behoorde tot de menselijke natuur en men diende zich daar opnieuw bewust van te maken om als mens compleet te kunnen zijn.

Deze opvattingen leidden tot tal van experimenten, in de literatuur bijvoorbeeld tot de cadavre exquis. Daarnaast speelt het woordenspel een belangrijke rol. In hun taalexperimenten koppelen ze traditionele vormen en betekenissen los om er nieuwe vormen en betekenissen mee te creëren. Taal wordt daardoor opnieuw productief in het scheppen van een relatie tot de werkelijkheid, bijvoorbeeld door de wijze waarop droombeelden als model voor de werkelijkheid gegeven worden.

In Nederland heeft het surrealisme aanvankelijk weinig weerklank gevonden. E. du Perron was er kortstondig van onder de indruk, maar blijkens zijn verhandeling 'Surrealistische Franse letteren' in *Den Gulden Winckel* (1928) keerde hij er zich al spoedig weer van af. Een van de weinige Nederlandse auteurs die echt positief waren over het surrealisme, was Theo van Doesburg, die ook zelf onder het pseudoniem I.K. Bonset automatisch geschreven proza uitgaf in *Het andere gezicht* (1926). Niettemin is ook in het werk van andere auteurs invloed van het surrealisme bespeurbaar (bijv. in dat van Paul van Ostaijen, Hendrik de Vriesen F. Bordewijk). Pas na de Tweede Wereldoorlog komt het surrealisme in het werk van de Vijftigers opnieuw tot uiting. In Vlaanderen zijn het dan vooral Louis Paul Boon en enkele andere auteurs rond het tijdschrift *Tijd en Mens* die het surrealisme herontdekken.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A.E. Balakian. *Literary origins of surrealism* (1947); A. Balakian. *Surrealism. The road to the absolute* (1959); C.W.E. Bigsby. *Dada and surrealism* (1972); M. Nadau. *Histoire du surréalisme* (1976²); D. van Berlaer-Hellemans. 'Surrealisme en/of avant-garde buiten Frankrijk', in: *Voornaamste hedendaagse letterkundige stromingen. De surrealistische beweging en de avant-garde in de 20ste eeuw* (1976), p. 67-92; M. Mariën. *L'activité surréaliste en Belgique (1924-1950)* (1979); F. Drijkoningen. 'Waarom surrealisten automatisch schreven', in: *De Revisor* 8 (1981) 4, p. 22-32; P. Bürger (red.). *Surrealisme* (1982); F. Drijkoningen. 'Het surrealisme', in: F. Drijkoningen en J. Fontijn (red.). *Historische avantgarde* (1982), p. 275-371; F. Drijkoningen. 'Esoterische aspecten van het surrealistische wereldbeeld', in: *De Revisor* 10 (1983) 6, p. 24-29; A. Balakian. 'Le surréalisme', in: J. Weisgerber (red.). *Les avant-gardes littéraires au XXe siècle*, vol. I (1984), p. 394-407. [G.J. van Bork]

suspense

Tijdens de afwikkeling van de plot in een literair werk vormt de lezer of toeschouwer bepaalde verwachtingen over de toekomstige ontwikkeling van de gebeurtenissen en de ontknoping ervan. De spanning die ontstaat door de inleving van de lezer of toeschouwer met één of meer personages en hun lot en de gespannen verwachting over de inlossing der vermoedens op grond van eerdere gegevens van het verhaal, noemt men suspense. Worden de verwachtingen niet ingelost dan vormt dat een verrassingselement, hetgeen echter niet afdoet aan de suspense. Suspense kan bijv. opgewekt worden door dramatische ironie, waarbij de lezer of toeschouwer over meer gegevens beschikt dan een der personages en deze dan vanuit onwetendheid ziet handelen. Speciaal in misdaadromans en met name in

detectiveromans of politieromans wordt veel gebruik gemaakt van suspense, waardoor de lezer van de ene verdenking in de andere geleid wordt.

LIT: Abrams; Boven/Dorleijn; Cuddon; Gorp; Prince; Scott; Shipley. [G.J. van Bork]

suspensie

Term uit de paleografie voor de meest gebruikelijke manier van afkorten om schrijfmateriaal te besparen, waarbij van een woord waarvan de betekenis duidelijk is, aan het einde een deel wordt afgekapt en weggelaten. De suspensie kan variëren van het weglaten van één letter tot het niet weergeven van alle letters op één na (sigle-1). De niet geschreven letters worden vervangen door een streepje boven het afgekorte woord of een apostrof erachter om aan te geven dat de lezer te maken heeft met een afkorting, bijv. com = comen; e = ende; voorw' = voorwaer.

Minder gebruikelijk dan suspensie is afkorting door middel van contractie-2.

LIT: A. Cappelli. *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* (1973); B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 192-213; J.L. van der Gouw. *Oud schrift in Nederland* (1980²), p. 61-67; J. Stiennon. *Paléographie du Moyen Age* (1973), p. 126; P.J. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond. *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13e tot de 18e eeuw* (1984); B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), m.n. p. 102-129. [H. Struik]

suverlijk lied zie schriftuurlijk liedeken

syllabogram

Term uit de geschiedenis van het schrift voor een lettergreepteken. Een syllabisch of consonantisch schriftsysteem, waarin dus één schriftteken staat voor een lettergreep, is bijv. het Hebreeuws.

LIT: I.J. Gelb. *A study of writing* (1963²). [P.J. Verkruijsse]

syllipsis zie zeugma

syllogisme

Term uit de retorica voor een bewijsvoering die bestaat uit twee of meer premissen waaruit noodzakelijkerwijs een conclusie volgt. Omdat het nogal wat breedvoerigheid vereist om alle premissen die tot een conclusie leiden te noemen en omdat zowel premissen als conclusie uitspraken dienen te zijn die alleen betrekking mogen hebben op categorieën ('alle mensen', 'alle Nederlanders' enz.), wordt in de retorische praktijk meestal gebruik gemaakt van verkorte syllogismen (enthymema).

Een voorbeeld van een syllogisme is:

Alle boeken zijn brandbaar.
Alle lexica zijn boeken.
Alle lexica zijn brandbaar.

LIT: Baldick; Cuddon; Lausberg; LdMA; Myers/Simms; Scott; F.H. van Eemeren, R. Grootendorst en T. Kruiger. *Argumentatietheorie* (1981²), p. 76-80. [P.J. Verkruisje]

symbolisme

Stroming in de kunst waarin de als chaotisch ervaren waarneembare wereld gezien wordt als afschaduwing van een wereld in eenheid, de hogere wereld der ideeën (platonisme). De verschijnselen van de reële wereld zijn symbolen van een wereld van hogere orde waarin alles met elkaar in verband gebracht is. De kleinste materiële voorwerpen hebben hun 'correspondentie' in de geestelijke of transcendente wereld. Het is uit de gebruikte formuleringen duidelijk dat het symbolisme een platonische, sterk metafysisch gerichte stroming is, die voor veel van haar aanhangers dan ook godsdienstige, theosofische of wijsgerige implicaties heeft (Huysmans, Toorop, Maeterlinck, Villiers de l'Isle Adam, Dèr Mouw, Achterberge.a.).

In cultuurhistorische zin zet het symbolisme zich af tegen het positivisme van de 19e eeuw en het rationele kapitalisme van de bourgeoisie maatschappij. Literair gezien betekent dit het aanvaarden van het l'art pour l'art-beginsel en het afwijzen van het naturalisme. Er is een sterke verwevenheid met het estheticisme, waarbij de kunst los wordt gezien van elk maatschappelijk nut en alleen zichzelf (de Schoonheid als het hogere) tot doel heeft. Ook de relatie tot de decadentie is duidelijk aanwezig (Oscar Wilde, J.K. Huysmans e.a.).

Een precieze begrenzing in de tijd is voor het symbolisme moeilijk te geven. Er zijn relaties met idealistische opvattingen zoals die voor het eerst in de romantiek werden geformuleerd of in praktijk gebracht (Kant, Schlegel, Novalis, Blake e.a.). Gewoonlijk ziet men als beginpunt van het symbolisme in Frankrijk Gautiers opvattingen over het estheticisme (1835) en in Engeland het optreden van de pre-raphaëlieten (1848). Auteurs als Baudelaire, Mallarmé, Verlaine in Frankrijk en Swinburne, Wilde en Pater in Engeland worden tot de symbolisten gerekend. Pas in 1886 schrijft Jean Moréas in de *Figaro* een stuk onder de titel 'Le Symbolisme' (18 september) dat beschouwd wordt als een eerste manifest van de beweging en waarin hij het symbolisme tot taak stelt 'de idee te bekleden met een tastbare vorm'. Het is de eerste keer dat de naam symbolisme voor de nieuwe beweging gebruikt wordt.

Het noemen van een eindpunt voor het symbolisme is zo mogelijk nog moeilijker. De doorwerking van de symbolistische opvattingen kan tot ver in de 20e eeuw worden aangewezen bij auteurs als Eliot, Apollinaire, Benn, Trakl, Yeats en Proust.

In Nederland zijn de invloeden ervan aanwijsbaar in het werk van Achterberg, Roland Holst, Vasalis, Hoornik, Gerhardt, Van Geel e.a. Voor de Nederlandse situatie geldt dat het symbolisme er pas laat tot bloei kwam. Pas rond 1890 kan men van symbolisme spreken bij auteurs als Leopold, Boutens, Van de Woestijne en Verwey. Met name Verwey zal in zijn tijdschrift *De Beweging* (1905-1919) de voornaamste woordvoerder en stimulator van de stroming worden en er de wijsgerige en literaire implicaties van verwoorden. Belangrijke dichters (het symbolisme is steeds overwegend een poëtische stroming geweest) zijn dan Alex Gutteling, P.N. van Eyck, Nico van Suchtelen, Maurits Uyldert, Aart van der Leeuw en Ary Prins.

Kenmerkend voor de symbolistische poëzie is het zoeken naar een hogere eenheid van de waarneembare verschijnselen, zoals die bijv. tot uiting komt in het gebruik van de synesthesie, in het verwijzen met concrete symbolen naar abstracte waarden (vgl. Guttelings 'De mattenklopper', 1910), het verwijzen naar het tijdelijke om het eeuwige te bevestigen (vgl. 'Een druppel wijn...', in: J.H. Leopold. *Verzamelde verzen*, dl. 1, 1982, p.87-89), het beschrijven van beweging als cyclische tijd (vgl. Leopolds 'De molen' in: J.H. Leopold. *Verzamelde verzen*, dl. 1, 1982, p.87-89) e.d. In de thematiek kan die eenheid tot uiting komen in de ongebrokenheid, bijv. van het licht, gesymboliseerd in het doorzichtige of glasachtige (glas, druppel water, azuur e.d.) en soms in het alles opheffende Niets.

Sommige auteurs over dit onderwerp zijn van mening dat alleen van symbolisme gesproken kan worden wanneer die verbanden of een hogere eenheid gesuggereerd worden en niet expliciet verwoord.

De neiging om de samenhang der dingen in het vers te tonen, komt ook tot uiting in het streven naar het concipiëren van samenhang tussen de gedichten onderling door het bewust creëren van cycli in vorm en thematiek. Implicatie van dit eenheidsstreven is de tendens te komen tot een eenheid der kunsten in het Gesamtkunstwerk. Grote invloed ging in heel West-Europa daarop uit van het werk van Richard Wagner, die met zijn opera's in de ogen van veel symbolisten het absolute drama had gerealiseerd. De invloed van Wagner kan men bij ons duidelijk terugvinden in het proza van Couperus en de vroege Van Schendel.

Een ander belangrijk facet van het symbolisme is het feit dat de poëzie de eigenschap heeft een sterk gesloten karakter te vertonen. Dat komt doordat de symbolisten hun taal trachtten op te laden met een breed veld van betekenissen, hetgeen een grote ambiguïteit oplevert, maar tegelijkertijd de gewenste samenhang van alles met alles bewerkstelligt. Bovendien zijn daarbij experimenten met syntactische regels, met verschillende versvormen, met gewaagde of weinig voor de hand liggende beeldspraak en een groot vertoon van eruditie door impliciete verwijzingen naar reeds bestaande teksten niet zeldzaam; het zijn evenzovele bewijzen dat de symbolist geen concessies aan de lezer doet. En tenslotte vormt ook het esoterische van de leer zelf vaak een struikelblok voor de toegankelijkheid ervan. Interpretatie van deze hermetische poëzie levert dan ook vaak grote problemen op. Het autonome karakter van deze poëzie is misschien wel het meest kenmerkende aspect ervan, omdat in het symbolistische gedicht het onzichtbare zichtbaar gemaakt dient te worden en daartoe een eigen ideële wereld gecreëerd wordt via het symbool. De poëtica van de symbolisten droeg ertoe bij dat men ook in de literatuurwetenschap lange tijd van het taalkunstwerk als autonoom object is uitgegaan, zoals bijv. in de autonomiebewegingen en die van de New Criticism.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A. Zijderveld. 'De poëzie der Tachtigers in het licht van het symbolisme', in: *TNTL* 14 (1935), p. 183-209; C.M. Bowra. *The heritage of symbolism* (1943); A. Balakian. *The symbolist movement* (1967); J. Kamerbeek Jr. 'Op zoek naar een definitie van het symbolisme', in: *Levende Talen* (1970), p. 767-777; Ch. Chadwick. *Symbolism* (1971); H. van den Bergh. 'Roland Holst als super-symbolist', in: *Maatstaf* 12 (1973), 4, p. 816-827; H.

Peyre. *Qu'est-que le symbolisme?* (1974); S. Dresden. *Symbolisme* (1980); E. Wilson. *Axels burcht. Creatieve literatuur van 1870-1930* (1982; vert. van *Axel's castle*, 1931); T. Anbeek. *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (1990), p. 76-94. [G.J. van Bork]

symbool

Aanduiding voor de literaire tekst, delen daarvan, passages of woorden, als dragers van een betekenis met een meerwaarde. Volgens sommige interpretatoren is de tekst van Hermans' *De donkere kamer van Damocles* (1958) als symbool te zien van de principiële onkenbaarheid van de werkelijkheid en het menselijk handelen. Stijlfiguren als metafoor en metonymia fungeren als symbolen waarnaar, respectievelijk door overeenkomst en contigu verband, verwezen wordt. Zo is de roskam uit Vondels gelijknamige werk (1630) als symbool beschouwd van hekeling en scherpe veroordeling (i.c. van de baatzucht der regenten). Sommige symbolen leiden een lang leven, zoals het zwaard als symbool van de gerechtigheid of de roos als symbool van de liefde.

Na de Middeleeuwen werd de symboliek langzamerhand van haar gecanoniseerde karakter ontdaan. In de renaissance is zeer veel symboliek aan te treffen in de emblemata (met name in de pictura). Vanaf de romantiek werden symbolen steeds individueler en ongrijpbaarder. Veel romantische kunstenaars zagen de artistieke schepping als symbool van een diepere of hogere werkelijkheid, zoals men kan constateren bij Bilderdijk (religieus-metafysisch) en Kinker (wijsgerig-idealistisch). Bij de nadering van het symbolisme is het gebruikelijk om het kunstwerk of onderdelen daarvan te zien als afspiegelingen van een andere (niet-materiële) werkelijkheid, bijvoorbeeld van de kunstenaarsziel (vgl. W. Kloos "Ik ben een god": dichtkunst vervangt religie). In de symbolistische poëzie geeft het gedicht vaak een suggestie van een stemming via een natuurbeschrijving. Zo is het suggestieve stemmingsgedicht van Leopold 'Staren door het raam' (*Verzamelde verzen*, dl. 1, 1982, p. 64) te zien als een verwijzing naar het schrijven: het gedicht is symbool van een aanzet tot poëzie die blijft steken. Bij Verwey en Boutens verwijst het gedicht vaak naar een ideeënwereld buiten de kunstenaar. In het modernisme is het symbool bij uitstek drager van wisselende betekenissen.

Men maakt wel onderscheid tussen universele symbolen (bijv. slaap voor dood), cultureel gebonden symbolen (bijv. de duivekater voor scheenbeenoffer in koekvorm) en individuele symbolen (bijv. het eiland der gelukzaligen van A. Roland Holst voor de gedroomde werkelijkheid van een buitenaards rijk 'voorbij de wegen').

Verzamelingen van symbolen vindt men in J. Chevaliers *Dictionnaire des symboles* (1969), in A. de Vries' *Dictionary of symbols and imagery* (1976²), in H. Biedermanns *Prisma van de symbolen* (1991²) en in J. Hall's *Hall's iconografisch handboek* (1993²).

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Brongers; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert; W.Y. Tindall. *The literary symbol* (1955); J.C. Brandt Corstius. *Tussen emblema en symbool* (1960); E. Frenzel. *Stoff-, Motiv- und Symbolforschung* (1963); J.J.M. Timmers. *Christelijke symboliek en iconografie* (1974²); M. Lurker. *Bibliographie zur Symbolkunde* (1964-1968). [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

symmetrie

Term uit de esthetica voor de harmonische onderlinge verhouding van delen ten opzichte van elkaar en van een deel ten opzichte van een geheel. De hoofdvorm van een symmetrische verhouding is altijd het spiegelbeeld. Men verwarre deze harmonische verhouding niet met die van een parallelisme, zoals J. van Mierlo deed met betrekking tot Maerlants poëzie (*Uit de strophische gedichten van Jacob van Maerlant*, 1954, p. 11).

In de literatuur vindt men talloze voorbeelden van symmetrie. Zo kan het cyclisch gedicht symmetrisch genoemd worden. Romans en drama's die zijn opgebouwd volgens het schema ABBA eveneens. Gevallen van symmetrie in de stijl leer zijn omarmend rijm en chiasme.

LIT: Marouzeau; MEW; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

symploce

Term uit de versleer voor die vorm van herhaling waarbij zowel het begin als het eind van een regel of zin terugkeert. De symploce is dus een combinatie van anafoor en epifoor.

Zo schrijft P. van Ostaijen in het gedicht 'Nachtelijke optocht':

Kadans van lichtende lampen
Kadans van laaiende lampen

en

Stappen op straat
stappen breken de straat

(*VW Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 162 v.).

LIT: Best; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lausberg; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

symposium

In het oude Griekenland was een symposium een eet- en drinkgelag met vrolijke conversatie of met een serieuze discussie over een bepaald thema. Onder invloed van het *Symposion* van Plato werd het symposium een nieuw literair genre: een dialoog ter verduidelijking van een thema. Tegenwoordig is symposium vrijwel synoniem aan congres en colloquium.

In de oude betekenis is symposium gebruikt door G. Stuiveling: 'Het nieuwe geuzenlied; een symposion in het najaar van 1945', in: *Steekproeven* (1950), p. 229-254.

LIT: Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

synaerese

Term uit de prosodie voor de samentrekking van twee klinkers, behorend tot twee verschillende syllaben binnen een woord, tot één syllabe: 'ste- re- o-tiep' wordt 'ste-reo-tiep'. Een dergelijk procédé kan worden toegepast in metrische poëzie wanneer maat, rijm of isosyllabie zoiets vereisen. Een voorbeeld daarvan zijn de rijmwoorden 'hoon' en 'doon' [= doden] in S. Costers *Polyxena* (1619; ed. G. van Eemeren, 1980, vs. 1461-1462). Het verschijnsel is verwant aan de syncope.

LIT: Baldick; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Marouzeau; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

synalefa

Term uit de prosodie voor contractie door middel van elisie: twee klinkers - de slotklinker van het ene woord en de beginklinker van het direct daarop volgende woord - worden tot één klinker gereduceerd. Het verschijnsel is bekend uit de metrische (metriek) poëzie, zoals in het volgende voorbeeld:

Het water van de gracht is grijs
Als *de* oogen van de schemering .
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982²: 97).

Door samentrekking (via apocope van 'de') van beide klinkers tot één behoudt de regel het juiste aantal (i.c. acht) syllaben dat voor deze isosyllabische regel nodig is. In dit soort gevallen wordt ook vaak een apostrof gebruikt (d'oogen).

De synalefa is verwant aan de synaerese en aan de syncope.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Lausberg; Marouzeau; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

synchronie

Term uit de dramatheorie waarmee de gelijktijdigheid van die handelingen op het toneel wordt aangeduid die niet als zinvol voor elkaar kunnen worden aangemerkt. Is dat wel het geval en vullen parallelle handelingen of tekst en handeling elkaar aan, dan spreekt men van simultaneïteit.

LIT: Bergh; Best; Gorp; W. Hogendoorn. *Lezen en zien spelen. Een studie over simultaneïteit in het drama* (1976). [G.J. van Bork]

syncope

Term uit de prosodie ter aanduiding van die vorm van elisie die een klinker binnen een woord betreft, naast apocope (eind van een woord) of aphaeresis (begin van een woord): bijv. 'kindren' in plaats van 'kinderen'. In dit soort gevallen wordt ook vaak een apostrof gebruikt (kind'ren).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Myers/Simms; Scott; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

synecdoche

Term op het gebied van de beeldspraak voor die vorm van metonymie waarbij het deel genoemd wordt in plaats van het geheel (pars pro toto) of het tegenovergestelde (totum pro parte). Bij uitbreiding wordt het woord synecdoche door sommigen ook wel gebruikt voor andere vormen van metonymie.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Bronzwaer; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

synesthesie

Term uit de stijltheorie voor die vorm van metaforisch (metafoor) taalgebruik waarbij ervaringen uit verschillende zintuiglijke gebieden (bijv. oog en tastzin) met elkaar worden verbonden. In het symbolisme, dat veelal de neiging had alles met alles te verbinden, functioneerde de synesthesie op een specifieke manier. Kloos schrijft in zijn sonnet 'Madonna' over 'Den *zilveren toon*, die van twee lippen vliet' (*De Nederlandsche Spectator*, 11/12/1882, p. 49). Ook het modernisme biedt menig voorbeeld, zoals:

Van *kleuren*, die rillen in d'adem
Der *geurende* herten
(P. van Ostaïen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 44).

De Vijftiger Lucebert spreekt van het 'oorverdovend zonlicht' aan het slot van zijn bekende 'Ik tracht op poëtische wijze' (G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in duizend en enige gedichten* (1979), p. 838).

Uiteraard vindt men deze stijlform ook in het dagelijks taalgebruik. Sommige gevallen zijn zo afgesleten dat men de beeldspraak niet meer als zodanig ervaart, zoals in het cliché 'klankkleur' ter aanduiding van het begrip timbre (vgl. rijm).

Een specifieke vorm van de synesthesie is de *audition colorée*.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

synoniem

Een synoniem is een woord dat wat betreft betekenisinhoud ongeveer gelijk is aan een of meer andere naar vorm verschillende woorden. In de retorica worden synoniemen gebruikt om herhaling van hetzelfde woord te vermijden of ter versterking van een mededeling.

Vooraf in de literatuur van de rederijkers komen veel synoniemen voor, bijv. bij Anthonis de Roovere in 'Hoordt nae my ghy spitters ghy deluers' (in: *De gedichten*, ed. Mak, 1955, p. 341-343):

- 1 Hoordt nae my ghy *spitters* ghy *deluers*
Die daghelijcx moet int *werck labueren*
- 33 Hoordt ghy *sleypers* ende ghy *draghers*
Die daghelijcx groot last *heffen* ende *voeren*
- 37 *Schost brost* ende wilt de kanne roeren
- 45 *Schouwet* ende *vreest* altoos practijcken.

In de literaire theorie is het probleem van de synonymie een aantal malen aan de orde geweest, bijv. reeds bij de Romeinen (Crassus versus Quintilianus) in relatie tot de mogelijkheid, respectievelijk toelaatbaarheid van parafseren (parafrese), omdat het gebruik van synoniemen toch nooit de inhoud van de te parafseren tekst kan dekken. In de bewegingen van het Russisch formalisme en van de New Criticism uit de eerste helft van de 20e eeuw keert deze discussie terug: Cleanth Brooks heeft het in zijn *The well wrought urn* (1947²) over 'the heresy of paraphrase'.

Voor het Nederlands zijn de volgende synoniemenwoordenboeken verschenen: P. Weiland en G. Landré. *Woordenboek der Nederduytsche synonymen* (3 dln., 1821-1825); E. Spanoghe. *Synonymia Latino-Teutonica; Latijnsch-Nederlandsch woordenboek der XVIIe eeuw* (3 dln., 1889-1902); Charivarius. *Een ander woord* (1946); J. Cauberghe. *Nederlandsche taalschat* (1946); J.A. Meijers. *Kies uw woord*; P. Hendriks. *Nederlandse synoniemen* (1958); L. Brouwers. *Het juiste woord* (1973). Tekstverwerkingsprogramma's zijn tegenwoordig voorzien van synoniemenlijsten.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; BDI; Best; Bronzwaer; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lausberg; Marouzeau; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert; D. Geeraerts en G. Janssens. *Wegwijs in woordenboeken* (1982), p. 71-76. [P.J. Verkruisje]

synopsis

Samenvatting van een tekst, ook wel een uittreksel genoemd. De synopsis heeft tot doel om de hoofdzaken die in een tekst behandeld worden op een overzichtelijke wijze samen te brengen om ze op die manier makkelijker te memoriseren of om de lezing van de oorspronkelijke tekst te structureren. Het spreekt vanzelf dat daar altijd een interpretatie van die tekst aan ten grondslag ligt.

Speciaal voor het middelbaar onderwijs zijn tal van boekjes gemaakt die de leerlingen samenvattingen bieden van teksten die voor het eindexamen gelezen kunnen worden. Voorbeelden van dit soort uittrekselboekjes zijn de Memo-reeks, het *Prisma Uittrekselboek* (waarvan in 1997 een 5de deel verscheen) en *Boek in - Boek uit* (1996) van Jacqueline van Weelden.

LIT: Baldick. [G.J. van Bork]

synoptische editie

Term uit de editiewetenschap voor een teksteditie waarin de verschillende redacties (redactie-2) van een tekst parallel naast elkaar afgedrukt worden om aldus optimaal inzicht te geven in de varianten. Bekende synoptische edities zijn *Van den Vos*

Reynaerde, dl. 1: Teksten (ed. Hellinga, 1952) en *Karel ende Elegast. Diplomatische uitgave van de Middelnederlandse teksten en de tekst uit de Karlmeinet-compilatie* (ed. Duinhoven, 1969) en *De geschiedenis van Beatrijs, dl. 2* (ed. Duinhoven, 1989). Synoptische edities zijn doorgaans diplomatische edities.

De term synoptische editie wordt ook gebruikt voor edities waar de verschillende redacties per regel onder elkaar afgedrukt worden, maar die kunnen beter aangeduid worden als partituureditie.

LIT: Gorp; Mathijssen; W.Gs Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', in: *Lingua* 3 (1952-1953), p. 295-308; H.M. Hermkens. 'Teksteditie', in: *NTg* 56 (1963), p. 79-83; E. Höpker-Herberg. 'Überlegungen zum synoptischen Verfahren der Variantenverzeichnung', in: *Texte und Varianten* (1971), p. 219-232 (m.n. 219, nt. 1); A. Kets-Vree. *Woord voor woord; theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan Een ontgoocheling van Willem Elsschot* (1983), p. 40-42. [P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

synthetisch ritme

Term uit de prosodie voor het opvullen van een tekstgedeelte met vaak nietszeggende syllaben of nonsenswoorden omwille van het metrum, bijv. isochronie. Men vindt het vaak in balladen-1 en volksliederen-1, maar ook in de eerste regel van het volgende 'Olleke bolleke' die uit twee dactylen moet bestaan:

Hatseki, datseki
Gert-Hermien Timmerman
(Drs. P. *Ons knutselhoekje*, 1975, p. 25).

LIT: Cuddon; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

synthetisch rijm

Aanduiding voor taalvrijheden die de dichter zich veroorlooft op het gebied van het rijm door woorden zo te 'vervormen', bijv. door accentverschuiving, dat er toch rijm ontstaat. Dikwijls heeft dit een humoristisch (humor) effect. Zo laat Daan Zonderland de volgende twee regels op elkaar rijmen:

Met het bericht dat zijn toewijding
Beloond was met gezinsuitbreiding
(*Redeloze rijmen*, 1960, p. 40).

Nog duidelijker is het volgende voorbeeld:

Johanna een meisje van 17 jaren, bedrijvig als een *hen*
Diende bij een gegoede familie, als meisje voor halve dag *en*
(anoniem).

De taalvrijheid die de dichter zich in het laatste geval veroorlooft, is gelegen in het feit dat hij het woordaccent van 'dagen' geweld aandoet door de tweede syllabe, van nature onbeklemtoond, te laten rijmen op het beklemtoonde 'hen'.

LIT: Cuddon; Shipley; Preminger. [G.J. Vis]

systematische bibliografie of enumeratieve bibliografie

Bibliografie die zich tot doel stelt publicaties die vanuit een bepaalde optiek bijeen horen systematisch op te sporen, volgens vastgestelde regels te beschrijven (titelbeschrijving) en in een bepaalde orde te rangschikken, hetzij alfabetisch, chronologisch of systematisch. Het resultaat wordt meestal kortweg bibliografie genoemd.

De systematische bibliografie houdt zich dus in principe niet bezig met onderzoek op het terrein van de analytische bibliografie, hoewel bepaalde vragen van de systematisch-bibliograaf alleen na analytisch-bibliografisch onderzoek beantwoord kunnen worden.

LIT: BDI; L.N. Malclès. *Manuel de bibliographie* (1976³); A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995³), p. 15. [P.J. Verkruijsse]

T

taalbouw

Het streven om de nationale volkstaal op een gelijk niveau met het Latijn te brengen door het standaardiseren van spelling en grammatica. De belangstelling voor de klassieken leidde ertoe dat veel humanisten (humanisme) zich uitsluitend van het Latijn bedienden als taal van kunst en wetenschap; de nationaal gerichte renaissance had - uiteraard het eerst in Italië (Dante, Boccaccio, Petrarca) - waardering voor de moedertaal, die eveneens geschikt bleek voor literaire werken van gehalte. In de 16e en 17e eeuw kreeg de taalbouw voor de West-Europese talen haar beslag, in de Nederlanden vooral in navolging van wat in de kring van de Pléiade reeds bereikt was (J. du Bellay. *La deffense et illustration de la langue françoise*, 1549).

Vanaf het midden van de 16e eeuw werpen spraakkonstenaren als Joos Lambrecht, Pontus de Heuter, Christiaan van Heule, Jacob van der Schuere, Petrus Leupenius en anderen zich op de verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands, bijgestaan door invloedrijke wetenschappers (Simon Stevin) en literatoren (Coornhert, Van Hout, Hooft, Vondel). Aan het eind van de 18e eeuw is het taalbouwproces min of meer voltooid: er was toen een vrij algemeen aanvaarde schrijftaal ontstaan. Belangrijke momenten in de taalbouwfase, waarin de zuivering (purisme) van de taal een belangrijke rol speelt, zijn de publicatie van het Nederlandse trivium: de *Twee-spraack* (1584), het *Ruygh-bewerp* (1585) en de *Rederijck-kunst* (1587); het taalkundig overleg tussen Hooft, Vondel, De Hubert en Reael (1622-1625) en tussen de translateurs in het kader van de voorbereiding op de Statenvertaling van de bijbel (1628-1633).

Bloemlezingen waarin belangrijke stukken en uitspraken in verband met de taalbouw zijn uitgegeven, zijn van F.L. Zwaan. *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst* (1939) en G.S. Overdiep. *Onze Renaissance in proza* (1939).

LIT: C.G.N. de Vooyoys. *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (1952⁵), hoofdstuk III-IV; L. van den Branden. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (1956); W. Hellinga. *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur*, ed. P. Tuynman (1968); D.M. Bakker

& G.R.W. Dibbets (red.). *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (1977), hoofdstuk 2-3; G.R.W. Dibbets (ed.). *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)* (1985); L. Peeters. *Taalopbouw als renaissance-ideaal* (1990); M. van der Wal en C. van Bree. *Geschiedenis van het Nederlands* (1992), hoofdstuk 7-10; M.J. van der Wal. *De moedertaal centraal; standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* (1995). [P.J. Verkruijsse]

taalspel

In algemene zin verstaat men onder taalspel de spelregels die in poëzie gehanteerd worden om aan een tekst een specifiek poëtische functie toe te kennen. De lezer wordt geacht die spelregels te kennen om een tekst als poëzie te lezen (de zogenaamde poëtische leeshouding) en niet als een normale referentiële taaluiting. Wanneer Armando de tekst van een reclamefolder gebruikt in het hier volgende voorbeeld

de machine is uitgerust met 4 hakborden
de machine heeft 3 luchtbandwielen
de machine werkt ook met 3 groepen van 2 borden
(*De Nieuwe Stijl*, dl. 1, 1965, p. 97-109)

dan veronderstellen de presentatiewijze en de plaats van publicatie (in een literair tijdschrift) een poëtische leeshouding van de lezer, waardoor de oorspronkelijk referentiële tekst een poëtische wordt.

In engere zin gebruikt men de term ook voor meer specifieke vormen van taalgebruik, zoals het woordenspel of de woordspeling.

LIT: Alphen. [G.J. van Bork]

taalzuivering zie purisme

tableau vivant, stomme vertoning of vertoning

Toneelterm voor een uitbeelding door zwiigende personen van een tafereel (allegorisch, bijbels of historisch), hetzij als onderdeel van een toneelspel-1, hetzij als afzonderlijk geheel. Soms worden tableaux vivants door een gesproken tekst verduidelijkt. In de Middeleeuwen komen tableaux vivants voor in de mysteriespelen en moraliteiten. De rederijkers voerden tableaux (toog) mee op wagens tijdens hun optochten. Tijdens de renaissance werden vertoningen ingericht bij belangrijke historische gebeurtenissen als de Vrede van Munster (1648) en bij intochten van staatshoofden als Christina van Zweden in 1656 en Amalia van Solms in 1659.

Ook kunnen vertoningen ingelast worden in de tragedie, al worden die meestal niet expliciet in de tekst aangegeven. Een aantal van de zogenaamde 'stomme personagien' die vaak wel aangegeven worden, zal te zien geweest zijn in de vertoningen (bijv. Witte van Haemstede in Vondels *Gysbreght*). Diverse stukken van Vondel zijn gelardeerd met vertoningen, ontworpen door Jan Vos, bijv. de

Gysbreght van Aemstel, Maegden en Gebroeders. In Jan van Arps *Chimon* worden de vertoningen uitdrukkelijk aangegeven (fol. G4 recto): 'I. Vertooninghe. Waer Florimondt trouwt Luciana, in Iunoos Tempel door den Priester; II. Vertooninghe. Waer Polidoor trouwt Casandera, als de voorgaende'. Een aantal toneelvertoningen heeft ongetwijfeld als inspiratiebron gediend voor schilderijen van o.a. Rembrandt.

In Amsterdam was het verzorgen van vertoningen opgedragen aan Samuel Coster in de jaren 1618-1648 en aan Jan Vos in de periode 1648-1667. Dat tableaux vivants nog lang tot de toneelpraktijk hebben behoord, bewijst het in 1753 verschenen *Verscheide vertooningen, geschikt ter versieringe van eenige tooneelspelen*. Ook tegenwoordig nog komen ze voor op praalwagens in allerlei optochten.

LIT: Baldick; Best; Gorp; Metzler; Scott; G. Kalff. 'Bijdrage tot de geschiedenis van het Amsterdamsch tooneel in de 17e eeuw', in: *Oud-Holland* 13 (1895), 1-33; B. Hunningher. *Het toneel in de Amsterdamse Schouwburg van 1637* (1959); W.M.H. Hummelen. *Inrichting en gebruik van het toneel in de Amsterdamse Schouwburg van 1637* (1967); D.P. Snoep. *Praal en propaganda; triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (1975); B. Albach. *Langs kermissen en hoven; ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw* (1977); M.B. Smits-Veldt en G. Teusink. *Conventies in de mise-en-scène op het toneel van Van Campen (1637-1665); een onderzoek naar de voorstelling van de 'gespeelde ruimte'* (1978); W. Hoogendoorn. 'Sieraaden van het tooneel. Iets over vertoningen in de Amsterdamse schouwburgen van 1637 en 1665', in: *In memoriam Dr. W.Ph. Pos. Scenarium* (1978), nr. 2, p. 70-82; E. Oey-De Vita. 'Vertoningen en pantomimes in vroeg-17e-eeuwse toneelstukken (1610-±1620)', in: *Nederlands toneel in de 17de en 18de eeuw. Scenarium* (1984), nr. 8, p. 9-25. [W. Kuiper]

Tachtigers of Beweging van Tachtig

Beweging van jonge Nederlandse schrijvers die rond 1880 voor het eerst in de openbaarheid traden met poëzie, proza en kritisch proza, en die zich afzetten tegen literatuuropvattingen van hun voorgangers, met name de 19e-eeuwse realisten. In een tweetal publicaties werd met die voorgangers afgerekend. Cornelis Paradijs (= Frederik van Eeden) schreef een parodie op de 'domineespoëzie' die de roem van Ten Kate, Beets, Ter Haar, Schaepman e.v.a. deed verkeren in beruchtheid. En vervolgens toonden Kloos en Verwey *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* (1886) aan naar aanleiding van de recensies van hun mystificatie *Julia, een verhaal van Sicilië* (1885), zogenaamd geschreven door Guido.

In hun werk worden de consequenties van het individualisme van de internationale romantiek ten volle serieus genomen. Jacques Perk (1859-1881) werd door de Tachtigers als voorloper gezien. Zijn sonnettenkrans *Mathilde* (1882) werd uitgegeven door Carel Vosmaer en Willem Kloos, van wie de laatste er een inleiding bij schreef die door de Tachtigers als een poëtisch manifest werd beschouwd. De belangrijkste vertegenwoordigers van de beweging waren Willem Kloos, Albert Verwey, Frederik van Eeden, W.A. Paap, F. van der Goes, Lodewijk van Deysel, Herman Gorter en Hélène Swarth. Vóór 1885 vonden de Tachtigers publicatiemogelijkheden in *De Nederlandsche Spectator* en *De Amsterdammer*, maar in 1885 richtten ze hun eigen tijdschrift op: *De Nieuwe Gids*. Dit blad kan tot 1894 en in feite alleen voor het literaire deel erin aanspraak maken op het predikaat Tachtiger-tijdschrift.

De Tachtigers concentreerden zich aanvankelijk te Amsterdam, waar onder de herleefde economische bloei een progressieve culturele sfeer ontstond, waarin ook de impressionistische (impressionisme) schilderkunst opkwam. In het begin was de ontmoetingsplaats de sociëteit Flanor in de Kalverstraat.

Het poëtisch programma van Tachtig moet gereconstrueerd worden uit een aantal van hun geschriften. De belangrijkste punten ervan zijn:

1. Kunst is passie. In de inleiding op Perks *Gedichten* (1882) verwijst Kloos naar Leigh Hunts definitie van poëzie: 'Poetry is imaginative passion'.

2. De Tachtigers richtten zich vooral op de schoonheid. Het is een esthetische beweging, waarin het moraliserende of nuttige voor de kunst werd afgewezen. Dit is het bekende l'art pour l'art-principe.

3. Het was een individualistische beweging. De kunst moest zijn de 'allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie' schreef Kloos in zijn inleiding op Perk en naar aanleiding van Gorters sensitieve verzen.

4. Vorm en inhoud dienden één te zijn, d.w.z. de vorm dient de betekenis en stemming van het gedicht uit te drukken. Kloos formuleert dat in zijn inleiding op Perks' sonnetten als volgt:

Vorm en inhoud bij poëzie zijn één, in zooverre iedere verandering in de woorden een gelijklopende wijziging in het beeld of de gedachte, en iedere wijziging in deze eene overeenkomstige nuanceering van de stemming aanduidt.

(*Jacques Perks Gedichten*, ed. Stuiveling, 1958, p. 56).

5. Zintuigelijke waarneming staat - in navolging van het impressionisme in de schilderkunst - voorop. Vandaar dan ook dat kleuren, geuren, geluid en beweging of vermenging van die elementen tot synesthesie bij de Tachtigers een grote rol spelen.

De belangrijkste buitenlandse voorbeelden voor de Tachtigers waren Shelley, Keats, Wordsworth, Hunt, Swinburne, Rossetti en Von Platen voor de poëzie. Voor het proza waren dat vooral de Franse naturalisten: Zola en de gebroeders De Goncourt. De invloed van de Tachtigers op de beweging van *Van Nu en Straks* in de Zuid-Nederlandse letteren is evident. De Beweging van Tachtig functioneerde slechts kort als een eenheid. Toen de nieuwe poëzie eenmaal geaccepteerd was, konden veel Tachtigers al geen vrede meer hebben met het puur esthetische van de beweging en begonnen de paden uiteen te lopen.

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; Preminger; A. Verwey. *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtkunst* (1905); E. d'Oliveira. *De mannen van '80 aan het woord* (1908); N.A. Donkersloot. *De episode van de vernieuwing onzer poëzie (1880-1894)* (1929); G. Stuiveling. *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt* (1935); W.J.M.A. Asselbergs. *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde (Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden, dl. 9, 1951)*; N.A. Donkersloot. *Beeld van Tachtig* (1952); J.C. Brandt Corstius. *Het poëtisch programma van Tachtig* (1968); B. Luger e.a. (red.). *De Beweging van Tachtig*. Schrijversprentenboek 22 (1982); E. Endt. *Het festijn van Tachtig* (1990). [G.J. van Bork]

tachygrafie of brachygrafie

De oudste vorm van snelschrift, ontwikkeld in de Griekse oudheid; De tironse notae (nota-1) die veelvuldig gebruik maakten van abbreviaturen. Van deze notae werd in de Karolingische tijd opnieuw veel gebruik gemaakt. De tachygrafie is later vervangen door de stenografie.

LIT: Brongers. [P.J. Verkruijsse]

tafelspel of presentspel

Eenvoudig gelegenheidstoneelstuk behorend tot het rederijkerstoneel, dat voornamelijk in de 15e en 16e eeuw bij een feestelijke gelegenheid voor een tafelend privé-gezelschap werd opgevoerd. In tegenstelling tot de andere toneelvormen van de rederijkers was het tafelspel niet bedoeld om in het openbaar vertoond te worden. Omdat na afloop van het stuk ook wel eens een geschenk werd overhandigd, valt in dit verband soms de term presentspel. Het spel was ca. 200 tot ca. 400 versregels lang en werd gespeeld door maximaal vier acteurs, die met elkaar en (in geval van een monoloog door één acteur) met het publiek discussieerden over een of andere in de gegeven situatie actuele kwestie (bijv. de prioriteitsvraag bij de aan te bieden geschenken).

Het tafelspel is in tegenstelling tot het spotsermoen geen voordracht maar spel, ook als er sprake is van een monoloog door één acteur. Mak heeft het vermoeden uitgesproken dat het genre teruggaat op een dialoog van een zot (nar) met zijn marot. Rechtstreekse aanspraak van en allusies op het feestgezelschap wijzen op het feit dat het publiek direct bij het spel betrokken werd, wat vergemakkelijkt werd doordat er niet op een toneel, maar gewoon tussen het etende gezelschap werd gespeeld. In een groot aantal gevallen werden de stukken expliciet tafelspel genoemd, bijv. het *Tafelspel van een personagie genaemt S. Lasant ende is een Pillegrom* of het *Tafelspel van twee bedelaers*. Een deel van het genre gaat echter schuil achter de benamingen van een aantal verwante genres, zoals bruiloftspel en vastenavondspel. Ook onder (es)batementen en kluchten vinden we vertegenwoordigers van het tafelspel.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Laan; MEW; Wilpert; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 79-89; J.J. Mak. 'De tafelspelen van Hooft', in: *Uyt ionsten versaemt. Retoricale studieën 1946-1956* (1957), p. 202-210; W.M.H. Hummelen *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500-ca. 1620* (1968); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 81-86; P. Lammens-Pikhaus. *Het tafelspel bij de rederijkers*, 2 dln. (1988-1989). [H. Struik]

tafreel zie scene

t.a.p. zie o.c.

tautologie

Stijlfiguur, door sommigen als voorbeeld van de perifrasede aangemerkt, waarbij eenzelfde zaak tweemaal geheel tot uitdrukking wordt gebracht. De bedoeling daarvan kan zijn dat men iets wil benadrukken:

Hij sprak en zeide

(G. Gossaert. *Experimenten 1949*¹¹, p. 162).

Ook kunnen tautologieën dienst doen metri causa of als stoplappen vereist worden door rijm dwang. Deze vorm van redundant taalgebruik is verwant aan het pleonasme.

LIT: Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Lodewick; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Wilpert; J.W. Muller. 'Over tautologiën in het Nederlands', in: *Mélanges (...) Salverda de Grave* (1931), p. 218-232. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

tegenzang zie antistrofe-1

teichoskopie

De teichoskopie (of muurschouw, genoemd naar de passage in het derde boek van Homerus' *Ilias* waarin Helena, staande op de muur van Troje, de Griekse helden beschrijft die voor Troje gelegerd zijn) is een dramaturgisch hulpmiddel om door middel van een waarnemer op een hoger punt (stadswallen, toren, heuvel) verslag te laten uitbrengen van gebeurtenissen die zich tegelijkertijd elders afspelen en die wel van belang zijn voor de handeling in het drama, maar die niet op het toneel vertoond kunnen worden. Enerzijds kan een element uit de toneeltheorie, bijv. de eenheid van plaats (Aristotelische eenheden) of het verbod tot het afbeelden van gruwelijke gebeurtenissen, een belemmering zijn om iets ten tonele te voeren; anderzijds kunnen technische bezwaren een voorstelling in de weg staan, zoals veld- of zeeslagen.

Voor het klassieke drama maakt gebruik van teichoskopie. Bij Vondel zijn er voorbeelden van te vinden in de *Maeghden* (1639), in de *Gebroeders* (1640), in *Koning David herstelt* (1660) en in *Joseph in Dotan* (1640). In *Maeghden* bijv. klimt de burgemeester van Keulen met de aartsbisschop op de muur om uitzicht te hebben op het leger van Attila en van de maagden:

Klim zacht, vermoeide Vorst, geeft my uw rechte hand.

Nu zet u hier, dees trans heeft over 't platte land

Zijn uitzicht (vss. 875-877).

De teichoskopie is verwant aan het bodeverhaal waarin iemand achteraf verslag doet van gebeurtenissen die zich elders hebben afgespeeld.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert; J.C. Arens. 'De teichoskopie uit Euripides' *Phoenissae* in Vondels *Maeghden*', in: *NTg 57* (1964), p. 161-164; M.B. Smits-Veldt. 'Vondel en de Schouwburg van Jacob van Campen', in: *Visies op Vondel na 300 jaar* (1979), p. 247-269. [P.J. Verkruijsse]

teken

Term uit de wetenschapsleer als algemene aanduiding voor een onderdeel van een proces (semiotiek) waarin iets verwijst naar iets anders. Het representatieve (symbool) karakter van een teken fungeert binnen een driedelige relatie: (1) met andere tekens, (2) met datgene waarnaar het teken verwijst en (3) met de gebruiker die het interpreteert. Dienovereenkomstig onderscheidt men linguïstisch gezien drie gebieden: syntaxis, semantiek en pragmatiek.

In de literatuurwetenschap is het niet ongebruikelijk om de literaire taal - ten opzichte van de omgangstaal, de taal van alledag in woord en geschrift - als een secundair tekensysteem te zien (vormgevingsprincipes). Zo kan men een vorm van beeldspraak als de metafoor beschouwen als een secundair teken ten opzichte van de tekens van het letterlijk taalgebruik als primair teken dat aan het figuurlijk taalgebruik van de beeldspraak ten grondslag ligt.

LIT: Alphen; Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Marouzeau; Shipley; A. van Zoest.

Semiotiek (1978), p. 63-97; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981), p. 43; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 57-61. [G.J. Vis]

tekst

Reeks taaltekens die gepresenteerd worden als een op enigerlei wijze afgerond geheel. Een tekst kan dus zowel een gedicht, een roman of een toneeltekst zijn, als een dialoog, een krantenbericht of een menukaart in een restaurant. Onder invloed van het modernisme werden allerlei tekstvormen in de literatuur geïntroduceerd die daarvoor niet of nauwelijks een rol speelden. Met name in de collage begonnen reclameteksten, krantenkoppen en soortgelijke tekstvormen een functie te vervullen in de literatuur. Ook bij een beweging als het neorealisme werden in de tijdschriften *Barbarber* en *Gard Sivik* teksten opgenomen die ontleend werden aan folders, circulaires, reclamemateriaal etc., de zgn. readymades. Daarmee werd de vraag naar de meerwaarde of 'het andere' van de literaire tekst gesteld, een vraag die in feite niet te beantwoorden valt, ook niet door op het aspect van de fictionaliteit (fictie) te wijzen. Blijkbaar is het van de vigerende literatuuropvatting afhankelijk wat men onder literatuur verstaat en het is vooral om die reden dat men in de literatuurwetenschap vaak de voorkeur geeft aan de neutraler term 'tekst'.

Dat is dan ook één van de redenen waarom in de jaren '60 ook binnen de algemene literatuurwetenschap een subdiscipline tekstwetenschap ontstond.

LIT: Baldick; BDI; Boven/Dorleijn; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Krywalski; MEW; Wilpert; S.J. Schmidt. *Teksttheorie* (1976); Teun A. van Dijk. *Tekstwetenschap. Een interdisciplinaire inleiding* (1978); H. Kalverkämper. *Orientierung zur Textlinguistik* (1981); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 98-117; W. van Peer. 'Tekst', in: W. van Peer en K. Dijkstra (red.). *Sleutelwoorden* (1991), p. 158-165. [G.J. van Bork]

tekstanalyse zie analyse

tekstbezorger zie editeur

teksteditie, editietechniek of editiewetenschap

De vereiste wetenschappelijke kennis en technische vaardigheden om te komen tot een verantwoorde wijze van het editeren van teksten. Tot die kennis en vaardigheden behoren tal van (sub)disciplines, zoals de codicologie, de analytische bibliografie, de archivalie, de paleografie en de heuristiek. Voor een degelijk commentaar is bovendien een grote kennis van de biografie van de auteur, de contemporaine (cultuur)historische situatie en van de historisch-taalkundige aspecten van de tekst noodzakelijk.

Bij de editietechniek zal men doorgaans ook het geïntendeerde publiek van een tekstuitgave in het oog houden, omdat daarvan afhangt voor welk type editie een editeur of tekstbezorger zal kiezen: historisch-kritische editie, studie-editie, schooleditie, leeseditie, facsimile-editie, diplomatische editie, archiefeditie e.d.

Voor een wetenschappelijk verantwoorde wijze van uitgeven is voor al deze editietypen het voorwerk van de historisch-kritische editie vereist. Daarbij is immers nagegaan hoe de verhouding is tussen de verschillende tekststadia en de tekstvarianten die zich in die stadia voordoen. Alleen op die manier is een verantwoorde basistekst voor een uitgave vast te stellen. Bij de meeste tekstuitgaven ontbreekt echter een dergelijke grondslag en dat is dan ook de reden geweest voor de oprichting van het Constantijn Huygens Instituut (CHI).

Dit instituut werd in 1992 onder de naam 'Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis' opgericht. Het CHI kwam voort uit de fusie van drie bestaande instituten, waarvan het Bureau Basisvoorziening Tekstedities al een langere staat van dienst had op het gebied van de teksteditie. Zo kwamen onder meer de historisch-kritische edities van het werk van Bloem, Leopold en Nijhoff onder auspiciën van dit instituut tot stand, evenals het verzameld werk van Couperus. Op initiatief van het CHI werd tevens in 1995 het standaardwerk over teksteditie uitgegeven dat geschreven werd door M. Mathijsen: *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*.

LIT: Baldick; BDI; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Mathijsen; Metzler; MEW; Ph. Gaskell. *From writer to reader. Studies in editorial method* (1978); K. Kanzog. *Einführung in die Editionsphilologie des neueren deutschen Literatur* (1991); G. Martens und W. Woesler (red.). *Edition als Wissenschaft* (1991); *Voortgang en resultaten* (jaarverslagen CHI vanaf 1993). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

tekstgenese, tekstgeschiedenis of tekstoverlevering

Term uit de editietechniek voor de diachrone ontwikkeling van een tekst door verschillende synchrone, geautoriseerde (autoriseren) stadia heen. De stadia (ontwerp, klad, manuscript-2, typoscript, redactie-2) moeten tekstuele en ontstaansverwantschap vertonen.

Soms bevat een klad elementen voor verschillende gedichten die tekstueel weinig met elkaar te maken hebben; er is dan geen sprake van één tekstontwikkeling hoewel een deel van de genese gemeenschappelijk is. Zo blijken in één

kladmanuscript van J.H. Leopold genetische elementen te zitten voor 'Alsof alleen ik en ontgaan' en voor gedichten uit de reeks 'Voor vrouwestem'.

Ook is het mogelijk dat twee gedichten die tekstueel verwantschap vertonen een totaal andere tekstgenese hebben doorlopen. Dat is bijvoorbeeld het geval met Leopolds 'In de bleeke wangen als violen' en 'Dit dan eerst'.

Bestudering van de tekstgenese kan in belangrijke mate bijdragen aan het inzicht in de poëtische opvattingen van een auteur. De verschillende stadia van de tekstgenese worden daartoe in een historisch-kritische editie zodanig geordend en weergegeven (vaak met behulp van diacritische tekens-1 in een variantenapparaat) dat de ontwikkelingsgeschiedenis goed te volgen is. Een voorbeeld van de weergave van de genese van een prozatekst, nl. Willem Elsschots *Een ontgoocheling*, is A. Kets-Vree: *Woord voor woord; theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst* (1983). De tekstgenese van gedichten van J.H. Leopold is te vinden in de historisch-kritische edities van G.J. Dorleijn en H.T.M. van Vliet/ G. Sötemann: *Gedichten uit de nalatenschap* (2 dln., 1984), respectievelijk *Gedichten II: nagelaten poëzie* (2 dln. in 3 banden, 1985).

LIT: Gorp; Mathijssen; MEW; *Texte und Varianten*, ed. G. Martens en H. Zeller (1971), passim; A. Kets-Vree. *Woord voor woord* (1983), hoofdstuk III; G.J. Dorleijn. 'Inleiding', in: J.H. Leopold. *Gedichten uit de nalatenschap*, dl. 1 (1984), m.n. p. 20-21. [P.J. Verkruijsse]

tekstgeschiedenis zie tekstgenese

tekstinterpretatie zie interpretatie

tekstkritiek

Tekstkritiek vormt de basis voor de filologie van de bijbel en de klassieken die alleen in veel latere afschriften waren overgeleverd. De filoloog moest trachten aan de hand van dat gebrekkige materiaal corrupties op te sporen en in een kritische editie het archetype te reconstrueren. De 19e-eeuwse filoloog Karl Lachmann introduceerde de tekstkritische methode ook in de filologie van latere perioden, de neofilologie. Aanvankelijk dacht men dat tekstkritiek van gedrukte bronnen overbodig was, totdat men ontdekte dat ook in exemplaren van drukken varianten voorkwamen (analytische bibliografie).

LIT: Cuddon; Krywalski; Mathijssen; Metzler; Myers/Simms; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

tekstoverlevering zie tekstgenese

tekstreconstructie

Vorm van tekstkritiek die zich niet alleen ten doel stelt transmissiefouten, tijdens het kopiëren of het zetten ontstaan, te herstellen, maar die ook en vooral door middel van close reading corrupte plaatsen en passages tracht op te sporen en in de oorspronkelijke staat terug te brengen.

LIT: A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot de reconstructie van Karel ende Elegast*, 2 dln. (1975-1981). [W. Kuiper]

tekstuitgave zie editie

tekstwetenschap

Afstudeerrichting van de algemene literatuurwetenschap (ALW) waarin men zich bezighoudt met de bestudering van structuren en functies van teksten (tekst) in het algemeen. De tekstwetenschap is een interdisciplinaire wetenschap waartoe behalve algemeen literatuurwetenschappelijke problematiek ook de stijlwetenschap, de retorica en de tekstlinguïstiek behoren. Het object van de tekstwetenschap wordt gevormd door teksten in de meest brede zin die daaraan gegeven kan worden: reclameteksten, nieuws, propaganda, literatuur, redevoeringen, toneel etc. De tekstwetenschap tracht theorieën en beschrijvingsmiddelen te ontwikkelen om teksten te kunnen analyseren op verschillende aspecten, nl. zowel wat betreft de structuur als wat betreft de sociale en psychologische werking ervan. Ook de wisselwerking tussen sociaal-historische context, de structuur van de tekst en de werking ervan behoren tot het domein van de tekstwetenschap.

De tekstwetenschap ontwikkelde zich sinds de jaren '60 onder invloed van een aantal factoren. In de eerste plaats trachtte men te ontkomen aan het waardeprobleem van de literatuurwetenschap waarin een literaire tekst opgevat werd als een op een bijzondere wijze gestructureerde of op z'n minst geordende en afgeronde reeks taaluitingen die een autonoom karakter heeft. Daarnaast ging men in de linguïstiek teksten bestuderen (dus ook literaire teksten) als taalgebruikseenheden om zo te komen tot een tekstgrammatica die eveneens meer 'waardevrij' zou zijn. In Nederland werd dit onderzoek vooral door T.A. van Dijk ondernomen, o.a. in zijn *Some aspects of text grammar* (1972). Ook het intertekstualiteitsonderzoek (intertekstualiteit) richt zich op teksten in het algemeen en met name op de onderlinge verwevenheid van teksten. De semiotiek tenslotte vestigde de aandacht op de codes die tekstgebruikers sturen in de perceptie van teksten of elementen daarvan. Daarbij ligt de nadruk vooral op het tekstgebruik.

LIT: Gorp; Herman/Vervaeck; Metzler; T.A. van Dijk. *Taal, tekst, teken* (1971); *Text Grammar and Narrative Structures*, spec. nr. van *Poetics* 3 (1972); T.A. van Dijk. *Tekstwetenschap. Een interdisciplinaire inleiding* (1978). [G.J. van Bork]

telestichon

Soort acrostichon waarbij de eindletters of slotwoorden van een aantal versregels - en dan meestal van onder naar boven - een naam vormen, zoals bijv. aan het slot van het Brusselse handschrift van *Reinaerts historie* (ed. Hellinga, 1952), waar de kopiist Claes van Aken zijn naam zowel van onder naar boven in de slotletters van de laatste 12 versregels (7794-7805) als in de slotletters van de (binnen)rijmwoorden (mesostichon) vervlochten heeft.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley. [W. Kuiper]

televisiespel

Dramavorm die speciaal is geschreven om door de televisie te worden uitgezonden. Het televisiespel onderscheidt zich van het toneelstuk door de specifieke mogelijkheden die het medium biedt: o.m. beeldbandopname, waardoor een grotere perfectie bereikt kan worden, en de camera-instelling (bijv. close-up, inzoomen e.d.). Om die reden ligt het televisiespel in de praktijk dan ook dichterbij de film. Een belangrijk verschil met de film is daarentegen de grootte van het scherm, waardoor televisie meer op detailopname gericht is om de betrokkenheid van de kijker te optimaliseren.

Veel auteurs schrijven rechtstreeks voor televisie: Lodewijk de Boer, Dimitri Frenkel Frank e.a. Een aantal auteurs werkte samen aan de VARA-serie *Klaverweide*. Daarnaast worden ook bekende Nederlandse romans of novellen bewerkt tot televisiespel, zoals Louis Couperus' *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* (1906), H. Teirlincks *Maria Speermalie* (1940) en Belcampo's verhaal *Het grote gebeuren* (1958).

LIT: Best; Gorp; Metzler; MEW. [G.J. van Bork]

telling

Term uit de verteltheorie of romananalyse voor één van de beide grondvormen van het vertellen; de andere betreft showing. Onder telling verstaat men de manier van vertellen waarbij de verteller ingrijpt in wat hij weergeeft door commentaar te geven, samen te vatten, zijn visie te geven op de geschiedenis etc. Bij deze manier van vertellen is de verteller duidelijk als middelaar tussen de geschiedenis en de lezer aanwezig. Vooral bij de auctoriale vertelwijze komt deze vorm van vertellen aan bod, omdat de bemiddeling geschiedt door een alwetende verteller die meestal zelf buiten het verhaal staat.

LIT: Abrams; Boven/Dorleijn; Prince; W.C. Booth. *The rhetoric of fiction* (1961); F.C. de Rover. 'De boodschap van de vent achter de vorm', in: *Spektator* 4 (1974-1975), p. 249-268. [G.J. van Bork]

temporeel accent zie kwantiteitsaccent

tendensliteratuur of strekkingsliteratuur

Term uit de literaire kritiek voor literatuur waarvan het uiteindelijk belang niet ligt in de literatuur als zodanig, maar daarbuiten. Tendensliteratuur wordt daarbij gezien als middel tot politieke, sociale, religieuze of morele emancipatie en men spreekt in dit verband dan ook over het engagement van de auteur.

Het begrip valt moeilijk nauwkeurig af te grenzen. Tal van andere termen - zoals didactische literatuur, religieuze poëzie, moralistische literatuur, sociale literatuur, politieke literatuur, marxistische literatuur, propagandaliteratuur - benoemen mogelijke vormen van tendensliteratuur. Gewoonlijk rekent men teksten die overwegend of uitsluitend aan hun esthetische functie hun bestaansrecht ontleen (*l'art pour l'art*, autonomiebewegingen) niet tot de tendensliteratuur.

Dikwijls hecht men een negatieve connotatie aan de term tendensliteratuur: het zou een mindere soort literatuur zijn. Uiteraard is dat een kwestie van literaturopvatting in een bepaalde tijd of van een bepaalde persoon. De ruimheid van het begrip en de betrekkelijkheid van het oordeel blijken ook uit wat doorgaans bij tendensliteratuur als voorbeeld wordt genoemd: *Uncle Tom's cabin* (1852) van H. Beecher-Stowe, Multatuli's *Max Havelaar* (1860), Herman Heijermans *Op hoop van zegen* (1900), Herman Gorters *Pan* (1916) of H. Mulisch' *Bericht aan de rattenkoning* (1966). Uit deze voorbeelden blijkt tevens dat het verschijnsel zich in verschillende genres kan voordoen.

De toepassing van de term blijkt vaak een kwestie van gradatie: naarmate de auteur duidelijker is in zijn politieke, sociale of andere stellingname(s) is men eerder geneigd van tendensliteratuur te spreken.

Er is een duidelijke verwantschap van deze term met de termen pragmatische literatuur en onzuivere poëzie.

LIT: Bantel; Best; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; C.M. Bowra. *Poetry and politics* (1966). [G.J. van Bork]

ternio

Term uit de codicologie voor een katern opgebouwd uit drie dubbelbladen; dit is gelijk aan zes bladen of twaalf bladzijden.

LIT: W.Gs Hellinga & P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie', in: *SpL* 5 (1961), p. 300-307. [W. Kuiper]

tertiaire literatuur

Term uit de documentaire wetenschap voor die publicaties die een overzicht geven van bibliografische hulpmiddelen op een bepaald vakgebied. In de neerlandistiek rekent men deze - samen met wat men elders secundaire literatuur noemt - tot het apparaat van de neerlandicus. Het *Vermakelijk bibliografisch ganzenbord* (1983⁵) van A.M.J. van Buuren, W.P. Gerritsen en A.N. Paasman zou tot de tertiaire literatuur gerekend kunnen worden.

De opvattingen van de neerlandicus en de documentalist verschillen eveneens met betrekking tot wat een bron en wat primaire literatuur is. [P.J. Verkruijsse]

tertium comparationis

Term op het gebied van de beeldspraak voor het 'derde' van een vergelijking, ook wel 'punctum comparationis', het punt van vergelijking, genoemd. Het gaat om datgene in de metaforiek (metafoor) wat gezien kan worden als het punt van overeenstemming tussen het eerste (beeld) en het tweede (verbeelde). Zo is in de zin 'een boom van een vent' de grootheid, de lengte het tertium comparationis van het beeld ('boom') en het verbeelde ('vent').

LIT: Best; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lausberg; Wilpert. [G.J. Vis]

terugblik zie retroversie

terugverwijzing zie retroversie

terza rima

Dichtvorm (terzine) afkomstig uit Italië waarvan de strofen zijn opgebouwd uit drie vijfjambische (jambe) regels met het rijmschema aba bcb etc. Dante gebruikte deze terzinen in zijn *Divina Commedia*. In Engeland werd deze vorm toegepast door Milton, Browning en Eliot. Nederlandse letterkundigen die gebruik maakten van het verschijnsel terza rima zijn Potgieter (*Florence*) en Van Eeden (*Het lied van schijn en wezen*).

LIT: Abrams; Baldick; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

terzet zie terzine

terzine of terzet

Drieregelige strofe (tristichon). Oorspronkelijk had een in terzinen geschreven gedicht een vijfvoetige jambische (jambe) versmaat, vrouwelijk rijm en het rijmschema aba

bcb etc., maar later werd hier van afgeweken. Als voorbeeld volgt hier een fragment uit een in terzinen geschreven gedicht van H. Roland Holst-van der Schalk, met een afwijking van de oorspronkelijke vorm (mannelijk rijm naast vrouwelijk rijm):

Ik geloof aan de *waarheid* dat is aan
het onvoorwaardelijk beschapen wezen
der dingen, en aan hun volstrekt bestaan.
Wij zijn het, die hun zin verschillend lezen,
als naar onze verwijdering en stand
hoogte en gestalt van bergen schijnt te wezen.

(*Sonnetten en verzen in terzinen geschreven*, 1913², p. 81).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

terzijde

Onderdeel van het drama waarin een personage een (meestal kort) commentaar geeft op een situatie of het door één of meer andere personages gesprokene, waarbij deze andere personages verondersteld worden dat niet te horen. Eigenlijk is het publiek op dat moment de luisterende partij, waarbij dus in feite de zogenaamde vierde-wandfictie doorbroken wordt, maar zonder dat de tekst het karakter van ad spectatores krijgt. Het terzijde komt veel voor bij het komisch toneel, omdat het in staat stelt tot een komisch contrast, bijv. door de tegenstelling tussen wat op het toneel tegen een ander personage wordt gezegd en wat (met een knipoog) tot het publiek is gericht. In Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617) geeft Robbeknol herhaaldelijk in terzijdes commentaar op zijn meester Jerolimo. Zijn antwoord 'En hebby gien swijns-veeren? Daar isser gien in huys' op Jerolimo's vraag 'En hedy geen borstel?' (vss. 491-493) blijkt door Jerolimo's reactie daarop met 'Maar wat est, dagge al secht?' een duidelijk terzijde te zijn (vgl. ook vss. 244-248, ed. Stutterheim, 1974).

LIT: Baldick; Bergh; Gorp; Metzler; MEW; C.F.P. Stutterheim. 'Het conflict der werkelijkheden in het taalkunstwerk', in: *NTg* 48(1955), p. 208-220. [G.J. van Bork]

testament

Literair genre van de rederijkers, waarschijnlijk ontstaan in navolging van de beweging van de Moderne Devotie. Binnen die kringen ontstond de gewoonte dat een stervende een geestelijk testament opstelde waarmee de nabestaanden vermaand werden. Er zijn zowel serieuze testaments, bijv. het *Testament Rhetoricael* (1561) van Eduard de Dene, als satirische testaments, zoals *Jan Splinters testament*.

LIT: LdMA; MEW; Ned. Arch.-term.; J.J. Mak. *De rederijkers* (1944), p. 28, 158-159. [W. Kuiper]

tetralogie

Oorspronkelijk Griekse benaming voor een groep van vier toneelspelen, nl. drie samenhangende stukken (trilogie) die samen met een vierde spel, aanvankelijk een saterspel, achter elkaar werden gespeeld in wedstrijdverband. Later verstond men er vier (inhoudelijk) samenhangende literaire werken (meestal toneelstukken of romans) onder. Een voorbeeld van een moderne tetralogie vormt de romancyclus van Raymond Brulez *Mijn woningen* bestaande uit *Het huis te Borgen* (1950), *Het pakt der Triumviren* (1951), *De haven* (1952) en *Het mirakel der rozen* (1955). Clem Schouwenaars schreef de tetralogie *Emily Beyns* (1981-1982).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

tetrameter

Term uit de klassieke prosodie voor een versregel die uit vier gelijke metrische (metrum) delen bestaat, bijv. vier jambische (jambe), trocheïsche (trochee) of anapestische (anapest) dipodieën. Zulke lange regels bestaan er in de Nederlandse poëzie niet, tenzij men sommige regels twee aan twee achter elkaar zet. Het laatste kan men doen met een fragment uit een gedicht van J. Kinker dat er dan als volgt uit gaat zien:

Wie slechts met klank of teken speelt/ Is schaarsch met kunstgevoel bedeed.
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 99).

Maar het is duidelijk dat dit hooguit een pseudo-tetrameter genoemd kan worden, omdat het origineel in de vorm van twee regels is aangeboden.

In de knittelverzen van De Schoolmeester vindt men soms een verwaalde tetrameter, zoals het trocheïsche

Enfin, ik ver/haal u wat ik/ van mijn kleinzoon/ heb gehoord
(*De gedichten*, ed. Van Deel en Mathijssen, 1975, p. 23).

LIT: Alphen; Baldick; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

tetrapodie

Term uit de prosodie voor een viervoetige (versvoet) ritmische eenheid in een metrisch (metrum) gedicht. In het volgende voorbeeld bestaat elke regel uit een (trocheïsche) tetrapodie:

Ver van huis, in gindsche dreven,
Waar de lijder lichter zucht
En aan liefelijker lucht
Balsem vraagt voor 't kwijnend leven
(P.A. de Genestet. *CG*, ed. Oort, 1912², p. 248).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

tetrastichon

Term uit de Griekse Oudheid, nu in onbruik geraakt, voor een vierregelige strofe. Een bekende vorm van het tetrastichon is het kwatrijn, dat bijv. gebruikelijk is in de eerste strofen van het sonnet.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Wilpert. [G.J. Vis]

textualis zie littera textualis

textura zie littera textualis

theater-1 of schouwburg

Gebouw waar een publiek-1 samenkomt om een voorstelling van dramatisch karakter (drama, opera, operette, musical, revue, cabaret e.d.) te zien en te horen. Binnen de literatuurwetenschap is het theater van belang voorzover de ruimte medebepalend is voor de vormgeving en interpretatie van dramatische teksten. Het onderzoek naar de geschiedenis en functie van theaters en andere ruimtelijke vormen waarin dramatische voorstellingen gegeven werden of worden, is het terrein van de theaterwetenschap.

Het middeleeuwse toneel maakte gebruik van een breed en ondiep toneel waarop zich verschillende handelingen gelijktijdig konden voltrekken, het zgn. simultaantoneel. Het middeleeuwse toneel kende echter het theater als gebouw niet, maar men speelde toneel in of bij de kerk, aan het hof of op plankiers of wagens in de open lucht.

Het eerste echte Nederlandse theater werd gebouwd op de plaats waar Samuel Coster in 1617 de Nederduytsche Academie had ondergebracht in een houten Academiegebouw dat in 1637 werd gesloopt om op die plaats de Amsterdamsche Schouwburg van Jacob van Campen op te trekken. Op 3 januari 1638 werd dit theater geopend met Vondels *Gijsbrecht van Aemstel*. Het gebouw stelde een toneelschrijver in staat gebruik te maken van een breed toneel met galerijen, een wolkenlift (voor het optreden van engelen, de deus ex machina e.d.) en een zinkluik (voor de onderwereld, geestverschijningen e.d.). In de loop van de 17e eeuw verandert het theater in die zin dat niet alleen de architecten het toneel bepalen, maar vooral de theateringenieurs die met de meest uiteenlopende toestellen en decors welhaast onmogelijke effecten op het toneel weten te creëren. In Nederland is het werk van Jan Vos (bijv. diens *Medea* (1667) treurspel met 'konst- en vlieghwerken') sterk door deze theatermogelijkheden bepaald (vgl. spektakelstuk).

Naast deze theatervormen ontwikkelt zich, vooral in de 18e en 19e eeuw, het vaak speciaal gebouwde operatheater, waar toneel en publiek gescheiden worden door de orkestbak. Nederland heeft op het gebied van de opera weinig traditie. In 1894 komt de Amsterdamse Stadsschouwburg tot stand, maar dit was een theater dat zowel toneel als opera en ballet moest dienen.

Rond de eeuwwisseling ontstaat ook het kamertoneel dat gebruik maakt van een kleine intieme ruimte, waar veel gevergd wordt van de acteurs omdat het publiek ook de kleinste expressiemiddelen kan waarnemen. In diezelfde periode ontstaat het volkstheater.

In de 20e eeuw wordt opnieuw gebruik gemaakt van toneelvormen waarbij het publiek sterker bij de voorstelling wordt betrokken, zoals in het episch drama en het theater waar het publiek rondom de speelvloer zit (theater rondom of 'theatre-in-the-round').

Na de Tweede Wereldoorlog heeft het theater een enorme verbreiding gevonden, mede onder invloed van het cultuur- en subsidiebeleid. Bovendien onderging het theater een vorm van specialisatie die ertoe leidde dat allerlei typen theaters ontstonden, vooral in de grotere steden, met een speciale geschiktheid voor bepaalde dramatische vormen (cabarettheater, revuethater, operatheater e.d.).

LIT: Best; Gorp; Krywalski; LdMA; De Leeuwe/Uitman; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en het tooneel in Nederland* (2 dln., 1903-1907); B. Hunningher. *Een eeuw Nederlands toneel* (1949); R. Southern. *The seven ages of theatre* (1962); B. Albach. *Duizend jaar toneel in Nederland* (1965); J.L. Styan. *Drama, stage and audience* (1975); W. Tydeman. *The theatre in the middle ages* (1978); R.L. Erenstein (hoofded.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (1996). [G.J. van Bork]

theater-2

Verzamelnaam voor alle dramatische vormen die in een schouwburg kunnen worden vertoond. Daaronder vallen dus alle producties waarvoor mensen naar een theater-1 komen: toneel, revue, cabaret, opera, operette, musical, variété etc.

LIT: Best; Gorp; Metzler. [G.J. van Bork]

thema

Korte aanduiding van de belangrijkste inhoudelijke elementen van een literair werk, waarbij geabstraheerd wordt van de specifieke tijds- en ruimtelijke aspecten van de tekst. Het thema is dus de noemer waarop een reeks inhoudelijke elementen van een tekst kan worden teruggebracht, zoals bijv. ongelukkige liefde, het opgroeien tot volwassenheid, sociale hervormingen, de wraak etc. Drop definieert het thema dan ook als de 'kortste aanduiding van het centrale probleem waarover een verhaal gaat'. Men gaat er gewoonlijk van uit dat de motieven van een literaire tekst samen het thema van die tekst vormen of op zijn minst het thema ondersteunen.

Bij het gebruik van de term 'thema' doet zich echter een aantal praktische problemen voor. In de eerste plaats is de afgrenzing van begrippen als motief en idee lang niet zo eenvoudig als vaak wordt gesuggereerd. In de praktijk worden ze dan ook nogal eens voor hetzelfde gebruikt. In de Franse literatuurwetenschap blijkt

de term 'thème' toegepast op dat wat gewoonlijk een motief genoemd wordt. Bovendien geeft o.m. Abrams onder motief voorbeelden ('carpe diem'-motief) die Maatje als 'idee' definieert, terwijl Drop het thema de 'uiterste abstractie van het concrete verhaal' noemt, een formulering die bij Maatje nu juist voor 'idee' is voorbehouden.

Daar komt nog bij dat het vaststellen van het thema van een literair werk een kwestie van interpretatie is: diachroon blijkt een thema in een tekst niet eenduidig vaststelbaar (vgl. de verschillende interpretaties van Shakespeare's *Hamlet*), maar ook tijdgenoten kunnen van mening verschillen over de interpretatie van een literair werk (waar de een spreekt over 'het menselijk tekort' als thema, ziet de ander 'sociale problematiek' als centraal gegeven).

Wil men de term derhalve zinvol gebruiken dan lijkt het geboden om vooraf precies aan te geven in welke zin men 'thema' gebruikt en de term nauwkeurig af te grenzen van idee en motief.

LIT: Abrams; Baldick; BDI; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Dupriez-1; Fowler; Gorp; Lodewick; MEW; Morier; Myers/Simms; Prince; Scott; Shipley; Wilpert; F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p. 203-213; Gerhard P. Knapp. 'Stoff-Motiv-Idee', in: *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* (Bd. 1, 1980⁶), p. 200-207. [G.J. van Bork]

theoretische literatuurwetenschap, literaire theorie of literatuurtheorie

Het geheel van wetenschappelijke disciplines dat op basis van één of meer literaire theorieën tracht te komen tot een sluitend systeem van wetenschappelijk gefundeerde uitspraken over literatuur of over bepaalde deelaspecten daarvan. Tot de theoretische literatuurwetenschap behoren derhalve zowel algemene theorieën over het verschijnsel literatuur, als deelttheorieën die gericht zijn op bepaalde aspecten van de literatuur zoals de verteltheorie of narratologie, de dramatheorie, theorieën over genres, over retorica, over poëtica-1, -2 en -3, de receptie-esthetica en de semiotiek.

Theoretische literatuurwetenschap is onderdeel van de algemene literatuurwetenschap. Soms wordt de term gebruikt als synoniem voor literatuurwetenschap, een toepassing die echter verwarrend is vanwege het ruimere karakter van die laatste term. Om die reden wordt de term hier dan ook niet als synoniem opgenomen.

Theorieën over literatuur zijn al door Aristoteles geformuleerd, maar als wetenschappelijke discipline is de theoretische literatuurwetenschap nog niet zo oud. Pas sinds de 19e eeuw heeft men pogingen ondernomen om de wetenschappelijke bestudering van literatuur theoretisch te funderen. Voordien was de literatuurwetenschap overwegend hermeneutisch (hermeneutiek) en/of filologisch (filologie). In de 19e eeuw spelen twee algemene theorieën een hoofdrol: de positivistische (positivisme) en de geistesgeschiedtliche (Geistesgeschichte) literatuurwetenschap. Hoewel Marx en Engels reeds in de 19e eeuw enkele uitspraken deden over literatuur, kan toch pas in de 20e eeuw gesproken worden van een uitwerking van hun (schaarse) ideeën tot wat de marxistische of materialistische literatuurtheorie en de literatuursociologie genoemd wordt.

In de 20e eeuw volgen de scholen en richtingen elkaar in steeds sneller tempo op: formalisme, structuralisme, receptie-esthetica, literatuursociologie, semiotiek, intertekstualiteit etc. De afgelopen decennia kan van een grote toename van het aantal benaderingen of theorieën gesproken worden, in die mate dat sommigen zelfs spreken van een woekering aan theorieën (vgl. A. Mertens in *Het literaire*

klimaat 1970-1985, 1986). De jaren '70 stonden in het teken van een methodenstrijd, waaraan het in breder kring bekend worden van de ideeën van Popper niet vreemd is geweest, maar waarin evenzeer rechtvaardigingen voor een bepaald soort (meestal avant-gardistische) literatuur een rol speelden. Onder invloed van die methodenstrijd is bijvoorbeeld de hermeneutiek of interpretatieleer onder druk komen te staan omdat ze niet aan wetenschappelijke eisen als empirische toetsbaarheid zou kunnen voldoen. Voor sommigen (Verdaasdonk, Van Rees e.a.) betekende het uitgangspunt van de empirische toetsbaarheid van literair-wetenschappelijke uitspraken in laatste instantie dat de literaire tekst zelf geen rol meer diende te spelen in het onderzoek, maar wel de sociale instituties die de literaire canon bepalen, omdat dit type onderzoek wel empirisch wetenschappelijke feiten (statistisch materiaal bijvoorbeeld) oplevert.

Die elkaar snel opvolgende voorstellen voor literatuurwetenschappelijk onderzoek hebben ertoe geleid dat naast elkaar aan de verschillende universiteiten een verscheidenheid aan benaderingen bestaat die elkaar nauwelijks lijken te beïnvloeden of op z'n minst als rechtvaardiging voor het eigen soort onderzoek worden opgeëist. Naast de reeds genoemde richtingen hebben zo inmiddels het deconstructivisme, de literatuurpsychologie, de structurele verhaalanalyse, de tekstgrammatica en andere onderzoeksmethoden opgeld gedaan.

Ook het theoriebegrip zelf is onderwerp van discussie. Maatje bijvoorbeeld formuleerde zijn theoriebegrip nog als een eenvoudig beslissingsmechanisme dat als een computer ware van niet-ware verschijnselen zou kunnen onderscheiden. Heel wat voorzichtiger is later bijvoorbeeld Oversteegen die uitgaat van De Grootstheorie-definitie: een systeem van logisch samenhangende, met name niet-strijdige beweringen, opvattingen en begrippen betreffende een werkelijkheidsgebied, die zo zijn geformuleerd, dat het mogelijk is er toetsbare hypothesen uit af te leiden. Oversteegen constateert dat het problematische van het werkelijkheidsgebied in deze definitie, de literatuur dus in ons geval, altijd verbonden is met een bepaalde literaturopvatting. Van eminent belang wordt in zijn voorstellen dan ook deze literaturopvatting die aan elke theorie een ad hoc karakter verleent.

Van enige dominantie van een bepaalde theorie kan dus vooralsnog niet gesproken worden, eerder van een zekere vorm van symbiose van de verschillende benaderingen, zoals bijvoorbeeld tot uiting komt in een boek als dat van R.T. Segers (red.), *Vormen van literatuurwetenschap* (1985), waarin ze als gelijkwaardig aan de lezer worden gepresenteerd.

LIT: Best; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; W. Kayser. *Das sprachliche Kunstwerk* (1948); R. Wellek and A. Warren. *Theory of literature* (1949); Max Wehrli. *Allgemeine Literaturwissenschaft* (1951); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970); W.J.M. Bronzwaer e.a. (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977); D.W. Fokkema en E. Kunne Ibsch. *Theories of literature in the twentieth century. Structuralism, Marxism, Aesthetics of Reception, Semiotics* (1977); J.J.A. Mooij. *Tekst en lezer* (1979); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981); J.J.A. Mooij. *Idee en verbeelding* (1981); H. Verdaasdonk. 'Literaire theorievorming en literaturopvatting', in: *Handelingen 36e Filologencongres* (1981), p. 73-83; J.J. Oversteegen. *Beperkingen* (1982); K. Beekman en F. de Rover (red.). *Literatuur bij benadering* (1987). [G.J. van Bork]

thesaurus-1

Een groot verzamelwerk. De term wordt vaak gebruikt als aanduiding voor een woordenboek waarin in principe de gehele woordenschat van een taal is opgeslagen. Bekend is de *Thesaurus Theutonicae linguae, Schat der Nederduytscher spraken*, het woordenboek van Cornelis Kiliaen uit 1573. Het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden kent een afdeling Thesaurus die zich bezighoudt met het aanleggen van een woordarchief van de Nederlandse taal met behulp van een computer.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Hiller; Metzler; MEW; Scott; *De Nederlandse lexicologie tussen handwerk en machine*, ed. P.G.J. van Sterkenburg (1976). [P.J. Verkruijsse]

thesaurus-2

Als term uit de documentaire informatieverwerking betekent thesaurus een lijst van bij de invoer van informatie in een databank nauwkeurig omschreven trefwoorden met verwijzingen van mogelijke synoniemen en varianten naar de gebruikte termen. Via de thesaurus is het mogelijk ingevoerde informatie ook weer onder de juiste trefwoorden op te roepen. Een thesaurus in deze betekenis is de *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers* (1989) van J.A. Gruys en C. de Wolf waarin de voor de STCN gekozen standaardvormen van de namen van de boekproducenten uit de desbetreffende periode zijn aangegeven; er wordt vanaf de variante vormen verwezen naar die standaardvorm.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; Metzler; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 49-51. [P.J. Verkruijsse]

thesis zie daling

threnos

Gelegenheidsgedicht bij de verwoesting van steden, maar vaak ook wordt de term algemener gebruikt voor elegie. De threnos behoort tot de funeraire poëzie als onderdeel van de mortuaire literatuur en behelst daarom de vrijwel altijd daarin voorkomende onderdelen laus, luctus en consolatio (lofprijzing, klacht en vertroosting). J. van den Vondels 'Klaghte op den ondergangk der Rijcksstede Aken' (J. van den Vondel, WB-ed., dl. 8, 1935, p. 193-195) uit 1656 is een voorbeeld van een threnos.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. 'Poëzie als gebruiksartikel: gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 75-92. [P.J. Verkruijsse]

thriller

Tekst - doorgaans een prozatekst - waarvan de plot draait om een misdrijf waarvan de dreigende verwezenlijking de lezer in constante spanning houdt, mede omdat de lezer weet wie het slachtoffer ervan zal zijn. Het verschil met de detective- of politieroman berust op het feit dat daarin de misdaad die tot opheldering gebracht moet worden reeds heeft plaats gevonden, terwijl in de thriller het misdrijf nog moet plaats vinden en zowel de dader als het slachtoffer doorgaans bekend zijn. In feite zijn deze genres echter niet zo precies meer van elkaar te onderscheiden, omdat ook in de detectiveroman de eerste moord vaak de inleiding vormt tot volgende misdrijven. Het accent is daardoor steeds sterker op het element spanning komen te liggen. Sedert in de eerste helft van de 20e eeuw veel Amerikaanse schrijvers (Raymond Chandler, Dashiell Hammett e.a.) zich toegelegd hebben op de 'hard-boiled' detective, werden ook daardoor de grenzen vager. Ook de spionageroman en het griezelverhaal worden vanwege hun spanning tot de thrillers gerekend.

LIT: BDI; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; S. Sutherland. *Blood in their ink* (1953); J. Symons. *Moord en doodslag. Een geschiedenis van het misdaadverhaal* (1976). [G.J. van Bork]

tinteneel

Term uit de codicologie voor niet uit tekst bestaande regelvulling in middeleeuwse handschriften die tot doel had het schriftbeeld en de bladspiegel een volledig rechthoekig uiterlijk te verlenen.

LIT: *Vlaamse kunst op perkament; handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw* (tentoonstellingscat., 1981), p. 28. [H. Struik]

tirade

Lange ononderbroken monoloog, wervend, belerend en soms met een scheldkarakter (filippica), in het toneelspel-2. In de rede wordt de tirade veel gehanteerd in de conclusio van een betoog, een lofrede e.a.

Menige tirade heeft een individualistisch karakter, vandaar de toepasselijkheid van de titel van het gelijknamige in 1957 door Van Oorschot opgerichte tijdschrift *Tirade*, mogelijk niet zonder zelfspot gekozen.

Soms wordt de term in ongunstige zin gebruikt voor een theatraal (vgl. retorica) uitgesproken en omslachtig geheel van woorden dat op het eerste gehoor indrukwekkend is, maar bij nadere ontleding zonder veel inhoud blijkt te zijn.

LIT: Best; Cuddon; Metzler; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

tiroonse nota zie nota-1

titel

De naam of het opschrift van een object uit de beeldende kunst of van een (onderdeel van) een (literair) geschrift (inclusief software) waardoor het zich identificeert ten opzichte van andere objecten en onder die naam bescherming geniet tegen misbruik en piraterij en plagiaat. Bij (literaire) teksten betreft het titels van boeken, seriewerken, kranten en tijdschriften - vaak voorzien van een ondertitel - en onderdelen daarvan, zoals gedichten, hoofdstukken, verhalen en artikelen. De titel kan in al dan niet ingekorte of gewijzigde vorm op verschillende plaatsen op en in een boek voorkomen: op het titelblad, als rugtitel, omslagtitel, Franse titel of kopregel ('running title'). In de bibliografie impliceert titelbeschrijving ook het opnemen, naast de titel en ondertitel, van andere elementen als auteursnaam en impressum.

De boektitel is sterk afhankelijk van mode en literaire conventies. Middeleeuwse handschriften (codex) en vroege incunabelen waren nog niet van een titel voorzien; het incipit functioneerde als inhoudsaanduiding ('Hier beghinnen die epistelen entie ewangelien ...'). De eerste Nederlandse titelpagina met een titel komt voor in een boek uit 1483: *Dit is dat boec van Arent Bosman*. Behalve ter identificatie van een tekst heeft de literaire titel nog meer functies. Ze kan als eerste element van een literair werk bij de lezer een bepaalde verwachting creëren die tijdens of na lezing herzien dient te worden door de erin aangebrachte polyinterpretabiliteit (S. Vestdijks *De ziener* blijkt (ook) een voyeur te zijn). Dikwijls samen met de ondertitel plaatst de titel een tekst in een bepaald literair genre en in een literaire traditie (T. Tasso: *Aminta*, *herders bly-eindende treur-spel*; S. Vestdijk: *De ziener. Roman*) en tenslotte heeft ze ook een commerciële functie die eist dat een titel beknopt en pakkend is.

Die eis van beknoptheid is door de eeuwen sterker geworden: veel 16e- tot 19e-eeuwse titels zijn voorzien van een neventitel (bijv. Multatuli's *Max Havelaar of De koffijveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*) of uitvoerige ondertitels (E.G.H [appel]. *Huidensdaegsche krygs-roman, vervattende een korte, doch naeuwkeurige, beschrijving deses acht-jarigen laesten oorloogs door Christenrijk, van het jaer 1672. tot het jaer 1680. Nevens een klaer bericht van de gelegentheden der voornaemste landen binnen en buiten Euroop, door een geleerde pen heerlijk beschreven onder de letteren van E.G.H.*, 1681). De titel van de nouveau roman daarentegen lijkt geen relatie met de inhoud van de tekst te hebben.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; Metzler; MEW; J. Schoolmeesters. 'Titel en tekst. Aspecten van een theorie van de literaire titel', in: *SpL* 19 (1977), p. 1-20; Y.G. Vermeulen. 'Tot profijt en genoegen'. *Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540* (1986), hoofdstuk 1-3; R. de Belser. 'Conventie en inventie in de naoorlogse Nederlandse romantitel', in: *Verslagen en Mededelingen Kon. Academie voor Nederl. Taal- en Letterk.* (1986), p. 291-303. [P.J. Verkruisje]

titelbeschrijving

Term uit de bibliotheekwereld voor het beschrijven van publicaties (waaronder ook muziek, audiovisuele media en kaarten) volgens gestandaardiseerde regels ten behoeve van bibliografieën en catalogi-1. Door de automatisering is het streven naar uniformering op nationaal en mondiaal niveau toegenomen. Desondanks is de uitgebreidheid van een titelbeschrijving sterk afhankelijk van het doel.

Ten behoeve van de catalogi van wetenschappelijke bibliotheken is in Nederland lange tijd (1924-1975) gebruik gemaakt van de *Regels voor de titelbeschrijving*, vastgesteld door de Rijkscommissie van advies inzake het

bibliotheekwezen. Op onderdelen werden deze regels aangepast aan de eisen van de in 1961 gehouden International Conference on Cataloguing Principles (ICCP) te Parijs. Een 'voorlopige uitgave' van nieuwe *Regels voor de titelbeschrijving van boeken en periodieken* verscheen in 1975. Hierin is rekening gehouden met de inmiddels ontworpen ISBD, de International Standard Bibliographic Description van 1971, respectievelijk de ISBD(M) voor 'monographic publications' en de ISBD(S) voor 'serials'. Pas in 1978 verschenen de 'definitieve' *Regels*, nl. de *Beschrijvingsregels voor niet-seriële publikaties* en de *Beschrijvingsregels voor seriële publikaties*, nu onder auspiciën van de FOBID, de Federatie van Organisaties op het gebied van het Bibliotheek-, Informatie- en Dokumentatiewezen.

De titelbeschrijving van een boek vindt sindsdien plaats volgens zogenaamde velden, in een vaste volgorde en gescheiden door nauwkeurig aangegeven interpunctie: titel- en auteursveld (hoofdtitel : ondertitel / eerste auteur ; volgende auteurs), editieveld (. - drukaanduiding), impressumveld (. - plaats van uitgave : uitgever, jaar), collatieveld (. - paginering of aantal delen: illustraties; formaat), reeksveld (. - titel van de reeks ; nummering binnen de reeks), annotatieveld (. - aanvullende noodzakelijke informatie), ISBN-, bindwijze- en prijsveld (. - ISBN bindwijze : prijs).

Voor de internationale uitwisseling van bibliografische gegevens wordt veel gebruik gemaakt van het Amerikaanse MARC-format (Machine Readable Cataloguing) en van UNIMARC, o.a. door het Nederlandse catalogusautomatiseringssysteem Pica.

Voor het oude boek tot ongeveer 1800 gelden afwijkende regels, voortgekomen uit de eisen die de analytische bibliografie-1 stelt. In Nederland hebben de regels die ontworpen zijn voor de STCN in dezen een normatieve werking. Ze zijn vastgelegd in de 2e herziene uitgave van de *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN* (1988). Achtereenvolgens worden genoteerd: het hoofdwoord (auteur of woord uit de anonieme titel), een short title, auteursvermelding, vermelding van uitgave, impressum, collatie (bibliografisch formaat en collatieformule), fingerprint, eventuele annotaties, vindplaatsen (bibliotheeksignatures). In het dossier dat ten behoeve van de beschrijving wordt aangelegd, wordt bovendien nog een fotokopie van de titelpagina gelegd en worden typografische kenmerken (illustraties, lettertypes e.d.) genoteerd.

LIT: BDI; Brongers; S.W. Hoexum. 'Titelbeschrijving', in: *Bibliotheek en documentatie. Handboek ten dienste van de opleidingen* (1984³), p. 195-212; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995), p. 82-86. [P.J. Verkruijsse]

titelbibliografie

Een titelbibliografie is een bibliografie waarin de opgenomen werken gealfabetiseerd zijn op het eerste woord en/of op een of meer belangrijke woorden uit de titel. Titelbibliografieën kunnen behulpzaam zijn bij het opsporen van anoniem verschenen werken of van de auteur van een werk waarvan men alleen de titel kent. Voor Nederland is in de vijfjaarlijkse nationale bibliografie, *Brinkman's catalogus van boeken en tijdschriften*, een dergelijke aparte 'titelcatalogus' opgenomen; in de cumulatieve jaardelen, *Brinkman's cumulatieve catalogus*, daarentegen vormt de titelbibliografie één alfabet met de hoofdwoordenbibliografie en het trefwoordenrepertorium. [P.J. Verkruijsse]

titelblad

Term uit de bibliografie voor het blad-2 uit het voorwerk van een boek waarop op de recto-zijde de titelpagina is opgenomen. Aanvankelijk was de verso-zijde van het titelblad blanco, maar vooral ten gevolge van de automatisering en uniformering van bibliografische gegevens is informatie uit het colofon steeds meer naar de verso van het titelblad verplaatst. Tegenwoordig kan men daar aantreffen gegevens over vertalers, oorspronkelijke titels van vertaald werk, illustratoren, medewerkers aan seriewerken, de promotoren in een proefschrift, zet-, druk- en bindwerk, drukken, herdrukken en oplagecijfers, de copyrightformule, de CIP-beschrijving, het ISBN, de UGI-code en SISO- en UDC-classificatie en het D-nummer (depot-nummer).

In werken uit de 16e tot 19e eeuw zit soms een extra titelblad met een titelprent.

LIT: BDI; Hiller; MEW; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 157. [P.J. Verkruijsse]

titelpagina

Term uit de bibliografie voor de recto-zijde van het titelblad waarop zich de titel van het boek bevindt. Bij de titelbeschrijving baseert men zich in eerste instantie op de gegevens zoals die op de titelpagina voorkomen en niet op die van Franse titel, rugtitel of omslag. De titelpagina bevat gewoonlijk de auteursnaam, de titel en ondertitel, gegevens over vertaler of illustrator, de drukvermelding, het drukkersmerk en het impressum met de naam van de uitgever, de plaats en het jaar van uitgave. Titel- en impressumgegevens bevinden zich vaak ook op de titelprent. Serietitels staan gewoonlijk op de verso-zijde van de Franse titel. Als gevolg van de automatisering en standaardisering van bibliografische gegevens zijn langzamerhand steeds meer titelpaginagegevens verhuisd naar de verso-zijde van het titelblad, zoals informatie over vertalers, oorspronkelijke titels van vertaald werk, illustratoren, drukken en herdrukken en oplagecijfers.

De titelpagina is ontstaan na de uitvinding van de boekdrukkunst toen teksten in meer exemplaren en in grotere hoeveelheden beschikbaar kwamen voor een leespubliek. De middeleeuwse codex had geen titelpagina nodig; een incipit was voor de individuele bezitter van het unieke exemplaar voldoende om het van andere codices te onderscheiden. De eerste drukkers bootsten de codices na en brachten de gegevens over plaats en jaar van drukken onder in het colofon. Ten behoeve van een duidelijker presentatie in de boekhandel voor het publiek kwam uiteindelijk de titelpagina tot stand. De eerste Nederlandse titelpagina werd door de Haarlemse drukker Jacob Bellaert in 1483 aangebracht in het boek *Dit is dat boec van arent Bosman*. Reeds in 1487 doen de meeste drukkers aan deze nieuwe mode mee. In 1501 staat voor het eerst een drukkersnaam (Thielman Kerver) op een Nederlandse titelpagina en in 1520 een volledig impressum (Antwerpen, Claes de Grave, 1520).

Bij de bibliografische beschrijving van boeken uit de periode van de handpers (analytische bibliografie) is lange tijd zeer veel aandacht besteed aan de titelpagina voor de identificatie van drukken en herdrukken. Met de quasi-facsimile-transcriptiemethode werden de diverse lettertypen zo nauwkeurig mogelijk aangegeven. Tegenwoordig acht men het belang van de titelpagina voor dat doel van ondergeschikt belang en hecht men meer aan de fingerprint-methode. Onderzoek naar de titelpagina lijkt vooral ook voor de kunstgeschiedenis en de boekhistorie interessant.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 110-111; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 156; Y.G. Vermeulen.

'Tot profijt en genoeg'. *Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540* (1986), p. 6-9. [P.J. Verkruijsse]

titelprent of frontispies

In boeken uit de 16e tot 19e eeuw kan men een titelprent (prent) aantreffen, een afzonderlijk gegraveerd titelblad dat vooraf ging aan de gedrukte titelpagina. De titelprent geeft één of meer scènes weer die betrekking hebben op de inhoud van het werk of ze biedt een emblematische afbeelding (emblematiek). Op de prent is vaak een verkorte titel vermeld, evenals een impressum dat soms afwijkt van dat van de titelpagina. Het komt regelmatig voor dat het jaar van uitgave één jaar verschilt omdat de graveur eerder klaar was dan de drukker of omgekeerd. De titelprent zal vaak als reclamemateriaal gefungeerd hebben voor het raam van de boekhandel waar het boek te koop was.

LIT: BDI; Hiller; Metzler; MEW; Scott; M.A. Becker-Moelands. *De juridische titelprent in de 17de eeuw* (1985); E.O.G. Haitsma Mulier. 'Woord en beeld: titelprenten van enkele Nederlandse historische werken uit de 17e en 18e eeuw', in: *Gedrukt in Holland*, thema-nr. van *Holland* 26 (1994), nr. 4/5, p. 274-291. [P.J. Verkruijsse]

titeluitgave

Bibliografische term voor een uitgave die alleen van de rest van de druk of oplage afwijkt doordat zij voorzien is van een andere titelpagina, die in de vorm van een cancel is ingeplakt of die samen met de rest van het eerste katern opnieuw gezet is. Titeluitgaven worden meestal op de markt gebracht in geval van boeken die slecht verkocht worden. Als een uitgever met een restant van een oplaag blijft zitten, kan hij in een later stadium proberen het boek weer als nieuw te slijten, voorzien van een recent jaar van uitgave en vaak van een nieuwe drukaanduiding. Ook bij overname van uitgeversrestanten besluit de nieuwe uitgever vaak tot het aanbrengen van gewijzigde titelpagina's, soms slechts tot het overplakken van het impressum.

Een voorbeeld van een titeluitgave met op het gecancelde titelblad de uitermate misleidende vermelding 'Sijnde desen Nieuwen Druk met meer dan 100 Platen vermeerderd, en doorgaans verbeterd' is *De Werken van Mars* van A.M. Mallet, die in 3 dln. in 1686 bij J. en G.J. van Waasberge in Amsterdam was verschenen en vervolgens door de Leidse boekverkoper Pieter vander Aa op de markt werd gebracht in 1695.

Een recenter voorbeeld waar met een plakstrookje gewerkt wordt, vormen de delen 1-3 van de serie *Litteraire Tijdschriften in Nederland (LTN)*, verschenen in 1975 bij uitgeverij Thespa te Amsterdam en in 1981 overgenomen door uitgeverij De Graaf in Nieuwkoop.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; MEW; Wilpert; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 313-316; F.A. Janssen. 'Notities bij de aanduiding van herdrukken', in: *Spektator* 4(1974-1975) 5, p. 275-283. [P.J. Verkruijsse]

tmesis zie diacope

toekomstliteratuur

Subgenre van de fantastische literatuur waarin een beeld gegeven wordt van een te verwachten verre toekomst, hetzij als ideaalbeeld van een nastrevenswaardige samenlevingsvorm (utopische literatuur), hetzij als een cultuurvorm die het noodlottige gevolg is van een door de auteur als verwerpelijk geziene politieke, sociale of technologische ontwikkeling (dystopie).

Het onderscheid tussen sciencefiction en toekomstliteratuur is moeilijk vast te stellen. In de praktijk lijkt men teksten waarin de nadruk ligt op toekomstige politieke of sociale omstandigheden die het gevolg zijn van reeds in gang gezette ontwikkelingen toekomstliteratuur te noemen en ligt bij sciencefiction de nadruk veeleer op de technologische ontwikkelingen. Maar vaak zijn die technologische ontwikkelingen in sciencefiction slechts een aanleiding tot het beschrijven van een toekomstige samenlevingsvorm.

Als beroemde voorbeelden van toekomstromans kunnen worden genoemd Zamjätins *My* (1922), A. Huxley's *Brave new world* (1932) en G. Orwell's *Nineteen Eighty Four* (1949). Nederlandse voorbeelden zijn Betje Wolffs *Holland in 't jaar 2440* (1777) en F. Bordewijks *Blokken* (1931). Verzamelingen van toekomstverhalen werden bijeengebracht door Manuel van Loggem in *De nieuwe morgen* (1982) en Rob van de Schoor in *Vorbije toekomst* (1988).

LIT: Best; Gorp; Lodewick; Metzler; R. Reinsma. *Van hoop naar waarschuwing* (1970). [G.J. van Bork]

toekomstverwijzing zie anticipatie-1

toezang zie epode-2

toneel-1 zie drama

toneel-2 zie scène

toneel-3

Speelplaats of ruimte waar de acteurs de toneelhandeling (drama) verrichten. Sinds de renaissance is dat gewoonlijk een ruimte binnen het theater-1, nl. een podium waarvan de ruimte begrensd wordt door de decors en het gordijn. In openluchtvoorstellingen gebruikt men als toneel meestal een verhoging om voor de toeschouwers zichtbaar te zijn. In de Middeleeuwen was dat een plankier op tonnen ('tonneel') of ook wel een platte wagen (wagenspel). Bovendien werden middeleeuwse drama's gespeeld in of bij de kerk of aan het hof, waarbij de ruimte in verschillende 'tonelen' verdeeld werd, bijv. hemel en hel, of het oosten en het westen. Dit soort toneelindeling maakte ook het middeleeuwse simultaantoneel mogelijk.

Vondel formuleert het in zijn *Tooneelschild of Pleitreede voor het tooneelrecht* (1661) (ed. L. Rens, *Poëtologisch proza* (z.j.), p. 121-122) als volgt: 'Het tooneel is een verheven plat, toegesteld naer den eisch der rolle van de personaedjen, die elck volgens heuren staet ingekleet, en gelijk vermomt, door stemmen en gebaer uitbeelden eene historie, of waerschijnende verzieringe, of klucht, waerdigh tot stichtigh vermaeck, in het openbaer, gehoord en gezien te worden'.

Het toneel in deze zin is voor de literatuurwetenschap alleen van belang voorzover er uit de gebruikte ruimte tekstuele consequenties voortvloeien. Zo kan het voor de interpretatie van de tekst van belang zijn om te weten of een personage op het toneel aanwezig is of vanuit de zaal opkomt, bijv. als vertegenwoordiger van het publiek. Andere aspecten zijn het onderzoeksterrein van de theaterwetenschap.

Een grote collectie van documentatiemateriaal en attributen op het gebied van het Nederlandse toneel is ondergebracht in het Theater Instituut Nederland (TIN), Herengracht 168, Amsterdam.

LIT: Bantel; Bergh; Gorp; Knuvelder; Metzler; MEW; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en het tooneel in Nederland* (2 dln., 1903-1907); R.L. Erenstein (hoofddred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (1996). [G.J. van Bork]

toneelaanwijzing of regieaanwijzing

In het algemeen alle aanwijzingen die door de toneelschrijver worden gegeven in of bij zijn dramatekst om de toneelvoorstelling ervan te realiseren. Die aanwijzingen worden door de regisseur (spelleider) gebruikt voor de regie. Ze betreffen gewoonlijk de dramatis personae, de wijze van handelen van de acteurs (voordracht, mimiek en handeling), de locatie, de kleding, de rekvisieten, de decors, de geluids- en lichteffecten e.d.

Men maakt onderscheid tussen de directe toneelaanwijzingen, zoals die in de neventekst gegeven worden, en de indirecte toneelaanwijzingen, die uit de hoofdttekst afleidbaar zijn. Voor de literatuurwetenschap zijn vooral de aantekeningen van de auteur zelf van belang, zoals hij die in het script verwerkte of daaraan afzonderlijk heeft toegevoegd. In het renaissance-toneel werden dergelijke aanwijzingen slechts schaars gegeven. Vaak schreven regisseurs of spelers regieaanwijzingen bij de toneeltekst, soms ook diende het handschrift van de auteur zelf als regieboek, hetgeen dan onbedoeld leidde tot het overnemen van deze aanwijzingen in de druk wanneer dit materiaal als kopij gebruikt werd (vgl. ook roofdruk).

Later werden de aanwijzingen die de auteur direct aan zijn tekst toevoegde steeds uitgebreider, vooral bij de naturalistische toneelschrijvers. Een auteur als Herman Heijermans gaf precies aan hoe de locatie er uit moest zien en hoe de acteurs

dienden te handelen en te spreken. Zijn *Dora Kremer* (Heijermans 1961, p. 15-16) opent bijv. met een uitvoerige beschrijving van 'De "goede kamer" van een rijke hereboer'. De dialoog gaat vergezeld van een nauwkeurige aanduiding van handelingen en emoties:

Dora, *gaat naar de whisttafel*: Een van de heren nog thee?...
Haring, *kregelig*: M'n hele bakje is leeg.

Later ontstaat echter weer de neiging om deze aanwijzingen weg te laten en de regisseur en de acteurs meer ruimte te laten voor een eigen interpretatie van de toneeltekst.

LIT: Cuddon; Metzler; MEW; Scott; A. Dean. *Fundamentals of play directory* (1960); M. Gallaway. *The director in the theatre* (1963); H. Schwarz. *Regie* (1965); E. Meier. *Realism and reality* (1967); E. Oey-De Vita. 'Problemen van kopijonderzoek voor toneelstukken uit de zeventiende eeuw', in: *Spektator* 3 (1973-74), p. 12-29, 661-679. [G.J. van Bork]

toneelbewerking-1

Adaptatie van een tekst die oorspronkelijk niet voor het toneel geschreven werd door hem zodanig te bewerken dat hij gebruikt kan worden voor opvoering op het toneel. Men spreekt dan van het dramatiseren-1 van de tekst. Herman Heijermans bewerkte bijv. zijn schets *Dolle Jan's droom* tot het toneelstuk *Uitkomst* (1907), en Hugo Claus zijn novelle *Suiker* tot het gelijknamige toneelstuk (1958). Van L.P. Boons *Menuet* werd door de toneelgroep Studio een toneelbewerking gemaakt in 1972.

LIT: Metzler; MEW; *Scenarium* 4 (1980). [G.J. van Bork]

toneelbewerking-2

Bewerking van een bestaande dramatekst voor een ander publiek dan waarvoor deze oorspronkelijk werd geschreven. Meestal betreft het de modernisering van het oorspronkelijke drama door het taalgebruik en soms ook de stof te actualiseren. Een dergelijke bewerking onderging bijv. Sophocles' *Oedipus Rex* herhaaldelijk. In het Nederlandse taalgebied werden moderne versies van het Oedipusthema geschreven door Hugo Claus en door Harry Mulisch. Van Bredero's *Spaanschen Brabander* bestaat een moderne toneelbewerking van Erik Vos en Guus Rekers (1969).

In sommige gevallen kan men ook bij vertalingen beter van een toneelbewerking spreken. Dat kan afhankelijk zijn van de mate waarin de vertalende auteur heeft ingegrepen in de oorspronkelijke tekst, bijv. om die aan het eigen publiek aan te passen. Voorbeelden zijn P.C. Hoofts *Warenar* (1617), die 'nae 's landts gheleghentheyte verduytschet' is naar het voorbeeld van *Aulularia* van Plautus, en Hugo Claus' vrije vertaling van Fernando Rojas' leesdrama *La Celestina* (1499) tot *De Spaanse hoer* (1970); een echte vertaling ervan maakte Albert Helman in 1942.

LIT: Metzler; MEW; *Scenarium* 4 (1980). [G.J. van Bork]

toneelspel-1 of spel-1

Sommige auteurs gebruiken de term toneelspel of spel voor een drama dat noch de kenmerken van de tragedie, noch die van het blijspel heeft. De term toneelspel is opgekomen onder invloed van het burgerlijk drama, dat - zoals eerder de tragikomedie - een tussenpositie inneemt tussen de klassieke tragedie en het blijspel, maar als een ernstig toneelstuk moet worden beschouwd dat echter niet per se een noodlottige afloop heeft. We vinden de term later terug bij bijv. Herman Heijermans, die zijn *Eva Bonheur* (1916) een 'genoegelijk toneelspel' noemde. Daar blijkt de term vrijwel samen te vallen met de aanduiding 'toneelstuk' die even neutraal is als de term 'drama'.

LIT: Bantel; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Shipley.
[G.J. van Bork]

toneelspel-2 of spel-2

Het acteren van de acteur(s), d.w.z. de combinatie van het uitspreken van de tekst (pronunciatio), de intonatie daarbij, de handeling(en) en de mimiek die samen het uitbeelden van een personage of een situatie uitmaken. Bestaat die uitbeelding uitsluitend uit mimiek en handeling dan spreekt men wel van 'stil spel'.

LIT: E. Duerr. *The length and depth of acting* (1963). [G.J. van Bork]

toog

In de 15e en 16e eeuw gebruikelijke benaming voor een tableau vivant, een 'stomme vertoning', aanvankelijk vooral van een scène uit de heilsgeschiedenis. De toog kon deel uitmaken van een processie, maar ook van een intocht van een vorst, een blijde inkomste. Een van de eerste, wat uitvoeriger beschreven togen is die n.a.v. de intocht van Filips de Goede in Brugge in 1440, toen er te zien waren op

tallen houcke verscheiden chierate, poorten van triumphe ende costelicke tooghen ghemaect van stomme personagien, beeldewijs, metter inscriptie daer toe dienende.

(*Chronijke van den lande ende graefscepe van Vlaanderen, van de jaeren 405 tot 1492*, ed. De Jonghe, dl. III, 1839, p. 433).

De toog was opgesteld in een van drie zijden ingesloten ruimte op een bepaalde locatie of op een wagen. Doorgaans ging het om een stelling met enkele achterschermcompartimenten en eventueel meer dan één verdieping (speelhuis). De voorstelling kon worden toegelicht door een geschreven tekst, maar ook door een explicateur.

Na verloop van tijd ging de toog meer en meer deel uitmaken van een toneelspel, waarin de personages met pantomime of zelfs met gesproken woord deelnamen aan de gehele voorstelling (toogspelen). In ca. 265 van de ongeveer 600 bewaard gebleven rederijkersspelen (rederijkers, spel van zinne, esbatement) komt een toog voor.

LIT: Gorp; Laan; W.M.H. Hummelen. 'Het tableau vivant, de "toog" in de toneelspelen van de rederijkers', in: *TNTL* 108 (1992), p. 193-222; B.A.M. Ramakers.

Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en moderne tijd (1996). [G.J. van Bork]

toop zie topos

top zie heffing

topica zie topiek

topiek of topica

Term uit de retorica voor de leer van de topoi (topos), de voorraad 'gemeenplaatsen' uit klassieke auteurs waaruit door iedere redenaar of auteur telkens opnieuw geput kon worden, bijv. ten behoeve van de inleiding of het slot van een betoog. Het oudste werk over deze materie is Aristoteles' *Topica*; ook Cicero schreef een *Topica*. De middeleeuwse topiek werd in beeld gebracht door H. Brinkmann en E.R. Curtius.

LIT: Best; LdMA; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸), m.n. hoofdstuk 5. [P.J. Verkruijsse]

topos, toop of locus

Topoi of loci zijn in de retorica de aspecten van een onderwerp waaraan in het kader van de bewijsvoering (argumentatio) bij de inventio argumenten te ontlenen zijn. Omdat die bepaalde aspecten stereotiep geworden waren, was men de stereotiepen zelf - ten onrechte - topoi of loci gaan noemen. Er zijn semantisch verschillende soorten topoi te onderscheiden, nl. door vergelijking (locus a simili), door vergelijking met het tegendeel (locus a contrario) en door vergelijking van het ongelijke (loci a simili impari), nl. door deductie (locus a maiore ad minus) en inductie (locus a minore ad maius). De vragen die te stellen zijn naar de in de loci verborgen ideeën kunnen in de volgende hexameter samengevat worden: 'Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?' ('Wie, wat, waar, waarmee, waarom, hoe, wanneer?'). Als antwoord vindt men dan de locus a persona, locus a re, locus a loco, locus ab instrumento, locus a causa, locus a modo en locus a tempore.

Bij de dispositio kunnen in het exordium topoi gebruikt worden om de aandacht van het publiek te trekken en vast te houden of om het publiek gunstig te stemmen (attentum parare, docilem parare en benevolum parare). De locus a persona sua

bevat dan vaak een bescheidenheidsformule. Zeer veel opdrachten in boeken en bij toneelstukken bevatten zo'n topos. Men kan ook beginnen met het publiek te prijzen door middel van een locus ab auditorum persona. Veelvuldig gebruik van een topos kan leiden tot een locus communis.

Het topos-begrip is door Curtius in de literatuurwetenschap gebracht. Het betekent dan dat bepaalde begrippen die in een bepaalde cultuur door schoolopleiding en literaire traditie gemeengoed geworden zijn door auteurs opnieuw gebruikt worden, nu geactualiseerd; anders verworden ze tot cliché-1, maar ze dienen wel zodanig gebruikt te worden dat ze voor de lezer herkenbaar zijn.

Voorbeelden die veelvuldig in de literatuur voorkomen zijn bijv. de locus amoenus (de standaardbeschrijving van een lustoord), de topos van de ongelijke liefde (jong meisje - oude man; jongeman - oude vrouw), de puer-senex-topos (jeugd-ouderdom-tegenstelling) en de topos van de omgekeerde wereld.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Fowler; Gorp; Lausberg; Metzler; MEW; Myers/Simms; Prince; Wilpert; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1973⁸). [P.J. Verkruijsse]

toppenvers zie heffingsvers

totaaltheater

Toneelvorm waarin een groot aantal kunstvormen in één voorstelling verenigd wordt. Men spreekt in dit verband ook wel van een Gesamtkunstwerk, omdat het berust op het samengaan van kunstvormen als toneel, mime, muziek, dans, beeldende kunst (decors e.d.), architectuur (bijv. toneelopbouw) en soms ook beeld- of filmprojectie. Hoewel de term vrij nieuw is, vond ook in het klassieke toneel reeds versmelting van verschillende kunstvormen plaats. Toneel, zang en dans vormden al bij de Grieken elementen van één voorstelling. Modernere vormen van totaaltheater werden verwezenlijkt door o.m. Max Reinhardt en Antonin Artaud. In Nederland kan als voorbeeld gelden de opera *Labyrinth* (1966), gebaseerd op Louis Paul Boons *De Paradijsvogel* en bewerkt door componist Peter Schat in samenwerking met Lodewijk de Boer (tekstschrijver), Koert Stuyf (choreograaf) en Albert Seelen (cinematograaf).

LIT: Cuddon; Gorp; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

totum pro parte

Vorm van metonymische (metonymie) beeldspraak die bestaat uit het noemen van het geheel in plaats van het deel, en als zodanig een vorm van synecdoche: 'De garage heeft de auto gerepareerd' (i.p.v. iemand van de garage).

Het tegenovergestelde van totum pro parte is pars pro toto.

LIT: Abrams; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Gorp; Morier; Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

tragedie of treurspel

Eén van de dramatische genres (volgens de klassieke literaire theorie samen met het epos het meest hoogstaande genre) naast de komedie (blijspel), de tragikomedie en de klucht (klucht-1), inhoudelijk gekenmerkt door fatale gebeurtenissen die de hoofdpersoon, de held, overkomen door het noodlot of die hij over zich afroept door het begaan van een tragische vergissing of door overmoed, en formeel gekenmerkt door een structuur die in grote lijnen volgens een vast stramien verloopt (proloog - drie tot vijf bedrijven, vaak gescheiden door een rei-1 - slotlied).

De klassieke tragedie ontwikkelde zich in Griekenland waarschijnlijk uit de geitenliederen (tragedie = geitenlied) van de Dionysusfeesten via de dithyrambe tot een toneelstuk met steeds meer handelende personen en een steeds minder prominente rol van het koor bij tragedieschrijvers als Aeschylus (invoering tweede acteur), Sophocles (invoering derde acteur) en Euripides in de 5e eeuw v.Chr. De Griekse tragediepraktijk werd vastgelegd door Aristoteles (*Poetica*), die de tragedie zag als nabootsing (mimesis) door de handelende personen van een handeling, en wel op verheven wijze en in een verheven taal. De tragedie moet medelijden en vrees verwekken bij de toeschouwer, opdat hij een catharsis ondergaat. Kenmerkende elementen zijn: enkelvoudige handeling zonder nevenintriges, die zich bij voorkeur binnen één etmaal afspeelt en die zo waarschijnlijk mogelijk moet zijn; de rei treedt op als één van de personages; een hoogstaande held die door een fout ten val komt; een ommekeer (peripetie); een indeling in proloog - parodos (intredezing van het koor) - vijf episoden ('bedrijven') gescheiden door stasima (reien) - exodos.

Uit de Romeinse periode zijn de naar Grieks model gevormde tragedies van Seneca van belang. De inhoud van zijn spelen is echter veel gruwelijker en pathetischer en de strekking is naar voorbeeld van de stoïsche moraalfilosofie ethisch-belerend: de morele les wordt door de reien uitgesproken.

Tijdens humanisme en renaissance wordt de klassieke tragedie herontdekt. Het Neolatijnse schooldrama heeft daarbij waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld. Er zijn in ieder geval duidelijke invloeden van het humanistische retorica-onderwijs te herkennen in de wijze waarop aandacht gegeven wordt aan retorische technieken in afzonderlijke scènes boven die aan de voortgang van de handeling. Met name de bij Seneca aansluitende opvattingen van Julius Caesar Scaliger zijn door diens in Leiden docerende zoon Josephus Justus Scaliger in Nederland verbreid. In de eerste helft van de 17e eeuw zijn dan ook veel gruwelijke gebeurtenissen met hooggeplaatste personen die tot een ongelukkige afloop (exitus infelix) leiden in de tragedie waar te nemen, culminerend in Jan Vos' *Aran en Titus* (1641), evenals door de reien verwoorde morele lessen die uit de handeling getrokken moeten worden. De Amsterdamse rederijkerskamer D'Eglentier en de Nederduytsche Academie van Samuel Coster hebben begin 17e eeuw een belangrijke rol gespeeld bij de vernieuwing van het toneel. De belangrijkste tragediedichters zijn daaruit voortgekomen: G.A. Bredero met *Rodd'rick ende Alphonsus* (1616), *Griane* (1616), *Lucelle* (1616), *Stommen Ridder* (1619) en *Angeniet* (1623), Samuel Coster met *Itys* (1615), *Iphigenia* (1617), *Isabella* (1619) en *Polyxena* (1619), P.C. Hooft met *Geeraerd van Velsen* (1613), *Achilles en Polyxena* (1614), *Theseus en Ariadne* (1614), *Granida* (1615) en *Baeto* (1626), Abraham de Koningh met o.a. *Achab* (1618) en *Iephthah* (1615).

Behalve de Senecaans-Scaligeriaanse traditie is er ook de Aristotelisch-Griekse traditie, hier gepropageerd door D. Heinsius (*De tragoediae constitutione*, 1611) en G.J. Vossius (*Institutiones poeticae*, 1647) en in de praktijk gebracht door de belangrijkste Nederlandse tragediedichter Joost van den Vondel. In zijn tragedies gaat het vooral om het innerlijk conflict van de held: de peripetie, het moment waarop geluk in ongeluk verandert, is het centrale moment. De tragedie hoeft ook niet per

se een ongelukkige afloop (exitus infelix) te hebben; een gelukkige afloop (exitus felix) leidt niet vanzelf tot een tragikomedie (de *Gysbreght van Aemstel* heeft een min of meer gelukkige afloop). Evenmin is het nodig dat de morele les in Vondels 'ideeëndrama's' door de reien vertolkt wordt; die blijkt voor de toeschouwer uit de handeling zelf. In een aantal voorberichten bij zijn drama's heeft Vondel zich over zijn toneeltheorie uitgelaten; met name het 'Berecht' bij *Jeptha* (1659) is van belang.

De tragedies uit de eerste helft van de 17e eeuw zijn geïnventariseerd door Hubert Meeus in zijn *Repertorium van het ernstige drama in de Nederlanden 1600-1650* (1983). Een onderverdeling binnen het genre is geprobeerd door L. Rens en G. van Eemeren in *Genres in het ernstige Renaissancetoneel der Nederlanden tot 1625* (1977) en G. van Eemeren en H. Meeus in *Genres in het ernstige Renaissancetoneel der Nederlanden 1626-1650* (1988). De door hen onderscheiden groepen, die uiteenlopen van 'klassieke' tot 'archaïsche' tragedie, worden naar hun stof onderverdeeld in klassiek-mythologische (bijv. Vondels *Elektra*, 1639), historische (bijv. Vondels *Gysbreght*, 1637), bijbelse (bijv. Vondels *Joseph in Dothan*, 1640), romaneske en pastorale (bijv. Vondels *Leeuwendalers*, 1647) tragedies. Opvoeringsgegevens van tragedies zijn bijeengebracht door W.M.H. Hummelen in *Amsterdams toneel in het begin van de Gouden Eeuw* (1982) en door E. Oey-De Vita en M. Geesink in *Academie en Schouwburg; Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665* (1983).

Eind 17e eeuw komt de tragedie in Nederland door het optreden van Nil Volentibus Arduum onder invloed van het Franse classicistische drama van met name Corneille en Racine. De nieuwe eisen werden geformuleerd door Andries Pelsin diens *Het gebruik en misbruik des tooneels* (1681): o.a. waarschijnlijkheids- en welvoegelijkheidseis; vijf bedrijven; geen bijbelstof; geen gruwelen; vasthouden aan de Aristotelische eenheden van tijd, plaats en handeling; geen reien. Tragedieschrijvers uit de periode van het Frans-classicisme zijn o.a. Lodewijk Meyer (*Verloofde Koninksbriid*, 1668), Lucas Rotgans (*Eneas en Turnus*, 1705) en Balthasar Huydecoper (*Achilles*, 1719).

In de 19e eeuw verdwijnen langzamerhand de formele kenmerken van de tragedie (geen vijf bedrijven meer; geen Aristotelische eenheden meer) en ook de tragische held verdwijnt: in plaats van het tragische individu als representant van de gehele maatschappij komt de ondergang van een bepaalde sociale groepering. Het toneelwerk van Herman Heijermans is hiervan een voorbeeld. In de 20e eeuw blijft uiteindelijk de tragische 'held' nog slechts als individu over.

De ontwikkelingen ten aanzien van de tragedie in de 16e en 17e eeuw in Engeland en Spanje wijken af van die in Frankrijk en Nederland. De Elizabethaanse tragedie (Shakespeare) handelt vooral over heersers en hun lotgevallen (koningsdrama's) en gaat meer in de richting van de tragikomedie doordat er vaak ook komische scènes in weinig verheven taal ingevoegd worden (*Hamlet*, *Macbeth*). Ook de Spaanse toneelschrijvers als Lope de Vega (en in diens voetspoor Theodoor Rodenburg in Nederland) en Calderon de la Barca veroorloven zich vrij veel formele vrijheden. De 18e-eeuwse Duitse tragedie van Lessing en de jonge Goethe en Schiller is burgerlijk van karakter en trekt zich eveneens weinig aan van de voorgeschreven vormkenmerken van de klassieke tragedie.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (2 dln., 1904-1908); A.G. van Hamel. *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over literatuur in Nederland* (1918), p. 82-168; W.A.P. Smit. 'Inleiding', in: *Van Pascha tot Noah; een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur* (dl. 1, 1956), p. 7-28; W.A.P. Smit. 'Het Nederlandse Renaissance-toneel als probleem en taak voor de literatuurhistorie', in: id. *Twaalf studies* (1968), p. 1-39; S.F. Witstein. *Bredero's ridder Rodderick* (1975); Joost van

den Vondel. *Poëtologisch proza*, ed. L. Rens [1980]; M.B. Smits-Veldt. *Samuel Coster ethicus-didacticus* (1986), hoofdstuk II; E.K. Grootes. *Het literaire leven in de zeventiende eeuw* (1988²), p. 65-68; A.J.E. Harmsen. *Onderwys in de tooneel-poëzy; de opvattingen over toneel van het Kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum* (1989); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissance-toneel* (1991); A.S. de Haas. *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772* (1997). [P.J. Verkruijsse]

tragikomedie

De tragikomedie is een dramatische genre dat elementen bevat van zowel de tragedie als de komedie (blijspel), maar in de literaire theorie is het nooit gelukt het genre enigszins duidelijk af te scheiden van met name de tragedie omdat een van de belangrijkste kenmerken van de tragikomedie, de gelukkige afloop (exitus felix), ook wel voorkomt bij als tragedie aangeduide stukken. Behalve door de exitus felix wordt de tragikomedie gekenmerkt door het optreden van zowel hoog- als laaggeplaatste personen, door de afwisseling van ernstige en komische scènes en dientengevolge van verheven en 'gewoon' taalgebruik. Behalve de term 'tragikomedie' (Vondel, *Pascha*, 1612) zijn in de 16e en 17e eeuw nog andere benamingen gangbaar: tragica-comedia (D.V. Coornhert, *Vanden thien maeghden*), blyhoopspel (Johan Beets, *Daphne*, 1668), bly-eynde-spel (Th. Rodenburg, *Keyser Otto den derden en Galdrada*, 1616), bly-eyndigh-treurspel (G. vanden Brande, *La Gitanilla*, 1649), treur-blyd'-endend-spel (J.J. Coleveldt, *Hartoginne van Savoyen*, 1634), droef en bly-eynd'-spel (J. Tonnis, *Ioseph*, 1639). In navolging van Guarini's *Il pastor fidonoemen* veel pastorales-2 zich 'bly-eynd' herders treurspel' (bijv. David de Potters *Getrouwen herder*, 1650).

Vermenging van tragische en komische elementen kwam al in de Griekse oudheid voor, maar Plautus was de eerste die voor zijn *Amphitryon* de term 'tragicocomoedia' gebruikte. De tragikomedie als genre is geïntroduceerd door Guarini die er in zijn *Compendio della poesia tragicomica* (1601) voor pleitte haar als een zelfstandig dramatisch genre te beschouwen met als voornaamste doel: de catharsis van melancholie bij het publiek, dat door ingetoomde gemoedsbewegingen vermaakt en niet droef gestemd wordt. De personages zijn voornaam; de hoofdhandeling hoeft dat niet te zijn.

Voor het Spaanse (Lope de Vega) en Engelse (Shakespeare) toneel van de 16e en 17e eeuw kan onder de noemer van de tragikomedie gebracht worden. In Nederland zijn Jacob Duym, Rodenburgh, Bredero en Starter auteurs van tragikomische toneelspelen. Met de komst van het Frans-classicisme met zijn stringent vasthouden aan de klassieke regels van de tragedie verdwijnt de tragikomedie goddeels. Het komt weer terug als burgerlijk drama in de 18e eeuw (comédie larmoyante) en in de periode van Sturm und Drang en romantiek (Kleist, Hugo, Lessing, Schelling). In recenter tijd wordt de term 'tragikomedie' niet meer gebruikt, al blijft er toneel geschreven worden waarin het ernstige en het komische gemengd worden (bijv. toneelspel-1; melodrama).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Wilpert; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (2 dln., 1904-1908); A.G. van Hamel. *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland* (1918), p. 82-168; W.A.P. Smit. 'Inleiding', in: *Van Pascha tot Noah; een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur* (dl. 1, 1956), p. 7-28; P.E.L. Verkuyl. *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische*

literatuur (1971), m.n. hoofdstuk III; L. Rens en G. van Eemeren. *Genres in het ernstige Renaissancetoneel der Nederlanden tot 1625* (1977); H. Meeus. *Repertorium van het ernstige drama in de Nederlanden 1600-1650* (1983); G. van Eemeren en H. Meeus. *Genres in het ernstige Renaissancetoneel der Nederlanden 1626-1650* (1988); M.B. Smits-Veldt. *Het Nederlandse renaissancetoneel* (1991). [P.J. Verkruijsse]

traktaat

Verhandeling in proza waarin een bepaald onderwerp, vaak een godsdienstig of zedekundig probleem, min of meer stelselmatig wordt behandeld. In de tekst wordt een aantal feiten en argumenten als uitgangspunt genomen voor een betoog dat resulteert in een of meer conclusies. Anders dan de preek is het traktaat van meet af aan bedoeld om op schrift gesteld te worden. Het traktaat kan tot de didactische literatuur gerekend worden.

LIT: Baldick; Gorp; Metzler; MEW; MNW; Gorp; Wilpert. [H. Struik]

tranche de vie

Term voor het eerst gebruikt door de Franse toneelschrijver Jean Jullien (1854-1919) voor het werk van naturalistische auteurs in verband met het realistisch gehalte ervan. Doorgaans suggereert men ermee dat een auteur de werkelijkheid in het literaire werk zo rechtstreeks mogelijk weergeeft, d.w.z. zó dat het lijkt of hij het materiaal onbewerkt, zonder nadere vormgeving, overneemt uit het dagelijks leven.

De term is niet altijd even duidelijk, omdat men er zowel sterk realistische passages in het literaire werk mee aanduidt, als protocollen van geluids- of beeldopnamen (vgl. Enno Develings *Het kantoor*, 1973). De enige overeenkomst is dat in beide gevallen de nadruk ligt op de poging de werkelijkheid zo objectief mogelijk weer te geven.

Als een voorbeeld van vóór de tijd dat de term in gebruik kwam, zou men ook de door Bredero ingelaste stadskeur in de *Spaanschen Brabander* kunnen zien. Die stadskeur wekt de sterke suggestie van echtheid, maar is het in werkelijkheid niet.

Doorgaans spreekt men bij montage van bestaande teksten of bij de readymade niet van tranche de vie, hoewel dergelijke procédés er wel heel dicht bij in de buurt komen.

LIT: Cuddon; MEW; Scott. [G.J. van Bork]

transcriptie

Term uit de editietechniek voor het overbrengen van de lettertekens, de signa (signum), van een bron uit een oudere fase van een taal naar lettertekens van de huidige periode, gewoonlijk ten behoeve van een teksteditie. In de praktijk betekent dat bijv. het overbrengen van de geschreven tekens uit een codex, de gotische drukletter uit een incunabel of het handschrift uit een manuscript-1 en -2 van een auteur naar een huidige gedrukte teksteditie. Wanneer de transcriptie zelf, voorzien

van diacritische tekens-1, wordt geëditteerd, spreekt men van een archiefeditie. Typische transcriptieproblemen voor de editeur van Nederlandse codices en manuscripten zijn steeds weer de weergave van 'i' en 'j', 'u' en 'v' en de 'ij' of 'y' met of zonder punten, de keuze tussen kapitaal en onderkast en de woordscheiding. Naast signa bevatten handschriften en manuscripten ook figurae (figura-2), niet-lettertekens (bijv. tekeningen of andere illustratieve of tekstgeleding aanbrengende elementen), die voor een goed begrip van de tekst eveneens (in facsimile) in een editie overgenomen dienen te worden.

Het overzetten van taaltekens uit een ander taalsysteem (bijv. het Griekse of Russische naar het Latijnse alfabet) heet translitteratie, hoewel beide termen ook wel in precies omgekeerde betekenis worden gebruikt. Ook wordt transcriptie gebruikt voor de fonetische weergave in de eigen taal van de getranslittereerde taaltekens uit het vreemde taalsysteem.

LIT: BDI; Brongers; Ned. Arch.-term; W.Gs Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', in: *Lingua* 3 (1953), p. 295-308; P.J. Verkruijsse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346; I.J. Gelb. *A study of writing* (1974), p. 253. [P.J. Verkruijsse]

transfix

Term uit de archivaliek voor een charter waarvan de zegelstaarten vóór de bezegeling door een ander charter zijn gestoken. De akten (akte-1) op de zo verbonden charters vertonen inhoudelijke samenhang.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

transformatiespel

Toneelspel dat verwant is met het monodrama en waarin één acteur of actrice verschillende personages speelt, zoals in Herman Heijermans' *In de Jonge Jan* (1903), door de auteur een monologenspel genoemd. [G.J. van Bork]

translatio

De translatio, het vertalen, wordt in de klassieke retoricahandboeken gezien als leerschool voor de aankomende redenaar of dichter. Door het vertalen van erkende meesterwerken is men gedwongen goed te formuleren en komt men in contact met de ideeënwereld van anderen. In de renaissance worden de klassieken mede vertaald om de nationale taal op te bouwen en te beschaven. Een vrije vertaling, een bewerking van een origineel, leidt tot imitatio, het nabootsen vanuit de eigen situatie, en uiteindelijk tot aemulatio, het trachten te evenaren en zelfs overtreffen van het bewonderde voorbeeld. De genoemde trits activiteiten is in de praktijk meestal niet duidelijk te scheiden; met name translatio en imitatio vloeien in elkaar over.

Over het vertalen zegt Vondel:

het overzetten uit vermaerde Poeten helpt den aenkomende Poeet, gelijk het kopieeren van kunstige meesterstukken den Schilders leerling. (*Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*, uitgeg. en toegel. door een werkgroep van Utrechtse neerlandici, 1977, r. 121-123).

Een bekend voorbeeld van translatio is P.C. Hoofts vertaling van Tacitus' *Annales* ter voorbereiding van zijn *Nederlandsche Historien* (1642).

LIT: Best; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; A. Geerebaert. *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers* (1924); J.D.P. Warners. 'Translatio - imitatio - aemulatio', in: *NTg* 49 (1956), p. 289-295; 50 (1957), p. 82-88, 193-201; J. van IJzeren. *Lijst van Nederlandse vertalingen van Griekse en Latijnse niet-christelijke dichters en prozaschrijvers* (1958; aanvullingen hierop in het tijdschrift *Hermeneus* vanaf jrg. 30); een overzicht van vertalingen van klassieken voor 1600 in het Engels, Frans, Duits, Italiaans en Spaans in: R.R. Bolger. *The classical heritage and its beneficiaries* (1964); K.M. van Leuven-Zwart. *Vertaling en origineel* (1984); P. De Rynck en A. Welkenhuysen. *De Oudheid in het Nederlands; repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften* (1992; supplement 1997). [P.J. Verkruijsse]

translitteratie

Term uit de editietechniek voor het overzetten van taaltokens uit een ander taalsysteem (bijv. het Griekse of Russische) naar het Latijnse alfabet. De term wordt ook wel gebruikt in de betekenis van transcriptie, het overbrengen van de lettertekens uit een oudere fase van een taal naar de huidige.

LIT: BDI; MEW; W.Gs Hellinga. 'Principes linguistiques d'édition de textes', in: *Lingua* 3 (1953), p. 295-308; I.J. Gelb. *A study of writing* (1974), p. 253. [P.J. Verkruijsse]

transmissiefout of kopiistenfout

Verzamelnaam voor fouten begaan door een kopiist bij het reproduceren van een tekst in handschrift (codex). De meeste transmissiefouten hebben een psychische oorzaak en zijn ontstaan door het verschil tussen het snelle oog en de trage(re) hand tijdens een van de (volgens Dain) vier fasen van het kopieerproces: 1) lezen; 2) onthouden; 3) dicteren en 4) schrijven. Duinhoven wil tussen fase 1 en 2 'begrijpen' invoeren.

Veel voorkomende fouten zijn de continueringsfout, waarbij onbewust een stuk tekst uit de legger herhaald of overgeslagen wordt (*saute du même au même*) en de dicteerfout, waarbij de kopiist niet schrijft wat hij leest, maar wat hij zichzelf hoort dicteren (*dictée intérieur*, dittografie, haplografie).

De wetenschap die zich bezighoudt met het opsporen en corrigeren van kopiistenfouten is de tekstkritiek. Verder gaat nog de tekstreconstructie die de oorspronkelijke lezing tracht te achterhalen waar er door de kopiist is ingegrepen in de tekst, bijv. om een onregelmatigheid weg te werken, wat doorgaans een Verschlimmbesserung opleverde. Het gedrag van de kopiist is vergelijkbaar met

dat van de zetter (zefout), zoals dat wordt bestudeerd binnen de analytische bibliografie-1.

LIT: A. Dain. *Les manuscrits* (1975³); A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot de reconstructie van Karel ende Elegast*, 2 dln. (1975-1981). [H. Struik]

transmutatio

Term uit de retorica voor het wijzigen van de positie van een onderdeel binnen een geheel. Naast de adiectio, detractio en immutatio is de transmutatio één van de wijzigingsmogelijkheden binnen de dispositio. Als twee aan elkaar grenzende onderdelen omgewisseld worden, heet dat anastrofe (inversie); gebeurt de omwisseling over grotere afstand dan is het hyperbaton (Distanzstellung). Een variant daarop is het chiasme.

In het handschrift van *Dartelavondt* heeft Hooft transmutatio toegepast door de derde strofe van het gedicht in zijn oorspronkelijke vorm bij uitbreiding van het gedicht te verplaatsen naar het eind (P.C. Hooft. *Gedichten*, ed. Leendertz/ Stoett, dl. 1, 1899, p. 176-177; dl. 2, 1900, p. 466-467).

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

transsumpt

Verouderde term uit de archivistiek voor een authentiek afschrift (kopie) van een akte-1. Een niet-geautoriseerde weergave van de tekst van een akte, opgenomen in een andere akte, heet vidimus.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

travestie

Aanduiding voor een parodie gekenmerkt door het behoud van de (ernstige, verheven) inhoud en verandering van de vorm, die een alledaags, triviaal karakter krijgt. Bekend schrijver van dramatische travestieën was destijds J. Kinker. Hij parodieerde bij voorbeeld zijn eigen filosofische zinnespel *Eeuwfeest* (1801), met behoud van de inhoud en wijziging van de vorm tot een gemeenzame stijl, in zijn toneelstuk *De menschheid in het lazarushuis* (1801). De travestie kan de vorm hebben van een farce (klucht-1).

De travestie is verwant aan de mock heroic, maar er is verschil op twee punten: de mock heroic heeft een verheven vorm (de stijl van het heldendicht) voor een triviaal onderwerp en is bovendien geen parodie maar een pastiche. Overigens wordt dit onderscheid niet altijd scherp aangehouden; sommigen beschouwen bepaalde pastiches ook als een vorm van travestie (vgl. burleske literatuur).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

travestieverhaal

Een travestieverhaal of -roman is een avonturenverhaal (avonturenroman), waarin het travestie-thema een overheersende rol speelt. Travestie-motieven komen in vrijwel alle literaire genres voor, met name in het lied, de pastorale-2, de klucht (klucht-1) en de komedie (blijspel). Een travestieverhaal is een gewoonlijk (pseudo)biografisch of -autobiografisch verhaal waarin de avonturen van de als man verklede vrouw worden verteld. Dat het altijd om verklede vrouwen gaat, is verklaarbaar uit de maatschappelijke omstandigheden van de 17e en 18e eeuw, de periode waaruit veel van deze verhalen stammen. De motivering kon gelegen zijn in het ontkomen aan een opgedrongen huwelijk, in het vinden van werk (vaak in het leger of op de vloot), in een vermomming om veilig te reizen en op die manier de maagdelijkheid te behouden of om lesbische relaties aan te knopen.

Een aantal travestieverhalen berust op waar gebeurde voorvallen, zoals *De Bredasche heldinne* van F.L. Kersteman (ed. Dekker e.a., 1988) over Maria van Antwerpen die onder de naam Jan van Ant in het leger ging. De processtukken - travestie was strafbaar! - zijn bewaard gebleven. Ook *Het wonderlyk leven en de oorlogs-daden van de kloekmoedige land en zee heldin* (1711) berust op historische feiten. Een vroeg voorbeeld van een verhaal waarin de travestie veel aandacht krijgt, is *Wonderlicke avontuer van twee goelieven* (1624, ed. Grootes e.a., 1984). Geïsoleerde late voorbeelden zijn *Majoor Frans* (1875) van A.L.G. Bosboom-Toussaint en Filip de Pillecyns *Monsieur Hawarden* (1934).

LIT: W. Kusters. 'Over het aantrekken van een broek; travestie als literair motief', in: *De Revisor* 5 (1978), nr. 5, p. 50-54, nr. 6, p. 56-59; R. Dekker en L. van de Pol. *Daar was laatst een meisje loos; Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten; een historisch onderzoek* (1981); J. Stouten. *Verlichting in de letteren* (1984), p. 28-31. [P.J. Verkruijsse]

treurlied zie elegie

treurspel zie tragedie

treurzang zie elegie

trilogie

Oorspronkelijk bij de klassieken, met name in Griekenland, gebruikte term voor de opvoering van drie onderling inhoudelijk samenhangende drama's op één dag. De term werd later overgenomen voor elk drietal drama's dat deze inhoudelijke

samenhang vertoont, ongeacht de wijze van opvoering. Een Nederlands voorbeeld vormt Vondels toneeltrilogie *Jozef in Dothan*, *Jozef in Egypte* en *Jozef aan het hof* (1635-1640).

Ook voor andere literaire vormen werd de term trilogie voor drieledig werk gebruikt. Speciaal de roman kent tal van trilogieën, in het bijzonder de familieroman en de ontwikkelingsroman. Beroemd zijn John Galsworthy's *Forsyte saga* (1922) en Gulbrandsens *En eeuwig zingen de bossen* (1933), *De winden waaien om de rotsen* (1934) en *De weg tot elkander* (1935).

Het verschil met de roman in drie delen moet vooral gezocht worden in het feit dat de delen van de trilogie zich ook zelfstandig laten lezen en daarom dan ook een eigen titel hebben. Als dat criterium juist is, zou Van Looy's *Jaapje* (1917), *Jaap* (1923) en *Jacob* (1930) een trilogie zijn, maar Van Eedens *De kleine Johannes* (1885, 1905, 1906) niet. Bovendien blijken trilogieën vaak nog een titel te hebben die voor de reeks als geheel geldt, zoals Jan de Hartogs trilogie *Het koninkrijk van de vrede* (1972-1974), die bestaat uit de delen *De kinderen van het licht*, *Het heilige experiment* en *Het uitverkoren volk*.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; H. Steinmetz. *Der Trilogie* (1968). [G.J. van Bork]

trimeter of senarius

Term uit de klassieke prosodie voor elke versregel die bestaat uit drie gelijke metrische (metrum) delen, bijv. drie jambische (jambe) dipodieën. Het verschijnsel komt in de Nederlandse letterkunde nauwelijks voor. Als voorbeeld zou men kunnen geven de tweede regel van het volgende fragment:

't Ontzaglijk middenpunt dier glinsterende bollen
Is zilverwit, en wordt bewoond door 't schoonst geslacht
(J. Kinker. *Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 33).

Evenals dit bij de dimeter en de tetrameter het geval is, omvat de trimeter een gehele versregel.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Marouzeau; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

triolet, rondeau simple of rondelet

Oorspronkelijk Franse dichtvorm uit het begin van de 14e eeuw. Eigenlijk een rondeel van acht versregels, rijmschema ABaAabAB. De benaming 'triolet' dateert uit de 16e eeuw en slaat op de drie versregels 1, 4 en 7 die identiek zijn. De versregels 2 en 8 zijn eveneens identiek. Bijvoorbeeld:

Die gheen pluymen en can strijcken
Die en dooch ter werelt niet
Is hy aerm / hy en sal niet rijcken
Die gheen pluymen en can strijcken
Alomme soe heeft hy tachterkijcken
Hy wordt verschoven / waer men hem siet
Die gheen pluymen en can strijcken

Die en dooch ter werelt niet.

(*De gedichten van Anthonis de Roovere*, ed. Mak, 1955, p. 319).

Drs. P. vervaardigde een triolet voor *Dartelen met versvormen* (1977², p. 25).

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; H. Chatelain. *Recherches sur le vers français au XV siècle. Rimes, mètres et strophes* (1974²), p. 200-212; Drs. P. en I. de Wijs. *Het rijmschap compleet* (1984), p. 200-212. [H. Struik]

tripartition

Begrip uit de poëtica voor de opbouw van een 13e-eeuws hoofs minnelied-1 in drie delen (letterlijk: drieledigheid). Doorgaans bestaat een (Frans) minnelied uit een kop van vier versregels die door een vore in twee stollen (stol) gesplitst is. De Noord-Franse trouvères hadden hierbij een voorkeur voor het rijmschema ab/ab, de Provençaalse troubadours gebruikten bij voorkeur ab/ba. Duitse dichters schreven graag koppen van zes of acht versregels (abc/abc of abcd/abcd).

De kop werd gevolgd door een staart; de scheiding tussen beide delen noemt men de snede. De staart kon al of niet dezelfde rijmklanken hebben als de kop.

Van de strofische gedichten van Hadewijch hebben er 29 een driedelige opbouw, waarvan er 23 een Noord-Franse kop hebben, bijv.:

stol	k	Tsaermeer sal in corten tide
		Tsap vanden wortelen opwaert slaen
	o	[vore]
stol		Daer bi sal verre ende wide
	p	Bempt ende cruut sijn loef ontfaen
		[snede]
	s	Dies so hebben wij sekeren waen
	t	Die voghele werden blide
	a	Die gheet in minnen stride
	a	Hi sal verwinnen saen
	r	Opdat hi niet en mide
	t	

(Hadewijch. *Strofische gedichten*, ed. De Paepe, 1983, II vs. 1-9).

LIT: N. de Paepe. *Grondige studie van een Middelnederlandse auteur. Hadewijch. Strofische gedichten*, 2 dln. (1972²), deel Studie, p. 39-43. [H. Struik]

triplet

Terzine met slagrijm, als strofe voorkomend of als zelfstandig gedicht, bijv.:

Eén die een goede dag besluit,
Een overmoedig liedje fluit
En onderweg is naar zijn bruid...
(J. Greshoff. *VW. Gedichten*, 1948, p. 45).

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert.
[G.J. Vis]

tripodie

Term uit de prosodie ter aanduiding van een drievoetige ritmische eenheid in een metrisch gedicht. In het volgende voorbeeld bestaat elke regel uit een tripodie:

Hoe komt 't toch, dat zoo garen
De meisjes - vraagt ge mij -
In 't lieve maantje staren
Met stille mijmerij?
(P.A. de Genestet. *Complete gedichten*, ed. Oort, 1912², p. 226).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

tristichon

Term uit de Griekse Oudheid voor een drieregelige strofe. De term is nu in onbruik geraakt. Een bekende vorm van het tristichon is de terzine, gebruikelijk in de laatste twee strofen van het sonnet.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Scott. [G.J. Vis]

tritagonist

Personage in een literair werk dat tussen de protagonist of hoofdpersoon en diens tegenspeler of antagonist in staat. De term is meestal van toepassing op een personage uit het drama. De tritagonist kan verschillende functies vervullen, zoals werktuig van één der partijen, aanstichter van het conflict, bemiddelaar etc., of deze functies tegelijkertijd of achtereenvolgens. In Vondels *Lucifer* (1654) treedt Rafaël bijv. op als bemiddelaar en verzoener.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; B. Verhagen. *Dramaturgie* (1963²). [G.J. van Bork]

triviaalliteratuur, massaliteratuur, populaire literatuur of subliteratuur

Normatieve aanduiding van dat deel van de literatuur dat niet behoort tot de lectuur die gewoonlijk in de literatuurgeschiedenissen wordt behandeld of die in de literatuurkritiek buiten beschouwing wordt gelaten omdat ze niet tot de gecanoniseerde (canon) literatuur behoort. De grenzen tussen literatuur en triviaalliteratuur (prozaroman, volksboek) zijn in feite niet aan te geven omdat de normen waaraan het verschil tussen 'hogere' en 'lagere' literatuur is af te meten niet kunnen worden geëxpliciteerd. In feite hanteert men daartoe esthetische normen die liggen op het terrein van de originaliteit, de hechte structuur of de psychologische of filosofische diepgang van literatuur. Die normen worden ook ontleend aan de adequaatheid van het realiteitsgehalte in de literatuur. In de praktijk echter blijken die normen per cultuurperiode te wisselen, zodat geen hecht fundament bestaat waarop men een onderscheid tussen triviaalliteratuur en literatuur kan baseren. De vraag naar wat triviaalliteratuur is, is dezelfde vraag als die naar de status van literatuur en in de literatuurwetenschap heeft men ervan afgezien die vraag te beantwoorden. Het enige wat men erover zeggen kan, is dat er blijkbaar zoiets als een communis opinio bestaat over wat men er in een bepaalde periode onder laat vallen. Te grote voorspelbaarheid van het verhaalverloop, een weinig gecompliceerde vertelopbouw, vereenvoudiging van de werkelijkheid en een conservatieve benadering van het onderwerp spelen in dat oordeel - afzonderlijk of cumulatief - een belangrijke rol.

Daarnaast speelt de productiewijze van triviaalliteratuur een grote rol in dat oordeel. Veel van dit type literatuur wordt in opdracht van bepaalde uitgevers geproduceerd door speciaal voor dit doel aangetrokken schrijvers. Deze auteurs schrijven hun teksten gericht op een bepaald publiek, waarvan vaak van te voren onderzocht is wat dat publiek graag leest. Grote aantallen kasteelromans, damesromans, doktersromans, oorlogsromans (oorlogsliteratuur) en misdaadverhalen verschijnen in hoge oplagen in goedkope reeksen als de Bouquetreeks, de Ivanov-reeks, Kasteelromanreeks etc. en worden in sigarenwinkels, kiosken voor tijdschriften en supermarkten verkocht. Misschien ligt in die productiewijze en de manier waarop deze literatuur verkocht wordt wel het meest duidelijke criterium voor het oordeel over wat triviaalliteratuur is. Veel van deze literatuur zal in het verleden ook verspreid zijn door marskramers.

LIT: Anbeek/Fontijn; Bantel; BDI; Best; Gorp; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Wilpert; *Massaliteratuur. Een onderzoek naar de schrifroman Saskia...* 2 dln. (1974); Jan Fontijn (red.). *Populaire literatuur* (1975²); E.K. Grootes. 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw', in: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 3-24; *Volk en boek 1450-1800*, thema-nr. van *Leidschrift, historisch tijdschrift* 5 (1989), nr. 3; P.J. Verkruijsse. 'Oktober 1678: Amsterdamse boekverkopers vragen om maatregelen tegen venters van "allerhande vuyle en schandaleuze Boeckjens"; de verspreiding van populaire literatuur', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993), p. 292-297. [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

trivium

Het theoretische of 'literaire' onderdeel van de zeven vrije kunsten (artes liberales): grammatica (spelling, vormleer, woordkeus), dialectica (argumenteren in woord en

geschrift) en retorica (de opbouw van het betoog, de kunst van het goed en daardoor overtuigend spreken door gebruik te maken van alle beschikbare stilistische technieken). Het trivium leerde lezen, spreken en redeneren en was een vast en onmisbaar onderdeel van de intellectuele vorming vanaf het laat-Romeinse rijk tot en met de renaissance. Na deze 'drievoudige weg' met succes te hebben gevolgd, kon de student zich verder bekwamen in de andere vier, de praktische, artes liberales, verenigd in het quadrivium: geometria, arithmetica, astronomia en musica.

De eerste Nederlandstalige leerboeken ten behoeve van het trivium ontstonden in de kring van de Amsterdamse rederijderskamer d'Eglentier. Daar was waarschijnlijk H.L. Spiegelde auteur van de grammatica *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* (1584), de dialectica *Ruygh-bewerp van de redenkaveling ofte Nederduitsche dialectike* en *Kort begrip des redenkavelings* (1585) en de retorica *Rederijck-kunst in rijm opt kortst vervat* (1587).

LIT: Best; Cuddon; Lausberg; LdMA: Metzler; Scott; Wilpert; E.R. Curtius.

Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter (1973⁸), p. 46-55, 474-476; P.

Wackers. *Met ogen van toen* (1982²); H. Klifman. *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550-ca. 1650)* (1983); A. Verwer. *Schets van de Nederlandse taal; grammatica, poëtica en retorica*, naar de ed. van E. van Driel vertaald door J. Knol, bezorgd door Th.A.J.M. Janssen e.a. (1996). [P.J. Verkruijsse/H. Struik]

trochaeus zie trochee

trochee of trochaeus

Term uit de prosodie voor een versvoet bestaande uit een heffing gevolgd door een daling (bijv.: 'lopen').

In de volgende strofe uit het gedicht 'De humorist' van P.A. de Genestet is elke regel gebouwd op een viervoetige trochee:

Eenmaal had ik zeven vrinden,
Bloemen in mijn levensgaard,
Die ik tot een krans mocht binden
Om mijn hoofd en om mijn haard.
Luister, en, van één tot zeven,
Zeg ik in een bondig lied,
Waar zij allen zijn gebleven,
Want ik had - maar heb ze niet.
(CG, ed. Oort, 1912², p. 67).

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lausberg; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

troop-1

Term uit de retorica voor een woord dat gebruikt wordt in een betekenis die het eigenlijk niet heeft, maar waarop die betekenis wordt overgedragen, wanneer het de plaats overneemt van een woord dat die betekenis wel heeft. Een troop impliceert dus betekenisverandering; dit onderscheidt hem van de stijlfiguren, waarin woorden hun eigen betekenis houden. De term is enigszins in onbruik geraakt, mogelijk omdat de inhoud voor sommigen vrijwel samenvalt met de groep stijlfiguren die als gedachtefiguren bekend staat.

De belangrijkste tropen zijn de perifrasede, waarbij het woord vervangen wordt door een verklarende, eufemistische of accentuerende omschrijving; de litotes, de versterkende omschrijving door ontkenning van het tegendeel; de hyperbool of overdrijving; de emfase, met een nadrukkelijke omschrijving op indirecte wijze te verstaan geven; de synecdoche, de vervanging van een woord door een deel i.p.v. een geheel (pars pro toto) of een meervoud i.p.v. een enkelvoud (singularis pro pluralis) e.d. te noemen; en de metonymia, waarbij een gevolg de oorzaak, de maker het gemaakte e.d. vervangt.

Het synoniem is geen troop, maar een semantisch alternatief: het maakt gebruik van het feit dat een taal vaak meer woorden heeft voor hetzelfde begrip, waarbij overigens wel sprake kan zijn van een sfeer- of betekenisnuance.

LIT: Abrams; Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lausberg; LdMA; Leeman/Breat; Marouzeau; MEW; Metzler; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [H. Struik]

troop-2

Term uit de liturgie voor een ingevoegd gedeelte in een bestaand liturgisch gezang. Het vervaardigen van deze tropen was vanaf de vroege Middeleeuwen geliefd als stijloefening onder monniken, omdat ze in goed kerklatijn geschreven moesten zijn. In de Nederlanden zijn dan ook alleen tropen in het Latijn overgeleverd. Deze tropen spelen een grote rol in de discussie rond het ontstaan van het middeleeuws toneel (drama), met name de quem quaeritis-troop zou volgens een inmiddels achterhaalde theorie een grote invloed hebben gehad.

LIT: Bantel; Best; Cuddon; Gorp; LdMA; MEW; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; B. Hunningher. *The origin of the theater* (1955); H. Pleij. 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen', dl. II, in: *De Revisor* 4 (1977) 1, p. 34-41; R.L. Erenstein (hoofded.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 2-9. [W. Kuiper]

troubadour

Twaalfde-eeuwse Zuid-Franse benaming voor een dichter-zanger van hoofse (fin' amors) lyriek (canso). De naam is ontleend aan het Middellatijnse werkwoord 'tropare', wat zowel het maken van tropen (troop-2) betekent als het vinden van stof (inventio). De oudst bekende troubadour is Guillaume IX van Aquitanië (1071-1127). Er zijn ongeveer 2500 liederen bewaard gebleven uit de periode 1100-1300, en van ongeveer 350 troubadours kennen wij de naam. De troubadours worden onderscheiden in 1) trobar leu (helder en begrijpelijk), 2) trobar clus (duister en hermetisch) en 3) trobar ric (gekunsteld). Beroemde representanten van deze drie categorieën zijn respectievelijk Bernard de Ventadour, Raimbaut d'Orange en Arnaut Daniel.

Een troubadour is in de eerste plaats een componist, pas in de tweede plaats een uitvoerend kunstenaar. Veel troubadours lieten hun werk uitvoeren door een zanger of een jongleur. In de tweede helft van de 12e eeuw vond de troubadourspoëzie haar weg naar de Noord-Franse trouvères.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; H. Davenson. *De troubadours* (1967); E. van Altena. *Daar ik tot zang word aangespoord* (1987); C. Hogetoorn. 'Lyrische dichtkunst' in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 57-84; E. Baumgartner. *Moyen Age* (1988), p. 85-94. [W. Kuiper]

trouvère

Twaalfde-eeuwse Noord-Franse benaming voor een scheppend literair kunstenaar, met name van hofse lyriek, een vertaling van het Zuid-Franse troubadour. De trouvères introduceerden de Zuid-Franse troubadourslyriek en de fin' amors (hofse liefde) in het noorden van Frankrijk. Bekende trouvères zijn de romancier Chrétien de Troyes en de lyrieci Conon de Béthune en Thibaut de Champagne. De Noord-Franse trouvères hebben grote invloed uitgeoefend op Middelnederlandse dichters van liefdeslyriek als Heinric van Veldeke en Hadewijch.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; F. Willaert. *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten* (1984), p. 17-79; C. Hogetoorn. 'Lyrische dichtkunst', in: R.E.V. Stuip (red.). *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 60-70. [W. Kuiper]

Tsjechisch structuralisme zie Praags structuralisme

tuimeldruk

Boek dat zodanig gebonden is, dat het zowel aan de voor- als achterzijde met een titelpagina begint en van twee kanten naar het midden toe gelezen kan worden door het om zijn breedte-as te laten tuimelen. Bij een bibliografische beschrijving kan een dergelijke contradorsaal gebonden tuimeldruk beschouwd worden als 2 dln. in 1 band. Voorbeelden van tuimeldrukken zijn: *Adriaan en Olivieren Olivier en Adriaan* (z.j., 2 dln. in 1 bd.) en het *Auteursnamen/Pseudoniemen*-boek van Wim Hazeu ([1976]), dat aan de ene zijde een alfabetische lijst van pseudoniemen geeft met de auteursnamen en aan de andere zijde auteursnamen met de pseudoniemen.

LIT: L. Simons. 'Tuimeldruk', in: *Dietsche Warande & Belfort* 116 (1971), p. 306. [P.J. Verkruijsse]

tussenspel zie entr'acte

tuyter(t) zie sonnet

tweefasestructuur zie Doppelweg-structuur

tweespraak zie dialoog

tijdgeest of Zeitgeist

Term waarin de overheersende opvatting(en) of de geestesgesteldheid van een bepaalde historische periode-1 tot uitdrukking wordt gebracht. In feite brengt men diverse verschijnselen uit één tijdvak onder één noemer om op die manier het wezen van dat tijdvak uit te drukken. Het spreken over een bepaalde tijdgeest berust dan ook op een holistisch uitgangspunt. Het begrip stamt uit de Hegeliaanse geschiedopvatting, waarbij niet de zichtbare werkelijkheid het doel van de beschrijving is, maar de daarachter verborgen algemeen geldende geest. In de Diltheyaanse Geistesgeschichte dienden de waargenomen deelverschijnselen te worden beschreven in het kader van het wezenlijke. Binnen die wetenschapsopvatting gold de Zeitgeist als dat centrale en wezenlijk bepalende van een periode. Vooral in de cultuurwetenschappen (bijvoorbeeld bij Burckhart en Huizinga) is het benoemen van de tijdgeest een veel voorkomende poging geweest om tot periodisering te komen. In feite is het een mentale constructie van de geschiedschrijver.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Scott; H.J. Schoeps. *Was ist und was will die Geistesgeschichte. Ueber Theorie und Praxis der Zeitgeistforschung* (1959); J. Kamerbeek. 'Geschiedenis en problematiek van het begrip 'tijdgeest'', in: *FdL* 5(1964), p. 191-215; E.H. Gombrich. *In search of cultural history* (1969). [G.J. van Bork]

tijdroman

Term uit de literaire kritiek, doorgaans gebruikt voor het type roman waarin men als overheersende trek het oproepen van een bepaald tijdsbeeld meent te kunnen aanwijzen. Daarbij maakt men gewoonlijk onderscheid tussen de tijdroman in engere zin, een roman waarin een 'realistisch' beeld van de eigen tijd van de auteur wordt gegeven (bijvoorbeeld in documentaire vorm), en de tijdroman in ruimere zin, een roman waarin door de auteur een beeld van welke tijd dan ook wordt gegeven (verleden, heden of toekomst). In die laatste zin vallen dus zowel de historische roman als de roman die behoort tot de toekomstliteratuur eronder.

In het Engelse taalgebied onderscheidt men nog een derde type, namelijk de roman die de tijd als zodanig tot onderwerp neemt, zoals bijvoorbeeld in Prousts *A la recherche du temps perdu* (1923-1927) gebeurt. In het Nederlandse taalgebied zou dat kunnen gelden voor Paul de Wispelaeres *Brieven uit Nergenshuizen* (1986).

Voorbeelden van de beide eerdere typen zijn respectievelijk Ina Boudier-Bakkers *De klop op de deur* (1930) en A.L.G. Bosboom-Toussaints *Het huis Lauernesse* (1840).

Hoe betrekkelijk de toepassing van de term is, blijkt uit het feit dat vrijwel iedere roman uit het verleden of over het verleden voor de lezer wel een tijdsbeeld bevat. Bovendien is het onderscheid met andere typen romans, zoals de zedenroman, de sociale roman of de familieroman niet goed aan te geven.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

tijdsafwijking zie anachronie

tijdsaspecten

Men kan ten aanzien van het aspect tijd in de literatuur twee mogelijke benaderingen aanwijzen die overigens niet los van elkaar te zien zijn. De eerste daarvan houdt rekening met de recipiënt en legt de nadruk op de relatie verteltijd en vertelde tijd. De leesduur of de tijd van presentatie (voordracht of toneel) kan samenvallen met de in de tekst zelf gepresenteerde tijd, maar kan daar ook sterk van afwijken. Bij veel toneelteksten zal de tijdsduur van presentatie van een scène samenvallen met de in die scène gepresenteerde tijd. In een roman daarentegen kan de geschiedenis variëren in tijdsduur van enkele uren of een dag tot één of meer mensenlevens lang (vgl. Jeroen Brouwers, *Zonsopgangen boven zee*, 1978 en Louis Couperus, *De boeken der kleine zielen*, 1901-1903).

Maatje heeft op grond van deze verschillen in zijn boek *Literatuurwetenschap* (1970) gemeend een essentieel onderscheid in deze tijdsbehandeling te kunnen aanwijzen in de genres drama, lyriek en epiek. In de lyriek zou dan de tijd zijn stilgezet. Veel gedichten geven een momentopname, waarin gevoelens of sentimenten een rol spelen, opgeroepen door de beschreven omstandigheden. Bij drama loopt de tijd binnen het werk parallel aan de tijd van realisatie van de tekst. In de epiek daarentegen is er een mogelijkheid tot versnelling of vertraging binnen de tekst. De drie genoemde tijdsrelaties vormen volgens Maatje de principiële of basismogelijkheden van de genoemde genres: dramatische tijd = overeenkomst in tijd; lyrische tijd = concentratie op ogenblik en toestand; epische tijd = variabele verhouding tussen tijden.

De tweede benadering legt de nadruk op het tijdsverloop binnen de tekst zelf als structurend element. Er is sprake van een geschiedenis die verteld wordt en die kent een zeker tijdsverloop. De auteur kan dat tijdsverloop manipuleren en daartoe staat hem een aantal technieken ten dienste. Zo kan hij gebruik maken van tijdsverdichting of samenvattende presentatie, van vertraging of retardering en van simultaneïteit of gelijktijdigheid. Het ligt voor de hand dat deze technieken niet losstaan van de verteltijd. Tijdverdichting neemt van de verteltijd minder ruimte in beslag dan vertraging (relatief gezien).

Er zijn nog andere vormen van tijdsmanipulatie mogelijk. Zo kan een geschiedenis gepresenteerd worden in medias res, waarna door middel van retroversie op het voorafgaande kan worden teruggekeken. De auteur kan op bepaalde zaken vooruitlopen (anticipatie-1). Bij dit soort inbreuken op de chronologische vertelwijze spreekt men van anachronie, een verschijnsel dat men onderscheidt in subjectieve anachronie (een personage denkt op een in de chronologie passend moment terug aan iets uit het verleden) en objectieve anachronie (het beschrevene past niet in de chronologie).

In de dramatheorie gebruikt men voor soortgelijke verschijnselen een wat andere terminologie: prospectief aspect (anticipatie), retrospectief aspect of flashback (retroversie), simultaanaspect (simultaneïteit).

In de loop van de 20e eeuw wordt de tijd steeds vaker thematiek in de literatuur. Niet alleen wordt de tijd zelf als een relatief gegeven gepresenteerd, maar ook de scheiding tussen heden en verleden wordt geproblematiseerd. In de moderne roman komt dat onder meer tot uiting in de antichronologische vertelwijze, in het 'open' romanbegin en -einde, en vooral in de subjectieve anachronie zoals die deel uitmaakt van bijvoorbeeld de stream of consciousness. Voorbeelden van romans waarin op die of een dergelijke manier de tijd geproblematiseerd wordt, zijn L.P. Boons *De Kapellekensbaan* (1953) en Paul de Wispelaeres *Brieven uit Nergenshuizen* (1986).

LIT: Boven/Dorleijn; Gorp; Herman/Vervaeck; Lodewick; Metzler; Prince; E. Lämmert. *Bauformen des Erzählens* (1955); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1970), p.116-149; M. Bal. *De theorie van vertellen en verhalen* (1978); G. Genette. *Tijdsaspecten in de roman. Volgorde, duur, herhaling* (1979); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 154-156. [G.J. van Bork]

tijdschrift, magazine, magazijn of periodiek

Drukwerk dat periodiek verschijnt, voor het merendeel in de vorm van gebrocheerde of geniete cahiers van zeer uiteenlopend formaat. Meestal rekent men het dag- of weekblad niet onder de tijdschriften, maar vanaf een frequentie die lager ligt dan wekelijks zijn er tijdschriften van zeer uiteenlopende periodiciteit: per twee weken, maandelijks, per twee maanden, per kwartaal, halfjaarlijks en zelfs jaarlijks. Daarnaast zijn er tijdschriften die zonder enige regelmaat verschijnen (bijv. *Dremples* en *De Klopgeest*). Hoewel de frequentiegrens gewoonlijk bij het weekblad ligt, maakt men soms toch onderscheid tussen bladen van het type *Vrij Nederland* en die van het type *Libelle* of *Panorama*. Men rangschikt dit laatste type ook onder de tijdschriften, terwijl de materiële vormgeving van *Vrij Nederland* en *De Nieuwe Linie* aanleiding is om in dat geval eerder van een krant of weekblad te spreken.

Vrijwel steeds kent het tijdschrift een redactie-1, ook al is daarvoor soms maar één persoon verantwoordelijk, zoals met *Tirade* lange tijd het geval is geweest.

Een van de eerste Nederlandse tijdschriften was de *Boekzaal van Europe* (1692-1700) van Pieter Rabus. In de 18e en 19e eeuw werden veel tijdschriften met de term 'magazijn' aangeduid, waarmee werd aangegeven dat deze tijdschriften een voorraadkamer vol onschatbare informatie zouden zijn, zoals het *Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren* (1822-1830) of het *Magazijn van geschiedenissen, romans en verhalen* (1790-1796). Tegenwoordig wordt deze aanduiding nog wel gebruikt, zoals voor het *Nieuw Letterkundig Magazijn* van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Naast tijdschriften van algemene inhoud, zijn er tijdschriften die gericht zijn op een speciaal onderwerp of vakgebied, zoals de vaktijdschriften of literaire tijdschriften. Tot de vaktijdschriften behoren wat betreft de neerlandistiek o.m. *Nederlandse*

Letterkunde, Forum der Letteren, Spiegel der Letteren, Literatuur en het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Literaire tijdschriften zijn o.m. *Bzzlletin, Dietsche Warande & Belfort, Maatstaf, Nieuw Vlaams Tijdschrift* en *De Revisor*. Voor volledige overzichten van de voor de neerlandistiek belangrijke moderne tijdschriften kan men de tijdschriftenlijst van de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap* (BNTL) raadplegen. Overzichten van 19e-eeuwse tijdschriften verschenen in *De Negentiende Eeuw* (vanaf 1977) en een uitvoerig standaardwerk over geïllustreerde tijdschriften is van Joan Hemels en Renée Vegt: *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Bibliografie*, dl. I: 1840-1945 (1993), dl. II (2 banden): 1945-1995 (1997).

Reeksen monografieën die aan tijdschriften gewijd zijn, zijn de *Bibliografie van de literaire tijdschriften in Vlaanderen en Nederland* (BLTVN), de *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw*, *Bibliografische analyses*, *Literaire tijdschriften in Nederland* (LTN) en de *Monografieën van Literaire Tijdschriften* (MLT-reeks).

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Gorp; Hiller; Krywalski; Metzler; MEW; Wilpert; G.J. van Bork. 'Letterkundige tijdschriften', in: *Grote Winkler Prins*, dl. 11 (1970); B. van de Velde. 'Een projekt voor een bibliografisch onderontwikkeld gebied', in: *Spektator* 1 (1971-1972), 7/8, p. 510-525; P.J. Verkruijsse. 'Tijdschriftenanalyse', in: *Weerwerk* (1973), p. 207-212; *Ts. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* (vanaf 1997). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

tijdvak zie periode-1

tijdverdichting, samenvattende presentatie of verdichting van tijd

Term uit de verteltheorie waarmee wordt aangegeven dat een in verhouding grotere spanne tijds wordt behandeld in een gering aantal pagina's of woorden. Anders geformuleerd: wanneer binnen de verhouding tussen vertelde tijd en verteltijd in een verhaal de vertelde tijd omvangrijk is en de verteltijd gering, spreekt men van tijdverdichting (ook wel 'Raffung' genoemd, in tegenstelling tot 'Dehnung' of vertraging). In Van Deyssels *Een liefde* (1e druk, 1887) wordt in het befaamde 13e hoofdstuk een periode beschreven van enkele weken in juni in meer dan 100 pagina's. Het laatste, 14e hoofdstuk, omvat anderhalve pagina en behandelt de periode van eind juni tot april van het volgende jaar. Dit laatste hoofdstuk vertoont dus duidelijk een versnelling of tijdverdichting. Daaruit blijkt overigens dat de mate van verdichting afhankelijk is van de context.

In het algemeen neemt men aan dat de relatie tussen verteltijd en vertelde tijd iets laat zien van het belang van bepaalde verhaaldelen. Delen met een sterke tijdverdichting zouden relatief minder belangrijk zijn dan fragmenten waarin die verdichting niet optreedt. Die opvatting lijkt echter vrij makkelijk te weerleggen met tal van tegenvoorbeelden.

LIT: Boven/Dorleijn; Drop; Gorp; Herman/Vervaeck; G. Müller. 'Erzählzeit und erzählte Zeit', in: *Morphologische Poetik* (1968); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1977⁴), p. 142-151. [G.J. van Bork]

tijdvers zie chronogram

tijdzang

Aanduiding voor een soort poëzie waarin actuele gebeurtenissen, meestal van politieke of maatschappelijke aard, behandeld worden. Een van de oudst bekende voorbeelden is het *Onrymich vreuchdenliedt der stadt Leiden opte noodinge van zijn F.G. comende van 't overwinnen van Groningen* (± 1595) van J. van Hout. Het genre bloeide vooral in de eerste helft van de 19e eeuw. Het jaar 1848 is aanleiding geweest tot menige tijdzang, zoals dat van Da Costa getiteld *1648 en 1848* (1848). Busken Huet beschouwde de tijdzang als een van de hogere vormen van literatuur, althans hoger dan die gelegenheidspoëzie die men als de burgerlijke 'huiselijke' poëzie ('poésie du foyer') kenschetst. Maar tegelijkertijd plaatste Huet de tijdzang lager dan de zgn. 'tijdloze' poëzie, omdat de laatste soort fundamenteeler de condition humaine behandelt.

Na de 19e eeuw raakt het genre, althans onder de naam tijdzang, op de achtergrond. Maar men kan uiteraard menig 20e-eeuws (en vroeger) levenslied, strijdlid, hekeldicht (satire), spotlied of protestsong als tijdzang beschouwen.

LIT: Best; Laan. [G.J. Vis]

type

In het algemeen aanduiding voor personen of objecten die voldoen aan bepaalde kenmerkende eigenschappen waarop ze geclassificeerd kunnen worden. In de literatuurwetenschap gebruikt men voor literaire werken in dergelijke gevallen bij voorkeur de term genre. Voor een personage dat op deze wijze getypeerd wordt, gebruikt men ook wel het begrip flat character. In deze zin gebruikte J. Kneppelhout bijvoorbeeld het woord in zijn *Studententypen* (1839-1841). Ook in de kluchten en blijspelen van de 17e en 18e eeuw wordt veelvuldig van typen gebruik gemaakt: kwakzalvers, gierigaards, ingebeelde zieken e.d. Ook in de fysiologie en zedeprint worden typen opgevoerd.

LIT: Baldick; Best; Gorp; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

typografie zie drukkunst

typografisch schrijfboek

Een typografisch schrijfboek is een instructieboek voor het leren schrijven, gezet uit de civilité-letter en uitgevoerd in het formaat kwarto-oblong. De typografische schrijfboeken kwamen in zwang na de 'uitvinding' van deze op een gotische

schrijfletter gelijkende letter door Robert Granjon. De kalligrafische schrijfboeken waren in hout gesneden of gegraveerd en daardoor duur; nu werd het mogelijk ze veel goedkoper te produceren zodat ze ook bereikbaar werden voor diegenen die op school wel hadden leren lezen, maar niet hadden leren schrijven (het onderricht in beide vaardigheden liep niet parallel!). Ook de schoolmeesters zelf hadden behoefte aan schrijvoorbeelden. Omdat de voorbeelden vaak als alfabet werden aangeboden, fungeren typografische schrijfboeken tevens als abc-boek, tot diep in de 18e eeuw.

Het oudste voorbeeld van een typografisch schrijfboek is gedrukt door Ameeet Tavernier, *Eenen gheestelijcken A.B.C.* (ca. 1561), een tekst van Cornelis Crul. Willem Silvius drukte *Eenen nieuwen ABC of materi-boeck* van Coornhert (1564) en Plantijn volgde in 1567 met zijn *ABC, oft exemplen om de kinderen bequamelick te leren schryven*.

LIT: Brongers; H. de la Fontaine Verwey. 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter', in: id. *Uit de wereld van het boek*, dl. 1 (1976²), p. 133-160. [P.J. Verkruijsse]

typologie

Middeleeuwse opvatting over de bijbel waarbij het Oude Testament wordt gezien als de voorafschaduwning van het Nieuwe Testament en figuren uit het Oude Testament worden geïnterpreteerd in het licht van nieuwtestamentische figuren (quator sensus scriptorum, sensus allegoricus-1). Daarin speelt het heilshistorisch gewicht van de nieuwtestamentische figuren een belangrijke rol.

In de tableaux vivants (toog) wordt deze typologie gebruikt omdat de toeschouwers daarmee doorgaans vertrouwd waren. Ook in het in clausulen geschreven strofische gedicht over Jezus' leven (ed. Cardon e.a., 1985) wordt deze typologie toegepast.

LIT: Baldick; Gorp; LdMA; Metzler; B. Cardon, R. Lievens en M. Smeyers. *Typologische taferelen uit het leven van Jezus* (1985); B.A.M. Ramakers. *Spelen en figuren* (1996), p. 313-314. [G.J. van Bork]

typoscript

Een met de schrijfmachine vervaardigde tekst, bedoeld als kopij voor de zetter. Hoewel het eerste schrijfmachineoctrooi al uit 1714 dateert, wordt de machine toch pas in de 20e eeuw gemeengoed. Voor die tijd heeft de zetter en dus ook de tekstediteur uitsluitend te maken met manuscripten-2. Het typoscript stelt de edituur voor bijzondere problemen in verband met eventueel vervaardigde doorslagen en de daarmee samenhangende correctiemogelijkheden.

Hoewel het materiaal het mogelijk maakt - ook op een oud model hamerslagmachine - duidelijke kopij af te leveren, weten veel auteurs toch slecht met de schrijfmachine om te gaan, wat resulteert in dansende, half afgedrukte of zelfs ontbrekende letters en aanvullingen en correcties met de hand. Een berucht voorbeeld van een slecht typist is Slauerhoff, van wie typoscripten aanwezig zijn op het Letterkundig Museum in Den Haag.

Wanneer er niet alleen een voorslag, maar ook doorslagen zijn gemaakt met behulp van carbonpapier wordt de kwaliteit er niet beter op, vooral als typefouten niet op voor- én doorslag(en) uitgegumd zijn, maar door overslag 'verbeterd' zijn.

Correctie met vloeibaar papier (tipp-ex) bedekt alleen de foutieve lezing maar verwijdert die niet; de oorspronkelijke lezing is vaak te zien wanneer het papier tegen het licht gehouden wordt.

Schrijfmachines met carbon- en correctielintmechanisme maken het mogelijk om op de voorslag goed te corrigeren, al blijft zeker op de niet opnieuw door tekst bedekte plaatsen de indruk in het papier zichtbaar. De doorslagen moeten op de 'ouderwetse' manier behandeld worden. Op doorslagpapier met 'ingebouwd' carbon is alleen correctie mogelijk met vloeibaar papier.

Een tekstverwerker of computer maakt het mogelijk om van hetzelfde 'zetsel' typoscripten te vervaardigen in verschillende lettertypes en in afwijkende lay-out met één of verschillende printers (matrix-, kwaliteits- of laserprinters).

In alle gevallen lijkt het gewenst voor een teksteditor om voor een editie zoveel mogelijk typoscripten (voor- en doorslagen) te achterhalen en te collationeren in verband met de tekstgenese.

LIT: Hiller; Mathijsen; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

U

ubi?

Aanduiding uit de bibliografie waarmee men aangeeft dat de verblijfplaats van het beschreven handschrift of boek onbekend is. Zo beschreef M.E. Kronenberg in 1925 de verdwijning van het bij Thomas van der Noot uitgegeven *De loose vossen der werelt* (1517) dat in de Preussischer Staatsbibliothek zou moeten berusten. Na de Tweede Wereldoorlog werd het boek teruggevonden door P. Franssen in de Biblioteka Jagielloska Pracownia in Krakow.

LIT: M.E. Kronenberg. 'De loose vossen der werelt (Brussel, 1517)', in: *Het Boek* (2e reeks) 14 (1925), p. 321-333. [Saskia Raue]

ubi sunt?

Thema uit de letterkunde van de late Middeleeuwen dat zijn naam ontleent aan de beginregels van de 13e-eeuwse Latijnse hymne *De contemptu mundi* (Over de verachting van de wereld): 'Ubi sunt qui ante nos in hoc mundo vixere?' of 'Waar zijn zij die vóór ons op deze wereld geleefd hebben?' Het thema is eeuwenlang in zwang gebleven, vgl. bijv. Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, l.3: 'Dic mihi ubi sunt modo omnes illi domini et magistri quos bene novisti dum adhuc viverent et studiis florere?', dat in de Middelnederlandse vertaling (ed. De Bruin, 1954) luidt: 'Seg my, waer sijn nu die heren ende die meesters die du wel kendes doe si leefden ende bloeyden in haren consten?'

Het ubi sunt-thema is nauw verwant met het vanitas- en vado mori-thema. De wereldverzaking is echter een andere dan die in de ars moriendi. Laatstgenoemde is zuiver religieus, het ubi sunt-thema meer filosofisch. Als Middelnederlandse literaire representanten kunnen worden beschouwd het *Refreyn vander doet* van Anthonis de Roovere (ed. Mak, 1955), met daarin de kenmerkende regels:

Waer is Alexander de groote bevaren// nu
Die Heere der werelt is ghenaeft

en het 'Exempel van den spiegel des verstants doir die doot' in: Thomas van der Noots *'t Paleertsel ende den triumphe der vrouwen* (1514).

LIT: Baldick; Buddingh'; Cuddon; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; D.Th. Enklaar. *De dodendans* (1950); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit* (1983²), p. 170-174. [W. Kuiper]

UDC

Letterwoord uit de bibliotheekwereld voor **Universele Decimale Classificatie**, een decimaal systeem dat alle publicaties (bibliografie, documentatie) indeelt in tien hoofdklassen, iedere hoofdklasse in maximaal tien subklassen, elke subklasse weer in maximaal tien subsubklassen enz. De UDC is gebaseerd op de DDC, de **Dewey Decimal Classification**, in 1876 ontworpen door de Amerikaanse bibliothecaris Melvil Dewey. De transformatie van DDC naar UDC vond plaats in het Institut International de Bibliographie van Paul Otlet en Henri LaFontaine: *Manuel du répertoire bibliographique universel* (1907). In de periode 1927-1931 verscheen de tweede, complete, internationale uitgave onder de titel *Classification décimale universelle* die de basis is geworden voor alle latere uitgaven. Aanpassingen aan en wijzigingen in het systeem worden geregeld door de Centrale Classificatie Commissie (CCC) van de Fédération Internationale de Documentation (FID) in Den Haag.

De UDC maakt het mogelijk door middel van hulpgetallen en interpunctie verschillende begrippen vergaand te detailleren en aan elkaar te koppelen. De hoofdindeling is als volgt: 0 algemene werken; 1 filosofie; 2 religie, theologie; 3 maatschappijwetenschappen, sociologie, recht, bestuur; 4 taalwetenschap, filologie; 5 zuivere wetenschappen, natuurwetenschappen; 6 toegepaste wetenschappen, geneeskunde, techniek; 7 recreatie, kunstnijverheid, muziek, spel, sport; 8 letterkunde, literatuur; 9 aardrijkskunde, biografie, geschiedenis. Door middel van symbolen kunnen hulptabellen betreffende taal (nl. het symbool =...), vorm ((0...)), plaats ((1...) (9...)), etnische groeperingen ((=...)) en tijd ("...") gespecificeerd worden.

De 82/89-rubriek van de UDC betreft de letterkunde. Daarbinnen geeft 82-1 t/m 82-9 een genre-indeling (82-1 dichtkunst, 82-2 dramatische werken, 82-3 proza-fictie enz.). De werken van afzonderlijke auteurs worden aangegeven met hun beginletters na 82., bijv. 82.VON voor Vondel. Met 820 t/m 899 worden de afzonderlijke taalgebieden aangeduid: 839.31 is Nederlandse en 839.32 Vlaamse literatuur.

In veel bibliotheken en documentatie-instituten wordt gebruik gemaakt van de UDC of een aangepaste versie daarvan. Het gebruik van UDC-bibliotheeksignaturen heeft als belangrijk voordeel boven een kast-plank-signatuur dat bij uitbreiding van de bibliotheek niet omgesigneerd hoeft te worden; het nadeel van UDC-signaturen voor de gebruiker is dat ze door hun lengte en interpunctie moeilijk te hanteren zijn. De UDC-code wordt vaak vermeld bij de bibliografische gegevens op de verso-zijde van het titelblad, bijv. bij W.A. Ornée. *Van Bredero tot Langendyk. Een bloemlezing uit de Nederlandse kluchten van het begin van de zeventiende eeuw tot 1730* (1985) hoort als UDC-codering: 82-2=293"16/1730"; D. Otten. *Geschiedenis van de familienamen in Heerde* (1985) heeft code: 929.52:801.313.2(492*8180)"1330/1830".

LIT: BDI; Brongers; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 51-54; P. Schneiders. *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914; bibliografische ondernemingen rond 1900* (1982); *Universele Decimale Classificatie. Tabellen* (15e dr. 1985 met regelmatige Aanpassingen); A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995³). [P.J. Verkruisje]

Überbietungstopos

Formulering waarmee een auteur of verteller een personage, object of gebeurtenis als absoluut onovertroffen aanbiedt. Men treft dit topos met grote regelmaat aan in middeleeuwse romans bij het beschrijven van iemands uiterlijk schoon, een tweegevecht of een kostbaarheid. Om aan te geven hoeveel eer Ferguut bewezen wordt als hij het hof van Artur verlaat op zoek naar de zwarte ridder, wordt ons verteld:

Men sach in sconinx hof nemmere
Enen vremen ridder doen meere ere.
(*Ferguut*, ed. Rombauts, 1982², vss. 1085-1086).

LIT: E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1953²); I. Arbusov. *Colores rhetorici* (1963²). [W. Kuiper]

UGI

Letterwoord uit de bibliotheekwereld voor **Uniforme Genre-Indeling**, een decimaal systeem voor de indeling van publicaties naar hun genre, ontworpen door de Stichting Speurwerk betreffende het Boek. In 1985 werd een voorstel gedaan voor een codering met vier cijfers, aangeduid als NUGI (**N**ederlandse **U**niforme **G**enre **I**ndeling), maar dit voorstel werd kort daarop teruggedraaid ten gunste van een driecijferige code. De UGI-codering wordt vaak aangebracht bij de bibliografische gegevens op de verso-zijde van het titelblad. De 400-rubriek van de UGI betreft literatuur; de 500-rubriek bevat de geschiedenis; de 900-rubriek de non-fictie enz. Onderverdelingen geven de subgenres aan, bijv. 410 de literaire romans, verhalen en novellen, 413 gedichten, 416 toneel, 460 streekromans, 610 reisbeschrijvingen, 910 literaire non-fictie enz.

Veel publicaties krijgen meer dan één UGI-code omdat ze in verschillende genres vallen, bijv. W.A. Ornée. *Van Bredero tot Langendyk. Een bloemlezing uit de Nederlandse kluchten van het begin van de zeventiende eeuw tot 1730* (1985) krijgt de volgende UGI-coderingen: 416-499-580 voor respectievelijk toneel, overige fictie en kunst, muziek, ballet, toneel, filmkunst, schilderkunst en architectuur; bij D. Otten. *Geschiedenis van de familienamen in Heerde* (1985) horen de coderingen 515-520-770 voor respectievelijk landen/volkeren/steden, cultuurgeschiedenis/archeologie, overige naslagwerken met encyclopedisch karakter.

LIT: Stichting Speurwerk. *Schets van een volledig herziene Uniforme Genre Indeling voor uitgeefprodukten* (1985). [P.J. Verkruijsse]

uitdrukking zie expressie

uitdrijven

Druktechnische term voor het door middel van spaties tussen de woorden opnieuw uitvullen van een regel zetsel wanneer blijkt dat de tekst niet goed uitkomt aan het eind van een pagina of alinea of wanneer als gevolg van correctie van een drukproef of door een correctie op de pers tekst geschrapt is.

In het laatste geval kunnen in de definitieve tekst zulke passages dan opvallen door meer spatie dan in de omringende tekst. Vaak echter kan een zetter uit de periode van de handpers ook door wijzigingen in de spelling het probleem van het uitdrijven ondervangen (bijv. door een slot-'n' te plaatsen in plaats van een afbrekingsstreepje boven de voorafgaande klinker). Het tegenovergestelde procédé heet inwinnen.

LIT: BDI; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 112-113, 131-132; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 45-46. [P.J. Verkruijsse]

uitgave

Bibliografische term voor de presentatievorm van een aantal exemplaren binnen een druk of oplage. Het betreft hier exemplaren op luxe papier of met luxe band die naast exemplaren op gewoon papier en met gewone band verschijnen, of exemplaren op groot, respectievelijk op klein papier. Een bijzondere vorm is de titeluitgave, waarbij hetzelfde werk voorzien wordt van een nieuwe titelpagina.

Het bestaan van meer uitgaven van een druk of oplage wordt gewoonlijk in het colofon vermeld, bijv. in het eerste deel van de jongste Bredero-editie, *Rodd'rick ende Alphonsus* (1968):

De oplaag bedraagt 565 exemplaren, waarvan 65 gedrukt werden op Oudhollands papier en genummerd 1-65.

Het gebruik van de term 'uitgave' voor een teksteditie is niet aan te bevelen: een uitgave is het resultaat van de activiteiten van een (commercieel) uitgever; een editie van die van een editeur.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; MEW; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 313-316; F.A. Janssen. 'Notities bij de aanduiding van herdrukken', in: *Spektator* 4 (1974-1975) 5, p. 275-283. [P.J. Verkruijsse]

uitgever zie uitgeverij

uitgeversmerk zie drukkersmerk

uitgeversreeks

Een in principe oneindige reeks werken van verschillende auteurs die onder een reekstitel bij een bepaalde uitgeverij worden uitgegeven. In veel gevallen betreft het primaire literatuur, in tegenstelling tot werken in een redactiereeks, waarin veelal secundaire literatuur en tekstedities onder redactiebegeleiding worden uitgegeven. In de reekstitel komt vaak het woord 'bibliotheek' voor (bibliotheek-2).

Enkele uitgeversreeksen op het gebied van de neerlandistiek waren, respectievelijk zijn: de *Ooievaar*-pockets van uitgeverij Bert Bakker, de *Salamander*-pockets van Em. Querido, de *Witte Olifant* van Van Oorschoot, maar ook de *Bibliotheca Bibliographica Neerlandica* (BBN) van De Graaf.

LIT: BDI; *Regels voor de titelbeschrijving* (1968¹¹), p. 31-32. [P.J. Verkruijsse]

uitgeverij of uitgever

Onderneming die winst maakt door het produceren en verkopen van teksten in gedrukte vorm via boekhandel, kiosk, warenhuis e.d. In de moderne uitgeverij kunnen dat ook digitale uitgaven zijn. Een uitgever zorgt voor het verwerven van teksten in de vorm van kopij die hij vervolgens laat drukken. De uitgeverij bepaalt de vorm en de oplage van boeken, brochures, pamfletten etc. die ze op de markt brengt. Daartoe hebben ze ontwerpers en correctoren in dienst, evenals verkoop- en publiciteitsmedewerkers.

De specialisatie tot uitgever bestond in de eerste eeuwen van het gedrukte boek nog niet: drukker, uitgever en boekverkoper waren aanvankelijk in één persoon verenigd. De boekhandel bestond vooral uit ruilhandel tussen drukkers waardoor ze hun assortiment konden uitbreiden. Niettemin zijn er in de 17e eeuw al uitgevers-boekverkopers zonder een eigen drukkerij en zeer waarschijnlijk ook drukkers die uitsluitend in opdracht boeken drukten. Hoe de verhoudingen liggen bij de productie van een bepaald boek dient opgemaakt te worden uit de bewoordingen in impressum en colofon. Zo betekent de formule in het impressum 'By x, voor y' dat x de drukker is en y de uitgever. Het fonds van een drukker-uitgever vertoont over het algemeen een heterogener beeld dan dat van een uitgever-boekverkoper: de eerste moest zijn pers(en) aan het werk houden; de laatste kan zich meer specialiseren. Veel boekproducenten haalden hun inkomsten voor een niet onaanzienlijk deel uit de verkoop van kantoorartikelen (almanakken, papier, inkt e.d.) en allerlei andere waren (bier, bloembollen), uit het binden van door de klant gekochte boeken en uit roefdrukken.

Financiële risico's voor grote projecten werden afgedekt door het aangaan van samenwerkingsverbanden, de zgn. compagnieën, door het aanvragen van privileges tegen ongeoorloofd nadrukken, door het verkopen bij intekening of door het verwerven van bijdragen uit mecenaat of patronage. Dit laatste werd vaak ook overgelaten aan de auteur die nog niet over auteursrecht beschikte en eerder geld moest inbrengen dan dat hij betaald werd voor zijn werk.

De eerste gedateerde drukken (incunabel) zijn vervaardigd door Nicolaus Ketelaer en Gerard de Leempt in Utrecht (1473) en Dirk Martens en Johan van Westfalen in Aalst en Leuven (1473). Andere bekende incunabeldrukkers zijn William Caxton, die het vak beoefende in Brugge en de drukkunst vervolgens in Engeland introduceerde, Colard Mansion eveneens te Brugge, Henrick Eckert van Homberch in Delft, Gheraert Leeu in Gouda en Antwerpen met opvallend veel literaire titels in het Nederlands, Richard Pafraet in Deventer (veel schoolboeken), Jacob Bellaert in Haarlem en Adriaen van Liesvelt te Antwerpen. Van de ruim 2000 bekende

incunabeldrukken uit de Nederlanden is het overgrote deel in het Latijn. Tot de teksten in de volkstaal behoren bijbels, heiligenlevens, Marialegenden en enkele volksboeken.

In de Nederlanden is in de periode van de postincunabelen Antwerpen het centrum van de boekproductie als vestigingsplaats van 56 van de 120 Nederlandse drukkers, die niet minder dan driekwart van de ongeveer 4600 bekende titels voor hun rekening namen. Daar zijn o.a. werkzaam Jan van Doesborch met in zijn fonds opmerkelijk veel volksboeken (ook in het Engels), Henrick Eckert van Homborch, Jan van Ghelen, Jan Hillen van Hoochstraten, Jacob van Liesvelt, Dirk Martens en Willem Vorsterman. In de periode na 1540 steekt het drukkers-uitgeversbedrijf van Christoffel Plantin uit boven de vele concurrenten in Antwerpen, zowel wat betreft de kwantiteit als de kwaliteit. In dit grootste drukkersbedrijf ter wereld (nu te bezichtigen als Museum Plantin-Moretus) worden alle genres boeken gedrukt. De enige drukker in Brussel, Thomas van der Noot, ruimt het overgrote deel van zijn bekende fonds in voor teksten in het Nederlands uit rederijderskringen. In het Noorden produceert de drukkerij van Pafraet in Deventer vooral schoolboeken.

Ten gevolge van de politieke situatie verschuift ook het typografisch zwaartepunt eind 16e eeuw naar het Noorden: Amsterdam alleen al telt in de jaren tussen 1580 en 1700 rond de 1000 boekproducenten. De grootste uitgever daar is eind 16e, begin 17e eeuw Cornelis Claesz met een zeer gevarieerd fonds. Bekend zijn de uitgeverijen van verschillende leden van het geslacht Elzevier: de Leidse Elzeviers verzorgden vele uitgaven van klassieke teksten in pocketformaat. De drukkerij-uitgeverij van de Blaeus in Amsterdam is beroemd geworden door kaarten en atlassen en literaire uitgaven van o.a. Hooft, Roemer Visscher en Vondel. Het werk van Bredero verscheen vooral bij Cornelis Lodewijcksz vander Plasse. Nicolaes Biestkens drukte veel toneelteksten voor de Nederduytsche Academie van Samuel Coster. Jan Jacobsz Schipper is de grote Cats-uitgever. Paulus Aertz van Ravesteyn drukte het typografische meesterwerk de Statenbijbel. Een bekend uitgever van liedboeken is Dirck Pietersz Pers. Zeer veel populaire literatuur kwam via de uitgeverij van de Ten Hoorns op de markt. Een typische uitgever van toneelwerk was Jacob Lescaille. Naast Amsterdam waren ook Dordrecht, Den Haag, Haarlem, Leiden, Middelburg, Rotterdam en Utrecht drukkersplaatsen van betekenis.

In de 18e eeuw, in ieder geval de eerste helft daarvan, neemt het belang van de Nederlandse boekhandel nog toe: door de relatieve vrijheid van drukpers is het mogelijk datgene wat elders verboden wordt - met name de Franse verlichtingsideeën - hier te produceren. Wetstein (Amsterdam; veel uitgaven in het Frans en Duits), Mortier (Amsterdam; tal van fraai geïllustreerde uitgaven, waaronder kaarten en atlassen), Luchtmans (Leiden; wetenschappelijke werken), Van der Aa (Leiden en Haarlem; grote verzamelde-werkenuitgaven) en Enschedé (Haarlem; kranten) zijn belangrijke uitgevers in de 18e eeuw.

Tegenwoordig sluit de uitgeverij een contract met een auteur voor het verwerven van het auteursrecht en neemt als tegenprestatie de plicht op zich om de tekst van die auteur in druk op de markt te brengen. Daar hoort ook bij dat de uitgever streeft naar verkoop van de vertaalrechten aan buitenlandse uitgevers. De auteur ontvangt voor zijn uitgegeven tekst een royalty (een percentage van de verkoopprijs per verkocht exemplaar) of een combinatie van een niet terugvorderbaar voorschot en een royalty, en soms alleen een vast bedrag.

Moderne uitgeverijen kennen doorgaans een bepaald soort specialisatie. Zo zijn er typisch literaire uitgeverijen zoals De Bezige Bij, Querido, Van Oorschot, De Arbeiderspers. Daarnaast zijn er uitgeverijen die zich speciaal richten op jeugdliteratuur (Lemniscaat), schoolboeken (Wolters/Noordhoff, Malmberg), wetenschappelijke uitgaven (Elsevier Publishing, Amsterdam University Press) e.v.a.

Een belangrijk middel voor literaire uitgeverijen om aan kopij te komen is het literaire tijdschrift. Vrijwel elke literaire uitgeverij geeft een eigen periodiek uit dat als 'fuij' dient om een auteur aan de uitgeverij te binden.

Uitgeverijen spelen een grote rol in het literaire veld omdat zij een keuze maken uit de vaak talloze manuscripten of typoscripten die hun ter uitgave worden aangeboden. Ze kunnen gezichtsbepalend zijn voor de literatuur in die zin dat ze teksten in een bepaald fonds opnemen of in bepaalde reeksen. Daarbij valt te denken aan series als de Arbo-reeks, de Literaire Reuzenpockets en Privé Domein. In die zin spelen uitgeverijen als institutie een rol in de totstandkoming van de canon.

LIT: BDI; Brongers; Wilpert; A.M. Ledebuer. *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland* (1872; met Alfabetische lijst 1876 en Chronologisch register 1877); A.C. Kruseman. *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880* (2 dln., 1886-1887); id. *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw* (1893); E.W. Moes en C.P. Burger. *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* (2 dln., 1900-1915); M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum. *De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17e eeuw* (2 dln., 1914-1916); I.H. van Eeghen. *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725* (5 dln. in 6 bdn., 1960-1978); R. Roegholt. *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972* (1972); J.G.C.A. Briels. *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (1974); A. Rouzet. *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (1975); D. van der Stoep (red.). *Het lam voor de glazen. Opstellen over een eeuw boekbedrijf 1877-1977* (1977); A. Nuis (red.). *Het geheim van de uitgever* (1978); J. van Rosmalen. *Goud op snee. Boek en tijdschrift in de Lage Landen 1935-1985* (1985); B.P.M. Dongelmans. *Van Alkmaar tot Zwijndrecht. Alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850* (1988); J.A. Gruys en C. de Wolf. *Thesaurus 1473-1800 Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (1989; aanvullingen in *Dokumentaal* en vanaf 1997 op de Web-site van *Neder-L*); P. Dijkstra. 'De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600', in: *Gedrukt in Holland*, spec. nr. van *Holland* 26 (1994), p. 217-234; M. Keblusek. *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (1997). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse]

uitvullen

Druktechnische term voor het door middel van spaties vol maken van een regel zetsel in de zethaak. Wanneer dat aan het eind van een regel gebeurt - zoals soms te constateren valt in de beginperiode van de drukkunst - betekent dat in druk ongelijke regels. Om typografische en taalkundige eenheden niet met elkaar in botsing te brengen, zal de zetter nu eens woorden moeten afbreken of anders moeten spellen (een vrijheid die de zetter in de periode van de handpers vaak had), dan weer meer of minder spatie tussen de woorden moeten aanbrengen (uitdrijven, respectievelijk inwinnen).

LIT: BDI; Feather; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 112-113, 131-132; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 45-46. [P.J. Verkruijsse]

ulevelrijm

Kort, doorgaans tweeregelig rijmpje dat bestemd was voor het papiertje dat de verpakking vormde van het ouderwetse snoepje. Ulevelrijmen werden in het midden van de 19e eeuw o.m. vervaardigd en gedrukt bij de Leeuwarder uitgever G.T.N. Suringar, in wiens correspondentie 48 van dergelijke rijmpjes werden aangetroffen. Daaronder deze:

Uw ontrouw hart
Baart mij veel smart.

De thematiek betreft doorgaans liefde, huwelijk en vriendschap, maar ook volkswijsheden werden in berijmde spreuken omgezet. In Vlaanderen worden deze versjes wel caramolverzen genoemd.

LIT: Gorp; M. Keyser. 'Leuke vondst: ulevelrijmen', in: *Boekblad* 17 maart 1989. [G.J. van Bork]

ultima manus

Term uit de editietechniek, ook wel aangeduid met de Duitse term 'letzter Hand', voor de laatste door een auteur aangebrachte varianten in een manuscript. Het is aan de teksteditor te beslissen of hij in een historisch-kritische editie als basistekst kiest voor de uitgave ultima manus en de tekstgenese in het variantenapparaat onderbrengt, of dat hij een uitgave prima manus geeft en alle latere varianten naar het apparaat verwijst.

Een voorbeeld van een editie ultima manus is die door F.A. Stoett van de *Gedichten* van P.C. Hooft (2 dln., 1899-1900); de editie van P. Leendertz (2 dln., 1871-1875) daarentegen gaat uit van de prima manus.

LIT: Mathijsen; S. Scheibe. 'Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe', in: *Texte und Varianten* (1971), p. 1-44, m.n. 33-35. [P.J. Verkruijsse]

unanimisme

Term afkomstig van de Franse dichter-romancier-criticus Jules Romains om datgene te typeren wat hij in zijn dichtbundel *La vie unanime* (1908) had pogen te realiseren en wat hij in zijn *Manuel de déification* (1910) theoretisch beschreef. Hij wilde aan zijn gemeenschapsidealen een literaire vorm geven en ging op zoek naar het kosmisch levensgevoel van de mens, de gemeenschappelijke ziel van in een groep verenigde individuen (een vriendenkring, een schouwburgpubliek, een stad), het geheimzinnige levensprincipe dat mensen en dingen gemeen hebben. Het unanimisme is in de Nederlandse letterkunde terug te vinden bij P. van Ostaijen in zijn vroege periode, het romantisch expressionisme (organisch expressionisme), vooral in zijn bundel *Music-hall* (1916).

LIT: Best; Cuddon; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; K.D. Wyatt. *Unanimistic imagery in 20th century French literature* (1974). [G.J. Vis]

unciaal

Van de Romeinse cursief (*capitalis cursiva*) afgeleid majuskelschrift, dat als boekschrift in de 4e eeuw n.Chr. tot bloei kwam. De unciaal onderscheidt zich van de *capitalis cursiva* door de rondere vormen, het ontbreken van schreven of voetjes en het ontstaan van stok- en staartletters (bijv. d, h, l, p, q).

De schriftsoort verspreidde zich over heel Europa en kende in de 5e eeuw al grote regionale stilistische verschillen. Van de 5e tot de 8e eeuw was de unciaal erg populair, hoewel de overgeleverde bronnen een enigszins vertekend beeld zullen geven: ongeveer een derde van de uit die periode daterende teksten is geheel of gedeeltelijk in unciaal geschreven. Het lettertype is tot in de late Middeleeuwen bewaard gebleven in de lombarden.

Naast de unciaal wordt de semi-unciaal onderscheiden, waarvan men vroeger ten onrechte dacht dat deze van de unciaal was afgeleid.

LIT: BDI; Scott; E. Strubbe. *Grondbegrippen van de paleografie der Middeleeuwen* (1973), p. 63-68; J.J. John. 'Latin Paleography', in: J.M. Powell (red). *Medieval Studies. An Introduction* (1976), p. 9-10; B. Engelhart en J.W. Klein. *50 eeuwen schrift* (1988²), p. 123; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 86-92. [H. Struik]

understatement

Term uit de stijltheorie voor een onderkoelde formuleringwijze waardoor discrepantie ontstaat tussen de gekozen bewoordingen en de erdoor beschreven werkelijkheid en wel zo dat de gekozen formulering de werkelijkheid sterk afzwakt of verkleint. Vaak werkt het understatement ironiserend (ironie), net als de litotes die ermee verwant is.

Op het toneel kan men een soortgelijk effect constateren in wat gewoonlijk eveneens met een Engelse term 'underacting' wordt genoemd. Het understatement staat tegenover de hyperbool.

In H. Dorrestijns *Mooi van lelijkheid* (1977) kan het volgende voorbeeld worden aangetroffen:

wie zijn moeder heeft verloren,
leent de wanhoop gauw een oor,
maar om je vader te verliezen
dat is ook geen pretje hoor. (p. 11).

LIT: Abrams; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Lodewick; MEW; Myers/Simms; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. van Bork]

universele bibliografie

Term uit de bibliotheekwereld voor een bibliografie van alle boeken die ooit, waar ter wereld ook, verschenen zijn. Reeds vanaf de 16e eeuw zijn er pogingen ondernomen om een min of meer complete registratie te maken van alle tot dan toe verschenen literatuur. Conrad Gesner was met zijn *Bibliotheca universalis* (1545-1555) de eerste die het probeerde, maar niet verder kwam dan ongeveer

20.000 titels in het Hebreeuws, Grieks en Latijn. Na een aantal gestrande pogingen in de eeuwen daarna (o.a. van Brunet en Graesse) kwam eind 19e eeuw het Institut International de Bibliographie (IIB) in Brussel tot stand, dat op basis van de classificatie van Dewey in 1895 begon met het inventariseren van alle boeken en tijdschriften in alle talen van de wereld. De leiders van het instituut, Paul Otlet en Henri La Fontaine, ontwierpen al snel een doeltreffender classificatiesysteem, de UDC (Universele Decimale Classificatie), dat het na ongeveer 16 miljoen fiches in 1934 opgeheven IIB ruimschoots heeft overleefd. Tegenwoordig streeft men in UNESCO- en IFLA (International Federation of Library Associations)-verband naar Universele Bibliografische Controle (UBC) door het stimuleren van de nationale bibliografieën.

Voor het bibliografisch en literair-historisch onderzoek van de oudere literatuur zijn vooral de gedrukte 'universele' bibliografieën van Gesner, Brunet (*Manuel du libraire et de l'amateur des livres*; 1860-1885) en Graesse (*Trésor des livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique*; 1859-1869) nog van belang.

LIT: BDI; P. Schneiders. *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914* (1982), passim; P. Schneiders. *Papieren geheugen* (1985), p. 82-83, 206-209; A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995³), p. 53, 67, 158. [P.J. Verkruijsse]

ut pictura poesis

Gezegde ('poëzie is als schilderkunst'), ontleend aan vs. 361 van Horatius' *Ars poetica*:

Ut pictura poesis; erit quae, si propius stes
te capiat magis, et quaedam, si longius abstes
(poëzie is als schilderkunst: het ene gedicht/schilderij zal je beter bevallen als je er dichtbij staat, het andere als je op enige afstand staat).

Deze principiële gelijkstelling van literatuur en schilderkunst heeft grote gevolgen gehad voor de theorievorming met betrekking tot zowel literatuur als beeldende kunst in de renaissance, in het maniërisme en in de barok: de poëzie moest een sprekend schilderij zijn; een schilderij is een stom gedicht.

Zo schrijft Vondel in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*:

het overzetten uit vermaerde Poëten helpt den aenkomende Poet, gelijk
het kopieeren van kunstige meesterstukken den Schilders leerling
(J. van den Vondel. *Werken*. WB-ed., dl. 5, 1931, p. 488),

vooral waar het de opzet en de uitwerking van een stuk betreft. Zoals

de schilders in kleene beelden de gebreken en misslagen klein rekenen;
zoo openbaert zich de misstellinge en 't gebreck, naer de grootheid der
personaedjen en zaecken, te grooter.

Het is van belang dat de schrijver

lette op den staet, eigenschap en gesteltenis van elcke personaedje en
zaecke, en die elck naer heur natuur uittekene. [...] Aldus geeft een
kunstigh schilder elck dingh zijn eigen verf (Id., p. 489).

Retorische (retorica) principes dringen door in de schilderkunst; het pictorialisme in de literatuur leidt tot het gebruik van tal van schilderkunstige termen, bijv. in de tragedie die soms geschreven lijkt met een historieschilderij als voorbeeld. Zo noemt Vondel het *Pascha* (1612) een 'levende-schoon-verwighe schilderije' en *Adam in ballingschap* (1664) een 'historieschilderij'. Emblematische 'handboeken' als Ripa's *Iconologia* (vertaald door D.P. Pers in 1644) en Van Manders *Schilder-boeck* (1604) werden dan ook door zowel dichters als schilders gebruikt om er hun topoi (topos) uit te halen. Het 'realisme' van de 17e-eeuwse genreschilderkunst dient eveneens in deze context geïnterpreteerd te worden.

Genres waarin de zusterkunsten elkaar naderden waren het beeldgedicht-2, het woordemlema en vooral het emblema. Adriaen vande Venne verwoordt het in vs. 197-201 van zijn 'Zeeusche mey-clacht' als volgt:

O lof, Poëtsche maeght! Goddinne van verstanden!
Wie isser dijns gelijk? ey biet toch nu de handen
Aen 't lichaem van dijn geest, vereent met uwen aert,
Vereent met Schilder-const, verdubbeleert en paert,
De eene Maecht wijst aen, en d'ander geeft de reden.
(*Zeeusche nachtegael*, ed. Meertens en Verkruijsse, 1982, p. 98)

G.E. Lessing wees in zijn *Laökoön* (1766) op de imitatie als gemeenschappelijk kenmerk van poëzie en schilderkunst, maar tegelijkertijd benadrukte hij de eigen aard van beide kunsten.

In de romantiek groeit de behoefte bij kunstenaars om met elkaar samen te werken, dan wel om verschillende kunstgebieden met elkaar te verenigen (Gesamtkunstwerk). Zo ontstond naast het 'ut pictura' het 'ut musica poesis': de opvatting van poëzie als muziek. Verlaine en Kloos zijn voorbeelden van deze richting.

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; G. Brom. *Schilderkunst en litteratuur in de 16e en 17e eeuw* (1957); R.W. Lee. *Ut pictura poesis; the humanistic theory of painting* (1967); *Tot lering en vermaak; betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (catalogus Rijksmuseum 1976); Horatius. *Ars poetica*, ed. P.H. Schrijvers (1980), p. 78; *God en de goden* (catalogus Rijksmuseum 1981); K. Porteman. 'Geschreven met de linkerhand? Letteren tegenover schilderkunst in de Gouden Eeuw', in: M. Spies e.a. (red.). *Historische letterkunde; facetten van vakbeoefening* (1984), p. 93-113; H. Vekeman en J. Müller Hofstede (red.). *Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts* (1984). [G.J. Vis/W. Kuiper]

utile dulci

'Het nuttige met het aangename', afkomstig uit de zin 'Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci' van Horatius (*Ad Pisones* 343): diegene verwerft algemene bijval, die het nuttige met het aangename verenigt. In de renaissance vierde dit principe hoogtij, blijktens de voorschriften (retorica) waaraan een goed schrijver zich diende te houden om zijn boodschap (het nuttige) zo effectief en aangenaam mogelijk (delectare) op de lezer en luisteraar over te brengen. Vondel stelde dit standpunt bij verschillende gelegenheden omstandig aan de orde: in de voorredes bij zijn werken (bijv. *Het Pascha*) en in zijn *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*. Het principe speelt overigens in allerlei kunsten.

LIT: Laan; Gorp; E.R. Curtius. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1961³), p. 471 v.; *Tot lering en vermaak; betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (1976). [G.J. Vis]

utopische literatuur

Literatuur waarin een verzonnen ideale samenleving wordt beschreven. Het woord 'utopie' is afkomstig van Thomas More's *Utopia* (1516) waarin hij een fictieve geïdealiseerde wereld beschrijft. Utopische literatuur plaatst zo'n gedroomde samenleving in een onbekende uithoek van de wereld (al dan niet fictief, vgl. Atlantis), in een ver (gelukkiger) verleden of in een (verre) toekomst. Vaak dragen deze utopieën een politiek of sociaal vooruitgangsidee uit. Utopische literatuur is in Nederland en België vooral geschreven sinds de 18e eeuw, o.m. door Willem van Haren, Hendrik Smeeks en Betje Wolff. Het opmerkelijkste geschrift was echter *Het toekomstend jaar drie duizend* (1792) van Arend Fokke Simonsz. J.B.D. Wibner gaf, ondanks gerechtelijke vervolgingen, achtereenvolgens de *Utopiaansche Courant*, het *Utopiaansch Weekblad* en de *Utopiaansche Koerier* uit tussen 1819 en 1830.

Het opkomend socialisme en communisme van vóór de Eerste Wereldoorlog ging gepaard met diverse utopische uitgaven. Belangrijk was de vertaling door Frank van der Goes van Bellamy's *Looking backward 2000-1887* (1888) onder de titel *In het jaar 2000* (1890), die aanleiding was tot felle discussies tussen de Tachtigers. Voorts kan Gorters *Pan* (1912; bewerkt en uitgebreid 1916) tot de sociale utopieën in dichtvorm gerekend worden.

Na de Eerste Wereldoorlog krijgen utopieën een steeds somberder en pessimistischer karakter. Onder invloed van totalitair-politieke stelsels (Rusland, het fascisme in Italië en Duitsland) of van de onomkeerbare ontwikkeling van de techniek ontstaat in deze literatuur steeds meer het beeld van de mens die dupe wordt van wat hijzelf teweeg heeft gebracht en raakt het ideaalbeeld van de utopie op de achtergrond. Dit type utopieën krijgt dan ook een waarschuwend karakter. Het merkwaardige is dat men dan toch nog van utopische literatuur blijft spreken, hoewel het idealiserende er duidelijk aan ontbreekt. Sommigen geven daarom de voorkeur aan de benaming toekomstliteratuur of dystopie. Waar utopieën zich afspelen in een verre toekomst, in een sterk geavanceerd technisch ontwikkelde samenleving of op andere planeten, ontstaat duidelijk vermenging met het genre van de sciencefiction.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; R. Reinsma. *Van hoop naar waarschuwing* (1970); A.C.J. de Vrankrijker. *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (1972); M. Winter. *Compendium Utopiarum. Typologie und Bibliographie literarischer Utopien*, Bd. I (1978); R. Trousson. *Voyages aux pays de nulle part. Histoire littéraire de la pensée utopique* (1979²); G. Komrij. 'Averechts in de tijd', in: *Averechts* (1980); L. de Vos en L. Stijnen. 'Maatschappij tussen hervorming en nachtmerrie in het Zuidned. utopische schrijven', in: *Ons Erfdeel* 24 (1981), 5, p. 680-696. [G.J. van Bork]

V

vaderlandslied

Aanduiding voor een soort poëzie - dikwijls in één adem genoemd met de contemporaine vaderlandse roman en het vaderlandse drama - uit de Franse tijd

en vlak daarna waarin het vaderland verheerlijkt wordt. Relevante auteursnamen in dit verband zijn die van J.F. Helmers (*De Hollandsche natie*, 1812), C. Loots (*De Batavieren ten tijde van Julius Caesar*, 1805) en J. Kinker (*Stille bemoeding*, 1810) voor het Noorden, en P.J. de Borchgrave (1751-1819) voor het Zuiden (*De Belgen*, 1810). Het kan zich manifesteren als tijdzang, strijdlid, klaagzang (elegie) of als een vorm van verzetsliteratuur, dan wel een combinatie daarvan. Het vaderlandslied is verwant aan het levenslied, maar mist soms de aansluiting bij het volksleven en is dikwijls langer van stof en vorm.

LIT: Best; Laan; Lodewick. [G.J. Vis]

vado mori

Thema uit de letterkunde van de (late) Middeleeuwen dat zijn naam ontleent aan de beginregel van een Latijnse hymne. In de late Middeleeuwen was de dood, al dan niet gepersonifieerd, een veel voorkomend thema in literatuur en beeldende kunst. Men baseerde zich daarbij op 12e- en 13e-eeuwse Latijnse hymnen, waaruit (tref)woorden werden gelicht. Zo ontstonden het vado mori-, het ubi sunt?- en het vanitas-thema.

Het vado mori-thema komt al in de 12e eeuw voor en wordt opgebouwd volgens de orde van de standensatire, waarin vertegenwoordigers van alle standen per strofe sprekend worden opgevoerd. Iedere strofe begint en eindigt met 'vado mori' (ik ga sterven). Van dit type teksten bestaan Middelnederlandse vertalingen als *Van stervene ende hoe elc mensce mach segghen, ic ga sterven*.

LIT: D.Th. Enklaar. *De dodendans* (1950); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 170-174. [H. Struik/W. Kuiper]

vaganten of goliarden

12e- en 13e-eeuwse ambulante intellectuelen die van (universiteits)stad naar (universiteits)stad trokken, naar hun legendarische patroon Goliath ook wel goliarden genaamd. De vaganten behoorden, ook als ze alleen maar 'studeerden' tot de stand der geestelijken. Van hen zijn sterk ritmische Latijnse liederen bewaard gebleven, waarvan de inhoud aards genoemd mag worden: drank en vrouwen voeren de boventoon. Deze liederen zijn bekend geworden onder de verzamelnaam *Carmina burana* (vert. Van Elden, 1969⁴). Men moet de vaganten niet verwarren met de laatmiddeleeuwse varende luyden, Aernoutsbroeders, marskramers, kwakzalvers, bedelaars, muzikanten en ander maatschappelijk drijfhout zonder een vaste woon- of verblijfplaats.

In de *Spiegel historiael* (III⁵, 48) scheert Jacob van Maerlant de goliarden over één kam met de minstrelen, waarschijnlijk omdat het niet ongewoon was dat gesjeesde of werkloze studenten als entertainer aan de kost trachtten te komen.

LIT: Baldick; Bantel; Best; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; LdMA; Metzler; MEW; Wilpert; E. Faral. *Les jongleurs en France au Moyen Age* (1910); H. Waddell. *Vaganten in de middeleeuwen* (1978²). [W. Kuiper]

vakbibliografie

Een vakbibliografie is een speciale bibliografie die de publicaties op een bepaald vakgebied beschrijft. Voor de neerlandistiek is de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap (BNTL)* de vakbibliografie, die als lopende bibliografie zowel de jaarlijkse productie bijhoudt als via retrospectieve delen de publicaties op het vakgebied uit het verleden registreert. De lopende jaardelen worden na een aantal jaren gecumuleerd. De *BNTL* is ook on line beschikbaar via Pica.

LIT: A.O. Kouwenhoven (red.). *Handboek bibliografie* (1995). [P.J. Verkruijsse]

val zie volta

vampierverhaal

Tekst waarin een menselijke vampier optreedt die vanwege de bedreigende rol ten opzichte van de vaak onschuldige slachtoffers ervoor zorgt dat vampierverhalen tot de gruwel of griezelligheid gerekend worden.

De vampier in deze verhalen heeft een aantal kenmerkende eigenschappen. Hij heeft een bleek gelaat, bloedrode lippen, lange nagels, maar vooral vlijmscherpe hoektanden waarmee hij de hals van zijn slachtoffer doorboort om het bloed te drinken. Vampiers manifesteren zich doorgaans 's nachts. Meestal is de vampier een van de adel afkomstige nazaat met bovennatuurlijke eigenschappen. Hij behoort zowel tot het rijk der levenden als dat van de doden. Hij verlengt zijn bestaan en verjongt zich telkens weer door vers bloed te drinken van slachtoffers (bij voorkeur jonge vrouwen) die op hun beurt tot de 'on-doden' gaan behoren.

Vampiers zijn alleen te bestrijden met het Kruis (waarbij alleen de schijn van een kruis al voldoende kan zijn, bijv. de wieken van een molen of een kruisteken), met een roos of met knoflook. In tal van gevallen wordt de bloeddorst van de vampier gerelateerd aan seksuele begeerte.

Met name sinds de romantiek spelen vampierverhalen een belangrijke rol. Het meest bekend is Bram Stokers *Dracula* (1897). In Nederland schreef Belcampo een vampierverhaal, 'Bloed zonder bodem', dat is opgenomen in *De ideale dahlia* (1968). Ethel Portnoy bundelde in *Vampier, vampier, bijt me nog een keer* (1972) 23 vampierverhalen. Als thema komt de vampier voor bij tal van Nederlandse auteurs, bijvoorbeeld in het werk van Staring, Van het Reve en Brouwers.

LIT: Sturm, Dieter und Klaus Völker. *Von denen Vampieren oder Menschengurgeln* (1968); K.D. Beekman. 'Vampierverhalen: structuur, verwerking en effect', in J. Fontijn (red.). *Populaire literatuur* (1974), p. 121-152. [G.J. van Bork]

vanitas

Thema uit de letterkunde van de (late) Middeleeuwen dat zijn naam ontleent aan de beginregel van een Latijnse hymne. In de late Middeleeuwen was de dood, al dan niet gepersonifieerd, een veel voorkomend thema in literatuur en beeldende

kunst. Men baseerde zich daarbij op 12e- en 13e-eeuwse Latijnse hymnen, waaruit (tref)woorden werden gelicht. Zo ontstonden het vado mori-, het ubi sunt?- en het vanitas-thema.

Het vanitas-thema gaat via de hymne *De vanitate mundi* (Over de ijdelheid van de wereld) terug op Prediker 1:2: 'Vanitas vanitatis. Omnia vanitas est: IJdelheid der ijdelheden! Alles is ijdelheid!' Een Nederlandse representant van de vanitas-gedachte is het gedicht *Van der Mollenfeeste* van Anthonis de Roovere (*Gedichten*, ed. J.J. Mak, 1955).

LIT: LdMA; D.Th. Enklaar. *De dodendans* (1950); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²), p. 170-174. [H. Struik/W. Kuiper]

van-vergelijking zie vergelijking-met-van

varende luyden

Door D.Th. Enklaar geïntroduceerde verzamelnaam voor verarmde middeleeuwers zonder vaste woon- of verblijfplaats. De teksten spreken zelf meestal over Aernoutsbroeders. In de zgn. Varende Luyden-teksten worden de land- en leegloperij verheerlijkt. Anders dan in deze teksten gesuggereerd wordt, zijn ze echter niet geschreven door de betrokkenen zelf, maar door de gezeten burgerij. Deze veegt alle maatschappelijke mislukkingen op één hoop in pseudo-gilden met als patroon een pseudo-heilige die luistert naar de cynische en veelzeggende naam van Sinte Reynuyt of Sinte Hebriet, terwijl ze insinueert dat hun armoede het gevolg is van luiheid of sociaal wangedrag: eigen schuld dus. Varende Luyden-teksten zijn bewaard gebleven in de 16e-eeuwse bundel *Veelderhande geneuchlijcke dichten* (ed. Mij. Ned. Letterk., 1899). Varende luyden moeten niet verward worden met van stad naar stad trekkende intellectuelen, de vaganten.

LIT: D.Th. Enklaar. *Varende Luyden* (1975³); H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²); H. Pleij (red.). *Van schelmen en schavuiten. Laatmiddeleeuwse vagebondteksten* (1985). [W. Kuiper/H. Struik]

variant

Term uit de editietechniek voor een in een tekst aangebrachte wijziging, hetzij door de auteur, hetzij door anderen tijdens het reproductieproces van een codex of manuscript (door de kopiist) of van een boek (door een uitgever, zetter, corrector of redacteur). Wanneer een auteur een wijziging aanbrengt, spreekt men van geautoriseerde varianten (autoriseren). Wanneer een auteur een door een ander voorgestelde of aangebrachte wijziging achteraf goedkeurt, spreekt men van een secundair geautoriseerde variant. Met name in de periode van de handpers zijn er veel secundair geautoriseerde varianten omdat de uniformering van spelling,

interpunctie en hoofdlettergebruik vaak overgelaten werd aan de zetter. In de analytische bibliografie-1 spreekt men in dit soort gevallen van accidentals tegenover de intentionele, geautoriseerde substantives. Als een auteur in een manuscript een variant aanbrengt zonder de oorspronkelijke lezing te schrappen, noemt men dat een open variant.

Tot de niet-geautoriseerde varianten horen de gewoonlijk niet-intentionele wijzigingen die ontstaan tijdens het productieproces van klad via één of meer afschriften (apograaf), waarvan er een als kopij kan dienen, via niet goed gecorrigeerde drukproeven, tot boek. Bij herdrukken kunnen weer nieuwe niet-geautoriseerde, niet-intentionele varianten ontstaan. Vooral wanneer er geen geautoriseerde voorstadia aanwezig zijn (geen autografen die de tekstgenese kunnen verduidelijken) - hetgeen het geval is bij vrijwel de gehele middeleeuwse en een goed deel van de latere literatuur - kan bestudering van de tekst- en drukgeschiedenis ertoe leiden dat op basis van tekstkritiek intentionele, maar niet-geautoriseerde, varianten aangebracht worden die de bedoeling hebben de oorspronkelijke tekst te reconstrueren (copy-text), respectievelijk een basistekst te constitueren.

Men onderscheidt interne varianten (dat zijn varianten die in het manuscript of boek zelf zijn aangebracht) en externe varianten (dat zijn varianten die elders, bijv. in brieven of losse notities, ter sprake komen).

In een archiefeditie worden de varianten door middel van diacritische tekens-1 geïntegreerd in de tekst; in een diplomatische, kritische en historisch-kritische editie (vaak ingericht naar het principe prima manus of ultima manus) worden ze opgenomen in een variantenapparaat. De door analytisch-bibliografisch onderzoek opgespoorde staten (staat) van varianten kunnen in een beschrijvende bibliografie in een overzicht ondergebracht worden, waarna de tekstediteur ze in een editie kan verwerken.

Enkele voorbeelden van verschillende soorten edities waar uitgebreid variantenmateriaal van diverse aard aan de orde komt, zijn: Constantijn Huygens, *Heilighe daghen* (ed. Strengolt, 1974), waarin een interessante discussie over een externe variant in een briefwisseling tussen Huygens en Barlaeus; Constantijn Huygens, *Sneldichten. Mensen* (ed. Blijlevens e.a., 1988); R.L.K. Fokkema, *Varianten bij Achterberg* (2 dln., 1980²); Willem Elsschot, *Een ontgoocheling* (ed. Kets-Vree, in: *Woord voor woord*, 1983); J.H. Leopold, *Gedichten uit de nalatenschap* (ed. Dorleijn, 2 dln., 1984); J.H. Leopold, *Gedichten II: Nagelaten poëzie* (ed. Van Vliet en Sötemann, 2 dln., 1985).

LIT: BDI; Best; Mathijssen; Metzler; MEW; W.W. Greg. 'The rationale of copy-text', in: *Studies in bibliography* 3 (1950-1951), p. 19-36; *Texte und Varianten*, ed. G. Martens en H. Zeller (1971), passim, m.n. p. 150-163; F.A. Janssen. 'Varianten in orde en chaos; over de varianten in een nieuwe druk van De donkere kamer van Damocles', in: *Raam*, nr. 80 (1972), p. 26-39; Fr. Bowers. 'Multiple authority: new problems and concepts of copy-text', in: *The Library* 5th series, 27 (1972), p. 81-115; V.E. Dearing. 'Concepts of copy-text old and new', in: *The Library* 5th series, 28 (1973), p. 281-293; M.J.M. de Haan. *Enige aspecten van de tekstkritiek van Middelnederlandse teksten* (1973); Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 336-360; G.Th. Tanselle. 'Greg's theory of copy-text and the editing of american literature', in: *Studies in Bibliography* 28 (1975), p. 167-229; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast* (2 dln., 1975-1981); R.L.K. Fokkema. *Varianten bij Achterberg* (1980²), m.n. deel II; A. Kets-Vree. *Woord voor woord; theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan Een ontgoocheling van Willem Elsschot* (1983), hoofdstuk III; M.J. Hogenhout-Mulder. *Proeven van tekstkritiek* (1984); B. Salemans. 'Van Lachmann tot Hennig: Cladistische tekstkritiek', in: *Gramma* 11 (1987), p. 191-224;

B. Salemans. 'Varianten als bouwstenen van stemma's: een pleidooi voor eenvoud en openheid bij het opstellen van tekststambomen', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen* (1989), p. 319-343. [P.J. Verkruijsse]

variantenapparaat

Term uit de editietechniek voor de plaats in een teksteditie waar de varianten zijn ondergebracht. Een variantenapparaat komt noodzakelijkerwijze voor in een archiefeditie, in een diplomatische, kritische en historisch-kritische editie en soms in een studie- of leeseditie, en kan de vorm hebben van een paralleltekst naast (synoptische editie) of onder elkaar (partituureditie), van voet- of eindnoten, een appendix (bijlage) of een afzonderlijk deel. In een archiefeditie worden de varianten tussen diacritische tekens-1 in de tekst aangebracht, bijv. J. van Maerlant, *Den anderen merten* (ed. Mertens, 1978).

Het variantenapparaat moet zo volledig mogelijk informatie verschaffen over de soort (directe wijziging of verandering in latere stadia van de tekstgenese; gebruik van verschillende schrijfmaterialen als inkt en potlood), de plaats (op, boven of onder de regel; in de marge) en de chronologie van de varianten. In een editie volgens het principe prima manus komen alle stadia daarna in het variantenapparaat; bij een editie ultima manus worden alle voorafgaande stadia uit de tekstgenese in het apparaat ondergebracht. Het steeds weer terugkerende probleem voor de editeur van met name manuscripten is de spanning tussen de nagestreefde volledigheid en een voor de gebruiker van de editie leesbare en overzichtelijke presentatie.

Na de oude praktijk van de variorumeditie ontstond langzamerhand voor de editie van de klassieken een systeem met diacritische tekens dat uiteindelijk geüniformeerd werd door Bidez en Drachmann in 1938 en door Masai in 1950 werd bijgesteld voor gebruik in diplomatische edities van modernere auteurs. Dit systeem werd verder uitgewerkt en verfijnd door Hellinga en Verkruijsse voor toepassing op ook niet-gedrukt materiaal (manuscripten) van zowel oudere als recente auteurs.

Inmiddels was de Duits-Zwitserse editieschool met voorstellen (Backmann 1924) gekomen voor variantenweergave waarin de tekstgenese zo nauwkeurig mogelijk weerspiegeld diende te worden. Backmanns onleesbare apparaat werd ten behoeve van de Hölderlin-editie gemodificeerd door Beissner tot een trapsgewijze inzichtelijke weergave. In 1958 maakte Zeller door zijn - onmogelijke - eis dat op basis van het variantenapparaat een manuscript reconstrueerbaar diende te zijn, het systeem dusdanig ingewikkeld dat het vrijwel onhanteerbaar werd.

De editiepraktijk in Nederland werkt tegenwoordig wat betreft manuscripten uit de oudere letterkunde veelal met het systeem Hellinga- Verkruijsse, bijv. C. Huygens, *Sneldichten. Mensen* (ed. Blijlevens e.a., 1988). Voor edities van oude drukken kiest men gewoonlijk het systeem met voetnoten, bijv. de jongste editie van de *Werken* van Bredero (o.r.v. G. Stuiveling); analytisch-bibliografisch opgespoorde varianten die in een beschrijvende bibliografie worden opgenomen zonder dat het tot een editie komt, kunnen in een variantenoverzicht opgenomen worden, bijv. P.J. Verkruijsse, *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983). Voor de moderne letterkunde met vaak ingewikkeld manuscriptmateriaal sluit de Utrechtse school van Sötemann aan bij de Duitse traditie, bijv. J.H. Leopold. *Gedichten II: Nagelaten poëzie* (ed. Van Vliet en Sötemann, 2 dln., 1985).

LIT: Mathijsen; Wilpert; R. Backmann. 'Die Gestaltung des Apparates in den kritischen Ausgaben neuerer deutscher Dichter', in: *Euphorion* 25 (1924), p. 629-662; J. Bidez en A.B. Drachmann. *Emploi des signes critiques; disposition de l'apparat dans les éditions de textes grecs et latins* (1938); F. Masai. 'Principes et conventions

de l'édition diplomatique', in: *Scriptorium* 4 (1950), p. 177-193; H. Zeller. 'Zur gegenwärtigen Aufgabe der Editionstechnik; ein Versuch, komplizierte Handschriften darzustellen', in: *Euphorion* 52 (1958), p. 356-377; H. Boethius. 'Textqualität und Apparatgestaltung', in: *Texte und Varianten*, ed. G. Martens en H. Zeller (1971), p. 233-250; P.J. Verkruijsse. 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens', in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346; A. Kets-Vree. *Woord voor woord* (1983), p. 34-44. [P.J. Verkruijsse]

variorum-editie

Term uit de editietechniek voor een editie, speciaal uit de 17e en 18e eeuw, van een klassiek auteur waarin uittreksels uit de tekstkritische (tekstkritiek) commentaar van voorgaande filologen zijn opgenomen: 'auctores classici cum notis variorum', bijv. de Plinius-editie met de voordien onuitgegeven commentaar van Dominicus Badius en verder die van Lipsius, Livinaeus, Gruterus, Rittershusius en anderen: *Panegyricus liber Trajano dictus, cum annotationibus antehac ineditis Domenici Baudii. Iis accedunt commentarius Justii Lipsii, integrae notae Joannes Livinaei, Jani Gruteri, Conradi Rittershusii ac selectae variorum* (1675).

Tegenwoordig wordt de term ook gebruikt voor iedere teksteditie die voorzien is van een variantenapparaat.

LIT: Baldick; BDI; Cuddon; Mathijsen; MEW; Scott. [W. Kuiper]

vastelavondviering

Middeleeuwse benaming voor een aantal feestdagen in de periode van Sint Maarten (11 november) tot Pasen, die, elk met eigen naamgeving en herkomst, naar organisatie en gebruiken de kenmerken bevatten van het eigenlijke vastelavondfeest op de drie dagen voor Aswoensdag: de tijdelijke omkering van de bestaande verhoudingen in de samenleving.

De moraal van deze samenleving is bij de vastelavondfeesten in het geding: de bespottling en tijdelijke omkering van alles wat deze moraal nastreeft en creëert, vormt een essentiële bijdrage tot de opbouw en handhaving ervan. Het feest functioneert als gelegenheid om stoom af te blazen: door tijdelijk de bestaande orde om te keren of te loochenen ontstaat een bevrijdende chaos. Deze wanorde laat de feestvierders inzien dat het beter is om de rest van het jaar de wetten en regels van de geordende samenleving zo goed mogelijk na te leven.

Middeleeuwse geleerden zien de vastelavondviering als de verchristelijkte voortzetting van de Romeinse Kalendae (nieuwjaarsfeesten) en Saturnalia (17-24 december). Belangrijke aanknopingspunten liggen echter bij Keltisch-Germaanse agrarische culten en de ritualisering daarvan door de christelijke kerk. Uitgangspunt vormen vruchtbaarheidsrituelen bij het opnieuw ontwaken van de natuur na de winter. Dat gaat gepaard met het verjagen van de demonen die de natuur met winterse verschikkingen gevangen houden, met reiniging van ziekten en zonden en vooral met handelingen in woord en daad die de vruchtbaarheid moeten bevorderen. Het eerste deel van de samenstelling 'vastelavond' is etymologisch verwant aan termen die op de vruchtbaarheid betrekking hebben; de spelling 'vastenavond' en het gebruik van de vervangende term 'carnaval' vanaf de 17e

eeuw getuigen van de toenemende christelijke verklaring van de oorspronkelijke lenterituelen.

Sinds het begin van de 10e eeuw zijn er beschrijvingen van het kerkelijk zottenfeest, waarbij de macht tijdelijk wordt overgenomen door een zottenabt of -bisschop en er schertsprocessies en spotmissen worden gehouden. De vastelavondviering verspreidt zich in de hiërarchie van de geestelijkheid van laag naar hoog.

Vanaf de 13e eeuw ligt het zwaartepunt van de vastelavondviering op straat en bij de burgerij. Bij uit de agrarische samenleving overgenomen lentegebruiken voegt zich de geïnstitutionaliseerde spot met organisatievormen die kenmerkend zijn voor de zich ontwikkelende steden en de nieuwe stand van de burgerij. De steden hadden nog geen gevestigde orde: voor hen was de vastelavondviering vooral een hulpmiddel bij het vestigen van de eigen leefregels. Het feest test de moraal door haar in een omgekeerde wereld tijdelijk te ontkennen. Dit afwijkend gedrag toont de bruikbaarheid van de regels aan, verduidelijkt deze en versterkt de groep die ze aanvaardt. Daarbij worden de overtreders van de nieuwe normen ofwel bedreigers van de nieuwe belangen hardhandig buiten de gemeenschap geplaatst door ze in het openbaar te laten boeten voor hun zonden of ze uit de samenleving te verbannen.

Daarnaast bood de vastelavondviering de stadsbewoner in de late Middeleeuwen de mogelijkheid zich collectief te beschermen tegen de gemeenschappelijke angsten die zich in de nieuwe samenleving ontwikkeld hadden. De dood, de duivel, kou, hongersnood en seksualiteit worden bezworen met de rituelen van de omgekeerde wereld. De angsten worden gereduceerd tot tastbare en hanteerbare grootheden, door ze te ridiculiseren in teksten vol met onzin, raadsels en leugens die in de omgekeerde wereld de normale communicatie vervangen. Veel vastelavondteksten (spotlied, spotmandement, spotprognosticatie, spotsermoen, standensatire) en ook de namen van de spotvorsten hebben betrekking op de verschrikkingen van kou, armoede, ziekte en hongersnood.

LIT: H. Pleij. *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (1983²). [H. Struik]

vastenavondspel of vastenspel

Komisch of spottend toneelspel dat op vastenavond werd opgevoerd en deel uitmaakte van de vastelavondviering. Zo vermeldt een reglement voor de vastelavondviering van 1526 in Gent 'een ghenoechelic vastenavond spel'. In de late Middeleeuwen behoorde het vastenavondspel tot het repertoire van de rederijders, een enkele keer in de vorm van een spel van zinne (bijv. *Een vasten spel van sinne hue smenschen gheest van tvleesch, die werlt en die duvel verleyt word* (ed. C.G.N. de Vooy en J.J. Mak, 1953). Vaak zijn dergelijke spelen sterk kritisch ten opzichte van bepaalde gebruiken, bevolkingsgroepen of geloofskwesties. Een *Boerenvastelavondspel*, een bewerking van een Duits vastenspel, laat twee boeren aan het woord over stedelingen en het vastenavondspel *Claes Buer* (1550) is een sterk anti-rooms toneelstuk. Nog in 1650 schrijft Scriverius een vastenavondspel gericht tegen het tabaksgebruik.

Doordat de vastenspelletten zo sterk aan tijd en gelegenheid gebonden zijn, zijn ze in veel gevallen niet bewaard gebleven.

LIT: Bantel; Metzler; C.G.N. de Vooy en J.J. Mak (ed.). 'Een verloren vastenspel van sinnen uit de XVIe eeuw', in: *VMA* (1953), p. 593-650; H. Pleij. *Het gilde van*

de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen (1983²). [G.J. van Bork]

Vatersuche-motief

Uit de antieke en middeleeuwse literatuur bekend motief van een vondeling (lees: zoon) op zoek naar zijn vader. Bekende Middelnederlandse teksten met een Vatersuche-motief zijn de *Moriaen* (ed. Gysseling en Paardekooper- Van Buuren, [1971]), de *Roman van den riddere metter mouwen* (ed. De Haan e.a., 1983) en de *Esmoreit* (ed. Roemans- Van Assche, 1977; A.M. Duinhoven, [1979]).

LIT: A. van der Lee. *Zum literarischen Motiv der Vatersuche* (1957); E. Frenzel. *Motive der Weltliteratur* (1980), p. 708-719. [W. Kuiper]

vaudeville

Oorspronkelijk een satirisch drinklied. De term is waarschijnlijk afkomstig van de 15e-eeuwse drinkliederen van Olivier Basselin, die uit de vallei van Vire stamt (chansons du 'vau de vire'); mogelijk is ook dat de term is afgeleid van 'voix de villes' of straatliedjes. Later is de term opgenomen in de taal van het toneel en toegepast op kleine (vaak parodistische) toneelstukken met onderbreking door zang. In het midden van de 19e eeuw werd het genre populair als lichte opera.

Tegenwoordig duidt men er zowel het lichte blijspel mee aan dat een eenvoudige intrige paart aan een luchtige inhoud, als de variétéprogramma's met muziek, zang, dans en acrobatiek.

LIT: Baldick; Best; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; S. Melchinger. *Drama en toneel van Shaw tot Brecht* (1959), p. 155. [G.J. van Bork]

veilingcatalogus zie auctiecatalogus

vel

Term uit de papiermakerij voor handgeschept papier van plano-formaat met de afmetingen van de schepbak. Op het ongevouwen vel worden in de drukkerij de schoon- en de weerdruk aangebracht met de binnen- en buitenvorm, waarna het vel tot een katern van het gewenste bibliografisch formaat wordt gevouwen. De bibliograaf kan proberen om vanuit een gebonden exemplaar-1 van een boek de afmetingen van het ongevouwen vel te reconstrueren. Samen met de bijzonderheden van het watermerk en de afstanden tussen de ketting- en waterlijnen kunnen deze gegevens leiden tot identificatie van de papiermolen en nomenclatuur van het desbetreffende papier. De meest gebruikte papiermaten zijn pot, demy en royal.

Ter reconstructie worden de hoogte en breedte van een blad-2 gemeten en vermeerderd met 0,5 à 1 cm of 1 à 2 cm voor respectievelijk een klein of een groot formaat boek in verband met het wegsnijden van de gekartelde rand door de binder. Die uitkomsten moeten met verschillende factoren vermenigvuldigd worden al naar gelang het bibliografisch formaat, bijv. bij folio-1 de breedte met 2, bij kwarto lengte én breedte met 2, bij octavo de lengte met 2 en de breedte met 4 enz.

LIT: BDI; Best; Feather; Hiller; G.Th. Tanselle. 'The bibliographical description of paper', in: *Studies in Bibliography* 24 (1971), p. 27-67; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 57-77, 86. [P.J. Verkruijsse]

velddeun

Specifieke vorm van de veldzang uit de 17e en 18e eeuw. Het is een speels éénstrofig gedicht, meestal negen regels lang, in viertrocheïsche maat, handelend over een meisje, veelal een herderinnetje, dat door haar minnaar wordt verrast. Het genre werd beoefend door Hooft en Luyken. Een verre nagalm ervan vindt men in sommige erotische gedichtjes van Bellamy.

LIT: Gorp; M.M. Prinsen. *De idylle in de 18e eeuw* (1934), p. 39. [G.J. Vis]

veldzang

Aanduiding voor die vorm van de idylle waarin het landschap en het leven van eenvoudige mensen zoals herders en boeren centraal staan. Deze bucolische vorm van natuurpoëzie (natuurlyriek) kwam tot bloei in de 17e eeuw. Bekende beoefenaren van het genre waren J.H. Krul, J. de Decker, J.B. Wellekens, L. Schermer en H.Kz. Poot. De laatste schreef het gerenommeerde 'Akkerleven' (± 1720). In de tweede helft van de 18e eeuw verdwijnt de mythologische opsmuk in veel van dit soort gedichten en maakt plaats voor directe natuurwaarneming verbonden met individuele gevoelsexpressie, zoals te zien is bij E.M. Post ('Aan den grooten vijver op Beekhuizen', 1794).

Een specifieke vorm van de veldzang is de velddeun. Evenals de visserszang is de veldzang verwant aan de pastorale-1 en de arcadia.

LIT: Gorp; M.M. Prinsen. *De idylle in de 18e eeuw* (1954), p. 69-72. [G.J. Vis]

vellum of velijn

Term uit de codicologie voor perkament bereid uit de huid van kalveren. Kalfsperkament heet beter te zijn dan perkament van schapehuiden.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1956⁴); W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie V', in: *SpL* 5 (1961/1962), p. 300-307; R. Reed. *The nature and making of parchment* (1975). [W. Kuiper]

velijn zie vellum

verba

Term uit de retorica voor de verwoording van de res, de zakelijke inhoud, van een rede of geschrift. Deze taalkundig-stilistische aspecten komen aan de orde in de fase van de elocutio, waarbij de redenaar of auteur kan putten uit zijn copia verborum.

LIT: Gorp; Lausberg. [P.J. Verkruijsse]

verbale ironie zie ironie

verbalisme

Het met veel omhaal van woorden weinig of niets zeggen over een bepaald onderwerp. Doorgaans wordt het woord in denigrerende zin gebruikt en betekent het zoiets als een zinloze stroom woorden of woordenkraam. Politici krijgen nogal eens het verwijt dat ze in verbalisme vervallen om een rechtstreeks antwoord op een gestelde vraag te ontwijken. Men spreekt in dat verband ook wel van 'wollig taalgebruik'. Het verschijnsel is een dankbaar doelwit voor spot van cabaretiers en columnisten. Zo neemt Jan Blokker in *De Volkskrant* herhaaldelijk het wollige taalgebruik van politici en welzijnswerkers op de korrel door het te pasticheren of te parodiëren.

Door de sterke woordovervloedigheid is bij verbalisme sprake van redundantie, tautologie en ook een veelvuldig gebruik van het cliché-1. Het begrip vertoont verwantschap met de amplificatio.

LIT: Scott. [G.J. van Bork]

verbeelding zie gevoel en verbeelding

verdichting van tijd zie tijdverdichting

Verfremdungseffekt zie vervreemdingseffect

vergelijkende literatuurwetenschap, comparatisme of comparistiek

De algemene literatuurwetenschap kent (ook als studierichting) een tweetal componenten die met elkaar samenhangen, nl. de theoretische literatuurwetenschap en de vergelijkende literatuurwetenschap. Met die laatste component doelt men op het onderzoek naar de relaties of overeenkomsten in de literatuur van verschillende volkeren of naties in verschillende cultuurperiodes. De comparistiek kent een zeer groot bereik. Men rekent er de analyse van afzonderlijke werken en hun invloed op andere literaturen onder, evenals de typologische vergelijking van literaire verschijnselen in de verschillende literaturen, terwijl ook de wisselwerking van literaire opvattingen tussen de nationale literaturen eronder valt. Vertaald in praktische probleemstellingen betekent dit dat zowel het onderzoek naar de invloed van grote auteurs als Shakespeare en Goethe op de wereldliteratuur tot de comparistiek behoort, als het onderzoek naar de verbreiding van bepaalde stoffen, motieven of structuren, terwijl ook de internationale literaire kritiek tot haar werkterrein gerekend wordt. Omdat de component 'vergelijkend' in de term misleidend zou kunnen zijn, aangezien hier sprake is van een historisch-descriptieve wetenschap en vergelijken aan alle wetenschappen ten grondslag ligt, geven sommigen de voorkeur aan de term 'contrastieve literatuurwetenschap' als onderdeel van de algemene literatuurwetenschap. Immers, het doen van toetsbare en universeel geldige uitspraken over literatuur waarnaar de theoretische literatuurwetenschap streeft, impliceert steeds vergelijking. Daarom is een strikte scheiding tussen beide componenten van de algemene literatuurwetenschap ook niet goed vol te houden.

De vergelijkende literatuurwetenschap is ontstaan uit de romantische wereldbeschouwing van de samenhang der dingen in een 'hogere orde', in aansluiting bij Goethe's toekomstverwachting van één 'Weltliteratur'. Pas aan het einde van de 19e eeuw kwam de vergelijkende literatuurwetenschap tot grote bloei. Belangrijke vertegenwoordigers van deze discipline in Nederland en België zijn Paul van Tieghem, J. Kamerbeek jr., J.C. Brandt Corstius en C. de Deugd.

F. Baldensperger en W.P. Friederich stelden een *Bibliography of comparative literature* (1950) samen, waarop aanvullingen verschenen vanaf 1952 in *Yearbook of comparative and general literature*.

LIT: Best; Fowler; Gorp; Krywalski; Metzler; MEW; Myers/Simms; Preminger; Shipley; Wilpert; Paul van Tieghem. *La littérature comparée* (1931); C. de Deugd. *De eenheid van het comparatisme* (1962); R. Wellek & A. Warren. *Theorie der literatuur* (1968), p. 69-81; J.C. Brandt Corstius. *Introduction to the comparative study of literature* (1968); D.W. Fokkema. 'Methode en programma van de vergelijkende literatuurwetenschap', in: W. Bronzwaer (red.). *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977), p. 337-352. [G.J. van Bork]

vergelijking

Vorm van metaforiek waarbij het beeld en het verbeelde beide worden genoemd. De vergelijking kent verschillende vormen: asyndetische vergelijking, vergelijking-met-als, vergelijking-met-van en homerische vergelijking. Een bijzondere vorm is de allegorie.

LIT: Alphen; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

vergelijking-met-als

Term op het gebied van de metaforiek ter aanduiding van die soort van vergelijking waarbij, in tegenstelling tot de asyndetische vergelijking, het beeld en het verbeelde met elkaar worden geconfronteerd door middel van voegwoorden als 'als', 'zoals' of 'gelijk'. Bijv.:

Als doodshoofden stekend op hoge staken,
Zijn de lantarens om het plein gezet (M. Nijhoff. *VW*, dl.1, 1982, p. 397).

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Gorp; Lodewick; MEW. [G.J. Vis]

vergelijking-met-van

Term uit het gebied van de metaforiek voor die soort van vergelijking waarbij, in tegenstelling tot de asyndetische vergelijking, het beeld en het verbeelde met elkaar worden geconfronteerd door middel van het voorzetsel 'van': 'Hij is een boom van een vent'. De Schoolmeester spreekt van 'een Philistijn van een reus' (*Gedichten*, 1975, p. 222).

LIT: Alphen; Bronzwaer; Lodewick. [G.J. Vis]

verhaal-1, kort verhaal of short story

Term voor een enkelvoudige fictionele prozatekst van een beperkte omvang. Van de verschillende prozavormen roman, novelle en verhaal, onderscheidt de laatste zich door zijn geringere omvang en het ontbreken van bijv. nevenintriges. Van andere prozavormen, zoals de schets onderscheidt het verhaal zich door het feit dat er meestal sprake is van een min of meer afgeronde vorm, bijv. een plot, clou of climax-1.

Een precieze afbakening van het verhaal ten opzichte van bijv. de novelle, de vertelling of de anekdote is moeilijk te geven. Zo vallen in de praktijk vertelling en verhaal heel vaak samen (vgl. de kadervertelling), maar men zal de term 'verhaal' zelden toegepast zien op poëzieteksten, terwijl dat voor 'vertelling' wel het geval is (vgl. Starings *Jaromircyclus*). Soms maakt men nog onderscheid tussen verhaal en kort verhaal, maar in de praktijk blijkt er geen verschil in lengte aan te wijzen tussen beide genres. Vermoedelijk is 'kort verhaal' eenvoudig een letterlijke vertaling van 'short story', terwijl men bovendien in het Engels geen nadere onderscheiding aanbrengt tussen 'novel' en 'short story'.

Omdat het verhaal zich door zijn beperktere omvang uitstekend leent tot bundeling, zijn er tal van verhalenbundels vervaardigd naar thema (dierenverhalen, fantastische verhalen, griezilverhalen, reisverhalen etc.), land of auteur. Ook in de kinder- en

jeugdliteratuur speelt het verhaal een belangrijke rol, bijv. in de vorm van het sprookje.

Internationaal bekende schrijvers van short stories zijn E.A. Poe (*Tales of the grotesque and arabesque*, 1839), die ook over het genre heeft getheoretiseerd, en voorts E.Th.W. Hoffmann, Anton Tsjechov, E. Hemingway, John Steinbeck e.v.a. Nederlandstalige auteurs van verhalen zijn o.m. S. Vestdijk, F. Bordewijk, Belcampo, Hugo Claus, Jan Wolkers, Jef Geeraerts, J.M.A. Biesheuvel en F.B. Hotz.

Bekende verzamelbundels zijn *Kort geding* (1973⁶) door J.J. Oversteegen en de bundels in de reeks 'Meesters der vertelkunst', waarin uitgeverij Meulenhoff verhalenbloemlezingen per land publiceerde.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; BDI; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; Krywalski; Lodewick; Metzler; MEW; Scott; Shipley; Wilpert; K.P. Kempton. *The short-story* (1948); H.E. Bates. *The modern short-story* (1950); W.R. Patrick. *What is the short story?* (1961); I. Reid. *The short story* (1977). [G.J. van Bork]

verhaal-2

In theoretische zin gebruikt men de term verhaal voor een op een bepaalde wijze gepresenteerde reeks logisch en chronologisch met elkaar verbonden gebeurtenissen (de zgn. fabel-2). In die zin heeft elke door een vertelinstantie vertelde geschiedenis een 'verhaal' en kan men bijv. spreken van het verhaal van een roman, novelle, verhaal-1 enz.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; Prince. [G.J. van Bork]

verhaal dat zichzelf vertelt

Term uit de verteltheorie voor een verhalende tekst waarin de verteller niet zichtbaar wordt, omdat de gebeurtenissen ogenschijnlijk zonder bemiddeling worden weergegeven, zoals in het drama of de film. De term is misleidend omdat er altijd een (al is het maar verborgen) verteller aanwezig is die bemiddelt tussen de vertelde geschiedenis (fabel-2) en de lezer.

LIT: Drop. [G.J. van Bork]

verhalende tekst of narratieve tekst

Term uit de verteltheorie of narratologie voor een tekst die door een vertellende instantie, gewoonlijk aangeduid als de verteller, wordt verteld. De verhalende tekst staat door die verteller tegenover de dramatekst. Men kan in een narratieve tekst drie elementen onderscheiden: de verteltekst of de reeks taaltekens die het gevolg zijn van het vertellen, het verhaal zelf of de betekenis (inhoud) van die vertelde tekst, en de geschiedenis (fabel-2) of reeks gebeurtenissen die er de grondslag van vormt.

LIT: Bal; Boven/Dorleijn; Cuddon; Fowler; Herman/Vervaeck; Prince; M. Bal. 'Over narratologie, narrativiteit en narratieve tekens', in: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 528-548. [G.J. van Bork]

verhandeling

Afgerond stuk proza over een wetenschappelijk of zedekundig onderwerp. In de 18e en 19e eeuw was de term vooral in gebruik voor wat nu gewoonlijk een essay genoemd zou worden, zij het dat de verhandeling toch ook dicht bij het wetenschappelijk artikel of de monografie staat. Veel 18e- en 19e-eeuwse verhandelingen werden geschreven in antwoord op een door een genootschap uitgeschreven prijsvraag. Bekend is de verhandeling van W. de Clercq ter beantwoording van de vraag 'Welken invloed heeft de vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen?', in 1824 bekroond en uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen. Prudens van Duyseschreef een *Verhandeling over den Nederlandschen versbouw* (1854). Een invloedrijke verhandeling schreef voorts David Jacob van Lennep: *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* (1827; ed. Stuiveling, 1978²). Naast de Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen gaven ook het Teylers Genootschap en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden verhandelingen uit.

LIT: Baldick; BDI; Best; Hiller; Laan; Shipley. [G.J. van Bork]

verheven of subliem

In de retorica is het verhevene een van de belangrijkste kenmerken van het genus sublime. Bij pseudo-Longinus (*De sublimitate*, ± 100 n.Chr.) staat het verhevene voor 'vervoering', tegenover het overtuigen (ars persuadendi). Het verhevene uit zich in heftige bewogenheid en gevoelens van vervreemding, o.a. door presentatie van het fantastische (fantastische literatuur). In de geschiedenis van het poëtische denken is Edmund Burke in dit verband van belang, omdat hij nieuwe impulsen gaf aan de discussie met zijn werk *A philosophical inquiry into the origin of our ideas of the sublime and the beautiful* (1757). Zijn ideeën werden verder ontwikkeld door Kant in diens *Kritik der Urtheilskraft* (1790); hij verbond het verhevene met het oneindige (tegenover het schone als verbonden met het eindige). Tot in de 19e eeuw leeft het begrip voort in auteurspoëtica's en handboeken. Volgens de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs (*Nederlandsche redekunst*, 1820, p. 20-22) vormen het verhevene en het schone (schoonheid) tezamen de twee hoofdeigenschappen van het esthetische (aesthetica). Volgens hem is een voorwerp verheven wanneer het door zijn 'grootte of kracht, algemeen, zonder redenering en belang, om en door zich zelve noodzakelijk behaagt'; het vervult het gemoed met aandoeningen van 'eerbied, bewondering en verbazing' en impliceert levendigheid.

Volgens Breuker (1996, p. 12, 18-23) is het sublieme de individuele ervaring van harmonische eenheid met de bovenindividuele natuur, waaruit geluk ontstaat. In die zin is het begrip kenmerkend voor de gehele periode van 1770 tot 1914 en in het bijzonder voor de romantiek.

In het huidige gebruik heeft 'verheven' als stijlaanduiding betrekking op dat type taalgebruik dat niet behoort tot de dagelijkse omgangstaal en dat een zekere plechtstatigheid heeft. Iemand die in een situatie waarin de dagelijkse omgangstaal

verwacht wordt, woorden en zinswendingen hanteert die ontleend zijn aan een andere taalkring, bijv. het idiolect van de predikant gebezigd in de kerkdienst, valt uit de toon en krijgt terecht het 'verwijt' dat hij verheven taal spreekt, niet passend bij de situatie. In dat opzicht is er niets veranderd t.o.v. de conventie van enkele eeuwen geleden; iemand die in de dagelijkse omgang, welke het genus humile doet verwachten, een stijl bezigt uit het genus sublime, spreekt ook 'verheven' in de zin van onaangepast.

Soms wordt verheven taal gebezigd met humoristische (humor) bedoelingen. Zo laat Gerard Reve in een toespraak op ongebruikelijke wijze het plechtige woord 'mede' vallen in de zin 'ik wil mij met de vraag bezig houden of er iemand mede gediend is als men' enz. (*Het geheim van Louis Couperus*, 1987, p. 6), met het gevolg dat het luisterend publiek begon te lachen.

LIT: Baldick; Cuddon; Dale; Lausberg; MEW; Preminger; Scott; Shipley; J.M. Acket en C.F.P. Stutterheim. *Stijlstudie en stijl oefening* (1960¹¹), p. 60; Ph.H. Breuker. *Obe Postma als auteur van het sublieme* (1996). [G.J. Vis]

verificatio

Term uit de oorkondeleer voor onderzoek naar de autorisering, datering en localisering van oorkonden. In fictionele teksten wordt gebruik gemaakt van de veritas-topos om het waarheidsgehalte te benadrukken. [P.J. Verkruisje]

veritas-topos

Expliciete verklaring in een (fictionele) tekst dat het vertelde waar gebeurd is. Dat kan oppervlakkig gebeuren met een nadrukformule als bijv. 'sijt zeker das' of 'gelove(t)s mi', maar ook door zich op een zegsman (auctor) te beroepen, zoals bijv. in de *Beatrijs*, waarin de auteur in de proloog zegt het relaas van de non te verhalen 'volcomelijc na der waerheide, als mi broeder Ghijsbrecht seide' (vs. 13-14); of op een (geschreven) bron: 'Die vraye [= ware] historie vertelt ons hier' (*Walewein*, vs. 9933), 'Ons orcont die Walsce tale' (idem, vs. 11.141).

De veritas-topos sluit aan bij de eisen die aan een oorkonde gesteld worden: de verificatio, nl. autorisering, datering en localisering. [W. Kuiper]

verlichting

Term uit de cultuurgeschiedenis en de geschiedenis van de wijsbegeerte voor een stroming tussen 1650 en 1850 (enlightenment, Aufklärung, le siècle des lumières) die, afkomstig uit Engeland (J. Locke, D. Hume, e.a.), in de 18e eeuw is overgewaaid naar Frankrijk (Voltaire, Montesquieu, encyclopedisten). Kern van de beweging is het rationalisme toegepast op mens, cultuur en maatschappij. Volgens F.L. Ford (1968) zijn voor het geheel van de verlichting als stroming in Europa en Amerika vier elementen van belang: (1) seculair humanisme (inclusief niet-dogmatisch christelijk humanisme), (2) een vertrouwen in rationele analyse als de beste intellectuele methode, (3) visie op de mens als een niet-statische, veranderbare

grootheid in zijn samenleving en (4) een gevoel dat men zich aan het bevrijden was (van bijgeloof, onderdrukking of wat voor wet dan ook).

In feite spreekt men van verlichting per land of cultuurgebied. Zo zou de Franse verlichting een stereotiepe tegenstelling kennen tussen religie en verlichting. In Engeland domineert het empirisch onderzoek naar de menselijke geest. In Duitssprekende gebieden schijnt een educatief aspect overheersend; dikwijls zou de verlichting daar een utilitair reformistische beweging zijn. Over de Nederlandse verlichting wordt beweerd dat deze geen tegenstelling kent tussen rede en openbaringsgeloof en dat zij een sterk moraliserende inslag heeft. Er bestaat discussie over de vraag of die denkers die zich niet beroepen op bijbel of openbaring als laatste criterium, maar wel christelijke elementen in hun ideeën hebben, zoals J. Kinker, nog wel tot de 'christelijke' verlichting kunnen worden gerekend. Hoe dan ook, hoofdkenmerk van de verlichting, ook in Nederland, is het optimistisch geloof in de vooruitgang van mens en wereld door intellectuele - het gevoel niet uitsluitende - inspanning.

Wat betreft de letterkunde zou, sociologisch gezien, de opkomst van de vrouw kenmerkend zijn voor de Nederlandse verlichting: Wolff en Deken, Post, Van Essen-Van Haeften en Hulshoff. Vertrouwdheid met Vergilius' *Aeneis* en Ovidius' *Metamorphoses*, in het algemeen met de klassieke mythologie, is een vast gegeven. In het proza bloeit de picareske roman, de avonturenroman en het travestieverhaal, het reisverhaal en de erotische literatuur; vooral de twee laatste typen zijn het rijkst aan nieuwe ideeën. De 'spectators' voorzien vanaf 1730 de 'gewone burger' van gesprekken over dingen van alledag en over godsdienst en moraal. De geleerdentijdschriften verschaffen informatie over wetenschappelijke publicaties; na 1760 komen er vakijdschriften per vakgebied (medisch, historisch e.a.). De poëzie staat onder invloed van het dichtgenootschap Nil Volentibus Arduum (1669) met de slogan 'dichten kun je leren'. Met kennis van de elocutio dient men zijn stof zo te behandelen dat het leidt tot een 'creatieve imitatio'. In de eerste helft van de 18e eeuw staat men nog dicht bij de renaissance. Zo schrijft de dichter Poot *over de maan* en vertelt daarbij een mythologisch verhaal na. Kijkt men naar de tweede helft van de eeuw dan ziet men dat dichters een ander perspectief gaan kiezen; Bellamy spreekt *tot de maan* in een persoonlijk verzoek, laat de mythologie los en hanteert een vrijere versvorm. In deze tijd - omstreeks 1780 - komt er meer aandacht voor het innerlijk van de mens, samenhangend met het feit dat de rede er in de tweede eeuw helft een specifieke variant bij krijgt: het gevoel. Het genre van de briefroman komt op met aandacht voor de gevoelens van de personages.

Desbetreffende teksten van Van Goens, Kinker, Geel en Huet vindt men in de bloemlezing *Vrijmoedige bedenkingen* (1968) en van Van Effen, De Genestet en anderen in *'k Wou zo graag verstandig wezen* (1968).

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Brongers; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Lodewick; Metzler; MEW; Shipley; Wilpert; F.L. Ford. 'The Enlightenment: Towards a Useful Redefinition', in *Studies in the Eighteenth Century*, ed. R.F. Brissenden (1968), p. 17-29; *Vrijmoedige bedenkingen*, ed. M.C.A. van der Heijden (1968), p. 7 vlg.; *'k Wou zo graag verstandig wezen*, ed. M.C.A. van der Heijden (1968), p. 7-14; J. Kinker. *De verlichte muze*, ed. G.J. Vis (1982), p. 9-35; J. Stouten. *Verlichting in de letteren* (1984); B. Paasman. *Het boek der Verlichting* (1986); A.J. Hanou. *Sluiers van Isis*, dl. 1 (1988), p. 52-57; J.W. Oerlemans. *Rousseau en de privatisering van het bewustzijn* (1988), p. 69-72. [G.J. Vis]

verluchting zie boekverluchting

verpleegstersroman

Roman waarin een (verliefde) verpleegster hoofdpersoon is. Vanwege het stereotiepe verhaalverloop wordt de verpleegstersroman, net als de doktersroman, tot de triviaalliteratuur gerekend. Peter Andriessse schreef een pastiche op dit type damesroman in *Zuster Belinda en het geheime leven van Dokter Dushkind* (1971). [G.J. van Bork]

verrader zie zinneken

vers-1 of versregel

Term uit de prosodie voor een doorgaans van links naar rechts (horizontaal) op de bladzijde als eenheid gepresenteerde groep woorden als belangrijkste constituerende element van poëzie-1; de versregel is distinctief voor poëzie ten opzichte van de prozaregel. Visueel worden versregels gekenmerkt door hun onderlinge ongelijkheid van lengte; vooral de rechter marge vertoont een ongelijke dosering van wit. Deze in vergelijking met prozaregels grotere zelfstandigheid van versregels ten gevolge van het geregeleinde wordt soms nog extra versterkt door andere kenmerken, zoals een hoofdletter aan het begin van elke regel, eindrijm en metrum.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Marouzeau; Metzler; MEW; Morier; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

vers-2 zie gedicht

vers-3

Term uit de leer van de poëzie-1 ter aanduiding van een strofe uit een kerklied. Zo kan men in een kerkelijke bijeenkomst de voorganger horen zeggen: 'Gemeente, wij zingen nu van psalm 1 de verzen 1 en 2'; men weet dan dat hier niet de versregels zijn bedoeld maar de strofen (coupletten). [G.J. Vis]

vers libre zie vrij vers-1

versbouw of versificatie-2

Term uit de prosodie voor het geheel van structurele (structuur) elementen dat de versregel (vers-1) als basiselement van poëzie-1 kan bevatten, mede in hun relatie met de context van strofe of gedicht. De versbouw is te zien als een organisatievorm van elementen op syntactisch-semantisch en fonologisch niveau. Dichters die de verstechiek weten uit te buiten, hanteren vaak vormgevingsprincipes die leiden tot een versificatie met een rijk, geconcentreerd, aanbod aan stilistisch materiaal in klein bestek. De versleer (prosodie) beschrijft de resultaten ervan, zoals die zijn af te leiden uit de verstechiek, zowel in stijl (bijv. stijlfiguren) als in klank e.a., variërend van metrische (metrum) en isosyllabische poëzie tot vrij vers-1.

LIT: Alphen; Baldick; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Gorp; Hobsbaum; Laan; Marouzeau; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; F. Kossmann. *Nederlandsch versrythme* (1922); G. Stuiveling. *Versbouw en ritme in den tijd van '80* (1934); C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963); G.J. Vis. 'Vorm en functie in de poëzie. Een methodologische verkenning, met voorbeelden uit het werk van J. Kinker en W. Kloos', in: *SpL* 33 (1992), p. 247-260. [G.J. Vis]

verschleierte Rede zie style indirect libre

Verschlimmbesserung

Term uit de teksteditie voor een transmissiefout, in de vorm van een correctie door een kopiïst (afschrijven-1) of een correctie op de pers, die een eerder gemaakte fout nog erger maakt door de verkeerde kant uit te corrigeren. Verkeerde correcties in drukwerk zijn te verklaren uit het feit dat bij correctie van drukproeven in het verleden de kopij niet geraadpleegd werd.

LIT: A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast* (dl. 1, 1975). [P.J. Verkruijsse]

versie

Term uit de tekstkritiek voor een tekst die het resultaat is van een bewerkingsproces (bewerking, adaptatie). Met name gedurende de Middeleeuwen was het heel gebruikelijk dat teksten in de loop der tijd bewust veranderd, bewerkt of aangepast werden. Als een tekst bedoeld is als kopie dan spreekt men van redactie-2, indien de veranderingen zo ingrijpend zijn dat er feitelijk een nieuwe tekst ontstaan is, van een omwerking. Zo kan men *Reinaerts historie* (ca. 1300) beschouwen als een versie van het overeenkomstige gedeelte van *Van den vos Reynaerde* zoals die

compleet bewaard bleef in de redacties A (Comburgse handschrift) en F (Dyckse handschrift).

De term versie is ook van toepassing op vertaalde teksten; men spreekt dan van een versie in een vreemde taal. De *Ferguut* bijv. is wat betreft de versregels 1-2590 een vertaling (redactie) en wat betreft de versregels 2591-5592 een bewerking.

LIT: Hiller; Mathijssen; Metzler; W.P. Gerritsen. *Die Wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten* (1963), dl. 1, p. 60. [W. Kuiper]

versificatie-1 zie verstechniek

versificatie-2 zie versbouw

versleer zie prosodie

versmaat zie metrum

verso-zijde

Bibliografische term voor de keerzijde van een blad-2 of een vel; de voorzijde heet recto-zijde. In plaats van naar pagina's verwijst men bij boeken uit de handpersperiode naar de recto- en verso-zijde van een door middel van de katernsignatuur aangeduid blad. Als pagina 1 en 2 zich op het eerste blad van het A-katern bevinden, worden die aangeduid als respectievelijk folium A 1 recto en A 1 verso, gewoonlijk afgekort tot A1r, A1v. In sommige bibliografische literatuur worden recto en verso ook aangeduid met een superieur geschreven a en b.

In een opening van een boek bevindt zich links altijd een verso-pagina met een even paginanummer en rechts altijd een recto-pagina met een oneven paginanummer.

LIT: Baldick; BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 329-330. [P.J. Verkruijsse]

verspringend rijm

Term uit de prosodie waarmee die vorm van eindrijm wordt aangeduid die als rijmschema heeft abcabc, zoals in:

De wereld is te groot en oud voor dit
Spel van het jonge hart, en het verdriet
Van 't avondgrauwen dringt onze oogen binnen -

En als ik straks naast haar bij 't haardvuur zit,
Zie 'k door de vensters in een zwart gebied
En hoor den nachtwind gieren langs de tinnen.

(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 116).

LIT: Alphen; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Morier. [G.J. Vis]

versregel zie vers-1

versritme

Term uit de prosodie voor dat ritme dat - in tegenstelling tot het prozaritme-1 - op specifieke wijze voorkomt en functioneert in poëzie-1. Aard en werking van het versritme hangen nauw samen met de mogelijkheden die de versregel (vers-1) - op zichzelf beschouwd en gezien zijn verband met de context - heeft. De belangrijkste vormen waarin het versritme kan voorkomen zijn die van het vrije vers-1 en van het metrisch (metrum) vers. Het versritme kenmerkt zich meestal door een bepaalde spanningsverhouding, enerzijds tussen het zinsritme en de versregel, anderzijds tussen het metrisch patroon en het zinspatroon (woord- en zinsaccent). Een specifieke vorm van deze spanningsverhouding treft men aan in het contrapunt.

LIT: Abrams; Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Gorp; Hobsbaum; Lodewick; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; F. Kossmann. *Nederlandsch versrhythme* (1922); G.J. Vis. 'Iconiciteit en ritme', in: *FdL* 32 (1991), p. 47-61. [G.J. Vis]

verstechniek of versificatie-1

Term uit de prosodie voor de dichtelijke activiteit van het schrijven van poëzie-1 voor zover die de versbouw betreft. Het is een belangrijk onderdeel van het totale scheppingsproces.

Soms gebruikt men de term verstechniek in ruimere zin voor de gehele dichtelijke activiteit.

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Preminger; C.F.P. Stutterheim. *Conflicten en grenzen* (1963). [G.J. Vis]

versteken

Drukkersterm voor het wijzigen van het wit wanneer binnen een oplage twee uitgaven gemaakt worden op groot en klein papier. Daartoe moet de vorm losgekooïd en het formaatgoed (formaatmaken) herschikt worden met versteekhouten. Het versteken is nodig om een goede bladspiegel te krijgen. Van de gelegenheid kan gebruik gemaakt worden om een correctiefase in te lassen, want de vorm is dan toch los.

Correctie tijdens het versteken heeft bijv. plaatsgevonden in Smalleganges *Nieuwe cronymk van Zeeland* (1696).

LIT: P.J. Verkruijsse. *Mattheus Smallegange (1624-1710)* (1983), p. 48, 371-388; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 430. [P.J. Verkruijsse]

versus heroicus zie heroïsch vers

versvoet of voet

Term uit de prosodie voor de kleinste meersyllabige metrische (metrum) eenheid in het klassieke en renaissancistische vers en de daarvan afgeleide vormen.

De belangrijkste versvoeten in de Nederlandse poëzie zijn de jambe, trochee, dactylus, anapest en amfibrachus. Daarnaast vindt men ook de spondee en de creticus of amfimacer. Afhankelijk van het aantal keren dat een bepaalde versvoet in een regel optreedt, spreekt men van de jambische pentameter (vijf jamben), de hexameter (zes dactylen), de alexandrijn (zes jamben) e.a. Ten aanzien van de metrische poëzie die sinds de periode van de romantiek is geschreven, wint de opvatting veld dat het de voorkeur verdient bij de ritmische analyse niet uit te gaan van de versvoet, maar van de regel in zijn geheel. Men spreekt dan bijvoorbeeld liever van een 'vijfjambische' regel dan van een regel 'uit vijf jamben opgebouwd'.

Versvoeten kunnen in combinatie met elkaar leiden tot grotere metrische eenheden, zoals de dimeter, trimeter, ditrochee (dichoreus), dispondees enz. Wanneer een regel, strofe of gedicht uit verschillende versvoeten (metrische motieven) is opgebouwd, spreekt men van polymetrie.

LIT: Alphen; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Laan; Lodewick; Marouzeau; Metzler; Morier; Preminger; Scott; Wilpert; A.P. Braakhuis. *De thematische structuur van de versregel* (1962). [G.J. Vis]

vertaling

Tekst die is omgezet in een andere taal dan waarin hij oorspronkelijk werd geschreven. Wanneer daarbij niet is gestreefd naar een zo nauwkeurig mogelijke (letterlijke) vertaling, spreekt men van een vrije vertaling.

Bij Middelnederlandse vertalingen van Oudfranse teksten kan de volgende driedeling gemaakt worden. Is er sprake van een getrouwe vertaling, dan kan het

resultaat beschouwd worden als een redactie-2, zij het in een vreemde taal. Is de plot of fabel-2 dezelfde, maar is er bijv. met gebruikmaking van de ars poetica (poetica-1) en met name door middel van abbreviatio en amplificatio doelbewust ingegrepen, dan spreekt men van een bewerking. Het resultaat is dan een versie. Wordt echter het gehele verhaalgebeuren veranderd, dan spreekt men van een omwerking of remaniement. Voorbeelden van een getrouwe vertaling zijn de zgn. Limburgse *Aiol* en het eerste stuk van *Ferguut* (vs. 1-2592), van een bewerking de zgn. Vlaamse *Ayoel* en het tweede stuk van *Ferguut* (vs. 2593-slot). Als omwerking kan onze *Reinaert* worden aangemerkt.

In de renaissance lagen de grenzen tussen vertaling en bewerking niet duidelijk vast. In de praktijk sprak men van 'navolging' of 'Nae 's landts ghelegghenheit verduytschet'. In navolging van de klassieke retorica werd de vertaling of translatio gezien als oefening voor de aankomende auteur, die vervolgens via imitatio moest trachten te komen tot aemulatio, of het overtreffen van het gekozen voorbeeld.

Maar ook in de 19e eeuw zijn de grenzen tussen vertaling en bewerking niet scherp te trekken. Onder de veelvuldig gebruikte aanduiding 'Naar het Engels' (Frans, Duits etc.) publiceerde men zowel vertalingen als in eigen woorden navertelde teksten uit vreemde talen.

Lange tijd was vertalen het werk van auteurs die op die manier een bijverdienste hadden, maar daarvoor geen speciale opleiding hadden genoten. In de tweede helft van de 20e eeuw ontstonden aan een aantal universiteiten speciale opleidingen voor tolk of vertaler. Voor de promotie van vertalingen uit het Nederlands is in 1954 de 'Foundation for the promotion of the translation of Dutch literary works' in het leven geroepen. Van de vertalingen van Nederlands werk bestaan bibliografieën: P.M. Morel, *Bibliographica Neerlandica II* (1962) over de periode 1900-1957, en vanaf 1957 van E. van Raan *Het Nederlandse boek in vertaling* (1974 e.v.), telkens aangevuld in het tijdschrift *Ons Erfdeel*. Voorts zijn er speciale tijdschriften voor vertalers, zoals *Babel*, *De Tweede Ronde* en het tijdschrift van het Nederlands Genootschap van Vertalers *Van taal tot taal*. De reeks *Vertaalhistorie* brengt in diverse delen Nederlandse beschouwingen over vertalen vanaf de Middeleeuwen tot 1940.

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Hiller; Lausberg; Metzler; MEW; Ned. Arch.-term.; Preminger; Scott; Shipley; J.D.P. Warners. 'Translatio-imitatio-aemulatio', in: *NTg* 49 (1956), p. 289-295; 50 (1957), p. 82-88, 193-201; W.P. Gerritsen. 'Les relations littéraires entre la France et Les Pays-Bas au Moyen Age. Quelques observations sur la technique des traducteurs', in: *Actes du septième congrès national de la Société Française de Littérature Comparée, Poitiers 1965*. (1967), p. 28-46; R. van den Broeck en A. Lefevère. *Uitnodiging tot de vertaalwetenschap* (1979); S. Bassnett-McGuire (red.). *Translation studies* (1980); K.M. van Leuven-Zwart. 'Overeenkomst en verschil', in: *Spektator* 11 (1981-1982), p. 249-272; C. Buridant. 'Translatio medievalis. Théorie et pratique de la traduction médiévale', in: *Travaux de Linguistique et de Littérature* 21 (1983), p. 81-136; R. Ellis (red.). *The Medieval Translator. The theory and practice of translation in the Middle Ages* (1989); W.P. Gerritsen. 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', in: *Franse literatuur van de middeleeuwen* (1988), p. 184-207; Th. Hermans. *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst* (1991); L. Korpel. *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropes kader* (1992). [G.J. van Bork/P.J. Verkruijsse/W. Kuiper]

vertelde tijd

Term uit de verhaalanalyse waarmee de tijd wordt aangegeven die het verhaal of een deel daarvan inhoudelijk omvat. Zo kan in een roman een korte tijdsspanne beschreven worden, soms slechts één dag of enkele dagen, terwijl in een andere roman een heel mensenleven wordt behandeld. Een goed voorbeeld van een roman met een zeer korte vertelde tijd is *Ulysses* (1922) van James Joyce (één dag). In Nederland schreef Jeroen Brouwers met *Zonsopgangen boven zee* (1977) een roman met een korte vertelde tijd (één nacht) binnen een lange verteltijd. Een roman met een lang tijdsverloop binnen een in verhouding daarmee korte verteltijd is bijv. A. van Schendels *Het fregatschip Johanna Maria* (1930).

De vertelde tijd wordt in de verhaalanalyse (meestal in een grafiek) afgezet op de verteltijd, d.w.z. de tijd die de lezer nodig heeft om een verhaal of gedeelte daarvan te lezen. De verhouding tussen vertelde tijd en verteltijd binnen een roman zou iets laten zien van het spanningsverloop van die roman. Naarmate er meer tijdverdichting optreedt, d.w.z. naarmate er meer tijdsverloop in het verhaal beschreven wordt in minder pagina's of woorden, zou de lezer geconfronteerd worden met voor de spanning minder belangrijke verhaalelementen. Het is zeer de vraag of die - vaak impliciet gegeven - vooronderstelling juist blijkt te zijn.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Drop; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; G. Müller. 'Erzählzeit und Erzählte Zeit', in: *Morphologische Poetik* (1968); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1977⁴), p. 142-151. [G.J. van Bork]

vertelfunctie zie verteller

vertelinstantie zie verteller

verteller, vertelfunctie of vertelinstantie

Term uit de verteltheorie of narratologie (eerder gebruikt in de romananalyse) om de instantie aan te duiden die de geschiedenis (fabel-2) van de verhalende tekst vertelt. De verteller mag in fictief proza niet geïdentificeerd worden met de auteur, maar is een door de auteur gekozen medium door middel waarvan hij het verhaal laat vertellen. De verteller bemiddelt dus tussen de fictieve wereld van de geschiedenis en de erin optredende personages, en de lezer. Soms is de verteller gebonden aan een personage uit de tekst, bijv. in het geval van een ik-verteller, maar hij kan ook anoniem blijven, bijv. in een neutraal verteld verhaal of in een tekst verteld vanuit een hij-standpunt. De verteller mag echter niet verward worden met het perspectief, dat (mede)bepaald kan worden door weergave van vertellende personages (acteurs) binnen de tekst. Dit kan wellicht verduidelijkt worden aan de hand van het volgende voorbeeld: 'Hij dacht dat hij de laatste trein naar Alkmaar wel niet meer zou halen'. Zo'n zin uit een verhalende tekst wordt altijd verteld door een verteller. Men kan er bijv. 'ik vertel' voor zetten, waardoor dit onmiddellijk duidelijk wordt. Niettemin ligt het perspectief van de zin bij de 'hij', die tevens personage is in het vertelde.

LIT: Bal; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Cuddon; Drop; Gorp; Herman/Vervaeck; Prince; H. van Gorp. *Het optreden van de verteller in de roman* (1970). [G.J. van Bork]

vertelling

Eenvoudige fictionele proza- of poëzietekst van beperkte omvang met vrijwel alle eigenschappen van het verhaal-1. De termen 'verhaal' en 'vertelling' worden dan ook vaak voor hetzelfde gebruikt (vgl. 'kaderverhaal' en 'kadervertelling'), met dien verstande dat men verhalende poëzieteksten zelden 'verhaal' noemt. Bovendien gebruikt men de term 'vertelling' wel om een archaïserend effect te bewerkstelligen.

Voorbeelden van vertellingen zijn A.C.W. Starings *Ada en Rijnoud* (1820, poëzie) en Jacob Israël de Haans *Nerveuze vertellingen* (1906-1910).

LIT: BDI; Best; Gorp; Lodewick. [G.J. van Bork]

verteltheorie of narratologie

Benadering van verhalende teksten waarbij een poging wordt gedaan om de structurerende elementen die de tekst bepalen op een controleerbare wijze te beschrijven. Daarbij wordt onderzocht wat de mogelijke en de werkelijk gerealiseerde relaties zijn tussen een vertelde tekst, de verhaalbetekenis of de inhoud daarvan en de geschiedenis of de reeks logisch en chronologisch geordende gebeurtenissen die erin beschreven worden. De verteltheorie streeft naar het ontwikkelen van een begrippenapparaat en het definiëren daarvan waardoor het mogelijk wordt op een adequate en objectief bespreekbare wijze tot uitspraken over verhalende teksten te komen. Het begrippenapparaat dat door de verteltheorie ontwikkeld is, voldoet beter aan die eis dan het apparaat van de romananalyse. Bovendien gaat van de romantheorie de suggestie uit dat de daarin ontwikkelde terminologie uitsluitend van toepassing zou zijn op romans, terwijl de verteltheorie zich terecht niet beperkt tot romans, maar verhalende teksten in de meest ruime zin in haar beschouwingen betreft.

Tot het narratief systeem van verhalende teksten behoort een aantal categorieën van structurerende elementen: de verteller of vertelinstantie, de focalisatie of het perspectief, de tijdsaspecten en de ruimtelijke aspecten (ruimte).

LIT: Abrams; Bal; Baldick; Boven/Dorleijn; Fowler; Gorp; Herman/Vervaeck; MEW; Prince; M. Bal. *Narratologie* (1977); G. Genette. *Narrative discourse* (1980); J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1981), p. 128-165. [G.J. van Bork]

verteltijd

Term uit de verhaalanalyse waarmee de tijd wordt aangegeven die een lezer nodig heeft om een verhaal of een gedeelte daarvan te lezen. De verteltijd wordt meestal uitgedrukt in het aantal pagina's of woorden dat een te onderzoeken verhaal of een gedeelte daarvan omvat. De verteltijd wordt dan afgezet (meestal in een grafiek)

op de vertelde tijd, d.w.z. de tijd die het verhaal of een fragment daarvan inhoudelijk beschrijft. Op die wijze tracht men de vertraging dan wel de versnelling of tijdverdichting in het verhaal op te sporen, waaraan dan vaak oordelen over spanning of belang van bepaalde passages worden verbonden die overigens nogal discutabel zijn.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Drop; Gorp; Herman/Vervaeck; Metzler; Prince; G. Müller. 'Erzählzeit und Erzählte Zeit', in: *Morphologische Poetik* (1968); F.C. Maatje. *Literatuurwetenschap* (1977⁴), p. 142-151. [G.J. van Bork]

vertelwijze zie perspectief

verticale analyse

Term uit de verhaalanalyse, speciaal de drama-analyse, waaronder men een analysemethode verstaat die erop gericht is de spanningsrelaties per moment of binnen een verhaalsegment te onderzoeken en niet de relaties tussen een reeks opeenvolgende verhaalsegmenten.

LIT: Bergh; B. Beckerman. *Dynamics of drama* (1970), p. 42, 56-77. [G.J. van Bork]

vertoning zie tableau vivant

vertoog

Een afgerond stuk beschouwend proza, waarin een auteur een meestal persoonlijk of moraliserend standpunt inneemt ten opzichte van een bepaald onderwerp van godsdienstige, maatschappelijke, wetenschappelijke of cultuurhistorische aard. Vooral in de 18e eeuw was de term in gebruik voor prozastukken die vergelijkbaar zijn met het essay of de verhandeling. Van Justus van Effens *Hollandsche Spectator* (1731-1735) werd 57,6% van de totale plaatsruimte ingenomen door 'vertoogen'. A.W. Stellwagen stelde een bloemlezing hieruit samen onder de titel *J. van Effen. De Hollandsche Spectator. Eene bloemlezing van een en tachtig vertoogen* (1889).

LIT: Laan. [G.J. van Bork]

vertraging of retardering

Retorische techniek waarbij door middel van vertraging van het tempo waarin aan de lezer of toeschouwer informatie wordt verstrekt de spanning kan worden opgevoerd. Men spreekt ook van retardering wanneer bepaalde informatie wordt achtergehouden, die dan pas later wordt gegeven, zoals bijv. in veel detectiveverhalen gebeurt. Bij het toneel kan men bovendien nog werken met een vertraagde en nadrukkelijke intonatie.

Van vertraging is ook sprake wanneer de tijd van het vertellen zelf (verteltijd) groter is dan de tijd die de vertelde gebeurtenis in werkelijkheid in beslag genomen zou hebben (vertelde tijd). Men duidt dit verschijnsel ook wel aan met de Duitse term 'Dehnung'.

LIT: Bal; Bergh; Best; Boven/Dorleijn; Herman/Vervaeck; Metzler; O. Mann. *Poetik der Tragödie* (1958), p. 224 e.v. [G.J. van Bork]

vertrouwing

Personage in het drama, soms ook in het proza, aan wie de protagonist intieme bijzonderheden (gevoelens, plannen, beweegredenen e.d.) kan vertellen, omdat hij als vriend, vriendin of bediende blijkbaar volledig vertrouwd kan worden. Vaak wordt de vertrouwing(e) gebruikt om de monoloog te vermijden waarin een personage zijn innerlijk zou moeten blootleggen. In Pieter Langendijks *Het wederzijds huwelijksbedrog* (1720) speelt Klaar, de meid van Charlotte, de rol van vertrouweling die haar meesteres helpt Lodewijk voor een huwelijk te strikken.

LIT: Abrams; Baldick; Cuddon. [G.J. van Bork]

vervreemdingseffect of Verfremdungseffekt

Term afkomstig van het episch drama voor het opzettelijk verstoren van de dramatische illusie dat wat op het toneel gebeurt echt zou zijn. Het Verfremdungseffekt werd door Bertold Brecht geïntroduceerd om de toeschouwer te verhinderen zich emotioneel te identificeren met de personages of situaties op het toneel en hem te dwingen afstand te nemen van het gebeuren om zo een kritische houding tegenover het getoonde te bewaren. Dergelijke illusiedoorbrekende elementen kunnen bestaan uit ingelaste liederen of recitatieven, een vertellersfiguur die de vierde-wandfictie doorbreekt, beeldprojectie, rolwisselingen e.d. Sinds Brecht is het procédé ook toegepast in het proza, o.a. in het experimenteel proza van o.m. J.F. Vogelaar, I. Michiels en S. Polet.

In ruimere zin wordt er ook een psychologisch verschijnsel mee aangeduid. Men doelt dan op het verschijnsel van de depersonalisatie, waarbij de gewoonste dingen hun vanzelfsprekendheid verloren hebben zoals dat bijvoorbeeld voorkomt in het sensitivisme. Een goed voorbeeld van deze vorm van vervreemding is het gedicht van Herman Gorter met de beginregel 'De boomen waren stil' en dat eindigt met de volgende strofe:

Ik liep het aan te zien
bang en tevreden,
mijn voeten als goede lien
liepen beneden.
(Gorter. *Verzen*, ed. Endt, 1977, p. 23).

LIT: Baldick; Bantel; Bergh; Best; Cuddon; Fowler; Gorp; Metzler; B. Brecht. *Schriften zum Theater* (1957); M. Kesting. *Das epische Theater* (1959); M.G. Kemperink. *Van observatie tot extase* (1988), p. 85-88. [G.J. van Bork]

verwachting

Term uit de esthetica voor een basiselement bij kunstervaring en -beleving bestaande uit het gevoel bij de kunstbeschouwer dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid een bepaald verschijnsel of een combinatie van verschijnselen in het kunstwerk zal voorkomen. Menig stijlmiddel is hierop gericht en dit hangt weer samen met het feit dat een groot deel van de verwachtingen gebaseerd is op conventies die als bekend worden verondersteld.

Zo kunnen in poëzie versmaat en rijm een verwachting wekken bij de lezer waarmee gespeeld wordt (bijv. uitstel, inlossing). Soms heeft de verwachting de vorm van spanning (prospectief aspect), zoals bij menig verhaal of toneelstuk.

Naast deze door de individuele tekst veroorzaakte en daaraan gebonden verwachting hanteert men ook wel een ruimer begrip verwachting (verwachtingshorizon). Onderzoek hiernaar wordt verricht door de empirische receptie-esthetica.

LIT: Shipley. [G.J. Vis]

verwachtingshorizon

Term uit de receptie-esthetica voor een centraal begrip uit de theorie van H.R. Jauss. Het stoelt op de opvatting dat literatuurgeschiedenis niet langer moet worden gezien als een geschiedenis van teksten, maar van literaire gebeurtenissen. Deze spelen zich af in de lezer. Diens verwachtingshorizon (verwachting) wordt gevormd door het feit dat een tekst voor hem een gebeurtenis wordt wanneer hij deze vergelijkt met andere, reeds bekende, teksten.

De verwachtingshorizon is opgebouwd uit de volgende drie factoren: (a) de aan de lezer bekende normen van het genre waartoe de tekst behoort; (b) de impliciete relaties met reeds bekende, gelezen teksten uit dezelfde literair-historische periode als die van de te lezen tekst; (c) de tegenstelling tussen fictie en werkelijkheid. Met behulp van dit begrip wil Jauss twee vragen beantwoorden: die naar de literaire waarde van de tekst en die naar de receptie ervan.

LIT: Baldick; Gorp; Lausberg; Lodewick; H.R. Jauss. *Literaturgeschichte als Provokation* (1970); R. Warning. *Rezeptionsästhetik* (1975), p. 23-25; H. Link. *Rezeptionsforschung* (1976), p. 45 vlg.; J. van Luxemburg e.a. *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983³), p. 274. [G.J. Vis]

verzameld werk of opera omnia

Onder de aanduiding 'verzameld werk' of 'verzamelde werken' worden in de praktijk twee typen uitgaven verstaan van het werk van één auteur. In het ene geval gaat het om de uitgave van een keuze uit het werk van een auteur, meestal door die

auteur zelf bezorgd, waarin een presentatie van het totale oeuvre gegeven wordt zoals de bezorger dat het liefst ziet. Wat de bezorger (auteur) onwelgevallig is, wordt weggelaten. Voorbeelden van een dergelijke (zelf)presentatie zijn het *Verzameld werk* van H. Marsman (4 dln., 1938-1947) en de *Verzamelde gedichten* van Ed Hoornik (1950), die beide verre van volledig genoemd kunnen worden.

Het andere type wordt gevormd door de volledige uitgave van het totale oeuvre van een auteur - voor zover bij in leven zijn van de auteur tot op dat moment verschenen - meestal bezorgd door een tekstediteur. Voorbeelden van dit type zijn de *Verzamelde gedichten* van auteurs als J.H. Leopold, J.C. Bloem, Paul van Ostaïjen e.a. Bij dit type staat de volledigheid voorop en niet de (zelf)presentatie van de auteur van diens oeuvre.

LIT: BDI; Hiller; Mathijssen; Metzler; R.L.K. Fokkema. 'Verzamelde gedichten: een loze term!', in: *NTg* 69 (1976) 2, p. 89-101; F.A. Janssen. 'Bij de tombe', in: *Aan het werk!* (1981), p. 234-242. [G.J. van Bork]

verzamelhandschrift

Term uit de codicologie voor een codex die een aantal zeer verschillende teksten bevat, waarbij het vanaf het begin af aan de bedoeling was deze teksten in één handschrift te bundelen. Voorbeelden van Middelnederlandse verzamelhandschriften zijn het handschrift-Van Hulthem, het Comburgse handschrift en het Geraardsbergse handschrift (ed. Govers e.a., 1994), die sinds 1994 in een nieuwe reeks worden uitgegeven onder de titel *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*.

Bij een boek dat handschriften bevat die wat betreft hun ontstaan niets met elkaar te maken hebben, maar door een bezitter zijn samengebonden, spreekt men van een convoluut.

LIT: BDI; Metzler; Th. Mertens (red.). *Richtlijnen voor de uitgave van Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* (1994). [H. Struik]

verzetsliteratuur

Term waarmee gewoonlijk de literatuur wordt aangeduid die verschenen is tijdens de Tweede Wereldoorlog (speciaal vanaf 1942, het jaar van de instelling van de Kultuurkamer) en die duidelijk tegen de Duitse bezetter gericht was. In ruimere zin valt onder verzetsliteratuur alle geëngageerde literatuur die tegen enig regiem gericht is, zoals bijv. de geuzenliederen uit de 16e eeuw tegen de Spaanse overheersing. Voor de verzetsliteratuur uit de Tweede Wereldoorlog is de vergelijking met deze geuzenliederen dan ook onmiddellijk gemaakt, zoals blijkt uit de titel van een verzamelbundel als het *Geuzenliedboek* (1943) waarop een tweetal vervolgdelen is verschenen. Bekende verzetsteksten zijn Jan Camperts *Het lied der achttien doden* en Yge Foppema's *De ballade van de ter dood veroordeelden*.

Verzetsliteratuur is in feite tevens clandestiene literatuur, een ruimer begrip waaronder alle illegale literatuur valt die de censurbepalingen van een onderdrukker tracht te ontlopen.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; Metzler; MEW; G.H. 's-Gravesande. *Onze letterkunde in bezettingstijd* (1946); D. de Jong. *Het vrije boek in onvrije tijd* (1958). [G.J. van Bork]

vetustas

Vetustas is een element van een juist taalgebruik (puritas), gebaseerd op de traditie. Bij het gebruik van woorden uit een oudere taalfase dient men er wel voor te waken dat ze inmiddels niet gezocht en onverstaanbaar geworden zijn, zoals het geval is bij archaïsmen.

LIT: Lausberg; Ueding. [P.J. Verkruijsse]

vidimus

Archiefterm voor een akte-1, waarbij degene die haar uitvaardigt, verklaart een zekere akte te hebben gezien en in zijn verklaring de tekst van die akte opneemt. Een vidimus kan dus beschouwd worden als een niet-geautoriseerd afschrift (kopie). Een authentiek afschrift van een akte heet met een verouderde term transsumpt.

LIT: Ned. Arch.-term.; J.L. van der Gouw. 'Le vidimus aux Pays-Bas septentrionaux', in: *Varia codicologica. Essays presented to G.I. Lieftinck 1* (1972), p. 99-109. [P.J. Verkruijsse]

vie romancée of geromantiseerde biografie

Vorm van de biografie waarin het leven van een bekende of beroemde persoonlijkheid verteld wordt in belletristische (geromantiseerde) vorm. De vie romancée staat ten opzichte van de biografie gewoonlijk in een kwade reuk, omdat veel van het feitenmateriaal door de auteur op diens eigen wijze en vaak ten bate van diens held wordt geïnterpreteerd en veel van eigen vinding aan het historisch materiaal wordt toegevoegd. Daardoor krijgt de vie romancée meer het karakter van een historische (soms zelfs psychologische) roman dan van een biografie.

Bekende voorbeelden van het genre zijn A.M. de Jongs *De dolle vaandrig* (1947) over G.A. Bredero en Theun de Vries' *Rembrandt* (1931).

LIT: Lodewick; MEW. [G.J. van Bork]

vierde-wandfictie

Term uit de dramatheorie waarmee het verschijnsel wordt aangeduid dat de acteurs van het drama doen alsof er geen publiek aanwezig is bij hun handelingen, omdat de gebeurtenissen op het toneel als 'werkelijkheid' moeten worden voorgesteld. Het feit dat deze fictie nu en dan wordt doorbroken, bijv. in een terzijde of door een verteller die zich rechtstreeks tot het publiek richt, toont aan dat de vierde-wandfictie wel degelijk werkt, omdat deze doorbrekingen door het publiek duidelijk als zodanig worden ervaren.

LIT: Bergh; Gorp. [G.J. van Bork]

vierrijm

Twee opeenvolgende rijmparen met dezelfde rijmklank in een gepaard rijmende tekst, bijv.

Bi deser favelen soe bespellen
Die quade, die de goede quellen,
Die valsch sijn ende valscheit tellen
Met orconden van haren gesellen
(*Esopet*, ed. Stuiveling, 1965, 4, vs. 25-28).

In de Middelnederlandse literatuur is het vierrijm ongebruikelijk. De aanwezigheid ervan kan wijzen op een corruptie.

LIT: A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast II* (1975); W. Kuiper. 'De Middelnederlandse Esopet', in: *Spektator* 21 (1992), p. 35-54. [W. Kuiper]

vignet of cul-de-lampe

Term uit de bibliografie voor een typografisch ornament, bestaande uit een speciaal ontworpen versiering of samengesteld uit kleinere sierelementen uit de letterkast. Een vignet met bloem- en bladversiering heet een fleuron. Vignetten worden gebruikt aan het begin of eind van hoofdstukken of andere tekstonderdelen of op het titelblad op de plaats van een drukkersmerk om een te opvallend wit vlak te vullen. Samen met het andere in een druk gebruikte typografisch materiaal (fleuron, kader, versierde initialen-1, lijnen en lettermateriaal) kunnen vignetten helpen ongeïdentificeerde boeken aan een bepaalde drukker toe te schrijven.

LIT: BDI; Brongers; Cuddon; Hiller; Scott; S. Corsini. 'Vers un Corpus des ornements typographiques lausannois du XVIIIe siècle; problèmes de définition et de méthode', in: *Ornementation typographique et bibliographie historique* (1988), p. 139-158. [P.J. Verkruijsse]

villanelle

Term uit de genreleer voor een dichtvorm afkomstig uit Italië die sinds de 16e eeuw de volgende kenmerken heeft: vijf drieregelige strofen en een vierregelige slotstrofe, gebouwd op twee eindrijmklanken, waarbij vs. 1 en vs. 3 van strofe 1 beurtelings terugkeren in de volgende strofen en samen de afsluiting vormen van het gedicht. Het genre is in de Nederlandse letterkunde beoefend door Pol de Mont, Gerrit Komrij en Drs. P.. Van die laatste is het volgende voorbeeld:

O, Truida heeft het steeds gezegd
Berustend soms, maar vaak verbeten
De mens is slecht

De Staat kent wetten, en geen recht
De burgers hebben geen geweten

O, Truida heeft het steeds gezegd

Zij was schriftuurlijk onderlegd
En voelde mee met de Profeten
De mens is slecht [...]

En toen haar man was opgedregd
Is zij voor 't eerst Chinees gaan eten
O, Truida heeft het steeds gezegd
De mens is slecht
(Drs. P. *Ons knutselhoekje*, 1975, p. 21).

M. Veltman bezorgde de bloemlezing *Negentien villanellen* (1985).

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Hobsbaum;
MEW; Morier; Myers/Simms; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

virelai

Van origine Noord-Frans danslied dat in de tweede helft van de 13e eeuw zijn intrede aan het hof deed en dat zijn grootste bloei bereikte in de 14e eeuw. Een virelai begint met het refrein en bestaat gewoonlijk uit drie strofen. De strofe bestaat uit twee delen. Het eerste deel, de *frons* (kop), heeft rijmen die per strofe wisselen. In het tweede deel, de *cauda* (staart), zijn de rijmen als in het refrein. Een 'Middel Nederlands' voorbeeld van een virelai is: *ic sac noit so roden munt* van hertog Jan I van Brabant (1252-1294). Het virelai behoort tot het genre van het minnelied-1.

LIT: Baldick; Best; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Metzler; MEW; Morier; Myers/Simms; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert; S.A.P.J.H. Iansen. *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van rhetoriken* (1971), p. 144-145; P. Bec. *La lyrique française au moyen-âge* (1977); F. Willaert. 'Over *ic sac noit so roden munt* van hertog Jan I van Brabant', in: *NTg* 79 (1986), p. 481-492; idem. 'Minneliederen en hofdanses in de veertiende eeuw', in: *Literatuur* 9 (1992), p. 8-14. [W. Kuiper]

virgula

Middeleeuws interpunctieteken in de vorm van een schuine streep (/) dat gebruikt werd om een korte rust aan te geven. De virgula dateert uit de Romeinse tijd en maakte deel uit van een interpunctiesysteem waarbinnen de volzin (periodus) werd afgesloten met een ';' (periodus), de bijzin (colon) met een '.' (punctus) en de deelzin (comma) met een '/' (virgula). Na de Middeleeuwen is de virgula van naam en functie veranderd in de Duitse komma.

LIT: Best; Buddingh'; Cuddon; Scott; J. Greidanus. *Beginnselen en ontwikkeling van de interpunctie in 't biezonder in de Nederlanden* (1926). [W. Kuiper]

virtutes dicendi of virtutes elocutionis

Term uit de retorica voor de kwaliteiten waaraan de stijl, de elocutio, dient te voldoen. Een fundamentele behandeling van de virtutes wordt gegeven door Quintilianus in

zijn *Institutio oratoria*. Traditioneel zijn er vier virtutes dicendi: de latinitas (de zuiverheid van taal), de perspicuitas (de duidelijkheid), de ornatus (de stilistische verfraaiing door middel van tropen-1, figurae (stijlfiguren) en compositio (zinsbouw)), en tenslotte het aptum of decorum (de passendheid van de bewoordingen bij de inhoud, omstandigheden, persoon van de spreker, het publiek etc.).

LIT: Gorp; Lausberg. [W. Kuiper/P.J. Verkruijsse]

virtutes elocutionis zie virtutes dicendi

visioen

Geestestoestand die zich manifesteert in het waarnemen van personen, zaken en (toekomstige) situaties die op natuurlijke wijze niet zichtbaar zijn. Binnen de mystiek maakt men duidelijk onderscheid tussen een visioen en een droombeeld of waanvoorstelling: een visioen wordt veroorzaakt door een bovennatuurlijke macht van buiten die op de ziener inwerkt, een waanvoorstelling komt uit het innerlijk van de dromer zelf, terwijl iedere objectieve grondslag ontbreekt. Veel visioenen worden beschreven als de waarneming van een persoon, bijv. de verschijning van Maria in Lourdes of Fatima.

In de Middeleeuwen bestond een bloeiende visioenenliteratuur, met als bekendste auteurs Hildegard von Bingen, Hadewijch (*Visioenen*, ed. Mommaers, 1990) en Dante (*La divina commedia*). In de kringen van de Moderne Devotie stond Hendrik Mandé (ca. 1360-1431) bekend als visionaris. Volgens zijn biograaf had hij zelfs bijzonder veel visioenen, met name over de toestand waarin overledenen verkeerden. Hij zou zelfs 'op bestelling' visionair verkregen informatie hebben verschaft aan mensen die hem vroegen waar hun overleden verwanten nu waren en hoe ze hen zouden kunnen helpen (door missen te laten lezen, door het geven van aalmoezen enz). Mandés tijdgenoten twijfelden wel eens aan de echtheid van de eindeloze reeks visioenen, ook omdat sommigen zeiden dat Mandé geld of goederen aanvaardde in ruil voor de verleende diensten en als een heilige vereerd werd. Zijn biograaf weerspreekt dit echter met nadruk.

LIT: Best; Laan; MEW; K. Rahner. *Visioenen en profetieën* (1960); *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. [Catalogus van de] Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote (1384-1984)* (1984), p. 192-194. [H. Struik]

visserszang

Aanduiding voor die vorm van poëtische idylle waarin het leven van eenvoudige vissers centraal staat. Dit soort natuurpoëzie kwam op in de loop van de 17e eeuw en werd beoefend door J. de Decker, J.B. Wellekens, P. Vlaming, L. Schermer e.a. Evenals de veldzang is de visserszang verwant aan de pastorale literatuur (pastorale-1 en -2, bucolische literatuur) en de arcadische (arcadia) poëzie.

LIT: Buddingh'; Laan; Knuvelder 2 (1979⁷), p. 487; M.M. Prinsen. *De idylle in de 18e eeuw* (1934), p. 109-112. [G.J. Vis]

visuele poëzie zie concrete poëzie

vita zie vite

vitalisering

Vorm van concretisering waarbij levenloze dingen of abstracta worden voorgesteld als menselijke wezens (personificatie), als iets dierlijks (animalisatie) of iets plantaardigs. Zo wordt in de versregel 'O wonderlijke kracht van dichterlijke tonen' (I. da Costa. *Kompleete dichtwerken*, ed. Hasebroek, dl. 1, 1870², p. 14) aan de levenloze tonen (klanken) een eigenschap (kracht) toegekend van iets uit de wereld van flora of fauna, zodat 'steen hem [de dichter] volgden, om het oor aan zijne stem te leenen' (Id.). Deze vorm van metaforiek (plastiek) is het tegengestelde van de materialisatie waarin verschijnselen uit de wereld van de levende natuur als levenloze dingen worden voorgesteld. Een goed voorbeeld van een dergelijke vorm van ontvitalisering vindt men in de openingsregels van het gedicht 'De tuinman':

De bloemen staan in 't donker bed
Als porceleinen scherven
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 14).

LIT: Lodewick. [G.J. Vis]

vitalisme

Begrip dat door Marsman uit de filosofie werd overgenomen. Het is een aspect van het expressionisme, speciaal van het individueel kosmisch expressionisme. Marsman zelf formuleerde het zo:

De waarde van het kunstwerk zal [...] worden bepaald door de mate waarin intens leven in intense poëzie is omgezet, maar de aard van het leven, vóór en na de kunstdaad, is indifferent. De intensiteit beslist, niet het morele gehalte.
(H. Marsman. *Verzameld werk*, 1960, p. 595-596).

In dit verband sprak hij van het 'graan des levens [dat] wordt omgestookt tot de jenever der poëzie.' (H. Marsman. *Idem*). Dat nieuwe dynamische levensbesef dient zich te uiten in 'suggestieve gespannen plastiek en rythme'.

Ondanks Marsmans beroep op jonge medestanders voor vernieuwing van de poëzie bleef het vitalisme voornamelijk beperkt tot het werk van Marsman zelf. In

1933 verklaarde hij het vitalisme dood in *Forum* (jrg. 2, 1933, p.256-259). Zijn poëzie ging andere wegen en medestanders had hij niet gevonden. Hij beëindigt zijn stuk dan ook met: 'inderdaad, le vitalisme c'était moi'.

LIT: Buddingh'; Gorp; Laan; MEW; A. Lehning. 'Marsman en het expressionisme', in: *De draad van Ariadne* (1966), p. 11-44; J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1969), p. 198-228. [G.J. van Bork]

vite of vita

De middeleeuwse benaming voor een biografie van een heilige. Viten behoren tot de oudste in de volkstaal overgeleverde literaire teksten: *Van den levene ons Heren*, Hendrik van Veldekes *Sint Servaeslegende* en Willem van Afflighems *Leven van Sinte Lutgart*. De bron van veel vitae in de volkstaal is de Latijnse *Vitae Patrum*, die in het Middelnederlands werd vertaald als het *Vaderboec*.

De viten waren voor een wereldlijk publiek bestemd en werden voorgedragen op de naamdag van de heilige. Vanwege hun legendarisch karakter en hun vormgevingsprincipes kunnen ze als geestelijke epiek gekarakteriseerd worden. Later in de Middeleeuwen is men ze ook gaan dramatiseren tot zgn. heiligenspelen.

Verwant aan de viten zijn de legenden: (voor)leesstukken in proza die een episode uit het leven van een heilige behandelen (bijv. de bekering of de marteldood), welke in geestelijke kring tijdens de maaltijd bij toerbeurt werden voorgelezen. Viten en legenden tezamen duidt men aan met de term hagiografie.

LIT: Best; Brongers; Gorp; Laan; Metzler; MEW; R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.). *Andere structuren, andere heiligen* (1983). [W. Kuiper/H. Struik]

vitium

Term uit de retorica voor een vergrijp tegen één of meer van de stijldeugden, de virtutes dicendi. Tot de vitia behoren o.a. barbarisme en soloecismus.

LIT: Lausberg. [W. Kuiper]

vituperatio

Term uit de retorica voor een redevoering, behorend tot het genus demonstrativum, waarbij men kritiek levert op een persoon of onderwerp. De vituperatio kan ook onderdeel uitmaken van een lofrede, waarin de negatieve aspecten van een persoon op partijdige wijze goedgepraat worden. In de literaire kritiek komt men vaak een mengeling van laus en vituperatio tegen.

LIT: Lausberg. [W. Kuiper]

vlakdruk

Term uit de drukkerswereld voor de druktechniek waarbij geen niveauverschil bestaat tussen drukkende, geïnkte delen en niet drukkende delen. De drukkende elementen worden vet-aannemend gemaakt zodat ze inkt kunnen vasthouden; de niet-afdrukkende delen worden vocht-aannemend gemaakt. De eerste vlakdruktechniek was de steendruk, uitgevonden eind 18e eeuw door Alois Senefelder. Sinds de jaren '60 van de 20e eeuw heeft het fotografisch zetten een grote vlucht genomen: ook de offset is vlakdruk.

LIT: BDI; Brongers; Hiller; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 75-85; F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990⁵), p. 163-208. [P.J. Verkruijsse]

vleeszijde

De binnenzijde van de dierenhuid waarvan het perkament gemaakt is. De vleeszijde is lichter van kleur en voelt zachter en gladder aan dan de gelige en ruwere haarzijde. Bij bevochtiging van het perkament, of wanneer dit zijn natuurlijke spanning nog bezit, trekt de vleeszijde enigszins bol. Soms is zichtbaar dat de inkt bij het schrijven op de vleeszijde minder goed pakte dan op de haarzijde.

In een middeleeuwse codex bestaat een regelmatige afwisseling, om en om, tussen vlees- en haarzijde, en wel zo, dat bij een opening altijd twee gelijke zijden tegenover elkaar staan. Deze regelmatigheid heeft men de regel van Gregory genoemd, naar degene die dit verschijnsel het eerst heeft opgemerkt. Voor Middel nederlandse handschriften geldt dat de buitenzijde van een katern een vleeszijde is.

LIT: W. Wattenbach. *Das Schriftwesen im Mittelalter* (1956⁴); W.Gs Hellinga en P.J.H. Vermeeren. 'Codicologie en filologie V', in: *SpL 5* (1961-1962), p. 300-307; R. Reed. *The nature and making of parchment* (1975); J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 17. [H. Struik/W. Kuiper]

vliegende bladen zie pamflet-1

vlugschrift zie pamflet-1

voet zie versvoet

voetnoot

Toelichting aan de voet van de pagina, doorgaans in een kleiner lettertype, bij een gedeelte van de tekst op die pagina dat gewoonlijk van een verwijzingssteken is voorzien. De meest voorkomende voetnoten bestaan uit literatuurverwijzingen of bronnenopgaven en uit woordverklaringen bij teksten (annotatie). In boeken worden voetnoten gewoonlijk telkens per pagina vanaf 1 genummerd; in de tekst staan de verwijzingsnummers dan superieur gedrukt. Bij tijdschriftartikelen worden de voetnoten vaak doorlopend genummerd, omdat het aantal noten toch beperkt is. In plaats van cijfers worden ook wel asterisken, kruisen en paragraaftekens gebruikt. Wanneer een tekst van vers- of regelnummering in de marge is voorzien, worden voetnoten doorgaans niet voorafgegaan door voetnootnummers, maar door de desbetreffende vers- of regelnummers.

Noten geplaatst aan het eind van een hoofdstuk, boek of artikel heten eindnoten.

LIT: BDI; Best; Hiller; Scott; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 160-162. [P.J. Verkruijsse]

voetregel

Term uit de typografie voor een regel in het staartwit van een pagina waarin vroeger de katersignatuur en de custode geplaatst werden en tegenwoordig in plaats van een kopregel een zogenaamde sprekende voetregel voorkomt als running title.

LIT: K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 162. [P.J. Verkruijsse]

voetwit zie staartwit

volksballade zie ballade-1

volksboek

Verzamelnaam voor al het eenvoudige drukwerk uit de late Middeleeuwen en de daarop volgende eeuwen (de zgn. blauwboekjes). De term volksboek stamt oorspronkelijk uit de Duitse romantiek en impliceert een negatief waardeoordeel (triviaalliteratuur).

Tot voor kort hanteerde men een ruime definitie bij het begrip volksboek: een goedkope herdruk van een, deels door haar inhoudelijke waarde, deels door toeval al eeuwen bestaande tekst op slecht papier, geïllustreerd met versleten houtsneden die vaak niet (meer) bij de tekst pasten en die alleen bestemd was voor de onderste lagen van de bevolking. Een volksboek kan volgens deze definitie een veelheid aan genres bevatten: sagen, legenden, spreukenverzamelingen, godsdienstige tractaten, populair-wetenschappelijke geschriften, historische verhalen, schoolboekjes,

bewerkingen van middeleeuwse ridderromans, heiligenlevens (hagiografie), medische handboekjes, almanakken etc.

Deze ruime definitie is eigenlijk alleen geldig voor de latere eeuwen, omdat hiermee de oorsprong van de laatmiddeleeuwse teksten wordt ontkend en men aan hun functioneren in de tijd van ontstaan (de 16e eeuw) voorbijgaat. In deze context wordt de term prozaroman door literatuurhistorici alleen gebruikt om het verschil te benadrukken tussen deze teksten en de ridderroman, de gebruikelijke benaming voor de middeleeuwse ridderverhalen in verzen.

Tegenwoordig maakt men wel duidelijk onderscheid tussen volksboeken en prozaromans. Onder een volksboek verstaat men nu de contemporaine consumptieliteratuur die, in tegenstelling tot de prozaroman, niet beschouwd kan worden als 'gesunkenes Kulturgut': almanakken, toverboekjes, rijmpjes enz.

LIT: Baldick; Bantel; BDI; Best; Cuddon; Feather; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Scott; Wilpert; C. Kruyskamp. *Nederlandsche Volksboeken* (1942); H. Pleij. 'Is de laat-middeleeuwse literatuur in de volkstaal vulgair?', in: *Populaire literatuur* (1974), p. 34-106; L. Debaene. *De Nederlandse Volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (1977²); E.K. Grootes. 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw', in: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 477-493. [H. Struik]

volksdrama zie volkstoneel

volkslied-1

Lied dat tot de zogenaamde lekenmuziek behoort en dus niet primair bestemd is voor uitvoering door vaklieden. Het deelt deze status met het psalmgezing (psalm) in reformatische kerken (kerklied), met menig kinderlied en met allerlei vormen van vocale school- en huismuziek. Het volkslied is meestal van onbekende herkomst, doorgegeven in mondelinge traditie, muzikaal eenstemmig en functionerend in brede sociale kring; in laatstgenoemd opzicht is het vergelijkbaar met het volkstoneel. Het is algemeen bezit en heeft primair een sociale functie, dit in tegenstelling tot het cultuurlied.

Subgenres zijn het arbeidslied (heiers-, spin- en weeflied), marktlied, straatlied, soldatenlied, zeemanslied, studentenlied, bezweringslied, danslied en diverse vormen van het kinderlied.

In de romantiek ging men volksliederen verzamelen en uitgeven (J.F. Willems, A.H. Hoffmann von Fallersleben e.a.), gedeeltelijk vanuit dezelfde behoefte als die welke leidde tot het schrijven van romancen en balladen-1 geïnspireerd op middeleeuwse teksten. Later publiceerde Fl. van Duyse *Het oude Nederlandsche lied* (3 dln., 1903-1907; repr. 1965). De toenemende belangstelling voor oude volksliederen in de loop van de 19e eeuw deed organisaties als Het Nederlandsche lied en de Nationale Vereniging voor de Volkszang als paddestoelen uit de grond schieten. Het door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven *Nederlandsch volksliederenboek* ging bij duizenden exemplaren over de toonbank. In 1906 verscheen de eerste druk van het later beroemd geworden volksliederenboek voor het basisonderwijs *Kun je nog zingen, zing dan mee*.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het volkslied geactualiseerd door nieuwe bewerkingen die weer leidden tot nieuwe 'volksliederen' (bijv. Wannes Van de Velde). Sommige volksliederen kwamen terecht in opera's, operettes, musicals en revues.

Men verwarre dit volkslied niet met het gelijknamige, als cultuurlied te typeren volkslied-2.

LIT: Abrams; Bantel; Best; Cuddon; Gorp; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert; D.F. Scheurleer. *Nederlandsche liedboeken* (1912, suppl. 1923); J. Pollmann. *Ons eigen volkslied* (1931); K. ter Laan. *Folkloristisch woordenboek* (1949); J. de Vuyst. *Het Nederlandse volkslied* (bibl., 2 dln., 1967); H. te Velde. 'Opkomst en neergang van het vaderlandse lied', in: *NRC/Handelsblad*, 8 april 1987. [G.J. Vis]

volkslied-2

Aanduiding voor een lied dat, als 'vaderlands lied', officieel aangewezen is om symbolisch een volk te vertegenwoordigen en bij nationale gebeurtenissen te worden gezongen. We hebben hier, anders dan bij het volkslied-1, meestal te maken met een cultuurlied. In Nederland is dat het *Wilhelmus*, in de 19e eeuw tijdelijk verdrongen door H. Tollens' 'Wien Neerlands bloed', maar vóór de eeuwwisseling weer in ere hersteld. In België fungeert als zodanig de 'Brabançonne', in Vlaanderen 'De Vlaamse leeuw'.

LIT: Bantel; Best; Krywalski; Laan; Metzler; MEW; Scott; C.G.N. de Vooyoys & G. Stuiveling. *Schets van de Nederlandse letterkunde* (1980³²), p. 41, 99 vlg., 233, 251; A. den Besten. *Wilhelmus van Nassouwe. Het gedicht en zijn dichter* (1983); H. te Velde. 'Opkomst en neergang van het vaderlandslied', in: *NRC/Handelsblad*, 8 april 1987; A. Maljaars en S.J. Lenselink. *Het Wilhelmus. Een bibliografie* (1993); A. Maljaars. *Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking. Een kritische toetsing en nieuwe interpretatie* (1996); E. Hofman. *Nieuw licht op het Wilhelmus en zijn dichters* (1996). [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

volksprent

Populaire rijmprent voor volwassenen die vanwege de soms lage kostprijs (één of enkele centen) ook wel centsprent genoemd werd. Een catalogus van volks- en kinderprenten werd voor het Rijksprentenkabinet te Amsterdam samengesteld door C.F. van Veen onder de titel *Centsprenten. Nederlandse volks- en kinderprenten* (1976).

LIT: M. de Meijer. *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (1967). [G.J. van Bork]

volkstheater zie volkstoneel

volkstoneel, volksdrama of volkstheater

Toneel dat bestemd is om gespeeld te worden voor een bredere laag van de bevolking, speciaal voor die groepen die gewoonlijk niet naar het theater gaan. Twee typen volkstoneel overheersen, nl. volkstoneel dat het publiek in de eerste plaats wil amuseren en toneel dat erop gericht is om het publiek op te voeden en rijp te maken voor het 'betere' toneel. Speciaal deze laatste vorm van volkstoneel ontstond onder invloed van de arbeidersbeweging vanaf het eind van de 19e eeuw. In Berlijn werd bijv. in 1890 de Volksbühne opgericht die over het hele land voorstellingen verzorgde.

In 1916 richtte Herman Bouber met zijn vrouw en Jac Sluyters het Volkstoneel op, waarvoor Bouber zelf stukken schreef als *Mooie Neel*, *Bleke Bet*, *Oranje Hein* en *De Jantjes*. De toneelgezelschappen De Jonge Spelers en het Nederlandsch Volkstoneel, beide onder leiding van G.P.M. Groeneveld, streefden vooral verheffing van het volk na. In België werd in 1920 met dat doel Het Vlaamsche Volkstoneel gesticht door J. de Gruyter.

Na de Tweede Wereldoorlog werd vooral het Amsterdams Volkstoneel van Beppe Nooij bekend met stukken van Herman Bouber, Herman Heijermans en Johan Fabricius.

LIT: Best; Cuddon; Laan; Metzler; G.P.M. Groeneveld. *Het volkstoneel in Nederland* (1947); A. van der Plaats. *Herinneringen aan het Vlaamsche Volkstoneel* (1960); J. Hein. *Theater und Gesellschaft* (1973); B. Stroman. *De Nederlandse toneelschrijfkunst* (1973). [G.J. van Bork]

volrijm

Term uit de prosodie voor die vorm van rijm waarbij de gelijkkluidendheid tussen rijmvrager en rijmgever betrekking heeft op de desbetreffende beklemtoonde klinker en de eventueel direct daaraan voorafgaande en/of daarop volgende medeklinker(s), zoals in:

O zwijg, wie daar luidruchtig sprak,
Want gij staat voor een hart dat brak
(M. Nijhoff. *VW*, dl. 1, 1982², p. 66).

Behalve in een geval als dit (mannelijk rijm) kan volrijm ook voorkomen bij vrouwelijk rijm en bij glijdend rijm. Het verschijnsel is niet gebonden aan de categorie van het eindrijm, maar kan ook elders in het vers optreden.

LIT: Abrams; Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; Preminger; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

volta, chute, keer, val of wending

Overgang, formeel en/of inhoudelijk, in het 'klassieke sonnet', tussen het octaaf en het sextet. In het Shakespeareaanse sonnet ligt de volta na het derde kwatrijn.

LIT: Alphen; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Hobsbaum; Lodewick; MEW; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

volumen zie boekrol

voordehandse titel zie Franse titel

voordracht

De mondelinge realisatie van een (literaire) tekst in een situatie waarin die tekst niet individueel gelezen wordt, maar met een publiek erbij ten gehore wordt gebracht. Het ziet ernaar uit dat voordracht een ruimere betekenis heeft dan declamatie, omdat bij die laatste term noties als kunstzinnigheid, toon, mimiek en gebaar een grotere rol spelen. Declamatie wordt doorgaans verbonden met literatuur en dat hoeft voor voordracht niet het geval te zijn omdat daaronder ook de lezing of het betoog verstaan kan worden.

In de middeleeuwse situatie onderscheidt men voordracht van voorlezen. Voordracht was lange tijd de belangrijkste vorm van tekstoverdracht. Veel mensen konden weliswaar lezen, maar waren onvoldoende in staat zelfstandig een tekst tot leven te brengen; vandaar dat men afhankelijk was van iemand die als voordrager of voorlezer (jongleur, minstreel, sprookspreeker) optrad. In geval van voordracht lag de tekst absoluut niet vast: vaak kenden de toehoorders de inhoud van de tekst al, maar kon de voordrager, ook omdat hij uit het hoofd vertelde, bewust of onbewust variëren en improviseren. In een voorleessituatie is die ruimte er niet: de luisteraar is nog onvoldoende in staat de tekst zelfstandig te lezen, maar heeft wel de notie dat de tekst is zoals die er staat.

Alle Middelnederlandse epiek die geschreven is in gepaard rijm was primair bedoeld om voorgedragen of voorgelezen te worden. Deze teksten bevatten veel voordrachts- en voorleeskenmerken in de vorm van lombarden, paragraaftekens en interrupties van een 'ic' die zich als verteller c.q. auteur van de tekst presenteert. De verhalen rond Karel de Grote (chanson de geste, Karelroman) kunnen als een typisch voordrachtsgenre worden beschouwd. De vorm van de oudste overgeleverde Middelnederlandse teksten, zoals *Het Roelantslied* en *Renout van Montalbaen* (Karelroman), vertoont nog sporen van mondelinge voordracht en wellicht ook van mondelinge overlevering: grenzen van zinnen en bijzinnen vallen meestal samen met versgrenzen, zodat de teksten vrij gemakkelijk uit het hoofd te leren en voor te dragen zijn, terwijl het voor de toehoorders vrij eenvoudig is om het verhaal te volgen. Ook de stijl sluit hierbij aan door de regelmatige herhaling van formuleringen, motieven en verhaalpatronen. Daarnaast vallen stereotype (persoons)aanduidingen en andere vaste formules op. Een ervaren voordrager beschikte over een heel arsenaal van deze formules, die als hij de draad kwijtraakte tijdens de voordracht - met of zonder handschrift als geheugensteun - een hulpmiddel konden zijn om het verhaal in rijmende verzen voort te zetten. Doorgaans worden deze teksten echter niet tot de orale literatuur gerekend, omdat zij in de ons overgeleverde vorm niet zonder schrift tot stand gekomen zijn. De meer gecompliceerde klassieke, Oosterse en Brits-Keltische roman waren primair bedoeld om voor te lezen.

Pas met het proza begint een luisterpubliek plaats te maken voor een individuele lezer. Uit het feit dat de prozaroman in de Nederlanden pas in de loop van het eerste

kwart van de 16e eeuw doorbreekt, mag men opmaken, dat voordracht of voorlezen tot die tijd gebruikelijk bleef.

In de 18e en 19e eeuw werd bij tal van gelegenheden voorgedragen, vooral in genootschappelijk verband, maar ook in de huiselijke sfeer, zoals het 'avondje' bij de familie Stastok bewijst (N. Beets. *De familie Stastok*, ed. Van Zonneveld, 1984). Er bestond dan ook een uitgebreide literatuur over het voordragen van poëzie en proza. Men sprak in die tijd bij voorkeur over 'uiterlijke welsprekendheid', waarover bijv. B.H. Lulofs schreef *De declamatie; of de kunst van declameren of reciteren en van mondelinge voordracht of uiterlijke welsprekendheid in het algemeen* (1848). Daarin zijn ook afbeeldingen opgenomen over houding en gebaren bij de voordracht. Dergelijke richtlijnen zijn nog steeds actueel, want in tal van retorica-instituten waar welsprekendheid wordt beoefend, worden ze in moderne vorm nog aangeleerd. In 1961 verscheen *Moderne welsprekendheid*, een handboek voor mondelinge taalbeheersing van M. Weller en G. Stuiveling, een moderne opvolger van Lulofs' boek.

LIT: Best; Bronzwaer; Dupriez-1; Dupriez-2; Laan; E. Faral. *Les jongleurs en France au Moyen Age* (1910); J. Rychner. *La chanson de geste, essai sur l'art épique des jongleurs* (1955); W.P. Gerritsen. 'Corrections and indications for oral delivery in the Middle Dutch Lancelot manuscript', in: *Neerlandica manuscripta, essays presented to G.I. Lieftinck* (1976), p. 39-59; M.J.M. de Haan, 'Lezen en luisteren in de 13e en 14e eeuw', in: A. Demyttenaere e.a. (red.). *Literatuur en samenleving in de middeleeuwen* (1976), p. 83-99; N. Voorwinden en M.J.M. de Haan (red.). *Oral poetry. Das Problem der Mündlichkeit Mittelaltlicher epischer Dichtung* (1979); R. Knorringa. *Het oor wil ook wat* (1980); W. Kuiper. 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-81), p. 50-85; W. van den Berg. 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies (red.). *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (1984), p. 151-170; W. van den Berg. 'Op weg naar welsprekendheid: Een beredeneerd overzicht van negentiende-eeuwse geschriften rond (uiterlijke) welsprekendheid', in: *De Negentiende Eeuw* 16 (1992), p. 206-224. [H. Struik/G.J. van Bork]

voordrachtskunst zie declamatie

voorgeschiedenis

Dat deel van de geschiedenis (fabel-2) van een verhaal-2 dat aan de eigenlijke gebeurtenissen van het verhaal vooraf gaat, maar dat als informatie voor de lezer of toeschouwer onontbeerlijk is voor het begrip van wat gaat volgen en dat dan ook doorgaans vooraf gegeven wordt. Bij het drama wordt de voorgeschiedenis vaak in de expositie gegeven. Bij sommige verhaalvormen die niet chronologisch verteld worden, maar bijv. in medias res, kan de voorgeschiedenis ook later worden ingevoegd.

LIT: Bal; Best; Drop; Wilpert. [G.J. van Bork]

voorrede zie voorwoord

voorrijm

Term uit de prosodie voor een zodanige plaatsing van woorden die door rijm met elkaar verbonden zijn, dat de rijmvrager en de rijmgever aan het begin staan van elkaar opvolgende regels, zoals in:

Jansen roept Piet,
Kansen had hij niet. (anoniem)

Een logen bleek U 't lied van Mei,
Een droom - de beê der Poëzij.

(P.A. de Genestet. *CG*, ed. Oort, 1912², p. 187).

LIT: Alphen; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Gorp; Lodewick; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis]

voorspel

Toneelstuk(je) dat de inleiding vormt op een groter drama, maar daarvan losser staat dan een proloog of expositie; het voorspel is van deze drie de meest zelfstandige vorm. In sommige gevallen is het voorspel bedoeld om de thematiek, de omstandigheden, het milieu of de sfeer te introduceren van het drama waaraan het vooraf gaat. De omvang van een voorspel kan sterk verschillen, maar meestal omvat het niet meer dan een enkele scène. Soms kan het echter uitdijen tot een bijna zelfstandig drama: vgl. F. Schillers *Wallensteins Lager* als voorspel bij *Die Piccolomini* en *Wallensteins Tod* (1798-1799).

Hoofts 'Voor-reden' bij zijn *Warenar* (1617) kan beschouwd worden als een voorspel waarin Miltheydt en Giericheydt de thematiek van het blijspel introduceren, terwijl ze in het blijspel zelf vervolgens niet meer voorkomen.

LIT: Best; Metzler; MEW; Wilpert. [G.J. van Bork]

voortitel zie Franse titel

voortuiging zie anticipatie-1 en prospectief aspect

voorwerk

Term uit de drukkerswereld voor die onderdelen van een boek die zich bevinden voor de hoofdttekst, zoals Franse titel, titelblad, voorwoord, opdracht, inhoudsopgave en inleiding. Het voorwerk kenmerkt zich vaak door een afzonderlijke paginering (dikwijls in Romeinse cijfers) en/of een aparte reeks katernsignaturen, waarna de hoofdttekst begint met pagina 1 en/of met katernsignatuur A. Tegenwoordig is het steeds meer de gewoonte om de paginering te beginnen vanaf het eerste blad-2, hetgeen ook zonder bezwaar kan omdat men pas gaat zetten of drukken als de kopij compleet is aangeleverd.

In de periode van de handpers kwam juist het voorwerk het laatst tot stand; men begon te zetten en te drukken aan de hoofdttekst, waarvan het eerste blad dan de katernsignatuur A kreeg en de paginanummers 1 en 2. Als signatuur voor het voorwerk reserveerde men gewoonlijk de asterisk (*), die voor eventueel volgende katernen verdubbeld en verveelvoudigd werd. Omdat men niet van te voren wist hoeveel tekst het voorwerk zou beslaan, komt men daarin ook vaak halve katernen of enkele bladen tegen, evenals in het nawerk. Wanneer het voorwerk in een boek uit de handpersperiode meteen met signatuur A begint, heeft men in veel gevallen te doen met een herdruk, waarvan de omvang van het voorwerk tevoren immers bekend is.

Een voorbeeld van een boek met uitgebreid voorwerk is deel 1 van *Nederlands displegtigheden* (1732) van C. van Alkemade en P. van der Schelling, waarvan de opbouwformule als volgt is: *⁸ (*² **⁸ ***⁸ ****⁸ *****⁸ *****² (A)-(C)⁸ A-Mm⁸ Nn²(-Nn²). Niet-gesigneerde katernen of bladen in het voorwerk worden in de formule aangegeven met de Griekse letter π.

LIT: BDI; Best; Brongers; Feather; Hiller; MEW; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 330-331; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 71-72; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 155. [P.J. Verkruisje]

voorwoord of voorrede

Het voorwoord in een boek is dat gedeelte van het voorwerk waarin de auteur, editeur of redacteur - soms ook de drukker-uitgever - in het kort de aanleiding tot en de doelstelling van de publicatie aangeeft en dank uitsprekt aan diegenen die behulpzaam zijn geweest bij de totstandkoming van het werk (bijv. in een proefschrift de promotor).

Voorwoorden komen voor in zowel primaire als secundaire literatuur. In literair-historisch opzicht interessant zijn de programmatische voorredes, bijv. de 'Voorrede' van Jacob Geel bij zijn bundel *Onderzoek en phantasie* (1838, ed. De Vooyo, z.j.).

De functie van het voorwoord wordt vaak ook ingenomen door de inleiding, waarin dieper ingegaan wordt op het doel van het werk, of door een zogenaamde 'verantwoording'. Bij toneelteksten spreekt men van proloog.

LIT: BDI; Best; Brongers; Gorp; Hiller; Scott. [W. Kuiper]

vore

De scheiding tussen de twee stollen (stol) in de kop van een 13e-eeuws hoofs minnelied-1. De scheiding tussen kop en staart noemt men snede. De vore maakt deel uit van het tripartition. Een Middelnederlands voorbeeld is te vinden in de *Strofische gedichten* van Hadewijch (zie voor een voorbeeld onder tripartition).

LIT: N. de Paepe. *Grondige studie van een Middelnederlandse auteur. Hadewijch. Strofische gedichten*, 2 dln. (1972²), deel Studie, p. 39-43. [W. Kuiper]

Vorlage zie legger

vorm

Algemene aanduiding voor het 'hoe' van een tekst, meestal ter onderscheiding van het 'wat' (de stof). Vormverschijnselen (eigenschappen zowel als relaties) kunnen liggen op het visuele vlak (bijv. typografie), op het niveau van de klank, maar ook op dat van de syntaxis (bijv. inversie). In meer algemene zin behoort datgene tot de vorm wat valt onder de stijl als variatie, d.i. als een geheel van transformaties. Als voorbeeld van dit laatste zou men kunnen wijzen op de plot als vorm van de story (fabel-2; vgl. structuur). Sinds de romantiek, en vooral sinds het symbolisme, wint de opvatting veld - ook in contemporaine stromingen in de literatuurwetenschap - dat men alleen via de vorm de inhoud (essentie, boodschap, werking) van een tekst kan benaderen en beleven. Dan is de vorm veelal synoniem met 'tekst' of 'literair kunstwerk'. Sommigen maken onderscheid tussen uiterlijke vorm en innerlijke vorm. Het laatstgenoemde begrip is nauw verwant aan het uit de romantiek stammende idee van 'conceptie' als eerste fase in het scheppingsproces (vgl. genie).

In de literaire kritiek en de auteurspoëtica speelde de term vaak een belangrijke rol. Zo benadrukten sommige Tachtigers (vooral Kloos) de eenheid van vorm en inhoud. In de tijd van *Forum* ging het om de vraag 'vorm of vent' (formulering van J.C. Bloem), d.w.z. om de prioriteit van 'vorm of inhoud'. Aan de ene kant stond Binnendijk. Hij stelde dat het in kunst gaat om de 'vormkracht' als uiting van het moderne kunstbewustzijn. Daar tegenover poneerde Ter Braak dat het hem primair te doen is om de persoonlijkheid als 'ware inhoud'. Vestdijk probeerde beide tendensen in een synthese te brengen. Voor hem zijn vorm en inhoud geen begrippen die buiten de beschouwer of de kunstgenieter als objectief gegeven bestaan, maar beschouwingswijzen van hetzelfde object, afhankelijk van het oordelende subject. Wat onder het ene perspectief vorm genoemd kan worden, is vanuit een andere optiek als inhoud op te vatten. Zo is volgens Vestdijk de beeldspraak vorm ten opzichte van de gedachte die wordt uitgedrukt, maar inhoud ten opzichte van de woorden die voor de formulering ervan gebezigd worden.

Het is duidelijk dat de terminologie terzake niet vast ligt en dat de betekenis van het begrip in sterke mate afhankelijk is van de context waarin het wordt gehanteerd.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Cuddon; Fowler; Krywalski; Metzler; MEW; Preminger; Prince; Shipley; Wilpert; J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1970). [G.J. Vis]

vorm of vent

Formulering waarin de dichter J.C. Bloem in 1931 de tegengestelde uitgangspunten heeft vastgelegd van twee literatuur-(overwegend poëzie-)opvattingen, die in de jaren '30 met elkaar in botsing kwamen.

De discussie over vorm of vent ontstond naar aanleiding van het verschijnen van de door D.A.M. Binnendijk samengestelde bloemlezing *Prisma* (1930). Deze bloemlezing was zelf weer een reactie op de reeds in 1924 verschenen bloemlezing *Nieuwe geluiden* van Dirk Coster. Deze laatste hanteerde in zijn bloemlezing het uitgangspunt van de menselijkheid, een humanitair criterium waarop Coster zijn gedichten koos. Binnendijk reageerde daarop in zijn bloemlezing met het criterium van de 'creatieve vorm', het kunstwerk als autonoom taalorganisme. Deze stellingname van Binnendijk leidde tot een polemiek tussen de medewerkers van *De Vrije Bladen* (waarvan Binnendijk op dat moment redacteur was) die uiteindelijk uitliep op de oprichting van het tijdschrift *Forum* in 1932. De belangrijkste woordvoerders waren Menno ter Braak en E. du Perron die het criterium van de creatieve vorm afwezen, omdat dit naar hun mening zou leiden tot weliswaar qua vorm mogelijk geslaagde verzen, maar tevens tot verzen waarin de persoonlijkheid van de dichter afwezig zou zijn en die daarom geen originaliteit zouden bezitten, met epigonisme als gevolg. Voor Ter Braak is poëzie in de eerste plaats de ontmoeting met een persoonlijkheid: 'De handdruk van de dichter, de oogopslag van het gedicht: zij beslissen over de waarde van wat wij poëzie noemen'. Ter Braaks opvatting leidde tot een scheiding der geesten die in *Forum* zijn beslag kreeg met het programmatische uitgangspunt 'dat de persoonlijkheid het eerste en laatste criterium is bij de beoordeling van de kunstenaar'.

Hoewel Vestdijk steeds gezien is als een typische Forumiaan en dus aan de ventkant zou staan, blijkt hij in de praktijk een middenpositie in te nemen. Voor hem geldt dat de uiterste verwerkelijking van de persoonlijkheid te vinden is in de volledige uitbuiting van het talent. Daaruit blijkt dat hij de talentvol gevonden vorm allerm minst verwerpelijk acht. In feite heeft Vestdijk de tegenstelling vorm-inhoud (vent) opgeheven door duidelijk te maken dat deze tegengestelde begrippen een juiste probleemstelling onmogelijk maken. Vorm en inhoud zijn in zijn optiek geen werkelijkheden, maar eerder beschouwingwijzen. Ieder element van het taalkunstwerk kan zowel gezien worden vanuit de gezichtshoek 'vorm' als vanuit de optiek van de 'inhoud'.

LIT: L. Mosheuvel. 'Inleiding', in: W. Mooijman. *Forum, brieven, citaten, dokumenten en knipsels* (1969), p.5-26; J.J. Oversteegen. *Vorm of vent* (1969); P.F. Schmitz. *Kritiek en criteria* (1979). [G.J. van Bork]

vormgevingsprincipes

Opvattingen van één of meer auteurs (poëtica-3) voor zover deze zijn af te leiden uit stijl en bouw van het werk (tekstintern impliciet) of uit uitspraken van de auteur(s) daarover (tekstextern expliciet). Deze opvattingen kunnen uiteraard betrekking hebben op de vorm, maar ook op de inhoud. Zo blijkt bij analyse van de poëzie van Nijhoff dat de metoniem (metonymia) daar een belangrijk vormgevingsprincipe van is (versintern impliciet). Voor vormgevingsprincipes van meer dan een auteur kan men bij voorbeeld wijzen op het impressionisme als stijltechniek van sommige vertegenwoordigers van het symbolisme.

Het zijn vooral de voorstanders van de ergocentrische benaderingswijze die in hun aanpak gericht zijn op het vinden van vormgevingsprincipes van een tekst, een oeuvre of stroming.

LIT: Shipley; W. Hellinga & H. van der Merwe Scholtz. *Kreatiewe analise van taalgebruik* (1955); G.J. Vis. *Tussen vloek en zegen* (1987), p. 10-21. [G.J. Vis]

vormingstoneel

Didactische en geëngageerde toneelvorm, ontstaan aan het eind van de jaren '60 uit verzet tegen het repertoiretoneel, met als doel het publiek politiek en sociaal bewust te maken. De stukken hebben meestal een actueel sociaal gegeven als uitgangspunt waarop door de acteurs kan worden geïmproviseerd. Het publiek wordt vaak in een voorbespreking of in de inleiding op het stuk zelf uitgenodigd commentaar te leveren en er wordt gelegenheid gegeven tot discussie achteraf. Op grond van deze publieksinbreng kan het stuk worden bijgesteld. Soms wordt de uiteindelijk ontstane tekst ook uitgegeven.

Bekende toneelgroepen van het vormingstheater zijn Proloog, Sater en Werktheater.

LIT: MEW; T. Schouten (red.). *Vormingstheater* (1979). [G.J. van Bork]

vorstenspiegel

Ethische en pedagogische tekst waarin de normen en waarden waaraan een goed vorst zich dient te houden, opgesomd worden. De vorstenspiegel is een representant van de standenleer (spiegel), een tekst die leefregels en voorschriften voor ideaal gedrag bevat.

De middeleeuwse vorstenspiegel is gebaseerd op antieke voorbeelden: de rond 1266 door Jacob van Maerlant aan de jonge graaf Floris V opgedragen *Heimelijkheid der heimelikheden* (ed. Verdenius, 1917) is een vertaling van de *Secreta secretorum*, een tekst waarvan men veronderstelde dat deze door Aristoteles was geschreven voor Alexander de Grote.

In de 16e eeuw, toen de macht van het gecentraliseerde gezag toenam, werd ook de behoefte aan morele gedragsregels voor vorsten groter (bijv. Erasmus' *Institutio principis christiani* (1516) voor de toen zestien jaar oude Karel V). De dichter, die door studie inzicht verworven heeft in de door God geordende wereld, is de aangewezen persoon om de vorst te wijzen op zijn ethische en morele taak. Een uitzondering op deze regel is *Il Principe* van Machiavelli (1469-1527), waarin voor de vorst het te verwezenlijken doel alle middelen heiligt. Latere vorstenspiegels zetten zich dan ook vaak af tegen dit werk, dat overigens erg toegespitst is op de in die tijd zeer chaotische situatie in Italië.

De vorstenspiegel is ook bij niet-vorstelijke lezers populair geweest. Dit komt door de algemene geldigheid van de inhoud: alleen een goed mens kan een goed vorst zijn. Er verschenen dan ook soortgelijke werken voor bestuurders op lager niveau, zoals het door Mattheus Smallegange vertaalde werk van Bouchin: *De volmaekte magistraet, of een afbeeldsel der hoedanigheden van een goeden Rechter en volmaekte Magistraet* (1659), opgedragen aan de stadsbestuurders van Goes.

Een aantal vorstenspiegels maakt gebruik van de voor dit genre bij uitstek geschikte emblematiek, zoals de *Emblemata politica* (1635) van Boxhorn, de van

oorsprong Spaanse *Idea de un Principe politico-cristiano* (1640) van Diego Saavedra Fajardo voor Filips II, die een enorm succes hadden, getuige vertalingen in het Italiaans, Latijn, Duits, Frans, Engels en Nederlands (door Mattheus Smallegange: *Christelyke Staets-vorst, in hondert sin-spreuken afgebeeld* (1662)) en de *LVII Morale sinne-beelden* (1641) van J. Barbonius, opgedragen aan Frederik Hendrik.

Als een laat voorbeeld van een vorstenspiegel zou men Multatuli's *Vorstenschool* (1872) kunnen beschouwen en ook Couperus' koningsromans *Majesteit* (1893) en *Wereldvrede* (1895).

LIT: Best; Gorp; Laan; Metzler; MEW; E.K. Grootes. 'Goede raad voor Frederik Hendrik; een emblematische vorstenspiegel uit 1641', in: *Literatuur* 3 (1986), p. 144-151; J. Jansen. *Brevitas* (1995), p. 336-338. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

vraisemblance zie waarschijnlijkheid

vrouwelijk regeleinde of slepend regeleinde

Extra, onbeklemtoonde syllabe (daling) aan het eind van een regel waardoor deze regel iets langer is dan de voorafgaande regels van het gedicht. Het verschijnsel komt nogal eens voor in teksten die het principe van het blank vers toepassen. Als voorbeeld kan het slot van de volgende claus van Prospero uit *De storm* (1e bedrijf, 2e toneel) van Shakespeare gelden:

Gij liegt, boosaardig ding! is Sycorax
U weer ontgaan, de booze heks, door nijd
En ouderdom gebogen tot een hoepel?
(*Werken*, vert.- Burgersdijk, dl. 11, 1888, p. 325).

Doordat de derde regel elf syllaben telt (tegenover de tien van de twee voorafgaande regels) werkt de extra onbeklemtoonde syllabe als afsluiting van het drietal, waardoor het als claus herkenbaar is. Vrouwelijk regeleinde komt uiteraard alleen voor bij jambische of anapestische metrische schema's. Het vrouwelijk regeleinde staat tegenover het staand of mannelijk regeleinde, een versregel die met een beklemtoonde lettergreep eindigt, zoals bij de trochee het geval is.

LIT: Best; Bronzwaer; Cuddon; Morier; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

vrouwelijk rijm of slepend rijm

Term uit de prosodie waarmee die vorm van rijm wordt aangeduid waarbij rijmvrager en rijmgever een tweesyllabige rijmklank hebben waarvan de eerste syllabe beklemtoond is, zoals in:

Nu loop ik langs de wegen
Het hart met stille pijn doorregen
(P. van Ostaijen. *VW Poëzie*, dl. 1, 1979, p. 78).

LIT: Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Gorp; Laan; Lodewick; Metzler; Morier; Scott. [G.J. Vis]

vrouwelijke cesuur

Term uit de prosodie voor een cesuur die - anders dan de mannelijke cesuur - valt na de tweede syllabe van de dactylus.

J. Kinker schrijft:

Akelig // huilen de // hond *en, de* // grond [...].
(*Gedichten*, dl. 3, 1821, p. 85).

En bij E.J. Potgieter vindt men:

Haalde ik de // klink *op: je* // zat bij de // schouw
(*Verspreide en nagelaten Poëzy*, dl. 2, 1896³, p. 48).

Sommigen breiden de term uit tot elke cesuur die valt na een onbeklemtoonde syllabe in een metrisch (metrum) vers.

LIT: Cuddon; Gorp; Morier; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

vrij metrum

Term uit de prosodie die eigenlijk een contradictie bevat. Immers, kenmerkend voor metrum is een *vast* schema en dus *geen* vrijheid. Men zou echter een verschijnsel als antimetrie, als vrije toepassing van een bepaald metrisch patroon, vrij metrum kunnen noemen. De term is waarschijnlijk ontstaan naar aanleiding van vrij ritme.

LIT: Cuddon. [G.J. Vis]

vrij ritme

Term uit de prosodie voor die vorm van ritme waarbij de golvende beweging een niet-georganiseerd karakter heeft. Dit in tegenstelling tot het ritme met een metrisch (metrum) patroon. Menig vrij vers-1 en -2 heeft een vrij ritme. Het fenomeen komt ook voor in ritmisch proza (bijv. het prozagedicht).

LIT: Bantel; Best; Metzler; Preminger. [G.J. Vis]

vrij vers-1 of vers libre

Term uit de prosodie voor een rijmend (rijm) vers-1 met een metrisch (metrum) patroon dat in lengte verschilt van de omringende regels. Vaak wordt de context gekenmerkt door polymetrie, zoals in de volgende regels:

Er staat / in mijn hart / een boompje / gegroeid, /

De wortels / zijn bloe/dig rood,/
Maar de bloe/sems zijn, / als het boom/pje bloeit,/
Sneeuw wit / langs de ten/gere loot./
(M. Nijhoff. *VW*, dl.1, 1982², p. 98).

LIT: Abrams; Baldick; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Fowler; Gorp; Hobsbaum; Metzler; MEW; Morier; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

vrij vers-2 of poësie parlante

Term uit de prosodie voor een versregel met eindrijm die niet isosyllabisch is en geen metrum heeft. Als voorbeeld het volgende stukje parlandopoëzie:

Nu is ook, als 'n laatste Mohikaan,
M'n laatste vriend verder gegaan.
Zo stierf die schone, schitterende schaar, -
Over de stad glimden d'elektrieke globen klaar,
Spijts mist rondom de klaarte hing,
Toen m'n vriend henen ging. -
(P. van Ostaijen. *VW Poëzie* dl. 1, 1979, p. 41).
LIT: Bronzwaer; Buddingh'; Gorp; Hobsbaum; Wilpert. [G.J. Vis]

vrije indirecte rede zie style indirect libre

vrije kunsten zie artes liberales

Vijftigers, Beweging van Vijftig of experimentelen

Aantal Nederlandse en Vlaamse auteurs die zich vanaf 1950 gedurende een korte periode als groep manifesteerden, onder meer in tijdschriften als Braak, Blurb en Podium. Tot deze groep behoorden de dichters die in de bloemlezing Atonaal (1951) voorkomen: Hans Andreus, Remco Campert, Hugo Claus, Jan G. Elburg, Jan Hanlo, Gerrit Kouwenaar, Hans Lodeizen, Lucebert, Paul Rodenko, Koos Schuur en Simon Vinkenoog. In het schrijversprentenboek De Beweging van Vijftig (1965) worden daar nog aan toegevoegd Rudy Kousbroek, Sybren Polet en Bert Schierbeek, terwijl Koos Schuur hierin ontbreekt.

Behalve in de genoemde tijdschriften is het groepsoptreden vooral tot uiting gekomen in een aantal gebeurtenissen: het optreden van Lucebert als 'Keizer der Vijftigers' in het Stedelijk Museum in Amsterdam (1953) en het verschijnen van

bloemlezingen als *Atonaal* (1951), *Nieuwe griffels schone leien* (1954) en *Vijf 5tigers* (1955).

Omdat de Vijftigers in hun poëzie kiezen voor het experiment worden ze ook wel de experimentelen genoemd. Hun poëzie sluit aan bij de experimenten van het modernisme van voor de Tweede Wereldoorlog, met name bij het dadaïsme en het surrealisme. Ze keren zich tegen het estheticisme van o.a. de Tachtigers en tegen het intellectualisme van *Forum*.

Vijftig is vooral een poëziebeweging die streefde naar wat ze zelf 'proefondervindelijke poëzie' genoemd heeft, d.w.z. poëzie die rechtstreeks uitgaat van de ervaringswerkelijkheid en deze vertaalt in een directe en anti-traditionele vorm. Esthetische principes mogen geen belemmering zijn voor de vrije creativiteit van de dichter. Daarbij wordt veelvuldig gebruik gemaakt van taalexperimenten, een spel met de betekenis, de klank, de typografie, de spelling en de interpunctie. Het toeval kan in hun poëzie een rol spelen, bijvoorbeeld in de associatieve (associatie) verbanden die vergelijkbaar zijn met de improvisatietechniek van jazzmusici. Jazz was trouwens een geliefd thema bij de Vijftigers. Maar naast deze associatieve aspecten zijn er ook bewuste en zeer doordachte taalexperimenten waarbij getracht wordt werkelijkheid en taal materiaal zo dicht mogelijk op elkaar te betrekken.

De Vijftigers kenden een grote affiniteit met het werk van de beeldende kunstenaars van de Cobra-beweging. De schilder-dichter Lucebert maakte deel uit van deze groep, maar er waren ook tal van contacten tussen dichters en schilders. Niet alleen deelden ze vaak dezelfde maatschappelijke opvattingen, maar ook de nadruk van Cobra op het spontane en primitieve, zoals dat bijv. bij kinderen nog onaangetast is, hadden ze met elkaar gemeen.

De taalexperimenten maken de poëzie van de Vijftigers vaak moeilijk toegankelijk, maar de tekstgerichte benadering ervan, o.m. in het tijdschrift *Merlyn*, heeft ertoe bijgedragen dat de erkenning van deze poëzie niet lang op zich heeft laten wachten. Toen die erkenning een feit was, viel de beweging als groep vrij snel uiteen.

In Vlaanderen vond een soortgelijke ontwikkeling plaats in dezelfde tijd. Daar waren het o.m. de auteurs Louis Paul Boon, Jan Walravens, Hugo Claus, Remy C. van de Kerckhove, Tone Brulin en Ben Cami die zich groepeerden rond het tijdschrift *Tijd en Mens* dat in 1952 een tijdelijke fusie aanging met het Vijftigertijdschrift *Podium*.

LIT: Gorp; MEW; Ad den Besten. *Stroomgebied* (1954); P.P.J. van Caspel. *Experimenten op experimentelen* (1955); *De Beweging van Vijftig*, Schrijversprentenboek, dl. 10 (1965); P. Rodenko. 'De experimentele explosie in Nederland', in: *De Gids* 140 (1977), p. 468-477, 568-579, 721-740; 141 (1978), p. 37-48; R.L.K. Fokkema. *Het komplot der Vijftigers* (1979); C.W. van de Watering. *Met de ogen dicht* (1979); G. de Vriend. 'De poëzie van Vijftig', in: G.J. van Bork en N. Laan (red.). *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1987), p.253-262. [G.J. van Bork]

W

waarschijnlijkheid of vraisemblance

Beoordelingscategorie uit de geschiedenis van de literaire kritiek. In het 17e-eeuwse Frankrijk maakte men onderscheid tussen gewone en buitengewone waarschijnlijkheid. De eerste ('bienséance') impliceert aangepastheid van een personage aan datgene wat bij zijn sociale milieu behoort en aan zijn motivatie

(‘vraisemblance ordinaire’). Deze eis was onmisbaar (wet). De tweede eis heeft betrekking op al dan niet verrassende en bovennatuurlijke (d.i. van goden afkomstige) ontknopingen (‘vraisemblance extra-ordinaire’). Dit type diende tot extra genoeg en was ‘ad libitum’. Waarschijnlijkheid hangt dan blijkbaar samen met de geldende (maatschappelijke of literaire) conventies. Waarschijnlijk zijn hoeft niet synoniem te zijn met ‘waar’ zijn.

Een bekend uitvloeisel van de eis van waarschijnlijkheid van de eerste categorie is het drietal Aristotelische eenheden. Zo is het bijv. waarschijnlijker om de handeling binnen een bepaalde tijd (eenheid van tijd) te laten verlopen dan om dit niet te doen.

In de Voorrede van Samuel Coster bij de *Isabella* (1619) wordt de waarschijnlijkheid van de uitspraken en handelingen van personages in relatie tot hun karakter en status voorop gesteld:

Mijn Heeren, dit Spel heet Isabella, en daar wort niet meerder in vertoont als hy stelt dat op eene tijt, en op eene plaats geschiet is [...]
(S. Coster. *Werken*, ed. Kolléwijn, 1883, p. 301).

Behalve in het Frans-classicistische drama gold de eis van waarschijnlijkheid ook in het 18e-eeuwse genre van de briefroman. Waarom deze eis hier gold - en niet in de ‘gewone’ roman - motiveert Richardson in *The Proscript* van zijn briefroman *Clarissa Harlowe* als volgt: de realiteitsweergave achteraf van een gemoedshistorie veronderstelt bij de betrokken personen die de schrijver hieromtrent zouden hebben ingelicht een onwaarschijnlijk sterke kracht van herinnering en een even onwaarschijnlijk vertrouwd contact met de auteur.

Het begrip waarschijnlijkheid blijft een rol spelen in de moderne kritiek, zoals blijkt uit recent receptie-onderzoek (receptie esthetica).

LIT: Baldick; Cuddon; Dupriez-1; Gorp; Lausberg; Shipley; B. Wolff en A. Deken. *Lotje Roulin*, ed. J.C. Brandt Corstius (1954), p. 15; H.T. Boonstra. ‘Van waardeoordeel tot literatuuropvatting’, in: *De Gids* 142 (1979), p. 243-253. [G.J. Vis]

wachtclaus

Term uit de toneelwereld voor het laatste woord binnen een claus van een acteur dat voor de volgende acteur het sein is om met zijn passage te beginnen. Al gedurende de Middeleeuwen (abel spel) is het gebruikelijk dat de eerste regel van een nieuwe claus op de slotregel van de vorige claus rijmt. Acteurs beschikten vroeger vaak alleen over hun eigen uitgeschreven rol, waarin de wachtclausen (een woord of een zin) van de andere acteurs waren aangegeven. Omdat het vermoeden bestaat dat sommige drukken van toneelstukken uit de 16e en 17e eeuw vervaardigd zijn vanaf de verzamelde rollen van de spelers, zou het voorkomen van wachtclausen tot tekstbederf hebben kunnen leiden.

LIT: E. Oey-De Vita. ‘Problemen van kopijonderzoek voor toneelstukken uit de zeventiende eeuw I’, in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 12-29. [W. Kuiper]

wachter

Personage uit het rederijkerstoneel. De wachter kan al naar gelang het type spel van karakter veranderen, maar desondanks blijft in hem de ‘wachter’ uit het

wachterlied herkenbaar. In Reijnier Pouwelsz. *Tspel van Christenkercke* (ed. Brands, 1921) komen twee wachters voor. De eerste is een parodie, omdat hij de minnaars waarschuwt dat de nacht nadert, met andere woorden: de hoogste tijd om.... Daarnaast komt een wachter voor, Schriftuerlijcke hoede, die de mensen tot kuisheid oproept.

In het spel van zinne kan de wachter functioneren als verslaggever of bode, daarmee de taak van de zinnekens overnemend. In het stichtelijke rederijkersspel is zijn rol vermanend en vergelijkbaar met wat later het klassieke koor wordt. In het erotische rederijkersspel ten slotte lijkt hij het sterkst op zijn archetype, de waarschuwer van stiekeme minnaars.

LIT: J.J. Mak. *De rederijkers* (1944); J.J. Mak. 'De wachter in het rederijkersdrama', in: *Uyt ionsten versaemt* (1957), p. 91-102; A.T. Hatto (ed.). *Eos, an enquiry into the theme of lovers' meetings and partings at dawn in poetry* (1965), p. 473-504. [W. Kuiper]

wachterlied

Uit de Zuid-Franse hoofse liefdeslyriek afkomstig subgenre (alba, dageraadlied), waarin de torenwachter het aanbreken van de dag verkondigt en dit vergezeld laat gaan van een waarschuwing aan de minnaar om zijn geliefde te verlaten, willen zij niet in hun heimelijk samenzijn betrappt worden. Een Middelnederlands voorbeeld van een wachterlied is het 72e lied uit het *Gruuthuse-handschrift*, een rondeel, dat opent met:

So wie bi lieve in rusten leit,
van niders clappen onbedwonghen,
hi mach wel zinghen vroilicheit,
tote dat de wachter heift ghesonghen:
'Staet up, het's dach!' 'O wi, o wach!'
dat's haer gheclach
met handen vast ghewronghen.
(ed. Heeroma en Lindenburg, 1966, p. 383-384)

LIT: Best; Buddingh'; Gorp; Laan; Metzler; MEW; G. Kalff. *Het lied in de middeleeuwen* (1884), p. 251-386; A.T. Hatto (ed.). *Eos, an enquiry into the theme of lovers' meetings and partings at dawn in poetry* (1965); P.K. King. *Dawn poetry in the Netherlands* (1971); P. Dronke. *The medieval lyric* (1978). [W. Kuiper]

wachtwoord zie custode

w.a.f.

Aanduiding in een auctiecatalogus voor 'with all faults': met alle gebreken die aan het te veilen object vastzitten. De koper van een dergelijk nummer wordt geacht

niet te reclameren; het door hem gekochte boek wordt ook niet teruggenomen ('not subject to return').

LIT: *Abbreviations, abréviations, Abkürzungen, afkortingen* (1969). [P.J. Verkruijsse]

wagenspel

Betrekkelijk eenvoudig toneelstuk uit de late Middeleeuwen. Tijdens een blijde inkomst of een ommegang werd op wagens door de plaatselijke rederijkerskamer of een bepaald gilde een aantal scènes meegevoerd, meestal in de vorm van een tableau vivant (toog). Deze scènes werden telkens op een vast punt opgevoerd, zodat de toeschouwers op die plaats het complete stuk zagen. Van meer uitgebreide stukken werden de verschillende scènes na afloop van de processie weer tot leven gewekt in een compleet toneelstuk, waarbij men een wagen als podium gebruikte. In de *Mariken van Nieumeghen* (ed. Coigneau, 1982, vs. 728-857) wordt het *Wagenspel van Masscheroen* opgevoerd, hetgeen leidt tot de bekering van Mariken. De andere twee bekende wagenspelen zijn *Den berch van Thabor* van het Haarlemse kleermakersgilde en *Christus scrijft inder eerden*, gespeeld door leerling-gezellen van het Middelburgse barbiersgilde.

LIT: Best; Gorp; Laan; MEW; B.H. Erné. 'Over wagenspelen', in: *TNTL* 50 (1931), p. 223-240; W. Tydeman. *The theatre in the middle ages. Western stage conditions ca. 800-1576* (1978), p. 95-113; H. Pleij, N. van Rossem & R. Simons. 'Een wagenspel in afleveringen als leesboek', in: J.J.Th.M. Tersteeg & P.E.L. Verkuyl (red.). *Ic ga daer ic hebbe te doene. Een bundel opstellen voor F. Lulofs* (1984), p. 179-204; B.A.M. Ramakers, '5 mei 1448: Begin van de traditie van de jaarlijkse opvoering van een van de zeven Bliscappen in Brussel', in: R.L. Erenstein (hoofred.). *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* (1996), p. 42-49. [H. Struik/P.J. Verkruijsse]

wapendicht

Heraldisch gedicht waarin een wapen wordt beschreven of geduid. Wapendichten werden vervaardigd ter gelegenheid van tournooien of soortgelijke plechtige bijeenkomsten. Ze konden echter ook de functie hebben van een 'in memoriam'. Middelnederlandse wapendichten zijn bewaard gebleven in het zgn. *Wapenboek Gelre* (ca. 1378).

LIT: Best; Buddingh'; Laan; Wilpert; J. Deschamps. *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (1972²), p. 111-113; W. van Anrooij. *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (1990), p. 78-114. [W. Kuiper/H. Struik]

wastafel

Algemeen schrijfmateriaal voor het dagelijks schriftverkeer (brieven, rekeningen, schoolwerk e.d.) in de Klassieke Oudheid en de Middeleeuwen. Wastafels waren

meestal van hout, soms van ivoor. Het plankje was verdiept: de groef binnen de randen werd gevuld met was. In de zachte was werd geschreven met een stilus, een metalen stift die aan een uiteinde verbreed was om het geschrevene te kunnen wissen. Vaak bond men twee, drie of meer wastafels aan elkaar (respectievelijk diptychon, triptychon en polyptychon), zodat de tekst aan de binnenkant onaangetast bewaard en vervoerd kon worden. Het wastafeltje is de voorloper van de lei en werd vooral in de late Middeleeuwen veelvuldig gebruikt in het onderwijs. Op sommige plaatsen in Europa bleef men tot in de 19e eeuw wastafels gebruiken voor het rekeningverkeer.

In de late Oudheid schreef men ook wel op houten en ivoren plankjes zonder was. De ivoren consulaire diptieken, die door een consul bij zijn ambtsaanvaarding werden weggegeven, waren in de Middeleeuwen zeer geliefd als boekplat van luxe handschriften. Bij restauratie van dergelijke boekbanden worden op de achterzijde van de diptieken vaak schriftsporen aangetroffen.

LIT: BDI; J. Stiennon. *Paléographie du moyen age* (1973), p. 159; B. Bischoff. *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (1986²), p. 26-28. [H. Struik]

waterlijnen

Term uit de papiermakerij voor de heel dicht bij elkaar tussen de korte zijden van het vel lopende lijnen die men kan zien als men het papier tegen het licht houdt. De loodrecht daarop staande lijnen die ca. 2,5 cm van elkaar verwijderd zijn, heten kettinglijnen. Water- en kettinglijnen, evenals trouwens het watermerk, ontstaan in het papier door de afdruk in de papierpulp van de draden waarmee de zeef (schepraam) gevlochten is.

LIT: BDI; Feather; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 58. [P.J. Verkruijsse]

watermerk, filigraan of filigram

Term uit de papiermakerij voor een merkteken dat in geschept papier wordt aangebracht door in het schepraam met koperdraad een figuur te vlechten. De afdruk van het koperdraad in het vel is te zien wanneer men het papier tegen het licht houdt. Vanaf het einde van de 13e eeuw komen watermerken in papier voor; iedere papiermaker en -molen heeft zijn eigen watermerk(en). Dit gegeven maakt het mogelijk papier en van dat papier gemaakte niet-gedateerde en niet-gelocaliseerde boeken te situeren, respectievelijk ten naaste bij te dateren. Een uitzondering moet gemaakt worden voor papier van slechte kwaliteit uit het eind van de handpersperiode (18e eeuw), dat vaak geen watermerk heeft. Omdat er met twee schepramen gewerkt werd, moesten er ook twee watermerken gevlochten worden, die wel sterk op elkaar lijken, maar natuurlijk niet identiek zijn ('watermarks are twins', maar geen identieke tweelingen). Ze kunnen onderscheiden worden door te letten op hun positie ten opzichte van de kettinglijnen en op de indrukken van de knopen waarmee ze bevestigd zijn.

In de 17e eeuw geeft het watermerk ook een indicatie omtrent de kwaliteit van het papier en de afmetingen van een vel. De initialen of tekens van de individuele

papiermolens worden dan als een zogenaamd contramerck toegevoegd in het midden van de andere helft van het schepraam.

Zeker vanaf de 15e eeuw heeft het watermerk een vaste plaats gekregen in het schepraam, nl. in het midden van de helft van het raam, dus op 1/4 van boven, respectievelijk 3/4 van onder. Voor de bibliograaf, die het bibliografisch formaat van een boek moet vaststellen, heeft dit de volgende consequenties. Bij een boek in folio-1 bevindt het watermerk zich in het midden van een van de twee bladen (blad-2) van het katern. In een boek in kwarto bevindt het watermerk zich in de rug van het katern; bij een octavo boven in de rug. Bij kleinere formaten (duodecimo en kleiner) is van het watermerk meestal niet veel meer terug te vinden omdat het boekblok bij het binden afgesneden is. Maar ook bij de grotere formaten kan het lastig zijn om het watermerk te identificeren wegens de drukinkt. Er zijn verschillende methoden om het watermerk in beeld te brengen: bèta-radiografie, maar daartoe moet het boek dan eigenlijk uit de band genomen worden; fotograferen met behulp van een lichtbak; wrijfsels met zacht potlood; röntgenfotografie na het tussenleggen van speciale film en loodfolie en vacuüm zuigen van het boek.

Inventarisaties van watermerken zijn ondernomen door C.M. Briquet: *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusq' en 1600* (ed. Stevenson, 4 dln., 1968) voor de 14e-16e eeuw, en voor de 17e-18e eeuw door W.A. Churchill: *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc., in the XVII en XVIII centuries* (1967²) en E. Heawood: *Watermarks mainly in the 17th and 18th centuries* (1970²). Vanaf 1961 verschijnen de *Findbücher der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart (1300-1700)*, waarin G. Piccardrubrieksgewijze delen uitgeeft over bijv. 'Die Kronenwasserzeichen', 'Die Ochsenkopfwasserzeichen', 'Die Turmwasserzeichen', 'Wasserzeichen Buchstabe P' enz. Belangrijke collecties watermerken bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, nl. de collectie Theo Gerardy met ongeveer 12.000 registraties, en in de Universiteitsbibliotheek van Göttingen, nl. de collectie Eberhard Tacke.

Veel gebruikte watermerken zijn de ossekop (Briquet vermeldt onder zijn 16.112 watermerken niet minder dan 1.350 variaties daarop), de Franse lelie, de eenhoorn, een druiventros, een zotskap ('foolscap' als papierformaat), een kroon ('crown') en een kan ('pot').

LIT: BDI; Brongers; Feather; Hiller; Scott; A.H. Stevenson. 'Watermarks are twins', in: *Studies in Bibliography* 4 (1951-1952), p. 57-91; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 60-66; J.M.M. Hermans en G.C. Huisman. *De descriptione codicum* (1981³), p. 20-23; A.C. Schuyvlot. *Papier in de U.B.A.* (1984); A.J. Elen. 'Papierhistorie', in: *Vriendschap in vereniging; catalogus van de tentoonstelling t.g.v. het vijftigjarig bestaan van de Vereniging Vrienden der Koninklijke Bibliotheek* (1988), p. 87-89; A.K. Offenbergh. 'Hoe waterdicht zijn dateringen met watermerken?', in: *De Boekenwereld* 9 (1992), p. 2-11. [P.J. Verkruijsse]

weduwe zie hoerenjong

weekblad

Een op de nieuwsvoorziening en vaak speciaal op de achtergronden van het nieuws uit het dagblad gericht periodiek met een wekelijkse frequentie en een sterke continuïteit in verschijningsvorm. De meeste weekbladen hebben een aantal culturele rubrieken, bijv. over muziek, toneel, beeldende kunst en literatuur. De bekendste weekbladen van dit type zijn *Vrij Nederland*, *HP/De Tijd* en *Elseviers Weekblad*, elk met een eigen maatschappelijke signatuur.

Het is moeilijk om een grens te trekken tussen de hier genoemde weekbladen, die in opzet en uitvoering een sterke gelijkenis kunnen vertonen met het dagblad en daarom ook vaak als krant worden aangeduid, en de groep van damesbladen (*Margriet*, *Libelle*, *Eva* e.a.) en geïllustreerde bladen (*Panorama*, *Nieuwe Revue*, *Voetbal International* e.d.) die ook wekelijks verschijnen. Over het algemeen bestaat de neiging deze laatste categorieën als tijdschrift te bestempelen, evenals de slechts korte tijd verschenen literaire weekbladen *Hollands Diep* en *Het Gewicht*.

Een aantal weekbladen geeft regelmatig een uitsluitend aan literatuur gewijd bijvoegsel uit (*HP/De Tijd* en *Vrij Nederland*).

LIT: BDI. [G.J. van Bork]

weerdruk

Druktechnische term voor de druk die op de verso-zijde van het reeds aan één zijde bedrukte vel wordt aangebracht. De weerdruk dient goed register te maken met de schoondruk. Wanneer zowel schoon- als weerdruk aangebracht zijn, is het vel compleet met de binnen- en buitenvorm waarna het tot een katern gevouwen kan worden.

Gewoonlijk bestaat de weerdruk uit de buitenvorm omdat men begint met de binnenvorm die eerder klaar is, maar strikt noodzakelijk is dat niet. Wanneer men een vel aantreft waarop de weerdruk ontbreekt of waar die slecht register maakt met de schoondruk, heeft men misschien te maken met een proefdruk.

LIT: BDI; Feather; Hiller; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 141; P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 84 vlgg.; C. Schook. *Handboekje voor letterzetter, boekdrukkers en correctors*, ed. F.A. Janssen (1981), p. 49 vlgg. [P.J. Verkruijsse]

wees of weesmeisje

Term uit de typografie en de tekstverwerking voor de eerste regel van een nieuwe alinea die onderaan de pagina staat, terwijl de rest op de volgende pagina staat afgedrukt. Omdat dit als lelijk ervaren wordt, kan een zetter d.m.v. uitdrijven de regel naar de volgende pagina verplaatsen dan wel d.m.v. inwinnen minimaal twee regels onder aan de pagina forceren.

LIT: BDI; Brongers. [W. Kuiper]

weesmeisje zie wees

weesrijm-1

Geïsoleerde, niet-rijmende versregel in een gepaard rijmende, middeleeuwse (epische) verstekst. Een weesrijm is ontstaan doordat de kopiist de bijbehorende versregel heeft overgeslagen of vergeten (transmissiefout). Beschikt men over meer redacties (redactie-2) van een tekst, zoals bijv. met de *Reinaert* het geval is, dan kan deze vorm van tekstverminking veelal gemakkelijk worden hersteld (tekstkritiek, tekstreconstructie). Het is heel goed mogelijk dat het even aantal versregels in de kolommen van een middeleeuwse codex een rijmpaar-brekende functie had. Omdat een weesrijm snel opvalt, zal een corrector, zoals in de *Ferguut*, of een volgende kopiist het weesrijm weer aanvullen tot een compleet rijmpaar. Omdat deze correcties doorgaans plaatsvonden zonder dat de legger geraadpleegd werd of kon worden, kunnen zij beter als corrupties aangemerkt worden.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; A.M. Duinhoven. *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast I* (1975), p. 150; W. Kuiper. 'Lombarden, paragraaf- en semi-paragraaftkens in Middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 50-85. [H. Struik]

weesrijm-2 zie gebroken rijm-1

welsprekendheid zie retorica

Weltschmerz

Droefgeestig pessimisme dat vooral in de literatuur van de romantiek hoogtij vierde. Het is een fundamentele gemoedsstemming (gevoel en verbeelding) samenhangend met een lijden aan het hier en nu ('le mal du siècle'). Auteurs die hieraan uiting gaven, zijn Byron, De Musset en Heine. In Nederland zijn de jonge Beets (in zijn 'zwarte tijd') en Paaltjens (veelal in de vorm van ironie) te noemen. Soms gaat Weltschmerz gepaard met een religieus geluksverlangen (Feith).

LIT: Baldick; Cuddon; Gorp; Laan; Metzler; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

wending zie volta

wensdicht

Subgenre binnen de raadselliteratuur (raadsel, raadselvers), waarin mensen om beurt een wens uitspreken en aan het slot het publiek moet raden wiens wens de beste was of het meest in overeenstemming met een vooraf gestelde norm. Middelnederlandse voorbeelden zijn: *Vier heren wenschen*, *Vijf vrouwen wenschen*, *Vijf heren wenschen* en Bouden vander Lore's *Achte personen wenschen*, alle daterend uit het laatste kwart van de 14e eeuw en bewaard gebleven in het handschrift-Van Hulthem.

LIT: Laan; W. Kuiper, H. Pleij, R. Resoort. 'Bouden vander Lore: Acht persone wenschen', in: H. van Dijk, W.P. Gerritsen, O.S.H. Lie (red.). *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem* (1992), p. 23-31. [W. Kuiper]

wereldbeeldaspect

In de drama-analyse gebruikte term voor één van de vijf handelingsaspecten die binnen het drama kunnen worden onderscheiden. Het wereldbeeldaspect is het handelingsaspect dat verwijst naar de werkelijkheid of de denkwereld die de achtergrond vormt van het drama en dat op die manier bijdraagt tot de emotionele werking. Het doet een beroep op de levenservaring van de toeschouwer of op diens kennis van de actuele of historische situatie. Zo'n verwijzing naar de levenservaring vindt men bijv. in de sententia aan het slot van Vondels *Joseph in Dothan*:

Och d'ouders teelen 't kint, en maecken 't groot met smart:
Het kleene treet op 't kleet; de groote treên op 't hart.
(*Werken*, WB-ed., dl. 4, 1930, p. 147).

LIT: J.I.M. van der Kun. *Handelingsaspecten in het drama* (1970²). [G.J. van Bork]

wereldlijk drama

Verzamelnaam voor profane Middelnederlandse toneelstukken (abel spel, esbatement, sotternie) ter onderscheiding van toneelstukken met een religieuze inhoud (apostelspel, heiligenspel, mirakelspel, moraliteit, mysteriespel, spel van zinne).

LIT: H. Kindermann. *Das Theaterpublikum des Mittelalters* (1980). [W. Kuiper]

werkelijke lezer zie reële lezer

wet

Wanneer begrippen uit de poetica-1 en de retorica normatief worden gehanteerd, spreekt men van wetten of regels. Zo zijn de aanvankelijk descriptief bedoelde Aristotelische eenheden van het drama in de periode van het classicisme niet descriptief gehanteerd maar als voorschriften, waardoor ze het karakter kregen van normen waaraan men zich diende te houden. Sommige literaire en stilistische onderscheidingen uit de renaissance (elocutio) zijn tot in de 19e eeuw als wetten gehanteerd, o.a. door B.H. Lulofs in zijn *Redekunst* (1820); daardoor was zijn stijl leer een geheel van regels die men in acht moest nemen, wilde men literair aanvaardbaar schrijven. In de romantiek poogde menig schrijver aan deze situatie een eind te maken.

LIT: Preminger; Shipley. [G.J. Vis]

wettelijk depot

Begrip uit de bibliotheekwereld voor de wettelijke verplichting aan uitgevers om van al hun uitgaven één of meer exemplaren in te leveren bij de overheid, gewoonlijk de nationale bibliotheek. In vrijwel alle landen ter wereld bestaat zo'n wet; in Nederland (nog) niet. In België is het wettelijk depot sinds 1966 verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek Albert I; in Nederland is men uiteindelijk in 1974 gekomen tot een aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag verbonden Depot van Nederlandse Publicaties en Nederlandse Bibliografie, waar de meeste Nederlandse uitgevers een exemplaar van hun uitgaven deponeren volgens een verplichting, opgenomen in artikel 16a van het Reglement Handelsverkeer van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. Alleen op basis van een goed functionerend depot is het mogelijk een enigszins complete nationale bibliografie te vervaardigen. Een bij het depot aangeboden boek wordt voorzien van een D-nummer, dat afgedrukt kan worden op de verso-zijde van het titelblad of in het colofon.

De verplichting tot inleveren van een exemplaar van een uitgave bij een overheid is niet nieuw. Reeds in de 16e eeuw vaardigde Frans I een dergelijke maatregel uit voor zijn koninklijke bibliotheek. Toen Plantijn in 1579 de officiële stadsdrukker van Antwerpen werd, verplichtte hij zich om van al zijn drukken een exemplaar op het stadhuis af te leveren. In 1688 werden de Utrechtse boekdrukkers verplicht een exemplaar af te staan voor de Stadsbibliotheek, een bepaling die in 1753 nog eens herhaald werd. Een poging van de gemeente Deventer in 1761 om van ieder in Deventer gedrukt boek een exemplaar in de Athenaeumbibliotheek opgenomen te krijgen liep op niets uit.

Het wettelijk depot is in het verleden ook misbruikt voor preventieve censuur en in het kader van auteursrechtregelingen. In Nederland werd aan de depotregeling voor het auteursrecht in 1912 een eind gemaakt; in België was dat in 1886 al gebeurd.

LIT: BDI; Brongers; Feather; Gorp; Hiller; MEW; A.W. Willemsen. 'Het wettelijk depot van publicaties in Nederland. Enkele kanttekeningen bij een slepende affaire', in: *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot [...]* (1983), p. 320-331; P. Pesch. 'Utrechtse drukken', in: *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* (1984²), p. 333-334; J.C. Bedaux. '425 jaar Stadsbibliotheek Deventer', in: *Stads- of Athanaeumbibliotheek Deventer 1560-1985* (1985), p. 15; *Vijf eeuwen Stadsbibliotheek Antwerpen* (1985), p. 7-9; Ed van Eeden (red.). *25 Jaar Depot van Nederlandse Publicaties, Koninklijke Bibliotheek* (1998). [P.J. Verkuijsse]

wiegelied

Kinderlied dat bij het wiegen wordt gezongen. Vanouds is het bekend als volkslied-1, bijv. in de vorm van het slaapliedje. Daarnaast is het, vooral sinds de romantiek, als cultuurlied beoefend door Hoffmann von Fallersleben, Schumann, Brahms en vele anderen. Hun wiegeliedereren zijn ook in het Nederlands vertaald, bijv. het 'Poppenwiegelied' van Carl Reinecke (1824-1910). Zoals het wiegelied zich in de muziek zelfstandig verder ontwikkelde, zonder tekst (bijv. in de 'berceuses' van Chopin), zo schreven dichters wiegeliedereren zonder directe bedoeling om ze te laten toonzetten. Men denke hier aan P. van Ostaïjen, die bovendien soms nog verder ging doordat hij ook de gerichtheid op het kind niet meer beoogde, blijkens zijn 'Berceuse voor Volwassenen' (*VW Poëzie*, dl. 2, 1979, p. 234).

Het genre is verwant aan dat van het bakerrijm.

LIT: Best; Cuddon; Gorp; MEW; Scott; Wilpert; M.J.E. Sanders. *Van Hieronymus van Alphen tot Catherina van Rennes* (1958); J. de Vuyst. *Het Nederlands volkslied* (1967). [G.J. Vis]

wiegendruk zie incunabel

wit

In de zetterij wordt alle zetmateriaal dat lager is dan letter aangeduid met wit. Wit tussen de woorden geeft spaties; het normale wit tussen de regels heet interlinie; het wit om de zetspiegel heen levert de marges op die in de zetterij worden aangeduid met kopwit, rugwit, snijwit en staartwit.

Bij veel gedrukte teksten in proza is het wit naast de regels van belang als visueel gegeven (lay-out) binnen de bladspiegel. Bij gedrukte teksten in poëzie-1 is het doorgaans zo dat het wit rechts van de regels aan de tekstzijde van boven naar beneden geen rechte lijn vertoont. Wit tussen de regels in prozateksten kan fungeren als middel ter ondersteuning van onderling verschillende tekstgedeelten, soms als paragraaf, soms als (onderdeel van een) hoofdstuk. Speciaal bij poëzie heeft het wit tussen de regels een structurele (structuur) functie ter onderscheiding van de verschillende strofen. Dit strofewit is herkenbaar aan de afstand die groter is dan de gehanteerde regelafstand.

LIT: BDI; Brongers; Lodewick; R. Geggus. *Die wit in die poezie* (1961); P.M. van Cleef. *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, ed. F.A. Janssen (1974), p. 35-37, 58-62; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986), p. 28 v., 423-435; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1986²), p. 436 v. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

woordcommentaar

Verklaring van of toelichting op woorden in een tekstuitgave door een editeur, doorgaans in de vorm van een annotatie. Meestal spreekt men van woord- en

zakencommentaar, daarmee een nauwkeurig onderscheid tussen beide typen commentaar vermijdend. Dat onderscheid is ook lang niet altijd duidelijk, maar meestal bedoelt men met woordcommentaar toelichtingen op in onbruik geraakte woorden, dialectvormen of woorden uit vreemde talen. Voorbeelden hiervan uit de *Camera obscura* van Hildebrand zijn 'bouffante' en 'blankofficier', waarbij de editeur noteert 'lange wollen das', respectievelijk 'slavenopzichter in Suriname'.

Woord- en zakencommentaar kan men vooral aantreffen in school-, studie- en leesedities. De aard en omvang ervan is afhankelijk van het publiek waarop een editie gericht is.

LIT: Mathijsen. [G.J. van Bork]

woordemblema

Emblema in woorden met dezelfde karakteristieken als het gewone embleem dat bestaat uit een motto-2, een pictura en een subscriptio. In het woordembleem moet het opgeroepen beeld uitgaan van visuele en concrete voorstellingen, het moet uit de werkelijkheid stammen of geloofwaardig zijn. Als zodanig onderscheidt het woordembleem zich van de allegorie en het symbool.

Een voorbeeld van een woordembleem is het gedicht 'Op de gelegentheydt van een spijker in 't hout te smijten' van Jan Claesz. Schaep in diens *Bloem-tuyntje* van 1660, waarin in vs. 1-10 het beeld geschetst wordt en in vs. 11-28 de subscriptio gegeven wordt:

Wanneer men op een spijker slaet,
Die boven op een houtje staat,
De spijker sachjes inne glijt,
Soo lang men recht op 't hoofje smijt;
Maer geeft men eens een slimme klop,
En juyst niet recht daer boven op,
Soo word hy datelijk soo krom
Dat hy seer qualik wil weer om;
Hoe dat men slaet daer blijft een bocht,
't Welk ik wel somtijds heb besocht.
Soo even dunkt my dat 'et gaet,
Wanneer men heeft een vriendt of maet:

[...]

(G. Komrij. *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw in duizend en enige gedichten*, 1986, p. 589-590)

LIT: K. Porteman. *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* (1977), p. 153-163. [P.J. Verkruijsse]

woordenboek

De gebruikelijke benaming voor een boek dat de woorden van een taal inventariseert en de betekenis van die woorden omschrijft, zoals in het *Middelnederlandsch woordenboek* (1885-1952) van Verwijs en Verdam, het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (1882-....) en de 'Van Dale'.

De term is ook nog steeds in gebruik voor biografische woordenboeken (biografie). Ook een encyclopedie of een lexicon wordt wel aangeduid als woordenboek, maar in deze betekenis raakt de term in onbruik.

De invloedrijke 17e-eeuwse encyclopedie van Louis Moréri heet *Le grand dictionnaire historique* (1674) en ook de bekendste van alle encyclopedieën heeft in de titel 'woordenboek': *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné* (1751-1772). De 18e-eeuwse Nederlandse encyclopedieën heten eveneens woordenboek, bijv. *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* (1724-1737) van A.G. Luïscius. Het lexicon van Ter Laan noemt zich *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (1952²).

LIT: BDI; Best; Brongers; Cuddon; Feather; Hiller; Laan; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

woordenspel

Verzamelnaam voor een aantal gevallen van taalgebruik waarbij zowel gespeeld wordt met de vorm van woorden (klank, contaminatie, spelling e.d.) als met de betekenis ervan (ambiguiteit, homonymie, homofonie e.d.). Het spelelement kan een komische bedoeling hebben, maar ook in serieuze zin gebruikt worden. Veelal ligt het accent op het taalvernuft, de geraffineerde wijze waarop een auteur gebruik maakt van de mogelijkheden van de taal. Vooral in de 17e eeuw was woordenspel zeer geliefd bij de metaphysical poets en in ons land bij auteurs als Vondel, Hooft en Huygens. Met name in het punt dicht (vgl. Huygens) is woordenspel een belangrijk element. Later zal in het cabaret graag en veelvuldig gebruik worden gemaakt van woordenspel. Buiten de literatuur kan het verschijnsel worden aangetroffen in reclameteksten. De woordspeling is een vorm van woordenspel waarin vooral gebruik wordt gemaakt van de letterlijke en figuurlijke betekenis van woorden of van onverwachte combinaties van woorden.

Moderne Nederlandse auteurs met een voorkeur voor woordenspel zijn John O'Mill, C. Buddingh', Annie M.G. Schmidt, Ivo de Wijs en Drs. P.

LIT: Abrams; Bantel; Best; Gorp; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Shipley; J.T. Shipley. *Playing with words* (1960). [G.J. van Bork]

woord- en zinfiguren, figurae elocutionis of figurae verborum

Term uit de stijltheorie voor die groep stijlfiguren die, anders dan de gedachtefiguren, een organisatie op syntactisch niveau als basis hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval met inversie, asyndeton-1, ellips, zeugma, anakolof en apokoinou. In ruimere zin rekent men ook stijlfiguren als apostrofe, correctio, praeteritio, litotes en zelfs hyperbool tot de woord- en zinfiguren. In dit laatste geval ziet men overlappingen met de categorie van de gedachtefiguren, terwijl men bij een stijlfiguur als de repetitio kan opmerken dat deze, als syntactisch gebonden stilisticum, tot de woord- en zinfiguren behoort, maar als voorbeeld van klankherhaling tot de klankfiguren dient te worden gerekend.

LIT: Best; Boven/Dorleijn; Gorp; Lausberg; Lodewick; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

woordindex of KWOC-index

Alfabetische lijst van alle woorden uit een tekst met verwijzing naar de plaats (de regels) waar ze voorkomen. De samensteller van een woordindex heeft de keuze tussen een KWIC-index of concordantie-1 (een index met het 'Key Word In Context') en een KWOC-index met het 'Key Word Out of Context'. In het eerste geval wordt een deel van de omringende context voor en na het te alfabetiseren woord geplaatst; in het tweede geval wordt alleen het desbetreffende woord gegeven met de verwijfsplaatsen.

Woordindexen zijn van belang voor de tekstinterpretatie: ze stellen de filoloog in staat een groot aantal bewijsplaatsen binnen het werk van een auteur bij de interpretatie te betrekken. Op enkele literaire werken bestaan woordindexen: P. King, *Complete word-indexes to J. van den Vondel's Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst and Lucifer* (1973) en R. Eeckhout en W. Martin, *Woordindex op de Mei van Gorter* (1969-1971).

LIT: BDI; P.S.A. Groot. *Documentaire dienstverlening* (1981), p. 59-61. [P.J. Verkruijsse]

woordkunst

Term uit de kritiek en de literatuurgeschiedenis voor de literatuur als het schone gebruik van woorden. De term is bekend geworden door F. van Eedens aanval op de Tachtigers in zijn beschouwing 'Over woordkunst' (1902). De term is sterk verbonden met het impressionistisch (impressionisme) taalgebruik en als zodanig soms in minder gunstige zin door diverse critici gehanteerd, bijvoorbeeld door P.N. van Eyck in zijn kritiek op de poëzie van Marsman. In positieve zin is de term o.a. gebruikt door P. van Ostaijen. Het begrip woordkunst is jarenlang blijven voortleven in het gelijknamige schoolboek van M.A.P.C. Poelhekke (24e en laatste druk in 1961). Poelhekke, uitgaande van een woordkunstig werk als 'een geheel, een volkomen eenheid in alles wat wij eraan opmerken' (*Woordkunst*, 1961²⁴, p.11), onderscheidt een aantal factoren van belang: allereerst talent, vervolgens toewijding ('arbeid'), invloed, traditie, reactie, mode en tijdgeest. In de jaren '60 kwam de bewerker van dit boek, J.J. Gielen, tot de overtuiging dat het werk van Poelhekke 'stammend uit de sfeer van Tachtig' een verouderde wijze van literatuurbenadering moest worden genoemd, en aan vervanging toe was (*Taalkunst*, 1968, p. 11).

Hoewel de term door schrijvers van uiteenlopende aard is gebruikt, fungeert deze in literatuurgeschiedenissen doorgaans als aanduiding van de esthetische opvatting (l'art pour l'art) van Tachtig en van het taalgebruik van de naturalisten ('écriture artiste').

LIT: Best; Laan; Metzler; T. Anbeek. *De naturalistische roman in Nederland* (1982), p. 62-64. [G.J. Vis]

woordspeling

Vorm van woordenspel bestaande uit het gebruik van een woord of een combinatie van woorden in meer dan één betekenis (ambigüiteit). De spanning tussen de verschillende betekenissen wordt dikwijls veroorzaakt door het gebruik van een woord in letterlijke en tevens figuurlijke zin (figuurlijk taalgebruik). Men vindt het

verschijnsel in menig gezegde, zoals in de zeispreuk: 'Ik wil hoger op, zei de jongen, en hij kwam aan de galg'. De woordspeling kan gepaard gaan met klankspel. Menige cabaret tekst zit daar vol mee. Woorspelingen kunnen veelvoudig zijn opgebouwd. Zo is de naam van het gezelschap Don Quichocking een woordspeling, in de vorm van een contaminatie (portemanteau), opgebouwd uit de elementen 'Don Quichotte', '[celui qui] choque' en '[that is] shocking', waarmee het tevens een allusie is op de internationale oriëntatie die men kennelijk nastreeft.

De woordspeling kan de vorm hebben van een antithese, zoals te zien is bij de genoemde zeispreuk. In tegenstelling tot het ruimere begrip woordenspel is de woordspeling beperkt tot een spel met betekenissen, maar sommigen gebruiken beide termen door elkaar.

LIT: Bantel; Best; Buddingh'; Gorp; Lodewick; Metzler; MEW. [G.J. Vis]

X

x-hoogte

Term uit de typografie en analytische bibliografie voor de hoogte in millimeters van een normale onderkast-letter zonder stokken en staarten, bijv. de letter 'x'. Samen met corps- en kopmaat en kapitaalhoogte maakt de x-hoogte onderdeel uit van de letterformule ter identificatie van in drukwerk gebruikte letter. Het meten kan vrij nauwkeurig gebeuren met de transparante meetlatten, de 'type gauge' en de 'line gauge', ontworpen door K. van der Waarden.

LIT: BDI; Brongers; Scott; Ph. Gaskell. *A new introduction to bibliography* (1974²), p. 13; H. van Krimpen. *Boek over het maken van boeken* (1986²), p. 147; G. Unger, 'Moderne incunabelen; typografische maten in incunabelen en recent drukwerk', in: T. Croiset van Uchelen en H. van Goinga. *Van pen tot laser; 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches (...)* (1996), p. 302-307. [P.J. Verkruijsse]

xerografie

Term uit de drukkerswereld voor elektrostatische druk. Xerografie (letterlijk: droog schrijven) is drukken met pigmentpoeder en werd eind jaren '30 uitgevonden door Chester Carlson. Het procédé is verder ontwikkeld door het bedrijf Xerox, later samen met Rank. De meeste fotokopieerapparaten maken gebruik van dit principe.

LIT: BDI; Hiller; Scott; F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990⁵), p. 225-226. [P.J. Verkruijsse]

xylografie zie houtsnede

Y

yeeste zie jeeste

Z

zadjal-strofe

Van oorsprong Provençaalse versvorm, bestaande uit drie op elkaar rijmende versregels gevolgd door een vers met hetzelfde rijm als het refrein (refrein-1): aaabBB of aaab(BCB), welke strofevorm teruggevonden kan worden in de ballette 'Harba lori fa' van hertog Jan I van Brabant (1253-1294):

Eens Meiens morgen vroeg was ik opgestaan
In een schoon boomgaardekijn zoud'ic spelen gaan
Daar vond ik drie jonkvrouwen staan
D'ene zong vore, d'ander zong na
Harba lori fa, enz.

(N. de Paepe. *Ik zag nooit zo roden mond. Middeleeuwse liefdespoëzie*, 1970, p. 91).

LIT: N.H.J. van den Boogaard. 'Quelques remarques sur une pastourelle en moyen néerlandais en particulier sur le refrain provençal: 'harba lori fa'', in: *Mélanges offerts à René Crozet* (1966), p. 1213-1216; F. Willaert. 'A propos d'une ballette de Jan Ier, duc de Brabant (1253-1294)', in: *Études Germaniques* 35 (1980), p. 387-397; idem. 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.). *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst* (1989), p. 71-91. [W. Kuiper]

zakelijkheid zie nieuwe zakelijkheid

zakencommentaar

Verklaring bij of toelichting op bepaalde zaken die in een tekst genoemd worden in de vorm van een annotatie door de editeur. Meestal spreekt men van woord- en zakencommentaar, daarmee een nauwkeurig onderscheid tussen beide typen commentaar vermijgend. Dat onderscheid is ook lang niet altijd te maken omdat tal van verouderde woorden naar zaken verwijzen, zoals bijv. het in een 19e-eeuwse tekst voorkomende 'bulster' dat 'strozak' of 'beddezak' betekent.

Met zakencommentaar bedoelt men doorgaans annotaties bij namen van niet-fictionele personen, titels van boeken of kunstwerken, historische feiten en

namen van plaatsen, straten of gebouwen voorzover die niet meer bekend verondersteld kunnen worden.

Zo wordt in Hildebrands 'De familie Stastok' uit de *Camera obscura* de naam 'Mingand' genoemd. In het zakencommentaar wordt ons meegedeeld dat dit een destijds beroemde biljarter geweest is die in 1847 overleed.

LIT: Mathijssen; W.Gs Hellinga. 'De commentaar', in: *Handelingen 24e Filologencongres* (1956), p. 109-127. [G.J. van Bork]

zang of gezang

In strikte zin duidt men hiermee een tekstgeheel of -gedeelte aan dat, evenals het lied, bedoeld is om gezongen te worden. In ruimere zin kan de term de betekenis hebben van gedicht, poëzie-1, lyriek of strofe; een enkele renaissancistische drama-auteur gebruikt de term ook voor rei-1.

In renaissance en classicisme was zang een gebruikelijke aanduiding voor de afdeling van een groot (episch) werk. Die gebruikswijze vindt men tot in de 19e eeuw, getuige bijv. W. Bilderdijs *De ondergang der eerste wereld* (1820), verdeeld in vijf 'zangen'. Een mengvorm vindt men in *Zeeusche nachtegael* (ed. Meertens & Verkrujssse, 1982), verdeeld in (1) 'Minnesang', (2) 'Seden-sang' en (3) 'Hemel-sang'.

In de 18e en 19e eeuw kwam het dikwijls voor dat dichters een van beide termen in titels van gedichten of van bundels gebruikten; men denke aan *Zedelijke en stichtelijke gezangen* (1704) van J. Luyken, *Gezangen mijner jeugd* (1782) van J. Bellamy, of W. Bilderdijs *Zangen van Ossian* (1795-1805). Verder vindt men de term zang in samenstellingen ter aanduiding van (sub)genres als beurtzang, herderszang, tijdzang, visserszang e.a.

Een specifiek gebruik van het woord gezang vindt men in de protestants-christelijke eredienst, waar de gezangen, naast de psalmen, het belangrijkste aandeel vormen van het kerklied.

LIT: Cuddon; Dupriez-1; Metzler; MEW; Preminger; Scott; Wilpert. [G.J. Vis]

zangspel

Vorm van muziekdramatische kunst bestaande uit een toneelstuk, veelal een klucht (klucht-1), met ingelaste gezongen gedeelten. De teksten waren veelal vertalingen van de opéra comique, een gesproken tekst onderbroken door liedjes, koren en ensemblespel. Het zangspel kreeg belangrijke impulsen van het 18e-eeuwse Singspiel, een klucht gelardeerd met zang. Ook grote componisten hebben het genre beoefend, zoals Mozart, wiens *Die Entführung aus dem Serail* (1782) en *Die Zauberflöte* (1791) al voor 1800, in Nederlandse vertaling, met succes werden opgevoerd. Hier domineerde echter niet de tekst maar de muziek. Het originele Nederlandse zangspel, dat al een langere traditie had, kreeg in de tweede helft van de 18e eeuw nieuwe impulsen. Naast bewerkingen (bijv. J. Kinkers *Edipus te Kolone*, 1807) vindt men ook originele zangspelen (bijv. die van J. van Lennep). In de tweede helft van de 19e eeuw verdwijnt de gesproken dialoog in de opéra comique, die zich van muzikale klucht ontwikkelt tot operette (J. Offenbach) en burleske opera (J. Wagenaar).

Het zangspel is verwant aan de opera, maar is minder gebonden aan genrevoorschriften. Allerlei dramatische vormen, zoals herdersspel (pastorale-2)

en pantomime, konden als zangspel worden opgevoerd. Kenmerkend is steeds het voorkomen van lieflijke en melodieuze coupletten. Op die manier kon het zangspel de voorloper worden van de musical.

LIT: Best; Gorp; Laan; Metzler; MEW; Wilpert; J.A. Worp. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, 2 dln. (1903-1907); S.A.M. Bottenheim. *De opera in Nederland* (1946); K.Ph. Bernet Kempers. *Muziekgeschiedenis* (1965⁵). [G.J. Vis]

zaponneren

Het bij de restauratie versterken van papier of perkament door het te bestrijken met of onder te dompelen in een oplossing van cellulose, zapon genaamd.

LIT: Ned. Arch.-term. [P.J. Verkruijsse]

zedenblijspel zie comédie de mœurs

zedenroman

Type roman waarin men als overheersende trek de beschrijving van de karakteristieke levensgewoonten, gebruiken of zeden van een bepaalde tijd of groep meent te kunnen aanwijzen. Als Nederlandstalige voorbeelden zou men kunnen denken aan A.L.G. Bosboom-Toussaints *Majoor Frans* (1875) of Ina Boudier-Bakkers *Armoede* (1909).

Een probleem bij het gebruik van de term vormt de afgrenzing van dit subgenre. Enerzijds is er in tal van romans sprake van de beschrijving van de gewoonten en gebruiken in een bepaalde (sociale) groep of tijd, en anderzijds is er steeds overlapping met subgenres als de tijdroman, de historische roman, de familieroman of de streekroman (streekliteratuur). Geeft de auteur van de zedenroman dan bovendien nog impliciet of expliciet kritiek op de bestaande normen, dan kan men ook van tendensliteratuur spreken.

LIT: Best; Gorp; Laan; Lodewick; MEW; Preminger; Shipley; Wilpert. [G.J. van Bork]

zedepriint of karakter

Volgens de overlevering door de Griek Theophrastus ontwikkeld didactisch (hulp)middel bij het retorica-onderwijs, bestaande uit sterk satirische (satire) beschrijvingen van sociale categorieën, dus niet van identificeerbare individuen. Dit soort karakterschilderingen is in Nederland vrijwel uitsluitend beoefend door Constantijn Huygens (1596-1687), die in Engeland met het genre in contact kwam, waar het in de 17e eeuw populair was. Onder de twintig door Huygens vervaardigde

zedeprenten bevinden zich beschrijvingen van 'Een goed predikant', 'Een gemeen soldaat', 'Een onwetend medicyn', 'Een alchymist', 'Een beul' en 'Een professor', samen uitgegeven als *Zes zedeprenten* door een Werkgroep van Utrechtse neerlandici (1976). De zedeprent is verwant aan de fysiologie.

LIT: Best; Laan; Shipley. [P.J. Verkruijsse]

zegswijze zie gezegde

zeispreuk of apologisch spreekwoord

Term op het terrein van de beeldspraak voor een spreekwoord dat aan een persoon in de mond gelegd wordt. Het bevat een apoloog (een kort, soms allegorisch, vertelsel, of een anekdote met een moraal) en is dus verwant aan de allegorie en aan de anekdote. Bijv.:

allemaal Menschen, zei de Bagyn, en zy zoende den Pater
(E. Bekker & A. Deken. *Historie van den Heer Willem Leevend*, dl. 6, 1785, p. 276).

Sommige zeispreuken zijn in het spreekwoordelijk jargon van de omgangstaal opgenomen, zoals: 'Alles met mate, zei de snijder, en hij sloeg zijn vrouw met de el'.

Bekend zijn de zeispreuken van kapitein Pulver in J. van Lenneps *Ferdinand Huyck*, zoals

niemand kan 't helpen, zoo als de man zeï, toen hij zijn vrouw van de trappen gegooid had.
(J. van Lennep. *Romantische werken*, dl. 1, 1867, p. 342).

LIT: C. Kruyskamp. *Allemaal mensen...Apologische spreekwoorden* (1965³). [G.J. Vis]

Zeitgeist zie tijdgeest

zelfcensuur

Bijzondere vorm van censuur, waarbij een auteur of een redactie in eigen werk wijzigt of schrapt. Meestal gebeurt dit onder druk van de publieke opinie, de overheid of door gewijzigde inzichten van de auteur zelf. Een voorbeeld van zelfcensuur is de 2e herziene druk van de roman *Een liefde* van L. van Deyssel, die hijzelf volledig

herzag in 1899 en waaruit hij de in de 1e druk omstreden passages van uitgesproken sensuele inhoud schraptte.

LIT: K.D. Beekman. 'L. van Deyssel's "Een liefde" en de kritiek', in: *Spektator* 1 (1971-1972), p. 246-258. [G.J. van Bork]

zelfcorrectie zie correctio

zelfverbetering zie correctio

zefout

Term uit de drukkerswereld voor een fout ontstaan tijdens het zetten van een tekst door de zetter in de zethaak. Zetfouten kunnen het gevolg zijn van verkeerd grijpen van de zetter in de letterkast, maar zijn doorgaans te wijten aan een distributiefout. Dikwijls bestaat een zefout uit het omgekeerd plaatsen van een letterstaafje in de zethaak, hetgeen resulteert in een letter die op z'n kop is afgedrukt. Deze laatste soort zetfouten is gemakkelijk te herkennen door de lezer, behalve waar het op z'n kop afdrukken van een 'n' of een 'u' een niet onzinnig woord in een niet onzinnige context oplevert, bijv. 'Het uitdenken/uitdeuken van een auto is een vermoeiende bezigheid'.

Een zefout moet duidelijk onderscheiden worden van een drukfout die ontstaat tijdens het drukproces en meestal reeds gecorrigeerd wordt na een proefdruk. Correctie van zetfouten vindt plaats op de drukproef met behulp van correctietekens. Correctie achteraf vindt plaats door middel van een lijstje errata. In het verleden werd vaak gecorrigeerd zonder de kopij, wat dan weer tot 'Verschlimmbesserungen' kon leiden. Bij het collationeren van exemplaren van boeken uit de periode van de handpers treft men vaak nog ongecorrigeerde vellen (vel) aan die vanwege de hoge papierprijs niet zijn weggegooid, maar gewoon meegebonden.

LIT: BDI; Brongers; Mathijsen; W.Gs Hellinga. *Kopij en druk in de Nederlanden* (1962), p. 129, 140; F.A. Janssen. *Zetten en drukken in de achttiende eeuw* (1982), passim; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 224. [P.J. Verkruijsse]

zetspiegel

Term uit de drukkerswereld voor de afdruk op een blad-2 van het blok gezette tekst zonder kop- en voetregel en dus ook zonder de marges. De afmetingen van de zetspiegel zijn van invloed bij het bepalen van de bladspiegel.

LIT: BDI; Best; Brongers; Hiller; K.F. Treebus. *Tekstwijzer* (1983²), p. 149-150. [P.J. Verkruijsse]

zeugma of syllepsis

Stijlfiguur bestaande uit de verbinding van een woord (bijv. een werkwoord) met twee andere woorden terwijl het slechts bij een van beide (respectievelijk bij een van beide tegelijk) gebruikt kan worden. Bijv.: 'hier zet men thee en over'. In literaire teksten past men het zeugma wel toe om komische effecten te bereiken, zoals in de volgende zin van Kees van Kooten:

Dat is een proces waar ze nog niet achter zijn hoe dat gaat en ligt voor elke kleinschrijver weer anders.
(*Koot droomt zich af*, 1982, p. 146).

Verschillende auteurs in de 17e eeuw achtten het zeugma toelaatbaar, bijv. C. Huygens in zijn *Zeestraet*, vs. 170-172:

dat eens het eeuwigh klagen
Van ontrouw rader-werck ten einde wesen sou,
En geen meer twyffeling [wesen sou] aen Veen of wicht en Touw,
(A. Weijnen. *Zeventiende-eeuwse taal*, 1965⁴, p. 62.)

Deze stijlfiguur is verwant aan de apokoinou; in beide gevallen kan men de constructie tot correct Nederlands maken door invoeging van een enkel woord. Het distinctieve kenmerk van het zeugma is, dat deze constructie niet meer dan één persoonsvorm hoeft te hebben, terwijl bovendien het probleem altijd gepaard gaat met een nevenschiktheid. Verwant is ook de anakoloet.

LIT: Abrams; Baldick; Bantel; Best; Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Buddingh'; Cuddon; Dupriez-1; Dupriez-2; Gorp; Lausberg; Lodewick; Metzler; Morier; Myers/Simms; Preminger; Prince; Scott; Shipley; Wilpert. [G.J. Vis/P.J. Verkruijsse]

zich vormende vorm zie forma formans

zin, betekenis of sensus

De geïntendeerde literaire betekenis van een woord of een mededeling binnen een tekst of context, niet de lexicologische of etymologische betekenis. Naast de letterlijke betekenis - er staat wat er staat - onderscheidt men de figuurlijke of overdrachtelijke betekenis: er staat niet wat er staat. De theorie over de zin en betekenis van woorden is hecht gefundeerd in de meerledige interpretatie van de bijbel sinds de kerkvaders de quator sensus scriptorum (de vier betekenissen van de Schrift) formuleerden. Het schoolvoorbeeld hierbij is Jeruzalem: in de letterlijke zin van het woord (sensus litteralis) de stad Jeruzalem, in de morele zin (sensus moralis of sensus tropologicus) de ziel van de mens, in de typologische zin (sensus typologicus of sensus allegoricus-1, waarbij een bepaalde gebeurtenis uit het Oude Testament gezien wordt als een voorafbeelding van een gebeurtenis in het Nieuwe Testament) de

kerk, en in de anagogische zin (sensus anagogicus, waarbij alles beschouwd wordt vanuit de vier uiterste eindbestemmingen van de mens: hemel, God, hel, duivel) de hemel. Dergelijke betekenistoekenningen zijn het onderzoeksterrein van de hermeneutiek.

In de tweede helft van de 12e eeuw introduceerde Chrétien de Troyes het begrip in de wereldlijke literatuur: in samenhang met de begrippen *matière* (de stof, materie) en *conjointure* (de structuur) gebruikte hij de term 'sens' om de morele betekenis van zijn Arturromans aan te duiden.

De laatmiddeleeuwse zinnespelen (spel van zinne) danken hun naam aan de zinspreuk-1 waarin de boodschap die in het stuk besloten lag, was samengevat.

LIT: Laan; P. Wackers. *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap* (1982); U. Eco. *Kunst en schoonheid in de middeleeuwen* (1989); H. Pleij. 'Over de betekenis van Middelnederlandse teksten', in: *Spektator* 10 (1980-81), p. 299-339. [H. Struik]

zinnebeeld zie emblema

zinneken, neeftken, nichtken, sinneken of verrader

Soortnaam voor bepaalde allegorische personages (allegorie, figura-1) in rederijkersspelen (rederijkers, rederijkerstoneel) die gevoels- en gemoedsaandoeningen, hartstochten, lichamelijke neigingen en driften personifiëren. De zinneken hebben vaak expliciet deze ondeugden als naam, zoals Lust tot Rijckdom, Jalours Ghepeyns, Hoverdie en Ghyerichyeyt.

De term zinneken is gangbaar vanaf de tweede helft van de 16e eeuw. In de literatuurgeschiedenis is dit de gebruikelijke benaming geworden. De rederijkers maakten echter geen onderscheid tussen zinneken, neeftken, nichtken of verrader, hoewel zinneken niet zoals de overige termen als aanspreekvorm in de dialoog van het toneelspel werd gebruikt; we vinden die term praktisch alleen op de lijst van dramatis personae en in de toneelaanwijzingen.

De personificaties van het rederijkersspel worden door hun namen met de zin van het spel verbonden. De zinneken kunnen in de zin van het spel beschouwd worden als de veroorzakers van datgene wat de auteur zelf niet wil; als negatieve, meestal religieuze, factoren. Hun activiteiten kunnen als verleidend bestempeld worden; zij verdringen hiermee de duivel uit de rol van verleider met alles wat tot dood en verdoemenis leidt, maar laten het voltooien van het oordeel (als dat al volgt) aan hem of de dood over.

De naam verrader hebben de zinneken waarschijnlijk ontvangen vanwege hun onthullende en verleidende functie. Hierin lijkt het zinneken op de nar of zot in het rederijkerstoneel: beiden spreken de waarheid of onthullen deze: de nar omdat hij te naïef is om misleid te worden, de zinneken omdat zij als transcendente wezens over superieure kennis en superieur inzicht beschikken en een hogere waarheid tonen.

In het begin van de 17e eeuw raakten de zinneken in onbruik.

LIT: Abrams; Gorp; Laan; W.M.H. Hummelen. *De sinneken in het rederijkersdrama* (1958); W. Vuijk & M. Eggermont. *Van hoe er zich twee vergaren*

tot elcker uren soet: historisch-pragmatische analyse van het taalgebruik van de sinnekens in het eerste optreden in vijf zestiende-eeuwse rederijkersspelen (1984).
[H. Struik]

zinnospel zie spel van zinne

zinspreuk-1 of spreuk-2

Kernachtige uitspraak in de vorm van een gnome-2, vaak in versvorm, die een formulering van een stelling, een levenswijsheid of een vermaning inhoudt met een algemene strekking. De zinspreuk-1 heeft vaak de vorm van een sententia of van een aforisme en kan ontleend zijn aan de spreuk-1. Het volgende voorbeeld is een als copla gepresenteerde zinspreuk van Hendrik de Vries:

't Volkslied groeit als een eeuwenoud wonder:
Ook in ruwheid en dwarsche verkeertheit
Spreekt het edeler, guller en ronder
Dan veel verheven geleerdheid.
(*Coplas*, z.j.³, p. 5).

De volgende zinspreuk, die al voorkomt bij Roemer Visscher, is in de bewoordingen van Jacob Cats een spreekwoord geworden:

Al is de leugen wonder snel
De waarheyt achter-haelse wel.
(*Spiegel van den ouden en nieuwen tyt*, 1632, fol. f4^r.).

LIT: Best; Metzler; Wilpert. [G.J. Vis]

zinspreuk-2 of devies-2

Kenmerkende spreuk voor het karakter of levensideaal van een persoon, een geslacht of een vereniging. De zinspreuk is verwant aan het motto-2 zoals dat voorkomt - maar dan gecombineerd met een pictura - in het op de mens in het algemeen gerichte emblema en vooral in de eveneens individueel gerichte impresa. De door het maniërisme geïnspireerde zinspreuk treft men met name aan bij de rederijkers en bij auteurs uit de renaissance.

Voorbeelden van bekende zinspreuken zijn 't Kan verkeren' van Bredero, 'Constanter' (standvastig) van Constantijn Huygens, 'lustus fide vivit' (de rechtvaardige leeft door het geloof) van Joost van den Vondel. Vaak bestaat de zinspreuk uit een anagram van de auteursnaam: 'Schade leer u' van Lucas d'Heere; 'Elk vree voor al' van Karel Verloove.

LIT: Best; Laan; Metzler; Wilpert. [P.J. Verkruijsse]

zinsritme

Term uit het grensgebied van spraakkunst en literaire prosodie voor accent- en pauzeverhoudingen binnen een grammaticale eenheid. In poëzie-1 is de klankwerking dikwijls afhankelijk van de spanning tussen zinsritme en versritme. Deze spanning ontstaat vooral daar waar het eind van de versregel (vers-1) niet samenvalt met een syntactische grens (enjambement) en vervolgens daar waar binnen de versregel met een metrisch patroon een of meer pauzen (syntactische grenzen) als punten van rust optreden. Het spreekt vanzelf dat de factor tijd bij dit alles een grote rol speelt.

LIT: Boven/Dorleijn; Bronzwaer; Gorp; Lodewick; Morier; Preminger; Shipley; Wilpert; G.E. Booij e.a. *Lexicon van de taalwetenschap* (1980²). [G.J. Vis]

zot zie nar

zouter zie souter

zuivere poëzie of pure poëzie

De termen zuivere en onzuivere poëzie worden door A.L. Sötemann gebruikt om er twee tradities in de Europese poëzie van de 19e en 20e eeuw mee te karakteriseren. Onder zuivere poëzie verstaat hij poëzie die kan worden opgevat als een onafhankelijk artefact, een 'ding' dat zijn eigen betekenis en samenhang bepaalt. 'Zuivere poëzie' is poëzie die een eigen, unieke werkelijkheid schept en daarin los staat van de maker en zijn wereld.

Er is een duidelijke relatie met de opvattingen zoals die verwoord zijn door de autonomiebewegingen waarin het taalkunstwerk als een autonoom literair fenomeen wordt gezien. Zuivere poëzie bootst niet na, maar schept een onafhankelijke wereld in taal. Het gedicht ontstaat in deze poëzieopvatting dan ook vanuit de eisen die de taal zelf oproept (Nijhoffs' creatieve vorm'). Doel is het onsterfelijke in taal te laten spreken: poëzie is nieuwe mystiek of een 'nieuwe transcendentie van het scheppen' (Gottfried Benn).

Als voorbeeld van zuivere poëzie noemt Sötemann het werk van Gerrit Kouwenaar, die hij stelt tegenover Sybren Polet als vertegenwoordiger van de onzuivere dichters. De term poësie pure heeft maar zeer zijdelings met Sötemanns terminologie te maken, al kan men deze poëzie zien als één van de mogelijke vormen van zuivere poëzie.

LIT: Best; Cuddon; A.L. Sötemann. 'Twee modernistische tradities in de Europese poëzie', in: *Over poëtica en poëzie* (1985), p. 77-94. [G.J. van Bork]

zwanenzang

Metafoor voor het laatste werk dat een kunstenaar voor zijn dood gemaakt heeft. De metafoor berust op de volksoverlevering dat de zwaan als hij zijn levenseinde ziet aankomen nog eenmaal prachtig zou zingen. Dat geloof is zeer oud en werd al in de Klassieke Oudheid een literair motief en verspreidde zich over de gehele West-Europese cultuur. Bij Hadewych kan het worden aangetroffen in de *Strofische gedichten*:

Men seghet, die swane, als hi die doot
Smaken sal, dat hi dan singhet
(ed. De Paepe, 1983, p. 338).

Ook bij Vondel treft men het aan:

Waer bleef de zwaan,
De zwaan, dat vrolijke waterdier [...]
Stervende zingt ze een vrolijk liet
(WB-ed., dl. 10, 1937, p. 436-437).

J.J.L. ten Kate schreef een zwanenzang voor Byron, die hij dateerde op Byrons geboortedag 22 januari en diens sterfjaar 1824: 'Byrons zwanezang' (Ten Kate. *Poëzy. Nieuwe bloemlezing*, 1880, p. 109).

Tegenwoordig kent de term een zeer ruime toepassing en wordt zwanenzang vaak gebruikt voor elke laatste al dan niet kunstzinnige uiting.

LIT: MEW. [G.J. van Bork]

zwarte kunst zie nigromantie

zwartekunst of mezzotint

Een rond het midden van de 17e eeuw door Ludwig von Siegen uitgevonden diepdrukprocédé (diepdruk) dat op een geheel geruwde koperplaat (vanaf de 19e eeuw ook staalplaat) de delen die minder zwart afgedrukt moeten worden egaliseert. Hierdoor is het mogelijk een heel scala aan grijstinten (mezzotinten) te creëren.

LIT: BDI; Feather; Hiller; F. van der Linden. *De grafische technieken* (1990⁵), p. 119-122. [P.J. Verkruijsse]